HERCEGOVINA U NOB

4

ODBOR
ZA OBELEŽAVANJE REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG POKRETA, NOB I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U HERCEGOVINI

IZVRŠNI ODBOR

DŽEMAL MUMINAGIĆ, predsjednik, SVETOZAR ORO, MILOŠ IGNJATOVIĆ, ANTE RAMUAK, ENVER ĆEMALOVIČ, ZULFIKAR DŽANKIĆ, JURE GALIĆ, MIJO JURISIĆ, TIDŽA KARABEG, DANILO KOMNENOVIĆ, SVETO KOVAČEVIĆ, BOZO MADŽAR, NADA NOVAK, ANĐELKO OBAD, AS1M PERVAN, BORO PIATALO, MUSTAFA SEFO, NEDIM SARAC, IBRO ŠATOR, MUSTAFA UDOV1ĆIĆ, EDIN CELEBIĆ, sekretar

UREĐIVAČKI ODBOR ZA ZBORNIK SJEĆANJA -

SLAVKO STIJAČIĆ SLAVO, odgovorni urednik, DUŠAN BRSTINA, BOZO BUDIMIR, ZULFIKAR DŽANKIĆ, DANILO BURICA, FERIDA HADŽIOSMANOVIĆ, STJEPAN IVANKOVIČ, DANILO KOMNENOVIĆ, VLATKO LAZAREVIĆ, RADOMIR PETKOVIĆ, MATO RAKIĆ, SANA SALAHOVIĆ, BOZO SLAVIC, MIDA SABANAC, BRANKO VUKOVIĆ, SALKO ZEBIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
SVETO KOVAĆEVIĆ

ODGOVORNI UREDNIK:
SLAVKO STIJACIĆ-SLAVO

PIŠU UČESNICI

HERCEGOVINA U NOB
APRIL 1941. - JUNI 1942.

4.

BEOGRAD, 1986.

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR - BEOGRAD
ISTORIJSKI ARHIV HERCEGOVINE - MOSTAR

Za izdavače:
IVAN MATOVIĆ, pukovnik
ZULFIKAR DŽANKIČ, profesor

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA OSAMDESET PETA

ZBORNIK SJECANJA
KNJIGA STO TREĆA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIČ, general-pukovnik, predsednik, članovi: *ALI SUKRIJA*, *RISTO DŽUNOV*, *MILAN DAUEVIČ*, general-pukovnik, *DAKO PUAČ*, general-pukovnik, *Ž1KA STOJSIČ*, general-potpukovnik, *FABIJAN TRGO*, general-potpukovnik, *VELJKO MILADINOV1Č*, general-potpukovnik, *JOCO TARABIČ*, general-potpukovnik, *METODIJE KOTEVSKI*, general-potpukovnik, *AVGUST VRTAR*, general-potpukovnik, *SVETOZAR ORO*, general-potpukovnik, *MISO LEKOVIČ*, pukovnik, *AHMET DŽONLAGIČ*, pukovnik, *VIKTOR KUČAN*, pukovnik, *RADOMIR PETKOVIČ*, pukovnik, *IVAN MATOVIČ*, pukovnik i *DUŠAN PEJANOVIČ*, pukovnik - glavni i odgovorni urednik

UREDNIK:
RAJKO SARENAC, pukovnik

RECEZENTI:
RADOMIR PETKOVIČ, pukovnik
Dr *ESAD BRKIČ*, pukovnik
ANTE RAMLJAK

DANILO KOMNENOVIĆ

RAZVOJ HERCEGOVAČKIH ORUŽANIH SNAGA U PRVOJ GODINI OSLOBODILAČKOG RATA

U Biltenu Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 10. avgusta 1941. godine utvrđeni su zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Na tom propisu zasnovano je formiranje i razvijanje partizanskih jedinica u Hercegovini u toku trajanja NOR-a.

Navodimo te zadatke:

»Prvo: narodnooslobodilački partizanski odredi u svim oblastima Jugoslavije - Srbija, Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Vojvodina, Sandžak i Dalmacija - imaju glavni svoj cilj: oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda;

drugo: najveći neprijatelj slobode i nezavisnosti naših naroda jeste njemački fašizam, pa onda svi njegovi fašistički trabanti koji haraše po našoj zemlji, prema tome, sveta je dužnost svakog rodoljuba da se bori nemilosrdno do potpunog uništenja te fašističke bande.

treće: partizanski odredi zovu se narodnooslobodilački i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe - u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima, već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje,

četvrto: u toj opštoj borbi sa neprijateljem naših naroda partizanski odredi imaju mnogobrojne zadatke, oni moraju rušiti sve one objekte koji služe fašističkim osvajačima: željeznice, mostove, fabrike, radionice, skladišta municije i oružja, oni moraju svim silama onemogućiti okupatore da oduzimaju seljacima žito, stoku i ostale namirnice, rekvirirano žito, stoku i druge namirnice treba silom oduzeti okupatorima i razdijeliti narodu, a potrebnu količinu za ishranu odreda, partizanski odredi moraju onemogućiti ubiranje poreskih i drugih dažbina, jer u današnjem momentu sve to služi samo okupatorima za vođenje osvajačkih ratova i dalje ugnjetavanje naših naroda;

peto: partizanski odredi moraju sa oružjem u ruci braniti naselja, gradove i sela od fašističkih zuluma, oni moraju štititi imovinu naroda od okupatorske pljačke;

šesto: partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce crne košulje itd., isto tako treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajnice i provokatore, koji u masama predaju u ruke fašističkih krvnika najbolje sinove naroda i koji služe kao vjerni psi okupatorima i terorišu naš narod;

sedmo: partizanski odredi moraju neumorno razvijati otpor naroda, dižući narodne ustanke i stavljajući se na čelo tih ustanaka kao borbeno jezgro. Dosadašnje iskustvo partizanske borbe pokazalo je da se zanemarilo pitanje opšte-narodnog ustanka. Zato je potrebno hitno likvi-

dirati taj nedostatak, jer u protivnom mogu partizani biti izolovani od masa koje su spremne da se bore za svoju pravednu stvar;

osmo: politička linija partizanskih odreda mora biti - Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije bez razlike na politička i vjerska ubjeđenja;

deveto: pri stvaranju partizanskih odreda ne smije se biti tjesnogrud, već dati mogućnosti široke inicijative za stvaranje partizanskih odreda. Već stvoreni partizanski odredi treba odmah da se povežu sa mjesnim i okružnim štabovima i stave pod njihovo rukovodstvo;

deseto: štabovi i komesari moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah strijeljati i njihova imena objaviti;

jedanaesto: štabovi i komandiri partizanskih odreda moraju strogo paziti na disciplinu u odredima. Svaki čin pljačke, izdaje ili grube povrede discipline treba strogo kažnjavati;

dvanaesto: štabovi moraju voditi brigu o ishrani boraca, o naoružanju i drugom. Ishranu treba organizovati zajedno sa komitetima Narodnooslobodilačkog fronta, koji treba da prikupljaju Fond narodnog oslobođenja. U slučaju da negdje takvih komiteta još nema, treba dobrovoljnim pristankom seljaka i građana osigurati ishranu ili plaćati namirnice u gotovom;

trinaesto: svi partizanski odredi sa svojim štabovima iz Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Dalmacije, Makedonije i Sandžaka, spadaju pod vrhovno rukovodstvo Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Radi koordinacije borbe i uspješnog vođenja operacije, štabovi moraju biti međusobno dobro povezani;

četrnaesto: štabovi i komandiri moraju se brinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje radi ranjenih i bolesnih;

petnaesto: sa stvaranjem širih ustanaka narodnih masa, stvaraće se i potrebne komande. Zato je potrebno da se štabovi i komandiri partizanskih odreda pobrinu za provjerene i dobre komandire i komesare koji treba da stanu na čelo tih pobunjenih masa;

šesnaesto: u slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti pri izvođenju krupnih operacija stvaraće se, prema potrebi, iz više partizanskih odreda krupne vojne jedinice«.

Ova programska platforma partizanskog rata iz prvih ustaničkih dana, cjelovito sagledana, na uvjerljiv način ubjeđuje čitaoca o dalekovidoj moći našeg političkog i vojnog rukovodstva sa Titom na čelu u sagledavanju daljih tokova NOR-a. Ističe se izvanredna jasnoća u formulisanju zadataka.

Poslije istorijskog Savjetovanja u Stolicama, Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije izdao je Uputstvo za jedinstveno organizovanje partizanskih jedinica. Ovim propisom je bilo regulisano:

- osnovna taktička jedinica partizanskog odreda je četa od 80 do 100 ljudi, koja se dijeli na vodove, a oni na desetine. Veća taktička jedinica je bataljon, koji se sastoji od dvije do četiri čete. Veća taktička jedinica od bataljona je odred, u koji ulazi tri do četiri bataljona. Prema nastaloj potrebi može se stvarati grupa odreda;

- štab odreda se sastoji od komandanta i zamjenika, političkog komesara i zamjenika. Uz njih se nalazi ljekar, vod za vezu, intendant sa potrebnim osobljem, te kuriri štabova;

- u štabu bataljona je komandant i zamjenik, politički komesar i zamjenik, intendant sa pomoćnim osobljem i potreban broj kurira;

- četom rukovode komandir i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Četa ima ekonoma i kurire;

- ljudstvo koje stupa u odred obavezno je da nauči da rukuje bombom, puškom i hladnim oružjem. Naučiti svakog partizana osnovama iz taktike partizanskog ratovanja - obična i dubinska busija, ulična borba, noćni prepad;

- po pravilu uvesti savjetovanje, rasprave, naročito pred svaku akciju;

- one koji zlonamjerno krše disciplinu isključivati iz odreda, a u težim slučajevima strogo kažnjavati. Ukazati ljudstvu šta je partizansko drugarstvo, a šta je odnos mlađeg prema starijem i obratno. Čim ljudstvo leži bez posla demoriše se ako nema organizovan političko-vaspitni rad;

- politički komesar brine o disciplini i o političko-vaspitnom radu, nadzire rad ekonoma. Dužnost mu je da upozna političko lice svakog čovjeka u četi i da živo osjeća raspoloženje ljudstva. Treba primjerom prednjačiti u svim naporima, smjelostima i požrtvovanosti;

- komandir i komesar sa zamjenicima čine rukovodstvo čete, donose odluke koje komandir sprovodi u djelo, a komesar vodi brigu o pružanju pomoći potčinjenim u izvršenju zadataka;

- odnos prema stanovništvu mora biti takav da ono u partizanima osjeti borce i zaštitnike od fašističkog nasilja. Svojim ponašanjem partizani osvajaju povjerenje i ljubav stanovništva;

- bez pravilno organizovane vojnoobavještajne službe nema uspjeha u borbi. Treba pronaći pouzdanike koji će rukovodstvo obavještavati šta se događa kod neprijatelja i u vlastitoj pozadini. Tu se koriste žene, omladina, čak i dječaci. Jedno lice odgovorno je štabu za taj posao;

- za izvođenje svakog posla, posebno operacija, dobro organizovati kurirsku službu. Za kurire birati smjele ljude, promućurne, koji se umiju probiti kroz neprijateljske redove, koji će umrijeti a ne izdati;

- zastava za srpske krajeve je srpska, za hrvatske hrvatska, sa petokrakom crvenom zvijezdom.

Pozdravlja se stisnutom pesnicom, i to vojnički: pesnica se prinosi kapi, a građanski - pesnica se diže više malo od ramena;

- stanje ljudstva, naoružanja, finansija, povremene akcije i kritički osvrt na njih, politički rad na terenu, imena poginulih partizana, likvidiranih neprijatelja, što bi služilo neprijatelju, šifrirati;

- mi nismo vojska sa magacinima, nego partizani. Svaka jedinica je dužna da se sama snabdijeva ishranom, obućom, oružjem i municijom. Jedinice se moraju snaći u svakoj situaciji.

U posebnim direktivima Centralnog komiteta KPJ o oružanim oslobodilačkim jedinicama, šire je razrađena uloga i mjesto političkog komesara u četi, bataljonu i partizanskom odredu. Komandir (komandant) i politički komesar bili su ravnopravni, zajednički su rješavali sva pitanja, ali je rukovođenje borbom bila prva briga komandira i komandanta, a odgoj ljudi je prvenstveno padao u djelokrug političkog komesara. Politički komesari su, prije svega, bili zastupnici i tumači političke linije KPJ u oružanim snagama, »delegati Partije«, »čuvari narodnog jedinstva, politička garancija NOB-a, duša narodne vojske, nosioci narodne politike i narodnog stremljenja u vojsci«. Oni su bili stub discipline i morala, primjerni aktivisti, prvi u borbi, agitatori i vaspitači u duhu NOB-e, koji su ličnim primjerom podsticali druge. Zajedno sa organizacijom KPJ, o čijem su se radu starali, politički komesari su se najviše brinuli da se oružane snage razvijaju u skladu sa generalnom linijom KPJ i političkim ciljevima NOP-a.

Odmah u početku ustanka CK KPJ je zauzeo stav da se u oslobodilačkim jedinicama obrazuju partijske organizacije - ćelije. Članovi Partije u oružanim formacijama imali su osnovni zadatak da rade na jačanju i moralno-političkom učvršćenju vojnih jedinica i da razvijaju njihovu borbenu i političku aktivnost. U početku, dok je u partizanskim odredima bio mali broj boraca - članova KPJ, osnovna partijska organizacija - ćelija obrazovala se u okviru odreda, koja je bila neposredno povezana sa terenskim partijskim rukovodstvom. Poslije Savjetovanja u Stolicama i dotadašnjeg stečenog iskustva iz rada partijskih organizacija i političkog djelovanja u oslobodilačkim jedinicama, uvedena je funkcija zamjenika političkog komesara. Oni su bili profesionalni partijski radnici. U partizanskom odredu su imali dužnost partijskog rukovodioca u njemu, a istovremeno i ulogu sekretara štapske ćelije, a u bataljonima - dužnost sekretara partijskog biroa i sekretara štapske ćelije.

Pokretanjem oružanog ustanka pred organizaciju SKOJ-a postavljena su dva osnovna zadatka: prvo, uključivanje članova i organizacija SKOJ-a u borbu protiv okupatora i, drugo, organizovanje širokog antifašističkog fronta omladine i njeno uključivanje u oslobodilačke jedinice. Već početkom septembra 1941. godine počinju da se organizuju skojevske organizacije u partizanskim odredima. U partizanskim četama su stvarani aktivi sa sekretarom na čelu, koji su bili objedinjeni na nivou bataljona od strane partijskog biroa. Tako su stvoreni uslovi da SKOJ postane avangarda mladih u partizanskim jedinicama.

Poslije istorijski značajnog junskog ustanka u Hercegovini, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu podsticao je Hercegovce za nastavljanje borbe. Za rukovođenje ustankom obrazovan je 16. jula 1941. godine u Mostaru Oblasni vojni štab za Hercegovinu. Za komandanta je postavljen dr Safet Mujić, a za političkog komesara Miro Popara. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu odlučio je 14. jula da se radi daljeg razvoja ustanka ojačaju partijske organizacije na terenu i odmah uputi jedan dio komunista, prvenstveno iz Mostara, koji bi sa komunistima i drugim patriotima na ustaničkom području pristupili na najbolji način reorganizaciji ustaničkih jedinica »narodne vojske« u zbjegovima srpskog naroda i vršili političku mobilizaciju masa. U već postojećim četama narodne vojske, organizovanim po zbjegovima, stvaraju se sada tzv. gerilski odredi od najpouzdanijih i ciljevima NOB-a odanih boraca. Radi objedinjavanja borbene aktivnosti ustaničkih jedinica, formirani su u to vrijeme sreski štabovi za Trebinje, Bileću, Gacko i Nevesinje. Na inicijativu Oblasnog vojnog štaba za Hercegovinu krajem avgusta počinje ponovo da se rasplamsava snažna ustanička aktivnost na hercegovačkom području. U ovim borbama, koje su počele 22. avgusta i sa nesmanjenom žestinom trajale do 7. septembra 1941. godine, ustaške snage u istočnoj Hercegovini su razbijene. Prema Biltenu Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, u istočnoj Hercegovini se tada borilo oko 17.000 ustanika, što upotpunjuje predstavu o mogućnostima i značaju hercegovačkih ustanika u ovom periodu.

Konačno rasulo vojske i vlasti ustaške NDH u ovom dijelu Hercegovine spriječeno je intervencijom talijanskih trupa aktom preokupacije u početku septembra 1941. godine. Jedinice snažno ojačane talijanske divizije »Marke«, pod komandom generala Đuzepa Arnika, posjele su tada sva sreska središta i najvažnije saobraćajne čvorove. Ovaj potez talijanskog fašističkog vodstva imao je prvenstveno za cilj da se ponovo zahvati i pacificira ustanička Hercegovina.

U početku septembra, u vrijeme reokupacije, u Hercegovinu pristiže član Glavnog štaba NOPO Bosne i Hercegovine Uglješa Danilović,

pod čijim će uticajem doći do bržeg i uspješnijeg vojnoorganizacionog sređivanja i političkog uzdizanja hercegovačkih ustaničkh snaga. Već 19. septembra, u bilećkoj Fatnici, formiran je Štab Hercegovačke brigade, koji je objedinio sve ustaničke snage umjesto Oblasnog vojnog štaba za Hercegovinu, koji je time prestao da funkcionioše.

Poslije pristizanja odluka Savjetovanja u Stolicama (selu kod Krupnja u Srbiji), održanog 26. i 27. septembra 1941. godine pod rukovodstvom vrhovnog komandanta Tita, koje su u Hercegovinu mogle stići početkom oktobra, ustanička Hercegovačka brigada prerasla je u Hercegovački partizanski narodnooslobodilački odred. U rukovodećem štabu brigade bili su: Uglješa Danilović, komandant, Petar Ilić (Drapšin), politički komesar i Miro Popara, partijski organizator. Komandno mjesto ovog štaba uspostavljeno je u selu Fatnici. Ubrzo potom Uglješa Danilović je otišao na novu dužnost u Bosnu, pa je štab Hercegovačkog NOP-a odreda dalje funkcionisao u sastavu: Petar Ilić (Drapšin), komandant, Miro Popara, politički komesar, i Nenad Vasić, zamjenik komandanta. Komandno mjesto štaba Odreda postavljeno je u selu Pađeni.

Sa odlukama iz Stolica u Hercegovinu je pristigla i partizanska zakletva, koju je napisao Tito. Uz zakletvu je stajalo obrazloženje: »Da bi svaki narodni borac bio potpuno svjestan svojih dužnosti narodnog borca, svoje velike misije na djelu oslobođenja naroda, da bi vladala gvozdena disciplina i drugarstvo samopožrtvovanje među partizanima, predlažem da odmah svi partizanski odredi, ukoliko to već nisu učinili, polože slijedeću zakletvu:

Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrjebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkog osvajača i svih narodnih izdajnika«.

U početnom periodu Hercegovački partizanski odred je imao četiri partizanska bataljona, formirana do kraja septembra 1941. godine, i to:

- Prvi bataljon, koji je obuhvatao nevesinjski srez, prozvan «Nevesinjska puška«. Ovaj je bataljon do kraja 1941. godine imao šest partizanskih četa sa oko 530 partizana. Bataljonom su komandovali komandant i politički komesar, Dukica Grahovac i Savo Medan, a komandno mjesto je bilo u selu Lukavcu;
- drugi bataljon je osnovan na teritoriji bilećkog i stolačkog sreza. Vodili su ga Božo Vukoje, komandant, i Rajko Milošević, politički komesar. Štab bataljona je dejstvovao iz sela Pađena kod Bileće. Već u oktobru bataljon je imao osam partizanskih četa. Uslijed znatnog priliva novih boraca od Drugog bataljona su do kraja 1941. godine razvijena četiri partizanska bataljona: Bilećki (4 čete), »Vladimir Gaćinović« (6 četa), Sitnički (8 četa) i Stolački (10 četa);
- treći bataljon je formiran na teritoriji trebinjskog i ljubinjskog sreza. Njim su komandovali: Vlado Đerić, komandant, i Slobodan Šakota, politički komesar. Sjedište štaba bataljona nalazilo se u selu Zagori kod Trebinja. Treći bataljon je jedno vrijeme imao naziv »Neđo Čabrinović«, da bi potom bio preimenovan u Bataljon »Šuma« (12 četa), i
- četvrti, Konjički partizanski bataljon, obrazovan još sredinom septembra u istočnom dijelu konjičkog sreza. Članovi prvog štaba ovog bataljona bili su: komandant Salko Fejić, politički komesar Jakov Baruh, a zamjenik političkog komesara Vasko Gnjatić.

Štab bataljona, koji je imao tri ćete i oko 150 boraca, nalazio se u selu Borci. Konjički bataljon se isticao među tada postojećim hercegovačkim jedinicama što je još od početka bio sazdan od boraca iz svih nacionalnih sredina.

U početku novembra u gatačkom srezu je formiran Prvi gatački partizanski bataljon, koji je u svom sastavu imao osam četa. Tokom decembra u gatačkom kraju obrazovan je naredni bataljon sa imenom »Šesti juni«.

1 u trebinjskom srezu je tokom decembra 1941. godine oformljen Bataljon »Luka Vukalović«, koji je izrastao iz Bataljona »Šuma«.

Takvim razvojem svojih snaga Hercegovački NO partizanski odred je krajem 1941. godine raspolagao borbenom snagom od 10 teritorijalnih partizanskih bataljona sa preko 3.500 boraca.

Razvoj hercegovačkih ustaničkih jedinica u toku 1941. godine, što se vidi iz izloženog, imao je dva perioda. Tokom juna, jula i avgusta postoji narodna vojska, čije su čete nastale i borile se s osloncem na zbjegove srpskog stanovništva. U drugom dijelu ovog perioda, objedinjene sreskim štabovima za Nevesinje, Gacko, Bileću i Trebinje i Oblasnim vojnim štabom, čete narodne ustaničke vojske uspješno razbijaju vojsku i vlast kvislinške ustaške države. Međutim, zbog labave organizovanosti, niske discipline i idejno-političke neizgrađenosti, jedinice narodne vojske nisu mogle uspješno da se nose sa zahtjevima borbe protiv fašističkog okupatora, koji je početkom septembra 1941. godine posjeo gradove i druga čvorišta ustaničkog područja.

Zato je na hercegovačkom ustaničkom području uslijedila organizacija i politička priprema za stvaranje kvalitetnijih, partizanskih snaga, koje će biti kadre da uspješno ostvaruju zadatke oslobodilačke i revolucionarne borbe. Tako je nastupio period uspješne borbene aktivnosti Hercegovačkog NO partizanskog odreda protiv okupatora i njegovih domaćih najamnika, koji se proteže od septembra 1941. godine do januara naredne godine. Ovaj višemjesečni period, iako po svemu plodonosniji od prethodnog, karakteriše se vezanošću partizanskih jedinica za njihovu matičnu teritoriju, te ga uslovno možemo nazvati teritorijalni period. Iako su neki od ovih teritorijalnih partizanskih bataljona imali i svoje stalno mobilne dijelove (najčešće omladinske čete), pokretanje i grupisanje, operativno manevrisanje sa teritorijalnim jedinicama nije bilo moguće. Često raspuštanje poslije borbi partizanskih boraca svojim kućama ometalo je vojničku i političku izgradnju njihovih jedinica. Za otklanjanje tih slabosti i uspješan razvoj, efikasne borbe protiv regularnih trupa talijanskog okupatora, postalo je neophodno stvaranje stalno mobilnih i brzo pokretljivih partizanskih jedinica. Tako je u početku 1942. godine nastupio period stvaranja udarnih partizanskih bataljona. Formirani su od odabranih boraca iz teritorijalnih četa, pod komandom štabova, sastavljenih od već dokazanih kadrova. Dalje postojanje teritorijalnih bataljona, pored udarnih bataljona, nalagala je i potreba za održavanje privređivanja u oslobođenim krajevima.

Na savjetovanju predstavnika Hercegovačkog i Nikšićkog NOP odreda, održanog u trebinjskoj Lastvi 4. januara 1942. godine, radi dogovora o uspješnijoj koordinaciji borbene aktivnosti na hercegovačko crnogorskom pograničnom prostoru, odlučeno je da se obrazuje Privremeni operativni štab za Hercegovinu. U štab su ušli: Sava Kovačević, komandant; Đorđo Putića, zamjenik komandanta; Petar Ilić (Drapšin), politički komesar, i Milo Kilibarda, zamjenik političkog komesara. Ovim je ukinut štab Hercegovačkog NO partizanskog odreda.

Vrhovni štab je već 4. februara izmijenio sastav predloženog Privremenog operativnog štaba za Hercegovinu i u njega postavio: Đorđu Putiću za komandanta, Miru Poparu, za političkog komesara, a Petra Ilića (Drapšina) za zamjenika političkog komesara. U ovom potezu Vrhovnog štaba ispoljena je težnja da se komandovanje u Hercegovini povjeri hercegovačkim kadrovima. Sjedište Operativnog štaba za Hercegovinu i dalje je ostalo u trebinjskoj Lastvi, na periferiji hercegovačkog ustaničkog područja i na njemu raspoređenih jedinica.

Novopostavljeni komandant hercegovačkih partizana Đorđo Putića, bivši aktivni vazduhoplovni kapetan, predratni član KPJ, poginuo je već 21. februara 1942. godine u selu Ždrijelovićima u Ljubomiru, kod Trebinja. Ubili su ga iz busije četnički zločinci, koje je tamo okupljao raniji dvorski žandarm Sava Kovač, koji je ubijajući partizanske borce stekao zvanje četničkog vojvode. Pogibija Đorđe Putiće bila je skoro nenadoknadiv gubitak u oslobodilačkoj borbi naroda Hercegovine.

Petog marta u Lastvi je održana sjednica Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu. Tad je odlučeno u vezi sa gubitkom komandanta Putice da se Vrhovnom štabu predloži novi sastav Operativnog štaba za Hercegovinu, i to: komandant Petar Ilić (Drapšin), zamjenik komandanta Nenad Vasić, politički komesar Miro Popara, te njegov zamjenik Pavle Kovačević. Konačno je tad odlučeno da se sjedište Operativnog štaba premjesti iz Lastve u bilećko selo Fatnicu, što je olakšalo veze komandovanja, održavane isključivo kuririma pješacima ili konjanicima. Takav sastav Operativnog štaba odobrio je Vrhovni štab.

Vrhovni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, s Titom na čelu, od kraja 1941. godine rukovodio je iz rejona Foče. Iz takve neposredne blizine mogao je pratiti razvoj i borbu ustaničke Hercegovine, pa joj je Vrhovni štab mögao ukazati redovnu pomoć. Vrhovni komandant je tako pravovremeno ukazivao na nužnost formiranja udarnih partizanskih jedinica i isticao njihov značaj, posebno u borbi protiv četnika. Tito je isticao odlučujući uticaj političkog rada u vojsci i sa stanovništvom, kao najefikasnije mjere u borbi protiv izdaje i reakcionarnih snaga. Vrhovnom komandantu nije moglo promaći da na hercegovačkom ustaničkom području odsustvuje organizovan politički rad, da je zapostavljena borba za razvoj i izgradnju Partije i da su to povoljni uslovi za četničko previranje i podložnost ljudi uticaju neprijateljske propagande.

U početku 1942. godine Operativni štab za Hercegovinu je nastavio napore oko formiranja teritorijalnih bataljona sa izvjesnim kašnjenjem u stvaranju udarnih partizanskih snaga. Od januara do početka maja obrazovano je pet novih teritorijalnih partizanskih bataljona: »Bišina« (28. februara), Obaljski (u februaru) i »Petar Radović« (5. maja), svi na teritoriji nevesinjskog sreza. Početkom februara u trebinjskom srezu formiran je Ljubomirski partizanski bataljon. Valja napomenuti da je dotadašnji Obaljski partizanski bataljon, 14. aprila, preimenovan u »narodnooslobodilački dobrovoljački«, što je bio takav jedini slučaj u Hercegovini.

Prvi udarni partizanski bataljon je formiran 28. januara 1942. godine na Baljcima kod Bileće. Brojao je više od 200 boraca, među kojima su oko trećine bili Crnogorci, nikšićki partizani, zbog čega je bio poznat i pod imenom »hercegovačko-crnogorski«. Dalje obrazovanje udarnih hercegovačkih bataljona nastavljeno je tek poslije dva mjeseca. Od početka aprila do sredine maja oformljeno je daljih sedam takvih bataljona, pa su oni bili tako i numerisani - od prvog do osmog.

Svi hercegovački udarni partizanski bataljoni mogli su imati oko 2.000 boraca, pa su predstavljali glavnu manevarsku i udarnu snagu hercegovačke partizanske vojske. Ove udarne snage, pored 15 teritorijalnih bataljona, pred treću neprijateljsku ofanzivu, obuhvatale su oko 10.000 partizanskih boraca, približno.

Proljeće 1942. godine na hercegovačkom ustaničkom području, pored ovako snažnog razvoja, karakteriše intenzivna borba, aktivnost i pobjednički rezultati ovih partizanskih snaga, kojima su prvenstveno pridonosile udarne jedinice. To je bilo normalno i očekivati, jer su udarni bataljoni izrastali okupljanjem odabranih partizana iz teritorijalnih jedinica.

Tako brojnim partizanskim jedinicama, raspoređenim širom teritorije gatačkog, nevesinjskog, bilećkog, trebinjskog, stolačkog, ljubinjskog i dijelom mostarskog i konjičkog sreza, nije bilo moguće rukovoditi sa uspjehom sa komandnog mesta Operativnog štaba, iz Fatnice. Zato je Operativni štab za Hercegovinu predložio 28. marta Vrhovnom štabu da se u Hercegovini formiraju dva odreda:

- Sjevernohercegovački NO partizanski odred, čiji će štab objediniti sve partizanske snage na teritoriji gatačkog, nevesinjskog i susjednih dijelova mostarskog i konjičkog sreza. Predložen je i sastav štaba odreda: Vlado Šegrt, komandant, Milija Stanišić, politički komesar, Dukica Grahovac, zamjenik komandanta, i Života Neimarević, zamjenik političkog komesara;

- Južnohercegovački NO partizanski odred obuhvatao je jedinice na teritiriji bilećkog, stolačkog, trebinjskog ljubinjskog sreza i Dubrovačkog primorja. U sastav štaba ovog odreda predloženi su: Vlado Tomanović, komandant, Vojin Popović (Božović), politički komesar, Dušan Grk, zamjenik komandanta, i Čedo Kapor, zamjenik političkog komesara. Vrhovni štab je dao svoju saglasnost za taj prijedlog. Hercegovački Operativni štab je zadržao pod svojom neposrednom komandom Prvi udarni bataljon u svojstvu svoje rezerve.

Ovom reorganizacijom komandovanja ukinuti su tokom januara formirani štabovi sektora: Gacko - Nevesinje, Bileća-Trebinje, Trebinje-Dubrovnik i Stolac-Ljubinje. U Štabu stolačkog sektora bili su: Mirko Sikimić, komandant, i Branko D. Šotra, politički komesar.

Treba istaći da je proces razvoja i borbe narodnooslobodilačkih partizanskih jedinica u Hercegovini imao pouzdan oslonac na susjedne snage Kalinovičkog i Nikšićkog NOP-a odreda. Hercegovački partizani su na najbolji način sarađivali i ostvarili borbeno bratstvo sa navedenim istočnobosanskim i crnogorskim partizanskim jedinicama.

Po odluci Vrhovnog štaba od 17. maja 1942. godine, u jeku treće neprijateljske ofanzive, Prva proleterska brigada je pritekla u pomoć Sjevernohercegovačkom partizanskom odredu u odbrani oslobođene teritorije. Sa uspjehom je tukla talijansko-četničke kolone na Površi gatačkoj, zatim kod Slata i Drežanja, da bi doprla do bilećkog sela Zvijerine, gdje su njeni dijelovi izbavili od četnika zarobljenu bolnicu Operativnog štaba.

Istočnohercegovačke partizanske snage su tako tokom proljeća 1942. godine, u žestokim bojevima sa neprijateljem, stekle oslobođenu teritoriju, koja se bezmalo podudarala sa prostranstvom istočne Hercegovine. Na hercegovačkoj oslobođenoj teritoriji funkcionisala je narodnooslobodilačka i revolucionarna vlast sa Oblasnim narodnooslobodilačkim odborom na čelu, koji je izabran na skupštini predstavnika svih srezova 17. aprila 1942. godine u Berkovićima.

I baš tada, sredinom maja, kada je izgledalo da su partizani u Hercegovini nesalomljivi, kao nikad dotad navalio je na oslobođenu teritoriju fašistički okupator zajedno sa svojim četničkim izmećarima. U toj takozvanoj trećoj neprijateljskoj ofanzivi napadnuta je čitava oslobođena teritorija Hercegovine. U završnoj fazi ove ofanzive, nazvanoj operacija »Stolac«, okupator je okružio i koncentrično napao hercegovačke partizane sa tri svoje divizije, podržane od oko 1.500 hercegovačih i istočnobosanskih četnika. Od Gacka i Nevesinja nastupala je divizija »Kačatori dele Alpi« u pravcu Dabarskog polja. Od Mostara i Domanovića pritisla je prema Nevesinju i Stocu divizija »Murđe«, a od Hutova, Trebinja i Bileće divizija »Marke«. Neprijateljev napad prema planu »Stolac« počeo je 23. maja, da bi tokom narednih osam dana neprijateljske koncentrične kolone prodrle na oslobođenu teritoriju i ovladale njenim većim dijelom.

Dugim borbenim naprezanjem već zamorene i razvučene na sve pravce, bez posjedovanja jake i odmorne rezerve, naše partizanske snage nisu se nigdje mogle snažno suprotstaviti neprijatelju. Ukoliko je ponegdje odbrana i vođena, ona je bila nejaka i frontalna ispred višestruko nadmoćnih kolona neprijatelja; neprijatelj je neočekivano lako ostvario svoje ciljeve. Uz pomoć četničkih vodiča i potkazivača fašisti su ubijali zarobljene partizane i narodnooslobodilačkoj borbi privržene stanovnike, a vatrom uništavali njihove domove i imovinu. Naše partizanske jedinice su bile pljačkom rastrojene osipale su se i najzad su se, bezmalo, sve rasule. Oba partizanska odreda su se raspala, pa je Operativni štab za Hercegovinu, početkom juna, rasformirao ove odrede i formalno. Od nekoliko stotina nepokolebljivih partizanskih boraca obnovljen je, zatim, Hercegovački NO partizanski odred, koji se sredinom juna prikupio u dolini Sutjeske. Odred je ušao u sastav Glavne operativne grupe NO proleterskih brigada, kojom je neposredno komandovao vrhovni komandant Tito.

U istorijskom pohodu ove grupe brigada prema Bosanskoj krajini Hercegovački NOP odred je pristigao na prostor Prozor-Šujica, gdje su mu se priključili preostali borci Konjičkog (Mostarskog) partizanskog bataljona. Tamo kod Šujice i D. Malovana, 10. avgusta 1942. godine od ovog Hercegovačkog NOP-a odreda, po odluci Vrhovnog komandanta, nastala je 10. hercegovačka NO udarna brigada.

U trećoj neprijateljskoj ofanzivi hercegovačke partizanske snage su poražene, ali time narodnooslobodilačkoj borbi privrženo stanovništvo nije pristalo na robovanje fašističkom okupatoru i njegovim domaćim najamnicima. Nastavilo je i dalje da se bori, istrajno do konačnog oslobođenja, ali sad predvođeno komunistima, koje je porazan ishod ustaničkog perioda borbe upozorio na postupke koji su im ranije rušili ugled i povjerenje u masama.

Ovaj kratak prikaz razvoja hercegovačkih partizanskih snaga u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata nema pretenzije da se bavi širom analizom uzroka navedenog poraza, ali čini se da treba nešto reći o tome.

Poslije potiskivanja partizanskih snaga iz Srbije i nepovoljnog razvoja ustanka u Crnoj Gori i isto tako u susjednoj istočnoj Bosni, objektivno, frontalna odbrana oslobođene hercegovačke teritorije nije imala realne izglede na uspjeh. Sam pojam partizanskog rata pretpostavljao je manevarsku borbu i očuvanje jedinica, a nikako njihovo trošenje u frontalno) odbrani protiv nadmoćnog neprijatelja. Svaka vojska, pa i partizanska, ima granicu svoje fizičke i psihičke izdržljivosti, koja se ne smije zanemarivati, jer u protivnom prijeti ravnodušno držanje ljudi u

borbi i gubljenje povjerenja u starješine. Štabovi i starješine hercegovačkih partizanskih jedinica nisu buli dosljedni u njegovanju principa partizanske borbene taktike i to se moralo svetiti.

Iako je neprijateljska strana u operaciji »Stolac« bila višestruko nadmoćnija kada je prodrla na oslobođenu teritoriju, ipak to nije bio osnovni uzrok partizanskog poraza, vec je on bio u sferi moralnog faktora. Trećoj neprijateljskoj ofanzivi u Hercegovini prethodio je neprijateljev šestomjesečni psihološki napad na srpsko stanovništvo i njegovu vojsku širom oslobođene teritorije.

Fašisti su ovdje vodili takozvani specijalni rat, sračunat na razaranje propagandnim sredstvima oslobodilačke svijesti masa i boraca i njihovog povjerenja u komuniste kao predvodnike oslobodilačke borbe. Takav specijalan napad u Hercegovini vodio je fašistički general Lusana, profesor univerziteta, specijalista za psihološki rat, lični prijatelj Musolinija. Imao je najviša ovlašćenja i sve ostalo potrebno za višemjesečni propagandni i psihološki pritisak. U svoj prvi plan stavio je stvaranje najamničke četničke vojske, odnosno »dobrovoljačke antikomunističke milicije«, kako su je Talijani nazivali. Fašisti su ovdje potisnuli ustaše da bi ih zamijenili četnicima kao pogodnijim slugama za gušenje ustanka. Lusana je krstario po hercegovačkim garnizonima i održavao sa četničkim vođama instruktivne kurseve o njihovoj ulozi i metodima borbe.

Talijanski okupator je nudio srpskom narodu mir, slobodan život, progon ustaša, civilnu vlast, ekshumaciju leševa Srba pobijenih od ustaša, hranu, lijekove, raznu industrijsku robu i tako dalje. Komunisti su optuživani da mute vodu, koji srpski narod upreže u bezizglednu borbu, da oni žele kolektivizaciju života porodica i njihovih posjeda, da su tuđi agenti, kao i stvorenja u svemu poročna. U partizanskim jedinicama i u pozadini vrbovani su ljudi preko kojih se vršila takva usmena ili pismena propaganda, redovno lažna. Posredstvom članova porodica četnički propagandisti su tajno slali partizanskim borcima pismene poruke sa sadržajima koje je smislio general Lusana. Neprijatelj je ovim putem pronalazio način da u partizanske jedinice ubacuje svoje pristalice, koji bi imali zadatak da ubijaju starješine ustaničkih jedinica i da šire defetizam.

S druge strane, vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkih snaga čini, u ovom ustaničkom periodu, ozbiljne greške, koje će ići naruku neprijateljskoj propagandi. Opijeno vojnim uspjesima, to rukovodstvo zanemaruje jačanje Partije i političkog rada u masama. Oblasnog partijskog rukovodstva, u stvari, više nije bilo. Operativni štab je bio vojno i političko rukovodstvo. Radu i životu Partije dat je vojnički pečat. Najteže posljedice je izazvalo lijevo skretanje tadašnjeg vojno-političkog rukovodstva. Ono je razrađivalo »drugu fazu revolucije« i pripremalo osnove za tu fazu presađujući neka iskustva iz Španije i građanskog rata u Rusiji. Time je povedena borba ne samo protiv postojećih, već i »potencionalnih« neprijatelja.

Otpočeto je da se sprovodi frontalno uništavanje pete kolone. Umjesto da se neprijateljski izdajnički elementi javno razotkrivaju u narodu, oni su stavljeni pod udar organa gonjenja, po kratkom postupku. Prijeke kazne i prema onima koji su ih zaslužili, bez prethodnog njihovog raskrinkavanja u narodu, izazvale su politički revolt u masama. Ovaj metod proganjanja ljudi omogućavao je i subjektivno presuđivanje, što je bilo najnepoželjnije. I primijenjivane ekonomske kazne imale su ponekad nehuman ishod. Sve je to sužavalo političku bazu ustanka i otvaralo vrata razvoju razornoj neprijateljskoj propagandi. I ovo, kolikotoliko, može biti poučno.

RAJKO VUKOJE

REORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA

Da bi se zbivanja u istočnoj Hercegovini u drugoj polovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine mogla da shvate i istorijski objektivno ocijene, nužno je govoriti i o događajima koji su im prethodili, jer je to uzročno veoma povezano. To i sam želim, pri čemu ću se u tom kazivanju ograničiti, uglavnom, na ona zbivanja gdje sam neposredno učestvovao, ili o njima onda posredno saznao. Riječ je, prije svega, o zbivanjima u bilećkom srezu, dok ću o razvoju NOP-a na području susjednih srezova govoriti samo onoliko koliko sam tamo bio, ili koliko sam u to vrijeme mogao saznati vršeći određene dužnosti.

PRVI MJESECI USTANKA: DOGAĐAJI I POJAVE KOJE SU GA PRATILE

U narodnom ustanku u istočnoj Hercegovni, juna 1941. godine, likvidirane su gotovo sve oružnićke postaje na teritoriji srezova Bileće, Gacka i Nevesinja. U borbama je poginuo i ranjen manji broj ustanika i jedan broj oružnika. Oružnici koji su se u tim borbama predali, ili su bili zarobljeni - pušteni su na slobodu. Suđeno je samo ustašama. Inače, situacija u Nevesinju bila je specifična: grad opsjednut ustanicima, muslimanska sela u pozadini fronta i u njima niko nije ubijen, niti opljačkan.

U danima pripremanja avgustovskog ustanka, na području bilećkog sreza su vođeni razgovori sa uglednim ljudima iz muslimanskih sela opštine Plana i Divin. Pozvani su u zajedničku borbu protiv okupatora i njegovih slugu, ustaša, kako bi se spriječio bratoubilački rat - ubijanje i bacanje u jame srpskog naroda i komunista i svih poštenih boraca hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Ukazano je na nasilja nenarodnog režima stare Jugoslavije i na njegovu izdaju i ostavljanje naroda na cjedilu, na milost i nemilost okupatoru. Rečeno im je da tu borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje organizuje i vodi KPJ, kako se događaji odvijaju i širom Jugoslavije, pa i u Zagrebu, kao sjedištu kvislinške vlade Pavelića.

Lično sam učestvovao u razgovorima sa Đapima i Ćatovićima u selu Njeganovićima i Đeću. Na sastanku, održanom 26. avgusta u ogradi kod sela Njeganovića, bili su: Derviš B. Đapo, Alija 0. Đapo i Zulfo M. Đapo, Božo L. Vukoje, Nikola P. (T), Vukoje i Rajko B. Vukoje. Đapi su se izjasnili da imaju 17 pušaka i da će prihvatiti odluku koju usvoje Ćatovići kada sa njima budemo razgovarali. Sjutradan, 27. avgusta, sastali smo se sa Tahirom M. Ćatovićem, Abidom Ćatovićem i Dervom Ćatovićem. Pored Boža, Nikole i mene, sastanku sa Ćatovićima prisustvovao je i Vaso T. Vukoje. Ćatovići su energično odbili svaku mogućnost saradnje, napominjući da mi osuđujemo sebe na sigurno samoubistvo ako mislimo da napadamo okupatora i ustašku vlast. Govorili su: »Vlast je da se poštuje, ne da se napada«.

Poslije tog neuspješnog dogovora, Ćatovići su uticali na Đape, pa su se i oni, čim je započeo napad na Planu, uglavnom povukli, a samo pojedinci su, kako je Uglješa Danilović pisao 17. septembra 1941. godine, učestvovali u pružanju otpora ustaničkim snagama.

U ustaničkim četama, avgusta 1941. godine, našle su se i grupice nacionalista sklonih ubijanju, pljački i uništavanju muslimanske imovine. Njihovi pripadnici su, pretežno, bili iz pojedinih graničnih crnogorsko-hercegovačkih područja, a predvodili su ih poznati pljačkaš Simo Eraković i oficiri bivše Jugoslovenske vojske Lalić, Mićević i dr. Sa Erakovićem je u grupi bio i poznati nacionalšovinista pop Jaramaz. Oko njih su se okupili bivši žandarmi i policajci: Radoslav i Marko Vuković, Petar i Radovan Samardžić, Spiro Babić i dr., a i brojni drugi šovinisti sa područja berkovačke, divinske, planske i nekih drugih susjednih opština. U našim četama su se našli i pojedinci kojima su ustaše poubijale svu familiju i opljačkale cijelu imovinu, a oni su pukim slučajem ostali živi, kao i oni koji su pobjegli sa gubilišta, ili su se uspjeli spasiti iz jama u koje su bili živi bačeni. Većina je, zaslijepljena željom za osvetom, bila kivna ne samo na ustaše kao olož iz redova časnog i rodoljubivog hrvatskog i muslimanskog naroda, već i na sve što je hrvatsko i muslimansko.

Prvih dana ustanka osjetila se polarizacija: pošteni borci, narodni ustanici, na jednoj strani, a nacionalšovinisti na drugoj strani. Bio sam očevidac kada je kod Plane, 29. avgusta 1941, grupa nacionalističkih elemenata, sa bivšim žandarom Radoslavom Vukovićem na čelu, htjela da ubije jednu muslimansku djevojku (koliko se sjećam bila je kćerka Zajka Avdića), koja se sklonila ispred borbe. Grupa poštenih boraca, sa Stevanom Vukojem, zaštitila je djevojku, prijeteći Radoslavu da će pucati u njega ukoliko je ne pusti. Djevojka je oslobođena i omogućeno joj je da ode u Bileću.

Dolaskom u Bileću 29. avgusta 1941, Talijani su nastupili sa parolom i propagandom kako su tobože ponovo došli do zaštite srpski živalj od ustaških zločina. Takva talijanska propaganda odgovarala je nacionalističkim elementima, te su tu parolu prihvatili i počeli da se njome služe. Talijani su dozvolili da se iz jama vade leševi poubijanih Srba, da se javno sahranjuju i da se vrše opijela nad jamama i gubilištima. Ohrabrene talijanskim dolaskom i njihovim parolama, grupe nacionalističkih elemenata i pljačkaša vraćaju se u pozadinu partizanskih položaja i čine razne zločine. Između ostalog, uspijevaju da na Berkovićima preotmu muslimansko stanovništvo koje se kretalo u pravcu Stoca, praćeno slabim snagama poštenih ustanika (gro boraca bio je upućen na opsjedanje Gacka i Kule Fazlagića). Tada su ubili i bacili u jamu Čavkaricu oko 375 osoba. Iz jame je čak nakon 63 dana izvađenja živa jedna djevojka Muslimanka (i sada živi u Lastvi kod Trebinja).

U borbama oko Plane je, koliko se zna, nastradalo 37 osoba - bilo da su ih pobili šovinisti, ili da su izginuli kao pripadnici neprijateljske vojske. No, smatram da je bio veći broj onih koji su pobijeni od šovinista, jer su ti elementi svoje oružje, koristeći borbu kao zaklon, okretali i na nevino stanovništvo.

Imajući u vidu nacionalistički nastrojene grupice i pojedince u pojedinim ustaničkim četama, nedisciplinu i ostale negativne strane koje su se ispoljile u ustaničkim borbama u avgustu, sredinom septembra je došlo do reorganizacije ustaničkih četa i početka formiranja partizanskih četa.

PARTIJSKA KONFERENCIJA 1 IZBOR SRESKOG KOMITETA KPJ ZA BILEĆU

Na Borke je 8. septembra 1941, preko Konjica, izašao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Uglješa Danilović (kao inženjer Jovanović). Nakon nekoliko dana zadržavanja na Borcima, Da-

nilović je, preko nevesinjskog sreza, stigao u Fatnicu 12. septembra i odatle, sa Mirom Poparom, produžio na Sresku partijsku konferenciju za Bileću. Tom prilikom je prvi put izabran Sreski komitet KPJ. Konferencija je održana u Bratogoštu - Vučiji do, 13. i 14. septembra 1941. godine. U Komitet je izabrano pet drugova, i to: sekretar Radovan Papié, članovi Kosto Grubačić, Tripo Šarenac, Uroš Vukoje i omladinski rukovodilac Vlado Radovanović. Komitet je ostao u tom sastavu do početka decembra 1941, kada je u njegov sastav ušao Rajko Vukoje, dok je Uroš Vukoje otišao na drugu dužnost. U tom vremenu na području sreza bilo je 19 članova Partije, od kojih su Konferenciji, kao delegati, prisustvovali 16 drugova. Od navedenih 19 članova KPJ 10 su na području sreza radili i prije kapitulacije, dok ih je 9 došlo iz drugih organizacija, ili su u Partiju primljeni u međuvremenu. Partijske ćelije tada su postojale u Fatnici i u gradu Bileći.

Sreski komitet SKOJ-a formiran je u drugoj polovini oktobra 1941. Prvi njegov sekretar bio je Vlado Radovanović, a članovi Vlado Mirković, Rade Radan i Milan Čubrilo. Komitet je u navedenom sastavu radio do kraja godine.

Na Sreskoj konferenciji su, između ostalog, analizirane ustaničke borbe i neke negativne pojave koje su ih pratile. Put njihovog prevazilaženja je viđen i u povećanju broja članova KPJ. Donesen je zaključak da se odmah prime u Partiju dotadašnji kandidati za članove KPJ sa terena sreza, a i oni drugovi i drugarice koji su pripremani za kandidate, a koji su imali pozitivno držanje u prošlim borbama, te da se formiraju partizanske ćelije tamo gdje bude uslova. Takođe je zaključeno da se, uporedo sa prijemom u Partiju, pristupi i prijemu mladih u SKOJ i formiranju skojevskih aktiva na terenu. Zaključeno je da se izvrši reorganizacija ustaničkih četa, odnosno da se unutar četa formiraju gerilski odredi od komunista, skojevaca, kandidata za članove Partije i SKOJ-a, i drugih odanih i provjerenih boraca koji će činiti jezgra ustaničkih četa. Ta jezgra će disciplinom, idejno-vaspitnim djelovanjem i svojom borbenošću uticati na druge borce dotične ustaničke čete i omogućiti da ona preraste u partizansku četu.

Nakon završene konferencije svi drugovi su pošli na izvršenje zadataka. Do 6. oktobra 1941. primljeno je u KPJ 25 novih članova i formirane su partijske organizacija (ćelije) u selima: Davidovići - Meka Gruda, Pađeni, Baljci - Bogdašići, Miruše - Zavode i Milavići - Bijeljani - Zasada.

Tako je u prvoj polovini oktobra u bilećkom srezu bilo 7 partijskih organizacija. Krajem oktobra, prijemom nekoliko novih članova Partije, neke od njih su se razdvojile i formirane su nove: Meka Gruda, Bogdašići - Bijela Rudina, Zavode i dr. Dakle, krajem oktobra 1941. na teritoriji tadašnjeg bilećkog sreza djelovalo je preko 50 članova KPJ, organizovanih i povezanih u 10 ćelija, te oko 60 članova SKOJ-a okupljenih u 12 do 14 aktiva. U nekim od navedenih sela formirane su partizanske čete i prije formiranja partijske i skojevske organizacije, a u drugima baš u vrijeme stvaranja organizacija Partije i SKOJ-a.

U pomenutim i još nekim selima, odmah poslije Konferencije se pristupilo novom zadatku - da se u četama Narodne vojske formiraju gerilski odredi, ali je odmah, prilikom sastanka tih odreda, došlo do formiranja partizanskih četa. Oko 20. septembra došlo je i do njihovog legalizovanja.

REORGANIZACIJA USTANICKIH I FORMIRANJE PARTIZANSKIH ČETA

Drugovi Uglješa Danilović i Miro Popara su 17. septembra 1941. godine prisustvovali formiranju Pađenske gerilske partizanske" čete. Na taj sastanak pozvano je 17 boraca. Sa svima je unaprijed pojedinačno razgovarano. Kada su se sastali tada su vidjeli na koje borce je pao izbor da budu u gerilskom odredu. Sastanak je bio prikriven i održan je noću pored sela, u jednoj dolini. Umjesto gerilskog odreda formirana je partizanska četa (legalizovana je 21. septembra, kada je imala 46 boraca, među kojima su, pored Vukoja, bila i 3 borca iz sela Njeganovića).

Odmah poslije povratka sa Sreske partijske konferencije i izbora Sreskog komiteta KPJ za Bileću Uglješa'Danilović i Miro Popara su razradili zamisao organizacije partizanskih bataljona i odreda. U prvim danima organizovanja bilo je predviđeno i formiran je Štab partijske brigade za istočnu Hercegovinu. Činili su ga: komandant Uglješa Danilović, politički komesar Petar Drapšin (Petar Ilić) i partijski rukovodilac Miro Popara. Formirana su tri partizanska bataljona, i to: Prvi - komandant Dukica Grahovac, politički komesar Sava Medan; Drugi - komandant Božo Vukoje, politički komesar Rajko Milošević; Treći - komandant Vlado Đerić, politički komesar Slobodan Šakota. U prvim danima organizovanja nijesu bili imenovani zamjenici komandanata i političkih komesara brigade i bataljona. Neki zamjenici komandanata i komesara bataljona imenovani su krajem septembra, a neki u prvoj polovini oktobra.

Početkom oktobra namjesto brigade formira se partizanski Odred za istočnu Hercegovinu. Na dužnost komandanta te nove formacije postavljen je Petar Drapšin, a za političkog komesara Miro Popara. Bataljoni Odreda sada su dobili nove nazive, u skladu sa slobodarskim tradicijama ovog kraja: »Nevesinjska puška«, »Vladimir Gaćinović« i »Neđo Čabrinović«. (Ove promjene u nazivima brigade i bataljona nastale su poslije dolaska Lepe Perović na teren istočne Hercegovine, u prvoj polovini oktobra 1941. godine, i one su, mislim, proizišle iz zaključka Savjetovanja u Stolicama). Bila je razrađena koncepcija organizacije i predviđeno rukovodstvo - komandanti i politički komesari bataljona što se moglo zaključiti i iz razgovora Uglješe i Mira sa članovima Partije i kandidatima, u Pađenima 17. septembra. Dogovorili smo se o izboru komande čete. Tom prilikom Miro nam je rekao da Boža ne biramo jer je predviđen na dužnost komandanta Drugog bataljona. Stav naš je, pak, bio da se Božo izabere, odnosno da ostane komandir sve dok se četa ne legalizuje, a onda, kada postane legalna partizanska četa, na njegovo mjesto mi ćemo birati Marka, dotad zamjenika komandira. Uglješa i Miro su se složili sa našim stavom. Izabrali smo Boža, koji je bio komandir čete kratko vrijeme.

Između ostalog, Uglješa je borcima novoizabrane partizanske čete govorio o političkoj situaciji u svijetu i našoj zemlji, o KPJ i njenoj ulozi u NOB-u, o razvoju partizanskog pokreta u zemlji i strukturi njegove organizacije, i dr. Poslije njega se Miro osvrnuo na ustaničke borbe u nas i slabosti koje su pratile ustanak. On je posebno osudio one grupe »srpskih osvetnika« koje su pobile i u jamu Čavkaricu pobacale nevini muslimanski živalj. Rekao je da ćemo se sa takvim elementima u našim redovima morati obračunati isto tako kao i sa ustašama koje su tako postupale sa srpskim stanovništvom na Berkovićima i drugim mjestima. Takođe je ukazao na neodgovornost nekih drugova koji nisu pred-

Naziv partizan donet je Odlukom CKKPJ u Stolicama (zapadna Srbija) 26. septembra 1941. godine.

uzeli sve odgovarajuće mjere radi zaštite muslimanskog življa na Berkovićima (ne znam na koga je Miro konkretno tada mislio). Osudio je paljenje muslimanskih kuća i uništavanje imovine. Pohvalno se izrazio o borcima Pađenske čete i njihovom držanju u ustaničkim borbama, naglašavajući da je večerašnji skup trebalo da bude masovniji i da četu treba popuniti novim borcima. Miro je tom prilikom rekao da je ukazivao muslimanskom stanovništvu na opasnosti koje ih vrebaju na putu preko Berkovića za Stolac, te da im je, baš zato, preporučivao bezbjedniji pravac preko Pađena i Bijele Rudine za Bileću, no oni nisu prihvatili taj pravac. Žalio je što prilikom razgovora koji je vodio sa tim narodom nisu bili sa njim Halid Čomić i Hajdar Bajramović, vjerujući da bi tako, zajednički, uspjeli da ih upute u Bileću i da ne bi stradali.

Tom prilikom Miro je govorio o demagoškim parolama i zloslutnoj propagandi koju Talijani lansiraju, a koju vješto koriste nacionalistički elementi i pljačkaši. Treba se, rekao je Miro, suprotstaviti okupatorskim parolama i propagandi, objasniti našim ljudima da su ustaše ubijale i u jame bacale Srbe ne samo naočigled Talijana već i pod njihovim pokroviteljstvom, ali kada su ustaše, zbog svojih zločina i masovnog narodnog ustanka, bile u opasnosti - Talijani su došli da »zaštite Srbe«. Naglasio je da su neki nacionalistički elementi sa područja Preraca i Lađevića uspostavili kontakte sa Talijanima, te da treba paziti na takve i suprotstaviti se njihovoj propagandi. Rekao je i to da se po selima oko Sitnice stalno kreću neke grupice sa bivšim oficirima i pljačkašima tipa Sima Erakovića, Lalića, Mićovića, Anta Bjeletića i dr., da te grupice i pojedinci raspiruju mržnju i siju sjeme otrovnog nacionalšovinizma, te ih treba sa tog područja protjerati i onemogućiti im da ostvaruju svoje mračne namjere. Predložio je da se, negdje na području sela Vranjske, organizuje zbor na kome bi i on govorio. Tom prilikom predložio je da Pađenska četa obuhvati i susjedna sela Kukričje i Njeganoviće, a da će se naknadno vidjeti i riješiti gdje da se vežu sela Kuti i Podgorje. Vukojima je stavio u zadatak da, preko svojih prijateljskih, poznaničkih i dobrosusjedskih veza, djeluju na ljude sela sitničkog područja, kao i kod najbližih komšija, da se suprotstavljaju neprijateljskoj propagandi koju lansira fašistički okupator, a koju po našim selima prenose nacionalistički i šovinistički elementi.

Zadaci koje je Miro postavio prilikom formiranja Pađenske partizanske čete realizovali su se dosta brzo. Već sjutradan, 18. septembra 1941, komandir čete Božo L., sa Pavlom N. i Božom Đ., pošao je u sela Krstače, Zvijerinu, Šobadine i Granicu, a Uroš, Stevan i ja smo otišli u sela Simijova, Vranjske, Dlakoše i Vlahoviće. U Vlahovićima smo razgovarali sa Milanom i Novicom Domazetom i Dušanom Cerovinom, a i sa drugim mještanima. Miro je meni dao poseban zadatak: da razgovaram sa svojim bivšim kolegama žandarmima. Njih je tada bio znatan broj na terenu bilećkog i susjednih srezova u istočnoj Hercegovini. Sve sam ih, još iz predratnog perioda, poznavao, a dobar broj ih je sa mnom skupa završio pripremnu i patrolnu žandarmerijsku školu. Sa Milanom Domazetom sam završio skupa obje škole i bili smo dobri drugovi. On je služio u žand. stanici Grahovo (Nikšić), a ja u Šavniku. U Bileći, 1940. god. kad smo bili u patrolnoj Školi, u zgradi pored naše kasarne bio je koncentracioni logor komunista. U njemu su bili Moša Pijade, Ivan Milutinović, Lola Ribar, Todor Vujasinović i ostali - njih 84. Na rejonu stanice Grahovo, živjeli su Sava Kovačević i veći broj komunista, pa mi je Milan, pričao kako narod cijeni komuniste, a i sam je izražavao simpatije prema njima, naročito prema Savi, a ja sam tada Milanu pričao o simpatijama naroda prema komunistima sa područja Šavnika.

Kod kuće Milana Domazeta došli smo predveče Uroš i ja. Tu smo našli Novicu sa grupom seljaka upravo spremnih da pođu na straže koje su Vlahovići držali prema Bitunji i Stocu. Nakon pola sata, Milan je stigao sa grupicom seljaka sa kojima je tog dana bio u patroli oko sela. Drago mu je bilo kad me je vidio. Upoznao sam ga sa Urošem i Stevanom. Dogovorili smo se da ja ostanem kod njega na konaku, a Uroš i Stevan će poći kod Cerovina, u Škrljane, gdje će noćiti. Ja sam ostao do kasno u noć sa Milanom, Novicom i još nekim seljacima. Milan im je rekao da sam ja njegov drug i prijatelj i da sam službovao u Crnoj Gori, te sa Crnogorcima bio za vrijeme trinaestojulskog ustanka, pa su ih interesovale pojedinosti o tome, a naročito kakva je odmazda bila kad su Talijani ponovo ušli u gradove koji su bili oslobođeni.

Kad je grupa seljaka pošla na spavanje, Milan i Novica su se sa mnom zadržali skoro do jutra. Razgovarali smo o raznim pitanjima, a posebno su se interesovali za Mira Poparu koga nisu poznavali, ali su čuli da on predvodi ustanike u Hercegovini, te da ga ljudi priznaju i slušaju. Obojica su izrazili simpatije prema Miru, iako ga ne poznaju, i poručili su mu da su i oni uz one naše borce koji su protiv okupatora i njegovih slugu. Rekli su da bi željeli da vide Mira, te predložili da se sa njim sastanu. Obećao sam Milanu i Novici da ću Miru prenijeti razgovor koji sam vodio sa njima i iznijeti mu njihovu želju da se sa njim sretnu.

U nizu zaselaka Vranjske razgovarali smo sa ljudima ukazujući im na lažnu sadržinu i poruke propagande koju prenose nacionalističke grupe tipa Sima Erakovića i sličnih o tome da su Talijani došli do zaštite Srba, te da takve grupe i pojedince treba onemogućiti da zavaravaju narod. Na tom terenu zadržali smo se tri dana. Dogovorili smo se sa Radoslavom Biberdžićem, Milidragovićima i još nekim Vranjštanima da se organizuje zbor na Vranjskim na koji će doći da govori i Miro Popara.

Nakon našeg povratka u Pađene stigao je i komandir čete Božo Vukoje - stari sa Pavlom i Božom mlađim. Oni su, između ostalog, razgovarali sa Samardžićima na Krstačama, sa Radovanom, Pekom Milićevićem i još nekim Zvjerinjanima, Rakom Milićevićem u Šobadinama, sa Grujovim sinovima na Granici, Radovanovićima na Podgorju i dr. Naše dvije grupe su, u kući Vladovoj i Uroševoj, održale zajednički sastanak kome su, sem nas šestorice koji smo bili na terenu, prisustvovali i Aleksa i Vlado T., budući da su i njih dvojica, nezavisno od nas, bili u Kukričju i razgovarali sa grupom Popara. Sjećam se da smo na tom sastanku pozitivno ocijenili razgovore koji su vođeni sa ljudima i zaključili da se Uroš poveže sa Mirom i prenese mu naše utiske sa terena.

Sjutradan poslije našeg sastanka došao je Uroš Vukoje kod mene, kući, i pozvao me đa idemo skupa da potražimo Mira Poparu jer su iz Vranjskih javili da je zakazan zbor kod Đurđeve crkve u selu Vranjska, na Krstovdan 27. septembra 1941. u 11 sati. Uroš i ja smo pošli u Fatnicu, ali Mira nijesmo našli; rekli su nam da je, vjerovatno, negdje u Davidovićima. Na to nam je Milan Cubrilo, omladinac iz Fatnice, rekao da pođemo sa njim do kuće Dura Cubrila, možda će on znati gdje je Miro. Kad smo se našli sa Đurom, rekao nam je da je Miro »vjerovatno negdje na Davidovićima« i da će se sjutradan naći u Fatnici. Uroš je zatražio od Dura da pođe u Davidoviće i da pronađe Mira, jer je hitno potreban. Kada je Đuro pristao, Uroš je zatražio od mene da napišem Miru na ceduljici kako je zbor u Vranjskim kod Đurđeve crkve zakazan za 27. septembar i da je rečeno da će on tom prilikom govoriti. Kako niko od nas trojice u toj situaciji nije imao papire, pošli smo u kuću Košta

Ćubrila i našli list hartije iz neke sveske. Napisao sam pisamce, a Uroš ga je potpisao. Đuro je pošao sa pismom. Rekli smo mu da ćemo ga čekati dok se ne vrati.

Nije prošao ni sat vremena vratio se Đuro. Sa njim je došao Miro sa dvojicom Davidovićana. Oni su se susreli na putu između Divina. Malo smo se zadržali u Fatnici, a onda smo nad dvojica i Miro pošli preko Umca u Kukričje. Usput smo Miru ispričali utiske sa terena, a ja sam mu prenio i moj razgovor sa Domazetima i njihov pozdrav. Bio je zadovoljan da smo tako brzo obišli ta sela. Kada smo mu ispričali da smo nekim ljudima rekli kako smo formirali partizansku četu u Pađenima, prvo je rekao da se tako nijesmo dogovorili, a onda se odmah nasmijao i rekao: »Dobro ste uradili, jer mi nemamo šta da krijemo. Miro je i tada Urošu rekao da mi treba omogućiti da obiđem i posjetim moje bivše kolege, »kojih je kod nas u srezu, a i šire, u Hercegovini, dobar broj i koji predstavljaju određenu vojničku snagu, a i posjeduju određeno vojničko znanje«.

Sa Mirom smo došli do Damjana Popare u selo Kukričje. Tu je Miro ostao, a nas dvojica smo pošli u Pađene. Dogovorili smo se da oko 15 naoružanih Vukoja prekosjutra ujutru naiđe kroz Kukričje, odakle će i Miro sa nama poći na zbor u Vranjske. Stvarno, 27. septembra 1941. petnaestak Vukoja, naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom koji je nosio Obrad Đ. (Obrad i Vlado, braća puškomitraljesci, obojica junački ginu u razmaku od deset minuta 11. februara 1944. godine u borbi protiv Nijemaca u zaseoku Rogovi, kod Plane), polaze na zbor u Vranjske. U Kukričju im se pridružuje Miro Popara, koga Vukoji prate. U grupi Vukoja nalazila se i komanda partizanske čete.

Zboru je prisustvovalo 160 do 180 Vranjštana. Miro je u svom govoru razobličavao okupatora i nedaće koje donosi fašizam, izdaju bivšeg režima u Jugoslaviji, a naročito oficirskog kadra, i nesreću koja je zadesila jugoslovenski narod - porobljavanjem, međusobnim uništavanjem i si. Analizirao je avgustovske borbe, propuste i nedostatke u tim borbama, osudio ubijanje nevinog muslimanskog stanovništva, paljenje kuća i uništavanje njihove imovine i si. Rekao je da se u Jugoslaviji vode partizanske borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika tipa Pavelića, Nedića, Rupnika i dr. Objasnio je da KPJ stoji na čelu te borbe i da se ona jedina našla u porobljenoj Jugoslaviji da povede narod u borbu za oslobođenje.

Na zboru je zatražio riječ i poručnik bivše jugoslovenske vojske Damjan Mićović, koji se sa jednom grupicom Crnogoraca zadržao po sitničkim selima. On se javno suprotstavio Mirovom izlaganju, govoreći da su izdali samo »Turci« (tako je nazivao Muslimane) i Hrvati, te da ih treba »uništiti do kraja«. On je i počeo: »Braćo Sitničani, Miro Popara štiti Turke i Hrvate koji su poklali na desetine hiljada naše srpske braće i sestara, našu djecu, očeve i majke i opljačkali našu imovinu«. Nazvao je »pravim Srbima« one koji su na Berkovićima poubijali nekoliko stotina muslimanskih duša. Složio se da okupatora treba istjerati iz zemlje, ali da to mi goloruki ne možemo bez pomoći sa strane, a da će takvu pomoć naći, organizovati i, najzad, pozvati narod na oružje kralj - kada to bude trebalo. Veliki broj nas prisutnih na zboru tražio je da se Mićoviću zabrani da govori i da se protjera sa naše teritorije.

Poslije Mićovića govorio je Božo Vukoje, pa ponovo Miro Popara. Iako je uporno tražio, Mićoviću više nije dozvoljeno da ponovo govori. Mirov govor bio je presudan na ovom skupu.

Poslije održanog zbora sastala se grupa seljaka (Biberdžića, Milidragovića, Dunđera, Novčića i dr.). koji su se dogovorili o tome kako će

organizovati konferenciju i formirati partizansku četu u Vranjskim. To je i učinjeno u prvoj polovini oktobra.

Prilikom povratka sa navedenog zbora, Miro je predložio da se negdje na terenu sela sitničkog područja organizuje sastanak partizanskih četa, što bi mobilizatorski djelovalo i, istovremeno, bila i vrsta smotre partizanske vojske, Božo je primijetio da su neke čete u udaljenim selima, kao što su: Baljci, Miruše i dr., tako da bi teško mogle doći na sastanak.

Poslije kraćeg vremena obaviješteni smo da je formirana partizanska četa u Vranjskim. Poslije toga su se Miro, Drapšin i Božo dogovorili da se održi sastanak četa u selu Simijovim, kod kuće Radovana Sanjevića. Koliko se sjećam, na zbor (smotru) su pozvane slijedeće partizanske čete: Vranjska, Milavićka, Pađenska, Poplatska ili neka iz okoline Berkovića. Došla su i rukovodstva nekih od tada formiranih četa, kao i grupa Vlahovićana, Simijevaca, Krstačana i dr. Na tom skupu bilo je preko 250 boraca i nešto omladine i starijih ljudi. Sa grupom iz Vlahovića bili su Milan i Novica Domazet. Nenad Vasić pozvao je skup da položi partizansku zakletvu, a on je čitao tekst.

Na skupu su se pojavili brojni govornici. Drugovi Petar Drapšin i Nenad Vasić su govorili o situaciji u svijetu i zemlji, o KPJ i njenoj ulozi, o razvoju partizanskog pokreta i dr. Pored njih, govorili su Božo Vukoje, Danilo Komnenović i Petar Milidragović. Još neki su se javljali i kratko govorili, pozivajući da se svrstamo u partizanske redove pod zastavu KPJ. Za riječ se javio i stari Luka Vukoje, čestiti i plemenit čovjek, ugledan domaćin, učesnik ranijih ratova. Pozvao je sve prisutne i one koji nisu tu - da ustanu i uzmu puške u ruke za slobodu ne žaleći živote. Stari Luka na završetku svog govora je rekao:

»Dajem sebe i sve svoje za borbu koju vodi KPJ«.

Skup ga je pozdravio riječima: »Živio stari Luka Vukoje!«

Taj skup je imao velikog uticaja na dalji razvoj i formiranje partizanskih četa, a održan je na crkveni praznik Miholjdan, 12. oktobra 1941. Ubrzo iza toga formirane su partizanske čete: Vlahovićka, Žrvanjska, Simiovsko-krstačka i još neke.

U PRATNJI DRUGA MIRA POPARE

Od početka septembra pa do kraja 1941. godine bio sam na više zborova i konferencija na kojima je, jasno i odlučno, govorio Miro Popara. Pratio sam ga na putu na pojedine zborove, konferencije i sastanke i van teritorije bilećkog sreza. Razgovarao sam sa njim o raznim pitanjima koja su me interesovala, ali i nekima koja je on nametao. Miro je bio neumoran partijski radnik, veliki organizator i mobilizator masa, talentovan govornik, koji je znao da »raspali« ljude. A govorio je argumentovano i ubjedljivo, često se pozivajući na naše pretke i njihovu borbu za slobodu. Nije bilo zbora ni sastanka na kome bi zaboravio da pomene Gligora Milićevića, Luku Vukalovića, Mića Ljubibratića, Vladimira Gaćinovića, nevesinjski ustanak i si. On je neizmjerno vjerovao ljudima. Posebnu pažnju posvećivao je uglednim i uticajnim seljacima i nastojao da njih što više angažuje i veže za pokret, jer je znao da će i drugi seljaci poći kuda i oni. Jednom prilikom mi je rekao da onaj ko bude imao uza se uglednije seljake - imaće i seljačke mase. Rekao je: »Pridobiti Petra Samardžića, Jovana Draganića i slične - znači imati uza se i dobar broj Nevesinjaca«.

Dana 21. oktobra 1941. godine Milan Šakotić iz Davidovića i ja pošli smo da pratimo Miru Poparu na teren trebinjskog sreza. Miro je išao

na partijsku konferenciju, gdje će se izvršiti izbor Sreskog komiteta KPJ za Trebinje. A trebalo je da održi sastanak i u štabu Trećeg partizanskog bataljona, čije je sjedište bilo u selu Zagori. Uz put je održao konferenciju u selu Žrvan - Vrtine, u kući Mirka Sikimića. Tu smo i noćili. Tom skupu je prisustvovalo 30 do 40 lica. Sjutradan smo bili u selu Gracu - Ljubinje, kod Mirovog prijatelja Janjića, gdje se okupilo dvadesetak ljudi.

Na tim konferencijama Miro je govorio o političkoj situaciji u zemlji, o KPJ i njenoj ulozi u borbi protiv fašističkog okupatora i drugim pitanjima aktuelnim za to vrijeme. Na tim konferencijama ljudi su postavljali razna pitanja, recimo o povlačenju Rusa na Istočnom frontu, razlozima za tako brzo napredovanje Nijemaca. Kod ljudi su se osjećali strah i uznemirenost zbog toga.

Poslije održanih konferencija pošli smo za selo Krajpolje. Uz put nam Miro, sa osmijehom, reče: »Ovi naši seljaci su oprezni, razmišljaju kojim će putem poći«. Imao je namjeru da održi konferenciju u Krajpolju i Žabici, gdje smo bili predvidjeli i konačište. Kad smo stigli u Krajpolje, obavijestio nas je Pero Ćuk (bivši finans, aktivista NOP-a) da se na njihovom terenu nalazi i održava konferenciju komesar bataljona iz Zagore Slobodan Šakota, a da je sada, najvjerovatnije, u selu Žabici. Poslije odmora u Krajpolju, Miro reče da idemo u Zagoru i da se nećemo zadržavati na terenu. Pošli smo, poslije ručka, iz Krajpolja i negdje u blizini sela Žabice sreli se sa Slobodanom Šakotom i dvojicom drugova koji su sa njim bili. Miro i Slobodan su se brzo dogovorili i svi smo, zajedno, pošli u Zagoru. Miro se zadržao u Štabu bataljona dva-tri dana. Stalno je bio na nekim sastancima. Koliko se sjećam, vodio je dug razgovor sa nekim Draškovićem koji je u Zagori imao veliku kuću, a mislim da nije bio naklonjen NOP-u. Iz Zagore smo pošli u Šumu trebinjsku i došli kod Škerovih kuća gdje je održan zakazani sastanak i izabran Sreski komitet KPJ za Trebinje. Sa nama je iz Zagore pošla grupa drugova koji su išli na navedeni zbor Komiteta.

Kod Škerove kuće Milan Šakota je upitao Mira da li će mu dozvoliti da ode u Površ trebinjsku, u selo Slivnicu, da se zainteresuje za brata koji mu se nalazio negdje u Konavlima. Miro mu je to odobrio i rekao da će se, do prekosjutra do podne, zadržati kod Škera, a najvjerovatnije poslije podne krenuti u Zagoru na konak. Do tog vremena Milan treba da se vrati - ili Škerovoj kući ili u Zagoru. Miro me je upitao da li bih ja išao sa Milanom, na što sam mu rekao da bih mu pravio društvo ako tu za mene nema prijeka posla. Miro je rekao da mogu da pođem sa Milanom. Napisao je jedno pismo, koliko se sjećam nekom Marojici iz Cavtata ili Mlina, a koje je trebalo da mu uputi Božo Damjanović iz Slivnice. Miro je kratko pismo napisao i Damjanoviću, sa napomenom da se poruka preda Marojici, te kad dobije odgovor na nju da je uputi Miru putem štaba partizanskog bataljona u Zagori.

Miro je ostao kod Škerovih kuća, a nas dvojica smo pošli u Slivnicu. U neposrednoj blizini ceste na Dužima sjeli smo da se odmorimo u jednom šumarku i osmotrimo cestu preko koje smo namjeravali preći. Na stotinjak metara od nas, u pravcu Trebinja, na jednoj okuci, primijetismo grupicu naoružanih ljudi. Brzim korakom su prelazili cestu i željezničku prugu, koje su na tom mjestu bile blizu. Nismo im se javili, ali smo ocijenili da i ti ljudi idu na zakazanu konferenciju. Kasnije, kad smo se vratili kući Škerovoj, doznali smo da su to bili Sava Kovačević, Vlado Šegrt i još neki. Tu sam prvi put vidio Vlada, a Sava sam ranije susretao u okolini Vilusa, za vrijeme ustanka u Crnoj Gori.

U Slivnicu smo stigli u samu noć. Preko neke čobanice koja je zatvarala stoku povezali smo se sa Božom Damjanovićem. On je došao

kod nas i saopštio nam da se u selu nalazi Novica Kraljević, »sa grupicom četničkih agitatora«. Ostavio nas je da čekamo, a on se vratio u selo i, za oko pola sata, došao sa Đurom Kneževićem (kasnije četnik i član Dražinog »Nacionalnog komiteta«, krio se do sredine jeseni 1945. na terenu, a onda se barkom iz Mlina prebacio u Italiju, a odande u SAD). Donio nam je nešto da pojedemo, a onda su nas njih dvojica odveli u pojatu Đurova oca ili strica i tu nas smjestili da spavamo. Nisu htjeli da za nas znaju drugi, valjda zato što se u selu nalazio Kraljević. Božu sam predao dva Mirova pisma - jedno za Marojicu, a drugo za njega. Rekao mi je: u koliko Marojica bude na terenu - odgovor se ne može očekivati bar za sedmicu. Inače, on će pismo uputiti rano sjutradan, jer je noću bilo nemoguće naći nekoga ko bi poruku mogao ponijeti u Mline, gdje je bila veza za Marojicu.

Sunce je bilo odskočilo kada je Božo došao kod nas i poveo nas kod svojih da doručkujemo. Zatim smo za njim pošli kod nekog seljaka čija je skromna kućica bila van Slivnice, u pravcu Konavla. Kod tog seljaka nas je Božo poveo da bi Milan Šakota preko njega nešto saznao za brata u Konavlima. Nakon razgovora sa tim seljakom, vratili smo se skupa u Slivnicu. Božo nam je usput pričao kako je Novica Kraljević uveče, pošto smo se mi smjestili u pojatu na spavanje, okupio petnaestak seljaka i sa njima ostao do kasno u noć. Pričao im je o Draži Mihailoviću i veličao njegove vojničke sposobnosti. Seljacima je rekao da Draža organizuje vojsku po uzoru na četnike iz prošlosti, tako da je to četnička vojska i kad bude potrebno - da se i oni svrstaju u njene redove.

Iz Slivnice smo pošli predveče i došli na konak kod starog Radula Tarajila. Kad je vidio da na kapama imamo petokrake zvijezde, bilo mu je drago. Ispričao nam je kako je Novica Kraljević bio u selu i agitovao za četnike, a pred noć otišao u Duži. Radule je mrzio Novicu i nije mu htio otići na sastanak iako ga je on pozvao. To nam je Radule uz večeru pričao.

Sjutradan pred noć stigli smo kući Škerovoj i zatekli drugove na konferenciji. Javili smo se Miru.

Iz Zagore sam se sam vratio 28. oktobra 1941. u Pađene. U Zagori su ostali Miro Popara i grupa Crnogoraca koji su tamo stigli po nalogu PK KPJ za Crnu Goru i Boku, kao pomoć komunistima u Hercegovini. U grupi su bili: Puniša Perović, Vojin Popović, Stanko Burić i dr. Sobom sam ponio geštetner za potrebe Štaba odreda, koji je polovinom oktobra premješten u Pađene. Prilikom mog polaska iz Zagore, Miro mi je dao zadatak da odmah nakon dolaska u Pađene pošaljem kurira po Nenada Vasića (Miro ga je, prilikom polaska na teren, zadužio, da se, do njegovog povratka, zadrži u sjedištu OK na Davidovićima). Takođe mi je rekao: ako drugarica Mara (Lepa Perović) i Petar Ilić (Drapšin) ne budu u Pađenima, da i po njih pošaljem kurire - da ih pronađu i da ga oni sačekaju u Pađenima. Meni je rekao da se spremim, jer ću sa njim putovati u Bosnu.

Miro je, sa drugovima Punišom, Vojinom i Stankom, u Pađene došao 30. oktobra u večernjim časovima. Sjutradan do podne su bili na sastanku u školi: Miro, Mara, Petar, Nenad, drugovi iz Crne Gore. Ne sjećam se da li je još neko prisustvovao tom sastanku. Poslije ručka, koji je pripremio Gavrilo Vukoje, Miro i Lepa su produžili na Davidoviće, a odatle za Bosnu. Ja sam bio spreman za put, ali mi je Miro saopštio da neću biti u njegovoj pratnji. Iz Pađena je sa Mirom i Lepom za Davidoviće pošao Milan Šakotić, koji je sa Mirom i ostalima došao iz Zagore, i Gligor Vukoje.

DRUGOVI PRINCIP / DANILOVIĆ U HERCEGOVAČKOM NOP ODREDU

Dok su Popara i Lepa bili na putu za Bosnu, drugovi Slobodan Princip i Uglješa Danilović dolaze u Hercegovački NOP odred. U Štabu odreda održali su sastanak kome su, pored njih dvojice, prisustvovali Petar Ilić (Drapšin), Nenad Vasić, Brana Kovačević i Puniša Perović. Slobodan i Uglješa su prenijeli zaključke sa Savjetovanja u Stolicama i zadatke koje nam je uputio Glavni štab NOP odreda za BiH. Poslije sastanka Petar Ilić i Brana Kovačević su pošli u Štab bataljona u Lukavcu. Princip i Danilović su održali sastanak u Štabu 2. bataljona u Pađenima, a potom je Danilović pošao u 3. bataljon u Zagori.

Prije polaska u Lukavac, Petar Ilić je zakazao sastanak sa grupom uticajnih seljaka sa područja Lađevića, Preraca, Potplanika i Golobrđa. Komesaru bataljona Rajku Miloševiću rekao je da i oni dođu na taj sastanak. Rajko je taj sastanak organizovao uz pomoć Mićka i Dušana (Šargana) Vukovića, u kući Danila J. Samardžića. Sastanak je održan oko 20. novembra 1941. nakon povratka Drapšina iz Lukavca. Na sastanak je došlo svega oko 15 ljudi iz Lađevića i Potplanika. Bilo je tu po nekoliko Samardžića, Vukovića i Babića, među kojima: Srdan i Đuza Vuković, Trifko i Veljko Samardžić, Spiro i Neđo Babić i još neki bivši žandarmi. Drapšina je na sastanku dopratilo desetak Vukoja, a pored Rajka Miloševića bili su prisutni Mićko i Dušan Vuković i još neki borci.

P. Ilić je prisutnima, između ostalog, objasnio ulogu KPJ u NOB-u i rekao da je ona pozvala sve rodoljubive mase u borbu za oslobođenje, bez obzira na vjeru i naciju. Rekao je da nije važno kako će se ko zvati, već je potrebno da svi idemo u zajednički front za oslobođenje. Veljko i Trifko Samardžić, Srdan Vuković i još neki energično su se suprotstavili tom izlaganju i odbili bilo kakvu saradnju, sa motivacijom da oni neće »u zajednički front« ni sa Muslimanima ni sa Hrvatima. Veljko Samardžić je posebno insistirao da se okupator ne smije napadati, jer će nastradati sela i narod u njima. Naglasio je da je obaviješten o borbama koje se vode u Srbiji, ali isto tako i o stradanjima srpskog naroda, jer okupator za svaki napad na njegove vojnike vrši strahovite odmazde. Nekoliko dana poslije tog sastanka, P. Ilić je išao u selo Preraca. Na sastanak je došlo svega desetak mještana, koji su takođe odbili svaku saradnju, sa istom motivacijom kao Samardžići i Vukovići.

PRVA AKCIJA BATALJONA »VLADIMIR GAĆINOVIĆ«

Krajem novembra dobijena su obavještenja da će talijanska kolona iz Gacka poći za Bileću. Komandant Odreda Petar Ilić, sa oko 80 boraca iz Bataljona »Vladimir Gaćinović«, pretežno iz Pađenske, Davidovićke i Mekogrudske čete, te sa komandantom Bataljona i komandirima tih četa, organizovao je zasjedu - rušenje ceste i telefonskih veza na Kobiljoj Glavi, kod Koritske jame, gdje su ustaše pobile u noći 5/6 juna 1941. i bacile u jamu 152 seljaka-Srba. Kad su borci zauzeli položaje, određena grupa za rušenje ceste i telefonskih stubova bila je spremna da počne. U tom momentu došlo je oko 40 naoružanih boraca iz sela Lađevići, Preraca i Potplanika, predvođenih Dužom i Srdanom Vukovićem. Zahtijevali su da se akcija ne izvodi, jer će njihova sela, za odmazdu, da izgore. Počeli su da prijete i tražili da razgovaraju sa »strancem« koji je prije nekoliko dana, u pratnji Vukoja, dolazio i konferisao sa njima, a kome su rekli da se akcija u blizini njihovih sela ne preduzima. U tom vremenu stigla je i grupa crnogorskih partizana sa područja Crkvica, Biteljice i drugih sela sa područja Banjana. Oni su došli da se

dogovore u vezi sa zajedničkom akcijom - ukoliko Talijani naiđu. Isto tako, neki mještani iz neposredne blizine Kobilje Glave stigli su u sastav partizanskih jedinica i odmah su uključeni u grupu koja je određena za rušenje ceste. Oni su stupili prvi u akciju. Kada su pročetnički elementi, predvođeni Đuzom i Srdanom Vukovićem, vidjeli da nema šale i da partizani, naočigled njih, stupaju u akciju kojoj se oni suprotstavljaju, brzo su se, noću, izgubili u pravcu svojih sela. Naglašavam da su, i tom prilikom, u zajedničku akciju pozvani Đuza i Srdan Vuković i svi ostali koji su se sa njima nalazili. Svima je jasno rečeno da se »partizani bore i da će se do kraja boriti protiv okupatora i njegovih slugu« i da će partizani sa svima onima koji se bore protiv okupatora sarađivati bez obzira kako se oni zovu. Ponovljeno im je da mogu da se zovu kako hoće, ali samo da i oni napadaju i bore se protiv fašista koji su okupirali našu zemlju. Sva nastojanja da se Vukovići, o kojima je ovdje riječ, sa svojom grupom, uključe u zajedničku akciju - ostala su bez uspjeha.

Italijani su obaviješteni da je cesta na Kobiljoj Glavi porušena i da se tamo nalaze partizanske jedinice, pa nisu ni polazili iz Gacka. Naša zasjeda na Kobiljoj Glavi ostala je tri-četiri dana, a zatim se povukla. Dok smo bili na Kobiljoj Glavi, noću bi dio snaga držao zasjedu, dok se drugi dio odmarao u pojatama u kojima je bilo smješteno sijeno i slama seljaka iz neposredne blizine. Od opušaka cigarete jedna se štala zapalila. U njoj se nalazila grupa boraca sa Petrom Ilićem. Kad smo izbjegli ispred požara, zaboravili smo Ilićev dvogled. To je prva akcija koju su izvele jedinice Bataljona »Vladimir Gaćinović« protiv okupatorskih jedinica. Talijani su na vrijeme obaviješteni o rušenju ceste i zasjedi, pa se nisu usudili da krenu sa kolonom za Bileću. Pretpostavljalo se da su četnici obavijestili talijanski garnizon o zasjedi.

Odmah poslije te akcije porušen je put i preduzete su akcije na relaciji Plana - Bileća - Trebinje. Povlačenjem zasjede sa Kobilje Glave, oko 30 boraca upućeno je kao pojačanje u Brestice, jer se sumnjalo da bi ustaše iz Kule Fazlagića i Ključa mogle da napadnu selo Brestice. Ti borci, sa komandirom Pađenske čete Markom Vukojem, ostali su u Bresticama do sredine decembra 1941. godine.

Dana 24. novembra 1941. godine iz Bosne je na Davidoviće stigao Miro Popara. On je imao problem na putu sa ustaškom milicijom koja im je napravila zasjedu i napala ih u blizini Bjelimića. Zbog toga se razdvojio od Lepe Perović. Ona je otišla preko Mostara, a Miro je izvjesno vrijeme čekao dok se nije povukla ustaška milicija sa pomenute zasjede. Sjutradan nakon dolaska u Davidoviće Miro se susreo sa Slobodanom Principom i sa njim ostao 25. novembra u Davidovićima. Uveče 25/26. novembra noćili su skupa u kući Vlada Šakote (zbog četničkog terora, Vlado Šakota izvršio je samoubistvo pred svojom kućom marta 1943. godine). Odatle se Slobodan Princip vratio za istočnu Bosnu, a Miro Popara i Petar Ilić u selo Vranjske, gdje su 27. novembra prisustvovali formiranju Sitničkog partizanskog bataljona. Miro je i govorio borcima koji su tu bili.

Decembra 1941. godine, održan je sastanak u s. Kukričju, u kući starog Dura Popare, kome su, prisustvovali: Uglješa Danilović, Miro Popara, Petar Ilić, Puniša Perović, Nenad Vasić, Brana Kovačević, Petar Božović, Vojin Popović, Lepa Perović, Božo Vukoje - Stari, Rajko Milošević i Savo Medan. Sastanak je imao cilj organizacije NOP-a. Poslije tog sastanka Uglješa Danilović je pošao za istočnu Bosnu.

Nakon tog sastanka Miro Popara je održao konferenciju u školi u s. Zvijerini, kojoj je prisustvovalo oko 50 seljaka. Sa Mirom smo bili Ilija Popara, Pavle N. Vukoje i ja. Ovdje u Zvijerini i Dolima bili su prilično

neodlučni u opredjeljenju za NOP. Miro je ovdje govorio o nužnosti zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana i svih drugih. Za četnike je rekao da izbjegavaju borbu protiv okupatora i da su neke vođe u dosluhu sa okupatorima. Konferencija je trajala do kasno u noć, a na završetku Miro reče:

- Da je vojvoda Gligor Milićević[21] živ, on ne bi mnogo konferisao kao mi, već bi se odmah opredelio protiv tuđina.

Odatle je Miro pošao preko s. Baljaka (Bileća) na sastanak sa Savom Kovačevićem, prema Lastvi (Trebinjskoj).

BORBA PROTIV NACIONALISTIČKIH ELEMENATA I PETOKOLONASA

Jesen 1941. bila je ispunjena intenzivnim radom na proširenju, organizacionom povezivanju i ideološko-političkom uzdizanju članova Partije i SKOJ-a, na organizovanju partizanskih četa i NOO, a i aktivne borbe protiv nacionalističkih, petokolonaških i četničkih elemenata koje je trebalo raskrinkati među masama i onemogućiti njihov uticaj na terenu. Početkom januara 1942. imali smo na teritoriji sreza oko 90 članova Partije i oko 150 članova SKOJ-a. Partijska i skojevska organizacija bila je vrlo mlada i njen uticaj u masama još dosta skroman. Idejna opredijeljenost i borbenost njenih članova bila je na visini, ali je bio dosta skroman njihov rad na sopstvenom osposobljavanju i teoretskom uzdizanju za djelovanje u sredinama gdje su živjeli i radili.

Jedan broj sela opštine Plana i neka sela i zaseoci oko grada Bileće bili su pod uticajem četnika. U nekim od sela četnici su imali skoro potpun uticaj (Lađevići, Preraca, Golobrđe, Potplanik i još neka), a u nekim djelimičan (Mirilovići i dr.). U brojnim selima na teritoriji sreza pojedinci se nisu odlučili i nisu bili pristupili u partizanske redove. Oni su, i pored upozorenja koje su dobivali od političkih radnika i vojnih rukovodilaca, djelovali protiv KPJ i pokreta. Sreski komitet KPJ za Bileću takve pojedince i grupice je raskrinkavao i razobličavao njihovo djelovanje među masama.

Borba protiv petokolonaša i četničkih ideologa i agitatora bila je teška i zbog toga što je odmah poslije stvaranja NDH većina Muslimana prihvatila tu tvorevinu kao svoju državu i primila oružje. Oni su u patrolama pod oružjem hodali po srpskim selima, tražili da im se preda vojna oprema i oružje. Te patrole su prijetile i, ponekad, drsko se ponašale prema svojim komšijama u srpskim selima. Iz straha, pojedinci su im predali oružje i opremu koju su donijeli iz bivše vojske. Takve patrole nisu bile rijetke, a srpski seljaci su ih kao komšije dobro poznavali. Petokolonaški i četnički elementi to su koristili i uporno nastojali da operišu konkretnim činjenicama i pomenute patrole su poistovećivali sa ustašama, a samim tim ukazivali na širinu ustaštva među Muslimanima. U svojoj propagandi da se ne napadaju talijanski vojnici koristili su njemačke zločine po Srbiji prikazujući da će i Talijani vršiti odmazde ako ih budemo napadali, a koristili su i parole koje je putem njih lansirao talijanski okupator - da su Talijani prijatelji Srba, da su došli da zaštite Srbe od ustaških zločina i si. Nije bilo lako ubijediti mase da shvate kako se ne mogu poistovjećivati ustaše sa Muslimanima i Hrvatima, te da mi sa Muslimanima i Hrvatima treba da idemo zajednički u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Zahvaljujući borbenosti masa, slobodarskoj tradiciji iz ranijih ustanaka, shvatanju da se treba boriti protiv okupatora ukoliko se želi slo-

[21] Gligor Milićević bio je jedan od vođa i organizator ustanka u Hercegovini protiv Otomanske carevine 1875-1878. - »Nevesinjska puška«.

boda, da slobodu mogu izvojevati samo široke narodne mase, a uzimajući u obzir da su četnici protiv borbe i napadanja na okupatore i porobljivače - mi smo i uspjeli da na tim terenima ovladamo politički, formiramo partizanske jedinice i narodnooslobodilačke odbore, stvorimo na širem području partijsku i skojevsku organizaciju i potisnemo četničku propagandu.

Oko 24. januara 1942. godine, nakon povratka sa Savjetovanja u Ivančićima, Miro Popara je prisustvovao sastanku Sreskog komiteta koji je održan u selu Kukričju, u kući Obrada Popare (Kuljušin). Na tom sastanku Miro nas je obavijestio o Savjetovanju kojem je prisustvovao »u Bosni« i ukazao nam da moramo preduzeti efikasnije mjere protiv pete kolone. Rekao je:

- Ukoliko se sa njima ne obračunamo, u datom momentu zabošće nam nož u leđa.

Poznavao je Miro petokolonaše na našem terenu, nabrojao je nekoliko njih, a zatim je Sreski komitet diskutovao o pojedincima koje je Miro pomenuo, kao i drugima na terenu sreza sa čijim je neprijateljskim djelovanjem Komitet bio upoznat. Analiziran je neprijateljski rad svakog pojedinca. Bilo je onih za koje smo zaključili da nema smisla više sa njima razgovarati i ubjeđivati ih, jer oni neće odstupiti od svog neprijateljskog djelovanja prema NOP-u, pa je odlučeno da se njihova imena, sa težinom njihove neprijateljske djelatnosti, dostave štabu Prvog udarnog bataljona koji se u tom momentu nalazio na Divinu, da bi im se organizovalo suđenje.

Prvi udarni Hercegovačko Crnogorski partizanski bataljon, prilikom pokreta sa Divina, poveo je na Dabar Jefta Pešikana, Dušana Krnjevića i u Berkovićima im je organizovao suđenje. Strijeljani su: Jefto Pešikan, Dušan Krnjević, Vjekoslav Đurić i Đorđe Vukomanović. Tom prilikom je 12 četnika osuđeno uslovno. Bilo je to 1. II 1942. godine u Berkovićima (Stolac).

Iz zadataka koje je postavio Miro na sastanku Sreskog komiteta KPJ i Brana Kovačević na sastanku Sreskog komiteta SKOJ-a za Bileću, vidljivo je da se na Savjetovanju u Ivančićima raspravljalo i, vjerovatno, ukazalo na oportunizam prema neprijateljskim elementima i sektaštvo prilikom prijema u Partiju i SKOJ. To se može zaključiti i iz izvještaja Operativnog štaba, upućenog 5. marta 1942. Vrhovnom štabu, tj. dva mjeseca poslije Savjetovanja. U njemu, između ostalog, piše:

»Veliki uspjeh koji je postignut za ova dva mjeseca, velike i mnogobrojne akcije protivu okupatora, strijeljanje oko 250 petokolonaša i njihovih glavešina, uništenje ustaša i četnika, razoružanje nesigurnih elemenata, stvaranje novih partizanskih jedinica, reorganizacija i učvršćenje partizanske vojske mogu se pripisati toj činjenici što Operativni štab nije shvatio jednostrano svoju ulogu. Vojnička i politička situacija u ovom kraju Hercegovine je takva da mi ne smatramo da je stav Vrhovnog štaba o formiranju dobrovoljačke vojske u Hercegovini za priznanje. Mi smo još i ranije vodili kurs na to da u Hercegovini može postojati samo partizanska vojska, procijenili smo da imamo snage da se to sprovede i sproveli smo uglavnom«.[3]

Iz navedenog izvještaja može se zaključiti i ocjena stava S. Principa iz januara 1942. o formiranju jedinica dobrovoljačke vojske. Od januara pa do povlačenja glavnine snaga za Bosnu (jun 1942) partijska i skojevska organizacija skoro je više no udvostručena. Treba imati u vidu da su Sreski i opštinski komiteti prilikom odabiranja kandidata i prijema u Partiju imali stalno u vidu idejnu opredijeljenost kandidata. A da je bila pravilna orijentacija u tom pitanju pokazalo se i prilikom povlače-

3) Zbornik NOR-a, IV/4, dok. br. 25.

nja i, kasnije, za vrijeme vladavine četnika. Na terenu bilećkog sreza ostalo je poslije povlačenja oko 130 članova Partije, od kojih su samo četvorica otišli u izdaju i postali četnici, a svi ostali imali su dobro držanje, povezali se u partijske ćelije i kao komunisti djelovali sve vrijeme, borili se i vršili sabotaže u četničkim redovima. Dolaskom Desete hercegovačke brigade, poslije pete neprijateljske ofanzive, na teren Hercegovine članovi Partije i SKOJ-a prvi su pošli i popunili njene redove. Zahvaljujući radu partijske organizacije, Deseta brigada je za nekoliko mjeseci prerasla u diviziju, jer su komunisti i u ostalim srezovima u Hercegovini s tim u vezi ispunjavali svoje zadatke i angažovali se da se što prije popune redovi naših partizanskih jedinica.

ČETNIŠTVO I FORMIRANJE ČETNIČKOG GRANIČNOG BATALJONA

Početkom januara 1942. godine četnici su formirali bataljon koji je obuhvatao područje sela u kojima su imali skoro potpun uticaj (Lađevići, Preraca, Golobrđe, Korita, Potplanik i još neki zaseoci). Oslanjali su se na talijansku posadu na Planoj. Odmah nakon formiranja bataljona uspostavili su svoje patrole koje su krstarile »njihovom« teritorijom, upozoravajući i prijeteći - da partizani i njihovi politički radnici ne smiju zalaziti na to područje. Četnici su svoj štab smjestili u Koritima, u kući Nosovića. Neka sela koja su »pripadala« bataljonu (Korita, Golobrđe, Preraca, Donja Vrbica) graničila su se sa Crnom Gorom, a i neki dijelovi crnogorskih sela uključivali su se u taj bataljon i zbog toga su ga nazvali Granični. Komandant bataljona, Milorad Bjeletić, student, sin popa Rista Bjeletića, postavljen je na taj položaj kao kompromisna ličnost. Bilo je nekoliko pretendenata na taj položaj: Babići, Samardžići, Vukovići - svi su imali svoje kandidate.[4]

Nekoliko dana poslije formiranja bataljona jedna njihova patrola susrela je na cesti u selu Koritima dva kurira Bilećkog partizanskog bataljona sa kojima je Slobodan Princip Seljo putovao iz Dulića preko Stepena, Kobilje Glave i Korita u pravcu Meke Grude i Štaba Hercegovačkog NOP odreda. Četnička patrola je oduzela oružje kuririma i ne vodeći računa o Principu koji je slučajno bio nekoliko desetina metara ispred kurira, a nije imao pušku, pa su, vjerovatno mislili da je to neki prolaznik.

Jedanaestog januara 1942. četnička komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu potpisala je »preliminarni sporazum« sa Talijanima u Dubrovniku. Tim sporazumom četnici su se obavezali da neće svoje oružje upotrijebiti protiv Talijana. Ubrzo, 22. januara, izbjeglička vlada je proglasila četnike »jugoslovenskom vojskom u otadžbini«. Četnici su 14. januara 1942. u s. Ljubomiru otvorili vatru na čete Steva G. Kovačevića i Maja Benderaća i tom prilikom ranili komandira lastvanske partizanske čete Maja Benderaća (Narodni heroj). Bio je to prvi oružani sukob sa četnicima u Hercegovini. Četnici brane teritoriju od partizana, a ne od Italijana.

Počinju akcije četnika protiv partizana iako im oni nisu davali za to povoda. Kad je bilo jasno da se sa četnicima više ne može razgovarati o zajedničkoj borbi protiv okupatora, donesena je odluka u Operativnom štabu da jedna grupa hercegovačkih partizana, zajedno sa grupom boraca iz Nikšićkog NOP odreda, formira zajedničku jedinicu koja

[4]) Partizani su ovaj četnički bataljon zvali »Ćoravi bataljon«, jer su svi članovi štaba bili slabog vida.

će zarobiti štab četničkog Graničnog bataljona. Bilo je dogovoreno da se 23. januara 1942. hercegovačka i crnogorska grupa sastanu u Crkvicama i formiraju zajedničku jedinicu koja će izvršiti navedeni zadatak. Hercegovačku grupu su predvodili politički komesar bataljona Rajko Milošević i komandir Pađenske čete Marko Vukoje. Grupa je preko Baljaka, Pilatovaca, Koprivica i nekih drugih sela stigla u Crkvice. Tamo je obaviještena da su crnogorski partizani, koje je predvodio Petar Komnenić, prethodne noći zarobili četnički štab sa komandantom Miloradom Bjeletićem i da su odvedeni ili u Štab Nikšićkog NOP odreda ili u Operativni štab za Hercegovinu u Lastvi. Poslije dobijenog takvog obavještenja, grupa se vratila preko Vrbice na Okolište - Vranju Dubravu - Bogdašiće u Pađene, u Štab bataljona. Ubrzo se čulo da je zlikovcima suđeno.[5']

Kada su četnici Graničnog bataljona obaviješteni o presudi i izvršenju smrtne kazne nad Bjeletićem, sastali su se predstavnici sela i, na prijedlog Trifka Samardžića, na dužnost komandanta bataljona postavljen je Anto Bjeletić. Trećeg marta 1942. likvidiran je četnički Granični bataljon. U likvidaciji su učestvovale crnogorsko-hercegovačke partizanske jedinice. Tog dana je poginuo i komandant četničkog Graničnog bataljona Ante Bjeletić. Tako su na dužnosti komandanta četničkog Graničnog bataljona bili Milorad nepun mjesec, a Ante mjesec i nekoliko dana.

Prilikom likvidacije[6'] Graničnog bataljona 3. marta 1942. godine poginulo je ili strijeljano 36 četnika. Na terenu bilećkog sreza suđeno je kao petokolonašima: Dušanu Krnjeviću i Jeftu Pešikanu sudio je Prvi udarni bataljon, Kostu Vojčiću, Dušanu Bjelici, Đorđu Vukoju i Đuru Stolici sudio Bataljon »Vladimir Gaćinović«, dok je Novaku Uljareviću sudio Operativni štab, Marku Bošnjaku, njegovom sinu Spasoju i ženi sudio je i osudio ih na smrt Štab Bilećkog partizanskog bataljona zbog toga što su, navodno, podnosili izvještaje Talijanima u Bileći o kretanju partizanskih jedinica i brojnom stanju partizana u okolini Bileće. U okolini Bileće u prvim danima ustanka strijeljane su dvije žene, odnosno majka i kćerka, snaha i sinovića Milutina Vukoja iz Bileće, koga su strijeljali četnici kao pripadnika NOP-a. Navedene dvije žene išle su iz Bileće za Miriloviće da traže hranu i neka naša jedinica ih je strijeljala zbog toga što su, navodno, pošle da špijuniraju. Jedna žena iz Vranjskih je strijeljana po presudi Operativnog štaba sa obrazloženjem da se bavila prostitucijom i da je iznosila neke neistine i pokušavala da kompromituje kaluđera Mirona Nikića i još neke rukovodioce partizane. U vezi sa navedenom sedmoricom kojima je suđeno kao petokolonašima ne bih mogao ulaziti u pravednost presude i da li je ona preoštra za sve njih, ali sam siguran za porodicu Bošnjak i pomenute tri žene da je presuda bila preoštra i da se tu napravila velika greška.

Na teritoriji sreza u prvoj polovini 1942. godine razoružano je dvadeset nesigurnih i kolebljivih boraca koji su nosili partizansko oružje i u prvo vrijeme pripadali partizanskim jedinicama. 0 takvima, kao i o petokolonašima, Sreski komitet je imao svoj stav i konkretno je pretresao njihovo pitanje. U vezi sa porodicom Bošnjak i dvije Vukojuše Sreski komitet nije bio obaviješten i to su izvršile vojne jedinice. Kako je Operativni štab dao nalog za strijeljanje pomenute žene iz sela Vranjska, Sreski komitet je oštro reagovao i pozvao komandanta Operativnog

[5>] Bjeletić je osuđen na smrt i strijeljan. Sa njime je osuđen i Danilo Babić, a neki članovi Štaba sa njima zarobljeni pušteni su na slobodu, među njima i zet Bjeletića Maksim Vuković, bivši žandarmerijski narednik.

« Zbornik NOR-a Tom III, Knj. 2, dok. 126.

štaba Petra Drapština da dođe na sjednicu Komiteta i da objasni razlog takvog postupka. Drapšin je došao na sjednicu komiteta koja se održala na Orahovicama, u zgradi gdje je bio smješten Sreski NOO. Tu je priznao propust i grešku koju je s tim u vezi napravio Operativni štab - u odnosu i na Komitet i na pomenuti slučaj.

- Spreman sam da primim kritiku i odluku Komiteta u vezi s tim slučajem, jer sam lično odgovoran za njega - rekao je Drapšin.

U postupcima likvidacije četnika i petokolonaša pravljeni su još neki propusti i greške. Na primjer, u nekim slučajevima nije vršeno javno suđenje, a prilikom vojničke likvidacije četničkog Graničnog bataljona igralo se kolo oko mrtvih. Miro Popara je oštro osudio postupak rukovodilaca koji su dozvolili igranje i pjevanje oko poginulih u borbi i poubijanih zarobljenih četnika u selu Lađevićima, a posebno je bio ljut na jedinicu i njenog rukovodioca Dimitriju Bulajića koji su prednjačili u takvim nedoličnim postupcima.

Ne znam ko je Miru referisao o postupcima partizana u Lađevićima, ali se sjećam da me je, oko 15. marta, pozvao u Operativni štab i dao mi instrukcije i novac (lire i kune) za nabavku soli. U Štabu sam, pored Mira i Petra, zatekao još i Nenada Vasića, koji je bio došao na referisanje, kao i do tada meni nepoznatog Pavia Kovačevića, sa kojim me Miro tom prilikom upoznao. Kad sam sjeo, upitao me je:

- Kako se komentariše likvidacija ćoravaca?

Zastao sam za trenutak, iznenađen takvim pitanjem. On je produžio povišenim glasom i namrštena lica:

- Narod će nas osuditi za takve naše postupke!

Okrenuo se Nenadu Vasiću (valjda je Nenad tek došao i nije bio upoznat šta se radilo) i ispričao mu kako su partizani, poslije presude i strijeljanja četnika, igrali i pjevali oko strijeljanih pred okupljenim narodom. Još je rekao da postoje indicije, iako nije utvrđeno, da su i one koje su oslobodili nagonili da igraju oko mrtvih.

- Hercegovački seljak nam tako prljave postupke neće zaboraviti, to nam prlja borbu - rekao je Miro na kraju razgovora.

O »LIJEVIM GREŠKAMA« I POVLAČENJU IZ HERCEGOVINE

Teškoće za istorijski objektivnu ocjenu takozvanih »lijevih grešaka«, kojih je neosporno bilo, i u tome su što nema naše dokumentacije iz tog vremena. Naime, dokumentacija Operativnog štaba, Oblasnog komiteta KPJ i Oblasnog NOO bila je zapakovana u dobro zatvorenu kantu od gasa i predata Vladu T. Vukoju da je sakrije. Naglašavam, tu su bili svi važniji dokumenti, a sporedni su uništeni. Vlado je kantu sa dokumentacijom zakopao u jednu malu pećinu u svojoj ogradi Premido. Poslije odstupanja Vlada su četnici uhapsili i predali Talijanima. Talijani su ga pustili iz zatvora u Bileći početkom oktobra 1942. Kada je došao kući u noći je otkopao kantu, povadio dokumentaciju i svu pobacao u duboku jamu sa malim otvorom za koju je ranije znao, a koja se nalazila u brdu iznad ograde Premidola. Vlado mi je rekao da se plašio da li će izdržati muke ukoliko ponovo dospije u zatvor, pa je smatrao da je bolje da uništi dokumentaciju nego da ona padne u ruke izdajnicima ili okupatoru. Kad mi je Vlado saopštio šta je sa arhivom uradio, pošli smo skupa na lice mjesta - da vidimo da li se nešto može spasiti. Međutim, sve je ostalo bez uspjeha. Kod mene su bili štambilji oblasnih ustanova i Sreskog NOO, i jedna pisaća mašina. Mašina je spasena i mislim da se nalazi negdje u muzeju, a štambilji i pečati i još

neke stvari izgorjele su u pojati gdje su bili sakriveni, a koju su Nijemci zapalili u vrijeme svoje pete ofanzive.

Mislim da se »lijeva skretanja« u ovom dijelu zemlje prenaglašavaju i da ona nisu razlog povlačenja partizana iz Hercegovine. Razlog povlačenja, po mom mišljenju, treba tražiti u dobro pripremljenoj i snažnoj talijanskoj ofanzivi, velikom udjelu u tome četnika koji su se nalazili u talijanskim garnizonima, a koji su se, po instrukcijama okupatora i njegove obavještajne službe, pojedinačno ili u grupicama, ubacivali na našu slobodnu teritoriju i povezivali četničke elemente na terenu i u partizanskim jedinicama (likvidacijom četničkih uporišta i njihovih jedinica, većina četnika je mobilisana u partizanske jedinice, na primjer: Babići, Vukovići, Vujovići, Bjeletići, Samardžići i dr). Tako je bilo na bilećkom terenu, a i u drugim srezovima u Hercegovini. Ove otvorene italijanske sluge su obilazile te pročetničke elemente, dajući im instrukcije za povezivanje, propagandu i djelovanje u vrijeme otpočinjanja ofanzive.

U to vrijeme u Hercegovini je vladala velika glad i naroda i vojske. Za mjesec i po dana formirano je sedam udarnih bataljona. To je ljudstvo bilo u terenskim bataljonima i malo se odvajalo od svojih kuća (preko 95% seljaka odlazi u pokretne udarne bataljone, a djeca, žene i ostali članovi porodice nemaju šta da jedu). Komunisti i skojevci pretežno su otišli u udarne bataljone, tako da je na terenu bio veoma slab politički rad i uticaj Partije na mase. Nismo imali obavještajnu službu i nije se znalo ništa o obimu i razmjerama, a još manje ciljevima ofanzive, pa su mase bile nepripremljene; kurirske veze, ukoliko su i postojale, bile su spore zbog udaljenosti udarnih bataljona od Operativnog štaba; nije bilo razrađene zamisli o povlačenju pred ofanzivom, i si. U takvoj situaciji sinhronizovano je djelovala četnička propaganda, instruirana od okupatora. Sve je to doprinijelo da su nas uspjeli tako brzo potisnuti sa slobodne teritorije iz istočne i južne Hercegovine.

Napuštanjem Hercegovine i povlačenjem partizanskih jedinica za Bosnu borci i narod koji je bio čvrsto opredijeljen za NOP i dalje je ostao na tim pozicijama. Četnici su, pak, uspjeli da za sebe vežu dio kolebljivaca koji ranije nisu bili opredijeljeni za NOP iako su neki od njih bili u partizanskim jedinicama, jer su stanovali na slobodnoj teritoriji i nisu mogli izbjegavati povremeni odlazak u partizanske jedinice. Kada su mase koje su bile opredijeljene za NOP vidjele da su četnici i Talijani zajedno i da zajednički pljačkaju i terorišu pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta, to ih je još više učvrstilo i vezalo za NOP, a uz to se i jedan broj ranije kolebljivih i neodlučnih opredijelio za NOP, jer su u četnicima vidjeli izdajnike, pljačkaše i zločince.

Na području bilećkog sreza u vrijeme najtežeg talijansko-četničkog terora bilo je više od 20 ilegalaca i četnici nijesu uspjeli da uhvate nikoga od njih. U dobrom dijelu sela na bilećkom području preko 90% stanovnika bilo je i ostalo opredijeljeno za NOP. Da su te partizanske, mase i ostale dosljedne svom opredjeljenju za borbu - vidi se i po prihvatanju Desete hercegovačke brigade i njenom brzom prerastanju u diviziju.

PEKO PAPIĆ

IZ POLETA U KRIZU I POBJEDU

Prva saznanja o ciljevima borbe radničkog pokreta i o snazi naprednih ideja koje su propovijedali socijalisti i komunisti u bilećki kraj donose naši iseljenici koji su, kao dobrovoljci na Solunskom frontu, učestvovali u oslobođenju naših naroda i stvaranju naše prve zajedničke države. Odmah zatim su se na širenju tih ideja u našem kraju angažovali Janko Bjelica i Petar Komnenić, još 1919. godine primljeni u Partiju jugoslovenskih komunista. Oni su se, između ostalog, angažovali na prvim parlamentarnim izborima. Tom prilikom je KPJ u bilećkom kraju dobila dobar broj glasova birača. U Bileći su bila dva izborna mjesta, zatim na Plani, Divinu i dr. Nosilac liste KPJ bio je Gojko Vuković, a čuvari njegove kutije u Bileći Spiro i Gavrilo Papić, u Plani Petar Babić, itd. Sjećam se da su samo na biralištu broj 1 u Bileći za listu KPJ glasala 25 birača.

Ubrzo su ovi drugovi, kao nosioci velikih ideja komunizma, otišli iz Bileće - neki sa službom, a doseljenici iz Amerike su kolonizirani. Od tada je uticaj Partije u Bileći bio kad jači, kad slabiji, sve do otvaranja u njoj onog zloglasnog koncentracionog logora za komuniste, 1940. godine. Ipak se može reći da je taj pokret, uglavnom, bio nejak.

PRVE PARTIJSKE ĆELIJE NA TERITORIJI SREZA

Prva partijska ćelija u srezu Bileća, koju je 1936. godine osnovao Miro Popara u Fatnici, brojala je tri člana. Ona je uspijevala da u narod ubaci po koji letak, i to samo ponekad, no u suštini se aktivnost i te ćelije KPJ, sve do 1939. godine, dosta slabo osjećala.

Zatvaranjem istaknutih komunista u koncentracioni logor u Bileći i njihovom političkom aktivnošću i uticajem na sredinu - pojačan je i rad ove ćelije. U isto vrijeme se osniva i druga partijska ćelija u srezu Bileća, pa rad komunista postaje organizovaniji i zapaženiji.

Članovi ćelije KPJ u Fatnici bili su: Halid Čomić, Tripo Sarenac i Vlado Radovanović, dok je četvrti primljen pred sami rat.

Ćeliju u Bileći su sačinjavali: Hajrudin-Hako Selimovic, Marko Albijanić, Danilo Bošnjak, Jovo Salatić i Žarko Glogovac, dok se imena šestog ne mogu sjetiti.

Veze sa koncentracionim logorom, u kome su bili zatočeni poznati komunisti Moša Pijade, Ivan Milutinovic-, Ivo Lola Ribar i drugi, organizovao je Miro Popara. Održavane su preko starog popa Savića. Tu je Miro imao i prvi kontakt sa Tošom Vujasinovićem, budući da je on bio poznanik sa popom Savićem, pa je bilo zgodno održavati veze.

U danima kapitulacije Kraljevine dolaze k nama i neki drugovi komunisti, koji su bili na školovanju, a prije svih studenti. Oni se stavljaju na čelo otpora, sa zadatkom da organizuju narod za borbu i okupljaju oko sebe sve one snage koje su od ranije simpatisale radnički pokret.

Prvih dana kapitulacije održavaju se, mahom u grupama, sastanci sa narodom. Ljudima se govori da kriju oružje i ne predaju ga okupatoru. Govorilo se da će se zahtijevati predaja oružja, ali da će doći vrijeme kada će ono nama biti potrebno, pa ga za to treba sačuvati. To je bilo u aprilu i maju 1941. godine.

U tom periodu priprema za ustanak radilo se i na omasovljavanju organizacije Partije i SKOJ-a. Dalje, mi smo već početkom jula imali osnovane »odbore crvene pomoći«. Oni su osnovani u Vlahinji, Mirušama, Baljcima, Bijeloj Rudini, Pađanima, Fatnici, Divinu i Donjim Davidovićima, gdje je živio i radio Tripo Šarenac. U početku, zadatak tih odbora bio je sakupljanje oružja, municije i drugih materijalnih sredstava za potrebe ustanka.

Već u junu 1941. godine u našem kraju počinje organizovanje ustaničkih četa, u kojima Partija s početka nije, ili ne bar u svima, uspijevala da obezbijedi rukovodeću ulogu. Time se mogu tumačiti i oni nemili događaji koji su se zbivali jula i avgusta u gornjem kraju sreza Bileće, gdje su živjeli Muslimani. Jedini razlog za to ne treba tražiti i nalaziti samo u malobrojnosti partijske organizacije, nego i u nesnalažljivosti i to malo komunista, što je istaknuto i na Prvoj sreskoj partijskoj konferenciji za srez Bileća, održanoj 12. septembra 1941. pod Bratogošom iznad Vučijeg Dola.

U Partiju sam primljen 15. juna 1941. godine, tek kada sam se, nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, vratio sa službe u Crnoj Gori. Tada je na terenu sreza Bileće postojalo nekoliko partijskih ćelija: u mom selu Vlahinji, u Plani, Bileći, Baljcima, pa ona najbrojnija na Bijeloj Rudini, zatim u Bogdašićima, Pađenima, Fatnici, Divinu, Zasadi, Milavićima, Gornjim i Donjim Davidovićima i dr.

POMOĆ KOMUNISTA IZ CRNE GORE

Partijska organizacija sa terena sreza Bileće u junu, julu i avgustu 1941. svakodnevno je održavala veze sa komunistima u Crnoj Gori. Organizacija KPJ iz Crne Gore uputila je na naš teren nekoliko drugova, kao pomoć, među kojima i Luku Nenezića i Stanka Burića. Luka je bio zadužen za partijski rad ne teritoriji Bileće i Gacka, a Stanko Burić za područje Stoca i Čapljine. Došli su, prvenstveno da bi pomogli u učvršćenju i omasovljavanju partijske organizacije.

Čim je počelo s formiranjem ustaničkih četa, na naše područje su upućeni Milija Stanišić i još neki drugi. U isto vrijeme "je na područje Gacka i Nevesinja upućen Maksim Goranović radi pomoći partijskim organizacijama sa tog terena na organizovanju partizanskih četa. Maksim je na tom terenu ostao sve do povlačenja glavnine naših jedinica iz Hercegovine, juna 1942. godine.

Veliku pomoć su drugovi iz Crne Gore pružili i pri formiranju Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu (formiran 4. 1. 1942). Tako je na čelu Operativnog štaba bio komandant Sava Kovačević, a Štab je imao sjedište u Lastvi (Trebinjskoj). Savin zamjenik je bio Đoko Putića, politički komesar Petar Ilić (Drapšin) i njegov zamjenik Mile Kilibarda. Kasnije Drapšin dolazi za komandanta Operativnog štaba, dok Miro Popara ostaje komesar i Štab se 6. marta 1942. premješta u Fatnicu (Bileća), da bi bio bliže hercegovačkim narodnooslobodilačkim jedinicama.

PARTIJSKA KONFERENCIJA U VUĆIJEM DOLU

Do navedene partijske konferencije u Vučijem Dolu, održane 12. septembra 1941, bilećki kraj nije imao sreskog partijskog rukovodstva, pa je na tom skupu komunista trebalo i njega izabrati. Konferencija je

 održana u kolibi Baja Papića, u Bratogošu, povrh samog Vučijeg Dola.

Prva tačka dnevnog reda, koliko se sjećam, bila je »Organizacija ustanka«. Pri prelasku na tu tačku trebalo je iznijeti šta se sve uspjelo učiniti do tada u vezi sa pitanjem pružanja otpora okupatoru. Kako je već rečeno, do tada smo imali čete u brojnim selima, koje smo nazivali ustaničkim, dok bataljona još nismo imali. U te čete uspjeli su se uvući mnogi neprijateljski elementi, koji su, kao takvi, uspijevali da uspjehe partizana postignute u borbama zamagle i brojnim greškama prema muslimanskom stanovništvu, ili u ophođenju prema zarobljenim Talijanima, domobranima itd. Drug Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, kad je to sve saslušao, a naročito kad je čuo šta se sve dogodilo neposredno prije toga sa muslimanskim stanovništvom Plane, Fatnice, Dabra, itd. koje su pobili neprijateljski elementi dolazeći iza ustanika, oštro nas je, ali drugarski i principijelno, kritikovao i tek onda nam je bilo jasno koliko smo nedorasli, iako puni želje za postizanjem najboljih uspjeha. To je bila oštra osuda nas komunista, jer politička odgovornost za to nije imala na koga drugog pasti nego na nas. Tada je dogovoreno kako da se organizuju partizanske čete i ostvari naš puni uvid u njih. Stvarno, i danas mislim da smo tada bili nesposobni za sprovođenje pravilne organizacije i obezbjeđenje rukovodeće uloge Partije u svim akcijama koje su se tada vodile. Tada nam je postalo jasno koliko smo bili nesposobni. Nismo znali kako da svoje redove očistimo od neprijateljskih elemenata, a nismo znali ni fizički odstraniti vođe četničkog pokreta, kao što su bili Lazar Trklja, Milorad Bjeletić i drugi. Zaključak je, nakon iscprne diskusije o ovoj tački, bio da se priđe formiranju partizanskih četa isključivo na dobrovoljnoj osnovi, vodeći strogo računa da se u njihov sastav, a naročito u njihove komande, ne umiješaju nesigurni i neprijateljski elementi.

Druga tačka dnevnog reda bila je rad Partije i njeno osamostaljivanje. O tome nije podnošen nikakav pismeni izvještaj, već su pojedini drugovi, zaduženi za pojedine terene, izvještavali usmeno o tome što i kako komunisti rade. Vidjelo se da smo u analiziranom periodu, od okupacije do konferencije, između ostalog, i dosta sektašili i imali, u cijeloj Hercegovini, preoštar stav o tome ko može biti član Partije, odnosno u SKOJ-u, u odboru i dr. Tako se u ovom periodu nije mnogo ni omasovila Partija. Tu nam je Uglješa, takođe, pružio dragocjenu pomoć, govoreći nam kako prići daljem omasovljenju partijskih organizacija.

FORMIRANJE PARTIZANSKIH ČETA I TRI BATALJONA

Odmah nakon razilaska sa te konferencije, kojoj je prisustvovalo nas 18 od 26 članova Partije koliko je brojala partijska organizacija na našem terenu negdje 20, odnosno i 25. a negdje i krajem septembra, nikle su nove partizanske čete. Bile su to: partizanska četa Miruše, koja je obuhvatala borce iz sela Miruše, Vlahinja, Deleuša i Mrežice kraj Bileće, partizanska četa u Baljcima, Bjeloj Rudini, Bogdašićima, Podgorju, Pađanima, Fatnici, Divinu, Davidovićima, Milavićima, Bjeljanima itd. Nikle su brojne čete u razdoblju od svega 20 dana. Već u oktobru su stvoreni uslovi i nametala se, takođe, potreba za formiranjem bataljona sastavljenog od tih četa. Tako je 12. oktobra 1941. u školi u Pađanima, na konferenciji rukovodstva do tada formiranih četa, stvoren i Prvi partizanski bataljon nazvan »Vladimir Gaćinović«. Za komandanta je postavljen Božo Vukoje Stari, a za političkog komesara učitelj Rajko Milošević.

Poslije toga nastavilo se sa formiranjem četa u ostalim selima. U stvari, formirane su čete po svim selima bivše zavodske opštine, pa četa u Mirilovićima - Čepelici, 2. četa za selo Šobadine, 3. četa za Grubačiće. Tada se pokazalo da je bataljon »Vladimir Gaćinović« preglomazan, pa se već 26. novembra 1941. u školi u Baljcima formira i Bilećki partizanski bataljon. Za komandanta bataljona je postavljen sin ovog kraja i sudija iz Novog Sada Vlado Tomanović, koji je do tada učestvovao u ustanku u Srbiji, oko Užica, dok je komesar bio Peko Papić, zamjenik komandanta Todor Šešlija, a zamjenik komesara Jovo Vujinović. Za sjedište Štaba bataljona određeno je Zavode, na komunikaciji Trebinje - Bileća. Tada dolazi do odvajanja Bjelorudinske, Miruške i Bilećke čete od Bataljona »Vladimir Gaćinović« i njihovog pripajanja Bilećkom bataljonu.

Krajem novembra 1941. stvoreni su uslovi za formiranje još jednog, Sitničkog bataljona. Za komandanta tog bataljona postavljen je Radovan Miličević, a za komesara Petar Milidragović. Ne sjećam se ko su bili njihovi zamjenici, ali mi se čini da je učitelj Vido Janjetović bio zamjenik komesara Milidragovića.

Tako smo već početkom decembra 1941. na području bilećkog sreza imali tri partizanska bataljona, vezana za određene terene, osim izuzetnih slučajeva, kada je trebalo priteći u pomoć drugim bataljonima i time preći na njihov teren. Tako je Bilećkom bataljonu nekoliko puta dolazio u pomoć bataljon »Vladimir Gaćinović«, jer je komunikacija Bileća-Trebinje bila važna za neprijatelja, pa je on nastojao da je drži u svojim rukama i ojača svoje garnizone u pomenutim mjestima.

U isto vrijeme su se oni neprijateljski elementi koji su se suprotstavljali akcijama ustaničkih četa - suprotstavljali i formiranju partizanskih četa i, pogrešno tumačeći partizanski način ratovanja, govorili narodu kako nije vrijeme da se cijepaju snage, kako se komunisti bore samo za stvaranje sopstvenog utočišta, da ne vodimo računa o narodu, odbrani od ustaša itd. Interesantno je da oni nikad nisu govorili narodu o opasnosti koja mu prijeti od okupatora, odnosno od zločinačkog nacizma i fašizma, nego da im se zlo sprema od komunista i vlasti koju oni hoće da stvore. Nasuprot tome, većina naroda u našem kraju, saznavši za poziv Partije, prihvatila je oružanu borbu kao jedini put narodnog opstanka.

Među neprijateljskim elementima u našem kraju isticali su se bivši trgovci, oficiri i pokoji žandarm, pri čemu treba reći da se većina žandarma ponijela najbolje, i oni su imali uspjeha u objašnjavanju dezinformacija koje su pronosili neprijateljski elementi. Oni su imali izvjesnu prednost i zbog toga jer su, kao žandarmi, vidjeli svu nepravdu i okrutnost ranije vlasti, a i osvjedočili se da komunisti nisu ljudi koji žele vlast nego, prije svega, istinsku slobodu naroda.

STVARANJE MREŽE ORGANA NOVE VLASTI

Uporedo sa jačanjem partijskih organizacija i formiranjem partizanskih četa, počelo se i sa izborom narođnooslobodilačkih odbora (NOO), zatim organizovanjem aktiva SKOJ-a i organizacija AFŽ-a. Tako smo već početkom 1942. godine stvorili uslove za formiranje opštinskih, pa i sreskog NOO. Već u januaru 1942. godine imamo opštinske NOO u Divinu, Sitnici, Plani i Zavodu, a krajem januara 1942, na sastanku predstavnika opštinskih NOO u selu Šobadinama, formiran je i prvi Sreski NOO za Bileću. Na čelo tog odbora, za predsjednika, došao je dotadaš-

nji sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bileću, Radovan Papić, dok je na njegovo mjesto izabran Tripo Šarenac.

Na seoske i opštinske, pa i na Sreski NOO, pada odgovornost ne samo za pružanje pomoći partizanskoj vojsci u hrani, odjeći i municiji, nego i za organizaciju obrade zemlje i opismenjavanje, a donekle i za borbu za higijenu u našim selima. Primjera radi, na početku 1942. godine, NOO po selima počinju sa formiranjem analfabetskih tečajeva i oni su radili sve do povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Hercegovine, tako da je dosta ljudi opismenjeno. Odbori se u proljetnjim danima 1942. godine angažuju i na obradi zemlje. To se izvodilo preko omladinskih radnih četa, koje su odbori formirali po selima. Naročitu pažnju odbori su posvetili inokosnim porodicama boraca na položajima.

U tom periodu odborima u bilećkom kraju veliku brigu je zadalo napuštanje domova i sela od Muslimana, pa je velika zemlja ostala zapuštena i neobrađena. Na tim imanjima, naročito u Fatnici, Plani i Divinu, radne čete su pokazale velike uspjehe, a plodovi sa tih imanja su pripadali isključivo partizanskim jedinicama. Tu su omladinske čete postigle vidne rezultate u 1942. godini, ali oni, pošto smo se morali povući u Bosnu, nisu iskorišćeni kako je to predviđeno.

GREŠKE KOJE ĆE NAM SE OSVETITI

Što se tiče suzbijanja, pa i eliminisanja onih elemenata koji su se suprotstavljali NOP-u i organima koji su taj pokret nosili, na svim tim terenima se nije baš uvijek pravilno postupalo. Često su osuđivani i manje dužni i manje krivi ljudi, a ostajale su duhovne vođe takvog suprotstavljanja NOP-u. Istina, na terenu na kome sam bio sa bataljonom takvog slučaja nije bilo, ali jeste u Mirilovićima, Šobadinama i selima oko Divina. Tamo se to događalo, što se negativno odražavalo na terenu. Na pravljenje tih grešaka na našem terenu vidno je uticalo upadanje iz Crne Gore grupe Dimitrija Bulajića. Kakav je zadatak tih dana imao Dimitrije ne znam, ali je on u Hercegovinu upadao bez znanja rukovodstva NOP-a i organa narodne vlasti u ovom kraju i pojedine ljude samovlasno likvidirao. Sjećam se njegovog upada u Šumu trebinjsku, gdje je likvidirano desetinu ljudi - da ne kažem potpuno nedužnih, ali svakako ni toliko krivih da bi zaslužili metak u čelo. Takav jedan upad je bio i na terenu na kome je djelovao moj bataljon.

Vraćajući se iz Šume trebinjske preko Ljubomira, Dimitrije Bulajić je došao u Miriloviće i likvidirao dva odbornika, Bajčetića i Dendu, koji su bili vrlo ugledni ljudi. Njih je selo biralo, oni su pokazivali aktivnost u radu, ali su ih ovi samovlasni elementi, na obavještenje pročetničkog tipa Gligora Kapora, ubili bez ikakvog provjeravanja i suđenja, što je narod prihvatio sa velikim nezadovoljstvom.

Takav ispad Bulajića zbio se i u Mekoj Grudi, gdje je, isto tako, likvidirao dvojicu-trojicu ljudi koje ni formalno nikakva partizanska vlast nije okrivila. To je stvaralo mučnu situaciju na našem terenu i otuđivalo mnoge poštene ljude od NOP-a.

Griješili su i pojedini odbornici pri oduzimanju hrane za potrebe NOV-a, pa su na neke ljude navaljivali mnogo više, dok su druge zaklanjali. To nije bila greška Partije, nego samovolja pojedinih ljudi koji su, možda, željeli da unesu neprijateljsko raspoloženje prema NOP-u među narod u selu. Greške su ispravljene, a ti ljudi smjenjivani i dovođeni drugi. Zlo je bilo u tome što u mnogim NOO nije bilo članova KPJ koji bi liniju Partije mogli pravilno sprovoditi.

Od duboke jeseni 1941. godine do odstupanja naših snaga iz Hercegovine početkom juna 1942. na našem terenu se često, istina kriomice, pojavljivao i četnički ideolog profesor Lazar Trklja. On je, vežući oko sebe neprijateljski raspoložene ljude, proturao kojekakve verzije vijesti, sve radi unošenja dezorganizovanosti, straha i panike među stanovništvo. U tom istom periodu neki oficiri su iskazivali neprijateljsko raspoloženje prema NOP-u, kao što su bili Jovan Mišeljić, Miloš Kureš i neki podoficiri koji su živjeli na području bivše opštine Plana.

Značajnu ulogu među neprijateljskim elementima imao je i pravnik Bjeletić, koji je kasnije likvidiran. On je išao toliko daleko da je, pored verbalne propagande, formirao i četnički bataljon, kasnije nazvan »Ćoravi« (jer je komandant toga bataljona bio ćorav).

Pored četa koje su bile uključene u Bilećki bataljon, tu je bila i četa u gradu Bileći, a imala je 34 borca. Njeni zadaci su bili izvođenje diverzantskih akcija u gradu, likvidacija špijuna itd. Često su drugovi iz komande čete bili netaktični, naročito u određivanju zadataka pojedinim grupama, pa su se brzo razotkrili i morali napustiti grad. Bilo je to 3. marta 1942, a izašla je ne izvršivši ni jednu diverzantsku akciju, ali jeste prikupljala pomoć u hrani, odjeći, obući, oružju i municiji i sanitetskom materijalu. Umjesto da ostave u gradu manju grupu sa rukovodiocem, izašli su svi iz grada, radi čega su svi članovi Partije pokažnjavani, dok su borci uključeni u Udarnu četu Bilećkog bataljona. Od izlaska ove čete pa do povlačenja partizana u istočnu Bosnu, jedina veza sa gradom je bio Kemo Kapidžić, koji je tada radio u opštini ili u Sreskom načelstvu i slao izvještaje o jačini i kretanju neprijatelja i slično.

POVLAČENJE IZ HERCEGOVINE

Uspjesi koji su postizani opili su mnoge naše drugove na terenu, pa je to bio jedan od osnovnih razloga za raznovrsne greške. Radi primjera, ispričaću kako su nas zatekli dani kada se trebalo povući iz Hercegovine. Vrhovni štab se u tom vremenu nalazio u Pivi i izdao je naređenje našem Operativnom štabu, koje usmeno prenosi Svetislav Stefanović Ćećo. Suština naređenja je bila da Operativni štab započne sa sukcesivnim povlačenjem jedinica iz Hercegovine, što je bilo sredinom maja. Pravac povlačenja, po tadašnjem planu Vrhovnog štaba, bio je: Površ gatačka - Čemerno - planina Volujak. To naređenje Stefanović je prenio Operativnom štabu, koji se tada nalazio u Fatnici. Drugovi se na sastanku u Štabu nisu otvoreno i argumentirano suprotstavili tom naređenju, ali je, nakon odlaska Ćećinog, kako mi je kasnije pričao Petar Ilić-Drapšin, protiv tog naređenja naročito istupio zamjenik političkog komesara Operativnog štaba Pavle Kovačević. On je predložio da se naređenje ne sprovodi nego da se prvo vrši evakuacija intendanture Operativnog štaba i bolnice prema Zvijerini, pl. Viduši a da se brani slobodna teritorija. Takav zaključak je, kako mi je Drapšin u ilegalstvu i pričao, i donesen u Operativnom štabu. Prema tome kursu uslijedilo je i naređenje - prvo udarnim bataljonima, a kasnije i terenskim, sa ciljem da se što više drže na određenim terenima, braneći slobodnu teritoriju. No, kako pravac povlačenja ni situacija nisu bili poznati štabovima udarnih pa ni terenskih bataljona, to je, pred jakim naletom italijanskih i četničkih snaga, udruženih sa ustašama, dolazilo do raspada skoro svih bataljona. Do tada je postojalo 8 udarnih i 14 terenskih bataljona, sa blizu 6.000 boraca.

Dani povlačenja glavnine partizanskih jedinica iz Hercegovine zatekli su me u Sedmom udarnom hercegovačkom partizanskom bataljonu, koji je operisao na području južne Dalmacije, oko Cavtata i prema Herceg-Novom. Zadatak tog bataljona je uglavnom bio rušenje komunikacija prema Dubrovniku i Herceg-Novom i prikupljanje, od veza iz Dubrovnika, obavještenja o kretanju neprijatelja. U periodu postojanja bataljona, a to je bilo 25 dana, svi zadaci su potpuno izvršeni. Obustavljen je saobraćaj na putevima i pruzi, formirani su NOO u brdskim selima južne Dalmacije i dr.

Tek 28. maja 1942. sam dobio prvo obavještenje o ofanzivi i o snagama neprijatelja. To sam doznao od Štaba bataljona »Luka Vukalović« sa Zubaca. U tom obavještenju je stajalo da je počela jaka ofanziva neprijatelja, da su naše snage izbačene iz Crne Gore i povlače se preko Pive u pravcu pi. Volujaka, da su četničke snage iz Crne Gore već prešle u Hercegovinu i u Lastvi zauzele Komandu mjesta i ubile pol. komesara Ćerimagića, te da prodiru prema Zupcima. Tada je stiglo i naređenje od Štaba Južnohercegovačkog NOP odreda da se nastavi sa oružanim i političkim akcijama. U naređenju se veličaju naši uspjesi, naglašavaju pravilni postupci prema stanovništvu, te dodaje da se nastavi sa akcijama prema ranijem naređenju.

Našli smo se u nedoumici, pa sam se, sa kurirom, uputio u Štab bataljona »Luka Vukalović«, na Zupce. Negdje na pola puta susreo sam komandanta bataljona sa 12 boraca, koji mi je rekao da oni bježe sa Zubaca. Kazao je da su četnici zaposjeli sve Zupce i ne preostaje nam ništa drugo nego da se u toku noći prebacimo preko Trebišnjice u Staro Slano 12 km ispod Trebinja. Odmah sam se vratio nazad, u Štab 7. bataljona.

Negdje u tom putu, tačnije u povlačenju, u Gornjoj Glavskoj je ustanovljeno da je komandant Sedmog udarnog bataljona, Vlado Đerić, pobjegao od nas. Sama ta okolnost, čak i da se sa Zubaca povukao bataljon »Luka Vukalović«, unijela je veliku pometnju među borce Udarnog bataljona. Ljudstvo se pitalo: kuda sada? Kolebanja su nastala. Ne tvrdim, ali držim da je u četama bataljona bilo i prikrivenih neprijatelja, koji su te okolnosti vješto iskoristili, tako da je na Starom Slanom, a naročito poslije povratka Čila Kovačevića iz Ljubomira, nastalo pravo rasulo. Sa tugom se sjećam kad su razočarani Orjenci sa mosta u Starom Slanom bacali oružje u r. Trebišnjicu.

Sa nama se, u toku povlačenja iz južne Dalmacije, stalno nalazila i Dragica Pravica. Ona je dugo bila za povlačenje, odnosno privremeno napuštanje slobodne teritorije. Na našem dogovoru istupila je sa riječima da je sramota i žalosno da se slobodna teritorija i narod ostavljaju u neizvjesnom položaju i da se odstupa. Kasnije, kada je shvatila situaciju, a više pod pritiskom većine, bila je, kažu za to da se privremeno odstupi kako bi se sačuvala oružana snaga NOP-a i spremnije vratilo u Hercegovinu. Tako se, iz partijske discipline, povinovala odluci koja je donijeta većinom u Starom Slanom i vratila se na teren, što ju je koštalo i glave, kao i desetine drugih biranih boraca.

Poslije tog našeg dogovora, komande četa, i ne pitajući nikoga, odlazile su svaka na svoju stranu. Tako je od 260 boraca, koliko je imao 7. udarni bataljon, ostalo sa mnom svega 14. Dok smo bili u Starom Slanom pristigao je i Orjenski bataljon. Tada se sa stavom Dragice Pravice saglasio i štab tog bataljona, tako da povlačenje prema Zagori i Sitnici, kako je stajalo u naređenju koje smo dobili u Starom Slanom, nije sprovedeno, nego su se Orjenski bataljon i Bataljon »Šuma« povukli nazad.

 Dio boraca tih bataljona je ubijan od strane četnika, a naročito borci

Orjenskog bataljona. I sama Dragica Pravica je, nakon 3-4 dana, uhvaćena i kasnije strijeljana. Njen brat Rade Pravica, koji je bio intendant Operativnog štaba i nalazio se u s. Zvijerini, uhvaćen je od četnika i također strijeljan.

S/l *DRAPŠINOM U ILEGALI*

Kad sam se, sa tih 14 boraca, povukao u gornji kraj sreza Bileće, slučajno sam, preko nekih poznanika Bjelica u Vrbici, saznao da se neki drugovi iz Operativnog štaba nisu povukli prema Gacku, nego da su ostali na terenu. To je bilo 7. juna 1942. god. Ubrzo sam saznao da se jedan od njih nalazi skriven u Baljcima, kod kolibe Rada Radmilovića. Povezao sam se sa njim i on je došao k nama, u Vrbicu. To je bio Petar Ilić - Drapšin, komandant Operativnog štaba. U njegovom društvu nalazio se bivši novinar iz Beograda Dušan Aleksić intendant 1. udarnog bataljona. Kad smo se sastali, Petar mi je rekao da će mi se izjadati da bi mu bilo lakše, to jest da će mi ispričati punu istinu. Tada sam za sve saznao, što se i kako radilo, pa i gdje se griješilo. Kad sam ga upitao: šta sad da se radi, rekao mi je:

- Treba formirati jednu partizansku jedinicu i poći iza leđa neprijateljskim snagama prema Gacku, pa ih udariti, da bi se nanijela pometnja kod okupatora i omogućio povratak snagama koje su odstupile, prema Gacku.

Meni je taj prijedlog bio neprihvatljiv i u pogledu realizacije sumnjiv. No, i pored toga sam mu rekao da ću pokušati sve kako bih na području Miruše - Zavode mobilisao nešto boraca i, kako je on to želio, došao na Davidoviće. Dok smo još o tome razgovarali, nalazili smo se kraj puta, u jednom ljeskovom grmu. Uto su se putem prema nama kretala dva čovjeka koji su se, prije nego što su se sastali, glasno pozdravili riječima tako što su jedan drugom čestitali slobodu. Petar me je, kad je to čuo, pitao da li poznajem te ljude. Rekao sam da ih dobro poznajem, što je bila istina. Onda me je upitao da li je to banda, a ja sam rekao:

- Nije to, Petre, banda, nego su to naši ljudi.

On je, zatim, rekao:

- Kako naši ljudi, a čestitaju jedan drugom nekakvu slobodu?!

- Evo, čućeš iz njihova razgovora.

Kad su prišli bliže jedan drugome, a to je bilo upravo prema nama, počeli su razgovor. Jedan od njih pita drugog:

- Ama, čovječe božiji, da li su takvi komunisti u Rusiji?

Drugi odgovara:

- Bogami ne znam.

Prvi će na to:

- Vala, ako su takvi kakvi su naši - dabogda se iskopali i oni i Rusija!

Kad smo to čuli, upitah Petra:

- Petre, šta misliš sada?

Rekao je tiho da oni ne čuju:

- Ovo je već teža stvar.

- Oni, stvarno nisu neprijatelji, nego ljudi koji se žale na sve ovo što se dogodilo.

- Vidiš, Peko, da ipak živi, i to uveliko živi, duh otpora u našem narodu.

Eto, to ga je još više potaklo da me uputi u Zavode i u Miruše radi prikupljanja boraca i formiranja, po njegovoj zamisli, nekih udarnih jedinica koje bi trebalo da udare u leđa neprijatelju i omoguće povratak naših snaga.

Naredne večeri pošao sam na taj zadatak, ali nisam uspio ništa da učinim, jer su me već prvog dana četnici »osjetili«. Organizovali su potjeru i opkoljavanje u Vlahinji, gdje sam im umakao pukim slučajem.

PROBIJANJE DO VRHOVNOG ŠTABA

Kad sam došao na mjesto koje smo odredili kao sastajalište i punkt veze, Petar je već bio, za mene nenadano, odstupio u pravcu Gacka, sa drugovima Neđom Inićem i Veljkom i spomenutim Dušanom Aleksićem. Tako sam ostao u neizvjesnoj situaciji sa vrlo teškim osjećanjem, sam na terenu sreza bilećkog, u dubokom ilegalstvu. No, nije prošlo dugo vremena a ja sam, preko partijske organizacije u Bijeloj Rudini, doznao da se na taj teren, radi organizovanja pozadinskog rada, vratio Tripo Šarenac. Odmah sam se povezao sa Tripom.

Razgovarali smo o daljem radu na terenu, ali u tom vremenu nismo imali nikakve veze ni sa jednim partijskim rukovodstvom. Zato je trebalo uputiti nekoga kako bi došao do bilo kakvog kontakta i neke veze, sa našim rukovodstvima, do direktiva za rad, nekog uputstva i slično. Kocka je pala na mene.

Već početkom oktobra morao sam putovati. Prije toga smo, u ilegalstvu, Tripo i ja organizovali dobivanje radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« preko Vlada Culovića. Iz jedne od tih vijesti saznali smo da se naše snage nalaze u zapadnoj Bosni, da su oslobođeni Prozor, Duvno, Glamoč i Bosanski Petrovac. U tom pravcu trebalo je i ja da se krećem. No, sreća je bila da nisam morao ići sam, jer su u isto vrijeme izbjegli iz ilegalstva, zbog nemogućnosti opstanka, drugovi Čile i Vojo Kovačević, pa sam u društvu sa njima i krenuo na dug i neizvjestan put.

Na putu nam je problem predstavljao prelazak Neretve, u smislu kuda i kako je preći.

Organizacija iz Mostara, sa kojom smo uspjeli da, preko Gojka Mihića, uspostavimo vezu iz Prebilovaca, predložila je da nam pribavi ustaške propusnice, te da u Žitomislićima sjednemo u voz, ali tada ne bismo mogli nositi na sebi nikakve partizanske oznake i oružje. Nama je takav prijedlog bio neprihvatljiv, pa smo se orijentisali prema Metkoviću, tim prije jer smo saznali da se u tom kraju nalazi u ilegalstvu jedan od predratnih članova Partije, drug Ivanković. Nalazio se na području Metkovića u selu Glušca. Preko komunista iz Prebilovaca brzo smo uspostavili sa njim vezu i on nam je obećao da će obezbijediti naše prebacivanje preko Neretve kod Metkovića i dalje prema Biokovu. Stvarno, on nam je organizovao ne samo prebacivanje preko Neretve u selu Desnima, nego i jaku pratnju od sela Glušca do Neretve. Sa nama je ostao do Opuzena, a onda smo produžili čamcima.

Sjećam se dobro, morali smo proći ispod samog Metkovića. Tu se nalazila kafana. U momentu kad smo prišli kafani, ona je bila puna Talijana. Trebalo je preći preko ceste na udaljenosti 5 m od gomile fašista. Stali smo kad smo vidjeli da se tu nalaze Talijani i dogovorili se da jedan pređe i postavi se u zasjedu, pa i da, ukoliko bi Talijani pokušali da nas zaustave, pruži otpor. Kocka je pala na mene i ja sam prvi prešao i prilegao na zemlju, motreći prebacivanje ostalih. Sretno smo uspjeli da se prebacimo. Partijska organizacija je brzo u selu Desnima na-

šla čamce i prebacili smo se preko Neretve. Trebalo je da pređemo ispod mosta na kome je stražario talijanski vojnik. Barake talijanske posade bile su nešto dalje od mosta. Bilo je rizično preći, ali smo sretno prošli. Stražar nas, noću, nije primijetio.

U putu nam se razbolio Branko Babić, pa smo ga morali ostaviti kod NOO u selu Desnima. Nakon kratkog vremena, on je, zahvaljujući intervenciji ljekara koga su drugovi iz toga sela doveli, ozdravio i krenuo istim putem kud smo mi pošli. Iz sela Desni došli smo u Štab Biokovskog odreda, gdje smo ostali cio dan, a onda dobili jaku pratnju i krenuli prema Glamoču.

Dok smo bili u Štabu Biokovskog odreda, nije se znalo da je Livno oslobođeno, pa je trebalo ići preko Dinare, Vješića-gore i prema Glamoču. Na Vješića-gori saznali smo da je Livno oslobođeno. Tada smo promijenili pravac i nismo išli više prema Glamoču nego prema Livnu. Tu smo našli Drugu proletersku diviziju, pod komandom Peka Dapčevića. On nas je primio sa velikom radoznalošću i zadržao u Štabu divizije dva dana. Kako je došlo do toga da je Vrhovni štab u Petrovcu doznao za naš dolazak - ne znam, ali pamtim da je Peku naređeno da nas kamionom prebaci u Glamoč i na Mliništa, a odatle partizanskom željeznicom na Oštrelj. Nismo se uspjeli ni odmoriti, a nastavili smo put. Kad smo došli u Petrovac, doznali smo da se Vrhovni štab nešto prije, svega sat-dva, preselio u oslobođeni Bihać. Sjećam se da smo tamo došli noću, u 23 sata. Drug Tito je znao da dolazimo, pa je naredio da se na Oštrelju ostavi autobus koji će nas dovesti u Bihać. Tito je čekao na nas. Primio nas je, interesovao se o svemu šta se dešavalo u Hercegovini i u Crnoj Gori: o raspoloženju naroda, o četničkim postupcima, o svemu onome što je unosilo pometnju i zadavalo strah narodu. Pažljivo je slušao svaku našu riječ. Prilikom našeg izlaganja o četničkim zlodjelima rekao je:

- Platiće glavom ti izdajnici naroda!

Te večeri, nakon razgovora, drug Tito nam je saopštio da ćemo ostati neko vrijeme u Vrhovnom štabu.

. *POVRATAK U HERCEGOVINU NA NOVE ZADATKE*

U Vrhovni štab smo stigli 23. decembra 1942, gdje nam je bila na raspolaganju sva literatura, razna obavještenja, »Bilten« Vrhovnog štaba, »Borba«, »Proleter« broj 16, koji je tada izdavan u Driničima. Ubrzo je k nama došao i Marko Piper, komandir kurira Vrhovnog štaba, i pozvao Čilu Kovačevića i mene da opet idemo kod druga Tita. Brzo i dobro smo se spremili, jer smo pretpostavljali da će neko od nas iz ove grupe - dva Kovačevića, Nedo Inić, Aleksa Babić i ja - morati da se vrati sa dobijenim zadacima.

Kad smo došli kod druga Tita, prvo nas je upitao da li smo se odmorili. Odgovorili smo mu da smo se dobro odmorili i fizički okrijepili. Tada nam je rekao:

- Drugovi, moraćete na jedan dug put i težak zadatak. O tim zadacima i putu neću vam ništa govoriti, to će vam reći Ranković, ali vam kažem da budete oprezni, da se čuvate u putu.

Upitao nas je i kakve imamo puške. Mi smo odgovorili da imamo obične puške. On je dodao da će nas dobro naoružati, a spomenuo je i mašinke. Tako je i bilo. Dobio sam odmah mašinku od Rankovića, a Čile isto od drugova iz Pratećeg bataljona. Dalje nam je drug Tito rekao:

- Zadaci su vrlo teški. Za njihovo sprovođenje treba da koristite sve moguće metode.

Dozvolio nam je da čak umjesto petokrake, gdje to bude neophodno, nosimo i slovo »U«, ili kokardu, da se presvlačimo u žensku odjeću itd. Savjetovao nam je da u izvršenju zadataka budemo oprezni i budni, da ni po koju cijenu ne dozvolimo da pisma koja ćemo dobiti od Rankovića, upućena organizaciji u Mostaru i Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, padnu neprijatelju u ruke. Nakon toga upućeni smo kod Rankovića, gdje nam je on do detalja ispričao o zadacima i važnosti njihovog izvršenja. Kao prvi zadatak nam je naznačeno da moramo održati sastanke sa svim sreskim komitetima KPJ gdje postoje u Hercegovini, imajući u vidu da ne postoje za srezove Ljubuški, Široki Brijeg, Konjic i Nevesinje. Osim toga, trebalo je održati sastanak sa Komitetom u Mostaru. Komitete je trebalo prvo obavijestiti o stanju i uspjesima koji se postižu na slobodnoj teritoriji koja je tada obuhvatala jednu petinu Jugoslavije. Dalje ih je trebalo upoznati sa organizovanošću naših jedinica, prvenstveno korpusa i proleterskih divizija i brigada, ponijeti im brojeve »Biltena« Vrhovnog štaba, »Borbu«, »Proletera«, »Nove žene« i drugu literaturu za politički rad.

Nama su se, u Livnu, pridružili drugovi iz Desete hercegovačke brigade, zaduženi da rade na području pojedinih srezova: Dušan Grk (Stolac), Radovan Mirković (Bileća) i Luka Sredanović (Trebinje).

Mi smo uspjeli da se probijemo do Hercegovine i tu održimo sastanke sa svim sreskim partijskim rukovodstvima koja su tada postojala u ovoj pokrajini. Nije nam, pak, uspjelo da uđemo u Mostar, ali smo preko druga Ive Jerkića, koji je tada, kao domobranski oficir, bio član Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, uspjeli da održimo sastanak u Žitomisliću. Iz Mostara nam je poručeno da je veoma rizično da ulazimo u grad, što je bilo tačno.

Kao drugi naš važan zadatak bio je da dođemo do podataka o snazi neprijatelja u garnizonima Nevesinje, Gacko, Stolac, Bileća i Trebinje. Podatke o stanju u tim garnizonima uspjeli smo da dobro prikupimo. Cak je trebalo izraditi i crteže pojedinih utvrđenja, što smo takođe dobro obavili. Tada se u domobranima nalazio i savjestan i aktivan komunist Radim Mehmedović. On je u to vrijeme bio u garnizonu u Bileći. Preko njega smo uspjeli da dođemo do tačnih podataka o snazi neprijatelja u ovim garnizonima, pa i o utvrđenjima. Te podatke smo, kako nam je Ranković naredio, slali u Štab 4. operativne zone u Livnu, na ličnost »drugu Miliću«. Poslije smo čuli daje to španski borac Maks Baće.

Treći važan zadatak bio je da hirurga Nika Miljanića, znanog profesora Beogradskog univerziteta, koji se krio od okupatora negdje u Banjanima, pronađemo i na bilo koji način ga uputimo na slobodnu teritoriju u Bihać. Bio je veoma potreban za bolnicu Vrhovnog štaba.

Četvrti zadatak je bio da usmeno obavijestimo drugove iz PK KPJ za Crnu Goru o stanju partizanskog pokreta uopšte, jer ni oni nisu imali veze sa Vrhovnim štabom i CK KPJ, zatim da im predamo pismo koje im je uputilo najviše partijsko rukovodstvo zemlje. Sadržaj pisma nam nije bio poznat, a kopkalo nas je šta piše u njemu. Uz to, nismo znali gdje se PK KPJ za Crnu Goru nalazi, mada nam je Ranković rekao da se nalazi negdje u okolini Nikšića. Zbog toga smo danima lutali po Banjanima i Trepčima, nastojeći da od ilegalaca saznamo gdje se PK nalazi. Tako smo, boreći se sa velikim oskudicama i snijegom, već 12. februara 1943. godine, uspjeli pronaći PK KPJ za Crnu Goru, koji se nalazio povrh sela Šipačna, u okolini Nikšića, u jednoj kolibi na Udu.

U međuvremenu, dok smo se kretali terenom Crne Gore, uhvatili smo vezu sa doktorom Nikom Miljanićem i dobili njegov pristanak da ide u operativne jedinice - i četvrta neprijateljska ofanziva je poodmakla. Naime, nakon povratka iz Crne Gore saznali smo od druga Šulovića, koji nam je vijesti redovno dostavljao, o odvijanju te ofanzive, tako da je upućivanje starog ljekara Miljanića na slobodnu teritoriju otpalo, jer bi predstavljalo neizvjesnost.

PONOVNI SNAŽNI POLET NOP-a

Progrmjele su i ta i naredna, još teža, ofanziva. Poslije pete neprijateljske ofanzive k nama je u Hercegovinu, po zadatku PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ponovo došao drug Uglješa Danilović i pružio nam ponovo dragocjenu pomoć. Tada nam se, iscrpljena dvema uzastopnim ofanzivama, vratila u Hercegovinu i legendarna Deseta hercegovačka brigada. Bila je malobrojna: koliko se sjećam, ona je na početku pete ofanzive brojala oko 850, a iz ofanzive je izašla sa 143 borca. Upravo tada je Uglješa došao na teren Hercegovine i mnogo nam pomogao u razvijanju partijskog rada. Između ostalog, odmah su raspuštene sve partijske organizacije na području sreza Bileća, kao i eliminisano iz Partije sve ono što se neodlučno držalo, odnosno bilo neaktivno u vrijeme odsustva glavnine naših snaga iz Hercegovine.

Povratkom Desete hercegovačke udarne brigade u Hercegovinu, koja se vratila po izričitoj želji i naređenju druga Tita, počelo se na drugi način raditi u masama. Pomoglo nam je to što su narodne mase dobro osjetile što su i ko su četnici, a prvenstveno da služe okupatoru. Uz to, činile su svoje i naše nove metode u prilaženju masama. Naše držanje na narodnim skupovima bilo je znatno drukčije od onog iz proljeća 1942. Narod je otvoreno govorio đa to nisu oni komunisti koji su među njima bili u 1941. i 1942. godini. To su bili preporođeni ljudi, sa širim vidicima, sa istim onim željama kao i ranije, ali mnogo otvoreniji i pametniji nego što su to ranije bili.

Nakon povratka Desete brigade Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu je uspio da formira nove sreske komitete na terenu, a naročito u Gacku, Bileći, Stocu, Nevesinju, Trebinju, Čapljini itd. Zatim se prešlo na prijem u Partiju, u ranije i nove njene organizacije, istinski dobronamernih ljudi, koji su se za sve vrijeme četničke strahovlade pošteno ponijeli i davali izdajnicima otpor gdje god su to mogli. Upravo takvi su primani u Partiju.

Nove snage organizacije regrutovane su iz nekadašnjih aktiva SKOJ-a, iz redova omladine koja je preživjela sva ta četnička zlodjela. Naporom takvih organizacija i rukovodstava, brzo se uspjelo omasoviti premorenu i prorijeđenu Desetu brigadu u kojoj smo, već u oktobru 1943. godine, imali 700 do 800 boraca i još grupu od pet bataljona. Tokom novembra naše snage su još više narasle, tako da su stvoreni uslovi za formiranje 29. udarne divizije. Narod Hercegovine bio je masovno i čvrsto uz Partiju, dajući sve za front, za pobjedu i slobodu nove Jugoslavije.

DŽEMAL MUMINAGIĆ

NA PARTIJSKOM ZADATKU IZ SARAJEVA KOD VRHOVNOG KOMANDANTA

Za vrijeme ilegalnog rada u Sarajevu, u periodu juli 1941 - mart 1942. godine, Partija mi je u više slučajeva povjeravala specijalne zadatke neposrednog povezivanja sa partijskim rukovodstvima u drugim okupiranim gradovima ili sa vojnim štabovima i partijskim rukovodstvima na oslobođenoj teritoriji, pojedinim članovima Partije ili rukovodstva Vrhovnog štaba. To se činilo u slučajevima kada hitnost i važnost povezivanja nije dozvoljavala čekanje redovnih kurira, kada su redovne kurirske veze s tim centrima bile poremećene ili prekinute, kada se radilo o zadatku koji je tražio izuzetnu konspirativnost, pa se morao prenijeti usmeno, kada se morao ostvariti neposredan kontakt i dogovor o značajnim akcijama i si.

Od zadataka te vrste jedan mi je ostao u neizbrisivom sjećanju. Povjerio mi ga je Mjesni komitet Komunističke partije u Sarajevu, polovinom marta 1942. godine. Trebalo je da se prebacim na oslobođenu teritoriju i da Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske (NOP i DVJ), koji su, u to vrijeme, imali sjedište u Foči, obavijestim o provali policije u partijsku organizaciju Sarajeva. Imao sam sreću da sam o ovom događaju referisao lično drugu Titu. To je bila jedna od, do tada, najvećih provala u Sarajevu, njome je bilo zahvaćeno i samo mjesno rukovodstvo Partije i SKOJ-a.

Među prvim mjerama koje je preduzeo Mjesni komitet Partije da bi smanjio posljedice provale, pored direktive o privremenom sklanjanju članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a i najistaknutijih aktivista, bila je i odluka da se odmah uputi jedan član mjesnog rukovodstva da upozna Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab o Kigijevoj provali i stanju u Sarajevu, te da se zatraže uputstva za dalji rad i aktivnost. Izbor za izvršenje ovog odgovornog i delikatnog zadatka pao je na mene. Bio sam prilično detaljno upoznat sa situacijom u vezi sa Kigijevom provalom, a donekle i sa situacijom u Sarajevu.

Ocijenjeno je da je u nastaloj situaciji opasno slati pismeni izvještaj Centralnom komitetu KP i Vrhovnom štabu, jer je neprijatelj, preko Kigija, otkrio kanale kojima su se kretale naše veze prema Trnovu i, dalje, prema Foči, pa ih je gotovo potpuno blokirao svojim snagama. Postojala je mogućnost da pismo, prilikom probijanja kurira iz grada, padne u ruke neprijatelja. Radi toga sam od drugarice Olge Marasović Okrugle, tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KP Sarajevo, dobio uputstva o čemu i kako treba da referišem u Foči. Ipak, da ne bih imao neprilika sa legitimisanjem u Vrhovnom štabu, drugarica Okrugla (Olga Marasović) napisala mi je jedno kratko pismo, koje je trebalo poslužiti kao potvrda da dolazim u ime Mjesnog komiteta KP Sarajevo. U tom kratkom pismu istakla je ozbiljnost nastale situacije i tražila direktive za dalji rad:

Drugovi,

Kurir Kigi, napravio je strašnu izdaju. Premda smo vas u dva pisma opomenuli na njegove negativne karakteristike i poslali vam drugog druga da ga koristite za te poslove, Kigi je i dalje bio kurir i nosio svu poštu. Pošta, koju ste poslali po njemu nalazi se kompletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po ulicama i hapse sve ljude koje je on poznavao, a znao ih je mnogo. Nalazimo se u prilično teškoj situaciji.

O tome će vam i drugovi pričati. Takođe se u gradu vrši velika racija po srpskoj i muslimanskoj liniji. Stanovi su skoro svi provaljeni. Policijski sat je do 8 sati itd. Molimo vas da nas odmah po našem kuriru obavijestite o tome kakvog je sadržaja bila pošta da bi eventualno mogli prema obavještenjima začepiti provalu. Nadamo se ipak, da cerno nekako i sa ovim snagama moći donekle da konsolidujemo prilike. Moj opstanak dalje ovdje je prilično problematičan. Pišite nam, šta smatrate vi da je potrebno uraditi u vezi sa ljudima koje je K. provalio, a koji se još nalaze na slobodi. Da li odmah da ih šaljemo gore ukoliko kanal budemo otvorili.

Drugarski pozdrav

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU
Okrugla

Trebalo se odmah i po svaku cijenu probiti u Foću, obavijestiti Centralni komitet i Vrhovni štab o provali, stanju u organizaciji Sarajeva, te obezbijediti što brže upućivanje kurira iz Foče u Sarajevo sa izvještajem o sadržini pošte VŠ koja je, hapšenjem Kigijevim i njegovom provalom, pala u ruke policiji, kako bi se spriječile dalje provale u i van Sarajeva. Naime, treba imati u vidu da su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOP i DVJ, za vrijeme boravka u Foči, održavali vezu sa partijskim rukovodstvima i vojnim komandama i štabovima u drugim krajevima naše zemlje preko sekretara Mjesnog komiteta KP - Sarajevo i da su te veze, u to vrijeme, bile vrlo intenzivne (Zagreb, Banjaluka, Tuzla, Mostar, Romanija i dr.), pa je trebalo preduzeti hitne mjere da se provala ne proširi i prema tim mjestima.

Za kratko vrijeme bio sam spreman za put. Pismo drugarice Okrugle ušiveno je u manžetnu dolame (kratki zimski kaput) koja mi je nabavljena. Pištolj mi je nabavio Savo Bogdanović, tadašnji član MK Partije, koji je ubrzo nakon toga i sam uhapšen, postao izdajnik i saradnik ustaške policije. Za vodiča je bio određen meni nepoznati omladinac, radnik, član SKOJ-a, koji je i ranije izvršavao slične zadatke.

Kurir Kigi uhapšen je 12. marta 1942. godine navečer, a već 13. ili 14. marta, poslije podne, ja sam krenuo na zadatak. Pošao sam iz baze u Čadordžinoj ulici (danas Ulica porodice Foht) gdje sam sa Olgom Marasović Okruglom bio sklonjen nakon Kigijeve provale.

Naš pokušaj da se probijemo iz grada tog dana nije uspio. Neprijatelj je, zaista, bio dobro zatvorio sve izlaze iz grada, pa smo naišli na neprijateljsku patrolu koja nas je pokušala zaustaviti. Bez ikakvog dogovaranja, u trenutku smo odlučili i dali se u bijeg prema gradu, dok je patrola trčala za nama, vičući. Ispalili su i nekoliko metaka. Pošto je bilo loše vrijeme i slabo vidljivo, uspjeli smo zametnuti trag i pobjeći, ali smo se, pritom, kurir i ja razišli i izgubili. Ja sam od Zemaljskog muzeja krenuo pored tadašnje Srednje tehničke škole, preko Koševskog brda, pored Državne bolnice i Ulicom Vuka Karadžića ponovo došao u Čadordžinu ulicu, gdje sam preko našeg punkta - šnajderske radnje koju su u svom stanu držali Andrija Ivić i njegova žena Zlata - stupio u vezu sa drugaricom Okruglom, obavijestio je o neuspjehu, kao i o tome da ne znam šta je sa kurirom.

Zauzet je stav da se za sutradan obezbijedi drugi kurir, ponovo krene i izađe iz grada po svaku cijenu.

Sutradan sam opet krenuo iz Cadordžine ulice. Savo Bogdanović donio mi je jednu bombu, koju je trebalo upotrijebiti u slučaju ponovnog susreta sa neprijateljem. Sa ovom bombom sam imao dosta teškoća pri kretanju, jer je bila znatno veća od običnih kragujevki (bila je to protivtenkovska bomba iz naoružanja bivše jugoslovenske vojske), pa sam za sve vrijeme kretanja kroz grad morao da je pridržavam rukom u džepu dolame.

Sa novim vodičem me je povezao Dane Olbina Oskar, član Mjesnog komiteta Partije. Bio je to Sergije Mučibabić, omladinac sa Babića Baščе, član SKOJ-a, koji je, kao kurir Mjesnog komiteta KP, održavao vezu kanalom prema Trnovu i Foči. Pošto je postojala mogućnost da je Kigi i njega otkrio, neko je došao na ideju da prefarba kosu, pa su ga teško poznavali i oni koji su ga ranije viđali. Sa drugovima Olbinom i Sergijem sastao sam se u Ulici Vilsonovo šetalište, iza Zemaljskog muzeja (danas Omladinsko šetalište). Olbina me upoznao sa vodičem, upozorio nas na opasnosti i potrebu stalne opreznosti, jer je kanal provaljen, u što smo se uvjerili i prošlog dana, poželio nam sretan put, a meni i da se dobro držim u partizanima.

Ovog puta imali smo više sreće. Uspjeli smo se neopaženo izvući iz grada. Naime, kurir Mučibabić je, kako je to obično radio, predložio da iz grada krenemo u vrijeme kada se s rada vraćaju radnici Željezničke radione, kojih je mnogo stanovalo u području Vraća i u selima pod Trebevićem, umiješamo među njih i tako pokušamo proći kroz opasnu zonu. To smo i učinili, pa nam je uspjelo da bez susreta sa neprijateljskim stražama i zasjedama pređemo Vraća, krenemo u pravcu sela Miljevići, odakle smo odmah produžili u pravcu Trnova.

Negdje u blizini Kijeva susreli smo se sa isturenom patrolom Kalinovačkog partizanskog odreda. Taj susret u meni je izazvao posebno, radosno raspoloženje, kakvo su, vjerovatno, doživljavali svi novi borci u prvom kontaktu sa partizanskim jedinicama, i veliko olakšanje, jer sam bio uvjeren da više ništa ne stoji na putu izvršenja zadatka koji mi je bio povjeren.

Sutradan, Štab odreda u Trnovu dao nam je kurira i pratnju koja se od jedinice do jedinice smjenjivala, pa smo, preko već ustaljenog pravca i veza, 16. ili 17. marta stigli u Foču, između 8 i 9 sati izjutra.

Odmah sam otišao u zgradu (raniji hotel) u kojoj je bilo sjedište Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Upravo kada sam ušao u zgradu i javio se dežurnom, niz stepenice, sa prvog sprata, silazio je jedan drug, krupan, crn, kudrave kose, u suknenoj uniformi. Dežurni ga je pozdravio, oslovio s »druže Crni«, te mu rekao da sam stigao iz Sarajeva. Bio je to, kako sam istog dana ili kasnije saznao Sreten Žujović Crni, tada član Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Pozdravio se sa mnom, a ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle i rekao da treba usmeno da referišem o provali, radu i stanju organizacije u Sarajevu. Žujović je pročitao pismo, a potom, odmah, iz prostorije dežurnog, nazvao nekog, meni nepoznatog u tom trenutku. Koliko se sjećam, on se sagovorniku obratio, otprilike, ovim riječima: »Druže Stari, ja sam krenuo na onaj zadatak u Brod. Ovdje je stigao drug iz Sarajeva. Tamo je veća provala. Ima pismo, ali treba i usmeno da referiše. Da li Ti možeš da ga primiš?« Pošto je od sagovornika dobio potvrdan odgovor, naredio je dežurnom da mi da nekog ko će me povesti do druga Starog, a meni rekao da odmah pođem jer me drug Stari očekuje.

U tom trenutku nisam znao ko je drug Stari, ali sam pretpostavljao da je neko od najodgovornijih drugova iz CK KPJ ili iz Vrhovnog štaba. Interesantno je da niti sam pitao vodiča kod koga me vodi, niti mi je on sam o tome govorio, valjda, pretpostavljajući da ja to znam. U razgovoru o radu i životu u Sarajevu i na oslobođenoj teritoriji, brzo smo stigli na određeno mjesto. Naime, drug Stari je, u to vrijeme, preko dana boravio i radio u jednoj maloj zgradi bivše Duhanske stanice, a predveče se vraćao u zgradu Vrhovnog štaba, gdje je sa najbližim saradnicima provodio noć u radu i odmoru.

Ispred zgrade bio je dežurni, prijavio me i bio sam odmah primljen. U trenutku mog dolaska, drug Stari je nešto diktirao u mašinu, a pred njim na stolu su bile hrpe pisanih materijala. Odmah je prekinuo diktiranje, pozdravio se sa mnom, kazao mi da sjednem na stolicu koja je bila preko puta njega i obratio mi se s pitanjem kakve vijesti donosim iz Sarajeva. Ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle, predstavio se, ističući da imam zadatak da usmeno referišem o događajima koji se pominju u pismu. Nakon što je pročitao pismo, primijetio je: »Izgleda da se radi o ozbiljnoj stvari«, zatim tražio da ga detaljnije upoznam sa situacijom. Ja sam iznio, koliko sam bio upoznat, situaciju u vezi sa hapšenjem i izdajom kurira Vrhovnog štaba Kigija, radom i stanjem u organizaciji Sarajeva, situaciju nastalu provalom i potrebu da se hitro odgovori na pitanja koja je drugarica Okrugla postavila u pismu, a posebno o sadržaju pošte koju je Kigi nosio i koja je, njegovim hapšenjem, u cijelosti pala u ruke ustaške policije. Kada sam izlagao o tome kako je došlo do hapšenja kurira Kigija, pomenuo sam da se drugarica Okrugla čudi zašto, i pored ranijih upozorenja da se Kigi neozbiljno i neodgovorno ponaša prilikom dolaska u Sarajevo, nije zamijenjen. Drug Stari je primijetio da su takvi propusti neodgovorni i da se ne smije tako raditi.

Potom se drug Stari detaljno interesovao za posljedice nastale ovom provalom, a posebno o broju drugova koji su uhapšeni, o njihovom držanju pred policijom, o tome ko je provaljen od članova Mjesnog komiteta, kakve su mjere preduzete da se posljedice izdaje umanje itd. Pošto sam krenuo za Foču neposredno poslije Kigijevog hapšenja i izdaje, moji odgovori su bili nepotpuni, a na neka pitanja nisam mogao odgovoriti.

Nastavio je da se raspituje o radu partijske organizacije, o radu SKOJ-a, o podršci u narodu, o odrazu situacije na savezničkim frontovima i partizanskih akcija na raspoloženje naroda, u kojoj mjeri se u naš pokret uključuju pripadnici svih nacionalnosti i vjeroispovijesti, u kojoj mjeri je omladina spremna da izađe na oslobođenu teritoriju i da se sa puškom u ruci bori protiv neprijatelja, kakvi su uslovi za veće nabavke sanitetskog materijala i municije i si. Koristeći se uputstvima dobivenim pri polasku, informacijama koje sam čuo na sastancima Mjesnog komiteta ili u kontaktu sa pojedinim članovima, te na osnovu mog poznavanja pojedinih pitanja, nastojao sam dati što potpuniju sliku o radu i stanju partijske organizacije u Sarajevu.

Drug Stari je, zatim, govorio o našoj borbi, složenosti te borbe, o potrebi još upornije i organizovanije akcije na što širem okupljanju masa u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, o jačanju partizanske vojske, formiranju proleterskih i drugih partizanskih jedinica, o njihovim sve većim uspjesima i sve jačim udarima po neprijatelju, o nužnosti jedinstva svih jugoslovenskih naroda kao bitnog uslova za uspješniju borbu i pobjedu nad okupatorom, o omladini koja je zdrava i koja treba da prednjači u borbi za jedinstvo. Sa srdžbom i ogorčenjem je govorio o sramnoj i velikoj četničkoj izdaji, njihovoj otvorenoj saradnji sa okupatorima, njihovim zločinima nad golorukim i nevinim narodom i slično. Uzimao je sa stola zaplijenjena dokumenta o toj saradnji, o zločinima i govorio o ogromnom značaju tih dokumenata za raskrinkavanje četničke izdaje i njihovih gospodara u Londonu. Moram reći, mnogi događaji, činjenice i ocjene koje je iznosio drug Stari bili su mi novi i nisam u tom momentu shvatao svu njihovu suštinu i značaj.

Drug Stari se ponovo vratio na situaciju u Sarajevu, interesujući se za naše veze u neprijateljskoj vojsci, posebno da li su provalom otkri-

vena naša uporišta u redovima domobranske vojske. Imao sam utisak da je bio dobro informisan. Nisam znao odgovor na ovo pitanje, ali sam rekao da mi je poznato da akcija na prikupljanju oružja i municije stalno teče, da je to stalni zadatak svih aktivista i da daje sve bolje rezultate. Tom prilikom sam pomenuo da sam neposredno pred hapšenje i provalu kurira Kigija, po zadatku Mjesnog komiteta Partije izlazio na oslobođenu teritoriju, u štab Odreda »Zvijezda« u Srednjem, kako bih se dogovorio o mjestu, vremenu i ostalim detaljima oko predaje jedne domobranske topovske baterije. Zainteresovao se za ovaj slučaj i tražio je da detaljno opišem ovu akciju.

Rekao sam da me je početkom marta 1942. godine Vladimir Perić Valter (u to vrijeme je imao nadimak Petruškin), član Mjesnog komiteta KP, pozvao i rekao mi da se pripremim za jedan važan zadatak koji ću sutra dobiti. Sljedećeg dana u dogovoreno vrijeme, rano izjutra, drug Petruškin mi je saopštio da treba da se probijem do štaba Odreda »Zvijezda« i dogovorim sve detalje oko predaje jedne domobranske topovske baterije na čelu sa njenim komandirom, te da se, potom, vratim u Sarajevo sa dogovorenim planom. Drug Petruškin me je upoznao da Mjesni komitet Partije ima već duže vremena vezu sa topovskim oficirom - komandirom te baterije, koji izražava spremnost i traži mogućnost da sa cijelim ljudstvom i naoružanjem pređe na našu stranu. Baterija se nalazi na položaju u selu Mokro, pod Romanijom, pa da je sada prilika da se ova veza iskoristi i predaja baterije realizuje. Taj topovski oficir pripada našem pokretu i Mjesni komitet Partije smatra da akciju treba što prije sprovesti. Tek mnogo kasnije sam saznao da se radilo o topovskom oficiru Ešrefu Vražaliću, nedavno preminulom profesoru Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

Druga Starog sam obavijestio i o mom dogovoru u štabu Odreda »Zvijezda«. O tome kako je razrađena akcija predaje baterije do detalja. Tačno je bilo određeno mjesto i vrijeme predaje, kao i lozinka za uspostavljanje kontakta. Bilo je dogovoreno, radi mjera opreznosti, da se lozinka ne daje topovskom oficiru, nego da se ja ili neko iz užeg partijskog rukovodstva Sarajeva uključi u sastav baterije i da samo taj zna lozinku, te da se preda skupa sa baterijom, a potom, prema dogovoru da se ponovo vrati u Sarajevo ili da ostane na oslobođenoj teritoriji. Iz Srednjeg sam se vratio već narednog dana tj. 12. marta predveče, u Sarajevo, ali sam, radi sušenja i čišćenja odijela i obuće od blata, tu noć prenoćio kod jedne naše porodice u Pofalićima. Kako je te iste večeri uhapšen kurir Vrhovnog štaba Kigi, a sutradan 13. marta, već je počeo svoju veliku izdaju, neprijatelj je pojačao kontrolu, teror i blokadu Sarajeva, pa ova lijepo zamišljena i korisna akcija nije realizovana.

Sve sam ovo ispričao Starom, a on se interesovao za sudbinu topovskog oficira, odnosno, da li ga Kigijeva provala može zahvatiti, može li ga neko iz baterije otkriti i si. Na ova pitanja nisam mogao dati odgovor. Koliko je ova akcija zainteresovala druga Starog, vidi se i po tome što me je, jer kod sebe nije imao kartu terena na kojem je to trebalo da bude realizovano, a želio je da dobije potpunu predstavu o akciji, pozvao da dođem na večeru u Vrhovni štab i ponovo iznesem detalje o ovoj akciji.

Razgovor sa drugom Starim trajao je dugo. Bio je vrlo neposredan pa sam se i ja osjećao i ponašao slobodno i otvoreno. Da sam znao da je Stari drug Tito vjerovatno bih se više ustezao u odgovorima i bio zatvoreniji. Nakon saznanja da sam razgovarao sa drugom Titom, bio sam srećan da se sve to odigralo. A to sam saznao, opet, od Žujo-

vića. Naime, kada sam se vratio od druga Starog u Foču, bilo je već prošlo podne. Ponovo sam sreo Žujovića. Odmah me upitao da li sam bio kod druga Starog. Odgovorio sam da jesam, opisujući kako izgleda i kako je obučen drug koji me je primio. On me je začuđeno pogledao i upitao: »Pa, znaš li ti kod koga si bio?« Ja sam odgovorio: »Tamo gdje si me poslao«. Shvativši da stvarno nisam znao da sam bio kod druga Tita, smijući se, rekao mi je: »Bio si kod Tita«. Moje iznenađenje bilo je, zaista, veliko. Samo sam ga gledao, a on se i dalje smijao. Sav sam bio okupiran činjenicom da sam referisao i razgovarao lično s drugom Titom.

Provjeravao sam svoje ponašanje, podsjećao se na svoj izvještaj i odgovore na postavljena pitanja, stalno tražeći da li sam rekao nešto nesmotreno ili nepravilno. Cijelo poslijepodne nisam se uspio koncentrisati i to ocijeniti. Razmišljao sam o obavezi da večeras treba ponovo da se nađem pred drugom Titom. Kako ću se držati? Da li ću uspjeti da odgovorim na postavljena pitanja? Hoću li uspjeti vjerno da predstavim aktivnost Partije i SKOJ-a u Sarajevu? Što se noć više približavala, trema me sve više hvatala. Ipak, moralo se ići.

Navečer, u određeno vrijeme, javio sam se dežurnom i ovaj me odveo u sobu u kojoj se nalazio drug Tito. Sa njim su bili svi njegovi najbliži saradnici, koji su tada boravili u Foči, među njima i Moša Pijade. U većoj sobi na prvom spratu, razgovarali su u iščekivanju večere. Rečeno je da se i meni donese večera, ali sam izjavio da sam već večerao, iako to nije bilo tačno. Večera je bila skromna, a sastojala se od nešto malo gušćeg škroba i dosta lošeg i tvrdog kruha. Docnije sam vidio da se taj kruh pravi od pšeničnog brašna i mljevenih suhih krušaka.

Nakon večere, drug Tito je uzeo kartu, koliko se sjećam - to je bila neka stara karta Bosne i Hercegovine u većoj razmjeri i sa puno detalja - i tražio da ponovim cijelu zamisao akcije u vezi sa predajom domobranske topovske baterije. Ponovio sam sve ono što sam već ranije kazao o ovoj akciji, a drug Tito i njegovi saradnici su moje izlaganje pratili na karti. Nakon izlaganja, postavljeno mi je nekoliko kraćih pitanja, a drug Tito je rekao da tu vezu treba svakako, sačuvati i nastaviti ako ne bude provaljena. Okrenuo se potom jednom od svojih saradnika, rekavši da treba odmah vidjeti šta je bila sadržina pošte pronađene kod kurira i to hitno javiti u Sarajevo.

Na kraju se drug Tito ponovo obrati meni s pitanjem: »Da li se vraćaš u Sarajevo?« Odgovorio sam da je u Mjesnom komitetu Partije Sarajevo odlučeno da ostanem na oslobođenoj teritoriji, jer sam i ja provaljen. Izrazio sam želju da idem u Prvu proletersku brigadu, kuda su, kako sam saznao, otišli neki moji drugovi, koji su prije mene izišli iz Sarajeva. Drug Tito je rekao da ne mogu ići u jedinicu nego da se moram javiti u Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu, koji je u to vrijeme imao sjedište u Goraždu, na raspored.

Sutradan sam u Komandi mjesta Foča dobio propusnicu koja je, koliko se sjećam, važila i kao karta za voz na liniji Foča - Goražde i krenuo vozom za Goražde, gdje sam stigao 18. ili 19. marta 1942. godine.

PAVLE NEIMAREVIC

STAZE MOSTARSKIH KURIRA

Od početka pripreme za ustanak, u Mostaru je počela da funkcioniše stalna kurirska služba. Odvijala se, uglavnom, između partijske organizacije u Mostaru i naših jedinica na terenu: Konjičkog i Mostarskog bataljona na sektoru Konjica i Južnohercegovačkog odreda na prostoru nevesinjskog sreza. Naravno, odvijala se i u samom gradu, i to vrlo intenzivno, jer se bez toga ne bi mogla ni zamisliti uspešna organizacija priprema i borbe. Ako se ima u vidu raznovrsnost poslova kojima se kurirska služba bavila, u prvom redu usmeno ili pismeno prenošenje mnogih vesti, odluka, naređenja i drugih poslova i zadataka, a zatim raznog materijala, oružja i druge vojne opreme, pa do odeće, obuće, hrane i drugog - onda je jasno koliki je obim poslova obavljen. Za ove poslove u gradu su korišćeni najčešće oni najmlađi, koji su najmanje pažnje skretali na sebe. Tako je, na primer, naša sestra Ksenija, sa svega 13 godina, prenoseći poštu, poruke, razne materijale, pa čak i oružje (pištolje i ručne bombe) i municiju i drugo, upoznala najveći deo skloništa naših važnijih drugova u gradu: Jusufa Čevra, Hame Greba, Mira Popare, Vaska Gnjatića, Karla Batka, Mustafe Temina-Turke i drugih, jer je svakodnevno, od Živote ili Save Medana, upućivana do nekog od njih da nešto odnese, da ih pozove ili ih doprati na sastanak. Sigurno je takvih u gradu bilo i na desetine.

Prvi kuriri koji su od 1941. godine saobraćali između mostarske partijske organizacije, odnosno NOP-a, i ustaničkih jedinica na terenu bili su: Meho Arap, Vasa Maslo, Šerif Burić, Alija Kreso, Husa Orman, Safet Dizdar, Vojo Ivanišević, i Pavle Neimarević, bar što se tiče izlaska sa terena, od našeg punkta Bjelušine. Ovi drugovi su, može se slobodno reći, bili nosioci kurirske službe. Kasnije, od kraja 1943. godine, krug kurira se širio: Salko Repeša, Hilmija Mrgan, Tofa Deminović i drugi. Pored ovih, koje možemo nazvati stalnim kuririma (sve vreme rata, pored ostalih dužnosti u gradu ili u jedinicama, oni su neprekidno obavljali kurirske zadatke i poslove) organizacija je angažovala i čitav niz drugih drugova, (omladinaca i omladinki) za pojedine kurirske zadatke na ovoj relaciji, bilo za obavljanje samo jednog zadatka ili par takvih i sličnih poslova. Takvi su bili: Petar Krajina, Obrad Slijepčević, Neđo Borozan, Boro Balać i drugi.

Zadaci ovih kurira bili su različiti, pa smo ih, prema nameni, i nazivali: kuriri poštonoše, kuriri pratioci, kuriri vodiči, ili vođe puta i si. Ipak, najvažniji i najcenjeniji zadatak smatralo se izvođenje ljudi iz grada u jedinice, što je bio zadatak ili vodiča ili vođa puta. To je još više povećavalo odgovornost kurira, što je i razumljivo, jer je on u toj ulozi, pored svoje bezbednosti, morao brinuti i za sve ostale koje je vodio. Ista je odgovornost bila i prilikom dovođenja jednog ili više drugova iz jedinica u grad.

Pri svakom izlasku iz grada, bilo grupnog ili pojedinačnog, nosio se razni materijal. Tako su iznošeni: oružje, municija, razni sanitetski materijali, pisaći pribor i oprema, topla odjeća i obuća, tehnička sredstva, pisaće mašine, radio-aparati i sve ostalo što je bilo potrebno za uspješno funkcionisanje, lečenje i dejstvo bataljona, a sa terena su donošeni pošta, bilteni, zaplenjeni novac i drugo.

Pored tih zadataka, kuriri su obavljali i poslove oko zbrinjavanja ranjenika, »spuštajući« ih iz jedinica u grad. Tako je, marta 1942. godine, Šćepo Pavlović smešten u kuću Laze Radišića, gde ga je mesec dane do ponovnog izlaska početkom aprila, lečio dr Marić. Gojko Botić je le

čen u kući Save Zubca marta 1942. godine itd. Kuriri su često bili i pratioci pojedinih rukovodilaca: Lepa Perović član PK BiH je, sa Vašom Maslom, iz Mostara išla u Nevesinje, Nenad Vasić i dr Mujić su sa Perom Krajinom išli u Lukavac kod Nevesinja itd.

Pošto su kuriri, uglavnom, bili Mostarci i kao takvi su dobro poznavali grad i ljude u njemu, oni su i u okupiranom gradu obavljali razne kurirske poslove i zadatke oko prenošenja, prikupljanja i pripremanja potrebnih materijala za uspešniji rad organizacije NOP-a i za njihovo odnošenje iz grada.

Sve mnogobrojne i raznovrsne poslove koje smo obavljali, nazivali smo kurirskim. Oni su bili tajni i ilegalni, kako su to nalagala nepisana, ali i neumoljiva pravila za borbu u ilegalnim uslovima i okupiranom gradu.

Kuriri iz navedene grupe, najčešće su iz grada izlazili pravcem: iz Ulice Bjelušine (između Starog bjelušinskog i Novog pravoslavnog groblja), pa između brda Stolac i Gostine šume prema selu Dobrč, onda ispod planine Velež, preko prevoja zvanog Brasina, kroz Zijemaljsku šumu i Zijemaljsko polje do sela Zijemlja i, dalje, do Boračkog jezera, gde je bilo sedište Štaba partizanskog bataljona. Bilo je i drugih pravaca izlaska iz grada, sa Mazoljica ili sa Luke, ali je opisani pravac bio najsigurniji.

Iz Bjelušina, odredi i pojedinci polazili su iz kuća Živote i Pavia Neimarevića, Laze i Gane Radišića i Milice i Zore Samardžić. Pošto su sve te tri kuće bile blizu jedna drugoj, sačinjavale su dobar punkt, pogodan za manevar u slučaju iznenadne situacije.

Odmah po mom povratku iz Beograda u Mostar, oktobra 1941. godine, doznao sam od Laze Radišića i Vase Masle, da je naša kuća i dalje, u našem odsustvu, korišćena za organizaciju izlaska odreda na slobodnu teritoriju. Ona je, ostavši prazna nakon našeg odlaska u Srbiju, bila pogodna za ovaj posao, što je organizacija NOP-a iskoristila. U tom vremenu je i Života iz istočne Hercegovine dolazio par puta, zbrinjavao neke drugove i odvodio druge u partizane. Vasa mi je rekao da je i on iz nje već par odreda odveo na Boračko jezero. Predložio mi je da sledeći odred skupa odvedemo, što sam prihvatio, a to mi je i Života preporučio."

U PRATNJI LEPE PEROVIĆ DO ODREDA »NEVESINJSKA PUŠKA« / SUSRET S BRATOM ŽIVOTOM

U oktobru 1941. godine, Vasa Maslo i ja bili smo pratioci Lepe Perović, člana PK KPJ za BiH od Mostara do Nevesinja i Štaba odreda »Nevesinjska puška« u Lukavcu. Nisam znao ko je ona i šta je, ali nam je Adem Buć, kada nam je davao propusnice za Nevesinje i zadatak, rekao samo toliko: da je to važna osoba i da je moramo živu i zdravu dovesti na odredište, te da svojim glavama odgovaramo za njenu bezbednost.

Iz Mostara smo krenuli autobusom, redovnom linijom Mostar - Nevesinje. Lepa je putovala pod tuđim imenom, obučena u muslimansku odjeću sa »žarom« na licu. Vasa i ja bili smo naoružani pištoljima. U Nevesinje smo stigli bez problema. Sačekao nas je Fahrudin Orman i odveo u kuću Ivkovića - da se Lepa presvuče. Odatle smo peške nastavili do sela Odžaci, koje se nalazi oko 6 km od Nevesinja, u kuću

•> Tako će kuća Neimarevića za sve vreme rata ostati kao čvrsta tvrđava u borbi protiv neprijatelja, steći i opravdati reći narodnog poverenja upisane na spomen-ploči koja je posle rata na nju postavljena gde se i danas nalazi.

Brenja. Usput smo zapazili da je među borcima koje smo sretali najviše onih sa trobojkama na kapama, bez petokrake. Ovo me je malo iznenadilo, jer takav slučaj nije bio na konjičkom terenu, gde sam odlazio. U Odžacima je pred nas izašao jedan od Brenja, mislim Dušan, i prihvatio je Lepu, a nama rekao da sačekamo u seoskoj kafani, u blizini kuće.

U kafani smo poručili po kafu i čekali. Kafana je bila mala, za svega tri do četiri stola. Par minuta po našem ulasku došla je patrola od dva borca sa puškama. Verovatno ih je neko obavestio da se u kafani nalaze nepoznati ljudi. Odmah su prišli našem stolu i tražili nam dokumenta. Prvo sam ja dao svoju radničku knjižicu, koju mi je jedan od njih posle pregleda vratio. Potom je pregledao Vasinu knjižicu i nešto se dogovarao sa svojim kolegom, koji je stajao malo dalje s puškom u rukama. Vasa me gurnu laktom i reče: »Biće belaja, budi spreman«. U tom nam priđe onaj što je gledao knjižicu, govoreći Vasi: »Ti si Turčin«. Vasa mu odgovara da nije, nego Srbin, i da u Mostaru porodica sa prezimenom Maslo ima u sve tri vere. U to i ja upadoh, sa poukom da dobro pogledaju knjižicu, jer je on Vasilije, od oca Lazara. Na to se ovaj obrecnu na mene - šta se ja mešam u to kad me on ništa ne pita. Taman su počele da sevaju varnice i prepirke s obe strane, pa i oni da okreću puške na nas, kad se na vratima pojavi Brenjo. Sav zaduvan, dreknuo je na patrolu: »Šta je to, dosta«!, dodajući da nas ostave na miru i neka vrše svoju dužnost napolju a ne da se zadržavaju u kafani. Isterao ih je napolje. Neko je, verovatno, obavestio Brenju da bi moglo doći do neprilika u kafani, pa je, srećom, dotrčao i pomogao nam.

Iz kafane i iz Odžaka otišli smo ne popijene kafe, ali sa ukusom gorkog osećanja o vidnoj podvojenosti, netrpeljivosti i verskoj mržnji. Iako nam je Brenjo, posle ovog incindenta, pokušao objasniti, da je na tom terenu bilo dosta pljačke, paljevine, pa i ubijanja od ustaša muslimanske vere i da se to ne može tako brzo prevazići - ipak smo odneli neugodan utisak.

U selu Lukavac, u Štabu odreda »Nevesinjska puška«, Života je bio partijski rukovodilac. Kada smo stigli u Štab, jedva sam čekao da ga vidim, jer se nismo videli od mog odlaska u Srbiju, leta 1941. godine, pa sam taj trenutak željno očekivao. Međutim, ovaj drugi, željni, susret nije bio baš najprijatniji. Zapravo, Života nije bio u štabu kada sam došao. Tamo je, teško bolestan od tifusa ležao Ratko Taušan. Imao je visoku temperaturu, pa su mu stalno stavljali led na glavu. Tužan zbog toga uzeo sam dvogled iz Štaba, izašao napolje i posmatrao okolinu. Uskoro su mi neki doviknuli da Života dolazi na konju, pa sam ga kroz sočivo posmatrao i pratio sve do dolaska. Umesto da se izgrlimo i izljubimo, on je, čim je sjahao s konja, pitao odakle mi dvogled, (prepoznao je štabski dvogled), zašto sam ga uzeo i izneo iz Štaba, opominjući da se to ne smije činiti i si. Ponašao se, učinilo mi se, kao da sam minirao štab. Ne znam da li je video kako sam iznenađen takvim susretom, ili se pak, »ispraznio« od neke ljutnje koju je sobom doneo. Tek posle toga rukovali smo se i pitao me je kako su ostali, imam li vesti od njih. Primetio je da sam ljut, pa me pozvao u Štab da mi pokloni jedan mali pištolj. U stvari to je bilo samo vraćanje duga, jer sam mu prilikom njegovog odlaska u partizane dao moj pištolj, s napomenom da mu ga samo posuđujem. Unutra, u onoj prostoriji gde je ležao Ratko, dajući mi pištolj (mali nemački »mauzer« kalibra 6,35 mm), rasklopio ga je da bi mi pokazao kako se »usitni« i sklapa. Da li zbog zbunjenosti od takvog postupka, ili malo iz straha što sam opet u sobi sa takvim bolesnikom, a i zbog svoje nespretnosti - uglavnom, u tom baratanju sa piš-

toljem on mi je u jednom momentu, opalio u ruci. Metak je udario u patos baš između Životinih nogu, ali srećom, bez ikakvih posledica, čak ne znam ni da li je bolesni Ratko čuo pucanj.

Sledeći naš susret bio je uskoro, kada je Obrad Slijepčević sišao u Mostar po lekove i doneo poštu. Preneo mi je Životino naređenje da skupa sa njima iznesem lekove koje će organizacija pripremiti. Lekovi su nabavljeni preko Salke Muslibegović-Trockog.

Autobusom smo stigli do Nevesinja, a odatle prema selu Odžaci krenuli peške, noseći lekove u cegeru od like, prekrivene zelenim kupusom. Na izlasku iz Nevesinja, na drumu bila je italijanska posada, sa rampom preko ceste. Nešto pre nailaska na stražu, Obrad mi je dao da ja ponesem ceger sa lekovima, rekavši da nema legitimaciju i da će me on stići. Izgubio se iza neke ograde. Italijanski stražar mi je samo površno pogledao torbu i zapitao me kuda idem. Onda me legitimisao i propustio. Tek kada sam malo odmakao, setio sam se šta bi se sve moglo desiti da mi je pogledao ceger, iako je Obrad tvrdio da Italijani samo gledaju legitimaciju, a ne i stvari. Sam se sebi nisam mogao načuditi kako sam mogao postupiti tako hladnokrvno. Obradovo iskustvo je pobedilo. Lekovi su se, istina, mogli i noću preneti, bez ikakvog rizika.

Po povratku iz Štaba, u selu Zovi Do sreo sam Branu Kovačevića, s torbicom preko ramena i bez puške. Bio je terenski politički radnik. Srdačno smo se izljubili, jer smo bili dobri drugovi još iz osnovne škole (u prvom razredu smo sedeli u istoj klupi kod upravitelja Jerebice, u lučkoj školi). Seli smo na kamenje pored puta i ispričali se o svemu: ja njemu novosti iz Mostara, a on meni o situaciji na terenu, sa naglaskom da je teško raditi, jer je narod zaplašen, nema poverenja u drugu veru pa to stvara teškoće. Upoznao sam ga sa slučajem koji se desio Vasi i meni u Odžacima. Tako pričajući o svemu i svačemu, od Brane doznadoh da tu, u selu Zovi Do živi Nikola Svorcan, koji je 27. juna 1941. godine, sa mnom uhvaćen i vezan za ruke prilikom hapšenja od ustaša pred Vidovdan. Tom prilikom njega su ustaše, usput, od naših kuća u Bjelušinama do žandarske kasarne u Mostaru, stalno i strahovito tukli. Ustaša Huremović ga je raskrvavio udarajući ga pištoljem po temenu, vilicama i ćelom telu. Zubi su mu ispadali i krv lila. Bilo je strašno, a ja vezan s njim za ruke sve sam to preživljavao, očekujući svakog momenta da i mene počnu udarati kao njega. Brana me je poveo do Nikoline kuće. Tom susretu i Nikola i ja smo se iskreno obradovali i izgrlili se. Kao deca, zagrljeni skakali smo od radosti ispred njegove sirotinjske seoske kuće, što smo živi i zdravi. Pošto je ukućanima objasnio ko sam, naredio je da se donese što se ima da se popije i pojede. I Brana nam se pridružio, pa smo dugo, sve do posle podne, pričali naše muke u ustaškim rukama, kao i muke svih ostalih koji su ovom prilikom bili uhvaćeni.

PRVI I NAJTEŽI KURIRSKI ZADATAK NA RELACIJI MOSTAR - BORAČKO JEZERO

Krajem oktobra 1941. godine, Vasa i ja krenuli smo sa jednim odredom iz Mostara do Boračkog jezera, gde se nalazio štab, tada već formiranog Konjičkog bataljona. Vasa je bio vođa puta, jer je relacija već poznata. U odredu se nalazilo oko 15 ljudi, sve muškarci. Nosili su raznu opremu, ali svaki i ponešto puščane municije. Ja sam to nosio u nekom provizornom rancu napravljenom od džaka. Ne sećam se koji su drugovi tada bili sa mnom u odredu, jer je taj prvi izlazak iz grada sa dugim pešačenjem za mene bio toliko naporan, da sam ceo put prešao

kao u nekom snu. Krenuli smo iz naše kuće (Neimarevića) noću, oko 21 sat. Kretali smo se uz ulicu Suva Dronja između starog Bjelušinskog groblja sa desne (istočne) strane i vinograda Radišića i Drljevića sa leve strane (zapadne), preko Pudara, konjskom stazom između brda Stolac i Gostina šuma, pa pored neke čatrnje u kojoj je još bilo vode, do sela Dobrče i pojata iznad njega, onda uz severozapadne planine Velež, preko prevoja Brasina u Zijemaljsku šumu, zatim niz potok, pored koga je bilo između 20 i 30 vodenica nizvodno do Zijemaljskog polja u selo Zijemlje, a odatle na Boračko jezero.

Svi smo se kretali sa dosta napora i često zastajkivali. Iako nas je Vasa stalno požurivao, niko nije protestovao, sve se odvijalo u strogoj tišini, jer su na brdu Stolac postojale italijanske posade koje bi u noćnoj tišini mogle čuti i najmanju buku. Meni je ovaj izlazak bio strahovito naporan. Već posle nekoliko stotina metara počeo sam osećati zamor. Tome je svakako uzrok što od izbijanja rata do tada nisam radio nikakve naporne poslove, pa sam bio van svake fizičke kondicije. Ćutao sam i trpeo, ali sam sve češće pomišljao da bacim teret s leđa i bar donekle olakšam kretanje. Verovatno bih tako i postupio da se nije radilo o municiji, mada bih i bez tog tereta teško podnosio pešačenje uz brdo. Vasa je primjetio moje nevolje i par puta me upitao mogu li dalje. Uvek sam odgovarao da mogu, a lagao sam, jer sam svakog časa očekivao da ću se onesvestiti. Lagao sam i iz nekog ponosa, jer smo Vasa i ja od najranijeg detinjstva bili nerazdvojni drugovi, pa mi je bilo neprijatno da priznam, da ja ne mogu, a on, eto, može.

U selu Dobrču smo imali duži odmor. Moralo se čekati do zore, jer se opasni prevoj Brasine mogao preći samo danju zbog velikog nagiba i klizišta prema provaliji. Prenoćili smo u kući porodice Đuliman. Kada smo ušli u kuću i spustili teret, leđa su mi ostala tako ukočena da se nisam mogao previti i sesti nekoliko minuta, sve dok bol nije malo popustio. Odmor od nekoliko sati sedenja i nekog polusna dobro je došao. Tu smo i jeli i pili ono što smo poneli. Svako je svakoga nudio da što više pojede, da bi svoj teret olakšao za dalje pešačenje, jer je predstojao još znatno duži i naporniji deo puta.

U ranu zoru i u najvećoj tišini, napustili smo kuću Đulimana (tu usputnu bazu svih kurira za sve vreme rata) i krenuli smo donekle odmorni, iako neispavani, prema opasnoj Brasini i Zijemaljskoj šumi. Sada je kretanje bilo lakše jer se išlo nizbrdo, pored potoka i vodenica.[2']

Tek na izlazu iz šume odvojili smo se od vodenica i pred sumrak ušli u Zijemaljsko polje. Sve umorniji, sporije smo se kretali. Uskoro smo u daljini ugledali svetla, i obradovali im se, ali, činilo mi se, da smo opet išli satima do njih i nikako da im priđemo. Pitao sam Vasu, kako to da toliko dugo idemo ovom ravnicom, a nikako da se primaknemo svetlu. On se nasmejao i odgovorio da je to fatamorgana. I zaista, tada sam prvi put osetio to grozno saznanje: leđa ukočena od tereta i umora, pred očima sve neke varnice, ono svetio i siluete kuća nikako da se približe, a izgledaju na dohvat ruke. Činilo mi se da prolazi čitava večnost, a mi ne prilazimo selu. Čudno osećanje i težak trenutak! No, osim Vase koji je, očito, već stekao kondiciju na putu od Beograda do Mostara, i ostali su preživljavali moje muke, jer su posrtali i jedva se kretali, pa, verovatno, nisu ni primetili koliko sam iznemogao. Kada smo, konačno, stigli u selo (mislim Kušići) i ušli u kuće da predahnemo, popadali smo od umora i dosta nam je vremena trebalo da dođemo k sebi i rasteretimo se i ako to, ustvari, i nije bio nikakav naročit teret.

Učinilo mi se da nema kraja ni broja tim vodenicama, pa na naše pitanje koliko ih ima Vasa reče da treba da prođemo pored 28 vodenica, ali ih ja, ni tada ni kasnije, nikada nisam brojao, iako sam dosta puta tuda prošao.

Vasa nas je podelio po nekolicinu u više kuća, da nešto pojedemo i odmorimo se. On i ja smo išli kod nekog Kurteša. Domaćin nas je izvanredno dočekao i odmah nas poslužio večerom, kuvanim krompirom sa suvim mesom. Da li zbog nestašice hrane u ratnim uslovima u gradu, da li zbog umora i gladi, ili zbog zaista dobrog ukusa, ova mi je večera toliko prijala da već dugo vremena ne znam da sam nešto tako ukusno i sa toliko apetita pojeo.

U Kušićima smo prenoćili i ujutru krenuli za Boračko jezero. Pred polazak je domaćin Vasu i mene poslužio purom i mlekom. Ovog puta sam doživeo veliko razoračarenje. Posluženi smo purom i mlekom u lavoru! Zar posle ovakve večere doručak u lavoru? Ovo me je toliko razoračalo da nisam mogao jelo ni da probam, pravdajući se da sam previše jeo za večeru. Vasa je jeo i to, kao normalno prihvatio. Objasnio mi je da je lavor kod ovih meštana posuda kao i svaka druga i upotrebljava se samo za hranu, pa da se ne iznenadim ako u nekoj kući budem poslužen i iz »tute« (noše), jer su im to posude kao i sve druge šerpe i lonci u domaćinstvu. Mislim da me je zaista ubedio, a i lično sam se u to kasnije uverio.

Posle tog odmora i okrepljenja, lako smo stigli do Boračkog jezera, gde je bio smešten Štab. No, da moja nevolja bude potpuna, na putu me je zaboleo zub i vilica toliko natekla da me je bilo strah pogledati u ogledalo. Pomogla mi je domaćica u kući gdje smo jeli, ubedivši me da na lice privalim sjernu vunu (vunu od ovce, koja još nije oprana). Vuna je strašno zaudarala, ali je to prema bolu koji sam trpeo bilo lako podnošljivo.

Kada sam tada krenuo iz Mostara imao sam čvrstu nameru da ostanem u partizanima, iako o tome nisam govorio nikom od onih u koloni, pa čak ni Vasi. Poneo sam i toplu odeću i dobre cipele - gojzerice, a pri dolasku sam rekao babi Cvijeti, koja je ostala sama u kući, da ću ovoga puta duže odsustvovati, i uputio je da se kada joj nešto zatreba obrati za pomoć mom majstoru Milanu Milićeviću (on mi je to, stvarno, i obećao kada smo se vozom zajedno vraćali iz Beograda). Međutim, već sutradan Vaso mi je preneo naređenje da moramo opet u Mostar, po nove drugove. To je naredio Nenad Vasić. Objasnio je da je tako odlučeno, jer stanujemo na pogodnom mestu, da poznajemo teren i komšije i si., i zato treba da idemo. Nisam bio ubeđen da je to pravi razlog. Pomislio sam da je takvoj odluci pre doprineo moj veliki otok vilice, jer sam stvarno loše izgledao, da bi mi omogućio lečenje u gradu. I Nenad mi je potvrdio tu odluku, pa iako nisam bio oduševljen, nije mi preostalo ništa drugo nego da idem. U kasnijem razgovoru sa Vašom videlo se da je to bio njegov predlog, jer smo dobri drugovi i najbolje se poznajemo i jedan drugom verujemo.

Posle dva dana Vaso i ja smo krenuli u Mostar istim putem kojim smo i došli. Tako sam postao kurir organizacije NOP-a u Mostaru i Mostarskog bataljona koji je dejstvovao na terenu sreza Konjic i Nevesinje.

TEHNIČKI ODBOR ZA OTPREMANJE ODREDA IZ GRADA U PARTIZANE

Uskoro, posle povratka iz Štaba bataljona sa Boračkog jezera, Mustafa Temim-Turko i Lazo Radišić su mi saopštili da sam uključen u tehnički odbor za otpremanje odreda u partizane. Turko me je ubeđivao kako je to važan zadatak, kao i da sam u bataljonu, pa čak i odgovorniji i opasniji, pozivajući se na Životu, da je to i njegova odluka. Pošto sam

u tome već imao izvesnog iskustva, nije mi to stvaralo neke posebne probleme. Shvatio sam da smo samo Lazo i ja u odboru za naš reon, u punktu Bjelušine. Pored nas, u odboru je bio i Safet Šapuh-Beg, zadužen za tehniku, a vjerujem da je u odboru bio i Salko Muslibegović-Trocki zadužen za sanitet, jer sam od njega dobijao razni sanitetski materijal, a i Lazo ga je često pominjao, mada ne mogu da budem siguran.

U početku veza nam je bio Mustafa Temin Turko, a po njegovom odlasku u bataljon, veza sa Komitetom je bio Adem Buć (do hapšenja), a zatim kraće vreme Haso Fazlinović-Žuti. U nekim slučajevima obraćali smo se i Hami Grebi.

Što se tiče same tehnike otpremanja odreda ona se sastojala i uglavnom odvijala na sledeći način: Drug Turko ili kasnije Adem pozvali su me (direktnim dolaskom ili porukom preko Laze Radišića koji je držao krojačku radnju, ili bi mi sam Lazo preneo njihovu poruku) da se nađemo. Kada se sastanemo rekli bi mi kada treba odred da krene. Odmah bi utvrdili koliko će drugova ići, kojim će pravcem i u koje vreme koji od njih dolaziti, ko će ih (najčešće drugarice) dopratiti i opremu im doneti (oružje često pod feredžom). Dolazak se obavljao pojedinačno, najčešće u parovima muško i žensko, rede samo dve žene, a nikako dva muškarca skupa. Većinu lica koja bi dolazila požnavao sam, no i pored toga odredili bi znak raspoznavanja. Pošto je odred uvek polazio noću (zimi oko 21, leti oko 22 časa) dolazilo se u kasnijim poslepodnevnim ili ranim večernjim časovima. Tako se izbegavao dan, a i policijski čas. Izbegavano je donošenje opreme pre dana polaska odreda, sem u izuzetnim slučajevima.

Kada bi smo to ugovorili, moje zaduženje je bilo da sakupljam, obezbeđujem i otpremam odred. Najpre bih odredio omladince i postavio .ih na pogodna mesta (na raskrsnice Ulice Bjelušine i Voljevica ulice, sa Krivim sokakom, na uglove ulice i na kraju naše ulice prema Luci i Šarića džamiji i Toplom dolu). Tako bi bili obezbeđeni svi pravci dolaska. Dobili bi znak raspoznavanja i način signalizacije (danju i za videla maramicom, noću paljenjem cigarete šibicom jednom ili više puta i si.), uz obavezno prethodno zamračivanje ulice razbijanjem uličnih sijalica.

Po prikupljanju i opremanju odred bi krenuo. Ja bih ga ispratio, a potom povukao omladince sa straže. Ako sam ja bio vođa puta i sam vodio odred stražarima bi odredio vreme kada će se povući posle našeg odlaska, a ja bih poništio tragove uklanjanjem svih ostataka i kietao.

Ovakav je, uglavnom, bio postupak kada je odred polazio iz moje kuće, a slično je bilo i ako je polazio iz kuće Radišića ili, kasnije, Samardžića, koje su u neposrednoj blizini, pa čak i kad se polazilo iz vinograda, što se dogodilo nekoliko puta.

Osim ranije opisanog mog izlaska u Štab bataljona u vremenu od oktobra 1941. do kraja 1943. godine, više puta sam dolazio u naše jedinice na pomenutim terenima, (11 ili 12 puta) ali ću nastojati da opišem samo one kojih se najbolje sećam.

Sledeći odred krenuo je posle nekoliko dana, mislim u novembru. Otišao je iz moje kuće i ja sam ovog puta učestvovao samo u njegovoj pripremi i ispraćaju iznad grada, a Vasa ih je odveo u bataljon. U ovom odredu nalazio se i trgovac Vlado Mitrinović (kasnije streljan od naših zbog pokušaja dezerterstva i kod njega pronađenih spiskova boraca po jedinicama u bataljonu).

Ranije sam rekao da su u 1941. godini odredi iz Mostara kretali, uglavnom, iz naše kuće. Ona se nalazila zaista na pogodnom mestu, pri vrhu ulice Bjelušina prema brdu, u ulici radnika (rudara i zanatlija), do-

brih komšija. Imala je dobre prilaze iz više pravaca: sa Luke uz ulicu od Šarića džamija, od brda iz Toplog dola, uz Krivi sokak uz Voljevica ulicu, preko Pašinovca, kroz bašte i preko groblja. Uz to sama kuća je uklještena među druge zgrade i teška je za opkoljavanje u slučaju potrebe i pretresa, a jedno vreme je, dok je čitava porodica bila u Srbiji, bila i napuštena, što je pogodovalo radu za NOP. U ovoj kući dugi niz godina živela je naša porodica, još davno, pre rata, poznata policiji kao protivrežimska, žigosana kao komunistička, jer je otac Savo sa Gojkom Vukovićem osnivač Partije u Mostaru, majka Anika više puta hapšena, kao i stariji brat Života. Tako je bila kao predodređena za ovaj rad. U njoj je našao utočište i Savo Medan po dolasku iz Španije, iz nje je krenuo prvi odred za organizaciju ustanka u Hercegovini, što je sve uticalo da se u njoj nastavi borba protiv neprijatelja za sve vreme rata. Razume se, ovaj rad se nije odvijao samo iz naše kuće u Bjelušinama, već su se odredi pred kraj 1941. godine i u dogovoru sa Lazom Radišićem, počeli otpremati i iz njihove kuće, a kasnije i iz kuće Milice Samardžić.

Zima 1941/42. bila je izuzetno duga i hladna, sa mnogo snega, vetra i mraza (više godina pre toga nije bila tako oštra zima i sa toliko padavina). Već u novembru sneg je pao u planinskim delovima, a kasnije i u samom gradu, što se retko dešavalo. Uz sve teškoće koje je rat doneo, ovako hladna zima je još više pogoršavala položaj partizana uopšte, a nas kurira posebno. Sneg je toliko napadao iznad Mostara, prema planini Velež, da je prosto poravnao reljef, pa se jako teško moglo orijentisati i pronalaziti već od ranije dobro zapažene tačke (orijentire). A pošto se uvek išlo noću, to je orijentacija bila još teža, graničila se s nemogućim, pogotovo što su gore, u planini, stalno duvali tako jaki vetrovi da su se teško od vejavice mogle držati oči otvorene i kretati se. Zbog ovako teških uslova dešavalo se da povedemo odred i celu noć lutamo ispod Veleža, vrteći se u krugu i tek kad počne da svanjiva uvidimo da smo na istom mestu, odnosno da smo se kretali u krugu.

Tako se desilo 8. januara 1942. godine, kada smo otpremili odred koji je vodio Vojo Ivanišević. U odredu je bilo 15 do 20 boraca, a među njima i više drugarica. U tom odredu su bili i Franjo Šimić i njegova sestra Neda. Celu noć su lutali kroz mećavu iznad sela Dobrča i pred zoru 9. januara, vratili su se nazad u kuću Laze Radišića, svi skoro zanemeli od hladnoće. Odmah im je kuvan vruć čaj da se povrate, što je bio veliki rizik zbog dima iz dimnjaka u to doba, jer je lako moglo privući pažnju patrola. Posle okrepljenja, u toku dana su otpraćeni kućama, da sačekaju sledeći polazak.

Drugi put, početkom 1942. godine (krajem januara ili početkom februara) Vasa i ja vodili smo jedan odred u kome je bio i Hutka Jakirović, šofer iz Mostara (umro posle rata). Hladnoća s mećavom bila je tako jaka da smo se jedva kretali, najčešće držeći se jedan za drugoga. Dugo smo lutali dok nismo naišli na malu pojatu sa stokom i jedva se nekako ugurali među ovce i koze. Pred zoru smo nastavili put gazeći sneg, negde propadajući i do pojasa, negde se održavajući na površini na ledu, dok nismo stigli u Zijemaljsku šumu. Od hladnoće Hutki se sneg i led zamrznuo u čizmama, pa ga je toliko stezalo da je jaukao od bolova. Pokušali smo naložiti vatru i odmrznuti led, ali nismo uspel^ pa smo morali raseći čizme i osloboditi mu noge. Bila je to šteta za čizme, nove, žute, domobranske, a pošao je u kompletnoj domobranskoj uniformi.

Konspiracija celokupnog rada oko priprema, mesta i vremena odlaska odreda bila je stroga i obavezna. Pa i pored toga, najbliži srodnici onih u partizanima doznali bi približno vreme odlaska odreda ili poje-

dinca, koji će odlaziti u partizane, pa bi majke, sestre, supruge ili verenice molile pojedince da ponesu po neku stvar njihovima. Pored pozdrava ili raznih poruka i pisama, najčešće je to bila hrana, razni kolači ili pita i drugi slatkiši i topla odjeća. Ovi bi, opet, nas kurire i vođe puta izvestili, jer je, radi sigurnosti i odgovornosti, kao po nekom pravilu bio red da znamo šta se i kome nosi. Pred polazak, mi kuriri vršili smo raspored opreme koja se nosi za bataljon, (oružje, municija, sanitetski materijal, pisaći pribor, odeća i druga roba) tako da bi opterećenje svakoga bilo podjednako, prema fizičkoj spremi ljudi, jer je opremu za bataljon bilo obavezno nositi, a sve ostale stvari su bile u drugom planu i na dobrovoljnoj osnovi. Kada je bilo tih privatnih paketa više njih bi ravnomerno podelili, mada smo gledali da nekako uzmemo više onih sa hranom. Ovo malo lukavstvo prihvatili smo od Mehe Arapa. On je praktikovao da, osim pošte, nosi samo hranu. Posle nekoliko odmora najveći deo hrane bi se pojeo i tako se dalji put olakšavao. Nekada je Meho vodio i konja i na njemu nosio hranu i drugu opremu.

Put iz Mostara za drugove koji prvi put izlaze bio je strahovito naporan, što sam i ja iz vlastitog iskustva, dobro pamtio. Ljudi su bili bez kondicije, često su duže ili kraće vreme živeli u ilegalstvu, bez kretanja, a uz to su, i pored upozorenja, nastojali da ponesu dosta tople odreće i drugih potrebština za ličnu higijenu. Put je vodio uz veliku uzbrdicu zatrpanu snegom, mračan, što je iziskivalo nadljudske napore. Posle nekoliko sati hoda, zamor bi dostigao takav stepen da su ljudi bacali pojedine predmete. Kao po nekom pravilu, najpre bi odbacivali flaše sa pićem. Radi velike hladnoće, skoro svaki drugi bi pri polasku poneo pomalo, uglavnom, žestokog pića za zagrevanje usput, iako smo im preporučivali da je korisnije da ponesu šećer, suve smokve ili čak i vina, da to zagreva duže nego žestoka pića od kojih samo otežavaju noge. Uz piće, bacao se i suvišan deo hrane. Ovo je jedan od razloga, iako ne i jedini, zbog kojih pokloni u hrani skoro nikada nisu stizali do primalaca. Pozdravi, poruke, pisma ili predmeti tople odeće da, ali hrana ne. Ovo bi se uvek napomenulo onome ko bi želeo nešto poslati, ali uzalud. Drugovi se njihovim molbama nisu mogli odupreti. Naravno najveći deo te hrane bi se pojeo, naročito slatkiša, jer smo to preporučivali kao korisnije od alkohola.

Jednom prilikom, u januaru 1942. godine, Vasa, Šerif Burić i ja smo u jednoj pojati ostavili čitavu gomilu hrane sakupljene od drugova, jer nisu mogli dalje da nose, a nije se moglo toliko ni pojesti. Prethodno smo se malo ugostili, gdje je u nevolji i umoru bilo i šala na račun »maminih maza« kojima majke i sestre šalju pite i kolača, a mi nismo u stanju ni sami sebe da nosimo. Nama je bilo važnije pomoći iznemoglom drugu, prihvatiti njegov ranac, pa pojedince čak i podupirati u hodu na velikim i opasnim delovima puta, nego nositi hranu. To naročito kada se radilo o opremi koja je nošena za bataljon, a nje je uvek bilo, jer se znalo šta se sve nosi i bez čega se nije smelo stići u bataljon, inače bi za svaki manjak odgovornost pala na kurire kao vođe puta.

U februaru 1942. godine Meha Arap, Vasa i ja pratili smo Envera Ćemalovića, Remziju Duranovića, posle njihovog bekstva iz zatvora. Ovi drugovi su bili toliko fizičiki slabi, iscrpljeni od slabe ishrane i bez kondicije zbog mirovanja u zatvoru, da su se jedva kretali. Pošli smo iz naše kuće i posle svega nekoliko stotina metara, po napuštanju poslednjih kuća, morali smo da uzmemo njihove rance da bi im olakšali kretanje. Kasnije smo im morali pomagati u hodu, idući podruku, jer nismo imali vremena za odmor, pošto je iznad Pudara bilo zakazano vreme sastanka drugoj grupi koja je krenula sa Mazoljica.

Početkom marta iste godine iz Mostara je trebalo odneti neku municiju u bataljon. Pošto iz grada tada nije kretao odred koji bi ostao gore, angažovana je grupa ljudi bliskih »Veležu« da odnesu municiju, pa da se vrate u Mostar. Pored ostalih, bio je fudbaler »Veleža« Leo Hrvić, a sećam se da su u toj grupi bili i Mujo Udovičić i Munib Rajković - Muna. Bilo nas je ukupno desetak. Krenuli smo iz moje kuće noseći svaki desetak-petnaest kila puščane municije. Iako su bili sportisti, većina ih je zbog neigranja i netreniranja, već do Brasina toliko malaksala, da sam pored svog, morao, još od dvojice uzeti rance sa teretom, a neke podeliti onima koji su još imali snage. Tek kada se krenulo nizbrdo, kroz Zijemaljsku šumu i pored vodenica, ljudi su se počeli oporavljati i uzimati svoje rančeve. Kada smo predali municiju u selu Zijemlja, gde je bila četa, zadržani smo dva dana da bi se oni odmorili posle tog za njih velikog napora (u Suhopolju, mislim da se tako zvao kraj gdje smo čekali povratak). I ovog puta sam imao nameru da ostanem u partizanima, ali me je Enver vratio jer sam navodno, kao poznavalac puta morao dovesti u Mostar fudbalere.

U povratku se lakše kretalo, jer nisu imali teret, sem što sam ja poneo malo dobrog zijemaljskog krompira (koji će me kasnije spasiti zatvora, a možda i sačuvati glavu), iako je kroz Zijemaljsku šumu bio još uvijek sneg i gazilo se do iznad pojasa, pa smo bili potpuno mokri. U tom povratku imali smo svi skupa, zaista, dosta sreće. Kada smo se spuštali do Mostara, na mestu zvanom Pudara, svi su želeli da ih povedeni svojoj kući da prenoće, pa da se tek ujutru raziđu, jer je bilo kasno, oko 9 časova, a i policijski čas je počeo. Ali, ja sam ostao uporan da oni krenu odatle jednim pravcem, niz Mazoljice i Brankovac, jer su im u tom smeru kuće, a ja ću niz vinograde svom domu. Objasnio sam im da je rizično ići kod mene, jer smo nekoliko dana otsutni i ne znam kakva je situacija kod moje kuće. Tako smo i postupili, na našu sreću. Otišli su niz Dronju, a ja sam, posle popušene cigarete, krenuo kući niz vinograde. Nelagodno sam se osećao, prosto kao da sam predosećao opasnost. Svratio sam u vrh vinograda Trifka Radišića i u zid sklonio poštu koju sam nosio, a sa njom i pištolj. U dnu vinograda, na vodovodu, upao sam u zasedu i uhvaćen sam od policije koja je, u vremenu dok sam ja bio odsutan, postavljena da čuva vodovod. Policajac Mirica i čuvar vodovoda Efica (on je opsluživao i održavao vodovod) uhvatili su me i pretresli. Počela su mnogobrojna pitanja: ko sam, odakle idem, da li sam prethodnica, zašto sam mokar po grudima, znam li da je policijski čas. Odgovarao sam da sam jutros rano otišao u selo Dobrč, odneo konce i petroleja i zamenio za krompir, te se zadržao i po mraku krenuo nazad pa upao u vodu, u neko pojilo gdje seljaci napajaju konje i zato sam mokar, da ne znam šta je to prethodnica, a da sam ih ja video jutros kada sam prošao uz ulicu i da sam znao da su tu, te da sam se vraćao tuda niz ledine jer je ulica Dronja izrovana pa je noću teško ići. Poveli su me i da bi proverili, pitali su Ljubicu Samardžić i Svetu Radišić-Ganu, koje su čule uzvike zaustavljanja pa izašle na vrata, da li me znaju. Kada su dobili potvrdan odgovor pustili su me. Da li su se zadovoljili mojim »iskrenim« odgovorom ili su očekivali da će iza mene naići još neko za njih još interesantniji, a i Efica se setio da me poznaje po majci Aniki, tu iz komšiluka, ne znam zašto, ali su me uglavnom pustili da idem, a oni su se pritajili na vodovodu.

Rano ujutru dotrčala je Gana kod mene kući i rekla mi da su na vodovodu postavili policijsku stražu onog dana kada sam ja odveo odred sa municijom. Dok sam ja bio gore u bataljonu tuda su jedne noći (dve noći ranije) naišli kuriri iz Nevesinjskog odreda, Boro Balać i Goj-

ko Botić, pa su ih policajci primetili i došlo je do pucnjave. Tom prilikom je Gojko Botić ranjen u nogu, ali su uspeli pobeći i skloniti se u kući Save Zubca u našoj ulici, gde smo im kasnije dovodili lekara dr Marića. Zato su mene i pitali da li sam prethodnica i zato su me, verovatno, i pustili tako lako, jer su očekivali da bi mogao još neko naići iza mene. Ganu sam poslao po poštu i pištolj, jer je mogla bez kontrole ići u svoj vinograd u kome se nalazio vodovod, gde sam to i sklonio. Ona je to lako pronašla i donela mi kući.

Marta 1942. godine, trebalo je da jedan odred izađe na nevesinjski teren. Bilo je predviđeno da krene iz harema između Šarića džamije i Fabrike duvana, jer se pre toga trebalo snabdeti i poneti opremu, koja je prikupljana u jednoj kući Kovača, preko puta harema. Međutim, svega na oko jedan sat pre polaska odreda, policija je brzom akcijom uspela da pokupi i odnese prikupljeni materijal. U haremu smo dugo čekali: Boro Balać (koji je sišao sa Gojkom Botićem nekoliko dana ranije iz Nevesinjskog odreda kada su naleteli na policijsku stražu na vodovodu i Gojko bio ranjen), Ljubo Pičeta (sada Nikolić), Radojka Krčmar, Mirzija Balić, i njen brat Mirzo, Husref Krpo, Husred Ćišić, Vaso Maslo i još neki. Kako je kuća iz koje smo trebali doneti materijal bila blizu (preko puta harema) osetila se neka gužva i užurbano kretanje i videlo se da nešto nije uredu. Kada se to malo utišalo, čuli smo korake kroz harem. Odmah su se svi povukli dublje u pomračinu prema brdu, a ja sam sačekao da vidim ko se približava. Uskoro su se pojavile dve siluete. Na moj tada ustaljeni znak šištanjem kroz zube, što je bilo poziv za raspoznavanje i uspostavljanje kontakta, oni su odgovorili dva puta istim znakom. Malo zatim prišli su i video sam da su to omladinci Uljarević Gojko i Grković Ognjen-Prta. Kada smo zajedno otišli do ostalih, od njih smo saznali da je došlo do provale da je svu robu i materijal koje je trebalo nositi policija odnela i da su pohapšeni svi koji su se zatekli u blizini kuće jer je u raciji bila opkoljena i okolina.

Ne čekajući dalje vesti o tome ovaj odred je odmah krenuo, jer je i noć bila poodmakla. Tako se ovog puta otišlo bez opreme. To je, ujedno, bio i prvi slučaj provale na Luci, bar koliko je meni do tada bilo poznato. Međutim, kako se ovo dešavalo dosta daleko od ulice Bjelušine i našeg punkta, to nije imalo posledica ni negativnog uticaja na bezbednost u našem daljem radu. To je pokazao i dalji tok događaja, jer se rad odvijao normalno kao i do tada.

PREBACIVANJE ODREDA PREKO ZALEĐENE BRASINE

Pred kraj marta ili na početku aprila 1942. godine, poveo sam iz grada odred od oko 15 ljudi. U ovom odredu bili su Šćepo Pavlović, Nenad Perotić, Zvonko Orlić, Suzana Lakatoš i Bisera Pužić. Kasnije su uključeni i Gojko Grede, Rajko Grede, Danilo Bovon iz Bijelog Polja i još neki kojih se ne sećam.

Iz Mostara, odnosno iz moje kuće, krenuli smo nešto kasnije nego obično, posle 22 časa, pa smo zato morali više žuriti. Kada smo stigli pod planinu Velež primetili smo dim iz jedne pojate. Ostavivši kolonu da sačeka, ja sam sa pripremljenim pištoljem oprezno prišao kolibi da proverim ko je unutra. Tu sam zatekao Gojka Gredu (njega do tada nisam poznavao) sa još tri druga iz Bijelog Polja. Video sam ih kako se greju uz vatru i nešto jedu. Pokazali su mi da nose toplu odeću (vunene džempere, čarape i rukavice) u bataljon. Iznenadilo me je kada su rekli da su oni očekivali da ćemo mi naići, pa su, navodno, i bili tako ko-

motni i neoprezni, bez straže. Tu smo se i mi malo ogrejali, nešto pojeli i kratko odmorili, pa svi krenuli. Morali smo žuriti, jer smo zlosrećnu Bresinu morali preći u samo svanuće iz dva razloga: noću tuda nismo mogli zimi prolaziti zbog opasnog klizišta i bojazni da se survamo u provaliju, a danju nismo smeli jer je to golet, pa bi se kolona dobro videla iz »tvrđave« sa brda Stolac (iznad Mostara), gde se nalazila italijanska posada koja je obezbeđivala pomoćni aerodrom iznad Stoca. Kada bi nas otkrili, lako bi nas odande tukli nezaštićene, a otkrili bi i ovaj tako važan pravac kojim je mostarska organizacija održavala vezu sa terenom. Planina Velež je još bila sva pod snegom, a Brasina pod debelim naslagama leda. Uz to, duvao je jak severni vetar pa je bilo užasno hladno. Na takvoj poledici i nizbrdici bilo je dovoljno samo jednu stopu promašiti i okliznuti se u provaliju duboku pet stotina metara.

Dok sam ja, na čelu, bajonetom kopao udubljenje za svaku stopu, ostali su morali iza mene gaziti baš u te stope. Činilo mi se da se ne pomičemo s mesta, a počinjalo je da se razdanjuje. Da bi bilo još teže, iz ruku, od hladnoće, ispao je jedan pa drugi bajonet i nestali su niz led, u provaliju. Zatim sam kopao velikim nožem. Kad smo već prošli više od polovine puta prema prevoju iz kolone su mi preneli da je jednom drugu ispala pisaća mašina i to na najnezgodnijem mestu. Skliznula je niz led i zaustavila se dole, negde, otprilike, na polovini puta do provalije. Videla se samo kao mala crna tačka. Naredio sam da svi sednu gde su se zatekli, a ja sam pošao ukoso nizbrdo, po mašinu, jer bez nje u bataljon nisam smeo doći. Bio sam svestan opasnosti kojoj se izlažem, jer, ići niz takvu zaleđenu nizbrdicu bilo je skoro neizvodljivo iako sam na nogama imao gojzerice sa kramponima, napravljene specijalno baš za kretanje po ledu. Iako sam se vrlo oprezno spuštao, u jednom momentu noga mi se okliznula, pao sam na stražnjicu i poleteo niz led kako se samo zamisliti može. Pokušao sam kočiti petama, ali sam se inercijom prebacio na grudi pa sam glavačke jurio niz led i od vibracije i potresa počeo gubiti svest. Instiktivno, mislim poslednjim atomom svesti, počeo sam nožem grabiti i parati led, da biz zatim proleteo kroz jedan smet snega kao kroz oblak, a potom se zaustavio u drugom nametu na svega par metara od ivice ambisa. Ostao sam neko vreme miran dok mi se povratila svest, i kada sam podigao glavu i ugledao sela dole u ponoru, zaključio sam da me je samo neko čudo spasilo. Polako sam zabio nož u led, pa se oko njegove osovine okrenuo u suprotnom pravcu, prema gore, prema mašini i koloni koja je sedela i čekala sa užasavanjem posmatrajući ceo događaj koji se ispod njih odvijao kao na filmu. Povratak uzbrdo bio je lak i kada sam uzeo mašinu video sam da su njeni gumeni oslonci na dnu pocepani od klizanja, pa su šrafovi koji drže gumu parali led i zaustavili mašinu na ledu. Kada sam stigao do kolone, Zvonko Orlić mi je rekao da me je slikao foto aparatom koji je nosio, i da je izgledalo fantastično, jer se prilikom mog preletanja kroz prvi nanos snega digao takav oblak snega kao da je bomba udarila. A Nenad Perotić je, kad se sve to tako sretno završilo, od radosti zasvirao na trubu koju je nosio sa sobom, ali sam ga morao brzo prekinuti da nas ne bi čuli Italijani.

U međuvremenu, dok se to sve sa mnom dešavalo, Gojko Greda se. iz kolone vratio prema pojatama i selu. Kako nikome nije rekao zašto se vratio, uplašio sam se da se možda ne radi o dezerterstvu, pa sam požurivao drugove, a ja sam počeo da još brže kopam stope, da bi smo se što pre domogli šume. Na našu radost, uskoro smo ugledali Gojka kako dolazi i vitla sekirom koju je »posudio« iz neke od pojata. Ova Gojkova dosetljivost nas je, najiskrenije rečeno, spasila. Sekira je brzo

preneta do mene. Svakim udarcem sekire u led odcepio bih veliki komad leda koji je bio dovoljan za stavljanje noge (dok je nožem trebalo i po 10 do 15 puta udariti u led, da bi se iskopala jedna rupa), pa smo kretanje nastavili neuporedivo brže i za kratko vreme našli se u zaklonu Zijemaljske šume. A dalje do Zijemlja, odnosno bataljona, bilo je lako.

Prevoj Bresina je uvek, a naročito zimi, bi najnapornija i najopasnija deonica na celoj kurirskoj relaciji od Mostara do Boračkog jezera. Na tom istom mestu, gde sam se ja samo nekim čudom, tada spasio i doslovno za dlaku izbegao smrt, d e godine kasnije (u januaru 1943. godine) poginuo je Ljubo Pavlović ljupče. Idući iz Glavatičeva za Mostar sa komesarom bataljona Enverom Ćemalovićem i kurirom Salkom Repešom, takođe je bila jaka zima i poledica, morali su pucanjem iz automata razbijati led i praviti osnovice za stope u snegu. Tako se u jednom momentu Ljupče okliznuo i sleteo u ambis, čime smo izgubili još jednog dragog druga i Brasini platili danak. S pravom smo je zvali »prokleta Brasina«. Ali baš zbog te opasnosti smo je i koristili, jer je manje pažnje skretala na sebe.

Ovom prilikom nas je zaista pratila nesreća. Idući kroz Zijemaljsku šumu pored vodenica, iz jedne od njih istrčao je pas i ugrizao za butinu jednog druga iz kolone. Plašio sam se da se, možda, radi o besnom psu, koji bi nas i kasnije pri našim prolascima mogao iznenaditi, pa sam ga, goneći ga kroz tri vodenice, jedva uspeo ubiti. Ugriženi drug nije kasnije imao nikakve posledice.

V PRATNJI NENADA VASIĆA I DR SAFETA MUJIĆA DO ŠTABA ODREDA »NEVESINJSKA PUŠKA«

Posle opisanog dolaska u Mostarski bataljon, Pero Krajina i ja dobili smo zadatak da pratimo Nenada Vasića i dr Safeta Mujića u istočnu Hercegovinu, tačnije do sela Lukavac, gde je bilo sedište Štaba odreda »Nevesinjska puška«. Koliko sam se ovom zadatku obradovao, jer mi se pružila mogućnost za još jedan susret sa bratom Životom, toliko me je i ražalostilo što se ne mogu vratiti u grad, gde sam, sa Vašom Maslom, bio uključen u pripremu atentata na Radmila Grđića, četničkog funkcionera u Mostaru. Da bih učestvovao u tom atentatu, pri polasku iz Mostara zamolio sam Vasu da odugovlači sa pripremama do mog povratka.

Na putu za Štab odreda prošli smo relativno dobro jer su Nenad i Pera i ranije prolazili ovim terenom pa su ga delimično poznavali. Ipak smo imali jednu nezgodu koju moram spomenuti. Idući kroz Nevesinjsko polje, naišli smo na neki potok nabujao od otopljenog snega. Misleći da je to plićak Nenad i Safet su prvi zagazili i upali u vodu iznad kolena pa su brzo iskočili na suprotnu obalu i počeli skakutati od zime. Videvši to, Pera i ja smo pokušali naći mesto gde je plića voda i tako smo ocenili da je jedno mesto nešto pogodnije. Pera mi je predložio da me prenese, jer ako već jedan mora da zagazi i da se pokvasi ne moramo obojica. Ovaj predlog sam rado prihvatio i Pera me je na leđima preneo preko potoka. Tako sam, zahvaljujući Perinom drugarstvu, jedini ostao suv. Kako nismo imali nikakve rezerve odeće za presvlačenje, a Safet je zahtevao da se nastavi put što bržim tempom da bi se odeća osušila i izbegla bolest, ja sam prošao najbolje jer je u suvoj odjeći i obući znatno lakše pešačiti. Usput su pričane šale na račun Perinog »mokrog« drugarstva.

U Štab odreda smo stigli pred mrak i tu zanoćili. Sutradan sam dobio zadatak da nosim poštu u Zijemlje i u Mostar. Života, koji je bio partijski rukovodilac u Odredu »Nevesinjska puška«, dao mi je pun ranac pošte i biltena i jednu vrećicu od nekoliko kilograma kovanog srebrnog jugoslovenskog novca, sa nalogom da to predam Hami Grebi u Mostaru. Objasnio mi je kuda ću ići: kroz selo Batkoviće, pa u jedan zaselak (mislim da se zvao Lapčevine) kraj Nevesinja, do Miloša Tešanovića. Za Miloša mi je dao pismo u kome mu naređuje da mi obezbedi pratnju do Dušana Brstine, onda komandanta partizanskog bataljona »Bišina«, a ovaj će do Zijemalja, odakle se dalji put do Mostara dobro poznavao.

Na putu prema Batkovićima u jednoj šumi sam sreo Vida Kovačevića-Viđana. Zatekao sam ga gde sedi s puškom preko krila, puši i čuva nešto stoke. Obradovali smo se susretu, jer se dugo nismo videli, a nekada pre više godina, bili smo prve komšije u Mostaru. Dok smo sedeli i pušili, čuli smo neke pucnje dole prema selu i na moje pitanje ko puca, Viđan mi kaže, da to streljaju nekog izdajnika, a da su i pre nekoliko dana jednog streljali. Pričalo se da Ljubo Petković ne može promašiti, jer on gađa tačno u čelo.

Kod Tešanovića sam stigao pred mrak. Odmah su mi dali da jedem, a Miloš mi je rekao da će me do Brstine pratiti njegovi sinovi Maksim i mislim Danilo. Kako mi je vreća sa novcem bila malo pocepana, plašio sam se da će početi ispadati novac, pa sam zatražio malo konca i iglu da zakrpim. Mislim da je ovo bila moja velika greška. Kada smo krenuli, sa kućnog praga su mi pokazali svetla (jer je već bio mrak) Brstininih kuća, u kom pravcu ćemo ići. Oni su išli ispred mene na nekoliko koraka i čuo sam neko njihovo došaptavanje, ali nisam razumeo šta govore, pa sam pripremio pištolj. Malo zatim predložili su da jedan ide iza mene, a jedan ispred, jer je tako sigurnije. Rekao sam im da se vrate kući, a ja ću dalje sam pošto dobro vidim svetla i lako ću se orijentisati. Videli su da sam odlučan i da mi je pištolj u ruci, pa su me poslušali. Kada su se malo udaljili, potrčao sam preko nekih zidina i zidanih ograda i sklonio se pod jedan plot (jer je ceo teren bio od ograda i plotova) da predahnem i oslušnem da li me traže, pošto mi se učinilo sumljivim njihovo došaptavanje. Bio sam u pravu: tražili su me! Prošli su pored mene u naznačenom pravcu kretanja, pitajući se glasno gde sam nestao a kasnije su se vratili istim putem psujući i govoreći: »Uteče!« Ovo me je uverilo da nisu imali dobre namere, a bio sam i na samog sebe ljut što sam pokazivao novac, jer verujem da je to bio izazov za njih.[3]

Zadovoljan što sam i ovog puta imao dosta sreće, do Brstine sam došao negde oko ponoći, jer nisam poznavao put kroz Nevesinjsko polje, iako je izgledalo blizu kada su mi Tešanovići pokazivali ispred njihove kuće. Pred kućom sam zatekao stražara na spavanju: sedi, puška mu u krilu, a glava oborena. Sagoh se da vidim oznaku na kapi i vidim trobojku, što me je uverilo da sam na pravom mestu. Probudih ga i kažem mu ko sam. Nije mu bilo prijatno, što sam ga tako zatekao, ali smo brzo prešli preko toga. Probudili su Brstinu. Dao mi je da se malo okrepim hljebom i kajmakom, ali rekao mi je da ne može dati pratnju, jer svakog časa očekuje napad ustaša, pa mu je svaki čovek i puška dragoceni. Dodao je da je, pre svega pola sata, otišla njegova patrola s konjem natovarenim nekim stvarima i robom za Zijemlja i ako požurim sigurno ću ih stići, samo ako idem pravo putem kroz šumu. Odmah

[3] Obojica sinova Miloša Tešanovića, posle pet meseci su prešli četnicima i poginuli. Maksim je likvidiran tek posle rata u nekoj zemunici.

sam skočio, prećutkujući kako sam prošao kod Tešanovića. Požurio sam da bih stigao tu navodnu patrolu. Lutao sam celu noć sve idući »pravo« i psujući Brstinu i ovo njegovo »idi pravo«. Na desetine i desetine staza sam naišao, nikada ne raspoznajući koja je to »pravo«, za koju mi je rekao, jer svaka je za mene bila pravo i glavna.

Kada se razdanilo odahnuo sam iako sam još bio u šumi. Ipak mi je bilo lakše, jer sam video kuda gazim. Nekako sam lakomisleno zašao u šumu, potpuno nepoznatu. Bilo je strašno. Sam sa tolikom poštom, naoružan samo pištoljem, pa i da je bio dan čoveku ne bi bilo prijatno. Uglavnom, kada je dan već poodmakao izašao sam iz šume i malo zatim sreo Husu Maslića, koji je išao s položaja u četu. Kada sam mu rekao od kud idem, začudio se, govoreći mi da ja dolazim od pravca Konjica, to jest sa suprotne strane, što je značilo da sam se zaista nalutao. Na putu do čete Husa me je upoznao sa tim kako je izginula naša desetina tih dana. U četi sam prenoćio i sutradan krenuo za Mostar, sa još više stvari, jer sam poneo i njegovu poštu. Opet sada je bilo lakše, jer sam do Mostara dobro poznavao put i već u nekoliko navrata njime prolazio.

U selu Dobrču, u kući Đulimona, našao sam Vasu Maslu i Ibru Džaferovića zvanog Gačanin. Rekli su mi da su izvršili atentat na Radmila Grđića, da su napad izvršili sekirom, što je uspelo iako je ostao živ, jer ga sekira »nije najbolje zahvatila«. Ljutio sam se na Vasu što me nije sačekao da to zajedno uradimo kao što smo se dogovorili pred moj odlazak sa odredom. Pravdao se time da Adem Buć, koji je rukovodio pripremama za taj atentat nije dozvolio da se dalje čeka, jer sam se ja zadržao na terenu mnogo duže nego što je bilo predviđeno. Upozoravali su me da se u gradu podigla hajka zbog toga ubistva, da je velika poterà za njima, pa su uhvaćene omladinke Zora Samardžić i Milica Slijepčević, koje su bile zadužene da im iznesu rance do Gostine šume. Mene su upozoravali da nikako ne idem dole. Malo sam razmislio o njihovom upozorenju, pa sam zamolio jednog od domaćinovih sinova, Salku Đulimana, da ujutro poštu, biltene koje sam doneo sakrije u tovar drva na konju i, kao i obično, siđe u Mostar i drva »proda« Hami Grebi. On je znao kako će to izvesti jer mu to nije bio prvi put. Ovo sam učinio da bi olakšao teret i, ako bi bilo potrebno, da mogu brže trčati. Uzeo sam samo novac i poštu i krenuo za Mostar.

Spustio sam se ispod Gostine šume, seo i zapalio cigaretu. Gledao sam dole, ispod sebe, grad utonuo u gusti mrak, bez ikakvog osvetljenja. Osetio sam neku veliku nelagodnost, strah ili nešto slično, kako se nisam odavno osećao. Setio sam se ranije zasede kad me je uhvatila policija. Tako razmišljajući, utonuo sam u san. Probudila me je opekotina od cigarete koja je dogorela među prstima. Iza sebe sam čuo lajanje psa, pa sam odlučio da u grad ne idem pre zore, već sam krenuo u pravcu odakle je dolazio lavež. Uskoro sam naišao na Avdu Gostu gde pod nekom provizornom nadstrešicom uz vatru radi oko ovaca koje su se jagnjile. Iznenadio se kad me je video u to doba noći, ali me je prepoznao i pozvao me da sednem. Odmah me je ponudio nekom vrstom kafe od ječma koja mi je i te kako prijala. Avdo je poznavao moju porodicu (naročito starijeg brata Životu koji je i ranije dolazio kod njega i bio već čuven u celoj okolini), jer je donosio drva u grad i nama ih prodavao. A i mi deca od ranije smo dobro poznavali Avdu; on je za nas bio strah i trepet - majke su nas kao decu plašile Avdom, jer se čulo da je on opasan, da je i rođenog brata sekirom zasekao zbog neke međe ili šume. Bilo kako bilo, bilo je dovoljno da se pronese vest da ide Avdo i da odmah svi pobegnu u kuće sa ulice, dok on prođe i pro-

vede svoje konje. Pitao sam ga kada će u grad, i odgovorio je da će sutra. Rekao sam mu da ćemo ujutro zajedno u Mostar i da mi nađe neki fes i gunj da se obučem kao i on, da bih prošao pored italijanske posade na Toplom dolu, kuda on uvek prolazi. Ovde sam napravio već drugu grubu neopreznost u toku ovog zadatka. San me je prevario pa sam, onako, naslonjen pored vatre, tako čvrsto zaspao da me je mogao likvidirati i da niko nikada ne otkrije moj kraj. Ujutro, kada me je dotakao da me probudi, skočio sam hvatajući se za pištolj kao da me je udarila struja najvećeg napona. U magnovenju sam shvatio svoju grešku i neopreznost, pa sam se, proverivši da mi je sve na mestu, smirio tek kada sam video da je i on ustuknuo. Smejući se pokazivao mi je fes i gunj, koje je on već pripremio, govoreći mi da je vreme da krenemo. Kada sam ga video onako nasmejanog u sebi sam se postidio, jer je ovo još jedan primer poštenja i pravih odnosa koji su vladali među pripadnicima različitih vera u Mostaru.

Sa Avdinim fesom na glavi i gunjem preko ramena, krenuo sam sa njim niz brdo, vodeći konja natovarena drvima. Prolazeći pored italijanskih bunkera, na trgu kod Toplog dola, Avdo pozdravi italijanskog vojnika koji se umivao. Kaže mu »đorno«, a vojnik mu odgovara »bon đorno« i mi prolazimo mirno. Ispred prvih kuća u Bjelušićima sačekao nas je Savo Zubac, stolar iz naše ulice. Opterećen mnogobrojnom porodicom za sve vreme rata bavio se švercom, uglavnom kupovinom i klanjem stoke i preprodajom mesa, ali politički je ostao neutralan. U početku me nije prepoznao onako obučenog u seljačku odeću, a kada sam ga pitao ima li policije u ulici odgovorio mi je pitanjem šta imam za prodaju. Kad me je posle moje psovke prepoznao, podigao je ruke uvis od čuda i rekao da nema, pa pobegao kao da ga neka sila goni. Avdo i ja smo se slatko nasmejali Savinoj bežaniji, jer se on plašio i susreta sa partizanima, da ne bi neko slučajno saznao da je bio u društvu sa njima. Kod kuće sam Avdu nahranio i napojio, dao mu neku odeću u znak zahvalnosti, iako mu nikada nisam sve to dobročinstvo mogao platiti.[4] Kada je video da sam iz drva izvadio kesu sa novcem, koju sam tako sakrio dok je on ispred mene vodio konja, začudio se.

Odmah sam proverio da li je Harno Grebo dobio materijal koji je trabao da donese Đuliman i predao mu svoju poštu i novac. Bilo je sve u redu.

[4] Kasnije sam, u znak zahvalnosti i preko Ratka Belovića i njegove porodice, slao Avdi simbolične poklone (kafu i cigarete) kada sam dolazio u Mostar.

SLAVKO STIJAČIĆ-SLAVO

ZAROBLJAVANJE ČETNIČKOG ŠTABA ZA ISTOČNU BOSNU I HERCEGOVINU

Prisustvo jačih četničko-nacionalističkih snaga na sjevernim granicama italijanske okupacione zone u istočnoj Bosni do Višegrada krajem 1941. godine, bilo je rezultat povlačenja italijanskih trupa Četrnaestog armijskog korpusa, čiji je opstanak u tom dijelu bio ugrožen nastupanjem zime i sve snažnijim razvojem partizanskog pokreta, kao i prisustvom dijela četničkih oružanih snaga iz Srbije. Napuštajući dio pomenute okupirane zone italijanske trupe su na osnovu sporazuma sa oficirima Draže Mihailovića, prepustile vlast četničkim odredima u srezovima Foča, Goražde, Čajniče .i Rogatica.

Izbegavajući oružanu borbu Vrhovni štab je činio sve što je bilo u njegovoj moći da sa vođama četničkog pokreta u istočnoj Bosni dođe do sporazuma o zajedničkoj borbi protiv okupatora i ustaša, kao i to da neke od umjerenijih četničkih komandanata što više približi NOP-u. Međutim, u mnogim međusobnim sporazumima o zajedničkoj borbi protiv Njemaca i ustaša četnici u istočnoj Bosni nijesu održali svoju riječ.

Draža Mihailović je odredio i postavio majora Boška Todorovića za komandanta četničkog štaba za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Major Todorović je 3. januara 1942. godine sa jakim četničkim snagama iz Foče stigao u oblast Gacka, sa zadatkom da u Hercegovini stvori jaku četničku organizaciju. U njegovom štabu i pratnji bili su kapetani Radojica Rončević, Vlado Hamović i poručnici Milorad Popović, Vidak Kovačević, Tomo Guzina i drugi.

Istovremeno se sasvim slučajno dogodilo da su u južnu Hercegovinu, u srez trebinjski, istoga dana iz Grahova stigli Sava Kovačević i pukovnik Savo Orović sa dijelom svojim snaga Nikšićkog NOP odreda, sa zadatkom da organizuju zajedničku borbu hercegovačkih i crnogorskih partizana protiv okupatora, ustaša i četnika. Sjutradan (4. januara) formiran je zajednički Privremeni operativni štab NOP odreda za Hercegovinu, pri štabu partizanskog bataljona »Luka Vukalović« u Lastvi (trebinjskoj), što je bilo od presudnog značaja za razvoj partizanskog pokreta u istočnoj Hercegovini.

Za komandanta štaba izabran je Sava Kovačević, a za njegovog zamenika kapetan Đorđije Putića, za političkog komesara Petar Ilić-Drap šin, za zamenika političkog komesara Mile Kilibarda, a za vojnog savetnika pukovnik Savo Orović.[0]

Formiranje jednog ovakvog štaba, kako se kaže u zapisniku o njegovom formiranju, uslijedilo je na zahtev partizanskog rukovodstva u Hercegovini, a uz pristanak Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku. Međutim, inicijativa je došla od Okružnog komiteta KPJ za Hercegovinu i Okružnog komiteta KPJ za Nikšić i od Mira Popare i Save Kovačevića.

Privremeni operativni štab za Hercegovinu izdao je 5. 01. 1941. naredbu str. pov. br. 1, svim partizanskim jedinicama u Hercegovini za

 l) Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 7.

izvođenje akcija protiv okupatora, ustaša i pojava četnika Draže Mihailovića.

Došavši prvi put u srez gatački, major Todorović je[2] u selu Vrbi kod Gacka održao veliki zbor na kome je govorio narodu da on dolazi iz Srbije, po direktivi pukovnika Draže Mihailovića, radi preuzimanja vlasti od Italijana. On je govorio i o tome da se u istočnoj Bosni sastao sa načelnikom Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije Arsom Jovanovićem sa kojim je, navodno, postignut sporazum o zajedničkoj borbi protiv ustaša u Borču i Fazlagić Kuli. Međutim, jedno od glavnih pitanja njegovog dolaska u Hercegovini bilo je pitanje stvaranja sporazuma sa italijanskim okupatorom u borbi protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. U vezi s tim on odmah iz Fojnice kod Gacka piše Milanu Šantiću u Mostaru, koji radi u četničkoj propagandi, da je prije tri dana stigao na teren sreza gatačkog i da je preduzeo mjere da napada i pali muslimanska sela i da je o tome obavestio italijanskog komandanta u Gackom preko kapetana Vladislava Hamovića. Major Todorović naglašava da je sada najvažnije da Petković, preko Radmila Grđića i Dobroslava Jevđevića, izdejstvuje povlačenje Italijana iz Avtovca, Gacka, Nevesinja, Uloga i Kalinovika u Mostar ili negde drugo.[3]

Međutim, major Todorović ne želi da se njegovo ime nađe na dokumentu o saradnji sa okupatorom zbog kompromitacije u narodu i bojazni od partizanske propagande. Zato za manje sporazume o saradnji s okupatorom u Hercegovini, ovlašćuje niže oficire. On bi, kaže, dao svoj potpis samo na dokumentu o postignutom sporazumu evakuacije Italijana iz Hercegovine i dubrovačkog primorja.[4] U vezi sa poznatim stavom prema okupatoru major Todorović iz Fojnice kod Gacka izdaje 9. januara poznatu direktivu četnicima u kojoj kaže da bi svaki otpor Italijanima i Nemcima bio uzaludan, da bi to nanelo veliku štetu srpskom življu, te prema tome četnici moraju ostati lojalni prema okupatoru.

U vezi sa postignutim sporazumom s okupatorom major Todorović se iz Fojnice obraća pismom Milanu Šantiću, da u ime bosansko-hercegovačkih srpskih četnika sutradan (17. I 1942) obavesti svoje četničke odrede u gatačkom i nevesinjskom srezu i detaljno ih upozna sa pregovorima koji se vode sa Italijanima o međusobnoj saradnji. O postignutom sporazumu sa Italijanima u Gackom i Nevesinju major Todorović je odmah obavestio detaljno i Dražu Mihailovića.[5]

ZAROBLJAVANJE ČETNIČKOG ŠTABA U S. VRBI KOD GACKA

Major Todorović je došao sa svojim štabom u Vrbu, blizu Gacka, gde se u s. Lipniku nalazio štab sektora Gacko, komandant Mitar Kovačević - Mujo, politički komesar Blažo Đuričić, član štaba sektora Dukica Grahovac, komandant bataljona »Nevesinjska puška«. Pored mještanskih partizanskih četa na sektoru su se nalazile i jedna četa Nikšićkog NOP odreda, pod komandom kapetana Jevrema Bjelice, nešto Golijana sa Maksimom Goranovićem, Pivljana sa Jankom Tadićem i jedna četa operativnog štaba za Hercegovinu sa dr Kostom Grubačićem, štiteći pravce od upada ustaša iz Borča u sela Gatačke površi. Partizani Nikšićkog odreda i četa dr Koste Grubačića dobili su zadatak da zgodnom prilikom upadnu u štab majora Todorovića, uhvate ga, razoružaju,

2) Arhiv VII, ČA, kut. 174, reg. br. 11/2 i Arhiv VII, k. 170, reg. br. 23/4 (tA).
3> Arhiv VII, ČA, k. 231, reg. br. 1/6.
4> Zbornik, tom XIV, knj. 1, dok. br. 3.
5) Arhiv VII (CA), k. 231, red. br. 11/6 i k. 170, red. br. 16/4.

a zatim sprovedu u štab Nikšićkog odreda. Tih dana na teren Gacka stigao je iz Lastve i kapetan Đoko Putića, zamenik operativnog štaba za Hercegovinu, s namerom da izvidi stanje u severnoj Hercegovini. Takva odluka je, verovatno, doneta na osnovu podataka o njegovim planovima koji su nađeni u Todorovićevoj pošti koju su nikšićki partizani zaplenili u selu Obješeniku (Gacko), i na osnovu dotadašnjeg njegovog neprijateljskog rada, počev još od Srbije, preko istočne Bosne, Foče do Hercegovine.[6]

U selu Vrbi, 19. januara 1942. godine u momentu dok su četnici održavali sastanak, pohvatani su i razoružani Boško Todorović, Vidak Kovačević, kapetan Radojica Rončević i kapetan Vladimir Hamović, sa još 15 četnika, dok su u ovoj akciji 3 četnika poginula. Istoga dana su sprovedeni u štab Nikšićkog NOP odreda, u Gornje Polje, kod Nikšića.[7] Jednu grupu četnika sa majorom Todorovićem sprovodio je profesor Ljubo Vušović, član štaba Nikšićkog odreda, koji je bio zadužen za koordiniranje akcija u srezu gatačkom, ali sa nedovoljno jakim obezbeđenjem, jer je trebalo preći preko Kazanaca, izrazito četničke teritorije popa Perišića. Stigavši noću u komandu mesta Goliski Krstac, na teritoriji Nikšićkog odreda, umorni od puta preko snijegom pokrivene planine Golije, partizani su se malo opustili i raskomotili, smatrajući da su na slobodnoj teritoriji u Krstaču i da nema opasnosti od iznenađenja. Međutim, čuvši da crnogorski partizani sprovode majora Todorovića za Nikšić, pop Perišić je dao uzbunu, upao noću u Krstac, i bez borbe oslobodio pohapšene četničke oficire.[8] Tim povodom Milinko Đurović, politički komesar Nikšićkog NOP odreda, javlja 21. januara Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku da su bili obaviješteni da je uhvaćen major Todorović, ali da su ga četnici popa Perišića oslobodili u Krstaču, na putu za štab Nikšićkog odreda. »Ispitaćemo, kaže se, kako se to desilo i obavijestiti.«[9]

Ostale zarobljene četnike sa grupom partizana sproveo je Đoko Putića, zamjenik komandanta Privremenog operativnog štaba za Hercegovinu, i Mitar Kovačević-Mujo, ali drugim pravcem, preko sela Ravnog i Pive za štab Nikšićkog odreda. U izveštaju štaba Nikšićkog NOP odreda od 28. januara 1942. godine vidi se da je štab Nikšićkog odreda izvestio Glavni štab za Crnu Goru i Boku da su 9 od ovih četnika bili seljaci iz okoline Gacka, da su saslušani i pušteni na slobodu, jer su, kako se kaže, bili zavedeni četničkom propagandom, dok su trojica od njih osuđeni na smrt i streljani u Gornjem Polju. To su Risto Bjelica, koji je ranije bio osuđen na smrt zbog neprijateljskog rada, Vaso Popović, sveštenik iz Crkvica, rodom iz Boke, petokolonaš i razbijač NOP-a, Dušan Vojinović, rodom iz Hrvatske, vršio kurirsku službu između popa i Rista Bjelice.

Našavši se na slobodi, zahvaljujući četnicima iz Kazanaca i nebudnosti partizana, major Todorović je 23. januara 1942. godine izdao naredbu kojom pohvaljuje popa Perišića i njegovu junačku četu, koja je izvršila veliko delo. Kao komandant komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hecegovine, major Todorović je naredio da se ova njegova naredba saopšti svim četničkim jedinicama u Hercegovini, Bosni i Srbiji.[10]

Istog dana major Todorović napisao je jedno velikodušno pismo profesoru Ljubu Vušoviću u kome ističe da su ga partizani uhapsili na

[6] Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. 70.
[7] VII (CA), kut. 170, reg. br. 16/4.
[8] Arhiv VII, CA, kut. 236, reg. br. 1/9, Zbornik NOR-a, tom 3.
[9] Zbornik, tom III, knj. 2, dok. br. 36.
[10] Arhiv VII, kut. 170, reg. br. 12/4.

prevaru, pod izgovorom da dođe k njima na pregovore. »Međutim, vi ste nas oficire smatrali za izdajnike, razoružali i poveli na suđenje u Crnu Goru iako partizani iz Crne Gore ni po čemu nisu nadležni da nam sude«.

Poslije tog »neobičnog događaja« major Todorović odmah piše i jedno opširno pismo iz sela Brajićevića svome ministru vojske i mornarice Draži Mihailoviću, o stanju u Hercegovini i Crnoj Gori, u kome kaže; da je narod u nevesinjskom i gatačkom srezu izložen antidržavnoj, antimonarhističkoj, antibritanskoj i antičetničkoj propagandi komunista, koji milom ili silom traže od naroda pristupanje u partizanske jedinice, preteći ubistvom narodnih prvaka i gurajući narod u građanski rat.

Čim se domogao slobode, major Todorović je dao uzbunu. On je u panici (23. januara) depešom preko italijanske pošte u selu Jelašce, kod Kalinovika, izdao hitno naređenje svim komandantima četničkih odreda u istočnoj Bosni da obustave sva ofanzivna dejstva (ukoliko za iste nemaju izuzetno povoljnu okolnost) s tim da iz svojih odreda izdvoje po 100 do 200 boraca, dobro naoružanih i da ih pod komandom najboljeg oficira upute najhitnije i najkraćim pravcem, preko Kalinovika u Hercegovinu, na prostor Nevesinje - Gacko - Ulog, da ponesu što više bacača mina i municije i da naznače približan dan kada će koja jedinica stići. »Ovde treba, naglašava on, posebno imati u vidu da se sada radi o budućnosti Hercegovine i ostalih oblasti. Njegovo komandno mjesto, kaže major Todorović, će se nalaziti u Fojnici, između Gacka i Nevesinja, gdje mu slati sve izvještaje.

Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije koji se tada nalazio u Foči ističe da su četnici Draže Mihailovića potpuno izdali i potpuno izgubili ugled pred narodom u Bosni, a njihove jedinice su se pred neprijateljskom ofanzivom raspale i dijelom prešle pod komandu partizanskih štabova. Zato četničke grupe gde god se pojave, treba razoružavati, a njihove vođe i glavne podstrekače strijeljati. »Isto tako, vi morate po svaku cijenu, likvidirati sve četničke grupe i njihova uporišta. Za izvršenje tih zadataka odredite najbolje partizanske jedinice.« U vezi s tim, Vrhovni štab zamjera partizanima u Hercegovini, što su dozvolili da im četnici oslobode majora Todorovića. »Nemojte da vam se to drugi put dogodi,« kaže se u pismu Vrhovnog štaba od kraja januara 1942.[u)]

FORMIRANJE 1. UDARNOG HERCEGOVAČKO-CRNOGORSKOG BATALJONA

Poslije sastanka hercegovačkog i crnogorskog rukovodstva u Privremenom operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu u Lastvi, odmah se pristupilo, s obje strane, intenzivnim pripremama za formiranje jedne jake, mobilne udarne partizanske jedinice, od odabranih politički visoko svjesnih boraca iz Hercegovine i Crne Gore koja će biti spremna za beskompromisnu borbu protiv okupatora i snaga domaće kontrarevolucije. Formiranje takvih mobilnih udarnih četa i bataljona, namjenjenih prvenstveno za borbu protiv četničkih formacija, uslijedilo je odmah nakon sastanka u Ivančićima, naredbom Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije svim Glavnim štabovima NOP odreda. Dolaskom Slobodana Principa, člana Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, u Privremeni operativni štab NOP odreda za Hercegovinu u Lastvi, održan je sastanak kome je prisustvovao i Milinko Đurović, ispred štaba Nik-

n> Zbornik, tom II, knj. 2, dok.br. 114.

šićkog odreda. To je ujedno bio i prvi kontakt između Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i Boku kotorsku.

Poslije svestranih priprema s jedne i druge strane, formiran je 22. januara 1942. u selu Baljci (Bileća) 1. udarni Hercegovačko-crnogorski bataljon. U njegov sastav ušle su dvije udarne čete iz trebinjskog i bilećkog sreza i jedna udarna četa iz nikšićkog sreza - ukupno 250 boraca sa jakim automatskim pješadijskim naoružanjem. U s. Berkoviće (stražu) ušao je u sastav jedan vod, a u s. Zovi Do (Nevesinje) jedna četa, kao 4. sa 80 boraca. Bataljon je 5. II 1942. imao više od 300 boraca. Štab bataljona su sačinjavali Vlado Šegrt, komandant, Stevo Kovačević, politički komesar, Ljubo Kovačević, zamjenik komandanta, Milija Stanišić, zamjenik političkog komesara. Za rukovodioca SKOJ-a i omladine određen je Slavko Stijačić-Slavo, za referenta saniteta u bataljonu Božo M. Kovačević, a potom dr Safet Mujić, intendant Dušan Aleksić, zamenik Branko Katić. Istom naredbom postavljene su i komande četa i to: za komandira 1. čete Nikolu Ljubibratića, a Asima Zupčevića za političkog komesara, za komandira 2. čete Obrada Šakotića, a za političkog komesara Rista Kraljevića, za komandira 3. čete Blagoja Đurđevca, a za njegovog političkog komesara Miloslava V. Aleksića, za komandira 4. čete Mirka Radovanovića, a za političkog komesara Sava Čolovića.

Situacija između četnika i partizana u srezu bilećkom bila je veoma kritična. Svakog časa moglo je doći do oružanog sukoba. Nalazeći se u nepovoljnoj situaciji u koloni u pokretu, partizanima nije bilo do zametanja kavge sa bilećkim četnicima sa kojima su, osim toga, imali gorko iskustvo u Ljubomiru. Bilo je to 14. januara 1942. godine kada su prvi put četnici otvorili vatru na partizane i teško ranili Manojla Benderaća, komandira Lastvanske čete. To je bio i prvi oružani sukob sa četnicima u Hercegovini. Ovaj napad četnika na partizane organizovao je poručnik Jovan Mišeljić i žandar Sava Kovač. Zbog toga su partizani smirivali situaciju, želeći da se bez borbe prebace u srez stolački. Ipak, posle dosta žučne diskusije sa četničkim rukovodstvom, Udarni bataljon je prešao bez zadržavanja preko teritorije Bilećkog četničkog bataljona, maršujući usiljenim maršom prema Dabru (Stolac).

Bataljon je spremno nastavio noćni marš prema Dabru. Usput je počeo da pada snijeg sa mećavom, koja je zasipala u lice. Pognutih glava, da snijeg ne pada u oči, koračali su borci prema Orahovicama. Ovi tereni poznati su po dubokim snežnim nanosima. A kakvi su tek u Nevesinju i planinama oko njega? Vjetar je brzo naneo snijeg u smetove preko metar visine. U njih su borci upadali do pojasa. U Orahovice i Fatnicu bataljon je stigao tek oko pola noći. Udarni bataljon se te snježne i hladne zimske noći smjestio u seoskim kućama.

Sutradan, prije pokreta iz Orahovice u Bataljon je došao Miro Popara, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Hercegovinu. On je pozdravio borce i rukovodioce i zaželeo im puno uspeha u izvršavanju postavljenih zadataka.

Rekao je da partizani ne smiju imati kolebljiv stav prema četnicima koji, uz pomoć okupatora, hoće da uspostave svoju vlast u Hercegovini, naprotiv, prema njima se mora najoštrije postupati kao i prema četničkim oficirima.

Stigavši u srez stolački, štab Udarnog bataljona odmah je odlučio, da u sadejstvu sa stolačkim partizanskim bataljonom razoruža sve četnike, u Dabarskom polju. Trebalo je brzo i odlučno dejstvovati. Tako je u akciji razoružavanja četnika došlo do borbe u Berkovićima. Najveći otpor dali su četnici iz kuće Ivkovića. Njih oko 30, sa komandantom, privedeni su u štab Prvog udarnog bataljona u Berkovićima.

Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon osudio je na smrt streljanjem Vjekoslava Đurića, bivšeg narednika, komandanta stolačkog četničkog bataljona; Đorđa Vukomanovića, poznatog neprijatelja partizana, Jefta Pešikana, bivšeg gostioničara i Dušana Krnjevića, bez zanimanja, dok je uslovno na godinu dana kaznio 12 četnika.

Od Baljaka (Bileća) do Berkovića - Stolac su sama zgarišta. Tu su ustaše 5. juna 1941. pobile 152 Srba i bacili u Koritsku jamu, a u stolačkom srezu ubile više od 1.400 srpskog življa. Posle toga, krajem avgusta 1941. ovde je pobijeno više od 400 lica, muslimanske narodnosti i bačeno u jamu »Čavkarica« iznad s. Berkovića. U srezu Nevesinje ustaše su pobile 1941. blizu 300 lica srpske narodnosti.

Do dolaska majora Todorovića sa svojim štabom u srezu nevesinjskom nije bilo oružanih sukoba između partizana i četnika, kao što ih nije bilo ni u bilećkom i gatačkom kraju. Između partizana i četnika uglavnom se vodila žestoka politička borba na terenu za pridobijanje širokih narodnih masa.

Mnogo prije majora Todorovića na rad u Nevesinje upućeni su oficiri Draže Mihailovića, Branko Šoškić, Radojica Rončević, Mihajlo Koprivica, Vladislav Hamović, Mutimir Petković i drugi. Oni su narodu ponavljali stalno jednu istu priču u kojoj su veličali okupatora, njegovu vojnu silu i tehniku, fašizam i nacionalizam protiv koga se ne može boriti goloruki narod. Zato treba čekati i biti lojalan prema okupatoru, govoreći da sve zlo narodu dolazi od komunista i njihove borbe protiv okupatora.

I baš u trenutku dok se Udarni bataljon spremao za pokret sa Berkovića (Stolac) u pravcu Nevesinja, u štab Bataljona stigla su dva četnička kurira, s kokardama na kapama i redenicima preko ramena, sa pismom od majora Boška Todorovića i vojvode Petra Samardžića, pravo iz Nevesinja, u kome poručuju i stavljaju do znanja da neće dozvoliti pristup partizanima u nevesinjskom srezu.

Dan je bio da ne može biti gori za pokret. Snažna sniježna mećava bila je pravo u oči.

Međutim, baš u trenutku kada je prethodnica bataljona izbila na vrh planine pojavili su se kuriri iz partizanskog bataljona »Nevesinjska puška«, koji javljaju da je iz Nevesinjskog polja krenula prema Trusini velika kolona četnika. Na samom prevoju Trusine prethodnica bataljona je naišla na četničku zasjedu, koja je u prvom dodiru sa partizanima otvorila vatru iz mitraljeza. Partizanska prethodnica je prihvatila borbu, pa je izdato naređenje da se bataljon razvije za borbu. Prva četa sa komandirom Nikolom Ljubibratićem, nastupala je prema brdu Volujača, kota 1013, u pravcu Trusinjske površi, treća četa sa komandirom Blagojem Đurđevcem u pravcu zaseoka Krivi Do - Selo Trusina, i druga četa, sa zamenikom komandira Obradom Šakotićem, u pravcu brda Straževića i Ržanin, kota 1143. Hrabri puškomitraljesci Nikola Bjelica-Breda i Danilo (Rista) Šarenac, sa pomoćnicima Pantom Sredanovićem i Lazarom Bjelicom, osuli su paljbu po četničkim položajima kod zaseoka Krivi Do. Pred nadmoćnom vatrom Udarnog bataljona četnici su se povukli levo i desno od puta Berkovići - Džinova Mala, iznad sela Mokri Do i Košuta. Sve tri čete izvršile su juriš na neprijatelja. U sumrak su zauzeti prvi četnički položaji. Major Todorić i vojvoda Samardžić, nakon prvog vatrenog položaja odbačeni su u pravcu Džinove Male i Odžaka.

U ovoj borbi na pl. Trusini (k. 1200) poginuli su Milan Grahovac, komandir četničke čete i četnici Čedo, Mitar i Vaso Aćimović, dok je njih šest bilo ranjeno. Na našoj strani lakše su ranjeni borci: Jocović Mi-

losav i Kapor Vlado, obojica od bombe, koju su bacili četnici na partizane kada su prilazili selu, u zaseoku Mokri Do.

Ovo su bili tragični momenti. Na ovom istom mjestu nevesinjski ustanici 3. jula 1941. su dočekali ustaške bojne i porazili ih, ubili doglavnika Ante Pavelića, Miju Babića i velikog ustaškog vođu Pogorelca, a nas partizane dočekali su četnici, koje je organizovao major Todorović i Petar Samardžić, pa smo pored okupatora i ustaša imali u Hercegovini i četnike, sa kojima smo vodili oružanu borbu.

U novostvorenoj vojnopolitičkoj situaciji u Nevesinju major Todorović izdaje 6. II 1942. godine naredbu svim četničkim odredima u Hercegovini za sprečavanje prodora partizanskih snaga u srez nevesinjski. Todorović je naredio komandantima četničkih odreda da četnički komandanti treba da obrazuju leteće čete koje će nositi naziv »Srpske hajdučke čete« i koje će dejstvovati na hajdučki način, po principu »oko za oko, zub za zub«. Bila im je dozvoljena i saradnja sa Italijanima, prema sporazumu od 11. januara 1942. u Mostaru, o miroljubivim namerama prijateljskih trupa prema italijanskim trupama koje se nalaze na tom području radi obezbeđenja rada i pokreta.

Štab Udarnog bataljona došao je na ideju da pozove na razgovor Petra Samardžića, vođu nevesinjskih četnika, koji je još u bivšoj Jugoslaviji važio kao jedan od političara i prvaka Zemljoradničke stranke u Nevesinju. Brzo je uspostavljena veza. Prijedlog je prihvaćen i sastanak je zakazan u selu Zovi Do. Ša strane Udarnog bataljona na sastanak u određeno vrijeme došli su komandant i politički komesar Udarnog bataljona. Međutim, četničko rukovodstvo se predomislilo pa je na sastanak uputilo samo komandira četničke čete, Nevesinjca Četka Petkovića, sa nekoliko svojih četnika. Oni su na kapama imali kokarde a na rukavima lijeve ruke crne trake sa mrtvačkom glavom, na kojima je ispod 'mrtvačke glave pisalo »Smrt Turčinu - sloboda Srbinu«. Udarnici su se našli u dosta nezgodnoj situaciji, pozdravili su četnike sa »Smrt fašizmu - Sloboda narodu«, a četnici - vjerom u boga za kralja i otadžbinu. Izgledali su dosta zbunjeno. Posedali su jedni prema drugima. Četko Petković, bio je omalen čovek, zarastao u gustu bradu, ali sa očima kao zvijer, sa redenicima preko oba ramena, nekoliko bombi oko pasa i puškom kragujevačkom.

Došlo je do spontanog nevezanog razgovora. Onda je politički komesar Udarnog bataljona postavio pitanje komandiru Petkoviću za koga se on bori, za koga se bore nevesinjski četnici i ko njih vodi. »Mi se borimo za kralja i otadžbinu, a vodi nas major Todorović i pukovnik jugoslovenske vojske u otadžbini, Draža Mihailović«, odgovorio je Četko Petković i zatim nastavio: »Za koga se vi partizani borite i ko vas vodi?« Došlo je do bučne diskusije. Partizani su rekli četnicima da je Draža Mihailović u službi nemačkog i italijanskog okupatora, a takođe da su i svi njegovi oficiri izdajnici svoga naroda. Pobunio se Četko Petković, seljak, komandir četničke čete. Duboko uvrijeđen i žestok počeo je napadati partizane kako ih vodi nekakav Broz, bravarski radnik, zvani Tito.

Osmog februara 1942. godine održan je u Gornjem Drežnju sastanak štaba Prvog udarnog bataljona sa štabom bataljona »Nevesinjska puška«, koga su predstavljali, zamenik komandanta Obren Ivković, politički komesar Savo Medan (španski borac) i zamenik političkog komesara Života Neimarović. (Komandant bataljona Dukica Grahovac, bio je tih dana na položajima - prema Borču, u nevesinjsko-gatačkoj površi). Na ovom sastanku komandanti bataljona podnijeli su izvještaje o izvedenim akcijama i uspjesima partizana u borbi protiv stolačkih i ne-

vesinjskih četnika, a zatim je dogovorena dalja zajednička aktivnost u nevesinjskom srezu.

U Drežnju su se toga dana nalazili Brana Kovačević sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu i Vlado Ivković rukovodilac SKOJ-a za srez Nevesinje, sa kojima su se povezali rukovodioci SKOJ-a iz bataljona za usklađivanje rada sa omladinom na terenu.

Međutim, ni neprijatelj nije sjedio skrštenih ruku. Odmah po dolasku Prvog udarnog bataljona u Odžak, major Todorović je (6. februara 1942. godine) izdao naređenje svim četničkim komandantima u Hercegovini i to: komandantu VI grupe odreda, kapetanu Salatiću, donjonevesinjskim četničkim odredima, bratu Petru Samardžiću, gornjonevesinjskog četničkog odreda, bratu naredniku Tomu Guzini, gatačkih odreda, bratu-poručniku Miloradu Popoviću, donjogatačkog bataljona, bratu Milanu Zirojeviću, Gornjogatačkog bataljona, bratu Radojici Perišiću; graničnog bataljona, bratu Anti Bjeletiću, ljubomirskog bataljona, bratu Savi Kovaču.[12]

U Miljevcu kod Nevesinja, u zgradi na poljoprivrednom imanju održan je sastanak 7. februara 1942. između predstavnika Italijana i četnika.[13] Na sastanku su bili prisutni od strane okupatora komandant italijanskog garnizona u Nevesinju major Luigi Lore, sa svojim ađutantom, a od strane četnika Jevđević Dobrosav, četnički ideolog i delegat pri štabu II italijanske armije u Sušaku, odnosno pri VI italijanskom korpusu u Dubrovniku, major Boško Todorović, četnički komandant za istočnu Bosnu i Hercegovinu, kapetan Danilo Salatić, potporučnik Mutimir Petković i vojvoda Petar Samardžić, prvak Zemljoradničke stranke, vođa nevesinjskih četnika, kao i nekoliko lokalnih četničkih vođa. U pratnji italijanskog majora bilo je 50 italijanskih vojnika alpinaca, dok je štab majora Todorovića pratilo oko 50 naoružanih četnika. Na ovom sastanku razgovori su vođeni na francuskom jeziku. Sastanak je trajao oko 4 časa. Cilj sastanka je bio da se nađe rešenje između italijanskih, ustaških i četničkih snaga, da se zajednički stane na put partizanskim snagama koje su ojačane prisustvom Udarnog bataljona u nevesinjskom kraju. Na ovom sastanku zaključeno je da četničke i ustaške vlasti prekinu akciju međusobnog neprijateljstva i nađu zajedničke tačke u borbi protiv komunista; da se što pre pozovu seoske starešine, predstavnici Muslimana kao i predstavnici četnika, s tim da isti obećaju komandantu italijanske vojske u Nevesinju da se neće među sobom napadati. Italijanska komanda je odmah preduzela mere da izvrši odluke sastanka. Ona je pozvala predstavnike četnika i Muslimana iz više sela nevesinjskog kraja u Nevesinje, gde su narednih dana održani sastanci i dogovori. Na ovom sastanku je dogovoreno da Muslimani i četnici više ubuduće neće voditi međusobnu borbu, već će usmeriti akcije protiv partizana.[14]

POKRET PREMA BORCU

Ustaška milicija iz Borča zavedena jakom ustaškom propagandom bila je vrlo agresivna. Ona je februarskih dana sa jačim snagama napala na srpska sela u Nevesinjskoj - Gatačkoj površi. Na tu vijest Štab Udarnog bataljona je sa glavninom svojih snaga odmah odmarširao da pruži pomoć napadnutim selima koja je branio Dukica Grahovac, komandant

[12] Zbornik, tom XIV, knj. 1, dok. br. 54.
Arhiv VII, kut. 1708, reg.br. 23/4; kut. 144a (NDH) reg. br. 14/7-1.
[14] Zbornik, tom IV, knj. 35, dok.br. i Arhiv VII, k. 1900, reg. br. 1/4-5.

bataljona sa svojim četama, dok je politički komesar Bataljona Stevo G. Kovačević sa jednom četom ostao prema okupatoru i četnicima kod Nevesinja. U Odžaku je ostala četvrta novoformirana nevesinjska četa, kao dobar poznavalac terena, sa komandirom Mirkom Radovanovićem, zamenikom Dragom Papićem i političkim komesarom Savom Čolovićem, sa zadatkom da i dalje budno prate pokret četničkog štaba. Varošica Odžak, bila je opštinski centar i poznato partizansko uporište udaljeno od nevesinjskog garnizona oko 6-7 km. Tu su poznate partizanske porodice Papići i Brenjo, a u zaseoku Krekavica, Čolovići, iz kojih je jedan broj omladinaca odmah stupio u redove Prvog udarnog bataljona.

Prvi udarni bataljon je 12. februara 1942. godine izvršio pokret prema Nevesinjsko-gatačkoj površi. Sa bataljonom su bili i nevesinjski borci-omladinci, meštani koji znaju staze i puteve. U ovom kraju, sela liče jedno na drugo. Maršujući bataljon je stigao u selo Donji Bratač, gde se nalazi kuća četničkog vojvode i vođe Petra Samardžića.

Oko pola noći u selo Gornji Bratač stiglo je sa vojvodom Samardžićem oko 200 četnika. Među njima ih je bilo i iz istočne Bosne. Ćim je štab bataljona saznao ovo, odmah je pozvao komandire i političke komesare da im saopšti situaciju. Izdato je naređenje za pripravno stanje u Bataljonu. »Pretpostavlja se da nas četnici mogu napasti i da može doći do borbe, jer smo upali na teritoriju koju četnici smatraju svojom. Oni prete i stalno su oko nas. Treba se držati junački, odlučno« - preneli su komandiri. Rečeno je još da rano u zoru vršimo pokret u pravcu nevesinjsko-gatačke površi. U zoru, baš kada je Bataljon krenuo iz sela Bratača, primetili smo četnike po okolnim glavicama i kosama, prema brdu Pločno, selu Knežaku i selu Orlovici.

Čim je naša prethodnica izašla iz sela, neko od četnika je povikao da stanemo »Kuda idete, šta tražite u ovom kraju, ko ste vi, zašto ste ubili našeg komandira i ostalu braću«? To je bila sadržina reči. Naša kolona išla je mirno. Galame četnici, zbunjeni što se niko od partizana ne obazire na njihovu viku. Svaki od njih hteo je nešto da kaže: »Zašto ovo, zašto ono«. Kada se malo stišala galama, komandant Bataljona, Vlado Šegrt, iz kolone, na sav glas je rekao da smo mi partizanska vojska koja se bori protiv okupatora, Italijana i ustaša i svih onih koji im pomažu, da sada idemo prema Borču i Fazlagić Kuli, da zaštitimo srpski živalj, koga kolju i pale ustaše. Četnik koji je galamio bio je vojvoda Petar Samardžić. Vlado je pozvao Samardžića da idemo svi na Borač. Petar je odgovorio da on neće na Borač, da je tamo već bio, a sa komunistima pogotovo. Milija Stanišić, zamenik političkog komesara Bataljona, na glas je rekao četnicima: »Ako ste spremni za borbu, onda napred zajedno na Italijane i ustaše, ili ostavite puške pa sedite kod kuće«. Nastavljen je marš iz Bratača i stigli smo u selo Žalom.

Nastupalo se oprezno sa jakim obezbeđenjem jer se znalo da se u Ljeskovom Dubu nalaze četnici sa Tomom Guzinom, narednikom bivše vojske, na čelu. Bataljon je stigao kasno noću i razmestio se po selu. Partizanske patrole su uhvatile te noći dva četnika koji su, sa Tomom Guzinom, bili glavni organizatori četnika u Ljeskovom Dubu i preko kojih je održavana veza sa Italijanima u Gackom, i jednu ženu za koju su mještanski partizani smatrali da je špijun. Poslije saslušanja je sve troje osudio na smrt streljanjem: Gedeuma Guzinu, trgovca iz Fojnice, Jovana Buhu, trgovca iz Fojnice i Jelu Mučibabić, iz Ljeskova Duba.[151]

Dolaskom Prvog udarnog bataljona u s. Slivlje, Dubljeviće i Jugoviće čije se kuće skoro ne vide jer su zatrpane u snegu, Koča Popović,

15) Arhiv VII, kut. 225, reg. br. 13/5-15.

komandant Prve proleterske brigade javlja Vrhovnom štabu u Foči da je na području nevesinjsko-gatačke površi stigao Prvi udarni bataljon od 170 pušaka, sa komandantom Vladom Šegrtom i zamenikom političkog komesara Milijom Stanišićem. Osim snaga Udarnog bataljona, kaže Koča, u Gornjim i Donjim Jugovićima nalazi se i jedna Kombinovana četa[16)] partizana od 95 ljudi (40 Golijana, 43 Nikšićanina i 12 Pivljana), koja je zamenila nevesinjske partizane u selima Alađuga, Obješenik, Gornji i Donji Jugovići, Vrbovac, Domrke i Gornju Kokorinu, na straži prema Borču. Komandir ove čete je Jevrem Bjelica, vazduhoplovni kapetan iz Banjsko-Vučedolskog partizanskog bataljona i privremeni politički komesar Maksim Goranović iz Golijskog bataljona Nikšićkog NOP odreda. Na straži prema ustaškom Borču dežurale su od prvog dana stvaranja NDH narodne čete za samoodbranu. U Borču je još prije rata osnovana ustaška organizacija, koja je javno na skupovima veličala fašističku Nemačku, sa glavnim organizatorom Alijom Šuljkom, profesorom i poslaničkim kandidatom na listi Hrvatske-seljačke stranke. Ustaše iz Borča, a tako i iz Fazlagić Kule i Gacka, u toku 1941. i početkom 1942. godine stalno su vršili ispade i paljenje okolnih srpskih sela. Ova sela sa malim brojem stanovnika i veoma oskudnim naoružanjem nisu mogla da se suprotstave brojno jakim i dobro naoružanim ustašama, te su neprekidno pretvarana u zgarišta i pustoši. U zoru 4. januara 1942. nekoliko stotina ustaša napalo je Gornje, Bodežišta, Tarahin-Do i Vratio. Suprotstavila im se mesna četa pod komandom Obrada Petkovića i Branka Terzića i četa Župsko-pivskog bataljona pod komandom Janka Tadića kao i četa Vula Skoka. U ovom okršaju poginulo je više od 40 meštana Srba i boraca, među njima Luka Nenezić sekretar sreskog komiteta KPJ i Ranko Mihić sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a. U osvit 7. januara 1942. boračke ustaše u selima Gornjeg Borča pobile su sav srpski živalj, njih oko 150 lica među kojima oko dvadesetero dece ispod deset godina.

U Jugovićima su se takođe dosta dugo nalazili i djelovi Kombinovane čete Operativnog štaba za Hercegovinu, sa dr Kostom Grubačićem. U dogovoru sa Grubačićem, borci njegove čete ušli su u sastav Prvog udarnog bataljona, a on se vratio za Operativni štab u Lastvu. Nikšićanima je tih dana došla smjena i oni su se vratili na svoj teren. U selu Jugovićima nalazio se i komandir Jugovićke partizanske čete Peko Tomić, žandarm u bivšoj Jugoslaviji i politički komesar Vule Skoko, seljak - komunista sa šubarom od jagnjeta na glavi na kojoj je utisnuta velika petokraka zvezda. To je pravi gorštak, srednjeg rasta, širokih ramena, velikih brkova, duhovitog i pametnog razgovora. Obaviješten o dosta nepovoljnoj vojno-političkoj situaciji u sjevernoj Hercegovini, Vrhovni štab NOP i DVJ je 4. II 1942. godine naredio štabu Župsko-pivskog bataljona, koji se nalazio u rejonu Foče, da pruži pomoć partizanima u srezu gatačkom.

Ove partizanske snage bile su slabog borbenog kvaliteta. »Ni Pivljani ni jedan dobar dio Nikšićana nije htio uopšte da se bori protiv četnika popa Perišića« kaže Blažo Đuričić u pismu štabu Nikšićkog odreda.[171]

U svim dokumentima Vrhovnog štaba NOP i DVJ, naređenjima, direktivama i pismima Operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju naglašava se da sa četnicima ne može više biti nikakvih kontakata, već da ih treba razoružavati gdje se god pojave, a njihove

[16)] Zbornik NOR-a, tom IV, kni. 3, dok.br. 70, tom III, knj. 9, dok 40.
[17>] Zbornik, tom III, knj. 2, dok. 92.

vođe izvoditi pred sud i najoštrije suditi, kao izdajnike narodne borbe protiv okupatora i njihovih pomagača, a imanja konfiskovati u korist NOB-a.

AKCIJA U KIFINOM SELU

Glavne snage (tri čete) prvog udarnog bataljona kratko su se zadržale na gatačko-nevesinjskoj površi. Dvije njegove čete sa zamjenikom komandanta Ljubom B. Kovačevićem i zamenikom političkog komesara bataljona Milijom Stanišićem vratile su se na teren Donji Drežanj - Slato, dok je komandant bataljona Vlado Šegrt sa jednom četom pošao u pravcu sela Koleška, da se sastane sa Jovanom Draganićem četničkim prvakom toga kraja. Nameravao je da mu iznese ciljeve narodnooslobodilačke borbe koju vode partizani Jugoslavije protiv okupatora i ustaša, pa prema tome i stav partizana prema četnicima Draže Mihailovića. Do sastanka i razgovora ubrzo je i došlo, ali svak je ostao pri svome poznatom stavu.

U međuvremenu, dok se štab Udarnog bataljona nalazio na Nevesinjsko-gatačkoj površi, četa sa političkim komesarom bataljona Stevom G. Kovačevićem organizovala je praćenje četničkog štaba sa majorom Boškom Todorovićem na čelu, koji se kretao sa svojim obezbeđenjem u najbližoj okolini Nevesinja. Najodgovorniji zadatak u praćenju i u dostavljanju podataka o kretanju majora Todorovića uzela je na sebe partijska ćelija u selu Bratču, odnosno njen sekretar Vojo Gušić i član KPJ Pero Gušić, sa kojima je štab bataljona odmah po dolasku u rejon Bratača uhvatio vezu, a koji su po zadatku obavještavanja o neprijatelju bili stalno u vezi sa političkim komesarom Stevanom G. Kovačevićem.

Tri puta je za tri noći iz Odžaka, na osnovu dobivenih podataka iz Bratača, išla u noćne akcije na četnički štab majora Todorovića, ali svaki put je udarila u prazno, jer podaci koje je dobila od partijske organizacije nijesu bili dobro provjereni. Jedna februarska noć bila je tako strašna da se četa u velikoj snežnoj vejavici čitavu noć vrtela u krugu i došla na isto mjesto odakle je pošla. Skoro se posumnjalo u tačnost izveštaja i podataka koje je dostavljala partijska organizacija iz Bratača, pretpostavljajući da niko od mještana, pa ni članovi Partije ne žele da u njihovom selu dođe do likvidacije četničkog štaba. Osim toga, major Todorović je stalno motrio na kretanje partizana. Jednom, zahvaljujući svojoj neopreznosti povjerovao je partizanima, pao je u ruke partizana, ali im je srećno izmakao. Zato je svake noći menjao svoje komandno mesto i teško je bilo utvrditi gde je zanoćio. Tu je u neposrednoj blizini i selo Bratač, jako četničko uporište vojvode Petra Samardžića, pa je smatrao da mu nije potrebno jače lično obezbeđenje od partizana. Osim toga na komunikaciji Nevesinje - Ulog, italijanske trupe su držale jaku posadu u Plužinama (7 km od Nevesinja) kao sastavni deo odbrane grada Nevesinja, jer je ta raskrsnica (u uslovima zimskog ratovanja u Hercegovini) bila veoma značajna za održavanje saobraćaja čišćenjem snijega sa komunikacija prema Gacku i Kalinoviku.

I kad se najmanje verovalo u uspjeh zamišljene akcije došli su u Odžake u komandu čete braća Vojo i Pero Gušić, snažni i zdravi momci i saopštili političkom komesaru bataljona Stevu Kovačeviću da je major Todorović sa svojim štabom zanoćio u Kifinom selu, na cesti nedaleko od Nevesinja. Politički komesar bataljona imao je osnova da i ovaj put posumnja u tačnost najnovijih podataka, ali je bio uporan i svijestan što znači uspjeh zamišljene akcije za vojnopolitičku situaciju u Hercegovini.

Odmah je sve bilo spremno za pokret, jer je četa bila u mobilnom stanju. Pred samu akciju toga dana, stigao je iz Drežnja u Odžake zamjenik komandanta Ljubo Kovačević i komandir Nikola Ljubibratić i politički komesar čete Asim Zubčević. Borcima Udarnog bataljona su se te hladne februarske noći priključili i borci Odžačke partizanske čete sa Dragom Papićem. Određeno je oko 100 boraca, pretežno članovi Partije, SKOJ-a, komandiri četa, vodnici, desetari i politički komesari. Nakon kratkog dogovora i upoznavanja boraca sa zadatkom noćne akcije u Kifinom Selu, braća Gušići su se stavili na čelo kolone. Zbog velikog snijega nije se išlo direktno prema Kifinom selu, nego prtinom prema Nevesinju do sela Batkovića. Kolona je premorena stigla do sela i tu posedala u neke napuštene kuće. Od Batkovića do Kifinog sela italijanski garnizon iz Nevesinja očistio je cestu od snijega, radi svoje posade u Plužinama. Kolona se sada brže kretala, da bi se februarska noć iskoristila do maksimuma, a borci su bili politički dobro pripremljeni da izdrže i da daju sve od sebe.

Brzo se stiglo do seoske crkve i prvih kuća ispred Kifinog sela. Tu je politički komesar bataljona Stevo Kovačević izvršio raspored boraca za napad. Formirano je 5 udarnih grupa za napad na 5 seoskih kuća u kojima su te noći prema dobijenim podacima od partijske organizacije iz Bratača zanoćili major Todorović i njegovi oficiri. Svaka udarna grupa dobila je svoj specijalni zadatak i posebnog vodiča za objekat napada. Zadatak je bio pohvatati ili u borbi po svaku cijenu uništiti oficire Draže Mihailovića. Pored ostalog, udarne grupe su ^d partijske organizacije u Bratču dobile njihova imena i ime domaćina u čijoj se kući nalaze četnici. U Kifinom selu u noći 19/20. februara 1942. zanoćio je major Todorović sa svojim oficirskim četničkim štabom: Radojicom Rončevićem, kapetanom Danilom Salatićern, kapetanom, Jovanom Mišeljićem, poručnikom i profesorom Nedeljkom Jokanovićem, članom štaba.

Sve udarne grupe pošle su na izvršenje zadatka. Ostavljeno je samo obezbeđenje na cesti u slučaju intervencije iz nevesinjskog garnizona sa vodom vodnika Boža Krivokapića i mitraljescem Vukom Torovićem; mada se iz iskustva znalo da se Italijani ne kreću noću iz svojih bunkera. Blokirane su, takođe, i prve kuće na kraju sela da se ne dozvoli da se neko ne provuče prema Nevesinju i javi Italijanima, mada se u tako hladnim februarskim noćima, niko ne kreće iz snijegom zavejanog sela (na oko 30 stepeni ispod nule). Kada su bile podeljene sve uloge za izvršenje zadataka u ovoj akciji, politički komesar bataljona obratio se Voju Gušiću, riječima: »Vodi me pravo na majora Todorovića«. Sa sobom je uzeo Blagoja Đurđevca, jednog od najboljih komandira četa u Udarnom bataljonu, Slavka Kosku, puškomitraljesca, istaknutog omladinca i člana KPJ i komandira voda Todora Ninkovića, ukupno oko 15 boraca. Bilo je oko pola noći, kada su se udarne grupe u najvećoj tišini, nečujno uputile na izvršenje zadatka. U selu se čuo samo uznemireni lavež pasa. Kifino selo je veliko naselje, na samoj cesti sa seoskim kućama od tvrdog materijala. U seoskoj kući na spratu, inače seoskoj gostionici domaćina Sima Zirojevića nalazili su se na prenoćištu, bez ikakvog obezbeđenja, major Boško Todorović i profesor Nedeljko Jokanović, član štaba. Nikakvog znaka nije bilo da se u kući na spratu nalazi neko od članova četničkog štaba. Komandant četničkih formacija za istočnu Bosnu i Hercegovinu, artiljerijski major i generalštabni oficir bivše jugoslovenske vojske Boško Todorović, propustio je te noći da postavi jaku stražu i sebi osigura miran san. Malo čudno za vojnika profesionalca. Ili je možda mislio da je siguran s obzirom da je zanoćio

pod zaštitom italijanskih trupa. Politički komesar Udarnog bataljona bio je iznenađen takvom gluvom tišinom. Pomislio je da je još jedanput u akciji udario u prazno. Ipak je, za svaki slučaj, u najvećoj tišini puškomitraljesca Slavka Kosku, radnika iz Nikšića, sa svojim puškomitraljezom »Brno« postavio preko puta ceste, da pod vatrom drži sve prozore gostionice. Obigravajući oko kuće, on je osluškivao na prozoru prizemne sobe i čuo da neko glasno spava - hrče. Još niko u selu nije opalio metka, samo se lavež pasa još više oglasio. Sve je to izazivalo sumnju u tačnost podataka braće Gušić. Da bi se zaista uvjerio ko se nalazi u kući Zirojevića, komesar bataljona je kucnuo na prozor domaćina kuće. On je odmah ustao i povikao »Ko je?«. »Kuriri majora Boška Todorovića« odgovorio mu je Stevo Kovačević. Domaćin je ustao i mirno otvorio vrata. Upitan ko se nalazi u kući, osim njegove porodice, domaćin je odgovorio zbunjeno: »Nema nikoga«. Pošto ga je politički komesar osvetlio baterijskom lampom, i sa pištoljem u ruci upozorio da će odgovarati ako se sem njegove familije još neko nađe u kući, isti je izjavio đa se u sobi, na spratu, nalazi major Boško Todorović sa još jednim čovjekom. Politički komesar bataljona bio je uzbuđen, jer nije očekivao takav odgovor. Naredio je šapatom domaćinu kuće da ide ispred njega uz drvene stepenice i da mu pokaže sobu majora Todorovića, što je ovaj odmah i učinio. Sa komesarom je bio i komandir Đurđevac. Svi su se sada, u gluvoj noći, našli pred vratima njegove sobe, koja nije odavala znaka da se u njoj neko nalazi. U toj savršenoj tišini politički komesar bataljona kucnuo je na vrata od spavaće sobe majora Todorovića i viknuo: »Boško Todoroviću, opkoljen si od partizana, predaj se, nećemo ti ništa«. U tom momentu isti je u bunilu skočio iz kreveta, otvorio vatru iz pištolja i kroz vrata ranio u ruku komandira čete Blagoja Đurđevca i onesposobio ga za borbu. To je bila velika nesreća za ovu udarnu grupu. U istom trenutku puškomitraljezac je osuo vatru po prozorima koji gledaju na cestu, a komesar bataljona Stevo Kovačević potrčao sa sprata na ulicu i kroz prozor koji se raspršio od mitraljeskih rafala Slavka Koske ubacio u njegovu sobu »kragujevačku« bombu. Bomba je eksplodirala i od nje je poginuo profesor Nedeljko Jokanović, član štaba majora Todorovića, a major Todorović je i dalje davao jak otpor. U momentu kada se politički komesar bataljona spremao da ubaci još jednu bombu, major Todorović je, u pidžami sa pištoljem u ruci, iskočio sa sprata kuće u duboki snijeg, pored komesara. Stevo je pokušao da opali iz puške, ali zbog velikog mraza puška je otkazala pa se on bacio na majora Todorovića. Došlo je do gušanja. Prvi je priskočio Slavko Koska, puškomitraljezac. »Braćo Srbi«, obratio se major Todorović partizanima, »zar sam ja zaslužio da ovako ginem«. Htio je da na toj sentimentalnoj paroli izazove sažaljenje kod partizana. Oko majora Boška Todorovića okupili su se Ljubo Kovačević - Mizara, Vojo i Pero Gušić, Drago Papić, Savo Čolović, Slavko Stijačić-Slavo, Veljko Ivković, Asim Zubčević, Nikola Ljubibratić, Nikola Bjelica - Breda, Savo Brenjo, Pajo Džodžo, Risto Kraljević, Veljko Kruška, Petar Pašajlić, Pero Rašević, Jovo Spaić, Obrad A. Šakotić, Gligor Vukoje, Rako Zubac, Petar Abramović i dr. Žestoka se vodila borba na više mesta u selu. Italijanska posada na drugom kraju sela bila je uznemirena, otvarala je vatru iz svojih bunkera. Trebalo je raditi brzo. Noć je izmicala. Donijeta je odluka da se major Todorović ne vodi (što bi bilo od velikog značaja s obzirom na njegovu veliku funkciju u organizaciji četničkog pokreta u istočnoj Bosni i Hercegovini), već da se odmah na licu mesta strelja, jer je prvi put kada su ga uhvatili partizani (kombinovana četa nikšićkih i hercegovačkih partizana u s. Vrbi kod Gacka 19. januara 1942.) uspeo da se

spase. Nije bilo vremena ni da se saslušava, da se dobiju važni podaci 0 četničkim snagama u Nevesinju, već je odmah streljan i ostavljen u pidžami na cesti u Kifinom selu. U međuvremenu izvršen je pretres njegove sobe i zaplenjena je njegova arhiva koja je bila od velikog značaja, majorski artiljerijski šinjel, torba i sve njegove stvari. Skinuto je oružje 1 uzeti su podaci poginulog Nedeljka Jokanovića, profesora bogoslovije iz Bileća.

Najveća borba vodila se u kući Novice Šarenca. Jovan Mišeljić, poručnik, komandant prvog četničkog hercegovačkog puka, davao je snažan otpor. (Jovan Mišeljić, Sava Kovač sa grupom od 40 četnika, nisu dali prolaz partizanskoj četi Steva G. Kovačevića kroz s. Ljubomir kod Trebinja. Četnici su otvorili vatru i teško ranili Maja Benderaća (narodni heroj). Ovo je bilo 14. I 1942. i to je bio prvi pucanj četnika na partizane u Hercegovini i prvi oružani sukob sa njima). Ovom udarnom grupom rukovodio je Ljubo Kovačević - Mizara i Drago Papić, ali se poručnik Mišeljić tako vešto borio i davao otpor iz opsednute kuće da su se našli u nedoumici šta da rade, jer akciju treba završiti prije zore. Tada je stigao politički komesar Stevo Kovačević sa svojom udarnom grupom. Potkrovlje gde se nalazio Mišeljić, obasuto je jakom mitraljeskom vatrom. Međutim, on je i dalje davao otpor. Zora se primicala, trebalo je sve učiniti za uspeh akcije. Odlučeno je da se kuća zapali. Odmah je unešena slama i kuća je trebala odjednom da plane. Pa ipak, politički komesar se predomislio. Bilo mu je žao domaćina i njegove familije, pa se odlučio da baci bombu na Mišeljića. Tako je i učinjeno, ali je usled male razdaljine odmah i vraćena. Pala je nečujno u prinešenu slamu za paljenje kuće. Od njene eksplozije poginuli su Jovanka Šarenac (rođena Brenjo) i Stana Šarenac (rođena Vučinić), mlade žene, dok su teže ranjeni politički komesar bataljona Stevo Kovačević, Mirko Ljepava, a lakše Jovan Jelić. Istovremeno, Jovan Mišeljić se sam ubio na tavanu kuće.[18]

Situacija je bila vrlo teška jer su gubici bili veliki. Porodica Šarenac izgubila je dvije hrabre, mlade žene, koje su bile angažovane u borbi i puno doprinele uspehu akcije. Bio je to veoma mučan prizor. Svi partizani su ih iskreno žalili. Ranjenicima je prvu pomoć ukazao Božo T. Kovačević, tjida prvi referent saniteta u Udarnom bataljonu. Trebalo se što prije izvući, dok je još noć. U najvećoj žurbi napušteno je selo. Prijetila je opasnost od italijanskih skijaških jedinica kao i od četnika Petra Samardžića iz Bratača. Ranjenike smo vukli na saonicama. Kolona se nije vratila cestom nego pravcem prema Odžaku, jer je mraz stegao površinu snijega. Svi su se hrabro držali. Svi su žalili za hrabrim drugaricama iz porodice Šarenac. Jovanka i Stana su prve žene - partizanke u Nevesinju, koje su hrabro pale u borbi protiv italijanskog fašističkog okupatora i domaće izdaje. U povlačenju noću, sve do Odžaka, tukla je nasumice artiljerija iz Nevesinja a od Odžaka u pravcu Donjeg i Gornjeg Drežnja, čim je svanulo, avijacija iz Mostara. Ali, gubitaka nije bilo. Gorele su u oblaku dima kuće i štale u selima: Odžaku, Čanju, Zalužju, Šumićima, Budisavlju, Krekavicama, Rastu i drugim. Ljudskih žrtava nije bilo, ali je materijalna šteta bila velika. Italijanske »Savoje« letele su iznad samih seoskih kuća. Narod je bio uplašen. Stanovništvo je napuštalo sela i sklanjalo se u brda. Situacija je bila dosta kritična. Međutim, nevesinjski i ostali četnici koji su bili oko italijanskog garnizona u Nevesinju i Bratču, nisu pokušali toga dana išta da preduzmu, jer je akcija Prvog udarnog bataljona u Kifinom selu izvedena munje-

18) Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. 79 i 89.

vito i u najvećoj tajnosti da je i delovala poražavajuće, tako da neprijatelj nije mogao da dođe k sebi niti da se organizuje za bilo kakvu intervenciju. Osim toga, akcija je bila dobro organizovana i odlično vođena zahvaljujući mještanskoj partijskoj organizaciji u Bratači i Odžaku, a najviše braći Voju i Peru Gušiću, zatim Dragu Papiću i Savi Čoloviću, koji su dali tačne podatke o jačini i kretanju četničkog štaba u Nevesinju.

Udarna grupa je bila određena za napad na Radojicu Rončevića, kapetana prve klase i načelnika štaba majora Todorovića, a koji se nalazio u kući Save Jokića. Bio je sakriven među ovcama u štali, a Kosto Uljarević, kapetan, zamenik komandanta četničkog graničnog bataljona nije bio u kući koja je određena kao objekat napada, već u kući Lazara Radojčića. Pomenuti oficiri nisu likvidirani jer su se sakrili, pa se nije znalo tačno gde se nalaze.

Narod u Nevesinju bio je dosta uznemiren. Pod uticajem četničke propagande narod je bio uplašen i sa zebnjom očekivao šta će dalje biti, jer se znalo da će neprijatelj preduzeti represalije na slobodnoj teritoriji. Zbog toga su u četama Udarnog bataljona odmah održane četne konferencije na kojima je borcima ukazano na novonastalu vojno-političku situaciju u kojoj, u slučaju da Italijani i četnici otpočnu sa represalijama, treba odlučno i hrabro braniti napadnuta sela na slobodnoj teritoriji Nevesinja.

U selu u Gornjem Drežnju smešteni su naši prvi ranjenici. Ukazana im je prva, najosnovnija lekarska pomoć. Pomoćnik referenta saniteta u Bataljonu izvršio je prvo stručno previjanje i oprao rane rakijom. Preduzete su i mere da se odmah ovde osnuje i bolnica Prvog udarnog bataljona. Štab Prvog udarnog bataljona je istog dana poslao izveštaj Privremenom operativnom štabu u Lastvi kod Trebinja o rezultatu akcije na četnički štab u Kifinom Selu, dostavio mu zaplenjenu četničku arhivu i tražio da se u Nevesinje odmah pošalje jedan ljekar i bolničko osoblje, jer to zahteva jedan broj teških ranjenika. Operativni štab u Lastvi odmah je poslao doktore Voja Đukanovića i Danicu Bjelicu i dvije bolničarke koji su formirali prvu partizansku bolnicu u Nevesinju i selu Drežnju. Na osnovu toga izveštaja Privremeni operativni štab za Hercegovinu izdao je opširno saopštenje[19] 22. februara 1942. godine o borbama u Hercegovini, u kome se kaže da su partizani junačkog Udarnog bataljona, u akciji protiv četnika u noći između 19. i 20. februara, 500 m udaljenom od italijanske posade, a 6 km od Nevesinja, postigli jedan od svojih najvećih dosadašnjih uspeha. Tom prilikom uhvaćen je četnički komandant, major Boško Todorović, komandant četnika istočne Bosne i Hercegovine, Jovan Mišeljić, komandant četničkog puka istočne Hercegovine i profesor Nedeljko Jokanović, član štaba. Ovo junačko delo, kaže se dalje u saopštenju Udarnog bataljona biće zapisano na velikim stranicama istorije narodnooslobodilačke borbe našeg porobljenog naroda. »Zbog toga našim drugovima udarnicima svaka hvala i čast i naš pozdrav, da nastave sa ovakvom herojskom borbom do potpunog uništenja narodnih izdajnika, makar kako se oni zvali i do potpunog uništenja i istrebljenja krvavog okupatora iz naše porobljene zemlje.« Na kraju saopštenja se kaže: »Neka su lake rane, koje su u ovoj borbi zadobili naši drugovi Stevan Kovačević, Mirko Ljepava i još jedan drug.«[20]

O akciji Prvog udarnog bataljona u Kifinom selu Blažo Đuričić, politički komesar Operativnog sektora Nevesinje - Gacko, odmah je oba-

[19] Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. 79.
[20] Zbornik, tom IV, knj. 3, dok.br. 79.

vestio Vrhovni štab NOP i DVJ u Foči, ističući da je likvidacija četničkog štaba krupan događaj za dalji uspešan razvoj NOP u Hercegovini.[2"] I neprijatelj je registrovao akciju Prvog udarnog bataljona u Kifinom selu, komentarišući je sa svoga gledišta. Tako je zapovednik oružanog voda u Nevesinju (21. II 1942. godine) obavestio velikog župana Troyera u Mostaru, a ovaj ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, koje je na osnovu tog izveštaja izdalo saopštenje (25. II 1942) u kome se kaže, dalje: »Dne 20. veljače 1942. godine, od 2 do 3 sati noću, došlo je do sukoba partizana i četnika. U izveštaju se kaže da je oko 100 partizana uspelo da dođe u Kifino Selo, i ne zna se da li su baš došli da ubiju majora Todorovića, ili su se slučajno namerili i tom prilikom ubiju majora Todorovića, koji se već duže vremena sa svojim štabom zadržavao u nevesinjskom kotaru, navodeći ubistvó poručnika Mišeljića i profesora N. Jokanovića, te dve žene«. Komentarišući ovaj događaj, sa svoga aspekta, ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je bilo mišljenja da je ipak, izgleda, došlo do ozbiljne borbe između četnika i komunista i da bi bila sreća, kada bi te borbe zauzele veće razmere.[22']

U akciji na štab majora Todorovića došlo se do arhive iz koje se jasno videla njegova saradnja sa italijanskim okupatorom. Ona se nalazila u nekoliko kožnih torbi. Osim dokumenata o saradnji sa italijanskom komandom u Hercegovini, tu su bili i dokumenti o četničkim planovima i namjerama. Videlo se kakvu su pomoć dobijali četnici od Italijana u naoružanju, odeći i hrani. Njihovi planovi za likvidaciju partizana i njihove organizacije, koje su za svakog ubijenog partizana Italijani plaćali u lirama. Iz arhivskog materijala se vidi da je major Todorović vodio politiku međusobnog istrebljenja naroda. To je bio ubitačan neprijateljski talas šovinizma, predrasuda i mržnje protiv svega što nije srpsko. U arhivi majora Todorovića nađeno je i pismo koje mu je polovinom januara pisao Branislav Šoškić, aktivni žandarmerijski kapetan II klase i jedan od onih oficira koje je Draža Mihailović još u oktobru 1941. godine poslao u Hercegovinu, da u mostarskom, stolačkom i konjičkom srezu organizuju četnički pokret.[23']

Sva arhiva koja je zaplenjena kod majora Todorovića upućena je sa opširnim izveštajem po kuririma Privremenom operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu u Lastvi, kod Trebinja. U tom izveštaju štab Prvog udarnog bataljona tražio je od štaba u Lastvi da mu odmah u Nevesinje pošalje jednog lekara za ukazivanje pomoći i lečenje težih ranjenika. Kuriri koji su bili određeni za nošenje pošte Obrad D. Sredanović i Veljko S. Šegrt, bili su baš iz Lastve (trebinjske). Bili su dobri borci i članovi SKOJ-a.

Oni su poštu predali lično Savi Kovačeviću, koji je četničku arhivu, pošto se s njom upoznao uputio Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku. Privremeni operativni štab u Lastvi umnožio je za javnost jedno pismo koje je major Todorović pisao Draži Mihailoviću, januara 1942. godine, iz koga se jasno vidi kakva je četnička politika u Hercegovini.

Četnička arhiva se malo duže zadržala u Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku. Tada je Moša Pijade, delegat Vrhovnog štaba NOP i DVJ pisao sa Žabljaka, javljajući Vrhovnom štabu i drugu Titu o vojno-političkoj situaciji u Crnoj Gori, i između ostalog kaže: »Da je od Ivana Milutinovića tražio da se četnička arhiva majora Todorovića uputi preko njega u Vrhovni štab u Foču.[24']

2D Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 35, str. 79.
[22]) Arhiv VII, k. 144, reg.br. 5/7-1.
23) Arhiv VII (ča) kut. 171, reg. br. 6/1.
24) zbornik NOR-a, Tom II, knj. 3, dok. 108.

Mosa Pijade je nešto kasnije, na osnovu te arhive, napisao veoma dobar dokumentovani članak »Zašto se bore i kako se bore četničke vođe«, objavljen u »Proleteru« marta 1942. godine.[25)]

MIHAJLO KILIBARDA-MILAN

NEKE AKCIJE U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

Koliko se sjećam, negdje sredinom januara 1942. godine otišao sam, sa dvije čete iz Banjsko-vučedolskog bataljona, na položaje oko Jasena, istočno od kolskog puta Trebinje - Bileća. Zadatak nam je bio da spriječavamo prodor Italiana ka Bileći. Tamo je bilo još grahovskih i hercegovačkih jedinica, ali ne sjećam se kojih i u kom sastavu. Tamo sam video Steva Kovačevića i Vlada Tomanovića.

U početku bila su to više čarkanja nego neke veće borbe, ali je onda došlo do pritiska jakih italijanskih snaga, potpomognutih artiljerijom i avijacijom. Tako smo potisnuti na drugu stranu puta i naše dvije čete zalogorovale su u selu Brani Do. Odatle smo, gotovo svakodnevno, sa manjim odeljenjima vršili diverzije i prepade, više u cilju stalnog uznemiravanja brojne italijanske vojske, koja je logorovala pod šatorima u rejonu sela Moska.

PRVO I POSLEDNJE VIĐENJE .S/l DOKOM PUTICOM

Negde oko 15. februara 1942. godine, počeo je da pada snijeg i pet dana kasnije bio je iznad koljena, a još je padao. Toga se sjećam i po tome što je 20. februara u sumrak došao kod mene Đoko Putića sa dva kurira. Istina, ja ga ranije nijesam poznavao. Predstavio se i rekao da je određen za komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu. Dolazio je od Sava Kovačevića iz Lastve, gdje je više od mjesec dana bio njegov zamenik. Đoko je lijepo izgledao; onako visok, naočit, zdrav, snažan i mlad čovek, ulijevao je puno povjerenje. Pored takvog utiska zbog fizičkog izgleda iz njega su zračile neka dobrota, skromnost i plemenitost, ali i odlučnost da se uhvati u koštac sa teškoćama koje su ga čekale na najvišoj i najodgovornijoj dužnosti u tim sudbonosnim danima Hercegovine.

Te večeri smo Đoko i ja najviše pola sata ostali zajedno. Na nesreću, naredio sam u toku dana da se 12 boraca, naoružanih sa 2 puškomitraljeza, što više približe italijanskim šatorima u logoru kod Moska (bilo ih je bar 50) i da otvore vatru dok svi spavaju. Potom je trebalo da se, uz brdo brzo povuku do Branog Dola. Obećao sam da ću ići sa njima, što sam i Doku rekao. Izvinio sam se zbog toga, i zamolio ga da sačeka do 4 sata ujutro, do kada ću se i ja, sigurno, vratiti. Večerali smo zajedno i popušili po cigaretu. Skrenuo sam mu pažnju da ne ide u Ljubomir sa svega 2 borca, nego da mu ja dam 15-tak partizana koji će ostati s njim sve dok prođe Ljubomir. Znao sam, naime, da je četnički ko-

25) Zbornik NOR-a, Tom II, knj. 3, dok. 121.

mandant Sava Kovač, bio uhvaćen, pa je pobjegao i da Đoko može da bude u opasnosti. No, na to mi ništa nije rekao i ja sam povjerovao da će me poslušati.

Vraćajući se iz akcije sa Moska žurio sam da dođem do 4 sata, kako sam obećao. Znam da sam se vratio prije zore, i da sam se iznenadio vidjeći da je Đoko otišao. Nijesam znao šta mu se desilo sve dok nijesam dobio naređenje od Save Kovačevića, u kome mi je preciziran zadatak, u vezi sa Đokovom pogibijom, opkoljavanje i pretres Ljubomira. Mislim da je to bilo negdje poslije podne, 21. februara. Sava mi je naredio da sa dvije čete odmah krenem preko Ljubomira u selo Ukšiće, gdje će me sačekati Stevo Bratić, politički komesar bataljona »Luka Vukalović«, a pridružiće nam se i borci iz sela Grkavaca. Tako ojačani treba da zahvatimo planinski dio Ljubomira i, streljačkim strojem, nastavimo nastupanje pretresajući planinske katune ka Ljubomiru. Mislim da je u toj naredbi bilo rečeno da će sa istim zadatkom napadati istočno Vlado Tomanović, a zapadno Cile Kovačević.

Komesara Steva Bratića pronašao sam, bolesnog, imao je temperaturu. To je bio ili grip ili jaka prehlada, tako da je morao da ostane da leži. Ubrzo smo dobili pojačanje, borci iz sela Grkavci, jaki momci i dosta brojni, sa njihovim komandirom. Oni su dobro poznavali ovaj teren. Mislim da smo zanoćili u selu Bodiroge. Pamtim to po tome što je Danilo Kijac doveo 7-8 boraca, koje mi je poslao Vlado, da mi posluže kao kuriri.

Pred zoru smo se razvili u streljački stroj i ubrzo, u prvim kolibama, uhvatili 5-6 četnika. Našli smo kod njih i neke stvari, zaplijenili ih, među kojima sam odmah zapazio Đokov izgravirani upaljač kojim mi je pripaljivao cigaretu u Branom Dolu. Tražio sam da se ustanovi kod koga je upaljač nađen. Ubrzo se utvrdilo da je bio kod Tripka Budnića. Svakog uhvaćenog četnika odvodila je i saslušavala jedinica koja ga je zarobila.

Poslije zločina kojeg su izvršili četnici su pretežno, pobjegli u ovaj planinski predio, ne očekujući da će ih tako brzo tamo neko tražiti. Kod mene sam zadržao jednog mladića, praveći se da ne znam da je i on bio jedan od učesnika u ubistvu Doka Putiće. Trebalo je da neko sa mjesta zločina podnese izveštaj Savi Kovačeviću, a on mi je, u naređenju, rekao da će se nalaziti kod škole u Ljubomiru. Rekao sam ovom četniku da znam put i da on ide sa dvojicom mojih boraca, kao kurir, do Ljubomira. On je bio srećan, smatrajući da će se na taj način izvući. Naravno, mojim kuririma sam rekao da kažu Savi da ga uhapsi.

Na prvim saslušanjima, koje su vršile komande četa, odmah po hvatanju ubica, neki od uhapšenih su rekli da ih je šesnaestoro učestvovalo u zasjedi i Đokovom ubistvu. Sada ne znam tačno koliko njih smo u brdima zarobili, ali znam da smo u prvom naletu uhvatili njih 5-6, među kojima je bio i taj Budnić, kod koga je nađen Đokov upaljač. Uhvaćen je neki Milić koji je imao oko 25 godina. Rekao sam da je svaka jedinica koja nekoga uhvati dužna da ga kratko sasluša, veže i dovede u Ljubomir. Svaka četa je imala svoj pravac, odnosno predio koji je pretresala.

GOVOR NA ZBORU U LJUBOMIRU

Kad sam došao kod Save odmah mi je naredio da se pripremim za govor već okupljenim Ljubomircima. Ja sam ga molio da me te obaveze oslobodi, jer nikada do tada nijesam javno istupao. Ne znam

da je Sava bilo kada, i kasnije, izmijenio neko naređenje koje je izdao. Tako je bilo i sada. Samo me je, gotovo ljutito, pogledao i to je bilo dovoljno da se psihički spremim i smislim o čemu ću govoriti. Govorio je prvo Sava, a onda Petar Ilić (Drapšin), pa Miro Popara, Dimitrije Bulajić i na kraju ja. Ne sjećam se da li je tu bio i da li je govorio i Vlado Tomanović. Normalno bi bilo da je i on govorio, ali to ne znam pouzdano.

Pošto je prethodno naređeno da se kod crkve u Ljubomiru okupi cijeli živalj od 16 do 60 godina starosti, prostor oko crkve je, ograđen zidom, bio pun. Pohvatani učesnici Đokovog ubistva i najistaknutiji četnički jataci iz Ljubomira bili su postavljeni van crkvene ograde, blizu ulaza. Tamo su stajali pod stražom. Koliko se sjećam, bilo ih je 25, mada ne mogu osporiti navode ni onih očevidaca koji kažu da ih je bilo samo 20, što uostalom i nije najvažnije.

Sjećam se još nečeg sa tog neobičnog zbora. Italijanski avioni su izviđali i kad bi se pojavili nad Ljubomirom Sava bi komandovao: »Lezi!«. I sva ta masa padala bi k zemlji doslovno kao snoplje, a samo je Sava ostajao u stojećem položaju. On je imao na glavi kapu od lisičine, sa crvenim dnom, sa petokrakom. Imao je i neki veliki pištolj, čiji je vrh cijevi dopirao do njegovog koljena iako je bio visok oko 180 sm.

Komandant Sava je počeo govor rečima:

»Ljubomirci, ubili ste najboljeg sina Hercegovine, sram vas bilo! Platićete mi, Ljubomirci!«

Kratko i krajnje oštro govorio je o izdaji i slugama okupatora, o podmuklom ubijanju najboljih sinova naroda, o kaznama i pogibijama koje će u ovoj zemlji doživjeti okupator i njegovi saradnici. Svi smo govorili dosta kratko i, uglavnom, izražavali svoj gnev zbog zločina koji je učinjen nad čovjekom kojim je trebalo da se ponosi cijela Hercegovina. Pozivani su u borbu svi rodoljubi, svi pošteni ljudi - do potpune pobjede.

Po završenim govorima, naređeno je strijeljanje postrojenih četnika i njihovih saučesnika. To je izvršio jedan vod boraca koji je već čekao naređenje.

Mislim da Sava od početka ustanka do tada nije imao težeg momenta od onog kada je izvješten da je Đoko Putića ubijen, samo 24 sata poslije njihovog rastanka. Sava je bio srećan što je mogao da preda dužnost Komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu u ruke tako pogodnom čovjeku za najvišu dužnost u Hercegovini u ratnim uslovima. Đoko je, kao profesionalni vojnik, vazduhoplovni kapetan i član KPJ, kao veliki patriota, kao mlad i hrabar čovjek, bio obdaren svim bitnim karakternim i fizičkim kvalitetima. To ga je činilo dragocijenim za ulogu koju je primio i koju je trebalo da izvršava za svoj narod, za NOP Hercegovine, čiji je bio pravi sin.

POHOD PROTIV »ĆORAVACA«

Kada se događaj kod crkve završio, Sava je pozvao k sebi Dimitrija Bulajića, Mata Antunovića i mene. Saopštio nam je novi zadatak u vezi razbijanja »Ćoravog bataljona« četničke vojske, koji je već dugo držao više sela sjeverno od Bileće. Tamo se prebacio iz Ljubomira Sava Kovač. Rekao nam je da treba da se obrazuje kaznena ekspedicija,[0] jačine 500 boraca, i da njen štab činimo: komandant Dimitrije, politički komesar, ja i Mato, moj pomoćnik. Dimitrije je zamolio Savu da Mato bude

[0]) Kasnije je taj naziv »kaznena ekspedicija« ocijenjen kao pogrešan, pa se i zvanični naziv ove jedinice u dokumentaciji i istoriografiji, nalazi kao kombinovani odred.

komesar, a ja pomoćnik, na šta je Sava viknuo iz sveg glasa: »Ne govori, sram te bilo!« I činilo mi se kao da je imao namjeru da ga ščepa za gušu. Taj prijedlog Sava je ocijenio kao lokalistički, grahovski, jer su se pojedini grahovljani ponekad ponašali kao viši i pametniji od ostalih, što je Sava i ovom prilikom zapazio, i zato je tako oštro reagovao. Rekao je, zatim, da mi odredimo komande četa.

Jedinicu su sačinjavali Grahovski partizanski bataljon, dvije čete Banjsko-vučedolskog bataljona i dijelovi bataljona »Vladimir Gaćinović« i »Luka Vukalović«. Trebali smo da u toku noći zaobiđemo Bileću i u zoru napadnemo četnike na položajima sela Preraci, Selište, Lađevići i Kovači.

Ubrzo smo krenuli i dogovorili se da zanoćimo u Mirilovićima, s tim da odatle krenemo u 4,00 časova. Sava nam je rekao da je izdato naređenje Banjsko-vučedolskom bataljonu, čiji je komandant bio Petar Komnenić, a politički komesar Mile Kilibarda, da oni istovremeno sa nama napadnu četnike sa sjeverne strane. Bilo nas je sa njima, vjerovatno, nešto više od 200 boraca, pored ove dvije čete koje su išle sa mnom.

Banjsko-vučedolski bataljon je, inače, i ranije napadao »ćorave«, valjda negdje u januaru. Tada je ovamo otišao kompletan bataljon, sa Petrom Komnenićem i Milanom Kilibardom na čelu, u namjeri da ih ubijede da prestanu više sa otporom NOP-u. Ja tada tamo, istina, nijesam bio. Vratio sam se sa Milanom i Mirkom Koprivicom, pošto su nas stigli kuriri sa pismom i podacima da četnici u Banjanima pripremaju puč. Rekli su nam i koji su četnici u to upleteni. Najaktivniji je u agitaciji u Banjanima i po Hercegovini bio bivši oficir Damjan Mićović. Mislim da je tom prilikom samo on i uhapšen. Do puča nije došlo, sve se utišalo, a Damnjan je pokušao da bježi preko žice, kod kuće Jovana Đuranovića. Ostao je na žici gde ga je ubio stražar.

Pošto Petar Komnenić i drugovi nisu mogli da dođu ni do kakvog sporazuma u Kovačima, uhvatili su komandanta, koji je stvarno bio ćorav na jedno oko. Bio je pravnik i, neki pričaju, napredan kao student. Predat je Operativnom štabu u Lastvi, gde mu je suđeno i streljan je. Sada smo išli na »ćoravce«, odlučni da ih otpišemo kao protivnike NOP-a.

U Miriloviće smo došli pred sam mrak. Tu je organizovana večera, a potom su borci raspoređeni po kućama i pojatama, s tim da u 4,00 sati svi budu na zbornom mestu, spremni za pokret. Negde oko ponoći došli su do mene Radovan Kilibarda, koji je bio komandir jedne od četa, i njegov politički komesar. Pitali su me zašto smo pozvali sve muškarce iz sela od 16 do 60 godina starosti sa alatom, i zašto kopaju rupe. Ja o tome ništa nisam znao, pa sam, sa njima, otišao u susjednu kuću, gde je zanoćio Dimitrije Bulajić. Tamo smo našli njega, koji očigledno nije lijegao. S njim je bio i Mato Antunović i još dvojica boraca, vjerovatno komandantovih kurira, koje je on uvijek držao uza se. Pitao sam Dimitrija, zašto je skupio sve seljake. On mi je kratko odgovorio: »Hoću to da pobijem«. Pitao sam ga zašto to čini. »Sve su to špijuni!« - reče mi. Na to sam mu rekao: »Nikoga ti ovdje noćas nećeš ubiti, preko mene živog, za koga mi ne dokažeš da je špijun«. »Tebe ću prvo likvidirati!« - bio je njegov brzi odgovor. Bez razmišljanja sam se uhvatio za pištolj, da ugrabim i prvi pucam u njega. Na to me je preko obje ruke, s leđa neko od prisutnih uhvatio, i tako i Dimitriju, izražavajući zaprepašćenje i sramotu zbog takvog našeg ponašanja neposredno pred izvršenjem zadatka. Pustili su i mene i njega, spremni da intervenišu ako to ustreba.

Rekao sam Matu da hitno sazove partijski sastanak. Bilo je 14 ukupno članova KPJ, zajedno sa trojicom iz štaba. Čim su se okupili, Mato je pozvao Dimitriju. Rekao sam im šta se desilo između mene i komandanta i da hoću da se svi određeno izjasne: ko je za stav komandanta, a ko za moj. Zatim sam rekao: »Mato, izjasni se ti prvi!« On je, sa Dimitrijem kao komandantom, dotad bio politički komesar Grahovskog bataljona, a nijesam ga ranije poznavao, pa sam očekivao da može da bude neodređen. Međutim, on je sasvim određeno i odlučno rekao da se čudi držanju Dimitrija i da smatra da sam ja potpuno u pravu. Poslije Mata, svih 11 članova KPJ su, jedan za drugim, nedvosmisleno rekli da sam ja u pravu. Nakon toga, tražio sam da se izjasni Dimitrije. Ponovio sam još jednom: »Partija od tebe, Dimitrije, traži da se izjasniš«. On riječi nije progovorio, samo je, onako blijed i stojeći, škrgutao zubima. Prije sastanka ja sam ubacio metak u cijev pištolja, očekujući da on, u nekoj situaciji, može da puca. Pomišljao sam da predložim komunistima da ga svežemo, ali sam se bojao da ne ubije nekoga u toj gužvi, pa sam odustao od daljeg traženja njegovog izjašnjavanja, tim prije što nam je predstojao pokret.

Zatim sam zamolio Mata da pusti privedene ljude da idu kućama i da nađe neki pogodan izgovor zašto su dovedeni.

Ubrzo je trebalo da krenemo. Tek po završetku akcije na »ćorave« saznao sam da je Dimitrije pred odlazak iz Mirilovića poslao svoje kurire koji su uhvatili dvojicu mještana, navodno jednog crnomanjastog momka, Dendu, i još jednog, i da ih je strijeljao. Nikada kasnije nijesam provjerio, da li je to bilo tačno.

Prilazeći položajima »ćoravaca« ja sam otišao sasvim na desno, a Dimitrije sasvim na lijevo krilo. Približavajući se predviđenim položajima, video sam ga kako se prebacuje desetak koraka ispred svog streljačkog stroja. On je, neosporno bio vrlo hrabar i borbi odan čovjek, ali se sve potiralo bolesnom željom za ubijanjem i osvetom ljudima, koje je on, bez suda i suđenja, proglašavao neprijateljima. Takvu nekomunističku osobinu ispoljavao je i kasnije, na položaju komandanta 1. bataljona Nikšićkog NOP odreda. A dovoljno je, zapravo, mnogo, bilo samo nekoliko takvih na rukovodećim mjestima pa da se upropaste tekovine borbe hiljada ljudi. Dimitrije je bio i u komisiji koja je osudila na smrt Petra Serdareva Kovačevića, oca šestorice istaknutih komunista. On je donio odluku i za strijeljanje Radovana Kosovića, najuglednijeg čoveka u trepačkoj opštini, čija je cijela porodica pripadala NOP-u, a i on je sam bio komandir u ustanku.

»Čorave« smo potisli[2)] sa položaja 3. marta 1942. godine, i to tek negdje oko 11 časova, i nastavili njihovo gonjenje preko silnih rupčaga i krša ka Koritima. Na našem desnom krilu, u jednoj od prvih rupa, sklonio se komandant bataljona, Ante Bjeletić, sa još jednim seljakom, takođe od Bjeletića. Obojica su tamo poginula, i tek kada su otvorene kulite nađeni su pečati štaba bataljona, po čemu se pretpostavilo, a ubrzo i ustanovilo, da je poginuo komandant Ante.

Sreli smo se sa vojskom Banjsko-vučedolskog bataljona, sa Petrom Komnenićem i Milom Kilibardom na čelu. Dogovorili smo se da ne nastavljamo dalje gonjenje »ćoravaca«, već da se borci nahrane i odmore u obližnjim selima.

Toga dana je kurir Save Kovačevića donio naređenje da Dimitrije Bulajić odmah po završetku ove akcije ide na dužnost komandanta 1. bataljona Nikšićkog NOP odreda. Ja sam trebao da u roku od 24 časa

[2)] Zbornik NOR-a, Tom III, knj. 2, dok. 126.

mobilišem sve raspoložive borce na terenu i spremim ih da se, brašanicom, za dva dana koncentrišu na Utes. Imali smo zadatak da, zajedno sa Golijanima, napadnemo na četničko uporište u Gacku, kojim je komandovao pop Perišić.

Krenuo sam iz Lađevića istog dana sa borcima Banjsko-vučedolskog bataljona. Dimitrije je ostao. Prethodno smo održali sastanak na kom smo se dogovorili da zarobljene seljake pozovemo da stupe u naše redove, a one koji neće da što prije pustimo kućama, da ukažemo na žrtve i teškoće koje saradnici sa okupatorom nanose NOP-u i da se ne pridružuju četnicima. To sam im ja saopštio. Ubrzo sam krenuo uz brdo, ka Vučijem Dolu. Odjednom sam čuo plotun u selu, kod štaba, odakle smo upravo krenuli. Pomislio sam da je Dimitrije, sad kada sam ja otišao, pokupio neke zarobljenike i strijeljao ih. Poslao sam dvojicu boraca da vide zašto je taj plotun ispaljen. Kad su se vratili rekli su mi da je Dimitrije streljao onih 12 zarobljenika, iako smo se bili čvrsto dogovorili na sastanku da nikoga ne ubijamo.

Ogorčen zbog tog streljanja čim sam došao na Velimlje poslao sam kurire na sve strane da sazovu borce za sjutra u 14,00 časova, na Utesu. Napisao sam pismo od 3 stranice sekretaru Mesnog komiteta KPJ za Grahovo, Pavlu Kovačeviću. Za to rukovodstvo je, naime, bila vezana naša partijska organizacija. Napisao sam mu, otprilike, ono što navodim i u ovom prilogu, šta se sa Dimitrijem desilo kao nevjerovatno ali istinito.[31] Zaključio sam ga izjavom da pod ovakvim uslovima ne želim da vršim nikakvu partijsku ili političku funkciju, a da se i dalje, kao borac, stavljam Partiji na raspolaganje za izvršenje bilo kakvih zadataka.

Prenoćili smo na Goliji. Odziv boraca bio je izvanredan. Sjutradan smo se pomjerili i noćili u Kazancima, sa namjerom da u zoru napadnemo četnike na položajima tog prostora. U toku noći dobili smo podatak da su Blažo Višnjić, Spasoje Tadić i još neki drugi protivnici NOP-a primjećeni da su iz Golije određenim pravcem otišli ka Pivi. Poslat je jedan naš vod koji ih je presreo i pohvatao. Predati su štabu odreda. Na to je četnička komanda iz Nikšića tražila pismeno od Save Kovačevića da pusti navedene ljude, a ako to ne uradi oni će, za osvetu, pobiti u Nikšiću, pored ostalih, i Savinog brata (mislim da se zvao Rako). Sava je četničkim glavešinama odgovorio da će se prema pohvatanima postupati kao prema protivnicima oslobodilačke borbe, to jest izdajnicima, a što se tiče strijeljanja koje navode, pa i njegovog brata, to njega ne brine, jer ćemo ga i mi strijeljati kada ga budemo uhvatili.

Položaje na kojima smo računali da se nalaze četnici napali smo u zoru, ali tamo nikoga nije bilo, već su se blagovremeno izvukli i negdje sklonili. Neki su otišli u Bileću, vjerovatno k »ćoravima«, ali je to bila slaba nada poslije njihovog razbijanja.

USTAŠKO GNIJEZDO BORAC U PLAMENU

Ubrzo poslije akcije na području Gacka, otpočele su pripreme za napad na ustaški Borač. Za taj napad mobilisan je najveći broj boraca našeg bataljona. Priključeni su nam i Golijani. Mislim da, u cjelini, nije bilo manje od 200 boraca, zajedno sa Golijanima. Napadom je komandovao Operativni štab za Hercegovinu, Petar Ilić (Drapšin) sa Mirom Poparom. Bila su tri sektora: istočni - komandant Petar Komnenić, sje-

Dimitrije Bulajič je kasnije, upravo zbog ovih i sličnih grešaka, kažnjen smenjivanjem sa svih vojnih i političkih dužnosti. Izvršio je samoubistvo u sobi u kojoj je spavao sam, početkom januara 1943. godine u Skender Vakufu.

verni - Rade Hamović, i južni - Vlado Šegrt. Na sjevernom sektoru bila je i dobrovoljačka vojska koja se nešto prije toga priključila NOP-u. Kako se nije moglo računati na njenu borbenost, postavljena je u zasjedu, da spriječi odstupanje ustaša ka Bjelimićima i Ulogu. Međutim, oni nijesu izvršili ni taj zadatak. Smatralo se da su izdali. U vezi s tim, pet-šest dana poslije odlaska iz Borača, Petar Ilić (Drapšin) poslao mi je naređenje, đa sa 100 boraca odem do Kalinovika, gdje je Rade Hamović bio Komandant Kalinovačkog odreda, te da mu pomognem da uhapsi nekoliko komandanata dobrovoljačke vojske. Njih je trebalo kazniti za izdaju, jer su kroz svoj raspored propustili ustaše. Radetu su, koliko se sjećam, zbog toga nešto i prigovorili Petar i Miro. Ja sam ušao u Kalinovik sa 100 boraca, ali mi je Rade rekao da nema potrebe da se i mi tu angažujemo, pošto su oni već uradili nešto što je potrebno.

Ovdje ne bih ulazio u pojedinosti o dejstvu na istočnom sektoru, jer ne mogu biti određen. Znam da su desno od nas napadali 1. udarni hercegovačko-crnogorski bataljoni i jedan bataljon iz Druge proleterske brigade. Oni su napadali Šipovicu, gdje je bila žandarmerijska stanica koja se smatrala jakim uporištem. Jevrem Bjelica, komandant i ja, kao politički komesar kolone, sastavljene od Banjsko-vučedolskog bataljona i Golijske čete, imali smo zadatak da se, u toku noći i prije opšteg napada, uvučemo između Šipovice i nekih sela uz Neretvu, pravcem: Vrba - Čemerno - Gredelj - Šumići - Lončari.

Napad je izvršen 17. aprila 1942. godine, prije zore. Već prvog dana, koliko se sjećam, likvidirana su sva uporišta na istočnom sektoru. Najveći otpor bio je na Mjedeniku, gdje su Hercegovci dali velike žrtve. Trebala su tri dana da se sva uporišta likvidiraju. Mi smo svakodnevno vršili pretres, naročito šumovitih predela Borča, redovno nailazeći na grupice prikrivene u tim šumama. Jednog kišovitog dana naišli smo na "šestoricu ustaša koje su pobjegle pred streljačkim strojem. Jedan naš borac, Simo Đ. Eraković, kasnije poznati junak Pete crnogorske proleterske brigade, presreo ih je i na jednom potoku ubio četvoricu. Nikola Milović, bivši oficir, a kasnije i četnik, u iznenadnom susretu bajonetom je probio grudni koš jednog ustaše.

Mi smo imali samo dva poginula i nekoliko ranjenih, što je bilo dobro u poređenju sa drugim jedinicama. Ja sam prvog dana imao posebnu sreću, na jednoj čistini su mi na dva mesta meci probili šinjel, ali nisam bio ranjen.

Mislim da je bio treći dan borbe kada je, predveče, održan sastanak u Lončarima povodom pada Borča. Tamo su mi Petar Ilić (Drapšin) i Miro Popara saopštili da treba da budem politički komesar jednog kombinovanog bataljona jačine 700 boraca, koji će jedno vreme ostati u Borču. Za komandanta je određen veoma iskusan i hrabar čovek, Hercegovac sa Divina (Bileća) Ilija Šakotić, a za njegovog zamjenika komandant dobrovoljačke vojske, učitelj, Strahinja Kočović. Za mog zamenika određen je Stevo Marković »Singer« iz Ljiga, borac i rukovodilac iz Prve proleterske brigade.[4]

Zadatak nam je, prema naređenju Vrhovnog štaba, bio da zapalimo u Borču »sve što ima krov« kako se, po našem odlasku, ustaše ne bi mogle brzo smjestiti i postati ponovo najjače Pavelićevo uporište. Borač je dolina Neretve od Izgora do Uloga. Pješice ima oko 12 sati hoda. Govore da je tu bio ustanak i za vrijeme stare Jugoslavije, da i žan-

[4] Stevo Marković »Singer« pobjegao je sa grupom političkih radnika iz Sremske Mitrovice. U ustanku u Srbiji važio je za hrabrog borca i istaknutog političkog radnika. Kasnije je bio i politič. komesar Fočanskog NOP odreda. Ubili su ga četnici prilikom jednog od svojih pučeva 1942.

darmi nijesu uspjeli da se tamo slobodno kreću. U svakom slučaju, velika je bila sreća da je Borač zauzet neposredno pred naše povlačenje iz Crne Gore i Hercegovine, u Trećoj neprijateljskoj ofanzivi. U kasnijim ofanzivama partizanskim bi jedinicama zadavili teške udarce, jer su u najtežim situacijama naša glavnina, pa i Vrhovni štab i ostala rukovodstva NOP-a morali da prolaze u neposrednoj blizini Borča.

Paljenje kuća partizani, u principu, nijesu vršili, ali je ovde morao da se napravi izuzetak i mislim da je to bilo ispravno. Ostalo je prilično stoke, a naročito goveda, tako da smo ih prikupljali, kao i žito i sve drugo što je služilo ishrani. Na mnogo mjesta otkrivena su podzemna skloništa u kojima su bile smještene stvari od vrijednosti, pšenica, maslo u ćupovima itd. Naši borci bili su se toliko izvještili da im je i najmanji spoljni znak bio dovoljan da otkriju takvo sklonište. Sjećam se da se sa mnom na Mjedeniku, kod kuće odže Delalića, jedan od starješina u četi opkladio tvrdeći da je ispod nas skrovište. Naravno, brzo su borci počeli kopati i pokazalo se da sam izgubio opkladu. Bilo je tu dosta pšenice i nekoliko ćupova masla, serdžade i slično. Poslije mi je taj drug rekao da je primjetio samo jedno zrno pšenice i na osnovu toga bio siguran da će dobiti opkladu.

Paljene su kuće, štale i vodenice na Neretvi, i to dan i noć. To je trajalo negde do 5-6. maja 1942. godine. Ostavili smo krov samo na odžinoj kući na Mjedeniku, da bi imali kuriri gdje da se sklanjaju u prolazu.

Pomogli smo tih dana, odmah poslije Borča, Prvom hercegovačko-crnogorskom udarnom partizanskom bataljonu koji je vodio borbe sa Italijanima na komunikaciji Nevesinje - Gacko. Za sve vrijeme smo, neprekidno, prikupljali stoku, i žito, i konjima pronađenim u Borču, a i mobilisanim iz najbližih sela, naročito iz Bodežišta, upućivali ili Operativnom štabu za Hercegovinu ili Vrhovnom štabu u Foču. Sjetio sam se, da nam je noć uoči napada, u Izgorima ostao bolestan Blažo Đuričić. Poslao sam njemu i drugovima tovar pšenice, masla i serdžada.

Tako je ovaj uspjeli borbeni poduhvat - napad na Borač - bio od neprocenjivog vojnog i političkog značaja. Prvo, likvidirana je Pavelićeva jaka borbena snaga i razoreno gnijezdo iz kojeg su ustaše, odmah po kapitulaciji Jugoslavije, vršile krvave ispade prema srpskim selima, pljačkajući i ubijajući, što bi nastavili i do kraja rata, da nije uspješno završena ova akcija. No, nije bio za potcenjivanje ni njen materijalni efekat, u tom jednom od najtežih vremena za NOP. U jednom od prvih desetak dana maja 1942. godine, dođe k meni Vlado Šegrt i reče mi da me Sava Kovačević traži da hitno idem u Gornje Polje, jer sam određen za komesara novoformiranog Omladinskog partizanskog bataljona. Vlado je bio tada komandant Sjevernog hercegovačkog NOP odreda, pa mi reče da su planirali da poslije Borča idem za političkog komesara bataljona »Nevesinjska puška«, dodajući: »Ti znaš da se Savina ne poriječe, pa uzmi jednog s tobom, pojašite konje i idite odmah«. Tako je i bilo. Uzeo sam Dušana Aleksića, koji je bio intendant bataljona. On je bio rijetko drag drug, uvijek veseo, spreman da zapjeva kao guslar, a mi smo ga slušali sa velikim uživanjem. Bio je novinar, obrazovan i spreman da održi govor bolje nego mnogi politički komesari. Pažljiv u postupcima i komunikativan, bio je vrlo pogodan za ulogu intendanta, naročito kada je trebalo ubijediti seljake u potrebu da što više dà dobrovoljno. On je u Borač došao sa Operativnim štabom. Prethodno je

bio u Štabu Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona. Čudio sam se što ga nijesu poveli drugovi odlazeći iz Borča.[5']

Kada smo stigli u Banjane, tek je bio formiran bataljon koji je trebao da uđe u sastav Nikšićkog NOP odreda, kao peti ili šesti udarni bataljon. Saopšteno mi je, usmeno, u Banjanima, da je naređeno da ostanem za političkog komesara toga novoformiranog udarnog bataljona, jer je Omladinski već otišao, s tim što mu je za političkog komesara određen Branko Drašković. Mile Kilibarda, dotadašnji politički komesar bataljona, određen je za komandanta Komande mjesta na Velimlju, vjerovatno zbog naše loše opšte situacije u Crnoj Gori, gdje je kao ugledan, pametan, hrabar i sposoban, mogao da utiče na stanje u Banjanima.

Tako su sada štab udarnog bataljona činili: komandant Petar Komnenić, njegov zamjenik Ilija Mirković, politički komesar Milan Kilibarda i zamjenik političkog komesara Veljko Aleksić.[61]

Bataljon je dobio zadatak da zaposjedne dominantne položaje istočno od sela Trepača, prema komunikaciji Nikšić - Trubjela. Ubrzo je došlo do tzv. Treće neprijateljske ofanzive, odstupanja partizanskih snaga iz Crne Gore i Hercegovine, pa i iz Banjana.

TRIPO VUČINIC

GODINA USTANIČKIH POBEDA I UZMAHA

Prvo veče po mom povratku iz Beograda u zavičajni Orah u našoj kući okupilo se veliko poselo. Seljaci su saznali da sam stigao iz prestonice, pa su mnogi došli da čuju nešto o svojima koji tamo žive. Dugo se te noći sedelo, pričalo i prepričavalo. Tu sam čuo pojedinosti o mnogim strahotama koje su se ovde događale od aprila do kraja juna 1941. godine. Govorilo se o sramnoj kapitulaciji vojske, ali i o onim hrabrim borcima koji su se borili protiv Italijana na frontu prema Albaniji. Seljaci su mislili da bi naša vojska proterala Italijane iz Albanije da nije bilo izdaje na ostalim frontovima. Govorili su o slabom moralu italijanske vojske. Pričali su o ustaškim akcijama u Mostaru i Čapljini, dodajući da je u njihovom gušenju, aprila 1941. godine poginulo dosta vojnika. Meštani su proklinjali politiku bivše države, smatrajući da je izdaja osnovni krivac za propast vojske i sva zla koja je ovaj rat donio. Culo se i poneko »opravdanje« za sve što se događalo, naročito od nekih bivših žandarma. Pričalo se i o zverstvima koja su činile ustaše nad srpskim narodom: o klanjima, mučenjima i bacanjima ljudi u jame. To su vršile ustaše u okolini Gackog, Nevesinja, Ljubinja i Trebinja. U Bileći i okolini do tada pokolja nije bilo, ali su se ljudi plašili da će ih biti.

VESTI O POKOLJIMA SRBA

Saznao sam da su ljudi u našem i okolnim selima organizovali ustaničke čete koje su bile međusobno povezane i dogovorile se kako da deluju u slučaju ustaškog napada. Uspostavljene su stalne straže i uve-

[5>] Ubili su ga gatački četnici, zajedno sa jednim drugom, kada se, poslije bitke na Sutjesci u ljeto 1943. godine, probijao kući.

[6] Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije kao jedini iz vučedolske opštine.

dena osmatračka služba koje su danonoćno radile. Deo ljudstva bio je mobilisan, a ostali su radili svakodnevne poslove, spremni da u svakom trenutku postupe u skladu sa postojećom situacijom. Vladala je velika neizvesnost, ljudi nisu videli kraj ratu i strahu za goli život. Čula su se razna opredeljenja. U osnovi, mlađi su bili za borbu a stariji za pomirljiv stav prema »novom poretku«. Ovi drugi pamtili su vladavine Turaka i Austrijanaca, govorili da su i tada živeli poštujući vlast i uspeli da je nadžive i održe se. Stari su smatrali da svaku vlast treba poštovati, ako je od boga došla.

Iz Bileća su stizala obaveštenja da nova vlast zahteva da se preda oružje. Stariji su mislili da to treba učiniti, a mlađi nisu hteli.

Uključio sam se u Oraško-paničku ustaničku četu. Bio sam najmlađi i najmanji u njenom stroju. Oko mene su bili odrasli, razvijeni momci. Bila su to teška vremena, postavljalo se pitanje opstanka. Domaćini, koji su navikli da se u svemu pitaju i o svemu odlučuju, po prvi put se sukobljavaju sa mišljenjima mlađih članova porodice. Trebalo je očuvati porodicu (mnogi u selima imaju 5-9 dece, odnosno 10-15 članova), imanje, stoku, kuće. Stari su mislili da tome treba podrediti sve.

Stizale su vesti o daljim pokoljima Srba. To je podstaknuto na skupu ustaških pristalica, održanom 2. juna u Gackom. Na njemu je, u završnom govoru, ustaški poverenik za srez Gacko, Herman Tonogal, pored ostalog rekao: »Poslednji metak u poslednjeg Srbina!«

Poslušali su ga i u noći između 5. i 6. juna ustaše su ubile i bacile u Koritsku jamu oko 180 Srba, u Mostaru usmrtile 300 muškaraca, žena i dece; u Stocu i okolini 250; u Čapljini blizu 700; u Ljubinju 380, u Dabarskom polju 230. U Nevesinju i okolini ustaše su maljevima, krampovima i noževima usmrtili 173 pripadnika srpskog naroda. Masakr su uglavnom obavljali noću i posle zverskih ubistava ustaše su žrtve bacali u jame, koje su bili prinuđeni sami sebi da iskopaju. Tada je srušen Njegošev spomenik u Trebinju, spomenik hercegovačkim ustanicima iz 1875. godine u Nevesinju, opustošen manastir Žitomilić, gde su uništene i opljačkane velike dragocenosti srpske kulture, među kojima i primerak prve srpske inkunabule, koji je 1494. godine štampao Đurađ Crnojević, te rukopisne knjige iz XVI, XVII i XVIII veka. Uništeni su i rukopisi o važnim događajima od XII do XIX veka.

Do nas su stigle pojedinosti o pokolju Srba u okolini Gacka. Ljude su pohvatali na prevaru, zatvorili ih u školu i povezali bodljikavom žicom, a zatim ih, po grupama, noću, odvodili nad Koritsku jamu. Kleštima su ljudima vadili zlatne zube, sekli im prste da bi skinuli prstenje sa ruku. Starcima su čupali brkove da bi ih time što više ponizili, svesni da su brkovi za Hercegovca znak dostojanstva i obeležje muževnosti. Ubijali su nedužne ljude maljevima ili klali kamama, pa bacali u jamu duboku 30 metara. Očevici (jedan se čak živ vratio iz jame, odakle su ga čobani izvukli nakon nekoliko dana) pričaju o zverstvima koja su ustaše činile nad jamom. Pričaju kako je neki hodža Muharem, posmatrajući klanje i mučenje, stajao pored jame i pevao:

Nek nestane s ovog dunjaluka
pasje vjere i đaur mileta.

Svakog dana stizale su vesti o ustaškim pokoljima Srba u Hercegovini i u Bosni, što je među ljude unosilo nemir i nesigurnost.

Izvesno ohrabrenje osetilo se po napadu Nemaca na Sovjetski Savez (22. juna 1941. godine). Rad komunističke partije postao je uočljiviji i u narodu se verovalo da će rat biti kratak. Nadali su se da će Rusi za tri meseca slomiti Nemce.

Pevale su se pesme posvećene Rusiji, a čule su se i one iz borbene istorije srpskog naroda. Pesmom su iskazana svesna razdvajanja ljudi: oni koji pevaju pesme o Rusiji - naklonjeni su KPJ; oni koji se u pesmi prenaglašeno okreću srpskoj istoriji - naklonjeni su kralju.

Oficiri i podoficiri bivše vojske, žandarmi, finansi i državni službenici pričali su da će Engleska i Amerika pobediti u ovom ratu, da će se kralj pobedonosno vratiti i stvoriti veliku Srbiju. Oni su postajali sve glasniji, zaboravljajući na stid zbog sramne propasti i izdaje. Iz te grupe ljudi, gotovo niko se nije mogao pohvaliti ni jednom borbom, a još manje bar malom pobedom, ili ratnim podvigom u kratkotrajnom aprilskom ratu. Govorili su da:

»Treba biti strpljiv i nekako preživeti, a kada dođe vreme dignuti se na ustanak... Za sada, samo borba protiv ustaša. Pomoći će nam i Italijani, ali im zato treba biti veran.«

Među ljudima ove grupe osećali su se izvesni sukobi. Nastala je borba za prestiž, ko je »najpametniji«, ko je »najuticajniji«, ko će biti »vođa«. Seljaci, đaci, radnici i omladinci podsmevali su im se.

U Bileći je organizovana vlast NDH. Tu je došla i »vojska NDH« - bataljon domobrana. Postavljen je i sreski predstojnik, organizovani žandarmi (oružnici), a u muslimanskim selima »muslimanska milicija«. U nekim žandarmerijskim stanicama Kraljevine Jugoslavije uspostavljene su nove vojne posade NDH. Raspisani su proglasi u kojima se narod poziva na apsolutnu poslušnost. Zahtevala se predaja oružja. U kraju između Bileće i Trebinja (gde živi samo srpski živalj) stizali su proglasi, ali predstavnici vlasti nisu dolazili.

Živelo se na oprezu, imali smo straže i dežurne grupe. I radilo se: okopavao kukuruz i krompir, žnjelo žito, čuvala stoka. Neimaština je pritiskala siromašne seljake, koji su od nadnice hranili familiju, bili su prinuđeni da i iz kamena stvaraju da bi prehranili čeljad, nadničili kod imućnijih. Nije bilo soli, petroleja, sapuna, kafe i šećera. Sve je to ranije nabavljano u Bileći i Trebinju. Ljudi su tamo prodavali tovare drva, jaja, krompir, voće i stoku, a sada ići u grad značilo je izložiti se opasnosti. Švercuje se so, ona se prodaje za zlato ili zamenjuje za pšenicu, pršutu i sve drugo što siromasi nemaju.

Danju su ljudi u njivi i za stokom, a noću su svi u nekoj vrsti zbega. Stoka se čuvala u šumama, dalje od kuće. Ljudi su spavali oprezno u kućama i štalama koje su bliže brdu. Sve je bilo spremno za bežanje u brda i planinu.

Otpočela je i trgovina oružjem. Najviše se kupuje u Crnoj Gori. Tamo su ljudi, za vreme kapitulacije kraljevske vojske, prikupili dosta oružja koje su vojnici bacali. Ono se prodavalo za zlato i žito. Puška se davala za 100 kg pšenice, ili 300 kg krompira. Jedan metak se prodavao za kilogram pšenice. Puškomitraljez se dobijao za 200 do 300 kg pšenice.

Oni koji su imali pušku nisu se od nje odvajali i nerado su je, makar nakratko, pozajmljivali drugom. Zato smo često išli i na stražu bez oružja.

U mojoj porodici nisu svi imali oružje. Moj otac, Ćetko, nije mogao da naoruža dva sina. Trebalo mu je 300 kg pšenice za dve puške i 100 metaka, a sa tim je mogao godinu dana da hrani porodicu. Stric Lazar nije imao dece i mene je posebno voleo, pa mi je kupio pušku i 20 metaka. Dao je za to 120 kg pšenice i ja više nisam morao da pozajmljujem oružje kada idem na stražu.

U julu su dolazili neki komunisti iz Crne Gore i govoreći o pripremanju narodnog ustanka, čuli smo da se cela Srbija digla na oružje i

da su tamo komunisti osnovali partizanske odrede. U Crnoj Gori su se vodile žestoke borbe protiv Italijana i pričalo se da je gotovo cela Crna Gora oslobođena, dok su Italijani oterani u nekoliko većih gradova.

SNAGOM ODJEKA PRVIH USTANIČKIH OKRŠAJA

Kod nas još nije bilo organizovanja partizanskih jedinica, ali su u narodu, a naročito kod nas mladih, simpatije bile na strani partizana. Predlagalo se da krenemo u borbu, kao i Crnogorci, a panika je rasla kod pristalica čekanja, nosilaca one umerene politike, a naročito onih koji su predlagali saradnju sa Italijanima.

Razmišljao sam o sebi: bio sam član SKOJ-a, a još se nisam povezao, jer nisam znao gde, a u selu nije bilo organizacije. Poverio sam se rođaku Vladu Vučiniću i on mi je rekao da čekam i radim kako sam i do sada radio. Ipak, kod njega sam osetio i znake nekog nepoverenja. Bio je železnički pružni radnik, desetar i po njegovom ponašanju mislio sam da bi mogao biti komunista. Bio je dosta stariji od mene, tačnije, stariji momak, ponosit i pomalo krut. U meni je gledao dete koje ništa ne zna o politici, u koje ne treba imati poverenja. Pomalo postiđen i razočaran, povukao sam se u sebe i produžio da se ponašam kao i ranije.

U avgustu se pričalo da su ustanici aktivni u drugim delovima Hercegovine. Napadali su manja ustaška uporišta, a bio je razoružan i veliki deo žandarma iz zauzetih stanica u Dabru, na Zmijincu i dr. Ćulo se o prvim uspesima u borbama na području Nevesinjskog i Gatačkog polja. U selo Miruše 16. avgusta došla su dva finansa pod izgovorom da pregledaju duvan. Seljaci su ih uhvatili i ubili. To je bio prvi dolazak predstavnika vlasti NDH u naša sela, da bi se ispitalo stanje na terenu.

Sreski predstojnik iz Bileća uputio je 17. avgusta patrolu od 12 žandarma da traga za nestalim finansima. Čim je patrola došla do Miruša, dočekala ih je straža iznenadnom vatrom iz pušaka i jednog puškomitraljeza. Grupa boraca iz Miruša brzo je razbila žandarme i naterala ih u panično bekstvo.

Sa naših osmatračnica gledali smo ovaj sukob. Vatra se čula daleko. Čuli su je čobani, ratari, deca. U selima Mirilovići, Čepelica, Orah, Panik vladala je uzbuna. Naoružani stanovnici hitali su na zborna mesta, na položaje predviđene za odbranu sela. Čobani su gonili stoku u brda, ratari napuštali njive, starci, žene i deca pripremali se za izvlačenje na predviđena mjesta u zbegove u brdima, daleko od puteva i domašaja neprijatelja.

Ovaj događaj upozorio je sva srpska sela u bilećkom kraju. Nadali smo se većim akcijama neprijatelja (domobrana i ustaša). Hitno su se povezale starešine seoskih četa i usaglasili su plan zajedničkih akcija. Svi sposobni za borbu bili su na položajima. Iz najugroženijih kuća ljudi su iseljeni na sigurna mjesta.

VATRENO KRŠTENJE ORASKO-PANICKE CETE

Iz Bileće je 18. avgusta ponovo krenula grupa od 500 domobrana da bi kaznila selo Miruše zbog napada na žandarme i ispoljene nepokornosti. Napad je usmeren pravcima Bileća - selo Čepelica - selo Panik, a slabije snage upućene su na pravac Bileća - selo Vlahinja - selo Miruše.

Ovaj napad bio je očekivan i za njega je pripremljen plan akcije na prvom pravcu. Trebalo je pustiti neprijatelja sve do mosta na Trebišnjici, a zatim ga napasti u desni bok i s čela, razbiti i, po mogućnosti, uništiti.

Sve se odvijalo po planu. Kada je čelo neprijatelja izašlo na most na njega je s čela, levog boka i, delom, s leđa, izvršen iznenadan i siloviti napad. Neprijatelj je razbijen i nateran na panično bekstvo u pravcu Bileće. U ovom napadu, koga su izvele Mirilovačka, Čepelička i Oraško-panička četa sa oko 100 boraca, ubijeno je 17, a zarobljeno 7 domobrana. Zaplenili su 24 puške, teški miiraljez, kamion i dosta drugog materijala. Neprijatelj je sabijen u Bileću. U ovoj borbi mi nismo imali poginulih, a ranjena su tri borca.

Dana 23. avgusta četa ustaša i domobrana krenula je iz Trebinja za Bileću, da bi oslobodila cestu, razbila ustaničke snage oko nje i spojila se sa snagama u Bileći. Očekujući napad iz pravca Trebinja, seoske čete na tom pravcu (Vrbno, Mosko, Ljubomir i dr.) zauzele su odgovarajuće položaje. Deo Oraško-paničke čete postavljen je u rejon Kljenka sa zadatkom da spreči prodor neprijatelja u pravcu sela Mosko, Skrobotno i Orah. I ovde je dogovoren plan akcije, da se pusti neprijatelj do Kljenka, a zatim da se napadne sa oba boka.

U žestokom okršaju sa grupom od oko 150 ustaša i domobrana, naša i Oraško-panička četa (oko 30 boraca) uspela je da zaustavi prodor neprijatelja na prevoju Kljenka. Istovremeno, seoske čete iz Dubočana i Vrbna, s levog, i Ljubomirska, s desnog boka, izvršile su iznenadni napad na ustaše. Za kratko vreme ustaše su razbijene i naterane na panično bekstvo prema Trebinju.

U ovoj borbi sam se prvi put neposredno, oči u oči, na udaljenosti nekoliko koraka sreo sa ustašama. Ja sitan, omalen, golobrad sa puškom koja je duga skoro kao i ja, a sa druge strane, prema meni, išao je ustaša Ovčina iz okoline Bileće, krupan momak od oko 25 godina, s puškom na gotovs, a na njoj nož. Išao je prema meni, psovao mi srpsku majku i video sam da hoće nožem da me ubije. Uplašio sam se, ruke su mi drhtale, a pored mene nije bilo nikog od mojih saboraca. Levo od mene video sam kako se Paja Vučinić guša sa jednim ustašom. Uhvatili su se rukama. Puška mi je bila uperena u ustašu, ali zbunjen, nisam pucao. Iznenada, sa moje desne strane čuo sam nečiji glas: »Pucaj, šta čekaš«. U tom trenu opalih. Ustaša je jauknuo, ispala mu puška, uhvatio se za stomak, pao na zemlju i rekao: »Ubi me, Vlašče!« Skočio sam i još jednim metkom dotukao ustašu. Neko od boraca mi je rekao: »Sretna ti prva pobeda, junače!«

Krenuli smo na juriš. Gonili ustaše preko Moska. Tu me je okrznuo jedan metak u levu nogu. Potekla je krv. Milan Vučinić mi je prišao, poljubio me i rekao: »Sretna ti rana, sinovče!«

Na bojnom polju ustaše su ostavile 7 mrtvih, 17 pušaka i nekoliko stotina metaka. Uzeo sam pušku i municiju od ustaše koga sam ubio. Mom stricu Lazaru vratio sam pušku koju mi je kupio.

Ovaj pokušaj ustaša da se iz Trebinja probiju za Bileću i uspostave kontrolu nad prostorom između Trebinja i Bileće, gde još nisu imale vlasti, kao i da deblokiraju svoj garnizon u Bileći ukazivao je da će oni u narednom periodu pokušati da to ostvare jačim snagama. To je uslovilo novo pregrupiranje ustaničkih četa i dogovor starešina za dejstvo i na tom prostoru. Težište ustanika bilo je prema Trebinju, dok su manje snage angažovane ka Bileći. Za pravac prema Trebinju određene su Ljubomirska, Čepelička, Oraško-panička, Vrbljansko-dubočanska, Brdska i druge čete. Organizovana je odbrana na liniji s. Cibrijan - Lisac

- Rogošina - Đuroje - s. Vrbno, sa zadatkom da spreče prodor ustaša na pravcu Trebinje s. Jasen - s. Mosko - s. Orah (Panik) - s. Čepelica - Bileća i da na pravcu Trebinje - Ljubomir ne dozvole uništenje sela i zaštite stanovništvo.

Stanovništvo iz ugroženih sela delom je iseljeno u zbegove, a deo je bio spreman za izvlačenje preko reke Trebišnjice, na teritoriju Crne Gore, u pravcu planine Viduše.

Ustanici su se u prethodnim borbama naoružali i delimično snabdeli municijom otetom od ustaša. Stečena su i prva borbena iskustva. Moral je bio dosta visok. Organizovano je snabdevanje hranom i vodom. Porodice su snabdevale svoje borce.

VELIKA POBEDA NA PREVOJU KLJENAK

Ustaše iz Trebinja dobile su pojačanje iz Dubrovnika 25. avgusta. Stigla im je pukovnija pod komandom potpukovnika Eleutorije Čelara. Već 27. avgusta, u ranim jutarnjim časovima, oko 1500 ustaša i domobrana, ojačanih artiljerijom, krenulo je u napad na ustaničke položaje. Najjači pritisak je bio na cesti Trebinje - s. Jasen - s. Mosko, a manji na pravcu s. Donje i Gornje Vrbno. Do podne ustaše su uspele da potisnu ustaničke čete i izbiju u selo Mosko. Odmah su otpočele pripreme za napad na ustaničke položaje u rejonu Kljenak.

Prevoj Kljenak predstavljao je ključni objekat i za ustanike i za neprijatelja. Ustanicima je to bio poslednji povoljan odbrambeni položaj, jer se njegovim gubitkom ugrožavaju sva sela uz cestu prema Bileći. Ovaj položaj branila je Oraško-panička četa. Koristeći se povoljnostima terena i odlučni da se brane i zaštite svoja sela i porodice (koje se još nisu bile povukle preko reke Trebišnjice), borci ove čete odbili su nekoliko ustaških napada, svesni da bi ustaše zauzimanjem ovih položaja, otvorile put za Bileću.

U prepodnevnim borbama ustaše su zapalile više kuća u selima Budoši, Jasen i Mosko. Njihovim prodorom u dubinu ustaničke odbrane došlo je do pomeranja rasporeda ustaničkih četa.

Pokidane su neposredne veze jedinica i pojedinaca, bilo je i panike. Mnogi ustanici napustili su položaje i hitali u sela da spašavaju svoje porodice. Neke od ustaničkih četa orijentisale su se samo na odbranu svojih sela. Neprijatelj je iskoristio tu situaciju i izvršio pregrupaciju svojih snaga, ali je i sam oko toga izgubio dosta vremena. Da je napad produžio sa prvobitnim rasporedom, verovatno bi imao više uspeha. Na težištu odbrane, u rejonu Kljenak, stiglo je pojačanje iz delova Cepeličke čete. Tako je odbrana ustanika postala čvršća. Naređeno je da se položaji, po svaku cenu, drže do mraka.

U popodnevnim časovima ustaše i domobrani novim snagama izvršili su ponovni napad na ustaničke položaje na Kljenku. U toku borbe pristigla je grupa boraca s područja Vučijeg dola. Čuli smo da je to grupa ustanika iz Bukovičke čete. Dolazak Crnogoraca podigao je moral ustanicima. Odbijen je napad ustaša i domobrana. Istovremeno otvorila se jaka vatra u rejonu Rogošine, na cesti prema s. Jasenu, u pozadini ustaša i domobrana. To je uradio odred od 19 boraca sa Tupana (Banjani) srez Nikšić, pod komandom Mila i Mihajla Kilibarde - Milana. Oni su iz rejona s. Vrbna, upali u neprijateljsku pozadinu i presekli cestu prema Trebinju.

Neprijatelj se zbunio. U njegovom borbenom rasporedu nastala je pometnja i panika. Na kamenoj gomili, ispred položaja na Kljenku, nalazio se potpukovnik Čelar i pričuvni poručnik Cvijetković. Zbunjen

novim događajima, Čelar je ustao iz zaklona da osmotri šta se događa u pozadini. Tada je preciznom vatrom boraca Oraško-paničke čete, ubijen ustaško-domobranski komandant i sa njim još nekoliko ustaša i domobrana.

Ustanici su osetili zbunjenost neprijatelja, i ohrabreni dejstvom Crnogoraca u neprijateljskoj pozadini, krenuli kao lavovi na juriš. Među ustašama i domobranima nastala je opšta panika i bežanje. U tome nisu imali nikakvog reda. Spašavao se kako ko može i ume. Napadali su ih sa svih strana. U ovoj borbi naše snage zarobile su 108 neprijateljskih vojnika i oficira, zaplenile haubicu, brdski top, dva minobacača, 15 puškomitraljeza i mitraljeza, 210 pušaka, dosta municije. Ubijeno je i ranjeno oko 50 ustaša i domobrana.

BILEĆA U BLOKADI

Ova velika pobeda ustanika i panično bekstvo ustaša i domobrana prema Trebinju, stvorili su uslove za još veći uspeh. Ukazala se mogućnost ugrožavanja Trebinja, pa i njegovog zauzimanja. Ovo nije postignuto iz više razloga: ustanici nisu imali jedinstvene veze i komandu; nisu bile uspostavljene veze između manjih jedinica, u prethodnim dogovorima između komandira ustaničkih četa nije bila predviđena mogućnost da se neprijatelj goni, a ustanici su bili iznenađeni tako brzim porazom neprijatelja.

Ustanici su se dugo zadržali oko prikupljanja ratnog plena. To nije bilo organizovano, pa su ono što su nalazili uzimali i nosili svojim kućama. Tom prilikom je dosta ustanika došlo do pušaka i municije. Od teže opreme samo su zaplenjena haubica sa mucinijom i minobacači ostali zajednički, a sve ostalo, konji, kola, kazani i drugo raznešeni. Dosta ustanika ponelo je i po dve-tri puške i sanduke municije, ali su pojedinci opet ostali bez oružja.

Zarobljenici su sprovedeni u selo Dubočane. Tamo je pošla i grupa Crnogoraca koju je predvodio Mile Kilibarda. Tu su odvojili ustaše od domobrana, a onda Muslimane od Hrvata. Među ustanicima je došlo do opšte prepirke. Većina je htela da se kazne ustaše i svi Muslimani, pa je Mile Kilibarda uložio veliki napor da se to ne čini, već da se puste svi osim ustaša. Nije uspeo, sedam ustaša je streljano, na čelu sa Bečkom Ovčinom, a domobrani Hrvati su pušteni.

Pobeda je ohrabrila ustanike. Odmah su počele pripreme za napad na neprijateljski garnizon u Bileći i likvidaciju ustaške milicije u selima severno od nje. U pomoć su stigli i borci iz Crne Gore. Za napad su angažovane sve slobodne snage sa teritorije bilećkog sreza, a delom i sa teritorije Ljubinja, Stoca, Nevesinja i Gacka. Zamisao je bila da se likvidiraju ustaške snage u selima severno od Bileće, a zatim da se napadne sam grad. Deo četa zavodske opštine i Ljubomira bio je angažovan za zatvaranje pravca Trebinje - Bileća i sprečavanje neprijateljskog napada iz tog pravca.

U toku 28. avgusta ustanici sa severa i severozapada od Bileće, zauzeli su Planu, jako ustaško uporište koje je držala ustaška milicija. Reč je o značajnom raskršću puteva koji se račvaju prema Bileći, Gacku i Stocu. Time je presečena veza između neprijateljskih garnizona u Bileći, Gacku, Stocu i Trebinju. Odsečene su i grupe naoružanih ljudi u muslimanskim selima. Poraz ustaško-domobranskih snaga na Mosku, a i gubitak Plane, izazvali su paniku i u redovima neprijatelja u Bileći. Mnogi pripadnici ustaške milicije pokušavali su se probiti niz reku Trebišnjicu za Lastvu i Trebinje. Nebudnost ustanika, koji su zaneti pobedom pošli

u svoja sela da sa svojima proslave uspeh, omogućila je ovoj grupi da se neopaženo probije do sela Panika. Kada je ta grupa ustaških milicionera otkrivena, napali su je ustanici iz Panika. Pucnjava je alarmirala i ostale. Ustanici su ih gonili niz Trebišnjicu, preko Dobrićeva i Pareža, gde su ih dočekali ustanici iz Dubočana. Ubijeno je dvadeset ustaških milicionera, a ostali su uspeli da se probiju.

Noću 28-29. avgusta izvršen je napad na ustašku (muslimansku) miliciju u selima severno od Bileće i u rejonu Dabarskog polja. U toku noći likvidirana su sva ova uporišta i, u ranim jutarnjim časovima 29. avgusta, izvršen napad na neprijateljski garnizon Bileća. Grad je branilo oko 600 domobrana i nekoliko stotina milicionera, koji su uspeli da se povuku iz svojih sela. U prvom naletu ustanici su uspeli da razbiju spoljnu odbranu Bileće, zauzmu varoš i neprijatelja sabiju u logor (kasarnu). Na tom uskom i utvrđenom prostoru, pored domobrana i delova ustaške milicije, bilo je i nekoliko stotina muslimanskog stanovništva, koje je uspelo da pobegne iz napadnutih sela.

Neprijatelj je imao vrlo povoljne uslove za odbranu kasarne. Po opkoljavanju kasarne ustanicu su, procenivši da bez velikih žrtava ne mogu zauzeti kasarnu, pokušali pregovore sa domobranskim komandantom Halužanom. Postavili su kao uslov potpunu predaju. Domobranski komandant prihvatio je predaju, uz uslov da se svim njegovim vojnicima i muslimanskom življu dozvoli slobodan prolaz do Trebinja. Ustanici, razume se, nisu prihvatili ovaj zahtev.

Dok su se vodile borbe za oslobođenje Bileća, na područjima sela Plane, Orahovice, Fatnice, Deča i Njeganovića ubacile su se srpske nacionalističke grupe, koje su pljačkale i vršile zločine nad muslimanskim stanovništvom. Brzom intervencijom komunista sprečeno je ovo pljačkanje i teror. Na insistiranje uglednijih Muslimana, dogovoreno je da se sve muslimansko stanovništvo povuče preko Dabarskog polja i sela Berkovića u Stolac.

Za obezbeđenje ovog povlačenja određena je manja grupa boraca Srba. Ovu kolonu u Dabarskom polju napada nacionalistička četnička banda, dosta brojnija od grupe boraca koja je obezbeđivala povlačenje nedužnog življa. Uspeli su da preotmu muslimansko stanovništvo (uglavnom, starce, žene i decu) i 3. septembra ih masakrirali i pobacali u jamu Čavkaricu, na planini Trusini. Bilo je tu 375 Muslimana. Ovaj zločin počinili su Anto Bjeletić i Simo Eraković sa svojim četnicima.

IZDAJA ČETNIKA PRED MOSKOM

Dok se vodila borba za Bileću, Italijani su, snagama ojačanog motorizovanog puka (oko 2.500 vojnika), krenuli iz Dubrovnika preko Trebinja u Bileću. Oni su bili dobro obavešteni i o porazu ustaško-domobranskih snaga 27. avgusta kod Moska i o napadu ustanika na Bileću.

U Trebinju su Italijani vrbovali nekoliko Srba i poveli ih sa sobom prema Bileći. Krećući se vrlo oprezno i dejstvujući artiljerijom, oni su, u popodnevnim časovima 29. avgusta, stigli ispred sela Moska. Odatle su otvorili artiljerijsku vatru po odbrambenim položajima ustanika na području Kljenka, koji je branila Oraško-panička četa.

Svi smo bili u iščekivanju šta će se dalje događati. Znali smo da prema nama idu italijanske snage, pa smo se pitali da li i njima pružiti otpor. Mlađi borci su bili za borbu protiv Italijana. Odjednom Italijani su prestali sa dejstvom artiljerije, a odmah zatim je jedan od onih vrbovanih Srba počeo da doziva po imenu neke od naših viđenijih selja-

ka. Čuli smo da im se garantuje potpuna sigurnost i od Italijana i od ustaša. »Italijani su naši spasioci!« - vikali su zavrbovani Srbi.

Posle kratkog dogovora naših starešina, Todor Dutina, odgovorio je da prema njima ide jedna grupa ustanika, radi dogovora. Nama mlađima rekli su da se sklonimo dalje od ceste i povučemo u Rogošinu, a grupa u sastavu Todor Dutina, Todor Milenić i Miloš Kureš, sa oružjem je otišla prema Italijanima. (Todor Dutina - Tošo streljan je od partizana kao neprijateljski špijun 1942. godine. Todor Milenić poginuo je kao četnik u borbi sa partizanima; Miloš Kureš, poručnik bivše kraljevske vojske, bio je komandant četničke brigade i emigrirao u SAD).

Napustili smo položaje. Posle kraćeg vremena i dogovora sa »našom grupom«, italijanska kolona krenula je dalje cestom prema Bileći. Zajedno sa Italijanima, pored angažovanih Srba (Rajko Bokić i sudija Davidović iz Trebinja) otišla su i dva »naša« druga. Bilo je to tužno gledati.

Odveli su Italijane do Nikoljske crkve na Trebišnjici, gde je, na vatrenim položajima bila haubica zaplenjena 27. avgusta u borbi sa ustašama i odakle je sada podržavan napad naših snaga na Bileću. Srećom, nišandžija, kada je saznao da dolaze Italijani, izvukao je zatvarač i bacio ga u Trebišnjicu. Italijani su pogledali haubicu i granate, pa kad su videli da nema zatvarača, ostavili su je i produžili prema Bileći. Dolaskom Italijana u Bileću, ustanici su bili prisiljeni da se povuku bez otpora. Ustaško-domobranski garnizon time je bio oslobođen opsade i spasen od razbijanja.

Italijani su zauzeli garnizon u Bileći. Muslimanski živalj je pod njihovom zaštitom prebačen vozom u Bosnu. Kod Italijana je otišla i delegacija viđenijih srpskih seljaka i tražila zaštitu. Obećano im je da će srpska sela biti zaštićena, pod uslovom da ostanu potpuno lojalna italijanskoj vlasti. Ubrzo Italijani razvijaju široku propagandnu aktivnost među srpskim stanovništvom, želeći da se prestave kao »spasioci«. Među srpskim stanovništvom nailaze na delimičnu podršku.

Ne mali broj Srba smatralo je Italijane »zaštitnicima«. Stariji domaćini su, u svakom slučaju, bili za poslušnost prema okupatoru, govoreći da se samo tako mogu zaštititi porodice i imanja. Osećala se pojačana i sve otvorenija propaganda pročetničkih grupa. Otvoreno se govorilo o saradnji sa Italijanima. Na teritoriju bilećkog sreza došao je Lazar Trklja, prvak Zemljoradničke stranke i nosilac četničkog pokreta. Tu je bio poručnik Jovan Mišeljić. Formiran je i prvi četnički štab, »štab za narodnu odbranu«. Imenovani su i četnički komandanti, koji obilaze sela i pokušavaju da pridobiju uglednije domaćine. Oni zagovaraju punu saradnju sa Italijanima i potpunu lojalnost prema njima. Italijane prikazuju kao »spasioce« i »zaštitnike« srpskog življa od ustaša. Po njima, borbu treba voditi samo protiv ustaša i vršiti »osvete« nad muslimanskim življem.

Nije to bilo vreme za borbu, trebalo je čekati pogodan trenutak. Četničke glavešine su govorile da komunisti vode narod u propast.

OMLADINA JE ZA BORBU

Mladi su želeli da se dokažu i potvrde, da se poistovete sa čuvenim junacima i borcima za slobodu i oslobođenje od tuđeg zuluma i ropstva. U njihovu svest urezani su junaci i borci iz hercegovačkog ustanka 1875. godine, iz crnogorsko-turskog rata 1876-78. godine, dobrovoljaca - solunaca iz prvog svetskog rata, gde je bio veliki broj njihovih

dedova i očeva. Srcima mladih su se duboko ponele borbene pesme pevane uz gusle na prelima, slavama, zabavama. Na mlade je uticao i bilećki pisac i borac za slobodu Vladimir Gaćinović. Njegove zapise, kao što su »Drugarice sa Volge«, s pozivom da se seju »crvena zrna slobode« pažljivo je čitala i dobro znala omladina Hercegovine. Saznanje da su u logoru u Bileći ugledni komunisti Moša Pijade, Ivo Lola Ribar, Ivan Milutinović i mnogi drugi, kod mladih je stvaralo simpatije prema članovima KPJ i Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Mladi ljudi ovoga kraja bili su nezadovoljni i sopstvenim položajem u monarhističkoj Jugoslaviji, što ih je sada podsticalo na borbu ne samo za nacionalno, već i socijalno oslobođenje, za lepšu i izvesniju sutrašnjicu. Oni se nisu mogli školovati, pa su oni koji nisu mogli živjeti od zemlje bili predodređeni da budu sluge, šegrti, žandarmi, graničari, fizički radnici, seoski nadničari. Školovanje je ovde bilo privilegija bogatih, jer je bilo skupo. Naš kraj je imao veliki broj dece; bilo je malo brakova koji su ih imali manje od šestero.

Omladina je teško podnosila nemaštinu, ugnjetavanje i svako sputavanje slobode misli i akcije. Ona nije imala pravo na nikakav politički život. Muškarci su sticali pravo glasa kada navrše 21 godinu, dok ga žene i vojnici nisu ni imali. Mladi su teško podnosili nedostatak bilo kakave izvesnije perspektive; postojanje očiglednih socijalnih i političkih nepravdi; nacionalno ugnjetavanje; glad radničke i siromašne seljačke omladine; potpunu nezaštićenost i besperspektivnost radnih slojeva. Sa takvom sudbinom mladi se, uostalom, nikada nisu mirili, znajući da su mlade generacije uvek bile na čelu svih revolucionarnih pokreta i nosile njihov glavni teret i na našim prostorima, u svim bitkama za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu.

ŠIRENJE UTICAJA PARTIJE

U septembru 1941. godine na teritoriji bilećkog sreza bilo je 17 članova KPJ. Pri tom je njihov raspored za aktivan politički rad tom prostoru bio nepovoljan. Uglavnom, oni su živeli i radili u selima severozapadno i severno od Bileće. Tako u našem kraju (zavodska opština, južnije od Bileće), nije bilo starijih i uticajnijih članova KPJ. Vlado (Gajunov) Vučinić iz sela Panika u KPJ je bio primljen u julu 1941. godine, a tih dana je bio uključen u pokret u Crnoj Gori. Krsto Bobot, član SKOJ-a iz 1940. u KPJ je primljen avgusta 1941. godine, da bi u septembru 1941. godine bio i prvi sekretar ćelije KPJ, a oktobra 1941. godine, prvi politički komesar Paničko-oraške partizanske čete.

Septembra 1941. godine, javio sam se Krstu Bobotu i saopštio mu da sam član SKOJ-a. Primio me je sa nepoverenjem, iako je, svakako znao da sam već učestvovao u nekoliko borbi, da sam bio lakše ranjen i da sam politički vrlo aktivan i u selu i u ustaničkoj Oraško-paničkoj četi. Na moje čuđenje, nije me ni prihvatio ni povezao, a nije imao ni sa kim, jer organizacije SKOJ-a nije bilo. Uočio sam da ne primaju nove, u borbama osvedočene, članove u SKOJ i KPJ. No, bilo je i drugačije prakse. Recimo, Radovan Papić, ugledni učitelj i član KPJ, bio je nosilac formiranja partijske organizacije u selu Panik. Upoznao je Krsta i Jovana Bobota, Jova i Vula Vujnovića i druge i primio ih je u KPJ. Tu je i stvoreno jezgro buduće partijske organizacije.

Sa širenjem redova Partije i prijemom novih članova u redove komunista išlo se, ipak, veoma sporo, iako je, kako je rečeno, bilo uslova za prijem većeg broja omladinaca i starijih, uticajnih ljudi. (To će nam se osvetiti u kasnijem razvoju NOP-a, naročito u proleće 1942. godine, kada je došlo do rasula partizanskih jedinica i do uspona četničkog pokreta. Partijska organizacija nije bila u stanju da se tome efikasno suprostavi, niti da se sama održi).

Septembra i oktobra 1941. godine, na teritoriju bilećkog sreza došli su ugledni i iskusni revolucionari, članovi KPJ, odnosno, članovi partijskog rukovodstva, Uglješa Danilović, Puniša Perović, Lepa Perović, Mile Perković, Miro Popara, Petar Ilić Drapšin i drugi. Noću 12/13. septembar 1941. godine, održana je prva partijska konferencija u selu Bratogošću (Baljci), gde je razrađen program akcija, radi bržeg razvoja NOP-a i formiranja partizanskih jedinica. Odlučujući uticaj imali su Uglješa Danilović i Miro Popara. Na ovoj konferenciji izabran je i prvi Sreski komitet KPJ za Bileću u sastavu: sekretar Radovan Papić i članovi dr Košta Grubačić, Uroš Vukoje, Tripo Šarenac i Vlado Radovanović. Sreski komitet je, takođe, bio sastavljen od članova KPJ koji su živeli i radili severnije od Bileće, osim Radovana Papića, koji je bio iz sela Vlahinje.

Početkom oktobra 1941. godine, formiran je i prvi Sreski komitet SKOJ-a u koji su izabrani Vlado Radovanović, Milan Čubrilo, Vlado Mirković i Rade Radan. Ali, ni u Sreski komitet SKOJ-a nije izabran nijedan član Partije sa teritorije južnije od Bileće, odnosno sa područja opštine Zavode. Tako sastav sreskih komiteta KPJ i SKOJ-a, po teritorijalnoj pripadnosti, nije obezbeđivao potpuniji uticaj ovih dveju revolucionarnih organizacija na ćelom prostoru bilećkog sreza.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE

U septembru su formirani partizanska četa na Baljcima, Sreski NOO i prva partizanska četa u selu Milovićima, a zatim i partizanska četa u selu Pađanima.

U naš kraj dolazili su komunisti sa teritorije Crne Gore, među njima i Luka Nenezić, koji je puno doprineo da se okupi što veći broj simpatizera NOP-a i da se razbiju pogrešna verovanja koja su propovedali pročetnički elementi, o Italijanima kao »spasiocima«, potrebi čekanja »pogodnog« vremena za ustanak, »osvetničkoj« borbi protiv Muslimana i Hrvata.

U selu Panik je u septembru 1941. godine, formirana i prva partijska ćelija, čime je pojačan uticaj komunista i na narod našeg područja. Dalje, 15 oktobra u selu Orahu (šuma Popotnjačka), formirana je Paničko-oraška partizanska četa. Za komandira čete izabran je bivši žandarm Miloš Glogovac, a za političkog komesara Krsto Bobot, u isto vreme i sekretar ćelije KPJ u Paniku. U ovu četu odmah je dobrovoljno stupilo 30 boraca iz sela Panika (iz oko 70 domaćinstava) i 21 borac iz sela Orah (iz 21 domaćinstva). Borci iz Oraha većinom su (19) odslužili bivšu jugoslovensku vojsku.

Istovremeno, stigle su vesti o snažnom partizanskom pokretu u Srbiji i Crnoj Gori, o velikim pobedama partizana u borbama protiv Nemaca i Italijana. Culi smo da su partizani oslobodili skoro čitavu zapadnu Srbiju i da imaju svoj štab u Užicu; da su crnogorski partizani sabili Italijane u nekoliko garnizona. Omladina, a i jedan broj starijih, izražavali su velike simpatije prema partizanskom pokretu. Već su do nas stizale i prve partizanske borbene pesme, koje omladina prihvata i peva ih na položajima, dok ide u polje na rad, ili kad čuva stoku, ili na večernjim poselima. Dobrovoljci partizani položili su partizansku zakletvu, čiji tekst glasi:

»Zaklinjem se svome narodu da iz ruke neću pustiti oružje sve dok poslednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok poslednji ustaški gad ne bude iskorenjen.

Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je pomoću domaćih izdajnika i plaćenika porobio i opljačkao moju zemlju, ubijao moj narod, žene i decu, otimao moje žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog dedovskog ognjišta, osvetiti nemilosrdno, da ću mu nanositi udarac, krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se da ću u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kloniti svakog samovoljnog nasilja i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i decom, ma kakve vere i narodnosti bili; zaklinjem se da ću svugde i uvek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimanskog življa, na čišćenje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da ću pre umreti nego odati sebe ili svoje drugove ili našu svetu borbu; da ću pre umreti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nediseiplinovanost ili zlonamernost i izdam interese svog naroda, neka sramno padnem od ruke svojih drugova.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!«

Muškarci sposobni za borbu uključili su se u seosku partizansku stražu. Uvedena je kontrola kretanja. Za odlazak iz sela uvedene su partizanske propusnice. Zahtevano je da se bojkotuju pijace u Bileći i Trebinju, te da se tamo ne ide bez velike nužde i znanja NOO, odnosno komande partizanske čete. Uveden je i novi način međusobnog pozdravljanja: umesto uobičajenog, svakidašnjeg, uveden je pozdrav borbenom krilaticom »Smrt fašizmu - Sloboda narodu«. Omladina prihvata ovaj pozdrav, dok je kod starijih to dosta teško išlo.

Partizanska Paničko-oraška četa u početku nije bila pokretna. Naime, mi borci smo se hranili i radili kod kuće, a samo po potrebi se prikupljali. Već u novembru 1941. godine, na teritoriji Bilećkog sreza formirano je više partizanskih četa, a zatim i krupnijih jedinica: 25. oktobra u selu Simijovo partizanski bataljon »Vladimir Gaćinović«; 17. novembra Bilećki; 19. novembra Sitnički partizanski bataljon. Paničko-oraška četa ulazi u sastav Bilećkog bataljona.

Većina ustaško-domobranskih i italijanskih garnizona na teritoriji Hercegovine bila je opkoljena snagama partizanskih jedinica. Garnizon u Bileći bio je potpuno odsečen i snabdevanje njegovog sastava vršilo se iz vazduha.

Decembra 1941. godine Paničko-oraška partizanska četa po prvi put stupa u borbu sa Italijanima. Italijani su, 14. decembra, sa jačim snagama i potpomognuti od ustaša i domobrana, pokušali da probiju blokadu Bileća prema Trebinju i uspostave kontrolu na cesti Bileća - Trebinje. U ranim jutarnjim časovima neprijateljske snage uspele su da zauzmu sela Ćepelicu, Panik i Orah i izbiju na brdo Brajlovicu i Vraćevicu.

Istovremeno, neprijatelj je pokušao proboj iz Trebinja, ali je odbijen od partizanskih jedinica koje su branile taj pravac. Odbrana na pravcu Bileća - Trebinje ojačana je svežim partizanskim snagama iz Crne Gore. U popodnevnim časovima 14. decembra, izvršen je protivnapad.

Paničko-oraška četa napala je neprijatelja u bok, na pravcu brdo Rogošina - s. Orah - s. Čepelica. U snažnom naletu partizani su uspeli da razbiju neprijatelja i nateraju ga u panično bekstvo u pravcu Bileće. U toj borbi poginulo je 15, a ranjeno više neprijateljskih vojnika. Ova prva pobeda nad Italijanima značajno je uticala na borbeni moral i boraca i stanovništva.

U sledećoj borbi 6. januara 1942. godine u predelu Kljenka razbijena je italijanska kolona od oko 400 vojnika, koja je pokušala da se probije u Bileću. Paničko-oraška četa, u sastavu Bilećkog partizanskog bataljona, u borbama sa Italijanima učestvuje 12. i 23. januara, a 25. januara na prostoru Orah, Panik i Čepelica vodi najteže borbe sa jedinicama ovog okupatora. Tada je Bilećki bataljon ubio oko 40, a zarobio 60 Italijana i domobrana.

Krajem decembra 1941. godine za komandanta Bilećkog bataljona postavljen je Vlado Tomanović. On je poticao iz vrlo ugledne ratničke porodice, među Bilećanima poznat po pameti i poštenju. Bio je pravnik, sudija i državni javni tužilac u Subotici, gde ga je rat zatekao. Uhapšen je od mađarskih okupatorskih vlasti i proteran u Srbiju. Po njegovom dolasku u bilećki kraj, pročulo se da je bio jedan od istaknutih boraca-partizana u Srbiji, da je tamo bio komandir čete i komandant odbrane Čačka. Znalo se da je završio školu rezervnih oficira i da je vrlo sposoban vojnik. Inače, bio je drag i pristupačan čovek, koji je u prvom susretu osvajao ljude. Njegov dolazak za komandanta Bilećkog bataljona sa oduševljenjem je primljen od boraca i naroda.

Čim je Vlado došao na dužnost komandanta zaveo je čvrst vojnički red. Bataljon se okupio u selu Brani Do i organizovao pravi vojnički život. Borce je odvojio od kuća i otpočeo obuku za partizanski način borbe. Svako veče nas je vodio u prepad na Italijane utvrđene na Kravici (spoljna odbrana Trebinja). Pre odlaska u prepad vršio bi smotru, tražeći da svaki borac dobro pritegne svoju opremu. Prvog dana nas je prikriveno proveo na 1.000 metara od Italijana. Svi borci su našli sigurne zaklone, a zatim je Vlado otvorio vatru na Italijane. Ovi bi, odmah, otvorili na nas paklenu vatru iz svih oružja i oruđa i teren osvetljavali svetlećim raketama. Naredne noći, neopaženo nas je doveo na 500 metara od Italijana, a zatim, pošto je proverio da li su svi borci u sigurnim zaklonima, otvorio vatru na Italijane. Oni su, opet, gađali iz svih sredstava. Tako je ponavljao svako veče, primičući nas po 100 metara, sve dok nas jedne noći nije primakao na domet bombi. Preko dana smo učili da bacamo bombe, a te noći Vlado je, sa grupom najboljih i najhrabrijih boraca, sam pošao da baci bombu na italijanske bunkere. Tako smo vršili obuku i navikavali se na vatru.

Italijani su uspeli 25. januara 1942. godine da jačim snagama naprave prodor iz Trebinja prema Bileći. Vlado Tomanović je, sa dve čete u rejonu sela Orah i Ćepelica, postavio zasedu. Italijani, već sigurni da su napravili prodor, svrstali su se u kolonu i upali u vešto postavljenu zasedu. Za vreme borbe Vlado se sa grupom boraca probio u pozadinu i u rejonu sela Panik bombama napao italijansku artiljeriju. Italijani su se zbunili i pošli u bekstvo. Ovde je ubijeno 40, a ranjeno više desetina Italijana. Zaplenjena su dva topa i više pušaka i puškomitraljeza. Sutradan posle ove borbe, Vlado Tomanović me je uzeo za kurira. Umesto puške kragujevke dao mi je kratku italijansku pušku. »Ti si mali i nejak, pa ćeš lakše nositi ovu malu pušku« - rekao mi je.

Nekako posle ručka 27. januara 1942. godine, pozvali su me u Štab bataljona i naredili da u toku noći odnesem poštu Operativnom štabu u Lastvi. Tada su Italijani kontrolisali cestu Trebinje - Bileća, a svoje posade imali na Mosku i Brajlovici. Trebalo je da pođem odmah i da za dan pronađem najbezbednije mesto za prelazak ceste. Kada je pao mrak bezbedno sam prešao cestu i kozjom stazom, po jakoj pomračini i kiši, uputio se, preko sela Dubočana i Korjenića, prema Lastvi. Sporo sam išao, pa sam tek u ranu zoru stigao u Korjeniće, gladan, mokar do kože i umoran od dugog puta. Nadao sam se da ću u nekoj kući u Korjenićima dobiti nešto za jelo. Razoračao sam se kad sam ustanovio da je selo popaljeno i napušteno. Bilo je još malo do štaba, hrabrio sam se da ću tamo, verovatno, dobiti hranu, osušiti se i odmoriti. Uostalom, verovao sam da su partizani u Lastvi bolje snabdeveni, da su bolji komunisti od naših, pa ću tamo sve dobiti.

Stigao sam u Operativni štab i predao poštu. Rekli su mi da malo sačekam. Čekao sam sat vremena, a niko me ničim nije ponudio. Tu sam, po prvi put, video Savu Kovačevića Mizaru. On se u narodu već pročuo kao veliki junak i sposoban komandant. Znali smo da je predratni komunista i revolucionar. Zbunio sam se. Stao sam »mirno« i pozdravio ga stisnutom pesnicom. Bio je visok, širokih ramena, izrazitog lica, sivih očiju, sa bujnim crnim brkovima, koji su mi ga činili sličnim velikim junacima iz narodnih pesama, recimo Marku Kraljeviću.

Dok sam čekao, pročitao sam članak koji je napisao neki partizan, pod naslovom: »Izveštaj vrapca iz Grahova«. To je, u stvari, lako pamtljiva pesmica-pošalica. Upamtio sam je, zauvek:

»Opet stigoh, vrabac stari, da vam pričam neke stvari,
Božić prođe, srpska slava, bez peciva i baklava,
Na kazan se prima kaša, zadovoljna vojska naša,
Vijesti nanm često stižu, uspjesi se stalno nižu,
Ne tražimo druge slave, od vijesti druga Save,
O borbama partizana, koje vode ovih dana,
Potukli su Talijane, zaplenili dosta hrane. .. «

U školi, u Lastvi video sam i drugove Savu Orovića, Petra Ilića (Drapšina) i Petra Božovića (Voju Popovića).

Pozvaše me u štab, dadoše mi pismo i narediše da ga što pre prenesem Vladu Tomanoviću. Nisu mi ništa dali da jedem, a bio sam gladan i mokar. Stideo sam se da tražim hranu, pa pozdravih dižući stisnutu pesnicu i pođoh prema selu Korjenićima. Ispred mene je bio put kojim sam ovamo i došao i znao sam da nemam gde da dobijem hranu. Trebalo je stići blizu ceste i čekati noć da bih je prešao, a zatim pešačiti još dva sata do Štaba. To je značilo da neću jesti više od 30 sati. Rešio sam da promenim pravac. Išao sam uz Trebišnjicu, preko Pareža i Dobrićeva, pa preko Panika i Oraha, na Brani Do. Tako sam mogao svratiti kući i kod majke da jedem.

Kod mlina u Dobrićevu zatekao sam Radovana Vučinića i Petra Skulića. Doterali su žito da samelju. Sedeli su sa mlinarom i jeli pršute i divnog pšeničnog hleba. Pozdravio sam ih i seo pored njih. Radovan me odmah nudio da jedem.

- Hvala, ne mogu - odgovorih - nadajući se da će me ponovo ponuditi.

- Uzmi jadan ne bio, sigurno si gladan - ponovi srećom Radovan. Prećutah, a onda baš kad sam hteo da uzmem, iznenada, naiđe još jedan partizanski kurir.

- Smrt fašizmu! - veli i dodaje - Vi ljudi, bogami jedete.

- Evo jedemo, a jesi li ti gladan? - pita ga Radovan.

- Ako jesi uzmi - nutka ga drugi.

- Nemam bogami vremena, nego mi dajte u ruke pa ću jesti usput - odgovori naš crnogorski drugar.

Radovan uze i hleba i pršute i sve mu to dade. Crnogorac se zahvali, ponese to sobom i ode preko Trebišnjice za Crnu Goru. Ostah bez ičega, pogledom upućenim na dovitljivog kurira.

Otišao sam kući, najeo se i krenuo u Štab. Upamtio sam zauvek da odmah prihvatim hranu koju mi ponude, ili da tražim ako sam gladan.

Početkom aprila 1942. godine sto boraca iz našeg bataljona određeno je da ide za Nevesinje, u Drugi udarni bataljon, koji je formiran u Biogradu (Solaković Kula) 21. aprila 1942. godine.

Tamo sam na dan formiranja tog bataljona, prvi put video Čedu Kapora. Čuo sam i ranije za njega i svi su ga cenili. Čuli smo da je bio španski borac, komunista i istaknuti revolucionar. Održao nam je divan govor. Svi smo bili oduševljeni, poneti, ozareni.

Iz našeg sela, Oraha, u ovaj bataljon su raspoređeni Jagoš Milenić, Danilo Milenić, Todor Milenić, Todor Kureš, Savo Trklja, Neđo Đ. Vučinić, Neđo R. Vučinić i ja. Desetar je bio Sava Trklja, komandir voda Vlado Kapor, komandir čete Milan Tabaković, politički komesar čete Branko Zotović, komandant bataljona Danilo Šarenac, zamenik komandanta Dušan Domazet, zamenik političkog komesara Slobodan Šakota.

Drugi udarni bataljon razmestio se u selu Jasenje. Noću, bataljon je prvi put išao u veću akciju. Napadali smo jako ustaško uporište u selu Žulja. Selo je branilo oko 300 ustaša i ustaška milicija. Žulja je za neprijatelja predstavljala značajno uporište, jer bi se njegovim gubitkom ugrožavala dolina Neretve, na pravcu sela Bune i Blagaja. Naš bataljon je izvršio silovit napad na Žulju i, u prvom naletu, iznenadio i potpuno razbio ustaše i ustašku miliciju. Ustaše su naterane da beže u pravcu Blagoja i Bune. Ubijeno je 7 ustaša. Zaplenjeno je nekoliko stotina goveda, veliki broj konja i oko 1000 ovaca.

Posle zauzimanja Žulja naš vod je dobio zadatak da u zoru razoruža ustaško-muslimansku miliciju u selu Rabina. Već je bilo dogovoreno da će se predati bez otpora. Stigli smo u svitanje. Dočekalo nas je 5 milicionera i predali su oružje. Ostali su pobegli.

Oko 9 časova komandir voda uputio me je prema štabu bataljona da izvestim šta je naš vod uradio i gde se nalazi.

Istovremeno, ustaše su dobile pojačanje iz Mostara i krenule u protivnapad, i to jačim snagama u pravcu Blagaja - Žulja, a nešto slabijim duž ceste Mostar - Nevesinje.

Krećući se prema s. Žulja na jednoj kamenoj gomili ugledao sam grupu ljudi. Nadajući se da su to naši, išao sam dosta slobodno prema njima. Približio sam se na oko 100 metara. Tada mi se nešto učinilo sumljivo. Stao sam, i pitao: »Ko je to tamo?« Hteo sam da to proverim i da pitam za štab.

»Dođi ovamo«, reče mi jedan ne predstavljajući se.

Po izgovoru uočio sam da nisu naši, pa sam potrčao u pravcu odakle sam došao. Otvorili su vatru na mene, a dvojica su trčala za mnom. Pobegao sam u šumarak i tako izbegao ustaše. Stigao sam do voda i obavestio ih šta sam video. Istovremeno ustaše su sa kose iznad sela Rabine počele da pucaju na nas. Pod zaštitom našeg iskusnog puškomitraljesca Tomovića došao je iz Prve proleterske brigade, inače rodom je iz Dobromana), uspeli smo da se izvučemo bez gubitaka. Stigli smo u bataljon koji se utvrdio na brdu iznad sela Žulja. Odatle je odbijen napad ustaša.

Naš bataljon je bio u zasedi u predelu Bišine. Uslovi za zasedu bili su izvanredni, cesta prolazi uvalom, sva je u gustoj bukovoj šumi, a raspoređeni smo na 10 - 15 metara od ceste. Naša 1. četa raspoređena je kod šumarske kuće. Dobili smo obaveštenje da iz pravca Mostara za Nevesinje ide duga motorizovana kolona Italijana. Čuli smo neko puškaranje kod žandarmerijske stanice Klepetuša (od nas, prema Mostaru, oko 4 km). To su se oglasili neki manji delovi našeg bataljona, koji su

pucali na Italijane i odmah se povukli prema s. Rabini. Bila je to zamka za Italijane. Računajući da im je sada slobodan put prema Nevesinju, skupili su se u kolonu i krenuli. Mi smo bili pored ceste, dobro utvrđeni i maskirani. Dobili smo naređenje da niko ne otvara vatru dok se za to ne da dogovoreni signal.

Neprijateljska kolona prolazila je ispred nas. Italijani nas nisu otkrili. Očekujući ugovoreni znak za otvaranje vatre, posmatrali smo Italijane, koji su kamionima prolazili neposredno pored nas. Prošlo je oko 50 kamiona, a mi još nismo otvarali vatru. Čelo italijanske kolone prešlo je prevoj Grebak i počelo da se spušta u Nevesinje. Videli smo da nam se približava i začelje italijanske kolone. Komandir čete Milan Tabaković opalio je prvi metak iz puške. Odmah zatim svi, jednovremeno, otvorili smo vatru na Italijane koji su se nalazili u kamionima. Naša grupa (desetina), koja je bila 20 metara od ceste, bacila je nekoliko bombi. Levo od nas ugledali smo putnički auto, u kome je eksplodirala ručna bomba.

Krenuli smo na juriš. Naišli smo na tridesetak ubijenih Italijana. U kamionima je bilo dosta ranjenih. Pokupili smo oružje i municiju, našli dosta ručnih bombi. Zarobili smo 12 Italijana, zapalili 10 kamiona i povukli se u pravcu sela Udrežnja. Uzeo sam 5 bombi i oficirske kaiše za nošenje pištolja i municije. Ova vrlo uspešna borba sa Italijanima i pobeda nad ustašama u Zuljima podigla je moral boraca. Svi smo bili ponosni.

U selu Udrežnju, sutradan, primljen sam u KPJ. Primio me je Branko Zotović, u prisustvu Slobodana Šakote i Milana Tabakovića. Bio sam vrlo iznenađen i zbunjen, da od radosti ni reči nisam mogao da progovorim.

Naša desetina dobila je zadatak da iz Udrežnja otera zaplenjenu stoku u selo Vranjsku. Bilo je tu oko 500 ovaca i 50 goveda. Preko planine Sniježnice, Dabra i Divina, stigli smo u selo Simijovo. Počela je neprijateljska ofanziva na našu slobodnu teritoriju. Čule su se borbe iz pravca Nevesinja i Bileće.

USTANICI SE VRAĆAJU KUĆAMA

U selo Simijovo stigli smo 1. juna 1942. godine. Tamo smo našli učitelja Vladu Kokolja. On nas je obavestio da su četnici zarobili partizansku bolnicu u Zvijerini i da su tamo otišli proleteri da je oslobode. Predali smo stoku i uputili se u pravcu Plane. Četnici i Italijani su već bili tamo. Mi nismo znali gde nam je bataljon. Povlačili smo se prema selu Mirilović. Tamo 5. juna, u školi, naišli smo na komandanta Vladu Tomanovića. Rekao je da se, sa još dva borca, probio prema Divinu. Rekao nam je da su četnici ovladali celim prostorom od Trebinja do Bileće i da, zajedno sa Italijanima, napadaju partizane u pravcu Gacka. Saopštio nam je da su četnici ubili Vladu Vučinića.

»Proći će i ova neprijateljska ofanziva, a mi ćemo se ponovo prikupiti i otpočeti borbu« - zaključio je Vlado i savetovao nam da idemo svojim kućama i da se tamo privremeno sklonimo.

Tako sam i ja, noću između 5. i 6. juna stigao kući. Od roditelja sam saznao da su svi naši seljaci došli kućama i da je veliki broj već u četnicima. Za mene je bilo posebno iznenađenje da je u četnike otišao i moj raniji komandir čete Miloš Kureš. Rekli su mi da je on čak zamenik komandanta Bilećke četničke brigade. Bio sam potpuno zbunjen. Nisam znao šta da radim. Zandarm Đorđo Vučinić postao je komandir

četničke čete za selo Orah i Panik. Sa njim sam imao nekoliko oštrih sukoba u vreme priprema za formiranje partizanske čete.

Pred zoru sam prilegao da se malo odmorim i od umora i od teških misli i neizvesnosti. Tek što sam zaspao u kuću je ušao naš prvi komšija L.K. sa puškom na gotovs. Ušao je u sobu u kojoj sam spavao, uzeo moju pušku, municiju i bombe, sve što je stajalo pored kreveta. Majka je vikala na njega: »Stidi se što činiš od mog deteta!« Kroz san sam ih čuo i probudio se, L.K. je stajao pored mene i vikao: »Ustani, treba da ideš sa mnom u Panik, naredio je komandir da te dovedem«.

»Pusti mi dete da se naspava, vidiš, bolan da je umoran, pa ga posle vodi« - rekla je majka.

Cela porodica se probudila. Mlađa braća Milan, Obrad, Mladen i sestra Rađojka bili su zbunjeni, a otac gledao ispred sebe i ćutao. L.K. me je naterao da pođem u Panik, on je poneo i moje oružje.

Nisam imao izbora i pošao sam sa njim. Komandir četničke čete bio je Đorđo Vučinić, iz susednog sela Panik. Prvih dana ustanka bio je u partizanima, a zatim je pobegao i formirao četničku četu. On me je poznavao kao partizana. Jednom prilikom potegao je i pušku da me ubije. Spasao me je stric Lazar. Smejuljeći se pretio mi je: »Dolijao si, jado jadni! A gde su ti sad partizani, gdje su tvoji komunisti? Sredićemo mi tebe i sve takve, kao što si ti. Vodite rđu u zatvor!«

Odvedoše me u jednu prostoriju u kući Petra Skulića. Nakon dva sata dvojica četnika sprovedoše me u štab Zavodskog četničkog bataljona u Vrbnu.

U Paniku, pred kućom Doka Vučinića, u nekoliko kazana kuvala se hrana. Oko podneva stigle su žene sa posudama. Delile su im hranu. Italijani su i počeli svoju propagandu »spasioca«, nudeći seljacima hranu, donosili brašno, makarone, pirinač, mast i ulje, a četnici su kuvali i delili sve četničkim familijama.

Komandant četničkog bataljona Đoko Mišeljić (inače dever moje rođake), kratko me saslušavao, gde sam bio, kada sam se vratio i si.

Među četnicima video sam dosta drugova koji su bili u partizanima, čak je bilo i onih koji su bili sa mnom u Drugom udarnom bataljonu. Bilo je i članova SKOJ-a koji su bili u mojoj organizaciji. Uostalom, oktobra 1941. godine u našim selima su svi bili organizovano uključeni u pokret. Mlađi ljudi bili su u partizanskim jedinicama, a stariji kod kuće, u NOP-u ili organizovani u partizanske straže. Svakako, nije bilo organizovanih četnika. Iz mog sela sa 21 domaćinstvom, u partizanima je bio 21 borac. Tada, u junu 1942. godine, svi su se vratili kućama. I moj komandir čete iz Drugog bataljona, Milan Tabaković, bio je kod kuće, u susednom selu. Politički komesar Branko Zotović se, takođe, vratio. Iz četiri naša sela bilo je 100 partizana i sada su svi, uglavnom bili u četnicima.

Pušten sam istog dana uz izričito naređenje da se ne udaljavam od kuće i da se svako jutro i svako veče javljam u komandu četničke čete. To su javljali i četničkom komandiru Đorđu Vučiniću. Plašio sam se jer je Đorđo već postao zlikovac, učestvovao je u ranjavanju i gonjenju Vlada Vučinića, komandanta partizanskog bataljona, kasnije proglašenog za narodnog heroja, koji se opkoljen i nepokretan nije predao četnicima, već se ubio u selu Mirušama. Trećeg dana od mog povratka četničkog komandira Đorđa Vučinića zgazio je italijanski kamion, što je za mene bilo veliko olakšanje. Taj događaj zaslužuje da se ukratko opiše.

Četnički komandir Đorđo Vučinić jednog jutra pošao je u Bileću, a nije imao prevozno sredstvo. Izašao je na cestu i pokušao da zaustavi jedan italijanski kamion. Bila je nizbrdica. Kamion je jurio, kočnice

su mu bile pokvarene i zgazio ga. Sve se dogodilo ispred rodne kuće Vlada Vučinića. Slomljenog četničkog komandira, na italijanskom ćebetu, uneli su u kuću Gojuna i Milice Vučinić, roditelja Vladovih. Majka Milica je stojala na vratima i osorno rekla grupi koja je unosila raskomadano telo: »Ne unosite mi to zlo u kuću!«

Neko od četnika iz grupe odgurnuo je Milicu sa kućnih vrata, i telo četničkog komandira unesoše u Vladovu sobu. Vlado je bio najstariji sin Gojuna i Milice i kao momak imao je svoju sobu. Po patosu se razlila krv. Vladova majka Milica je ušla, pogledala unakaženo telo i krv, pa rekla: »Zlikovče, to si i zaslužio. Ubi ti moga Vladu, a tebe pogaziše gospodari kojima služiš. Srce mi se smirilo za mojim Vladom, kada vidim tvoju prljavu krv u njegovoj sobi.«

HEROJSKA SMRT VLADA G. VUČINIĆA

Četnici su 29. maja 1942. godine zauzeli opštinu Zavode (Miruše, Čepelicu, Orah, Panik, Žudojevići, Mosko, Dubočane i Vrbno). Na terenu su bile samo seoske partizanske straže i organi narodne vlasti. Organizovane partizanske jedinice (bataljoni) bile su angažovane na drugim pravcima.

Četnici, meštani koji su, tako reći do juče, bili u partizanima, pri čemu su mnogi od njih dezertirali iz partizanskih bataljona, zauzeli su manastir Dobrićevo u kome je bio smešten Opštinski narodnooslobodilački odbor. Tu su zarobili Tomu Anđelila iz Dubočana, koji je bio predsednik Opštinskog NOO, Jovu Vujovića i člana Sreskog komiteta SKOJ-a Neđu Parežanina.

Čuvši za događaje u svom Zavodu Vlado G. Vučinić, iz Panika, komandant 8. udarnog bataljona, probija se sa grupom od 30 boraca i 30. maja zauzima Dobrićevo. Zarobljava grupu četnika, razgovara sa njima, objašnjavajući im ciljeve NOP-a, sramnu izdaju četnika i njihovo učešće u toj izdaji. Četnici su se postideli pred svojim bivšim partizanskim komandantom (Vlado je jedno vreme bio komandant Bilećkog bataljona, sa sedištem u Dobrićevu). Mnogi od njih su plakali, obećavali da više nikada neće u četnike, u izdaju. Vlado je naredio da se zarobljenici razoružaju, a zatim ih pustio da idu svojim kućama. Zahvalili su mu se i pošli sagnutih glava. Kada su stigli u svoja sela alarmirali su četnike, izneverili obećanje i učinili još jednu izdaju.

Vlado je pošao kroz selo Panik i njegovi borci se pesmom oglasiše narodu. Četnici su se prikupili i napali Vladu i njegovu grupu boraca. U neravnopravnoj borbi, partizanska grupa je bila prisiljena da se brani u okruženju. Četnici su ih pozivali na predaju. Vlada je svojim borcima rekao da je bolja smrt nego pasti u ruke neprijatelju, izrodima, izdajnicima.

Probijajući se preko reke Trebišnjice, Vlado je bio teže ranjen. Četnici su mu ubili Branka Tomanovića, ranili Živka Kukića, zarobili Mata Dutinu, Vula Vujovića, ranjenog Zivka Kukića, Blaža Draganića i Žarka Papića. Probijajući se dalje uz železničku prugu prema Mirušama, Vladova družina naišla je na drugu grupu četnika i posle ogorčene borbe njegova grupa je razbijena. Vlado ostaje sam. Iako teško ranjen, probija se do železničke stanice u Mirušama. Tu se javio svom poznaniku, železničkom radniku Jovu Dragičeviću i molio ga da mu pomogne da se prebaci u selo Baljke, gde se nadao da će naći partizane. Jovo ga izdaje i četnici Novak Vitković, Milovan Vitković, Tomo Vitković i Krsto Cuknić ga opkoljavaju i pozivaju na predaju. Hteli su ga živog. Vlado se bra-

nio dok je imao municije. Poslednjim metkom ubio je sebe. Živ nije hteo da se preda.

Četnici su organizovali zatvore u selima Vrbnu i Mosku. Ovi zatvori bili su puni partizana i aktivnih pripadnika NOP-a. Četnici su ih pohvatali iznenada. Niko se nije nadao takvoj izdaji i rasipanju partizanskih jedinica. U ovim zatvorima mučeni su istaknuti borci na najsvirepiji način, a zatim su izvođeni na streljanje. Tako su 26. maja u Viduši na zverski način ubijeni Hako i Sejfo Selimović i Jusuf Ćišić. U Vrbnu su 15. juna četnici ubili Mišu Simona, Jozu Pokorića i Hamdiju Šehovića. Iz ova dva zatvora samo u julu 1942. godine četnici su streljali 26 partizana i to: Steva Vuletića, Boža Damnjanovića, Jova Ljubibratića, Dušana Raševića, Jeremiju Raševića, Pera Sparavala, Rada Džodža, Dura Škera, Rista Milićevića, Miloša Vicu, Rada Vukalovića, Stojana Vicu, Danila Vučurevića, Toma Galeba, Draga Gobovića, Milorada Gobovića, Miloša Kisina, Spasa Kisina, Toma Krčuna, Gojka Ratkovića, Spasoja Spajića i Veljka Šegrta. Spisak streljanih četnici su poslušno dostavljali Italijanima. Italijanima kao poklon predaju i zarobljene Žarka P. Glogovca i Vida Janjatovića, intelektualce i članove KPJ, koje ovi odvode u logor na Mamulu i tamo ih streljaju.

Kroz zloglasne četničke zatvore kasnije će proći veliki broj ilegalnih radnika i simpatizera NOP, među kojima: Toma Anđelić, Mato Dutina, Luka Anđelić, Tripo Parežanin, Jovo Vujnović, Mićo Dželetović, Neđo Parežanin, Lazar i Nedo Vučinić, Mirko T. Anđelić i mnogi drugi.

Četnici su formirali i svoju civilnu vlast. Formirali su opštinski »nacionalni odbor« za Zavode (juna 1942.) u koga su uključeni: Gajo Parežanin iz Panika, predsednik Jovo Milenić iz Oraha, Rako Mišeljić, Milovan Vitković, Dušan Komlenić, svi iz Miruša, zatim Spasoje Kapor iz Mirlovića, Rade Ninković iz Donjeg Vrbna, Spiro Dželetović iz Čepelice i Petar Skulić iz Panika.

GREŠKE I NEBUDNOST PARTIJE I NOP-a

Zbunjeni su bili i svi istinski rodoljubi i odani učesnici NOP-a. Pitali su se šta se to događalo u proleće 1942. godine. Razmah NOB-e dostigao je bio takve razmere da su u Hercegovini stvorene prostrane slobodne teritorije i formirano 14 partizanskih bataljona (tri samo na teritoriji bilećkog sreza sa oko 1000 boraca). Pored toga, nekoliko stotina Bilećana bilo je u Prvom i Drugom udarnom i Konjičkom, Stolačkom, Ljubinjskom i Gatačkom bataljonu. Formiran je i Operativni štab za Hercegovinu i štabovi severnohercegovačkih i južnohercegovačkih odreda. Skoro sva omladina bila je uključena u organizaciju NOSOBiH.

Aprila 1942. godine u bilećkom srezu delovala je 31 organizacija SKOJ-a sa 393 člana. Omladina je organizovala 15 kulturno-prosvetnih grupa, a radilo je i 28 omladinskih zdravstvenih stanica. Formiran je Sreski, 42 seoska i 5 opštinskih NOO. Na teritoriji bilećkog sreza, u Fatnici, delovao je i Operativni štab, na čelu sa istaknutim komunistima Petrom Ilićem Drapšinom i Mirom Poparom. Delovao je Sreski komitet KPJ sa velikim brojem ćelija novoprimljenih članova.

Na području Bileće vođene su teške borbe protiv ustaša i domobrana, a zatim protiv Italijana. Sve su se te borbe, uglavnom, završavale našim pobedama. Palo je dosta žrtava, poginulo nekoliko partizanskih boraca.

Četnički pokret je već tada bio kompromitovan. Grupe četničkih rukovodilaca za Hercegovinu (major Boško Todorović, poručnik Jovan

Mišeljić iz Miruša i profesor Milan Nedeljković) likvidirana je u Kifinom Selu, kod Nevesinja, od boraca Prvog udarnog bataljona. Jedna grupa četnika pribegla je Italijanima, u Bileću. Posle razbijanja četničkog »ćoravog bataljona« Italijanima se priključuju i zlikovci izdajnici: Jovan Begenešić, Vojko Miljanović, Jovo Traparić, Savo, Luka, Golub i Drago Vujović, Krsto Mićić, Đoko i Gligor Kapor, Borisa Uljarević i Aleksa Kisić.

Onda, tako reći preko noći, nastao je veliki obrt. Rasuli su se partizanski bataljoni iz Hercegovine, a izvukli samo Prvi i delovi Drugog bataljona. Na području Bileće ostalo je više članova SKOJ-a i 113 članova KPJ. Prestaje aktivnost velikog broja aktivista uključenih u NOP. Iz našeg sela Oraha, od 21 partizana jedan jc poginuo (Gojko S. Vučinić), a u to vreme je 18 bilo u četnicima, neki dobrovoljno, drugi nasilno mobilisani. (Od toga broja, kasnije ih je, u borbi protiv partizana, poginulo 9: Obrad, Simo, Todor, Danilo i Aćim Milenić, Milan i Neđo Dutina; Filip Kureš je ranjen, a zatim zarobljen i streljan). Ujesen 1941. godine u Sandžaku je ubijen poručnik bivše vojske Obrad Vučinić, a početkom 1942. godine, zbog izdaje, streljan Todor - Tošo Dutina. Poručnik Miloš Kureš u partizanima je jedno vreme bio komandir ćete, a zatim i borac, onda je postao zamenik komandanta četničke brigade. Golub Kureš, profesor i rezervni oficir, do tada lojalan NOP-u, postaje načelnik štaba četničke brigade.

Štab četničke brigade bio je smešten u selu Čepelici, u kući Blagoja Lera. Delovi ove brigade učestvuju u borbi protiv partizana na prostoru između Bileće i Gacka. Zaveden je strog režim. Izvršena je mobilizacija svih muškaraca sposobnih za borbu. Osvedočeni pripadnici i učesnici NOP-a nasilno su mobilisani, ili su bili pod prismotrom. Nekoliko istaknutih boraca našlo se u zatvoru. Organizovane su seoske četničke straže i patrole. Zabranjeno je udaljavanje iz sela, samo se pouzdanima daju propusnice.

Tada se najbolje videlo kako je za sve vreme brzog i vrlo uspešnog razvoja NOP-a radio i neprijatelj. Italijani su uspeli da se preko svoje agenture povežu sa narodnim neprijateljima, četnicima, koji su imali podršku četničkog pokreta iz Srbije i Crne Gore. Uspeli su da se povežu i sa svojim pristalicama u partizanskim jedinicama.

Rukovodstvo KPJ na terenu bilo je opijeno i uspavano borbenim uspesima. Uz to, nije uspelo da iskoristi veliki borbeni zanos boraca i naroda, da učvrsti rad partijske organizacije i organizuje odlučnu borbu protiv unutrašnjeg neprijatelja, četnika i raznih agenata. U razvoju partijske organizacije bilo je dosta grešaka. Primera radi, u selu Orahu, koje je na početku dalo 21 borca, od kojih je većina bila u udarnim bataljonima, nije formirana partijska organizacija, a takvih slučajeva je bilo dosta.

Zbog straha niko mi nije prilazio, povukao sam se u sebe. Svako jutro i svako veče išao sam da se javim u komandu četničke čete, a preko dana radio u polju. Jednog dana u našu kuću navratio je Luka R. Vučinić, prisilno mobilisan u četnike, tačnije pri štabu četničke brigade. Rekao mi je da se hitno moram skloniti, jer će me četnici zatvoriti. Rekao mi je: »Culi su da si član KPJ i crno ti se piše.«

U selu Orahu je, pored mene, samo Milan M. Vučinić bio član KPJ. Primljen je 1942. godine, kao član opštinskog NOO. Bio je znatno stariji od mene i imao petoro male dece. Povukao se u sebe i razočarao. Prišao sam mu s željom da se dogovorimo šta da radimo, ali on me je odbio. Želeo sam da ga, kao iskusnog čoveka, pitam šta može da se radi

u ovoj nevolji. On je odbio da mi odgovori a ja sam shvatio da nema nikakvih uslova za povlačenje u ilegalnost, još manje za bežanje i sklanjanje u blizini kuće. Bio sam prepušten sam sebi.

Posle nagoveštaja o mom sasvim izvesnom hapšenju, uhvatila me je panika. Stariji brat, Rade, već je bio pritvoren od četnika u Čepelici. Sklonio sam se u pojatu strica Lazara, koja je bila nešto dalje od kuće. Otac je rano otišao u Bileću. Tamo je, preko prijatelja Muslimana, dobio propusnicu za mene, s kojom se moglo putovati kroz cei u NDH, sve do Batajnice. Odmah sam pošao, no JU, za Trebinje, odakle sam vozom otputovao za Bosnu i dalje...

ŽARKO CABRILO

U UDARNOJ ČETI BATALJONA »BIŠINA«

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije ljudi iz nevesinjskog kraja pitali su se šta će biti dalje. To im je bila najveća preokupacija i briga. Bilo je raznih nagađanja, ali niko nije ni pomišljao na ono što će se ubrzo, stvarno dogoditi.

Po okupaciji zemlje u naša sela slilo se mnoštvo izbjeglica iz svih krajeva zemlje. Oni su donosili razne vijesti, koje nisu slutile na dobro. U naše selo, Žuberin, došli su braća Ilija i Dušan Spasojevi i Ilija Stojanov Cabrilo. Ilija i Dušan su do rata živjeli u Beogradu, gde su imali privatni ugostiteljski objekat »Šibenik«, podignut na Savskom pristaništu i bili su vezani za napredno orijentisane obalske radnike. Pored toga, Ilija je bio oženjen devojkom iz porodice Skočajića, iz Blagaja kod Mostara, pa je njegov šurak Bogdan često svraćao i jedno vreme živeo kod njega. U Ilijinu kuću je, sa Bogdanom navraćalo više predratnih članova Partije. Ilija Stojanov, pak, bio je pekarski radnik u Mostaru, član SKOJ-a, a kasnije je poslije velikih progona od strane policije i žandarma živio u Sarajevu.

U Žuberin su stigli ubrzo po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije i odmah održali sastanak sa seljacima. Sjećam se da su nam govorili o svjetskoj situaciji i stanju kod nas, nagovarali nas da prikupljamo oružje i sve što bi moglo koristiti vojnicima, savetovali nam da budemo oprezni da što manje odlazimo u gradove, a ako je neophodno onda poslati žene, pri čemu, opet, treba voditi računa o tome koju ženu poslati i sa kime treba da kontaktira.

Kako je slava naše porodice bila Đurđevdan, tog 6. maja 1941. godine došlo je mnoštvo ljudi iz više krajeva Hercegovine, pa se za dva dana slavlja pričalo o svemu i svačemu. Pominjalo se i da ustaše narodu ne smiju ništa napraviti što bi štetilo napretku njihove države, a pogotovu da neće ubijati ljude, što se pokazalo kao naša velika i tragična zabluda.

Ovi sastanci i kontakti dorpinijeli su da svi budu jako oprezni, a šta god bi bilo primijećeno u toku dana uveče bi se ispričalo i dogovaralo šta da se preduzme u daljnjem radu.

Takva situacija je bila i u susjednim selima: Jasenoj, Rabini, Bukorićima, Udrežnju i Jarčištima. Ljudi iz tih sela bili su vezani jakim rodbinskim vezama, pa su i prvi međusobni kontakti bili česti.

Nakon ustaničkih borbi došlo je do napuštanja položaja sa lijeve strane rijeke Zalomke. Dio boraca napustio je zbjegove iz sela Žuberina, Jasene, Rabine, Udrežnja, Bukorića i dijela Biograda, koji su se nalazili u planini Sniježnici, Udrežanjskim Dubinama i Kruševu. Ovi borci prešli su, pod borbom, preko Sniježnice i Trusine sa namerom da se prebace za Crnu Goru. Međutim, poslije izvjesnog vremena vratili su se na svoj teren, u sela Rijoce i Lipnik.

Pomenuti zbjegovi bili su u jako teškom stanju, bez igde ičega. Narod u njima nije bio samo iz tih sela, već i iz sela donje Hercegovine. Ljudi su bježali pojedinačno i u grupama, već kako je ko mogao i umio, uglavnom kod nekog od rodbine.

Ovaj kraj je jako nepristupačan, krševit i pošumljen, a i bezvodan, pa je i to zbjegovima stvaralo velike teškoće. Stoka, koju su poneki poterali sa sobom, bila je i gladna i žedna, najčešće zbijena u neku rupu, kraj zbijega i nije se muzla.

U takvom stanju opstanak je bio doveden u pitanje i pojedinci su se privlačili do sela i donosili ono što bi zatekli i što je bilo neophodno.

Baš u tom bježanju i panici pred opasnošću Mara Vidoja Bukvić iz sela Jasene bila je pri porođaju. Nju su izveli iz sela na oko jedan kilometar i ostavili je u jednoj dolini, gde joj je njen muž Vidoje privezao i jednu kozu i ostavio joj desetak litara vode. Mara se sama porodila; sjutradan je na svijet donijela sina, zadojila ga kozijim mlijekom, a ispod i iznad njega složila granje i tako ga povila.

Treći dan po Marinom porođaju, noću je došao njen muž Vidoje, sa još jednim borcem. Sa nekoliko metara razdaljine počeo ju je dozivati tihim glasom, pitajući je da li je živa, a ona mu je odgovorila da jeste i da je sve u redu. On joj je rekao: »Dijete udavi i bježi sa nama«. Mara mu je odgovorila: »Ti bježi i nosi svoju glavu, ja dijete neću napustiti«. Tako su se i rastali.

U tom nesnosnom stanju narod se vratio nešto bliže selima i po ceo dan koristio svoje prehrambene proizvode, štićen stalnim stražama. Zatim su se vratili sa Bežđeđa i Trusine i borci sa oružjem. Tako je oformljena stalna straža iznad sela Jasene, gde su bili svi borci na okupu. Odatle se u selo silazilo vrlo oprezno i iz kuća iznosilo sve što je bilo potrebno, a naročito prehrambeni artikli. Sve je to skrivano po škripovima.

Tada je iz sela Udrežnja pristigla grupa boraca koja je pojačala stražu više sela Jasene. Takvu stražu oformili su i stanovnici sela Žuberina, na brdu Bjelevac (selo je spaljeno 28. juna 1941. godine), Rabina i Bukorići na Mukinici, a sa Udrežnjem i na Vilinjaku. Sva ta sela (Bukorići, Rabina, Žuberin i Jasena) bila su blizu komunikacije Mostar - Nevesinje. Tu su bili česti upadi ustaša koji su palili i pljačkali, pa je zato često i tražena pomoć iz nešto zaštićenijih sela Udrežnja i Biograda.

Stanje se ubrzo, bar naizgled, poboljšalo, straže su smanjene i pristupilo se ubiranju letine. Malo su se i ljudi opustili, ali ustaše nisu odustale od svojih zločinačkih namjera, već su organizovale pokolj stanovnika sela Stjepan - Krsta, Dobrice, Jasene i Žuberina i niz sela po Dubravama. Ne sećam se tačno datuma kada je grupa ustaša izbila pred selo Jasenu u poteri za dabričkom nejači. No, ta grupa zločinaca suočila se sa oružjem. Cabrilo Miroslav bio je naoružan puškom, a Đuro Ivelja imao je jednu bombu. Oni su se našli licem u lice sa tom grupom ustaša. Miroslav je otvorio vatru na njih iz neposredne blizine, a Đuro bacio bombu. Ustaše su bile iznenađene takvim dočekom. Valjda su po-

mislile da je tu veća grupa boraca, pa su se vrlo brzo i povukle u velikoj panici. Tek potom se sakupila grupa boraca iznad sela Jasene, kada je sve bilo gotovo. Ovom prilikom, bolje reći podvigom Miroslava Cabrila i Dura Ivelje, zaštićeno je 50 izbeglica, pa i samo selo.

Poslije ovog događaja seljaci i borci su se okupili i donijeli odluku da se zatraži pomoć od Udrežnja i Biograda. Odlučili su da ja odem u Sniježnicu, gde je trebalo da se nalazi Branko Kokot sa grupom boraca, da mu izložim situaciju i našu odluku, i da ih dovedem u selo Jasenu. Uputio sam se u pravcu Sniježnice i kod Mučibabića kuća našao Branka Kokota sa 3-4 naoružana borca koji su ležali. Čim sam im rekao šta se desilo i radi čega sam došao, Branko se digao, kao i njegovi borci. Uputili su se uz planinu Sniježnicu, ne rekavši mi ništa. Ugovor između sela je bio takav da i bez poziva pristižemo jedni drugima u pomoć. U povratku naišao sam na kuće Kljakića i odmah je samnom došao Četko Kljakić. Došli smo više sela, gde smo nastavili sa stražarenjem i osmatranjem nekoliko dana.

u CETI USTANIKA DUSANA BRSTINE

Svatajući da nas je malo i da smo nedovoljno naoružani, Miroslav Cabrilo na svoju ruku doneo je odluku da napusti selo i ode na planinu Sniježnicu gde je imao i rodbinu. Tamo se susreo sa ustaničkom četom od 30 boraca koju je predvodio Dušan Brstina, od prvih dana jula 1941. godine. (U Nevesinjskom kraju ovu četu su tada nazivali i »Odred narodne vojske Dušana Brstine«), Jedinicu je doveo više sela Jasene. Kada je stiglo oko 30 naoružanih boraca, narod se osećao kao da je došla sloboda. To su bili sve prekaljeni borci iz raznih okršaja sa neprijateljem na Bišini, Gvozdenom Mostu, Trusini i Sniježnici. Poslije nekoliko dana boravka više sela Jasene, četa se prebacila u Krstače, mjesto gde je porodica Cabrilo imala svoje kolibe, gde je sada i narod živio, jer je selo već bilo izgorjelo i tu se našla nekakva zaštita.

Prije dolaska čete Dušana Brstine, ovamo su počeli pojedinačno da prebegavaju ljudi iz donje Hercegovine, pogotovo oni koji su pobjegli ispod ustaškog noža, sa jama. Prvi od tih kojeg sam vidio bio je Blagoje Zelenović iz Dabrica. Kada je on počeo da priča šta se sve sa njim zbilo, kao i sa ostalima, ljudi su zanijemili. Nisu znali ništa da ga pitaju, a i on je izgledao jako čudno. Poslije njega bilo ih je više koji su prepričavali slučajeve svog stradanja. Sve je to unosilo strah i nemir među ionako zaplašen narod.

Ceta Dušana Brstine razmjestila se kod kolibe Pere Markova Cabrila i tu je ostala četiri dana. Brstine su, napuštajući svoje selo i stupajući u borbu u Bišini, ostavili svoje familije u Jarčištima podno Veleža i za njihovu sudbinu nisu ništa znali, pa je sada, na neki način, trebalo uspostaviti vezu sa njima da bi se bar znalo da li su preživjeli. Ko je i kako uspostavio tu vezu ne znam, ali pamtim da je javljeno kako su svi živi i zdravi, ali u teškom stanju.

Pojava ove čete dobro naoružane narodne (ustaničke) vojske sa oko 30 boraca, unijela je izvjestan optimizam, vratila ljudima povjerenje u mogućnost spašavanja i zaštite od ustaša. Četa je zadobila veliko povjerenje čitavog stanovništva ovoga kraja. Isto tako, ona je ulila strah neprijatelju, jer su ustaše i njihovi saveznici od ranije poznavali braću Brstine i znali šta sve oni mogu da učine. Njih sam i ja dobro poznavao, pored ostalog i zato što su bili rodbinski vezani za moju porodicu (majka im je od Cabrila, a Lazar Brstina je bio i ženjen od porodice Cab-

rilo). Braću Brstine sam, sem Dušana, poznavao i prije rata, bili su česti gosti moje porodice i lijepo su, u slozi, živjeli. Bili su odvažni i dostojanstveni u svemu, pa su mnogi itekako računali na to i zazirali od ove familije.

Boraveći sa četom u Krstačama, Dušan i Milutin Brstina su me jednog dana pitali da li bih smio otići u Mostar. Na to sam pristao, iako to nije bio lak zadatak u vrijeme onako strašnog pokolja i meteža. Na taj moj brz pristanak uticao je vjerujem, još jedan momenat. Naime, u svojim mislima sam već riješio da pođem sa tom četom, ali sam se bojao da me neće primiti u svoj sastav, pa je to bio razlog više da izvršim pomenuti zadatak.

Dušan Brstina je napisao tri pisma, a Milutin i ja smo ih zašili u stelju samara na konju. Krenuo sam na put u Mostar i sjutradan se vratio sa odgovorima. Prošao sam sretno, kao u mirna vremena, jer me na putu niko nije sreo i ma šta pitao, a kada sam se vratio skoro da niko nije vjerovao tome. Kome su bila upućena pisma i kakav je bio njihov sadržaj to ne znam, a isto tako ni o sadržaju odgovora. Jednostavno, pisma sam predao naznačenim licima, a odgovore Dušanu Brstini.

Po obavljanju ovoga zadatka, jednoga dana poslije podne, četa se spremala za pokret. Ja sam sa njima krenuo bez ikakvog pitanja, misleći da sam izvršio jedan težak zadatak i da sada mogu da krenem u njihovom sastavu. Pored toga, u toj četi su bili, gotovo sve meni poznati ljudi.

DRUGOVANJE SA KOMUNISTOM DUŠANOM KONSTANTINOVIĆEM

Uveče smo stigli u selo Udrežnje, u kuću Mirka Vujadinovića. Tu smo nešto jeli, a sutradan se prebacili u selo Biograd, kod kuće Kokota. U jednoj osamljenoj štali ostali smo nekoliko dana, a zatim se prebacili u selo Hrast kod Odžaka. Tu je jednoga dana u našu četu stigao meni nepoznat čovek, oko koga su se svi skupili. To je bio Dušan Konstantinović, iz sela Bačevića kod Mostara. On je pričao kako je uspio da se za više dana i noći prebaci do nas. Baš nekako tada je Milutin Brstina naredio Ratku Campari da nekud ode sa dva borca. Oni su ubrzo donijeli jednu pušku. Tu pušku je Dušan Brstina pružio Konstantinoviću i on ju je prigrlio uz tijelo, a poslije toga je vojnički bacio na rame, u stavu »mirno«.

Boraveći nekoliko dana u Hrastu upoznao sam i Veljka Šipovca, sa kojim je Dušan Brstina vodio velike diskusije o razoružanju domobrana koji su se nalazili u Odžaku.

Jednoga dana došlo je do svađe između Dušana i Veljka, jer se ovaj drugi suprotstavljao Brstininom mišljenju da se razoružavaju domobrani kod njegove kuće i porodice. Na to su mu Dušan i Milutin odgovorili pitanjem: »A gde je naša porodica, Veljko?!«.

Naveče smo krenuli kraj Odžaka i večerali kod nekog Dželeta. On nam je zaklao ovna i kad je s večerom bilo gotovo krenuli smo, kasno, noću, u pravcu sela Bratača. Na putu smo se susreli sa grupom boraca na čijem čelu se nalazio Ćetko Petković. Dušan je tu sa njima izmenio nekoliko riječi i krenuli smo dalje, te osvanuli u selu Gornji Bratač. Raspoređeni smo po kućama u Gornjem Bratču i čekali da nešto jedemo. Dušan Konstantinović, Miroslav Cabrilo i ja, raspoređeni smo u jednu kuću i Dušan nam je tu ukratko ispričao, ko je i odakle je. Bio je visok, odvažan, snažan, žilav i suvonjav. Rekao nam je da je bio radnik u Kragujevcu i da ga je tu zatekla kapitulacija Kraljevine Jugoslavije. Pri polasku je dobio nešto novca i za to kupio radio stanicu, koju

je nekako donio u Bačeviće. Kada su ustaše počele da ubijaju Srbe on se stalno krio. »Jednoga dana sam slušao radio-London, kad me ustaše opkoliše. Ostavih stanicu i teškom mukom se izvukoh da me živa ne uhvate« - pričao nam je. Dodao je, kako je imao i neki pištolj sa malo municije, pa mu je i to valjalo pri bježanju. Onda je skinuo gornji dio odjeće i počeo nam pokazivati ozljede po tijelu, koje su nastale tokom bježanja do nas, pa smo mu Miroslav i ja kasnije videli i vadili trnje i drače iz kože, jer ga je to jako bolelo i peklo.

Tom prilikom Konstantinović nam je detaljno objasnio šta je to Komunistička partija Jugoslavije i zašto se ona bori, i da svi Muslimani i Hrvati nisu ustaše i da se oni bore na drugim mjestima isto kao i mi Srbi. On nas je toliko svojom pričom zainteresovao da sam ga ja od tog momenta zavolio kao najrođenijeg i nismo se od njega odvajali ni u borbi ni na predahu. On je širio ideje Partije pri susretima sa ljudima, ženama, djecom, jednom riječju sa svakim s kim je dolazio u dodir. No, ponekad je znao biti jako brz u svojim reagovanjima, naročito kada bi čuo za neki nov ustaški zločin, ili neku samovolju ustanika prema hrvatskom i muslimanskom življu.

RAZLAZ S/1 PETROM SAMARDŽIĆEM

Poslije ručka četa se sakupila kod kuće popa Govedarice, gde je bio i Petar Samardžić sa oko 20 svojih naoružanih boraca. Oko četiri časa poslije podne Petar je predložio da se ide u selo Knežak, na šta mu je Dušan Brstina odgovorio da se ne možemo kretati po tako otvorenom zemljištu, kad nas neprijatelj osmatra golim okom i da nema potrebe da se izlažemo takvom riziku. Petar mu je na to odgovorio: »Samo ti kreći, ja sam sve sredio sa pukovnikom Šimićem i oni na nas neće pucati«. Na čuđenje svih nas, krenuli smo prvo Petar sa svojim borcima, pa onda mi iza njega. Nismo odmakli ni jedan kilometar, kada se uz neko brdo osula po nama ustaška artiljerijska paljba. Dušan je tada dozvao Petra i optužio ga za ovo na šta mu je ovaj opet odgovorio: »Samo ti idi i neboj se ništa«. Poslije ispaljenih dvadesetak granata, paljba je stvarno stala i mi smo stigli u selo Knežak. Petar je naredio da se postave osmatrači na dva mesta, na šta me je pozvao Milutin Brstina i naredio da sa jednim Petrovim borcem idem na uzvišenje prema Kifinom Selu, nekih sto metara od mjesta razmještaja naše i Petrove čete. Taj moj jaran sa straže na sebi je imao bijelu čistu šivenu košulju, prsluk od raše, šajkaču šivenu na ruke i dobre opanke. Poslije kratkog osmatranja izvadio je paklo cigareta »ibar« i ponudio me, što me je iznenadilo. Ja sam opet imao škije, pa smo razmijenili. On mi tom prilikom reče da oni mogu da dobiju iz Nevesinja što hoće i da je njima lako dok im je Petra. »On je to sve sredio sa pukovnikom Šimićem, ali ko se usudi da prekrši njegovo naređenje, biće ubijen, ili protjeran sa ovog terena« - rekao mi je.

Čim sam popušio, rekao sam mu da hoću da pođem kod mojih da ih častim cigaretama, što će im biti osobito drago. On se tome nije suprostavljao i ja sam došao do Milutina Brstine, dao mu cigarete i ispričao šta mi je ovaj Petrov stražar rekao, naglašavajući, da mi nije odgovarala njegova diskusija, dok smo bili zajedno. Milutin mi je rekao: »Idi tamo brzo i još sa njim razgovaraj o tim pitanjima«. Kako je i Milutin potvrdio moje misli ja sam se ohrabrio i opet smo razvili diskusiju. Dok sam ovo saopštavao Milutinu primetio sam da se vodi nekak-

va oštra diskusija između Petra Samardžića i Dušana Brstine, na šta nisam obratio pažnju jer sam žurio na stražu.

Pred samu noć, neko je došao po nas i povukao nas sa straže. Kad smo došli u četu, bilo je sve na nogama, samo je Petar sjedio, sa kratkim konjičkim karabinom preko kolena. Vidio sam tada kako su sva tri brata Brstine stavili metke u cijevi, a Dušan se i dalje raspravljao sa Petrom i govorio mu da smo zajednički donijeli odluku da mi napadnemo desnu kolonu domobrana i ustaša koji se kreću u pravcu Gacka, a ustanici Slivlja i Koleška će lijevu. Petar je rekao Dušanu, da se on dogovorio sa pukovnikom Šimićem i da su to samo domobrani koji mirno treba da prođu za Gacko, dodajući prijeteće: »Ko opali na njih i jedan metak - ja ću mu suditi!«. Dušan je odgovorio da on i njegovi ljudi neće napraviti izdaju i pustiti ustaše nekažnjeno u Gacko, pa ma do jednog izginuli, na šta mu je Petar rekao: »Samo pokušaj da pucaš na njih, pa ćeš videti šta će ti se desiti«. Atmosfera je bila toliko napeta, da se svakoga momenta očekivalo da nastane pravo klanje.

SILNA VOJSKA NA PLANINI OSTROVIC1

U toku te žučne rasprave Dušan nam je naredio da krećemo i mi smo pošli u pravcu sela Zaloma, dok je Petar sa svojima, ostao tu, u Knežaku. Mi smo kasno stigli na Žalom i mještani su nas jako lepo primili. Nešto smo po kućama pojeli i malo odspavali, a onda krenuli u pravcu Ljeskova Duba. Tamo smo stigli oko podne, prenoćili, sjutra ujutru stigli na planinu Ostrvicu, iza samoga vrha i između dvije šume, na velike i prostrane livade. Kada smo stigli tu nije bilo nikoga sem naše čete. Kasnije, oko podneva prikupila se ogromna vojska iz skoro svih sela Nevesinja, dolazeći po grupama. Tada su ustaše počele da prolaze za Gacko i da pucaju na livadu gde smo se nalazili pa se vojska sklonila ispod drveća, da bi se zaklonili od ustaških topova.

Nešto se stalno čekalo i Dušan Brstina se ljutio. Jednog momenta, poslije podne došao je Mihajlo Koprivica u uniformi jugoslovenskog oficira, sa epoletama i bez oružja. Počeo je razgovor između njega i Dušana zašto se ne napada, Koprivica je odgovorio: »Ti i takvi ste doveli do ovoga, pa se vojska mora da brani kad je napadate. Ja sam sa Petrom bio sve sredio, ali vi ne slušate«. Dušan je kratko odgovorio da će on zadatak izvršiti pa makar i sam, na šta se ovaj kao naljutio i otišao niz livadu nekih 500 metara. Zatim se čekao neki Vukašin Brstić, po kojeg su tri puta slati kuriri i on nije htio da dođe na nikakav dogovor, a nalazio se negdje u Bjelašnici, sa nekoliko svojih ljudi. Malo kasnije došao je jedan kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske u uniformi i sa epoletama. Plačući rekao nam je da mu je familija poklana u selu Srđevićima. Mislim da se zvao Vidak Kovačević. (Vidak Kovačević, kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, šef kabineta Ministra poljoprivrede u predratnoj Jugoslaviji).

Poslije ovoga Dušan Brstina je ustao i glasno rekao: »Ko je za borbu i hoće samnom - neka stane do mene!«. Mi smo se začas postrojili, ali je od naših otpalo oko 10 ljudi, mahom Nevesinjaca, koji su nam se pridružili kada smo pošli iz Odžaka. Nešto prije toga, javili su nam da gori selo Nadanići.

Krenuli smo u koloni preko livade, ali kada smo išli prema selu Podgradina pridržavali smo se šume i spuštali se polako prema Gradini. Video sam da su za nama krenuli još neki borci i kada smo stigli poviše sela, zastali smo da se prikupimo. Milutin me je postavio na stražu i

pokazao mi zonu osmatranja. Nešto kasnije primijetio sam da se ustanička vojska vraća i potrčao da izvestim Milutina o tome. U to se i on sam uvjerio i obavijestio Dušana.

Počelo je da sviće, kada smo krenuli u pravcu Ostrvice.

Spustili smo se na Ljeskov Dub. Negde oko 10 časova k nama su stigla dvojica mladih ljudi. Odmah sam se zainteresovao ko su. Bili su iz sela Slivlja, a saznali su za Dušanovu četu gde se nalazila i kakve je namjere imala u pogledu napada na domobrane i ustaše koji su prošli u Gacko. Javili su nam da nam prijeti dvojaka opasnost: sa jedne strane od ustaša Borčana, a sa druge strane od Petra Samardžića, koji im je prijetio da će ih napasti jer su prekršili njegovo naređenje da se ne napadaju domobrani. Ponudili su se da nam pomognu. Dušan je odmah bez dvoumljenja pristao i mi smo krenuli u koloni. Spustili smo se pored Đogovića kuća na cestu i u streljačkom stroju, prešli cestu Nevesinje - Gacko, nešto oko 4 sata po podne. Brzo smo se popeli na Srgovo. U jednoj kolibi našli smo Jovana Draganića, sa kojim je Dušan razmijenio nekoliko riječi i mi smo produžili u selo Slivlje u kojem nije bilo nikoga sem jedne žene i nekoliko dječice. Razmjestili smo se u neku štalu i postavili stražu. Ona dvojica su nam rekli da će oni držati stražu i da će nas bilo od koga da budu napadnuti izvjestiti, pa ćemo im pomoći. Tu smo se prilično dobro hranili, i poslije desetak dana provedenih u selu došli noću u jednu kuću blizu Rilja, a potom, u toku noći stigli u selo Žalom i smjestili se u blizini seoske crkve. Tu je u toku dana pristiglo dosta uglednih ljudi iz Nevesinja, i među njima sam prepoznao i Maksima Kneževića i Stojana Dakića, koji su došli iz sela Bijednje na razgovor sa Dušanom. Kada nas nisu našli u Slivlju, krenuli su za nama. Oni su se prebacili preko planine Crvanj pod vrlo teškim uslovima, a mi smo pred veče raspoređeni po kućama na večeru. Ubrzo se Drago Papić sa nekoliko boraca vratio bez večere, jer im domaćica kuće u kojoj su bili raspoređeni nije dala hranu. Rekla je da je ona tog dana bila u Nevesinju, da su tamo došli Italijani, pa ni njoj ni selu više nismo potrebni. Na to je Drago bio vrlo ljut, ali ga je Dušan stišao, a neki ljudi su ga odmah pozvali u svoju kuću. To je Drago odbio i mi smo ubrzo krenuli sa Zaloma. Osvanuli smo u selu Rastu kod Odžaka, gde smo se zadržali nekoliko dana, a zatim smo otišli u selo Biograd, tačnije u Milošev Do, gde je kasnije i najviše boravila ova Dušanova ustanička četa.

SLUŽBA INFORMISANJA, OBAVESTAVANJA I OSMATRANJA

Tako smo za ondašnje naše vojno-političke prilike napravili prilično širok marš, značajno proširujući krug kretanja ove čete ustanika koju su i tada i dugo potom zvali »Brstinina četa«. Sve je to bilo od velikog značaja, tim prije što u to vreme na terenu Nevesinja nije bilo ni jedne tolike i tako organizovane jedinice. Ona nije bila vezana za jedan teren, nego je odlazila tamo gde je bila najpotrebnija. Sve ostale jedinice koje sam poznavao bile su manje i boravile su na svome terenu, a sastav ove čete je bio iz raznih krajeva Hercegovine. Pored toga, u sastavu čete bilo je predratnih članova Partije i skojevaca, koji su u svim selima kuda su prolazili objašnjavali liniju KPJ, govorili o pravednosti naše borbe i kakvi su zadaci naših naroda u borbi protiv neprijatelja i njihovih pomagača.

Naš komandir Dušan Brstina je u tom vremenu, pa sve do odstupanja naših jedinica za Bosnu stekao veliku popularnost u narodu ovoga djela Hercegovine. To je bio hrabar, postojan, vojnički spreman star-

ješina. Njegovoj popularnosti su doprinjele pobjede i uopšte djelovanje jedinice. Njen sastav je bio jako dobar, mahom sve mladi ljudi i sposobni, kako narodna izreka kaže »stići i uteći i na strašnom mjestu sačekati«. Pored toga, Dušan je u svim mjestima nadugo i široko razgovarao sa ljudima od koristi za NOP. Prilikom našeg boravka u selu Slivljama borci su negde pronašli dva domobrana i doveli ih kod Dušana. Jedan je sa nama ostao nekoliko časova i upućen je za Rilja, a sa drugim je Dušan razgovarao od jutra, odnosno oko devet časova. Koliko se sećam bio je to neki đak iz Zagreba, sa kojim je naš komandir razgovarao o mnogim pitanjima. Sjećam se da mu je tom prilikom Dušan rekao da otvoreno i slobodno i on sam iznese svoje gledanje na sve ono što se dešava na tlu Jugoslavije. »Govori kao da si u Zagrebu, a ja ću ti odgovarati na sve«.

Talijani su se u Nevesinje vratili 3. septembra 1941. godine. Tada se preko Petra Samardžića i njegovih istomišljenika počela razvijati četnička politika i u narodu širiti vijesti o tome kako su Italijani došli da zaštite Srbe i da nam sada treba mirovati. U to vrijeme se na terenu Nevesinja nalazio veliki broj izbeglica u selima Biograda, Udrežnja, Jasene, Katunu Klepetuša i Rabine i to iz Vojvodine i ostalih krajeva naše zemlje, a naročito iz donje Hercegovine. Zima je bila na pomolu pa se postavljalo pitanje kako zbrinuti narod koji se tu nalazi bez igdje ičega. U takvoj situaciji Dušan je donio pravilnu odluku. Pozvao je ugledne domaćine iz navedenih sela i sa njima održao sastanak. Riješeno je da se te familije zbrinu po selima, a ujedno da se prikupe prehrambeni proizvodi od svih ljudi Nevesinja koji mogu da daju bilo kakvu pomoć. Na taj način te će se porodice zbrinuti za zimu.

Četa se razmjestila u selu Bijograd, zaselak Ponor, i odatle je dejstvovala prema potrebama i zadacima, a kada su bile akcije većih razmera dopunjavana je borcima iz bijogradske i udrežanjske čete. Dušan se isto tako odmah postarao da se preko veza sa gradom nabavi radioaparat, a postojala je i neka »tehnika« pa je Dušan bilježio vijesti. One su zatim umnožavane i upućivane u sva sela na određene ljude, gde su u večernjim satima čitane u prisustvu cijelog sela. Te vijesti su slate u sela dva-tri puta sedmično, a obavezno jednom mesečno. Pored toga, ugledni domaćini su odlazili lično kod Dušana na dogovor ili radi slušanja vijesti na licu mjesta. Bilo je i »nevjernih Toma«, pa su ti dovođeni da se sami uvjere »kako ta kutija govori«.

Po selima su bile razvijene službe obaviještavanja i osmatranja, a naročito u selima Bukorići, Rabina, Klepetuša i Jasena, gde je neprijatelj bio u neposrednoj blizini i tako reći svakog dana se bilo u kontaktu sa njim. Zapravo, malo je bilo dana kada nije dolazilo do puškaranja ili ispada neprijatelja prema slobodnoj teritoriji. Tada se u selu Kamena nalazila i žandarmerijska stanica, oformljena 1941. godine, u kući Stanka Vlahića i on je bio komandir. Stanko je oko te stanice organizovao svoje »teritorijalne jedinice«, koje su pored žandarma davale i stalne straže, a vršio je i česte ispade prema selima Jasenoj i Klepetušama i pljačkao. U takvom jednom ispadu žandarmi su otjerali svu stinu stoku domaćina Pera Čabrila iz Klepetuše.

ZAŠTITA NARODA OD PLJAČKAŠA

U ovom periodu Dušan je uspio uglavnom preko uglednih domaćina ne samo da zbrine izbjeglo stanovništvo, već i da kazni i uhvati narodne neprijatelje. Neke od njih samo je razoružao. Organizovao je

narodnu vlast, uspostavljao službu osmatranja i obavještavanja, što je bilo od velike koristi za pomenuti teren, sa jedne strane da bi se neprijatelj na vrijeme uočio i prozrijela njegova namjera, a s druge, bilo je pojedinih grupa iz samog Nevesinja i Crne Gore koje su u jesen dolazile na ovaj teren da pljačkaju, pa ih je trebalo na vrijeme spriječiti u njihovim namjerama. Dušan je uspio da, preko poštenih i uglednih domaćina Muslimana i Hrvata, uspostavi kontakte sa mnogima i tako ne dozvoli bilo što nepoželjno za bilo koga. Sjećam se, da je bilo slučajeva, da se uputi i četa na ona mjesta gde se nešto dešavalo, mnogi iako su željeli nisu smjeli da učine išta loše, jer su se ljudi obraćali četi i Dušanu Brstini.

Oktobra 1941. godine u selu Bijograd, k nama je iz Crne Gore došao neki Peko Lalimić iz Trepara, srez Nikšić, sa 10-15 boraca. Došao je u zaoseok Milošev Do. Dušan ga je lijepo primio, njegovim borcima dao hranu i smeštaj do jutra, ali se ubrzo pokazalo da oni nisu došli da pomognu narodu Nevesinja nego u pljačku. Sjećam se kako je uveče Lalić pričao da je on veliki junak i da treba »to sve da se zbriše do Mostara za jedan dan«... te da je htio da se ženi, čak tu mu se sviđa jedna djevojka, pa htjede i nju da povede... u svoje dvore u Crnu Goru, koje na sva usta hvališe, ali im to nije dozvoljeno.

Pošto im je dat obrok oko devet časova izjutra pozvao me je komandir Dušan. Dobro se sjećam scene koju sam zatekao. Dušan je izazvao Lalića ispred štale Vida Fržovića i rekao mu: »Molim vas da odmah napustite ovaj teren, jer ja znam kakva je vaša namjera. Ukoliko to ne učinite mi ćemo preduzeti mjere, a vidi kako smo vas lijepo primili. Mi na ovom našem terenu imamo svoje zakone ponašanja, a vi se odmah vratite od kuda ste došli«. Rajko je poslije toga sakupio svoje ljude i krenuo u pravcu sela Trusine, u pratnji četiri borca naše čete. Kada su prolazili selo Trusinu i Studence pokupili su svu stoku tih sela koja je bila na paši. Nastala je jurnjava. Borci Trusine, Studenaca i Bežđeđa ispriječili su se ispred ovih pljačkaša da vrate stoku, a oni su bili uporni da je otjeraju. Kad su vidjeli da neće proći bez pogibije, kao i kod Dušana, odustali su i otišli praznih ruku za Crnu Goru.

Sličnih pljačkaških grupa i grupica bilo je na pretek, i one su sve sprečavane, bilo lijepim načinom ili silom. Komandir Dušan tako nije dozvoljavao da se na tome terenu ma šta desi bez njegova znanja. Iz sela Udrežnja, dva-tri borca ukrala su dva vola od Stanka Pavlovića iz Žuberine, čemu je Dušan istoga dana bio obavešten. Poslao je svoje borce i volovi su pronađeni skriveni u nekim zimskim štalama van sela. Vraćeni su vlasniku, a prekršioci su strogo ukoreni i materijalno kažnjeni.

NOV KVALITET - FORMIRANJE BATALJONA

Život i rad su tako organizovani da je bilo podnošljivo. Oformljene su i terenske čete, po selima, koje su vršile obezbeđenje i osmatranje. Tako je pored ove Brstinine čete postojala jaka četa i u selu Bijogradu, pa jedna u selu Udrežnje sa još četiri voda - Bukorići, Rabina, Klepetuša i Jasena.

Takvim životom se živjelo sve do dolaska Prvog hercegovačko-crnogorskog udarnog bataljona, a onda je oformljen bataljon »Bišina« od pomenutih četa. Sam čin formiranja tog bataljona obavljen je u selu Bijogradu (Nevesinje) 28. februara 1942. godine, formiran je partizanski (teritorijalni) bataljon koji je ponio naziv »Bišina«. Komandant je bio Dušan Brstina, a politički komesar Savo Čolović (oba iz sreza Nevesi-

nje). Na formiranju ovog bataljona bio je prisutan i Prvi udarni hcrcegovačko-crnogorski partizanski bataljon sa oko 300 boraca.

Tom prilikom održan je narodni zbor na kome su govorili Vlado Šegrt, komandant Prvog udarnog bataljona i zamjenik političkog komesara bataljona Milija Stanišić. Govorio je i komandant novoformiranog bataljona »Bišina« Dušan Brstina.

Novoformirani bataljon »Bišina« bio je dosta jak i dobro naoružan i držao je veliku teritoriju: od Crnog Vrha (k. 957), preko Baturina (k. 991), Kruške Lokve (k. 974), Gradine (k. 853) i (k. 854), Pišteta (k. 853), Laza (k. 1004), Milinovače (k. 1165), Vilinjaka (k. 1195) i duž Bukvice do Gvozdenog mosta na rijeci Zalomki. Taj teren je bio ugrožavan od strane neprijatelja svakog dana, jer se nalazio blizu komunikacije Mostar - Nevesinje, pa su to bile nedovoljne snage da ga održavaju. Zato je krajem aprila 1942. godine došlo do formiranja Trećeg udarnog bataljona. U njegovom sastavu bila je i prva četa od boraca sela Drežnja i Slato; druga četa iz sela Lukavac i Zovi Do; treća četa - dva voda boraca sela Bijograda, Udrežnja, Bukorića, Klepetuše (Zuberina) i Jasene, a njen 1. vod bila je ranija Dušanova četa. Bataljon »Bišina« i dalje je ostao u svom sastavu. U to vrijeme došli su borci iz Bileće koji su nešto ranije počeli da formiraju Drugi udarni bataljon. Kada je potpuno formiran, bataljon se postavio na teren sela Jasena i Klepetuša, usmeravajući dejstva prema Bišini i selima Žulja - Kamena. U selu Biogradu, oformljene su mnoge institucije: opština, Štab bataljona »Bišina«, koji je igrao i ulogu Komande mjesta, zatim organizovana pekara, šnajderaj, klanica stoke, kuhinje i magacini. Sve ljudstvo bilo je zaduženo i raspoređeno na nekakvim zadacima. Skoro svake nedelje iz svih pomenutih sela odlazilo bi se u Biograd, kod škole, i tu su održavani narodni zborovi i veselje. Uveče bi se davale priredbe i nastavljalo se sa veseljem do kasno u noć, tako da ni ovo široko polje rada nije zanemarivano. Spjevane su razne pjesme borcima i komandantima kao i o uspješnim borbama. Omladina je bila vesela i aktivna na svim poljima, kako u radu tako i u veselju. Organizovano je bilo pletenje, pranje i kuvanje za potrebe vojske, tako da se što lakše i bolje podnesu tereti i ratni uslovi. Riječ je bilo o uslovima koji su bili jako otežani, jer se u te dane malo spavalo i odmaralo, a jelo se vrlo rijetko i oskudno. Sjećam se kako je u selu Biogradu, poslije jednog narodnog zbora i veselja, u kući popa Mužijevića kršteno jedno dijete iz sela Ljubijenice kod Stoca. Njegova majka bila je izbjegla i rodila ga je u zbjegu. Njena je porodica bila sva poubijana od ustaša i samo je ona u drugom stanju ostala živa. Dijetetu sam ja bio kum. Tom ratnom krštenju su prisustvovali i Dušan Brstina i Savo Čolović. Žena je bila iz porodice Vukosav, brojne i dosta bogate. Ovo krštenje obavljeno na narodnom zboru, pročulo se i imalo je veliki odjek među narodom Nevesinja. Ja sam prije toga baš zato bio pozvan u Štab partizanskog bataljona »Bišina«.

BORBE I POBJEDE UDARNE CETE

Prije formiranja Drugog i Trećeg udarnog bataljona na ovom terenu je u martu 1942. godine, uz teritorijalni partizanski bataljon »Bišina«, formirana i Udarna partizanska četa. Njen komandir je bio Milutin Brstina, a politički komesar Asim Zubčević rukovodilac iz Trebinja, do tada politički komesar Prve čete u Prvom udarnom partizanskom bataljonu (poginuo 21. decembra 1942. godine kod Travnika, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije). Četa se brzo povećala tako da je brojala oko 40 boraca.

Marta 1942. godine ustaše su ponovo zapalile selo Žuberin i stanovništvo se sklonilo u katun Klepetuše (gde se održalo sve do 1948, da bi ga tada ponovo naselili). Po paljenju Žuberina narod je pobjegao u letnje kolibe prema selu Udrežnju, a Udarna četa je došla na teren Klepetuše. Tu nas je Zubčević postrojio i rekao nam da neprijatelj ovuda može proći samo ako nas mrtve nađe. Mi smo tu ostali duže vreme, a Zubčević je otišao pred napad na Borač. Štitili smo ta sela od neprijatelja, uz pomoć mještanskih jedinica.

Prije paljenja Žuberina od strane ustaša, Dušan Brstina je organizovao dva sastanka sa seljacima Žulja. Na jednom je bio prisutan i Asim Zubčević. Partizanske i ustaške strane su tada bile na razdaljini od svega 500 metara. Prilikom pregovora više sela Žulja je, kao i ranije, bio teški ustaški mitraljez sa jakom posadom. Tada je na Gomilu Varda došao komandir žandarmerijske stanice Stanko Vlahić i na pregovore uputio Murata Mravića, koji se inače ranije suprostavio ustaškoj vlasti (1941. godine), i cijelo vrijeme bio pod prismotrom ustaša. Rađi toga Vlahić mu je rekao: »Idi ti da sa njima pregovaraš, ti i jesi njihov«. Drugi njihov pregovarač je bio Zolj Osmana Salko, rođen 1927. godine (poginuo kao borac Drugog bataljona 13. brigade na prilazima Bihaća), koji je poticao iz familije koja se suprostavljala ustaškoj vlasti, a treći je bio zakleti ustaša Pirušić (kao takav je i poginuo). Oni nisu smjeli da kažu ništa što bi moglo doprinijeti poboljšanju odnosa, a Dušan Brstina nije ništa od njih ni tražio nego da i dalje ostanu kako i jesu, samo da nam pomognu u nabavci naoružanja i municije i da osiguraju da se naši kuriri nesmetano kreću u pravcu Mostara.

Braća Brstine su uspostavili dobre veze preko sela Rabine, Podveležje i Klepetuše sa selom Hodbinom i donjom Hercegovinom. Centar tih veza bio je katun Klepetuše, gde se nalazila i porodica Brstina za "sve vreme rata.

Preko ovih veza u proleće 1942. godine izvršena je organizacija prebacivanja municije iz Mostara za Podveležje i Klepetušu. Obezbeđenje na cesti vršio je Drugi udarni bataljon, a neposredno obezbeđenje konja i ljudstva obavio je vod iz Klepetuše, odakle su bili konji i komordžije.

Neprijatelj je danonoćno vršio pritisak na položaje naših jedinica, mi smo bili jako premoreni od svakodnevnih borbi i marševa, te prebacivanja sa položaja na položaj. Isto tako neprijatelj je vršio česta bombardovanja sela, avionom i artiljerijom.

SUSRET SA PROLETERIMA

Tada i ranije, u Udarnoj četi, bio sam komandir odjelenja, a komandir voda mi je bio Mihajlo Savić iz sela Slata, Nevesinje. Bio je rudarski radnik, malena rasta, ćutljiv i miran, ali kad bi pukla puška postajao je živa vatra i neustrašiv borac. Komandir čete Milutin Brstina, takođe je bio neustrašiv borac i snalažljiv u svakoj situaciji, u njega su svi borci imali veliko povjerenje i uvek se nalazio u streljačkom stroju gde je najteže. Dobro je poznavao svoje borce i o svakom znao šta mu koji može učiniti i koji zadatak mu može povjeriti, pa nas je tako i raspoređivao u borbi. Za političkog komesara čete poslije Asima Zubčevića postavljen je Đoko Malešević iz sela Šehovine kod Nevesinja. Komandant bataljona bio je Drago Papić, a njegov zamenik Veljko Ivković, dok političkog komesara bataljona nisam nikada vidio, a njegova pomoćnika jesam samo jednom. Komandant Papić nalazio se stalno sa našom četom u Bišini i u Bukvici gde su vođene žestoke borbe. Tako je jednom i

Dušan Brstina bio opkoljen na Bukvici od strane četnika i Italijana, jer se nalazio u prvim redovima sa borcima i teškom mukom smo ga oslobodili.

Kada su naša 3. četa Trećeg bataljona i 1. četa Drugog bataljona razbile Italijane u Bišini, ovi su proveli iz Vlasnice 64 partizana koje su tamo zarobili i prebacili ih u Nevesinje radi propagande i pojačanja četničkog prestiža. U Nevesinju su ih naoružali i dali im razna ovlašćenja u pogledu pljačke i drugih nasilja. Mi smo sa terena usiljenim maršom prebačeni sa položaja Bukvice u Grahovicu, kao i Treći bataljon i 1. četa Prvog bataljona. Napali smo selo Bratač, ali smo baš od strane četnika iz Vlasnice i Italijana bili potisnuti. Napustili smo položaje gde je iz mog voda poginulo nekoliko boraca, među kojima i komandir voda Mihajlo Savić. Po odstupanju sa položaja, komandant bataljona Drago Papić uputio me je u Zovi Do, u neki štab. No, kako tamo nisam nikoga našao nastavio sam put u Gornje Davidoviće i našao Vladu Šegrta. Javio sam mu se i on mi je rekao da tu ostanem. Tu je bio postavljen i jedan telefon sa kojeg je Vlado često razgovarao. Od kako sam bio otišao iz svog bataljona prošlo je 24 časa. Nešto oko devet časova patrola je gonila nekoliko boraca iz moje čete, među kojima i komesara čete. Vlado me je zovnuo i rekao mi: »Goni ove pogani svome komandantu, on se nalazio u Stevanovića Torinama«.

U selu nije bilo nikoga sem jednoga starijeg seljaka. No, u jednoj seoskoj torini našao sam svoga komandanta Papića i Petra Drapšina. Kada sam rekao Papiću šta mi je rekao Šegrt, on se samo nasmijao i pitao ove koje sam priveo šta je to bilo. U mojoj odsutnosti neko je u selu Bežđeđe pucao na komandanta Papića, a 3. naš vod, kojem je bio komandir Božo Vujičić, kompletan se predao četnicima i kao nagradu dobio četničku zastavu. Tako su ostala samo dva voda iz starog »Bišinskog« bataljona, dok se Druga četa kompletna predala Italijanima i četnicima sa komandirom. Drago im je rekao gde se nalazi jedinica i neka idu na položaj, a meni je naredio da ostanem. Tu smo bili od 10 časova iz jutra, do pred zalazak sunca. Ja nisam ni riječi rekao, a Drago i Petar su govorili o teškoćama koje su nastale. Drapšin je pričao o borbama u Španiji i kako je on došao do Hercegovine. Pričao je o Blagoju Paroviću.

Tri puta seljak je dolazio k nama i pitao nas da li nam nešto treba, Papić i Drapšin su uvijek odgovarali da nam nije ništa potrebno.

Pred veče smo Dragi i ja krenuli u pravcu sela Rogača, gde smo našli velik broj boraca iz svih bataljona. Noćili smo i sjutradan mi je Drago rekao da idem sa njim. Obišao je položaje i nekim borcima i rukovodiocima rekao da se sklone jer četnici gađaju i da se ne junače. Drago mi je tada rekao, da mi puška mora biti uvijek spremna i da ne ulazim u prostorije gdje on ulazi, već da ga čuvam od napada spolja.

Ispod Gloga naišli smo na Štab Prve proleterske brigade sa Pratećim vodom. Svi su sjedeli na jednoj zaravni, u grupi. Komandant Koča bio je nešto izdvojen, komesar je sjedio sa borcima. Poslije pozdrava i mi smo sjeli. U to vreme pristigla su još dva komandanta bataljona. Gledao sam proletere: kako su naoružani, kakva su im odjeća i obuća, o čemu govore. Oni su svi bili naoružani njemačkim oružjem koje do tada nisam imao prilike da vidim. U našim jedinicama, u Nevesinju, pretežno je bilo naoružanje bivše jugoslovenske vojske i italijansko. Tada mi je u oči posebno pao komandir Pratećeg voda Prve proleterske brigade. Bio je jak i snažan čovjek; imao je njemački automat koji je u njegovim snažnim rukama izgledao kao pištolj u mojima. Pomišljao sam: »Toga ni metak ne može ubiti«. Pored lijepe odjeće, na sebi je imao trofrtaljni

crni kožni kaput, a i on je u licu bio dosta crn, pa mi je izgledalo kao junak iz narodnih pjesama. Komandant Koča mi je pak, izgledao jako malen, mršav i ćutljiv; vrlo rijetko bi šta progovorio, dok je komesar Fića neprekidno govorio o borbama i daljim zadacima. Pored svega ostalog kod proletera mi se svidelo što nije ništa bučno i što komandanti mnogo ne viču, nego tihim glasom izdaju zapovesti.

POČETAK DUGE I TEŠKE 1 LEGALE

Poslije nekoliko časova provedenih sa proleterima Drago i ja smo se vratili na Rogače, gde smo prenoćili i sjutradan otišli u Zubčevu kuću na Glogu, gde je održan sastanak svih komandanata i komesara bataljona. Šta je na tome sastanku raspravljano ostalo mi je nepoznato, jer su obezbeđenje vršili proleteri, mene su na vrlo lijep način odvojili od komandanta, govoreći mi kako su i oni došli tu sa svojim komandantima i tu treba da sačekamo dok oni završe sastanak.

Sastanak je trajao od 10 časova prijepodne do kasno popodne, a onda smo se nas dvojica vratili ponovo u logor na Rogačima. Sjutradan smo se, sa dva voda 3. čete i 1. četom Trećeg bataljona, spustili u selo Zovi Do, preko Sniježnice. Nijesmo naišli na četnike i Italijane, iako su prije nekoliko dana bili na tom mjestu, pa su se nekuda povukli. Naveče smo došli u selo Biograd i pred noć zauzeli položaje prema Bukvici. Tu smo našli Dušana Brstinu sa rukovodstvom njegovog bataljona i drugih ustanova koje su tu bile do početka treće neprijateljske ofanzive. Dušan je sa dijelom boraca »Bišinskog bataljona« pod vrlo teškim uslovima uspio da odbije četnike i Italijane i ne dozvoli im da zapale zaseoke Milošev Do i Ponor. Na taj način zaštitio je izbjeglo stanovništvo sela Udrežnja i Biograda koje se nalazilo u planini Sniježnici, a tu je bila ogromna stoka sklonjena od neprijatelja.

Italijani i četnici kuda su god prošli sve su spalili do temelja, opljačkali i poklali stoku, tako da se od smrada otpadaka pojedinim djelovima puta nije moglo proći.

Tu smo ostali dva dana. Kasnije se Treći bataljon povukao u selo Stevanovića Torine, a Dušan je ostao sa svojim štabom i ostalim rukovodstvom u jednoj kolibi u Sniježnici. Zatražio je od Draga Papića da mu ostavi četiri borca: Gulu, Novicu, Doku Borozana, Savu Kuzman i mene. Mi smo tu ostali bez hrane, pa smo jednoga dana iz sela Kosovače dotjerali 100 kg brašna i od toga pravili škrob. Uz to, Mitar Fržović iz Biograda svako veče je dolazio do nas i donosio nam po jedan hljeb ispod sača; to je djeljeno na sve podjednako, po jako malo parče.

Mi smo se tu zadržali sve dok se nevesinjski četnici nisu vratili iz Gacka. Onda se dio boraca i rukovodilaca vratio svojim kućama, a mi smo se prebacili u selo Komarevce, kod Kljakića kuće, i tu ostali nekoliko dana. No, ni tu nam nije bilo opstanka, jer su četnici počeli da »prebiraju« teren i da nas traže, pa smo se prebacili u Krstače, kod koliba porodice Cabrilo, i tu ostali duže vreme. U toj selidbi i bježanju najveću poteškoću nam je predstavljalo nošenje akumulatora i radio-aparata, koje Dušan Brstina nije ostavljao iza sebe, da bi smo svako veče slušali vijesti. Tu nam nije prijetila nikakva opasnost, a bili smo obavješteni o kretanju četnika. Jednoga dana Prodan Soldo i Mile Gušić upitali su Dušana da li bi oni mogli otići do sela Udrežnja da se raspitaju o nastaloj situaciji. Tome se Dušan suprostavio, ali su oni bili uporni i jednoga dana su otišli. Više se k nama nisu vratili, a kasnije smo saznali da su obojica ubijena od četnika.

Na toj teritoriji, u selu Bukorići, bili su četnici sa komandantom Mirkom Šipovcem, nekadašnjim komandirom žandarmerijske stanice u staroj Jugoslaviji.

Ubrzo smo se našli u opasnosti. Lazo Gačić, kafedžija iz Grepka kod Nevesinja, počeo se raspitivati gde se nalazi Dušan Brstina i njegova družina, obećavajući nagradu od 100.000 lira. Kada se krug počeo sve više sužavati, Dušan je donio odluku da se svako od nas snalazi kako može. On se sa nekoliko rukovodilaca prebacio u Vranjkušu, između sela Babine i Krstača, a mi smo se razišli kuda je ko znao i kako je umeo, odlučni da ne prestanemo sa borbom za slobodu.

PETAR MILIDRAGOVIĆ

POBJEDA NA BADRLJAČAMA

Sitnički partizanski bataljon formiran je 27. novembra 1941. godine, kao terenski bataljon organizovan na teritorijalnom principu, po pravilu: selo - četa, zaseok - vod. Naziv je dobio po Sitnici, planinskom obronku Viduše planine, centru teritorije bataljona.

Od formiranja do početka marta 1942. godine bataljon je doživljavao razne organizacione promjene. U početku je imao 9 četa sa oko 800 boraca, da bi se postepeno smanjivao pripajanjem perifernih sela drugim bataljonima. Ćešće se mijenjao i njegov komandni kadar, pa i organizacija jedinica, ponekad i radi toga da bi se zadovoljile ambicije pojedinaca.

Neposredno pred formiranja Sitničkog bataljona na terenu Sitnice bilo je samo tri tek primljena člana KPJ, pa politički i agitaciono-propagandni rad nije bio razvijen, a ono što se u političkom pogledu postiglo bila je zasluga drugova Mira Popare, Petra Drapšina i Uglješe Danilovića. Na dan formiranja bataljon je imao svega desetak članova KPJ, tek primljenih u članstvo i time nedovoljno politički obrazovanih.

Otvorenom ideološko-političkom radu, koji je inače bio nedovoljan, povremen, a nekad i pogrešan, suprostavljao se prikriveni neprijateljski rad okupatorskih agenata, četničkih elemenata i pete kolone koji su neumorno radili.

Broj od 500 boraca, koliko je bataljon imao početkom marta 1942. godine, nije izražavao pravu borbenu snagu bataljona. Nekoliko okršaja sa ustašama i domobranima, povremenih borbi i skoro neprekidnih čarki, u kojima su borci bataljona učestvovali od juna 1941. godine, bilo je nedovoljno da se većina boraca prekali i osposobi za borbu protiv okupatora. Sem toga, bataljon nije živio organizovanim vojničkim životom, što je bio razlog za odsustvo prijeko potrebne discipline.

No, i pored tih i drugih nedostataka u radu, bataljon je u narodu uživao ugled, a njegovi pripadnici glas hrabrih boraca, ponosnih na svoju slobodnu teritoriju, gdje je u danima ustaških zvjerstava 1941. godine našlo utočište, zaštitu i gostoprimstvo preko 10.000 izbjeglica.

Sitnica je slobodarski kraj sa borbenim tradicijama, do kojih se ovdje veoma drži. I to je jedan od razloga što na njenu teritoriju tokom cijeloga NOR-a, izuzev domaćih izdajnika, četnika, nije zakoračila neprijateljska noga, sem 21. novembra 1943. godine, kada su Nijemci, jakim

snagama uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije, pokušali prodor u Sitnicu. Ali došli su samo do Krstača, gde ih je Vlado Šegrt sa svojim udarnim bataljonima, starim majstorima partizanskog ratovanja, desetkovao, a ostaci su se spašavali bjekstvima glavom bez obzira.

Početkom marta 1942. godine, Štab Sitničkog partizanskog bataljona bio je u sastavu: komandant Petar Milidragović, zamjenik komandanta Radovan Miličevič, politički komesar i zamjenik komesara Milan Krunić. Tada je bataljon u svom sastavu imao 5 četa i to: Vlahovićka, sa 95 boraca. Komandir Milan Domazet komesar Dušan T. Cerovina; Vranjačka sa 120 boraca - komandir Krsto Proden i komesar Radoslav Biberdžić; Krstačko simijovska, sa 90 boraca, komandir Andrija Stajić i komesar Todor Jeftović; Zvijerinsko-doljanska, sa 105 boraca, komandir Rajko Dangubić i komesar Obrad Dangubić; i Žrnjavska, sa 60 boraca, komandir Mirko Sikimić i komesar Risto Radić.

Borci su bili naoružani puškama i po nekom ručnom bombom, a Vranjska četa imala je i dva puškomitraljeza.

Teritorija Sitničkog partizanskog bataljona obuhvatala je zapadni periferni deo bilećkog sreza, koji se graničio sa ljubinjskim i, dijelom, stolačkim srezom.

Dok se plamen narodnog ustanka razvijao u istočnim delovima Hercegovine i postepeno se širio prema njenim zapadnim delovima, koncem februara i početkom marta 1942. godine, su se na komunikacijama Nikšić - Trebinje, Trebinje - Dubrovnik, Trebinje - Bileća i Bileća - Gacko, a i drugdje, vodile borbe velikih razmera. Zaraćene su bile partizanske snage i italijanske okupatorske trupe. Borbe su bile žestoke, pa su Italijani angažovali sve svoje snage iz garnizona u istočnoj Hercegovini, i dovlačile pojačanje.

Sve komunikacije koje su spajale zapadne dijelove Hercegovine sa istočnim bile su prekinute, ili su svakog časa to mogle biti. Jedina komunikacija koju su tih dana Italijani mogli koristiti bila je cesta Čapljina - Stolac - Ljubinje - Trebinje, ali je i ona bila nesigurna, naročito na prostoru Ljubinje - Popovo polje - Trebinje.

Zbog takvih prilika, tek formirani Operativni štab za Hercegovinu, sa sjedištem u Lastvi, naređuje Štabu Sitničkog partizanskog bataljona da dejstvuje na komunikaciji Stolac - Ljubinje, poruši saobraćajnice i napada Italijane.

Naređenje je bilo jasno i odražavalo je operativnu situaciju i stvarne potrebe NOP-a Hercegovine. Međutim, treba imati u vidu da su upravo na tom terenu, oko ceste Stolac - Ljubinje bile posve specifične vojno-političke prilike, koje su, ne samo otežavale izvršenje postavljenog zadatka, već se postavljalo pitanje da li je uopšte moguće izvršiti naređenje Operativnog štaba.

U ljubinjskom srezu tada nije bio razvijen narodnooslobodilački pokret kao u susjednom bilećkom srezu, jer su se i vojno-politički uslovi u mnogome razlikovali. To su bile posledice masovnog pokolja koje su ustaše izvršile nad srpskim stanovništvom ljubinjskog sreza, što je dovelo do teškoća i u pogledu uspješnog razvoja narodnooslobodilačke borbe. Narod je uplašen, ugledni ljudi pobijeni, ili bar brojčano prepolovljeni. U vrijeme pokolja nije bilo slučajeva oružanog otpora ustašama, kao u drugim krajevima, a i politički i partijski rad u ovom srezu nije bio od ranije razvijen.

Izuzetak su činili pojedini krajevi, recimo selo Vlahovići koje, geografski pripada Sitnici. Njegovi stanovnici su za vreme pokolja izbegli u Sitnicu, gdje su se borci organizovali i odmah ustašama pružili oružani otpor, likvidirali žandarmerijsku stanicu u svom selu i vratili se svojim

kućama. Iako su ustaše uspjele da pohvataju i pobiju 40 uglednih ljudi iz Vlahovića, na vrijeme su se organizovali i istakli novi, mladi ljudi, odlučni borci koji su sav narod svog sela poveli u narodnooslobodilačku borbu. Područje Popovog polja takođe je činilo izuzetak od prilika u ljubinjskom srezu. U ovim selima našli su se odvažni ljudi koji su organizovali otpor ustašama, iako su samo 23. juna 1941. godine, pobile ili žive u jamu bacile preko 200 najuglednijih ljudi iz sela Popova polja. Ljudi tih sela napadali su okupatorske objekte duž »jadranske« železničke pruge, kalili se u tim borbama i utirali politički ispravan put narod nooslobodilačke borbe.

Međutim, ostali krajevi ljubinjskog sreza, početkom 1942. godine, nijesu bili raspoloženi za borbu protiv okupatora. To je bila posledica privremenog uspjeha politike italijanskog okupatora, koji se pojavio kao nasljednik ustaške vlasti, slomljene silom narodnog ustanka. Italijani se javljaju kao »spasioci« srpskog naroda, što vješto lansiraju preko svojih agenata, četničkih elemenata. Tako zaplašeno i dezorijentisano srpsko stanovništvo, nije smatralo za krivca okupatora, koji je režirao njegove pokolje, već samo ustaše. Isto su tretirali i sav narod hrvatskih i muslimanskih sela.

Takve složene prilike, vladale su početkom marta 1942. godine u selima Ubosko, Rankovci, Kapavica, Ćukovci i Rđusi, kao i drugim selima koja leže neposredno uz komunikaciju Ljubinje - Stolac, kuda se odvija svakodnevan i živ saobraćaj italijanskog okupatora.

U tim uslovima Štab Sitničkog partizanskog bataljona 8. marta je primio pismeno naređenje od Operativnog štaba za Hercegovinu, u kome mu je postavljen zadatak da odmah, sa cijelim bataljonom, krene i otpočne sa dejstvom na komunikaciji Stolac - Ljubinje. Kao prvo, trebao je onesposobiti sve veze kojima se okupator služi (porušiti cestu, pokidati telefonsko-telegrafsku liniju), zatim, porušene objekte zaposjesti i ne dozvoliti neprijatelju da ih popravi. Oružane akcije su se morale ograničiti isključivo protiv okupatora, a nikako protiv mjesnog stanovništva, bez obzira na njegov stav prema partizanima, razumije se, izuzev situacije ako daje oružani otpor.

Kao veoma važno, u zadatku je podvučeno da se akcije bataljona iskoriste za agitaciono-politički rad među mjesnim stanovništvom i angažovanje bar dijela njegovih boraca u našim akcijama.

U pismenom naređenju naročito je bilo istaknuto da bataljon odmah po prijemu naređenja krene na izvršenje postavljenog zadatka. Sve je rečeno jasno, nedvosmisleno i ubedljivo, pa nije bilo mjesta nikakvom komentaru, već je trebalo odmah preći na izvršenje zadatka.

Štab bataljona odlučio je da u vezi sa dobivenim naređenjem, formira izviđački vod od 25 izabranih boraca, koji će odmah, sa komandantom bataljona, krenuti na teren naznačen za izvođenje akcije. Tamo je trebalo održati sastanak sa što većim brojem ljudi iz Uboska i susjednih sela, sa ciljem da se pripreme za akciju protiv okupatora, uz učešće njihovih boraca. Vod je trebao da prikupi što više podataka o stanju u italijanskim garnizonima u Stocu i Ljubinju i pokretima okupatora između ovih sela. Trebalo je izviditi teren i izabrati mjesta za rušenje komunikacija i postavljanje zasjeda.

Izdato je naređenje da se Sitnički bataljon prikupi u punom sastavu, sa svim naoružanjem, s tim da borci od svojih kuća ponijesu za tri dana hranu. Kao zborno mjesto označen je Falojev Do, gde će jedinice sačekati dalja naređenja.

Čim je naš izviđački vod stigao u Ubosko, inače jedno od najvećih i najuticajnijih sela u ovom kraju, odmah su se mještani počeli prikup-

ljati, pa se za kratko vrijeme skupilo oko 50 ljudi. Bili su radoznali, ali i pomalo uplašeni.

Među mještanima je glavnu riječ vodio Jovan Banđur, nametljivo istupajući kao njihov komandant. Odvažno se držao i jedini je bio naoružan. Odmah se razvio dijalog između Bandura i komandanta našeg bataljona. Mještane je komandant najprije upoznao s razvojem događaja i značajnim borbenim uspjesima naših snaga u Hercegovini, a onda ih pozvao da se priključe partizanima i sa njima zajedno učestvuju u napadu na okupatora. Predočene su ir i dve mogućnosti da učestvuju sa nama a naš cijeli bataljon angažovrće se u zaštiti i odbrani njihovih sela; u suprotnom mi ćemo napasti italijane, a zatim se povući, a sa njima šta bude. Treće mogućnosti, stvarno, nije bilo.

Međutim, njihov stav je bio kao i ranije, da se nipošto ne puca na okupatora i ne kvare »dobri odnosi«, da bi se sačekala bolja vremena. Naravno, bilo je među njima pojedinaca koji bi prihvatili naš poziv za borbu protiv okupatora, ali se još nijesu smjeli otvoreno izjasniti, govoreći: »Ja ću kako većina odluči«. Među njima je bilo dobrih, isto kao što i među nama, partizanima, nijesu bili sve najbolji, ali bilo je i nekoliko prikrivenih neprijatelja.

Naše pozivanje i nagovaranje mještana da nam se priključe nije uspjelo. Izgovori su bili kao i ranije, da će na njih udariti ustaše iz svih susjednih sela (mislili su na sve Hrvate i Muslimane), da se okupatorskoj sili ne može ništa, sem da se izazove da popali sela, a narod pobije i internira, da je »dosta mrtvih glava i prolivanje srpske krvi«, kako reče Jovan Banđur.

Naš »dogovor« bio je završen i Izviđački vod pripremao se za polazak. Još se samo vodila prepirka oko pionirskog alata, koji smo bezuslovno zahtijevali (milom ili silom), a koji je bio neophodan za ruše-nje cesta. Ali, u zadnjem trenutku, negdje oko podneva, prišla nam je nova grupa ljudi, u kojoj se naročito isticala jedna trojka. Očigledno su to bili dobri poznavaoci Jovana Bandura, pošto je njihov susret bio vrlo srdačan. U toj pridošloj trojci, opet, isticao se čovjek fino obučen, u kožnom kaputu do peta, bez kape i bez oružja, dok su druga dvojica, njegovi pratioci, bili u novim žandarmerijskim uniformama. Tražili su komandanta Sitničkog bataljona, imenujući ga, a, pretpostavljajući, ili sigurno znajući, da je tu. Komandant se javio, ne nastojeći da djeluje baš autoritativno, a ovaj ga je pogledao ironično i, povišenim tonom, rekao kako za njega ima poruku. I zbilja, predao mu je pismo Petra Božovića (Vojin Popović), komandanta partizanskog sektora Trebinje - Dubrovnik. Božović je pisao: da je od Operativnog štaba za Hercegovinu obaviješten o zadatku koji će bataljon preduzeti i da je upoznat sa prilikama i političkim raspoloženjem stanovništva u ovom dijelu ljubinjskog sreza. Naveo je da je donosilac pisma Neđeljko Šarić, rodom iz Ljubinja, oficir jugoslovenske vojske, s kojim je razgovarao i misli da bi mogao biti čovek od koristi, da bi trebalo iskoristiti njegov uticaj na Ljubinjce, što on (Šarić) i obećava. Najzad, naglasio je da je Šarić nedavno došao iz Srbije i da je njihov susret bio slučajan. Božović je pismo završio kratkom informacijom o uspjesima i teškoćama, a onda pozdravom i potpisom.

Razgovor je nastavljen, naš optimizam je donekle porastao, jer je pismo druga Božovića djelovalo nekako uverljivo. Nažalost, to je trajalo kratko, jer se brzo ispostavilo da se radi o perfidnom okupatorskom agentu, koji poodavno deluje oko Ljubinja. Ono što je bilo sporno to je da se, stvarno, 7. marta sastao sa drugom Božovićem u Trebinjskoj šumi i uspio da ga obmane.

U Ubosku Šarić je vodio glavnu riječ. Imao je dobar riječnik, protkan nekim patriotskim frazama, što je i za politički neobrazovanog čovjeka moglo biti sumnjivo. Odmah se moglo pomisliti da je Šarić dobar raniji poznanik Bandura i njegovih privrženika, što je u stvari bilo i tačno. Naime, nedugo poslije tog našeg sastanka saznali smo da je Šarić napustio Srbiju sa dokumentima i upustvom za rad kvislinga Nedića, i u Ljubinje stigao septembra 1941. godine, da bi se od tada povremeno sastajao i sa Banđurom. Još 6. januara 1942. godine naši politički radnici održali su zbor mještana u selu Kapavici, sa ciljem da se formira partizanska jedinica. Pokušaj nije uspio, jer je zbor razbio baš Šarić sa svojom grupom, koja ga je i tada pratila. Zatim je u Krajpolju u kući Čorovića, 15. januara održao sastanak sa svojim najprivrženijim saradnicima, na kome se vodila riječ o borbi protiv komunista. Za taj sastanak znali su Italijani u Ljubinju. Razumije se, prilikom ovog našeg susreta, niko od nas nije ništa znao o Šariću i počeli smo da se sa njim dogovaramo o zajedničkoj akciji protiv okupatora, zavedeni sadržajem pisma druga Božovića.

Šarić je tada govorio da jeste za borbu protiv okupatora, ali tek kada se pripremi teren i ostali uslovi za to. Na naše pitanje kakve to uslove treba čekati, odgovorio je da prvo treba očistiti sve ustaše u trouglu Gabelsko Blato - Popovo polje - Stolac. Pitali smo ga koga on smatra ustašama (pošto na dotičnom prostoru nema neke vojske sem Talijana); kakav je njegov operativni plan i sa kakvim snagama raspolaže; te šta će okupator raditi iza njegovih leđa. Na svako pitanje Šarić je imao odgovor. Rekao je da je sav hrvatski i muslimanski narod ustaša i da ih sve treba pobiti, dodajući patetično da mu se još nijesu osušile suze koje je prolio nad jamama Ržani do i Kapavica i da to treba dostojno osvijetiti. Prijedložio je da mobiliše preko 800 boraca Ljubinjskog sreza, koji će za dva dana stupiti u akciju i dobrovoljno poći u tu borbu. Plan je bio da od »Jadranske pruge« (Popovo polje) do brda Risnik napad na ustaše izvrše Ljubinjci, a odatle do Kanjona Bregave i Stoca, Sitničani. Najzad, bio je siguran, da će Italijani na te naše akcije gledati blagonaklono, da se uopšte neće miješati, već će samo svoje trupe, možda, staviti na izvjestan, viši stepen pripravnosti. Slušajući Šarića našem strpljenju je došao kraj. Počela je prava svađa i da nije preovladao razum došlo bi do tuče. Borac našeg izviđačkog voda Petar Piljević, pripremajući se da udari Šarića rekao je: »Ja prihvatam prijedlog Šarića da prvo čistimo sluge, pa onda gazdu - okupatora, s tim što ću ja očistiti najprvo slugu - ovoga gospodina Šarića«. Nešto slično smo svi željeli. Naravno, svaki dalji razgovor bio je izlišan, jer se ništa nije moglo postići. Gnev Petra Piljevića, kao i još nekih naših boraca, nije bio odraz nekog njegovog neraspoloženja prema seljacima Uboska i susjednih sela, već prema Šariću i njegovim pratiocima, Trifku Đordanu i Krstu Kosjerini, koji su do krajnje pedantnosti sačuvali urednost svojih uniformi i sva žandarska obilježja, počev od kokardi na kapama, oznake činova, opasača sa kuburama i još nekih gajtana. Petar Piljević je osjetio bezočan napad na velike tekovine borbe KPJ kojoj je pripadao, napad na bratstvo i jedinstvo. Reagovao je možda i prebrzo i prežustro, ali izuzetno hrabro (Petar Piljević je jedan od naših neznanih ali velikih junaka, niko nije utvrdio gde mu je grob, ako ga uopšte ima, na prostoru od Tjentišta do Miljevine).

Razdvojili smo se. Naš vod se postrojavao za polazak prema cesti Ljubinje - Stolac, gde je već bila upućena naša patrola radi izviđanja i obezbeđenja, a na okupu su ostali Banđur sa Šarićem i ostalima. Kada smo polazili videli smo kako se, uvjereni u našu odlučnost, o nečem

žustro dogovaraju. Nije nam bilo svejedno, jer u onome što je u našem zadatku predviđeno kao važno, politički uspjeh i mobilizacija mještana, nismo uspjeli; naprotiv, pribojavali smo se i njihove sabotaže. Ali je naše raspoloženje ubrzo dobilo nov obrt, pošto su nas Šarić i Bađur sustigli. Rekli su da su se, ipak, sporazumjeli i odlučili da učestvuju sa nama u oružanim akcijama, i pozivaju nas na dogovor o zajedničkom planu. S obzirom na važnost i hitnost našeg zadatka, morali smo se brzo »ohladiti« i odbaciti svaku zajedljivost, a prihvatiti i najminimalnije šanse za aktiviranje mještana i njihovo učešće u predviđenim akcijama. Doduše, njihove izjave nisu bile ubjedljive, ali smo bez ikakvih daljnjih komentara pristali na saradnju, naravno sa rezervom i oprezom. Pozvali smo ih da odmah prikupljaju borce iz najbližih sela i da ih organizuju, te da smjesta pripreme pionirski alat za rušenje ceste, sa čime bi se odmah počelo. Šarić se ponudio da sa komandantom našeg bataljona izradi plan zajedničkih akcija, što smo prihvatili, dok je za to vrijeme Banđur izvršio mobilizaciju ljudstva.

Naš vod i Šarić sa svoja dva pratioca zajedno su se uputili na najpodesniju tačku za osmatranje ceste Žegulja - Ljubinje. Došli smo ispod sela Čukovaca, na kilometar udaljenosti od ceste. To je bilo 19. marta oko 14 časova. Računajući na vojničko znanje Šarića, počeli smo raspravljati o planu za akciju. Ali tek što smo počeli razgovor iznenadila nas je huka motora iz pravca Stoca. Odjednom se odnekud pojavila čitava kolona automobila. Sa prikrivenog mjesta, kroz dvogled, osmatrali smo kamione koji su prolazili prema Ljubinja, ali nismo mogli utvrditi šta voze, jer svi bili pokriveni. Jedino što smo mogli utvrditi bilo je da se u kabinama nalaze po dva čovjeka. Svi smo pretpostavili da su to Italijani. Na čelu kolone bili su motociklisti, za upravljačem i u prikolicama. Posmatrajući ih kroz dvogled, zaključili smo da se razlikuju od Italijana, u čemu nije moglo biti greške jer smo se i ranije sretali sa njima i poznavali smo njihove uniforme. Kolona kamiona je prošla. Na začelju su opet bili motociklisti. Nagađali smo da li su to ustaše, crnokošuljaši i slično. Jedino je Šarić, čim ih je osmotrio kroz dvogled, znao ko su i odmah, više za sebe, rekao da je bolje i ne interesovati se ko je to, pošto nismo dorasli da ratujemo protiv njih. Nije htio da kaže ništa određeno, ali je bilo jasno da mu je poznata vojska koja je došla. Još prije pojave kolone naša izvidnica posmatrala je Ljubinje i javila da kolona nije prošla, već se zadržala u varoši. Tek tada nam ništa nije bilo jasno. . .

Međutim, u Ljubinju je živio i za nas radio Miljenko Mićić, geometar. On je bio i jedini član KPJ koji je živio u Ljubinju. Sa nama je održavao češće veze i dostavljao nam tačna obaveštenja o važnijim događajima. Uvijek smo znali tačan broj Italijana u Ljubinju, njihovo naoružanje i ostalo. To mu je bilo utoliko lakše što je komanda okupatorskog garnizona bila baš u njegovoj kući. Nismo ga angažovali u nekom agitacionom-političkom radu da se ne bi otkrio, jer bi tada morao da bježi sa tako važnog punkta, ili bi ga Italijani uhapsili i, možda, likvidirali (To bi bilo i objašnjenje zašto se Milenko Mićić nije više, kao dobar komunista, angažovao na političkim zadacima u Ljubinjskom srezu. Nažalost, ipak je otkriven i streljan je u Bileći 1943. godine).

Mi smo, još sa zbora u Ubosku, dobro krijući od Šarića i njegovih ljudi, uputili poruku Milenku u Ljubinje, tražeći od njega obaveštenja koja su nas interesovala u vezi prestojeće akcije. Onamo smo poslali povjerljivu ženu. Srećom, Milenko je našu poruku primio poslije dolaska nepoznate kolone u Ljubinje, tako da je sada odgovor na pitanje o njenoj pripadnosti i sastavu, uključio i podatke o sadržaju izvještaja.

Pored podataka i obavještenja o Italijanima, Milenko nam je javio 0 nepoznatoj koloni: »Sad stiže njemačka kolona koja je juče odavde odvezla duvan. Ne znam koliko vam je ova stvar poznata, pa možda će vas interesovati. Danas tovare ostatak duvana. Navodno, ovaj duvan je prodat još prije rata Njemačkoj. Kolona ima 32 kamiona, šest motorcikla sa prikolicama i jedan luksuzni auto. Pored šofera, kolonu prati oko 120 vojnika sa SS oznakama. Opremljeni su dobro i sa puno automatskog oružja. Drski su i prosto Italijane vrijeđaju; prema njima se odnose podrugljivo, daju im otpatke svoje hrane, poneku cigaretu i fotografišu ih, naročito one koji loše izgledaju ili su slabo odeveni. Izgleda da ovde pripremaju konak i da se sjutra vraćaju« (Mada ovaj dokumenat danas više ne postoji, ondašnji komandant bataljona sjeća se tačno njegovog sadržaja, baš kako je ovdje navedeno, jer se original ovog pisma kod njega nalazio sve do kraja 1949. godine).

Ovaj Milenkov izvještaj primili smo istog dana oko 16 časova i odmah odlučili da se sa ovom kolonom obračunamo. Prišli smo izradi plana akcije.

Odlučili smo da zasjedu postavimo u predjelu Badrljače, na oko 4 kilometara sjeverozapadno od Ljubinja, pošto je teren omogućavao prikriven raspored i mogućnost da se položaj postavi i na svega 10 metara blizu ceste. Da bi se sačuvala tajnost akcije i postigao pun efekat iznenađenja, odlučili smo da ne prekidamo telefonske veze i ne rušimo cestu, sem ako to bude uslovio razvoj događaja. Riješili smo da napad na kolonu Nijemaca izvršimo kada se bude vraćala iz Ljubinja. Da bi se umanjile naše eventualne žrtve u napadu smo angažovali oko 200 boraca, a da bi prikrili pripreme borci su na položaje izašli u samu zoru 10. marta, istovremeno upućujući izvidnice na istaknute tačke prema Stocu i Ljubinju.

Ostatak bataljona je ostao u rezervi, sa zadatkom da na vrijeme reaguje u slučaju intervencije okupatorskih snaga iz Stoca ili iz Ljubinja. Rezerva je bila u pripravnosti, pod oružjem, na padinama Radimlje, više Uboska. Najzad, predviđeni su i zadaci pozadinske službe, u okviru koje 1 mjesto previjališta, način prihvatanja eventualno ranjenih ili zarobljenih. Neko je spontano rekao da se sve to nazove komanda pozadine i tako smo je i stvarno nazvali.

Interesantno je pomenuti da se Petar Drapšin poslije borbe oduševio organizacijom naše komande pozadine. Sjećam se da je pitao ko je sročio takav naziv, jer mu je navodno, bio poznat samo u španskom ratu. Tom prilikom, je Novica Bulut imenovan za Komandanta pozadine i dugo poslije prestanka te njegove funkcije, drugovi će ga nazivati »drug komandant«.

Videći šta pripremamo i šta će se desiti, Šarića je prošla njegova otresitost i prilično se pasivizirao, tako da u izradi plana akcije nije učestvovao. Pokušao je da proturi neke svoje ocjene o tome, kako ta akcija nije vojnički pripremljena, nazivajući je avanturom, pa je, sa svojim pratiocima, predlagao izmjenu plana. Nama je to bilo razumljivo, jer je bilo u skladu sa njegovim ranijim stavom, ali je bilo prijeko potrebno da Šarića i njegovu grupu, na bilo kakav način, vežemo za sebe. Inače, bilo bi veoma opasno, čak i pogibeljno, da napuste nas i položaj pošto su se upoznali sa planom. Osim toga, nije bilo isključeno da je Šarić, ili neko od njegovih, već uspostavio neki kontakt sa borcima u našem vodu za koje smo pretpostavljali da su neprijateljski raspoloženi, a koje smo ubacili u vod da ih provjerimo. To su, stvarno, bili prikriveni neprijatelji, inače veoma odvažni i hrabri, kasnije poznati kao četnički glavari i zlikovci Brano, Jole i Mato Milićević. U poznatom puču, maja iste

godine, ova trojka uspjela je da razbije Sitnički partizanski bataljon. O tome smo vodili računa, onemogućivši im kontakt sa Šarićem, tako da u ovoj akciji nije mogla doći do izražaja njihova sabotaža i izdaja, već su se stvarno dobro borili.

Za Šarića i njegovu grupu trebalo je pronaći solomonsko rješenje, što nije bilo lako, pogotovo kad su pod njegovu komandu počeli pristizati neki borci iz okolnih sela.

Istog dana u sumrak u selo Čukovce stiglo je 200 boraca iz našeg bataljona. Oni su pojedinačno izabrani, iz svih četa, sem Žrvanjske koja je zakasnila na zborište. Izuzetak su bila dva voda: Gornjoselski vod Vranjačke i Stanjevički vod Vlahovićke partizanske čete, jer se borci, među kojima je vladalo veliko drugarstvo, ni ovdje nisu razdvajali. Događaji su potvrdili vrijednosti ovih boraca, a ova dva voda naročito.

U neposrednoj blizini ceste i predviđenih položaja, Štab bataljona formirao je dvije čete od po 100 boraca, podijeljene u po četiri voda, a vodovi u po dva odeljenja. Određene su i komande četa: komandir Prve čete Milan Domazet i komesar Savo Maltez; komandir Druge čete Andrija Stajić i komesar Todor Jeftović. Ovakva organizacija važila je samo za predviđenu akciju, a poslije će se vratiti na staro.

Ostatak bataljona takođe je organizovan u čete i vodove i, po planu ostavljen kao rezerva. To je bio prvi uspjeli pokušaj da Sitnički partizanski bataljon poprimi karakter organizovane jedinice, koja stvarno liči na vojsku, te da se i na ovom primjeru potvrdi vjera KPJ i naroda u naše ratničke i vojničke sposobnosti.

Posjedanje položaja izvršeno je takođe po planu, u zoru 10. marta, uz samu cestu (na 5 do 30 metara, u zavisnosti od terena) i na dužini od oko 1.500 metara. Zakloni za borce bili su prirodni i solidni. Samo ponegde ih je trebalo donekle popraviti, ali za to nije trebalo nikakvog posebnog alata. U stvari, na tom zemljišnom objektu zvanom Badrljača, što se proteže od Žegulje prema Ljubinju, i nema zemlje, već samo kamenjar i gust sitni čečar (žbunje), koji nikad ne može da postane šuma. Ali, ona narodna »zlu ne trebalo« ovaplotila se u stvarnoj neophodnosti mnogih naših Badrljača za ovakva vremena.

Ovakav teren, za nas neiskusne borce, sa puškama i ograničenim brojem metaka i samo ponekom bombom, pružao je izvjesna preimućstva nad nepoznatim, dobro opremljenim i naoružanim neprijateljom koga smo očekivali. Za našu »zbrojovku« napravili smo solidan zaklon na sredini zasjede, kako bi se suprostavila dvadesetini neprijateljskih, a za nju smo imali i dosta metaka, koji su sakupjeni »kao dobrovoljni prilog« od svih boraca. Za razliku od »zbrojovke«, naš stari i zarđali »siša« nije imao ni jednog metka, a ipak ga je neko donio na položaj.

Pored naših zasjeda (streljačkog stroja duž ceste samo sa jedne strane), predvidjeli smo i položaj jedne diverzantske grupe na suprotnoj strani ceste, koja bi trebala da dejstvuje samostalno, prema prilikama. Ova grupa imala je zadatak da spriječi probijanje Njemaca na jugozapad, što se potvrdilo kao dobra pretpostavka. Inače, nedaleko s te strane nalazilo se selo Premilovo Polje, sa ljudima pretežno ustaške nastrojenosti. Da bi se izbjegla međusobna vatra i gubici, sa položajem ove grupe i njenim zadatkom upoznati su svi borci u zasjedi. Događaji su potvrdili pravilnost i ove odluke i zbog toga što je diverzija sasvim uspjela.

Šariću i njegovoj pratnji pridošla su 23 borca iz susjednih sela. To su bili mještani, mladi ljudi spremni da se bore. I da nisu bili podčinjeni Nedeljku Šariću i njegovim žandarmima Đordanu i Kosjerini, stvarno bi bili korisni. Ali ih nismo mogli odvojiti, jer su prestavljali

organizovanu cjelinu, a težili smo da među mještanima postignemo i politički uspjeh. Bilo je jedino rješenje da Šarića vežemo uz nas, kako ne bi izdao, ili sabotirao čitavu našu akciju.

Najzad smo i za Šarićevu grupu našli rješenje: da dejstvuju kao samostalna diverzantska grupa, da postave zasjedu na 800 metara udaljenosti od našeg desnog krila, prema Stocu, na raskrsnici puta koji vezuje cestu sa selom Rđusi. Tu je trebalo da prepreče cestu i time onemoguće prolaz kamiona, a po potrebi i pucaju na eventualnu pojavu neprijatelja. Na ovo smo se odlučili zbog toga što je naš štab pretpostavljao da sva vozila i živa sila neće biti »smješteni« u prostoru naših planiranih i posjednutih zasjeda. Šarić je dobio zadatak da cestu prepriječi samo kamenjem, kako bi kamionima prolaz bio zapriječen, a van ceste je bilo nemoguće da se kreće ma kakvo vozilo. (Međutim, zbog uzbuđenja koje je vladalo među nama i nepredviđenih okolnosti u razvoju događaja, Šarića, nažalost, niko od nas nije kontrolisao, što je bila naša jedina greška).

Na početku je organizovan i predviđeni pozadinski čvor, i sve je stavljeno u punu pripravnost. Uz to Štab bataljona dao je poslednja uputstva i obaveštenja borcima i komandnom kadru. Rečeno je da će vatru otvoriti jednovremeno čitava zasjeda, po svoj dužini auto-kolone, a signal će biti pucanj iz puške sa našeg lijevog krila. Naše lijevo krilo, pak, otvoriće vatru kada poslednje vozilo uđe u zasjedu tj. kada prođu 32 kamiona, 6 motorcikla i luksuzna kola. Do ovog trenutka svaki borac u zasjedi trebalo je da bude apsolutno sakriven i da slučajno ne izviruje iz zaklona, sem komandira Prve čete i još dva borca koje on odredi, a koji će brojati vozila i dati signal za otvaranje vatre. Naređeno je da prvih pet metaka borci ispale nišaneći šoferske kabine i prednje gume vozila, a ručnim bombama će gađati samo pod kamione ili na karoserije. Podvučeno je da se štedi municija i gađa tako da svaki metak pogodi cilj.

Pripremili smo sredstva kojima ćemo odmah po ulasku zadnjeg vozila u zasjedu prepriječiti ili rušiti put od pravca Ljubinja; i upoznali smo sve borce da je neprijatelj koga očekujemo njemačka SS jedinica, da treba računati na jak otpor, ali i na realnu mogućnost njihovog potpunog uništenja dejstvom iz naše zasjede.

10. marta 1942. godine osvanuo je pravi proletnji dan, vedar i tih što je svojstveno južnim krajevima Hercegovine. Među našim borcima u zasjedi utihnuo je svaki razgovor. Iz pogleda im se osjećalo da znaju šta ih čeka. Čekali su napregnutih čula i damara, vrijeme je prolazilo vrlo sporo, kao da je stalo. Prolazio je sat za satom sve duže i neizvesnije, a tek najavljena kolona SS trupa nikako da nam izbije pred nišan...

Najzad, oko 11 sati, poluglasno se prenelo »motorizacija«, ali, ne iz Ljubinja već iz Stoca. Na mogućnost ovakvog iznenađenja baš niko nije mislio, još manje očekivao. Naša izvidnica sa Žagulje javila je da dolazi neka motorizacija iz Stoca. Štab bataljona istog trenutka doneo je odluku da Šarićeva zasjeda ukloni prepreke sa ceste; da se sve zasjede prikriju u zaklone, kako se ne bi ništa primjetilo. Ovime se htjelo postići da motorizacija koja je dolazila od Stoca prođe za Ljubinje, a da ništa ne primjeti, kako bismo uništili Nijemce.

Međutim, ispostavilo se da je čitavu tu najavljenu »motorizaciju« sačinjavao jedan jedini motocikl sa prikolicom i posadom od tri čovjeka. Vozilo se pojavilo i prilazilo nam je sasvim sporo sa Žegulje. Vidjeli smo da Šarićevu grupu mimoilazi što je značilo nisu ništa primjetili. Motocikl je išao sve sporije pa čak povremeno i zastajkivao. Već nam

je bio sasvim blizu i kroz dvogled su se videli i najmanji detalji. Zaključili smo da su Njemci. Videlo se jasno da je vozač zauzet upravljanjem a da dva vojnika drže automate »na gotovs«. Postalo je očigledno da su nešto primjetili, iako su tek ušli u zasjedu. Zaključili smo da ih ne smijemo pustiti da pređu u Ljubinje.

Štab bataljona je brzo odlučio da ih likvidira u tišini. Trebalo je da se gađa precizno, pošto dva-tri pucnja ne znače mnogo, jer je rat, mnogi imaju oružje i tu i tamo se uvijek čuje po neki pucanj. Tražili smo dva pouzdana strelca koja neće promašiti. Odmah su se javili Andrija Staić, komandir Druge čete, oficir Jugoslovenske vojske, koji se, inače, isticao streljačkim sposobnostima, i vodnik iste čete Gavrilo Popadić, bivši solunski dobrovoljac, koji, kako se govorilo »strelja orla pod oblake«. Ova dva druga nalazila su se kod komandnog mjesta, na sredini zasjede. I igrom slučaja, ispred njih je na udaljenosti oko 15 m, zastao motorcikl. Odjeknuli su pucnji. Njemci su zauzeli zaklon ispod ceste i otvorili paklenu vatru iz dva automata, tako da se sticao utisak da ih ima desetorica. Nastala je prava borba koja se završila poslije 15 minuta. Dva Njemca su bila ubijena, vozač je pobjegao, naš jedan borac ranjen. Mi smo potrošili preko 100 metaka, ali smo, za naše prilike, i zaplijenili dosta municije, oružja i motocikl.

Kako kaže naša narodna poslovica, ispalo je »Mrka kapa - zla biljega«. Početak je bio loš. Njemci i Italijani su u Ljubinju, sa udaljenosti 4-5 km morali čuti paljbu. Njemački motocikl, koji je, očigledno, bio izvidnica, nije se vraćao, što je značilo da će auto-kolona krenuti sa jakim obezbeđenjem i oprezno, preduzimajući sve mjere osiguranja. To je bila naša najnovija pretpostavka, čime su naše šanse za uspjeh bitno umanjene. Ipak, raniju odluku nijesmo promijenili, već smo čvrsto odlučili da se obračunamo sa Njemcima. Zbog novih okolnosti, naše pripreme smo dopunili, odmah smo pokidali telefonske linije, da bi se bar donekle onemogućila veza garnizona Ljubinje - Stolac, kako se ne bi alarmirao stolački garnizon. Šariću je naređeno da cestu ne samo prepriječi, već da je odmah ruši od pravca Stoca. Naše rezerve smo primakli položaju.

Tek što je do našeg komandnog mjesta stigla vijest (od naše izvidnice posiate prema Ljubinju) da su kamioni krenuli iz Ljubinja, skoro istog trenutka su se prolomili plotuni na našem lijevom krilu, tamo odakle je kolona krenula. To je bila prava paklena vatra. Pucnji iz automatskih oružja i pušaka, eksplozije ručnih bombi, sve se to slivalo u zloslutnu jeku. Bilo je teško razlikovati da li ima mnogo mitraljeza ili veoma brzo dejstvuju. Sve je to za nas bilo novo, veliko iznenađenje. Mi smo znali kako dejstvuju razni mitraljezi »brede«, »Brengali«, »zbrojevke« i drugi, ali ovo što se čulo bilo je pravo čudo. Pitali smo se šta može da uradi naša jedina »zbrojovka«, ojačana sa dva upravo zarobljena njemačka »šmajsera«.

Takav početak akcije potvrdio je našu pretpostavku da su Njemci obavješteni o svemu i da je naša zasjeda otkrivena. (Nekoliko dana poslije borbe utvrđeno je da su Njemci u Ljubinju primili neka obaveštenja, ali od koga i kako nikada se nije saznalo. Moguće je da su to bile i pretpostavke, bilo da su čuli pucnjavu na motocikliste, bilo da je prije polaska iz Ljubinja utvrđen prekid telefonske veze sa Stocem. Najzad, vozač motocikla je pobjegao baš prema selu Premilovu Polju, koje je ustaški orijentisano). Time naš plan da napadnemo čitavu kolonu odjednom i da ih iznenadimo, nije uspio, već se borba vodila samo na lijevom krilu.

Ipak, u momentu iznenađenja naši borci i rukovodioci, a posebno komandir čete Milan Domazet, izvrno su se snašli. Njemačka motorizovana kolona stigla je na oko 300 metara ispred zasede, tu je pratnja sišla sa vozila i razvila se u strelce, s obje strane ceste i krenula ispred čela kolone. To je bilo iznenađenje za Domazetove borce, ali su se i Njemci iznenadili kada su naišli na četu.

Na naše borce otvorena je bočna vatra iz neposredne blizine, jer je položaj otkrio borac Janko Dunđerović iz voda Vrađske čete, koji se, da bi promijenio položaj, neoprezno podigao u stojeći stav. Na vatru su borci odmah odgovorili, pokušavajući da pregrupišu i podese svoj poredak i zaklone.

Razvila se žestoka borba, prsa u prsa. Odmah su počele da padaju žrtve. Vranjački vod uspio je da zaobiđe desno krilo Njemaca i jurišem ih odbacuje preko ceste, na suprotnu stranu. U tom neustrašivom jurišu poginuli su Janko, Đoko i Vlado Biberdžić. To su bili divni borci, vrli momci i kroz čitav svoj mladalački život, kao rođaci bili su nerazdvojni, pa su takvi ostali i u smrti.

Čitav ovaj okršaj na našem lijevom krilu trajao je oko 20 minuta. Njemci su odlučili da izvrše prodor svojim snagama, stavljajući u prvi plan motorna vozila. Kolona je krenula i sve dublje ulazila u našu zasjedu, ali na naše iznenađenje vozila su jurila potpuno nebranjena, samo sa vozačima, što se jasno videlo sa udaljenja od nekoliko metara. Odlučili smo da ne gađamo kamione, jer je bilo nepotrebno trošiti dragocenu municiju na kamione koji će, svakako, naići na zasjedu i prepreke diverzantske grupe Nedeljka Šarića, na našem desnom krilu. Ali na našu žalost kamioni su prolazili pored Šarićeve grupe, gledali smo kako odmiču ka Stocu. Pred njima nije bilo nikakve prepreke, onamo, iz Šarićeve grupe, nije se čuo ni pucanj. Hitno smo izdali nova naređenja i naša zasjeda je plotunima i bombama gađala na zadnji dio auto-kolone. Tako smo zaustavili više vozila. Stajala su jedno za drugim, dok se paklena vatra, koja je počela na lijevom krilu, prenosila ka sredini naše zasjede.

Postavljalo se pitanje šta se desilo sa Šarićevom zasjedom. Dok je išao da vidi šta se tamo zbiva, komandant bataljona je na pola puta sreo Šarića. Bio je gologlav, bez puške, hramljao, bolno ječio, krvavog koljena i zadignute nogavice. Preduhitrivši ma kakvo pitanje, bolno se spustio na zemlju, i rekao da je teško ranjen. Njegovi pratioci Đordan i Kosjerina, odveli su ga u pozadinu. (Poslije borbe je utvrđeno da se nije radilo ni o kakvom ranjavanju, već da se samo ogrebao, sigurno od straha, bježeći, ili, možda, namjerno, jer je nekako trebalo prikriti sabotažu i izdaju). Od njegove diverzantske grupe nije bilo ni traga, a pojedinci su izlazili iz žbunja unezvereni, obezglavljeni i nisu ništa govorili sem da niko nije stavljao prepreke, niti rušio cestu. Naša je greška bila što niko, Šarića nije kontrolisao, a bilo je uslova za to. A šteta je bila nenadoknadiva: 25 njemačkih kamiona sa 25 tovara hercegovačkog duvana I-A klase, krvave muke i mukotrpnog rada siromašnih hercegovačkih seljaka otišlo je najverovatnije na istočni front.

Borba se sve više rasplamsavala. Nijemci su se prikupili i dobro prestrojili u svoj borbeni poredak. Pokušavali su da se organizovano i pod zaštitom brojnog automatskog oružja probiju iz prostora naše zasjede i pobegnu prema Stocu. Naša vatra je međutim, bila sve preciznija i jača, pa su Njemci, kada su stigli do sredine našeg položaja, vidjeli da im taj plan neće uspjeti. Zato su pokušali da se izvuku jugozapadno, mijenjajući pravac proboja. Čim su počeli da se udaljavaju od ceste stupila je u akciju naša diverzantska grupa, postavljena suprotno od našeg po-

ložaja i tako precizno tukla da ih je momentalno prikovala za zemlju. Ovom grupom je komandovao komesar Druge čete Todor Jeftović. Nijemci su prišli poslednjem rješenju. Iskoristivši neznatno dominirajući teren, pregrupisali su se za kružnu odbranu i zabarikadirali u veoma solidne zaklone. Mi smo odmah zatvorili obruč oko njih i počeli ga postepeno stezati. Međutim, 90 esesovaca nije bilo lako savladati. Oni su tukli iz 15 automatskih oružja, sa periferije kruga, čiji je prečnik iznosio svega 70 metara. A mi smo imali različite puške i ograničen broj metaka, vojnički slabo obrazovani i uvježbani, i zahvaljujući šarenilu naše odjeće, lako uočljivi na onom kamenjaru. Ali imali smo visok moral, jer smo branili rodno ognjište, tlo sopstvene otadžbine, branili smo svoju slobodu i pred našim protivnikom nismo ništa sakrivali.

Nijemci više nijesu mogli računati na odstupanje, ali ni na nastupanje, jer se prostor između nas lako mogao prebaciti ručnom bombom. Zato je otpočelo pravo bombardovanje, naročito od strane Nijemaca, jer su imali mnogo ručnih ofanzivnih bombi. Naši su pak bacili poneku »kragujevku«, gledajući da je na najbolji način upotrebe. Samo su dva naša borca ranjena od 150 bačenih »hand-granata« na naše zaklone, dok je svaka naša bačena bomba bila smrtonosna. Neko od naših boraca se i pored sve muke našalio: »Ovo je prava rovovska bojna«. Uistinu i mi smo prikovani za zemlju. Ukoliko bi i bio moguć ma kakav naš manevar, onemogućavao ga je jedan nemački »šarac«. Taj mitraljez nam je vjerovatno nanio više gubitaka (u mrtvim i ranjenim) nego sva ostala nemačka oružja na ovom položaju. Njegov nišandžija je dejstvovao iza jedne litice, kroz prorez kao pravljen za cijev. Odatle je »šarac« bljuvao smrtonosnu vatru. Komandir Prve čete, Sava Maltez, prvi ga je uočio, pa je, puzeći do jednog zida, izabrao mjesto za naš puškomitraljez, kojim je rukovao vodnik voda iste čete, Gojko Kovač. Sava je upoznao Gojka sa pozicijom gnjezda njemačkog »šarca« i rekao mu da ga odmah počne tući. Međutim, po prvom kratkom rafalu Gojka Kovača, nišandžija »šarca« ga je otkrio i zasuo ga paklenom vatrom, od koje je teško ranjen borac Gojko Čolić, koji je bio pored Kovača. Kovač nije mogao ni približno nišaniti sa svojim puškomitraljezom. Sava Maltez je to gledao, žao mu je bilo Čolića koji se uvijao od bolova, ljut je bio na našeg puškomitraljesca kome je gotovo oteo puškomitraljez, postavio ga na zid, ne tražeći zaklon. Pustio je rafal. Nastao je tajac. »Šarac« prestade da dejstvuje. Ali malo kasnije »šarac« počinje ponovo da bije, gađajući naš puškomitraljez. Sava je nišanio ponovo i opet ućutkao »šarca«. To je komandira ohrabrilo. Rafali su se čuli sa obje strane, ukrstile se putanje zrna. Odjednom, Sava je pao na puškomitraljez, a sa njegovog čela procurela je krv iz dvije rane. Ni izraz lica nije mu se promijenio, smrt ga je preduhitrila.

Tako je poginuo komandir Sava Maltez, hrabar borac i odličan komunista. Bio je aktivista građevinskih radnika, 1940. godine u Dubrovniku cijepao zastave Stojadinovićeve organizacije »Jugoras« i klicao parole protiv fašizma. Uspio je čak, vezan u lance, da pobjegne sa Kapavičke jame, golgote pripremljene srpskom življu od strane ustaških razbojnika.

Borba se nastavljala. Naši borci su klicali: »Naprijed, drugovi« i Nijemcima dovikivali: »Švabo, i ovdje je Crvena armija«. Oko 15 časova naši posmatrači javili su da se iz pravca Stoca kreće motorizacija sa vojskom. Veći dio naše rezerve, pod komandom Koste Prodana, komandira Vranjske partizanske čete, u trku je jurio prema Žegulji, gdje je za kratko vrijeme počeo novi okršaj. Odjednom je uzavrilo kao u kotlu. Sa Žegulje su ubrzo pristigli naši ranjenici Branko Kašiković, Radosav

Grbušić i Janko Kešelj, svi iz Vranjske čete. A Italijani kao da su čekali zgodnu priliku bez ikakvog reda bježali su u Stolac, pred našim protivnapadom.

Čudilo nas je da okupatorski garnizon od oko 1000 Italijana u Ljubinju, za sve vrijeme ove borbe, kao da ga i ne interesuje sudbina njihovih saveznika, nije pokušao nekakav pokret.

Borba sa Nijemcima nije jenjavala, niti se u njoj nešto mijenjalo. I dalje su se trpeli gubici. Obren Radulovič, borac Graničke čete, ranjen je oko 15 časova. Izgledalo je da rana nije teška, jer je govorio i osmehivao se, ali je u toku previjanja preminuo. Teško je ranjen i Novica Novčić, borac Vranjačke čete (prebolio je i živi kao težak invalid). Najzad, ranjen je i Jozo Popadić, borac Vranjske čete, ali je, kako to kasnije rekoše borci »njegova rana bila srećna«, jer poslije toga nijesmo imali gubitaka, sem što je 6 boraca bilo lako ranjenih (oni nisu htjeli napustiti položaj sve do završetka borbe).

Naša »Komanda pozadine« funkcionisala je besprijekorno, jer su Novica Bulut i njegovi »drugopozivci«, gledajući kako se u neposrednoj blizini gine, neumorno radili na spašavanju i previjanju ranjenika, prenošenju mrtvih, evakuaciji i snabdevanju (kuvali su i topli obrok). Čak su formirali »pionirski odred« koji je popravljao oštećeni put od Rđusa do Rankovaca, kako bi njime prošli naši partizanski kamioni. Ubrzo su tuda naši vozači Luka Milošević i Milorad Samardžić prevezli kamione hercegovačkog duvana. Tovare duvana sa oštećenih kamiona, prenosili su borci na rukama, a oštećene kamione demontirali i na rukama odvlačili.

Sve se to događalo dok je Badrljača odjekivala od pucnjave. Njemačka vatra je nešto slabila i mi smo pretpostavljali da im nestaje municije. Bili su 5 sati opkoljeni, pucaju neštedimice, a jedini izvor za snabdjevanje municijom bili su im mrtvi, kojih je bilo sve više.

Oko 16 časova Štab bataljona je smatrao da se mora pronaći rješenje kako da se likvidiraju opkoljeni Njemci. Bilo je teško, ali i jasno da svako odugovlačenje može biti opasno, jer ili ćemo trpjeti i dalje žrtve, ili će okupator intervenisati jačim snagama. Da bi naše nevolje bile veće, odjednom se pojavio italijanski avion, koji je kružio iznad nas. Bližila se i noć, a Švabe bi tada pokušale da se izvuku. Jedina šansa nam je bila da izvršimo juriš, što je, opet, moglo biti kobno. Neko od boraca je predložio da Njemce pozovemo na predaju. Bila je to dobra ideja, ali nismo znali kako je ostvariti, jer, borba se vodila, a niko od nas nije znao njemački.

Ipak našli smo izlaz. Aleksa Cerovina, borac Vlahovićke partizanske čete, tokom prvog svetskog rata kao austrougarski vojnik naučio je nešto njemački. Pozvali smo ga i rekli mu o čemu se radi. Shvatio je i pristao. Trebalo je izvršiti i neke pripreme. Naredio sam da se sa naše strane prekine svaka vatra, što je odmah i učinjeno. To su Nijemci osjetili, pa su valjda iz radoznalosti počeli postepeno smanjivati vatru, dok je i oni nisu potpuno prekinuli. Ovo je za sve bilo neobično i neočekivano. Paljba koja se gotovo punih 5 časova slivala u neprekidnu jeku, najednom je, kao po nekoj komandi, umuknula.

Borac Aleksa Cerovina, krupan i grlat u srazmjeri sa njegovim uzrastom i stasom, glasno se javio, predočavajući im da će, svakako, biti zarobljeni ili će izginuti, te da im je jedini izlaz predaja. Neke riječi i rečenice je ponavljao, ali niko od nas nije njemački znao, pa time ni šta znače Aleksine riječi. Najedanput se iz njemačkog zaklona polako podigla bijela maramica, pa zatim još jedna, pa sve više. Zatim se, polako i bojažljivo podigao njemački vojnik, pa drugi, treći, dok svi nisu

poustajali iz zaklona. Aleksa je počeo da nešto komanduje na njemačkom, što nama nije bilo jasno, ali Njemci prvo pobacaše oružje, zatim digoše ruke u vis i, najzad, počeše se postrojavati. Brzo se postrojiše i jedan njihov štabski felbebl (kako nam je to Aleksa objasnio) ravnao je stroj. To je, valjda, dalo povoda Aleksi da svoje »naredbe« dopuni i novom, da im ovaj Švaba preda raport. Na to Švaba prebroja svoje vojnike i priđe Aleksi, ali ga ovaj pokretom ruke spreči da mu podnese raport i pokaže na komandanta bataljona. Nijemac mu priđe, stade »mirno« i diže ruku na fašistički pozdrav. Komandant ne htjede da primi raport, već ga ponovo uputi Aleksi da mu objasni kakav je ratnički pozdrav u »našoj kući«.

Naši borci i Njemci su se međusobno pažljivo posmatrali. Njemci su bili svi mladi, gotovo istogodišnjaci, ugojeni i odjeveni u nove jednake i dobro krojene uniforme, ali su veoma tužno izgledali. Partizani, koje su sačinjavali dva pokoljenja, očevi i sinovi, koji su bili vojnici od Austrougarske monarhije, preko Solunskog fronta, đo mladića koji nemaju više od 15 godina; svi mršavi i koščati, odjeveni u razna narodna odijela, uniforme ili djelove uniforme svih boja i nijansi, ali gordi i ponosni.

Počeli smo sa prikupljanjem trofeja, te zarobljenih i ranjenih Nijemaca, odnoseći sve to našoj pozadini u selu Ćukovcima. Svesni da naša borbena gotovost i dalje mora da bude na visini, odmah smo prišli temeljitom rušenju komunikacija i postavljanjem zasjeda prema Ljubinju i Stocu. Trebalo je do kraja izvršiti zadatak koji nam je postavio Operativni štab, a posebno da se pruži odgovarajući otpor okupatorskim jedinicama u cilju zaštite okolnih sela, jer smo očekivali jače reakcije od Nijemaca ili Italijana. Da bi smo se što bolje pripremili za to, pribjegli smo »diplomatskim« mjerama. Među zarobljenim Nijemcima potražili .smo dobrovoljce koji će, kao »parlamentarci« poći u svoju komandu. Uslovi su bili da se vozač motocikla obavezno vrati inače je u pitanju sudbina svih ostalih, i da nosi naše vojničke oznake (crvenu petokraku zvijezdu). Javilo se njih nekoliko, ali se po izgledu najviše moglo vjerovati Jozefu Šmitu, inače radniku. Zatim je Štab bataljona napisao pismo (pravi akt, sa pečatom i kucan na pisaćoj mašini), sledeće sadržine:

»Njemačkoj komandi - gdje bude. U današnjem sukobu naših i vaših vojnih snaga na komunikaciji Stolac - Ljubinje, pored većeg broja vaših vojnika koji su poginuli, 46 je zarobljeno, među kojima i nekoliko ranjenika.

Obaveštavamo vas o prednjem i stavljamo vam do znanja: U koliko se i ovom prilikom poslužite (bilo vi, bilo italijanske trupe) nečovečnim metodima, što je protivno svim međunarodnim konvencijama i ljudskom moralu uopšte, te za vaš poraz vršite odmazdu nad nevinim stanovništvom i našim nezaštićenim selima - mi ćemo odgovoriti streljanjem vaših zarobljenih vojnika. Inaće, ako vam je stalo do odmazde, obračunajte se sa našim oružanim snagama koje se nalaze na istom položaju.

Napominjemo, da bi sa vaše strane bilo humano ako po donosiocu ovog pisma, kao hitnu pomoć, uputite potreban sanitetski materijal i ponude (duvan, kafu, šećer, čaj i si.) za njegu vaših ranjenika, pošto smo i suviše udaljeni od našeg snabdjevačkog centra da bismo blagovremeno pružili potrebnu njegu vašim ranjenim vojnicima«.

Iskreno rečeno malo smo vjerovali da će se vojnik Šmit vratiti, pošto smo znali i za njemačke zločine u Srbiji, ali nam je bilo stalo da Njemci prime naše upozorenje. Šmitu smo dali jedan ispravan motocikl sa prikolicom, pričvrstili mu petokraku na kapu i on se oko 18 časova odvezao za Stolac.

Uspeh naše akcije je povoljno politički djelovao na okolna sela. U toku noći ljudi iz tih sela počeli su da nam pojedinačno i grupno pridolaze, stavljajući nam se na raspoloženje kao borci, ili da učestvuju u rušenju ceste. Sada je bilo i u njihovom životnom interesu, da se ko-

munikacije do temelja sruše. Donijeli su nam i dosta gotove hrane i namirnica koje su skupili i stavljali ih nama na raspoloženje.

Krajem dana 10. marta i tokom noći nastavljeno je s prenošenjem naših poginulih i ranjenih boraca, zatim sprovođenje zarobljenika, prenošenje duvana i ostalog ratnog plijena. Sve je liferovano preko sela Vlahovića za selo Vranjska.

Sutradan u samu zoru naše izvidnice javile su da se čuje motorizacija od Stoca. Ubrzo se ustanovilo da je to naš »diplomatski kurir« Jozef Šmit, sa svojim motorciklom. Donio je kafe, čaja, šećera, cigareta i nešto sanitetskog materijala, kao i pismo na našem jeziku, adresirano: »Štabu Sitničkog partizanskog bataljona«. Njemci su nam javili da su poduzeti odgovarajući koraci i da neće doći do nikakvih pokušaja represija protiv stanovništva, kako od strane Njemaca, tako i od strane Italijana, da šalju tražene ponude za njihove ranjenike, i da potražimo na mjestu borbe kamion, u kome se nalazi priručna ambulanta sa dosta sanitetskog materijala i lekova. Na kraju su nas Njemci zamolili da im javimo pod kojim uslovima i kako bi im predali njihove ranjenike da ih oni liječe, kao i kako će se i gdje izvršiti sahrana poginulih. Pitali su i da li postoje uslovi i kakvi za razmjenu zarobljenika.

Šmit se odmah vratio sa našim odgovorom. Ponudili smo im ranjenike u zamjenu za municiju kalibra 7,9 mm, benzin i sanitetski materijal. Pozvali smo ih da pokupe svoje mrtve, određujući im ove uslove: da dođu na mjesto borbe 12. marta tačno u 11 časova, sa odgovarajućim prevoznim sredstvima, koja će biti vidno označena bijelom zastavom, niko od članova posade ne smije biti naoružan. Naveli smo najzad, da mi nijesmo ovlašćeni da određujemo uslove za razmjenu ili predaju zarobljenika, već će to odlučiti naša viša komanda, koju smo o njihovoj ponudi već obavijestili.

Naš »diplomatski kurir« Šmit se li. marta, već po drugi put vratio i donio drugi odgovor njemačke komande. Kapetan Hajs je odbio da u zamenu za zarobljenike da municiju i benzin, dok je sanitetski materijal obećao. Javio je da u svemu prihvata uslove za prikupljanje i prenos mrtvih. I opet smo parlamentara Šmita odmah vratili obaveštavajući ih da je sporazum o prikupljanju mrtvih utvrđen.

Tačno u 11 časova 12. marta od Stoca se pojavila kolona vozila. Na čelu se jasno isticala velika bijela zastava.

Ekipa Njemaca i Italijana prošla je kroz naš položaj, nesmetano ušla u Badrljače, sa svojim bolničarima pokupila leševe 42 njemačka vojnika, potovarila ih i odvezla za Stolac.

Odmah po njihovom odlasku neki naši borci pronašli su još 4 leša, koje oni valjda u žurbi nijesu pronašli. Ponovo upućujemo Šmita, koji ih sustiže u Stocu, a zatim se vraća sa obaveštenjem da će Nijemci ponovo doći u 17 časova istog dana da pokupe ostale mrtve i prime dva ranjenika koje smo im ponudili u zamjenu za sanitetski materijal.

U 15 časova Nijemci dolaze ponovo, prihvataju 4 poginula, koje su im pokazali naši borci, kao i dva ranjenika koji, vjerovatno, nijesu živi stigli do Mostara. To je bio naš poslednji susret sa njima, pa kad su krenuli, neko od naših boraca im je glasno dobacio: »Moje vas oči ne vidjele, ali, moja puška ubijala«.

U ovoj akciji naši gubici su bili: 5 poginulih i 11 ranjenih drugova. Bolno smo podnijeli tako veliki gubitak i bratski smo žalili naše izginule drugove. Jedino nas je tješilo to što smo ih, bar donekle, dostojno osvijetili.

U borbi je poginulo 46 SS-ovaca, a isto toliko ih je i zarobljeno. Njemački materijalni gubici bili su: 6 kamiona, 3 motocikla, 15 automat-

skih oružja, 58 pušaka, 9 pištolja, 15 ručnih bombi, više dvogleda i fotografskih aparata i drugi materijal. Plijen su bili i razne ratne uspomene pojedinih njemačkih vojnika kao: rublje, komsomolske značke, likovi Lenjina i drugo, što su ponijeli sa Istočnog fronta. Našeg duvana bilo je oko 5.000 kg.

Kada se naš kurir vratio iz Operativnog štaba za Hercegovinu, gdje je predao izveštaj o našoj akciji pričao nam je: »Pročitali su i drug Sava Kovačević Mizara, kao da se ljuti, pa kaže Petru Drapštinu: 'Taj naš komandant bataljona i ne zna s kim se bije! Otkuda sada Nijemci kod Ljubomira?! To je sigurno, neka ustaška banda«.

Ova akcija je potpuno otkrila i razobličila rad neprijateljskih agenata u Ljubinjskom srezu. Nedjeljko Šarić priznao je svoj izdajnički rad, pokazujući Nedićeva dokumenta i ubrzo mu je sudio naš prijeki vojni sud, dijeleći pravdu i njegovim pratiocima, Trifku Đordanu i Krstu Kosjerini. Zatim su došli na red izdajnici Nikola Karić, Branko Sulaver i Prelo Kalaj. Jovan Banđur je doživeo još jadniju sudbinu, jer je živeo sve do oslobođenja 1945. godine, kada je, kao odmetnik i ratni zločinac, ubijen od strane boraca jedne jedinice Korpusa narodne odbrane, kojom je komandovao jedan od njegovih prvih komšija, drug Ilija Medan.

Poslije ovih događaja, prilike u Ljubinjskom srezu su se iz osnova izmjenile. Formiran je i Ljubinjski partizanski bataljon, a na Žegulji i Badrljačama, još i komanda sektora Stolac - Ljubinje. Za komandanta sektora postavljen je Mirko Sikimić, a za političkog komesara Branko Šotra (obojice danas nema među živima; Mirka su, na zvijerski način, ubili četnici 1943. godine, a Branko je preminuo kao dekan Visoke umetničke škole u Beogradu, 1963. godine).

Odmah poslije ovih događaja" Komanda italijanske divizije »Marke«, tražila je pregovore sa našom Komandom sektora na Žegulji, da bi svom odsječenom i ugroženom garnizonu u Ljubinju obezbjedila donošenje hrane. Sada su, eto, i oni tražili pregovore s nama, priznajući svoju vojničku nemoć pred našim oružjem.

Dok su se ovi događaji odvijali SS kapetan Hajs držao je posmrtno slovo svojim vojnicima u Mostaru, gdje je, kako su svjedočili očevici, rekao da su pali »u borbi sa nadmoćnijim partizanskim snagama«. Tako je, valjda po prvi put rečena istina, jer su Nijemci do tada govorili o sukobima sa nekakvim »četničko-komunističkim« ili »odmetničkim« bandama.

I dok je Hajs ispraćao svoje poginule vojnike, dotle se u selima Sitnice pjevala najnovija partizanska pjesma:

»Bjela vilo, ti nakiti vjence,
Sitnica je pomlatila Njemce,
Primi pozdrav Kovačević Savo,
Sitnica Ti sva ostade zdravo«...

Ubrzo, kada su Italijani počeli bombardovati sitnička sela, nova pjesma je govorila:

»Talijanska bombarduje Vranjska,
Hvala bogu ništa im ne mogu,
Jača vranjska neg sva Italijanska.«

" Velika župa Dubrava - NDH - Dubrovnik je izvestila, 17. ožujka 1942. godine i kaže: »Dana 10. III oko 11 i 30 sati kod mjesta Badrljača od Ljubinja udaljeno 5 km, a od Stoca 14 km, napadnuti su nemački vojnici od partizana u borbi koja je trajala 2 sata, poginulo je 27 Nemaca, 12 ih je ranjeno, dok je 45 zarobljeno (Arhiv Vojnoistorijski institut Br. reg. 51/3, kutija 246).

SIMO A. RADIĆ

NEPRIJATELJ O PORAZU NA BADRLJAČAMA

USPJEŠAN TOK I ISHOD AKCIJE

Novoformirani Ljubinjski bataljon je poslije veoma kratkog vremena za sređivanje svojih jedinica doživio svoj prvi oružani okršaj sa njemačkom Boksitskom auto-kolonom. Ona je 10. marta 1942. godine izvršavala zadatak postavljen prethodnog dana - prevoz preostalog duvana iz Ljubinjske duvanske stanice, koji nijesu prodale bivše jugoslovenske vlasti. Naime, boksitska kolona je 9. marta odvezla zlatni ljubinjski duvan za Čapljinu, što su do tada obavljali civilni kamioni iz Stoca i Čapljine.

Dobivši neke podatke o tome, Štab Ljubinjskog bataljona je hitno, sazvao sve komande četa i naredio da se izvrše pripreme za pokret. U noći između 9. i 10. marta napravljen je plan zasjede u Badrljačama. Čete su posjele položaje. Akcijom Ljubinjskog bataljona rukovodio je Stanko Burić uz pomoć oficira stare Jugoslavije Neda Šarića. U toj akciji on je rukovodio i Bančićkom i Ubalačkom četom. Šarića su proveravali, jer se sumnjalo da je došao po zadatku četnika i četničke organizacije za koju je radio, igrajući dvostruku ulogu.

U isto vrijeme je izvršio pokret i zauzeo položaje Sitnički bataljon, sa svojim pojedinim dijelovima. To je bilo vrijeme kada su vršene pripreme za napad na svaku, i najmanju neprijateljsku jedinicu. Neprijatelju je onemogućavano povezivanje sa svojim garnizonima. Rušeni su putevi i kidane telefonske veze, tako da je neprijatelj mogao veoma teško da se probije, a naročito do italijanskih trupa, koje su se oprezno kretale.

Dramatični okršaj dvaju partizanskih bataljona sa njemačkom autokolonom, koju su činili: 4 motocikla, jedan putnički automobil i 30 kamiona, završen je potpunim razbijanjem kolone, velikim gubicima okupatorovog ljudstva. U borbi je uništeno 12 kamiona, a duvan je zaplijenjen. Ubijeno je 27, ranjeno 12 i zarobljeno 45 njemačkih vojnika. Zaplijenjeno je: 11 puškomitraljeza, oko 60 pušaka, 20 pištolja, 4 radio-stanice itd." Naš plijen i gubici neprijatelja bili bi znatno veći da Šarić nije pogrešnim postavljanjem jedinica u zasjedi i ličnom neaktivnošću izdao svoje drugove i pokazao pravo lice četničkog izdajnika.

U toku borbe su se istakli mnogi borci, komandiri i komesari, a naročito Novica i Milan Domazet. Hrabri i vješti partizani su tukli Nijemce, ali su i sami stradali i davali svoje živote u ovoj borbi. Poginuo je Savo Maltez, neustrašivi komesar partizanske čete Vlahovići. On je uzeo »zbrojovku« od svog borca i iz stojećeg stava gađao njemački »šarac«, koji se ugnijezdio u kamenjaru nedaleko od njega. Smrtno pogođen, oružje je ostavio svome mitraljescu. Suprotstavljajući se njemačkim vojnicima tada su junački poginuli rođaci Đoko, Janko i Vlado Biberdžić. U mladosti se nikada nijesu razdvajali, pa ni u ovoj borbi, u kojoj su zajedno poginuli za slobodu. Sa njima je pao i hrabri Obren Radmilović.

Iz Sitničkog i Ljubinjskog bataljona, lakše i teže ranjeno je 14 drugova.

Prva borba u ovim krajevima protiv njemačkih snaga, postignutim uspjehom, zadobijenim ratnim plijenom i brojem likvidiranih njemačkih

" Vid Jeti: »Hronologija oslobodilačke • borbe naroda Jugoslavije 1941-1945« Beograd 1964, str. 228.

vojnika, podigla je borbeni moral, ne samo boraca, nego i stanovništva koje ih je pomagalo ne žaleći žrtve. O tome svjedoče sadržaj i poruke pjesme ispjevane, takoreći za vrijeme okršaja. Ona je nastala u više varijanti, a ovo je jedna od njih:

Badrljačo, na mjestu si finu,
Čuo te je Hitler u Berlinu.
Badrljača nikad nije sama,
Bez Titovih mladih partizana.
Istorija neka kiti vijence,
Sitnica je pomlatila Nijemce,
Druže Petre,[2'] neka ti je dika,
Sa tvojijeh stotinu vojnika.

ISTRAGA NJEMAČKOG KAPETANA ROSA

O toku i ishodu ovog okršaja na Badrljačama na svoj način je »pjevala« i druga strana, tražeći razloge svom porazu. Ovde donosimo sjećanja pripadnika njemačke i italijanske okupacione vojne vlasti.

Kapetan Ros pripadao je grupi oficira za ratnu privredu sa sjedištem u Zagrebu i bio je zadužen da sa dr Kinom iz njemačkog Poslanstva u prestonici Pavelićeve NDH, ispita uzroke poraza na Badrljačama. On je detaljno i precizno naveo podatke o boksitskoj koloni automobilskog odjeljenja koje je bilo na raspolaganju njemačkom komandantu vazduhoplovne baze u Mostaru. Istraga je počela u Dubrovniku, gdje su se Ros i dr Kin zatekli vršeći drugi zadatak. Počelo je u Štabu italijanske divizije, u čijoj okupacionoj zoni je bilo područje Badrljača. Načelnik Štaba, pukovnik, rekao im je da je, kao i ustaški veliki župan dobio izveštaj o tome kako je u utorak, 10. marta, »njemačka auto-kolona u podne, blizu Ljubinja, iznenađena od jednog velikog broja ustanika« i da je doživjela velike gubitke. Italijanske grupe pritekle su u pomoć. U toku razgovora, rečeno je da se »u Stocu nalazi jedan italijanski bataljon, a u Ljubinju drugi bataljon i Štab puka. Italijanske trupe nijesu bile upoznate sa namjeravanim transportom njemačke kolone, inače one bi se na njemačko traženje rado odazvale - da put kojim je trebalo da prođe njemačka kolona unapred osiguraju, upućivanjem obezbjeđenja od Ljubinja i Stoca«. Pukovnik je dodao kako veoma žali »što mu sa njemačke strane ništa nije bilo saopšteno o namjerama transporta, jer bi on dao svako saopštenje o vojnoj situaciji u navedenom prostoru, a po želji bi stavio na raspolaganje italijanske trupe za obezbjeđenje njemačkih kolona«. O tome je revnosni kapetan odmah obavijestio svog šefa u Zagrebu, pukovnika Rorbaha.

Ubrzo poslije toga, italijanski pukovnik je obavijestio kapetana Rosa, koji se nalazio u hotelu »Imperijal« »da su gubici u Badrljačama, prema najnovijim izveštajima - 45 zarobljenih, oko 28 poginulih i više ranjenih. Italijanski izviđački avioni otkrili su tijela 28 poginulih i 4 izgorjela kamiona«.

Na Rosovo pitanje kakvo je pukovnikovo mišljenje o sudbini zarobljenih vojnika, ovaj mu je odgovorio da će ustanici za oslobođenje zarobljenika, osim razmjene ljudi, zahtijevati protivusluge u obliku životnih namirnica, municije itd. Na pitanje da li su takvi pregovori već uspijevali, pukovnik je odgovorio: »Ponekad, mi to već znamo«.

[2t] Narodni pjesnik misli na Petra Ilića (Drapšina), komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu.

Dalje je trebalo »izvesti na čistac ko je izdao poslednju zapovest za upotrebu boksitske kolone za prevoz duvana od Ljubinja do železničke stanice Čapljina«. To nitko bez odobrenja nije smio da uradi. Rukovodilac utovara duvana u Dubrovniku, poručnik Vas, nije sudjelovao u ovoj akciji i nije znao ništa više od toga sem da je vođa automobilske kolone, kapetan Kacenberger, povremeno izjavljivao da želi da, bar ponekad prevozi duvan umjesto civilnih prevoznika. Znao je još da se »hrvatski monopol obavezao da neprerađeni duvan prodan Nemačkoj isporuči franko-vagon, što je značilo da se duvan civilnim prevoznim sredstvima doveze do železnice«. Istraga je nastavljena u Mostaru. Tamo je kapetan Rosi, saznao od poručnika Kurta, zamjenika komandira boksitske kolone, da je plan upotrebe vozila i ljudstva napravio štabni narednik Leke. On je, po odobrenju odsutnog kapetana Kacenbergera, vodio kolonu i rukovodio njome u tom okršaju. O transportu ove dragocjene robe sporazumjeli su se kapetan Kacenberger i direktor Fabrike duvana u Mostaru. Kapetan je naredio poručniku Kurtu da sporazum realizuje, a on je iz Mostara krenuo 7. marta. Prema navodima Rosa, poručnik je prepustio akciju štabnom naredniku Lekeu, i ostao na dan pogibije ove kolone u Mostaru, a narednik je radio po vlastitom planu o upotrebi kolone. Sudeći po ovoj istrazi, rađeno je bez ovlašćenja, na svoju ruku, bez odobrenja nadležnog oficira za ratnu privredu u Zagrebu. Ipak, izgleda da bi odobrenje, kako i Ros navodi, bilo neminovno, jer su svi prethodni zahtijevi za upotrebu boksitske kolone odbijeni. Prvi put je bilo u pitanju spasavanje 12 folksdojčera iz Foče, a drugi put je kolona bila potrebna za »transport žita na molbu hrvatske vlasti, a uz podršku njemačke Komande u Sarajevu. U ovom slučaju, navodi Ros, oficir za ratnu privredu u Zagrebu, svakako bi se odlučio za transport duvana boksitskom kolonom, naročito da je bio upoznat sa situacijom.

Kapetan Ros je suočio štabnog narednika Lekea i direktora Fabrike duvana u Mostaru. Narednik je ispričao kako mu se prije izvjesnog vremena obratio direktor Fabrike duvana u Mostaru sa molbom da boksitska kolona preveze duvan iz Ljubinja, jer su italijanske trupe odbile molbu Uprave monopola da daju pratnju civilnim vozilima monopola. Duvan je bio prodan Trećem Rajhu i bio je predviđen za potrebe njemačkih oružanih snaga. Zato je molio da mu se kolona stavi na raspolaganje, pošto ga je Uprava monopola u Zagrebu ovlastila da to učini. »Narednik Leke uputio je direktora kapetanu Kacenbergeru, koji je sa svoje strane, očigledno, udovoljio molbi. Štabni narednik Leke pristupio je izradi zapovesti«. Narednikove navode potvrdio je direktor Fabrike u Mostaru.

Na pitanje kapetana Rosa »zbog čega nije došlo do veze sa komandantom italijanske divizije iz Dubrovnika i zbog čega od komandi mjesnih jedinica nije traženo da stave na raspolaganje obezbeđenje za ovu vanplansku kolonu vožnje kroz područje ustanika, te zašto ove komande nijesu službeno izviještene o ovoj vožnji«, poručnik Kurt, kao i štabni narednik Leke, odgovorili su da su »italijanske trupe u većoj ili manjoj mjeri u prikrivenoj vezi sa Srbima, slobodnim zidarima, Jevrejima itd. i da se zaključilo da one ne bi rado gledale na saradnju boksitske kolone i hrvatskog monopola«.

SVJEDOČENJE ŠTABNOG NAREDNIKA LEKEA

Prema Rosovom navodu, ovo je izvještaj narednika Lekea o toku borbe:

»U ponedjeljak, 9. marta, kolona je dva puta vozila putem Mostar - Čapljina - Stolac - Ljubinje i obratno. Sa izuzetkom 30 ljudi, cijela kolona, oko 150 ljudi sa više motocikala i kola za prevoz vojnika za zaštitu sa punim naoružanjem mitraljezima, karabinima i automatima, vozila je sa obezbjeđenjem. U ponedjeljak su izvršene dvije vožnje, a da pri tome na navedenom pravcu, koji je u ukupnom iznosu četiri puta prijeđen, nije došlo ni do čega, niti je bilo naročitih zapažanja.«

Da bi prevezla ostatak duvana, kolona je u utorak ujutro još jednom upućena u Ljubinje i oko podne krenula nazad. Oko 4 km iza Ljubinja, na jednom platou, kroz kamerjar je iznenada otvorena vatra na tri motocikla sa prikolicom, koji su uili na čelu. Šest vojnika su, navodno, odmah ubijena, i kolona je zastala. Kolona se razvukla na oko 900 m i tučena je vatrom s desne strane, iz neposredne blizine. Kolona je odmah prihvatila borbu. Za kratko vrijeme, ona je napadnuta na cijeloj dužini i sa lijeve strane, kao i sa čela i začelja. Kolona je stalno trpjela ogromne gubitke. Poslije tročasovne borbe, kada je zaprijetila opasnost da nestane municija, narednik Leke pokupivši leševe motociklista i motocikle, izvršio je prodor jednim kolima, što je prouzrokovalo još veći broj ranjenih i poginulih. Ubrzo je naišao na prepreku od kamenja i stabla na putu, koju je uklonio bez obzira na dalje gubitke. Tada je uputio kurira do kolone sa naređenjem da se prekine borba, produži vožnja i izvrši prodor naprijed. U međuvremenu je narednik Leke, koji je komandovao čelom kolone, pokušao da se jednim motociklom probije nazad, ali je naišao na zaprečavanje, prostor branjen mitraljeskom vatrom. Dvadeset automobila pod rukovodstvom štabnog narednika Lekea uspjeli su da se probiju dok su posljednja četiri, očigledno teško oštećena i onesposobljena za vožnju ostala, zbog čega 45 ljudi nije uspjelo da se probije. Pokušali su da se probiju duž puta za kolonom, ali pritiješnjeni .od neprijatelja do daljine dometa bombe, nisu uspjeli u tome, te su zarobljeni.

Štabni narednik Leke podigao je uzbunu u italijanskom garnizonu u Stocu, i sa ne više od sto ljudi krenuo pješke u pravcu mjesta borbe, udaljenom 14 km. Kolona je kolima prevezena naprijed, da bi pokušala osloboditi 45 zarobljenih vojnika. U ovoj akciji njemačka kolona trebalo je da izvrši prodor duž puta, a Italijani da izvrše zaštitu krila. Ovaj pokušaj nije uspio. Tome treba dodati da je narednik Leke izvijestio (što je potvrdio i direktor Fabrike duvana u Mostaru koji je na kolima narednika Lekea učestvovao u borbi) da je sat i po prije početka borbe jedan mladi Hrvat, prešavši 12 km za 45 minuta, izvijestio italijanskog majora o namjeravanom prepadu preko učitelja, koji je znao italijanski jezik. Italijanski major je pokušao da porekne ovo saopštenje. Pritom nije ništa preduzeo da o tome obavijesti kolonu, koja je još bila u blizini, niti je pokušao da kolonu zaštiti upućivanjem pojačanja od jedne ili dvije čete.

U srijedu su ustanici poslali neprijatelju jednog od zarobljenika kao pregovarača. Razvodnik je dobio ispravu pisanu mašinom na srpskohrvatskom jeziku, koju je potpisao komandant ustanika, sa pečatom na kojem je bila sovjetska zvijezda okružena tekstom »Štab pešadijskog« (treba i partizanskog) bataljona. Razvodnik je izvijestio da kolona može da prikupi poginule i da se njemački ranjenici koji se nalaze u bolnici u Stocu prevezu. Za ranjenike koji su bili u rukama ustanika, tražen je i šećer.

U četvrtak poslije podne pojavio se pregovarač u Mostaru i izjavio da su zarobljenici upućeni dalje. Pošto živi sa partizanskim komandantom i komesarom u istom selu i jede sa njim za istim stolom, potvrdio

je da se sa zarobljenicima lijepo postupa. Ustanici smatraju svojim neprijateljima četnike, sve fašiste i kapitalistu Cerčila. Prepad je izvršen zato što je njemačka kolona duvan koji je prevozila otela od siromašnog hercegovačkog naroda. Ustanici su dobro naoružani savremenim ruskim naoružanjem, imaju dosta mitraljeza i municije. Disciplina ustanika je stroga, a izvršenje zapovijesti je trenutno. Ustanici imaju pravilne položaje i neprekidno su u službi. Hranu im spremaju žene. Sela na koja su ustanici upućeni raspolažu velikim brojem stoke.

Komandant partizana je zamolio pregovarača da mu iz Mostara donese filmove, da pozdravi njegovog rođaka knjižara i da mu, po mogućnosti, donese nešto njemačke municije.

Odlučeno je da će se uslovi za puštanje zarobljenika javno saopštiti. Na kaznene akcije protiv ustanika odgovoriće se strijeljanjem zarobljenika. Za predaju nekoliko ranjenih zarobljenika tražena je veća količina zavojnog materijala. Za oslobođenje ostalih zarobljenika komandant ustanika je predložio da se za jednog Nijemca zamijeni pet Srba. Kapetan Ros je, u saglasnosti sa dr Kinom, uputio pregovarača da produži razgovore o oslobađanju zarobljenika, ali bez obaveza, i da pokuša da što prije dobije konkretne uslove za realizaciju. Što se tiče davanja zavojnog materijala i namirnica, kapetan Ros to smatra mogućim dok je mogućnost davanja municije i oružja vjerovatna. Zamjena Srba sa Nijemcima će vjerovatno biti ostvarena.

Po Rosovom savjetu, pregovarač treba da zadrži taj svoj položaj i, ako je ikako moguće, da dostavlja vijesti o stanju i sudbini zarobljenih Nijemaca«.

Sa ovim izvještajom je vezano više telegrama, molbi i priloga, sa punom samovoljom povređene »njemačke boksitske automobilske kolone u Mostaru«. Prilozi su prelazili put od Dubrovnika do Mostara, do njemačkog opunomoćenog generala, njemačkog poslanstva, komandanta vazdušne zone u Zagrebu i komandanta Jugoistoka u Zemunu. Trebalo je hitno riješiti ovo, za njemačku privredu veoma značajno pitanje, jer je kolona, veoma važna zbog svog ljudstva, oružja i vozila, »već mjesecima upotrebljavana u Mostaru i okolini, a samo privremeno angažovana za prevoz duvana«. Iz Zagreba se sa najnadležnijeg mjesta Štabu Druge italijanske armije u Sušaku stavlja na znanje: »Dejstvo njemačkih jedinica za sada nije moguće, zbog toga očekujemo aktivne i efikasne akcije italijanskih jedinica. Dopunsko ljudstvo uputiće se najhitnije iz Beča za Mostar«. U isto vrijeme, njemački oficir za ratnu privredu izvještava boksitsku kolonu u Mostaru: »Komanda Druge italijanske armije umoljava njemački Štab za vezu da italijanskog vojnog komandanta u Mostaru uvijek prethodno obavijesti o vožnjama, naročito o vanrednim. Kada izgleda potrebno - od italijanske vojne komande moliti obezbjeđenje vožnje.

Komanda Druge italijanske armije odobrila je u tu svrhu potrebno ljudstvo za pratnju i zaštitu«.

Oficir za ratnu privredu i Štab Jugoistoka tražili su pomoć i od komandanta XVII vazdušne oblasti, čije je sjedište u Bačkom Novom Mestu. U prepisci nalazimo i odgovor iz Beča: »Kao prvu pomoć za privremenu popunu boksitske kolone, njemački general u Zagrebu je pokušao da dobije naoružane ljude iz njemačke divizije. Međutim, telegramom je izviješteno da je, s obzirom na opštu situaciju njemačke divizije, nemoguće staviti na raspolaganje ni ljudstvo ni oružje«. No, četiri dana potom, poslije novih molbi i zahtijeva iz komande XVII vazdušne oblasti, njemačkom oficiru za ratnu privredu, potpukovniku Šradu je jav-

Ijeno da će se »najhitnije uputiti 40 ljudi sa oružjem i municijom iz Beča za Mostar«.

Time je ova njemačka prepiska završena. Očigledno su sve greške pripisane nesrećnom štabnom naredniku Lekeu i italijanskom majoru iz garnizona u Stocu, koji je prema navodima njemačkog narednika »izdao stvar saveznika«. U državi »novog poretka« i u Vermahtu kao »vojsci iznad svih vojski« mogao je biti okrivljen za takvu grešku samo mali, neuticajan čovjek.

Onome što je prethodilo i slijedilo ovoj veoma uspješnoj akciji, značajno je doprinijela Komanda sektora Ljubinje - Stolac. Njen komandant je bio opjevani partizanski rukovodilac Mirko Sikimić, a politički komesar poznati revolucionar i umjetnik Branko Šotra.

PREGOVORI SA ITAIJJANSKIM MAJOROM BARTELEOM

Poslije okršaja sa njemačkom boksitskom kolonom, uz pomoć pregovarača koji je to bio prilikom razgovora vođenih sa njemačkom Komandom, vođeni su razgovori i sa komandantom italijanskog garnizona u Stocu, majorom Barteleom. Cilj je bio da major pristane na pregovore između njega i Komande sektora Ljubinje - Stolac, radi razmjene Italijana, zarobljenih u decembru 1941. godine kod Zavale, i u februaru 1942. godine u Dolu kod Stoca, za stanovnike koje su u tom periodu uhapsili Italijani i ustaše.

U martu 1942. godine Barteleo je pristao na pregovore i, sa tumačem profesorom iz Stoca, pošao na, za to određeno mjesto. Susret je dogovoren na putu koji se kod Rđusa odvaja prema Vlahovićima. Čim je automobil u kojem je bio italijanski major stao, komesar Branko Šotra i komandant Mirko Sikimić su povikali: »Vi ste, gospodo, uhapšeni!« Bez protivljenja, major i tumač, koji su bili bez pratnje, izaši su iz automobila. Partizani su ih poveli na Rđuse, u kuću Sima Miloševića. Major je zadržan u komandi sektora šest dana. Mjesto njegovog boravka mijenjano je nekoliko puta, u cilju očuvanja tajnosti. Sada je pregovarač majora Bartelea nosio poštu sa izveštajem o postignutom sporazumu u italijansku Komandu u Stocu. Branko Šotra i Mirko Sikinić su postavili zahtjev da se naši uhapšeni građani mijenjaju za italijanskog majora, a ne za ranije zarobljene italijanske vojnike. Sporazum je postignut. Između ostalog, u sporazumu je bilo naglašeno da jedan naš rukovodilac treba da pođe u Stolac i Metković, pronađe uhapšene i sa njima dođe na vrh Zegulje, gdje je ugovoreno mjesto izvršenja zamjene.

Ovog zadatka se dobrovoljno prihvatio komandir Vlahovičke čete, hrabri partizanski borac i rukovodilac Milan Domazet, koji je učestvovao u pregovorima sa italijanskim majorom. Upoznavši se sa svim detaljima zadatka, opremio se lijepom partizanskom uniformom, titovkom na kojoj je sijala petokraka zvijezda. O pojasu je imao pištolj i nekoliko bombi. Odvezao se u Stolac, gdje su mnogi radoznali, saznavši za njegov dolazak, izašli da ga vide i pozdrave. Imali su šta i da vide - visoki Vlahovički mladić, ponosan Titov partizan, spreman da smjelo obavi postavljeni zadatak. Po obavljenom zadatku, Milan je poveo sa sobom 18 mušakaraca i žena, koji su se nalazili u zatvorima.

Razmjena nije izvršena na ugovorenom mjestu zbog postojanja sumnje da bi italijanski garnizon iz Stoca mogao ovu priliku iskoristiti za ostvarenje svog vojnog cilja. Zbog toga je razmjena izvršena oko 800 metara od Žegulja prema Ljubinju, u kraju između Radoševih pašnjaka.

Borci Komande sektora, koji su se nalazili u zasjedama neprimijećeni, držali su položaj dok je vršena zamjena.

Velika župa Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, 18. aprila 1942. godine, u izvještaju upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH u Zagrebu, javlja:

»Kotarski predstojnik u Stocu dostavio je prijepis pisma koje su partizani (Komanda sektora Ljubinje - Stolac, prim. S.R.) uputili talijanskom zapovjedniku Stoca majoru Barteleu. Iz ovog pisma se vidi da partizani, prema sporazumu zaključenom između majora Bartelea i političkog komesara Branka Šotre, 25. III tek. god. predlažu razmjenu italijanskih i njemačkih vojnika sa grkoistočnjacima - komunistima koji se nalaze u našim, italijanskim i njemačkim logorima i zatvorima. Uz ovo pismo poslali su tri iskaza svojih ljudi, od kojih jedan sadrži imena 58 mušakaraca, drugi imena 63 žene i djevojke, a treći imena 10 komunista koje je uhapsila italijanska vojna komanda u Stocu 11. III 1942. godine i odvela u Metković.

Italijansko zapovjedništvo u Stocu poslalo je ovo pismo svojoj pretpostavljenoj vojnoj vlasti, a o tome je bila obaviještena i njemačka vojna komanda u Mostaru. Njemačkih zarobljenika kod partizana ima 43. U pomenutom pismu navodi se da su partizani strijeljali 11 italijanskih zarobljenika (10 vojnika i jedan časnik), a kao razlog navode to što su bile paljene kuće njihovog mirnog i nedužnog stanovništva.

DANILO BUKVIĆ

PARTIZANSKO GORNJE HRASNO

Masovan i neprekidan partizanski pokret tokom čitavog NOR-a u Gornjem Hrasnu jeste neosporna činjenica, poznata širom Hercegovine i južne Dalmacije, pa i šire, po čemu je taj kraj opravdano zaslužio epitet »Crvena republika«. Ali, imajući u vidu da se u junu 1941. godine tamo zbila neviđena bratoubilačka tragedija nad jamom Gavranicom, moglo bi se zapitati odakle tim ljudima takva moralna i idejno-politička snaga da prevaziđu taj gnusni zločin i izaberu borbeni put revolucije i jugoslovenskog bratstva, nasuprot četničkoj propagandi »spasavanja« srpstva i masovne odmazde nad životom iz čijih redova su poticali izvršioci vidovdanskog genocida.

Prije nego što pređem na izlaganje hronologije partizanskog pokreta u Gornjem Hrasnu, želim se osvrnuti na neke korijene progresivne orijentacije ovog kraja južne Hercegovine, još u predratnom periodu, koji se nisu izgubili u najtežim časovima naše istorije, već su se u novim sudbonosnim uslovima razbuktali punom snagom i bili neuništivi.

U godinama između dva svjetska rata u Hrasnu su se počele širiti, prvenstveno kod srpske omladine, ideje socijalizma i manifestacije simpatija prema SSSR-u i djelima oktobarske revolucije. Njihovi prvi nosioci bili su povratnici iz SSSR-a koji su tamo kao austrijski vojnici dospjeli u rusko ropstvo, a kasnije se našli na poprištima radničko-seljačke revolucije. Među ovim agitatorima najaktivniji su bili Milan Žarković Rus i Ivo Vujinović. Vidnu ulogu su u tome imali i napredni seoski učitelji Ibro Sefić i Meho Golubić. Golubić je bio sinovac revolucionara Mustafe Golubića. Njega su žandari stalno pratili, a ponekad mu i u

stan zalazili. Golubić je bio vrlo vješt u vođenju umjerene politike, tako da ga vlasti nikad nisu mogle uhvatiti u njegovoj političkoj djelatnosti.

Nekoliko omladinaca srpske nacionalnosti prihvatili su socijalističke ideje i uključili se u razne akcije od rasturanja napredne štampe do raznih revolucionarnih pjesama i uzvikivanja komunističkih parola. Djelovanje tih omladinaca bilo je zapaženo od građanskih političkih vlasti, a naročito žandarma iz žandarmerijske stanice Donje Hrasno. Oni su pratili djelovanje tih omladinaca, koji se nisu puno ustručavali od vlasti, tako da su dolazili u sukob sa žandarmima. Tako, na primjer, prilikom izvršenja atentata na kralja Aleksanra u Marselju 1934. godine, ja sam bio uhapšen zbog toga što sam tog dana, kada sam došao u seosku kafanu Luke Vujinovića, koja se nalazila u centru Gornjeg Hrasna, i zatekao uplakane susjede, među kojima je bilo žena i djevojaka, izjavio: »Da je poginuo neki siromah, niko za njim ne bi plakao«. Dovoljno je bilo samo toliko pa da se među prisutnima nađe »špijun« koji je odmah otišao u žandarmerijsku stanicu u Donje Hrasno, udaljenu od Gornjeg Hrasna 8 km, i to prijavi žandarmima.

Za nepunih tri sata došli su žandarmi i odveli me u žandarmerijsku stanicu Donje Hrasno. Tamo su me držali dva dana, saslušavali i tukli do nesvesti. Nakon toga, odveli su me u Metkoviće, gdje je bila sabirna žandarmerijska stanica, saslušavali, maltretirali i mučili do iznemoglosti. Tako isprebijanog pustili su me nakon osam dana. Osim toga, između dva rata bio sam više puta zatvaran i kažnjavan od političkih vlasti u Stocu, jer sam na raznim skupovima i javnim mjestima uzvikivao razne revolucionarne parole. To su činili i omladinci iz Gornjeg Hrasna, ali ja sam jedini bio zatvaran.

U Gornje Hrasno je dolazila raznovrsna štampa, iako je ono udaljeno oko 20 kilometara od pošte. Dolazile su razne brošure i dnevni listovi u pretplati, tako da je mjesto počelo da živi političkim životom, već od 1930. godine. U centru Gornjeg Hrasna bile su tri seoske kafane u kojima su se ljudi sastajali gotovo svaki dan »bistrili« politiku. Kako je Gornje Hrasno bilo čuveno po razvijenom stočarstvu, u njega su dolazili i razni trgovci stokom. Među tim trgovcima bilo je naprednih ljudi, koji su se bavili i politikom. Isticali su se Savo Belović, Danilo Soldatić, Veljko Milošević i neki drugi. Dolazili su trgovci iz Dubrovačkog primorja, pa i iz Dubrovnika. Ostajali su u Gornjem Hrasnu po nekoliko dana. U seoskim kafanama razmatrali su politiku sa ljudima iz Hrasna, a naročito sa omladincima. Blizina Dalmacije, Dubrovnika i otoka i veza sa hrvatskim življem u tim krajevima imale su pozitivan uticaj na Gornje Hrasno.

Uspješniji rad među srpskom omladinom u Gornjem Hrasnu počinje u godinama pred drugi svjetski rat. Taj rad pokreću napredni studenti Beogradskog univerziteta - Marko Mihić iz sela Poplata i Milenko Šotra iz Dubrava. Marko je imao rodbinu u Gornjem Hrasnu. Dolazeći rodbini, upoznao se sa omladincima iz Gornjeg Hrasna (Danilo Bukvić, Novo Bukvić i Slavko Komad), koji su bili aktivni u izvođenju raznih akcija. Marko Mihić je bio član KPJ i jedan od rukovodilaca SKOJ-a u Hercegovini. Mladi i napredni ljudi, uz pomoć Mihića i Sotre, a naročito Mihića, imali su uspjeha, koristeći razne forme rada, u približavanju političke platforme KPJ selu i seljacima u Gornjem Hrasnu. Organizovan rad počinje još više širenjem razne štampe i brošura, koje su donosili studenti. Studenti su sa omladincima održavali razne sastanke na kojima bi prorađivali razne brošure ili bi govorila o političkoj situaciji u svijetu i politici KPJ. Na tim sastancima razmatrana je situacija

u Gornjem Hrasnu, političke prilike u Hrasnu i stav KPJ u vezi sa tim prilikama.

Važan i konkretan zadatak koji nam je postavljao Marko Mihić bio je prikupljanje Crvene pomoći za naše drugove koji su se nalazili u logorima Bileće i Višegrada. Mi smo taj zadatak ozbiljno shvatili i izvršavali i u tome imali dobre rezultate. Bilo je ljudi koji su ne jednom dali po 1.000 dinara. To je učinio trgovac Veljko Milošević. On je u dva navrata dao po 1.000 dinara, a za to vrijeme to su bile velike pare. Dobre priloge davao je i seoski trgovac Milan Dogo, a i drugi ljudi iz mjesta Gornjeg Hrasna. Mi smo prikupljali te priloge i na drugim područjima i imali dobre rezultate. Priloge Crvene pomoći nosili smo u Stolac i predavali partijskoj organizaciji u Stocu. Znali smo čovjeka kome je trebalo predati te novčane priloge. Prilozi su predavani konspirativno i u određeno vrijeme.

Kako smo mi u Gornjem Hrasnu imali uspjeha u radu na okupljanju srpske omladine, a i na drugim zadacima, Mihić nam je dao zadatak da okupimo oko sebe i hrvatsku omladinu. Sva naša nastojanja da okupimo hrvatsku omladinu ostala su bez uspjeha, jer je hrvatska omladina pred rat već bila okupljena na drugoj i drugačijoj platformi. Tu omladinu okupljali su na svojim programima pojedinci, koji su kasnije bili ustaški rukovodioci u mjestu Gornjem Hrasnu.

Na jednom od naših sastanaka sa Markom Mihićem krajem 1940. godine, održanom u Gornjem Hrasnu, Marko nam je saopštio da je odlučeno da se formira Aktiv komunista od nas trojice, što smo mi svesrdno prihvatili. Veza sa Markom Mihićem održavana je sve do kraja marta 1941. godine, tj. sve do napada okupatora na našu zemlju. Marko je sa nama održavao sastanke ne samo u Gornjem Hrasnu, već i u Stocu. Na sastancima u Stocu prisustvovali su drugovi iz Stoca i Poplata, kao i drug Sava Maltez iz Vlahovića. Na predratnim sastancima Marku smo postavljali raznovrsna pitanja. Pitanja su se najviše odnosila na prilike u svijetu, a naročito na prilike u Evropi, na napade Njemačke na Austriju, Češku i Poljsku, a i Italije na Abisiniju, a potom i Albaniju. Dobro se sjećam da Mihić na neka pitanja nije mogao odgovoriti, a naročito na pitanja Ugovora o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a, kao i na pitanje da li će i kada napasti fašisti na našu zemlju. Marko je na to pitanje znao da odgovori tek nekoliko dana pred napad fašista na našu zemlju. Mihić nam je na posljednjem sastanku 1941. godine objasnio stav KPJ, a stav je bio da se brani naša zemlja, tj. da će komunisti braniti našu zemlju.

Taj i toliki uticaj KPJ u predratnom periodu bio je spasonosan burnih dana 1941. godine da Gornje Hrasno ne izgubi perspektivu opstanka i progresivne borbene orijentacije u složenim hercegovačkim prilikama, počev od jama i zbjegova, pa preko junskog narodnog ustanka do organizovanog narodnooslobodilačkog i revolucionarnog pokreta.

O ustaškom masovnom zločinu na Vidovdan 1941. godine pisao sam u prilogu »Gavranica-hrašćanska grobnica«, iznad čijeg bezdana smo uspjeli izbjeći nas 39 Hrašnjana. A sada ukratko da ispričam šta smo činili poslije tog kobnog dana.

Zbjeg »Ilija« u kome se našla većina Hrašnjana, bio je naš jedini spas mada su nas i tamo ugrožavali ustaški razbojnici sa svih strana. U zbjegu nije bilo dovoljno oružja, pa su ljudi išli u Crnu Goru da ga nabavljaju. Išlo se kako je ko znao, jer u početku nije bilo nikakve organizacije. Ja sam išao četiri puta tokom ljeta u Crnu Goru radi kupovine oružja, nekad preko Trebinjske šume i Zubaca, a nekad preko Miruša i Banjana. Kupovalo se za novac, za duvan, za nakit i si.

Uspio sam nabaviti ne samo pušku, već i puškomitraljez »zbrojovku« i automatski pištolj, zbog koga kasnije nijesam umalo glavu izgubio. Na tim putovanjima u Crnu Goru bio sam u neobičnim situacijama, kao što je poznata borba sa domobranima na Mosku, kada su zaplijenjeni prvi topovi u tom kraju i zarobljen veći broj domobrana. Ali, dva slijedeća doživljaja su posebno interesantna.

U jednom selu iznad Žrvnja naišao sam na oveći skup ljudi pod oružjem, većinom sa bradama, među kojima se isticao nekadašnji komita iz Banjana Simo Eraković. Na skupu se vršila pogodba o učešću Crnogoraca u napadu na Ljubinje. Eraković je za tu akciju tražio od Hercegovaca živu stoku, koliko se sjećam tri-četiri stotine ovnova ili jarčeva. Ne znam da li je i kako nagodba obavljena, jer nisam ostao do kraja prisutan, ali takva atmosfera u uslovima borbe za goli opstanak ostavila je na mene težak dojam. Drugom prilikom, na povratku iz Crne Gore, našao sam se u pograničnom selu Počekovićima. Kada sam doznao da se priprema napad na Bileću, pridružio sam se ustanicima. Međutim, veoma me je iznenadilo naglo prikupljanje velikog broja ljudi sa tovarnim konjima. Bilo ih je na stotine. Na moje zapitkivanje sa kojim ciljem se okupljaju rečeno mi je da se spremaju da nakon zauzimanja Bileće opljačkaju grad i plijen otjeraju svojim kućama. No, tom prilikom Bileća nije zauzeta zbog intervencije jakih talijanskih snaga, pa su se te nezvane komordžije razišle svojim kućama neobavljena posla.

Kada je u zbjegu izvršena organizacija i uspostavljena komanda, ja sam već bio kompletno naoružan. Prilikom prvog napada na Ljubinje dobio sam zadatak da puškomitraljezom dejstvujem sa jednog stećka blizu polja iz pravca Kruševice. Iako smo prodrli do prvih kuća, napad nije uspio, pa smo se povukli u zbjeg. Uskoro su i Italijani došli u Ljubinje, kao i u čitavu Hercegovinu, jer ustaše nisu mogle da održe vlast u uslovima masovnog narodnog ustanka. Italijani su svojom propagandom uspjeli da pokolebaju pojedince iz naših redova, pa su se počeli povlačiti iz zbjegova svojim kućama, a neki su odlazili i u Ljubinje i hvatali vezu sa Italijanima. Doduše, krajem septembra i početkom oktobra bilo se lakše vratiti u selo, jer je ustaška vlast bila oslabila, a skoro svaki ustanik bio je naoružan.

Hrašnjani se nisu iz zbjega povratili svojim kućama u Gornje Hrasno, gdje su ustaše još držale vlast, već su prešli u neka bančićka sela u blizini Hrasna. Polako su se počeli primicati svojim kućama u Gornje Hrasno, naročito oni iz zaselaka Rujevi Do, Gaj i Mušina. U te zaseoke još od početka oktobra nisu smjele zalaziti ustaške patrole, tako da je Hrasno već u novembru bilo podijeljeno u dva dijela, i to na dio koji kontrolišu ustaše sa oslabljenom vlasti i dio koji kontrolištu ljudi koji su se vratili iz zbjega. Takvo stanje je ostalo u Gornjem Hrasnu sve do februara 1942. godine, kada u jednom dijelu Gornjeg Hrasna djeluju vojna organizacija i vlast NOP.

Ja sa porodicom iz zbjega »Ilija« ne idem u Gornje Hrasno, već u Vlahoviće, gdje gotovo cijelu zimu 1941/42. ostajemo. Porodica se smjestila kod prijatelja Pavića u selu Vlahovićima. U Vlahovićima je u to doba postojala partizanska četa, koja je formirana među prvim partizanskim četama u ljubinjskom srezu. Bio je formiran seoski NOO Vlahovići i omladinska organizacija. Komandir čete bio je Milan Domazet, a komesar Dušan Cerovina. Omladinski rukovodilac u Vlahovićima bio je Branko Pavić. Nakon izvjesnog vremena moje sestre su se uključile u omladinsku organizaciju, a ja sam stupio u Vlahovićku partizansku četu. Četa je s vremena na vrijeme izvodila akcije sa velikim uspjehom.

 Ja sam uskoro dobio zadatak da za tu četu i za NOO vršim nabavku

materijala kojim se tada oskudijevalo. Najviše se oskudijevalo u soli. Materijal sam dobijao najviše od seoskog trgovca iz Velje Međe - Tome Lakića, koga sam od ranije dobro poznavao. Taj zadatak sam izvršavao uz pomoć starije sestre Dušanke. Dušanka je više puta te zime 1941/42. išla legalno u Gornje Hrasno i preko pojedinih žena nabavljala robu od Tome Lakića. Toma je imao sestru Jelu koja se angažovala na tome zadatku. Jela je bila aktivna i uporna u izvršavanju zadataka. Ona je to sve radila sa oduševljenjem iako joj je prijetila opasnost od ustaša, koji su pazili na ponašanje i kretanje u tim danima, naročito ako se radilo 0 sastajanju Srba i Hrvata. Ne samo da je vršena nabavka soli, već i druge robe, koja je bila potrebna partizanskoj organizaciji. S vremena na vrijeme, pored ostalog materijala, Toma je nabavljao, iako u manjim količinama, puščanu municiju u kojoj smo u to vrijeme i te kako oskudijevali. Taj materijal trebalo je prebacivati najviše sa konjima preko Hrasna i Bačića u Vlahoviće. Tome je doprinosila Dušanka, koja je bila vrijedna, uporna i slobodna. Ja sam od partizanske organizacije dobio 1 pismeno odobrenje da vršim nabavku, a dobio sam i novac za nabavku tog materijala.

Zbog mog uspješnog i aktivnog rada u nabavci te robe za potrebe partizanske organizacije i za učešća u drugim akcijama primljen sam početkom 1942. godine u Vlahovićima u KPJ. Ja sam se dobro poznavao sa Savom Maltezom, jer smo zajedno bili na sastancima u Stocu tokom 1940. i 1941. godine sa Markom Mihićem, pa je i to uticalo da sam primljen u KPJ. Kako je moj zadatak bio nabavka raznovrsnog materijala, radi čega sam se gotovo stalno nalazio na putu Vlahovići - Gornje Hrasno i obratno, gotovo da i nisam prisustvovao sastancima Partijske organizacije. Uskoro sam poslije prijema prešao iz Vlahovićke partizanske čete u Lipničku četu, u kojoj su se našli i svi borci iz Gornjeg Hrasna. Tada je i moja porodica iz Vlahovića prešla u rodno mjesto Gornje Hrasno.

Krajem 1941. godine, na području jugoistočne Hercegovine, izuzev gradova, formiraju se ustaničke partizanske terenske čete, pa se i na našem području formira Lipnička četa. Četa je formirana od boraca iz sela Postipuha, Obzira, Mišljena, Čavča, Oražja i Gornjeg Hrasna. Hrasno je u to doba još bilo pod vlašću ustaša, ali je njihova vlast bila oslabljena. U takvim uslovima formira se Lipnička četa sa svoja tri voda. Učestvovao sam u pripremi i formiranju te čete i njenog Hrašanjskog voda. Da bi se formirao Hrašanjski vod, zakazan je sastanak u Rujevom Dolu, u zaseoku Doge, u kući Steve Doge. Tom sastanku prisustvovali su gotovo svi borci sa područja Gornjeg Hrasna. Sastanak je dugo trajao, gotovo čitavu noć. Na njemu je postavljeno mnoštvo pitanja. Mnoga pitanja su ostala bez odgovora, jer nije bilo čovjeka koji bi znao na sve odgovoriti. Na tom sastanku stupili su dobrovoljno svi borci iz Gornjeg Hrasna u Lipničku partizansku četu. Za vodnika je izabran, koliko se sjećam, Đorđo Medan iz Gornjeg Hrasna, zaselak Medani. Prilikom formiranja Lipničke čete, za komandira je izabran Anđelko Sušić, zemljoradnik iz sela Pustpuha, a za komesara Maksim Jahura, zemljoradnik iz sela Obzira. Lipnička četa dobila je naziv po brdu Lipniku, najvećem na području navedenih sela. U to doba još nije bilo u tim ustaničkim jedinicama partijskih organizacija. Stoga rukovodioci četa nisu morali biti članovi KPJ. To se tek kasnije tražilo i unaprijed određivalo ko sve treba da bude komandir, odnosno komesar partizanske jedinice. Taj put su rukovodioce birali borci.

Uporedo sa formiranjem Lipničke čete, odnosno Hrašanjskog voda te čete, formirao se i seoski NOO Gornje Hrasno. Odbor se formirao

kao legalno tijelo, iako još u pola zaseoka oslabljenu vlast drže ustaše. Za predsjednika seoskog NOO bira se Milan Žarković Rus, a za sekretara Milan Žarković Huso. Ne mogu se sjetiti ko su bili članovi seoskog odbora. Seoski NOO imao je pred sobom velike i teške zadatke - da se nabavi i prikupi odjeća i obuća za borce navedenih ustaničkih jedinica, da se nabav^ hrana za borce, a i za iznemogle i samohrane stanovnike Gornjeg Hrasna. Uskoro su na tom terenu počele teške i uporne borbe naših jedinica sa ustašama, a kasnije i sa Italijanima, pa je trebalo smjestiti i dalje prebacivati i njegovati ranjene borce. Kako tog ljeta srpski narod iz Gornjeg Hrasna iz već poznatih razloga nije uspio da obradi zemlju i da prikupi ljetinu, nije bilo hrane ne samo za naše jedinice, već i za stanovništvo, a od Odbora se tražilo da to sve rješava, i to sa uspjehom. O svemu tome trebalo je voditi evidenciju, jer su više vlasti, naročito vojne, zahtijevale da se o svemu i svačemu vodi evidencija. Ako bi bilo grešaka, za njih su se donosile teške kazne. Seoski NOO bio je smješten u kući Milana Žarkovića Rusa, u zaseoku Gaj. U odboru se stalno dežuralo.

Kada su jedinice Južnohercegovačkog odreda napale ustaška uporišta o kojim je bilo riječi, seoski NOO je, pored ranijih, dobio i nove zadatke. Trebalo je ishranjivati jedinice koje su na tom području napadale ustaška uporišta i držale duže vremena položaje na pruzi Dubrovnik - Čapljina oko Hutova i Brštanice (željezničkih stanica). Trebalo je tim jedinicama nositi hranu na položaje. Na tim položajima nalazila se i Lipnička partizanska četa, u čijem su sastavu bili borci iz Gornjeg Hrasna. Prilikom te akcije naše jedinice su zaplijenile ogromni materijal od neprijatelja. Trebalo ga je sa položaja prebaciti preko Hrasna na Bančiće, a iz Bančića na Vlahoviće i dalje prema sjedištu Operativnog štaba za Hercegovinu. Da bi se i taj zadatak mogao izvršiti, u Gornjem Hrasnu je formirana, najviše od ženske omladine, radna omladinska četa. Ta četa je sa oduševljenjem izvršavala svoje zadatke. Djelovala je sve dok su vođene borbe na tom terenu. Omladina je, pored nošenja hrane borcima na položaje, prenosila ranjene borce, njegovala ih dok su se nalazili u Gornjem Hrasnu, a potom prebacivala dalje u pozadinu. Pomagala je starim, samohranim i onim porodicama čiji su članovi bili borci Lipničke partizanske čete. Radna četa je radila i djelovala dokle i seoski NOO, tj. do raspada naših snaga.

Zadaci Lipničke čete, kao terenske čete, a i njenih vodova, bili su vezani za svoj teren, najviše radi obezbjeđenja od napada neprijatelja. Pored čuvanja straža u naseljima i patroliranja između zaselaka i sela, u koja se vratilo stanovništvo iz zbjegova, četa je učestvovala i u pojedinim akcijama van svoga terena. Tako je kompletna četa učestvovala u napadu na žandarmerijsku stanicu Žegulja, koja je likvidirana, i još nekim akcijama.

Tada je uslijedio napad Južnohercegovačkog odreda na ustaška uporišta koja su se nalazila na području burmaške opštine, u selima Kruševa, Bjelojevića, Burmaza, Gornjeg Hrasna i Hutova. U tim selima je bio veliki broj ustaških zlikovaca koji su vršili zločine u Gornjem Hrasnu, Burmazima i drugim mjestima. U tom napadu učestvovala je i Lipnička partizanska četa. Ona je napadala ustaška uporišta u zaseocima Gornjeg Hrasna, a zatim Donjeg Hrasna i Hutova, sa još nekim jedinicama Ljubinjskog bataljona. Lipnička četa je u toj akciji imala poseban zadatak. Taj zadatak je bio da zarobi i živa uhvati ustaškog ideologa i zločinca Don Antu Bakulu, rimokatoličkog sveštenika iz Gornjeg Hrasna. Hranjski vod je imao dobru obavještajnu službu, koja ga je obavještavala šta Don Ante radi i da li namjerava da napusti Gornje

Hrasno. Kada je Hrašanjski vod bio obaviješten da se Don Ante Bakula sprema da napusti Hrasno, borci tog voda su opkolili župski stan i uhvatili don Antu Bakulu. Bakula se bio u Gornjem Hrasnu, kao župnik, u to vrijeme obogatio. Kuća, tj. župski stan, bila je krcata raznim životnim namirnicama, naročito svinjskim suhim pršutama, sirevima i drugim suhomesnatim i mliječnim proizvodima. Don Ante je to sve bio temeljito spremio i upakovao. Pored toga, u stanu se našlo dosta pisaćeg i drugog papira, nova pisaća mašina i druge skupocjene stvari. Bilo je interesantno slušati ga kada smo ga potjerali kako traži da mu sačuvamo i ne oštetimo pisaću mašinu i druge stvari koje smo sa sobom ponijeli. Doduše, i mi smo davali povode tom njegovom traženju. Mi smo Don Anti dozvolili da on pođe na njegovom konju Šarcu. I pored toga što je bio ustaški ideolog, što je vodio vješto ustašku propagandu, što je uticao na ljude iz hrvatskih redova u Gornjem Hrasnu da ubiaju svoje komšije Srbe, što je blagosiljao ustaške razbojnike kada su pobili u selu Čavšu nevini srpski živalj. Don Ante je mislio da neće biti osuđen od suda pravde. Mislio je i od naših boraca tražio da mu sačuvaju stvari, računajući da će mu to biti potrebno, da će biti pušten i povratiti se na svoju dužnost u Gornje Hrasno.

Lipnička četa, poslije akcije hvatanja Don Ante Bakule, nastavila je borbe sa ustaškim zlikovcima koji su odstupali prema Donjem Hrasnu i Hutovu, uz koje je odstupalo gotovo cjelokupno hrvatsko i muslimansko stanovništvo, izuzev nekoliko hrvatskih porodica iz Gornjeg Hrasna. Likvidirana su ustaška uporišta sve do željezničke pruge na relaciji Dubrovnik - Čapljina. Naše jedinice su bile ušle i u željezničku stanicu Hutovo, ali su morale da odstupe iz njega zbog velike pomoći koja je došla ustašama iz Dubrovnika i Čapljine. Naše snage su se povukle iznad Hutova i Brštanice, gdje su zauzele položaje, na kojima su ostale više dana. Ustašama su došle u pomoć veće italijanske snage koje su zauzele položaje iznad pruge Dubrovnik - Čapljina, a naročito za obezbjeđenje rezervoara kod željezničke stanice Brštanica. Rezervoar, sa desetak hiljada kubika vode, napajao je parne mašine za vuču vozova koji su dolazili od Gabele do Brštanice. Kada bi uzele vodu, nastavile bi put za Dubrovnik.

Okupatorske snage uporno su branile vodeni rezervoar u Brštanici bez koga se ne bi mogle napajati parne mašine, a bez vode mašine nisu mogle vući vozove. To bi za neprijatelja bio veliki gubitak, jer bi u tom slučaju morao napustiti prugu Čapljina - Trebinje - Bileća i Hum - Dubrovnik i Uskoplje - Zelenika. Tom uskotračnom prugom neprijatelj je dovlačio i odvlačio i svoje trupe i raznovrsni materijal potreban njegovoj armiji. Naročito mu je bilo stalo do željezničkih pruga koje izlaze na more.

Naše jedinice imale su velikog uspjeha u likvidaciji ustaških uporišta na tom terenu. Međutim, u toj akciji imali srno i gubitaka u ljudstvu. U njoj, kako je poznato, poginuli su narodni heroji Savo Belović, Danilo Soldatić i Jefto Bošnjak. Savo je poginuo u Bitunji kod Drenovca, Danilo u Prebilovcima, a Jefto u Donjem Hrasnu u Brštanici kod rezervoara. Jefto Bošnjak je smrtno ranjen na Brštanici u Donjem Hrasnu. Tako teško ranjen donesen je u Gornje Hrasno, gdje je ostao, koliko se sjećam, dva-tri dana. Kako jedinice nisu imale ljekara, nije mu se mogla pružiti pomoć. U Hrasnu je ležao bez pomoći u zaseoku Mušini u kući Komada. Iz Hrasna je na nosilima odnesen na Bančiće, a iz Bančića dublje u našu slobodnu- teritoriju. Gdje je umio - nije mi poznato.

Interesantan slučaj desio se u maju 1942. godine. Kao borac Lipničke čete bio sam na položaju iznad željezničke stanice Hutovo u selu

Previš. Uveče tog dana u našu jedinicu došla su dva vojnika. Predstavili su se i rekli da su došli po zadatku Operativnog štaba za Hercegovinu. Tražili su mene. Kada su me našli, rekli su mi da je njihov zadatak da od mene uzmu pištolj, koji treba da predaju komandantu Operativnog štaba za Hercegovinu. Ja sam imao od naoružanja, pored puškomitraljeza, pušku i pištolj, koji sam kupio u Crnoj Gori. Pištolj je imao drveni kundak, klizače i šaržer, u koji je stajalo 12 metaka kalibra 9 mm. Pištolj je bio automatski, izbacivao je svih dvanaest metaka odjedanput, u rafalima ili pojedinačno. Uz taj pištolj imao sam oko 200 metaka. Koristio se za atentate i bio je jedan od najboljih pištolja u to doba.

Drugovima koji su došli po poštolj rekao sam da ga ne dam, bez obzira ko taj pištolj traži. Rekao sam i kako sam došao do njega. Kako nisam dao pištolj, oni su mi saopštili da imaju naređenje da me sa pištoljem sprovedu u Operativni štab. Ja sam se branio, ali su oni bili uporni i uz znanje moga rukovodioca potjerali me sa položaja da sa njima idem u Operativni štab. Sa položaja smo otišli u Gornje Hrasno. Tu smo prenoćili. Ja sam primijetio da oni na mene paze da ne bih utekao. Iz Gornjeg Hrasna smo otišli na Bančiće i došli u osnovnu školu u Bančiće. Mene su smjestili u jednu malu prostoriju u školi. Koliko mi je sada poznato, rekli su jednom stražaru da na mene pripazi. Kasno u noć kod mene je došao jedan drug sa kojim sam išao u školu i sa kojim sam bio dobar prijatelj. Prišao mi je sa riječima: »Slušao sam razgovor između ova dva tvoja sprovodnika i u tom razgovoru su zaključili šta će da sa tobom urade ukoliko ujutru ne dadneš pištolj.« Kazao mi je da su odlučili da me negdje u šumi, kada budemo išli u Vlahoviće, ubiju i da kažu da sam bježao, zbog čega su me ubili. Sa drugom sam se konsultovao i zaključio da predam pištolj čim se svane. Treba imati na umu da su to bili dani naših lijevih skretanja, kada su padale glave bez velike krivice, pa i glave članova KPJ, kada su po našim selima udarne grupe ubijale sve one koji bi se njima suprostavili.

Na položajima prema Hutovu, u sastavu Lipničke čete, ostao sam samo nekoliko dana. Tada sam dobio naređenje od višeg vojnog rukovodstva da idem na novu dužnost. Na položaj je to naređenje donio drug Jovan Čubrilo. Naređenje je glasilo da ja i Jovan Čubrilo treba da idemo u sela Kalajurjeviće i Stankoviće koja se nalaze u blizini Dubrovačke Rijeke, radi nabavke materijala za potrebe Operativnog štaba za Hercegovinu. Vojno rukovodstvo dalo je Čubrilu dosta novaca, kuna i italijanskih lira. Sa položaja od Hutova otišli smo preko Popova polja i Bobana i našli se u selu Kalajurjevićima iznad Dubrovačke Rijeke. Tu smo našli našu vezu i počeli nabavljati materijal. Robu smo nabavljali iz Dubrovnika preko nekih ljudi iz Dubrovačke Rijeke. Nabavili smo radio-aparate, baterije za te aparate, telefonske aparate, pisaće mašine, pisaći i drugi pribog, indigo, džepne baterije i još mnoge stvari koje su u to vrijeme bile potrebne partizanskoj organizaciji u Hercegovini. Sve smo slali našim vezama u Zagoru, a odatle je taj materijal išao u Operativni štab. Za kratko vrijeme postigli smo dobre rezultate. Na tom zadatku angažovali smo seoski NOO, koji je bez pogovora izvršavao naše zadatke. Ali, jednog jutra odbornici su nam otkazali poslušnost i nisu htjeli da upute materijal, koji smo mi bili nabavili, u Zagoru. Mi smo na taj njihov odnos reagovali, a naročito je reagovao Čubrilo, koji je imao običaj da odmah prijeti pištoljem. Međutim, oni se nisu plašili prijetnje, već su čak bili drski, otkazujući nam poslušnost. Jedan od odbornika, sa kojim sam se dobro slagao, prišao mi je i drugarski mi saopštio, da drugi ne čuju, da su naše snage u Hercegovini u rasulu i da četnici i Italijani, razbivši naše snage, uspostavljaju svoju vlast na čitavoj

do tada našoj slobodnoj teritoriji. Odbornik je bio i te kako uporan da mene uvjeri da je to istina i da bi trebalo da napustimo njihovo selo. Ukoliko to ne učinimo, bićemo napadnuti od do juče naših dobrih drugova.

Prije noći napustili smo Jovan i ja to selo i pošli prema Popovu polju. Tu veče smo bili napadnuti od ustaške straže koja je čuvala selo Osojnik. U noći smo prešli preko Bobana i našli se ujutru iznad popovopoljskog sela Sedlara. U jednoj kolibi iznad sela Sedlara našli smo Dušana Vukojevića. Dušan nije znao šta se dogodilo u Hercegovini, ali nam je rekao da se nešto dogodilo, jer u Popovu polju ne funkcioniše naša vlast, kao što je ranije funkcionisala, zbog čega je on napustio selo i sklonio se u kolibu. Mi smo nastavili put niz Popovo polje ne svraćajući u sela i došli u selo Strujiće - Koteze, gdje smo našli Popovopoljsku partizansku četu. Četa se povlačila sa položaja iznad Hutova i još je bila na okupu. Četu smo zatekli na zajedničkom ručku. Tu smo doznali da su se naše snage u neredu povukle sa Hutova i Brštanice. Doznali smo da se sa tih položaja u neredu povukla i Lipnička partizanska četa, koja se gotovo raspala, i da se njeni dijelovi nalaze u selu Mišljenu. Oni još nisu znali za potpuni raspad naših snaga u Hercegovini, ali su to naslućivali. Koliko se sjećam, toga dana se i Popovopoljska četa raspala. Nas dvojica smo išli brdima iz Strujića na Mišljen. Na Mišljenu smo našli nekoliko boraca iz Lipničke čete i većinu boraca iz Hrašanjskog voda te čete. Pred italijanskim snagama koje su nadirale od Hutova i Brštanice ne samo da su se povlačile naše jedinice, već se povlačilo gotovo cjelokupno srpsko stanovništvo iz zaselaka Gornjeg Hrasna i našlo se u brdima prema Mišljenu i u Mišljenu. Ja sam ostao u selu Mišljenu sa borcima Hrašanjskog voda, a Jovan Čubrilo je otišao preko Bančića u Fatnicu. Mi smo se tada bili dogovorili da se nađemo u Gornjem Hrasnu, misleći da nastavimo naš rad čim se situacija sredi. Međutim, sa Jovanom Čubrilom se nikad više nisam vidio. Čuo sam da je krajem 1942. godine poginuo u neposrednoj blizini Bileće. Da li je to bila istina ili nije - nikada nisam mogao doznati.

Još dok su jedinice Južnohercegovačkog odreda vodile borbe sa ustaškim i italijanskim snagama na položajima duž željezničke pruge Dubrovnik - Čapljina i u selima ispred Čapljine, italijanske fašističke divizije, zajedno' sa četnicima, preduzele su u maju 1942. godine snažnu ofanzivu na prostranu oslobođenu teritoriju jugoistočne i istočne Hercegovine. Nadmoćniji neprijatelj, koristeći počinjene političke greške u ustaničkim redovima i dobro smišljenu propagandu dodvoravanja srpskom stanovništvu, uz četničku izdaju, uspio je da prodre na oslobođenu teritoriju, da ispresijeca snage partizanskih odreda i bataljona i da izazove pometnju i rasulo u redovima još neučvršćenih partizanskih jedinica. Četnička vojna i politička organizacija, pod vodstvom italijanskih fašista, brzo je preuzimala vlast na partizanskoj teritoriji, sprovodeći strahoviti teror nad stanovništvom, s osnovnim ciljem da se iskorijeni Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini. Rukovodstvo Južnohercegovačkog odreda, čije su snage bile na položajima duž pruge Dubrovnik - Čapljina, nije na vrijeme bilo obaviješteno o tom neprijateljskom uspjehu, zbog čega se te snage nisu organizovano povlačile za Bosnu, već su se u neredu povlačile i u povlačenju raspale, što je bio slučaj sa Lipničkom partizanskom četom. Ona se povlačila u neredu i raspala se gotovo odmah u Gornjem Hrasnu, a konačno se raspala dok je došla na Mišljen, gdje su na tom terenu ostali borci iz Gornjeg Hrasna, ne znajući ništa ili gotovo ništa o rasulu naših jedinica u Hercegovini i o zauzimanju vlasti od četnika.

Među borcima Hrašnjanima, koji su se poslije rasturanja partizanskih jedinica na tom terenu prikupili u svoje selo, vladala je opšta neizvjesnost o stanju narodnooslobodilačkih snaga širom jugoistočne i istočne Hercegovine, jer su sve veze bile prekinute, radio-vijesti oskudne, a četnička pobjednička propaganda aktivna. Odlučna da nastave oslobodilačku borbu pod novim uslovima, grupa boraca iz Gornjeg Hrasna zadržala je organizaciju, prema potrebi manje ili više ilegalne partizanske jedinice, i preduzela oružanu zaštitu svoga sela od upada neprijateljskih provokatora i špijuna. Nastojali su pošto-poto da uspostave i održavaju vezu sa pristalicama NOP-a u susjednim mjestima, Popovu polju, Poplatu, Vlahovićima i drugim mjestima. Počeli su se dogovarati kako usmjeriti i kako organizovati odbranu svoga mjesta, koje se sada našlo ukliješteno s jedne strane između ustaša i s druge strane između četnika. Formirali su seoske straže koje su održavali i danju i noću. Danju na isturenim čukama, a noću u blizini zaselaka i na mjestima odakle su se nadali da bi ih neprijatelj mogao napasti. Bili su za te prilike dobro naoružani, sa dosta municije i bombi. Organizovali su, iako gotovo spontano, dobru obavještajnu službu, u koju su uključili i žensku omladinu, jer je ona bila najpogodnija za te zadatke. U novonastalim uslovima grupa hrabrih drugova, činila je jezgro te poluilegalne partizanske organizacije. Među njima se isticalo nekoliko drugova koji su u KPJ primljeni u vremenu prije raspada naših snaga u Hercegovini mada nisu bili organizovani kao partijska ćelija.

Dok smo mi još bili u neizvjesnosti o situaciji u Hercegovini, u Hrasno je došao drug Mirko Mihić, član KPJ sa Poplata. Mihić je bio čestit čovjek, politički obdaren i teoretski naoružan. Mirko je znao da se u Gornjem Hrasnu nalazi nekoliko članova KPJ i da se na okupu nalazi grupa boraca koji se nikom ne predaju, pa je došao da uhvati vezu sa nama. Mi smo bili obaviješteni da četnici u Hercegovini vrše zločine, ubijaju članove KPJ i simpatizere NOP-a, muče i batinaju ljude, zatvaraju i predaju ljude Italijanima. To su bile nepotvrđene vijesti, u koje nismo vjerovali. Mirko je bio dobro informisan o stanju u Hercegovini, pa nas je tom prilikom upoznao sa situacijom. On je navodio primjere gdje su i nad kim su četnici vršili zločine, kako se ponašaju i kakva im je taktika. Upoznao nas je i sa tim ko je sve otišao u ilegalnost u Poplatu i Vlahovićima. Mirko nam je dao brojne savjete kako da se odnosimo prema četnicima i šta da činimo ukoliko dođu u Hrasno, koje do tada još nisu bili posjetili. Sastanak sa Mirkom Mihićem nam je pomogao da se još čvršće organizujemo i da podesimo naše držanje prema četnicima ako dođu u Gornje Hrasno.

Iza Mirka uskoro je u Hrasno došao i Mihajlo Ćuzulan, član KPJ iz Popova polja, selo Orašje. Sa Mihajlom smo se dobro poznavali, a i njemu je bilo poznato ko je sve u Gornjem Hrasnu bio član KPJ, jer je jedan od članova KPJ, Slavko Komad, bio njegov rođak. Mihajlo nas je tom prilikom obavijestio o situaciji u Popovu polju, ljubinjskom srezu i istočnoj Hercegovini. Ispričao nam je šta rade i kako se ponašaju četnici prema stanovništvu u Popovu polju, koga su ubili, zatvorili i mučili, kakvu taktiku primjenjuju i šta namjeravaju. U tim danima četnici su počeli da uspostavljaju svoju vlast u Popovu, vršeći pritisak na ljude, prijeteći, sve u namjeri da Popovci pristupe četničkom pokretu. Tom prilikom nas je Mihajlo upoznao sa svojim stavom prema četnicima.

Nakon nekoliko dana poslije Ćuzulana u Hrasno su došli Domazeti, Milan i Novica, sa kojima sam se ja dobro poznavao, jer sam bio borac u Vlahovićkoj četi. Domazeti su došli u Hrasno da vide šta rade i kako se drže Hrašnjani. Oni su bili obaviješteni o tome da se u Hrasnu nalazi

grupa boraca koja je jedinstvena i koja je ostala na pozicijama NOP-a. Domazeti su još više znali o političkoj situaciji u Hercegovini nego što je znao Mirko Mihić i Mihajlo Ćuzulan. Oni se nisu mirili sa novonastalom situacijom, već su prkosili četničkim elementima. Ilegalno su obilazili drugove na području bilećkog i ljubinjskog sreza i bili upoznati s tim šta i kako rade četnici, kakva im je taktika i koliko su do tada izvršili zločina. Poznato im je bilo pod kakvim uslovima četnici postavljaju svoju vlast u Hercegovini, kako mobilišu ljude u svoje redove, sve u namjeri da iskorijene Narodnooslobodilački pokret. Domazeti su nam dali nekoliko dobrih savejta kako da se mi u Gornjem Hrasnu postavimo u odnosu na četnike i šta bi trebalo da radimo.

Ovi sastanci sa Mihićem, Ćuzulanom i Domazetima su nama u Gornjem Hrasnu dobro došli. Naš osnovni zadatak je bio da u Gornjem Hrasnu održimo jedinstvo u našim redovima. Da bismo to jedinstvo održali, zakazali smo sastanak grupe odabranih boraca. Sastanak je bio tako pripremljen da se na sastanak došlo sa jasnim stavovima. Na njemu smo zaključili da razoružamo svakog onog ko bude naklonjen četnicima u Gornjem Hrasnu. Svakog takvog treba da opomenemo i da mu skrenemo pažnju prilikom razoružanja da *HMAH* seli iz Hrasna svoju porodicu. Može slobodno da ide gdje god hoće, ali da sa sobom vodi svoju porodicu. Taj naš stav, odnosno stav grupe od 18 do 20 boraca, mladih, naoružanih i voljnih da izvrše svaki zadatak, uskoro se počeo poštovati. Sa nama nije bilo šale niti kompromisa. Smatram da nas je taj stav održao jedinstvenim u Gornjem Hrasnu. Već se znalo za nekoliko ljudi koji su naginjali četnicima. Ali, kako su bili obaviješteni o našem stavu, nisu smjeli da otvoreno pristupe četnicima, koji su im već bili odredili komandne funkcije (knez, vodnik, odbornik). Ti ljudi su imali priliku da se uvjere da nije dobro prošao onaj ko je htio da ide na stranu još u doba dok su vlast imali partizani na tom području. Naš stav je iznenadio sve one koji su mislili da mogu raditi šta hoće i da se mogu politički orijentisati kako hoće. Taj naš stav je češće ponavljan pred kolebljivcima u Gornjem Hrasnu i bio je važeći u toku 1942. i u prvoj polovini 1943. godine, sve do stupanja Hrašanjske čete u Desetu hercegovačku brigadu u avgustu 1943. godine.

Uskoro su u Gornje Hrasno počele dolaziti grupe četnika sa područja ljubinjskog sreza, pa i iz sela Mišljena, gdje je bilo nekoliko četnika, i nagovarati pojedince da stupe u četničke redove i da se u Gornjem Hrasnu formira četnička vlast. Mi smo se kao grupa boraca dogovarali i donijeli čvrst zaključak da sa četnicima nećemo prihvatiti nikakvu saradnju, bilo da traže da se stupi u njihove redove, bilo da traže da oni uspostave svoju vlast u Gornjem Hrasnu. Odlučno smo se suprotstavili pravoj najezdi četničkih agitatora i njihovoj izdajničkoj propagandi. Neznatan broj ljudi iz sela, pokoleban neprijateljskim uticajem, naišao je na najodlučniji otpor grupe boraca, te je četnički pokušaj razbijanja borbenog jedinstva među Hrašnjanima potpuno propao. Ćitav ljetnji period 1942. godine Hrašnjani su borbeno živjeli i učvršćivali svoje redove, povezujući se sa članovima KPJ i simpatizerima NOP-a u okolnim mjestima - Popovu polju, Poplatu, Vlahovićima, u dalmatinskim selima Trnovici, Ćepikućama i Trnovoj i sa Tomom Lakićem iz Velje Međe. Naša obavještajna služba je dobro funkcionisala. Stoga smo na vrijeme bili obaviješteni o namjerama neprijatelja prema Gornjem Hrasnu. Nama je bilo i te kako stalo do toga da znamo šta rade i gdje se nalaze ustaški zlikovci sa našeg područja i drugih susjednih područja, koji su učestvovali u ubijanju nevinih ljudi na jami Gavranici u junu 1941. godine. Preko pojedinih drugova, a naročito preko druga Tome

Lakića iz Velje Međe, znali smo gde se ti zlikovci nalaze. Obaviješteni smo da se najveći broj tih zlikovaca odselio sa svojim porodicama u Slavoniju, Bosansku posavinu i u druga mjesta, a da ih se na području Hutova i Donjeg Hrasna nalazio samo mali broj, koji također misli da se seli. To nam je obavještenje bilo i te kako važno, jer smo stalno imali na umu da će nas oni napadati i da nam neće dati mira. Mi smo već tada kontrolisali napušteni teren Burmaza, dio Bjelojevića, teren Gornjeg Hrasna i dijelove terena Donjeg Hrasna. To je bila velika, može se reći slobodna teritorija, koju su napustili Hrvati i Muslimani u maju i junu 1942. godine, kada su naše snage sa tog terena protjerale ustaške zlikovce, sa kojima se to stanovništvo povuklo.

Naime, u maju 1942. godine, prilikom napada Južnohercegovačkog odreda na ustaška uporišta u selima burmaške opštine, pred našim snagama je pobjeglo gotovo cjelokupno hrvatsko i muslimansko stanovništvo i napustilo svoja sela, izuzev nekoliko hrvatskih familija iz Gornjeg Hrasna.

Te su familije ostale u svojim zaseocima, sačekale naše snage i ostale da žive sa srpskim stanovništvom u Gornjem Hrasnu. Mi smo, još dok Hrasno nije bilo oslobođeno, uhvatili vezu sa tim familijama i na njih uticali da ne bježe ispred ustaničkih boraca, koji se za slobodu svoga naroda bore zajedno sa Hrvatima i Muslimanima. Te familije su živjele u svojim zaseocima Elezovića Mahali, Lastvi, Vodenom Dolu u Gornjem Hrasnu. Među tim hrvatskim familijama bila je i familija Ivana Raguža Vodenca, koji je u Gornjem Hrasnu bio ustaški rukovodilac i učesnik u ubijanju Srba iz Gornjeg Hrasna na jami Gavranici 1941. godine. Niko nije smio napadati tu porodicu niti joj se svetiti, jer žena i djeca nisu krivi niti treba da odgovaraju za zlodjela svoga oca. To je bio čvrst stav naše partizanske organizacije u Gornjem Hrasnu. Mi smo te porodice s vremena na vrijeme obilazili, da ih ne bi ko napadao ili vrijeđao, a bojali smo se upada četničkih elemenata koji su činili zvjerstva nad nezaštićenim stanovništvom. U Hrasno su tokom ljeta 1942. godine počele da upadaju grupe četnika sa područja Mišljena. To su bili pljačkaši koji nisu birali sredstva da se domognu bogate pljačke. Tako je jednom prilikom u Hrasno ilegalno upala grupa četnika - pljačkaša sa Mišljena i pored pljačke odvela dvije žene iz zaseoka Lastva. Te su žene poveli da im nose pljačku, ali se one nisu nikad vratile u svoj zaselak. Vjerovatno su ih ti četnički elementi negdje likvidirali. Poslije toga događaja smatrali smo da i ostalim hrvatskim familijama prijeti opasnost od četnika. Zbog toga smo sa tim porodicama održali sastanak i predložili im da napuste Hrasno. Mi smo te familije jedne ljetne noći 1942. godine organizovano prebacili na teritoriju Hutova i na taj način ih spasili od četničkih zlikovaca. U Gornjem Hrasnu je ostala samo jedna hrvatska familija - familija Ive Vujinovića, koju smo tom prilikom preselili iz zaseoka Elezovića Mahale u zaselak Vlaku, gdje je živjelo samo srpsko stanovništvo, da bi smo tu familiju spasili, iako je njegov sin prišao ustašama. Iz tog primjera se najbolje vidi da u Gornjem Hrasnu nije bilo osvete, bez obzira o kom se radilo, da li je neko Srbin, Hrvat ili Musliman, ili neke druge nacije i vjere. Gornje Hrasno je vodilo takvu politiku u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Zbog takve politike nas su četnici ne samo kritikovali već i osuđivali, prigovarajući nam da štitimo ustaše i ustaške porodice. Takvim stavom prema tim porodicama mi smo stekli ugled i povjerenje među hrvatskim stanovništvom u hrvatskim selima Popova Polja i Trebinju.

Članovi KPJ iz Gornjeg Hrasna koji su primljeni u Partiju za vrijeme ranijeg ustaničkog perioda, početkom 1942. godine, u partizan-

skim jedinicama Ljubinjskog partizanskog bataljona, djelovali su bez partijske ćelije. Tek nakon dolaska terenskog partijskog radnika Tripa Šarenca u Gornje Hrasno, krajem septembra ili početkom oktobra 1942. godine, formirana je partijska ćelija od drugova koji su do tada bili članovi KPJ. Za sekretara je izabran Danilo Bukvić, a članovi su bili Novo Bukvić i Sava Vukosav. Na tom sastanku u Partiju su primljeni drugovi Anđelko Bukvić i Živko Žarković, tako da je ćelija imala pet članova. Drug Tripo Šarenac je u Hrasnu ostao dva-tri dana držeći sastanke sa članovima KPJ. Tada smo bili upoznati sa političkom situacijom, a naročito sa situacijom na terenu Hercegovine. Nas je najviše interesovala politika četnika, koji su u to doba ubijali članove KPJ, naše simpatizere i istaknute radnike u našem pokretu. Tripo nas je o tome obavijestio izlažući ciljeve i politiku saradnje sa okupatorima, jer do tada mi nismo znali šta hoće četnici. Sa Tripom smo, takođe, pretresli situaciju u Gornjem Hrasnu u vremenu od odstupanja naših snaga u Bosnu do tada. Upoznali smo ga sa svim događajim u Gornjem Hrasnu i sa našim djelovanjem u tom periodu, sa našim vezama sa drugovima iz Popova polja, Poplata i Vlahovića. Tripo je gotovo u potpunosti odobrio naš rad i djelovanje od odstupanja naših snaga u Bosnu pa do tada, uz izvjesne primjedbe koje su nam dobro došle. Doneseni su zaključci za budući rad naše organizacije. Zaključeno je da se organizaciono sredi stanje u Gornjem Hrasnu, tj. da formiramo partizansku jedinicu sa komandirom, zamjenikom komandira i političkim komesarom te jedinice; da obnovimo seoski NOO, itd. Na sastanku smo imenovali drugove za sve te funkcije. O svemu tome Tripo Šarenac u svojim sjećanjima na partizansko Hrasno kaže:

»Poslije rasula i djelimičnog odstupanja naših snaga iz Hercegovine u Bosnu početkom juna 1942. godine, dobio sam zadatak da vršim povezivanje članova KPJ koji su ostali vjerni pokretu, a nisu se mogli povući iz raznih razloga sa našim snagama. Taj zadatak nije bio nimalo lagan, a naročito zbog toga što se još nismo bili navikli na ilegalni rad. Trebalo se probijati u mnoga sela, na velikom prostoru, pomoću slabih veza. Iznenađenje i strah su ovladali stanovništvom sjeveroistočne, istočne i južne Hercegovine.

Okupator i njegove sluge četnici zaveli su nezapamćen teror na tom području. Četnički zlikovci su ubijali, mučili i maltretirali članove KPJ i naše simpatizere. Pored ubijanja i mučenja, mnoge su ljude slali u italijanske logore. U gotovo svim selima četnici su formirali svoju vlast. Formirali su na čitavom terenu četničke jedinice, koje su bile vrlo pokretne i vršile zločine i teröf nad stanovništvom. Bilo je zabranjeno kretanje po selima ne samo u toku noći, već i u toku dana u onim naseljima koja su ostala vjerna našem pokretu.

Nepovjerenje je zavladalo na hercegovačkom području, gotovo niko nikom nije vjerovao, pa ni doskorašnji drugovi jedan drugome. U ilegalstvo su otišli mnogi naši ljudi Teško je bilo doći do druga koga si poznavao dobro, jer se nije smio nikome otkriti, pa ni bližoj rodbini, jer su četnici zaveli teror, batinanje i mučenje porodica članova KPJ i njihovih simpatizera. Pored hajke i terora, četnici su razvili i neviđenu propagandu i izmišljotine, kakvu čovjek nije mogao ni zamisliti. Mi, terenski radnici u ilegalstvu, mogli smo opstati samo koristeći najbliže rodbinske veze, preko žena i djevojaka koje su se pokazale u tom periodu najhrabrije i najodanije našem pokretu.

Ja sam tokom 1942. godine radio na povezivanju i aktiviranju partijskih organizacija ne samo u bilećkom kraju već i na terenu ljubinjskog i stolaćkog sreza i tako dolazio u dodir sa mnogim našim drugovima koji su djelovali kao ilegalni radnici. U septembru, prilikom obilaska partijske organizacije u Vlahovićima, doznao sam od drugova Domazeta da se u Gornjem Hrasnu nalazi nekoliko članova KPJ koji nisu povezani, kao i veća grupa boraca koji se nisu nikome predavali poslije rasula naših snaga u Hercegovini. Domazeti su mi tom prilikom rekli da se među tim članovima Partije nalazi drug Danilo Bukvić, koji je tokom jeseni i zime 1941/42. godine bio sa porodicom u Vlahovićima. Tada je stupio u Vlahovićku partizansku četu i tu primljen u KPJ. Domazeti su već bili u Gornjem Hrasnu sa tim drugovima i uputili me kako da ih pronađem.

Krajem septembra 1942. godine, sa još jednim drugom, došao sam preko naših veza u Gornje Hrasno sa zadatkom da se od već primljenih članova KPJ formira partijska ćelija. Prilikom dolaska u selo našli smo drugove - komuniste Danila Bukvića, Savu Vu-

kosava i Novu Bukvića na sastanku u jednom šumarku iza Danilove kuće, koja se nalazila u blizini osnovne škole. Ti drugovi su rješavali problem obezbjeđenja sela od neprijatelja, jer je Gornje Hrasno bilo ukliješteno sa zapada i juga ustaškim, a sa sjevera i istoka četničkim snagama.

U Gornjem Hrasnu smo ostali tri dana i održali nekoliko sastanaka u šumarku u blizini kuće Danila Bukvića. Temeljito smo pretresali političku situaciju na tom terenu od dana kada su naše snage napustile taj kraj u junu. Naime, u danima rasula naših snaga Hrašnjani su bili u sastavu Lipničke partizanske čete Ljubinjskog bataljona, na položaju prema Hutovu, odakle su napadali željezničku prugu. Niko od boraca iz te i drugih četa nije se mogao povući sa našim snagama u Bosnu, jer su te čete još uvijek vodile borbu sa neprijateljem na tom terenu. Borci iz Gornjeg Hrasna su ostali u brdima oko svog sela, kao i cjelokupni narod iz Hrasna, u malom zb'igu oko Mišljena. Oko pedeset boraca nije se nikom predalo, već je pod oružjem ostalo 1 svom kraju. Četnici su u nekoliko navrata pokušali da mobilišu borce u svoje redove, ali im to nije uspjelo. Takođe su pokušali da uspostave svoju vlast u Gornjem Hrasnu, ali im ni to nije uspjelo. Tako su borci Gornjeg Hrasna ostali kompaktni, dobro naoružani i dobro organizovani, braneći svoje selo u četrnaest zaselaka od neprijatelja sa jedne i sa druge strane. Ovdje treba istaći da su to bili prekaljeni borci, od kojih je polovina gonjena na »jamu« od ustaša u junu 1941. godine i sa jame pobjegla. U selu je bilo oko 60 pušaka, jedan puškomitraljez i jedan minobacač, sa dovoljno municije. Imali su i svoj radio-aparat, pomoću koga su se obavještavali o situaciji u svijetu i slušali emisije »Slobodne Jugoslavije«. Organizovali su dnevne i noćne straže, dnevne na visovima prema neprijatelju, a noćne oko sela i zaselaka. Imali su dobru obavještajnu službu i prema zapadu, gdje je vlast bila ustaška, i prema istoku, gdje su vladali četnici. Istovremeno su se povezali sa drugovima iz dalmatinskih sela (Trnovica i druga), Popova polja i Poplata, a i sa pojedincima iz Bančića, odnosno Mišljena, koji su bili članovi KPJ. Tako se može reći da je Hrasno u tom periodu bilo potpuno slobodno, u njemu nije bilo nikoga osim Hrašnjana. Grupa boraca, njih oko trideset, bila je stalno na okupu, živeći poluilegalno i manevrišući u stalnom pokretu, na velikom prostoru Gornjeg i Donjeg Hrasna, Burmaza i dijelom Bjelojevića. To je, između ostalog, bio i prostor koji su napustili stanovnici hrvatske i muslimanske nacionalnosti u maju i junu 1942. godine, kada su naše snage čistile taj teren od ustaša. Taj narod je bio zaveden od neprijatelja i nije sačekao naše snage, već je čitav tok rata bio izvan toga područja, a to je pogodovalo Hrašnjanima da se uz dobru organizaciju uspješno održe u svom selu.

Prilikom tog boravka i temeljitog upoznavanja sa situacijom primili smo u Partiju još dvojicu drugova - Anđelka Bukvića i Živka Žarkovića - tako da je partijska organizacija brojila pet članova. Za sekretara ćelije izabran je Danilo Bukvić. Na tom sastanku doneseni su sljedeći zaključci:

- da se formira partizanska jedincia od najistaknutijih boraca, njih oko 35, sa komandom koju su činili: komandir Novo Bukvić, njegov zamjenik Živko Žarković i politički komesar Danilo Bukvić;
- da se obnovi seoski Narodnooslobodilački odbor, koji je formiran u januaru 1942. godine, ali je odstupanjem naših snaga prestao zvanično sa radom. Na sastanku je za predsjednika odbora određen član partije Sava Vukosav.

Nakon izvjesnog vremena ponovo sam došao u Gornje Hrasno da bih provjerio kako su ostvareni zadaci sa pomenutog sastanka. Uvjerio sam se da su svi zaključci dosljedno sprovedeni u djelo. Jednom riječju, Hrašnjani su ispunili svoj patriotski i revolucionarni zavjet i opravdali povjerenje Partije. To se pokazalo i kasnije, tokom čitavog NOR-a. Gornje Hrasno je bilo naše stalno uporište i pretežno slobodna teritorija, na kojoj je djelovala narodna vlast, gdje su od polovine 1943. godine bila vojno-politička rukovodstva za južnu Hercegovinu. Hrašnjani su prihvatili kao svoje sinove borce Desete hercegovačke brigade i dalmatinskih jedinica koje su u Hrasno prispjeli iznemogli poslije pete neprijateljske ofanzive, tu se oporavili i pripremali za dalje akcije. Tada je kompletna partizanska jedinica iz Hrasna stupila u redove Desete i ostala u njima do konačne pobjede.«

U Mostaru 27. III 84. godine
TRIPO ŠARENAC

Uskoro nakon odlaska Tripa Šarenca mi smo odabrali najbolje borce iz naše grupe boraca i sa njima održali sastanak. Na tom sastanku smo upoznali borce sa političkom situacijom u svijetu, a naročito na terenu Hercegovine. Borce smo upoznali sa radom i djelovanjem četnika na području Hercegovine, sa njihovim zvjerstvima, sa tim šta rade i kakvu politiku provode. Takođe smo ih upoznali sa zaključcima koji su done-

seni na sastanku sa Tripom Šarencem. Poslije izbora rukovodstva čete doneseni su zaključci za budući rad čete. Borci su izbor četnog rukovodstva sa zadovoljstvom prihvatili. Obećali su da će izvršavati naređenje bez pogovora. Na sastanku smo razradili plan rada, koji se odnosio na osiguranje mjesta, konspiraciju, obavještajnu službu i odgovornost boraca za neizvršavanje zadataka. Sastanak je bio prekretnica u radu naše partizanske organizacije u Gornjem Hrasnu. Četa je počela djelovati organizovano. Kako se primicala zima, izvršili smo reorganizaciju u dosadašnjoj zaštiti Gornjeg Hrasna od napada neprijatelja. Pojačali smo seoske straže i izvršili razmještaj stražarskih mjesta, jer smo se nadali svaki dan da će nas napasti bilo ustaše ili četnici.

Naše držanje i politička orijentacija nije ostala nezapažena od četničkog vodstva u Stocu, pa ni od italijanskog garnizona u Stocu. Kada nijesu mogli preko svojih ljudi i prijetnji da privole Hrašnjane da stupe u četničke redove, oni su pokrenuli Stolačku četničku brigadu prema Gornjem Hrasnu u namjeri da skrše partizanski otpor i uspostave četničku organizaciju. Četnička brigada, pod vodstvom komandanta brigade Dušana Novelića, iznenada je upala u Gornje Hrasno. Borci četničke brigade smjestili su se u zgradu bivše srpsko-pravoslavne škole koja se nalazila kod pravoslavne crkve u Podgradinju, a Štab brigade u zgradi Milana Doge u centru Gornjeg Hrasna. Tog kasnog jesenjeg dana 1942. godine nastupio je za Hrašnjane najkritičniji period njihove borbe. Četnici su odlučili da svojim prisustvom i svojom nadmoćnošću i pritiskom vojne sile, te ekonomskim iscrpljivanjem seljaka, prinude Hrašnjane na kapitulaciju. Pokušaj četnika da likvidiraju komunističko rukovodstvo u Gornjem Hrasnu tekao je dramatično. Uspjeli su da uhvate, razoružaju i pritvore mene, kao sekretara partijske ćelije i komesara čete. Kada su namjeravali da me sprovedu u Stolac, Hrašanjska partizanska četa je blokirala Štab četničke brigade i ultimativno zahtijevala oslobođenje svoga komesara. Ultimatum je komandantu četničke brigade predao Mićo Žarković. Opšta riješenost boraca partizanske čete za borbu bila je odlučujuća, pa su četničke glavešine bile primorane da puste zatvorenog sekretara ćelije i komesara čete. To je bio momenat kada su partizani bili nadmoćniji, jer uz Štab četničke brigade nije bila čitava brigada, već ga je osiguravala samo manja grupa četnika.

Kakvu borbenost i odlučnost su i dalje pružali partizani Gornjeg Hrasna - najbolje kazuje slijedeći događaj. Na jednom od četničkih zborova seljaka Gornjeg Hrasna, koje su silom iznuđivali četnici, govorio je četnički komandant brigade Novelić. Zbor je zakazan u seoskoj osnovnoj školi. U gotovo prepunoj sali u kojoj je pored seljaka iz Gornjeg Hrasna i gotovo čitave partizanske čete bilo i četnika iz četničke brigade, Novelić je objašnjavao četničku politiku i prijetio odmazdom i uništenjem svega onoga što se njima - četnicima suprotstavi. Novelić je objašnjavao politiku i na kraju svoga govora uzviknuo: »Da živi kralj Petar Karađorđević«. Nadao se da će prisutni aplaudirati. Aplaudirali su samo četnici, koji su bili prisutni u sali, a Hrašnjani su negodovali i ćutali. Komandir Hrašanjske čete javio se za riječ i uzviknuo: »Živjela Crvena armija, živjela KP SSSR-a i KPJ.« Slijedeći komandira partizanske čete druga Novu Bukvića, podigao se i Jovo Bodiroga iz Poplata, član KPJ, koga su četnici silom mobilisali, i počeo da uzvikuje parole NOP-u i KPJ. U sali je nastalo komešanje i repetiranje pušaka. Novelić, blijed od bijesa, uspio je da se uzdrži, pa tako i prizna svoju nemoć pred odlučnom nekolicinom partizanskih boraca. On je taj ispad okarakterisao kao zabludu i nedostatak nacionalne svijesti, što on, tobože, kao čovjek i borac za sreću srpskog naroda, može da oprosti. Počeo je da govori

0 tome kako u Gornjem Hrasnu ima zalutale srpske djece koja su pošla pogrešnim putem, pa je neophodno tu zalutalu djecu izvesti na pravi put.

Mi smo od drugova koji su silom mobilisani u četničku brigadu bili obaviješteni da sa Noveličem na tom zboru neće biti veći broj četnika. Stoga smo na zbor doveli gotovo cjelokupnu partizansku četu naoružanu, tako da se nismo plašili grupe četnika Novelićevog osiguranja koje je doveo u školu. Za svaki slučaj, oko škole smo postavili nekoliko boraca iz naše čete, kao osiguranje. To je Novelić primijetio i zbog toga nije preduzimao mjere kojima je prijetio. U takvoj atmosferi se završio zbor. Poslije toga je u Gornjem Hrasnu bilo gotovo prazničko raspoloženje.

Ovdje bit htio iznijeti kako smo mi, kao partizanska četa, imali koristi od četničkog snabdijevanja životnim namirnicama iz italijanskih magacina iz Stoca. Četnička brigada se, pored rekvizicije koju je sprovodila u Gornjem Hrasnu, snabdijevala od Italijana u Stocu. Četnici su silom mobilisali konje i ljude iz Gornjeg Hrasna da im dogone sljedovanje iz Stoca. Mi se tome nismo suprotstavljali jer smo bili organizovali otimanje tog sljedovanja na putu od Stoca do Gornjeg Hrasna. Sa ljudima iz Gornjeg Hrasna koji su gonili sljedovanje mi bismo se dogovorili kada, gdje i u koliko sati ćemo ih napasti i oteti sljedovanje. Iz naše čete poslali smo nekoliko drugova da otmu sljedovanje. To smo učinili nekoliko puta. Sljedovanje nam je dobro došlo, jer nismo imali dovoljno hrane. Kada su četnici počeli sumnjati da im mi otimamo sljedovanje, prestali su mobilisati ljude iz Gornjeg Hrasna. Mi smo jedanput oteli sljedovanje i od njihovih, tj. četničkih boraca, pa su četnici povećali broj svojih vojnika koji su im dogovorili sljedovanje.

U četničkoj Stolačkoj brigadi bilo je više ljudi iz Dabra, Poplata, Stoca i drugih sela oko Stoca prisilno mobilisanih. Među njima je bilo 1 nekoliko članova KPJ. Naš uticaj na te ljude bio je velik, naročito na članove KPJ i naše simpatizere. Ti ljudi su potajno sarađivali sa borcima naše čete, podržavali nas i obavještavali o namjerama četničke brigade, što je Novelić vjerovatno znao. Zbog toga se nije usuđivao da preduzme odlučujuće mjere prema partizanima u Gornjem Hrasnu. Novelićeva brigada počela se osipati. Brigadu su počeli napuštati članovi KPJ i naši simpatizeri, pa se Novelić bojao da ne izbije pobuna u četničkim redovima. Tako je propala četnička kaznena ekspedicija u Gornjem Hrasnu. Novelić je iznenada napustio sa svojom brigadom Gornje Hrasno, koje je nastavilo život kao »Crvena republika«.

LAZAR R. DOMAZET

AKCIJA U KANJONU BREGAVE

Krajem decembra 1941. u Predoljsku četu stigla je dugo očekivana vijest - da je formiran Stolački NOP bataljon i izvršen izbor članova njegovog Štaba." Tim činom je ostvarena volja boraca koju su oni, slobodno i jednodušno, izrazili još u oktobru, kada su formirali četu. Oduševljenje i podrška bataljonu u našoj i u svim ostalim četama, među svim pripadnicima NOP-a u stolačkom kraju, trajali su danima. Drugačije nije moglo ni biti, jer smo svi, s pravom, bili uvjereni da ćemo, organizovani kao bataljon, biti jači, čvršći i sposobniji za borbe, a to je bilo upravo ono što je sve ljude hrabrilo i podsticalo na nove i još odlučnije borbe i efektnije pobjede protiv okupatora i njihovih slugu.

U januaru 1942. godine, održano je više sastanaka u Štabu bataljona i u četama, posvećenih političkom i stručnom pripremanju boraca za predstojeće borbe. Članovi Štaba Dušan Grk i Gojko Đurić posjetili su Operativni štab u Lastvi kod Trebinja, gdje su 16. januara učestvovali u radu savjetovanja posvećenog razmjeni dotadašnjih iskustava i potrebi daljeg razvijanja jedinica i izvođenja jačih i odlučnijih borbi protiv okupatora. Sa tim zaključcima Štab bataljona je upoznat 19. januara. Tada je i odlučio da se u Štabu bataljona i komandama četa počne sa pripremama novih, jačih i još odlučnijih napada na okupatorove jedinice, uporišta i objekte u stolačkom kraju. Ta odluka je značila ne samo ozbiljnu obavezu, već i veliku odgovornost svih, jer je bataljon kao nova viša vojna organizacija, već u prvim borbama, trebalo da ispolji prave vrijednosti i pokaže prednosti i položi ispit zrelosti i borbene spremnosti.

MJESTO, OBJEKAT I CILJEVI NAPADA

U izboru mjesta i objekata za napad, pošli smo od lokacija neprijateljskih jedinica i procjene borbenih mogućnosti protivnikovih i sopstvenih snaga. Pouzdano smo znali da vodovod u selu Do, na vrelu Bregave, obezbjeđuje oko 20 italijanskih vojnika i da nekoliko grupa četnika u Dabarskom polju pokušavaju da se organizuju kao Dabarski četnički bataljon. Znali smo da u selima naspram slobodne teritorije stacioniraju oružnici i ustaška milicija, a u Stocu još i domobranska i italijanska vojska (nepoznate jačine), koja već tri mjeseca, čuvajući gradske zidine i bunkere, nije izvršila nijedan napad ili ispad na slobodnu teritoriju bataljona,[21] mada je mogla, a i očekivalo se da to učini. Bližim podacima o tim i drugim neprijateljskim snagama u stolačkom kraju nije se raspolagalo, pa smo dosta brzo utvrdili da o neprijatelju, koga treba da napadamo i tučemo, ipak, malo znamo. S druge strane, naš bataljon tada, sa svojih 11 četa raspoređenih u širokom prostoru, nije bio tako naoružan, a ni borbeno osposobljen, da bi sa uspjehom mogao da napada naseljena i utvrđena mjesta, kakav je bio Stolac. Zbog toga naš napad na Stolac, kako smo s pravom procijenili, nije ni dolazio u obzir.

Bataljon je formiran 25. decembra 1941. u s. Suzina kod Stoca. Sastav Štaba: Komandant Savo Belović, zam. kom. Gojko Đurić, pol. kom. Dušan Grk, zam. pol. kom. Gojko Mihić.

[2] Slobodna teritorija Stolačkog NOP bataljona obuhvatala je područje ondašnje opštine Berkovići (osim dijela s. Dabrica i s. Do), a naslanjala se na prostranu oslobođenu teritoriju u istočnoj Hercegovini.

U takvoj situaciji i vojno-političkim uslovima procijenili smo da je bio moguć napad samo na posadnu jedinicu na vodovodu u selu Do. Uspješnim izvođenjem ovog napada bataljon bi ostvario višestrane ciljeve: likvidirao bi okupatorsko uporište i proširio slobodnu teritoriju ka Stocu, što bi pozitivno uticalo na moral boraca i naroda; zaplijenjenim oružjem i municijom ojačao bi svoju borbenu sposobnost; rušenjem uređaja vodovoda neprijateljski garnizon i grad Stolac bi ostali bez pitke vode; posijedanjem položaja bliže Stocu, između Dola i Todorovića, bataljon bi stvorio uslove da može izvoditi efikasnije diverzije na vodni kanal i hidroelektranu u kanjonu Bregave, koja je garnizon i grad Stolac snabdijevala električnom energijom, a i uslove da iz pravca Dola može neposredno ugrožavati i uznemiravati neprijatelja u Stocu. Ocijenjeno je još da bi sve to doprinijelo daljem širenju i jačanju oružanih napada na okupatora i snaženju uvjerenja širokih narodnih masa u stolačkom kraju u ispravnost linije NOB-a i konačnu pobjedu partizana u borbi za slobodu.

PRIPREMANJE NAPADNE AKCIJE

Da bi napad na italijansku posadu u Dolu uspio, trebalo je prethodno spriječiti organizovanje i djelovanje četnika u Dabarskom polju i, istovremeno, pribaviti bliže podatke o neprijatelju u Stocu i okolini i procijeniti kako bi te njegove snage reagovale na predviđeni napad našeg bataljona. Te aktivnosti u Štabu i komandama četa obavljene su tokom zadnje dekade januara i početkom februara 1942. godine.

Vođe četnika tada su otvoreno sarađivale sa okupatorom, a sa svojim grupama organizovano i drsko djelovale protiv organizacija i pripadnika NOP-a na razne načine odvraćajući narod od borbe protiv okupatora, zbog čega je Štab bataljona i odlučio da ih razbije i likvidira. S tim ciljem Štab je napravio i razradio plan koji je bataljon 30. i 31. januara i 1. februara, realizovao sa Prvim udarnim hercegovačko-crnogorkim bataljonom, spriječivši tako četnike u Dabru da se organizuju i učvrste kao Dabarski četnički bataljon.[3'] Ovom akcijom bataljon je olakšao svoje pripreme i ubrzao napad na Italijane u Dolu.

Obraćajući se za pomoć pripadnicima i simpatizerima NOP-a u Stocu i okolnim mjestima, Štab bataljona je brzo prikupio još neke podatke o neprijatelju. Tako je utvrdio da neprijatelj drži svoje glavne snage u Stocu, a pomoćne u selima. Stolac je posjedao i branio bataljon italijanske vojske i tridesetak karabinijera, zatim satnija domobrana i oko 100 oružnika i ustaških milicionara. Sela Dabrica, Baranje, Komanje Brdo i Gornja Bitunja posjedali su i branili oružnici i ustaška milicija iz tih i obližnjih mjesta. Hidroelektranu je obezbjeđivalo desetak domobrana, a vodovod u Dolu oko 20 italijanskih vojnika. Pri takvom rasporedu, a s obzirom na značaj objekata u kanjonu Bregave, bilo je sigurno da će neprijatelj, čim sazna za napad na vodovod, intervenisati svojim snagama iz Stoca kanjonom prema Dolu, a vjerovatno i od Bitunje. Zbog toga je Štab bataljona zaključio da svoj napad, dok ga bude

[3>] Tom prilikom je 16 najistaknutijih saradnika okupatora i razbijača NOB-a uhapšeno i njih je prijeki vojni sud Prvog udarnog bataljona osudio na smrt strijeljanjem. Odmah su strijeljani: Vjekoslav Đurič, narednik bivše vojske, koljač i samozvani komandant četničkog bataljona, Đorđo Vukmanović, besposličar, aktivni saradnik njemačke tajne policije Gestapoa, Jevto Pešikan, bivši gostioničar, i Dušan Krnjević bez zanimanja. Uslovno na godinu dana i materijalno u korist partizanske vojske osuđeni su: Dušan Pekić, Tomo Vujović, Panto Đurič, Dušan, Vlado i Nikola Ivković (Vlado Ivković je poginuo kao partizan krajem maja 1942), Mićo i Obren Rogan, Krsto i Đorđo Pejović, Sava Mišković i Panto Vučurević.

izvodio i rušio vodovod u Dolu, mora osigurati od intervencije neprijateljskih snaga iz Stoca i Bitunje, te pojačati budnost i zaštitu slobodne teritorije.

Pripadnici Predoljske partizanske čete Pero i Todor Škrba i Slavko Brkić rodom iz Dola, postupajući po zadatku, kao mještani su organizovali nekoliko susreta sa pojedinim pripadnicima posadne jedinice i desetak dana osmatrali i pratili njihovo kretanje i ponašanje. Tako su utvrdili tačan sastav i naoružanje jedinice i ustanovili da njeni pripadnici svakodnevno, u grupama dva do pet i bez oružja, odlaze u obližnju kafanu, u kojoj se zabavljaju, igraju karte i razmenjuju sa mještanima neku »robu« za životne namirnice (jaja, kokoši, sir i dr.). Iz razgovora su zaključili da većina vojnika nije raspoložena da se bori - ako bi bili napadnuti. Zato je i zaključeno da prilikom napada iskoristimo njihove slabosti, navike i raspoloženja.

Zamjenik komandanta bataljona i komandiri četa koje su predviđene da neposredno učestvuju u izvođenju i osiguranju napada izašli su 11. februara na teren u Dolu - da osmotre neprijetelja i zemljište i preciznije odrede pravce, položaje i objekte napada. Utvrdili su tada i mjesto za prekid tt linija između Stoca i Dola. Odredili su mjesto osmatračnice za praćenje pokreta neprijateljskih snaga od Stoca kanjonom Bregave i od Komanjeg Brda prema Dolu, te utanačili signal za početak napada na te snage i mjesto sa koga će se on dati i sa koga će se usklađivati dejstva četa u toku napada. Tog dana u kanjonu su na lovu ribe zatečeni dvojica Stočana - Munir Rizvanbegović i Islam Jaganjac. Privedeni su u Berkoviće, gdje su, u Štabu bataljona, dali bliže podatke o neprijatelju u Stocu, a potom su vraćeni kućama.

Sa Avdom Bećom, Beširom Isakovićem i još nekim pripadnicima NOP-a iz Bitunje, tih dana je razgovarano i dogovoreno je da, prilikom našeg napada, preduzmu mjere i spriječe ili ublaže eventualni napad neprijateljskih snaga iz njihovog sela na naše snage u Dolu. Tim drugovima je Štab bataljona 12/13. februara uputio i pismo sa odgovarajućom porukom koje je iz Berkovića u Bitunju, na povratku u Stolac, odnio Islam Jaganjac.

Naš bataljon je tada, kako je rečeno, imao 11 četa, od kojih su Poplatska i Prebilovačka dejstvovale na teritoriji koju je kontrolisao neprijatelj (Poplatska je bila potčinjena Sitničkom NOP bataljonu), pa se sa njihovim učešćem u napadu nije računalo. Trusinjska četa iz pravca Nevesinja, a Dabrička četa iz pravca Dabrice, imale su zadatak da štite od neprijatelja oslobođenu teritoriju, pa se ni sa njihovim učešćem u napadu nije računalo. Ocijenjeno je da je preostalih sedam četa, »iako svi borci nijesu imali oružje, dovoljno za izvođenje i osiguranje predviđenog napada.«

Tako su, postupnim i planskim preduzimanjem raznih aktivnosti, akcija i mjera u bataljonu i na terenu - stvoreni uslovi da Štab bataljona donese odluku za napad.

DONOŠENJE ODLUKE ZA NAPAD

Štab bataljona je 12. februara, u Berkovićima, održao sastanak na kome je komandirima i političkim komesarima četa saopštio svoju zamisao za napad i ciljeve koje želi postići napadom na italijansku posadnu jedinicu u selu Do. U raspravi povodom toga, Dušan Škrbo, komandir Predoljske partizanske čete, predložio je da se ta posada zarobi i razoruža prevarom, bez borbe. Polazeći od već utvrđenih slabosti i na-

vika pripadnika te posade, on je rekao da se to može ostvariti u kafani Mitra Škrbe, u kojoj se oni sastaju, zabavljaju i trguju. Kafana je imala dvoja vrata - jedna od ceste na koja su ulazili gosti, a druga sa suprotne strane, koja su vlasniku služila za izlazak u baštu. Nastavljajući, Dušan reče: »Pored Todora Škrbe koji se za to pripremao, treba nam jedan čovjek, seljak, koji govori talijanski, a imamo takvog«. Mislio je na Vidoja Samardžića (Jokića), borca Mečanske partizanske čete. Todor, ili Vidoje, u određeno vreme bi otišao do vojnika u zgradu vodovoda, stupio s njima u razgovor, ponudio im prodaju »robe« pod povoljnim uslovima i pozvao ih da pođu u kafanu da to pogledaju i preuzmu, pa i da se zajednički počaste. Nakon ulaska vojnika u kafanu, Todor i Vidoje bi sjeli do ulaznih vrata od ceste i tako ih osigurali. Na vrata od bašte u kafanu bi iznenada upala grupa partizana i odlučnim nastupom savladala i zarobila vojnike. Stražare na objektu razoružali bi pozivom na predaju, uz obavijest da su opkoljeni. U slučaju neuspjeha, zarobljavanje i razoružanje posade obavilo bi se napadom.

Štab bataljona je usvojio prijedlog, donio odluku da se napad izvrši 13. februara u 14 sati, odredio čete za napad i za osiguranje napada i utvrdio njihove zadatke. Za napad i za osiguranje napada određene su Predoljska, Mečanska, Ljutodolska, Hateljska, Suzinjska i Milavička partizanska četa.

ZADACI ČETA U IZVOĐENJU I OSIGURANJU NAPADA

Predoljska četa dobila je zadatak da prevarom, a ako u tome ne uspije, onda napadom, razoruža i zarobi italijansku posadnu jedinicu, a potom s dijelom Suzinjske čete, poruši vodovodne uređaje u Dolu i, zavisno od situacije nizvodno prema Stocu, vodni kanal za hidroelektranu.

Mečanska, Ljutodolska i Hateljska četa imale su zadatak da se u noći 12/13. februara spuste u kanjon Bregave, posjednu položaj u vidu zasjede iznad ceste od Velikog Prijesipa do Čerjena, u središnjem dijelu sela Do, i na tim položajima ostanu prikrivene, a kad neprijateljske snage koje budu intervenisale iz Stoca, upadnu u rejon zasjeda - da ih iznenadno i energično napadnu, razbiju i, po mogućnosti, zarobe, ne dozvolivši im prodor cestom u selo Do.

Hrgudska četa je dobila zadatak da, sa položaja od tzv. Mrčevi Kuci do iznad Velikog Prijesipa, spriječi eventualni drugi napad neprijateljskih snaga iz Stoca, štiteći tako čete u borbi iz zasjede, a ako do te intervencije ne dođe - da četama u zasjedi pomogne u zarobljavanju neprijatelja sprečavajući njegovo izvlačenje prema Stocu.

Suzinjska četa imala je zadatak da dijelom snaga, sa položaja Varda - Senokos - Završje, osmatra prostor prema Bitanji i sa tog položaja dejstvuje po neprijateljskim snagama koje iz pravca Bitunje preko Kopljenovače pokušaju da vatrom ugroze naše čete u Dolu, a dijelom snaga, ako to bude trebalo, pomogne napad u Dolu i, zajedno sa Predoljskom četom, poruši vodovodne uređaje.

Milavačka četa dobila je zadatak da se prije početka napada u Dolu prikupi u rejonu Poda - uzvodni dio Bregave i da tu bude u pripravnosti, spremna za dejstvo po posebnom naređenju Štaba bataljona.

IZVOĐENJE NAPADA I RAZVOJ BORBE

Čete za osiguranje napada posjele su određene položaje u noći 12/13. februara, a Predoljska, dio Suzinjske i Milavička četa prikupile su se 13. februara oko podne u rejonu Poda - izvorni dio Bregave. Sa ove tri čete bili su i članovi Štaba bataljona koji su rukovodili napadom, osim zamjenika komandanta koji je rukovodio četama u zasjedi. Sa njim je prije početka napada uspostavljena kurirska veza.

Predoljska četa je dijelom snaga oko 13 sati neopaženo posjela položaj iznad ceste prema vodovodu i sa njegove zapadne strane, pripremivši se za napad na posadnu jedinicu, a manji dio snaga privukla je u baštu uz kafanski zid Mitra Škrbe. U isto vrijeme, a prema uputstvima datim u Štabu bataljona, Todor Škrba i Vidoje Samardžić Jokić stigli su pred kafanu sa magarcem natovarenim robom. Todor je stigao ispred zgrade u kojoj su bili pripadnici posadne jedinice i sa njima stupio u razgovor. Dok su razgovarali, mi smo s nestrpljenjem očekivali šta će se desiti. Odjednom smo opazili da su vojnici krenuli sa Todorom prema kafani. Bilo ih je 14 ili 15, ali sve bez pušaka. Kada su ušli u kafanu, Todor i Vidoje su se našli do ulaznih vrata. U tom trenutku na baštenska vrata je iznanda upala grupa partizana sa oružjem »na gotovs«, zahtijevajući odlučno: »Ruke uvis, predajte se, opkoljeni ste«.[4] Iznenađeni, bez oružja i uplašeni, svi Italijani su ustali s rukama podignutim uvis i - predali se. Samo je jedan od njih imao kod sebe ručnu bombu, koju je pokušao i da aktivira, ali je u tom spriječen.

Ovim je samo dio zadatka uspješno izvršen, jer je na straži i u zgradi vodovoda ostalo još pet vojnika, a tu je još bilo i cjelokupno naoružanje i druga oprema jedinice. Zato je podoficiru koga smo zarobili, inače komandiru te jedinice, preko tumača Vidoja naređeno da pismeno zapovijedi stražarima - da se predaju bez borbe. Komandir je prvo oklijevao, a onda je, ipak, napisao pismo, koje je Vidoje pročitao, odnio i uručio stražarima, rekavši im da su opkoljeni, ali i da će, ako se predaju bez borbe, sačuvati glave. Iako su u tom trenutku i sami vidjeli da su opkoljeni, vojnici se nijesu odmah predali. Kolebali su se dvadesetak minuta, a predali se tek na ponovljeni zahtjev njihovog komandira, kada je došao iz kafane u stražarnicu. Razoružavanjem i tih pet vojnika, italijanska posadna jedinica je u cjelini zarobljena, a time je i napad na posadu vodovoda u Dolu završen bez ispaljenog metka. Ovim je Predoljska četa uspješno izvršila prvi dio svoga zadatka, u čemu su značajnu ulogu imali Todor Škrba i Vidoje Samardžić Jokić. Nakon toga, četa je, sa dijelom Suzinjske čete, pristupila rušenju vodovodnih uređaja, izvršavajući tako i drugi dio svoga zadatka u Dolu.

U toj akciji zarobljeno je 20 italijanskih vojnika, među kojima i dvojica podoficira. Zarobljenici su odmah odvedeni u Berkoviće. Zaplijenjeno je: jedan puškomitraljez, 20 pušaka, dva pištolja, više ručnih bombi, veća količina municije i druge opreme. Veći broj pušaka i dio municije dati su Predoljskoj četi - za borce koji nijesu imali oružje.

Dok se onih pet vojnika u stražarnici kolebalo oko predaje, neko od njih je iskoristio telefonsku liniju, koja našom greškom nije pravovremeno prekinuta,[5] čime je njihova komanda u Stocu obaviještena o tome što se dešava u Dolu. Tako je neprijateljski garnizon alarmiran, pa je italijanski bataljon odmah upućen iz Stoca - da interveniše u Dolu. To smo saznali nekoliko dana kasnije.

[4] U grupi su bili: Dušan i Pero Škrba, Slavko, Rade i Gojko Brkić i Lazar Domazet.

[5] Telefonsku liniju trebalo je da prekine desetina boraca kojom je rukovodio Danilo Soldatić.

Vijest o uspješnom zarobljavanju italijanske posade i o rušenju vodovodnih uređaja u Dolu brzo se širila i pozitivno odrazila na borce i narod, a posebno na stanovnike Dola, koji su se prvi put osjetili slobodnim i našli u sastavu slobodne teritorije. Ispred kafane u kojoj su italijanski vojnici zarobljeni prikupila se i Milavićka četa. Tu smo se, sa njom i sa Suzinjskom četom, radovali pobjedi, pjevajući i igrajući. Tada je u kanjonu Bregave, nizvodno prema Stocu, bilo tiho, bez ikakvih znakova da je neprijatelj saznao za napad i iz Stoca krenuo u intervenciju prema Dolu. Ipak, Štab bataljona je, očekujući da će neprijatelj intervenisati, odlučio da u tom pravcu uputi Milavičku četu, radi ojačanja naših zasjeda. Četa je odmah krenula na izvršavanje zadatka.

Bilo je oko 16 sati. Kretala se cestom u koloni po četvorica pjevajući. Ali, nije odmakla ni 500 metara kad se odnekud iz pravca Stoca prolomila uraganska mitraljeska i puščana vatra, a odmah zatim su zaredale i eksplozije ručnih bombi i bacačkih mina. To je u dubokom i uskom kanjonu Bregave zastrašujuće djelovalo. Svi smo bili iznenađeni. Niko od nas nije znao šta se dešava. No, samo koji trenutak kasnije smo čuli iz tog pravca povike naših boraca: »Talijani, Talijani!«. Na cesti je, naime, došlo do borbe u susretu, prsa u prsa, između Milavičke čete i italijanske vojske koja je iz Stoca - prevozeći se u pet velikih kamiona sa mitraljezima isturenim na kabinama - krenula u napad na naše snage radi ponovnog posjedanja vodovoda u Dolu. Jedinica je prošla u kamionima ispred zasjede tri naše čete koje su imale zadatak da je razbiju i spriječe njen prodor u selo Do - a da one na nju nisu ispalile ni jednog metka. Svi smo se čudili kako je kolona propuštena. Tek uveče ćemo saznati da je zatajio signal za početak napada.[6]'

Stoga se Milavička četa našla sama u neravnopravnoj borbi, u kojoj su pale i naše prve žrtve. Ona je preuzela sav teret borbe i nosila ga sve dok na poprište nijesu pristigle i druge naše čete.

Našavši se u nepovoljnom položaju, na gotovo otvorenom prostoru, borci Milavičke čete su prilegli uz zemlju i pružili žilav otpor, prisilivši i neprijatelja da to radi. U takvoj situaciji Štab bataljona je naredio da se prekine sa rušenjem vodovoda i u pomoć Milavičkoj uputio Predoljsku i dio Suzinjske čete. Prilaz poprištu borbe sa istočne strane bio je nepovoljan, pa su borci tih četa morali da se uspnu oko 200 metara iznad ceste, praveći obilazak, kako bi sa sjeverne strane napali neprijatelja u njegov lijevi bok. Njihovim prelaskom u napad, skoro u isto vrijeme su se, sa desne strane od Čerjena, čuli povici naših boraca: »Juriš, drugovi!«, a ubrzo zatim i žestok vatreni nalet i eksplozije bombi. To je bio odlučan juriš nekoliko boraca iz Dola i iz najbližih zasjeda naših četa, u kome su se hrabrošću, jurišajući i napadajući bombama, istakli: Pero Brkić, Dušan Škrba, Pero Šutić i Božo Kundačina. Tako je upornom odbranom ispred vodovoda i istovremenim energičnim napadom naših snaga u lijevi bok i leđa neprijatelj odvojen od kamiona koje je koristio kao zaklone, zbačen sa ceste u bašte prema koritu Bregave i onemogućen u namjeri da se izvuče prema Stocu. Ovim uspjehom olakšan je položaj Milavičkoj četi i stvoreni su uslovi da se ona sredi, a bataljon je preuzeo inicijativu - da napada.

Okružen sa tri strane na uskom prostoru, u dubokom kanjonu Bregave, a i sa četvrte strane samom rijekom, neprijatelj se uporno branio, ali i dalje pokušavajući da se domogne vodovoda. Naše snage, ojačane

[6]> Utvrđeno je da čete u zasjedi nijesu prešle u napad zbog nesporazuma između zamjenika komandanta bataljona i nekih boraca. On je zbog toga smijenjen sa dužnosti.

borcima prispjelim iz četa koje su bile u zasjedi, preduzele su novi napad na frontu, u lijevi bok i u leđa neprijatelju. Borba se razgorjela, redali su se juriši naših boraca, ali i juriši neprijateljskih vojnika prema vodovodu. Neprijatelj je, koristeći korito rijeke i podzide u baštama, te bacačku vatru ispred mlinice Pećina, osvajao metar po metar prostora, primičući se vodovodu. Prateći takav razvoj borbe, Štab bataljona je ponovo reagovao tako što je Danila Soldatića sa jednom grupom boraca, među kojima su bili Pero i Stanko Škrba sa puškomitraljezom, uputio da se prebaci na lijevu obalu Bregave, preko tzv. Lalića-ćuprije, te da vatrom iz rejona Čardačine ugrozi i desni bok neprijateljskih snaga. Pojavom i dejstvom ove grupe boraca na lijevoj obali Bregave, neprijatelj je bio opkoljen i sabijen na uskom prostoru. Nastalo je iznenađenje i panika u njegovim redovima i od toga trenutka počeo je da jenjava njegov otpor i da mu se osipaju redovi. Jedna grupa vojnika, uspaničena, pokušala je da bježi niz korito Bregave, kako bi se izvukla iz obruča. Dočekana vatrom naših boraca, nije uspjela: svi su skočili u vodu i nestali u valovima brze i duboke Bregave. Druga grupa, od desetak vojnika, bježeći, uspjela je da se, preko ćuprije ispod mlinice Pećina, prebaci na lijevu obalu i odande se, stazom iz kanjona, izvuče na Komanje Brdo i stigne u Stolac. Ti vojnici su sjutradan pričali svojim zemljacima u Stocu kako su se oni i njihove kolege proveli u žestokoj borbi s partizanima u Dolu. Preostali, glavni, dio neprijateljskih snaga, opkoljen na uskom prostoru i izložen unakrsnoj vatri naših jedinica i nemoćan da se probije iz okruženja, povukao se i sklonio u zgradu i vodovodne prostorije pod zemljom. Nakon više poziva da se predaju i prijetnji da će, zajedno sa objektom, otići u vazduh ako to ne učine - što im je prenio naš tumač Vidoje Samardžić Jokić - neprijatelj je istakao bijelu krpu; Kapitulirao je i predao se našem bataljonu, nemoćan da se dalje bori.

Pred sumrak, dok su se ispred vodovoda u Dolu još vodile žestoke borbe između našeg i italijanskog bataljona, iz Stoca su prema ovom poprištu krenule nove neprijateljske snage, da pomognu borbu italijanskih jedinica. Kad je njihovo čelo izbilo na prostor između s. Todorovići i hidroelektrane na Bregavi - napala ih je Hrgudska partizanska četa, sa položaja ispod Mrčevih Kuka. Četa se za taj napad pravovremeno pripremila, jer je očekivala neprijatelja. Napad je bio munjevit i vatra precizna. U njemu su upotrebljene i kamene gromade, koje su pripremljene prethodne noći. Iznenađen mjestom, žestinom i načinom napada, neprijatelj je odustao od pokreta prema Dolu i, u paničnom bjekstvu, povukao se prema Stocu. Ovim okršajem završene su borbe Stolačkog bataljona u Dolu i kanjonu Bregave vođene 13. februara 1942. godine. Neprijatelju će biti potrebno više od tri mjeseca da bi se usudio da na ovom pravcu izvrši novi napad.

ISHOD BORBE I NEKE POUKE

Kapitulacijom i predajom italijanske vojske u Dolu, desetkovan je, a i više od toga, 1. bataljon 52. puka italijanske divizije »Kačatori dele Alpi«. U borbama koje su trajale gotovo četiri sata, zarobili smo oko 80 vojnika, među kojima tri podooficira i pet oficira (od kojih je jedan, kapetan Tolo, bio komandant bataljona i vršilac dužnosti komandanta garnizona u Stocu). Na mjestu gde su borbe vođene ostao je 21 leš italijanskih vojnika. Neutvrđen, ali ne manji od toga je i broj vojnika koji su se utopili u vodama valovite Bregave prilikom pokušaja da se spasu

od zarobljavanja.[7] Veliki broj vojnika je ranjen. Bilo ih je i među zarobljenicima i među onim vojnicima koji su, bježeći, uspjeli da, preko sela Komanje Brdo, umaknu u Stolac.

Zarobljeni vojnici su, noću 13/14. februara, sprovedeni iz Dola u Berkoviće. Sjutradan su se tu sreli sa svojim zemljacima iz posadne jedinice koja je istog dana, nešto prije njih, zarobljena prevarom u Dolu. Tih dana je u Berkovićima organizovan zarobljenički logor u koji su smještene obje grupe italijanskih vojnika. Njima se pridružilo i oko 45 njemačkih vojnika, koji su zarobljeni 10. marta 1942. godine u borbi na Badrljačama, između Stoca i Ljubinja.

Posmatrajući zarobljene italijanske vojnike pri odlaganju oružja u Dolu, zapazio sam da su mnogi posramljeni, ali presretni što su ostali u životu. Jedni su molili, drugi šutjeli i prezrivo posmatrali naše borce. Niko od njih nije više ličio na one gorde i prkosne Musolinijeve soldate, koji su ovdje, u Dolu, bili drski i uporni u borbi i samouvjereni u pobjedu, zaboravljajući da to nije njihova zemlja.

Bataljon je zaplijenio: dva teška minobacača sa 30 granata, dva laka minobacača sa 60 granata, tri mitraljeza, pet puškomitraljeza, preko 100 pušaka, oko 180 ručnih bombi, petnaestak pištolja, tri mašinke, više od 5000 metaka za puške i mitraljeze, dva dvogleda, jedan poljski telefon i veću količinu drugog materijala i vojne opreme. Zaplijenjeno je pet kamiona koji su, nakon demontiranja guma, akumulatora i drugih za nas korisnih dijelova, onesposobljeni i zapaljeni. Ovim je znatno ojačana borbena sposobnost Stolačkog bataljona.

U tim borbama bataljon je imao osam poginulih i pet ranjenih boraca i starješina. Iz Milavičke čete poginuli su: Jefto Popadić iz Zasada, komandir čete, učesnik u borbama od početka ustanka i izuzetno hrabar i sposoban starješina, te borci Mirko i Nikola Milićević iz Zasada, Aleksa Ivković iz Kljenka i Kosto Šinik iz Strupića. Iz ostalih četa su poginuli: Božo Kundačina iz Hatelja, borac Hateljske čete; Spasoje Radan iz Potkoma, borac Ljutodolske čete; Gojko Vukoje sa Trusine, borac Trusinske čete. Ranjeni su: Milan Popadić, Ljubo Grk, Vlado Duka i Mirko Kašiković, sva četvorica iz Milavičke čete, i Vaso Đurica iz Suzinjske čete. I pored neospornog uspjeha u borbi, ove žrtve su nam teško pale. Do njih je došlo, prije svega, zbog toga što čete u zasjedi nijesu izvršile svoj zadatak. Zato su pojedini borci i starješine otvoreno reagovali i tražili odgovornost. Tako je, kako je navedeno, smijenjen zamjenik komandanta bataljona, a neki borci su kažnjeni.

Poginule drugove smo sahranili, a ranjenike prenijeli iz Dola u Dabar, njihovim kućama. Njih je liječila dr Dana Bjelica-Pećanac. Dušan Grk i Risto Milošević posjetili su porodice poginulih boraca i, u svoje ime i u ime svih drugova boraca bataljona, izrazili im saučešće u bolu i zahvalnosti za djela koja su poginuli borci ostvarili u borbama za slobodu. Tom prilikom oni su porodicama uručili po jedan trofejni pištolj koji im je poklonio Štab bataljona. Poslije par dana oni su obišli i porodice ranjenih drugova i njima, takođe, uručili trofejne pištolje.

Vođene i uspješno završene borbe našeg bataljona protiv italijanskih snaga u Dolu nijesu bile ni prve ni poslednje njegove borbe. Ali, ove u Dolu bile su, sigurno, originalne, hrabre, po ukupnom ishodu i odjeku izuzetno značajne. One su najslavnije borbe koje je bataljon vodio i pobjede koje je izvojevao. Bataljon je u ovim borbama ispoljio svoju pravu vrijednost i, s pravom se može reći, položio ispit borbene zre-

[7] U aprilu, poslije opadanja nivoa vode, desetak leševa tih vojnika je nađeno u koritu rijeke, ispred pećina i na pješčanim ostrvcima.

losti. Pobjeda je, pored vojnog značaja, imala i ogroman politički odjek - među borcima u bataljonu i među narodom u stolačkom kraju i šire. Pokazalo se još jednom da se NOP nalazi u usponu i da su partizani odlučni i nesalomljivi narodni borci. To je shvatio i okupator sa svojim slugama. On je to indirektno javno priznao, zatraživši i stupivši u pregovore sa bataljonom oko svojih zarobljenika. Razvila se svijest i ojačalo raspoloženje boraca za nove i još odlučnije borbe protiv okupatora, do kojih će doći u slijedećim mjesecima. U Stocu i okolnim selima stvorena je politička klima i drugi uslovi za još organizovanije okupljanje masa i razvijanje političkog rada s narodom.

Poslije poraza u Dolu, italijanski okupatori su svoj garnizon u Stocu ojačali sa 800 vojnika, 40 karabinijera i 10 oficira, koji su došli iz Metkovića. Ali, ni oni nijesu bili spokojni, jer su u gradu i okolini, mjesecima, često napadani i uznemiravani, a u maju 1942. godine petnaestak dana su bili u blokadi.

Susretna borba Milavičke čete sa italijanskom kolonom iz Stoca na cesti u Dolu, ispred vodovoda, u kojoj je iznenađena i doživjela prve teške gubitke - posljedica je slabog rukovođenja našim četama u zasjedi i odsustva njihove odgovornosti za samoinicijativno preduzimanje napada na neprijatelja. Od tih četa, koje je trebalo da iz zasjede napadnu, razbiju i spriječe prodor neprijatelja u selo Do, s pravom se mnogo očekivalo. Ali, za njihovo ukupno djelovanje oko posjedanja i organizacije položaja na velikom prostoru, osmatranja kretanja neprijatelja, davanja znaka za početak napada (on je izostao) i organizacije sadejstva četa u napadu - degradiran je i učinjen odgovornim samo zamjenik komandanta bataljona. Čini se da samo to nije bilo dovoljno. Izostala je i samoinicijativa četa u preduzimanju napada. Nijedna od tri komande četa nije preuzela odgovornost da samoinicijativno napadne neprijateljsku kolonu, koja se ispred njihovih zasjeda neometano kretala prema Dolu.

Na propuste zamjenika komandanta bataljona i odsustvo inicijative u četama da same preduzmu napad na neprijatelja - možda je uticao i zamor. Naime, čete su u noći 12/13. februara prešle dug, vrletan i besputan teren dok su se spustile u kanjon Bregave i posjele određene položaje, tako da borci nijesu imali vremena za spavanje. Od posjedanja položaja do nailaska neprijateljskih snaga iz Stoca borci u zasjedama su morali biti prikriveni i budni, a to je trajalo desetak časova. Uz to, toga dana je bilo sunčano, pa je u kanjonu bilo toplo kao u majskim danima.

Uspješnom okončanju borbi našeg bataljona u Dolu doprinijeli su i pripadnici NOP u Bitunji tako što su svojom aktivnošću odvratili neprijateljske snage iz Bitunje da se angažuju u napadu prema Dolu.

Svaka borba, sa svojim ukupnim ishodom - bio on pozitivan ili negativan - predstavlja u ratu školu u kojoj se sticalo znanje i učilo ratovati. Mi u ratu, bar u vremenu o kome je ovdje riječ, nijesmo imali drugih škola za učenje ratne vještine. Učili smo se u borbama, postižući pobjede, ali trpeći i poraze. I ovdje smo pobijedili, ali smo imali i slabosti i nenadoknadivih ljudskih gubitaka. Izvukli smo pouke da tako nešto ne doživljavamo ubuduće.

VOJO ERCEG, LAZO CALIJA

ISTAKLI SMO CRVENU ZASTAVU

Uoči rata u selu Hatelji živjelo je oko 115 domaćinstava. Njegovi žitelji su bili zemljoradnici srednjeg imovnog stanja, po političkom opredjeljenju većinom pripadnici i pristaše Radikalne stranke. Na posljednjim predratnim izborima 1938. godine, selo je bilo pocijepano između opozicije i vladine stranke, pri čemu je većina glasala za vladinu stranku.

Uoči samog rata u selu je izvršena opšta mobilizacija. Većina obveznika iz Hatelja upućena je prema albanskoj granici. Ljudi su bili spremni da se bore za odbranu zemlje, a u rezervu su mjesecima gotovo stalno pozivani. Razumije se, i ovdje je bilo ljudi koji su željeli da izbjegnu rezervu, ali im nije bilo izbora. U vojsci su svi upoznati sa situacijom, a kada je kraljevska vojska kapitulirala, narod je bio žalostan i kivan na režim i generale. Zapravo, ljudi su više bili kivni na vladu koja je izdala zemlju nego na okupatora. Naročito su bili razočarani stariji ljudi. U narodu se brzo počelo pričati i pitati šta sada, poslije kapitulacije?

JUNSKI USTAŠKI POKOLJ

Niko nije znao da ljudima objasni nastalu situaciju, a mnogi su se s pravom bojali da će se desiti neko veliko zlo. Vojnici su se vraćali iz poražene vojske i u selu pričali kako je teško doživljena kapitulacija. Na frontu prema Albaniji su, kako su kazivali, gledali mlađe oficire kako plaču, jer nisu imali mogućnosti i prilike da se bore i potvrde kao rodoljubi.

Vojnici su se vraćali kućama uglavno bez oružja, u manjim grupama. A kada su došli u selo, ustaše su se već bile organizovale i odmah su počeli da razoružavaju ljude. Neki su se iz razbijenih jedinica vraćali besputicom i noću, ali su i oni bili izloženi ustaškom teroru i prisilnom oduzimanju oružja.

Uskoro su na Berkoviće izbili Italijani. Oni su takođe sakupljali oružje i vojnu opremu, ali bez sprovođenja terora, za razliku od ustaša koji su oružje kupile pod najvećom prijetnjom. Tako su i oni koji su donijeli oružje pod pritiskom jakog terora popuštali pred ustašama i predavali puške, municiju, bombe i slično. Do dizanja ustanka u selu je sačuvano svega oko 20 pušaka.

Nakon što su ustaše pokupile oružje, počele su na Berkoviće da pozivaju sve domaćine, pod izgovorom da treba da obave popis stanovništva. Većina domaćina se odazvala pozivu. Tamo im je upisano ime i na tome se sve završilo - bez vidljivih posljedica.

Kad je proglašena tzv. Nezavisna Država Hrvatska ljudi su bili naprosto ošamućeni razvojem događaja. Na Berkovićima su se odmah počele organizovati ustaše. Jedan broj Srba se međusobno dogovorio da se u ustaše obuku domaći Muslimani, koji će štititi narod. Čak su se dogovorili i pokupili dobrovoljne priloge za izdržavanje tih obučenih i ubačenih ustaša.

Na Berkovićima je organizovan rad ustaške vlasti. Odmah je formirana opština. Povjerenik je bio Osman Đulepa. Starješina voda, koji je imao 20-30 ustaša, bio je Hasan Jašarević, a ideološki vođa im je bio mladi hodža Brezić.

Ustaše su u svojoj propagandi zahtijevale da se niko ne odmiče od kuće. Rečeno je da će njihova vojska vršiti manevar i da će ubiti sve koje nađe u brdu.

Među zbunjenim Srbima iz Hatelja nije bilo nikakve organizovanosti. Ti ljudi, jednostavno, nisu znali šta treba da čine.

Prvi zločini ustaša bili su odvođenje u zatvor svih uglednijih ljudi u koje se sumnjalo da bi mogli oko sebe okupiti druge. Tako su oko 10. juna odveli M. Vaskovića, J. Bjelicu, Todora Radovića, Iliju Vaskovića koje su odmah likvidirali. U selu se smatralo da su oni odvedeni kao politički krivci.

Poslije tih prvih hapšenja uglednijih domaćina, počele su selom da krstare ustaške patrole. Pred veče bi dolazile u selo i zabranjivale ljudima svako udaljavanje od kuća. Ustaše su na sve moguće načine nastojale da to obezbijede.

Na Trusini se 23. juna oko 9 sati uveče čulo neko puškaranje. Ubrzo se saznalo da to nije bio nikakav napad, nego znak da se narod diže na ustanak. Po brdima se čula gromka pjesma i dozivanje.

Narode, dižimo se na ustanak, došla je Rusija!«

Danju, 24. juna, ustaše su na Berkovićima pobile sve ljude koje su bili uhvatili. Istovremeno im je došla pomoć iz Stoca. Otpočela je borba na Trusini.

Istog dana narod je izbjegao iz sela, pošto se saznalo za ubijanje ljudi na Berkovićima.

Sutradan, 25. juna, na Trusini je vođena žestoka frontalna borba. Ona je nastavljena i narednih devet dana. U toku borbe ustašama je došlo pojačanje, koje je trebalo da izvrši pokolj stanovništva na Berkovićima.

Drugog dana borbe na Trusini smrtno je ranjen Mujo Babić, koji je ovamo došao da obiđe front. Donijet je na Berkoviće, gde je naredio ustašama da poubijaju svakoga koga uhvate, što su ovi i uradili. Tako su ubili 105 ljudi iz Hatelja i Berkovića.

Ljudi srpske nacionalnosti otišli su na front na Trusinu. Svi su učestvovali u borbama, iako je većina bila bez oružja. Narod Hatelja se sklonio u zbijeg koji se nalazio iza fronta, u Bezdjetskoj ljuti.

Kad su se ustaše uvjerile da postojećim snagama ne mogu ugušiti ustanak, u pomoć im je, na Trusinu, stiglo pojačanje - kako se onda govorilo oko 2.000 ljudi, što je sigurno bilo dio neprijateljske propagande i izraz pretjerivanja i obmanjivanja.

Tako jake neprijateljeve snage, devetog dana borbe razbile su front na Trusini. Ustanici su bili prisiljeni da se povlače. Jedan od ljudi koji su predvodili grupe ustanika, Sava Kulić, bivši predsjednik opštine na Berkovićima, sklopio je dogovor sa ustašama na frontu na Trusini i na jrednom dijelu fronta je, sa svojom grupom, napustio položaje. Tako su ustaše zašle ustanicima iza leđa, pa su se morali brzo povlačiti i hitno napustiti položaje.

Početak ustanka u ovom kraju bio je spontan, bez neke posebne organizacije i izvršenih priprema. Narod se digao na oružje za odbranu golih života. U toj borbi našli su se zajedno i na istoj strani ljudi bliski režimu (Krsto Đerić, Vaso Gutić i dr.) i oni - takvih je bilo većina - koji su svoje ideje i borbu vezali za Rusiju, i u snazi te zemlje vidjeli zalog svoje pobjede, pa su zato istakli crvenu zastavu, stavili crvene oznake u znak solidarnosti i vezanosti sa Rusijom, u koju je narod duboko vjerovao, pored ostalog podstaknut i tradicionalnom vjerom ovog naroda u »majku Rusiju«.

Narod Hatelja se poslije razbijanja fronta na Trusini sklonio u zbjeg, koji se protezao od Bezđeđa do Somine u Crnoj Gori. Selo, dakle, nije bilo u zajedničkom zbjegu, nego je svako bježao onamo gde je mislio da će mu biti najbezbjednije.

Razbijanjem fronta ustaše su se sa Trusine vratile na Berkoviće. Njihovim povratkom, na Berkoviće je izišla i satnija domobrana. Glavešine tzv. Nezavisne Države Hrvatske vodile su lukavu politku - upućivale su domobrane da pozovu narod da se vrati kućama, jer su se ustaše bile kompromitovale i postale ozloglašene. Stvarno, domobrani su pozivali narod da se vrati kućama, što je bio dio politike Pavelića, smišljene na to da se narod vrati kućama - da bi se onda izvršio novi pokolj. U ovom slučaju većina naroda se i vratila kućama, a borci su ostali u brdu. Poneki ljudi bi se vraćali i prijavljivali domobranima, a onda ponovo bježali od kuća.

Pojedini domobrani, kao i novi starješina finanaca na Berkovićima, bili su stvarno pošteni ljudi i govorili su narodu da se čuva, jer bi ustaše mogle izvršiti ponovni pokolj. Saznavši za ono što su ustaše pripremale, narod se ponovo povukao u brda, u Bezđetsku ljut, sve do Crne Gore.

Period od razbijanja ustaničkog fronta na Trusini do napada ustanika na Berkoviće protekao je u znaku prikupljanja i kupovine oružja. Ljudi su odlazili u Crnu Goru i tamo nabaljali oružje. Tako su vršene pripreme i organizovana borba. U Hateljima je prikupljeno oko 50 pušaka.

20. avgusta 1941. godine, danju, na Kadijinu grobu na Trusini, održan je sastank ustanika i domobrana. U ime ustanika tu su bili Lazo Calija, Savo Mišković i Vojislav Đurić, a ispred domobrana poručnik Bošković, rodom Ličanin. Na sastanku je Boškoviću rečeno da će ustanici 25. avgusta, jurišem sa svih strana, napasti Berkoviće. Postavljen mu je jasan uslov: da se domobrani, čim zapuca, povuku prema Trusini, u pravcu Nevesinja. Rečeno mu je još i to da ustanici domobrane koji ne pruže otpor ne samo da neće dirati, nego će im omogućiti odlazak u Nevesinje.

Ustanici su održali reč: 25. avgusta je otpočeo opšti napad na Berkoviće, jurišem sa svih strana. Napad je u vojničkom smislu bio dobro pripremljen. Postignut je dogovor ustanika da se istovremeno otpočne napad sa južne strane Dabarskog polja, sa Hrguda, te sa sjeverne i istočne strane. Ugovoreni znak za početak opšteg napada bila je eksplozija bombe na Krču.

Kako je dogovoreno, tako je i urađeno. Čim se čula ekplozija bombe u Krču izvršen je opšti napad na Berkoviće, zapucalo je sa svih strana. Ustaše su pružile odlučan, ali kratkotrajan otpor. Čim su vidjeli da bježe domobrani - i oni su se demoralisali.

Berkovići su zauzeti. Domobrani su se predali, a ustaše - dijelom izginule a dijelom izbjegle. U Berkovićima se bilo sklonilo svo muslimansko stanovništvo sa područja Dabarske kotline, izuzev dvije familije. U napadu na Berkoviće učestvovala je i grupa izroda iz redova Crnogoraca, pljačkaši sa Simom Erakovićem na čelu. Oni su htjeli da pobiju Muslimane i opljačkaju njihovu imovinu. Za tu svoju akciju oni su našli pristalice među domaćim ljudima, što im i nije bilo teško jer je ranije izvršen pokolj Srba u Berkovićima, pa je bilo dosta osvetoljubivih elemenata. Bilo je poštenih ljudi koji su pokušali da spase muslimanski narod, ali kako ustanak nije bio politički pripremljen, to nije bilo ni politički organizovane i čvrste snage koja bi to obezbjeđivala, pa su ovi ljudi rizikovali svoje živote.

Kada su Berkovići oslobođeni narod se vratio kućama i počeo da obrađuje zemlju i sakuplja već prezrelu ljetinu.

Krajem avgusta 1941. godine preko Berkovića je potjerana velika grupa Muslimana sa područja Divina. Neki muškarci su ubijeni kod stanice na Berkovićima, a većina ih je bačena u jamu Čavkaticu. Bilo je i tada pokušaja da se spasu, ali se u tome nije uspjelo.

Početkom septembra 1941. godine u ovom kraju prestaju oružane borbe. Okolo se drže straže. Čitava Dabarska kotlina bila je slobodna teritorija. Tada niko u Hateljima nije imao vlast, ali su počinjale pripreme za stvaranje partizanske čete. U selo su dolazili Dušan Grk, Risto Milošević i Gojko Đurić, pa su sa mještanima u kućama Jova Đurića, Miče Kundačine i Milana Miškovića održavani sastanci na kojima se govorilo kakva treba da izgleda partizanska četa, šta je njen cilj i koji su joj zadaci. Četnički elementi, kao što su bili Vojo Đurić i Sava Mišković, suprotstavili su se tome i počeli okupljati ljude oko sebe, u čemu su imali i uspjeha. Na taj način selo je podijeljeno na dva tabora. Nakon izvršenih priprema i popisa dobrovoljaca, početkom novembra 1941. godine, u kući Milana Kundačine, formirana je i četnička četa. Mi smo se bojali da nas oni odmah ne napadnu.

Kada je formirana, naša četa je brojala 19 boraca. Za njenog komandira izabran je Mićo Kundačina, a za političkog komesara Danilo Đurica. Istog dana kada smo formirali četu izabrali smo seoski NOO, u koji su ušli: Vidoje Đurica Lugonja, Boško Đurica i Lazo Čalija.

Nastavljeno je sa radom na omasovljavanju čete, tako da je do kraja 1941. godine brojala 35 boraca, pretežno omladinaca. Stupanje u četu bilo je na dobrovoljnoj osnovi.

U toku 1941. godine četa nije izvodila neke veće oružane akcije. Ona se, u prvom redu, orijentisala na razbijanje četničkih elemenata u selu i pridobijanje naroda za NOP, pri čemu je dolazilo i do sukoba sa četnicima. Tako je u kući Branka Hajrovića, na sastanku održanom početkom decembra, došlo do sukoba sa četničkim elementima, tako da se zamalo sve završilo obračunom. Četnički elementi su tada bili u većini i imali su oko 70 pušaka.

Ubrzo je, 25. decembra 1941. godine, formiran Štab Stolačkog partizanskog bataljona. Štab je formiran u Suzini, u kući Jovice Đurića, da bi se u toku noći preselio na Berkoviće. Komandant bataljona bio je Sava Belović, a politički komesar Dušan Grk.

U sastav bataljona ušle su sljedeće čete: Milavićko-kljenačka, Suzina-Kubaš, Kubatovina, Potkubaš-Meča, Predolje i Do, Ljuti Do, Hatelji, Hrgud i Bračići, i Vlahovići. Četa boraca iz Hatelja bila je šesta po redu u formaciji sastava bataljona.

Istovremeno, dok smo mi stvarali partizansku četu - četnici su osnivali svoje četničke čete i formirali štab četničkog bataljona.

Štab Stolačkog partizanskog bataljona bio je smješten na Berkovićima, pa su i četnici htjeli da svoj štab smjeste u istom mjestu, u kuću Dušana Ivkovića. I zbog toga smo sa njima došli u sukob, jer nismo dozvolili da se i njihov štab smjesti na Berkoviće, iako su već bili došli sa crnom četničkom zastavom i pobili je pred kućom Ivkovića. Svađa je otpočela kada je četnički komandant Đurić komandovao da četnici otvore paljbu na nas. Srećom, niko od njih nije pucao. Nakon duže svađe razišli su se i svoj štab postavili u Kubatovini.

Nekoliko dana nakon ovoga sukoba, sa četnicima je pregovarano o tome da se sastanemo i nađemo rješenje o tome kako da se zajednički borimo protiv okupatora. Mesto za taj sastanak i razgovor određeno je kod crkve u Ljutom Dolu. Štabovi oba bataljona, a i jedan broj

boraca i jedne i druge jedinice, sastali su se na zakazanom mjestu i otpočeli pregovore. Štab Stolačkog partizanskog bataljona zahtijevao je da se zajednički borimo protiv okupatora i njegovih pomagača, dok se štab četničkog bataljona, naročito komandant Vjeko Đurić, sa time nije slagao, zapravo insistirao je samo na borbi protiv ustaša, ali ne i protiv okupatora, naglašavajući da mi protiv takve vojske i tehnike nismo u stanju da se borimo. Pri tome je došlo do žustre svađe između Save Belovića i Vjeke Đurića, pa nije ni čudo što na tom sastanku nije postignut nikakav sporazum.

Poslije formiranja, čete su poloxile zakletvu u Ljutom Dolu, pred kaluđerom Nikićem.

Oko 8. januara 1942. godine saznalo se da nam četnici prijete i da spremaju da protjeraju naš štab sa Berkovića. Zbog toga su komesar Dušan Grk, Vlado Duka, Mićo Kundačina i Danilo Đurica otišli na dogovor sa Brankom Šotrom u Milaviće. Zatražili smo pomoć Udarnog bataljona, jer se sami nismo mogli obračunati sa četnicima. Tako je 10. ili 11. januara na Berkoviće stigao Udarni bataljon. Mi smo uoči toga održali sastanak na kome smo dobili zadatke da saznamo gdje će koji četnički vođa zanoćiti.

Udarni bataljon je došao noću i pred zoru upao u Dabar, tačno obaviješten o kući i mjestu noćenja svakog četničkog vođe. Pred zoru su svi oni istovremeno pohvatani. Uhapšeni su i dovedeni u Štab Stolačkog partizanskog bataljona na Berkoviće. Onda su pozvani svi četnici da dođu na Berkoviće. Kada su došli, neke od njih smo odmah razoružali.

Većina vojnika Hateljske četničke čete na Berkoviće je došla sa zastavom, u stroju. Pošto su odsjeli, sa njima su razgovarali Dušan Grk i Vlado Šegrt, koji su ih nagovarali da pristupe partizanskoj četi. Oni su se nazivali četom »narodne vojske«, i kako ih je bilo znatno više nego partizana, tražili su da partizanska četa pređe u njihov sastav i da komandant te zajedničke jedinice bude njihov čovjek. Mi smo, razumije se, zahtijevali obrnuto. Na kraju, kada su kazali da nam neće pristupiti, Šegrt im je podviknuo:

»Pristupajte ili primite borbu!« Na to su odmah pristupili.

Zatim smo sjeli u Štab bataljona i raspravljali o tome šta da uradimo sa četničkim vođama. Riješeno je da se strijeljaju komandant četničkog bataljona Vjeko Đurić i gestapovski doušnik Đorđe Vukmanović, a ostali kazne materijalno i da ne smiju nositi petokrake (iz Hateljske čete P. Đurić i S. Mišković).

Sada je naša četa brojala oko 115 boraca, s tim što je 15 boraca otišlo sa Šegrtom.

Pošto smo raščistili sa četnicima, otpočeo je izbor i organizovanje narodne vlasti, jačanje četa i političko uzdizanje boraca.

Borci su postavljeni na straže po selu. Glavna straža bila je u Predolju.

Otpočeli smo sa akcijama rušenja puteva prema Stocu. U ovom periodu pripremana je oružana akcija na posadu u Dolu, na vrelu Bregave, gdje se nalazila stalna italijanska straža od 17 ili 18 vojnika, koja je čuvala vodovod. Odlučeno je da se ta posada likvidira 13. februara 1942. godine. Plan je bio da se dvije čete pošalju u zasedu, od centrale naviše prema Dolu, a sve ostale čete da se spuste niz Predolje u Suhoviće, na vrelu Bregave. U tom momentu poručili smo bitunjskim Muslimanima da ne pokušavaju da pucaju na nas, što su oni i učinili. Čete su na vrelo Bregave sišle oko 4 sata poslije podne i sklonile se po baštama, u blizini italijanske posade.

Prema planu, Todor Škrba, koji je bio službenik u Pločama i znao govoriti italijanski, i Vidoje Samardžić, bili su određeni da pregovaraju sa komandirom straže. Trebalo je neke od njegovih vojnika odvesti u gostionicu i častiti ih. Italijani su se uhvatili na taj mamac i sa njima je grupa naših boraca, sa Dušanom Grkom i Savom Belovićem, ušla u gostionicu i - Italijani su se predali. Telefonska veza je odmah prekinuta, a Milenko Šotra je natjerao jednog Italijana da napiše pismo Komandi u Stolac.

Ostalo je nepoznato kako su Italijani u Stocu brzo saznali za napad. Vjerovatno po tome što su vidjeli da je telefonska veza sa Dolom prekinuta. Bilo kako bilo - ovamo su uputili nekoliko kamiona sa vojskom. Borba je vođena do 7 sati uveče.

Italijani su opkoljeni i natjerani u Vrelo Bregave. Naši borci su sišli na cestu. Italijane smo našli u rezervoaru. Gojko Đurić, koji je znao italijanski, pozvao ih je i oni su se predali i odložili oružje. Oko 76 zarobljneih Italijana dotjerani su na Berkoviće. Mi smo imali sedam poginulih i dva ranjena borca. Zaplijenjeno je dosta oružja i municije. Dva kamiona smo uništili.

Sutradan smo jednog zarobljenika uputili u Stolac, sa zahtjevom da odmah iz njihovog garnizona šalju hranu zarobljenim Italijanima. Preko ovog »emisara« Italijani su od nas tražili pregovore. Nakon 5-6 dana pregovori su i održani u kući Tripa Brkića u Dolu. Našu stranu su predstavljali šestorica drugova među kojima su bili Dušan Grk, Miro Popara, Gojko Mihić, Todor Škrba i Lazo Ćalija. Ugovoreno je da na mjesto pregovora dođe šest Italijana, ali bez oružja. Niže od zakazanog mjesta prezidali smo cestu da nas ne bi iznenadili prodorom motorizacije.

Kad su počeli pregovori, italijanski major nam je predložio da mi ne napadamo Italijane, pa ni oni nas neće napadati. Na to im je Miro odlučno rekao:

»O tome nema ni razgovora! Možda ćemo vas noćas napasti u Stocu i goniti dok vas ne istjeramo iz naše zemlje!«

Tražili smo da šalju sljedovanje zarobljenicima. Major je rekao da oni to neće i da svako treba da hrani svoje zarobljenike. Miro im je odgovorio:

»Mi ih nemamo čime hraniti, jer su nam Italijani sve opljačkali.«

Bilo je 'onako kako smo zahtijevali. Tako je osam dana jedan Italijan, svaki dan na mazgi, dogonio hranu za njihove ljude u našem zarobljeništvu, što je imalo jakog političkog odraza na mase. Kako nismo imali hrane za zarobljene Italijane, dodijelili smo ih, po jednog ili dvojicu, imućnijim seljacima - da ih hrane a da im oni rade. Tako su Musolinijevi vojnici ovdje ostali sve do tzv. treće neprijateljeve ofanzive.

Poslije akcije u Dolu naše čete su, po potrebi borbe, odlazile u raznim pravcima. Neke od njih su se koncem aprila vratile u Dabar, pa smo pripremili akciju čišćenja terena preko Žegulja do Prebilovaca. U toj akciji osim našeg bataljona učetvovali su i Sitnički, Ljubinjski i neki dijelovi trebinjskih bataljona.

Zborno mjesto svim bataljonima pred akciju bila je škola u Vlahovićima. U školi je održano savjetovanje štabova i napravljen plan napada. Savjetovanju su prisustvovali komandant »južnog područja« Vlado Tomanović, njegov zamjenik Dušan Grk i komandanti svih bataljona.

Širi napad na ustaše na Žegulju, Vrsniku u Dubokoj počeo je sa šest bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda 28. aprila 1942. godine. Najžešće borbe vođene su u Dubokoj, a na ostalim mjestima nešto manje. Dok je razbijeno to uporište - neprijatelj nas nigdje više nije dočekao, sve do Prebilovaca.

Prvi maj smo proslavili u Burmazima, a uveče napali Hrasno. U toj akciji učestvovale su dvije čete iz Hatelja (jedna udarna).

Poslije uspješnog završetka te akcije, Hateljska četa se vratila u Dabar.

U tom periodu pripremana je četničko-italijanska ofanziva, pa je prirodno što su za nju saznali i četnički elementi. To je ta tzv. treća ofanziva i kada je ona otpočela nastala je panika. Tada se iz čitavog Dabra i Trusine okupilo oko 115 boraca i oni su sačekali Italijane u Rakovoj Nozi. Tu smo vodili borbu 24 časa, obavijestivši Štab bataljona da se iseli iz Berkovića i da evakuiše materijal, jer smo znali da nećemo moći izdržati. Predložili smo da narod, po mogućnosti, izbjegne. Svi naši magacini i bolnica evakuisani su u Dolove, prema Sitnici.

Odstupili smo oko 5 sati poslije podne. Tu je poginulo sedam boraca iz ove grupe. Povlačili smo se organizovano. Neki borci iz naše čete napustili su položaje i bježali. To je bio znak da su bili četnički elementi. Grupa koja se organizovano povlačila došla je u Dabar i prešla do Štaba bataljona u Dolove. U Dolovima smo naišli na organizovan zbjeg. Tu se nalazio tako reći čitav Dabar. To je bilo krajem ili u drugoj polovini maja 1942. godine. Tada je zapaljeno više sela u Dabru, među kojima i polovina Hatelja.

Budući da je popaljen Dabar u Štab bataljona je došao Dušan Grk, pa smo u Zadrvenici, prema Vlahovićima, napali Italijane i stjerali ih u Bituvnju. Onda smo sišli u Ljubomišje, gdje smo čuli da se u Dabru organizuju četnici. Počela su nam pristizati i pisma u kojima se četnici javljaju ko se od boraca smije vratiti u Dabar. Mi smo se organizovali i riješili da se vratimo u Dabar i razbijemo četnike.

Ono boraca što smo imali podijelili smo u četiri grupe. Jedan vod je uzeo Dušan Grk, drugi Kosto Đurica Mali, treći Mićo Kundačina, a četvrti Vidoje Samardžić. Pri tom smo Samardžića spremili da zaposjedne Trusinu, a mi smo krenuli da napadnemo Berkoviće.

Berkoviće smo napali 25. maja. Kada smo stigli do stanice, tamo smo našli oko 100 dojučerašnjih boraca, koji su se javljali četnicima. To ljudstvo smo razoružali. Oni nisu ni pružali otpor. Neke četničke vođe su pobjegle u Nevesinje, a neke smo, kao Spasoja Rogana, uhvatili, ali ih nismo likvidirali, nego svima vratili oružje i rekli im da sutradan svi dođu u Štab našeg bataljona u Dolove.

Sutradan smo svi došli u Dolove. Bilo, nas je oko 250. Tu smo, uglavnom politički, ubjeđivali ljude. Tada smo od Šegrta dobili pismo u kome nam javlja da je u opasnosti bolnica u Zvijerini. Formirana je grupa od oko 100 boraca i sa njom je pošao Dušan Grk. Borci koji su ostali dobili su naređenje da poruše cestu u Suoriću, što su i učinili. Tada je nastalo rasulo i u roku od par dana došlo je do odstupanja naših snaga prema Bosni, a Dabrom su zavladali četnici. Iz Hatelja su za Bosnu odstupila dva borca.

Iste večeri kada je u Hatelju, novembra 1941. godine, formirana četa - osnovan je i Seoski narodnooslobodilački odbor.

Opštinski NO odbor za Berkoviće formiran je oko 10. januara 1942. godine. Izvršni odbor su činila tri člana. Predsjednik je bio Lazo Čalija, a članovi Vojin Ćupina iz Bračića i Vukan Belović sa Hrguda. Plenum Opštinskog NOO činili su predsjednici i sekretari svih seoskih NO odbora sa područja opštine. Iz Hatelja to su bili Vidoje i Boško Đurica. Sjedište odbora bilo je u kući Milana Vukovića, na Berkovićima.

Zadaci Opštinskog NOO bili su da tijesno sarađuje sa seoskim odborima u rješavanju raznih pitanja NOP-a. Recimo, na Berkovićima smo stalno imali jedan broj boraca, pa je tu morala biti i kuhinja, a »ma-

gacin« nam je bio sam narod! Za ishranu te vojske mi smo, kao Opštinski NO odbor, određivali koliko koji seoski odbor, kojeg dana, ima poslati pečenih hljebova, a hrana se kuvala na Berkovićima. Odbor se starao o obradi zemlje boraca koji su se nalazili u jedinicama. To je bilo tako organizovano da nigdje nije ostalo ni parče neobrađene zemlje.

Odbor se brinuo o prikupljanju odjeće, obuće i drugog što je trebalo za vojsku. Na primjer, kada je od više četa formirana jedna od 102 borca, mi smo za nju prikupljali svu vojničku opremu osim cipela. Ta četa je potpuno opremljena otišla u sastav Udarnog bataljona.

Seoski odbori su formirali svoje straže, koje su noću krstarile selima. Odbor je davao i propusnice za kretanje. Vlast je, naime, kontrolisala čitav teren i ostvarivala uvid u to ko se i kuda kreće po selu i široj okolini.

Odbori su imali stalni zadatak i da se povezuju sa saradnicima - poznanicima u Stocu ili Mostaru, odakle se preko njih dobijao sanitetski i pisaći materijal i razne druge potrebe za NOP.

U organizaciji opštinskog NOO na Berkovićima je organizovana partizanska bolnica sa pet kreveta u kojoj su radili dr Safet Mujić i dr Dana Pećanac. Stalni bolničar je bio B. Kojo iz Stoca.

Odbori su organizovali i svoje priručne magacine iz kojih je izdavana hrana siromašnim ljudima ili izbjeglicama. Odbor se morao brinuti o smještaju i ishrani ovih ljudi, naročito nejači.

U proljeće 1942. godine u svim selima su organizovani analfabetski tečajevi. U Hateljima tečaj je radio na Gorici, u crkvenoj kući. Tečajem je najprije rukovodio Dušan Stanić, a kasnije Drago Kokotović, učitelj koji je radio sa redovnim učenicima.

Kako se sa razvojem NOP-a ukazala potreba za formiranjem viših organa vlasti, na Berkovićima je, krajem marta ili početkom aprila 1942. godine, formiran i Sreski NOO. Za prvog predsjednika izabran je Vojin Ćupina.

Ubrzo je na Berkovićima, 17. aprila 1942. godine, formiran i Oblasni NOO za Hercegovinu.

Povlačenjem glavnine naših snaga prema Bosni svi NOO su prestali da postoje.

Partijske organizacije u Hateljima uoči rata nisu postojale, a nije bilo ni članova Partije iz ovog sela.

Poslije formiranja naše čete, novembra 1941. godine, Risto Milošević je počeo da radi politički sa nekim ljudima iz našeg sela, koji su ubrzo postali kandidati za članove KPJ. On je radio sa komandirom čete Mićom Kundačinom, političkim komesarom Danilom Đuricom, predsjednikom seoskog NOO B. Đuricom, sekretarom NOO Vidojem Đuricom i zamjenikom komesara čete Lazom Galijom.

Rad sa kandidatima za članove KPJ počeo je krajem novembra ili početkom decembra 1941. godine, a već početkom januara 1942. godine svih pet navedenih drugova su primljeni u Partiju. Na sastanku u kući Mije Lugonje od njih petorice formirana je partijska ćelija KPJ. Za njenog sekretara izabran je Danilo Lugonja.

Od osnivanja ćelije KPJ u selu do povlačenja naših snaga za Bosnu, partijska organizacija je proširena sa 5-6 novih članova. Bilo je i 5-6 kandidata za članove Partije, uglavnom iz redova skojevaca.

Glavni zadatak partijske ćelije bio je politički rad, uglavnom sa članovima SKOJ-a, ali i sa masama. Ovo drugo i zbog toga jer smo imali velikih problema sa četničkim elementima koji su u selu bili u većini, te se radilo na njihovom raskrinkavanju i pridobijanju što više ljudi za NOP.

Partijska organizacija je vodila brigu o cjelokupnom životu u selu, donosila zaključke o svim pitanjima i oni su sprovođeni preko organa vlasti, aktiva SKOJ-a i kasnije odbora AFŽ, a najčešće preko komande čete.

U vreme povlačenja naših snaga za Bosnu, u Hateljima je bilo oko 10 članova Partije. Neki od njih, kao nekadašnji komandir partizanske čete Maksim Bačević i komesar čete Gojko Mišković, izdali su Partiju i kod četnika postali komandir i zamjenik komandira čete. Kao članovi Partije oni su znali i otkrili sve druge komuniste u selu, pa su ovi pohapšeni i podvrgnuti teroru, kao i svi borci koji su dobrovoljno stupili u partizane. To je otežalo i, skoro, onemogućilo rad onih članova koji su ostali vjerni Partiji i bili spremni da izvršavaju sve partijske zadatke. Četnici su takođe progonili i jedan broj skojevaca.

Od 10 članova, na liniji Partije su ostala sedmorica. Oni se nisu pokolebali pred četničkim terorom.

Od odstupanja partizana za Bosnu do 12. jula 1942. godine rad partijske organizacije je bio nemoguć. Naime, 11. jula uveče na našem terenu se pojavio ilegalni partijski radnik Gojko Mihić. On se javio sestri Cviji Radović, gdje je uspostavio kontakt sa Mićom Kundačinom i Ilijom Dukom. Poslije 3-4 dana održan je sastanak u Barama, kome su iz Hatelja prisustvovali Boško i Vidoje Đurica.

Dolaskom Gojka Mihića partijska organizacija u Hateljima se, ipak, povezala i otpočela partijski rad. Ubrzo su počele stizati radio-vijesti i leci. Osjetivši rad Partije, četnici su odgovorili pojačanim terorom. Neki članovi Partije, kao Danilo Đurica i Lazo Čalija ubrzo su zatvoreni, a nešto kasnije i Mićo Kundačina.

U Zanaglini, kod Pere Okuke, 18. oktobra 1942. godine održanje sastanak kojim je rukovodio Gojko Mihić, a kome je prisustvovalo 35-40 komunista iz Dabarske kotline, Vlahovića, Poplata, Hrguda i Predolja. Sastanku je iz Hatelja prisustvovao Mićo Kundačina. Gojko je komuniste upoznao sa čitavom situacijom i uslovima rada članova Partije. Zauzet je stav da se članovi KPJ sačuvaju pa, ako se mora, da stupaju u četničke redove, ali da se i tamo, po njihovom držanju i djelovanju osjeti da su komunisti. Tu je imenovan i štab bataljona koji bi, u datom momentu, okupio ljude i organizovao pravi bataljon. Za komandanta je određen Milan Domazet, a za komesara Lazo Domazet. Dobili smo i letke koje smo rasturali po Dabru. Ti leci su dospjeli takoreći svugdje, pa čak i do Štaba četničkog komandanta Ilića. Na ovo su četnici odgovorili terorom. Neki članovi KPJ, kao Danilo Đurica, prešli su u ilegalstvo. Pojedini članovi KPJ bili su, pak, prisiljeni da odu u četnike. Tako je to ostalo sve do uoči tzv. četvrte ofanzive.

U januaru 1942. godine u Hateljima su otpočele pripreme za formiranje aktiva SKOJ-a. Ponajviše je Ratko Bajić okupljao omladinu, objašnjavao joj cilj borbe partizana i zadatke organizacije SKOJ-a. Na sastanku 2. februara 1942. godine osnovana je organizacija SKOJ-a u Hateljima. Istog dana održan je prvi sastanak. Pri formiranju, aktiv je brojio 10-12 članova. Sekretar skojevskog aktiva bio je Đorđe Đurica, a organizacioni sekretar Janko Kundačina. Organizacija je brzo proširivana, tako da je uoči povlačenja partizana prema Bosni brojala oko 30 članova.

Skojevski aktiv je radio na političkom organizovanju ostale omladine. Izvršen je i popis dobrovoljaca za aktiv NOSOBiH-a. Gotovo sva omladina je pristupila tom aktivu.

Aktiv skojevaca je organizovao i prenošenje pošte, prikupljanje dobrovoljnih priloga za vojsku (čarape, džemperi, duvan, hrana i dr.).

Stražu u selu je, kako je rečeno, organizovao NOO, ali su na straži većinom bili članovi SKOJ-a.

Organizovana je i higijenska služba. Obavezno jednom sedmično išlo se kroz selo radi kontrole higijene. Tamo gdje nije imao ko da počisti - skojevci su to sami radili, ili taj zadatak davali članovima NOSOBiH-a.

Pošto smo organizovali omladinski aktiv, formirali smo i radnu četu, koja je brojala oko 40 omladinaca i omladinki. Četa je podijeljena u četiri desetine. Podijeljeni u grupe i smjene, mladi su obrađivali zemlju poginulih boraca ili boraca koji su se nalazili u jedinicama. Omladina je bila stalno na raspolaganju drugovima iz NOO i izvršavala je i druge zadatke. Na svim navedenim zadacima radili smo odlučno sve do odstupanja naših snaga za Bosnu.

Prvog maja 1942. godine na Berkovićima je pripremljena velika slobodarska svečanost. Omladina je očistila i uredila čitava sela, a naročito Berkoviće, a uveče uoči Prvog maja, po svim brdima su zapaljene vatre, dok su prije toga po zidovima i stijenama ispisane borbene parole.

Ujutru se sva omladina pod zastavom okupila na Berkovićima, odakle smo krenuli na uranak i u susret divinskoj omladini. Susreli smo se u selu Vrijesci. Uz pjesmu, sa velikim oduševljenjem i parolama - svi smo došli na Berkoviće gdje je održan veliki narodni zbor, uz silno svenarodno veselje. Na zbor je omladina došla iz svih sela divinske i dabarske opštine.

Krajem marta 1942. godine na Berkovićima je formiran Opštinski komitet SKOJ-a. Sekretar je bio Ratko Bajić, a njegovi članovi Jelica (Đurica) Šetka, Janko Kundačina, Đorđo Đurica i Anđa Bogdanović iz Hatelja. Članovi Komiteta iz drugih sela bili su skojevci: Radojka Marić iz Predolja, Risto Mihić i Milena Medan iz Bračića, Radovan Dobranić iz Meče, Božo Samardžija iz Ljutog Dola, Đuro Belović sa Hrguda, Boško Čolić sa Vlahovića, Čedo Grba iz Kubaša, Milan Grk iz Kljenka, Božo Đurica iz Suzine i drugi. Komitet je brojao 19 ili 20 članova.

Opštinsko skojevsko rukovodstvo organizovalo je radnu brigadu sastavljenu od omladine iz Dabarske kotline. Brigada je radila na obradi zemlje u Dabru, a jednom prilikom je izašla i u Burmaze, da tamo obrađuje zemlju. Ove akcije imale su veliki politički odraz, jer su omogućavale upoznavanje i približavanje omladine iz raznih sela.

U vrijeme četničke vladavine rad SKOJ-a je potpuno zamro, a uslova za njegov rad nije ni bilo. Jedan broj skojevaca pristupio je četnicima i oni su otkrili mnoge koji su ostali vjerni NOP-u.

U Hateljima je organizacija AFŽ osnovana u drugoj polovini februara 1942. godine. Na njenom stvaranju radila je partijska ćelija. U Hateljima je formiran seoski odbor AFŽ-a u kome su bile: Mara Kundačina, Darinka Čalija, Dušanka Ćupina, Ljuba Bogdanović, Anđa Đurica Lugonja i Jelica Đurica.

U martu ili aprilu 1942. godine formiran je i Opštinski odbor AFŽ-a. Predsjednik ovog rukovodstva žena bila je Rista Duka, a njegovi članovi Ljuba Bogdanović i Jelica Đurica iz Hatelja. Svi odbori AFŽ-a radili su na prikupljanju dobrovoljnih priloga za vojsku, a najčešće na obezbjeđivanju hrane za jedinice i potrebe za ranjenike. Žene su pekle hljeb za vojsku. Njihov stalni zadatak je bio održavanje higijene u selu. Angažovane su i na držanju straža.

Posebna pažnja posvećena je političkom radu sa ženama. Zadatak je bio da se žene upoznaju sa ciljevima naše borbe, kako bi se u nju što svestranije uključile i, što je bilo veoma aktuelno i važno, da ne bi ometale svoju djecu da rade u omladinskoj ili skojevskoj organizaciji.

Ovdje treba reći da su u početku neke majke ometale svoje kćerke - djevojke da odlaze na skojevske sastanke.

Kao što je rečeno, uporedo sa formiranjem partizanske čete u Hatelju (na početku 19, a nešto kasnije oko 30-35 boraca), četnici su takođe formirali svoju, znatno brojniju četu (preko 70 ljudi pod puškama). Dolaskom Udarnog bataljona četnici su bili prisiljeni da stupe u partizanske jedinice, iako su po svojoj ideji i dalje, dobrim dijelom, ostali četnici. To se naročito pokazalo sa nastupanjem italijansko-četničke ofanzive, krajem maja i početkom juna 1942. godine, kada su ovi borci, bez oklijevanjaa, pristupili četnicima. Među njima bio je i manji broj kolebljivaca, koji nisu bili izraziti četnici, ali su im i oni pristupili jer nisu morali da idu u borbu.

Prilikom te ofanzive, u napad na Dabar su sa Italijanima nastupali i četnici iz Nevesinja i Gacka. Oni su popalili i opljačkali Dabar.

Desetak dana poslije paljenja Dabra i odstupanja naših snaga prema Bosni došle su četničke vođe iz Nevesinja, sa Petrom Samardžićem na čelu, i održale veliki zbor na Berkovićima. Petar je govorio narodu, klevećući NOP i veličajući četnički pokret i srpstvo, ubjeđujući narod da ne vodi borbu protiv okupatora i ne gine uzalud.

Na tom zboru su formirane seoske četničke čete, pa tako i Hateljska. Njen komandir je bio Maksim Bačević, a njegov zamjenik Gojko Mišković. Istog dana je formiran i štab četničkog bataljona, za čijeg je komandanta izabran Spasoje Rogan.

Četnicima je još na tom zboru obećano, kao što je kasnije i činjeno - da će im hranu davati Italijani. Dijeljeno je brašno i četničkim familijama.

Pored štaba četnici su formirali i vojni sud.

ŠAMIJA BUBIĆ-SLIPIČEVIĆ

BORBE I OTPORI U MOSTARU

Rat me je zatekao u Mostaru. Njegovim početkom nisam bila iznenađenja, kao ni dio mojih drugova, jer smo o ratnim opasnostima koje prijete našoj zemlji stalno govorili, između ostalog i o demonstracijama 27. marta 1941. godine. Mnogi drugovi su se tada našli u uniformi. Mobilisani su za odbranu zemlje, ali su se brzo vratili kućama. I Mujo Pašić je krenuo sa vojskom. Pošlo je još radnika iz Mostara da brane zemlju. Preko Kalinovika, Pašić je stigao u Sarajevo. Pričao mi je da im je tu pomogao Avdo Humo. On im je našao civilna odijela da se presvuku kako ne bi pali u zarobljeništvo, te omogućio da se prebace do Mostara.

U međuvremenu, prije nego što se Pašić vratio, preselili smo se u novi stan. Pašić nam je i tu dolazio. Počeo je okupljati drugove. Govorio je da je u Sarajevu bio »sa drugovima iz Pokrajinskog«. Na drugove u Mostaru je prenosio nove zadatke. Najčešće su tada k njemu dolazili dr Safet Mujić, Karlo Batko i Jusuf Čevro. Raspravljali su o predstojećim zadacima. Povremeno, kada bih im unijela kafu, čula bih riječi o zadacima na prikupljanju oružja, vojne opreme i sanitetskog materijala.

Posebno je Pašić tražio od drugova da se u tim složenim uslovima čuvaju i okupatorskih snaga i izdajnika. Meni je dao zadatak da se angažujem na organizovanju sanitetskih kurseva i prikupljanju medicinskog materijala, jer je na tom poslu, kako je govorio, bilo najprikladnije da se angažuju drugarice. Prenijela sam taj zadatak na svoje drugarice.

Prihvatile smo se posla. Prvi sanitetski kurs održale smo u kući Nijaze - Nade Bajat. Kursom je rukovodila Dobrila Grđić. Ponekada je na taj kurs dolazio i dr Mujić koji nam je svojim savjetima mnogo pomagao. Tada sam stanovala u kući Đukića, koja se nalazila iznad Cereale, a u blizini kuće Govedarica. Svakog dana tu su se okupljali: Mujo Pašić, Karlo Batko, Jusuf Čevro, Muhamed Grebo Hama, dr Safet Mujić i još neki. Razgovarali su o toku priprema za borbu. Tu su podnošeni i izvještaji o izvršenim zadacima. Kada sam im rekla da je organizovan sanitetski kurs koji pohađaju drugarice, a što je potvrdio i dr Mujić, bilo im je drago. U najkraćem, tu su razmjenjivane sve informacije. Tu sam čula da se priprema odred koji će izaći iz grada.

U vrijeme priprema odreda ja sam se razboljela. Prebacili su me u bolnicu i operisali mi slijepo crijevo. Dok sam bila u bolnici, gdje sam ležala sedam dana, jedne noći su mi u posjetu došli Mujo Pašić i dr Mujić. Na sebi su imali bijele bolničke mantile. Tada su mi rekli da će odred krenuti. Ja sam se našalila: »Zar nećete sačekati da vas ispratim?«

Nakon izlaska iz bolnice brzo sam se kod kuće oporavila. Doznala sam da je polovinom jula 1941. godine iz grada krenuo prvi odred. Nisam znala ko se sve u odredu nalazio, osim da su otišli Pašić i dr Mujić.

Samo dan kasnije nakon odlaska odreda otišla sam u kuću Fejića. Očekivala sam da bi tamo mogao doći kurir i reći kako se odred izvukao iz grada. Dok smo sjedjeli u avliji, primijetila sam, gledajući u pravcu brda, da se neko pojavljuje i da nešto rukama objašnjava. Nisam znala o čemu se radi. Zbog prisustva Zejne Hadrović, njene sestre i još nekih žena, ništa nisam rekla. Kada je Fejićka izašla u sobu, krenula sam za njom. Rekla sam joj da sam primijetila kako neko maše sa brda. Ona je povikala: »Da mi se djeci nije nešto dogodilo!« Predložila sam da se žene raziđu. Fejićka je izašla u avliju i okupljenim ženama rekla da je u velikoj žurbi jer će joj neki ugledni gosti doći na sijelo. One su se razišle. Krenula sam do Ahmeta Pintula i ispričala mu šta sam vidjela. Izašli smo na avlijska vrata, pa se i on osvjedočio u ono što sam ja vidjela. Pozvali smo Mehu Arapa. Rekli smo mu da nešto nije u redu. Oni su krenuli iz dva pravca prema mjestu gdje je bio nepoznati. Sa nestrpljenjem sam očekivala njihov povratak. Kada su došli rekli su mi da su se vratili Mujo Pašić, Savo Medan i još jedan drug i da ih je Zija Ševa, koji je došao prije njih, smjestio u sklonište u njihovom vinogradu. Pripremila sam im večeru i vodu.

Kako se tu nisu osjećali sigurnim, poručili su da im se potraži drugo sklonište. Obratili smo se Urošu Avdaloviću, upravitelju škole u Luci. On je dozvolio da se smjeste u potkrovlje zgrade. Nosila sam, kako mi je rečeno, hranu za tri druga. Hranu sam donosila do Danice Milićević, koju sam od ranije poznavala. Ona je hranu preko zida dodavala ženi Avdalovića, a ona ju je odnosila skrivenim drugovima. Ostali su tu nekoliko dana.

Veliki udarac za pokret predstavljao je gubitak Jusufa Čevre. On je pao u ruke policije upravo dok su se Pašić i drugovi nalazili u potkrovlju škole. I njima je prijetila opasnost da budu otkriveni. Zahtijevali su da se prebace na sigurnije mjesto. Jedne večeri policija je obilazila školu. Drugovi su bili na malom prostoru između dva odžaka tako da su ostali neprimijećeni. Pašić je nakon toga insistirao na tome da mu se

nađe sigurnije sklonište. Našla sam stan u kući Lakišića u Ćišića-sokaku. Tu su prešli Pašić i Medan. Po njih sam krenula sa Mehom Kapićem, koji je u slučaju potrebe trebalo da bude obezbijeđenje. Kapić je nosio pištolj, a meni je dao bombu. Srećom, oružja nam nije trebalo. U novoiznajmljenoj kući nismo dugo ostali. Prešli smo u kuću Derve Hadžiomana, koja se nalazila u današnjoj Titovoj ulici. Bio je to dobar stan, kao stvoren za ilegalne radnike. Pružao je uslove za odstupnicu. U slučaju da se policija pojavila, moglo se pobjeći kroz prozor u baštu, a odatle ili na sokak ili uzbrdo. Nakon dolaska u kuću upoznala sam ih sa mogućnostima odstupanja.

Nekoliko dana kasnije stigla je poruka da se Medan spremi, jer će po njega doći veza. Tako je i bilo. Javljeno nam je da je napustio Mostar. Dok je tu bio Pašić, dolazio je Muhamed Grebo Hama. On je, poslije jednog studenta koji je kratko vrijeme nakon ubistva Ćevre bio sekretar, vršio dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Cesto je razgovarao sa Pašićem. Kasnije je počeo dolaziti i Džemal Bijedić.

Pitala sam Pašića šta se desilo sa odredom. Ispričao mi je đa su nastradali zbog nebudnosti. Kada su se probili do Jarac-kuka, stali su da se odmore. Poslali su Dolu Balaća da vidi ko živi u okolnim selima. Međutim, prije nego što je došao u selo, presrela ga je patrola seoskih ustaša i odmah mu vezala ruke. Kako su ga poveli u pravcu odakle je i došao, on je u jednom trenutku zaprijetio svojim pratiocima, govoreći da su njegovi drugovi u blizini. Time je htio drugovima dati mogućnost da se pripreme, ali ga oni nisu čuli. Ustaše su odmah otvorile vatru. Neiskustvo je skupo plaćeno. Pripadnici odreda su se, nakon pucnjave, razbježali. Esad Fejić je pružio otpor, ali su ga ranili u ruku i zarobili.

Pašić je često, posebno kada mu je dr Mujić dolazio, detaljno analizirao kako je do toga došlo. Čak je objašnjavao gdje se ko od njih u trenutku okršaja nalazio. Kada su mu prenijeli odluku o kažnjavanju, bio je ljut. Govorio je da oni nisu jedini krivci za to što se desilo. Dolazio je i Avdo Humo. Jednom prilikom su sedam dana i sedam noći, sa malim prekidima, raspravljali o tome. Pašić je izuzetno žalio što se to dogodilo. Zato mu je bilo veoma drago kada su mu Humo i Grebo rekli da je osnovan drugi odred polovinom avgusta. Poslije odlaska Hume, kod Pašića su sve češće iz Mostara dolazili Grebo i Bijedić. Pričali su mu šta se događalo u gradu, donosili su poruke. Dolazili su i Jakov Baruh i Franc Strmole, španski borac. Oni su tu bili duže vrijeme, sve dok nisu uspostavili vezu i otišli iz grada.

Sjećam se da je Pašić bio u Mostaru u vrijeme demonstracija žena. Tada smo u kvartovima imali dobro organizovane žene. Djelovali su odbor i pododbor. Kada sam pošla na demonstracije, Pašić mi je rekao: »Vodi računa da im ne padneš u ruke, znaš koga si ovdje sve ostavila!« Mislio je na Baruha, Strmola i Pašića.

Demonstracijama su prethodile dobro organizovane pripreme. Upoznavale smo žene sa cjelokupnom situacijom, sa već formiranim partizanskim bataljonom na Boračkom jezeru, sa stanjem na frontovima, ali i sa prilikama i teškoćama u gradu. Odlazila sam na sastanke pododbora, ne samo u naselju u kojem sam stanovala, već i na drugim područjima grada. Žene su se uspješno organizovale. Na dan demonstracija na gradskoj pijaci Tepi, prema dogovoru, trebalo je da tražimo masnoću. Po dogovoru s Pašićem, otišao je Džemal Bijedić svom hadži-Bećiru i upoznao ga sa akcijom žena, te mu rekao šta da im tom prilikom kaže. Okupljenim ženama, koje su tražile masnoću i brašno, Bećir je rekao: »Seke moje, raziđite se kućama. Nema masnoće, nema masla, nema brašna. Italijanska vojska pokupila je i povrće. Nama je

ostala repa. Idite gradonačelniku Butumu, pa neka vam on sve ovo objasni.«

Došlo je do gužve na Tepi, bacanja repe, koju smo tada zvali »viktorija«. Krenule smo prema zgradi Opštine. Bilo je tu žena svih nacionalnosti, ali je većina na sebi imala zar ili feredžu - kako bi ostala nezapažena. Moj brat Derviš tada je radio u Opštini. Mene je među ženama prepoznao Muhamed Džudža. On mi je rekao da idem kući. Zna da mi je kuća puna hrane, jer Derviš radi u Opštini. Odgovorila sam mu da ne živimo zajedno sa Dervišem, već da brinem o mlađem bratu i sestri, a da Derviš brine o svojoj porodici. Tada mi se obratio Hajro Trebović.

- Šta si ovo dovela? Ovo te komunisti šalju!

- Nije ona komunista - usprotivio se brat Derviš, koji nije znao da sam član KPJ.

Gradonačelnik Butum se nije zatekao u zgradi Opštine, pa smo krenule njegovoj kući. Okupilo nas se dosta u njegovoj avliji. Butum se pojavio na stepeništu i rekao nam da se raziđemo kućama i da će biti svega kada se on vrati u kancelariju, jer se hrana morala prodavati, a ne čuvati u magacinima.

Žene su kasnije krenule prema Upravi gradskih daća koja se nalazila u blizini Gimnazije. Tamo smo zatekle šefa Uprave Iliju Barbarića liku. I on je potvrdio da ima robe u magacinu, ali da se ona bez naređenja ne može razdijeliti radnjama. Žene su tada počele prevrtati i prosipati hranu. Tome sam se protivila. Nisam bila sama. Govorile smo im da to nečine. Ako protestujemo zbog nestašice hrane, onda je ne smijemo uništavati. Nekako smo uspjele da smirimo žene. Kasnije je uslijedilo hapšenje. Nekoliko drugarica je zatvoreno.

Da bismo donekle olakšale položaj zatvorenih drugarica, organizovale smo se i krenule u bašte da čupamo povrće. Tu su nam pomogli naši aktivisti, kao što je bio Bećir Ćemal. U njihovim baštama smo počele čupati, a nastavile u onim baštama čiji su vlasnici diktirali visoke i nesnošljive cijene. Nakon tih akcija žena uslijedile su nove premetačine i hapšenja.

Bilo mi je teško i neprijatno kada su Pašić i dr Mujić raspravljali o neuspjehu odreda i izrečenim partijskim kaznama. Kada sam čula njihovu odluku da će krenuti na slobodnu teritoriju, i da će se naći u sastavu partizanskih jedinica, bila sam najsrećnija.

Nakon odlaska Pašića iz grada, često sam kontaktirala sa Ademom Bućom, koji je bio organizator brojnih akcija u gradu i rukovodio udarnim i drugim grupama. Jednom sastanku u kući Vaska Gnjatića prisustvovao je i Buć. Praktikovali smo da se poslije sastanka razilazimo pojedinačno, po mogućnosti različitim pravcima. Buć je krenuo prije mene. Imala sam feredžu. Pošla sam za njim. Kada je naišao ispred kuće Oborine, iza njega sam ugledala dva italijanska vojnika. Neko od prolaznika iz pravca Mazoljice ugledao je Buća i povikao: »Zdravo, Ademe!« Primijetila sam da su italijanski vojnici, nakon pozdrava, ubrzali korak za njim. U jednom trenutku Adem je zastao i sagao se da veže pertlu. Ustvari, osmatrao je svoje pratioce. Čim je krenuo vojnici su pokušali da ga zaustave povicima. Buć je utrčao u kuću Ibre Hasanefendića. Zatekao je Ibraginu ženu. Rekao joj je da mu otvori baštenska vrata. Žena se za trenutak zbunila, jer nije imala ključa pri sebi. Buć nije oklijevao. Razbio je prozor i izašao u baštu. Ubrzo su taj prostor opkolili italijanski vojnici, koji su pritekli u pomoć, ali je Buć pobjegao. Otišao je da noći kod sestre Azize, koja je stanovala nedaleko od italijanske komande. Ujutro je krenuo majci. Međutim, policija mu ie pripremila

zamku. Noću su se uvukla dva agenta u kuću. Jedan se sakrio ispod stepeništa, a drugi u potkrovlju. Kad se Buć pojavio u hodniku, oni su ga uhvatili. Buć nije pružio otpor. Izašla sam iz kuće kad su ga poveli. Čim su ga izveli dao se u bjekstvo. Trčao je u pravcu kuće Ive Ondelja. Odande se probijao prema bašti, ali su ga sustigli i uhapsili.

Odmah nakon hapšenja Buća mi smo se sastali. Mada smo svi bili sigurni u držanje Buća pred policijom, ćelija je odlučila da se jedno vrijeme ne sastajemo već da se susrećemo na ulici i jedni drugima u prolazu prenosimo informacije i zadatke. Očekivali smo da će policija nastojati da uđe u trag svim saradnicima.

Organizovan i stalan rad na pripremama i otpremanju odreda koji su, predvođeni kuririma, odlazili na slobodnu teritoriju zahtijevao je mobilnost svih ilegalnih radnika. Uslovi rada postajali su sve složeniji i teži. Policija je nastojala da na sve načine uđe u trag ilegalnim radnicima i onemogući njihovu aktivnost. Na drugoj strani, pripadnici pokreta, posebno organizovani, nastojali su da se što uspješnije suprotstavljaju tim opasnostima. Organizovane su akcije i sabotaže, ali se zahtijevalo da se u svim prilikama vodi računa o ljudima. Sve teže je bilo raditi u gradu. Nastojali smo da pravovremeno otpremamo iz grada drugove kojima je prijetila opasnost od hapšenja.

Kada su mi prenijeli poruku da i sama treba da krenem iz grada u partizane, bilo mi je izuzetno drago. Krenulo je nas desetak iz kuće Ahmeta Hadžiomerovića. Ne mogu se tačno sjetiti koliko nas je bilo. Predvodio nas je Šerif Burić.

Iz Mostara sam krenula 17. maja 1942. godine. Bilo je izuzetno hladno iako je bio maj. Pošli smo u 22 sata. Nevrijeme nam je otežavalo kretanje. Tek u svanuće stigli smo u Dobrč. Kada smo prilazili Dobrču, primijetili smo zapaljene cigarete u rukama nekih ljudi. Pomislili smo da je to neprijatelj. Kada se razdanilo, vidjeli smo da su u uniformama, pa smo pošli malo u lijevu stranu. Jedan iz te grupe me je pozvao. Rekla sam Buriću da me neko zove. On mi je odgovorio da mi se to pričinilo od napora i umora. Ponovo sam čula glas koji me je dozivao. Stala sam. I ostali su čuli povike: »Šamija, Šamija!« Zaustavili'smo se i sačekali. Prišao nam je Muhamed Momić.

Krenuli smo za Muhamedom. Uputili smo se u Dobrč. Tu sam susrela Muju Pašića, koji nam je sa desetinom, kada je čuo da dolazimo, pošao u susret. Šerif Burić je odmah predao pismo Pašiću. Pročitao ga je, nešto dopisao i rekao Buriću da ga preda Štabu Mostarskog bataljona.

Borci koji su sa mnom izašli iz grada priključili su se desetini i nastavili put u pravcu Štaba Mostarskog bataljona. Ostala sam sa Pašićem. Krenuli smo u selo Šaricu. Tu sam, kako mi je Pašić rekao, govorila okupljenim ženama o situaciji u gradu, o organizovanju otpora i aktivnostima žena. Pašić je za to vrijeme razgovarao sa okupljenim domaćinima. Na isti način i iz istog razloga dan kasnije smo se zadržali u Kušićima. I tu sam govorila okupljenim ženama. Posebno su se interesovale za teške životne uslove u graud, jer su i same čule da se djeca hrane repom.

Iz Kušića smo nastavili put prema Glavatičevu. Za mene je to bio težak i naporan put. Uz to nas je pratilo i nevrijeme. Probili smo se do Glavatičeva. Kada sam se našla među drugovima partizanima, za mene je to bilo veliko zadovoljstvo i sreća. Susrela sam se sa bratom Hasanom i brojnim drugovima.

Dok sam bila u Mostaru, u više navrata sam se sastajala sa Safetom Džinovićem, koji je držao krojačku radnju u Cernici. Poznavala sam ga

od ranije. Kod njega su, u ilegalstvu, jedno vrijeme prije rata bili Mujo Pašić i Rudolf Hroznićek. Iz njegove kuće su prebačeni u kuću Mevzete Kreso u Cernici. Džinoviću sam odnosila pisma i poruke Muje Pašića — prije rata i za vrijeme okupacije. Odlazila sam tamo više puta, zaticala ga u njegovoj radnji i uvijek mu, neopaženo od prisutnih, predavala poruke. I on je više puta, dok je Pašić bio u našoj kući, dolazio i sa njim razgovarao.

Za vrijeme okupacije mnogi su dolazili kod Pašića da ga pitaju šta da čine u tim trenucima. Svima je govorio kako treba raditi na prikupljanju oružja, vojne opreme i sanitetskog materijala, ali i na pridobijanju mladih radnika za pokret. U tome se posebno isticao Adem Buć, koji ga je izvještavao o tome šta su pojedine udarne grupe izvršile i prikupile, kao i o želji tih mladih radnika da razgovaraju sa Pašićem. Iako su uslovi bili veoma teški, posebno za Pašića, koji je bio svima poznat, odlazio je i razgovarao sa omladinom i aktivistima.

Nakon dolaska u Glavatičevo, 20. maja 1942. godine, rasporedili su me na rad pri Odboru u tom mjestu u kojem sam ostala kratko vrijeme. Ubrzo su me uputili na rad u selo Spiljane i Blace, gdje sam bila do četničkog puča. Kada sam pošla u Spiljane, nisam smjela da se prebacim na drugu obalu Neretve preko sajle, jer sam se kao neplivač pribojavala vode. Tu se zatekao Remza Duranović i naredio mi da moram preći. Rekao mi je da me vežu užetom za kuku i tako me, preko sajle, prebace na drugu obalu.

U vrijeme četničke izdaje nalazila sam se u Spiljanima. Sa mnom je bila skojevka Ešrefa Bilić. Pošle smo na doručak prema kuhinji koja se nalazila u brvnari. Iza kuhinje su bile sobe u kojima su bili drugovi. Ali, tog jutra su drugovi bili zatvoreni. Jedna desetina vratila se sa straže. Dok su bili na spavanju, četnici su im oduzeli oružje i zakovali vrata prostorije u kojoj su se oni nalazili. Sjećam se da su tu bili Nusret Rizikalo i Hamdija Žuljević. Imala sam pušku i pištolj, a Ešefa nije imala nikakvog oružja. Prišla su mi četvorica četnika sa uperenim puškama i oduzela mi pušku. Nas dvije nisu zatvorili. Sjedile smo. Nešto kasnije je naišao Vasko Gnjatić sa Turkom Temim Mustafom. Došli su da vide kakvo je stanje i da pomognu zatvorenim drugovima. To je trebalo oprezno izvesti.

- Šta ééÈ ti tu? - pitao me je Vasko.

- Digli su mi pušku.

- Dajte joj tu pušketinu pa neka se gubi - rekao je Gnjatić onima što su me prethodno razoružali.

Dali su mi pušku. Uputili smo se niz stranu. Srele smo desetinu koju je predvodio Muhamed Pirkić Harno. Pitao me je da li je Vasko rekao gdje i u kojem pravcu da idemo. Odgovorila sam mu da mi ništa o tome nije ni mogao reći jer su bili prisutni četnici. Tada je Pirkić rekao da idemo pravo na Tisovicu. Iz Spiljana smo, ponovo preko sajle, krenuli u cakiće. Vidjeli smo dosta četnika. Krili smo se od njih dok nismo izbili na Borke. Pirkić je krenuo da vidi da li ima ko na mjestu gdje se nalazila naša bolnica. Tamo je zatekao Angelu Lambić i Stoju Lečić, koje su ostale sa ranjenicima. Mi smo se krili u mraku sve dok se Pirkić nije vratio do nas. Pričao nam je o plaču i leleku na mjestu na kojem su ostale bolničarke, a onda nas je poveo prema Crnom polju.

Za sudbinu mnogih drugova nisam znala. Moj brat Hasan i Džemal Dizdar rekli su mi da je Mujo Pašić poginuo 14. juna 1942. godine oko 14 časova.

Na Crnom polju, gdje smo se okupili, ostali smo nekoliko dana. Bilo je tu dosta ranjenih i bolesnih, Tu smo čekali one koji su se raz-

bježali. Neke drugove su zbog rana ili iscrpljenosti uputili na oporavak u Mostar. Bila sam pri Štabu bataljona, u sastavu ekonomata. Tu su, sjećam se, bili Marijan Pavelić, učitelj Marko Vučković i Hodža Momić.

U sastavu bataljona sam bila i kada je on napao na Ostrožac. Zatim smo se uputili prema Prozoru, pa onda u pravcu Duvna. Bila sam i u Studenim Vrelima, gdje je izvršena razmjena zatvorenih komunista i drugih boraca sa zarobljenim njemačkim oficirima. U toj borbenoj koloni bila sam do Glamoča. Iz sela Radaslije upućena sam u Bosanski Petrovac u oktobru 1942. godine. Sa mnom su upućeni: Salko Fejić, Enver Mirazović, Hilmija Hadžović, Malvina Altkorn, Danilo Vukalović, Kova Kokotović i Slavica Buha (rodom iz okoline Duvna). Među njima bila je i Raca Ivanišević. Pješačili smo dva-tri dana. Bilo je nevrijeme. Hodala sam skoro bosa, jer su mi se čizme, koje sam dobila u Doljanima kod Jablanice, potpuno raspale. Salko Fejić mi je dao čarape, ali to nije moglo ublažiti moje nevolje zbog hladnoće. Kada smo stigli u Bosanski Petrovac, zadržali smo se pred kafanom, a Fejić je otišao da vidi gdje i kome treba da se javimo. Rasporedili su nas u Ekonomski odsjek Vrhovnog štaba. Tu smo, među prvim članovima Vrhovnog štaba, imali susret s Mošom Pijade. Naredio je da mi se donesu novi opanci i vunene čarape. Mene, Malvinu Altkorn i Racu Ivanišević uputili su u krojačku radionicu koja je bila u formiranju. Komesar radionice je bio Živan Knežević, invalid bez noge. Hadžović i Mirazović raspoređeni su u auto-četu, a neki drugovi su otišli u puškarnicu.

Kada smo se našle u radionici, počele smo da šijemo uniforme. Slale smo ih u partizanske jedinice prema utvrđenom rasporedu. Kako sam politički djelovala među ženama, Živan mi je povjeravao brojne zadatke. Jednog dana mi je rekao da dolazi drug Stari, kome treba da sašijemo odijelo, košulju i titovku. Nisam znala ko je drug Stari. Rekla sam da bi uniformu mogli dobro sašiti drugovi Fadil Buljina, iz Prozora, i Albert Abinu, iz Sarajeva. Njih dvojica su se među okupljenim krojačima u muškoj radionici posebno isticali. Kada me je komesar pitao ko će sašiti košulju i kapu, rekla sam da ću tu obavezu sama preuzeti. Naglasio je da niko ne smije znati da će drug Stari doći.

Kako su kod nas svakodnevno dolazili članovi Vrhovnog štaba i drugovi iz njihove pratnje, tražila sam od drugarica i drugova da uredimo radionice. Rekla sam da nam dolazi Spasenija Babović.

Kada je došao drug Stari u pratnji četiri druga, bila sam u radionici. Stali su ispred zidnih novina. Na tabli je bio i moj tekst koji sam potpisala sa »Mostarka«. Drug Stari je pogledao zidne novine i upitao Kneževića za »Mostarku«. Komesar me je pozvao. Brzo sam iz ladice izvadila titovku i stavila je na glavu, a onda došla pred Starog. Pozdravljajući stisnutom pesnicom, izgovorila sam: »Smrt fašizmu«. U međuvremenu, komesar radionice je rekao Starom da su mi dva brata u Mostarskom bataljonu, a jedan u logoru. U razgovoru sa mnom Stari je saznao da sam ja drugarica Muje Pašića, koga se sjećao sa zajedničkog robijanja i o njemu, kao o istinskom revolucionaru, imao visoko mišljenje.

VELJKO GERUN

U PRVOM UDARNOM BATALJONU

Na jednom sastanku u Trebinjskoj šumi, početkom januara 1942. godine, Đuro Škero nam je saopštio da se traže dobrovoljci za Prvi udarni bataljon. Iz našeg partizanskog voda javilo se pet omladinaca. Takva je bila i direktiva - da se skojevci prvi javljaju. Nijesmo znali koliko ih se prijavilo iz drugih vodova naše Ćete. Na zborno mjesto škola u selu Slivnica, Površ, došli su borci iz Šume, Površi, a i grupa iz Popova. Tu je došao i naš vodnik Đuro, koji je konstatovao da se svi prijavljeni nijesu odazvali. Iz njegovog voda došli su Pajo Džodžo i Veljko Gerun. Đuro predloži da formiramo četu i da nam komandir bude Nikola Ljubibratić. Svi to prihvatismo. Ima nas oko 20. Toga dana, 20. januara 1942. godine, kiša nije prestajala od Slivnice do Velje Gore, gdje smo zanoćili. Sutradan, preko Zubaca, došli smo u Lastvu, gdje su došli i borci iz Zubaca, Dživara i Lastve.

Tu sam prvi put vidio Savu Kovačevića Mizaru, partizanskog džinjunaka, koji je svojom pojavom ulivao povjerenje i sigurnost. Govorio je postrojenim borcima: o borbama na istočnom frontu; o Crvenoj armiji; o situaciji u sjevernoj Hercegovini, o zadatku našeg bataljona, i kazao ko će nam biti komandni kadar bataljona. Izgovorena imena rukovodilaca bataljona meni su nepoznata, za većinu prvi put čujem, nije to ni važno, mora da su dobri, čim to Sava kaže. Najveći broj riječi izgovorenih pred strojem iščezle su iz pamćenja, ali lik tog heroja ne može iščeznuti.

Poslije Savine besjede krećemo. Na čelu kolone je Savin brat Ljubo, određen za zamjenika komandanta bataljona. Na konak dođosmo u selo Baljke, kod Bileće. Prihvatiše nas domaći partizani i razmjestiše u selu. Dođoše drugovi iz Crne Gore sa Milijom Stanišićem, koji je postavljen za zamjenika političkog komesara bataljona. Formira se Prvi udarni bataljon od tri čete. Raspoređen sam u Treći vod Druge čete. Prvi vodnik bio je drug iz okolice Nikšića, a kasnije Ilija Gluhajić. Dan formiranja proslavljen je uz pjesmu i igru sa narodom sela Baljci (Bileća), koji nas je primio i ugostio kao svoje najrođenije. Od kuće nas je ispratila kiša, a ovdje ima dosta snijega. Hladno je. Prvi put sam jeo kuvan kiseo kupus sa suvim mesom. Svidjelo mi se. Kod nas u Trebinjskoj šumi nije običaj da se kiseli kupus, jer cijele godine ima raštana. Datum formiranja" Prvog udarnog bataljona (uzet je 27. januar 1942. godine), prema mome sjećanju, bio je 3-4 dana ranije od zvaničnog, kako je to napisao Stanko Bobić, sekretar Operativnog štaba. Pred formiranim i postrojenim bataljonom govorio je Milija Stanišić. Zatim je bataljonu dodijeljena partizanska zastava, a za barjaktara je određen borac iz Prve čete - Đuro Vučinić, koji je zastavu na čelu bataljona nosio. Takvu ceremoniju prvi put gledam, podsjetio sam se na barjake i barjaktare iz narodnih pjesama koje su naši stari uz gusle pjevali.

Kreće bataljon u pravcu Fatnice. U toku marša šapatom stiže naređenje - opreznost, prelazimo preko terena koji je pod kontrolom Bilećkog četničkog bataljona. Kod nas vLada tišina, snijega ima dosta, dan

') Vojnoistorijski glasnik br. 4/1950.
Štab Prvog udarnog bataljona hercegovačko-crnogorskog bio je: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Stevan Kovačević Stevo. Zamjenik komandanta Ljubo Kovačević, zamjenik političkog komesara Milija Stanišić, rukovodilac omladine i SKOJ-a bataljona Slavko Stijačić Slavo, intendant Dušan Aleksić i Branko Katić, referent saniteta Božo Kovačević, a potom dr Safet Mujić.

hladan, dosta sporo kolona odmiče. Cusmo veliku galamu, to su četnici, ne dozvoljavaju prolaz. Koliko galame, pola riječi ne možeš razumijeti. Naši drugovi im odgovaraju mirno, dostojanstveno, bez povišenog tona, kolona ne zastaje. Četnička galama nas je pratila sve dok smo prolazili njihovu teritoriju. Kako nijesmo pridavali važnost njihovim prijetnjama, napustiše nas. Poslije kraće pauze u jutarnjim časovima, snijeg zasipa lice. Mećava. Kasno u noć stižemo u neko selo, kažu Orahovica. Razmjestili su nas po kućama, osušili odjeću i obuću, večerali, dobro se odmorili i sutradan izašli na zborno mjesto. Čovjek, prijatnog glasa, lijepo govori, pozdravlja borce bataljona i u kratkom govoru upoznaje nas sa situacijom na terenu - kažu Miro Popara. Pitam drugove - i oni znaju koliko i ja. Odmah poslije govora komesar naše čete objasnio nam je ko je Miro i na kojoj je dužnosti. U toku govora Miro spominje izdajnike narodne borbe - četnike i petu kolonu. Ja razmišljam, sramota me da pitam, a sebi ne mogu da objasnim kakva je razlika između jednih i drugih. Tek kasnije sam to saznao.

Probijajući se kroz snježne nanose dosta vremena smo utrošili da pređemo ovu relativno kratku relaciju do Divina. Za mnoge od nas »južnjake« to je bilo prvo upoznavanje sa tim krajevima i tako surovom zimom. U prve akcije pošli smo iz Divina. Kasno naveče odrediše nas u grupe, sa starješinom i vodičem. Grupa u kojoj sam, jača je od desetine. Pred polazak saopštiše nam starješine: »Kretanje mora biti u najvećoj tajnosti, cigareta se ne smije paliti, biti oprezan, može doći i do borbe«. Kretati se u najvećoj tišini nije nam uspejlo. Prelazeći preko Dabarskog polja, koje je bilo zaleđeno, led je pucao pod teretom, što se daleko moglo čuti, noge propadale u sloj vode i mulja. Na zastanku nam je opet skrenuta pažnja na opreznost. Idemo u selo Kubatovinu, gdje se nalazi samozvani komandant četničkog stolačkog bataljona Vjekoslav Đurić. On još nema formiran bataljon, ali se sam ne kreće i može doći do borbe. Kubatovina je malo selo, nedaleko do Berkovića, postoji tu radio-aparat, oko koga se četničke pristalice sa Đurićem na čelu okupljaju. Ne sjećam se pojedinosti. Znam da su četnici ispalili nekoliko metaka da nas zaplaše. Brzo su savladani (njih trojica-četvorica) sa Đurićem. Povezali smo ih i doveli u Berkoviće. Istovremeno smo pretresli nekoliko kuća i štala. Oružja, osim ličnog nijesmo našli. Iz te grupe osuđen na smrt je Vjekoslav Đurić i još tri, a ostali su uslovno kažnjeni, njih 12. Bilo je to 1. II 1942. u s. Berkoviće (Stolac).

U Berkovićima smo upoznali komandanta i političkog komesara našeg bataljona Vlada Šegrta i Steva Kovačevića. Sava nam je još u Lastvi (Trebinjskoj) rekao njihova imena. Za dosta boraca u bataljonu to nisu bili poznati junaci od prvih ustaničkih dana. Tu je održana mala svečanost. Došlo je dosta naroda iz okolnih sela. Igralo se i pjevalo kasno u noć. Na tom zboru upoznao sam i druga Paju Džodžu, zvanog Pajica. Prije polaska u Prvi udarni bili smo u istoj četi i vodu. Bio je divan drug, veseljak. Od njega smo mnoge revolucionarne pjesme naučili. Bio je student prava, komunista, dobar govornik, nenadmašan propagator narodnooslobodilačke borbe, dobar borac, uvijek raspoložen za razgovor, šalu i pjesmu. U Prvoj četi je bio rukovodilac omladine i rukovodilac grupom za agitaciju i propagandu.

IDEMO DALJE

Saopštavaju nam, odlazimo na teritoriju Nevesinja, najveća opreznost, moguć je sudar s četnicima. Raspored i organizacija marševskog prostora - poretka po svim vojnim propisima. Svaka četa isturila je pre-

thodnicu. Naša četa nastupa prema brdu Straževića. Teško se savlađuje veliki uspon i snježni nanosi. Kolona se sporo kreće. Sa mnom u desetini je snažan, razvijen momak - Obren Milojević iz sela Kunja Glavica (Zupci). Veliki drug i hrabar borac. Dobro sam ga zapamtio u ovom bespuću, penjući se na Trusinu. Na njemu od domaćeg sukna lijepo sašiven zimski kaput, otvorenih revera. Vidi se bijela vojnička košulja, bez kragne, otkopčana dva gornja dugmeta, prsa se vide. Na vrhovima dlaka na prsima uhvatile se kapi leda, a on crven u licu kao jabuka, nije mu hladno - reče. Nas nekoliko poplavili od hladnoće. Obren se smije, zadirkuje nas: »Naviknućete vi na ovaj kijamet«.

Četnici našu prethodnicu dočekaše vatrom. Ne zastajemo. Razvili su se u strelce, propadamo u snijeg do pojasa. Teža nam je snježna mećava nego četnička galama i pucnjava. Udarnici im odgovoriše iz nekoliko puškomitraljeza i pušaka. Počeše četnici odstupati prema Odžaku i Džinovoj Mahali. Brzo borba završi, već je sumrak, razmještamo se po selima Trusinjske površi. Od stanovnika čujemo da je među četnicima bilo mrtvih i ranjenih. U toku noći pojačana je straža i zbog hladnoće smjena je češća. Narod negoduje što je došlo do borbe. Moglo je ovo, rekoše, proći i bez mrtvih glava. Dugo u noć naši drugovi su razgovarali sa porodicama o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i o četnicima - ko su i za štr, se bore.

Narednu noć naša četa zanoćila je u selu Rakova Noga. Zatim smo obilazili sela: Džinova Mahala, Biograd, Zovi Do i Drežanj. Svuda su održana sijela, razgovori sa stanovništvom. Raspored po kućama za hranu i spavanje vršen je preko starješine sela ili domaćih partizana. Najčešće smo dobro primani. Bilo je izuzetaka, osornog i rezervisanog stava prema nama, nevjerice u naše namjere, pa i otvorenog istupanja protiv narodnooslobodilačke borbe. Četnici su u pojedinim selima razvili jaku propagandu i osnažili svoj uticaj. Mi, borci, nijesmo bili dovoljno pripremljeni. Samo površno nam je ukazano kakve provokacije možemo doživjeti od grupa i pojedinaca u selima. Govoreno nam je: »Naređenja se moraju izvršavati, nikakve samovolje u odnosu na stanovništvo neće se dozvoljavati; treba popularisati NOB; osuđivati okupatora i domaće izdajnike, itd.« To nije bilo dovoljno, ili rukovodstvo nije znalo pravo stanje, odnosno koliki su uticaj četnici ispoljili na tom prostoru. I vremenski nijesmo bili u mogućnosti. Izuzimajući dvije akcije u Dabarskom polju i Trusini, stalno smo bili u pokretu, pa su sastanci i saopštenja, kao i upoznavanja sa narednim nastupanjem, bila kratka i po grupama.

U Drugoj četi, a tako je bilo i u bataljonu, mada se još međusobno nijesmo dovoljno upoznali od prvog dana, vladalo je međusobno poštovanje, drugarstvo, red i disciplina. Boračka masa pretežno je bila seljačkog porijekla, patrijarhalno vaspitana. Iskreno je vjerovala svojim starijim rukovodiocima. Svoje greške pojedinci nijesu znali kriti, iskreno su ih iznosili i kritiku ljudski primali. Ta masa, mada malo teoretski obrazovana, bila je do fanatizma odana proklamovanim idejama. Borci su učili i vaspitali se kroz neposredne kontakte, sastanke i konferencije. Kritika i samokritika uvijek je bila prisutna i imala je snagu zakona. Svaka desetina u svojim redovima imala je radnika, zanatliju i đaka, a u okviru voda i studenta. To su bili odani borci, teoretski obrazovaniji. U početku su najčešće oni imali po jedno ili više zaduženja u okviru voda i čete: omladina, kulturno-prosvjetni rad, propaganda, pisanje članaka, rad sa pojedincima i druge aktivnosti u jedinici i u selima.

Početne slabosti su brzo uočene. Za prvih 15 dana februara obilazili smo skoro bez borbe nevesinjska sela. Održali smo nekoliko četnih

konferencija, sastanaka aktiva SKOJ-a; vođeni su razgovori sa rukovodiocima ustanka u Nevesinju. Tako smo stekli uvid u stanje na terenu, a najviše saznali od novih boraca koji su na tom terenu aktivno radili u pokretu. Zapamtio sam, ubjedljivo najprijatnije smo bili dočekani u selu Odžaku. Poznavaoci su nam rekli da je tu porodica Brenjo, velika kao neko manje selo u Trebinjskoj šumi. Sve vrijeme boravka na teritoriji nevesinjskog sreza hranili smo se dobro. Prva dva-tri mjeseca intendant nije imao oko prikupljanja hrane mnogo posla, jer smo se hranili kod porodica gdje bi smo i prer oćili. Higijena nije bila zadovoljavajuća. Često je trebalo u porciji ra< topiti snijeg, pa se umiti. Vaški je bilo. Gdje sam ih dobio - ne sjećam se. Odjeću smo od vaški čistili na snijegu, parionicu još nijesmo imali.

Nakon dolaska u selo Bratač, komandir nam reče: »U blizini ima četnika, mogu nas u toku noći napasti. Sjutra u 7 sati je pokret«. Te noći straža je pojačana, određena je i patrola. Naša desetina smještena je u partizansku porodicu. Veselo gore cjepanice na ognjištu. Dobro smo večerali. Pričama nikad kraja. Domaćin, razborit pedesetogodišnjak, dobro poznaje situaciju u Nevesinju. Ispriča nam koliko u Bratču ima partizanskih, a koliko četničkih porodica. »U Gornjem Bratču zanoćilo je dosta četnika. Neće oni noćas spavati kada saznaju da je Prvi udarni ovdje« - reče domaćin. U susjednoj kući smješten je Štab našeg bataljona, vidimo stražara pred zgradom. Moj drug, još iz prve gerilske grupe u Trebinjskoj šumi, Pero Rašević, selo Cicima (Šuma). Divan drug, slabe fizičke konstitucije. Teže je izdržavao naporne marševe. Četnici su ga te godine svirepo mučili, strijeljali, zatim bacili u jamu. U Bratač je došao prehlađen, sa povišenom temperaturom. Cijelu noć su mu stavljali obloge, davali čaj. Iako neizliječen, nije izostao iz kolone.

PRVO VIĐENJE S ČETNICIMA

Svanulo je, hladno, mećava. Kolona kreće prema Gornjem Bratču. Treba praviti novu prtinu, stara je u toku noći zatrpana. Opreznost i tišina. Ranije nam je saopšteno da ćemo proći kroz selo u kome se nalaze četnici. Ne vidi se ni čelo ni začelje kolone. Čujemo galamu, zatim po uzvišenjima sa obje strane naše kolone vide se naoružani ljudi. Ne zaostajemo, već smo u visini škole. Vide se bradonje, istovremeno više njih govori, pola se ne može razumijeti. Drugovi iz štaba bataljona sa odstojanja raspravljaju se sa četničkim vođama. Neko od naših poziva četnike: »Idemo zajedno na Borač«. Mi sa vama nećemo, čuje se odgovor sa suprotne strane. Sam sebe hrabrim, nije mi ovakav susret prijatan. Opkoljeni sa svih strana, na otvorenom terenu, a četnici još u toku noći zauzeli položaj, znači spremili se. Nijesu se usudili da nešto preduzmu. Vjerovatno su iz lekcije na Trusini nešto naučili. S druge strane, to je bio smion potez komande bataljona - da ovako drsko prošeta kroz najjači četnički bastion u Hercegovini u to vrijeme, ne osvrćući se na njihovu galamu, posjednute položaje i prijetnje. Za razliku od našeg prolaza kroz »Ćoravi bataljon«, ovdje je razgovarano sa komandantom četničkih jedinica za istočnu Bosnu i Hercegovinu.

Prošli smo selo Žalom. Sa čela stiže naređenje: »Druga četa naprijed«. Zbog visokih snježnih nanosa izvršena je smjena na čelu kolone. Umjesto Prve sada je Druga četa. U selu Ljeskov Dub smo prenoćili. U toku noći naš prvi vod pohvatao je grupu domaćih četnika i sproveo ih u Štab bataljona. Sutradan se među borcima pričalo da su neki strijeljani. Naredno jutro idemo dalje. Prelazimo preko mosta na rijeci Za-

lomki. Snijeg sve veći, propadamo do pojasa. Štab bataljona sa dvije čete odlazi u selo Jugoviće, naša četa u Dubljeviće. Mještani se raduju našem dolasku. Za tren skupi se dosta naroda na malom prostoru. Ima ih sa oružjem. Odmah nam rekoše da se u selu nalazi terenska partizanska jedinica. Rasporediše nas. To je partizansko selo, za bezbjednost ne treba da se brinemo. Prva priča je Borač, zlodjela ustaša i opasnost koja prijeti ovom mirnom narodu. Hoćemo li zajedno na Borač - pitaju! Dosta boraca o Borču malo zna. Ne možemo vjerovati kakve su sve zločine ti ljudi-zvijeri činili nad stanovništvom srpske nacionalnosti. Ovdašnji borci su stalno mobilni, drže jake straže prema Borču. Sve ih interesuje, pitaju. Vidi se da im Prvi udarni nije nepoznat. Sve znaju o akciji u Dabarskom polju i o ishodu borbe na Trusini, gdje su poginula četvorica i više četnika ranjeno. U tom selu se nekoliko dana odmorismo.

Sa Ilijom Gluhajićem, koji će kasnije biti moj komandir voda, i jednim vodičem, mještaninom, jednog dana nosio sam poštu u Štab bataljona u Jugoviće. U normalnim uslovima to rastojanje se prelazi za manje od jednog sata. Mi smo, čini mi se, išli oko tri. Vodič nas je dobro upoznao sa selom Jugovićima, sa Vuletom Skokom, uglednim domaćinom, koji se odmah stavio na čelo pokreta. Zahvaljujući njegovoj hrabrosti, razboritosti i poštenju, brzo je stekao popularnost na gatačko-nevesinjskoj površi. Baš u toj kući našli smo komandanta bataljona Šegrta. Odmorili smo se, ručali, i sačekali odgovor. Kad smo se vratili u Dubljeviće, saznali smo da smo umjesto odgovora donijeli naređenje za pokret naše čete. Ilija Gluhajić, tridesetogodišnjak iz sela Drijenjana, Popovo, bio je hrabar borac, iskren, pošten, obrazovan vojnik, komunista. Sa njim sam proveo sve vreme u Prvom udarnom. Bio mi je prvo desetar, zatim vodnik. Da bi borac postao starješina u našem bataljonu morao se lično dokazati, prvenstveno u borbi, zatim u vezi sa ostalim pitanjima.

LIKVIDACIJA ČETNIČKOG ŠTABA

Noću, usiljenim maršem, vratili smo se u Donji Drežanj. Koliko smo tu ostali - ne sjećam se. Osim straža i patrola, nijesmo se puno kretali. Znali smo da četnici vršljaju po selima, ali se puno ne udaljavaju od italijanskih posada. Vrlo su oprezni, prate svaki naš pokret. Jedno poslije podne naš komandir čete odredi veću grupu boraca, sa zamjenikom komandira Petrom Kostićem. Ubrzanim maršem stigoše u selo Odžak. Tu su već bili borci naše Prve i domaće partizanske čete. U najvećoj tajnosti saopštavaju nam da odlazimo u akciju na četnike, da je to u neposrednoj blizini italijanske posade. Ukoliko se neko izgubi, zborno mjesto je selo Odžak. Data su detaljna uputstva. Raspored po grupama je izvršen ispred prvih kuća u Kifinom Selu. Bio sam u grupi koja je bila određena za obezbjeđenje prema Italijanima. Vodič nas je, koliko je to moglo biti skriveno po velikom snijegu, rasporedio između kuća u neke ograde. Naš zadatak je bio precizan. Otvoriti vatru samo ukoliko Italijani pođu prema nama. Na njihovu pucnjavu ne odgovarati. Ukoliko neko iz sela pokuša bježati prema italijanskoj posadi, spriječiti. Kretati se ne smijemo, pušiti isto tako. Srce se ledi od hladnoće. Noć duža od vječnosti. U selu nedaleko od nas sa prekidima čujemo puškomitraljez, zatim puške, a čuje se i neka galama. Radujemo se, četnici su pronađeni, brzo će kraj, pa će i nas povući i spasiti od smrzavanja. Tako smo razmišljali. Ali, pojačali smo opreznost. Talijani otvorili vatru,

uzbunili se, iz utvrđenja ne kreću, sve je to od straha. Dolazi vodič, povlačimo se u sastav glavnine. Rezultate borbe još ne znamo. Požuruju nas.

Idemo preko polja u selo Odžak. Na sankama leži ranjen na više mjesta naš hrabri komesar bataljona Stevo Kovačević. Vučemo sanke preko neravnog Nevesinjskog polja. Da se ne bi preturile, čas jednu, čas drugu stranu treba pridržavati. Držeći smrznuto drvo bez rukavica, prsti se lijepe. To mi je bila najsurovija zimska noć u životu. Nijesam vjerovao da neće ostati trajne posljedice. U toku našeg povratka iz ove značajne akcije, italijanska artiljerija iz Nevesinja tuče po selima oko Odžaka, Drežnja i prema selu Ovčiji Brod. Kad smo prešli selo Odžak i uputili se prema Drežnju, pojavi se avijacija, nisko se spuštaju, zasipaju malim bombama i mitraljiraju sela. Zapalili nekoliko kuća i štala, vidi se dim. Narod se uplašio, napušta kuće i bježi u brdo. Očekuje se da će neprijatelj preduzeti represalije u pravcu Odžaka i Drežnja. Zato je Prvo udarni zadržan na položajima oko Drežnja, Zajasena i Slata, da u slučaju napada brani tu teritoriju.

Vijesti o likvidaciji 19/20. februara 1942. godine komandanta četnika istočne Bosne i Hercegovine majora Boška Todorovića, samozvanog komandanta četničkog puka u istočnoj Hercegovini, poručnika Jovana Mišeljića i profesora, člana četničkog štaba, Nedeljka Jokanovića, prenesena je brzinom štafete po cijeloj Hercegovini i dijelom Bosne. Prvi udarni bataljon izvršio je veliku akciju, koja je do tog vremena ubjedljivo najznačajnija i najveća u Hercegovini. Nije se odmah znalo ko je treći likvidirani. Govorilo se neki profesor Trklja i slično. Tek kasnije se utvrdilo pravo ime. Ova akcija uznemirila je italijansku komandu, jer je nestao jedan od glavnih saveznika u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Todorović im je bio garancija da partizani nikada neće imati vlast u sjevernoj Hercegovini. Zato su Italijani preduzeli prve protivmjere - izviđanje iz vazduha radi praćenja i bombardovanja sela u kojima je boravio Prvi udarni bataljon. Svaki borac je znao vrijeme nadlijetanja avijacije. Svaki dan, kada su vremenske prilike bile povoljne, oko 8-9 sati, vrši se izviđanje, oko podne i oko 3 sata popodne mitraljiranje i bombardovanje. U selu Žunovina poslije akcije borci su se odmarali. Ja i Vojo Berak iz Trebinja ležali smo u jednoj drvenoj kući na podu. Avion je mitraljirao po selu. Mitraljeski rafal zahvatio je kuću i od ćebeta kojim smo bili pokriveni odsjekao komad. Niko od nas nije ozlijeđen.

Pošto su se od šoka pribrali i spremili, četnici su kroz par dana pošli u napad na naš bataljon. Oko 250 četnika sakupio je Petar Samardžić i rasporedio u više kolona. Prvu noć su zanoćili u selu Predgrađe i okolini. Sutradan rano napao ih je Prvi udarni bataljon, nanio im osjetne gubitke i protjerao prema selu Bratču. Oko 40 je zarobljeno i 4 ubijena. Samo su ih razoružali i pustili kućama. Iz našeg bataljona poginuo je borac Spasoje Ivković, iz Donjeg Drežnja, gdje je i sahranjen. Prvi put u životu bio sam u desetini koja je sa tri plotuna odala posljednju poštu poginulom drugu.

BORBA U BRATAČU

Goneći razbijene četnike, Prvi udarni bataljon opet se našao u Bratču. Sada se razmijestio po cijelom selu, za razliku od prije kada je selo bilo podijeljeno - u jednom dijelu partizani u drugom četnici. Nije se to »sviđalo« Italijanima i četnicima da im partizani tu ispred same

kapije od kasabe prkose. Odmah izjutra, 26. februara, snažna artiljerijska i minobacačka vatra koncentrično je cio dan tukla selo Bratač i okolna uzvišenja, što je kod naroda izazvalo strah i uznemirenje. Bilo je i zahtjeva: »Idite iz sela, izgorjet ćemo«. U ranim popodnevnim časovima Italijani i četnici su se dogovorili da izvrše napad na partizane. Pomjerili su naprijed artiljeriju radi efikasnije podrške. Napali su na širokom frontu kako bi što više razvukli snage bataljona. Druga četa zatekla se u Gornjem Brataču. Posjela je položaje južno od sela. Nastupaju Italijani, četnici idu desno i lijevo od Italijana. Naređeno nam je da ih pustimo što bliže, a zatim istovremeno na cijelom položaju da otvorimo vatru. Bio je to uragan. Neprijatelja smo samo trenutno iznenadili. Brzo se pribrao. Uz snažnu vatru iz svih sredstava, potisnuo nas je na druge položaje. Borba je žestoka. Naš komandant Vlado Šegrt stoji u visini naših položaja. Sokoli borce: »Naprijed, udarnici«. Mina iz teškog bacača eksplodira na kamenoj gomili na kojoj je komandant stajao. Niti se čuje glas, niti se šta vidi od dima. Kroz nekoliko trenutaka iz dima se pojavljuje komandant, na nekoliko mjesta po licu i rukama ogreban i krvav. Nastavlja kao da se ništa nije dogodilo.

Komandant nije više dozvolio ni koraka nazad, nego, naprotiv, izvršen je juriš. Neprijatelj je potisnut, više ne daje otpor, odstupa u neredu. Danima se poslije pričalo kako su Italijani imali oko 30 mrtvih. Četnici su, takođe, pretrpjeli totalni neuspjeh. Zarobljeno je oko 50. Naši gubici bili su veliki, 5 ili 6 drugova je poginulo i manji broj je ranjen. To je bila prva borba protiv Italijana u nevesinjskom srezu. Mještani su se čudili - kako to bez artiljerije i brojno slabiji partizani natjerali toliku italijansku vojsku u bjekstvo. Mnogi su sve to posmatrali sa brda iznad kuća. Stanovnici se uplašili da će Italijani sutra doći i zapaliti selo. Nijesmo ih mogli ubijediti da se oni za duže vrijeme neće povratiti.

Borba u Brataču bila je vrlo značajna. Stvoreni su povoljniji uslovi za brže širenje i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta. Nastao je veliki preokret u odnosu snaga u korist NOP-a i proširena slobodna teritorija na kojoj su se do tada kretali četnici. Formirane su i nove partizanske jedinice na teritoriji sreza. Isto tako i Prvi udarni bataljon stalno se povećavao. U martu je imao pet partizanskih četa i postao snaga koju je neprijatelj respektovao.

Nekoliko dana u martu bataljon je prokrstario kroz više nevesinjskih sela, imao nekoliko sukoba sa četničkim grupama i obezbjeđivao slobodnu teritoriju na kojoj je organizovana narodna vlast. Od 20. do 27. marta Prvi udarni bataljon bio je angažovan u snažnim borbama na komunikaciji Nevesinje - Gacko. Neprijateljski garnizon u Gacku bio je duže odsječen. Trebalo ga je snabdjeti. Za tu akciju okupator pored svojih snaga, koristio je oko 250 četnika. Oni su Italijanima bili prethodnica, lijeva i desna pobočnica. Dok je Prvi udarni bataljon vodio borbu oko komunikacije, četnici su udarili u bok i prisilili ga na povlačenje. To su jače italijanske snage iskoristile i probile se u Gacko.

PRODOR U SREZ GACKO

Skoro dva mjeseca proveli smo u nevesinjskom srezu. Za to vrijeme u sela sjeverozapadno od grada nijesmo zalazili. Niko nas za to vrijeme nije upoznao sa stanjem u Gornjem nevesinjskom polju. U nekim selima istočno od grada Nevesinja boravili smo i po nekoliko puta.

Ponašamo se kao da smo domaći. Saopštiše nam - odlazimo na teren gatačkog sreza. Kasno naveče Druga četa našla se u selu Lukavica. Tu smo prvi put. Kasno smo večerali i malo zadremali. Oko pola noći izvršen je pokret. Prelazimo cestu Nevesinje-Gacko. Snijega ima dosta. Teško savlađujemo uspon prema gatačkoj visoravni. Krećemo se kroz nepoznat teren. Napravismo zastoj. Ne znam koje je doba noći. Vidi se kako komandir viče na vodiča, prijeti mu strijeljanjem, naređuje mu da nas vodi na Kobilju Glavu. Vjerovatno se vodič uplašio ili zalutao. Lijevo od nas čuje se puškomitraljez. Požuruju nas. Kasnije smo saznali da je naša četa trebalo prije svanuća da blokira sa južne strane selo Brajčeviće i spriječi četnicima izvlačenje prema selima Nadinići i Višnjevo. Zakasnili smo, pa je jedan broj četnika nesmetano prošao, ostale smo zadržali. Poslije kratkog prepucavanja jedna grupa četnika se predala, ostali su se vratili u selo, gdje su pohvatani. Rekoše nam da je u Brajčevićima bilo jače uporište četnika. Usred sela istog dana oko desetak ih je strijeljano, dok je veća grupa oslobođena. Neke četničke porodice su materijalno kažnjene. Intendant bataljona i ekonomi četa imali su pune ruke posla.

Rijetko se dešavalo da je cio bataljon na okupu kao ovdje. Vidim sve drugove sa kojima sam pošao iz Slivnice. Viđao sam ih i prije, pojedinačno. Ovdje se nađosmo na nezakazanom sastanku. Malo porazgovarasmo o našem kraju, svi malo znamo situaciju. Već su prošla dva mjeseca, niti mi svojima, niti oni nama pišu. Ne može nas pismo ni stići. Vidiš da smo stalno u akcijama i pokretu« - reče Risto Bašić. Pomenut ću samo neke iz moje opštine »Šuma«.

- Nikola Ljubibratić, naš izabrani komandir prije formiranja bataljona. Ta mu je dužnost i zvanično dodijeljena. Ovaj divni čovjek, blage naravi, ličnim primjerom plijenio je svakoga. Zadužio nas je da se njegova biografija posebno obradi;

- Nikolin mlađi rođak, moj drug iz osnovne škole, Ilija Ljubibratić. Nakon dolaska u rodno Ljubovo iz Banje Luke, juna 1941. godine, odmah se opredijelio za narodnooslobodilački pokret, kao za svoju rođenu organizaciju. Inače, drugarčina, pošten i skroman, prijatan u razgovoru, nenametljiv, siguran i hrabar. Djelovao je kao gradsko momče, svima simpatičan i drag;

- moji školski drugovi Tošan Galeb i Risto Bašić. Tošan potiče iz rodoljubive porodice, koja se davno opredijelila za progres, za bolju budućnost, za liniju KPJ. Bio je drag čovjek, pravičan, inteligentan, za njegove godine dosta ozbiljno je djelovao. Znao je da kaže, rasuđuje i predloži. Odlučan i hrabar. Risto, godinu dana mlađi, nemirne prirode, veseljak, inteligentan, prkosan i hrabar. Atletske građe, izdržljiv, volio je povremeno skrenuti pažnju na sebe;

- Đoko Vreća, delija koji je svojom pojavom ulivao povjerenje. Borci Prvog udarnog bataljona dobro su ga znali i voljeli da budu s njim u borbi. U našem bataljonu bilo je više hrabrih. Jedan od njih je Đoko. Kroz cijelu revoluciju nastojao je da slijedi svog starijeg brata, narodnog heroja, koji je imao prednost u vojnom obrazovanju. U našoj revoluciji bilo je raznih primjera samopožrtvovanja, ali su rjeđi slučajevi izvršenja samoubistva. Na to se odlučio pošto je iscrpio sva sredstva samoodbrane. To je junaštvo najvišeg ranga, koje može izvršiti borac koji je visoko držao zastavu časti, ponosa i komunističkog morala. Uvijek dobar i drag;

- Đokov komšija, Bojo Kurilić, odvažan momak, dobar borac, atletski razvijen, prodornog glasa. Zdrav, mogao je s lakoćom da izdrži

najveće napore. Govorljiv, pravi južnjak, brzo se naljuti i rashladi. Volio se hvaliti, što među nama nije moglo ostati nezapaženo;

- Nikola Tarana, iz fine i siromašne porodice iz sela Huma, vrijedan borac i osvjedočeni drug. Fizički čvrst i izdržljiv, pouzdan. Uvijek spreman za šalu, pa i na svoj račun. Pravedan, ništa mu nije bilo teško. S njim se uvijek moglo prijatno razgovarati, nije bio dosadan i nametljiv;

- Danilo i Stevan Skvarica, skromni i pošteni. Danilo je nešto stariji, životno iskusniji, fizički slabiji. Zbog svoje skromnosti i mirnoće bio je nezapažen, ali uvijek pouzdan i raspoložen. Stevan, moj školski drug iz osnovne škole, žustar, pravedan, iskren i otvoren prema svakome. Dobro fizički razvijen, izdržljiv i pouzdan.

Poslije Brajčevića obilazili smo sela na gatačkoj visoravni Obješenik, Bodežišta, Vratio i druga, kojih se više ne sjećam. Znam da smo razbili grupu ustaša koja je iz Gacka pošla u Borač.

OBRAČUN S/1 POPOVOM VOJSKOM

U nekim selima susrećemo se sa partizanima terenskih jedinica. Sa štabom našeg bataljona uvijek ima neko s terena ili iz jedinice, ili neko od terenskih radnika. Borcima ta saradnja i sastanci nijesu poznati. Mi izvršavamo naređenje ubijeđeni da mora tako da se radi. Niko drukčije i ne misli. Obaviješteni smo na našim sastancima, a i od mještana gdje boravimo, da u gatačkom srezu ima dosta četnika, da vršljaju po cijeloj teritoriji sreza i da su razvili jaku propagandu. Uoči napada na »pašaluk« popa Perišića, u našoj četi održan je partijski sastanak, kako je to već uobičajeno u bataljonu.

U prve sate 4. aprila bataljon je pošao u napad. Dugo smo pješačili po teškom terenu. Četnici su se nadali ili su bili obaviješteni da ćemo ih napasti, pa su povremeno otvarali vatru i tako se sami demaskirali. U našem stroju vlada tišina, ne zastajemo. Prošli smo sela Garevu i Dobrelje, idemo pravo na uzvišenje Gat. Osjetili su nas i pojačali vatru. Dozivaju se. Mi žurimo da prije svanuća ovladamo vrhom. Danju je teško zauzeti Gat bez većih žrtava. Tu će dva mjeseca kasnije Druga proleterska brigada izgubiti nekoliko destina vrsnih boraca. Četnici se dobro brane. Mi jurišamo. Videći da im ni snažan otpor ne pomaže, počeše napuštati položaj i odstupati u pravcu Brljeva. Gat je u svanuće zauzet. Četnici su imali mrtvih i ranjenih, nekoliko ih je i zarobljeno. Čim je svanulo, italijanska artiljerija iz pravca Avtovca nije štedela municiju zasipajući vatrom oko Gareve, Dobrelja, zatim po našim položajima na Gatu, oko Danića i Pržina. Koncentričnim napadom i ostalih, pala je »tvrđava« popa Perišića.

Narod gatačkog kraja čuo je za Prvi udarni bataljon još prije njegovog dolaska. Ali, jaka četnička propaganda »prosipala« je o partizanima samo crne vijesti, što je pogodovalo četnički nastrojenim porodicama. Partizanske porodice su se radovale našem dolasku. Kad smo došli u selo Samobor, odmah su nas pitali: »Koji je to bataljon?« Kad su se uvjerili kakve su sve laži četnici pričali, nekoliko mladića odmah je ispoljilo želju da pođe sa nama. U istom selu, pred kućom gdje se smjestio Štab bataljona, našao se mrtav mlađi čovjek. Komandant naredi: »Sahranite ga«. Nekoliko zarobljenih četnika našlo se pred Štabom i nas dvojica iz Druge čete. Koristeći i te zarobljenike, leš je odnesen u vrt i sahranjen.

Ni jedan dan nema mira. Odmah nas napadoše Italijani, četnici i ustaše iz Fazlagića Kule. Italijanska artiljerija i avijacija stalno nas »prate«. Svaki naš pokret brzo se otkrije. Četnici dobro i brzo dostavljaju Italijanima podatke. Odbili smo nekoliko napada udruženih snaga kod Pustog Polja, Stepena i Pržina. Sa jednog uzvišenja kod sela Pržina prvi put iz puškomitraljeza gađao sam avion koji se nisko spustio iznad naših položaja. Zbog toga sam bio kritikovan jer trošim municiju i otkrivam vlastite položaje.

DEMONSTRATIVNI NAPAD NA MIHOLJAČE

Ponovo smo u selu Lipnik, malo se odmorili, večerali - i pokret. Na svim uzvišenjima ima snijega, noć hladna. Mi smo se prilagodili vremenskim prilikama. Idemo u napad na četnike u selu Miholjače - saopšteno nam je. Naša druga četa je na lijevom krilu, napada na najistureniju grupu kuća prema rijeci Mušnici. Desno je još jedna naša četa. Iz pokreta upadamo u prve kuće. Ne zadržavamo se. Otvori se uraganska vatra. Brzo su se pribrali i četnici i Italijani u Avtovcu. Zapalili smo nekoliko štala. Nije nam to trebalo - osvijetlili smo naše položaje. Dalje se nije moglo, iz svake kuće, iza zsvakog zida, sipa vatra. Iz kasarne u Avtovcu Italijani otvorili jaku vatru iz mitraljeza, lakih i teških minobacača, po našim položajima. Borba je trajala nekoliko sati. Poslije eksplozije mine od teškog bacača neposredno uz moj zaklon, nijesam čuo naređenje o povlačenju, jer sam bio onesviješćen. Kad sam se probudio, svanjivalo je. Nikog nema. Povukao sam se par stotina metara. Vidim kolonu prema Lipniku. Blizu su četnici, čuje se galama. Polako od zaklona do zaklona. Kad sam prešao Mušnicu, osjetio sam se slobodnim mada je još vrebala opasnost. Četnici pucaju. Stigao sam četu kod sela. Vodnik mi reče: »Naređeno je da se prvo povuče lijevo krilo, pa sam vjerovao da si pošao sa prvom grupom«.

Ovaj prepad na veliku četničku grupaciju neposredno uz okupatorski garnizon demoralisao ih je i uvjerio njihove glavare da ni pod skutom okupatora nijesu sigurni. Mi smo imali žrtava. Vjerovatno i Štab bataljona nije računao na tako jak i organizovan otpor. Deveti april 1942. godine dobro sam zapamtio. Iz Lipnika smo prešli u selo Dramešinu. Dobro smo se odmorili, popravili odjeću i obuću, održali nekoliko sastanaka i četnu konferenciju. Tu sam dobio pismo od kuće. Brat Milan mi javlja da je otac podlegao u italijanskom zatvoru »Lovrijenac« i da je sahranjen na groblju »Buninovo« u Dubrovniku. Bratu Ristu nijesu dozovlili da prisustvuje sahrani, već su ga sproveli u zatvor na Mamulu. Na terenu Trebinjske šume svakodnevno se izvode akcije. Pismo su donijeli drugovi iz Kombinovanog bataljona, koji su došli radi napada na Borač.

BORAC

Dođe red i na taj ustaški osinjak, o kome se mnogo pričalo po selima i među borcima. Radi neposredne pripreme za napad na Borač, Prvi udarni bataljon se iz Dramešine prebacio u selo Izgori (osnovna škola). Tu su završene poslednje pripreme. Na četnoj konferenciji upoznati smo sa zapoviješću Vrhovnog štaba za likvidaciju ovog ustaškog gnijezda; šta to znači za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini; sa jačinom i rasporedom neprijateljskih snaga, borbenošću i moralom.

Ranije je podijeljena večera, a zatim pred postrojenim bataljonom, komandant je izdao zapovijest, naglasivši da je Prvi udarni bataljon dobio delikatan i najteži zadatak. Napadat će na glavno ustaško uporište - žandarmerijsku kasarnu u selu Šipovica, koje će ustaše do posljednjeg čovjeka braniti, a to je i najvažnije uporište u cijelom Borču. Treba prethodno zauzeti isturene položaje oko sela Jabuke. Komandant je govorio i o drugim pitanjima zapovijesti. Govorio je i politički komesar bataljona i zahtijevao od boraca i starješina bezuslovno izvršenje naređenja, disciplinu i tolerantan odnos prema neboračkom stanovništvu. Nikakva samovolja neće se dozvoliti, svaki prestup biće strogo kažnjavan. Zatim je pozvao borce Prvog udarnog bataljona da pokažu hrabrost i odlučnost u borbi sa neprijateljem koji će biti žilav, dobro naoružan, koji dobro poznaje teren i raspolaže neograničenom količinom municije. Treba biti obazriv, predavanja vjerovatno neće biti, jer su to osvjedočeni zlikovci. Još u toku dana održan je sastanak komunista u četi, na kome se govorilo o približno istim pitanjima.

Za večeru smo dobili dobro parče kuvane govedine. Tako je već nekoliko dana. Hljeba nema. Mene su boljele desni. Nijesam mogao svoje sljedovanje mesa jesti. Pošao sam u najbližu i jedinu kuću kod škole u Izgorima da zamijenim meso za parče hljeba i sira ili kajmaka. Domaćicu sam našao pred kućom, muze kravu. Zamolio sam je da mi to učini. Još sam joj ponudio i košulju koju sam imao u torbici. Drugo ništa nijesam imao. Obeća mi i pođe u kuću, ja za njom. Još nijesam prešao kućni prag - vidim kod ognjišta uz razgorjelu vatru sjedi komesar našeg bataljona sa jednim drugom. Pogledi su nam se susreli. Hitro, ne obazirući se na hljeb i kajmak, dotrčao sam u četu, ubijeđen da ću biti strogo kažnjen, jer su tavke samovolje bile strogo zabranjene. Sa takvim shvatanjem sam pošao u borbu na Borač. Razmišljao sam da je bolje u borbi poginuti nego poslije da me pred strojem kazne. Takvim pogrešnim zaključkom bio sam opterećen sve do prve četne konferencije poslije Borča.

Pokret je izvršen noću 16. aprila od škole u s. Izgoni po tamnoj, kišovitoj i hladnoj noći. Po teškom planinskom i pošumljenom zemljištu, ispresijecanom velikim urvinama i potocima. Stroga tišina. Držimo se jedan za drugoga da se kolona ne prekine. Poslije pola noći poče ledena kiša sa vjetrom. Dugo smo išli, uz nekoliko kratkih zastanaka. Umor i san osvajaju. Treba prije svanuća doći na polazne položaje. Još je noć, stupismo u borbu. Daleko ispred sela Jabuke dočeka nas ustaška spoljna odbrana. Mi još ne pucamo, nastupamo nečujno kroz gustu šumu i sa bliskog odstojanja jurnuli smo na njihove položaje sa ručnim bombama. Tu smo upotrijebili i mali ručni bacač koji je Sava Rundić iz Popova polja donio u Prvi udarni bataljon, a zarobljen je od Italijana u Drmi, decembra 1941. godine. Neprijatelj se povukao na naredne položaje - greben Previja između sela Jabuke i Šipovice.

Prošli smo kroz napuštenu Jabuku i u svanuće ovladali grebenom Previja, Bubina Glava, sa koga se već vidi kasarna u Šipovici. Postepeno se spuštamo prema selu iz koga bije ubitačna vatra. Dio ustaša i milicije koji su protjerani sa položaja spoljne odbrane zauzeli su položaj u kasarni i iza kamenih zidova ispred sela i u selu. Po okolnim uzvišenjima još ima dosta snijega. U Borču ga nema. Drijen procvjetava. Tako je u cijeloj dolini gornjeg toka Neretve. Vidi se kako narod napušta kuće i negdje odlazi. Kasarna u Šipovici je velika kamena zgrada na sprat, gdje je ranije bila žandarmerijska posada. U prizemlju i na spratu po nekoliko prozora, sa ugrađenim mitraljeskim gnijezdima. Oko kasarne dosta vrtova sa velikim kamenim zidom, koji služi kao siguran zaklon od la-

kog naoružanja. Spustili smo se tako blizu da kasarnu možemo držati pod vatrom. Ustaše i milicija ne štede municiju. Raniše nam nekoliko drugova. Poginu Blagoje Đurđevac, hrabri komandir čete. Naša artiljerija (minobacači) gađa, granate (mine) padaju oko kasarne i po selu. Negdje u popodnevnim satima naš teški minobacač sa nekoliko mina pogodi kasarnu. Nazire se kraj. Nasta panika. Ustaše pokušavaju spasiti glavu. Kako koji napusti kasarnu mi ga dočekamo. Tako je najveći broj ustaša poginuo. Nekoliko njih je zarobljeno i odmah su strijeljani. Tako je i ovaj bastin pao.

Poslije kraćeg zadržavanja i pretresanja terena i okolnih kuća produžili smo gonjenje neprijatelja. Odmah na slijedećim položajima kod sela Stambolići su nas dočekali. Nijesu naš juriš sačekali. Razbili smo ih i na slijedećim položajima ispred sela Pridvorica. Druga četa nije išla dalje, zanoćila je u selu Meličići. Sutradan naša četa se vratila i odmarala u selu Šumići, južnije od Šipovice. Ostali smo oko 24 sata. Stanovnika nije bilo. Kuće pune, od sira, masla, suvog goveđeg i kozijeg mesa do žita i brašna. Na tavanu smo našli dosta suvih goveđih koža. Njih smo krojili i pravili opanke. U kućama neuredno i prljavo, puno vaški i druge gamadi. Spavali smo u pojati na sijenu i slami. Odmah se moglo uočiti da ovako snabdjevene kuće nijesu rezultat vlastitog rada, već od pljačke iz susjednih uništenih srpskih sela. U Borču smo se prvi put sreli sa proleterima. To je bila prava vojska, dobro odjevena i naoružana. Okupljali smo se oko njih da nam pričaju o borbi, o sebi i o borbama koje su vodili. Druga četa, a tako i cio Prvi udarni bataljon, časno je izvršio svoj do tada najteži zadatak. Likvidirao je najjače neprijateljsko uporište u Borču.

NA REDU SU ITALIJANI

Opet smo došli na prostor gatačko-nevesinjske površi. Druga četa smjestila se kratko u selo Jugoviće. Talijani i četnici nadiru iz Nevesinja u Gacko. Naši su ih dočekali južno od sela Slivlje i odbacili ih. Naša četa odlazi na položaj kod sela Krivodol. Toga dana nije stupila u borbu. U toku noći četa se prebacila južno od ceste Nevesinje - Gacko i zauzela položaje na sjevernim padinama Huma, iznad komunikacije. Stalno smo bili pod artiljerijskom vatrom neprijatelja.

Sa padina Huma, iz zasjede, 25. aprila, sačekali smo i do nogu potukli italijansku kolonu kod Erceglije. Sa naših dominirajućih položaja pustili smo Italijane da potpuno uđu u zasjedu, držali ih na nišanu i na dati znak otvorili uragansku vatru. Neprijatelj nije imao ni vremena ni mogućnosti da se razvije za borbu. Naša četa sa južne strane, a jedna četa sa sjeverne strane komunikacije i rijeke Zalomke napravile su lom među Italijanima. Gubici kod neprijatelja bili su: preko 100 vojnika i starješina izbačeno iz stroja, od toga 50 zarobljeno; zarobljeno preko 50 pušaka, dosta topovskih granata, druge razne municije i ručnih bombi. Dosta mazgi je ubijeno i pet ili šest pod tovarom zarobljeno.

Slučaj ranjavanja Jefta Radulovića, iz okolice Nikšića, posebna je priča. Niko više iz nače čete nije ranjen. Jefto je bio u istom vodu sa mnom. Bio je hrabar borac, po zanimanju stolar, malo nedisciplinovan. Imao je po cijelom tijelu ožiljke od uboda nožem. Posljedice nekadašnjeg kafanskog života. U jedinici se ponašao kao ozbiljan i razborit čovjek. Za vrijeme borbe kod Erceglije, samovoljno se popeo na markantno kameno uzvišenje i vikao na Italijane da se predaju. Drugovi ga opominju da siđe u zaklon. Nije poslušao. Pred kraj borbe Jefto se surva

sa grede. Lije krv u mlazevima. Vidimo metak prošao kroz glavu. Ja i Pero Rašević smo ga prenijeli oko 200 metara iza položaja i predali sanitetu. Nijesmo vjerovali da će preživjeti. Ostao je bez oka i poginuo u IV neprijateljskoj ofanzivi. Poslije smo se spustili na cestu, pokupili plijen i zarobljenike i došli u Jugoviće. Kako je borba bila u popodnevnim časovima, osim artiljerije, neprijatelj toga dana nije intervenisao.

Sutradan neprijatelj je opreznije nastupao na širokom frontu, sa jakim bočnim osiguranjem. Bio je uporan da se po svaku cijenu probije u Gacko i deblokira opkoljeni garnizon. U pokušaju da ga spriječimo, stalno smo u borbi. Tako se stvorio front od sela Dubljevići - Domrke - prema Ravni. Cio bataljon je u neposrednom dodiru - frontalno postavljen. Nekoliko naših pokušaja da kontranapadom odbacimo neprijateljske snage ne uspijeva. Poznato je da je Italijana iz utvrđenog rova - zaklona teško istjerati. Poslije petodnevnih iscrpljujućih borbi i osjetnih gubitaka sa obje strane, neprijateljska glavna motorizovana kolona probila se u Gacko 28. aprila. Prethodno su se pod zaštitom jakih bočnih osiguranja kod Fojnice susrele neprijateljske snage. Poslije deblokade Gacka Italijani su jakim snagama posjeli komunikaciju i na njoj organizovali živ saobraćaj.

Komanda Prvog udarnog bataljona naredila je da se organizuje 1. maja bombaški napad na italijanske položaje. U tom napadu, pored dobrovoljaca, naređeno je da učestvuje i nekoliko kažnjenih drugova. U toku dana izvršeno je izviđanje i precizirana mjesta italijanskih utvrđenih tačaka. Većina bombaša je uspjela. Ta akcija je toliko uzbudila Italijane da su cijelu noć iz svih oružja pucali, uključujući i raketne pištolje. Isto tako, na svim uzvišenjima u neposrednoj blizini neprijateljskih položaja zapaljene su vatre.

BORBA NA MORINAMA

Poslije tog frontalnog ratovanja, ostali smo još nekoliko dana u Jugovićima. Zatim je druga četa usiljenim maršem upućena na Morine, da sa drugim snagama koje su se tamo zatekle dočeka Italijane i nastoji se probiti pravcem Nevesinje - Kalinovik. Do borbe je došlo kod sela Koleška. Nekoliko sati neprijatelj je zadržan. Pod jakim neprijateljskim pritiskom četa se povlačila do sela Bjelojevići, gdje je opet pružen jak otpor. Tu su nam četnici, nastupajući istočno od komunikacije Nevesinje - Ulog, zašli bočno, pa se četa morala povući. Italijani su na Morinama, u visini sela Bjelojevići, Crno brdo, organizovali odbranu i ostali nekoliko dana čekajući pojačanje. Naši dijelovi stalno su bili u neposrednom dodiru.

Pored borbi, Morine su zapamćene i po gladovanju. Zbog čega ishrana nije bila organizovana - ni danas ne znam. Grupa boraca sa ekonomom čete bila je u selu Obrnja da traži hranu. Seljaci nijesu imali ni za sebe. Ipak su dali nekoliko hljebova i malo sira. Svi smo dobili po malo parče. Taj ljeb je izgledao kao pijesak u komadu. Saznali smo da je to tučeni žir i sa malo brašna da ga drži u komadu. Drugi dan poslali smo grupu u dolinu Neretve u selo Tobići. Donijeli su u šatorskim krilima tri povelike bale mlade koprive i svježeg skorupa. To smo u nekim kantama skuvali, malo začinili i bez soli pojeli. Talijani su se poslije četiri-pet dana sa jakim snagama probili prema Ulogu.

Poslije povratka sa Morina, prikupili smo se na prostoru Bratač - Žalom. Predaha nije bilo. Pored neprijateljske artiljerije koja nas stalno prati, napadaju nas i četnici. Bilo je slučajeva da ih po pet puta dnevno

protjeramo i oni se vrate. Tako smo sve do kraja maja mijenjali samo sela, vrijeme i položaje, uz stalne okršaje. Svi vidimo da se nešto događa. Neprijatelja svakim danom sve više, znatno je drskiji nego je bio ranije, a niko ništa nam ne kazuje. Italijanski avioni bacaju letke po selima, narod čita, priča se o nekakvoj ofanzivi, koja je stvarno i počela. Manevrišemo po nevesinjskim selima, pritisak na nas je vrlo jak, izbjegavamo opkoljavanje i na kraju nas istjeraše iz nevesinjskog sreza. Povlačimo se prema Divinu.

Prvi udarni bataljon, bez Treće čete, našao se 26. maja na položajima Radovanovića Torine - Stevanovića - Torine - Obla Glava. Sprečavali smo dva-tri dana nadiranje četnika od pravca Lukavičko Polje. Treća četa je još iz Jugovića upućena na položaje sjeverno od Gacka. Dan uoči polaska za Zvijerinu predanih smo na Divinu. Tu smo se opet sreli sa proleterima. Popodne, još je bilo dosta dnevnog svjetla, dvije čete našeg bataljona i proleterski bataljon pošli su u Zvijerinu. Išli smo usiljenim maršem. Borci nijesu znali da je tamo bolnica Operativnog štaba, da su je četnici zarobili i da vrše masakr nad bolesnicima i osobljem. Stigli smo kasno noću. Četnici su nas dočekali. U borbu je stupila Prva četa našeg bataljona i jedna četa proletera. Druga četa je raspoređena na obezbjeđenje. Desetina u kojoj sam bio, raspoređena je na Radmanovića Kosu - k. 961. Tu smo ostali cijelu noć. Četnici su nekoliko puta pokušali da nas potisnu. Odbijali smo ih ručnim bombama i puščanom vatrom. Italijanski puškomitraljez kojim sam rukovao brzo je prestao da dejstvuje. Nestalo je ulja u rezervoaru. Povremeno smo uspijevali da ga »privolimo«, sipali mokraću u rezervoar, ispalili po nekoliko metaka, i tako se radnja ponavljala. Četnici su osjetili da se naši povlače iz Zvijerine, pa su u svitanje pojačali pritisak i približili se na domet ručne bombe. Sunce je izašlo, nas su povukli, pa se naša druga ceta kretala do Divina kao zaštitnica. Četnici su upali u Zvijerinu 31. maja, poslije podne.[21] Sutradan su izvršili zločin nad jednim brojem bolesnika i osobljem. Istovremeno su zarobili nekoliko poznatih partizanskih rukovodilaca i oslobodili sve italijanske zarobljenike.

Tih dana Druga četa se smanjila. Dosta boraca otišlo je kućama. Te noći, nakon povratka iz Zvijerine, sa Divina je nestalo boraca. Ostao sam bez kape. Neko ju je odnio. Morao sam da se snađem. Toga dana na Divinu bili su borci našeg bataljona, a i dosta boraca iz drugih jedinica. Pred podne počeše se držati govori. Prvi put čujem da se radi o ofanzivi koja je zahvatila cijelu Hercegovinu. Govorilo ih je više. Ja sam poznavao: Petra Drapšina, Mira Poparu, Vojina Popovića, Vlada Šegrta. Ostale govornike nijesam poznavao. Rezime svih govornika bio je: »... ova ofanziva će trajati nekoliko dana, mi ćemo se opet vratiti i uspostaviti ranije stanje ... «. Očigledno sa velikim zakašnjenjem Operativni štab za Hercegovinu pokušat će da izvrši naređenje Vrhovnog štaba iz prve polovine maja.

Najvjerovatnije 5. juna prošli smo preko Davidovića i Rioca prema Hadžićima. Dio naše ćete bio je na začelju jedne kolone. Gonili smo veliki karavan goveda i nekoliko natovarenih konja. U gluho doba noći našli smo se između neprijateljskih rafala. Sa svih strana je sijevalo. Lutali smo između puščane i mitraljeske vatre i u svanuće se našli zapadno od Gornje Meke Grude: Ilija Gluhajić, vodnik; Pero Rašević, desetar; Radovan Miladinović; Milan Spajić; Nikola Danilović; Milan Begović i još dvojica drugova iz Zubaca. Tu je bio i neki Milošević iz Bileće, koji nam je pokazao put. Tu negdje smo prešli drum Plana - Gacko, pokraj

[21] Saslušanje Rade Pravice i Sjećanje (pismeno) Milosave Aleksić.

sela Lađevića. U sela nijesmo zalazili, osim pojedinačno, za vodu i hranu. Pokraj Vrbice, pa crnogorskom stranom, istočno od željezničke pruge Bileća - Trebinje, istočno od Lastve, došli smo na teren Zubaca. Spavali smo na gumnu u selu Konjsko. Sa nama je i Nikola Danilović iz Zubaca. Sutradan oko 9 sati Nikola nas je odveo u svoju kuću u selu Kraj na doručak. Dok je njegova majka spremala pržena jaja sa slaninom, četnici su blokirali kuću i tu nas zarobili. Razoružali su nas, sproveli u selo Tuli i zatvorili u školu.

Tako sam preko pet mjeseci proveo u ovoj elitnoj partizanskoj jedinic, koja je bila školski primjer borbenosti, izdržljivosti, drugarstva i poštenja njenih boraca. Tu sam stekao prva znanja o Partiji, o komunističkom moralu, o zajedništvu, doživo dosta teškoća i uspjeha, izobilja i gladovana, a i straha i junaštva.

Umjesto zaključka, navesću šta je Petar Ilić Drapšin rekao Peku Papiću, kad su se prvih dana juna 1942. godine sastali kod kolibe Rade Radmilovića: »... U Operativnom štabu nijesu mogli vjerovati da će biti toliko jaka (treća ofanziva) da moramo napustiti slobodnu teritoriju u Hercegovini i Crnoj Gori. Da ih je Vrhovni štab odmah nakon napuštanja Foče obavijestio da se sprema i naredio da se počne sa sistematskim povlačenjem jedinica prema Površi gatačkoj... da su se oni opirali takvom naređenju Vrhovnog štaba, odlučili da brane slobodnu teritoriju. .. «.[3>] To kazuje da je bila slaba procjena situacije i sopstvenih snaga.

MILAN PAPIĆ

OMLADINSKA ČETA BATALJONA »BIŠINA«

Pokrajinski komitet SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, 22. februara 1942. godine doneo je direktivu o formiranju omladinskih partizanskih četa u okviru partizanskih bataljona i sa njom upoznao sva skojevska rukovodstva. Bilo je to u skladu sa odgovarajućom odlukom Glavnog štaba NOP i DV za Bosnu i Hercegovinu, usvojenom u isto vreme. U direktivi upućenoj komitetima SKOJ-a na terenu stajalo je da formiranju tih četa treba pokloniti najveću pažnju, ukazujući na obavezu skojevskih rukovdstava da učestvuju u odabiranju mladih boraca i predlažu odgovarajuće kadrove za njihove komandire i političke komesare.

Navedena odluka Glavnog štaba i direktiva Pokrajinskog komiteta SKOJ-a su, kako navodi Vlado Ivković u svojim zapisima, »u Hercego-

[3<] Peko Papié: Sjećanje . . . neobjavljeno.

" Bataljon je dobio ime po planini Bišini, na kojoj su se vodile borbe protiv otomanskih snaga za vreme »Nevesinjske puške« (1875-1878). Formiran je u selu Biogradu (Nevesinje) 28. februara 1942. godine. Komandant bataljona Dušan Brstina, politički komesar Savo Čolović (poginuo novembra 1944. i proglašen za narodnog heroja), zamjenik komandanta Rade Parović, zamjenik političkog komesara Četko Đerić (ubijen od četnika 31. 1. 1943. kod s. Bratača, Nevesinje), referent saniteta Sava - Saveta Ivković, pisar Mirko Brenjo, intendant Anđelko Perin. Operativni štab za Hercegovinu 21. marta 1942. godine izdao je naredbu i postavio novo rukovodstvo bataljona »Bišina« i to: komandant Dušan Brstina, politički komesar Savo Čolović, zamjenik komandanta Drago Papić i zamjenik političkog komesara Ignjat Kapor. (Arhiv VII br. reg. 18/1-3, kut. 1707).

vinu stigle sa određenim zakašnjenjem, pored toga, Operativni štab i Okružni komitet SKOJ-a za Hercegovinu tek su u toku marta 1942. godine dostavili svoje instrukcije štabovima bataljona i skojevskim rukovodstvima na terenu, pa je i kod nas prvih dana aprila 1942. godine došlo do formiranja omladinskih partizanskih četa.

U skladu sa tim dokumentima, došlo je do formiranja omladinske čete u Zelenoj glavici kod Vučetića kuća u selu Biogradu (Nevesinje). Ona je obuhvatala područje sela Biograda, Odžaka, Udrežnja i Rabine. Taj prostor pokrivao je teritorijalni partizanski bataljon »Bišina«. Ubrzo je, početkom maja 1942. godine i u selima Nevesinjsko-gatačke površi (gdje je formiran partizanski bataljon »Petar Radović«) došlo do formiranja još jedne omladinske partizanske čete u nevesinjskom kraju.

Uslovi za formiranje omladinskih partizanskih četa u srezu Nevesinje bili su vrlo povoljni. To je bilo vreme najvišeg uspona ustanka, formiranja nekoliko udarnih bataljona, a zatim i vrlo teških borbi vođenih gotovo na svim delovima teritorije Nevesinja, u kojima su partizanske jedinice odnosile sjajne pobede. Takođe je to bilo i vreme intenzivnog političkog rada na partizanskoj slobodnoj teritoriji. U svemu tome prednjačila je omladina Nevesinja. Ona je bila najbrojnija u udarnim bataIjonima i najaktivnija u pozadini. Herojski podvizi omladinaca bili su svakodnevna pojava. Sve je to omogućavalo da se ove čete formiraju vrlo brzo i to, uglavnom, od dobrovoljaca.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine, vojno-politička situacija u Istočnoj Hercegovini, pa i u Nevesinjskom kraju bila je znatno složenija. Tu su se nalazile dosta jake italijanske i ustaško-domobranske snage. Bilo ih je u Plužinama kod Kifinog Sela i u Ulogu. Italijani u to vrijeme (sem manjih akcija i zaseda u Bišini i Rijci, prema Gacku), nisu ozbiljnije napadani. Četnici su sa njima imali sporazum o nenapadanju, dok su partizanske snage bile angažovane za odbranu srpskih sela od upada ustaša iz Borča i Fazlagića Kule.

U ovakvoj situaciji rukovodstvo četničkog pokreta nastojalo je da od Nevesinja i još nekih srezova, iz njegove blizine, kao što su Gacko i Kalinovik, stvori svoju tvrđavu, preko koje bi se povezivala šira teritorija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori i na koju bi svoj uticaj ostvarivao četnički pokret. Ima dosta indicija da su četnici hteli ovu teritoriju da pretvore u prostor na kom će uspostaviti svoju vlast i sa koje će četničko političko rukovodstvo i četnička vojna komanda djelovati u više pravaca. Oni su to područje smatrali kao podesan priobalni prostor, odakle se može ostvariti veza sa izbegličkim snagama i dočekati i podržavati eventualne vojne intervencije izbegličke vlade.

Usponu narodnooslobodilačkog pokreta i nastojanjima komunista da se proširi i učvrsti otvorena borba sa okupatorima suprostavilo se četničko rukovodstvo sa svim svojim snagama i raspoloživim sredstvima, a posebno upućivanje četničkih predstavnika na ovaj prostor koji bi svojim prisustvom, propagandom i uticajem omogućili ostvarenje određene zamisli i planova četničke vrhovne komande.

I pored toga, četnički pokret u Nevesinjskom kraju još tada nije pretstavljao nikakvu ozbiljnu snagu. Nije postojala organizovana ni jedna četnička četa i ni jedan četnički bataljon. Postojale su samo određene grupe četnika oko Petra Samardžića, Maksima Kneževića, Toma Guzine, Četka Petkovića i pratnja oko majora Boška Todorovića. Dolaskom na ovaj teren majora Boška Todorovića, delegata Draže Mihailovića, četnički pokret počinje da oživljava. On je ovamo upućen za komandanta četničkog štaba za Istočnu Bosnu i Hercegovinu. Todorović je u gatačko-nevesinjski kraj stigao 3. januara 1942. godine iz Foče.

Operativni" partizanski štab za Hercegovinu (formiran 4. januara 1942. u Lastvi trebinjskoj) procenivši situaciju u severnoj Hercegovini, a posebno u Nevesinju smatrao je da se u datim uslovima teritorijalni partizanski bataljon »Nevesinjska puška« i ustanički odred »Bišina«, koga je predvodio Dušan Brstina, ne mogu dovoljno efikasno suprotstaviti četničkoj organizaciji i savezu koji su u ovom kraju uspostavili četnici i Italijani. Četnici su se povezali sa okupatorskom komandom u Nevesinju, pa su im Italijani davali oružje i hranu, podstičući ih za borbu protiv komunista. Smatrali su da je severna Hercegovina najslabija tačka i da je u Nevesinju »najteže stanje«. Sve je to kasnije dolazilo do izražaja u odnosima i postupcima Prvog udarnog bataljona u Nevesinju. Zbog takve procene Operativni štab za Hercegovinu smatrao je da glavne snage treba usmeriti prema Severnoj Hercegovini, da bi se sprečila organizacija i širenje četničkog pokreta. S tim u vezi je na teren Nevesinja 3. februara 1942. godine stigao Prvi udarni hercegovačko-crnogorski partizanski bataljon, i do kraja maja 1942. znatno uticao na vojnu i političku situaciju u tom kraju. Odlučan vojnički i politički nastup Prvog udarnog bataljona imao je veliki značaj za razvoj NOP-a. On je doprineo da se ubrza prilaženje naroda NOP-u i da ojačaju partizanske snage. Već na prvom susretu sa narodom Nevesinja Prvom udarnom bataljonu je sa terena Nevesinja organizovano prišlo oko 130 biranih boraca, sa komandirom čete Mirkom Radovanovićem i političkim komesarom Savom Čolovićem. To je bio momenat za šire akcije i borbe protiv Italijana i četnika u ovom delu Hercegovine. Pored ovako velikog značaja, bataljon je imao i određene slabosti, koje su unosile zabunu, ne samo u narodu, već i među komunistima i kadrovima ovoga kraja, što je sužavalo oslobodilačku platformu narodnooslobodilačkog pokreta. Iako su postojali sreski komiteti KPJ i SKOJ-a i štab bataljona »Nevesinjska puška« sa oko 20 partizanskih četa, štab Prvog udarnog bataljona polazio je od toga da su u Nevesinju narodnooslobodilački pokret i njegova institucija nerazvijeni, da je četništvo u snažnom usponu i da bataljon treba da počne gotovo ispočetka i da spašava situaciju. Pored ovakve ocene, Štab Prvog udarnog bataljona, posle mesec dana boravka u Nevesinju u izveštajima koje je slao Operativnom partizanskom štabu za Hercegovinu i Vrhovnom štabu u izveštaju od 1. marta 1942. godine, piše:

»... stanje u Nevesinju prije našeg dolaska bilo je veoma ozbiljno, četnici su bili politički i vojnički dobro organizovani, Nevesinje je bilo kula reakcije čitave Hercegovine, politički nivo nevesinjskih masa je ispod svake normale, partizani su malobrojni, politički komesari u 80% slučajeva su nedovoljno svjesni, nedorasli i neodgovorni. Njihova osnovna slabost je kukavičluk i oportunizam prema petoj koloni«.

Kao što se vidi štab Prvog udarnog bataljona prestavio je četnike kao dominirajuću snagu, a sve ono što smo mi do tada imali i stvorili nije se videlo, bilo je omalovažavano.

Zbog ovakve procene Štab prvog udarnog bataljona pravio je određene, ne samo vojničke već i političke greške, što je imalo ogromne posledice u toku Treće neprijateljske ofanzive i dovelo do povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine.

Međutim, samo deset dana kasnije Štab Prvog udarnog bataljona, konstatovao je sasvim drugačiju situaciju na području Nevesinja i u izveštaju od 11. marta 1942. godine, Vrhovnom štabu NOVJ i DV piše:

»Situacija u Nevesinju se poboljšava iz dana u dan. Osvešćenje masa, naročito srpskih ide veoma brzo i mase danas jasno uviđaju da je vodstvo četničke organizacije izdajničko, da su to ljudi koji ne vode računa o interesima naroda, da četnička vojska ne može postojati, da su partizani jedina prava narodna vojska, da je razbijen

strah od Italijana, da je razbijena laž da okupator hoće da spasi srpski narod, da je narod oduševljen pobjedama Crvene Armije. Popularnost partizana je ogromna, četnici kao vojska više ne postoje, već da postoji sam okupator i partizani.«

Ovo je bilo apsurdno. Suštinski se ništa nije moglo izmeniti za deset dana. Bilo bi bolje da su drugovi iz štaba 1. udarnog bataljona po dolasku na teren Nevesinja, zajedno sa Nevesinjskim komunistima i kadrovima (među kojima su već bili Savo Medan i Života Neimarević, predratni članovi KPJ, a Medan i španski borac) zajedno i svestrano analizirali situaciju, pa tek onda donosili odgovarajuće zaključke.

Prvi udarni hercegovački bataljon sigurno ne bi uspeo u svojoj misiji da u Nevesinju nisu postojali određeni, objektivni uslovi za to:

- Svako veće selo imalo je organizovanu partizansku četu. Postojao je i Štab bataljona »Nevesinjska puška«, koji je objedinjavao dejstva svih ovih četa. Postojao je odred »Bišina«. Imali smo oko 35 članova KPJ i oko 100 boraca članova SKOJ-a, Sreski komitet KPJ i Sreski komitet SKOJ-a. Postojali su seoski i opštinski NO odbori.

Narod Nevesinja prihvatio je Prvi udarni bataljon kao svoju vojsku i u njega dao oko 130 najboljih boraca.

Ovo su bile činjenice i stvarno stanje u vreme dolaska Prvog udarnog bataljona na teren Nevesinja.

Uskoro je došlo do prve borbe Prvog udarnog bataljona protiv četnika na ovom Području. Bilo je to u noći između 19/20. februara 1942. godine. Tada je likvidiran četnički štab, na čelu sa majorom Boškom Todorovićem, u Kifinom selu kod Nevesinja. Druga borba protiv četnika bila je 24. februara 1942. u kojoj su četnici u Podgrađu i Grahovici potpuno razbijeni, a treća 26. februara 1942. u selu Bratači, protiv italijanskih i četničkih snaga, kada su neprijatelji pretrpeli velike gubitke i bili prinuđeni da se povuku u grad. Posebno je postignut veliki uspeh 25. aprila 1942. u borbi protiv Italijana na putu Nevesinje - Gacko kod Erceglije, gde je okupator imao velike gubitke, a partizani zarobili dosta oružja i ratne opreme.

Na sastanku u selu Odžaci, u kući Maksima Brenja 5. II 1942. doneta je odluka da odred narodne vojske »Bišina« bude udarna četa novoformiranog partizanskog teritorijalnog bataljona »Bišina«, formiranog 28. februara 1942. godine u zaseoku Ponor, selo Biograd.

Omladinska partizanska četa bataljona »Bišina« obuhvatala je mladiće i djevojke većinom iz svih zaseoka i sela Biograda i Udrežnja, a delom i iz Odžaka, Rasta, Šumića, Rabine, Žuberina, Bukorića, Bablje Glave i Radića, te pojedince iz još nekih sela.

Komandu čete sačinjavali su komandir Milan Papić (rođen 1920. godine, s. Šumići, član SKOJ-a od pre rata, član KPJ od 1941. godine), politički komesar Jovan Vuković (rođen u Biogradu 1921. godine, član SKOJ-a od 1941, a KPJ od 1942. godine), zamenik komandira Gojko Tamindžija, zamenik političkog komesara Blagota Đurasović, ekonom Bogoljub Vujadinović. Dužnost bolničarke u četi kraće vreme obavljala je Sava (Boška) Ivković, rođena 1920. godine, da bi kasnije tu dužnost vršila učiteljica Draginja Ilić, koja je, pored toga, nosila glavni teret akcije opismenjavanja jednog broja omladinaca i omladinki. Sve su to bili mladi ljudi, a već istaknuti borci, članovi Partije i SKOJ-a, učesnici Junskog ustanka i prvih borbi u Nevesinju 1941. godine.

Komandiri vodova u ovoj četi bili su, takođe, primerni omladinci i prekaljeni borci: Prvog voda Drago Čampara (rođen 1922. u selu Biogradu, član SKOJ-a, poginuo 26. aprila 1943. godine na Bakračuši između Nevesinja i Mostara u borbi protiv četnika); Drugog voda Radovan-

Rako Dabić (rođen 1921. u Biogradu, član KPJ od 1941, umro 1970. godine u Sarajevu kao pukovnik JNA u penziji), Trećeg voda Jovan Đerić (rođen 1921. u Biogradu, istaknuti borac iz Junskog ustanka 1941. godine). Pored komandira voda, u svakom vodu imali smo po dva desetara.

Četa je brojala oko 80 boraca. Među njima imali smo 14 omladinki. Bili su to dobrovoljci i odabrani skojevci.

Odmah posle formiranja omladinske čete, sa mlađim omladincima i omladinkama koji nisu znali rukovati oružjem morali smo organizovati vojnostručnu obuku. Trebalo je savladati najosnovnije stvari: rukovanje i gađanje puškom, zauzimanje zaklona, puzanje, prebacivanje, osmatranje i dr. Za ovo smo angažovali iskusnije drugove. Pored toga, pokrenuli smo akciju opismenjavanja jednog broja boraca. Ovo su uglavnom, radili đaci Blagota Đurasović i Đuro Cabrilo, a najvećim delom Draginja Ilić koja je imala završenu učiteljsku školu.

Uskoro po formiranju Omladinske partizanske čete otpočela je i treća neprijateljska (italijansko-četnička) ofanziva. Četa je u tim borbama bila orijentisana prema gradu Nevesinju, na držanju položaja od Bukovice, preko Uništa, Zelene glavince i Bablje glave. Na tom prostoru vodila je skoro mesec dana teške danonoćne borbe protiv daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga. U tim borbama često je dejstvovala samostalno. Tada su poginula dva, a ranjena četiri borca. Među ranjenima bila je omladinka Ljubica (Matova) Remetić koja je bila vrlo hrabar i odvažan borac (kasnije je, kao bolničarka 3. čete 4. bataljona 13. NOU brigade, izvlačeći ranjenike iz vatre sa položaja u Gornjoj Bradini na Ivanu hrabro poginula 6. marta 1945. godine).

Dalje borbe četa je vodila kroz Biograd. Posebno treba istaći upornost njenih omladinaca koji su, sa grupom boraca Udarne čete bataljona »Bišina«, uporno držali položaje na grebenu Varde i sprečili prodor Italijana i četnika preko zaseoka Milošev Do i dalje. I pored jake artiljerijske i minobacačke vatre koja ih je neprekidno obasipala, omladinci su bili spremni da poginu i da ne napuste položaje Varde. U ovoj borbi junački je, od minobacačke granate, 24. maja 1942. godine poginuo desetar 2. voda Milan Vukosav sa Udrežnja. To je bila poslednja borba koju je četa vodila u tom sastavu. Posebno valja naglasiti da je među tim omladincima i omladinkama vladalo primerno drugarstvo, koje ja lično kasnije u toku rata nisam doživeo. Među njima, i pored jake neprijateljske propagande, velikih napora i neprekidnih borbi u tom periodu, nije bilo osipanja ni kolebanja kao kod drugih jedinica, naprotiv, bili su u stanju da ginu jedan za drugoga.

Takvo jedinstvo i moral održali su četu na okupu sve dok politički komesar bataljona »Bišina«, Savo Čolović, nije došao u zaseok Ponor i saopštio nam da je situacija teška i da je direktiva da se svi omladinci koji nisu kompromitovani vrate svojim kućama, u rodna sela, pa tamo ilegalno rade dok se mi opet vratimo u Nevesinje. Oni koji, pak, ne smeju da se vrate neka idu u Stevanovića Torine, iznad sela Lukavac, gde će se prikupiti i ostali borci Hercegovine. Kada smo četi saopštili navedenu odluku omladinci su počeli da plaču, jer nisu bili spremni na to, a pogotovo nisu bili sigurni kako će proći ako se vrate kućama. Njihovi pogledi, koji su prelazili sa jednog na drugog borca i starešinu, izražavali su njihovu želju da i dalje bubu kompaktni i idu zajedno, bilo nazad u svoja sela, bilo za Stevanovića Torine. Na moje insistiranje i predlog komesara čete, oni su, istina teška srca, prihvatili da se vrate u svoja sela, obećavajući da nikad neće napustiti ideje za čije su ostvarenje krenuli u borbu, te da će nastaviti sa ilegalnim radom »do jed-

ne bolje situacije« i povratka naših snaga na područje Nevesinja, kada će ponovo stupiti u naše jedinice. Tako je u toku noći 1/2. juna 1942. godine, prestala da postoji Omladinska partizanska četa bataljona »Bišina«.[21]

Iz ove čete za Stevanovića Torine, u sastav naših snaga koje će osnovati Desetu hercegovačku brigadu, otišli su i probili se samo komandir čete Milan Papić i komandir voda Rako Dabić. Sa nama su iz sela Biograda pošli i Vojo Vuković, Koviljka Kokotović i Srećko Kašiković koji su tamo obavljali razne dužnos i.

Mislim da je ovo divan primer jedne omladinske partizanske čete koja je do kraja rata, bez obzira na teškoće i žrtve, ostala dosledna idealima za koje se opredelila i krenula u borbu početkom 1942. godine.

Pošto nam je saopštio situaciju i preneo direktivu, Savo Čolović je, u toku noći 1. juna 1942. godine i prilikom odlaska iz čete, naredio da uputimo kurira kod Dušana Brstine i da ga obavestimo da se sa ostatkom bataljona »Bišina« probije ka Stevanovića Torinama u sastav glavnih snaga. Ja sam lično za taj zadatak, kao dobrog poznavaoca tog terena, odredio komandira voda Raka Dabića, siguran u to da će stići do Brstine i predati mu poruku Sava Čolovića koju je, verovatno, dobio od Operativnog štaba. Međutim, i ako je Rako Dabić stigao do Brstine i predao mu direktivu, on je tvrdio da je naređenje dobio 2. juna, kada više nije bilo nikakve mogućnosti da se probije u tom pravcu, pa je održao sastanak sa nekim rukovodiocima Štaba, članovima Sreskog komiteta i partijskom organizacijom. U toku diskusije, u kojoj je jedan deo bio za proboj prema Stevanovića Torinama, u sastav glavnine, navodno je preovladalo mišljenje da se preko Udrežnja, Podveležja i Gornjeg Nevesinjskog polja probiju ka Konjicu, u sastav Konjičkog odreda (Mostarskog bataljona. Ovakva odluka bila je potpuno nerealna, jer na tom •pravcu nisu postojali nikakvi uslovi za probijanje u to vreme, ali je, izgleda, služila da se opravda »nemogućnost probijanja« preko ceste Nevesinje - Trusina - Berkovići, u pravcu Stevanovića Torina. Da je ovo tačno svedoči i sam Brstina, navodeći da su još 25. maja 1942. godine sve italijanske jedinice u toku noći prešle preko teritorije bataljona i, preko Sniježnice i Trusine, otišle prema Dabru. Mislim da su ovom oportunističkom držanju podlegli i neki članovi Sreskog komiteta. Verovatno su mislili da je bolje biti sa Brstinom koji je imao grupu od oko 70 boraca. Po mom mišljenju to je i sam Brstina rado prihvatio, jer je smatrao da je u toj situaciji najbolje da bude na poznatom nevesinjskom terenu, na prostoru: Sniježnica - Velež - Hodbina, jer je tu bila i najveća mogućnost za podršku naroda.

Ovakav oportunizam i neodlučnost, i pored direktive da se ostaci bataljona probiju u sastav glavnine prema Stevanovića Torinama, ne može se ničim opravdati. Nije tačno da se preko ceste Nevesinje - Trusina - Berković nisu mogli probiti kad su tim pravcem već prošle glavne italijansko-četničke snage u toku Treće ofanzive. Tuda se tada probilo nas petorica, i to u toku dana, pa je sigurno da se i Brstina, sa dosta jakom grupom i članovima Sreskog komiteta mogao probiti naredne noći. Ovo je jedan, pored ostalih, uzroka što se više boraca iz Nevesinja nije probilo i odstupilo na pi. Zelengoru a zatim prema zapadnoj Bosni.

[2>] Povratkom naših snaga iz Bosne i prodorom preko Neretve, marta 1943. godine, obistinila se tvrdnja tih mladih ljudi da će ponovo, masovno stupiti u naše jedinice. U toku daljih borbi, u periodu 1943-1945. u raznim jedinicama 29. hercegovačke NOU divizije kao borci i rukovodioci, poginula su 23. omladinca i omladinke, dok je ranjen daleko veći broj.

VELJKO IVKOVIĆ

OKRŠAJ NA GVOZDENOM MOSTU

Partizanski (teritorijalni) narodnooslobodilački bataljon »Nevesinjska puška« formiran je u jesen 1941. godine. Od prvog dana borio sam se u njegovom sastavu. On nije vodio oružanu borbu protiv italijanskih snaga, a ni protiv četnika, sve dok na teren nevesinjskog sreza nije stigao Prvi udarni hercegovačko-crnogorski partizanski bataljon. Ovaj bataljon je u nevesinjski kraj stigao iz pravca Berkovića (srez Stolac), izbivši prema Trusini 3. februara 1942. godine.

U selu Zovi Do ovom bataljonu se priključilo oko 80 boraca iz nevesinjskog sreza, postavši njegova 4. četa. Komandir te čete bio je Mirko Radovanović, a politički komesar Savo Čolović. Ja sam u toj četi tada bio komandir voda.

U Zovom Dolu upoznao sam vojno i političko rukovodstvo Prvog udarnog bataljona: komandanta Vladu Šegrta, političkog komesara Stevu G. Kovačevića, zamjenika komandanta Ljubu Kovačevića, zamjenika političkog komesara Miliju Stanišića, rukovodioca SKOJ-a i omladine Slava Stijačića, intendanta Dušana Aleksića i referenta saniteta Božu Kovačevića. Upoznao sam i komandira i političkog komesara Prve čete Nikolu Ljubibratića i Asima Zubčevića, komandira čete Božu Krivokapića, političkog komesara 2. čete Milosava Aleksića i mnoge druge. Tada je bataljon imao više od 300 boraca, dobro naoružanih puškama i većim brojem lakih i teških mitraljeza (među njima je bila i jedna »breda«), velikom količinom ručnih bombi, te jednim minobacačem (italijanskog porekla) sa 50 mina itd.

Odmah nam je dat zadatak: da i mi otpočnemo borbu protiv italijanskih snaga i njihovih pomagača, ustaša i četnika. Istina, na ovom terenu su još od junskog ustanka 1941. godine vođene oštre borbe ustanika protiv ustaša, gde su postignuti značajni uspjesi i ustaše poražene i satjerane u garnizone.

Sada je trebalo otpočeti borbu protiv Italijana i četnika koji su sa njima u savezu u borbi protiv partizana. Tako je u januaru 1942. godine na teren nevesinjskog sreza stigao delegat Draže Mihailovića, major Boško Todorović. Njega je Draža postavio za komandanta četnika istočne Bosne i Hercegovine. Nastalo je teško stanje u Nevesinju, jer je Todorović donio poruku da treba voditi borbu protiv ustaša i Muslimana, a ne protiv Italijana, na koji se poziv prvih dana odazvao jedan broj srpskih seljaka. Naime, zbog velikih pokolja, koje su ustaše 1941. godine izvršile u nevesinjskom kraju, neki Srbi su se za četnike opredijeljivali smatrajući da su samo ustaše i muslimanske mase za sve krive.

Major Todorović je odmah uspostavio vezu sa komandantom italijanskog garnizona u Nevesinju i predložio dogovor po kome on Italijane neće napadati, a borbu će voditi samo protiv partizana - komunista i Muslimana. Opasnost od takvog Todorovićevog djelovanja bila je očita i velika.

Prvom udarnom bataljonu uspelo je da uz pomoć mještana partizana, u noći 19/20. februara 1942. godine, uništi četnički štab Todorovića u Kifinom Selu. U tom okršaju poginuli su: major Boško Todorović i članovi njegovog štaba, poručnik Jovan Mišeljić i profesor Nedeljko Jokanović (oba iz Bileće). Sa naše strane teško su ranjeni: politički ko-

mesar Prvog udarnog bataljona Stevo Kovačević, komandir čete Blagoje Đurđevac, i borci Milutin Mićović, Mirko Ljepava i Jovan Jelić. Između vatri poginule su dvije žene iz Kifinog Sela.

Drugi oružani sukob sa četnicima u nevesinjskom kraju zbio se 24. februara 1942. godine u selu Podgrađu, kada je na naš, Prvi udarni bataljon pošlo oko 100 četnika, koje je predvodio njihov vojvoda Petar Samardžić. Uspjelo nam je da zarobimo oko 40 četnika. Sve smo ih razoružali i pustili kućama, osim četvorice, koji su u Štabu Prvog udarnog bataljona osuđeni na smrt strijeljanjem, i to: Golijanin Obrad, Radojčić Luka, Govedarica Vlado i Musić Maksim. Kazna je izvršena 24. februara 1942. godine na mjestu Bukova Glavica, na putu Slato - Rogače.

Sa naše strane u toj borbi poginuo je borac Spasoje Ivković, omladinac star 21 godinu, rodom iz sela Donji Drežanj. Ovo je bila i prva žrtva u borbi protiv četnika u nevesinjskom kraju. Moj vod je određen da prenese tijelo pokojnog Spasoja i sahrani ga na groblju u s. Drežanj. Sa tri plotuna i uz tužne jauke rodbine, sahranili smo ovog divnog mladića. No, tu su se čule i riječi protesta, pa i zahtjeva za nove i još odlučnije borbe protiv ustaša i Italijana, a sada i protiv četnika koji su nam se nametnuli kao protivnici.

Treći oružani sukob imali smo ubrzo, 26. februara 1942. godine u selu Brataču, u borbi protiv Italijana i četnika. Oni su iz garnizona Nevesinje pošli na Prvi udarni bataljon. Borba se vodila za život i smrt. U toj borbi poginuo nam je komandir 4. čete (Nevesinjske) Mirko Radovanović i još nekoliko boraca, ali smo uspjeli da porazimo Italijane i četnike. Tada je poginulo i ranjeno na desetine italijanskim vojnika, a oko 20 ih je zarobljeno.

Mrtve i ranjene Italijane odvezle su njihove jedinice. Poginule su sahranili u dvorištu kasarne (odnosno vojane - kako o tome kotarski predsednik izvještava pretpostavljene). Zarobljeno je i više četnika, od kojih smo neke na osnovu presude strijeljali.

Poslije ove borbe za komandira 4. čete postavljen je Drago Papić, do tada zamjenik Mirkov, a ja za Dragovog zamjenika.

Krajem marta 1942. godine, Štab Prvog udarnog bataljona dao mi je zadatak da organizujem odbranu na »gvozdenom mostu«, preko rijeke Zalomke ispod sela Drežnja. Trebalo je, naime, onemogućiti da Italijani, ustaše i četnici pređu tu prepreku i ugroze bolnicu Prvog udarnog bataljona u Gornjem Drežnju. U ovoj bolnici imali smo 8 nepokretnih ranjenih boraca i nešto bolničkog osoblja. Teško ranjen je bio i politički komesar Prvog udarnog bataljona, Stevo G. Kovačević.

Prvi udarni bataljon je, 29. marta 1942. godine, napustio teren Nevesinja i uputio se prema Gacku, gdje je vodio borbu protiv četnika u selu Braićevići, a 4. aprila u Kazancima, protiv četničkog odreda Popa Perišića. Poslije likvidacije ovih četnika 9. aprila vođena je borba na sektoru Miholjače, a zatim se bataljon uputio na Čemerno, gdje se 12. aprila sukobio sa uistašama koje su izašle iz Borča i popalile Izgore. Iz Izgora se Prvi udarni bataljon 16. aprila naveče uputio preko planine Gredelj i sjutradan u zoru napao ustašku žandarmerijsku stanicu Šipovica. Stanica je zauzeta, a 24 ustaše zarobljeno i oko 50 »divljih ustaša« i žandarma strijeljano. Ostale partizanske snage zauzele su sav Borač, u kome je poginulo 86 partizana, a više od 50 ih je ranjeno. Ustaški izveštaji kažu da je u borbama vođenih od 17. do 20. aprila 1942. godine poginulo i nestalo više od 300 žandarma, »divljih ustaša« i pripadnika milicije.

Prvi udarni bataljon je za to vrijeme, od samog kraja marta, pa i dvadesetak dana aprila bio u gatačkom kraju. U međuvremenu, za vre-

me napada na ustaški Borač, ja sam organizovao odbranu na »gvozdenom mostu« na rijeci Zalomki (Drežanki) ispod sela Drežnja.

Zadata sam najozbiljnije shvatio i uputio se u Donji Drežanj. Angažovao sam Ivkoviće: Peka, Milana i Živka, tako da Peko i Milan idu u Gornji Drežanj i u toku noći dovedu na most sve borce iz tog sela koji imaju oružje, a Živko da obavijesti sve borce iz Donjeg Drežnja da odmah, takođe sa oružjem, dođu na most.

U datoj situaciji nikome nije trebalo ponavljati naređenje, jer je svako znao šta ga čeka ako se ono ne izvrši. Po izdatom naređenju za prikupljanje boraca, sa Maksimom i Simom Ivkovićem uputio sam se ka mostu. Ne čekajući dolazak pozvanih drugova, pristupili smo skidanju mostnica sa suprotne strane od našeg položaja.

Borci iz oba sela stigli su na most prije zore, pa smo zajedničkim snagama, prije 9 sati skinuli mostnice (patosnice) do polovine mosta, a zatim ih prenijeli na našu stranu i smjestili ih u Dargine dole. Dobili smo i pojačanje, desetinu iz Zovidolske partizanske čete, sa komandirom Dušanom Kešeljom.

Uz nadčovečanske napore izvršili smo zadatak i preduzeli mjere borbenog obezbeđenja. Naime, kada smo stigli na most odmah smo vršili izviđanja u pravcu Nevesinja, preko sela Odžaka i Bablje Glave; sjutradan smo vršili utvđivanje i maskiranje položaja na Boljku i od mosta prema Ciganjskom vrelu. Istog poslijepodneva održao sam sastanak sa svim borcima jer sam bio siguran da nas Italijani sa svojim slugama neće u to vreme napasti. Na sastanku smo se dogovorili šta ko da radi ako nas sjutra napadnu Italijani, ustaše i četnici. Kratko i jasno sam upoznao sve borce sa važnošću odbrane mosta, upozoravajući ih da se moramo tako pritajiti da izgleda kao da na lijevoj obali rijeke Zalomke nema žive duše, što znači da se ne smeju vidjeti nikakvi tragovi, a pogotovu pokreti. »Mora biti mrtva tišina!« - zaključio sam.

Tako su nam prošli 14, 15. i 16. aprila 1942. godine. Neprijatelj se nije pojavljivao, niti su, pak sa njegove strane primijećeni ma kakvi znaci izviđanja ili slično, što je govorilo da je i on napad, kao i mi odbranu, držao u najvećoj tajnosti.

17. aprila 1942. godine pošao sam u izviđanje sa Vidom Milinićem, borcem Zovidolske partizanske čete. Išli smo pravcem Spilice - Bašluk - Leskovačka glavica, odakle smo primjetili pokrete neprijateljske kolone od Mađarovina, pa preko Odžaka ka Raškim brdima. Iako je bilo oko 9 časova prije podne ostali smo neprimijećeni. Najvećom mogućom brzinom vratili smo se na svoje položaje, obavještavajući borce o dolasku neprijatelja. Još jednom sam upozorio na strogu tajnost, kako nas neprijatelj ne bi primijetio prije nailaska na sam most.

Italijani su, preko svojih doušnika i izdajnika naroda, četnika i ustaša, saznali da su naše glavne snage otišle na Borač, gde je bilo najveće ustaško uporište u cijeloj Hercegovini, i da su manje snage angažovane za obezbeđenje bolnice u Drežnju. Neprijatelj je, raspolažući takvim informacijama, smatrao da će naše snage biti savladane bez jačeg otpora, pa je u datoj situaciji, koristeći se odsutnošću naših glavnih snaga, krenuo na uništenje bolnice Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona.

Italijansku izviđačku patrolu predvodio je četnik, narednik bivše jugoslovenske vojske, Šiljegović. Ona je bila sastavljena od desetak vojnika, došla do stijene iznad samog mosta i vidjela da su patosnice, do polovine mosta, skinute. Čuo se i glas četnika koji je vodio Italijane: »Vidi komunističke bagre, kako je digla patos. Ne znajući kukala im majka, kako je italijanska imperija u stanju da podigne hiljadu mostova za je-

dan dan«. U tom trenutku, između naših boraca i te njihove izvidnice, nije bilo više od 100 metara vazdušne linije, ali smo još uvijek ostali neprimijećeni. Kada su vidjeli da su patosnice sa mosta skinute izvidnica se vratila, ne ostavljajući nikakvo obezbeđenje. Vjerovatno su obavijestili svoje starješine o situaciji na mostu, jer su se Italijani, odmah nakon toga, koncentrisali na mjestu Ljeskovik, kod kuće Unkovića, a zatim Dželatovića. Sa ovih kuća su skidali podove i vrata, zatim uzimali letve iz ograda, torova za stoku, kupili svu drugu drvenu i gvozdenu građu koja bi im mogla poslužiti za prelaz preko rijeke.

Kolona neprijateljskih vojnika, natovarena građom, krenula je od kuća Dželatovića i Unkovića ka mostu. Išli su tako sigurno kao da na suprotnoj strani nikoga nema.

Ćelo kolone stiglo je do mosta, a da njena glavnina još nije ni krenula sa Ljeskovika, od kuće Unkovića. Zapravo, kolona neprijateljskih vojnika bila je toliko duga da je čelo kolone stiglo do mosta, dok se začelje još nalazilo iza Raških brda. Onako od oka, procijenili smo da se, vjerovatno radi o jedinici jačine oko dva italijanska bataljona, a u svom sastavu imali su i tešku i laku artiljeriju. (Jačinu artiljerije saznat ćemo poslije njihovog odstupanja ustanovivši njihove vatrene položaje).

Most se nalazio ispod kamene kose zvane Spilica. dužina ove kose je 450 do 500, a visina litice od 3 do 8 metara. Ispod same kose vodi put ka mostu. Upustiti se napadaču u takav klanac, bez ikakvog obezbeđenja značilo je osudu skoro na sigurnu smrt svakog onog ko se nađe pod vatrom branilaca. A neprijatelj je ovog puta upravo tim putem pošao ka mostu, pa se i po tome moglo zaključiti da su Italijani bili ubijeđeni kako su se partizani povukli od Zalomke i da je most slobodan. Takva lakomislenost i »sloboda« skupo ih je koštala, tako da više nikada nisu pokušali da pođu u napad i pređu preko ovog mosta dok rijeka Zalomka, zbog usahnjivanja bujica i suše, nije presušila.

Kada su Italijani počeli da prinijetu građu stavljaju na most uzeo sam puškomitraljez i, rafalom iz neposredne blizine oborio u vodu sve vojnike koji su se nalazili na samoj ivici zapadnog dijela mosta. Pošto smo se prethodno dogovorili da se na neprijatelja otvori brza paljba, čim se oglasi moj puškomitraljez svi borci su, iz svojih oružja, otvorili uragansku vatru. Kamena kosa nije omogućavala da ide desno, a duboka voda da ide lijevo, pa neprijatelj nije imao drugog izbora već da se tu »prizemi« i čeka najtežu ratnu sudbinu. Vatra sa naše strane trajala je oko 5 minuta, da bi smo se potom samo sporadično oglašavali, dajući im do znanja da smo tu. Nismo ni imali municije da više pucamo, tim prije što se municija morala štedjeti.

Ovakvo iznenađenje, a pogotovu ta ubitačna vatra otvorena iz neposredne blizine, stvorila je takvu pometnju među napadačima da skoro za cio sat nisu mogli doći k sebi. Ćuli smo kuknjavu Italijana.

U toj borbi teško je ranjen »vođa puta« Italijana, četnik Šiljegović, kome je kasnije amputirana lijeva noga.

Između 10 i 11 časova, neprijatelj je otvorio koncentričnu vatru iz svih oruđa i oružja, tukući naše položaje da bi izvukao poginule i ranjene vojnike, koji su se nalazili ispod kose Spilice. Ranjene i mrtve smještali su u Vodeničku valu, gdje im je, inače, bilo glavno previjalište. Istina, mnogi mrtvi i ranjeni popadali su u nabujalu Zalomku, a voda ih je odnosila prema svom ponoru u selu Biograd (ova rijeka je ponornica). Međutim, i u takvoj, uraganskoj, vatri od strane neprijatelja, naši borci su se povremeno, javljali pucnjima iz svojih oružja, dajući neprijatelju do znanja da su tu i da, bez novih i mnogo većih žrtava, neće moći krenuti naprijed.

Borba je trajala sve do 16 časova, kada je neprijatelj počeo da se povlači u garnizon Nevesinje. Povlačio se pod zaštitom sopstvene vatre, tako što je naše položaje kod mosta tukao teškom artiljerijom, sa položaja ispod varoši Nevesinja i iz sela Miljevca, odnosno neposredno iz predgrađa sjedišta samog garnizona.

Pokazalo se da je bila tačna naša procjena da je neprijatelj imao dva bataljona sa pratećim djelovima. Saznali smo da su bili »ojačani« sa jednim vodom četnika i ustaša, koji su im služili kao vodiči. (Tada još četnici i ustaše nisu išli skupa, već su ih Italijani upotrebljavali odvojeno). Ova procjena je temeljna po rasporedu položaja koje je neprijatelj zaposijedao, Spilice - Bašluk - Ljeskovačka Glavica - Toplo Brdo i zapadni dio Baba. Razmještaj njihove artiljerije bio je sledeći: jedna baterija lake artiljerije pod Ljeskovom Glavicom, druga baterija na Raškim brdima, dok se baterija teške artiljerije nalazila u Bičevinama. Minobacačka jedinica se, dijelom, nalazila u Oruicama, a dijelom na jugozapadnom kraju Trevovih strana.

Naša jedinica brojila je 42 borca, naoružanih jednim mitraljezom marke »švarcloze« sa 500 metaka, jednim puškomitraljezom »brno« (zaplijenjen u borbi na Bišini 25. juna 1941. godine) sa 150 metaka i jednim lakim italijanskim »fiatom« sa 200 metaka, te sa 39 pušaka (među kojima je bila i jedna »užičanka« sa dugačkom cijevi). Jedna desetina Drežanjske partizanske čete, pod komandom Špira Ivkovića zvanog Deda, bila je zaposjela Borjak i Kozje strane, a <^ruga, jača, desetina, sa dva puškomitraljeza, zaposjela je teren Plandišta i Dragićeve Dole, lijevim krilom zatvarajući most. Lijevo od Dragićevih Doli nalazila se desetina odabranih boraca Zovidolske partizanske čete, pod komandom Dušana Kešelja. Teški mitraljez nalazio se pozadi našeg položaja, podešen da tuče most i prilaz mostu, kao i neposrednu dubinu iza njega. Mitraljez se nalazio u rukama iskusnog borca Prvog udarnog bataljona Ljuba Ivkovića, a njegov pomoćnik je bio podoficir bivše jugoslovenske vojske Vojin Ivković. Uz njih su bili iskusni stari ratnik Jovo Grubačić i njegov sin Dušan, star 13 godina. Puškomitraljez »brno« bio je u mojim rukama na položaju, pred samim mostom, dok se mitraljez »breda« nalazio na sjevernim padinama Plandišta, kojim su rukovali Cvetko i Gojko Ivković (na njihovu veliku žalost, iz brede nisu pucali jer se prvi metak zaglavio u cijevi).

Jedan od svojevrsnih svedoka o toku i ishodu ove borbe bila je Soka Čolović iz Odžaka. Ona se seća pojedinosti kad je kolona Italijana, četnika i ustaša prolazila kroz selo. Dok su prolazili neko je zakucao na njena vrata i ona je otvorila. U kuću je ušao jedan italijanski general, u pratnji dva oficira. Pitali su je nešto na italijanskom jeziku, ali videvši da ih ne razume jedan iz generalove pratnje počeo je da govori na srpsko-hrvatskom jeziku, sa naglaskom po kome je zaključila da je rodom sa nekog našeg ostrva. Pitali su je gdje joj je muž. Odgovorila je da je

u se\u YjreYavvce). YìtaW su je da \i ima decu, reVVa im je da ima, da su mala i da spavaju. Povjerovali su joj i nisu ulazili u sobe, gdje su djeca stvarno spavala. Pitali su je i gdje su partizani i koliko ih ima. Odgovorila im je da ih ima mnogo, a gdje su i kako su raspoređeni to ne zna jer ih nije vidjela u zadnjih deset dana. Još im je rekla da se partizani ne plaše nikoga. O mostu nije bilo govora. Ponudila ih je kavom i rakijom, što nisu odbili. Poslije posluživanja napustili su kucu, sjeli u kola i otišli prema gvozdenom mostu. Po njenoj procjeni nije prosio mnogo vremena kada se čula kratkotrajna raflana paljba da bi se, iz časa u čas, pojačavala. Nekako poslije pola sata počeli su da kroz Odžak

prolaze, odnosno da se vraćaju prema Nevesinju, pokriveni kamioni, iz kojih je kapala krv. Shvatila je da su u kamionima bili ranjeni i ubijeni vojnici. Njena kći Zora je, gledajući kroz jedan mali prozorčić brojala kamione i rekla je da ih je prošlo 13, ali da nije mogla sve prebrojati, jer su u velikoj brzini odlazili prema Nevesinju. Negdje između 15 i 16 časova, poslije podne došao je isti general i, preko šofera, naredio joj da napustim tu prostoriju jer im je potrebna. Ona se sa djecom sklonila u potkrovlje, ali je ipak vidjela kako im pristižu ranjenici, i da ih je bilo mnogo. U kući su ostali negdje do 19 časova, a onda su je, bez ikakve najave, napustili. Čim su kola sa generalom otišla, vratila se u prostoriju i vidjela patos pokapan krvlju, po podu pobacani krvavi zavoji. Zaključila je da im je ta prostorija poslužila kao previjalište ranjenika.

Za vrijeme borbe na mostu u pomoć nam je pošao jedan vod boraca iz Trebinjske šume, pod komandom Nenada Vasića. Ovaj vod išao je ka mostu iz pravca Zovog Dola, ali na žalost, nije stigao do nas, jer je njegove borce neprijateljska artiljerija izranjavala još na lijevoj obali Drežnjaka, pa su se, sa ranjenicima, morali vratiti u selo Vranikuće, gde su ostali do 18. aprila.

Po prestanku bitke na samom mostu, mještani Donjeg i Gornjeg Drežnja, Vranikuća i Piragića su, koristeći noć, pohitali ka mostu zabrinuti i znatiželjni da li je iko od nas mogao ostati živ. Kada sam im rekao da nemamo čak ni ranjenih nisu vjerovali, pa sam im dozvolio da, po mrkloj noći, pronađu svoje.

Sjutradan sam, sa nekoliko boraca, prešao preko mosta i na njegovoj zapadnoj strani, zapravo ispod mosta, našao tri mrtva Italijana, sa čitavom ratnom opremom, kao i dvije italijanske puške polomljene od naših zrna. Na mnogo mjesta našli smo lokve krvi, kao i razbacane krvave zavoje. Odatle smo otišli preko Spilica i u Lovovića Dolama našli smo razni sanitetski materijal, što je značilo da im je tu bilo glavno previjalište.

Istog dana, po našem povratku sa desne obale rijeke Zalomke, došla su dva druga iz Zovog Dola. Jedan od njih bio je Savo Medan, politički komesar partizanskog bataljona »Nevesinjska puška«, koji nam je pretstavio drugog pridošlicu, zamjenika komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, Nenada Vasića. Poslije pozdrava, Vasić nam je čestitao na junačkom držanju i rekao da su to mogli učiniti samo partizani pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Tom prilikom Vasić je naredio da sledećeg dana neprijatelja, u koliko ovamo krene, ne čekamo na mostu, već da se povučemo istočno od njega na udaljenosti od jednog kilometra, i zaposjednemo Grlić i Kaurski Grob, te se tu utvrdimo.

U ovako neravnopravnoj borbi nama, svakako, nije bilo lako, jer je odnos snaga bio krajnje nesrazmjeran, a i da se ne govori o njegovoj vatrenoj nadmoći. Baš u vezi s tim, više je nego sigurno da je napadač na »gvozdeni most« i nas oko njega ispalio više topovskih granata nego što smo mi u ulozi branilaca ispalili metaka iz mitraljeza i puškomitraljeza. Međutim, ta nadmoćnost u ljudstvu, naoružanju i tehnici nije neprijatelju donijela nikakvu prednost i uspjeh, a svojim pretpostavljenim o svom držanju su se mogli predstaviti i pohvaliti jedino velikim brojem mrtvih i ranjenih. 0 čemu ne znamo tačne podatke. Mi, pak, nismo imali poginulih, dok su nam dva druga zadobila manje povrede od kamena koji je podignut eksplozijom artiljerijske i minobacačke vatre.

Upustiti" se u takvu borbu sa mnogo jačim i do zuba naoružanim neprijateljem nije bilo lako. Ovo se moglo postići zahvaljujući konfiguraciji zemljišta, na kome smo se mi, kao domaći i branioci neuporedivo bolje snalazili, zatim strogoj tajnosti naših aktivnosti i položaja, ali prije svega zahvaljujući velikoj moralnoj snazi i hrabrosti svakog pojedinca, a posebno onih boraca, koji su i prije ove borbe doživeli vatreno krštenje, kao što su bili Špiro Ivković Deda, Vlado Ivković omladinski rukovodilac, Jovo Ivković koji nije znao za strah, pa Boško, Ljubo, Simo i Vojin Ivković. Zasluge su velike starog i iskusnog borca Danila Zečevića, pa Milana Gutića, Vida Milekića, Radovana Avdalovića, Rada, Radovana, Lala, Raka Avdalovića, Anta Miloševića, Velja Miloševića, Dušana Kešelja, Sima Piljevića, Novice - Noka Avdalovića, Sima Šarenca, Marka Vujovića, onda Ivkovića: Svetka, Gojka, Pera, Jefta, Jovana, Gojka i Krsta, kao i mnogih drugih koji ovde nisu spomenuti, što ne znači da i oni nisu bili medu najboljima.

Posebno ističem hrabre i neustrašive borce Veljka Miloševića, i Raka Andalovića, koji su po najžešćoj vatri prenijeli poruku sa »gvozdenog mosta« na Bolja Špiru Ivkoviću Dedi, da pojača vatru na bok neprijatelja, kako bi olakšao položaj braniocima ovog objekta. Treba istaći starog Jova Grubačića, koji je po najvećoj vatri neprijatelja puzio od borca do borca, dajući im uputstva i svojim prisustvom hrabreći ih, kao i njegovog maloljetnog sina Dušana, koji za sve vreme borbe nije htio da se odvoji od nas i našeg položaja.

Posle pada ustaške tvrđave Borča naše jedinice su se vratile na nevesinjsko područje. Došao je i drug Vlado Šegrt i svakom borcu stegao ruku, čestitajući nam na hrabrosti i uspjehu.

Na mostu sam ostao sve do 29. aprila 1942. godine kada je formiran Treći udarni hercegovački partizanskih bataljon u kome sam postavljen za zamjenika njegovog komandanta, dok je ostalo ljudstvo raspoređeno za popunu 1. i 2. čete ovog novoformiranog bataljona. Nakon našeg odlaska, te položaje su zaposjele druge jedinice. Italijani nisu ni pokušali da prelaze preko mosta sve dok nije otpočela treća neprijateljska ofanziva. Na obezbeđenju mosta ostalo je i naše kompletno mitraljesko odjeljenje. Nas, koje su ratni zadaci odveli u druge jedinice i krajeve, taj žestoki okršaj i sjajna pobjeda boraca Drežnjanske i Zovidolske partizanske čete i njihovog oružja upamtili smo zauvijek; na tom primjeru smo učili i nadahnjivali sebe i druge.[2)]

" Ovdje ispod sela Drežnja 3. juna 1941. godine dočekali su ustanici ustašku četu, to je bio prvi oružani sukob i odpočela II »Nevesinjska puška« (Arhiv Vojnoistorijskog instituta Br. reg. 10/1-3, 10/5-1 Kutija 143 a).

2> Želim da napomenem kako sam ovaj prilog napisao iz dva razloga: prvo - da ova borba i njeni junaci ne ostanu zaboravljeni; drugo - što pojedinci govore da je borba na »gvozdenom mostu«, ispod s. Drežnja dosad prikazivana nerealno u odnosu na napadačeve i braniočeve snage. Ja sam ovde rekao istinu kako sam ja vidio i upamtio, a mislim da sam zbog toga u toj borbi, najpozvaniji da o tome svjedočim. Ovdje moram da dodam, kako je učinjena velika nepravda postavljanjem spomen ploče pokraj mosta, jer se na njoj spominju samo Drežnjanska partizanska četa, što je netačno, jer su most, zajedno branili: dio Drežanjske i dio Zovidolske partizanske čete. Prema tome tekst na ploči treba izmijeniti, tačnije dopuniti podacima, da se borba odigrala 17. aprila 1942. godine, a da je most branjen od strane Drežanjske i Zovidolske partizanske čete iz sastava teritorijalnog bataljona »Nevesinjska puška«. Da dodam i pojedinost - borba je vođena istog dana kada je, oko 2.000 partizana, napadalo ustaško uporište Borač na izvorišnom predjelu Neretve.

NIKOLA MARUSIĆ

ČAPLJINAC PODALJE OD ZAVIČAJA

Rat je zatekao našu porodicu u Sarajevu, gdje smo, zbog očeve željezničarske službe, živjeli na Dolac-Malti. Odatle sam 15. maja 1941. godine pobjegao sa grupom drugova omladinaca u Užice, nakon obavještenja da će nas uhapsiti ustaše zbog skupljanja i sakrivanja oružja razbijene kraljevske vojske. Ostavio sam kod kuće, u Sarajevu, roditelje i petoro braće i sestara.

Nakon mjesec dana i otac je, bježeći, stigao u Užice. Ustaška koljačka grupa Andrije Buljana, koja je u čapljinskom kraju u crno zavila mnoge porodice, došla je po njega u Sarajevo, uhvatila ga i dotjerala na železničku stanicu, sa namjerom da ga ubiju i bace u jamu kraj Bivoljskog brda. Tu je 11. avgusta ubijeno preko 200 Klepčana, među kojima je bilo i 27 Marušića. Moj otac je uspio da pobegne i stigne u Užice. Već mi je tada mnogo toga ispričao o zlodjelima u čapljinskom kraju. Znao sam da je pobijena majčina porodica iz Gabele. Među 220 muškaraca Gabeljana, koje su ustaše potjerale kamionima u Opuzen kraj Metkovića na likvidaciju, našle su se i dvije starije žene. Jedna je bila moja baba, Cvija Bubalo. One su dan ranije svojim očima vidjele kako ustaše na Neretvi, ispod sela Struga, kolju sedmoricu Gabeljana i bacaju ih u rijeku. Zločincima nisu trebali svjedoci njihovog zlodjela pa su ubili i ove dvije žene.

S/4 OSTACIMA SATNIJE ČAPLJINACA NA ROMANIJI

Dvojicu od nas sedmorice »užičkih Sarajlija« komesar mokranjske čete Đuro Špoljarić je, sa još dvojicom Grujića iz Kostriješa, avgusta 1941. godine sa Ravne Romanije doveo u Kalauzovićе, radi formiranja partizanske čete. Poslije pedesetak dana boravka u toj četi, upućeni smo u Podromaniju za kurire Romanijskog partizanskog bataljona.

U Kostrešima, zaselak Poredak, odmorili smo se i posjetili porodicu Grujića. Nekoliko dana ranije jedan od Grujića je u borbi sa ustašama na Borjaku dobio sedam rana mitraljeskim rafalom. Previo sam mu ranu. Prilikom prepovijanja u bolnici na Bijelim vodama, on je uslijed ponovnog odliva krvi preminuo. U velikoj kućnoj zajednici Grujića ostala mu je žena sa dvoje djece. Oba Grujića, kršni i stasiti tridesetogodišnjaci i velike dobričine, stariji mitraljezac, a mlađi vodnik, bili su voljeni u četi, posebno među nama sarajevskim skojevcima.

Grujići su živeli u zadruzi u dvije kuće, u izdvojenom zaseoku koji se nešto poviše sela uvukao u gustu jelovu šumu ispod sjeverozapadnih romanijskih obronaka. Imali su dosta stoke i prilično zemlje, pa im je bez pomoći dvojice muškaraca bilo dosta teško. Od Barjaka, preko Kalauzovića i Kostreša do Mokrog, to su bile dvije najisturenije i najotvorenije ustaničke kuće u koje su partizani, a naročito kuriri, dolazili kao u svoje domove. Uvijek su bili toplo primljeni, dobro nahranjeni i pouzdano čuvani dok se odmaraju. Brojne kurirske veze išle su upravo preko Grujića kuća, a često su i sami preuzimali poštu ili tovare opreme pa prenosili i predavali dalje.

Grujići su nam tada ispričali kako su kroz Mokro, prije dva dana, prošle dvije domobranske satnije, pa su neki od tih domobrana popalili desetinu kuća, a jedan ubio ženu i dvoje dece, ubacio ih u kuću i za-

palio, te kako je jednu satniju dočekala Romanijska četa i nakon borbe kod Novoselaca cijelu zarobila."

Poslije tri sata pješačenja stigli smo do stare austrougarske kasarne na razmedi Ravne Romanije i Glasinačkog polja, gdje je tada, septembra 1941. godine, bio smješten štab Romanijskog bataljona, sa svim njegovim prištabskim dijelovima i radionicama.

U kasarni je bila gužva, mnogo vojske i naroda. Tu su još bile Romanijska četa koja je dan ranije dotjerala satniju zarobljenih domobrana, zatim razne prateće jedinice, mještani iz okolnih sela i naselja koji su radili u raznim radionicama, zarobljeni domobrani koji su se sada zbog dobrog ponašanja nalazili kao slobodnjaci po radionicama.

Dežurni bataljona saopštio nam je da se tog dana ne možemo prijaviti Štabu, jer je isti u velikom poslu. Zasijedao je Narodnooslobodilački sud, pa smo tek sutra ujutru trebali da se prijavimo. Smjestili smo se u kurirsku sobu. Kako smo bili slobodni pružila nam se prilika da cijeli dan razgovaramo sa partizanskim kuririma, koji su se često spuštali i u Sarajevo, zatim sa borcima Romanijske čete, sa zarobljenim domobranima koji su radili u radionicama.

U razgovoru sa dežurnim oficirom kasarne pomenuo sam da sam Hercegovac, na šta mi je on rekao da je ta cijela satnija hercegovačka. Odmah sam ga pitao da li među slobodnjacima ima nekog iz Gabele. Rekao mi je da ima jedan u pekari. Bio sam jako znatiželjan da čujem pouzdane vijesti o ustaškim strahotama u mom kraju. Vjerovao sam očevim pričama, ali su one bile prosto nevjerovatne u monstruoznostima zločinstva. Gotovo cijela tri dana u Mokrom proveo sam u razgovorima o događajima u čapljinskim selima. Romanijski vojnici bili su stariji od nas sedamnaestogodišnjaka iz Sarajeva. Pričali su nam kako su dočekali satniju. Rekli su da se jedna grupa domobrana odmah i bez borbe predala, a satnik se odmah iskrao iz svoje vojske i prebacio se među partizane. Pričali su o ustaši Miji Bezeru iz Gabele, prerušenom u domobrana, koji je u Mokrom ubio ženu i dvoje djece, a onda im kuću zapalio i sve ih troje u vatru bacio. Za njega sam već čuo od oca. Pričali su o vodniku Jaganjcu i o njegovoj grupi palikuća. Znali su Romanici da se oni koji su žarili i palili po Mokrom neće lako predati, zato su u jurišu svom snagom udarili na satniju. Otpor je brzo slomljen, a samo jedan Romanijac je ranjen. To im je za kratko vrijeme bilo već treća borba protiv domobrana, ustaša i Nijemaca, a niko od Romanijaca nije poginuo. Oni su bili ponosni na te svoje podvige i zahvalni ratnoj sreći.

Ponosni Romanijci pričali su o Narodnooslobodilačkom sudu koga je formirao Štab Romanijskog bataljona. Svi zarobljeni neprijateljski vojnici izlazili su pred taj sud narodne pravde. Neki su posle presude pušteni da idu kućama, čak je jedan ranjeni nemački vojnik liječen i pušten da se vrati u Sarajevo. Bio je to »specijalni rat« Romanijskog partizanskog bataljona. Sve preduzete mjere sa zarobljenim neprijateljima bile su usmjerene na širenje prave istine o partizanskoj vojsci i ciljevima njene borbe.

U jednoj od prostorija kasarne već treći dan zasijedao je Narodnooslobodilački sud Romanije i Glasinca. Saslušavao je pojedince i odvajao one kojima treba presuditi. U dvije poveće prostorije bili

" U izveštaju Štaba Romanijskog bataljona od 27. septembra 1941. godine, upućenom Štabu Bosanske brigade u Šekovićima, pod brojem 131/41, govori se o napadu i pro doru dvije satnije domobrana na lijevom krilu romanijskog fronta, te napadu Romanijske čete i zarobljavanju satnije sa 168 vojnika, naoružanih s teškim mitraljezima, jednim bacačem mina, 70 pušaka, 45 sanduka mitraljeske municije, 2 puškomitraljeza, 3.000 puščanih metaka, opremljenih sa 58 ćebadi, 29 tovarnih konja sa samarima i drugim materijalom. (Zbornik dokumenata tom IV knjiga 1. strana 227)

su zatvoreni svi oni koji su pružili otpor. Najveći dio saslušanih, svjesni svojih krivica, pa i onih učinjenih u čapljinskom kraju, naširoko su odgovarali sudu na sva postavljena pitanja.

U pekari sam u slobodnjaku, Gabeljaninu, prepoznao svog školskog druga, iz iste đačke klupe, Ivana Vulu. Bio je i bliži komšija majčine porodice, u kojoj su, pored babe, poubijani svi muškarci. Tek kada sam se sa njim rukovao i pozvao ga da sjednemo pitao me je: »Odakle ti ovdje?«

Dok sam stanovao u Gabeli, u železničkoj zgradi kraj tunela, Ivan Vule i ja često smo se penjali na smokve u njegovom vinogradu, nedaleko od moje kuće. Poznajući ga dobro i sada sam bio čvrsto uvjeren da on ne može nikako biti zlikovac. Zato sam sve uradio da ga što više oslobodim i da mi bez straha ispriča sve što zna o događajima nakon dolaska ustaša u naš kraj. Sa njim u pekari radio je i Jozo Jurica iz susjednog sela, Dračeva. Pričali su mi da ustaše sve redom mobilišu i svrstavaju u satnije. Međutim, ni u santijama nisu imali mira od zločinstava. Rekli su kako su u satnije ubacivani zlikovci koji su već okrvavili ruke i koji to nastavljaju da rade. Brojni od ovde zarobljenih su bili Gabeljani, Stružani, Goričani, Čapljinci, Dračevci, Dubravci, a bilo ih je i iz drugih sela.

Dugo sam slušao tužne i potresne priče o strahotama koje su zadesile moje bliže i dalje rođake, žitelje Gabele, Klepaca, Prebilovaca, Tasovčića, Grabovine, Opličića, Lokava, Čapljine i drugih.

Posebno me je obradovao susret i razgovor sa učiteljom Šaćirom Kosom, domobranskim poručnikom iz sela Opličića. Bio je smješten sam u jednoj sobi na spratu. Kada sam ga posjetio pred njim je bio sto pun biltena i novina. Čitao je redom, opušten i sa osjećanjem zadovoljstva što se nalazi među svojima. Bio je oduševljen, a prizao je i iznenađen Romanijcima, njihovim odnosom prema zarobljenim domobranima, vojničkim držanjem i ponašanjem. Isticao je da je to prava i najbolja propaganda partizanskog pokreta. Šaćir je bio dobro obaviješten o stanju i prilikama u čapljinskom kraju, o stradanjima srpskog življa. Mučilo ga je to što se nije moglo pomoći koliko se željelo ljudima koji su svakodnevno prethodnih dana, izvođeni na stratište. Pričao je o ponašanju ustaških zlikovaca koji su željeli da svojim brutalnostima zastraše ne samo srpsko, već i hrvatsko i muslimansko stanovništvo, prijeteći da će izgubiti glavu svako ko pokuša da se stavi u njihovu zaštitu. Često se, nažalost, dešavalo da se ni ponuđena pomoć ne prihvati, jer se nije vjerovalo u ono što se događa. Stariji su, opet, prisjećajući se iskustva iz prvog svjetskog rata uticali na mlađe da ne bježe, jer će, tobože, radi njihova bježanja stradati žene i djeca. Šaćir je iskreno žalio za surovom istinom da su brojna prijateljstva komšija poremećena, a veliki nemir se uvukao u čitav narod čapljinskog kraja.

U razgovoru sa Ivanom Vulom i Jozom Juricom pomenuo je i mogućnost da ostanu sa nama, u partizanima. Oni su se plašili šta im se može dogoditi u Sarajevu i Gabeli zbog predaje i nepružanja otpora. Znali su da nećemo biti u stanju da otkrijemo sve ustaše ubačene u satniju, pa i njihove obaveštajce. Obojica su hvalili partizane i njihovu borbu, ali su se snebivali pred ponuđenom mogućnosti da ostanu među nama. Oni su željeli da sačuvaju galve, ali i da, ako je to ikako moguće, ne idu u ma koju vojsku. Nijemci i Italijani su po njima bili velike vojne sile i nisu vjerovali da ih možemo savladati. Nisu vjerovali ni u to da će iko od nas partizana u borbi sa tim silama ostati živ. Tada im nisam mogao reći, a ni priznati, da ni sam nisam pretpostavljao da će mnogi od nas partizana živi dočekati slobodu.

Četvrtog ili petog dana od dolaska na Romaniji, ujutro i pred strojem čitalo se saopštenje Štaba Romanijskog partizanskog bataljona o presudi.[2'] Trinaest zločinaca, uglavnom ubačenih ustaša u satniju, osuđeno je na smrt streljanjem. Na istu kaznu su osuđena i tri oficira, što je uslovljeno mogućnošću zamjene za naše drugove koji se nalaze u zatvorima i to u roku od 15 dana. Tog istog jutra, osuđeni na smrt streljanjem povedeni su na izvršenje presude, što je trebalo obaviti na mjestu 300 metara udaljenom od kasarne.

Već sjutradan ponovo sam krenuo na put. Naime, kuriri su upućeni u Trnovo i na Igman. Komandant bataljona Slaviša Vajner Čiča, i politički komesar Slobodan Princip Seljo, udovoljili su mojoj želji da odem u Igmansku četu, odakle sam mnogo lakše mogao doći do vijesti o majci, braći i sestrama u Sarajevu. Idući od čete do čete, Pračanske, Jahorinske i Ledićke, poslije četiri dana stigao sam na slobodni Igman.

Na Romaniji je ubrzo obavljena razmjena osuđenih domobranskih oficira i naših zarobljenih drugova. U čapljinski kraj je stizala grupa po grupa domobrana puštenih kućama. Po selima su kružile njihove brojne priče, u stvari i prve vijesti o novoj vojsci koja vodi narodnooslobodilački rat i borbu protiv svih neprijateljskih, okupatorskih i njima sluganskih vojski, vojsci koja se ne boji ni nemačkih soldata koji su pokorili cijelu Evropu. Tako su oslobođeni domobrani pronosili istinu o vojsci koja se s pravom naziva narodnom.[3']

S/1 *IGMANCIMA*

Na Velikom Polju na Igmanu,. 18. decembra 1941. godine, pred bivšom Mozerovom kućom, postrojavala se Igmanska četa. Tu je bila i grupa boraca Konjičkog odreda koja je iz Glavatičeva, preko Visočice planine dopratila u Trnovo Slobodana Principa Selja i Uglješu Danilovića. Grupa je pokušala da se ispod Bjelašnice i preko Visočice probije do Blaca. Činila je to sa krajnjim naporom i u očajničkom grču, boreći se protiv sniježne mećave i hladnoće protiv orkanskih vjetrova na bespuću planine. Zahvaljujući takvoj odlučnosti grupa je uspjela da se nekako, i ne poznavajući planinske staze, dočepa šume i time doslovno u posljednji čas, spasi i stigne na polazno mjesto, Veliko Polje.

[2>] U saopštenju Štaba Romanijskog bataljona od 28. septembra 1941. godine komandirima četa o suđenju zarobljenim domobranima, oficirima i vojnicima, ističe se: »juče je pred Narodnooslobodilačkim sudom održano suđenje za 168 zarobljenih domobranskih oficira i vojnika. Sud su sačinjavali politički komesar bataljona, komandant komande mjesta Sokolac, jedan komandir čete partizanske vojske, jedan partizanski vojnik i jedan domaći seljak. Satnija je optužena što se sa oružjem u ruci borila protiv NOB-a, što su napali oslobođene krajeve i time se stavili u službu ustašama, što su ulazeći u slobodnu teritoriju palili kuće i žito, ubijali nezaštićene žene i djecu. Oficiri Safet Fazlagić iz Čapljine, natporučnik Baldo Kajaković iz Dubrovnika i poručnik Pinauer Zvonimir iz Zagreba osuđeni su na smrt strijeljanjem uslovljeno zamjenom. Pošto je istraga utvrdila da ie prethodnica sastavljena iz voda vodnika Jaganjca palila kuće i žito, osuđeno je sedam ljudi sa vodnikom Jaganjcem na smrt strijeljanjem. Utvrđeno je da je Bezer ubio Petru Pavlović sa djecom, što je i priznao, pa je osuđen na smrt streljanjem. Takođe je utvrđeno da je u satniji bilo pet ustaša koje su stalno podsticale vojsku na zločine i paljevine, pa su sva petorica osuđena na smrt strijeljanjem. Četvoricu domobrana, kao i oficira Šaćira Kosa, koji su se bez borbe predali, Sud je oslobodio optužbe i ispred naroda izrazio im svoju drugarsku zahvalnost. Svi ostali su pušteni bez presude, zadržani na radu i svima je zagarantovano drugarsko i ljudsko postupanje na slobodnoj teritoriji partizanskoj.« (Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 497. i 498.)

[31] Mnogi od ovih domobrana kasnije su stupili u Narodnooslobodilaćku vojsku, ostali živi i dočekali slobodu. Učitelj Šaćir Kos je, takođe, poslije brojnih obavljenih partizanskih zadataka, dočekao slobodu i duboku starost u svom domu. A u selima se još i danas, na Romaniji ili u čapljinskom kraju može čuti poneka priča ili šala o zarobljenoj satniji na Romaniji.

Poslije jednodnevnog predaha grupa je bila spremna da ponovo krene u planinsku bijelinu i neizvjesnost. Igmanci su trebali da daju grupu boraca koja je bolje poznavala teren da isprati Konjičane, odnosno Mostarce i Selju i Uglješu do Blaca.

Igmanci koji su dobro poznavali zlu ćud svoje planine, stajali su nijemi, nikako se nisu mogli odlučiti ko da krene. Bilo je jako neprijatno, taj muk je bio zloslutan, a Mostarci su pomalo zajedljivo gledali taj neodlučan stroj u kome se i po koja kokarda zapažala na kapama.

Dan predaha proveo sam sa Lacom Zahirovićem, Mehom Trbonjom, Azom Koluderom i Leom Brukom. Osvojili su me svojom odlučnošću, srdačnošću, pa i izgledom. Prekaljeni borci sa kapama na kojima su petokrake sa srpom i čekićem, prosto su me opčinile, iako sam već prošao kroz dosta jedinica Romanije i Igmana. Veseljak Meho me je posebno oduševio, pričao mi je o brojnim Mostarcima koji su izašli u partizane na Borke. Među njima je bilo i Ljubušaka i mojih Čapljinaca. »Ajde ti sa nama« - govorio mi je Meho.

Komandir Igmanske čete tražio je dobrovoljce. Javio se Mirko Tošić, Ilidžanac, već stari partizanski borac Igmanske čete. Prije rata mnogo dana je sa ocem proveo loveći po Igmanu i Bjelašnici. Svaka staza planine bila mu je poznata, bio je iskusni skijaš, koji je ovde obavljao brojne izviđačke i druge borbene zadatke. Ne čekajući dugo istupio sam ka komandiru pred stroj čete. Premda gotovo najmlađi u četi, osjećao sam se starim partizanom. Pet mjeseci bio sam borac i nadao se da će me grupa prihvatiti. Istupio je i drugi omladinac, Đuro Avdalović, Gačanin i sarajevski đak. Pa onda Drago Soknić. Tada je nastao pravi događaj. Pred stroj je istupio Duško Nijemac. To je Njemački vojnik Karl Scheunach iz Insbrucka, koji je tri mjeseca ranije iz Sarajeva, preko partizanskih veza, stigao u Igmansku četu partizanima.

Ručali smo, za partizanske prilike i obilato, a potom je svaki od nas dobio po pet grudvi tvrde kukuruzne pure, koje smo smjestili u torbice, kao hranu za put. Odmah smo krenuli.

Nije nam dugo trebalo da izbijemo na Kara-Mustafine čaire. Išlo se, uglavnom, kroz šumu u kojoj je i pored velike mećave i nevremena ipak bilo podnošljivo. A tada nas je na čistini Kara-mustafinih čaira i na padinama Bjelašnice dočekao pravi pakao. Nije se znalo da li je više padao snijeg, jače duvao pobješnjeli vetar ili su zlokobnije promicali oblaci na debelom snijegu. Vidljivost je bila jedva pet-šest metara. Po žestokoj hladnoći pahuljice snijega, nošene vetrom, udarale su u lice. Na pojedinim prevojima držali smo se za ruke da se ne izgubimo i ne prekinemo kolonu. Sporo smo se kretali. Prekid kolone bio bi koban i za pojedince i za cijelu grupu. Komandir Mirko Tošić izvanredno nas je po ovom nemogućem vremenu vodio i držao se, približno, pravca puta, što je bilo vrlo teško i za njega. Već je padala noć a mi smo se još uvek, korak po korak, kretali u pravcu mogućeg konačišta, planinske kuće na Hranisavi iznad Pazarića.

Prema toj kući spasa išli smo svijesni da tamo možemo zateći i druge. To je bio jedini zimski put bjelimićkim seljacima ako žele da se spuste iz svojih planinskih naseoba sa druge strane Bjelašnice do Pazarića i Tarčina, pa ih je moglo i ove noći biti tamo, što nam ne bi smetalo. Ali, moguće je bilo zateći i bjelimićke i pazarićke ustaške žandarme, što bi već podrazumevalo neizvjesne ishode.

Poslije osam sati tumaranja i zastajanja, a pređenih svega 15 kilometara, u kasnu noć stigli smo pred planinsku kuću. Radovali smo se iako je kuća bila zatvorena, jer smo sigurno znali da u njoj nema nikoga. Brzo se, u tišini, rasplamsala vatra. Niko nije govorio. Počeo se

topiti led sa kose, obrva i trepavica, kapa i okovratnika. Čim je počelo da biva toplije nasto je žagor. Svako je hteo da kaže po neku riječ o toj strahoti od nevremena koju smo savladali. Izvadili smo tvrdu puru iz torbica, koja je potpuno zaledila.

Napolju je i dalje bilo pakleno nevreme. Slušali smo zviždanje i huku vjetrova, sada prilično smireni i opušteni pored velike vatre. Straža je bila u predvorju kuće. Smenjivali smo se na pola sata. Ugrijane, brzo nas je hvatao san. Pura je ostala pored vatre, još neraskravljena.

Oko pola noći probudila nas je straža. Ćulo se nešto neodređeno, kao neki krici, sve jače i bliže kući. Shvatili smo da je čopor gladnih bjelašnićkih vukova nanjušio trag živoga i krenuo u lov. Njih dvadesetak satima je trčkaralo oko kuće, zavijajući.

Pojeli smo raskravljenu puru i ponovo zaspali ali udvostručili smo stražu.

Osvanuo je sunčan dan. Vjetar i mećava su nestali. Ostalo je bijelo sniježno more oko nas, preko planine Visočice, po blatačkoj površi, sve do Zvekuše.

Iako je bilo još dosta da se ide, i to pored sela koje nije baš prijateljski raspoloženo prema nama, bilo nam je kao da smo već kod kuće, u Blacama.

Iz Blaca su Meho, Laća, Remzija i još neki krenuli za Glavatičevo. Nas su pak rasporedili na boravak po kućama. Moj domaćin, Kuljanin, odveo me je kući, na kraju sela, do groblja. Slavio se Nikoljdan, pa sam se dobro počastio slavskim ručkom.

PRIJEM U KPJ U BLATAČKOJ CETI

Sutradan smo formirali Blatačku četu. Komanda čete, komandir Leo Bruk i komesar Aza Koluder, bila je smještena u Maksumića kuću. Njen domaćin Duranović Salko zvani Maksumić, među prvima od mještana je pristupio četi. Za nekoliko dana na Blaca je stigla grupa boraca koja je učestvovala u napadu na voz kod Donjeg Sela. U vozu su susreli Beću Trbonju koji je, kao domobran, krenuo na partizansku vezu. Nenadano je, prije veze, susreo ove borce i sa njima stigao na Blaca. Iz Donjeg Sela sa ovom grupom došli su i Čeda i Dejan Čećez. U grupi je bio Božo Škoro i još neki Mostarci. Nekoliko dana zatim stigao je i Halid Mesihović.

Sredinom januara 1942. godine Enver Arpadžić Gec, sekretar partijske ćelije u četi, pozvao me je na razgovor. Želeo je da čuje koliko sam upućen u rad i djejaltnost komunističke partije Jugoslavije. Hteo je da me kandiduje, pa bih treba dao, čitajući dobivene brošure, upotpunim svoje teorijsko znanje.

Sa istočne i zapadne strane sela Blaca nalaze se, na dva tri kilometra, sela Čuhovići i Vrdolje, u kojima živi pretežno muslimansko stanovništvo. Blatački čobani susreću se sa čuhevljanskim. Čuli smo da u selu nisu imali milicije. Komesar naše čete, Aza Koluder, poslije razmjene poruka sa muktarom u selu, otišao je na razgovor. Bjelimićka sela, koja su se nalazila na južnoj padini planine Bjelašnice, preko sela Čuhovića, imali su jedinu pješačku vezu sa Konjicom. Jaka zima i veliki snijeg onemogućili su u ovo vrijeme bilo kakve prolaze, pa jé Aza nasigurno pošao da razgovara. Ali, kako ga k nama nije bilo do kasno u noć, komandir me je sa desetinom poslao na visoku čuku Lisac, koja je nadvisivala Čuhoviće. Ni slijedeći cijeli dan komesar Aza se nije pojavljivao. Bili smo uznemireni, ali i uvjereni u političku snagu našeg komesara

i njegovu trpeljivost i spremnost da sve do kraja izvede na čistac, što nas je smirivalo. Stvarno, pred samu noć se niz planinsku površ spuštao ka Blacama naš Aza, kako smo ubrzo čuli, zadovoljan dočekom, gostoprimstvom i razboritošću domaćina.

Nedugo zatim iz Vrdolja došao je k nama Bajro Novajlić. Želio je da sa komesarom Koluderom razgovara o saradnji sa našom četom. Predložio je da četa dođe u selo i razoruža žandarme koji su se prihvatili oružja da bi od partizana sačuvali selo.

Četa je, u saradnji sa vodom iz Spiljana, izvela napad na Vrdolje izjutra 22. januara 1942. godine. Surovo planinsko jutro, kada se temperatura spustila ispod minus 25° Celzijevih, zaledilo je i ruke i noge ljudi, puške, mitraljeze i dovelo u pitanje izvršenje borbenog zadatka. Ni upad desetine u gornji dio sela, ni zarobljavanje oružnika Mile Pađena i Alije Novalića nije poboljšavalo stanje polu mrtvog stroja oko sela u kojem su se, u toplim kućama, ušančili oružnici sa pojačanjem koga su dobili dan prije napada. Povlačeći se, imali smo teške gubitke. Poginuli su nam Vaso Gašić i Čedo Ćećez, ranjeni Ilija Kuljanin, Rade Šinik, Omer Buljubašić, Mile Serdarević i Drago Soknić iz Igmanske čete. Prilikom povratka igmanske grupe, a poslije borbe na Vrdolju, noseći ranjenog Soknića iznad sela Lokava, u sukobu sa ustaškom patrolom ranjen je i Duško Nijemac (Karl Scheunach).

U ustaškom dnevniku »Novi list« i oružničkim izvještajima o toj akciji uveliko je isticano navodno zarobljavanje naše »crvene komunističke zastave«. A bio je to običan crveni barjačić čuvara pruge, koga je sa sobom donio Čedo Ćećez i dodijeljen je u ovoj akciji meni, radi signalizacije, obavještavanja dokle je stigla Udarna desetina u selu. Već polusmrznutog drugovi su me izvukli iz sela, pri čemu je na snijegu, pred kućom Hajre Novalića, ostao naš crveni barjačić.

Bilo nas je dosta promrzlih. Neki su morali na liječenje u Glavatičevo. Mene je zaliječila baba Kuljanka, kod koje sam bio na spavanju.

Nakon kratkog zadržavanja u Bijeloj stigao sam u novoformiranu Zijemaljsku četu. Vod Mladena Balorde bio je smješten u Kušićima u kući Stoje Lečić,[4)] dok je četa bila u Donjim Zijemljima.

Grupa boraca održavala je stražu kod kasarne na Porimu. Sa drugim desetinama četa je održavala straže i položaje na prevoju Prijevorac, na Pločnu, Brasini i Dobrču. Ona je, skoro svakodnevno, imala veze sa Mostarom. Odatle su k nama dolazili kuriri i grupe boraca, uvijek sa sviježim vijestima.

Jednog jutra na Rujiškoj Orlinki, koja se nadvila nad Šatorine (zaselak u kome se nalazio sanitetski centar čete) i Kušiće, pojavile su se crne siluete. Shvatili smo da su ustaše izašle na Rujište. Udaljeni oko dva kilometra i na kosi koja je iznad nas cijelih 700 metara bili su izuzetna opasnost za naš vod i četu u Donjim Zijemljima. Politički komesar čete, Enver Ćemalović, zatekao se tog jutra u Kušićima. Mladen i Enver su brzo skovali plan kako da se oslobodimo te iznenadne opasnosti. Jedna desetina upućena je da, ubrzanim maršom preko Prijevorca, zauzme zasjedu u Lokvama, u pozadini ustaškog trenutnog položaja, druga desetina sa Mladenom i Enverom na čelu, prebacila se u Šatorine. Čekali smo dva sata da bi smo omogućili drugoj desetini da stigne na svoje odredište, gdje je trebalo da se postavi zasjeda. Nakon dva sata čekanja po naredbi vodnika Mladena izuli smo se i onako u čarapama krenuli da se, poput planinara, pentramo uz visoki obronak. Kada smo došli do Šatorine, bili smo u mrtvom uglu i ustaše nas nisu mogle vid-

[4>] Stoja Lečić tada je bila borac čete, da bi se kasnije, u toku četvrte neprijateljske ofanzive, na tvrđavi u Rami pokazala kao odličan nišandžija na minobacaču.

jeti. Napredovali smo polako i tiho, korak po korak, zastajkivali. Dogovorili smo se da kada izbijemo na vrh prvi napad izvršimo bacanjem bombi kojih smo dosta ponijeli, a zatim da jurišamo. Već sama naša pojava na grebenu Rujišta gdje nas niko nije mogao očekivati unijela je paniku među ustaše, koji su već poslije prvih eksplozija bombi, počeli bježati. Trčali smo za njima, očekujući dejstvo naše druge desetine. Stigli smo goneći ih i do Lokava, ali naše desetine nigde nije bilo. Slabo smo procijenili; trebalo je više od tri sata da bi desetina, okolnim putem, stigla na odredište. Sačekali smo ih i zajedno se vratili u Kušiće, zadovoljni uspješnim ishodom ove akcije.

LIKVIDACIJA »LJUDESKARE« SALKA

Zijemaljska partizanska četa je već od februara 1942. godine branila prostor slobodne teritorije Konjičkog partizanskog odreda, koji se prostirao od Bahtijevice do Dobrča u Podveležju, te od Rujišta do krajnjeg ruba šume Crna Gora i oboda Nevesinjskog polja.

Naslonjen položajima na Mostar, odred je skoro svakodnevno imao otvoren put brojnim kuririma, grupama boraca, i političkim radnicima. Posebno smo se radovali sve većim grupama mladića i djevojaka koji su nam stizali u odred. Sa stražama i patrolama svakodnevno su stizale nove vijesti iz grada. Premda smo se svakodnevno nalazili na kamenim bedemima slobodne teritorije, živjeli smo mostarskim gradskim životom, radovali se svakom uspješnom poduhvatu mostarskih skojevaca i omladinaca i tugovali za svakim izgubljenim drugom u gradu. U nekoliko navrata, prateći kurire ili Mehinu desetinu, spuštali smo se i u sam grad.

Patrole koje su se kretale prema Nevesinjskom polju obavještavale su nas o miru u selima Lakat, Kljuni i Luci, u kojima je živio pretežno muslimanski živalj. Čulo se i da podoficir Salko Čupina, nagovara seljake na formiranje jedinica seoske muslimanske milicije. Ljudi su pričali o njegovom siledžijskom ponašanju i prijetnjama onim koji ne žele u tu miliciju. U svim tim selima imali smo svoje saradnike i simpatizere, pa smo uvijek na vrijeme obavještavani o svemu što se tamo događalo.

Jednog dana u martu 1942. godine kurir iz sela Lakat, obavijestio nas je da se »ljudeskara Salko«, kako su ga oni zvali zbog svoje glomazne pojave, osilio i da priprema napad na četu u Zijemljima, i to već sjutradan rano zorom. Kurir je rekao da milicija mora poći sa njim u napad, mada se nikome ne ide.

Vodnik Mladen Balorda okupio je vod u popodnevnim satima - na čas čišćenja oružja i borbene pripreme. Nišandžija Rifa Frenjo čistio je svoju »zbrojovku« i pjevušio, a onda zbijao šale na račun Salke i rekao: »Vala će mi taj Salko sjutra platiti«.

Poslije pola noći, vod je krenuo putanjom kroz šumu. Stigli smo pred selo Lakat, u tvrdoj ljuti gdje čovjek ne može vidjeti čovjeka dalje od deset metara, vod je postavio zasjedu. Rifa se sa svojim mitraljezom smjestio na samoj putanji, iza jedne goleme stijene da tu stojeći sačeka Salka. Vod se rasporedio duž staze sa obje strane, stvarajući zapreku od 100 metara dubine. Naređenje je bilo da se Salkova kolona pusti u zasjedu do samog Rife, pa da njegov mitraljeski rafal bude znak za napad. Nadali smo se da će Salko biti na čelu kolone, jer se pričalo da tako ide kada sa milicijom prolazi kroz selo.

Zora se primicala, a mi smo, svako na svom mjestu mirni osluškivali. Razdanilo se, a mi smo još čekali. Znali smo da su mnogi u toj Sa-

lkovoj koloni u gumenim opancima i da se neće baš nadaleko čuti, ali smo se nadali da je neko i u cipelama, pa i u vojničkim cokulama, koje neminovno otkrivaju kolonu.

Odužilo se to čekanje. I baš kada smo mislili da od milicije neće biti ništa oglasio se topot cokula. Dobro zaklonjeni, pratili smo »ljudeskaru Salka« kako se kreće pravo prema Rifi, pa ostale gotovo i nismo primećivali, iako ih je bilo mnogo. Salko je stvarno, po izgledu bio prava ljudeskara, odjeven u vojničku uniformu, utegnut opasačima i fišeklijama. Rifa ga je pustio na tri koraka do stijene a onda naglo, sa uperenim mitraljezom, izašao iz zaklona i skoro cijeli rafal mu sasuo u glavu. Mrtvo tijelo stropoštalo se pred Rifine noge. Pucali smo i mi ostali, ali niko nije gađao u ljude. Hodajući iza Salka, isprepadani ljudi su se, nakon što ih je Rifin rafal osvijestio, dali u bijeg, svome selu, rušeći jedan drugoga, zato što ih je uska putanja usporavala u bjekstvu. Začas smo se našli oko Rife. »Previše blizu sam pustio Salka, pa me je padajući svega po prsima okrvavilo« rekao nam je. U selu je oprano Rifino odijelo, a on nam je dugo i slikovito kazivao o susretu sa Salkom, oči u oči.

U BORBENOM STROJU MOSTARSKOG BATALJONA

Maj 1942. godine po mnogo čemu bio je težak, čak i tragičan, ali i mjesec našeg velikog otrežnjenja. Dobro organizovana i podmukla izdaja dojučerašnjih saboraca, pretežno pročetnički orijentisanih mještana, uzdrmala je cijeli Konjički NOP odred. Po svireposti i šovinističkoj žestini ovi elementi su se posebno iskazali u Bijeloj, Zaboranima, Kuli i Čičevu. Ostaci partizanskih četa, koje su pretežno sačinjavali borci iz Mostara, Konjica, Ostrošca, Jablanice, Čapljine i Ljubuškog, i po neki "mještanin komunista ili skojevac okupili su se u snažan Mostarski bataljon. Prenjska planinska visoravan poslužila je bataljonu za njegovu konsolidaciju i prikupljanje. Zaključujući da će se bataljon lakše održati i kretati na prostorima prozorskog sreza, njegov štab organizuje akcije i pokrete u tom pravcu. Sa zaleđinom Prenja, prekrivenog dubokim snijegom, ispod vrha Kantara spuštali smo se okomitim serpentinama u pitomu i okopnelu Idbarsku dolinu. Selo Idbar, dočekalo nas je kao svoju vojsku. Tamo je već stiglo proljeće. Sazrele su trešnje. Navikli na sneg i led ovo doživljavamo kao fantastični san. Ta probuđena priroda i u nama budi novu samosvijest o snazi partizanskog pokreta i, u okviru njega, našeg Mostarskog bataljona.

Odmah smo krenuli u akcije. Napadali smo železničku prugu i stanice Prenj i Zuglić, na kamenolu u Jablanici.

Bataljon je krenuo u napad na Ostrožac. Trebalo je prijeći na drugu stranu Neretve, u prozorski kraj, a obavještenja koja je dobio Štab bataljona govorila su da je garnizon u Ostrošcu slab i da se može savladati. Vod Mladena Balorde dobio je zadatak da obezbijedi pravce prema Jablanici i Konjicu, kako otuda braniteljima u Ostrošcu ne bi stigla pomoć. U toku noći u Paprasku oborili smo desetak teških stabala na cestu i time onemogućili prolaz motorizovanom neprijatelju. Veći dio voda prepriječio je cestu prema Konjicu u blizini sela Čelebića, obezbjeđujući tako akciju napada na Ostrožac.

Napad na Ostrožac otpočeo je oko pola noći, a borba nije bila ni duga ni žestoka. Tek što se završilo puškaranje oko Ostrošca, nastala je snažna puščana, mitraljeska i bombaška vatra oko Konjica. Borba se sve više razgarala i širila. Bili smo veoma iznenađeni. Usamljeni, bez

veza i informacija u bataljonu, nismo mogli ni pretpostaviti ko je mogao da napadne Konjic. Što je dan više odmicao borba se smirivala. Vodnik Mladen odredio je petorku da, u ulozi patrole izvidi šta se to događa oko Konjica.

Obroncima brda odmaknutim od puta za Konjic patrola je došla u Čelebiće. Seljaci, uznemireni, ni sami nisu znali šta se tamo zbiva. Pričali su nam da se borba vodila oko grada i u njemu samom, ali da ne znaju ko bi to mogao biti. Nastavili smo dalje, rubom šumaraka, prema Konjicu. Nakon jednog kilometra, iza kose ispod šumarka, ispred nas se pojavila desetina boraca. Rastojanje nije bilo ni dvjesta metara. Gotovo istovremeno ugledasmo jedni druge. Stali smo. Ni jedni ni drugi nismo zalegli iza zaklona. Naprotiv, onako stojeći pitali smo koja su vojska, a oni odgovorili: »Proleteri!« Nismo mogli da shvatimo kakvi su to proleteri u Konjicu, jer smo znali da su negdje oko Drine i kod Foče. Skoro trčećim korakom krenuli smo ka njima. Brzo smo se našli u zagrljaju jedni drugima. Divno obučeni, utegnuti opasačima i do zuba naoružani, pod petokrakama na kojima sjaji srp i čekić. Radovali smo im se i zagledali ih. Dok mi nismo znali ko to puca oko Konjica proleteri su, čim su čuli pucnjavu oko Ostrošca, znali da se to borbom oglašavaju dijelovi ranijeg Konjičkog NOP odreda. Međutim, učestvujući i sami u borbama za slamanje italijansko-četničke ofanzive i zbog nastalog rasula brojnih jedinica Romanijskog i Kalinovačkog odreda nisu znali za tragičnu sudbinu Konjičkog odreda. Pričali smo im o tome kao i o formiranju sada snažnog Mostarskog bataljona, u čijem su sastavu pretežno članovi Partije i skojevci. Rekli su nam da su četiri proleterske brigade, sa Vrhovnim štabom na čelu u pokretu prema zapadnoj Bosni, da su u jurišu zauzeli i porušili sva železnička postrojenja i stanice od Hadžića do Konjica.

Morali smo da se vratimo i obavijestimo naš vod i Štab bataljona o tom radosnom susretu. Vijest je u jedinice našeg bataljona unijela neopisivu radost i oduševljenje. Sve teškoće preživljene zbog četničkih pučeva po četama Konjičkog odreda kao da je Neretva za večna vremena nizvodno odnijela. Na svakom koraku pjevušilo se i razdragano pričalo o prisustvu proletera i Vrhovnog štaba. Osjećali smo da postajemo jaka i snažna narodnooslobodilačka vojska, koja se eto, svrstava u proleterske i udarne brigade. Već su i neki delegati Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije stigli u Ostrožac.

Poslije desetodnevnog zadržavanja po selima iznad Ostrošca, Mostarski bataljon se, dugim maršem uputio na Bitovnju, preuzimajući zadatke iz domena udarne grupacije Vrhovnog štaba naše mlade revolucionarne vojske.

MUSTAFA OSMIĆ

PRVI PROZORSKI PARTIZANI

Pošto smo obavili sve pripreme i nabavili oružje, Nazif Nuspahić, Meho Pirolić, moja braća Osman, Muharem i ja otišli smo u partizane. Bilo je to početkom decembra 1941. godine. Izašli smo na planinu Cincar (livansko-kupreško područje). Tamo su se već nalazili partizani iz Livna, Duvna i Kupresa, organizovani u odredu Vojina Zirojevića. Ovim odredom rukovodili su Vojin Zirojević i Mustafa Latifić. Sa njima smo i ranije imali stalnu vezu. Iza nas su ostali Ahmet Hadržić, Ahmet Muminović i Mato Meštrović da i dalje rade i djeluju za NOP, ilegalno, u pozadini, kao komunisti, održavajući stalnu vezu s nama. U proleće 1942. godine Ahmeta Mumino? vića su domobranske vlasti mobilisale u domobranske jedinice, odakle je za kratko vrijeme uspio pobjeći i priključiti se partizanima, u Prozorsku četu, odnosno bataljon u julu 1942. godine.

Prije nego što smo Meho, Nazif, moja braća i ja otišli u partizane, u istu jedinicu uputili smo Rifata Omanovića, gdje ga je odveo moj brat Muharem. Njega smo ranije uputili, jer smo se bojali da se prije vremena ne kompromituje kod ustaša s obzirom da je bio nagle i eksplozivne naravi, a i sam je želio da što prije ide u borbu. Rifat je bio hrabar i neustrašiv borac, ali i nedovoljno oprezan, pa je poginuo na jednom zadatku na periferiji Prozora. Bio je opkoljen u štali Emrića zvanog Agamehić od strane ustaških žandarma. Rifat je pružio otpor, ali je bio teško ranjen i ubrzo je podlegao ranama. Sa Rifatom je bio Omer Bećirović, ilegalni saradnik kojeg su žandarmi uhvatili živog i otpremili ga u zatvor. Za njega se više ništa nije čulo, a pretpostavlja se da je i on negdje ubijen.

Ubrzo poslije nas u odred Vojina Zirojevića došli su Hašim Grcić i Ibro Osmić. Kratko vrijeme nakon njih dvojice, odredu su se priključili: Ibro Manjušak iz sela Varvare, Muhidin Kadrić, Huso Kadrić, Šefik Kadrić, Beso (Besim) Beganović, Safet Bećirbegović i Hasan Fetahović, svi iz sela Kopčići, te Bećir Duvnjak iz Kovačeva Polja. Prozorski borci učestvovali su u oružanim akcijama koje je izvodio odred Vojina Zirojevića protiv ustaša, četnika i Italijana, od decembra 1941. do polovine 1942. godine oko Livna, Glamoča, Kupresa i Duvna. U jednoj od tih akcija u Zahumu, kod planine Raduše, smrtno je ranjen Nazif Nuspahić i ubrzo je podlegao ranama.

Krojački radnik Nazif Nuspahić je izuzetna ličnost, dobar komunista, sa veoma razvijenim revolucionarnim osobinama. Otišao je da se bori za slobodu ostavljajući kod kuće ženu i dvoje djece. U borbi je ispoljavao veliku hrabrost i uvijek bio u prvim redovima. Sjećam se, između ostalog, jedne pojedinosti koja o tome govori veoma ilustrativno. Italijani su u jednoj od svojih akcija krenuli da pale sela Vukovsko, Ravno i Rilić. Tada je naša četa postavila Italijanima zasjedu u blizini Vukovska, ispod planine Ravašnice. Nazif je ispred svih nas jurišao na italijansku kolonu. Takav je bio u svakoj bici i u svakom okršaju.

Pored učešća u borbenim akcijama, Meho Pirolić, Rifat Omanović i moja braća Osman i Muharem i ja povremeno smo, ilegalno, pod vrlo teškim uslovima dolazili na prozorski i gornjevakufski teren, sa ciljem da preko naših simpatizera i saradnika obavještavamo narod o razvitku i uspjesima NOB-a i uopšte o političkom stanju kod nas i u svijetu. Objašnjavali smo ljudima cilj naše borbe i pozivali ih da se bore, organi-

zovali dizanje ustanka protiv okupatora i njegovih kvislinga.

Neki ljudi su s nepovjerenjem gledali na našu borbu smatrajući da ništa ne možemo učiniti protiv okupatorske sile, jer nemamo hrane, odjeću i obuću, oružje i municiju. To su nam neki otvoreno govorili. Mi smo njihova shvatanja pobijali primjerom Oktobarske revolucije u Rusiji i isticanjem činjenica da su jedinstvo i volja naroda jači od svakog oružja.

Naši prvi aktivni saradnici na prozorskom području bili su: Mumin-efendija Hujdur iz sela Kute, muslimanski sveštenik, imam na području sela Kute, Here i Ščipe. Mumin-efendija je bio ugledan i poštovan, vrlo čestit i pošten čovjek. Svoje najbliže je pravilno idejno usmeravao, pa je cijela porodica bila uključena u NOP sve do oslobođenja zemlje. Posebno se isticala njegova supruga Zahida, a od djece Vehbija i Dika. Njegova kuća je bila stalno utočište partizana i pozadinskih političkih radnika. Učešće članova porodice Hujdur u jačanju NOP-a, ogledalo se u različitim vidovima, pa i u materijalnoj pomoći i širenju propagande. Mumin-efendija se naročito zalagao za bratstvo i jedinstvo i dobre međuljudske odnose, za pravdu i slobodu; govorio je narodu da se treba boriti protiv okupatora i njegovih slugu. Kao takav, hapšen je i osuđivan od ustaških vlasti. Prvi put je uhapšen u proleće 1942. godine, i sproveden u travnički zatvor, gdje je osuđen na nekoliko mjeseci zatvora. Po izlasku iz ovog zatvora on nastavlja sa revolucionarnim aktivnostima i biva ponovo uhapšen od strane ustaša u proleće 1943. godine. U zatvoru je najteže zlostavljan, pa predan njemačkim vlastima i sproveden u logor Mathauzen gdje je, pod veoma teškim okolnostima i likvidiran.

Lutvo Hero iz sela Here, zemljoradnik, ugledan i čestit domaćin, dobrog imovnog stanja, takođe je bio jedan od naših vrlo aktivnih i pouzdanih saradnika. Pomagao je NOP-u na različite načine, posebno u materijalnom pogledu, sve do oslobođenja zemlje, radi čega je često maltretiran od strane ustaških vlasti.

Zemljoradnik Suljo Gudić iz sela Cvrće, bio je, takođe, veoma ugledan i pošten čovek i vrlo cijenjen u svojoj sredini. Rano se opredelio za NOP, radio na podizanju ustanka od 1941. godine, a aktivno sarađivao sa partizanima do oslobođenja zemlje. Njegovo djelovanje imalo je velikog uticaja na narod privorskih sela odakle je veliki broj mladića otišao u partizane. Suljo Gudić je i članove svoje porodice usmjerio da rade za NOP.

Učitelj Mehmed Jusufbegović i zemljoradnici Mujo Jusufbegović i Hadžo Muratbegović, sva trojica iz sela Kopčići kod Prozora, zatim hodža Selmo Manjušak i radnik Verem Vejsil, iz sela Varvare, aktivno su sarađivali sa NOP-om od 1941. godine. Oni su intenzivno propagirali NOP u sredinama u kojima su živjeli i radili. Bojkotovali su okupatora i zbog toga bili hapšeni i maltretirani od ustaških vlasti.

Kovački radnik Mujo Gorančić i njegov brat Omer, takođe kovački radnik, iz Kovačeva Polja, zatim mlinski radnik Omer Osmić iz sela Proslapa, aktivno su radili za NOP od 1941. godine. S obzirom na njihova široka poznanstva na području Gornje Rame, imali su velikog uticaja na razvitak NOP-a u tom kraju. Sami su stupili u partizane sredinom 1942. godine. Omer Osmić je biran i za vijećnika Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, a bio je i potpredsjednik Okružnog odbora NOF-a." Mujo Gorančić je biran u prve mjesne, opštinske i sreske odbore.

 l) Omer Osmić, u decembru 1944. godine, ubijen je u Prozoru od strane ustaša.

Šumar iz sela Dobroša, Zadro Gusto, bio je saradnik NOP-a od početka 1942. godine. Aktivno je sarađivao sve do oslobođenja zemlje.

Pored navedenih aktivnih saradnika NOP-a, veljki je broj stanovnika prozorskih sela koji su bili simpatizeri pokreta i na različite načine pomagali NOP i borce. Među njima bili su drugovi: Mušan Pilav, zemljoradnik iz sela Lapsunj. Meho Pirolić, Osman Osmić i ja često smo dolazili u njegovu kuću u planini Crni vrh u Šikotovin.

Zemljoradnici Ćamil Husenbegović i Alija Zukić, trgovac Salko Muratbegović, iz sela Kopčići kod Prozora, bili su odani simpatizeri i saradnici NOP-a, zbog čega su 1942. godine mučki poubijani od ustaša na putu između Gornjeg Vakufa i Prozora.

Pero Gliba iz sela Menjik takođe je bio simpatizer i aktivista NOP-a i protivnik ustaške vlasti. Zbog aktivnog propagiranja NOP-a i kritikovanja ustaških vlasti, bio je maltretiran od strane ustaša.[2']

Braća Ahmet i Husnija Alajbegović iz Prozora bili su idejno opredijeljeni za NOP od 1941. i u raznim vidovima su pomagali NOB sve do oslobođenja zemlje.

Pored navedenih drugova, bilo je i drugarica koje su aktivno sarađivale i pomagale NOP u prozorskom kraju. Među njima posebno se isticala Emina Omanović, rođena Topčić, supruga trgovca iz Prozora, Džulage Omanovića. Ona se još prije rata upoznala sa radničkim pokretom preko Osmana Sabitovića Bege, predratnog revolucionara i komuniste iz Duga. Osman Sabitović, rođak Džulage Omanovića, često je boravio u njegovoj kući. Omanovići su ga i materijalno pomagali za vrijeme njegovih studija u Beogradu. Poslije Beginovog hapšenja koncem 1940. godine, Emina Omanović se povezuje sa ostalim komunistima u prozorskom kraju: Nazifom Nuspahićem, Mehom Pirolićem, Ahmetom Hadžićem, i sa mnom, te nastavlja sa aktivnim revolucionarnim radom. Materijalno pomaže pokret i idejno djeluje među ženama u toj sredini. Njeno angažovanje uticalo je na opredjeljenje velikog broja žena prozorskog kraja, od kojih su mnoge otišLe u partizane. Materijalno je pomagala partizanske porodice iz kojih su muževi i očevi bili u borbenim redovima.

Zahvaljujući ovim ljudima ilegalni rad i oružana borba u prozorskom kraju su se od ljeta 1941. godine odvijali aktivno i organizovano.

 2) Pero Gliba, umro od posledica mučenja i batinanja 1944. god.

SABIT DELALIĆ

OSTROŽAC U PRVOJ RATNOJ GODINI

Sjećam se da su bile organizovane demonstracije u Ostrošcu povodom 27. marta 1941. kada je vlada Cvetković-Maček pristupila trojnom paktu. Napredna omladina Ostrošca organizovala je ove demonstracije, a u njima je uzeo učešća i veći broj građana. Bilo je uhapšeno oko petnaest učesnika koji su zatvoreni u žandarmerijskoj kasarni Ostrožac, a kasnije u Konjicu. Ostali su u zatvoru dan-dva i pod pritiskom javnog mijenja ubrzo su pušteni na slobodu.

Poslije kapitulacije Jugoslavije povratio sam se u Ostrožac, 19. aprila 1941. godine. Hrvatska seljačka zaštita (Mačekova zaštita) već je uzela vlast u svoje ruke, a njeni članovi bili su i ranije organizovani u crkvenu križarsku organizaciju koja je djelovala u Ostrošcu i čiji centar je bio u Konjicu. U novoosnovanoj NDH vlast je već funkcionisala.

Glavni zadatak po dolasku u Ostrožac bio je prikupljapnje oružja, municije, odjeće i druge ratne opreme koja je bila potrebna za predstojeću oružanu borbu. Uticaj i aktivnost partijskih organizacija iz Konjica i Jablanice bio je sve veći. Novoformirana vlast počela je da zavodi teror nad svim rodoljubima, licima koja se nisu slagala sa uvođenjem ovakve vlasti i uprave. Najviše su na udaru bili pripadnici srpske nacionalnosti, a nisu bili pošteđeni ni Muslimani i Hrvati. Tako sam ja uoči 1. maja 1941. godine bio uhapšen, što je naišlo na masovnu javnu osudu stanovništva Ostrošca, Jablanice i Konjica, jer sam bio poznat u ovim mjestima. Zatvaranje Srba u opštini Ostrožac počelo 26/27. juna 1941. godine, uoči Vidovdana. Zatvoreni Srbi bili su iz Ostrošca, Dobrigošća, Čelebića, Gostevića i Graca. Bilo je uhapšeno, koliko se ja sjećam 105 ljudi. Od njih su likvidirani Ilija i Savo Manigoda. Mile Ostojić, otpravnik vozova u Ostrošcu, jedan od ustaških funkcionera pripremio je sedam vagona za transport ovih Srba i žicu za vezanje uhapšenih. Kada smo saznali da će biti likvidirani preko službenika opštine Ostrožac, Jusufbegović Mustafe, počeli smo pripremati akciju za njihovo spašavanje. Već tada smo raspolagali sa petnaest pušaka i dogovorili smo se ukoliko budu provedeni uhapšeni Srbi da ih spasimo oružjem, boreći se protiv ustaša i žandarma. Računali smo da možemo uspjeti u ovoj akciji prije nego što bi došla pomoć iz Konjica i Jablanice. Akcijom na pripremanju transporta Srba uglavnom su radili ustaše emigranti, koji su došli iz Italije, a njih je bilo oko devet. U međuvremenu slali smo delegacije kod Velikog župana u Mostar i kotarskog predstojnika u Konjicu, ali su sve intervencije bile uzaludne. Pokušali smo i preko sveštenika iz Ostrošca Alojza Budžinskog. Da bi akcija uspjela pozvali smo i veći broj Muslimana sa područja Neretvice da uzmu učešća u spašavanju Srba. Dogovor je bio da se ne dozvoli likvidiranje uhapšenih. Nas nekolicina, Muharem Kamarić, liko Grbešiš, potpredsjednik opštine Ostrožac, Rasim Idrizović, Faik Alikadić, Kemo Zahirović, Salem Ribić i ja postavili smo Ivici Stojanoviću, jednom od funkcionera ustaške vlasti u Ostrošcu ultimatum: ukoliko budu ubijeni pohapšeni Srbi neće imati ko ni da se krsti ni da se klanja u Ostrošcu. To je značilo da smo spremni i na najveće žrtve. Istoga dana otpušteno je oko 30 uhapšenih Srba, a u naredna 2-3 dana pušteni su i ostali i nikada više nisu zatvarani. Takođe smo tražili da budu udaljeni ustaše emigranti koji su se tada nalazili u Ostrošcu, što je ubrzo i urađeno.

Za vrijeme priprema za oružani ustanak bili smo u vezi sa Jablanicom, Mostarom i Konjicem. Često je kod nas dolazila Mina Haćap da

prikupi podatke o domobranima sa našeg terena koji se nalaze u Mostaru, da bi se uspostavila veza sa njima i da bi dobili municiju i drugu opremu. Sa nama su kontaktirali Pero i Mirko Bilić iz Jablanice, Nijaz Begtašević, Safet Alagić, Vinko Boras, Nono Belša, i drugi.

Takođe mi je poznato da je izvršeno oslobođenje Srba koji su se nalazili u velikom logoru smještenom u austrijskoj kasarni u Jablanici. Smatra se da je bilo od šest do sedam stotina uhapšenih, ne samo Srba, nego i Hrvata iz Dubrovnika i okoline, i iz Splita. Intervencijom građana Jablanice i vlasnika pilane u Prenju, Sonsa i Frica, bili su otpušteni iz logora. Međutim, iako im je savetovano, svi nisu pošli šumom i zaobilaznim putevima, već glavnim putem gde su ih ustaše dočekale i poubijale u okolini Drežnice.

Za vrijeme pripremanja oružanog ustanka simpatizeri i saradnici NOR-a iz Ostrošca i okolnih sela održavali su sastanke u stanu Jusufbegović Mustafe i u trgovačkoj radnji Zahirović Muhameda.

Kada je pripremana akcija za likvidaciju oružanog ustanka na borcima, u okolini vršena je mobilizacija u cijelom konjičkom srezu. Ja lično smatram da je tada mobilisano oko 1200 ljudi. Dosta je bilo i simpatizera koji su morali poći jer su mobilisani kao vojni obveznici NDH. Sigurno je da je polovina njih bila bez oružja, jer su mitraljezi i svo drugo oružje bili u rukama žandarma i drugih za državu povjerljivih lica. Prije početka akcije saznao sam pravce njihovog kretanja. Dogovorio sam se sa Safetom Alagićem da pođe sa grupom koja će se kretati pravcem Bijela - Vrabač, a ja sa grupom koja će se kretati preko Ljubine na Jezerce za Boračku Dragu. Dogovor je bio ako se izvrši napad na partizane da jedna grupa nas koji smo imali oružje izvršimo napad na njih, da ih likvidiramo i od njih uzmemo oružje. Ja sam išao samo do Jezerca.

Još prije rata međuljudski odnosi u Ostrošcu i na području Neretvice bili su jako dobri. Ostrožac je bio ekonomski centar sreza gdje su dolazili ljudi ne samo sa područja sreza, nego i iz Prozora. Kontakti među ljudima bili sve veći, a i uticaji naprednih ljudi iz Prozora, Jablanice, Ostrošca i Konjica.

Stanovništvo je bilo dobro informisano o svim događajima u toku 1941. i 1942. godine, kao i o događajima koji su prethodili ustanku.

Bio sam učesnik puča koji se dogodio u Zaboranima i Dramiševu, gdje se nalazila 4 četa Konjičkog bataljona. Četnici iz susjednih sela Luke, Lakta, Oramiševa, Zaborana, koji su do tada bili u sastavu iste čete izvršili su mučki i iznenadni napad na svoje saborce i drugove. Tada je poginulo oko 30 boraca ove čete. Organizatori ove izdaje bili su Vaso, Ostoja i Ilija Glogovac. Najveće borbe vođene su kod Vile u Zaboranima (Kruljeva vila). Borba je trajala sve do noći. Poslije izvršenog puča pravac kretanja bio je Boračka Draga - Crno Polje - Jezerce - Tisovica - Idbar - Bunari. Sa Bunara je vršena priprema za napad na Ostrožac. Po zauzimanju Ostrošca opet smo se vratili na Bunar. Saznali smo za dolazak proleterskih brigada, te smo sa njima uspostavili vezu preko Begića Avde iz Ostrošca. Veza je uspostavljena prije zauzimanja Ostrošca.

Ramski partizanski odred formiran je u novembru 1942. godine. Komandant je bio Muharem Osmić.

U toku bitke na Neretvi komande mjesta su bile u Jablanici - komandant Salko Zebić, na Borcima - Ilija Kukić, Glavatičevu - Milorad Crnogorac, Bjelimićima - Sabit Delalić, komandant konjičkog vojnog područja bio je Fazlija Alikalfić, a poslije Ibro Latifić. Komande mjesta vršile su intenzivnu mobilizaciju za prenošenje ranjenika iz Centralne

bolnice. Hranu smo dobijali od stanovništva. Po naređenju Vase Miskina-Crnog poslat sam ponovo na područje Neretvice. Samnom je bio Ahmet Dautbegović. U dubokom potoku sam našao Anđelka Tvrtkovića i Muharema Kićina.

Moj zadatak bio je da prihvatim sve borce koji se budu vraćali iz Crne Gore i Hercegovine, bilo u grupama ili pojedinačno i da sačekam Petu krajišku diviziju koja je trebala da dođe na ovaj teren. Formirali smo jednu manju jedinicu. Imala je oko 60-70 boraca. Komandir sam bio ja, a komesar Muharem Nukefendić. Dolaskom Muharema Osmića i ostalih sa Sutjeske odred je brojčano ojačao.

Rad Narodnooslobodilačkih odbora oživljava. Osnovan je NOO u Solakovoj Kuli. Treba naglasiti da je djelovao samo jedan opštinski NOO za cijelu Neretvicu, s tim što mu se mijenjalo mjesto boravka. Jedno vrijeme predsjednik NOO bio je Martin Zeko, a poslije Mujo Mustafić. Komanda mjesta za područje Prozor - Konjic formirana je u julu 1943. godine, a komandant je u prvo vrijeme bio Ahmet Hadžić, a poslije ja. Ostao sam na toj dužnosti do konca decembra 1943. godine. Kasnije je Ibro Grcić vršio tu dužnost. Komanda vojnog područja formirana je juna-jula 1944. godine. Prvi komandant vojnog područja bio je Muharem Osmić, a zamjenik Rajko Ivanović, i u tom sastavu djelovao je do oslobođenja. Komesar vojnog područja bio je Janko Lopičić. Partijska organizacija u Seonici formirana je u ljeto 1942. godine poslije dolaska proleterskih brigada, a bila je i organizacija SKOJ-a koju je osnovao Omer Golubić. U ovom sastavu organizacija je djelovala sve do 4. neprijateljske ofanzive, kada je jedan broj članova pošao sa partizanskim jedinicama i centralnom bolnicom. Prvi članovi KPJ bili su Omer Golubić, Fatima Alikadić i Safija Buturović. Još u jesen 1943. godine može se reći da smo organizovali »industrijsku proizvodnju pekmeza« na području Neretvice u Seonici. Takođe smo organizovali i proizvodnju odjeće, obuće i svega ostalog što je bilo neophodno partizanskim jedinicama. Ovakvim intenzitetom rad je nastavljen sve do 1945. godine, do konačnog oslobođenja cijelog ovog kraja, posebno Neretvice.

»Zeleni kadar« pojavljuje se na području sela Gornjeg Vrbasa i Privora. Ljudi su bili iz ovog područja, ali su pripadnici »zelenog kadra« dolazili u Neretvicu, da bi vršili mobilizaciju za svoje jedinice.

»Zeleni kadar« zadržao se kraće vrijeme, oko desetak dana, na ovom području i ubrzo su bili razbijeni. Poznato mi je da je postojala domobranska milicija koja je djelovala u dolini rijeke Neretve, sjedište joj je bilo u Ostrošcu, a jedan ogranak delovao je na desnoj obali, u Lisičićima. Poznato mi je da sa tom milicijom nismo dolazili ni u kakav oružani sukob, da smo imali izvjesne veze sa njima, jer je tamo bilo simpatizera NOR-a, te smo preko istih dobijali određene količine municije, kancelarijskog materijala, potrebne podatke o njihovim planovima, namjerama, a naročito o stanju u ustaškim jedinicama koje su se nalazile u Ostrošcu, Rami i Neretvici.

Komanda mjesta i opštinski ONO likvidirani su oktobra 1944. godine. To su izvele ustaše iz Ostrošca. Unaprijeg su imali pouzdane podatke i pomoću sigurnih veza i svojih obavještajaca izvršili su mučki napad u toku noći, i likvidirali skoro sve prisutne.

Na području Neretvice nakon Četvrte ofanzive nisu se duže mogle zadržati neprijateljske formacije bez obzira čije su bile (ustaške, njemačke, domobranske). Ustaše iz Ostrošca, Rame i Jablanice vršile su skoro svakodnevne upade u ovaj teren sve do oslobođenja, ali su protjerivani od boraca Ramskog, odnosno 17. krajiške i drugih jedinica koje su djelovale na ovom području.

Poslije oslobođenja Konjica, 3. marta 1945. godine, postavljen sam za komandanta mjesta u Konjicu. Samnom su još bili Ilija Kukić, zamjenik komandanta i Ratko Starović komesar komande mjesta.

Zadaci komande mjesta bili su popuna operativnih jedinica s mobilisanim borcima, snabdjevanje jedinica hranom i ostalom opremom, smještaj bolnica dok su vođene borbe na Ivan sedlu, obnova porušenog grada, saobraćajnica, obezbjeđenje stanovništva sa hranom, mobilizacija radne snage, obične i stručne za uspostavljanje normalnog saobraćaja i uopšte obnavljanje cjelokupnog života. Komanda mjesta radila je do septembra 1945. godine. Sjećam se događaja koji su vezani za zasjedanje ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Dočekao sam delegaciju u selu Crni Vrh. Zadržali su se u Bukovlju, Kruščici, Džanicima, zatim put su nastavili u pravcu Gornjeg Vakufa i Bugojna. Sa terena Neretvice pošli smo: Salko Slato, Martin Zeko i ja. U Mrkonjih gradu izabrali smo vijećnike koji su zastupali narod ovoga kraja.

Odluke koje su donešene u Mrkonjić gradu i Jajcu, a koje smo mi prenijeli na područje Neretvice prihvaćene su sa velikim oduševljenjem. Delegati i vijećnici tumačili su značaj donešenih odluka, što je bio jedan od glavnih zadataka svih terenskih radnika koji su djelovali na ovom području. Poslije izvjesnog vremena delegat Slato Salko uhvaćen je od strane ustaša odveden u Ostrožac, obješen je i pet dana nije skinut sa vješala zato što je bio delegat ZAVNOBiH-a.

ŽARKO MILIĆEVIĆ I ANTE RAMLJAK

VAN RODNE HERCEGOVINE

Napravila bi se, nesumljivo, velika nepravda ako se već u knjizi sjećanja »Hercegovina u NOB-u i socijalističkoj revoluciji« ne bi pomenula imena Hercegovaca koji su, nalazeći se daleko od zavičaja, na poziv KPJ odmah krenuli u ustaničke juriše na ulicama okupiranih gradova, u gore i planine širom naše porobljene domovine, naoružani puškom i odlučnošću u borbi za zajedničku slobodu. Jednakim ponosom i zanosom orili su se borbeni poklici i pjevale borbene partizanske pjesme na Papuku, Kozari, Kosmaju, Romaniji, Leotaru, Biokovu, Lovćenu, Petrovoj ili Fruškoj gori. Bilo koja gora u Jugoslaviji jednako je bila draga i jednako naša, partizanska. U svakoj od njih borio se po koji Hercegovac.

Nije preoštro reći da, na našu veliku žalost i ne malu sramotu, premalo znamo o tim ljudima, o njihovim junaštvima, podvizima i djelima, a što bi, svakako, trebalo da se upamti.

No, poznata je istina da mrtvi optužiti neće, pa je po pravilu, lakše mrtvima napraviti nepravdu nego se sa živima sporiti.

Doduše, za pojedine i od tih drugova nešto smo uradili, pa i napisali, za nekoga više, za druge manje, ali i o nekima ništa ili neoprostivo malo. Ovo se, gotovo podjednako, odnosi na učesnike predratnog revolucionarnog pokreta i borce NOR-a.

Za Blagoja Parovića, dostojnog sina slobodarske Hercegovine i međunarodne figure među prvoborcima oružanog otpora fašizmu, napisana je biografija, sačuvane od zaborava u zapisima saboraca mnoge njegove bitke i podvizi, a podignut mu je veličanstven spomenik u rodnom

Nevesinju, ali, ipak, nije sve rečeno o životnom putu i revolucionarnom delu ovog slavnog Hercegovca.

O Dušanu i Ristu Samardžiću nije napisano gotovo ništa, iako je velik njihov doprinos i zapaženo sudjelovanje u revolucionarnom radničkom pokretu u redovima KPJ i u NOB-u.

O Ivanu Krndelju izdali smo »Priloge za monografiju«, a o Marku Zovku »Sjećanja i radove«, dok gotovo ništa nije objavljeno o jednoj cijeloj plejadi revolucionara: Alfredu Bergmanu, Dulu Grkoviću, Mujagi Pašiću, Mustafi Golubiću, Ljubomiru Goli, Jakiši Dugandžiću, Jozi Ivankoviću, Ivanu Rezi, dr Frani Kordiću, dr Anti Ramljaku, Asimu Behmenu, Milivoju Krešiću, Stjepanu Šaravanji, Petru Doki - Dokiću, Ivanu Ćavaru, Anti Bakiću, Anti Dugandžiću, Blažu Lasiću, Stjepanu Čuturi i mnogima drugima.

Kakav odgovor dati ako bi nas naša pokoljenja upitala zašto podrobnije ne pišemo o tim našim drugovima, koji, zbog različitih okolnosti i sticajem prilika, nisu bili u mogućnosti da dođu u svoj rodni kraj, da u njemu dižu ustanak ili ratuju braneći rodna sela i svoj uži zavičaj. Na to pitanje teško je dati cjelovit odgovor. To nisu mogli uraditi iz mnogo, uglavnom objektivnih razloga. Jedni su već bili poznati u krajevima gde ih je rat zatekao, pa ih je KPJ ostavila na tim područjima, jer su u tim sredinama već bili afirmisani kao poznati borci za radnička prava. Takvi su: Dugandžić, Lasić, Šaravanja, Naletilić, Ćavar, Čutura, Ivanković, Rezo, Ramljak, Zovko, Sosa, Alija Jakić, Hajro Mujazinović, Ibro Beširević, Pero Dogan, Lutvo Ahmetović i mnogi drugi.

Veliki napor i studiozni rad bio bi potreban da se nešto ozbiljnije i dokumentarnije napiše o borcima iz Hercegovine koji su se borili širom naše domovine i na žrtvenik slobode dali svoje mlade živote. Kako rekosmo, o njima se veoma malo znalo, čak i njihova najuža rodbina ne zna više.

Ne raspolažemo imenima svih Hercegovaca koji su poginuli u toku NOB-a, pa time ni ljudima kojima je posvećen ovaj napis. Zato ćemo obraditi samo neke pojedinosti o djelima pojedinaca, koja su sama po sebi, zasebno i u cjelini, veoma potresna, upečatljiva i snažna.

Spomenimo, najprije, bar neka imena iz borbenog stroja revolucionara međuratnog vremena, koji su svojim djelima i primjerom ukazali na puteve oružane borbe za slobodu.

Ljubomir Golo iz Pijeska kraj Žitomislića, živio je u SAD kao naš iseljenik. Odmah nakon što je Džon Rid objavio »Deset dana koji su potresli svet«, okupio je još 24 Jugoslovena i, preko Antlantika, Gibraltara i Dardanela, dolazi u prvu zemlju socijalizma i ljudskih nadanja. Tamo odnosi dar koji je s mukom zaradio: 4 tokarska stroja i 20.000 dolara. Prima ga lično Lenjin i postavlja za prvog direktora sovjetske tvornice motora u Moskvi.

Pero Dogan iz Mostara, tučen je i mučen u beogradskoj policiji 1926. godine. Iste godine ga, u zatvoru, posjećuje metalac Josip Broz, te o njemu piše svoj prvi članak za radničke novine. Članak objavljuje »Organizovani radnik« u Zagrebu, čiji je glavni urednik Ivan Krndelj.

Marko Zovko iz Lištice, delegat je na Osnivačkom kongresu SKOJ-a, održanom 1920. godine u Beogradu. On je prvi sekretar SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju.

Asim Behmen iz Stoca, ličnost je međunarodnog radničkog pokreta, grob mu se nalazi u Moskvi. I danas omladinci kite njegov nadgrobni spomenik svježim cvećem i oživljavaju uspomene na tog divnog čovjeka, čije su zasluge neprocenjive za radnički pokret.

Ivan Krndelj iz Blizanaca kraj Čitluka, Titov saborac. Organizator i rukovodilac velikog štrajka železničara 1920. godine. Oblasni i gradski radnički zastupnik u gradu Zagrebu, veliki radnički tribun, izuzetan govornik i pisac. Za vrijeme boravka u Moskvi preuzima rukovodstvo Partijske škole - jugoslovenski sektor KUNMZ-a (Komunističkog univerziteta nacionalnih manjina Zapada) od 1930-1932. godine, a zatim odlazi na rad u Profinternu - Crvenu sindikalnu internacionalu. Tragično gine kao kerestinačka žrtva. Na strijeljanju, pred samu smrt, uzviknuo je: »Mi i mrtvi pobjeđujemo!« Strijeljan u šumi Dotrščina kraj Maksimira 17. jula 1941. godine, u osvit ustaničkih borbi i pobjeda. Istu sudbinu doživljava nekoliko revolucionara rodom iz Hercegovine.

Dr Ante - Tuna Ramljak iz Posušja, piše 1919. godine prvi oglas - poziv za osnivajući sastanak komunističke omladine Sveučilišta u Zagrebu. Osniva 1920. godine prvu ćeliju KPJ u rodnom kraju. Godine 1923. predvodi poznati »Lenjinov marš« i drži javno govor, uz Krležu, Cesarea i Horvatina.

Pri osnivanju aktiva SKOJ-a na Sveučilištu u Zagrebu 1919. godine, uz Zovka, Ramljaka i ostale, učestvuju i slijedeći Hercegovci: Milivoj Sentić, Ivan Krešić, Pavo Šimović, Nika Miličević, Lujo Tropan, Vlado Jokanović.

Alfred - Fredi Bergman, poznat pod pseudonimom »Mostarac«. Rukovodilac je Tehnike CK KPJ. Organizira odlazak boraca u španski građanski rat, a i sam je borac i rukovodilac u internacionalnim brigadama. Ogromne su njegove zasluge za djelatnost Tehnike CK KPJ. Služio se sa više stranih jezika, a pisao je i prevodio sa ruskog i njemačkog. Strijeljan je sa žrtvama tragičnog Kerestinca, Pričom, Adžijom, Keršovanijem, Rihtmanom i drugima, početkom jula 1941. godine.

Dušan - Dule Grković iz Trebinja, organizator KPJ u Zagrebu. Bez obzira na lijevo frakcionaštvo, drug Tito je za njega još 1938. godine rekao: »Taj čovjek uživa najveći ugled u Zagrebu«. I on gine kao žrtva Kerestinca.

Dušan - Dule Samardžić iz Nevesinja, osniva u Zagrebu pokret lijevo usmjerenih bankovnih činovnika u godinama od 1934. do 1940. Velike su njegove zasluge za osnivanje URS-a u bankama Zagreba. Vrlo je poznat i ugledan komunista predratnog Zagreba. I on gine kao žrtva Kerestinca.

Risto - Rinda Samardžić iz Nevesinja. Veliki radnički tribun i komunistički borac. Pada kao žrtva policije, mučen najstrašnijim mukama.

Mustafa Golubić iz Stoca. O njemu se često govori i mnogo zna, ali je malo zapisano. Taj »mladobosanac«, borac Solunskog fronta, jedan od osnivača KPJ, realizator povjerljivih misija Komintrne, istaknuta ličnost međunarodnog komunističkog pokreta - spada u plejadu velikana našeg revolucionarnog pokreta.

Mujo Pašić iz Mostara, poznati robijaš Mitrovice sa nadimkom »Tvrđi od čelika«. Bio je sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Poginuo u redovima hercegovačkih partizana.

Dr Frano Kordić iz Mostara, liječnik u Osijeku. Ugledan građanin i poznati komunista Osijeka i Slavonije. Bio na razgovoru sa Titom 1938. godine. Pada kao žrtva ustaških pokolja u Jasenovcu. Nije htio pomilovanje, niti je dozvolio intervenciju od strane nekih ustaša da se poštedi smrti.

Jozo Ivanković iz Rakitna, općina Posušje. Radi kao komunista u Beogradu. Na dan ustanka u Srbiji, 7. jula 1941. godine, odlazi na Kosmaj i diže ustanak. Gine kao komesar Prve kosmajske čete.

Stjepan - Stevo Saravanja iz Dobrog Sela, općina Čitluk. Prije rata radi u Zagrebu kao organizirani URS-ovac. U narodnooslobodilačkom ratu, 1942. godine sekretar je Okružnog komiteta KPJ za Podravinu. Ima velike ratne i poslijeratne zasluge, a posebno se istakao 1948. godine u organiziranju hvatanja naoružane i brojne ustaške bande Ljuba Miloša, ubačene u zemlju sa zadatkom da vrši zločine i ruši ustavni poredak.

Ivan Rezo - Rezić iz Rakitna, opština Posušje. Učestvuje u prvim atentatima na ustaše u Zagrebu 1941. godine, skupa sa Šimeckim i Stankom Naletilićem. Gine 1942. u jednom pokušaju atentata, kao zapaženi ilegalac revolucionarnog Zagreba.

Ivan Ćavar iz Lištice. Osnivač partijskih organizacija u Vukovaru, Vinkovcima i u nizu mjesta u Slavoniji, naročito pred sam rat. Diže ustanak u okolini Vukovara i Vinkovaca. Pada u ruke ustaške zasjede, 1942. godine. Mučen od strane ustaša, gine junačkom smrću prekaljenog borca.

Jakov - Jakiša Dugandžić iz Čitluka, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Cijela jedna knjiga bila bi premalena da se o Jakiši i njegovom djelu napiše i najosnovnije. Jakiša je bio član KPJ od 1935. godine. Tramvajski vozač u Zagrebu. Organizira URS-ove sindikate u preduzeću »Zagrebački električni tramvaji« (ZET), tako da je 1940. godine, dobrim dijelom, njegovom zaslugom, čak 85% tramvajaca organizovano u tu naprednu sindikalnu organizaciju. Organizira prvomajski štrajk 1940. godine, kojeg drug Tito, u referatu na Petom kongresu KPJ (jul 1948.) spominje kao jednu od najuspješnijih akcija te vrste. Policija ga hapsi i sprovodi u Lepoglavu, koja je tada bila puna robijaša. A tamo je već stigao glas da je štrajk uspio, da ga je organizirao Jakiša, da su svi tramvaji u Zagrebu osvanuli okićeni crvenim zastavama i crvenim cvijetovima. Kad je Jakiša uveden u kaznionicu, robijaši su mu od crvenih karanfila, koje su im posjetioci ubacivali preko zida logora opleli vijenac i stavili mu ga oko glave. Krndelj, Keršovani, Priča i Cesaree prišli su mu i oduševljeno ga ljubili. Krndelj mu je rekao: »Moj zemljače - Hercegovče, mi se s tobom ponosimo«.

Zajedno sa Končarom Jakiša organizira veliki miting na Glavici kod Zagreba, sa pozivom narodu na borbu protiv fašizma. Nakon okupacije nastavlja rad kao ilegalac i kao takvog ga prepoznaje jedan ustaša. Savladan je od dva detektiva 30. septembra 1941. godine i bačen u zatvor, a zatim otjeran i logor Stara Gradiška. Godinu dana je mučen i prebijan, ali ništa nije priznao. U poslednjem pismu upućenom supruzi Katici, između ostalog, piše: »Ako se dogodi samnom ono najgore, ja neću drugove osramotiti, a ti gaji našeg malog sina (kojeg on nije ni vidio), biti ćete ponosni na mene i svi oni koji su me poznavali.« Bio je dobar govornik, lijepo je pisao, svirao je nekoliko duvačkih instrumenata, a kada ne bi bilo kapelnika, sam je i dirigovao glazbom tramvajaca. Ubijen je u logoru Stara Gradiška 2. novembra 1942. godine.

Jure Galić - Veliki iz Bijače kraj Ljubuškog, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Organizira prvu oružanu grupu u rodnoj Bijači, a gine kao komandant bataljona u Trećoj dalmatinskoj brigadi, početkom 1943. godine. Na mjestu pogibije, kod Kamenmosta kraj Imotskog, podignut mu je spomenik.

Ante Rakić iz Graba, opština Ljubuški. Aktivno radi u savezu krojača u Zagrebu, kao organizirani sindikalac i komunista. Uhapšen je i tučen u policiji, gdje je i obolio i umro 1942. godine.

Ante Dugandžić iz Čitluka. Kao pomorac i drugi oficir duge plovidbe, krenuo je stopama svoga brata Jakiše. Početkom rata priključuje

se ilegalnom pokretu na Trešnjevici u Zagrebu. Uspijeva da doturi partizanima velike količine oružja i drugog materijala iz domobranskog skladišta na Cernomercu - Zagreb, ali je otkriven i strijeljan od strane ustaških vlasti.

Ambroza Đerek iz Vira, općina Posušje. Radio u Kolašinu kao kipar i klesar. Član KPJ od 1935. godine. Skupa s drugovima Crnogorcima, organizira Trinaestojulski ustanak u tom dijelu zemlje. Poginuo u borbi protiv četnika kod Kolašina, 27. februara 1942. godine.

Đerekov sin Stojan, rođen 1925. godine, gine kao borac Četvrte crnogorske proleterske brigade.

Milan Boras iz sela Vinjana, opština Posušje, kao radnik stolar bio je organizirani komunista prije rata. Učestvuje 13. jula 1941. godine u crnogorskom ustanku i ostaje u crnogorskim jedinicama.

Jerko Ćorić iz sela Čitluka, opština Posušje, stolar po zanimanju. Pridružuje se 13. jula ustanku naroda Crne Gore i gine početkom 1942. godine.

Jozo Jukić iz Posušja, ratuje pod zastavom Dvanaeste slavonske udarne brigade i gine 1944. godine.

Stojan Zovko iz Ovojaca, općina Mostar. Borac je Prvog banijskog NOP odreda 1942. godine. Junak nad junacima, poznati puškomitraljezac, poginuo početkom 1943. godine, u blizini Slunja (Kordun).

Jerko Boras iz sela Vinjani, općina Posušje. Predratni član SKOJ-a. Od 1942. godine borac Prvog banijskog NOP odreda, rukovodilac u jedinicama na Baniji.

Ivan Barišić iz sela Rakitna, općina Posušje, učitelj. Od 1930. godine učestvuje u naprednom radničkom pokrstu Zagreba, a odmah po okupaciji 1941. godine, uključuje se u ilegalni rad, zadužen da prikuplja sanitetski materijal. Otkriven je na tom odgovornom zadatku odveden u Jasenovac i likvidiran 1942. godine.

Mate Ramljak iz sela Čitluk, općina Posušje, rođen 1922. godine, stolarski radnik. Prije rata član SKOJ-a, blagajnik URS-ovih sindikata - sektor drvodeljaca. Kao borac 13. proleterske brigade »Rade Končar« poginuo kod Travnika 1943. godine.

Ivan Lucović - Zeko iz Rakitna, općina Posušje. Predratni komunista, radio kao kino-operater i tehničar. Od ljeta 1941. godine uključuje se u ilegalni rad. Učestvuje u akcijama sabotaža na nekoliko kino-dvorana. Koncem 1941. god. odlazi u partizane, na Papuk u Slavoniju, te ratuje u slavonskim jedinicama na različitim rukovodećim vojnim i političkim funkcijama. Nosilac je »Spomenice 1941« i više ratnih odlikovanja.

Frano (Šimuna) Ramljak iz sela Čitluka, općina Posušje. U Trećoj dalmatinskoj brigadi isticao se kao izuzetno hrabar borac. Posebno se iskazao u Kninskoj operaciji, novembra 1944. godine, gdje je sam kao bombaš, došao pod bunker i likvidirao ga. U bunkeru je bilo 9 neprijateljskih vojnika. Poginuo u jurišu na tenkove u selu Knežpolju, kraj Lištice, februara 1945. godine.

Mijo - Mišuka Orlović iz sela Podzavelim, općina Posušje. O njemu se pričaju legende da je uspijevao pobjeći žandarima, a ljude upućivao da zavole ime Republika, jer će se tako zvati buduća Jugoslavija. Govorio je to još davne 1925. godine, kao pečalbar. Zaposlenje na duže vrijeme našao je u Valjevu, gdje 1941. godine učestvuje u pripremanju ustanka. Ubrzo po dizanju ustanka gine u valjevskoj ofanzivi 1941. godine.

Stjepan - Ćipa Čutura iz sela Rastovače, općina Posušje, rođen 1920. godine, kao vodoinstalater radi u Sarajevu. Član KPJ postaje 1940. godine. U ljeto 1941. godine odlazi na Romaniju u odred legendarnog Čiče Romanijskog. Dolaskom proletera u Bosnu, odlazi u Prvu proletersku brigadu i postaje politički komesar Trećeg bataljona. Poginuo je kod Gornjeg Vakufa 1943. godine. Bio je izuzetna ličnost, u kojoj su se objedinile pamet, hrabrost i plemenitost.

Blaž (Mate) Lasić - Žuti iz sela Jare, općina Listića, po zanimanju obućarski radnik. Prije rata, zapravo od 1934. godine, radio u Zagrebu. Član je URS-ovih sindikata, aktivni sportaš - rvač, član naprednog sportskog društva »Budućnost«, pa »Jednakost«. Aktivno se uključuje u ilegalni rad u Zagrebu 1941. godine, u grupu za likvidaciju tajnih ustaških agenata. Dobiva ilegalno ime »Žuti«. Kao ilegalac napravio je par izuzetnih podviga, a dva puta je ranjen. Na jednom sastanku ilegalne grupe u Crnatkovoj ulici u Zagrebu bio je prokazan, ali u sukobu sa ustaškim agentima rvačkim zahvatom uspijeva da likvidira dvojicu agenata i teško ranjen, pobjegne. Kada je rane zaliječio dobiva vezu i odlazi iz Zagreba u partizane, u Žumberak, gde dobiva odgovorne starješinske dužnosti.

Petar Dokić - Doko iz sela Paoče, općine Čitluk, apsolvent agronomije. Prije rata član KPJ. U početku ustanka nalazi se na Ozrenu i postaje jedan od rukovodilaca ustanka, pa komesar Ozrenskog partizanskog odreda. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

Filip Brekalo, rođen u selu Crne Lokve, općina Lištica. Prije rata fizički radnik u Zagrebu. Ubrzo se povezuje sa naprednim radničkim pokretom. Na poziv Partije za ustanak, 27. jula 1941. godine, skupa sa bratom Stipom, odlazi u Žubmerak, gdje se okupljaju prvi partizani Zagreba. Filip je bio borac Prvog hrvatskog proleterskog bataljona, i kao puškomitraljezac poginuo početkom 1942. godine. Stipe je ratovao kao borac Šeste ličke proleterske divizije »Nikola Tesla«. Nosilac je »Spomenice 1941.«

Stanko Kolobarić iz sela Kočerina, općina Lištica. Prije rata živeo u Zagrebu. Kao napredan omladinac, učestvuje 1941. godine u ilegalnim akcijama na paljenju njemačko-ustaških objekata. Uhvaćen je 1941. godine, nakon mučenja osuđen od ustaškog Prijekog suda na smrt strijeljanjem i strijeljan u Rakovu Potoku kraj Zagreba, gde su inače vršena masovna strijeljanja.

Ivan Topić - Ivanec iz sela Oklaji kod Lištice. Od prvih dana ustanka bio je borac jedinica od kojih je kasnije formiran Deseti zagrebački korpus. Borio se u slavonskim brigadama. Bio dva puta ranjen. Umro po završetku rata.

Vlado - Vladan Bošnjak iz Grabove Drage, općina Lištica. Rođen oko 1911. godine. Prije rata aktivni član URS-ovih sindikata.

Skupina boraca iz Ljubuškog prvih dana narodnooslobodilačkog rata priključuje se Nertvansko-biokovskom NOP odredu, u čijim operacijama učestvuju duži vremenski period. I ovde se svakako nameće potreba da spomenemo hrabrost i junaštvo te grupe mladića skojevaca i članova KPJ Ljubuškog i Bijače.

Kada je Ljubuški, 13. juna 1941. godine, osvanuo izlepljen lecima i pod crvenim barjacima, bila je to već tada ozbiljna opomena Paveliću i njegovim trabantima, kako nigdje nisu sigurni, jer su, eto, i tamo gdje su se najmanje nadali doživjeli najveće iznenađenje. Ovakav podvig hrabrih Ljubušana imao je snažan odjek u Zagrebu, a bio je i veliki po-

sticaj Hercegovcima koji su se nalazili u tom gradu da tada sa još više žara, volje i nade krenu odmah u partizanske akcije i redove.

Među te spadaju:

Stjepan Kezić, borac Prve proleterske brigade od prvih dana njenog osnivanja;

Mijo Brkić, borac Prve dalmatinske brigade u kojoj gine 1942. godine;

Mate Grgić bori se u sastavu slavonskih partizanskih jedinica, a poslije u sastavu 27. divizije, u kojoj je i poginuo;

Sidkija H. Sadiković, od 1940. godine ilegalno živi u Zagrebu, radi na zadacima Partije kao njen član. 1941. godine (pod do sada ne utvrđenim okolnostima) uhvaćen je i strijeljan od strane ustaških vlasti;

Harno Sadiković, ilegalno radio u Tuzli, bio je sekretar Okružnog komiteta KPJ za Tuzlu, odlazi u partizane i gine na Majevici 1943. godine.

Alija M. Jakić, organizirani je član SKOJ-a od 1941. godine. Iste godine odlazi u partizanske redove i gine odmah početkom rata kao borac Kalinovačkog NOP odreda.

Hajro M. Mujazinović. U partizanima je bio od prvih dana. Poginuo u partizanskim jedinicama Srijema 1943. godine.

Ibro Beširović, nalazio se na izučavanju zanata u Zagrebu. Bio član SKOJ-a od 1941. godine. Odlazi 1942. godine u partizane, u Žumberak. Bio sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a u 13. proleterskoj brigadi »Rade Končat«, gde je i poginuo 1943. godine.

Vinko Markotić iz sela Graba kod Ljubuškog. Radio je kao geometar u Banja Luci. Organizirano radi kao član KPJ. Povezuje se s Kluzom i Čajevcem, pomaže im u organiziranju njihovog odlaska u partizane avionima. Borac je u Trećoj krajiškoj brigadi, bio je na rukovodećim položajima. Nosilac je »Spomenice 1941«.

Žarko I. Milićević, rođen 1925. godine u Lipnu kod Ljubuškog. Na izučavanju zanata u Zagrebu od 1938. godine. Član SKOJ-a od juna 1941. U partizane odlazi 1942. godine. Bio u sastavu jedinica Zumberačkog i Kalničkog NOP odreda, a kasnije i 32. divizije. Nosilac je »Spomenice 1941.«

Nekoliko podataka o Mostarcima:

Mladen Vuković rođen 1917. godine, nastariji sin Gojka Vukovića, odlazi iz Sarajeva u Romanijski NOP odred. Poginuo je u napadu na žandarmerijsku stanicu u Sokolcu, avgusta 1941. godine.

lsmet Šarić, predratni član KPJ. Poginuo u Brezi, u samom početku ustanka, avgusta 1941. godine. Opkoljen od strane neprijatelja, borio se junački do zadnjeg metka. O njemu se u Brezi još i danas pričaju legende.

Savo Medan, španski borac. Član KPJ od vremena njenog osnivanja. Prvi je član KPJ koji je 1921. godine gonjen po osnovi zloglasnog Zakona o zaštiti države. Bio je sekretar Gradskog komiteta KPJ Beograda.

Remzija Rebac, radio u Zenici. Gine u logoru Jasenovac.

Ovo je samo djelimičan pregled boraca rodom iz Hercegovine, uglavnom poginulih u NOB-u, koji su ratovali van hercegovačkog zavičaja.

Svjesni smo činjenice da nismo spomenuli mnoga zaslužna i značajna imena, koja historija, vjerovatno, neće zaboraviti. Molimo zato za izvinjenje, jer ovoga puta to objektivno nismo u mogućnosti učiniti. Naprosto je nesaglediva lepeza imena naših ljudi u prostranstvu i vreme-

nu, kuda su se sve kretali i koja junaštva činili, ostavljajući svome zavičaju i mlađem naraštaju djela dostojna spomena.

Osjeća se potreba da se spomenu i Hercegovci žrtve staljinističkih »čistki«, ali to neka ostane za posebnu historijsku studiju i obradu.

Nameće nam se, također, pitanje hercegovačkih iseljenika u prekooceanskim zemljama. Oni su prije prvog svjetskog rata, ili, pak, nešto kasnije, pošli iz Hercegovine i potražili sebi novu domovinu, ali nikada nisu zaboravili stari kraj. Kada im je rodnoj grudi zaprijetila opasnost od fašističkih zavojevača, veliki broj Hercegovaca - iseljenika priključio se antifašističkom frontu naprednih snaga u Kanadi, Sjevernoj i Južnoj Americi.

U obje Amerike postojali su odbori za pomoć Španjolskoj Republici pred nasrtajima fašističke zavjere, a kada je 1941. godine Jugoslavija bila raskomadana i okupirana od strane fašističkog zavojevača, veliki broj Hercegovaca priključio se pozivu velikog patriote i pisca Luja Adamiča, te Zlatka Balokovića i drugih. Među te Hercegovce, koji su bili stekli veliki ugled u Sjedinjenim Američkim državama, svakako spadaju i ovi, čija imena ne smiju biti zaboravljena: Mate Bevanda iz Mostara, Andrija Butigan iz Graca - opština Stolac, Ilija Vuinović iz Stoca, Milivoje Ninković iz Nevesinja, Božo Galeb iz Trebinja, Jozo Musa iz Mamica - općina Grude, Boško Pecelj iz Rankovca - Ljubinje, Đorđe Kovačević iz Gacka, Jakov Boras iz Vitine - Ljubuški, Nikola Leko iz Tihaljine - Grude, Mijo Ramljak iz Posušja, Luka Konjovod iz Stoca, Marko Radić iz Drinovaca - Grude, Janko Papac iz Stoca.

Spomenuli smo samo neka imena čiji patriotski rad i djela svakako zaslužuju da budu uz imena njihove braće i sestara koji su se borili u rodnoj grudi, sa oružjem u ruci tukući zajedničke neprijatelje. Ova patriotska skupina naših iseljenika Hercegovaca formirala je, odmah po završetku drugog svjetskog rata, Odbor Hercegovaca u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi za pomoć i obnovu porušene stare domovine, te su skupili i samo u jednoj pošiljci uputili na desetine hiljada dolara, povodom čega su štampali i spomen - knjigu »Hercegovci u USA i Kanadi«.

U Južnoj Americi, zapravo u Argentini i Urugvaju, isto tako je, po uzoru na ove u SAD, formiran »Bosansko-hercegovački odbor za pomoć borbi naroda Jugoslavije«. Ovaj Odbor su, između ostalih, sačinjavali slijedeći Hercegovci: Stanko Kordić, predsjednik, rodom iz Vitine - Ljubuški, Božo Džida, sekretar, rodom iz Ograđenika - Čitluk, Jerko Ramljak iz Posušja, Andrija Musa iz Čalića - Čitluk, Šimun Kovač iz Hamzića - Čitluk, Grga Kordić iz Vionice - Čitluk, Jakov Primorac iz Čitluka, Jozo Miletić iz Ograđenika - Čitluk, Vlado - Vladimir Iličić iz Ružića - Grude (od 1938. do 1944. godine bio je glavni rukovodilac komiteta KP Argentine za Buenos Aires), Petar Miletić iz Ograđenika - Čitluk, Petar Dugandžić iz Čitluka, Grga Marjanović iz Kruševa - Mostar, Blago Petrović iz Rakitna - Posušje, Pero Pervan iz Čitluka.

Ovdje smo naveli samo nekoliko imena, ništa više zaslužnih od onih koje nismo spomenuli, a učestvovali su u radu odbora i u svim akcijama koje su vođene u prilog nove Titove Jugoslavije. Jedan broj tih ljudi je odmah poslije rata došao u domovinu. Mnogi su se javili na dobrovoljne radove za izgradnju zemlje.

NAMIK ČEHIĆ

PROZOR OD OKUPACIJE DO OSLOBOĐENJA

Aprilski rat 1941. trajao je kratko, a borbe, koliko ih je i bilo, vođene su daleko od Prozora, pa je dovde dopirao samo eho događaja na ratištu i oko njega. Najčešće su to bile neprovjerene vijesti isprepletene s glasinama. Tako se jednog dana, neznano iz kojeg izvora, pronijela vijest da je naša vojska »dobro isprašila tur« talijanskim fašistima i potisla ih duboko u Albaniju, zauzevši čak i luku Drač. Radovao se narod tome, ali ubrzo se pokazalo da su te i slične priče samo plod lijepih želja. Ono što se uskoro desilo, potpuni slom i kapitulacija naše vojske, govorilo je samo po sebi, koliko se trulosti nakupilo u Kraljevini Jugoslaviji, te da njeni upravljači nisu ni imali ozbiljnijih namjera da je brane. Oni su je za svoje vladavine toliko iznutra oslabili i rastočili da se ona doslovno raspala pred prvim naletom trupa njemačko-italijanskih fašista i njihovih saveznika, čak i na njihovo iznenađenje.

UTEMELJIVAČI VLASTI NDH DOŠLI SU S/l STRANE

Prvi vjesnici potpunog sloma i svekolike izdaje ovdje su se oglasili već 10. aprila 1941. godine, kada je preko Radio-Zagreba Slavko Kvaternik proglasio stvaranje takozvane Nezavisne Države Hrvatske. I dok je narod Prozora još bio u nedoumici ko su nosioci te nove »države«, ubrzo po prolasku njemačke motorizovane divizije, niz makljenske serpentine u varoš su se spustili »utemeljivači« ove nove kvislinške tvorevine. Bilo je to šareno društvo pretežno naoružanih civila, bez posebnih vojničkih oznaka, osim što je poneko od njih nosio, najčešće oko rukava ili preko desnog ramena i ispod lijevog pazuha, spojenu hrvatsku zastavu. U Prozoru se ovo društvo predstavilo kao »Hrvatska zaštita«, ili kako su često sami sebe još nazivali, »Mačekova zaštita«. Među njima bila je i poneka od ranije poznata ličnost iz lokalnih rukovodstava HSS u susjednim mjestima.

Ovi došljaci, većinom iz Bugojna i Gornjeg Vakufa, koji su sebe kako rekosmo, nazivali »Mačekovom zaštitom«, tačno na dan kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, 17. aprila 1941. godine, ustoličili su u Prozoru vlast te nove državne tvorevine, bolje reći, ustašku vlast. Tih dana zborovalo se u mnogim selima uz veselje, pjesmu i pucnjavu, a iz usta Mačekovih uglednika iz ove varoši i susjednih mjesta narodu je obznanjivano da ono što je tih dana u Prozoru utemeljeno prestavlja ništa manje nego »ostvarenje vjekovnog sna Hrvata o ostvarenju svoje države«. S obzirom na nemali ugled koji su ovi agitatori ranije uživali kod dijela građana Prozora, nije bilo nikakvo čudo što je u ovu njihovu priču povjerovao i jedan broj Hrvata. Svakako da je tome znatno doprineo i Mačekov poziv Hrvatima da prihvate ustašku državu. S obzirom na to da su Maček i njegova HSS uživali nepodjeljenu podršku hrvatskog naroda ovog kraja, nije čudno ni to što su ga mnogi njegovi politički sljedbenici poslušali i bili ne samo lojalni prema novoj »državi«, nego i njeni pravi nosioci.

Po dolasku u Prozor »Hrvatska zaštita«, kojoj se kasnije pridružilo i nekoliko pravih ustaša za koje se po čaršiji pričalo da su iz Bugojna i Livna, na brzinu je, bar na riječima, rasčistila sa ostacima ranije vlasti,

preuzevši sve institucije vlasti Kraljevine Jugoslavije, sa izmijenjenim nazivima, za glavne nosioce ustaške vlasti. Novoj vlasti, odmah je i bez rezerve podršku pružila »Seoska zaštita«, stvarana u selima oko Uzdola i u Gornjoj Rami poslije formiranja Banovine Hrvatske 1939. godine. Njeni glavni zagovornici i tvorci bili su inžinjeri Franjo Košćak i predsjednik kotarskog rukovodstva HSS-a u Prozoru, zemljoradnik Nikola Kovačević iz Rumboka. Već u prvim danima njenog postojanja, među mladićima okupljenim u njoj poluglasno se govorilo kako ta »zaštita« ima da odigra važnu ulogu u predstojećem ratu i neminovnom slomu Kraljevine Jugoslavije, u kom času ona zapravo treba da preuzme vlast u svoje ruke. Međutim, »zaštita« je ovdje bila i suviše slaba, nenaoružana, vojnički nepripremljena, tako da se našla u poziciji prišipetlje »Hrvatske zaštite« iz susjednih mjesta koja je inaugurisala novu državnu tvorevinu. Uz ovu, dotad malobrojnu i ne baš dobro organizovanu, »Seosku zaštitu«, novoj vlasti se odmah priklonilo i nekoliko autoritativnih ličnosti među prozorskim Hrvatima.

Međutim, neosporna je činjenica da u vrijeme uspostavljanja NDH u prozorskom kraju nije bilo ni jednog ustaše. Štaviše, o njima se ovdje vrlo malo znalo, i samo su pojedinci do tada nešto čuli i o ustaškom poglavniku Anti Paveliću. Sigurno je da u vrijeme inauguracije NDH u prozorskom kraju nije bilo ne samo ustaške organizacije nego ni ustaša pojedinaca, kako je bilo i u najvećem dijelu Bosne i Hercegovine. Ustaše su se ovdje, kao i drugdje, poslužile postojećom organizacijom HSS, kojoj je ustoličenje fašističke NDH bio i poslednji čin, jer je ona uskoro prestala da postoji kao politička organizacija.

Već prvog dana postojanja nove vlasti, oko nje se u prozorskom kraju okupilo gotovo svo lokalno rukovodstvo HSS, pri čemu su mnogi intimno vjerovali da NDH nije ništa drugo nego dojučerašnja Banovina Hrvatska, samo sada u novom ruhu. Tako su pojedini uglednici iz HSS na skupovima objašnjavali novonastalu situaciju. Neki su ubrzo uvidjeli da su se poveli za lažnim predodžbama, pa su se nečujno povukli iz javnog života, a pojedini su kasnije prišli narodnooslobodilačkom pokretu i u njemu i njegovom razvoju odigrali zapaženu ulogu. Međutim, u to vrijeme postali su vrlo glasni pojedini istaknutiji HSS-ovci koji su se okupili oko tek osnovanog ustaškog logora u Prozoru i ustaških tabora u Prozoru i Šćitu, da bi od tada predstavljali duhovne vođe, organizatore, glavne nosioce i oslonce ustaštva u prozorskom kraju. Bio je u tom šarenom društvu poneki ugledan domaćin, ličnost cijenjena pretežno zahvaljujući svom bogatstvu, ali većina nije bila takva, već lakoma na tuđu imovinu i željna lagodnog života, od kojih su se, zapravo, i regrutovale prve prave prozorske ustaše.

Snaženju ustaškog uticaja u prozorskom kraju znatno je doprinijela i okolnost da su ustaše ovdje, već poslije prvog govora starog Kvaternika kojim je obznanio stvaranje NDH, u nekolicini sveštenih lica našle svoje snažne idejne političke zagovornike. Bili su to od ranije poznati barjaktari antikomunizma i otvoreni propagatori nacional-šovinizma. Uz to, bile su to ličnosti koje su u lokalnoj crkvenoj hijerarhiji zauzimale značajno mesto. Prvi i ujedno najvatreniji protagonista ustaštva, tačnije rečeno njegov duhovni otac, bio je prozorski župnik Petar Perić. Još između dva rata on se u prozorskoj sredini legitimisao kao izraziti klerofašist, a komunisti i svi napredni ljudi Prozora su ga,zapamtili kao glavnog podstrekača poslednjeg hapšenja Osmana Sabitovića Bege i njegove deportacije u logor u Lepoglavi. Od prvog dana postojanja NDH on je vjerno služio ustaštvu i autoritetom sveštenog lica uticao na svoje vjernike kao najzagriženiji ustaša. Potpuno isti bio je i tadašnji fratar na

Uzdolu, ali je obojicu nadvisio fra Julijan Jurković, tadašnji gvardijan šćitanskog samostana, u tö vrijeme svakako najuticajnije i najautoritativnije svešteno lice u ovom kraju. On se od prvog dana bezrezervno stavio u službu ustaštva, založivši za taj pokret svoj veliki autoritet, koristeći svakom prilikom i crkvenu predikaonicu za propagiranje ustaštva i mobilizaciju gornjeramskih seljaka u ustaške redove. Ova bestidna manipulacija sa vjerskim osjećajima gornjeramskih seljaka, na žalost, nije ostala bez rezultata.

Naravno, nisu sva sveštena lica iz redova katoličke crkve bila poput pomenute trojice. Već u prvim mjesecima ustaške vladavine fra Ante Ravlić odbio je da pokrštava Srbe, a svojim autoritetom je ne jednom zaštitio od ustaša pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, partizanske kurire, a nekolicinu je spasio sigurne smrti.

Nisu se ni svi pojedinci iz lokalnog rukovodstva HSS jednako ponijeli u novonastalim uslovima. Dok je jedan broj, poput Nikole Kovačevića, dotadašnjeg predsjednika kotarske organizacije HSS svesrdno prihvatio ustaštvo i činio njegovu kičmu u ovom kraju, drugi su se, doduše u manjem broju, već na početku od takvih javno distancirali. Tako se, na primer, seljak Jozo Ćurić Brkica, načelnik prozorske opštine, već poslije prvih poteza nove vlasti u kojima se iskazivalo njeno zločinačko lice, zahvalio na dužnosti koju je obavljao, da bi kasnije postao saradnik narodnooslobodilačkog pokreta.

MUSLIMANI NISU PRIHVATILI NOVU »DRŽAVU«

Neosporna je činjenica da dok su ustaštvo od početka objeručke prigrlili neki politički uglednici, pa i crkveni oci, dotle se ogromna većina hrvatskog naroda u tim prvim mjesecima egzistiranja NDH držala po strani, najviše kao pasivni posmatrač tadašnjih zbivanja. Zahvaljujući tome, u tim prvim danima je i pored euforičnog nastupa ustaša i njihovih prišipetlji, samo je nekoliko desetina mladih ljudi, od reda sklonih avanturizmu i lagodnom životu stupilo u ustaše, da bi gotovo svi poginuli u ratnim burama, neki čak i na Istočnom frontu. Bilo je, međutim, pojedinaca koji su se u tim prvim danima javno zalagali za ustaštvo i njegovu NDH, a koji su se kasnije potpuno razišli sa ustaštvom. Tako se zbilo sa Gustom Zadrom, uglednim seljakom iz sela Dobroše, do nastanka NDH potpredsjednikom kotarske organizacije HSS u Prozoru. U prvim danima postojanja NDH on je javno, na skupovima, izrekao ne jednu pohvalu novostvorenoj državi, da bi se ubrzo sam oslobodio tih zabluda i već pod konac 1941. godine počeo da sarađuje sa komunistima, ostavši vrlo aktivan učesnik narodnooslobodilačkog pokreta sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Već u prvim danima postojanja NDH bilo je očito da novu »državu« neće prihvatiti prozorski Muslimani. Vidjelo se to već prilikom ustoličenja nove vlasti kada su Muslimani prema njenim institucijama zauzeli odbojan stav, koji se neće promijeniti za sve vrijeme rata. U takvom stavu, naravno, odrazio se dio njihove vjekovne vjerske, nacionalne, pa i socijalne udaljenosti od Hrvata, njihovo strahovanje za vlastitu nacionalnu egzistenciju (ustaše su Muslimane proglasili »Hrvatima islamske vjeroispovesti«), ali je tim stavom progovorio i uticaj komunista koji je među ovom dijelu prozorskog stanovništva do rata bio prilično snažan.

U prvim ustaškim javnim manifestacijama i istupima došlo je do izražaja njihovo nepovjerenje prema Muslimanima Prozora, i to nepovje-

renje ostalo je ovdje prisutno i vidno sve do konačnog ustaškog sloma i pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe. Naime, u vrijeme kad je u Prozoru uspostavljena vlast NDH, njeni utemeljitelji iz »Hrvatske zaštite« doznali su da se na željezničkoj stanici Ram nalazi manja jedinica vojske Kraljevine Jugoslavije koja je tu čuvala rezervoare avionskog benzina, pa su odlučili da je razoružaju. U tom cilju iz Prozora je krenula ova poluvojničko - polucivilna družina povukavši sa sobom i prozorsku »Seosku zaštitu«. Za ovaj pohod »Zaštita« se pripremala, pa je u tu svrhu na Uzdolu održan i zbor svih vojnih obveznika. Tada su pozvani i Muslimani da učestvuju u akciji razoružanja vojske na Rami. Dok se za »Zaštitu« obezbeđivalo kakvo-takvo oružje, Muslimanima je preporučeno da u ovaj pohod krenu naoružani samo alatkama i kamenjem. Muslimani su tada demonstrativno napustili zbor i od tada je muslimansko stanovništvo ovoga kraja pod stalnom prismotrom »Straže«.[11] Ovaj pohod »Hrvatske zaštite« na Ramu okončao se na polovini puta između Prozora i Rame, na Crnoj ćupriji preko rijeke Rame. Naime, vojnici su doznali za ovaj pohod pa su na Crnoj ćupriji oružjem sačekali »Zaštitu«. U kratkoj pucnjavi je bilo i poginulih, ranjenih, ali više na strani »Zaštite«, koja se povukla u Prozor.[21]

Od prozorskih Muslimana u ustaškom kolu se od prvih dana našao prozorski trgovac i zemljoposednik, tada sigurno daleko najbogatiji čovjek u ovom kraju, hadži Mulo Omanović. Sam hadži Mulo ništa nije bitno mogao da izmeni u muslimanskom stavu prema ustašama, jer je imao lošu reputaciju među sugrađanima i sav njegov navodni ugled počivao je isključivo na njegovom bogatstvu. On je bio neprijatna ličnost, tvrdica, nemilosrdan prema svojim dužnicima seljacima, kojima je za naplatu duga plijenio torove i praznio ambare. Kao takav, on nikad, čak ni pod ustaškom strahovladom, nije mogao imati vidnijeg političkog uticaja na narod, pa za svoja ustaška ubjeđenja nije mogao da pridobije ni članove svoje uže porodice.

PRVE MJERE USTAŠKE VLASTI

Prvi javni istup utemeljivača i nosilaca ustaške vlasti sa pozicije sile završio se neslavno. Bio je to pokušaj »Hrvatske zaštite« da za novu državnu tvorevinu NDH zauzme rezervoare avionskog benzina u Rami. Iz ovog pohoda »zaštitnici« su se vratili poraženi, sa nekoliko ranjenih i dvojicom poginulih »pohodnika«. Rezervoar su nešto kasnije zarobili njemački, a iz njihovih ruku su ih preuzeli italijanski okupatori, da bi ih vod domobrana, koji je stigao pod konac 1941, zatekao već odavno ispražnjene.

Nekoliko dana pošto je »Zaštita« ustoličila vlast nove države u Prozor je stiglo nekoliko ustaša. Oni su istakli nove firme na stara državna nadleštva, a ujedno formirali i nekoliko ustaških institucija. S njihovim dolaskom počinju da rade ustaški logor i tabori, a vrlo brzo ustaše su pokazale i svoje pravo lice pred narodom. To je počelo sa njihovim javnim istupima u kojima su sasvim otvoreno propovijedali genocidnu mržnju prema Srbima i Jevrejima.

Prozorski kraj su još od turske okupacije nastanjivali gotovo isključivo Hrvati i Muslimani. Srba ovdje, praktično, nije bilo, osim dvije seljačke i nekoliko doseljeničkih, činovničkih porodica. U vrijeme uspostavljanja NDH u Prozoru je živjelo desetak srpskih i dvije jevrejske po-

D Mujo Hero: Uzdolsko područje u NOB, rukopis, str. 6, arhiv SUBNOR-a Prozor.
2) U ovom oružanom sukobu poginuo je, pored ostalih i neki Bandić iz Gornjeg Vakufa.

rodice, koje su se odmah našle na udaru ustaša i njihove vlasti. Naime, čim su preuzeli držana nadleštva i natjerale činovnike da polože zakletvu Anti Paveliču, ustaše su počele da stavljaju do znanja činovnicima srpske nacionalnosti da im je ostanak u službi vezan isključivo za njihov prelazak u katoličanstvo. Uskoro se govorilo da Srbima jedino prelazak u katoličanstvo obezbeđuje opstanak, zapravo život. Ovim pritiscima pridružile su se vijesti iz susjednih krajeva o masovnim pokoljima Srba, pa su u takvoj psihozi ustaše uspjele da iznude pristanak gotovo svih, osim jedne porodice prozorskih Srba, za prelazak u katoličanstvo.

Zahvaljujući velikom psihološkom pritisku ustaše Kotarske oblasti iz Prozora mogle su, u svom izveštaju od 20. oktobra 1941. godine, javiti Ministarstvu unutrašnjih poslova Zagreba slijedeće: »Na području ovog kotara Srba uopšte nema, osim svega dvije seljačke obitelji i nekoliko obitelji službenika, koji su u međuvremenu prešli na rimokatoličku vjeroispovjest.«[3]

I dvije jevrejske porodice iz Prozora bile su u istoj situaciji, ali im za prelazak u katoličanstvo, za razliku od Srba, nije bila dovoljna samo javna izjava da to žele učiniti. Ovdje je u potpunosti došao do izražaja odnos nacizma prema Jevrejima, koga su se ustaše u potpunosti pridržavale. Da bi Jevreji mogli prijeći u katoličanstvo morali su najprije dobiti status arijevca. Taj status dodijeljivali su državni organi, o čemu se nešto više saznaje iz izveštaja Kotarske oblasti, Prozor, od 10. novembra 1941. godine: »Na području ovog kotara imaju svega dvije kuće židovskih obitelji, od kojih je jedna tj. porodica Kraus dobila arijevsko pravo rješenjem Ministarstva unutrašnjih poslova u Zagrebu od 3. studenog 1941. godine broj 48.529/1941 i zatražila prelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.«[4]

Ustaše su ovdje, i »pored Pavelićevog zvaničnog stava da su Muslimani« »cvijeće hrvatskog naroda«, već u prvim javnim istupima ispoljili ne malo nepovjerenje prema muslimanskom stanovništvu. Za sve vrijeme postojanja takozvane NDH oni su uporno, u raznim varijantama, pokušali da posiju sjeme i nepovjerenje između Hrvata i Muslimana, optužujući ove druge za sve nedaće koje su se sa ratnim vihorom naselile u ovaj kraj i kojih, ustalom, nije bila pošteđena ni jedna ni hrvatska ni muslimanska porodica. Ustaše su, zapravo, sve vrijeme insistirale na zavadi ova dva naroda, pa da ih, tako zavađene, suprostave jedan drugome, što bi neminovno dovelo do bratoubilačkog klanja. Što se to ovdje nije desilo zasluga je, prije svega, prozorskih komunista i partizana koji su uporno razotkrivali svu prvobitnu ustašku igru i što je sam život ovdje svakodnevno potvrđivao tvrdnju komunista da ustaše nemaju ništa zajedničko sa hrvatskim narodom, da je to običan ološ, izdajnički šljam koga, uostalom, ima i kod drugih naroda.

Vremenom su prozorske ustaše za sve svoje neuspehe na ovom tlu optuživale Muslimane. Koliko su daleko u tome otišli pokazuje i činjenica da su za prvo oslobođenje Prozora od strane partizana u leto 1942. godine, i za svoj katastrofalni poraz u kome su imali preko 140 mrtvih optužili isključivo prozorske Muslimane. Trojica poznatih ustaških perjanika Dragutin Jurić, nadzornik puteva, Andrija Faletar, svećenik, i

3) Arhiv vn k_ 202, reg_ br_ 39/26"^_
4) Izveštaj Ministarstvu unutrašnjih poslova Zagreb, Arhiv VII k. 202, reg. br. 39/26-2.

Marko Žutić posjednik, u svojoj zajedničkoj izjavi datoj neposredno poslije povlačenja iz Prozora, naveli su:

»Prilikom poslednjih borbi sa partizanima, boreći se u neposrednoj okolici Prozora, primjetili smo da nam neko puca u leđa, iz muslimanskih kuća u Prozoru. Prilikom vraćanja u Prozor radi uzimanja preobuke i jela ustaše I, II i III satnije, poimenično ustaša Crnog iz prve ustaške satnije, izjavili su da se iz većine muslimanskih kuća puca na ustaše kao i na sve one koji se bore protiv partizana. Crnov je doslovno rekao: nismo se trebali boriti za Prozor, trebali smo se povući, pa ga onda sravniti, jer su mene sa prozora polijevali vrelom vodom«.[3']

Ne upuštajući se detaljnije u procjenu vjerodnostojnosti ovakvih i sličnih tvrdnji, navodim ih je su njima ustaše uporno pokušavale da uvjere hrvatski narod ovog kraja kako su im Muslimani neprijatelji i da im »rade o glavi«. Poistovećujući sebe sa hrvatskim narodom oni su uporno tvrdili da su prozorski Muslimani neprijatelji ustaša (što je, uostalom, bilo tačno) i Nezavisne Države Hrvatske, pa su, prema tome, neprijatelji i hrvatskog naroda. Međutim, većina hrvatskog življa ovog kraja nikad nije u to povjerovala, niti se povela za tim ustaškim tvrdnjama.

Svjesni činjenice da je ovaj dio stanovništva, osim nekih izuzetaka, ostao kompaktan i van njihovog uticaja, ustaše su sve svoje snage tada usmjerile da na svoje pozicije i za svoju politiku pridobiju što više Hrvata ovoga kraja. Međutim i ti pokušaji ostali su gotovo bez ikakvih rezultata. Većina hrvatskog stanovništva nije htjela da se upregne u ustaška kola sve više se zgražavajući nad mjerama njihove vlasti, kao što je bila nasilno pokrštavanje Srba i Jevreja. Uostalom, čak i oni koji su se poveli za ustašama nerado su napuštali svoje kuće i sela i sve je teže bilo pridobiti makar i pojedince koji su bili spremni da se bore u ustaškim redovima.

FORMIRANJE USTAŠKE MILICIJE

Naišavši u samom početku na relativno slab odziv Prozorana, ustaše ubrzo pokušavaju da ih »na mala vrata« uvedu u svoje redove. Već u maju 1941. godine, mjesec dana nakon uspostave njihovog režima, ustaše organizuju vrlo široku kampanju o ugroženosti imovine i života prozorskih seljaka od Srba iz susjednih srezova. Ova propaganda je posebno bila intenzivna u selima Gornje Rame, gdje su ustaše svim sredstvima zastrašivale seljake opasnošću od Srba iz kupreških sela Ravnog i Vukovskog. Ponovo su aktuelizirani davnašnji sporovi oko planinskih pašnjaka između nekih gornjoramskih i kupreških sela Ravna i Vukovska. Oko ovog, a i drugih, pitanja ustaše su uporno raspirivale strasti, uvjeravajući gornjeramske seljake, da im Srbi iz Ravna i Vukovskog ugrožavaju ne samo prađedovska prava i imovinu, nego i gole živote, te da prijeti neposredna opasnost od upada Srba u sela Gornje Rame. Da bi te navodne upade spriječili ustaše su već u junu 1941. godine počeli sa mobilizacijom svih vojnih obveznika, koji su upućivani u pogranične krajeve prema Kupresu. Ta mobilizacija nije mimoišla ni građane Prozora. Jedan od svjedoka tih događaja, Ahmet Muminović, o tome je zapisao:

»Već u prvim danima postojanja NDH, neke najgrlatije ustaše i njihove pristaše (Vinko Petrović - Kalabić, Mirko Palinić, njih sam dobro upamtio) pokupili su, mislim, oko dvadesetak građana Prozora, ubacili ih u kamion i odveli u Ravno radi

 5) Arhiv VII, k. 114c, reg. br. 7/6-4.

pljačke srpskih porodica, a i ubijanja. Dobro mi je ostalo u sjećanju da su naročito insistirali da među njima bude i Muslimana, kako bi pokazali Srbima da su im i Muslimani neprijatelji.«[6]

U početku su ustaše mobilisale sve one koje su u datom času mogle da uhvate i opremali ih u granična područja. Ubrzo se ustalio način mobilizacije preko opština, s tim da se svaki mobilisani pojedinac u »Hrvatskoj zaštiti« (neki su je zvali »Seoska straža«), morao zadržati tri dana i tri noći. Ti nazivi ostaju u upotrebi do početka jula 1941. godine, kada se zamjenjuju nazivom »milicija«, koji se prvi put zvanično spominje u izvještaju Kotarske oblasti - Prozor za mjesec juli, pisanom 31. VII 1941. godine, u kome navodi:

»Nije bilo naročitih događaja osim što je, po nalogu stožera iz Bugojna, i odavle bila poslana na granicu kotara prema Bugojnu milicija radi osiguranja granice kotara u cilju sprječavanja prodora Srba iz kotara Glamoč, koji su, po navodu stožera iz Bugojna, imali namjeru da se iz Glamoča prebace preko prozorskog kotara u pravcu Konjica. Ova milicija organizovana je od domaćeg hrvatskog žitelstva uz pomoć oružništva te ustaša iz Jablanice i Konjica.

Ovo osiguranje traje još i danas«[7]

Tako je u julu 1941. godine ovdje zvanično prestala da postoji »Hrvatska zaštita« koja je, kako je navedeno, ustoličila ustaški poredak. Sad su se ustaše osjetile toliko jake da su smatrale neophodnim da raščiste ne samo sa HSS, nego i sa svim organizacijama koje je ta partija stvorila. U početku se radilo samo o promeni naziva, jer su isti ljudi do tada pod nazivom »hrvatski zaštitnici« postali ustaški »milicionari«.

Međutim, nije se ostalo samo na tome. Uskoro je ustaška milicija postala potpuno drukčija od organizacije iz koje je nastala. U početku, dok je postojala »zaštita«, ustaše su u nju uvrštavale sve one koje su mobilizirali, ali kriterijumi mobilizacije kasnije se znatno zaoštravaju, jer su ustaše počele da vode strogo računa kome daju oružje. Kriterijume po kojima se vršila selekcija ljudstva prvi je obznanio ustaški logornik u Prozoru Marko Meštrović Kvatrešić. On je već u julu javno izjavio da se u ustašku miliciju ne smiju mobilisati nepouzdani ljudi, jer bi se, moglo desiti da oružje dobiveno od ustaša bude okrenuto protiv njih samih.

Iako je svoj život započela kao poluvojnička organizacija ova milicija će kroz cio rat ostati i jedina ovđe stvorena ustaška vojna jedinica. Glavna baza ustaške milicije u Gornjoj Rami postalo je selo Zahim. To je bilo planinsko naselje sela Rumboka, gdje su preko ljeta živjeli mnogi Rumbočani napasajući stoku. Vremenom se Zahum, posebno između dva rata, uobličio u stalno obitavalište ljudi, koje je graničilo sa susjednim srpskim selima Vukovskim i Ravnim, s kojima su pojedini Zahumljani i Rumbačani, a i poneki drugi seljaci, bili u stalnoj prepirci zbog svojatanja pašnjaka na planini Raduši. Ustašama je pošlo za rukom da, donekle, iskoriste ove stare sukobe susjednih sela kupreškog i prozorskog kraja, pa su Zahum i gornjeramska sela u njenom zaleđu postali glavnim osloncem ove milicije, a sam Zahum jedno vrijeme i njeno glavno sjedište. Odatle su, pod raznim izgovorima, a najčešće radi navodnog osiguranja Gornje Rame od upada četnika i odmetnika (kako su ovdje tada nazivali partizane), upadali na teritoriju kupreških sela i to kada su bili sigurni da neće naići na veći otpor, pa pljačkali i palili imovinu svojih komšija i, često, ubijali nevine ljude.

O karakteru pohoda ustaške milicije u susjedna kupreška sela sačuvano je dosta podataka i u dokumentima prozorskih ustaških institucija. Tako se u jednom izveštaju Oružničke postaje-Prozor opisuje pohod ove milicije prema Vukovskom, kojom prilikom su zapaljene staje »vlasništvo grčkoistočnjaka iz Vukovskog, a nalaze se, sem Borića staje, na teritoriji kotara kupreškog«. Odmah zatim navodi se da su istog

[6] Ahmet Muminović: Neka sjećanja, rukopis, str. 6, arhiv SUBNOR-a Prozor.
[7] Arhiv VII, k. 202, reg. br. 39/26-1.

dana »naši borci - milicionari i oružnici... našli prema Ravnom izvestan broj sitne (ovaca i ovnova) i krupne stoke, lutajući bez vlasnika i doveli je do Borića staje, pa je kotarski prestojnik na licu mjesta naredio da se, prema potrebi, nešto toga blaga upotrebi za ishranu boraca, a ostatak pak preda Franjevačkom samostanu u Šćitru na pohranu, kao ratni plijen do daljega«.[8]'

U istom izveštaju navodi se da kod ovih staja ustaška milicija nije zatekla ni jednog partizana, a ni »grkoistočnjaka« (kako su ustaše nazivale Srbe), pa je jasno ko je i zašto zapalio ove staje. Ta paljevina je bila sastavni dio akcije u kojoj su se ovi vrli borci domogli »ratnog plijena«. Nije to bio ni prvi ni poslednji put da su ove prozorske palikuće i pljačkaši pohodili kupreški kraj i iza sebe ostavili pustoš. Baš ova pljačkaška svrha njihovih vojnih pohoda, gotovo za sve je bila glavni motiv osvajanja u ustaškoj miliciji i pokretačka snaga svih njihovih pohoda, nad čim se zgražavao sve veći broj i njihovih seljaka. Zato su u ovu ustašku miliciju i tada, a i kasnije, sa dobrodošlicom primani svi oni koji su se namerili na tuđe živote i imovinu, pogotovo ako se radilo 0 životima i imovini pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, a takvi su bili gotovo bez izuzetaka svi Srbi iz sela Vukovsko i Ravno.

POKUŠAJI SUZBIJANJA AKTIVNOSTI KOMUNISTA / NOP-a

Ustaški režim, povodeći se za svojim fašističkim i nacističkim uzorima, već od prvog dana svoje strahovlade komuniste je proglasio svojim glavnim neprijateljem i nije birao sredstva kako bi likvidirao njih 1 njihovu aktivnost. O tome svjedoče brojni izvještaji Kotarske oblasti - Prozor iz 1941. godine, u kojima se, u analizi političkih prilika od mogućih protivnika ustaškog režima na prvo mjesto stavljaju komunisti, a zatim se govori o držanju Srba, Jevreja itd. Doduše, u početku se u tim izvještajima gotovo stalno ponavljala tvrdnja data u citiranom izvještaju od 31. jula 1941. godine, koja glasi:

»Na području ovog kotara nema komunista, osim evidentiranog jednog ili drugog sumnjivog sa komunizmom, no njihova akcija nije zapažena, tako da nije bilo nikakve komunističke propagande, širenja komunističkih letaka, knjiga, itd.«[9)]

U citiranoj rečenici odrazila se bez sumnje pooštrena konspirativnost u djelovanju partijske ćelije u novim uslovima. Prozorski komunisti, koji su do aprilskog rata gotovo svakodnevno bili zajedno i vrlo aktivno učestvovali u javnom životu Prozora, sada su se, pogotovo oni koji su do tada hapšeni pod optužbom da su komunisti (Meho Pirolić, Nazif Nuspahić i Mustafa Osmić), povukli iz javnog života, a zajednički susreti su im bili gotovo isključivo na partijskim sastancima. Trebalo je voditi računa da se nekim nepromišljenim gestom ne da ustašama povod za hapšenje komunista.

Međutim, dešava se da neki iznenadan događaj potisne svu opreznost i da se čovek nađe u smrtnoj opasnosti. To se desilo trojici prozorskih komunista u leto 1941. godine. Bilo je to u jeku priprema za početak oružanog ustanka naroda ovog kraja. U avgustu 1941. godine u Sarajevu su uhapšeni prozorski skojevci Nijaz Čehić i Numo Omanović, i to na dan kada su očekivali vezu koja će ih iz Sarajeva izvesti u partizane, na Romaniju. Pošavši na ovaj put bez znanja partijske ćelije u Prozoru i u traženju veze sa romanijskim partizanima, oni su naišli na policijskog agenta, koji je obojicu zatvorio. Dok su boravili u Sarajevu oni su se dva puta susreli s Mehom Pirolićem, sekretarom partijske ćelije u Prozoru, koji je tada odsluživao petnaestodnevnu rezervu u domobranstvu. Agenti koji su ih pratili i saznali za njihove namjere, odmah su uhapsili i Pirolića, pod optužbom da su ova dvojica po nje-

[8]) Arhiv VII, k. 150, a, reg. br. 27/4^1.
9) vidi fusnotu 7.

govom nagovoru i posredovanjem trebala da izađu u partizane. Poslije višednevne istrage i teških zlostavljanja sva trojica su se, kako je zapisao Meho Pirolić »našli na javnom suđenju pred prijekim pokretnim sudom u Sarajevu. Ni u istrazi, ni za vrijeme javne rasprave nisu dokazane policijske optužbe, pa su sva trojica oslobođena i pušteni kućama«.[10]

Ovaj događaj je za izvjesno vrijeme pomjerio datum poćinjanja ustanka, budući da je svim poslovima na organizovanju oružane narodnooslobodilačke borbe direktno rukovodio M. Pirolić, u svojstvu sekretara partijske ćelije. Ovaj događaj navodim prvenstveno zbog toga što se tu radi o prvim hapšenjima prozorskih komunista od strane ustaša, od kojih oni nisu doznali ni najmanju pojedinost o postojanju i djelovanju ćelije KPJ u Prozoru, a što je, uostalom, vidljivo i iz citiranih izveštaja Kotarske oblasti-Prozor iz tog vremena.

Interesantno je da o ovom hapšenju i suđenju u Sarajevu nema ni pomena u izveštajima prozorskih ustaških vlasti iz tog vremena, a ni kasnije. Jer i nadalje se u izveštajima Kotarske oblasti o komunistima i njihovoj djelatnosti u Prozoru govori isto i te konstatacije kao da su prepisivane iz jednog u drugi izveštaj. Tek nekoliko mjeseci kasnije, pogotovo po dolasku novog kotarskog predstojnika Šerifa Bećirevića, koji se na istoj dužnosti u Bileći i Ravnu iskazao kao zagriženi ustaša, izvještaji Kotarske oblasti-Prozor poprimaju alarmantne tonove. On piše:

»Čim sam preuzeo službu kotarskog predstojnika u Prozoru, dana 8. travnja 1942. godine, zapazio sam da je komunistička organizacija naišla na dosta dobar prijem u samom mjestu kao i u okolnim selima. Od strane kotarske oblasti nije preduzimano potrebito kako bi se organizatori i pristalice po organima vlasti uhitili i onemogućili u svom destruktivnom radu.«[11]

Tako piše novi kotarski predstojnik o situaciji koju je zatekao u Prozoru početkom aprila 1942. godine, pripisujući takav razvoj indolentnom držanju svojih prethodnika. On takođe navodi da su »na oči vlasti otišli u planinu osam vrlo opasnih komunističkih kriminalnih tipova«, te da su gotovo neometano širili »kako u mjestu, tako i u selima komunističku ideologiju i nerasploženje hrvatskog pučanstva prema vladajućem poretku«.

Očito je da se u ovako stilizovanom izveštaju krije namjera da se sa sebe skine odgovornost i prebaci na svoje prethodnike, jer se već u to vreme tridesetak Prozorana nalazilo u partizanskim redovima. Prethodnici Bećirevića bili su Josip Rupčić, činovnik, penzionisan pa reaktiviran, koji se usrdno klonio da svojim pretpostavljenima govori o problemima, te Branko Vučić, iz čijeg držanja su Prozorani koji su ga bliže poznavali zaključivali da nije ni najmanje naklonjen ustašama i njihovom režimu. Sigurno je da su oni o aktivnosti prozorskih komunista i partizana znali pojedinosti, ali ih i svjesno prećutkivali, a to je bez teškoća zapazio i novi kotarski predstojnik već u prvim danima svog boravka u Prozoru. On svoje prethodnike okrivljuje i za to što su »gotovo svakog ponedeljka od organa vlasti pronađeni komunistički leci koje su te odbjegle osobe ubacile među narod«.[12]

Nema nikakve sumnje da je ovog ustaškog zagriženika vrlo neprijatno iznenadila spoznaja o širini narodnooslobodilačkog pokreta i njegovoj stalnoj prisutnosti u Prozoru i okolini. Njega je začudila i uplašila činjenica da se partizanski borci nesmetano kreću po prozorskom kraju, da dolaze na domak Prozora, a da im se niko pri tome ne suprostavlja oružjem. Pominjući kretanje jedne partizanske grupe od 8 boraca

10) Meho Pirolić: Bilješke, strana 1 i 2.
11) Arhiv VII, k. 204, reg. br. 1/12-1.
12) Arhiv VII, k. 204, reg. br. 1/12-1.

od Gornjeg Vukovskog prema Rami, Konjicu i natrag, on sa indigracijom kaže: »Seljaci kroz čije je selo prolazila ta naoružana banda, nisu imali ni volje, a ni kuraži napasti je i uništiti, nego su samo dolazili i javljali kotarskoj oblasti njen prolazak kroz selo«.

Strah od prisustva partizana u prozorskom kraju uspaničio je prozorske ustaše, koji su se još jedino osjećali donekle sigurni u samoj varoši, pod okriljem italijanskog okupatorskog oružja. Ovoj panici je podlegao i fra Julijan Jurković, gvardijan šćitskog samostana, koji zbog toga u prvim mjesecima 1942. godine diže uzbunu kod ustaša i domobrana, nekoliko puta putuje u Sarajevo i traži pomoć u ljudstvu, oružju i municiji. Na njegove alarme u Šćit koncem marta 1942. godine dolazi pukovnik Hubl,[13] poslije čega je na Šćit oružničkoj međupostaji i ustaškim milicionerima avionom iz Sarajeva poslato oružje i municija.

POMOĆ OD USTAŠKE POLICIJE IZ JAJCA

Ustaše su preko svojih žbira počeli budno da motre na kretanje partizana. Iako su mnoge pojedinosti doznavali sa zakašnjenjem, oni su uspijevali da s vremena na vrijeme, uđu u trag partizanskim saradnicima, aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta. Tim putem su doznali za rad za NOP i vezu sa prozorskim partizanima Mumin - efendije Hujdura, imama iz sela Kuta. On se već u leto 1941. godine pod uticajem Meha Pirolića, s čijom je porodicom godinama prijateljstvovao, aktivirao u narodnooslobodilačkom pokretu i svojim golemim autoritetom obezbijedio njegovo stalno prisustvo i uticaj u selima Srednje Rame. Već u toku priprema za oružanu borbu, M. Pirolić je angažovao Mumin - efenciju na različtim poslovima, pa i u nabavci i smještaju oružja i municije. Sam je za prozorske ustanike, odnosno partizane, nabavio 6 pušaka i odgovarajuću količinu municije, koju je sklonio u svojoj kući. Početkom 1942. godine, prozorski partizani su nekoliko puta pohodili ova sela, navraćali i u Kute do imama Hujdura. Jednom prilikom su M. Pirolić, Mustafa i Osman Osmić iz Kuta sa sobom ponijeli tri puške i odgovarajuću količinu municije. Neko je to dojavio ustašama i oni su 23. aprila 1942. godine došli u selo i prikazivajući se kao partizani pokušali da doznaju kod koga je skriveno oružje. Pošto im to nije ništa pomoglo izvršili su premetačinu kuća i tom prilikom kod Mumin-efendije pronašli tri puške i nešto municije. Tada je on uhapšen i otjeran u travnički zatvor. Ustašama nije pošlo za rukom da dokažu da su kod njega pronađene puške bile namjenjene partizanima, pa je Mumin - efendija, na koncu poslije višemjesečne intervencije pušten iz zatvora.[14]

Stalno prisustvo partizana u ovom kraju, gotovo neometano širenje njihove propagande, rasturanje njihovih letaka na oči vlasti i u gradu i na selu unosilo je pometnju i zebnju u ustaške redove. Razgnjevljene ustaše po dolasku Bećirevića za kotarskog predstojnika, nastojale su da po svaku cijenu otkriju pisce i rasturače »komunističkih letaka«. Zapravo, pošto su mnogi leci umnožavani na pisaćoj mašini, ustaške vlasti su smatrale da se pisci i rasturači nalaze u Prozoru, da iza svega toga stoji »komunistička organizacija koja djeluje na području kotarske oblasti Prozor«, pa su, kako sami kažu organizovali »pravu hajku na komunistički zatrovane tipove«. Ta hajka je počela time što su »svi sumnjivi elementi komunizmu stavljeni pod direktan nadzor«, da bi, valjda na os-

13) Arhiv VII, k. 6-IX, reg. br. 49 F-6.

14> Mumin - efendija Hajdur, ponovo je uhapšen u aprilu 1943. godine i otjeran u logor Mathauzen, gdje je ovaj gordi čovjek i veliki humanista i borac u maju 1944. godine završio svoj život.

novu toga i stalnog pronalaženja letaka »komunističke sadržine«, zaključili »da u gradu Prozoru postoji komunistička organizacija koja djeluje na čitavo područje kotarske oblasti Prozor«. Međutim, trud im je bio uzaludan, nije prošlo mnogo vremena kada će oni priznati da nisu bili u stanju da uđu »u trag rasturačima letaka, kao ni pristalicama komunističke partije, koji su zaista postojali i djelovali na području kotara«.[15]

Zbog svega toga kotarska oblast na kraju traži pomoć ustaške policije u Jajcu, pa je sredinom maja 1942. godine u Prozor stigao policijski agent Hilmija Ajdinović. Izdavajući se za trgovačkog putnika, on kontaktira sa mnogo ljudi u gradu i na selu, ali pošto nije mogao da sakrije svoje pravo zanimanje nije ni uspio da prikupi dokaze o postojanju i djelovanju komunističke organizacije u Prozoru. Naime, njega je već prvog dana boravka prepoznao Ibro Grcić, član KPJ (njega je početkom 1942. godine, za jednog boravka nadomak Prozora, u Partiju primio M. Pirolić), koji je, radeći kao moler često i u Jajcu, znao pravo Ajdinovićevo zanimanje i o tome obavijestio komuniste i pripadnike NOP-a u Prozoru. Pošto je bio onemogućen da se nekako infiltrira među pristalice NOP-a, Ajdinović je preko kotarskog predstojnika, popa Perića, Jure Žilića, ustaškog tabornika u Šćitu i dr., prikupio imena simpatizera komunista, koji su kao takvi poznati još od prije rata i na osnovu ovih spiskova otpočeo hapšenja. Kod svih njih je prethodno, izvršio premetačine pa iako bez ikakvog rezultata, on je samo u Prozoru uhapsio 11 osoba. Iz teksta prijedloga i naloga za hapšenje ovih lica, vidljivo je da ustaške vlasti nisu raspolagale nikakvim dokazom da su ta lica komunisti, odnosno da su sarađivali sa komunistima ili partizanima.

U tim dokumentima se kao razlog hapšenja pojedinaca navodi:

- Alajbegović Husnija - jer je »od osnutka NDH pa do danas više puta pritvaran kao komunistički simpatizer«;
- Bošnjak Marko, zemljoradnik sa Borovnice - zato što je prije rata viđan u društvu komunista i stoga što je nekom prilikom »rekao da sam bog može suzbiti komuniste i niko drugi«;
- Brizar Ljubo - zato što se kao komunista eksponirao prije rata, pa je zbog toga »opasan za dalje stanovanje u Prozoru«;
- Brizar Niko se među uhapšenim našao iz nekih posebnih razloga, koji u ovim dokumentima nisu objašnjeni, a po tadašnjim i ranijim političkim opredeljenjima njemu, svakako, nije bilo mjesta u ovoj grupi;
- Buturović Fadil je zapravo Buljina Fadil, »krojački pomoćnik kod Nazifa Nuspahića koji se nalazi u bjekstvu. Buturović mora poznavati čitav rad organizacije i sumnja se da održava vezu sa svojim poslodavcem i da je zato naročito ostavljen za održavanje daljih veza«;
- Džemat Juso, »po zanimanju švercer, a koji je osumnjičen da vrši veze kao kurir između komunističkih organizacija Prozor - Mostar i Sarajevo, te svih okolnih sela kotara Prozor. Jer tamo odlazi kao švercer i najlakše može da vrši službu kurira«;
- Džemat Salko, »po zanimanju švercer i za koga se sumnja da vrši komunističku promidžbu i da služi kao kurir«;
- Ahmet Hadžić - jer se navodi da je za njega »sa pouzdane strane saznato da je u mjestu Prozor kao predsjednik komunističkih članova«;
- O Nuspahić Hasanu stoji: »Za imenovanog se, pored toga, temeljito sumnja da održava veze sa bratom Nazifom i organizuje komunističke članove u okolnim selima, a naročito u Kovačevu Polju, Proslapu i Varvari, jer se tamo kreće kao ribolovac i više je puta zapažen kad odlazi radi lovljenja ribe da se na rijeku Ramu nikako i ne svraća, nego

15) Arhiv VII, k. 204, reg. br. 1/12-1 i k. 202, reg. br. 41/26-4.

se skita po navedenim selima, i iz kojih je pobjeglo 4 osobe, a što se temeljno drži da ih je on podstrekao i dao povoda za bjekstvo u partizane«;

- Merkadić Rudolf »sada bez zanimanja, i učestvuje kao aktivni član komunističke organizacije, a ovaj je tim više opasan što je svršeni pravnik i sposoban za vršenje komunističke promidžbe, te toga radi naročito opasan za dalji boravak u mjestu Prozoru.

- Omanović Ibro »sumnjiv kao kurir komunističkih članova u šumi i organizatora u mjestu Prozoru«.'[16]

HAJKA NA »KOMUNISTIČKI ZATROVANE TIPOVE«

Iz navoda se vidi da su sva ova lica bila pohapšena bez ikakvog dokaza i samo na osnovu sumnji, što je potvrdio i kotarski predstojnik koji u jednom kasnijem izvještaju kaže da su ove »osobe bile uhićene pod sumnjom da su filokomunisti i da podupiru rad komunističkih promičbenika na području ove kotarske oblasti. Međutim, rasuđujući izvedene dokaze tokom istrage, došlo se do uvjerenja da pomenute osobe, iako na oko sumnjive, nemaju veze sa komunističkom organizacijom, nego su kao i drugi ljudi dolazili u dodir sa odbjeglim osobama, dok su one bile u Prozoru, jer su kao poslovne osobe bile upućene na dodir sa istim. Baš zbog toga bile su puštene iz zatvora na slobodu«.

Nije prošlo mnogo vremena dok su ustaške glavešine uvidjele da je njihova ocjena o pohapšenima potpuno pogrešna i da su svi uhapšeni, u stvari, bili saradnici NOP-a. To će saznati tek kada se Prozor već bude nalazio u partizanskim rukama. Od članova Partije tada je bio uhapšen samo Ahmet Hadžić, a od kandidata Fadil Buljina i Rudo Merkadić. Do konca maja 1942. godine iz zatvora su pušteni svi uhapšeni osim Fadila Buljine, Ljuba Brizara i Rude Merkadića, za koga se prema shvatanju Bećirovića nije »moglo naći dokaza za njegovo stavljanje pod prijeki sud i uspješno suđenje«, ali su zadržani u zatvoru s tim da se sva trojica otpreme u logor Jasenovac. Ova ustaška namera nije se ostvarila jer su partizani u oslobođenom Prozoru u zatvoru zatekli svu trojicu.[17]'

Prilikom ove ustaške »hajke na komunistički zatrovane tipove«, Ajdinović je sa oružnicima izvršio niz pretresa i hapšenja po prozorskim selima. U razmaku od sedam dana pohapšeni su: Bektaš Ahmo, Manjušak Selim i Veren Vejsil iz Varvare, Mehmed i Mujo Jusufbegović, te Meho Hasanbegović iz Kopčića, zatim tri generacije Emrića: djed Muharem, sin Mulo i unuk Muharem iz sela Gmića. Svi su uhapšeni pod optužbom da sarađuju sa komunistima, da u svojim selima i kućama »jatakuju« partizane, mada za ove svoje tvrdnje nisu imali sigurnih dokaza. Većina uhapšenih se uskoro našla pred ustaškim prijekim sudom u Travniku, ali su u nedostatku dokaza pušteni kućama, osim trojice Emrića pred čijom je štalom poginuo Rifat Omanović. Oni su iz Travnika otpremljeni u koncentracioni logor. Emirići su se vratili iz logora kući, ali je stari Muharem po dolasku kući umro od posledica mučenja.

U potjeri za saradnicima komunista i partizana, ustvari za učesnicima narodnooslobodilačkog pokreta, ustaše su organizovale premetačine kuća i u drugim selima. Tako su jednog dana sistematski pretresli kuću Lutve Here u Herema, a ubrzo zatim i kuću Andrije Stojanovića u Uzdolu. Ne našavši ništa kompromitujuće, a podozrijevajući da su

[16] Arhiv VII, k. 202, reg. br. 41/26-4, i k. 202, reg. br. 41/26-2.
[17] Isto.

obojica partizanski saradnici, ustaše su im javno pred cijelim selom pripijetile da će na najmanji znak da jatakuju partizane uništiti ne samo njih dvojicu, nego i sve njihove ukućane i imovinu.

Da se ustaše nisu šalile i da su bile spremne da na najzvjerskiji način uništavaju partizanske saradnike pokazuje sudbina Mušana Pilava. Negdje koncem januara 1942. godine Meho Pirolić i Mustafa Osmić, prelazeći preko Makljena na putu za sela oko Uzdola, navratili su u staju Mušana Pilava da se ugriju. Tu, podno Crnog vrha, Mušan je provodio najveći dio godine u samovanju. Bio je to tih i povučen čovjek, sklonjen od tuđih očiju i interesa i sav predan teškom težačkom poslu. Živio je gotovo neprimjećen i možda da bi tako ostao za čitava života da te zimske noći nisu dvojica partizana zakucala na njegova vrata. Te noći on je uz brigu o svom stadu i zemlji, prihvatio još jednu - postao je partizanski kurir i obaveštajac. Poslije toga partizani su često zalazili kod Mušuna, što je neko primjetio i o tome obavijestio ustaše. Uvjereni da se preko Mušana mogu domaći partizana, ustaše su ga jednog dana uhvatile kod staje i podvrgle strahovitom mučenju. Teško je i povjerovati da jedan priprost seljak može radi ljudi koje je jedva i poznavao pretrpjeti toliko muka i žrtvovati se kao što je to učinio Mušan. Pošto je od prvog časa negirao svaki kontakt sa partizanima, Mušan je tom ostao dosljedan pa su bijesne ustaše nasrnule na njega, tukle ga svim i svačim gdje su stigle. Sve je to stoički podnosio i kad i najužasnija mučenja nisu otvorila Mušanova usta ustaše su ga živa zakopale u zemlju iz koje je virila samo izmrcvarena Mušanova glava, sa koje su ustaški krvoloci odsjekli pojedine djelove (uši, nos), dok mu se u glavi gasio poslednji tračak života jedan ustaški dželat ju je odsjekao sa gotovo beživotnog tijela. Tako je umro ovaj dotad gotovo neprimjećen čovjek, veličanstven u svojoj herojskoj smrti.

PRVO 1 NAJTEŽE. BOMBARDOVANJE VAROŠI

Ustaše su svoja zvjerska lica pokazivali ne samo u pojedinačnim obračunima sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, nego i u masovnim represalijama nad stanovništvom Prozora koga su već poodavno svrstali u partizanske sardnike. I što im se više tlo izmicalo to su oni postajali sve kivniji na narod ovoga kraja, željni da mu se osvete i pri tom nisu birali nikakva sredstva. Za poraze u bitkama kod Prozora i Sćita optuživali su Muslimane. Razmjere tih poraza moguće je sagledati kad se ima u vidu da je u bitkama oko Prozora i Šćita poginulo blizu 180 ustaša,[181] a ukupno partizanski gubici bili su 10 poginulih i to 7 u borbama na Šćitu, od kojih su dvojica poginula od vlastitog bacača zbog neispravnosti mine.

Neposredno po oslobođenju Prozora ustaše su smišljale kako da se osvete narodu ovog kraja, pa su posegli za sistematskim bombardovanjem grada i okoline. Da su ta bombardovanja isključivo rezultat ustaške odmazde oni sami priznaju u svojim dokumentima iz tog doba. Tako se, na primer, u izvještaju III domobranskog vojnog zbora iz Sarajeva od 9. VIII 1942. godine, pošto se najprije tvrdi da su Muslimani Prozora dočekali partizane »sa simpatijama i pjesmom«, konstatuje: »Da toga nije bilo ne bi posebni opunomoćenik Poglavnika pukovnik Šimić tražio da se grad Prozor žestoko bombardira, jer je izdajom mještana pao

18) prilikom prodora u grad proleteri (sa kojima je bio i pisac ovih redova) su na pojedinim mjestima nailazili na desetine leševa ustaša pobijenih prilikom pokušaja bjekstva iz grada, za koga su nekoliko sati ranije tvrdili da u njega neće nikad kročiti partizanska noga.

u ruke partizana«.[19] I ustaše su, zajedno sa italijanskim okupatorom, 15. jula započele sa serijom sistematskog bombardovanja grada.

Tokom oslobodilačkog rata Prozor je nemilosrdno bombardovan i bio gotovo sravnjen sa zemljom, ali njegove građane najteže je dojmilo ovo prvo bombardovanje. Naime, Prozor je 15. jula 1942. godine, bio sav u kršu, pun dima i prašine, jauka ranjenih, vriska prestravljenih iz porušenih domova. Smrt se zajedno sa bombama ponovo uselila u prozorske ulice.[20]

Prvo bombardovanje odnijelo je i najviše života.

SAFET ALAGIC

RATNI DANI U KONJICU

FORMIRANJE PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Godine 1938. u Konjic je iz Sarajeva dolazio Ferid Čengić radi formiranja organizacije KPJ. Obratio se Pavi Džebi, ali tom prilikom nije došlo do formiranja organizacije. Kasnije, 1940. godine, u Konjic dolazi Karlo Bakto iz Mostara po istom političkom zadatku. Razgovarao je sa Pavom Džebom i Omerom Begtaševićem, ali oni nisu dali pristanak za formiranje ćelije KPJ, jer tada nisu htjeli da prihvate organizovani partijski rad. Iste godine, u Konjic dolazi Pero Bilić, radnik iz Jablanice. On je takođe pokušao sa formiranjem partijske organizacije kod nas, ali ni tom prilikom taj zadatak nije obavljen.

Krajem februara 1941. godine iz Mostara je došao Aziz Koluder sa istim zadatkom i po direktivi Oblasnog komiteta KPJ. Koluder je odvojeno razgovarao s Pavom Džebom i Omerom Begtaševićom, koji i tom prilikom nisu dali pristanak za organizovani rad u partijskoj organizaciji. Tačnije, Begtašević nije htio prihvatiti nikakav organizovani rad, dok je Džebo obećao da će raditi u novoformiranoj partijskoj ćeliji sve dok se osnaži, a da će poslije iz iste zbog starosti istupiti, ali će i dalje u granicama fizičkih mogućnosti, pomagati rad organizacije i izvršavati postavljene zadatke. Koluder je, zatim, razgovarao sa mnom, pa Vinkom Borasom, Nonom Belšom, Omerom Hadžizukićem, radnikom Hamom Pirkom i radnikom Nikolom (Nikica) Jurićem. Svi smo dali obećanje da ćemo stupiti u partijsku ćeliju i da ćemo organizovano raditi.

Početkom marta 1941. godine održali smo u Puhalima, kod Nankine česme zajednički sastanak. Sastanku su prisustvovali Safet Alagić, Nono Belša, Vinko Boras, Nikica Jurić i Harno Pirko. Nije došao Omer Hadžizukić i to zbog opravdanih razloga, a tu nije bilo ni Pavia Džeba, jer je trebalo da dobijemo stav od Oblasnog komiteta KP za Mostar o njegovom radu u našoj organizaciji (da li će biti njen član pošto nije u mogućnosti da stalno radi u istoj). Od Oblasnog komiteta nismo dobili odgovor u vezi učlanjenja Pave Džebe, ali je isti na sve načine pomagao našu organizaciju, moralno i materijalno.

Na održanom sastanku, za sekretara prve partijske ćelije u Konjicu izabran je Safet Alagić.

[19] Arhiv VII, K-76, reg. br. 12/3-1.

[20] Tog dana su poginuli: Haso Ćatić, zvani Sarajlija, kćerka Hase Grcića, djeca Rasema Muminović i Nura Sulejmanagić, zatim Hata Muminagić, te žena agronoma Gligodija Slete, a ranjeni su Muruveta Numinović, Halima Nuhefendić, Fatima Bećirspahić i Mustafa Grcić.

Obzirom da je partijska ćelija bila tek osnovana a njeni članovi mladi i neiskusni u političkom radu, nismo imali nekih naročito važnih akcija u periodu osude pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Istina, i tih dana smo nastojali da raskrinkamo izdajničku ulogu vlade Cvetković - Maček i upoznavali narod sa izdajom koju je ona napravila 25. marta 1941. godine. Preko partijske organizacije u Jablanici, kojom je rukovodio Pero Bilić, održavali smo veze sa Oblasnim komitetom KPJ za Mostar i od njega dobijali zadatke.

Ubrzo nakon formiranja NDH uvidjeli smo kakve mračne namjere žele da ostvare ustaše. Preko naših saradnika mogli smo na vrijeme to da saznamo, naročito kada se radilo o pokolju srpskog stanovništva na području Konjica i u susjednim selima. Zato smo slali članove naše organizacije KPJ i njene simpatizere da opomenu ugrožene pojedince i stanovništvo pojedinih sela da se sklone na vrijeme, kako bi se na taj način onemogućilo hapšenje i ubijanje ljudi.

Kad smo saznali da će ustaše izvršiti prvo hapšenje u Bijeloj i Bradini, u Bijelu smo poslali Abdulaha Alagića da obavijesti srpski živalj. On je sa još nekima pošao u Bijelu, navodno kao ustaška patrola, ali je sutradan izvršeno hapšenje i odvođenje istaknutih ljudi, jer su ustaše preduhitrile naše upozorenje. U Bradinu smo poslali Vinka Borasa i Nikicu Jurića, članove KPJ, sa zadatkom da pođu kod Trifka Mrkajića, s njim porazgovaraju i upoznaju ga sa pripremama ustaša u Konjicu. Od partijske organizacije zadatak su dobili i Nono Belša, Vinko Boras i Nikica Jurić da rade među hrvatskom omladinom okupljenom u organizaciji »Ustaške mladeži« i da istu odvraćaju od ustaškog pokreta koji se počeo da širi na području grada i okoline. U isto vreme su Safet Alagić, Harno Pirkić i Omer Hadžizukić dobili zadatak da djeluju među Muslimanima i iste odvraćaju od ustaškog pokreta. U tim akcijama se prilično uspjelo.

Po Konjicu su se nalazile velike njemačke parole i razni proglasi kao dio agitacije za odlazak naših ljudi na rad u Njemačku. Uspjeli smo da osujetimo i te akcije, uništavajući parole i upoznavajući građane sa pravim namjerama neprijatelja.

Početkom septembra 1941. godine održano je Oblasno partijsko savetovanje u Mostaru. Sa konjičkog područja pošao sam ja, a iz Jablanice Pero Bilić. Sastankom je rukovodio Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Na sastanku, koji je trajao oko četiri sata, najviše se raspravljalo o tome kako pristupiti organizovanju ustanka u pojedinim krajevima, naročito u mjestima gdje u tom pogledu još nije ozbiljnije rađeno, kako je bio slučaj sa Konjicom.

Svi smo dobili konkretne zadatke šta treba da uradimo u narednom periodu. Posebno smo dobili zadatke koje treba ostvariti na području Konjica, imajući u vidu njegov geografski i taktički položaj. Dobili smo zadatak da izvodimo što veće sabotaže na železnici. Obzirom da sam radio u ložionici to sam dobro poznavao prilike u istoj, meni je tu pripao veoma važan zadatak. Trebalo je da nastojimo da što više osujetimo održavanje saobraćaja na relaciji Mostar - Sarajevo, pogotovu na dijelu pruge Konjic - Bradina, jer se tu nalazi železnica sa zupčanicima, te se akcije mogu i uspješnije i češće izvoditi. Dobili smo takođe zadatak da što češće kontaktiramo sa grupom boraca koji su došli iz Mostara, te su se nalazili na Boračkom jezeru. Trebalo je da ih upoznamo sa svim namjerama i pripremama koje neprijatelj nastoji da izvede ne samo na području Konjica, već i na ostalom terenu, naročito u pravcu Boraka, a sve radi bezbjednosti ovih boraca. Naročito smo kontaktirali sa Nizom Šarićem koji je sa svojom četom bio najviše isturen prema

Konjicu. Najviše smo veze održavali petkom, obzirom da je to pazarni dan u Konjicu te su stanovnici sa šireg područja dolazili u varoš radi nabavke i drugih ličnih potreba.

Aktivnost naše organizacije KPJ naročito je došla do izražaja prilikom napada ustaša na Konjički partizanski odred koji se nalazio na Borcima. Na vrijeme smo, preko svojih ljudi i simpatizera NOP-a, saznali da ustaše pripremaju veliku akciju odmazde zbog ubistva logornika Zvonka Jerkovića i Draga Komarića. Obojica su bili studenti Zagrebačkog sveučilišta i zakleti frankovci. Oni su još u septembru krenuli na Borke, radi odmazde poginulog žandarma Filipa. Radi izvođenja ove akcije, došao je i Zvonko Tomić Brada, koji je prisilno okupio oko 300 mještana sa područja sreza Konjic. Istima je dato uputstvo, uz široka ovlašćenja: da uništavaju sve do čega god dođu na Borcima i Boračkom jezeru, čak i da dijete u kolijevci ne smije ostati živo. Uoči samog polaska ove grupe, oko ponoći, fratar je obavio bogosluženje; s grančicom i svetom vodicom je blagoslovljavao njihov uspjeh. Isti su krenuli u tri grupe i tri pravca i to prva preko Ljubine na Crno polje sa ciljem da se spusti u Boračku Dragu, a druga grupa pravcem Konjic - Bijela - Vrabač. Na tom pravcu sam se i ja nalazio. Bio sam u izvidnici da bi se što prije uspostavila veza sa borcima Konjičkog bataljona, gdje su me mnogi poznavali. Imao sam fes na glavi i bijelu maramicu. To je bio znak partizanima da sam tu. Činio sam sve da bi ih upoznao sa konkretnom situacijom kod neprijatelja na licu mesta.

U samom početku borbe stupio sam u kontakt s borcima Konjičkog bataljona i upoznao ih da je jedna kolona neprijatelja krenula pravcem Ljubina - Crno polje - Boračka Draga, sa namjerom da izvrše napad s leđa. Zato je odmah dio boraca, po naređenju Rade Španca, krenuo u pravcu Boračke Drage da presretne neprijatelja i osujeti njihovu akciju, u čemu su partizani u potpunosti uspjeli. Borci koji su se nalazili na Vrapču takođe su uspjeli da potisnu neprijatelja u pravcu Konjica. Ova akcija je u potpunosti uspjela iako partizanski borci nisu imali dovoljno oružja da se suprostave mnogo nadmoćnijem, brojčano jačem i dobro naoružanom neprijatelju. Neprijatelj je imao dojam da se na Vrapču stvarno nalaze velike partizanske snage, jer smo uoči te akcije po Konjicu širili propagandu da se gore nalaze velike, dobro naoružane jedinice.

Poslije izvođenja ove akcije ponovo sam se vratio u Konjic.

Treća grupa neprijatelja, koja je krenula pravcem Konjic - Spiljani - Džajići, kada je saznala za neuspeh prve i druge grupe vratila se u paničnom bjekstvu.

Iako sam bio sekretar partijske ćelije uspio sam da, kao takav, ostanem u najvećoj ilegalnosti, što se vidi i iz ovog primjera. Poslije hvatanja ustaša Jerkovića - Kamerića, Lete i ostalih, od strane načelnika sreza Bašagića i oca poginulog logornika Ivana Jerkovića poslat sam da pregovaram s partizanima radi oslobođenja ovih iz zatvora, s tim da partizani mogu tražiti protivuslugu za to. Pošao sam na Borke i razgovarao sa Vasićem, Esom Šabancem, Salkom Fejićem i drugima. Dogovorili smo se da ja obavestim načelnika sreza i logornikovog oca da su ovi živi i da se na Borcima nalaze kao taoci, te da im se neće ništa desiti. Međutim, cijela stvar je pošla drugim putem. Od grupe koja je pošla na Borke ostali su živi Smajo Pirkić i Bakalin sin, koje su mještani s Borka pustili da se vrate u Konjic. Isti su u Konjicu rekli da su svi sem njih dvojice likvidirani na Borcima.

Tako nam nije uspjelo da u svojim rukama kao zalogu imamo načelnika sreza i oca logornika Ivana Jerkovića.

Poslije izvedenih akcija u Čelebićima i na Donjem Selu, uhapšen sam od žandarma i odmah sproveden u Sarajevo. Prvo sam bio smešten u Qentralni zatvor, gdje je zasjedao i preki ustaški sud, ali sam odatle, zahvaljujući jakoj intervenciji nekih Muslimana, otpušten. No, odmah su me uhapsili i sproveli u ustašku policiju, čija se uprava nalazila prvo na Obali, a zatim u Hasan - kuli kod gradske vijećnice. Odatle sam takođe oslobođen zahvaljujući Himziji Gavrankapetanoviću, i pomoćniku upravnika policije Arifu Baiti.

Poslije puštanja iz zatvora došao sam u Konjic. Javio sam se Atifu Alikadiću koji mi je saopštio da odmah moram napustiti grad jer mi prijeti opasnost po život. Prilikom mog polaska na Borke došao mi je kući Avdo Pirko. Pripremili smo se za moj odlazak na Borke. Dobio sam oružje i municiju i pošao naveče oko 9 sati krajem decembra 1941. godine. U međuvremenu je, za sekretara partijske organizacije, pošto sam bio uhapšen izabran Vinko Boras.

LIKVIDACIJA FERHATA KURTOVIĆA

Ferhat Kurtović bio je poznat kao ustaški eksponent koji je uspjeo da formira »muslimansku« ustašku miliciju u Bjelimićima i da istu poveže sa milicijom u Nevesinju i Borču. Izvjesne naše greške koje su napravljene prema stanovnicima Bjelimića okupator je iskoristio da formira ustašku miliciju, kojom prilikom je odziv bio dosta masovan. Isti Kurtović uspio je da miliciju dobro osigura oružjem, odjećom, hranom i drugim potrebama i sredstvima, što je dobijao od ustaške komande iz Sarajeva. Ta ustaška milicija zadavala nam je velike glavobolje jer smo se morali boriti na dvije strane: protiv ustaša u Konjicu i njihove milicije u Bjelimićima.

Kurtović je s vremena na vrijeme dolazio u Konjic, sve dok se tu nije i stalno nastanio. Sa takvom svojom aktivnošću nastavio je da radi i iz Konjica, jer je održavao jake veze s Mostarom, Sarajevom i Zagrebom. Zato je trebalo istoga likvidirati jer bi se na taj način, njegovim ubistvomn, oslabilo i djelovanje ustaške milicije. Ja sam dao inicijativu da se on likvidira i zatražio sam za to odobrenje od Ibre Šatora, tada komandanta bataljona (odreda). Ibro je dao pristanak, te sam krenuo sa Stevom Andrićem, naoružani pištoljima i bombom. Dogovor je obavljen u Bijeloj, a krenuli smo preko Previja uveče, da bismo oko 9 sati bili pred njegovim vratima. Oko 9 sati naišao je Kurtović, a zatim Avdo Pirko. Ocijenio sam da ako bi se izvršio atentat na Kurtovića, onda bio bi ubijen i Avdo Pirko, pa sam odustao od akcije. Iste večeri smo se vratili i obavijestili drugove o situaciji kakva je bila u Konjicu.

Međutim, nije se odustalo od ubistva Kurtovića. Naprotiv, ponovo su izvršene pripreme za njegovo ubistvo. Akcija je izvedena na ovaj način. Krenuli smo skupa za Konjic Meha, Taso i ja. Došli smo u subotu uveče oko ponoći kod moje žene. Naime, spustili smo se s glavice na Šabića kuću i u Vajzovića dvorište, gdje je stanovala moja žena s djecom. Oprezno smo je probudili. Otvorila nam je vrata i ušli smo u kuću. Ostali smo u toku nedelje u kući, što niko nije znao. Ja sam ženi rekoa da nađe krojača Jusu Alagića. On je došao kod mene i otkrio sam mu naše namjere - da ćemo izvršiti atentat na Kurtovića. Jusin je zadatak bio da nam javi kad Kurtović krene iz grada. Trebalo je da nas obavijesti pjevanjem ili zviždanjem. Juso je taj zadatak u potpunosti izvršio. Kad smo čuli njegovo zviždanje izašli smo na ulicu. Meha Taso je bio do Mehanovića vrata, a ja do ^ Erzumlića stobarnica.

Dogovoreno je da s koje god strane naiđe Kurtović da se otuda i puca. Kurtović je naišao s desne strane. Pao je, ubijen, pod prozorom moje kuće, odakle je moja supruga posmatrala cio taj slučaj. Tako je Kurtović životom platio izdaju.

OSLOBOĐENJE GRUPE ZATVORENIKA

Poslije izvršenog rascijepa u redovima boraca, što se zbilo u junu 1942. godine, na čitavoj teritoriji gdje su se nalazili borci Konjičkog odreda došlo je do hapšenja pojedinih boraca. U tako teškoj situaciji mnogi se nijesu mogli orijentisati u kom pravcu da krenu i šta da rade. Većinom su to bili borci rodom iz Mostara i zapadne Hercegovine. Tom prilikom su domobrani pohvatali dio boraca, koji su jedva živi pobjegli iz Bijele. Pored ostalih, uhvatili su Meha Tasu, Enesa Hormana, Šćepu Pavlovića, zatim jednog Livnjaka, Bojičića iz Mostara, žandarma Balda i drugaricu Safetu Alagić. Tu je pohvatano još boraca čijih se imena ne sjećam. Osim ovih drugova, bilo je tu još Konjičana članova SKOJ-a: Rasim Vajzović, Avdo Hadžialić, Ahmet Erzumlić i još jean drug čijeg se imena ne sjećam.

U vrijeme rascjepa nalazio sam se u šumarskoj kući kod pilane u Bijeloj. Vršio sam dužnost člana Sreskog narodnog oslobodilačkog odbora; nabavljao sam potreban materijal sa neoslobođene teritorije, uglavnom iz Konjica, za snabdevanje naših jedinica. Tom prilikom sam uhvaćen. Svezali su me pročetnički elementi, Krsto i Ratko Janjić iz Bijele, sa još dvojicom iz Miljevačkog bataljona. A prije toga izazvao me Jovo Nenadić, rekavši mi da odmah primim poštu koju mi je navodno, poslao Rade Šarenac. Upozoravali su me da svakako izađen i primim poštu obzirom da se radi o hitnoj stvari. Izišao sam iz postelje, onako u vešu. Preda mnom su se našla četiri čovjeka, ovi gore navedeni, sa oružjem. Naredili su mi da dignem ruke u vis, jer se situacija izmijenila. Molio sam ih da me puste da se obučem i da mi odriješe ruke jer sam u međuvremenu bio vezan. Nisu mi ruke odriješili, ali su me pustili u sobu da se obučem. Iskoristio sam taj momenat, skočio kroz prozor sa visine oko četiri metra, i dalje vezan. Momentalno prilikom pada nisam osjetio bolove.

Trčao sam preko bašte u pravcu Pajića kuća. Nisam svratio u kuće jer sam se predomislio, te sam nastavio kretanje u pravcu Ljubine, znajući da se gore na položaju nalazi jedna naša desetina. Kad sam došao na pola puta od Pajića kuća u pravcu Ljubine, čuo sam plotune kod škole, gdje se nalazila naša četa. Jasno mi je bilo da je izvršen napad i na naše borce koji se nalaze u školi. Nisam izašao na Ljubinu gdje su se nalazili naši borci, jer mi je bilo jasno da je i gore došlo do rascjepa, te sam nastavio kretanje u pravcu Idbra. Došao sam u kuću Omerovića zapravo u kolibu na planini. Tu sam se zadržao jedan dan, jer sam uganuo nogu. Odatle sam nastavio kretanje u selo Idbar, kod sestre. Zadržao sam se nekoliko dana i dobio obavještenje o hapšenju pojedinih naših drugova i moje žene Hibe, te da se svi nalaze u Konjičkom zatvoru. Morao sam da napustim kuću moje sestre, jer su se bojali da me ne otkriju, čime bi došlo do zlostavljanja porodice. Zato sam se povukao u gornje selo, kod Adema Nuhića.

Tek što sam se smjestio u Ademovu štalu došla su dvojica kurira, Salko Zeba i Mujić iz Mostara. Upoznali su me sa situacijom koja je nastala, te sam zajedno s njima krenuo u pravcu Tisovice. Jahao sam, jer nisam mogao ići zbog uganuća noge. Došli smo na Tisovicu, gdje smo se iskupili svi koji su preostali iza izvršenog četničkog »puča«. Tu se,

u Štabu odreda, raspravljalo gdje i u kom pravcu ići. Čuli smo pucanj u pravcu Livna, ali obzirom na to da nismo imali veze sa ostalim jedinicama riješeno je da se ide u pravcu Bosne, preko Bunara više Dobrigošća. Trebalo je da se zauzme Ostrožac, pređe Neretva i nastavi put u pravcu Krajine. Tada nismo znali ništa o kretanju proleterskih jedinica iz istočne Bosne u pravcu Bosanske krajine, poznatom kao pohod grupe proleterskih brigada u zapadne krajeve zemlje.

Tom prilikom učinjena je jedna greška od strane Štaba odreda - naređeno je da svi drugovi koje je uhvatila paniku idu svojim kućama, obzirom na to da naš bataljon ide u pravcu Krajine. Drugovi koji su poslati kućama mahom su svi postradali, jer su pohvatani od ustaša ili domobrana, te poubijani ili poslati u logore.

Kad smo išli za Bunare više Dobrigošća na Rečicama zatekli smo intendanturu sa Nizom Šarićem. Tu smo, preko svojih ljudi saznali, da se dio naših drugova nalazi u konjičkom zatvoru.

Dao sam inicijativu da pođemo u Konjic i oslobodimo zatvorenike. Komandant bataljona, Nenad Vasić, nije nam odmah odborio da izvedemo tu akciju, jer je istu smatrao neprihvatljivom. Bila je velika mogućnost da dio boraca izgine, a da se neće uspjeti u oslobađanju zatvorenika. Mene su u ovoj akciji podržali Meha Trbonja, Abdulah Lugić, Cimba i Laća. Opet smo išli kod komandanta bataljona, te smo, konačno, dobili odobrenje za izvođenje ove akcije. Garantovao sam lično da će ova akcija uspjeti, obzirom na to da dobro poznajem teren, situaciju i ljude u Konjicu.

Po odobrenju komandanta krenuli smo u prvi sumrak u pravcu Čelebića. Kretali smo se cestom sve do Radave, odnosno kamenog mosta. Tu smo primjetili domobransku stražu: vršena je smjena iste, te smo ih zaobišli. Dalje smo se kretali pored obale Neretve i došli do gaza kod današnjeg novog mosta. Tu smo prešli Neretvu i tako se prebacili na desnu obalu. Prikriveno smo nastavili kretanje do zidina zatvora koji se nalazio u prizemlju zgrade današnje Skupštine opštine.

Došli smo pred zatvor, ali mu se nije moglo prići zbog visokog zida. Nastojali smo da odbijemo parmake, kako bi smo mogli pristupiti zatvoru. To nismo mogli uraditi jer bi se čula škripa i lomljava, te bi nas straža otkrila, pa sam dao prijedlog da pođemo u limarsku radnju Ornerà Begtaševića, koja se nalazila u Džamiji na Suhom dolu. Pošli smo Laća i ja, obili radnju, izvukli merdevine i ponovo se vratili. Kad smo došli pred zatvor pomoću merdevina Trbonja, Laća i ja smo se popeli na zid, dok su Ćimpa i Lugić ostali da drže stražu ispod zida. Merdevine smo unutra prebacili, te se spuštali u dvorište, da bi smo se mogli ponovo pomoću njih prebaciti napolje.

Prebacili smo se u dvorište i uputili se u pravcu zatvora. Popeo sam se Laci na ramena da kroz jedan prozorčić vidim ko se nalazi unutra, gdje je gorjela svijeća. Nismo mogli tačno vidjeti. Krenuli smo u pravcu vrata, misleći da su zatvorena, ali ona su bila otvorena. Ušli smo u unutrašnjost zatvora. Na vratima prve ćelije vidjeli smo veliki katanac, čija se lupa lako osjetila. Iz zatvora se čuo glas Hibe koja je pitala ko to otvara vrata, misleći da su došli ustaše obzirom da je bila ponoć. Laća je rekao: »Šuti, Safet je ovdje, došli smo da vas spasimo«. Pošto smo je oslobodili iz ćelije, zapitali smo za ostale drugove gdje se nalaze. Rekla nam je da su u prvoj ćeliji do nje. Ona je pomoću merdevina, skočila sa zida van dvorišta, u baštu. Mi smo nastavili akciju. Razbili smo i drugi katanac, ali je čuvar zatvora osjetio lupu, izleteo je i upitao ko to lupa. Ništa nismo odgovorili. Pošao je kroz hodnik u pravcu logora.

Iz ćelije su izašli svi zatvorenici i svi su napustili zatvor izuzev Mustafe Bojčića, Livnjaka i skojevaca. Mi smo ih naime vidjeli kako leže pokriveni jorganima, vrata su im bila otvorena, lampica im je gorjela, te smo smatrali da su i to politički zatvorenici.

Svi smo se prebacili preko zida zatvora i prešli Neretvu na istom mjestu gdje i naša grupa ranije. Nastavili smo put na Radavu, ispod mosta i krenuli u pravcu Ćelebića i Bunara. Izvršili smo podjelu oružja s kojim smo raspolagali. Dali smo bombe oslobođenima, a mi smo zadržali pištolje.

Ova akcija je izvedena uoči samog oslobođenja Konjica od strane Prve proleterske brigade.

OKOSNICA RAMSKOG NOP ODREDA

U samu zoru došli smo u Bunare, u Štab bataljona, gdje je nastalo veliko veselje i čestitanja. Odmah smo dobili nove zadatke u vezi našeg kretanja u pravcu Ostrošca. Formirana je jedna desetina, u kojoj se nalazio i Sabit Delalić, obzirom da je kao mještanin dobro poznavao teren. Spustili smo se više Ostrošca i uspostavili veze sa Faikom Alikadićem, Rasimom Idrizovićem i još nekima. Prema njihovim obavještenjima u Ostrošcu su se nalazili jedino žandarmi i nije bilo nekih većih neprijateljskih snaga. Naša grupa koja je brojala do 15 ljudi, prešla je Neretvu i zauzela Ostrožac. Žandarmi su pobjegli i nisu davali nikakvog otpora. Mi smo se ponovo vratili preko Neretve, preko mosta, da obavijestimo komandu bataljona o našem uspjehu. Tada se spustio čitavi bataljon, koji je brojao, otprilike, oko 100 ljudi.

U Ostrošcu smo se zadržali nekoliko dana, gdje je formirana i Komanda mjesta. Komandant sam bio ja. U isto vreme Prva proleterska brigada oslobodila je Konjic. Prilikom oslobođenja Konjica održan je velii miting pred zgradom današnje Skupštine opštine. Između ostalih govorio je Omer Begtašović - o ciljevima NOB-a, ulozi partizanskih snaga itd. Na mitingu su bili i članovi Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije: Aleksandar Ranković, Moša Pijade, Gojko Nikoliš i još neki iz institucija pri Vrhovnom štabu. Tom prilikom je s Prvom proleterskom brigadom pošao i dio Konjičana, među kojima je najviše bilo drugova sa područja Bradine i iz okoline. S Mostarskim bataljonom pošao je Meho Kajtaz, šef železničke stanice, dok su se povukli Omer i Nijaz Begtašević. Nijaz je krenuo u Konjic, a Omer se vratio u Bukovlje, na imanje svoje žene (tu je živio sve do 1944. godine, kada je ubijen od ustaških trupa).

Iz Ostrošca smo se povukli prema Bitovniji, a odatle u pravcu Prozora. Na Lugu niže Prozora smo se prikupili. Bilo je tu više jedinica. Na sastanku borcima je govorio Veselin Masleša.

Po naređenju Vrhovnog štaba koji je tada boravio u Seonici u kući Vejsila Uzunovića, da bi se odatle povukao u pravcu Šćita kod Prozora, izdvojena je jedna desetina sastavljena od boraca Mostarskog bataljona i Prozorske čete, gdje su se nalazili: Safet Alagić, Meho Pirola, Mustafa Osmić, Muharem Osmić, Fazlija Alikalfić, Sabit Delalić, Ahmet Hadžić i Niza Šarić. Zadatak je bio da formiramo Ramski partizanski odred - na području Neretvice i Rame. Morali smo mobilisati nove borce sa ove teritorije i držati istu u svojim rukama. Komandant odreda bio je Niza Šarić, a kasnije jedno kratko vrijeme Muharem Osmić. Ramski odred držao je veliki dio slobodne teritorije na području konjičkog i prozorskog sreza.

Prozor je poslije povlačenja proleterskih brigada za Bosnu ostao u rukama neprijatelja. Na ovom području zadržao sam se sve do četvrte neprijateljske ofanzive. Baš u toku ofanzive od Mehe Pirole dobio sam obavještenje da će izvjestan broj drugova ostati na ovom području, među kojima sam se nalazio i ja. Meho je tada bio sekretar organizacije KPJ na našem području. Nije prošlo ni nekoliko dana a odluka je bila izmijenjena: svi smo morali napustiti ovo područje, izuzevši Anđelka Tvrtkovića i Muharem Kičina, koji su ostali ovdje radi održavanje veze i ilegalnog rada.

Došao sam na Požetvu, više Jasenika, u kuću Dušana Koprivice. Domaćin kuće dao mi je vezu sa Anđelkom Tvrtkovićem, pa sam se s njima sastao.

Ponovo sam ostao na ovom području jer nisam znao da je odluka izmijenjena, jer mi je tako i Anđelko rekao. Mi smo na ovom području kasnije formirali jednu četu koja je brojala otprilike do 50 ljudi. Komandir čete bio je Sabit Delalić, a ja njen komesar. Tada se Delalić vratio iz Bjelimića, poslije prelaska partizanskih snaga preko Neretve na to područje. Partizanske snage nastavile su prodor za Crnu Goru i dalje, gde ih je zatekla peta ofanziva. Na ovom području ostali smo do jula 1943. godine. Prihvatili smo borce kao i ranjenike koji su se vraćali sa Sutjeske. Naša četa je kasnije prišla u Ramski odred, a zatim u 17. krajišku brigadu, koja je ušla u sastav 10. krajiške divizije V udarnog korpusa Slavka Rodića. Na ovom području sam ostao od kraja 1943. godine, kao obaveštajac na području Konjica - Prozora i Gonjeg Vakufa. Na toj sam dužnosti ostao do konačnog oslobođenja zemlje, a zatim sam bio načelnik OZN-e za srez Konjic.

MILAN Đ. SPREMO

BIOGRADSKA PARTIZANSKA ČETA

Ubrzo poslije događaja iz 1941. godine, u kojima je narod Nevesinja masovno učestvovao u borbi protiv ustaške vlasti, dolazi do formiranja čete narodne vojske u selima Lukavcu, Biogradu, Drežnju, Zovom Dolu, Odžaku i odreda »Bišina«, u kojem su se našli borci iz Biograda, Miljevca, Šehovića, Bojišta, Batkovića, Odžaka, Žuberine, Bukorića i nekih sela mostarske kotline.

Odluka CK KPJ od 4. jula 1941. godine, o dizanju opštenarodnog ustanka brzo se počela primjenjivati u nevesinjskom srezu. Neposredno poslije dizanja ustanka na terenu su se našli članovi KPJ: Brana Kovačević, Hido Bašagić, nešto kasnije i Milenko Šotra, Savo Medan, Života Neimarević, Karo Husković, Mahmut Đikić, Boro Balać, Savo Čolović, Dušan Konstantinović i drugi.

U masama se odvijao intenzivan politički rad i pripreme za formiranje SKOJ-eve i partijske organizacije, kao i partizanskih četa. Omladina je u tom pogledu bila najaktivnija. Održavali su se mnogi skupovi i sastanci. Ubrzo su formirane partizanske čete u Lukavcu, Drežnju, Biogradu, Bratču i Odžaku. U partizanskim četama vršilo se sređivanje redova, prikupljanje oružja i vršile su se pripreme za prve akcije protiv okupatora i ustaške vlasti. Već 7. decembra 1941. godine, partizanska

grupa sela Udrežnja, pod rukovodstvom Trifka Tamindžije, izvela je vrlo uspješnu akciju na komunikaciji Nevesinje - Mostar i tom prilikom je ubijeno 14, a zarobljeno 11 domobrana i zaplijenjeno 25 pušaka i više stotina metaka.

U selu Biograd, među njegovim žiteljima, imao je veliki uticaj Blagoje Parović, jer je rođen u ovom selu pa je sa pojedinim istaknutim ljudima povremeno održavao veze. Većina stanovnika, među njima i omladina Biograda se od početka opredijelila za borbu na strani Narodnooslobodilačkog pokreta. Sve pripreme za formiranje Prve partizanske čete su izvršene na vrijeme. 7. septembra 1941. godine, u šumi kod rodne kuće Blagoja Parovića, uz malu svečanost formirana je Prva biogradska gerilska (partizanska) četa. U četi je, već u prvim danima, bilo oko 60 dobro naoružanih boraca. Za komandira čete na demokratski način izabran je ugledni seljak, predratni knez Mirko Vučetić, a za političkog komesara radnik Rade Parović, rođeni brat Blagoja Parovića. U četi su izvršene pripreme i organizaciono sređivanje. Sa borcima se redovno prorađivala užička »Borba« i čitale su se radio-vesti. Tih jesenjih dana izvršene su obimne pripreme za akciju u cilju napada na ustaško-domobranske postaje NDH na komunikaciji Nevesinje - Mostar u oblasti planina Bišine i Grepka.

Bila je decembarska noć 1941. godine, snijeg je počeo da pada. Četa se okupila na zborno mjesto. Četa je bila sastavljena od omladinaca među kojima je bilo i iskusnih boraca koji su učestvovali u junskim ustaničkim danima 1941. godine. Niko od boraca nije znao pravac kretanja. Kolona je krenula šumovitim predjelima na prevoju Bukovice u pravcu Vilenjaka. Bili su u blizini vrhova Grepka, koji dominira Nevesinjem. Vladala je velika hladnoća, praćena vjetrom i vijavicom. Na ovako nepovoljnim uslovima, četa je zalutala ispod Grepka u šumi Bišina. Poslije napornog marša oko ponoći, 25. decembra 1941. godine, četa je stigla u selo Bukorići, u kojem je zanoćila. Četa je postavila straže i obezbeđenje da je neprijatelj ne bi iznenadio. U svitanje zore 25. decembra, sa borcima ustaničkog odreda »Bišina«, koji su se takođe našli u Bukorićima, izvršeno je posjedanje ceste Nevesinje - Mostar kod Šumarice i Terzića klanca. Italijani su iznenadili četu i odred »Bišina« izbivši iz pravca Nevesinja. Pošli su na čišćenje snijega vukući opremu, praćenu mehanizacijom. U to vrijeme su čekali kamione iz Mostara, jer je došlo obavještenje da stiže oružje za ustaški garnizon u Nevesinju. Oko Šumarice i Terzića klanca razvila se velika i neravnopravna borba. Biogradska partizanska četa i odred »Bišina« prihvatili su borbu sa mnogo jačim italijanskim snagama. Dok se vodila najteža borba, jedna domobranska kolona NDH krenula je sa Grepka u pravcu Crnog vrha. Tako je zaprijetila opasnost da partizanske jedinice budu potpuno uništene.

U Bukorićima je prije akcije dogovoreno da komandant odreda Dušan Brstina, objedini dejstvo ovih dviju jedinica. Dušan Konstantinović (član KPJ, poginuo u junu 1942. godine, kod sela Zijemlja, blizu Konjica) sa grupom boraca raspoređen je u kamenjaru preko puta Šumarice. Ova grupa zaustavila je italijansku kolonu koja je išla iz pravca Nevesinja. Dušan je prvi bacio bombu na kolonu. Kako su očekivani kamioni iz pravca Mostara, nije prekidana cesta jer je namjera bila da se ne onemogući ostali saobraćaj. Pod vrlo teškim okolnostima i izuzetno jakom neprijateljskom vatrom četa se morala povući. Nije bilo poznato koliko je neprijatelj imao gubitaka. Iz Biogradske partizanske čete poginula su četiri borca - Đorđe Spremo, zenički radnik i član KPJ, Aleksa Spremo, član KPJ, Nikola Spremo i Rade Fržović, a ranjen je Milan

Spremo. Iz odreda »Bišina« ranjen je Mihajlo Savić. U borbi protiv italijanske fašističke vojske izgubili smo četiri mlada, nezaboravna borca. To je bio težak i bolan udarac za četu i za narod ovog kraja.

Na području Nevesinja, krajem decembra 1941. godine i početkom januara 1942. godine, došlo je do otvorene političke podjele između partizana i četnika. Na teren stižu Dražini oficiri s namjerom da ojačaju pozicije poljuljane četničke organizacije. Draža Mihailović je postavio majora Boška Todorovića kao komandanta četničkog štaba za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Todorović je 4. januara 1942. godine stigao iz Foče sa velikom pratnjom u Gatačko - Nevesinjsku površ. Major Boško Todorović je zajedno sa Petrom Samardžićem, Jovanom Draganićem, Danilom Salatićem, Vladom Zečevićem, Vašom Gutićem i ostalim četničkim glavešinama, otpočeo pregovore sa Italijanima, u početku prikriveno, a kasnije otvoreno. Počinju da formiraju i svoje četničke jedinice. Partizanske snage su rasle, ali su ih ometali Todorovićevi i Samardžićevi četnici.

Glasovi o hrabrosti i junaštvu partizana čuli su se nadaleko. Po selima su kružile legende o čiči sa Romanije, Savi Kovačeviću i drugim junacima, o formiranju Operativnog partizanskog štaba za Hercegovinu (4. januara 1942. godine, u Lastvi trebinjskoj). Četnici i Italijani su, već u januaru 1942. godine, počeli da zaustavljaju partizanske kurire, plijene poštu, prijete ubistvima i paljenjem kuća. Na nevesinjski teren dolazi Prvi udarni hercegovačko-crnogorski partizanski bataljon, koji je predstavljao, vojnički i politički, veoma organizovanu borbenu jedinicu. Dolaskom Prvog udarnog bataljona, stolački i nevesinjski srez dobili su još oko 100 dobrih boraca. Prvi udarni bataljon je stupio na nevesinjski teren 3. februara 1942. godine. U noći između 19. i 20. februara 1942. godine Prvi udarni bataljon i nekoliko partizana iz Odžaka, Bratača i Drežnja, likvidirali su četnički štab na čelu sa majorom Boškom Todorovićem. Poginula su i dva člana ovog štaba: poručnik Jovan Mišeljić i profesor Nedeljko Jokanović. Od partizana je teže ranjen politički komesar Prvog udarnog bataljona Stevo Kovačević, a lakše četiri borca. Poginule su dvije žene iz mjesta koje su pomagale partizanima u ovom okršaju.

Nakon likvidacije majora Todorovića i razbijanja četničke organizacije na cijeloj teritoriji nevesinjskog sreza razvijena je široka politička aktivnost. Štab Prvog udarnog bataljona se drugi put sastao 28. februara 1942. godine, u zaseoku Ponor u kući Vidaka Kovačevića. Tom prilikom formiran je partizanski bataljon »Bišina«. U sastav bataljona ušao je odred bišina kao prva četa, partizanska četa Biograd, kao druga četa, kao treća, partizanska četa iz Drežnja, kao četvrta, četa iz Odžaka i Donjopoljska četa kao peta, a početkom aprila formirana je i Omladinska četa. Kao komandant bataljona »Bišina« postavljen je Dušan Brstina, koji se do tada proslavio u mnogim borbama protiv okupatora. Kao politički komesar izabran je Savo Čolović (ubijen 16. novembra 1944. godine od ustaša između sela Hamzića i Bukova, kod Širokog Brijega; proglašen za Narodnog heroja), kao zamjenik komandanta Rade Parović, kao zamjenik političkog komesara Četko Đerić (ubijen na zvjerski način od četnika ispod sela Bratača kod Nevesinja 31. januara 1943. godine), kao referent saniteta Sava Ivković i kao intendant bataljona Anđelko Perin.

U ovo vrijeme u selima se odvijao živ politički rad koji je rezultirao formiranje narodnooslobodilačkih odbora. Na teritoriji koju je kontrolisao bataljon Bišina, formiran je Opštinski narodnooslobodilački odbor za Biograd. U svim selima na slobodnoj teritoriji formiraju se aktivi

SKOJ-a, a ubrzo je formiran i Opštinski komitet SKOJ-a za opštinu Biograd, Opštinski odbor NOSOBiH-a i AFŽ-a.

U ovom periodu, na teritoriji Nevesinja, odigrali su se značajni politički događaji. Koncem marta u selu Džinova mahala formiran je Sreski narodnooslobodilački odbor za Nevesinje, jer se osjećala potreba da se objedini rad seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora.

U selu Lukavcu 22. aprila 1942. godine, održana je Prva sreska partijska konferencija za srez Nevesinje, na kojoj je, kao delegat PK KPJ za BiH, prisustvovao Vaso Miskin Crni. Nekoliko dana kasnije održana je i Sreska konferencija SKOJ-a. Svi ovi događaji imali su snažnog uticaja na razvoj i jačanje partizanskih jedinica na području Nevesinja, pa i bataljona »Bišina«.

Borbe koje su vođene na području Nevesinja, od početka marta do 2. juna 1942. godine, protiv Italijana, domobrana, ustaša i četnika povezane su sa akcijama bataljona »Bišina«. Ova jedinica naročito se istakla borbama u Kifinu Selu, Bratču, Bišini, napadima na žandarmerijske stanice Bakračuše, Nevesinja, Grepka, Bukovice i Biograda. Jedan dio boraca bataljona »Bišina« pod rukovodstvom pomoćnika komesara bataljona Ćetka Đerića, učestvovao je u borbama oko likvidacije ustaškog uporišta Borač, 17 - 20. aprila 1942. godine.

Većina boraca bataljona »Bišina« bila je postrojena ispred pećine Vranjača u selu Biogradu prilikom proslave 1. maja 1942. godine. Na velikom narodnom zboru govorili su Vaso Miskin - Crni, Vlado Šegrt, komandant Prvog udarnog bataljona, Dušan Brstina, komandant bataljona »Bišina« i Vojo Čolović, sekretar Narodnooslobodilačkog odbora za srez Nevesinje.

Koncem maja 1942. godine jake italijansko-četničke« snage krenule su iz raznih pravaca na slobodnu teritoriju Hercegovine, pa i na teritoriju koju je kontrolisao bataljon »Bišina«. Poslije teških neravnopravnih borbi, partizanske jedinice su se povukle u Bosnu, a bataljon »Bišina« je ostao u planini Sniježnici, potpuno odsječen od glavnih jedinica. U krvavim borbama oko Biograda, Udrežnja i Rabine, borci su, pokazali pravo junaštvo i požrtvovanost braneći svoje domove i slobodnu teritoriju. Pošto se bataljon nije mogao probiti do glavnih snaga partizanskih jedinica u Bosni, to je partijsko i bataljonsko rukovodstvo odlučilo da se većina boraca vrati svojim kućama, s tim da i dalje nastavi sa radom za NOP, jer se s pravom očekivao povratak naših jedinica iz Bosne. 2. VI 1942. godine, oko 18 časova, u planini Sniježnici je savijena bataljonska zastava i bataljon »Bišina« prestao je da dejstvuje kao organizovana vojna jedinica.

Na teren su upućeni mnogi članovi SKOJ-a i KPJ. Bataljon »Bišina« bio je sveden na grupu od 32 borca koja je nastavila rad i borbu pod vrlo teškim okolnostima, sve do 6. I 1943. godine, odnosno do formiranja bataljona Iskra. Narod ustaničkog sela Biograda i drugih sela u kojima je djelovao i vodio borbu bataljon »Bišina«, u čijem je sastavu bila i Biogradska četa, sjećaće se dugo junačkih podviga boraca tog bataljona koji je nanio mnoge gubitke Italijanima i njegovim slugama, te mnogo doprinio razvoju NOP-a na terenu Nevesinja 1942. godine.

Biogradska partizanska četa, formirana 28. II 1942. godine, ušla je u sastav partizanskog bataljona »Bišina« kao njegova druga četa, dok je prva četa bila udarni ranije formirani odred »Bišina«. Borci Biogradske partizanske čete isticali su se u mnogim borbama za oslobođenje zemlje. Selo Biograd, rodno mjesto Blagoja Parovića, člana CK SKJ, komesara XIII internacionalne brigade, koji je junački poginuo na madridskom frontu 6. VII 1937. godine u odbrani mlade španske republike,

dalo je svoj doprinos NOP-u sa svojih 87 boraca i žrtava fašističkog terora, a time je doprinijelo pobjedi Revolucije u našoj zemlji. Ovo selo je u toku NOR-a nekoliko puta do temelja spaljivano i uništeno, ali neprijatelj nije mogao ubiti patriotska osjećanja i borbeni duh stanovništva ovog krševitog, ali junačkog kraja.

MARKO D. MRKOV1Ć

U ŠTABU BATALJONA »BIŠINA«

Ubrzo poslije formiranja partizanskog bataljona »Bišina« došao sam na dužnost u njegov Štab. Tu mi je rečeno da sam postavljen za sekretara Štaba, nakon odlaska Mirka Brenja. Nije mi bliže objašnjeno koje ću psolove izvršavati, niti sam u tom smislu postavljao pitanja. Rečeno mi je da će mi komandant bataljona Dušan Brstina i politički komesar Savo Čolović određivati zadatke i to mi je bilo dovoljno.

Štab je bio smješten u Biogradu, zaseoku Ponor, u kući Vidaka Kovačevića. Za ratne uslove to je bio lijep objekat sa više pratećih zgrada, pojatom u kojoj smo spavali, zgradom u kojoj je bilo smješteno obezbjeđenje i dr. Za potrebe Štaba koristili smo prostoriju na spratu, dovoljno prostranu za rad. Tu smo, osim sa prekidima u vrijeme vođenja borbi na Bukvici ili drugdje u blizini Štaba, boravili sve do treće neprijateljske ofanzive, odnosno do rasformiranja bataljona. Vrlo često su nas nadlijetali italijanski avioni, bombardujući Štab i prostor oko njega, ali nismo imali gubitaka ni većih šteta.

Štab je raspolagao pisaćom mašinom, šapirografom i drugim materijalom (hartija, indigo i dr.). Drugih materijalno-tehničkih sredstava za rad nismo imali. Ova sredstva smo dobijali, uglavnom, od naših aktivista iz Nevesinja, iz Mostara, a dijelom je bio materijal zaplijenjen od neprijatelja.

Posebnih kriterija o vršenju štapskih poslova i zadataka sekretara Štaba nije bilo, pa se radilo u skladu sa potrebama koje je diktirala situacija.

Poseban »problem« bio je što su komandant i politički komesar bataljona premalo boravili u Štabu. Većinom su bili na terenu na položaju sa jedinicama u vrijeme odvijanja borbi, i organizovanja akcija u kojima je učestvovao narod. Cilj akcija je bio da se svi ljudi na određen način uključe u oružanu borbu protiv neprijatelja i u izvršavanje drugih zadataka od interesa za NOB. U tome su komandant i komesar bataljona bili veoma angažovani. S vremena na vrijeme su navraćali u Štab, da bi primili prispjelu poštu, da bi se upoznali sa prispjelim informacijama i slično. Izuzetno važnu poštu slao sam im na teren. Djelovali su dinamično, operativno, rješavali su probleme, na licu mjesta. Partijsko-politički rad je bio izuzetno dobro organizovan, iako je broj članova KPJ bio relativno mali. Rad je bio zasnovan na politici KPJ, jačanju bratstva i jedinstva, kontinuiranom izvođenju akcija protiv okupatora, raskrinkavanju narodnih izdajnika itd. Pri tom je borbeno raspoloženje naroda tog područja, bez obzira na sve teškoće i neizvjesne situacije, bilo izvan-

redno. Zahvaljujući radu Štaba bataljona odvijao se veoma intenzivan život i rad, u jediicama i pozadini.

Redovne aktivnosti sekretara Štaba su se postepeno uobličavale, ali su se javljale i nove dužnosti. One su dolazile sa obogaćivanjem funkcija Štaba koje ne spadaju u okvire pitanja i problema oružane borbe, političkog rada i slično, za što su neposredno bili odgovorni komandant, odnosno politički komesar bataljona. U Štabu sam se nalazio neprekidno, danonoćno, sa grupom boraca, skojevaca koji su obezbjeđivali funkcionisanje komandovanja.

Dao bih jednu uopštenu prestavu o našem bataljonu kao teritorijalnoj jedinici, što je činjenica koja je uslovljavala i neke funkcije Štaba, pa i zadatke njegovog sekretara.

Bataljon »Bišina« kao teritorijalna jedinica, vezana je za određeni prostor, i pored vojno-operativnih zadataka (oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, zaštita teritorije i stanovništva i dr.), imao je i neke vojno-pozadinske funkcije, što je bilo primerno za taj period razvoja NOB-a. Š tim u vezi bili su posebno naglašeni zadaci bataljona koji su se odnosili na kontrolu teritorije. Bataljon je, preko Štaba, obavljao i određene poslove koji su se odnosili na agitaciju i propagandu na cijelom prostoru koji je posijedao. Posebna briga Štaba bili su poslovi tehničkog obezbeđenja komuniciranja sa drugim štabovima, posebno onim za sjevernoistočnu Hercegovinu (u čijem je sastavu bio bataljon) i sa drugim političkim i vojnim faktorima NOB, zatim sa pojedincima sa posebnim zadacima na teritoriji koju je kontrolisao neprijatelj i slično. U vezi sa tim je, pored ostalog, trebalo obrađivati dokumenta i izveštaje, organizovati prijem i otpremu pošte i, zavisno od specifičnosti zadataka, vršiti izbor i angažovanje kurira i dr.

Više vojno-pozadinskih funkcija našeg bataljona, a naročito zadovoljavanje materijalnih potreba, prije svega ishrana jedinica dok su na položajima - vršeno je na licu mjesta, uz pomdć stanovništva. To je bio, uglavnom, zadatak komandira. Naš štab se angažovao i na prikupljanju i raspodjeli artikala za ishranu stanovništva koje nije imalo sredstava za život, a takvog je bilo sve više. Na.tome su posebno radili zaduženi članovi KPJ i organizacija Opštinskog kómitta KPJ. Nema potrebe da se o tome šire govori, jer su sé ti poslovPuglavnom odvijali izvan Štaba. Treba nešto više reći o načinu kontrole teritorije u smislu stalnog uvida u stanje, što se posebno odnosi na kretanje na tom prostoru. Bio je to izuzetno važan zadatak, jer jé neprijatelj, u okviru obaveštajnog rada, težio da dođe do važnih podataka, što je trebalo onemogućiti. Kontrola teritorije bila je zadatak jedinica bataljona, ali i cijelog naroda. Tako su se u Štab svakodnevno slivali veoma značajni podaci i informacije, što sam primao, evidentirao, i u određenim hitnim slučajevima obavještavao komandanta, odnosno komesara; o tome. Štab je i neposredno odlučivao o tim pitanjima. Na primjer, ako je neko želio da se udalji iz mjesta življenja, posebno ako je odlazio u mjesta izvan prostora koji je kontrolisao bataljon - morao je da traži propusnicu od Štaba. To je bio moj posao, i o tome se vodila posebna evidencija. Karakterističan je bio sadržaj propusnice; pored dozvole za odlazak, u njoj je sadržan i zahtjev da se licu na čije ime oglasi propusnica, u slučaju potrebe, pruži pomoć. To je bila neophodna mjera kojom su se štitili tajni podaci, naročito o vojnoj organizaciji, životu i radu na slobodnoj teritoriji.

Što se tiče mojih zadataka, bilo je osobito interesantno iščekivanje pregleda vijesti i drugog materijala koji nam je, uglavnom, dostavljao Operativni štab. Vijesti o vojno-političkoj situaciji u svijeti i o razvoju NOP-a, pristizali su najčešće jednom sedmično. To su bili naši osnovni

izvori informacija i veza sa svijetom, jer na cijelom prostoru nismo imali ni jedan radio-prijemnik. Vijesti je trebalo prekucati, umnožiti, pa ih zatim slati na teren. Pitanje distribucije vijesti i drugog materijala na slobodnoj teritoriji nije prestavljalo problem. Međutim, materijale je trebalo dostavljati i na teritoriju koju je kontrolisao okupator, pa smo tražili načine da izvršimo dostavu u sela u neposrednoj blizini grada, u grad, i šire - u Gornje nevesinjsko polje i dr. Pored vijesti, umnožavani su i drugi materijali, najčešće o uspjesima partizanskih jedinica na području Hercegovine, Crne Gore i u drugim krajevima naše zemlje. Konkretno su navođeni postignuti uspjesi, gubici neprijatelja, podvizi partizanskih jedinica, grupa ili pojedinaca. To su za ono vrijeme bili izvanredno osmišljeni tekstovi, po sadržini i formi (pripremani su u Tehnici Operativnog štaba).

Štab je bio centar okupljanja jednog broja omladinaca i omladinki, tada članova SKOJ-a. Zajedno sa drugim omladincima Biograda, razvijao sam brojne aktivnosti. Za svoju aktivnost i ideje koje su davali, dobijali su priznanja Opštinskog komiteta KPJ, a posebno komandanta i političkog komesara bataljona. Za svoj rad su imali njihovu punu podršku.

U okviru svojih aktivnosti organizovali smo razne kulturne priredbe na kojima smo recitovali rodoljubive pjesme, pjevali revolucionarne pjesme, a posebno su popularni bili tekstovi poznatog »vrapca« koje smo sami pisali. Često su se naši kulturni susreti pretvarali u narodno veselje.

Štab bataljona »Bišina« je djelovao kao svojevrsno agitaciono-propagandno tijelo. Prihvatan je i cijenjen ne samo kao komanda borbenih jedinica već i kao pravo narodno vojno rukovodstvo, jer je širina njegovih zadataka umnogome prevazilazila okvire naše ondašnje vojne organizacije.

DR VOJO ĐUKANOVIC

ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE I HERCEGOVINI

Da bi se što uspešnije odvijala borba protiv okupatora i njegovih slugu i što bolje usklađivala dejstva hercegovačkih i crnogorskih partizana, 4. januara 1942. godine formiran je Operativni štab za Hercegovinu. Njegovo sjedište je u početku bilo u Lastvi kod Trebinja. Komandant novoosnovanog štaba je bio Sava Kovačević. Sa njim sam bio od 13. jula 1941. godine na terenu Banjana i Grahova. Tražio je da odmah poslije formiranja Štaba u Lastvi napustim teren Crne Gore i preuzmem funkciju referenta saniteta Operativnog štaba za Hercegovinu. To je bio nastavak moga rada koji je otpočeo pružanjem pomoći preživjelima u Koritskoj jami, organizovanjem zaštite zdravlja stanovništva Hercegovine u zbjegovima, organizovanjem zdravstvene službe u hercegovačkim i crnogorskim jedinicama na prostoru Trebinje - Bileća i u borbama nä Klobuku kod Lastve, na Mosku itd.

Rad saniteta se u početku svodio na organizovanje zdravstvene službe i zaštite u četama i novoformiranim bataljonima, liječenje naših ranjenika, organizovanje zdravstvene zaštite i lečenja zarobljenih italijanskih boraca, a istovremeno se razvijao i rad na zaštiti zdravlja stanovništva.

Rad je bio naročito intenzivan u januaru i februaru 1942. godine, uporedo sa razvijanjem sve snažnijih i organizovanijih borbi partizanskih jedinica na području trebinjskog sreza. U svim četama držana su predavanja o higijeni i čuvanju zdravlja, o samozaštiti i borbi protiv zaraznih bolesti, naročito pjegavca i crijevnih oboljenja, kao i prvoj pomoći, izvlačenju i transportu ranjenika. Veliku pomoć i značajan udio u organizovanju ovog rada dao je drug Tripo Vujačić iz Vilusa, koji je prije rata završio sanitetsku vojnu školu pa je, pored lične hrabrosti i zalaganja, imao i solidno znanje.

Snabdijevanje lijekovima, zavojnim i ostalim sanitetskim materijalom vršeno je uglavnom na dva načina. Komunisti, skojevci i drugi patrioti su, putem organizovanih kanala i veza, slali razne materijale i lijekove na slobodnu teritoriju. Drugi izvor su bili sami Italijani. Skoro u svim borbama dolazili smo do raznih vrsta lijekova koje smo organizovano koristili za potrebe vojske i naroda.

13. januara 1942. godine održan je sastanak sa predstavnicima italijanske komande iz Trebinja kod Gvozdenog mosta na putu Trebinje - Lastva. Naši predstavnici su bili Sava Kovačević, komandant Operativnog štaba, Petar Ilić (Drapšin), politički komesar Operativnog štaba, Savo Orović, vojni savetnik, Vlado Šegrt, komandant bataljona »Luka Vukalović«, Petar Božović (Vojo Popović), komandant sektora Trebinje - Dubrovnik, dr Vojo Đukanović, referent saniteta Operativnog štaba za Hercegovinu, i predsednik Opštinskog NOO Lastva Marko Sredanović.

Na sastanku smo kategorično zahtijevali da napuste našu zemlju i predaju municiju i cjelokupno oružje i da nam odmah dostave sanitetski materijal (prema spisku koji sam ja napravio) za liječenje ranjenih i bolesnih zarobljenika. I ovo je bio jedan od načina prikupljanja materijala, jer je daleko više traženo nego što je trebalo za potrebe liječenja italijanskih zarobljenika.

Rad u narodu je bio od posebnog značaja. Uslovi života i rada su bili veoma izmijenjeni. Jedan dio naroda je morao da napusti svoje domove, naročito one porodice koje su stanovale pokraj puteva da bi izbvjegle teror i pljačku okupatora, odvođenje u logore i ubijanja. Mukotrpni život stanovništva motivisao ih je da se organizuju i pomažu jedan drugom da bi preživjeli teške ratne uslove. Stanovništvo je, pored toga, davalo doprinos u ishrani partizanskih jedinica. Veze sa Trebinjem i Bilećom su bile slabe te nabavka artikala neophodnih za ishranu i zdravlje bila je svedena na minimum. Ovi uslovi zahtijevali su i veću solidarnost i rad na savlađivanju svih teškoća.

Radi unaprijeđenja i zaštite zdravlja stanovništva, na seoskim sastancima i prilikom obilaženja naselja, davali smo savjete i uputstva za unaprijeđenje higijenskih uslova života u tim teškim i složenim uslovima, za izgradnju klozeta, uređenje kuća i dvorišta, pravljenje kreča i korišćenje živog kreča za ubijanje zaraznih klica u izmetu, pravljenje sapuna od domaćih materijala, borbu protiv vašljivosti i liječenje svraba, pravljenje lijekova protiv svraba od domaćeg materijala i niz drugih sličnih mera. Započeli smo rad na stvaranju zdravstvenih sekcija, sastavljenih pretežno od omladine, organizovanih jedinica i snaga za rješavanje zdravstvenih i socijalih problema u selima i zaseocima.

Ovaj rad je bio najaktivniji u području Lastve, Dubočana, Moskog, Ljubomira i na dijelovima slobodne teritorije prema Bileći.

U januaru 1942. godine, pošavši u obilazak bolnice Orjenskog bataljona, koju je vrlo uspješno vodio dr Jovan Bijelić, obišao sam Zubce. Sa Spasojem Spaićem, političkim rukovodiocem tog kraja, razgovarao sam o izgradnji plana i programa zaštite zdravlja, kako za operativne jedinice tako i za stanovništvo u opštini Zubci. Tada sam se susreo sa Dragicom Pravicom, sa kojom smo raspravljali o mnogim pitanjima koja se odnose na zdravstvenu službu i zaštitu na područje Šume (područje između Dubrovnika i Trebinja).

U tom nije bilo većih zdravstvenih problema, ali se razvijala izuzetno velika zdravstvena aktivnost koja se oslanjala na samozaštitu i mere za unaprijeđenje i zaštitu zdravlja naroda. Mnogo toga je nedostajalo, u prvom redu lijekovi, hrana, odijelo i obuća, ali to nije uništilo visoki moral, spremnost i snagu naroda i vojske da se suprotstave svim neprijateljima i nedaćama.

Sa razvijanjem borbe na području Nevesinja, ukazala se prijeka potreba da se tu formira bolnica. Ovo pitanje je postalo važno naročito poslije borbi u Kifinom Selu (20. i 21. februara 1942. godine) u kojem su poginuli poznati četnički komandant major Todorović i još dva četnička rukovodioca. Tom prilikom su ranjeni politički komesar Prvog udarnog bataljona Stevo Kovačević i nekoliko naših boraca. Odlukom Operativnog štaba otišao sam u nevesinjski srez i osnovao bolnicu u selu Gornji Drežanj. Sa mnom su pošle Dara Kovačević i Milosava Aleksić iz Lastve, a u Gornjem Drežnju su nam se priključile Ljubica Ivković, u svojstvu ekonoma, i njena sestra Štaka. Vasilija Đurasović, Jovanka Vuković, Njega Šiljegović i Milica Covilo. U bolnici smo liječili sve lakše i teške ranjenike, ne samo Prvog udarnog bataljona i drugih jedinica nevesinjskog sreza, nego i bolesne i ranjene iz okolnih srezova. Pored toga, iz bolnice smo razvijali rad na zdravstvenoj zaštiti po selima, naročito u Slatu, Biogradu, Donjem Drežnju, Zovom Dolu i drugim selima. Oko 14. aprila 1942. godine, u bolnicu je došao Safet Mujić i zamijenio dr Đukanovića, koji je, sa Vasilijom Đurasović otišao u selo Jugovići da organizuje bolnicu za prijem i liječenje ranjenih u borbi za oslobođenje Borča.

Napad na Borač je bio 17. aprila 1942. godine. Borba je trajala oko dva dana i u bolnicu je došlo oko 100 ranjenika. Jedna polovina je zadržana na duže liječenje, drugi dio je odmah poslije ukazivanja pomoći poslat u bataljon i čete u kojima im je ukazivana dalja pomoć, a jedan broj je smješten po selima i povremeno je dolazio na preglede, previjanja i liječenje. Jedan od najtežih ranjenika bio je Dukica Grahovac, zamjenik komandanta Severno-hercegovačkog odreda, koji je u toku borbe i transporta inficiran gasnom gangrenom.

Zbog opasnosti da bolnica bude bombardovana i da bi se organizovao neometan rad na primanju i liječenju novih ranjenika, Operativni štab je krajem aprila naredio da se bolnica preseli u selo Izgore. Transport ranjenika organizovan je uz pomoć mještana iz Jugovića i okolnih sela. Jedan broj ranjenika mogao je da ide pješke, drugi je transportovan konjima, a najteži ranjenici su transportovani saonicama, na veoma udobnim dušecima koje smo dobili od stanovnika Fojnice i okolnih sela.

Bolnica u Izgorima bila je smještena u školi. Tu su uslovi za liječenje i rad bili izvanredno dobri. Narod Gacka, a posebno Izgora i Čemerna, uradio je sve što se moglo učiniti da bi se obezbijedili što bolji uslovi za rad bolnice. Hrana je bila po količini i kvalitetu izuzetno do-

bra. Velike količine hrane dobijene su poslije oslobođenja Borča, iz neprijateljevih rezervi koje su bile znatne. Bolnica u Izgorima, postepeno se osposobljavala za potrebe liječenja boraca proleterskih jedinica. Naime, u njoj se liječio znatan broj ranjenika Prve i Druge proleterske brigade (ranjeni u borbi u Gatu). Tada su prvi put uspostavljene veze sa sanitetom Vrhovnog štaba i njegovim rukovodiocem dr Gojkom Nikolišem, referentom saniteta Prve proleterske brigade Božom Božovićem i hirurgom dr Đovanijem Bavom, koji nam je, kao zarobljenik, pomagao u rješavanju složenih problema. Bava je operisao Dukicu Grahovca i Ljubicu Ivković, koji su u Izgorima i umrli.

U tzv. trećoj neprijateljevoj ofanzivi, početkom juna 1942. godine, završio se rad ove bolnice. Rad na unapređenju i zaštiti zdravlja naroda i vojske, koji je počeo u Lastvi i trebinjskom srezu, sa istim intenzitetom je nastavljen u Nevesinju i Gacku.

RAJKO VUKOJE

RAĐANJE NARODNE VLASTI

Prvi seoski narodnooslobodilački odbori (NOO) u bilećkom kraju birani su demokratskim putem - na skupu čete koja je u prvim danima borbe predstavljala vrstu seoske skupštine. Pored boraca čete izboru su prisustvovali stariji ljudi, žene i omladina iz sela. Sve važnije odluke odbori su donosili na skupovima seljaka čiju su teritoriju »pokrivali«. Kada bi se čete razvile, na njihovom području mogla su biti dva pa i više odbora. Tada je dio čete sa ostalim seljacima sačinjavao skupštinu seoskog NOO. Već u prvim danima djelovanja seoskih NOO, narod je vidio i osjetio da je to njegova vlast i da se ona, u biti, razlikuje od one stare nenarodne vlasti.

Opštinski i sreski NOO i Odbor za Hercegovinu birani su putem delegatskih skupština i to: opštinski putem delegata koji su predstavljali seoske NOO, sreski putem delegata koji su prestavljali opštinske i seoske NOO, a Odbor za Hercegovinu putem delegata seoskih i opštinskih NOO. Delegatskim skupštinama prisustvovale su i mase građana, na primjer izboru Odbora za Hercegovinu, izvršenom u Berkovićima 17. aprila 1942. godine, prisustvovalo je blizu 2.000 omladine i građana, berkovićke, divinske i još nekih susjednih opština. Početkom maja taj odbor će dobiti naziv Oblasni NOO. Izboru Odbora za Hercegovinu nisu prisustvovali delegati gatačkog sreza; toga dana bio je napad na Borač i oni su bili angažovani na drugim zadacima.

U Hercegovini je tada bilo izabrano i djelovalo je oko 180 seoskih, 25 opštinskih i 7 sreskih NOO. Za vrijeme priprema za izbore i poslije izbora NOO za Hercegovinu vršeni su reizbori u nekim seoskim odborima, tako da su nesigurni članovi, kao i oni koji su bili neaktivni u radu odbora, zamijenjeni novim odbornicima. Isto tako, neki seoski NOO povećali su broj svojih članova, a u nekim selima gdje ih ranije nije bilo izabrani su odbori. Skoro u svim gradovima i u nizu neoslobođenih mjesta, izabrani su ilegalni NOO. Naročito poslije izbora Oblasnog NOO za Hercegovinu, nastupio je period aktivnosti i razvoja NOO na području Hercegovine.

Tokom svog razvoja NOO su sve više dobijali na značaju i bavili se onim pitanjima koja su interesovala selo i grad u vremenu razvoja vojnih jedinica i jačanja NOP-a uopšte, razvoja organizacije narodne omladine, AFŽ-a i dr. O tome koja su pitanja rešavali NOO svjedoči i prvi značajni dokumenat NOO za Hercegovinu izdat 28. aprila 1942. godine. On svim sreskim i opštinskim NOO dostavlja »Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora«, donetih na Skupštini 17. aprila, gdje je pisalo da sreski, odnosno opštinski narodnooslobodilački odbori treba odmah da pristupe, u koliko to već nisu učinili:

»1. Organizovanju STALNIH NARODNIH STRAŽA u svim selima, koje će vršiti kontrolu kretanja stranaca, švercera i besposličara po selu. Seoski narodnooslobodilački odbori ne smiju dozvoliti besposličarenje u selu.

2. Organizovanju ANALFABETSKIH TEČAJEVA u svim selima. Tečajevima ne moraju rukovoditi stručna lica, ako ih nema.

3. Osnivanju REZERVI NAMIRNICA I DRUGIH POTREBA za vojsku sakupljanjem dobrovoljnih priloga i rekvizicijom. Na isti način narodnooslobodilački odbori će se starati o ishrani sirotinje, izbjeglica i pogorelaca.

4. Osnivanju ZDRAVSTVENIH KOMISIJA po svim selima koje će sa jednim seoskim odbornikom obilaziti bar jedanput nedeljno sve kuće u selu. Kuće se moraju češće krečiti. Svaka kuća mora imati nužnik. Naročitu pažnju treba obratiti na održavanje čistoće i izbora odakle se pije voda i cisternu za vodu (čatrnja). Za svaku nečistoću bilo u kući ili oko kuće i za vašljivost, narodnooslobodilački odbori će kažnjavati globama ili prisilnim radom. Opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori organizovaće popularna predavanja o čistoći i zaraznim bolestima. Odbori će se starati o nabavkama sapuna i osnivanju radionica za pravljenje istog.

5. U vinogradarskim krajevima NOO treba da se blagovremeno postaraju o nabavkama plavog kamena i sumpora, a u koliko se ne bi moglo nabaviti dovoljne količine - da se pribjegava drugim načinima zaprašivanja za obradu loze.

6. U krajevima u kojima se sadi duvan treba nastojati da ga se zasadi što više, jer će se proširenjem i spajanjem slobodnih teritorija stvarati sve veće i sve bolje mogućnosti za njegovanje istog.

7. Narodnooslobodilački odbori treba da pristupe pribavljanju i nabavkama hartije i ostalog kancelarijskog pribora i sanitetskog materijala, sapuna i svega drugog u čemu narod na teritoriji oskudijeva. NOO treba da shvate od kolike su važnosti po današnju borbu ovi artikli, kojih je svakim danom sve manje, a potrebe sve veće.

Opštinski narodnooslobodilački odbori će, preko sreskih NOO, podnositi izveštaj o urađenom po gornjim tačkama.

Da bi se imao jasan pregled ekonomskog, privrednog, prosvjetnog i zdravstvenog stanja, kao i dosadašnjeg rada narodnooslobodilačkih odbora, potrebno je, u cilju preduzimanja planskog rada u tim pravcima, da se ovom odboru dostave sledeći podaci:

I O IMOVNOM STANJU

1. Broj domova
2. Borj članova porodice
3. Količina žita (i vrste)
4. Količina krtole
5. Broj sitne stoke
6. Broj goveda (volova i krava posebno)
7. Broj konja
8. Količina duhana
9. Broj porodica koje nemaju žita ni stoke
10. Broj porodica, koje nemaju žita, a imaju stoke.

Gore navedene podatke opštinski narodnooslobodilački odbori dostaviće ovom odboru, preko sreskih NOO. Ako su podaci ranije prikupljeni mora se označiti vrijeme kad su prikupljeni.

Gornji podaci treba da obuhvate sumarni pregled imovnog stanja na području pojedinih opštinskih NOO.

II STANJE FONDOVA:

1. Količina životnih namirnica (žito, krtola, so, duhan, meso): odjeće, obuće, kao i drugog čime raspolažu seoski, opštinski i sreski NO fondovi.

2. Količine do sada izdatih namirnica i drugog iz NO fondova.

3. Količine pisaćeg i drugog kancelarijskog materijala kojim raspolaže narodnooslobodilački odbor.

III OBRADA ZEMUE:

1. Površina obrađene zemlje (u kilima usjeva bijelog žita ili u dulumima) a) pod bijelo žito; b) pod kukuruz; v) pod krompir;
2. Koliko će se još zemlje zasejati, odnosno zasaditi.
3. Površina zemlje koja je obrađena kolektivno (kolektivno se obrađivala napuštena zemlja u muslimanskim selima, prim. R.V.).

IV PROSVJETNI, KULTURNI, POLITIČKI I ZDRAVSTVENI RAD NOO:

1. Broj do sada održanih priredaba, zborova i predavanja koja su pripremali NOO.
2. Broj čitaonica i kulturnih domova;
3. Broj zidnih novina, koje izdaju NOO:
4. Broj nepismenih (od toga omladinaca);
5. Broj svrabljivih.

Osim toga, opštinski NOO će dostaviti podatke o broju učitelja, profesora, poljoprivrednih stručnjaka, majstora, specijalista itd. i njihove sadašnje funkcije. Gornji izveštaj će opštinski NOO podnijeti ovom odboru preko sreskih NOO.

Osim toga, opštinski NOO podnosili su svakih petnaest dana pismene izveštaje o svom radu, preko sreskih NOO, ovim redom:

1. Kulturno prosvetni rad
2. Obrada zemlje i stanje usjeva,
3. Stanje fonda i ishrana vojske i siromašnih
4. Vojne rezerve u fondovima
5. Zdravstveni rad
6. Narodne straže
7. Izrečene kazne
8. Razno.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR
-' HERCEGOVINE«.

U početku, sreski NOO prvenstveno su trebali da snabdijevaju vojsku hranom i ostalim potrebama (odjećom, obućom i si.). Na pojedinim mjestima osnivani su narodnooslobodilački fondovi (NOF). U prvo vrijeme nisu stvarani magacini, jer za to nije bilo potrebe. Odbornici su, u dogovoru sa domaćinima, raspoređivali po kućama na ishranu i prenoćište kurire, terenske radnike ili grupe partizana. Nisu bili rijetki slučajevi da su seljaci sami dolazili i prijavljivali odboru koliko lica mogu primiti na hranu i prenoćište. Odluke su odbori donosili kolektivno, a sve važnije na zajedničkim sastancima odbora i seljaka. U saglasnosti sa seljacima, donošene su odluke kada je trebalo obezbijediti hranu i smeštaj za veće grupe ili vojne jedinice, obraditi zemlju, ili dati pomoć onima koji nisu imali hrane za familiju. Odbori su radili vrlo pravično i odgovorno i njihov rad seljaci su cijenili i poštovali. Ukoliko bi neki seljak dao prigovor na odluku odbora, o tome bi se razgovaralo na sastanku odbora i birača. Zajedničko rešenje bilo je poštovano.

Početkom 1942. godine počeli su da se organizuju magacini NOF-a u nekim seoskim, a gotovo obavezno u opštinskim, sreskim i NOO za Hercegovinu. To je bio period kada su iscrpljene zalihe hrane u većem delu seoskog stanovništva i trebalo je davati sledovanje onima koji su ostali bez hrane i zaliha ma koje vrste. Tada je većina seoskih odbora apelovala na imućnije seljake da pomognu svojim komšijama. Solidarnost je bila na visini i pomoć nije izostajala. Međutim, počeo je da se osjeća strah od gladi. Neki imućniji seljaci prikrivali su izvjesne količine svojih zaliha žita i ostalih namirnica. U nekim selima seoski NOO formirali su komisiju od svojih birača, u koje je ulazio i po jedan član odbora, koje su pregledale zalihe prehrambenih artikala. Bilo je slučajeva na područjima srezova da su komisije pronalazile sakriveno žito i jedan dio odbori su oduzimali. Seljaci nisu reagovali i prigovarali odlukama odbora. Naprotiv, to se pozitivno odrazilo među masama i većina onih

kojima je dio pronađenog žita oduzet priznavali su pravednost rada odbora u tim uslovima. Neki su govorili kako se stide svog postupka i opravdavali su odbor koji je tako postupio i sakriveno oduzimao. Tako su reagovali svi koji su se u potpunosti oprijedelili za NOP. Međutim, neprijateljski raspoloženi prema NOP-u, ukoliko im je pronađeno skriveno žito ili im je određeno da daju izvjesne količine žita, koristili su to u svojoj propagandi da ih odbori pljačkaju i slično.

Rade Radmilović iz Baljaka bio je jedan od bogatijih seljaka u bilećkom srezu. Bez znanja seoskog NOO nabavio je 14 kg duvana, dajući za to žito. To je bila trampa koja se mogla obavljati samo preko NOO. Naime, šverc i ilegalna preprodaja bili su zabranjeni. Za takav nedozvoljeni postupak Sreski NOO ga je saslušao i organizovao suđenje. Predsednik suda bio je član Sreskog NOO, Spaso Popadić. Rade je osuđen materijalno da NOF-u preda jednog vola, od oko 130 kilograma mesa (imao je više volova). I pored kazne Rade i njegova porodica korektno su se držali i tada i do kraja rata, bili su za partizane i pomagali NOF." Kada su četnici došli i zauzeli vlast, pokušali su da u svojoj propagandi iskoriste slučaj Radovog kažnjavanja, a on im je odgovorio: »Kaznili su me što nisam poštovao pravedne odluke«. Poslije ovakvog odgovora kaznili su ga da pripremi dobar ručak za 25 četnika što je morao da izvrši.

Opštinski NOO na Divinu raspolagao je sa pouzdanim podacima da je kod Mitra Radovanovića, bivšeg trgovca, skrivena veća količina tekstilne robe i drugog materijala. Pozvan je u odbor. Zatraženo je da prijavi skrivenu robu i preda je odboru, da bi se koristila za potrebe NOB-a, a sam odbor bi mu izdao priznanicu koja bi sadržala obavezu o nadoknadi poslije oslobođenja. Mitar nije priznao da ima skrivenu robu. Formirana je komisija u koju su ušli i neki njegovi prijatelji. On ni kojnisiji nije priznao da ima sakrivenu robu. Onda je ona pristupila zadatku i u zabetoniranoj cisterni (podrum pregrađen u kuću, u jednom dijelu cisterna za vodu, a u drugom skriveni magacin u koji se ulazilo iz sobe) pronašla nekoliko desetina hiljada metara tekstila-botane i drugog materijala i namirnica. Sva roba je oduzeta i predata u magacine NOF-a. Sreski NOO dio tekstila je raspodijelio opštinskom NOO, a dobar dio dobio je Operativni štab - za potrebe jedinica i bolnica. Bolnice su platno, u nedostatku zavoja, koristile kao zavojni materijal. Crnogorskoj bolnici u Riječanima upućene su izvesne količine tekstila i drugih namirnica. Jedan dio tekstila upućen je za potrebe Nikšićkog NOP odreda, po nalogu Mira Popare i Petra Drapšina. Oni su rekli da su Crnogorci imali daleko manje količine, koje su ranije pronašli negdje na Vilusima, i tada su nama dali dobar dio tog plijena. Miro je kasnije predložio, da pošaljemo izvesne količine soli drugovima u Crnu Goru. Prilikom povlačenja naših jedinica iz Hercegovine partizani su dobivali po nekoliko metara tog platna za eventualne potrebe, a jedna količina je tom prilikom podijeljena seljacima u selu Davidovićima, a ono što je ostalo četnici su kasnije zaplijenili.[2']

Bez obzira na bogatstvo koje mu je oduzeto, Mitrovo držanje ostalo je korektno i u toku rata, pa i prema članovima komisije koji su učestvovali u otkrivanju i pronalaženju te robe. Kada su četnici došli na vlast pokušali su da nagovore Mitra kao uticajnog čovjeka u srezu, da javno

Zaklao im je dva brava za ručak. Kada sam, negdje 1944. godine, sa Radom, u njegovoj kući, pričao o tom suđenju, koje smo mu mi organizovali i kaznili ga, rekao mi je, kako smatra da ga je ta presuda još više vezala za narodnooslobodilački pokret, jer je »osjetio pravdu«.

[2]> Pričale su mi kasnije neke žene Šakotića iz Davidovića, da su se nevesinjski četnici posvjađali i zamalo se nisu i potukli oko diobe tog platna.

izrazi mržnju i gnev prema partizanima i NOP-u. Mitar to nije hteo da uradi. On nije bio partizan, ali je bio lojalan građanin.[3']

Na inicijativu Mira Popare, u drugoj polovini marta 1942. godine u školi u Vlahovićima održan je sastanak predstavnika sreskih NOO za Trebinje, Bileću, Nevesinje, Stolav i Ljubinje, u vezi međusobne razmjene i nabavke nekih artikala u kojima je bila velika nestašica, a naročito soli. Miro je ranije bio obavješten da se, pomoću nekih drugova iz Dalmacije sa sektora Trsteno - Slano, mogu nabaviti izvesne količine soli i drugih artikala i da se to može kupovati i za kune i za lire. U tom vremenu, sem soli nije bilo drugih artikala kao što su: potkovi za konje, klinci za opanke od gume, razne boje za seoska sukna, sapun ili soda za pravljenje sapuna, igle i konac za šivenje, i druge stvari potrebne seoskim domaćinstvima i narodnoj vojsci.

U funkciji sekretara Sreskog NOO za Bileću, pozvan sam u Operativni štab za Hercegovinu, gde mi je Miro objasnio potrebu takvog sastanka i dogovora oko razmjene i nabavke pomenutih artikala. Dogovorili smo se o mjestu i datumu održavanja sastanka. Miro je napisao pismo i pozvao predstavnike ostalih odbora na sastanak. Inicijativni Sreski odbor za Ljubinje, dao je zadatak da se, koliko se sjećam pomoću nekog Markovića iz Popovog polja, obezbijedi dolazak pomenutih Dalmatinaca u Vlahoviće i da se organizuje prihvatanje i prehrana oko 15-20 drugova koji će doći na sastanak.

Na dva dana prije sastanka Miro me je pozvao u Operativni štab i rekao mi da on ne može ići na taj dogovor u Vlahoviće. Ne sjećam se koji je bio razlog. On mi je dao instrukcije i podvukao da se sve što nedostaje na terenu, a neophodno je, nabavi - ukoliko se može naći preko tih drugova. Prvenstveno je bila potrebna so, za bolnicu, vojsku i za sela. Postavljalo se pitanje šta i koliko su oni u stanju da nabave, a za naplatu se, pored novca, mogla dati izvjesna količina žita, krompira, mesa, duhana, vune, i slično. Dao mi je 1,800.000 lira i 1,500.000 kuna. Napisao je kratko pismo u kome se izvinio što ne može da dođe na sastanak, i poželio učesnicima uspješan rad. Kad sam došao u Vlahoviće, dogovorio sam se sa Čedom Radošem i Milenkom Mićićem, koji je bio sekretar Inicijativnog Sreskog NOO za Ljubinje jer još nije bio izabran Sreski NOO, da rukovode sastankom i da pročitaju Mirovo pismo koje sam donio. Prenio sam im instrukcije koje mi je Miro dao i rekao sam sa koliko novaca raspolažem. Sastanak je trajao nekoliko časova i bio sam zadovoljan dogovorom i ponudom onoga što su rekli da mogu nabaviti.[41] Oni su tvrdili da nam mesečno mogu isporučiti oko

" I u ratu i poslije rata naša narodna vlast prema Mitru se odnosila korektno. Ja sam kod Mitra često navraćao i razgovarao. Mislim da smo bili prijateljski raspoloženi. On mi je jednom prilikom, kada smo razgovarali o robi koja mu je oduzeta, rekao: »Kad su me pozvali u odbor i zatražili robu, vidio sam da znaju da postoji. Priznao bih i dao je da je bila samo moja, ali sam se odlučio da ostanem dosljedan prema ortacima Šainima iz Mostara.« Od Mitra sam saznao da je više godina, od Šaina iz Mostara nabavljao robu za svoj dućan. Oni su koncem 1940. godine ocijenili da je rat na pragu, a novac kojim su raspolagali trebalo je u nešto uložiti. Zaključili su da uzimaju tekstil i da ga sklone u Mitravo tajno sklonište za koje su Šaini znali. Roba je uzimana prema vrstama tekstila koje je Mitar predložio. Mitrov dućan je u predratnim godinama tu vrstu robe najviše i prodavao. Šaini su robu nabavljali u fabrikama i noću je direktno istovarali u Divin. U toku od mesec dana četiri kamiona su, sa šoferom i njegovim pomoćnikom, lagerovali većinu robe. Ljudi koji su robu dovozili, slagali su je u magacin, jer su tako preporučili Šaini. Verovatno da su to bili neki njihovi prijatelji. Mitar misli da je bilo oko četrdeset hiljada metara, a da je vrijednost bila sedam predratnih miliona dinara. Rekao mi je da je njegovih bilo 1,150.000 dinara, a ostalo je bio novac Šaiona.

Kroz razgovor poslije sastanka sa Dalmatincima i nekim drugom iz Popovog polja koji ih je doveo, zaključio sam da se radi o švercerima koji su se tim poslom bavili još za vrijeme stare Jugoslavije, a mislim da je jedan od njih bio rodom iz sela Bresečina.

50 kvintala soli, a ostale artikle u zavisnosti od količine koju nabave. Dogovoreno je da se polovina nabavki plaća novcem, a druga polovina žitom i ostalim artiklima koje smo stavili na listi trampe. Ne sjećam se dogovorenih cijena i odnosa u trampi. Ja sam posebno, poslije sastanka, vodio razgovor sa dvojicom Dalmatinaca i drugom iz Popovog polja. Tražio sam od njih u ime Operativnog štaba, da se nabavlja što je moguće veća količina stvari koje smo tražili, a posebno soli. Rekao sam im da problem neće biti ni novac ni namirnice koje ćemo im davati za nabavljenu robu. Mene je posebno interesovao sanitetski materijal i tražio sam da i to nabave. Oni su to odbili jer su se plašili da ne budu otkriveni. Novac koji sam dobio predao sam Milenku Mićiću, a od njega sam dobio priznanicu. Kad sam došao u Operativni štab i predao Miru priznanicu, nasmijao se i pokazao je Petru Drapšinu i Pavlu Kovačeviću, rekavši: »Trgovina je počela«. Milenko je novac odmah predao navedenim licima, da bi imali za nabavku robe. Inicijativni Sreski NOO za Ljubinje organizovao je prihvatanje robe. Dogovorili smo se da se organizuju magacini u Vlahovićima i Kapavici, gdje bi se skupljalo žito i drugi artikli za trampu. Tako je i urađeno.

U vezi razmjene, od sreskih NOO nije bilo nekih ponuda izuzev što su drugovi iz trebinjskog sreza davali izvjesne količine sada luka za žito. Dogovorili smo se da Trebinjci ne traže dio soli i drugih artikala koje budemo ovim putem nabavljali, jer su oni imali kanal za nabavke preko Konavala i Herceg Novog.

Zahvaljujući ljubinjskom NOO i drugovima iz Popova, koji su bili u vezi sa nabavljačima i organizovali transport robe putem karavana, nabavljeno je i transportovano oko 8.500 kg soli i oko 500 kg potkovica, čavala, eksera za obuću, manje količine boja, sapuna, i drugog materijala, kao i desetak kilograma sode za pravljenje sapuna. Dobijen je jedan paket u kome je bilo 6 do 8 kilograma zavoja i drugog sanitetskog materijala. U paketu je bilo pismo u kome su Dalmatinci naglasili da su to uspjeli nabaviti i da je to njihov poklon za Operativni štab. Operativni štab i bolnica snabdeveni su solju, a neke količi upućene su za Crnu Goru preko Operativnog štaba. Sreski odbori dobili su izvjesne količine, koje su dijelili opštinskim odborima. Izborom Oblasnog NOO za Hercegovinu, nabavka i raspodela je prešla u njihovu nadležnost. Prve količine nabavljene robe stigle su oko 20. aprila 1942. godine. Ja sam bio zadužen da vodim računa o nabavkama, rasporedu i obračunu artikala. Sjećam se da nam je Sreski NOO za Nevesinje ostao dužan oko 350 hiljada kuna i tri metra žita.

Sreski NOO Ljubinje primao je novac, žito, nešto vune, krompira, i neke druge artikle, što je davano prilikom obračuna i trampe. Mislim da su prilikom povlačenja neke količine žita i soli ostale u magacinima u Vlahovićima i Kapavici i da su ih četnici zaplijenili, ukoliko ih prije toga seljaci nisu odnijeli.

Od trebinjskog NOO za žito je dobijeno svega oko pet metara sitnog luka za sadnju. Sad luka podijeljen je na nekoliko opštinskih odbora, koji su ga raspodijelili seljacima bez naplate. Žito nam je dao i Operativni štab. Zauzimanjem Borča i oslobođenjem dijela stolačkog sreza, operativne jedinice su došle do izvjesnih količina žita, mesa, stoke, vune i raznih drugih artikala. Operativni štab dodijelio je Oblasnom NOO izvjesne količine žita, stoke i drugih stvari, od kojih je oblasni odbor dijelom podmirivao potrebe za solju, sadnim lukom koje je nabavljao, a drugi dio je putem sreskih odbora davao nekim opštinskim odborima koji su bili u teškoj situaciji, za prehranu dijela stanovništva.

Posebnu pažnju Miro Popara je posvećivao razvoju i radu NOO, a bio je vrlo osetljiv kada se pristupalo pretresima za pronalaženje skrivenog žita. Jednom prilikom, kada me je pitao da li su česti slučajevi primjene pretresa i ko su seljaci koji ga sklanjaju, rekao sam mu da se to rijetko primenjuje i da ima i naših, partizanskih domaćina koji sklone tovar ili dva žita. Takođe sam rekao da se u slučaju pronalaženja sakrivenog žita gotovo polovina ostavi domaćinu. Miro mi je tom prilikom rekao da su naši ljudi vrlo osetljivi, da ih pretres ponižava i da treba sve preduzeti da do pretresa ne dolazi. »Ne mislim tako o neprijatelju koji bi to žito prije uništio nego ga dao da ga partizani raspodijele gladnim«.

Sjedište Oblasnog NOO za Hercegovinu bilo je na Divinu. Miro je nekoliko puta dolazio i sa Simom Babićem i sa mnom diskutovao o našim NOO i njihovim zadacima. On je posebno naglašavao potrebu da odbori kod donošenja odluka budu demokratični i da se sve važnije odluke donose kolektivno, a kod seoskih odbora - na skupovima seljaka koji su najpravičniji u takvim slučajevima. Naročito je bio zainteresovan za prosvjećivanje sela i on je, u osnovi, dao smjernice za zaključke koji su usvojeni 17. aprila 1942. godine, na skupštini koja je birala odbor.[5)]

Miro je nastojao da nam pomogne u radu i da nam dà smjernice u vezi daljeg unapređenja rada i razvoja NOO. Poštovao je mišljenje Izvršnog odbora, ali je želeo da se plenum češće sastaje i da se tu donose sve značajnije odluke.

Negdje u prvoj polovini maja 1942. godine u Oblasni odbor stiglo je pismo iz Ljubomira u kome je bila otkucana neka vrsta proklamacije »o kolektivizaciji sredstava i obradi zemlje«. Ispod teksta napisanog na približno jednoj trećini stranice, bilo je nekoliko potpisa. Simo Babić mi je rekao da bi bilo dobro da ja pođem u Operativni štab i da upitam Mira šta da se sa tim radi. Dok sam se ja spremao da pođem, stigli su u Divin Miro i Pavle Kovačević. Miro je odmah zamolio naš »drugarski odbor« da, ukoliko je u mogućnosti, pošalje nešto soli i brašna bolnici u Banjanima, jer su iscrpeli skoro sve rezerve. Dogovorili smo se o pošiljci i poslali tri natovarena konja. Tom prilikom Simo je upoznao Mira i Pavia sa sadržajem pisma i »proklamacijom«. Miro je to ocenio kao »glupost«, osudio ga i rekao da se takav potez hitno spriječi.

Ovo je jedini slučaj u Hercegovini koji je nama došao u Oblasni NOO gdje se govorilo o kolektivizaciji sredstava za obradu zemlje. Na to je Oblasni odbor, kako nam je Miro savjetovao, odgovorio direktno Opštinskom NOO u Ljubomiru - da se ta odluka poništava. Za nekoliko dana u Oblasni odbor došao je predsjednik NOO sreza Trebinje Jovo Ljubibratić, koga smo upoznali sa »ljubomirskom proklamacijom«. On se smijao dok ju je čitao. Tom prilikom Jovo je rekao da će im se ozbiljno skrenuti pažanja i da će im sresko rukovodstvo ukazati na njihove propuste koji »nijesu samo u ovome« - kako je on naglasio.

Kada se govori o greškama u Hercegovini i »skretanjima u lijevo« često se pominje kolektivizacija. Nje, bar koliko je meni poznato nije bilo. Mislim da na osnovu jedne, kako ju je Miro nazvao gluposti, ne bi trebalo uopštavati i govoriti o kolektivizaciji koje, u stvari, nije bilo.

Odluke koje su donošene na izbornoj skupštini Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu bile su smjernice za rad svih NOO - od seoskih do Oblasnog odbora. Prema zadacima koji su postavljeni navedenim odlukama, upustvima za rad NOO i Fočanskim propisima, koji su k nama stigli koncem aprila - sačinjene su smernice o daljem razvoju narodne vlasti. Njih se strogo pridržavao i sprovodio ih u život Oblasni narodnooslobodilački odobr za Hercegovinu.

5) U vrijeme priprema skupštine, nisu stigli Fočanski propisi.

DUŠKO M1L1DRAGOV1Ć

NARODNO OSLOBODILAČKI ODBOR

Pojedini istorijski datumi, posebno kada je riječ o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, predstavljaju takve vremenske međaše koji, po svom značaju, daleko prevazilaze okvire jedne hronike događaja. Jedan od takvih datuma, o kome se malo i zna i piše, jeste i dan u kome je, ratne 1942. godine, u Berkovićima, malom i privlačnom centru slobodarskog Dabarskog polja, osnovan Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu. Taj datum, i mnogi drugi koji su oko njega zgusnuti, a najčešće su mu prethodili, značajni su po tome što je to bila prva prilika u kojoj je došla do izražaja slobodna volja naroda ovog kraja da formira svoju vlast, onu koja je proizilazila iz naroda i njemu pripadala. To je bila prva prilika da svoju vlast stvaraju oni koji su do tada od vlasti bili daleko, zapravo kojima je vlast, budući nedemokratska i nenarodna, bila posve tuđa.

Bez obzira na to što su štabovi partizanskih jedinica u Hercegovini u prvoj ratnoj godini vršili vlast u ime naroda, posebno na oslobođenoj teritoriji, sve više se nametala potreba da se i u mjestima koja su bila oslobađana formiraju organi vlasti, koji bi preuzeli mnoge poslove i obaveze, posebno iz domena održavanja javnog reda i mira, snabdijevanja partizanskih jedinica i siromašnog stanovništva, te vršili druge poslove od interesa za narodnooslobodilački pokret. U Hercegovini su se odmah po oslobođenju pojedinih mjesta, a prije toga i u zbjegovima, osnivali narodnooslobodilački odbori. Njihovu djelatnost usmjeravali su i objedinjavale čete, ili druge partizanske jedinice koje su djelovale na određenom području, često u zbjegu.

Na stvaranje prvih narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini presudan uticaj je imala Komunistička partija. U onim, pak, područjima na kojima taj uticaj nije bio obezbijeđen obično je dolazio do izražaja uticaj reakcionarnih elemenata, uglavnom onih koji su raspirivali međunacionalnu mržnju i izazivali bratoubilački rat. To je često za posljedicu imalo odbijanje saradnje ili pasivizaciju dijela stanovništva kada je postojala mogućnost da učestvuju u narodnooslobodilačkom pokretu.

Same odluke o formiranju prvih organa nove vlati obično su donosili štabovi partizanskih jedinica, te partijski komiteti i ćelije. Te organe birali su građani i partizani na skupovima, na osnovu opšteg i jednakog biračkog prava. Tako je nova vlast izrastala iz najšire društvene osnove, a vršili su je, u ime naroda, pojedinci iz onih radnih i društvenih slojeva koji su ranije bili daleko od stare vlasti, ali ljudi pošteni i ugledni u narodu i narodnooslobodilačkoj borbi do kraja odani.

Slobodarski narod Hercegovine, i po tradiciji i po svojoj ljudskoj prirodi, nikada nije podnosio ni tuđu ni nenarodnu vlast. Njegov otpor takvoj vlasti najbolje se ispoljio u svenarodnom ustanku, u borbi za novu vlast. U samom ustanku naroda Hercegovine došli su do izražaja svi društveni slojevi, a najviše seljaštvo. Dok su radnici u narodni pokret unosili svoju revolucionarnu doslednost, a napredna inteligencija znanje, dinamiku i perspektivu, seljaštvo je činilo ogromnu većinu partizanske vojske i bilo njen najmasovniji, pa prema tome i najvažniji oslonac. Iz redova hercegovačkih seljaka izrastao je veliki broj narodnih heroja i partizanskih komandanata. To je, bio produkt uticaja Komunističke partije na znatan dio seljaštva, a posebno njene sposobnosti da

se s njim poveže i masovno ga angažuje u narodnooslobodilačkom ustanku.

Samim osnivanjem prvih narodnooslobodilačkih odbora, kao organa nove vlasti, postavilo se i pitanje njihovog načina rada, obima ovlaštenja i odgovornosti. Nametala se potreba da se njihov rad i normativno reguliše. Što se tiče pitanja odgovornosti organa vlasti, dilema nije bilo još od samog početka njihovog stvaranja: kao demokratski izabrana i kolegijalna tijela, odgovarali su, prije svega, narodu, ali i organima koji su razvijali i usmjeravali narodnooslobodilački pokret. Inače, za ujednačavanje djelatnosti narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini veliki značaj imalo je i istorijsko vojno-političko savjetovanje, održano 26. septembra 1941. godine u Stolicama, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije. Njegov smisao je, nešto kasnije, drug Kardelj izložio u poznatom članku »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« (»Borba«, 19. oktobar 1941. godine). Ovaj napis, moglo bi se reći, prestavljao je i prvo pisano uputstvo o formiranju i zadacima narodnooslobodilačkih odbora, a i uopštavanje dotadašnjih iskustava stečenih u njihovom radu. Prema tome članku, koji je imao direktivni karakter, zadatak narodnooslobodilačkih odbora bio je da: pokrenu i ispunjavaju aktivnost čitavog naroda, kako bi se frontu obezbijedilo sve što je potrebno; organizuju život i rad u pozadini i da to sve obezbeđuju pomoću svojih straža; suzbijaju sve vidove pljačke, razbojništva, špekulacije, a posebno djelatnost »pete kolone«; organizuju ishranu i snabdjevanje vojske, siromašnog i neobezbijeđenog stanovništva; obezbijede razvoj privrednog života (sjetva, žetva, osnivanje raznih radionica za izradu odjeće i obuće za vojsku i stanovništvo, uspostavljanje veza, obezbeđenje pravedne raspodele itd.; te jačanju veze između fronta i pozadine. Njihov je zadatak bio i da razvijaju masovni politički rad sa stanovništvom, sa ciljem da se sve ljudske i materijalne snage stave u službu NOP-a, te da kod naroda razviju spremnost na žrtve, samoodricanje i odanost narodnooslobodilačkom pokretu.

Pored ovih opštih zadataka, koji su se odnosili na sve organe nove vlasti koji su stvarani na teritoriji ustankom zahvaćene zemlje, narodnooslobodilački odbori u Hercegovini našli su se i pred drugim, još složenijim zadacima koji su bili izraz prilika u kojima su oni djelovali. Prije svega, pred njima su stajale brojne obaveze koje su proizilazile iz opšteg siromaštva i oskudice, sada produbljenih ratnom situacijom. Nije bilo hrane i vode, vladala je opšta nestašica soli, nije bilo odjeće, sanitetskog materijala, a moglo bi se reći i svega drugog, osim revolucionarnog zanosa, odlučnosti za borbu i želje za slobodom.

Nova narodna vlast u Hercegovini našla se pred zadatkom obezbeđenja vojske i siromašnih masa. Uz to, najveći broj izbjeglica zatekao se upravo tamo gdje je bilo i najveće siromaštvo, tako da se o njima, osim solidarnosti i skromne međusobne pomoći, nije imao ko brinuti. Nova vlast se našla i pred problemom zdravstvene zaštite, prosvećivanja naroda, podizanja njegove opšte kulture, te volje i svijesti kako bi se što uspješnije suzbile epidemije koje su vrebale nad iscrpljenim i slabo hranjenim stanovništvom. Osim toga, nužno je bilo organizovati opsimenjavanje stanovništva; njegovo obavještavanje o prilikama na frontovima; podizanje borbenog duha; suzbijanje svih uticaja koji su išli za tim da oslabe borbeno raspoloženje ili izazovu ravnodušnost naroda prema njemu. Uostalom, nova vlast stvorena u revoluciji, nije bila pozvana da rešava samo zadatke svakodnevnog života, pa ni da bude mobilizatorska snaga za front i pozadinu, na osnovu parole »Sve za front - svi na

front«. Ona je, istovremeno, bila odgovorna u otvaranju perspekiva za budućnost, da borci i naoružani narod okupljeni u NOP-u i predvođeni Partijom, u toj novoj vlasti vide jednu od osnovnih garancija svoje sjutrašnjice. Upravo ostvarivanje tih zadataka i ciljeva, koji su se u to teško ratno vrijeme postavljali pred organe vlasti, bio je jedini pravi put da oni steknu povjerenje naroda.

Narodnooslobodilački odbori u Hercegovini, birani u prvoj i drugoj ratnoj godini, stvarani su masovno i brzo su pokrivali svu oslobođenu teritoriju. Njihova razvojna linija išla je tako da su najprije osnivani seoski i mjesni, kao najniži, a zatim opštinski, sreski, sve do Oblasnog. Seoski i mjesni narodnooslobodilački odbori stvaraju se u prvim ustaničkim danima. Iz te masovne osnove se, krajem 1941. godine, formiraju i opštinski narodnooslobodilački odbori, koje ponegde biraju predstavnici seoskih NOO, a negdje i čitav narod. U tom periodu osnovan je i Sreski inicijativni narodnooslobodilački odbor za Trebinje, a već marta 1942. godine, izabran je Sreski narodnooslobodilački odbor za Bileću. Nešto kasnije odbore su dobili i srezovi Nevesinje, Ljubinje, Konjic i tako redom.

O tempu stvaranja organa nove vlasti na ovom dijelu ratišta, na određeni način, svjedoči i sadržina proglasa koji je Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu izdao odmah poslije svoje izborne skupštine 17. aprila 1942. godine. U tom dokumentu se, pored ostalog, navodi da su svojom herojskom borbom hercegovački partizani oslobodili veliki dio Hercegovine, gdje je narod prvi put uspostavio vlast - narodnooslobodilačke odbore koji su slobodno birani od naroda i iz naroda. Njih nijesu postavljali ni poslanici, ni sreski načelnici, ni trgovci, ni kotarski predstojnici. Na cijeloj slobodnoj teritoriji Hercegovine osnovani su svuda seoski, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori. U Proglasu se, dalje, navodi da se već »odavno osjeća potreba u radu narodnooslobodilačkih odbora da se osnuje jedan centralni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, koji bi rukovodio svim narodnooslobodilačkim odborima i stvorio čvrše jedinstvo narodne vlasti, jedinstvo pozadine u današnjoj borbi«.

Kao što se vidi, formiranje Narodnooslobodilačkih odbora za Hercegovinu, bila je neophodnost. Njegovo formiranje predstavljalo je nužnu organizacionu dogradnju sistema nove vlasti na širokom prostoru Hercegovine. To je, svakako, predstavljalo i značajan korak na putu što organizovanijeg i efikasnijeg funkcionisanja sistema narodnooslobodilačkih odbora.

Formiranje Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu obavljeno je putem delegatskog mehanizma, koji je i u tim ratnim prilikama omogućavao da se što širi slojevi naroda, preko nižih, seoskih, mjesnih, opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora uključe u zajedničke poslove i zadatke vršenja vlasti na širim teritorijama. Predstavnici naroda, u svojstvu delegata, u ovim najvišim organima vlasti za Hercegovinu, birani su tako kako bi se u njima, u najvećoj mjeri, obezbijedila zastupljenost interesa osnovnih slojeva naroda, posebno onih koji su bili osnova narodnooslobodilačkog pokreta i njegove revolucionarne vojske. Uostalom, i sam sastav tog organa, sudeći prema potpisima koje su nam učesnici ovog skupa u Berkovićima ostavili na dokumentima, pokazuju svu širinu i zamah tog pokreta. U tom najvišem organu vlasti za Hercegovinu bilo je ljudi različitih zanimanja i uzrasta: seljaka, radnika, inžinjera, studenata, učitelja, đaka, podoficira, ljudi srednjih godina i velikog iskustva, kao i pripadnika mlade generacije, a svi su, po svojoj ratnoj prekaljenosti i političkoj zrelosti, znali i umjeli da odgo-

vore zadacima i obavezama tog izuzetno teškog vremena.

Formiranju Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu pristupa se u vreme kada NOP u ovom kraju, nakon ranijih uspjeha preživljava i svoje ozbiljne teškoće. Zapravo, treća neprijateljska ofanziva, ne samo u Hercegovini nego i šire, u velikoj mjeri usporila je pozitivne procese u razvoju narodne vlasti i narodnooslobodilačkog pokreta uopšte. No i pored toga, osnivanje ovog organa prestavlja značajan korak na putu izgradnje nove vlasti. Stvoren je svega mesec i po dana nakon donošenje poznatih »Fočanskih propisa« - prvih dokumenata koji su imali obaveznu snagu i karakter pravnih normi. To govori da su ovi propisi - koji narodnooslobodilačke odbore ozakonjuju kao borbene, političke, izborne i kolegijalne organe vlasti - već tada počeli da vrše svoj pozitivan uticaj na organizaciju i djelatnost organa vlasti u Hercegovini. Po tim propisima, narodnooslobodilački odbori su bili nosioci jedinstvene, zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na svom području, dok je njihovo međusobno povezivanje obezbeđivano dosljednom primenom principa demokratskog centralizama.

Osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu pretstavlja značajnu novinu u razvitku narodne vlasti i svojevrstan izuzetak, s obzirom da to »Fočanski propisi« predviđaju, odnosno poznaju narodnooslobodilačke odbore zaključno sa sreskim. To znači da je Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu prvi organ nove vlasti koji se u Bosni i Hercegovini osniva iznad nivoa sreza, odnosno organ koji svojom djelatnošću objedinjava više sreskih odbora. To je i prvi oblasni narodnooslobodilački odbor koji je poslije donošenja »Fočanskih propisa« osnovan na državnom području Jugoslavije. Valjda zbog toga što »Fočanski propisi« nisu predviđali više narodnooslobodilačke odbore od sreskog, ovaj organ u svom nazivu i nije imao odrednicu »oblasni«, nego se jednostavno zvao Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu.

I pored toga što je NOO za Hercegovinu osnovan gotovo na početku jedne krizne situacije u kojoj se našao ustanak u ovom kraju, i koja će biti prevaziđena tek godinu dana kasnije, ovaj organ revolucionarne vlasti razvija živu i svestranu aktivnost, i to ne samo svoju, nego i nižih narodnooslobodilačkih odbora. O širini i raznovrsnosti te aktivnosti, pored drugih dokumenata iz tog vremena, svjedoči i Proglas upućen narodima Hercegovine - Srbima, Muslimanima i Hrvatima, sa ciljem da se okupe i ujedine u zajedničkoj borbi protiv fašističkog okupatora i njihovih slugu, ustaša i četnika. U tom dokumentu sadržani su i zaključci o neposrednim zadacima koji stoje pred nižim narodnooslobodilačkim odborima na njegovom području. To je jedna široka skala poslova i zadataka koje je ovaj najviši organ narodne vlasti u Hercegovini postavio ne samo pred sebe i pred niže narodnooslobodilačke odbore, nego i pred sve ostale organe i organizacije koji su stvarani sa ciljem da okupe i u NOP-u povežu narod, front i pozadinu, sve činioce narodnooslobodilačke borbe.

U Proglasu izdatom poslije osnivanja ovog jedinstvenog i najvišeg organa vlasti za Hercegovinu, u 17 tačaka se detaljno i jasno izlažu zadaci već postojećih narodnooslobodilačkih odbora, kao i ovlašćenja ovog tek izabranog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovačku oblast. Ti zadaci su brojni, ozbiljni i složeni. Njihova mnogostrukost i raznovrsnost najbolje svjedoči o tome u kojoj je mjeri ovaj ratni organ narodne vlasti u Hercegovini sagledavao situaciju i prema tome razvijao mnogostruke aktivnosti svih narodnooslobodilačkih odbora od seoskih do oblasnog. Sva njihova djelatnost stavljena je u službu narodnooslobodilačkog pokreta, s komunistima na čelu, a posebno su bili usmjereni:

- da stalno podižu borbeni duh naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika; povedu borbu protiv svih kolebljivaca i izdajnika narodnooslobodilačke borbe, posebno protiv ustaša, četnika i drugih kolaboracionista; mobilišu sva materijalna sredstva i stave ih na raspolaganje vojsci, pri čemu se, prije svega, misli na redovno snabdevanje jedinica hranom, odjećom i svim ostalim potrebama za uspješno vođenje oružane borbe;

- svojom političkom, kulturno-prosvetnom i drugom aktivnošću da organizuju rad na oslobođenoj teritoriji kako bi se stvorio čvrst oslonac Narodnooslobodilačkoj vojsci i na taj način ujedinili front i pozadina - osnovna garancija pobjede nad okupatorom i njegovim pomagačima;

- da povedu nemilosrdnu brobu protiv svih koji raspiruju nacionalnu i vjersku mržnju između Srba, Muslimana i Hrvata; vode brigu o kretanju stranih i sumnjivih lica, te da u tu svrhu, tamo gdje to nije učinjeno, osnuju stalne narodne straže u koje je trebalo uključiti žene i omladinu;

- da se staraju o snabdijevanju hranom i drugim potrebama siromašnih, izbjeglih i pogorjelih stanovnika; da se u pozadini, od omladine, žena i starijih, formiraju radne brigade kako bi se na vrijeme obavljali poljski i drugi radovi, te da u tom cilju čvrsto sarađuju sa postojećim omladinskim, ženskim i pionirskim organizacijama;

- da povedu nemilosrdnu borbu protiv krađe, pljačke i krijumčarenja, nereda, nerada i špekulacije svake vrste;

- da povedu borbu protiv nepismenosti, naročito kod omladine i djece, te da se u tu svrhu otvaraju škole i analfabetski tečajevi; da budu nosioci nemilosrdne borbe protiv nečistoće i bolesti i da zbog toga tamo gde to već nije učinjeno, osnuju zdravstvene komisije.

Što se tiče samog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, njemu je prema ovom dokumentu, pored ostalog, stavljeno u dužnost da »izrađuje detaljna uputstva i izdaje naređenja za rad svih narodnooslobodilačkih odbora Hercegovine«. Inače, Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, odnosno njegova Skupština, izabrao je svoj Izvršni odbor, koji je bio ovlašćen da u njegovo ime izvršava sve napred navedene zadatke.

Ovaj najviši forum narodne vlasti u Hercegovini u navedenom Proglasu ističe širok i raznovrstan registar poslova i zadataka koje su ostvarivali narodnooslobodilački odbori i prije i poslije njegovog osnivanja. Na kraju ovog dokumenta posebno se ističe da će narodnooslobodilački odbori samo svojim požrtvovanim radom uspjeti da steknu povjerenje naroda, da budu omiljeni u narodu i da se učvrste kao njegova prava, revolucionarna vlast.

Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, iako po vremenu kada je nastao predstavlja izuzetak, osnovan je u vrijeme kada nova vlast koja se stvara u oružanoj borbi već ima svoju organizaciju, svoje pravne propise, izgrađene odnose između nižih i viših organa, kao i između narodnooslobodilačkih odbora i vojnih organa. To je vrijeme kada narodnooslobodilački odbori sve više gube karakter privremenih organa, a u svakodnevnom životu i u svijesti naroda počinju da žive kao nova, istinska i stalna narodna vlast. Oni su se i kasnije, sve do kraja rata, upućeni isključivo na vlastite snage, sredstva i inicijativu naroda, snažno razvijali i afirmisali i sebe i svoju delatnost, u svim oblastima društvenog života i u punom smislu riječi bili organi narodnog upravljanja, razvijajući svoju samoupravnost do najširih granica.

SVETOZAR ORO

POPOVO POLJE U NOR-u januar-juni 1942.

Za narodnooslobodilački pokret u Popovu, tokom 1942. godine, osobena su tri perioda: *prvi,* do polovine maja, protekao je u znaku naše borbene inicijative i uspona; *drugi,* od polovine maja do polovine juna, bio je ,u znaku tzv. treće neprijateljeve ofanzife, što je imalo za posljedicu gubitak slobodne teritorije u Hercegovini i prelazak na aktivnost u uslovima ilegalnosti; i *treći,* do kraja godine (i dalje), u znaku ponovnog preuzimanja inicijative, koja se ogledala u tome što je formalno vladanje Popovim poljem bilo u rukama okupatora i njegovih slugu - ustaša i četnika, a stvarno u rukama NOP-a.

Poslije razaranja pruge i italijanskog poraza u Drmi, sve do polovine maja 1942. godine, NOP je i dalje jačao. U tim mjesecima velikog uspona i jačanja, težište naše aktivnosti bilo je koncentrisano oko tri pitanja - borbenih dejstava, unutrašnjeg samoorganizovanja i borbe protiv gladi.

Uslovi za nastavljanje borbenih dejstava su, uglavnom, bili vrlo povoljni. Borbena inicijativa je sve naglašenije bila na našoj strani. Obje opštine ljubinjskog sreza - ljubinjska i popovska, čija se pozadina naslanjala na slobodnu teritoriju istočne Hercegovine, bile su, sem Ljubinja i dijela Popova oko Ravnog, potpuno slobodne. U to vrijeme, situacija je nalagala da se slobodni dio Popova brani, ali ne i razrušena pruga. Ona je prepuštena okupatoru da je popravlja, jer se procijenilo da je bezbolnije i korisnije za nas da je potpuno srušimo, nego da je branimo. Shodno tome, defanzivnim akcijama u Popovu i ofanzivnim akcijama van Popova (bilo da su upućivane kompletne popovopoljske čete ili pojedinci za formiranje hercegovačkih udarnih bataljona) poboljšani su uslovi i za izvršavanje ostalih težišnih zadataka - samoorganizovanja i borbe protiv gladi.

Krajem 1941. godine u Popovo polje je došao Stanko Burić iz Crne Gore, član KPJ, sa zadatkom da pomogne u osnivanju partijskih organizacija, formiranju vojnih jedinica i stvaranju narodne vlasti u ljubinjskom srezu, kojem je pripadalo i Popovo polje. Svoj rad Burić je počeo u Popovu, u kojem je bio odlično prihvaćen. U prvim kontaktima sa nosiocima pokreta - Vašom Orom, Lazom Pribišićem, Božom Slavićem, Špirom Lučićem, Anđelkom Ivaniševićem, Simom Božićem i drugim, dogovoreno je, bez ikakvih teškoća, šta i kako treba dalje raditi. Dogovore nije bilo teško realizovati, jer u oslobođenom dijelu Popova polja gotovo nije bilo ljudi po strani od NOP-a ili protivnika pokreta. Ljudi su prihvatili borbu, Partiju i narodnu vlast kao svoju, jer su u tome vidjeli pravi izlaz u težnji da se zaštite od novih pokolja i prežive glad, s nadom da će onima koji prežive i dočekaju slobodu biti bolje.

Svima je bilo jasno da najveći neprijatelj sa kojim se trebalo boriti nije u tom trenutku bio okupator nego glad. Na tom zadatku naša nova vlast se mnogo angažovala i učinila, ali joj je najteži deo posla tek predstojao od januara do maja.

PARTIZANSKE CETE

Cete su bile organizovane na teritorijalnom principu. Još od samog formiranja imale su spisak svih muškaraca sposobnih za borbu iz sela koja su obuhvatale, ali nisu bile okupljene. Na okupu su bile, samo

djelimično, komande četa i straže na položajima u kojima su se srnenjivali borci koji su, kada nisu bili na položaju, radili svakodnevne poslove kod svojih kuća. Ljudi su sami nabavljali oružje, snalazili se za odjeću i hranu, uzimajući, obično, iz svojih kuća ili ratnog plijena. S obzirom na to što je kroz Popovo polje prolazila prva odbrambena linija naše slobodne teritorije, svako je nosio svoje naoružanje i opremu uvijek sa sobom - na njivu, u vrt, u goste - spreman da prihvati borbu sam, u sastavu svoje jedinice, ili one u kojoj bi se zatekao. Uveče su se borci okupljali u nekim selima i zaseocima, da bi spavali zajedno jer je to poboljšavalo ličnu sigurnost i borbenu mobilnost. Svi su spavali odjeveni i sa oružjem pored sebe. Na ugovoreni znak uzbunjivanja (najčešće zvuk crkvenih zvona) svaki borac je odlazio na ugovoreno ili naređeno mjesto u borbeni raspored. Takav način mobilizacije bio je vrlo jednostavan i brz jer je obezbjeđivao uključivanje svakog borca u odbranu za dvadesetak minuta. On je, isto tako, obezbjeđivao i brzu evakuaciju stanovništva i dobara na bezbjednija mjesta, što je, samo po sebi, jačalo povjerenje naroda u novu vojsku i vlast i činilo situaciju stabilnijom i pogodnijom za druge aktivnosti.

U BORBI PROTIV GLADI

Seoski narodnooslobodilački odbori su do januara riješili nekoliko bitnih pitanja za preživljavanje stanovništva. Oni su prvenstveno ohrabrivali domaćinstva da sve zalihe hrane, koje su bile veoma skromne, sklone na skrovita mjesta s ciljem da ih okupator, u slučaju upada na našu teritoriju, ne može ni uništiti (paljenjem, na primjer), ni odnijeti, kao što je učinio prethodnog ljeta. Naređeno je da svako domaćinstvo odvoji, ako je u mogućnosti ili pribavi na bilo koji način, sjeme za proljetnu sjetvu jer bi bez druge sjetve bilo još teže. Uvedena je i racionalizacija namirnica unutar svakog domaćinstva. Ljudi su raspoređivali ono što su imali da bi preživjeli mada je bilo očigledno da mnogi u tome neće uspjeti ni uz pomoć dodatnih nabavki.

Zbog toga je tek formirani Opštinski NOO za Popovo polje u Strujićima (19. januar 1942), na čijem je čelu najprije bio Đorđe Vulić, a kasnije Anđelko Milić, odmah odlučio da poboljša ishranu uvođenjem dnevnog sljedovanja svježeg mesa.

Mada je stočni fond bio mali, a stoka u to doba godine najmrsavija, drugog izlaza nije bilo osim organizovanog stvaranja fonda, klanja i raspodjele mesa. Fond za klanje (uglavnom ovaca i koza) formiran je po selima na osnovu utvrđenog razreza po domaćinstvima. S obzirom na to što je fond bio mali i brzo se trošio, prišlo se i organizovanom pribavljanju mesa iz susjednih opština - Ijubinjske i šumske, u kojima je stočni fond bio nešto veći, a glad znatno manja. U prehrambene fondove, po pravilu je ulazio i sav plijen poslije podmirenja potreba borbenih jedinica. Iako se ovim, primjerno organizovanim mjerama, znatno smanjilo umiranje od gladi, ono se malim, nekvalitetnim i jednoličnim količina nije moglo i zaustaviti. Borba protiv gladi postajala je sve žešća, jer je hrane svakim danom bilo sve manje, a najteži mjeseci (februar - maj) su tek predstojali. Uz to je, praktično ni od čega, odvajano povrtlarsko i poljsko sjeme za predstojeću sadnju i sjetvu. Sjeme je odvajano od usta, mada se umiralo od gladi. Tako je obrađen svaki vrt. Štaviše, pošto nije bilo sigurno da će se polje zasijati tog proljeća, jer se preko njega stalno pucalo, odbori narodne vlasti organizovali su obradu svih do tada neobrađivanih vrtača po okolnim brdima. Ta od-

luka nove vlasti naišla je na jednodušnu podršku i zbog toga što je postupak oko podjele bio pravedan: najprije su popisane sve vrtače, a zatim raspodijeljene po domaćinstima, zavisno od površine koju su imali u brdima i broja članova porodice. Zanimljivo je da niko nije imao prigovora na tu podjelu, što je doprinijelo porastu ugleda vlasti koju smo stvarali. Te vrtače još i danas pripadaju onim domaćinstima kojima su tada dodijeljene i niko im to pravo ne osporava.

OKO PRVIH LINIJA

To se zbivalo u prvim linijama fronta na kojem je svaka strana čvrsto držala svoje položaje uz svakodnevne borbene ispade i prepucavanja. Okupator je, na svojoj strani, pod jakom zaštitom, ubrzano popravljao železničku prugu i, uporedo sa tim, pretvarao železničke stanice u četne i vodne otporne tačke. Da bi što bolje osigurali ovu saobraćajnicu, oni su oko izgrađenih kameno-betonskih bunkera, povezanih u jedinstvene cjeline, vršili raščišćavanje šiblja i drveća, postavljali žičane i minsko-eksplozivne prepreke i organizovali najsavršeniji sistem vatre. Uz železničku prugu je prosječan i pojas dug 50 m, a kada je pruga ponovo proradila, nakon prekida od 42 dana, (1. februara) ispred svake kompozicije išao je blindirani vagon, a unutar kompozicije su bila najmanje još po dva blindirana vagona za samozaštitu. Iz njih je, noću, permanentno osvjetljavan prosječeni pojas, a povremeno otvarana vatra čak i kada za to nije bilo vidljivih razloga.

Ni tako utvrđenog i osiguranog okupatora niko se nije naročito plašio. Naprotiv, njihovo utvrđivanje nas je uvjeravalo da nas poštuju i da nas se boje.

U ovoj su godini pale i prve žrtve. U Prvom udarnom bataljonu, u kome je bilo dosta Popovaca, poginuo je prvi borac iz Popova - Danilo Peško, u borbama na Borču. U Bobanima je poginuo i Danilo Radonja. I ranjenih je bilo sve više, jer su i borbe bile sve žešće i teže. Ipak se nije uzmicalo ni pomišljalo na to. Moral je bio visok i ničim nije dovođen u pitanje. I pored gladi, umiranja, pogibija boraca koji su se borili u cijeloj Hercegovini, pokret u Popovu je stalno jačao i postepeno prenosio težište aktivnosti na ljubinski kraj.

LJUBINJSKI BATALJON

Krajem februara formiran je Ljubinjski partizanski bataljon (26. februara) u selu Ogradi. On je, uglavnom, pokrivao teritoriju sreza, osim popovskih sela na lijevoj strani Trebišnjice koja su sa Zahumskom četom bila uključena u trebinjski srez kao i Mrkonjići i Tulje, koji su bili u Podbrdskoj četi. Vlahovićka i Žrvanjska četa vojnički su bile uključene u Sitnički partizanski bataljon, a po liniji vlasti u ljubinjski srez.

Komanda Ljubinjskog partizanskog bataljona imala je sjedište u selu Gracu. Za komandanta je postavljen Lazo Pribišić, a za njegovog zamjenika Novica Domazet. Politički komesar je najprije bio Stanko Burić, a zatim Božo Slavić.

Bataljon se sastojao od šest teritorijalnih četa i jedne udarne, koja je bila stalno na okupu i mobilna.

Popovska četa, koja je obuhvatala sela od Drijenjana do Koteza i koja je prva formirana 1. oktobra 1941. godine, dobila je novo rukovodstvo. Umesto Laze Pribišića, kao komandir je postavljen Jovo Boro, a umjesto Vase Ora kao politički komesar je postavljen Mirko Oro.

Popovo-lipnička četa nije pretrpjela promjene.

Ljubinjsko-poljska četa formirana je znatno kasnije i obuhvatala je Ljubinje i sela oko Ljubinjskog polja sa Kapavicom i Rankovcima.

Žabičko-kruševačka četa obuhvatala je ta dva sela.

Ubalačka četa formirana je 27. februara,

Bančićka četa je formirana dan kasnije.

Ubrzo poslije toga, tek formiranom bataljonu pružila se prilika da sa Sitničkim bataljonom napadne i uništi njemačku kolonu u Brdljačama, na putu Ljubinje - Stolac. Ta borba, u kojoj su poginula 92 njemačka vojnika, a 45 ih je zarobljeno, imala je velikog odjeka, tim prije što je to bio prvi sukob sa Nijemcima u Hercegovini i njihov prvi veliki poraz.

PARTIJA I VLAST

Uporedo s tim, radilo se na prijemu novih članova u Partiju i SKOJ i na osnivanju partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Partijski aktiv je osnovao prvi aktiv SKOJ-a u selu Veličanima (5. februara) dok je on sam prerastao u prvu partijsku ćeliju (28. februara) koju su činili uglavnom članovi Komande Ljubinjskog bataljona: Lazo Pribišić, Stanko Burić, Vaso Oro, Božo Slavić, Novica Domazet, Simo Radić i Milenko Mićić. Članovi Partije Zahumske čete i Podbrdske čete (Anđelko Ivanišević, Špiro Lučić i drugi), bili su uključeni u partijsku organizaciju trebinskog sreza. U martu i aprilu osnovane su partijske ćelije u svim popovskim četama, u udarnoj četi, kao i u mnogim selima. Početkom aprila odvojene su terenske partijske ćelije od vojnih i formirani su Sreski komitet KPJ i Sreski komitet SKOJ-a (7. aprila). Tome je prethodila veoma intenzivna aktivnost u svim popovskim selima na osnivanju partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a, uključujući i izbor Opštinskog komiteta SKOJ-a za Popovo.

Rad na daljem formiranju i jačanju NOO-a takođe je bio vrlo intenzivan. Formiranjem Sreskog inciijativnog odbora (28. februara) koji je imao zadatak da nastavi osnivanje seoskih i opštinskih NOO-a u preostalim selima i pripremi konferencije za izbor Sreskog NOO-a, taj dio posla ulazio je u završnu fazu.

U UDARNIM BATALJONIMA

Glad je u februaru i martu, i pored svih napora nove vlasti, odnijela u smrt mnogo starih i nejakih u Popovu. Svaki dan se umiralo i sahranjivalo. Groblja su bila puna svježih humki. Samo u Veličanima od gladi je umro 39 ljudi. Slično je, uglavnom, bilo i u drugim selima. Ta činjenica nije narušavala žestinu borbe i privrženost pokretu ni jednog momenta, niti je bilo ko od borbe odustajao. Popovci su bez pogovora odlazili na mjesta određena za formiranje hercegovačkih udarnih bataljona. Iz borbi koje su bataljoni vodili dopirale su vijesti o uspjesima, ali i o gubicima. Najviše gubitaka u jednom danu bilo je 17. aprila, prilikom napada na ustaško uporište u Borču. Tog dana je poginulo osam drugova iz Popova: Jovo Oro, Radoslav Cimirot, Savo i Đorđe Gredo iz Veličana, Sava Rundić iz Dračeva, Nikola Obradović iz Sedlara i Sava Delić i Uroš Pjanić iz Grmljana.

Bez obzira na gubitke, vijesti o uspješnim borbama na svim stranama, jačale su borbeni moral i želju da se krene u nove okršaje. U takvim uslovima pripremana je i nova ofanziva naših snaga za oslobođenje

prostora sa linije Stolac - Popovo do Čapljine i Gabele, kao i proslava Prvog maja, prvi put na slobodnoj teritoriji.

Napad na Hrasno pripremljen je u tajnosti. Odluka za napad donijeta je 24. aprila u Zagori, u komandi Južnohercegovačkog odreda, a prikupljanje snaga za napad (Ljubinjski, Sitnički, Stolački i dio Bilećkog bataljona) izvršeno je 28. aprila. Za ovu operaciju Popovo polje je dalo skoro pet četa boraca; Popovska i Popovo-lipnička su u punom sastavu učestvovale u napadu, dok su sa teritorije tih četa formirane još dvije čete koje su, držeći čvrsto položaje u Popovu, obezbjeđivale lijevi bok napadne operacije. Napad je otpočeo 30. aprila ujutru i završio se oslobađanjem Hrasna, 5. maja. U toj operaciji izuzetno važnu ulogu imala je Ljubinjska udarna četa, čiji su znatan dio činili borci iz Popova.

PROSLAVA PRVOG MAJA

Uporedo sa borbom proslavljen je i Prvi maj u znaku velikih uspjeha.

Najznačajniji uspjesi komunista u jednogodišnjoj borbi bili su organizovanje naroda za odbranu i njegovo spasavanje od započetog istrebljenja. Drugi uspjeh ogledao se u tome što su narodnu masu pretvorili u ustaničku, partizansku snagu koja je ponijela zastavu NOP-a, zastavu bratstva i jedinstva, bez osvetničkih namjera prema nedužnom stanovništvu. Vjerovatno je takav razvoj bio presudan da se u naraslom pokretu nije pojavio ni jedan malodušnik ni izdajnik. Iako se insistiralo da se i u Popovom polju pronađu i »likvidiraju potencijalni klasni neprijatelji«, to je od popovskog rukovodstva najenergičnije odbijeno jer nije bilo potrebe da se neprijatelji izmišljaju. Bio je likvidiran jedino Jovo Čuk, koji je prešao na ustašku stranu. Naši redovi su postali još čvršći, a on nije stekao ni jednog sljedbenika.

Narod Popovog polja se u oslobodilačkoj borbi i revoluciji sve više kalio i vezivao za pokret. Kasniji događaji su pokazali koliko je takva linija bila ispravna jer je čvrsto vezala ljude za NOP. Zbog svega toga narod Popova je srećan i ponosan dočekivao i slavio Prvi maj.

O tome kako je proslava zamišljena i ostvarena sačuvano je svjedočanstvo u naređenju komandanta Ljubinjskog bataljona Laze Pribišića od 28. aprila 1942. godine. Treća tačka njegovog naređenja glasi:

»Uoči 1. maja ove godine, pripremite gorivo za veliki vatromet na svim visovima naših planina i bregova. Ovi vatrometi moraju biti česti naročito oko neprijateljskih garnizona i gradova. Ranije treba pribaviti što više gorivnog materijala i 30. aprila, tačno u 8 sati uveče, zapaliti sve vatromete. Preporučuje se da se tog momenta pjevaju što više partizanske i revolucionarne pjesme, tako da bi iste mogli čuti neprijateljski vojnici, a pri tome strogo voditi računa da drugovi i drugarice pjevajući ne budu izloženi neprijateljskoj topovskoj vatri«.

Pobjedničke vatre neprijatelj je gledao sa strahom iz utvrđenih železničkih stanica duž Popovog polja i opkoljenog Ljubinja i pripremao, što mi tada nismo znali, svoju kontraofanzivu. Ta kontraofanziva, tzv. Treća neprijateljeva ofanziva, uslijedlia je u maju. Ona je cijelu istočnu Hercegovinu, pa i Popovo polje, bacila u nova iskušenja iz kojih su se, godinu dana kasnije, nakon teške i žilave ilegalne i javne borbe, zapalile trajne pobjedničke vatre širom Popovog polja.

LAZAR DENDA

NARODNO OSLOBODILAČKI ODBOR OPŠTINE BILEĆA

Drugom polovinom 1941. godine, kada se već proširio narodnooslobodilački ustanak u Hercegovini, postale su izrazite potrebe za djelovanjem organa narodne vlasti. Tako su, negdje sredinom novembra, na masovnim narodnim zborovima, izabrani seoski narodnooslobodilački odbori (NOO) za sva sela opštine Bileća. Do tada su u selima ove opštine bile formirane i partizanske čete, sa izabranim komandirima i komesarima. Odmah poslije osnivanja seoskih, pristupilo se izboru i Opštinskog NOO. Naime, seoski odbori su na svojim zborovima izabrali ljude za najuži dio Opštinskog NOO: Radomira Mirkovića iz sela Baljaka za predsjednika, te Dušana Bošnjaka iz sela Šobadina i Lazara Dendu iz sela Mirlovića.

Na svojoj prvoj sjedinici, krajem decembra, Opštinski NOO izabrao je Božu Milićevića za svog delegata u Sreskom NOO, koji je imao sjedište u Fatnici. Osnivanju seoskih i Opštinskog NOO prisustvovao je Radovan Papić. On je govorio o zadacima koje treba odbor da rešava. Pošto je u narodnim masama rasla svijest o neophodnosti djelovanja organa narodnooslobodilačkog pokreta i, u okviru toga, narodne vlasti, zadatak odbora i seoskih i Sreskog bio je da ulijeva narodu povjerenje u ciljeve NOB-a, u izgradnju nove Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, gdje će biti riješen nacionalni i socijalni problem.

Zborovi i konferencije održavani su svake sedmice u svim selima. Odbornici su tu objašnjavali prave razmjere izdaje kraljevske vlade, koja je sramno izdala svoj narod i pobjegla u inostranstvo; zatim izdaju i zločine četnika Draže Mihailovića i ustaša Ante Pavelića, kao i svih drugih koji služe okupatoru u naporima da što lakše razjedini i opljačka naš narod. Razumije se, na zborovima su rješavani i praktični problemi. Poslije svakog zbora nastajalo je narodno veselje, pjevane su borbene partizanske pjesme, koje bi narod sastavio, ponekad je odjekivala i čuvena »Bilećanka«.

Na jednom takvom zboru u ovoj opštini pod vrlo teškim uslovima održao je predavanje i Radovan Papić. Sjećam se da je to bilo 7. aprila 1942. godine u šumi Dolovi, gdje su nas stalno nadlijetali italijanski bombarderi. Na tom mjestu narod se sakrio od italijanske avijacije. Predavanju su prisustvovali svi odbornici ove opštine. Tu je objašnjena taktika našeg partizanskog ratovanja i uloga narodne vlasti.

U narodu je postojalo povjerenje u NOB i organe nove vlasti, tako da su odbornici lakše i uspješnije rješavali sporove između ljudi.

U svim složenijim i svakodnevnim situacijama, a naročito onim težim i od životnog značaja, narod se obraćao odborima i odbornicima, i to kako seoskim, tako, po potrebi, Opštinskom i Sreskom. Varoš Bileća je bila pod okupacijom, ali je Opštinski NOO i tamo imao svoje ljude preko kojih je radio ilegalno, pored ostalog prikupljajući podatke o nepirjatelju i materijalnu pomoć za potrebe vojske i naroda u pozadini, pogotovu onog najugroženijeg.

Opštinski NOO za Bileću je, dobrovoljnim prilozima od materijalno boljestojećih ljudi, stvorio magacin životnih namirnica, razne robe i pokućstva. Magacin je bio u kući Save Šešlije u Šobadinama, gdje je bilo

i sjedište Opštinskog odbora. Odboru su stizale namirnice, pokućstvo, odjeća i sanitetski materijal od domaćinstava, kao i hrana i drugi »neborbeni« materijal zaplijenjen na frontu. Sve je to smješteno u magacin, a onda, u organizaciji Odbora i javno, pred narodom, dijeljeno prema mogućnostima i potrebi na teritoriji cijele opštine i šire.

Dana 18. aprila 1942. godine Opštinski odbor je formirao karavan od oko 40 tovarnih konja, koji je, praćen odbornicima i grupom goniča, upućen preko Gacka u Borač i okolna mjesta i odavde, poslije pada Borča, dotjerao životne namirnice otete od neprijatelja. Sve je to predato Sreskom NOO i Operativnom štabu za Hercegovinu, sa sjedištem u Fatnici. Te namirnice odmah su razdijeljene prema potrebama jedinica, bolnica i naroda. Inače, karavani su uvijek formirani kada bi Odbor dobio obavještenje sa fronta da postoji zaplijenjena roba. Odbori opštine i sreza imali su svakodnevnu i neposrednu vezu sa frontom i NOO svih sela preko svojih kurira i kurira jedinica na položajima. Odbor je, prema zahtjevima štabova partizanskih jedinica, najprije Bilećkog bataljona, namirnice i drugi materijal slao na položaje, preko pozadinskih organa čije je sjedište bilo u manastiru Dobrićevo. Vojska je dobijala najviše ali je dio dijeljen i siromašnim stanovnicima ove opštine. Odbor opštine imao je spisak svih siromašnih porodica, napravljen na osnovu podataka dobivenih od seoskih odbora. Taj spisak dostavljen je Sreskom odboru. To je bilo u skladu sa preciznom administracijom, ovjereno pečatima i potpisom ovlašćenog lica.

Odbor je organizovao razne sekcije, recimo za oblast poljoprivrede, prosvjete i kulture, higijene, u koje je angažovao omladinu. Za poljoprivredu je u Odboru bio zadužen Dušan Bošnjak, za prosvjetu i kulturu Đorđe Jokanović, za rad sa omladinom ja, za organizaciju žena i higijenu, učiteljica Lenka Kokolj. U svim selima su ovi »resori« imali sekcije koje su održavale sastanke uz prisustvo seoskih i opštinskih odbornika i na tim skupovima rešavani su svi problemi koji su postavljeni u opštini. Na njima je pored seoskih, prisustvovao i opštinski odbornik nadležan za to područje rada.

Organizacija žena pripremala je odjeću i ishranu za vojsku, pokretala akcije pletenja čarapa i džempera za borce koji su dolazili u njihova sela. Omladina je pripremana za doborovljni odlazak na front i druge odgovorne političke zadatke koji su se svakodnevno nametali.

U jeku našeg najintenzivnijeg rada, Radovan Papić je održao predavanje o duhu i slovu »Fočanskih propisa« ljudima iz seoskih, opštinskih i Sreskog NOO, u selu Šobadinama. Govorio je najviše o tome kako da se ti propisi primjene u radu organa revolucionarne vlasti u toj situaciji. I oni su, akcijom i umijećem ovih pregalaca, odgovorno primjenjivani i prilagođavani situaciji u kojoj smo se, na teritoriji opštine Bileća, nalazili.

Postojala je stalna uzajamna veza između seoskih, opštinskih i Sreskog odbora. Ona je bila usmena i pismena, održavana preko kurira koji su prenosili poruke i u najnepovoljnijim prilikama, pješke i na konjima, danju i noću, slobodnom teritorijom i kroz neprijateljske zone. Ta veza je odlično funkcionisala.

Opštinski odbor je, kako je već rečeno, imao svoje pečate i administraciju. Pravljena akta, spiskovi, trebovanja, itd. Za sva trebovanja i troškove vođena je evidencija, sa preciznim podacima o svim primanjima i izdavanjima svih vrsta robe i životnih namirnica.

Odbor je na terenu, najprije na zborovima, javno rješavao kome je najpotrebnija pomoć, recimo u životnim namirnicama, odjeći, građevin-

skom materijalu i slično, i to se dosljedno sprovodilo, javno i neposredno, o čemu se, takođe, vodila evidencija.

Sredinom juna 1942. godine kada su naše partizanske jedinice bile primorane da napuste Hercegovinu i odstupe za Bosnu, usljed neizdrživog pritiska trenutno jačeg neprijatelja na toj teritoriji, Odbor je odlučio da se povuče u ilegalnost. Tada su sva materijalna dobra i hranu iz magacina podijelili vojsci i narodu. Nije bilo dozvoljeno da u ruke neprijatelja dospije bilo šta, pa ni opštinska arhiva i dokumentacija. A upravo za dokumentacijom Odbora neprijatelj je dugo tragao poslije preuzimanja vlasti na toj teritoriji. S' dbina te arhive mnogima je ostala nepoznata.

Opštinski odbornici su se sredinom juna 1942. godine dogovorili da ja sakrijem svu arhivu na bezbjedno mjesto, što sam i učinio. Arhiva, spakovana u jednu veliku vojničku vreću, zazidana je u zid štale Krsta Dende, u selu Mirilovići. Mada su četničke glavešine dugo tragale za njom nijesu joj mogle ući u trag. Čim je arhiva sakrivena, svi seoski, opštinski i sreski odbornici povukli su se u ilegalnost i tako, uglavnom, ostali za vrijeme četničke vladavine. Oni su dobijali preko kurira pisma i razne druge poruke od političkih komesara, komandanata Čeda Kapora, Vlada Tomanovića, Radomira Mirkovića i drugih. Pisali su nam da treba hrabro da se držimo, vodimo borbu u pozadini i izvodimo sabotaže protiv neprijatelja i njegovih slugu, četnika i ustaša, sve dok se partizanske jedinice ne vrate u Hercegovinu. Odbornici su to radili uspješno, nanoseći neprijatelju političke i vojničke udarce u toku pripremanja i izvođenja gotovo svih njegovih poduhvata. Odbornici su prenosili ilegalnu poštu, obavještavali ilegalne radnike o jačini neprijatelja i njegovim namjerama. Ni jedan odbornik iz opštine Bileća nije prešao na stranu neprijatelja, a većina ih je u drugoj polovini avgusta 1943. godine, kad se Deseta hercegovačka brigada vratila u Hercegovinu, pristupila u njene redove. Tako sam i ja stupio u tu brigadu i više se nijesam vraćao u selo Mirloviće, odnosno na teritoriju Bileće sve do 1949. godine.

Odmah poslije rata određen sam za šifranta diplomatske pošte Ambasade nove Jugoslavije u Vašingtonu, da bi se odande u zemlju vratio 1948. godine. Od mene tada niko nije tražio arhivu, a ni ja je nisam imao kome predati. U međuvremenu štalu u kojoj se nalazila opštinska arhiva, 1947. godine zapalio je dječak Neđo Denda tako da je ta dragocjena pisana građa u cjelosti izgorjela. Vlasnik štale, Krsto Denda, našao je u zgarištu nagorjele ostatke te arhive i, pretpostavljajući ko je tu u ratu takvo nešto mogao sakriti, obavijestio me je o svemu. Na žalost, tu se više ništa nije moglo učiniti sem da se konstatuje kako je nepovratno nestao jedan od najdragocjenijih izvora za pisanje istorije ustaničkog bilećkog kraja u osam prvih mjeseci organizovanog djelovanja organa njegove revolucionarne vlasti.

Zbog trajne uspomene na te slavne dane, danas se na kući Šešlija u selu Šobadinama, u kojoj je radio prvi NOO opštine Bileća, nalazi spomen-ploča kao trajno obilježje koje podsjeća na jedno prelomno vrijeme i naše ljude u njemu.

MARKO D. MRKOVIĆ, MILAD Đ. SPREMO

KULTURNO-ZABAVNI RAD

Razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta početkom 1942. godine u Nevesinju, a posebno njegovog oružanog dijela i stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, zahtijevalo je i uvođenje više oblika kulturno-zabavnog i prosvjetnog rada, stavljenih u funkciju NOB-a. Naime, u tim teškim situacijama, a pogotovu u ratom narušenom psihološkom stanju ljudi, trebalo je kulturno-zabavnim aktivistima jačati duhovnu energiju naroda i motivisanost za borbu i ciljeve pokreta. Tim aktivnostima trebalo je doprineti i mobilizaciji svih ljudi, a naročito omladine, za zadatke koje su postavljali KPJ i SKOJ, kao i organi narodne vlasti.

Tako je bilo i u slobodarskom nevesinjskom selu Biogradu i njegovoj bližoj okolini, kao centru šireg prostora u kojem su djelovali opštinski komitet KPJ i SKOJ-a, Štab teritorijalnog partizanskog bataljona »Bišina«, Opštinski narodnooslobodilački odbor. Iskustva sa nekih drugih područja Hercegovine ukazala su na izuzetni značaj tih aktivnosti u ostvarivanju političkih ciljeva NOP-a i revolucije.

Postavljalo se pitanje ko i kako da organizuje tu aktivnost i sa kakvim sadržajem i sredstvima. Vrlo malo ljudi bilo je sklono tom poslu. Trebalo je ne samo začeti nove, već i unositi nove sadržaje u tradicionalne oblike zabave ljudi. To je bio jedan od stavova i zadataka dobivenih od Opštinskog komiteta KPJ i Štaba bataljona »Bišina«. Dušan Brstina, Savo Čolović, Mirko Kovačević, Vojo Čolović i drugi ne samo što su postavljali već su i podsticali ljude da izvršavaju te zadatke pomagali ih u radu i usmjeravali takvu aktivnost.

U radu smo se suočavali sa brojnim teškoćama. Posebno su nas opterećivali blizina okupatorskog garnizona i njegovi skoro svakodnevni ispadi i borbe na obodu Nevesinjskog polja, u neposrednoj blizini Biograda (Vilenjak, Bukvica, Bablja Glava), zatim bombardovanje Biograda (osobito prostora oko zaseoka Ponor, gde je bio smješten Štab bataljona), te naše akcije na sektoru Bišine i dr. To je stavljalo u prvi plan odbranu tog dijela slobodne teritorije, pa je za organizaciju i izvršenje kulturno-prosvetnog i zabavnog rada ostajalo malo vremena.

Nedostatak sredstava za taj rad, takođe je predstavljao veliku teškoću. Zapravo, za gotovo sve te aktivnosti u tehničkom pogledu korišćeni su samo jedna pisaća mašina i šapirograf koji su se nalazili u štabu bataljona »Bišina«. Na njima su umnožavani tekstovi kulturno-zabavnog i rodoljubivog sadržaja. Pogodne literature, izuzev nekih školskih udžbenika, iz kojih smo umnožavali pjesme Alekse Šantića i još nekih pjesnika, nije bilo. Pored toga, imali smo i tekstove dobivene od štabova konjičkog partizanskog bataljona i Nikšićkog NOP odreda. Njih je Marko Mrković donio na područje Nevesinja, ali su oni uglavnom bili političkog sadržaja. Bilo je i nekoliko šaljivih tekstova popularnog »vrapca«, što nam je pružalo mogućnost da nešto slično pravimo i sami. Muzičkih instrumenata nismo imali.

Jedini povoljan uslov za takav rad bila je snažna privrženost naroda, posebno omladine, političkim ciljevima NOB-a. To je bilo presudno da se, u takvim uslovima, razviju veoma sadržajni oblici zadovoljavanja kulturnih i zabavnih potreba boraca i stanovništva, posebno njegovog mlađeg dijela.

Nosioci tih aktivnosti bili su mladi pogotovu što se tada razvijala i stalno potvrđivala organizacija SKOJ-a. To su bili mladići i djevojke

ispod 18 godina starosti. Ta grupa skojevaca predstavljala je i organizovanu kulturno-zabavnu ekipu. Istina, ona se tako nije zvala, ali se kao takva potvrđivala radom. Nekoliko omladinaca imalo je završenu malu maturu ili nekoliko razreda srednje škole, što je bilo od značaja za razvijanje ovih aktivnosti.

Centar okupljanja bila je kuća Mitra i Gaša Fržovića u zaseoku Milošev Do. Ona je, može se reći, bila naš omladinski dom. Pored kuće Fržovića u Milošev Dolu, i kuća Vidaka Kovačevića u zaseoku Ponor, u kojoj je bio smješten Štab bataljona »Bišina«, imala je sličnu ulogu.

U pogledu sadržaja rada bilo je jedino moguće da u tradicionalna sijela ugrađujemo nove oblike kulturno-zabavnog rada, naročito recitacije, revolucionarne pjesme, političke skečeve i si. Sve to imalo je zadatak da potvrdi snagu naroda u borbi za slobodu i podigne borbeni moral, a ispolji mržnju prema okupatoru i domaćim izdajnicima. Unosili smo i čisto zabavne sadržaje, osobito kroz šaljive tekstove »vrapca«, ali je najveći dio programa ispunjavan narodnom pjesmom i igrom. U stvari, takva sijela su, uz prethodno čitanje vijesti, postepeno poprimala i karakter kulturno-umjetničkih priredbi. Ove manifestacije bile su protkane i političkim sadržajem. Obično bi neko od članova Opštinskog komiteta KPJ, ili iz Štaba bataljona »Bišina« govorio o vojno-političkoj situaciji i zadacima NOP-a.

Ambijent u kom su se priredbe odvijale, pa i improvizacije (na primer, bina od dasaka i šatorska krila kao zavjese) bili su nešto do tada nepoznato, što je privlačilo interesovanje i mladih i starijih, pa i onih pojedinaca koji su u početku bili nezainteresovani.

U više navrata takve priredbe i sijela za zaseoke Biograda organizovani su u prostorijama osnovne škole pod Kulinama.

Buru smijeha i oduševljenja među prisutne unosili smo kratkim tekstovima »vrapca« čiji su sadržaji, zamišljeni kao izraz povjerenja i ljubavi prema pojedinim rukovodiocima, bili slobodni u izrazu smišljeni sa ciljem da se prisutni nasmiju. To nas je posebno hrabrilo i podsticalo da »stvaramo«, jer nije bilo ljutnji ni prigovora. Poseban podsticaj bila je činjenica da je naš rad prihvaćen i cijenjen i što su ove priredbe bile masovno posjećene. Dolazila je omladina i iz susjednih sela, osobito iz Udrežnja i Odžaka, a sve brojniji su bili stariji ljudi.

Za izvođenje programa nismo vršili neke posebne pripreme. Jednostavno, podijelili bi smo uloge za »recital«, za »vrapca« i si., a borbene i revolucionarne pjesme omladina je brzo prihvatala i pjevala. Sve ostalo oko zakazivanja priredbe, uređenja bine i slično, rješavalo se veoma organizovano i svak je svoje sprovodio zaduženje.

Uporedo s tim, već u martu i aprilu činili smo pokušaje da zabilježimo primjere junaštva boraca iz bataljona, odlučnosti držanja naroda, zbrinjavanja ljudi koji su ostali bez sredstava za život, zatim zajedničke akcije omladine u proljetnoj sjetvi i dr. O tome je stvarnost pružala obilje primjera i podataka, prisiljavajući nas da pišemo. Takve napise smo umnožavali i slali u čete i sela, lijepili ih u zgradi Štaba bataljona i si. što je bilo veliko priznanje ljudima i predstavljalo vrstu zidnih novina.

Uzeli smo aktivno učešće i na poznatom masovnom zboru u Vranjači, održanom 1. maja 1942. godine, gdje su govorili drugovi Vaso Miskin Crni, Vlado Šegrt i Vojo Colović. Tada je Dušan Brstina predao raport kao proslavljeni komandant bataljona »Bišina«, što su borci i narod srdačno pozdravili. U toku pripremanja zbora, u okviru organizovane političke akcije, mi smo pripremali transparente, parole i slično.

Za drugu polovinu maja 1942. godine pripreman je veliki kulturno-zabavni program, s tim da se izvede na otvorenom prostoru u selu Biogradu. Međutim, do ovoga nije došlo zbog početka treće neprijateljske ofanzive.

Trebalo bi istaknuti više aktivista, ali su tu prije svega: Ljubo Vuković, sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a, Ksenija Fržović, Milan Đ. Spremo, Radoslav Kovačević, Nenad Vuković, članovi skojevskog komiteta, zatim Marko Mrković, sekretar u štabu bataljona »Bišina«, te omladinci i omladinke Pavija, Vida i Darinka Fržović, Drago B. Kovačević, Danica Kovačević, Ljubica i Petra Remetić, Vlado Parović, Milka Đerić, Slavko K. Spremo, Milutim O. Spremo, Anđelka Vuković, Drago N. Kovačević, Pero Kovačević, Spasoje Aćimović, Anđa Vulić, Radovan Parović, Slavka i Goja Dabić, Ljubo Remetić, Mirko Spremo, Kostadin Spremo i drugi.

AHMET MUMINOVIĆ

DRUG BEGO I SAB ORCI IZ PROZORA

Učešće omladine iz Prozora i njegove okoline u NOV-i i revoluciji bilo je, može se reći, masovno. O tome svjedoči i činjenica da su sve partizanske jedinice koje su u toku rata formirane na ovom području bile pretežno sastavljene od boraca sa ovog područja, recimo prozorska četa, jula 1942, a kasnije i bataljon. Uz to, preko 80% sastava tih jedinica činili su omladinci. I kasnije formirane jedinice na ovom području, npr. Prozorski NOP odred, formiran prvo 1942, kao »Ramski odred« pa ponovo 1943. godine, te 17. krajiška brigada 1944. godine, takođe su bile sastavljene pretežno od stanovništva ovog kraja, uglavnom od omladine. Drugim riječima, omladina Prozora i njegove okoline nosila je glavni teret borbe za slobodu, i za bolje sutra. Borbe su vodili ne samo na našem području nego i širom zemlje, borili se za slobodu svih naših naroda i krajeva.

Ti podaci su utoliko značajniji kada se zna da su Prozor i okolina do rata bile nerazvijene i zaostale sredine. Prozor je bio mala kasaba bez industrije i radništva. Bio je to pretežno poljoprivredni kraj, a glavnu riječ u gradu vodilo je nekoliko bogatijih trgovaca i viših, činovnika.

U takvim prilikama omladina Prozora živjela je prepuštena sama sebi, uglavnom od danas do sutra, gotovo bez ikakve perspektive i nade u bolje dane. No, i pored toga omladina se okupljala i sastajala na sijelima, mobama i teferičima. Postojala je jedna čitaonica, odnosno Muslimansko omladinsko udruženje »Uhuvet« u kom je bila prostorija gdje bi se omladina nalazila. Iako je udruženje nosilo naziv »omladinsko«, tu je omladina bila kao gost, i to drugog reda, kao neko ko i sa najmanjim mora biti zadovoljan. Udruženje je imalo tri prostorije; u jednoj je namještaj bio potpun (sto, stolice i ostao, te kafe kuhar); u drugoj, nešto manjoj, bio je smješten tamburaški zbor i knjižnica; u trećoj, prolaznoj, prostoriji nalazio se bilijar i sto sa par stolica. Ta prostorija je bila i najveća i tu se omladina zadržavala. Ovo svjedoči da se omladini posvećivalo malo pažnje. U prve dvije prostorije boravili su stariji članovi udruženja i, kako bi se reklo, ugledniji ljudi, gdje mladima nije bilo pristupa.

Takva je, uglavnom, bila slika stanja među omladinom Prozora sve negde do 1937. godine, kada je u Prozor stigao Osman Saitović Bego. Istina, on je i ranije ovdje dolazio, ali je tada, po završetku studija, najvećim dijelom boravio u Prozoru. Bego je bio prvi iz nešto starije generacije koji je prišao nama mladima u ovom udruženju i počeo se interesovati za naš život i rad, te za stvari za koje smo mislili da ga uopšte neće zanimati, tim prije, jer ranije sa nama tako niko nije razgovarao. Nama je bilo veoma drago što se jedan ozbiljan, a i najškolovaniji čovjek onog vremena u Prozoru interesovao za naš život i rad, te nalazio vremena da skoro sa svakim poragovara, dà savjet i mišljenje. On nam je poslije drugog ili trećeg susreta počeo govoriti šta bi trebali da pročitamo i kako poruku toga da svatimo. Naime, u to vrijeme u udruženju su bile samo nama dostupne dnevne novine, »Vrijeme« i još par listova. Sjećam se da je »Vrijeme« tada objavljivalo vijesti o ratu između Italije i Abisinije. Hvaljeni su italijanski fašisti, njihovo napredovanje kroz Eritreju i Somaliju, te njihovo nastojanje da taj narod, koji je bio zaostao i neuk, »privedu kulturi i civilizaciji«.

Kako me je Bego češće zaticao da nešto čitam, donio mi je »Kako se kalio čelik« od N. Ostrovskog. Tim njegovim gestom bio sam počašćen. Poslije nekoliko dana, kad sam mu vraćao knjigu, pitao me je šta sam zapamtio iz pročitanog, te da li sam knjigu davao još nekom na čitanje. Iskreno sam mu odgovorio. Od tog vremena mi je stalno po nešto donosio da čitam, te zadužio me da kjigu dajem svim drugovima koji hoće da čitaju. Nastalo je natjecanje ko će više Beginih knjiga da pročita. Time smo se ponosili i hvalili. Tako je nekako sama od sebe nastala čitalačka grupa omladinaca koja se okupljala u prostorijama udruženja.

Begov dolazak u Prozor i njegov uticaj vrlo brzo se proširio na udruženje »Uhuvet«. Do tada omladina nije odlučivala o radu udruženja. Uz Begovu pomoć i drugova koje je on angažovao, početkom 1939. godine u upravu su birani ljudi sa naprednijim shvatanjima, te i jedan omladinac. Po konstituisanju novog upravnog odbora meni kao novom članu dodijeljeno je vođenje knjižnice, kako se tada zvala biblioteka koja imala dva ormana knjiga.

Pošto sam primio knjižnicu od Ibre Hadžića poslije dan-dva došao je Bego pregledao naslove knjiga i sadržaj knjižnice. Odvajao je neke knjige i kad je sve pregledao rekao mi je da odvojene knjige bacim, a on je donio neke druge publikacije, koje su govorile o napretku poljoprivrede u SSSR-u i još neke druge knjige. Napomenuo mi je da te knjige dajem na čitanje našim drugovima i ostalim građanima koji ih traže.

U udruženje »Uhuvet« dolazila je muslimanska omladina. Tada u Prozoru nije bilo mnogo omladinaca Hrvata, ali ni oni nisu tu dolazili, iako je naše druženje van prostorija bilo svakodnevno i trajno. Bego nam je rekao da i ti omladinci treba da posjećuju prostorije našeg udruženja. Tako je od tada i nekoliko omladinaca Hrvata počelo posjećivati prostorije »Uhuvet«, što je bila novina za ostale, posebno starije članove udruženja. Stalno su dolazili Milenko Meštrović, Nikola Milisav i još neki. Ovo jasno ukazuje da je Bego još tada vodio računa o širenju bratske sloge našeg naroda.

Nekako u to vrijeme održavani su predizborni skupovi po raznim mjestima, pa je i vođa tadašnje JMO, Spaho, zakazao održavanje zbora u Prozoru. Mnogi građani su izašli na ulaz u Prozor, u Ponir, da dočekaju Spahu. Među njima je bilo i omladinaca. Kada je automobil stao, vatrene pristalice njegove politike, a to su mahom bili prozorski trgovci i bogataši, tražili su da se auto gura do prostorija udruženja, gdje je tre-

balo da se održi zbor. Nas nekoliko omladinaca prišlo je i počelo gurati auto. Tada nam je prišao Nazif Nuspahić i rekao da odmah sa tim prestanemo i da se odvojimo iz te mase. To smo uradili, auto je stao, a nas su stariji građani počeli grditi i psovati, te govoriti kako slušamo bezbožnike. Pred udruženjem je nastalo malo komešanje i nama je Nazif rekao da uzvikujemo parole »Dolje Spaho!«. »Nećemo gulikože!« i druge, tako da se zbor nije mogao održati u parku pred udruženjem, već se Spaho povukao u prostorije sa svojim istomišljenicima tu konferisao i poslije sat-dva napustio varoš. Ovo je bilo prvi put da se odlaže zbor jednog poslanika i da veća masa građana učestvuje u protestu, koji nije bio samo uperen protiv Spahe, nego i protiv čitavog tadašnjeg aparata vlasti. To se najbolje osjetilo po držanju žandarma koji su tog popodneva šetali ulicom sa bajonetima na puškama. Treba napomenuti da je bojkotovanje Spahinog zborovanja vršila ne samo omladina nego i masa građana svih doba, a posebno onih siromašnijih. Nezir Fejzić je bio najgrlatiji u uzvikivanju: »Nećemo gulikože« i »Dolje izrabljivači«. Od tada su Bego i drugovi koje je on angažovao i kasnije od njih formirao prvu ćeliju KPJ u Prozoru, mogli potpuno računati na nas omladince u izvršavanju svih zadataka koji će kasnije postati veoma teški i odgovorni.

Grupu omladinaca koji su se isticali svojom aktivnošću i interesovanjem za organizovan rad i zadatke koje je pred nas postavljao Bego i drugovi sačinjavali su: mesar Huso Omanović, obućar Mujo Hadžić, stolar Hamdo Nuspahić, krojač Ešref Nuhefendić, Milisav Nikola i ja. Pored ovih povremeno su angažovani Ibro Omanović i Muharem Hadžić. Ovaj poslednji je bio vrlo mlad, možda mu tada nije bilo ni 16 godina, bio je niskog rasta pa je izgledao još mlađi, ali je bio spreman da uradi sve što se od njega tražilo.

Pored ovih prozorskih omladinaca, bio je jedan broj njih na školovanju u drugim mjestima, najviše u Sarajevu, Mostaru i Trebinju, koji su, boraveći u školi, pristupili naprednom pokretu i postali članovi SKOJ-a. Među njima posebno su se isticali: Đulaga Islamović, Muhamed Šeškić, Omer Omanović, Numo Omanović i još neki. Kad bi ovi omladinci došli na ferije u rodno mjesto, odmah bi se osjetila živost i polet, te bi skupa organizovali izlete i bavili se sportom. U to vrijeme formiran je sportski klub »Makljen«, a u tome su, uglavnom, učestvovali napredniji omladinci i oni iz starije generacije. Mada je ranije bilo nekog podozrenja između omladine koja se školovala, i one koja je stalno živjela kod kuće, toga je nestalo i druženje je bilo potpuno i stalno. Tako je ta omladina unosila novi život u učmalu kasabu.

Ovo se zbivalo u vrijeme kada se Evropi približavao rat i kada se i kod nas ne samo osjećala već i uveliko vršila polarizacija na one koji su u nastupajućem fašizmu vidjeli svoju šansu i zagovarali ga i većinu koja je težila za boljim životom i pravednijim društvenim odnosima, pa time, manje ili više, bila spremna da se tom zlu suprotstavi. Bego je svojim nastupom i druženjem sa ljudima iz svih slojeva društva, a najviše sa siromašnijim svijetom koji je bio u većini ukazivao da se samo borbom za pravednije društvene odnose može izići iz bijede i nemaštine, a da na tom putu stoji čitav tadašnji društveni sistem, oni koji imaju vlast u rukama kao i oni koji su na račun sirotinje stekli bogatstva, najprije trgovci i zelenaši. Takvih je i u Prozoru bilo i oni su na Begin rad i djelovanje gledali sa podozrenjem i otvoreno tražili da se on ukloni i spriječi u djelovanju. Sve je ostalo tako negdje do konca 1940. godine, kada je Bego, poslije jednog zbora na Šćitu i na osnovi prijave popa Perića, uhapšen i zatvoren, a onda i odveden iz Prozora. Bego je

prisilno odveden iz naše sredine, ali je već zaorao duboku brazdu napretka i udahnuo ideju borbe u svijesti velikog broja građana. Posebno je kod seljaka stekao ogromne simpatije i povjerenje. Tako je trasirao put za širenje revolucionarnih ideja kod ogromnog dijela stanovništva Prozora i okoline i njegovom pristupanju NOP-u, kao širokoj platformi borbe za nacionalno oslobođenje i socijalnu pravdu.

Jedan od naših starijih omladinaca koji se školovao u Sarajevu i koji je sa Begom radio bio je Meho Pirolić. On je, pošto je Bego češće odlazio u sela, počeo raditi sa omladincima i davati nam zadatke za rad. U prvo vrijeme formirao je neku vrstu čitalačke grupe od omladinaca mještana i onih što su se školovali van Prozora. Tako su Đulaga Islamović i Muhamed Šeškić takođe dolazili kad bi nam Meho nešto čitao i poslije toga, pročitano obrazlagao. Od tada nas je Meho usmjeravao u radu i zadacima koje smo tada izvršavali. Može se slobodno reći da je omladina Prozora, zahvaljujući Begi i Mehi, postajala sve jedinstvenija u opredijeljenju ka naprednim idejama borbe za novi život i pravednije društvene odnose. Veći dio omladinaca učestvovao je u organizovanju sportskih priredbi i drugih oblika druženja, iz čega se kovalo jedinstvo omladine, njena spremnost da se uhvati u koštac sa još težim zadacima i izazovima, kojih u to vrijeme nije nedostajalo.

Bego je uticao i na omladinu u selima. Bio je rodom iz sela Duga, pa je i tu, zahvaljujući njegovom druženju sa mladima, takođe formirana grupa naprednih omladinaca, koji su kasnije uzeli vidnog učešća u organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta i njegovom omasovljavanju. Među omladincima iz Duga posebno su se isticali drugovi: Ahmet Dautbegović, Dervo i Behaim Subašić i Omer Mustajbegović. No, tu su bili i mnogi drugi koji će, nošeni svojim opredjeljenjem, poći putem borbe za bolji život, protiv okupatora i za pravednije odnose.

Djelujući u Prozoru Bego je najvećim dijelom boravio u kući Đulage Omanovića, svog daljeg rođaka. Kod Đulage je radio kao radnik Mustafa Osmić iz sela Kovačevo Polje, pa je Bego vrlo brzo sa njim uspostavio prisne odnose, ukazujući mu na njegov položaj najamnog radnika. Tako je Mustafa izrastao u naprednog omladinca. On je kasnije propagirao te ideje među omladinom svog i susjednih sela, čime se krug napredne omladine širio i dobivao sve masovniji karakter.

To posebno, važi za sela Kopčiće, Proslap i Varvara, gde su djelovali Bego, Mehmed Jusufbegović i njegov sin Dževad, napredni omladinac i član SKOJ-a. Posebno treba istaći veliki broj siromašnih seljaka Varvare i drugih sela koji su, kao sezonski radnici, boravili u drugim mjestima, najviše u Sarajevu, gdje su dolazili u dodir sa ostalim radnicima i onima koji su bili svjesniji i organizovaniji, pa su ta nova saznanja širili u svojim selima, gde su boravili preko zime. Tako je omladina i preko njih saznala o novim idejama i prihvatala ih. Kao rezultat toga, 7 boraca, pretežno omladinaca iz tih sela, otišlo je u partizane već u prvoj polovini 1942. godine.

Pomenuto je da je prvi sastav Prozorske partizanske čete najvećim dijelom činila omladina; u stvari, omladina ovih krajeva činila je preko 50% njenog sastava. To je uvjerljiv dokaz koliko je rad druga Bege i njegovih istomišljenika nailazio na veoma pogodno tie kod najvećeg dijela omladine ovog kraja.

Taj podatak ovdje dajemo kao dokaz za tvrdnju da je omladina prozorskog kraja bila pripremljena za nastupajuće sudbonosne dane koji su nastali sa okupacijom naše zemlje i pojavom ustaša i drugih okupatorskih slugu, Nijemaca i Italijana. S pravom se može reći da je linija KPJ, da se otvoreno i s povjerenjem priđe mladima i da se okupljaju kroz

razne vidove legalnog djelovanja u godinama uoči rata, dosljedno sprovođena na području Prozora i okoline.

Prvi proglas CK KPJ u kome je narod upozoravan na nastupajuću opasnost za našu zemlju od agresije fašističkih zemalja, podijeljen je među simpatizerima i naprednim građanima. Ja sam sa Mehom Pirolićem taj proglas odnio u selo Duge. Dali smo ga na čitanje i dalje rasturanje, Meho nešto starijim mještanima Duge, a ja omladincima. I svi drugi proglasi i leci koji su dolazili do Prozora na vrijeme su podijeljeni i dospjeli su u ruke onih kojima su bili i namijenjeni. Tako sam proglas vodstva Partije o dizanju ustanka u našoj zemlji odnio u Gornji Vakuf. Tamo sam pošao sa Ahmetom Hadžićem, a proglas smo dali Dervišu Ljuti, koji ga je dalje dijelio simpatizerima narodne borbe. Kasnije sam još jednom, ovog puta säm, nosio letke Dervišu Ljuti.

Pored navedenih omladinaca iz Prozora treba pomenuti još neke koji su bili spremni da izvrše svaki zadatak, makar on bio vezan i za veće rizike i opasnosti. Ovdje treba naglasiti da tada nije bilo zadatka koji je bio bezopasan, ukoliko se ticao rada na širenju NOB-a.

Sjećam se da nam je Enver Hadžić, koji je živeo malo izvan grada, ali je znao za neke naše radove i zadatke, jednom prilikom prigovorio zašto ga zaobilazimo, naglašavajući da bi i on rado učinio nešto ako mu se ukaže povjerenje. On je u partizane stupio jula 1942. godine i dao život za slobodu u najvećoj našoj bici, na Sutjesci.

Slučaj je htio da je Rasim Muminović u tò vrijeme imao brata u žandarmima. Jednom, kad je brat došao na dopust, zapravo na nekoliko dana kući, rekao sam Rasimu da uzme od njega nešto municije i preda nam je. Rasim je prvo tražio municiju od brata, ali ga je ovaj odbio i zaprijetio mu da će ga prijaviti isto kao i sve one koji ga na to nagovaraju. Ovaj je uzeo nešto municije bez bratova znanja i predao mi je, što sam ja predao našim borcima. Rasim je, jula 1943, postao borac NOV i hrabro poginuo u napadu na ustaško uporište u stanici Čelebići kod Konjica.

Odlazak prvih ustanika iz Prozora u partizane odvijao se sa znanjem većeg broja omladinaca. Organizator ustanka u Prozoru i prvi borac NOV-a, Meho Pirolić, obavijestio me je o svom odlasku i zadužio me da njegove stvari i ratnu spremu donesem na Borovnicu, odakle je polazila grupa ustanika. Tako je postupio da ga ne bi žbiri i ustaše primjetile dok nosi ruksak, jer je u to vrijeme bio pojačan nadzor nad njegovim kretanjem. Nazif Nuspahić, koji je takođe tada otišao u partizane, zadužio je Ešrefa Nuhefendića da njegove stvari donese na Borovnicu. Ja sam Mehine stvari i spremu primio od Ibre Omanovića u Pograđu i donio ih do Borovnice, odakle smo ispratili prve ustanike Prozora. Tada mi je Meho rekao da činim sve, kako bi se omladinci držali na okupu, te da prikupljamo potrebne podatke o neprijatelju. Rekao mi je da treba i dalje da održavamo vezu sa onima koji su otišli u partizane. Nedugo zatim, koncem januara 1942. godine (oni su otišli u novembru 1941. godine) u svojoj pojati sam, nadomak Prozora, u Podastrani, zatekao Mehu i Mustafu Osmića (koji je takođe otišao sa Mehom u NOV) i tako je uspostavljena veza između nas koji smo još živjeli pod okupacijom i naših prvih ustanika. Meho je tada tražio sva obavještenja o stanju u Prozoru, te dao nam dalje zadatke za rad. Tada su ugovorene pojedinosti i o našem daljem sastajanju. Meho Pirolih je ubrzo došao i tražio da ga dopratim do njegove kuće u gradu i da donesem jednu pušku sa Borovnice, koja se nalazila kod Osmana (Hasana) Zajmovića. Ja sam otišao sa Dautom Hadžićem i donio Mehi pušku do njegove kuće, i to usred bijela dana. Iskoristio sam trenutak kada je u Prozoru

vladala prilična gužva, jer je bio praznik ramazan. U varoši su bili Italijani sa svojom posadom od 300 vojnika i na svakih 50 m kružila je po jedna patrola od po 4 vojnika. Pušku sam nosio sakrivenu ispod kaputa, otpozadi. A kako je bila nešto duža od kaputa stalno mi je pratilac Ahmet Hadžić, govorio: »malo spusti«, ili »malo digni«.

Kao i u Prozoru, garnizon Italijana je bio stacioniran i u Gornjem Vakufu. Svaki drugi dan išla je između ova dva garnizona po jedna kòlona od dva-tri automobila sa po nekoliko vojnika, sa pratnjom od dva motocikla. Nas nekolicina stalno je razmišljala kako da ih napadnemo kad se vraćaju iz Vakufa prema Prozoru, i to na dijelu blizu Vakufa, kod okuke zvane Karamustafića okuka. Kad smo tu ideju izneli Mehi on nas je odvratio od toga, jer mi zaista nismo imali nikakvog oružja, a on nam je mogao dati samo jednu pušku i to ne baš sasvim sigurnu.

Nešto ranije, prilikom uspostavljanja ustaške vlasti u Prozoru, došla su četvorica njihovih oficira sa mašinkama na leđima i držala govor sa balkona osnovne škole u centru grada. Tada nije bilo nikakve vojske u Prozoru, sem nešto civilne straže u okolici. Daut Hadžić, Ešref Nuhefendić i ja prisustvovali smo govoru i kad su četiri oficira sišla među narod mi smo im se približili. Stajali smo odmah pored njih i Ešref je predložio da ih napadnemo i otmeno im oružje. Nismo tada imali četvrtog člana, jer sa nama nije bio Huso Omanović, Ešref i Daut jedva su se uzdržali da ne napadnu tu četvoricu. Ešref je tada rekao: »Ja ću svoga odmah udaviti, a vi kako znate«. Od toga nije bilo ništa, ali može se reći, da su prozorski omladinci bili zaista spremni da se bore protiv okupatora i njegovih slugu. Meho nije odobrio ni ovu našu namjeru, jer su bili mali izgledi da se izvučemo iz mase svijeta sa zbora. To je bilo još prije početka ustanka u našoj zemlji, možda krajem maja ili početkom juna 1941. godine.

Kad se govori o ženskoj omladini Prozora, mogu reći da je za taj sektor rada bio zadužen Fadil Buljina i znam da je dva ili tri puta održao sastanak sa drugaricama među kojima su bile Hasna, Alija i Naza Karahodžić, te Tahira i Tefika Hadžić. Sastajali su se na Opuhu, livadi iznad Prozora, u Musličevini. Sve ove drugarice su, sem Naze, učestvovale u NOB-u, i to Tahira i Alija od jula 1942, a dvije druge od početka 1943. godine. Omladinka Dobrila Meštrović, đak srednje škole u Mostaru, član SKOJ-a i borac V crnogorske brigade, postala je jula 1942. godine, a svoj život je položila u bici na Sutjesci.

Pomenuo bih i mog komšiju iz Gmića, Ivicu Kudića, koji je i prije nego što sam ja počeo organizovano raditi veoma žustro ispoljavao svoje nezadovoljstvo poretkom, osuđujući ga i otvoreno govoreći da sve treba mijenjati i da je svaki potez vlasti i onih koji je podržavaju izraz nepravde. On je bio iz seljačke porodice, koja je, iako dosta brojna, za one prilike bila dosta imućna. Po svojoj prirodi bio je veoma pravedan i istinoljubiv. Pošto su nam imanja bila jedno uz drugo, Ivica i ja smo se često sretali, a ponekad i skupa radili. On je uvijek na nešto ili nekog, bio kivan i to je javno ispoljavao. Kako je bio dobar i neumoran radnik, to mu se tada praštalo i odbijalo na njegovu ljutnju. Poslije okupacije naše zemlje, iako je bila jaka propaganda da Hrvati stupaju u ustaške redove i da pomažu »novi poredak« i njegovu vlast, ne samo Ivica, nego i sva njegova porodica, distancirali su se od svih akcija nove vlasti. Koliko se sjećam, on je uoči rata bio u organizaciji HSS-a, imali su kape sa oznakama, ali poslije okupacije ni jednim svojim gestom nije pokazao namjeru za pristupanje novoj ustaškoj vlasti. I njegov otac Ivo zvani Šarić je odmah poslije prvih istupa ustaša i njihovih progona Srba i Jevreja, te upada u Ravno i Vukovsko i pljačkanja tih sela - govorio da ovo bezakonje ne može izići na dobro »djeco, odmaknite se vi od

svega što je novo, jer na tuđoj nevolji ne može niko graditi i postići svoju sreću«. On je svojim uticajem, kao ugledan domaćin, bio primjer i drugim seljacima, te je u svojoj kući primao porodice čiji su članovi u partizanima i štitio ih od progona.

Ivica je znao za dolazak drugova u našu pojatu Podstranom, ali o tome nije nikome nikada ništa rekao. Čak mi je jednom prilikom ponudio i komad hljeba. Radio je na njivi i ostavio je za mene njegovu užinu, govoreći mi: »Neka ti se nađe za goste«. On je dobro znao ko su bili ti moji »gosti« i bio je spreman da ih zaštiti i nahrani, što je u ono vrijeme ustaške strahovlade bio veliki rizik i hrabrost.

AVDO PIRKIĆ

ILEGALAC U KONJICU I LOGORAŠ U JASENOVCU

U radnički pokret angažovao me je Omer Begtašević, nakon povratka sa izdržavanja kazne u Sarajevu. U Konjicu je osnovao samostalnu radionicu, jer više nije imao pravo da radi u državnoj službi. On me je pobliže upoznao sa životom radnika i ciljevima radničke klase. U ložionici sam bio zaposlen sve do 8. novembra 1940. godine, kada sam premješten sa grupom drugova u Sarajevo. Premješteni smo jer, smo prethodno bili osumnjičeni kod postojećih vlasti. Sa mnom su tada prešli u Sarajevo: Aziz Koluder, Momir Medan, Božo Šarenac, Ibrahim Rahimić, Branko Rašević, Salko Gozo i Hilmija Ćatović.

U ložionici, kao ni u Konjicu, tada nije bilo sindikalne ili neke druge organizacije. Istina, Pero Bilić je još 1939. godine dva puta dolazio u Konjic radi formiranja sindikalne organizacije, ali se u tome nije uspelo. Na onemogućavanju stvaranja takve organizacije naročito je radio Mustajbeg Hadžihuseinović, a bilo je i nekih radnika koji su u tome pomagali. U avgustu 1940. godine Pero Bilić mi je iz Jablanice po Milkoviću poručio da dođem u Mostar. Prema Bilićevoj poruci, on me je čekao u Jablanici, da bi smo odatle zajedno krenuli u Mostar.

U Mostar smo došli u vrijeme demonstracija organizovanih u Liskovoj ulici. U njima su, pretežno, učestvovali radnici iz rudnika i tvornice duvana. Pred demonstrantima je održao govor čovjek mršav i visok, čijeg se imena ne sjećam. Po zanimanju je bio obućar ili krojač. Žandarmi su uspjeli da razbiju demonstracije.

Pre odlaska u Sarajevo, napuštajući radno mjesto u ložionici Konjic, pripremio sam oproštajno veče. Okupili su se moji dobri drugovi i zapaženi aktivisti. Među njima su bili i Omer Hadžizukić i Harno Pirkić.

U Sarajevu sam radio na Alipašinom Mostu u ložionici. Tu sam nastavio sa radom za pokret. Radio sam na rasturanju novina »Radnički tjednik« koje smo dobijali iz Zagreba. Iste sam dobijao od tokara Franje Radoša, koji je radio u ložionici i bio sekretar partijske ćelije. Novine sam rasturao u Visokom, gdje sam imao dosta uspjeha, dok ih u Konjicu nisam imao kome dati. Davao sam ih slastičaru da u njih zavija razne materijale i na taj način list je dolazio u ruke ljudi. Bio sam uvjeren da će ih vjerovatno neko i pročitati.

U Sarajevu sam ostao do 30. juna 1941. godine, kada sam se vratio u Konjic. Tada je u Konjicu postojala partijska organizacija. Bilo je već dosta ljudi koji su se isticali svojim aktivnostima, pa time postali sumnjivi organima postojeće vlasti. Tako je već u julu i avgustu 1941. godine zabranjeno kretanje poslije 16 časova Hami Pirkiću i Noni Beisi, a skoro niko se nije smio družiti s njima. Tada sam stupio u bliži kontakt sa Hasanom Begtaševićem, limarom u ložionici. Već tada je bila jedna grupa u ložionici koja je radila na prikupljanju pomoći u novcu za organizaciju NOP-a, sastavljena od ljudi na koje smo se mogli sigurno osloniti i u koje smo imali povjerenje.

Naša aktivnost postaje naročito široka u periodu organizovanja ustanka i njegovog razvijanja na Borcima. Tada smo izveli više akcija koje su bile od vrlo velike važnosti. Ubrzo pošto su prvi partizani ubili žandarma Filipa, pripadnika žandarmerijske stanice u Glavatičevu, pripremala se ustaška grupa Jerkovića da izvrši odmazdu nad mjesnim stanovništvom. Mene je o tome obavijestio Vinko Boras i rekao mi da nađem sigurna čovjeka koji će poći u Borke i upoznati ustanike sa situacijom. Našao sam Šefka Agića i dao mu cedulju koju je trebalo da preda Šariću na Borcima. Šefko je na Borke pošao najkraćim putem, te je stigao prije ustaša i predao poruku. Na taj način su preduzete određene mere i ustaše su likvidirane.

Poslije likvidacije Jerkovićeve grupe ustaša, pripremana je »kaznena ekspedicija«, na čijem se čelu nalazio Stanko Tomić Brada. Oni su uspjeli da dobrim dijelom organizuju i mobilišu seljake iz okolnih sela, zatim građane, radnike i službenike, kojima su obećavali povoljnije i bolje položaje, napredovanje u službi itd. Ovom pozivu odazvao se i dio radnika iz naše ložionice, ali onih i ranije odanih ustaškoj »državi«. Mi smo preduzeli razne mjere da bi razbijali ovu akciju, u čemu smo dobrim dijelom i uspjeli. U njihove redove smo ubacivali grupe ljudi koji su imali tačno postavljene zadatke. Za to smo angažovali Safeta Alagića i Sabita Delalića. Kroz ovu akciju trebalo je i da se provjeri Delalićeva privršenost NOP-u, kako bi smo znali da li se na njega možemo sigurno osloniti u našem budućem radu.

Još prije njihovog odlaska na Borke pripremao sam ubistvo Stanka Tomića Brade ali mi drugovi to nisu dozvolili. Postavili smo zadatak Sabitu Delaliću da po svaku cijenu dobije puškomitraljez i nau^i da rukuje njime kako bi ga mogao upotrijebiti protiv ustaša i ostalih neprijatelja. To smo uradili zato što je on imao već iskustvo u rukovanju ovim oružjem, kao dobar borac se istakao u Čapljini, prilikom raspada jugoslovenske vojske i države.

MECI BEZ BARUTA, ZATVARAČI BEZ UDARNIH IGALA

Od Vinka Borasa dobio sam zadatak da radim na aktiviranju omladine u Ostrošcu. Sa mnom je radio i Jure Jurić. Uspješno smo izvršili taj zadataka jer smo djelovali i među muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, koristeći se poznanstvima i rodbinskim vezama. U Ostrošcu su osnivane noćne straže i patrole koje su, kao takve postojale sve do 1942. godine. Njihov je zadatak bio da čuvaju red i mir u samom mjestu. Mi smo trebali da u straže i patrole angažujemo aktivnije omladince, da bi smo se na njih mogli osloniti u budućem radu. Sa tim omladincima sastajali smo se u kući Fajke Alikadića, koji je držao i kafanu, te je njegova kuća bila pogodna za sastajanje i obavljanje drugih naših »pošlo-

va«. Jure Jurić je održavao sastanke sa istaknutijim omladincima na desnoj obali rijeke Neretve, gdje je pretežno bilo hrvatsko stanovništvo. Naročito su se tada isticali svojom aktivnošću omladinci: Hajrudin Dženetić, Rasim Alikadić, Kemo Zahirović, Begeta Džemo, Salem Ribić, Džafo Delalić i još neki. Vršili smo i razne »poslove« slabljenja snaga neprijatelja. Tako, recimo, od omladinaca koji su držali stražu i vršili patrolnu službu, a koji su dobijali oružje u žandarmerijskoj stanici, uzimao sam metke koje su donosili. Izvadili bi samo zrno, istresali barut i ponovo stavljali zrno, tako da se metak ne bi mogao koristiti. Vadio sam i udarne igle iz zatvarača i lomio ih. Na taj su način i oružje i municija bili onesposobljeni.

U septembru 1941. godine trebalo je po naređenju vlasti izvršiti popis stoke na području Neretvice. To smo iskoristili kao povoljnu priliku da angažujemo naše drugove Hajru Dženetića, Sabita Delalića i Kemu Zahirovića da djeluju i politički na stanovništvo i daju netačne podatke. No, ta stvar je pošla drugim putem. Tada je došao u Ostrožac Osa Grebo, koji je ranije bio u partizanima, ali je iz jedinice otišao bez odobrenja kada su se nalazili u Čelebiću i Idbru. Otkrili smo ga kada su djeca pronašla poljski telefon, koji je ostao iza vojske stare Jugoslavije. Vršena je istraga odakle je telefon i da li neko zna da rukuje njime. Tako smo došli do Ose Grebe koji nije imao ličnih dokumenata, pa je uhvaćen i sproveden u Konjic. Prilikom legitimisanja govorio je da poznaje Kemu Zahirovića, što je ustaše navelo da posumnjaju u njega, pa su počeli da proveravaju njega i Sabita na terenu. Uspio sam da preduhitrim žandarme i poslao Kostu Hašima, mesara iz Ostrošca, da ih pronađe i obavijesti da je patrola upućena po njih i da će ih uhapsiti. To je uspjelo. Oni su napustili teren i pošli u pravcu Ostrošca. Krijući se, došli su u naselje Biliće i odatle se povezali sa nama da bi ih prebacili preko Neretve. Hajro i Džemo su preplivali Neretvu, došli kući i prebacili se u partizane koji su bili u Gornjim Čelebićima. Sabit Delalić, pak, nije smio preplivati Neretvu, već je otišao u Seonicu gdje se sklonio, da bi ga preko mosta na Neretvi, u Ostrošcu, prebacio Jusuf Uzunović, u balama sijena. Sabit je odatle otišao u partizane. Kuća mu je zapaljena zbog njegovog učešća u akcijama u Čapljini i odlaska u partizane, dok mu je porodica bila smještena kod sigurnih prijatelja i tako spašena.

VOZ »IZVRNUT« NA TERZIĆA BARAMA

Ubrzo sam dobio naređenje od Vinka Borasa da pođem u Gornje Čelebiće i obavijestim Salka Fejića, koji se tada tamo nalazio sa četom partizana, o kretanju ustaške »crne legije«. Ova jedinica je išla za Hercegovinu, vodio je Jure Francetić. Zajedno sa Jurom Jurićem krenuo sam u Ostrožac radi izvođenja naših ranijih akcija. Jure je tu ostao, a ja sam produžio u pravcu Čelebića, cestom. Tako smo postupili da nas ne bi otkrili ako bismo išli iz pravca Konjica. U Čelebićima sam naišao na partizansku stražu, koja me je sprovela do Salka Fejića. Uručio sam mu izveštaj i odmah nastavio put za Ostrožac, gdje sam našao Juru Jurića, te smo skupa putničkim vozom krenuli u pravcu Konjica, negdje oko ponoći. Vozom smo došli do Lisičića gdje je trebalo da se izvrši ukrštanje našeg sa putničkim vozom koji je išao iz Sarajeva. Čekali smo izvjesno vrijeme, ali voza nije bilo. Poslije izvesnog vremena putnici su stigli i obavijestili železničke službenike da je voz »napadnut i izvrnut od strane partizana« u blizini Krvavog polja. Među putnicima je bilo dosta bosih i bez odjeće, koji su iz voza pobjegli u momentu samog na-

pada, a najviše je bilo ustaša, domobrana i žandarma. Tu smo čekali još oko sat vremena i voz je ponovo vraćen za Ostrožac. Nismo bili dugo u Ostrošcu. Nastavili smo put u pravcu Jablanice. U vozu sam našao Sa-Ika Bilanovića koji je putovao iz Mostara. Od njega sam dobio voznu kartu za mene, a od jednog druga smo uzeli još jednu za Juru Jurića. To nam je trebalo da bi smo ih pokazali prilikom pretresa i na taj način se oslobodili eventualnog sumnjičenja zbog puta u Mostar.

U Jablanicu smo stigli u svanuće, a voz je nastavio kretanje u pravcu Konjica. Došli smo do mjesta gdje je »izvrnut« voz, u Terzića bare. Tamo je napravljen prelaz za putnički voz koji je došao iz Konjica. Prema obaveštenju koje je došlo iz Sarajeva, pripadnici »crne legije« sa Francetićem putovali su »prvim osobnim vozom«, a za njima se kretao putnički voz. Tako je bilo do Konjica. U Konjicu je putnički voz mimoišao njihov »osobni voz«, pa je zato ovaj i bio izbačen iz koloseka na Terzića barama. To se desilo u noći 24. decembra 1941. godine. Voz sa »crnom legijom« ostao je u Konjicu. Odmah ujutro su počele racije nad nevinim stanovništvom Donjeg dela Čelebića, gdje je pretežno živjelo srpsko stanovništvo.

Prilikom prelaska iz jednog u drugi voz na Terzića barama vidio sam četiri streljana pružna radnika, po narodnosti Srbina, iz sela Bjelovčina, koje je lično Francetić strijeljao. Žandarmi iz Ostrošca došli su upomoć ustašama, ali je njihova pomoć bila slaba, jer su im svi meci »otkazali poslušnost« jer u njima nije bilo barutnog punjenja, ili su im udarne igle u zatvaračima bile polomljene. To je bio rezultat naše ranije akcije u Ostrošcu.

HAVARIJE NA LOKOMOTIVAMA I KIDANJE REMENJA

Krajem januara 1942. godine Vinko Boras mi je saopštio da treba da pođem u Hadžiće, kod Reufa Mutića iz Mostara, simpatizera NOB-a. Trebalo je da nam on obavi jedan vrlo važan posao, da nabavi zatvarač za top kog su partizani zaplijenili 1941. godine na Vrapču, u borbama protiv ustaša. Vodnik Reuf Mutica učestvovao je u izvođenju akcije na Borke, ali pošto ona nije uspjela on i njegovi vojnici su, po kazni, prebačeni u Hadžiće. Tamo je bila neka radna jedinica i oni su ušli u njen sastav. Moj put je bio bezuspješan jer Mutića nisam našao, budući da je pošao službeno u Sarajevo.

Po povratku s tog puta, nastavio sam rad sa svojim drugovima u železničkoj ložionici u Konjicu. Glavni naš zadatak bio je prikupljanje municije i oružja, pisaćeg materijala i svega onog što je moglo da posluži borcima koji su se nalazili na slobodnoj teritoriji i u neposrednoj blizini Konjica. Popravljali smo i oružje. Sav taj prikupljeni i popravljeni materijal dostavljan je limaru Begtaševiću Hasanu, a on ga je određenim kanalima prebacivao na slobodnu teritoriju. Sem ovih zadataka, radili smo da onesposobimo redovan saobraćaj na relaciji Konjic - Bradina, kao i u pravcu Mostara. Nastojali smo da onesposobimo naročito lokomotive specijalizovane za vuču sa zupčanicima, jer su se vrlo teško mogle nabaviti. Ove lokomotive su bile namenjene specijalno za brdske pruge, a druge ih na ovim prugama nisu mogle zamijeniti. Zato je bilo vrlo važno da se izbace iz upotrebe. Onesposobljavali smo najosetljivije delove mehanizma lokomotive koje su iziskivale dužu opravku ili potpunu zamjenu. Vadili smo osigurače, sipali pijesak u ležaje, itd. Najaktivniji učesnici ovih akcija bili su: bravar Ivica Tvrtković, istovremeno i organizator ovih akcija, bravar Hasan Begtašević, Fakrudin Džumhur,

Kovač Stjepo Vukas, mašinski tehničar Rasim Vejzović i Miro Božić, te bravar Kemo Begić. U tim akcijama su nam pomagali Hamid Hadžialić, Rasim Ljubimčić, otpravnik vozova Alija Repčić šef ložionice, Safet Alagić, Jure Jurić, Rajko Sunagić, Avdo Pirkić.

Jedna od najvažnijih akcija u kojoj sam učestvovao bila je rezanje remenja (pogonskog kožnog). Jedne noći kada sam se vratio sa vožnje došao sam u ložionicu gdje sam zatekao Fahrudina Džumhura, koji je bio dežurni bravar. Tako se ukazala pogodna prilika da izvedemo uspješnu akciju. Rekao sam mu da se popne i remenje presiječe nožem koji sam mu dao. On je to uradio i veliki remen je bio oboren, onako dug oko 20 metara i širine 20 cm. Remen smo odmah sasekli u komade. Sve sam to ponio svojoj kući, a zatim dostavio Ibri Reliću koji je povremeno odlazio na slobodnu teritoriju i on ga je dostavio do Boraka. Značaj ove akcije bio je dvojak: prvo - taj remen se zbog svoje važnosti nije mogao nabaviti za druže vrijeme; drugo - što su od tog materijala borci pravili obuću.

S vremena na vrijeme dolazili su k nama u ložionicu i Nijemci, radi kontrole, a to su radile i italijanske patrole. Uspio sam da uspostavim veze sa pripadnikom »Crne legije« Mustafom Demirovićem. On mi je dostavljao municiju, a preko njega sam uspio da izvršim popravku i jednog partizanskog puškomitraljeza. Takođe sam vršio popravku i sitnijeg oružja, pištolja i pušaka. Inače, uspostavljao sam najtjesniju vezu sa Omerom Hadžizukićem za popravke oružja i razna obavještenja. To smo radili na vrlo vješt način. On je radio u zanatskoj radnji Nijaza Begtaševića, gdje se nalazila jedna veća posuda sa cvijećem u koju smo ostavljali cedulje, zatrpane u zemlju, kao i manje materijale koji su trebali da budu dostavljeni na određeno mjesto. Jedno vrijeme Ivica Trvtković je bio u »hrvatskoj vojsci«, domobranima, u Rajlovcu, ali je kući dolazio svake nedelje i dostavljao nam razni materijal, najviše municiju, što smo mi dalje otpremali borcima.

Jednom prilikom dobio sam zadatak od Vinka Borasa, sekretara partijske ćelije, da ubijem Ferhata Kurtovića koji se tada nalazio u Konjicu. Taj mi je zadatak postavljen zato što sam sa istim bio u rodbinskoj vezi, te bih zato ja imao najbolje uslove da ga likdiviram. To nisam uradio jer me je Boras obavijestio kako će ubistvo Ferhata Kurtovića izvršiti borci koji će doći sa slobodne teritorije, što je i uradio Safet Alagić. Tada nismo mogli ni naslutiti kolike će biti posledice Ferhatovog ubistva.

HOD PO MUKAMA DO JASENOVCA

Poslije Ferhatovog ubistva iz Sarajeva su došle ustaše, koje su već bile pozvane od ustaškog logornika iz Konjica da izvrše hapšenje komunista za koje su već znali, i svih simpatizera NOP-a. Logornik je tada bio Mijo Božinović. Akcijom, u noći između 21. i 22. aprila 1942. godine, rukovodio je lično Jure Francetić, komandant zloglasne ustaške »Crne legije«. On je sa ustašama došao u Konjic i počeli su da vrše hapšenje komunista i svih simpatizera NOP-a. Uoči hapšenja nalazio sam se u svojoj kući i spavao sam. Negdje oko pola noći čuo sam lupnjavu na vratima. Ustao sam i otvorio. Na pragu su stajala tri naoružana vojnika, ustaše s mašinkama uperenim k meni. Naredili su mi da se odmah spremim i da pođem sa njima, navodno radi saslušanja. Vratio sam se u sobu, obukao i napisao cedulju majci da zna da su me ustaše odvele. Pred kućom ih je stajalo još desetak, dobro naoružanih, a bilo je i mještana koji su se sklonili da ih ne bih prepoznao. Tu su bili: Džafer Čen-

gić, Ilijaš Agić, Medved Rudo i Osma Bašić. Na putu do ustaškog »stana«, koji se nalazio u zgradi današnje filijale socijalnog osiguranja, sreli smo na mostu italijansku patrolu. Zaustavila nas je i, poslije njihovog međusobnog sporazuma, nastavili su da nas vode u pravcu logora. U blizini logora bila je kuća Pave Džebe koji je iste noći ubijen, dok mu je sin Vjekoslav ranjen i odveden u zatvor. S ulice sam video Stjepana Pekića, stolara iz Konjica, kako drži stražu i, vjerovatno, zabranjuje prolaz kroz uličicu.

Doveli su me u ustaški logor i uveli u sobicu koja je bila puna članova štaba ustaškog logora, s logornikom Božinovićem i komandantom Francetićem. Sa njima su bili učitelji Kalajdžić i Konjhodžić, zatim Alija Sokolović, Volf Nana, Ivan Jerković, Ivan Majurić, i neki drugi. Odatle su me sproveli u prizemlje, u prostoriju gde se nalazilo još dvadesetak uhapšenika. Svi su stajali okrenuti licem ka zidu i rukama vezanim jakom žicom. I mene su vezali kao i ostale. Prilikom vezivanja stisnuo sam jako pesnicu da bih kasnije malo popustio ne bi li mi bilo lakše. Tom je prilikom Medved rekao: »Vidi se da je pravi komunista, pošto je ovako stisnuo pesnicu«. Tada je nastalo moje pravo mučenje. Tukli su me kundakom po glavi i vratu, a šupljom cijevi po slabinama. Ovo mučenje trajalo je oko dva sata. Onda su nas poveli na železničku stanicu, gdje je bio specijalni voz od dva vagona sa dvije lokomotive. Sve su nas zatvorili u jedan vagon, pod kontrolom jake straže koju su činile ustaše.

U Konjicu su tada bili uhapšeni: Boras Vinko, sekretar partijske ćelije, saradnici NOB-a Ismet Prohić, Ivica Tvrtković, Vjekoslav Džeba, Meho Džumhur i njegov otac Safet Šefgo Agić, Adem Alagić, Ibro Pelić, Ajdin Širbegović, Alija Kadić, Fehim Alagić, Asim Kosovac, Bećir Sarajlić, Ibro Hadžihuseinović, Kasim Kosovac, Hiba Alagić, žena i dvije ćerke Muha Hadžihuseinovića, Nata Pokrajčić i njena majka; Bosiljka i Dobrila Tomašević, dok je Ilija Barišić policijski narednik, uhapšen da bi ostale isprovocirao.

Nastavili smo izuzetno mučno putovanje od Konjica u Bradinu. Mislili smo da će nas sve ubiti na Ivan Sedlu, gdje su i ranije vršena ubistva. Došli smo do Bradine. Tu je voz malo stajao, a onda smo nastavili kretanje u pravcu Sarajeva. U Sarajevu smo bili u zatvoru koji se nalazio na obali Miljacke, u ustaškom vojnom redarstvu. Saslušavani su svi uhapšeni. Islednici su radili u dvije kancelarije. U onoj gde su mene ispitivali nije bilo batinjanja, ali u drugoj jeste. Tamo je bio ustaški agent Ivica Stojanović iz Ostrošca, koji je dobro poznavao Konjičane.

Na putu od Konjica do Bradine uspio sam sebi da odvežem ruke, što sam potom uspio da uradim i dvojici drugova koji su se nalazili pored mene. Mislili smo da pobegnemo kada nas na Ivan Sedlu budu vodili na strijeljanje. Poslije izvršenog saslušanja i boravka u Sarajevu, prebacili su nas iz zatvora u vagone na železničkoj stanici. Tu su nas čekali specijalni vagoni u kojima su nas sproveli do jasenovačkog logora. Dok smo bili u zatvoru bili smo gladni, jer od hrane ništa nismo dobijali sem malo kukuruznog hljeba, koji je bio pljesnav, zato ga nismo mogli ni okusiti.

Poslije izvršenog saslušanja u Sarajevu za Jasenovac su sprovedeni: Avdo Pirkić, Vinko Boras, Ismet Prohić, Vjekoslav Džeba, Studa Nuhić, Fehim Alagić, Adem Alagić, Ajdin Širbegović, Ibro Pelić, Rade Brborić, Asim Kosovac i Rasko Bijelić, dok su ostali u Konjic vraćeni, poslije isledničkog postupka. U Konjicu bilo je uhapšeno nas 33 i svi smo sprovedeni u Sarajevo.

U jasenovački logor došli smo 3. ili 4. maja 1942. godine. Bili smo gladni i žedni, nije se moglo dobiti ni kapi vode, pa je bilo slučajeva da su ljudi pili sopstvenu mokraću. Oko 8 časova ujutro na stanici nas je čekao odred od oko stotinu ustaša. Pojavila se crvena limuzina iz koje je izišao Ljubo Miloš i rukovao se sa glavnim pratiocem transporta, zapravo zapovjednikom obezbeđenja transporta. To je bio neki Radoš, tajnik policije iz Sarajeva. Uz njega je u pratnji transporta bilo oko 30 dobro naoružanih ustaša. Odmah je izvršena prozivka i, istovremeno, vršeno odvajanje. Nastavili smo put do logora industrijskim kolosekom. Usput smo bili batinani, a bilo je slučajeva i da se ubijaju zatvorenici koji su bili iscrpljeni od gladi i umora.

U logoru smo smješteni u prazne barake koje su se nalazile na jednoj livadi. One su bile zagađene i pune slame. Okolo je bila velika nečistoća i sve je više ličilo na zahod nego na stambene prostorije. Tu smo zatvoreni, zaštićeni jakom stražom. I dalje smo žestoko tučeni, onako žedni i gladni. U prvi sumrak su nas pitali hoćemo li vode, na što smo svi pristali. Izdvojila se jedna grupa ljudi koji su ponijeli flaše, konzerve i čuturice da donesu vode, ali su odmah, nedaleko od barake, svi poubijani. Pitali su nas i da li hoće neko da se umije, na šta se, neznajući za sudibnu »vodonoša«, javila grupa ljudi. I oni su, takođe, odmah poubijani.

Prve noći u ovim barakama niko od nas nije spavao. Bila je velika tjeskoba, ležali smo jedni po drugima, a stražari su stalno, cijelu noć lupali po barakama, tako da niko nije mogao zaspati, pa smo bili još više izmrcvareni.

Sjutradan oko 10 časova izašli smo iz baraka uz jako obezbeđenje. Oko nas su bile ustaše naoružane mitraljezima. Zatim se pojavila grupa civila - logoraša, koji su obavljali administrativne polsove u logoru, te su nas oni popisali. Zatim nam je oduzeto sve čime smo raspolagali, a bilo je i stvari od vrijednosti: satove, novac, prstenje i drugi nakti. Ako neko nije htio da preda nešto, ili ga je skrivao odmah je bio ubijen. Prilikom popisa upoznao sam se sa Jevrejem, Otom Boltekom iz Bjelovara. Upitao me je da li poznajem Aleksandra Lutacija, Jevrejina, koji je u ložionici u Konjicu bio na dužnosti nadzornika mašina. Rekao mi je da je i on u logoru, i da radi »u pogonu šest«.

Poslije te »trijaže« raspoređen sam u montažnu grupu. Nastojao sam da pronađem Aleksandra Lucatija, pa sam pitao za »pogon šest«. Tamo me je uputio jedan od starijih logoraša. Ugledao sam veoma mršavog čovjeka. Izgledao je kao avet. Nisam mogao verovati da je to Aleksandar, ali kada mi se približio i nasmijao se prepoznao sam ga. Razgovarali smo očima. Bio je tajac. Rukovali smo se i zagrlili. U razgovoru me je pitao zašto su me ovdje doveli i interesovao se za stanje u Konjicu. Uspio je da i ja ostanem u »pogonu šest« umjesto u grupi montaža, gdje sam bio raspoređen.

U zatvoru su nastojali da svako bude rapoređen prema svojoj specijalnosti. Intelektualci profesori, advokati, učitelji i drugi osim stručnjaka za mašinstvo, struju i građevinarstvo odmah su bili poubijani, kao i studenti i đaci.

Prošlo je pet-šest dana, a hranu nismo dobijali. Nakon toga formiran je transport koji je trebao da ide za Njemačku. Prije toga logoraši su odvedeni u Zemun, u sabirni logor. Tu je vršena selekcija. Zdravi i sposobni su odvođeni u Njemačku i Norvešku, a iznemogli i iscrpljeni su odmah ubijani. Svi moji drugovi iz Konjica odvedeni su za Norvešku

i Njemačku, zapravo svi osim mene. Ja sam ostao u logoru. Tu je bilo zatvorenika dovedenih iz raznih razloga, najviše političkih, nacionalnih i rasnih. U našem transportu većinom su bili zatvorenici iz Konjica, Sarajeva, Visokog, Zenice i Travnika. Svi su bili »politički«. U logoru sam se upoznao sa Remzijom Repac, rodom iz Mostara, a živio je u Zenici i radio u željezari. Bio je član KPJ. Upoznao sam i Danijela Ozmu, kod koga sam odlazio na razgovore.

Već prvih dana po dolasku u Jasenovac primjetili smo neki miris dima u jutarnjim časovima, skoro svaka dva-tri dana. Taj nas je dim potsjećao na miris pečenja kosti. Stariji logoraši govorili su da se to vrši spaljivanje zatovrenika u ciglani. Stvarno, skoro svaki dan spaljeno je u ciglani tri do četiri hiljade logoraša. Već su nas upozoravali, odmah na železničkoj stanici, da će biti i ubijanja i »pečenja«. Na to nam je skrenuo posebnu pažnju jedan ustaša, degenerik star 16-17 godina, koji se zvao Dragan Bonzo, rodom iz okoline Gospića. Govorio bi nam s vremena na vreme, da mu je hladno i da bi se valjalo ogrijati, što je u njegovom sumanutom jeziku bio znak da će uskoro biti »pečenja« u ciglani.

Svakodnevno su pristizali novi logoraši iz raznih krajeva. Tako se logor punio zdravim ljudima koji su raspoređivani na razna radna mjesta, umesto iscrpljenih i bolesnih logoraša koji su odmah ubijani. Ustaše su ubijale bez presude i za to nisu nikome odgovarali. Ubijalo se radi iživljavanja. Ljude su postavljali na određena mjesta i ubijali ih iz pištolja, kao metu za gađanje. Na taj način su se vježbali u ubijanju.

GRUPA GROBARA-NAJZAPOSLENI JA

Odmah sam preko ranijih logoraša saznao za pojedine starješine u logoru. Na čelu logora nalazio se logornik Maks Luburić, a pomoćnik mu je bio Ivo Matković. Zapovjednik »radne službe« bio je Ljubo Miloš, a njegov pomoćnik Majstorović.

Svako kretanje u logoru bilo je zabranjeno. Svaki susret sa ustašama bio je tragičan. Bilo je slučajeva da ustaše narede nekom logorašu da motkom ubije drugog logoraša, a ustaša bi to sadistički posmatrao, a zatim logoraša - ubicu ubijao. Ubijanje je vršeno najviše klanjem kamom, koje su specijalno kovane za ubijanje. Formirana je i kuhinja za prehranu logoraša. Dobijali smo skoro stalno istu hranu, krompir, neoćišćen, samo skuvan u vodi, i takav su nam, sa vodom u kojoj je skuvan, davali. Dobijali smo oko 10 kg kruha dnevno, najčešće plesnjivu proju, koja se nije mogla jesti. Logoraši kad bi imali mogućnost ovu proju su stavljali na limenu pločicu koju bi zagrijali na vatri i tako ugrijanu je jeli, jer tada više nije bila plesnjiva. Inače, logorom je vladala masovna glad.

Za mjesec dana dobili smo od uprave logora po jednu dopisnu kartu da se javimo svojim ukućanima ili prijateljima. Bilo nam je naređeno šta treba da pišemo: gdje se nalazimo, da smo dobro i zdravo, da se ne brinu o nama, da je hrana dobra. Mogli smo još tražiti od svojih ukućana da nam pošalju cigarete, voća, posebno limuna i lijekova. Na karti je moglo da stane svega 20 riječi. Poslije završenog pisanja odmah je ubijano oko 80% osoba koje su napisala »pisma«.

Paketi su svakodnevno dolazili. Ustaše bi odmah izvršile podjelu paketa: na jednoj strani paketi za lica koja su još u životu, a na drugoj strani paketi za lica koja su već ubijena. Iz svih paketa uzimali su sve

ono što je bilo od vrijednosti i što je bilo kvalitetno, a logorašima su dostavljali pokvarenu hranu, slabije cigarete, itd.

Spavali smo u barakama ili na radnom mjestu. Neki logoraši su pravili zemunice i tu živjeli. I odjeća je bila bijedna. Odmah po dolasku u logor skinuli su nam sve što je valjalo, a ostali smo u poderanoj odjeći i obući. Nosili smo odjeću koju smo skidali sa lješeva, a ni ženska odjeća na nama nije bila neoubičajena. Nosili smo nanule koje smo sami pravili. Odjeća i obuća bila nam je jednaka i ljeti i zimi. Logoraši su radili u nekoliko manjih pogona koji su se nalazili u krugu logora. Zanatlije su obavljale poslove za koje su bili osposobljeni dok su bili u civilstvu. Radili su u lančari, ciglani, pilani, na ekonomiji, u građevinarstvu, a postojala je i manja grupa grobara.

USTAŠE PIJANE, CIGANI MRTVI, MEČKE I MAJMUNI VEZANI

Logor je bio dobro obezbeđen bodljikavom žicom, bunkerima, zidovima, podzemnim bunkerima i vodenim kanalima. Na svakih 100 metara nalazile su se trospratne osmatračnice, sagrađene od drveta, gdje je bilo po šest ustaša naoružanih puškama i mitraljezima. Logor je bio osvijetljen velikim reflektorima da bi se mogao uočiti svaki pokušaj bjekstva i dobro kontrolisati teren oko osmatračnice. Okolo logora nalazila se jaka žica sa stubovima visine do 3 metra, a u širinu ispletena oko 1,5 metra. Onemogućen je bio svaki prolaz kroz žicu pa i najmanjem detetu.

Likvidacija, ubijanje vršeno je svakog dana u grupama od nekoliko stotina do nekoliko hiljaa. Inače, brojno stanje za rad sposobnih lica u logoru iznosio je od 8 - 10 hiljada, a višak sav je likvidiran. Postojala je satnija koja je vršila likvidaciju, a njoj su bili dodeljeni zatočenici koji su se nalazili u grupi grobara.

Ubijanje je vršeno preko rijeke Save, na prostoru Gradine, pod planinom Prosarom. Stanovništvo sa tog područja i iz njegove okoline bilo je likvidirano, a naselja su potpuno popaljena i uništena. Uoči samog ubijanja grobari su odjeću i obuću razvrstavali po grupama i kvalitetu, kao i nakit i novac. Logoraši su preko Save transportovani skelom koju su zatočenici nazivali »džemijom«. Skela je bila dugačka 10 do 15, a široka 5 do 6 metara. Vukli su je čeličnim užetom vezanim za stubove koji su se nalazili na obalama Save. Svi zatočenici koji su bili raspoređeni na rad bili su u okovima od 8 karika lanaca. Karike oko nogu bile su skovane na nakovnju. Zatočenici koji nisu bili raspoređeni na rad vođeni su na likvidaciju, pri čemu su im ruke bile vezane žicom.

Najmasovnije ubijanje vršeno je u junu, julu i avgustu 1942. godine, u vrijeme velike ofanzive na Kozari. Danonoćno su dovođene grupe stanovništva sa Kozare i sprovođene u poseban logor, zvani 3 C. Ko je došao u taj logor više se nikada nije vratio. To je, u stvari, bio logor u logoru.

Ustaše su stalno vršile klanje. Bilo je dana kada je ubijeno i po 36.000 osoba. To je većinom bilo stanovništvo iz Bosanske Krajine, deca, žene, starci, itd. U logoru je bilo mnogo stoke zaplijenjene i opljačkane od stanovništva, što je uslovilo veliku prljavštinu i kasnije dizenteriju. Svuda po logoru mogli su se vidjeti lješevi ili iznemogli zatočenici. Bilo je logoraša koji su bili naduveni kao mješine. Tu smo bolest nazivali »logoritisom«, jer je bila kombinovana dezinterijom, nedostatkom vitamina i tifusom. Bolesnici su umirali u velikim mukama i lješevi su se mogli videti na svakom koraku.

Vršeno je masovno ubijanje Cigana, koje su dovodili iz svih krajeva NDH. Oni su sobom donosili sve ono čime su raspolagali, čak i majmune, medvede i svoje muzičke instrumente. Ustaše u logoru priređivale su »veselje večeri«, gdje su svirali Cigani, a uz njih su igrali majmuni i medvedi. Tada je bilo i groznih prizora. Recimo, ustaše bi izabrale najlepšu ženu, položile je nagu na sto i zabadali u nju viljuške i noževe, koji su im služili za jelo, a pepeo i čikove gasili među njene udove. Žena bi umirala u teškim mukama. Kad bi se kasno u noć izopijali, ustaše su ubijale sve Cigane koji su do tada svirali i igrali i onda se razišli. A sutradan bi osvanuli samo medvedi vezani za stabla, a majmuni po stablima, među mrtvim gazdama.

MARKO ALEKSIĆ

BALJAČKA PARTIZANSKA ČETA

U proleće ratne 1942. došlo je do snažne, tzv. treće ofanzive italijanskih okupatora i naglog oživljavanja četničkog pokreta i njegovog otvorenog stavljanja u službu okupatora. To je, uz druge teškoće NOP-a i greške rukovodstava, stvorilo izuzetno tešku vojno-političku situaciju na tlu Hercegovine i Crne Gore. Uslijed snažnog pritiska italijanskih divizija iz raznih pravaca, ispred kojih je išla izdajnička četnička rulja, te krajnje oskudice u hrani i municiji, došlo je do naglog osipanja partizanskih bataljona, dezorijentacije i povlačenja dijela snaga preko Gacka.

Krajem maja 1942. godine zatekao sam se u Zvijerini gdje su privremeno bili dijelovi Operativnog štaba za Hercegovinu i partizanska bolnica. Tada su četnici napali naše snage iznenada i jedva sam izbjegao zarobljavanje. Dva dana kasnije našao sam se na Divinu. Tu je bio veći broj partizana iz raznih jedinica iz južne Hercegovine i nekih drugih krajeva. Pod utiskom zbivanja i naglog osipanja naših jedinica, osjećao sam se skoro izgubljenim. Izgledalo je da sve oko mene propada. Nisam znao šta se događa na našem prostoru, iako sam bio član Komunističke partije i mjesecima u komandi zaštitne čete Operativnog štaba za Hercegovinu.

U toj nedoumici šta i kuda dalje sreo sam druga Vladu Tomanovića, mog komšiju iz Baljaka, već tada poznatog partizanskog rukovodioca i čoveka velikog autoriteta. Sjećam se da smo svi imali puno povjerenje u ono što on kaže. Zato sam ga i ovdje upitao sa velikom nadom: »Kuda ću ja sada Vlado?« A on će mirno, roditeljski mirno: »Ne brini, Marko, ti ideš sa mnom«. Od tog trenutka nisam brinuo o tome šta će biti sa mnom i šta me čeka.

"' Baljci su selo kod Bileće. Baljačka partizanska četa je, u stvari, odomaćen naziv za 3. četu 1. bataljona Desete hercegovačke NOU brigade. Vojevala je od juna 1942. do juna 1943. godine, uvijek angažovana u borbama, izložena napadima i žrtvama, nadahnuta pobjedama i zabrinuta nad izgubljenim bitkama. Duga je priča o tome, kako je ova četa nastala i u borbama se držala, kako su živjeli, drugovali, i rastajali se njeni borci. Ovo je kratak prikaz njenog borbenog puta, i držanja njenih ljudi u borbama, čime autor, bar djelimično opisuje svoj veliki dug prema saborcima koji su pronijeli ime i slavu Baljaka u NOR-u, i ostali na mrtvoj straži slobodi širom domovine, pogotovo, što je jedini preživjeli od četvorice drugova koji su od Vlada Tomanovića, dobili običan akcioni zadatak, a čiji je rezultat bio nastanak Baljačke partizanske čete.

Sa Vladom je bio i stari Risto Ždrale, za sve koji su ga poznavali oličenje hrabrosti borca »komitskog kova«. Davao je pravi primjer mladima, naročito u izdržljivosti i hrabrosti. Tu je bio i Danilo Salatić, već tada iskusan ratnik. Kao bivši žandarm vidno je odskakao u vještini ratovanja u odnosu na nas mlađe. Danilovo drugarsko ponašanje i spremnost da pomogne čovjeku sve nas su privlačili. Iz južne Hercegovine je stigao Radoje Tomanović, bliski Vladov rođak, koji je od početka ustanka bio sa njim.

Prepričavali smo šta smo sve doživjeli minulih dana. Pitali smo se, zabrinuto, kako je sada u Baljcima, Bogdašićima i u okolini, kuda je neprijateljska ofanziva već protutnjala. Risto, Danilo, Radoje i ja smo razmišljali da li se još neko od naših bližih povukao pred ofanzivom u ovom pravcu kad nam je Vlado Tomanović dao zadatak. Rekao je: »Vjerujem da je na Baljcima, Bogdašićima i Bijeloj Rudini ostalo dosta drugova koji nisu imali prilike da se povuku. S obzirom da su to komunisti, dobri borci i, vjerujem, spremni da sa nama odstupe, želio bih da vas četvorica još danas tamo krenete, povežete se sa svima našima i dovedete one koji žele da se povuku s nama. Recite im da ih ja pozivam, a vi se sa njima vratite. Ako nismo ovdje - idite za nama, saznaćete kuda smo otišli«.

Kod nas nije bilo dvoumljenja. Krenuli smo kasno popodne i predveče se primakli Plani, gde su već bile stigle četničke i italijanske jedinice. U toku noći prešli smo cestu kod Morkog dola i bez teškoća stigli u gornji dio sela Bogdašići. Zastali smo na starom rimskom groblju, među stoljetnim hrastovima. Tu smo se i dogovorili da Risto Ždrale i Radoje Tomanović idu u Baljke, Danilo Salatić u Podogorac, a ja da ostanem u Bogdašićima. Naš ponovni sastanak odredili smo za slijedeću noć, na istom mjestu, tačno u ponoć. Sastanak smo utvrdili za nas četvoricu, bez obzira da li ćemo uspjeti da dovedemo još nekoga od drugova.

Preko članova SKOJ-a, poslato je obavještenje, svima za koje sam vjerovao da bi mogli poći sa nama. Sa velikim nestrpljenjem očekivao sam ponoć. Dan sam proveo u šumi u blizini groblja. Tu mi je majka Stana donijela malo škroba i pitala me kuda idem i kada ću se vratiti kući. Odgovor nisam znao.

Prvi je stigao Danilo, sa Ljubom Miljanovićem iz Ljubomira, koji je uspeo da umakne ispred četnika. On je bio poznati borac u svome kraju, sretan što je našao vezu sa svojim drugovima koji su uspjeli da se povuku ispred neprijateljske ofanzive. Sa Ristom i Radojem iz Baljaka je došlo četrnaest drugova. Skoro svi su bili članovi Komunističke partije ili Saveza komunističke omladine. Od četvorice članova Partije u Bogdašićima, trojica koja su već otišla s namjerom da se povežu sa proleterima, jedino je Obren Aleksić uspio da nađe vezu sa glavninom partizanskih snaga. Druge Bogdašićane nisam ni pozivao. Sa Bijele Rudine došlo je pet drugova. Nismo mnogo razgovarali o tome kuda treba da se prođe kroz četnički front koji je još bio oko Plane. Među Bjelorudinjanima bio je i Pavle Salatić. On nam je saopštio da je toga dana primio dužnost četničkog komandira, sa zadatkom da mobiliše ljude za borbu protiv partizana. Naš plan je bio da se probijemo preko Bijele Rudine, Njeganovića, Pađena i Fatnice i tamo se priključimo Vladi Tomanoviću i ostalim partizanima, računajući da su još na tom terenu. Pavle Salatić i ostali koji su bili sa njim nisu prihvatili da idu sa nama. Kada smo svi zajedno stigli na cestu kod Bijele Rudine, Pavlova grupa nas je ostavila. Raniji dogovor je bio da nas oni provedu kroz četničke

položaje. Nastala je žučna rasprava i u kojoj zamalo da Ljubo Mijanović upotrebi i pištolj.

Krenuli smo tako bez te grupe. Osim Ljuba i mene u grupi su bili Baljčani i Danilo Salatić iz Podgorca. Pošto sam najbolje poznavao taj teren poveo sam grupu dalje. Morali smo proći između četničkih vatri. Nije bilo većih problema. Stražar se prosto sklonio kada smo rekli da smo ljubomirski četnici. Stigli smo u Pađene. Bio je već dan. Zatim smo prošli kroz Fatnicu i stigli do Divina, sasvim opustelog. Svi su otišli u pravcu Davidovića, pa smo i mi krenuli tamo.

U Davidovićima smo saznali da su naši u pokretu prema Rijocima. Stigli smo pojedince i grupe. Neki su išli naprijed, neki se vraćali. Svako je išao sam i gdje je hteo. Nekima se sugerisalo da se vrate kući, ili u svoj kraj, pogotovo onima koji se nisu posebno isticali kao partizani ili politički aktivisti, a i zbog toga što su tada bili potrebni i na terenu. Govorilo se da je bolje da mnogi ne idu sa svog terene, jer se ne zna koliko će trajati naše odsustvo sa područja Hercegovine, a borbu treba nastaviti, NOP i moral naroda očuvati, povratak partizanske glavnine spremno dočekati.

Negdje ispod Rijoca, u Tucakovom dolu, naišli smo na veću grupu partizana iz svih krajeva Hercegovine. Tu je bio i dio Operativnog štaba za Hercegovinu, politički komesar Miro Popara i njegov zamjenik Pavle Kovačević. Sa njima su bili i Vlado Tomanović i politički komesar Drugog bilećkog bataljona Radovan Stijačić. Kad nas je Vlado ugledao, radosno je skočio i povikao: »Evo meni mojih Baljčana!« Sa svima se srdačno pozdravio i raspitivao se kako smo prošli na putu. Miro se interesovao jesu li četnici stigli i u Fatnicu i palili sela. Mene je pitao da li je sa mnom još neko od mojih drugova, kurira iz Operativnog štaba, a zatim, ozaren, dodao: »A ja sam čuo da su te zarobili četnici u Zvijerini«.

Taman smo sjeli da se malo odmorimo, kad nam je prišao Miro i pred svima rekao Vladi Tomanoviću: »Neka, Vlado, ta tvoja Baljačka četa odmah krene u pravcu Kobilje Glave. Izgleda da su nam četničke grupe presjekle odstupnicu u tome pravcu«.

Pored nas tu je bilo još drugova iz Ljubinja i Stoca, koji su nam se spontano pridružili, i već smo bili složna i organizovana partizanska jedinica. To je bio momenat kada je naša grupa dobila ime »Baljačka četa«, a dao joj ga je spontano i u jednom teškom trenutku tog složenog perioda naše borbe, najpoznatiji komunista i rukovodilac ustaničke Hercegovine, komesar Operativnog štaba za Hercegovinu, znani i priznati heroj naše borbe, Miro Popara.

Sa Vladom Tomanovićem, uz stalno puškaranje sa osiljenim grupama četnika, u jutro smo stigli u selo Daniće. Tu smo našli dijelove Prve proleterske brigade, te pojedince i grupe boraca iz Lastve i Zubaca. Poslije podne Vlado Tomanović nas je ponovo uputio na Kobilju glavu, sa zadatkom da pronađemo Miru Poparu i Pavia Kovačevića. Naše lutanje sve do sela Hodžića, uz povremeno puškaranje nije dalo rezultata. Tek kasnije smo saznali da su Miro i Pavle prethodne noći odlučili da se vrate i probiju u pravcu Davidovića i Nevesinja.

Po povratku na područje Dulića uključili smo se u borbu za osvajanje uzvišenja Gat, na kome su se ušančili četnici, a koje su već napadali proleteri. U toj akciji našoj Baljačkoj četi priključili su se i drugovi: iz Lastve - Šakota, Babić i Sredanović; i sa Zubaca - Ćurić, Vučurević, Krčun i još neki. Sa nama se spojila i grupa iz Dabra - Grk, Popadić, Komnenović i Đurica, te grupe iz Ljubinja - Radić, Oro, Lučić, Radišić i još neki. Tako smo postali veća jedinica, koja je, pod Vlado-

vom komandom i sa jedinicama proletera, stigla na Čemerno. Tu smo cijeli dan na padinama planine Živnja uz proletere, odbijali napade četnika, koje su Italijani pomagali dejstvom iz bacača i topova sa Miholjača. Kasno naveče poginuo je Krsto Bobot. Poznavao sam ga kao komesara Zavodske čete. Bio je veoma hrabar borac i sposoban starješina. Dok smo bili okupljeni oko vatre, umorni i gladni, Krsto je ostao na straži. Noć je bila tmurna, vjetrovita i hladna. Jedan četnik se uspuzao uz dosta visoke litice grebena Živnja i iznenada, sa leđa i kamom, usmrtio ga. I jedna bomba je pala usred vatre ispred nas, ali žrtava nije bilo. Bili su to, zaista, teški i mučni dani za sve nas, ali ne i dani bez nade. Svi smo bili odlučni, već iskusni borci, ponosni na naše ciljeve i borbu za slobodu, a većina i mladi i zdravi.

Zaustavili smo se u selu Vrbnici. Povlačenje iz Hercegovine svima je bilo izuzetno teško. Mučila nas je neizvjesnost u vezi našeg daljeg kretanja, nepoznavanje terena, smještaj na otvorenom prostoru, slaba i neorganizovana ishrana. Zabrinuto smo razmišljali o svemu onome što smo doživljavali, šta smo i kako radili i borili se u protekloj godini, još od prvih ustaničkih dana. Svi smo tražili odgovor na pitanje zbog čega smo morali odstupati sa vlastitog tla, šta nas je to odvelo iz Hercegovine. Smjestili smo se u improvizovanim kolibama, od granja, koje su nas samo naizgled od nečega štitile. Svi smo bili u već iznošenoj odjeći. Ja sam imao odjeću skrojenu od šatorskog krila i u njoj sam proveo cijelu tešku zimu 1942-1943. godine. Vrijeme smo provodili na partijskim sastancima i u akcijama održavanja čistoće, što je bilo veoma teško, bez osnovnih uslova. Loša isrhana se brzo odražavala na naše zdravlje. Gotovo svi smo bili iscrpljeni od napornih borbi, marševa i gladovanja tog proljeća. I gotovo svi smo se počeli brinuti o ishrani. Na smjenu, po desetinama, odlazili smo na zelengorske katune, odakle smo donosili trave i korjenja - štira, kopriva i srijemuše. To nas je, uglavnom i spasilo. Kuvali smo i pekli nezrelo voće. Dok smo pekli još zelene divljake, sjećao sam se riječi moga oca, koji bi mi, kada bih nešto pogriješio, govorio prijeteći: »Doći ćeš ti meni na pečene divljake!«

Među nama u četi su, uprkos svim tim i drugim teškoćama, ili baš zbog njih, vladali pravi drugarski odnosi. Mnogi smo se od ranije poznavali, neki i rodbinskim ili komšijskim vezama bili povezani, a neki su gotovo godinu dana zajedno ratovali. Disciplina i odgovornost za sve što je trebalo da se obavi bila je velika i potpuna, prava partizanska. Tu smo dobili i prvu komandu naše Baljačke čete. Komandir je postao Milan Kukić, a politički komesar Tomo Vujović, oba rodom iz Baljaka. Zamjenik političkog komesara postao je Ratko Bajić iz Mostara. U Baljačku četu se, u međuvremenu uključilo još pojedinaca iz drugih krajeva i jedinica, tako da smo već imali 53 borca, računajući tu i nekoliko starijih, te djecu koja su bila sa roditeljima u našem sastavu. Tada su u našoj četi bila 23 člana KPJ i 9 članova SKOJ-a.

Na tom svom svojevrsnom ratnom predahu, oporavku i sređivanju naših jedinica u dolini rijeke Vrbniče proveli smo 42 dana. Odatle smo, preko Zelengore, Treskavice, Igmana i Bitovnje krenuli u pravcu Prozora i, dalje, prema Bosanskoj krajini. Na tom maršu, negdje pod planinom Bitovnjom, od opšte iscrpljenosti i oboljenja umro je divan borac i drug Radoje Tomanović. Nešto kasnije umro je još jedan Baljanin, mladi komunista Boro Vujović.

Sa nama je tada bio i Petar Drapšin, donedavno komandant Operativnog štaba za Hercegovinu, a tada običan borac našeg bataljona. Pri povlačenju iz Hercegovine bio je odsječen od naših snaga koje su se povlačile. Preko Crne Gore, poslije dvadesetak dana stigao je u Vrbnicu,

sa Veljkom Aleksićem. Odlukom Vrhovnog štaba, poslat je za običnog borca u naš bataljon. Na sam dan povlačenja iz Vrbniče, ranjen je od četnika.

Na prostoru oko Prozora narod nas je veoma dobro primio, posebno seljaci Muslimani. Bio sam veoma iscrpljen i iznemogao, pa sam smješten u kuću hodže u selu Duga. U istoj kući našao se i Petar Drapšin. Bio je ranjen i tu se oporavljao. Ležeći jedan pored drugog, želio sam da razgovaramo. On je, međutim, uporno ćutao, mada smo se prilično poznavali iz vremena boravka u Operativnom štabu, u selu Fatnici. U jednom momentu, ipak rekoh: »I ti si Petre kriv što smo mi sada u ovakvoj situaciji«. On je reagovao bezvoljno riječima: »Vidim da sam kriv!«.

U toj kući o nama je brinula hodžina ćerka. Bila je izuzetno simpatična i ponašala se kao prava bolničarka. Kasnije sam, na veliku žalost, saznao da je ova divna djevojka nastradala od četnika. Izvanredna pažnja naroda prema nama u prozorskom kraju, ulila na je novu fizičku i moralnu snagu. Uvek ću se sjećati jednog djede iz sela Era, koji je svakodnevno odvajao od svoje sirotinje po malo proje i pekmeza i time nas od srca nudio. Seljaci su se u čudu pitali: »Kakva je ovo vojska koja neće samovoljno ni šljivu da ubere i ako se grane od roda do zemlje savijaju?«

Došao je, najzad, i dan formiranja Desete hercegovačke brigade, 10. avgusta 1942. godine. Toga dana i naša Baljačka četa dobila je novo ime - Treća četa Prvog bataljona Desete hercegovačke brigade. Tog velikog dana u našoj četi bilo je 57 boraca. Pored Baljčana sa nama su bili iz Ljubomira - Ljubo Miljanović; iz Lastve - Radovan Šakotić, Luka Sredanović, Ilija Babić, Dara Krivokapić, Ruža Gobović i Krsto Šegrt; sa Zubaca - Marko Vučurević, Blagoje Ćurić, Pero Krčun i Savo Krčun; iz Ljubinja - Neđo Radić, Milan Škoro, Ilija Medan, Marko Rupar, Boško Bajat, Milan Lučić, Krsto Lučić, Milan Radišić i Radoslav Puhalo; iz Popova polja - Neđo Oro; iz Stoca - Danilo Komnenović; iz Imotskog - Milan Kneževič; iz Mostara - Ratko Bajić; iz Nevesinja - Brana Kovačević; iz Dabra - Milan Grk, Đorđo Đurica, Milan Popadić i Nikola Bjelica sa kćerkom Jagodom i sinom Zdravkom. U toku borbe na Kupresu u četu je iz domobrana došao Salko Hadžiahmetović iz Trebinja. On je poginuo na suvoj jeli, više Rostova, u borbi protiv »Crne legije«.

Prvi borbeni zadatak naše čete u okviru brigade bio je bitka na ravnom Kupreškom polju. Zatim smo upućeni na položaj prema Posušju, na Orlov kuk i Radovan brdo. Tu smo ostali gotovo mjesec dana, u stalnim akcijama protiv ustaša. Tada su u našu četu došli Mile Vukalović, Milorad Kujačić, Radovan Simović, Blagoje Vučurević i Branko Popadić.

Kratko je, ipak, trajao naš okup u prilično velikom broju. Počelo je odlaženje u druge jedinice. Odlazili su najizrasliji, uglavnom na razne rukovodeće dužnosti. Ljubo Miljanović otišao je prvi. Ubrzo zatim otišli su i Radovan Šakotić, Danilo Komnenović, Radovan Simović, Milan Popadić i Blagoje Vučurović.

U našoj četi najstariji borac Desete brigade bio je Risto Zdrale, 63 godine, a najmlađi Zdravko Bjelica, 13 godina. I oni su otišli iz naše čete. Odlazili su i školovaniji, profesor dr Košta Grubačić. On je od početka ustanka neumorno radio na organizovanju partizanskih jedinica na području Bileće. Kao profesor filozofije i marksista, bio je veliki autoritet u tom kraju Hercegovine. Njegovo djelovanje u toku priprema i formiranja ilegalnih partizanskih četa oko Bileće bilo je izuzetno značajno. Pred njim su borci iz više četa polagali partizansku zakletvu. Sa

njim je radio i Krsto Savović, takođe borac Baljačke čete. On je uskoro, teško ranjen u borbi za Žepče, da bi zatim podnio ogromne napore u krvavim borbama na Neretvi i Sutjesci i, sa preživelim borcima, stigao ponogo u Hercegovinu. Na novu dužnost otišao je i naš komesar Tomo Vujović. Prije rata bio je učitelj u Baljcima, a zatim aktivni učesnik u ustanku. Za komesara čete tada je došao Radovan Stijačić zvani Pop. Sa nama je bio od prvih dana ustanka. Znalački nas je vaspitavao i primao u SKOJ i Partiju i ranije, dok smo bili u Hercegovini. Iz Hercegovine je nosio teške rane zadobijene od ustaša, 1941. godine. Uvijek je bio u stroju i uvijek tamo gdje se puca. I u najtežim prilikama ponašao se srdačno i drugarski. Ali i on je pred kraj četvrte ofanzive u Nevesinju, otišao za političkog komesara Prvog bataljona naše brigade.

Prvi komandir naše čete bio je Milan Kukić. Po ponašanju i odnosu prema borcima prije bi se reklo da je bio profesor pedagogije, nego bivši žandarm. Ali bio je i pravi vojnik, čvrst borac, od svih cijenjen starješina. Iz čete je otišao u jeku teške »bitke za ranjenike«, u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Postao je zamenik komandanta Prvog bataljona Desete brigade. Na našu veliku žalost, poginuo je poslije samo nedelju dana.

Na mjesto komandira čete dolazi Danilo Salatić, do tada zamjenik komandira. No, kako u tim danima ofanzive nije bilo predaha i ginulo se svakodnevno, tako je i Danilo Salatić samo desetak dana kasnije poginuo u teškom okršaju sa Nijemcima u blizini Konjica.

O mom komšiji, saborcu Milošu Bojoviću, mogao bih govoriti kao 0 drugu i mitraljescu iz velike bitke na rijeci Rami, u kojoj je već tada zaslužio zvanje narodnog heroja. Tu ofanzivu je preživo kao i niz drugih bitaka. Godinu dana kasnije poginuo je upravo u svojim rodnim Baljcima i svojim životom potvrdio herojske podvige.

Poslednji komandir Baljačke čete bio je Rako Mirković. On je u četi bio od njenog nastanka. Obavljao je razne dužnosti i uvijek bio borac za primjer. I u danima bitke na Sutjesci, pokazao je sve što može pokazati jedan pravi komunista. Povratkom u Hercegovinu poslije pete neprijateljske ofanzive, do punog izražaja je došao Rakov borbeni put 1 duh, svi kvaliteti borca i rukovodioca. Postao je i ratni komandant Desete hercegovačke brigade. Mogu slobodno reći da mu pripadaju sve zasluge borca - heroja naše oslobodilačke borbe i revolucije. Nažalost, nije ih sve doživeo.

Među prvim Baljačkim borcima bio je i mitraljezac, desetar Rako Kukić, koji je svojom borbenošću i ponašanjem služio za uzor. Bio je stariji od nas većine i sa više vojničkog znanja. Učio nas je kako se u borbi treba držati i ponašati, kako ratovati. Povratkom u Hercegovinu, Rako je ranjen, ali nije napuštao borbene redove.

Odlučni borac, Baljačanin Gavrilo Mirković, ranjen je kao mitraljezac kod Jajca. Uprkos teškim naporima, nije napuštao svoju četu sve do povratka u Hercegovinu. Godinu dana poslije, poginuo je kao sekretar Opštinskog komiteta Partije.

Veljo Albijanić bio je vodnik u našoj četi, a zatim je otišao u prateći vod bataljona. U toku rata, kao komandni kadar, otišao je u Makedoniju.

Miloš Tomanović, ekonom naše čete, uvek se trudio da uspješno obavi svoj veoma težak zadatak, vodeći jednaku brigu o svima nama. Kad god je zatrebalo Miloš se borio s puškom kao i svi ostali.

Osim ovih drugova koji su se borili u Baljačkoj četi, u Bosnu je odstupilo još desetak Baljčana. Oni su bili borci Drugog bataljona Desete hercegovačke brigade. Bilo ih je ukupno 24. Baljci su tako bili i ostali

čvrsti i trajni bedem i pouzdano uporište naše narodnooslobodilačke borbe. Iz ovog sela izrasla su tri narodna heroja, dva komandanta ratnih brigada NOVJ, desetak komandanata i komesara bataljona i drugih partijskih i državnih rukovodilaca.

Odluka i želja Vlada Tomanovića da povede sa sobom što više svojih Baljčana u bitke protiv okupatora i domaćih izdajnika izvan Hercegovine, u veliku neizvjesnost, urodila je velikim plodovima. Četa se za slobodu čovjeka i naroda borila hrabro i dostojanstveno, podnoseći u toj borbi teške žrtve, ali nikako ne posustajući.

MUHAREM OSMIC

PROZORSKA ČETA I BATALJON

Prozorska ćelija KPJ imala je stalnu vezu sa mostarskom partijskom organizacijom sve do sredine 1941. godine, kada je ta veza, zbog provale kanala i hapšenja nekih drugova otežana i donekle prekinuta. Zbog toga se veza uspostavlja sa livanjskom partijskom organizacijom, preko drugova Mustafe Latifića i Vojina Zirojevića. Tako naša prva grupa, oktobra 1941. godine, odlazi u partizane na teren Kupres - Cincar. Otišli su Muharem, Mustafa i Osman Osmić, Meho Pirolić, Nezif Nuspahić, Rifat Omanović i Hašim Grčić. Na terenu Prozora ostaje grupa komunista sa zadatkom da radi na pripremanju ustanka i šalje nove borce u partizane. Naša grupa na Cincaru stalno se povećavala, pa je u junu 1942. godine imala 35 boraca.

Prilikom prvog oslobođenja Konjica - Ostrošca i Prozora, jula 1942. godine, nalazili smo se na Korićini kod Glamoča, na položaju. Tada sam bio zamjenik komandira udarne čete bataljona »Vojin Zirojević«. Dobili smo naređenje da se prikupimo i odmah dođemo u Prozor. Do ovog perioda komunisti Ostrošca i Konjica bili su orjentisani na Boračko jezero, gdje su slali svoje borce u partizane i gdje je postojao Mostarsko-konjički bataljon, odnosno odred.

Dolaskom proletera na ovaj teren i oslobađanjem Konjica - Ostrožca i Prozora, stvorena je velika slobodna teritorija, od desne obale Neretve do Kupresa i Duvna. To je stvorilo uslove za širenje ustanka, formiranje jedinica i organizovanje organa narodne vlasti na tom širokom području.

Prije nego se pristupilo formiranju Prozorske čete k nama je došao član Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, član CK KPJ, Sreten Žujović Crni. On je održao sastanak sa nekoliko drugova iz naše grupe. Pošto je bio informisan o osnovnim pitanjima, političkoj situaciji i borbenom raspoloženju naroda, kao i političkom djelovanju komunista, on je, u ime vodstva revolucije, veoma visoko ocijenio naš dotadašnji rad i ukupnu situaciju na terenu. Nakon toga smo pristupili formiranju prve prozorske partizanske jedinice.

Prozorska partizanska četa formirana je 20. jula 1942. godine. Formiranje je izvršeno kod crkve u Prozoru. Četa je brojala oko 60 boraca. Za njenog komandira postavljen je Muharem Osmić, za političkog komesara Namik Čehić i za zamjenika komesara Fadil Buljina. U četu je stiglo i više djevojaka iz našeg kraja. Prve djevojke koje su dobrovoljno

pristupile Prozorskoj četi bile su: Hatidža Osmić, Tefika Hadžić, Tahira Hadžić, Alija Karahodžić, Mulka Kulaglić i Mukelefa Poljarević.

U prvom periodu svog postojanja, četa je obezbeđivala komande mjesta i pojedine djelove Vrhovnog štaba i CK KPJ, te izvrašaval druge zadatke lokalnog karaktera. Kasnije je vodila borbe protiv ustaša na Ljubuši, vršila patroliranje na pravcima Jablanica - Prozor i izvršavala druge zadatke.

Svega dvadesetak dana nakon formiranja Prozorske čete došlo je do većeg priliva novih boraca koji su se dobrovoljno javljali u partizane. Za nekoliko dana broj boraca je narastao na 120 boraca. Na osnovu procjene situacije donijeta je odluka da se formira Prozorski bataljon. Formiranje bataljona izvršeno je 20. avgusta 1942. godine na Borovnici - Galamovina iznad Prozora. Za komandanta bataljona postavljen je Muharem Osmić, za njegovog zamjenika Radovan Papić, za političkog komesara Periša Vujošević, za njegovog zamjenika Namik Čehić, i za intendanta Ferhat Muratbegović. Formirane su tri čete. Prvi komandiri četa su bili: prve - Mujo Bošinac, druge - Mustafa Osmić i treće - Ibro Grcić. Bataljon je bio sastavljen od boraca s prozorskog, ostrožačkog i konjičkog terena, kao i nekoliko boraca iz Mostara i nekih drugih susjednih mjesta. On je izvodio veće oružane akcije protiv neprijatelja na pravcima: Bugojno - Travnik i Vran planina - Ljubuša. U ovim akcijama borci bataljona su se kalili i osposobljavali za izvršenje najtežih borbenih zadataka, što će se kasnije i dokazati.

Koncem septembra 1942. godine naša teritorija je, u okviru široke ofanzive neprijatelja, napadnuta iz svih pravaca. Italijanska divizija »Murđe« sa jakim četničkim snagama i potpomognuta njemačkim i ustaškim jedinicama, nastupila je iz pravca Doljani - Jablanica - Ostrožac - Konjic. U tom momentu prozorski bataljon nalazio se na položaju Orašac - Vran planina, zatvarajući pravce od Blidinje - Doljana i Sovića. Kasnije, bataljon je povučen u sastav Desete hercegovačke brigade i prebačen na prostor Sebešić - Vranića. Tada su se na ovom terenu nalazile Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada. Borbe su vođene nekoliko dana, protiv znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Kada je zauzeta ova teritorija, naše jedinice su, po naređenju Vrhovnog štaba, otpočele nastupanje u pravcu Krajina - Glamoč. Tako je Prozorski bataljon u sastavu Desete hercegovačke brigade, napustio svoj teren i stigao u Glamoč.

Napominjem da su i borci i Štab prozorskog partizanskog bataljona, zahtijevali da se i dalje vode borbe protiv Italijana i četnika, kao i da bataljon ostane na ovom terenu. Međutim, naredba je bila da uđemo u sastav Desete hercegovačke brigade i da izvršavamo naređenja njenog štaba.

Na marš za Glamoč sa bataljonom krenuo je i Omer Osmić - Dedo, šezdesetogodišnjak, koji se u koloni našao sa pet svojih sinova: Ibrom, Muharemom, Osmanom i Salkom, kao i bratićima Redžom i Hatidžom. Tako je bilo osam Osmića u koloni. Po dolasku u Glamoč, Omer je otišao u Bihać, gdje je prisustvovao Prvom zasjedanju AVNOJ-a i izabran je za vijećnika.

Pri ovom povlačenju naših jedinica, na dotadašnjem terenu je ostavljena grupa političkih radnika sa Mehom Pirolićem na čelu, koji su se povezali sa drugovima na terenu Ostrošca i Konjica, na lijevoj obali Neretve i Neretvice, gdje su djelovali Safet Alagić, Sabit Delalić i drugi.

Od tada, u stvari, nastaje organizovan politički rad na ovom terenu, pogotovu na širenju ustanka, organizovanju organa narodne vlasti i svih drugih činilaca NOP-a.

ASIM HADŽIAHMETOVIĆ

MEĐU KONJIČKIM PARTIZANIMA

Konjički partizanski bataljon formirao je septembra 1941. godine Uglješa Danilović u selu Borcima - Boračko jezero (Konjic). Njegov komandant u vrijeme o kojem ovdje govorim bio je Ibro Šator, a politički komesar Nenad Vasić. U Štabu odreda još su bili: Mujo Pašić i Rade Španac (obojica poginula od četničke zasjede juna 1942. godine), Fazlija Alikalfić, Meho Trbonja, Šefik Kreso, Brkić, Bubić, Šarić i još neki. Na Borcima je upravnik naše bolnice bio dr Isidor Papo, ujedno i načelnik saniteta Odreda. Komandir prištapske čete odreda bio je Miloš Raca.

Konjički partizanski bataljon (odred) »pokrivao« je teritoriju Konjičke župe (Glavatičevo sa okolnim selima), Blagaj, Ostrožac, Jablanicu, Konjic, Mostar i neka obližnja manja mjesta. Bilo je boraca i iz nekih daljnjih krajeva, recimo Trebinja, Bileće, Nikšića i nekih sela iz gornjeg toka Nertve. Osnovna partizanska dejstva tog odreda odvijala su se na pruzi i kolskom putu Mostar - Sarajevo, odnosno Bradina, kao i sjevero-istočno: prema Bjelimićanima, Nevesinjskom polju i još nekim mjestima gdje su prepade vršili Italijani i četnici.

TREBINJCI SA KONJIČANIMA

Treba pomenuti borce iz Trebinja koji su u sastavu Odreda bili do konca juna 1942, a kasnije u toku rata poginuli. To su: Irfan Ćatović, brijački radnik rodom iz Pridvorca, došao u partizane po partizanskoj vezi iz Mostara (poginuo kod Gacka 1943. godine), raspoređen je u jedinicu koja je bila locirana na Zaboranima (početak Nevesinjskog polja); Hamdija Zubčević, brat od strica narodnog heroja Asima Zubčevića, do rata tehničar u železničkoj radionici u Sarajevu, gdje je na njega uticao Vaso Miskin Crni, u partizane došao po mostarskoj vezi (poginuo na teritoriji Glavatičeva, juna 1942. godine); Halid Topčibašić, krojački radnik, rodom iz Pridvoraca kod Trebinja, izašao preko mostarske veze (poginuo juna 1942. između Glavatičeva i Ratkamena).

Ova trojica, kao i ja u partizane smo došli organizovano, preko ilegalnih veza iz Mostara. Glavna veza Odreda sa Mostarom išla je preko kurira Masla i još nekih drugova. Ona se neprekidno odvijala i to ne samo tada već za sve vrijeme rata. Takođe, važno je napomenuti da ni jedan drug nije mogao doći i prispjeti ovom vezom iz Mostara dok se nije provjerio njegov identitet u mjestu rođenja. Tako sam ja u Mostaru čekao više dana dok se nije izvršila provjera, što je dokaz da tada nije mogao svako i lako da dođe u partizane. K nama je ovamo došao i jedan drug rodom iz Dživara (Trebinje), mislim da se zvao Omeragić, po zanimanju brijač, koji je u partizane došao iz Jablanice. Preko mostarske veze u odred je došao i Pepo Božić, bravarski radnik u Vinkovcima, rođen u Čapljini, u to vreme član KPJ (poginuo juna 1942).

Kada se govori o nama Trebinjcima, koji smo bili u redovima Konjičkog odreda, ne smije se zaboraviti Meho Bučuk radnik, inače ilegalni radnik u Mostaru. On je neposredno radio na prebacivanju i zbrinjavanju boraca koji su odlazili iz Mostara u Konjički odred (ubijen od ustaša na putu za logor »Jasenovac« 1944. godine). Još jedan trebinjac,

Huso Salahović, krojački radnik, za sve vrijeme okupacije ilegalno je i aktivno radio u Mostaru, po zadacima Okružnog komiteta KPJ.

Neke manje jedinice bile su pridodate Konjičkom partizanskom bataljonu (odredu). Tu je, sem Udarne čete sastavljene od Crnogoraca, bio i jedan vod iz Trebinja i još neki borci sa drugih teritorija. Sjećam se starešine Milana Vukalovića iz Trebinja, zamenika političkog komesara čete i Vlada Vujovića iz okoline Bileće. Jedna udarna četa od 43 borca bila je sastavljena od ljudi sa graničnog područja između Nikšića i Trebinja. To su sve odabrani momci i borci sa teritorije Trebinja, Bileće ili Nikšića." Komandir ove čete bio je Maksim Kovačević (iz crnogorskog Grahova). Velike nevolje ovoj četi je nanela četnička zasjeda postavljena u udolini između Glavatičeva i Zaborana. Samo iz te zasjede, te teške 1942. godine i u jednom danu, četnici su ubili 15 ili 17 kršnih momaka koji su došli dobrovoljno u ovaj kraj da pomognu partizanima Konjičkog odreda, odnosno već onda Mostarskog bataljona. Ovi durgovi su poginuli u maju 1942. godine u blizini sela Kruševica.

Sjećam se da je pogibija ovih drugova, vrsnih momaka i pouzdanih partizana, opominjuće djelovala na borce, jer se još više zaoštrila borba protiv ovih okupatorskih saradnika koji su bili spremni da ubijaju svoju braću za račun tuđina. Ovo je bio jedan od najvećih gubitaka u tom vremenu, a posebno težak zbog toga što su ovi borci ubijeni na mučki način.

U maju 1942. godine Vaso Miskin Crni je, na putu iz Bosne za istočnu Hercegovinu, svratio u štab Konjičkog odreda u Glavatičevu. Tom prilikom razgovarao je sa članovima Štaba, pa i sa nama Trebinjcima. Razgovor je bio interesantan, pogotovu kada se govorilo o svjetskoj situaciji. Vaso je u svim procjenama bio vrlo realan.

Štab Odreda je u to vreme, koliko sam mogao zapaziti, imao malo uvida u pravu situaciju u istočnoj Hercegovini, onda zaista nepovoljnu za partizanski pokret. Poseban propust bio je što borci nisu bili informisani o događajima. Zapravo, mi nismo znali šta se dešavalo u Istočnoj Hercegovini maja i juna 1942. godine (Trebinje, Bileća, Gacko, pa čak i Nevesinje koje je bilo na domaku Konjičke župe). Istina bilo je u Odredu dovoljno časova političke nastave koju su vodili Mujo Pašić i Nenad Vasić (povremeno i Esa Šabanac). Na toj »nastavi« najviše smo upoznavani sa osnovama marksizma - lenjinizma kao i sa situacijom na Istočnom frontu, zatim sa političkom situacijom na Zapadu, dok o ovome što se zbivalo na domak našeg djelovanja nismo znali gotovo ništa, ni šta se tamo dešava, ko će nas, kada i gdje napasti. Zapravo, Štab je puno toga znao, ali sa tim događajima nije upoznavao borački sastav, vjerovatno zbog težine situacije, da ne bi došlo do panike.

Nastupila je krizna situacija u kojoj se Odred morao povlačiti prema planini Tisovici. Samo nekoliko dana prije toga na nekim odvojenim stražarskim mjestima ginuli su naši od ruku dojučerašnjih drugova partizana iz istih redova, koji su ih sada izdali. Vjerovatno ne bi ni došlo do ovih događaja da smo znali šta se zbivalo u istočnoj Hercegovini. Sreća je bila u tome što su Štab i borci Konjičkog NOP odrea na vrijeme reagovali, pa su žrtve bile što manje moguće, ali nije bilo dobro što nam se to uopšte desilo.

" Sredinom januara 1942. godine Operativni štab za Hercegovinu, koji je tada bio u Lastvi (trebinjskoj), poslao je 43 borca sa komandirom Maksimom Kovačevićem iz sela Spile (Grahovo) u sastav Konjičkog NOP Odreda (bataljona). Sastav boraca ove čete bio je iz Nikšićkog, trebinjskog i bilećkog sreza.

Bio sam u Štabu Konjičkog partizanskog odreda u Glavatičevu. Drugarstvo je bilo na veoma visokom nivou. Na to je, vjerovatno, imao uticaj i sastav Odreda, u kome su u velikoj većini bili proleteri iz grada Mostara i bliže okoline, kao i iz susjednih mjesta Hercegovine. Borci su bili radnici i đaci, omladina i većinom inteligencija, koja se dobro uklopila u zajednicu sa seljacima toga kraja, tako da su predstavljali jedinstvenu proletersku cjelinu. Sve je odisalo organizacijom, disciplinom, radom i redom.

Organizacija intendantskog snabdevanja bila je odlična kao i briga 0 borcima. Postojalo je skladište prikupljene odjeće i obuće u Glavatičevu, odakle su snabdjevani borci. Kuhinja je pripremala redovno tri obroka kuvanog jela. Pranje i mijenjanje veša u ono vrijeme je funkcionisalo kao kod organizovane vojske. Ljudi koji su dolazili iz Mostara u partizane donosili su po više pari veša, ali je sve to odmah davano u zajednički fond. Tako su se borci redovno presvlačili, a rezervni veš je ostajao u zajedničkom fondu. Čak su radile i male radionice za popravku obuće i krpljenje veša.

Vladala je gvozdena disciplina. U dane kada četa nije bila pri Štabu, odnosno na nekom zadatku, vršena je strojeva obuka. Borci su se učili marševanju, strojevom koraku, ukopavanju i slično. Tom obukom rukovodio je jedan drug visokog stasa, zvani Kreso (izbjegao je strijeljanje od Bjelimićana kada su ih uhvatili i doveli na Neretvu). Nevjerovatno je bilo da se prava vojnička obuka izvodila u teškoj ratnoj 1942. godini u Glavatičevu. Uz to stalne su bile partizanske akcije na pruzi i putu Mostar - Sarajevo, odnosno Mostar - Konjic i partizanska dejstva na okolnim područjima.

Snabdevanje hranom jedinica isturenih na položajima, stražama, samostalnim manjim grupama itd. vršeno je iz skladišta u Glavatičevu. Čak je bila organizovana i pekara za pečenje hleba, zatim mjesto za klanje stoke itd. Borci zaduženi za snabdevanje na terenu Konjičke župe 1 okoline dolazili su konjima i podizali trodnevno ili višednevno sledovanje hrane. Postojala je i tablica pripadajućih namirnica na brojno stanje partizana, odnosno grupe, jedinice, straže itd. Kuvana hrana pri štabu odreda dijeljena je tako što bi se borci postrojili dva po dva i tako, redom, prilazili kazanu, gdje je kuvar dijelio obroke. Kod kazana su obavezno stajali komandant i politički komesar Odreda i nadgledali kako se hrana dijeli. Njih dvojica nikada nijesu primili hranu prije boraca, već poslije poslednjeg borca. Jeli su iz porcija pred Štabom, u blizini kazana. Tako je briga članova štaba Odreda za ishranu bila na zavidnoj visini.

Snabdevanje namirnicama u to vrijeme teklo je kao kod najorganizovanije vojske. Kada bi jednom nestalo krompira u skladaštu, određena grupa, u kojoj sam bio i ja, nabavila bi krompir iz gornjeg toka Neretve. Tamo su bili trapovi krompira. Ova grupa bi krenula u sumrak uz Neretvu tako da smo tamo stizali negde oko pola noći. Natovarili bi smo krompir na konje i ujutru osvanuli u Glavatičevu. Kroz strmu dolinu Neretve kretali smo se tiho da nas ne čuju i presretnu Bjelimićani. Pomrčina je bila takva da je morao konj da ide napred, a iza njega borci, jer se nije vidjelo doslovno ni jedan metar pred sobom. Ne sjećam se nikada više u životu takvog mraka. Konji su posrtali, padali i opet smo ih dizali. Uspjeli smo dotjerati sve što smo utovarili.

PROSLAVA PRVOG MAJA NA LJUTOJ

Štab odreda planirao je jednu akciju na pruzi Konjic - Jablanica. Bilo nas je 30 do 40 kada smo krenuli u pravcu Idbara, preko Krstača. Među nama je bila grupa pripremljena za priredbu u Ljutoj. Kad smo tamo stigli već je bila puna školska sala. Stanovništvo je znatiželjno pratilo scene priredbe. Sve je učinjeno sa velikim uspjehom. Publika je po nekoliko puta aplaudirala. Narod je donio hranu borcima (pite, pečenog mesa, rakije, sira i svega ostalog). Narod je takođe odnio hranu borcima na položaje. To je bilo za one borce koji su obezbjeđivali taj teren i samu priredbu. Na položajima je bilo boraca i iz naše grupe. Za vrijeme davanja priredbe, Italijani su nam, u navratima, »slali« artiljerijske granate koje su padale u blizini škole, ali priredba je i dalje izvođena. Niko nije ni povrijeđen.

Poslije priredbe izveden je napad na železničku prugu Konjic - Jablanica. Nakon uspješno izvedene akcije vratili smo se, bez ikakvih gubitaka, u Glavatičevo. Tog Prvog maja, ali nešto kasnije, dali smo i jednu priredbu za žitelje sela Zimlja i borce u njihovoj školi. I ovde je bio masovan odziv, najviše omladine i boraca, dok su stariji nekako zazirali od te priredbe. Vjerovatno je već tada u masama tog kraja porastao uticaj grupe četnika iz Nevesinjskog polja i okoline. Međutim, ta priredba je imala pozitivnog uticaja na omladinu, koja će kasnije prići partizanima i stasati u dobre borce.

Kada smo se povlačili preko Boraka na planinu Tisovicu, koncem juna 1942. godine, i kada su u busiji poginuli Rade Španac, Mujo Pašić i još neki, planina je djelimično bila pod snijegom, zapravo, bilo je zaleđenog snijega po kosama. Na jednoj kosi snijeg je nanio vjetar, nije bilo prtine, pa su se konji počeli klizati i padati. Tada je Meho Arap sjekirom pravio prtinu, kako bi ljudi i konji mogli tuda da prođu. Tu je bio i naš »sanitet« Isidor Papo. On je gledao kako Meho to nedovoljno spretno radi, pa je sam zgrabio sjekiru i rekao: »To se moj Meho ne radi tako; tako se samo drva cijepaju«. I zaista je prtina bila urađena tako da su konji i ljudi bez klizanja mogli da prođu tih par desetina metara zaleđenog snijega.

Jednom sam, u crkvi sa desne strane Neretve, bio noću stražar, a u crkvi je bio zatvoren jedan partizan zbog neke ne velike greške. Mislim da se zvao Sokolović, a možda i Slijepčević, ili možda slično, nisam siguran, ali mi ga je bilo veoma žao. Čuvao sam ga i molio »boga« da pobjegne. I zaista, kada mi je došla smjena tog druga nije bilo. Počeli smo ga tražiti, novi stražar i ja, kao i razvodnik straže. Mislim da smo ga i našli; bio se popeo na neku galeriju ili na tavan. Poslije je ovaj drug pušten i sve je tada bilo u redu. Mene zbog tog propusta nisu kaznili u Štabu.

KRVAVA ZORA U ZABORAN1MA

U osnovnoj školi sela Zaborani nalazio se jedan naš partizanski vod. Bilo je, otprilike, dvadesetak partizana, među njima i jedan španski borac. To je u stvari, bila jača prestraža. Ova jedinica je obezbeđivala od eventualnog napada ili iznenađenja iz pravca Nevesinjskog polja. Sve su to bili mladi i odvažni partizani.

Negdje drugom polovinom juna 1942. godine uspjelo je jednoj većoj, dobro naoružanoj četničkoj koloni da se približi ovoj jedinici, stacioniranoj u osnovnoj školi. Poslije žestokog otpora ove jedinice i njenog upornog odbijanja nasrtaja četnika, naši partizani su se u toku dana

morali povući u samu zgradu, produžavajući žestok otpor. Kako su četnici opkolili cijelu zgradu sa svih strana, više nije bilo izgleda za povlačenje partizana, a niti za davanje dužeg otpora zbog male količine municije.

Cio dan je vođena uporna borba protiv četnika koji su brojno bili daleko jači i sa neuporedivo većom vatrenom snagom. Kada je pala noć četnici su postavljali cijevi svojih oružja, naročito puškomitraljeza i mitraljeza, prema otvorima na zgradi. Situacija je bila takva da branioci nisu mogli čekati jutro, jer bi četnici došli u još bolju poziciju, a time bi bila izgubljena svaka mogućnost spašavanja. Komandir ove grupe konsultovao se sa borcima i donio odluku da se na juriš izađe iz zgrade, s tim da se to učini pred samo svanuće. To je i učinjeno. Bili su jako mali izgledi da se makar polovina njih živa izvuče.

U ranu zoru borci su, prethodno bacivši bombe poleteli ka dvorištu zgrade na uperene cevi nadžidžanih četničkih mitraljeza. U tom paklu nastala je strahovita pucnjava, zatim hvatanje rukama za cijevi mitraljeza i za četničke kokarde. Toga krvavog jutra u svanuće iz te škole spasila se jedna trećina boraca koji su se povukli u pravcu Glavatičeva, odnosno dalje na planinu Tisovicu, baš onim pravcem kako su se prethodno te noći i dogovorili.

U toj grupi partizana koja se na juriš i kroz pakao vatre povukla, bio je i jedan Trebinjac, Irfan Ćatović iz Pridvoraca, predratni ursovac, pripadnik pokreta napredne omladine, a onda je izvršavao zadatke Partije i SKOJ-a, (poginuo 1943. godine, od Njemaca u Gacku, poslije bitke na Sutjesci).

HEROJSTVO I TRAG1KA DESETINE MOSTARACA

U Štabu Odreda u Glavatičevu u periodu mart - april 1942. godine, pored ostalih, bila su i dva partizana koji tada nisu išli u oružane akcije. Izgledali su i suviše slabi, bolesni i blijedi. Po licu i cijelom tijelu imali su teške posjekotine napravljene bajonetima. Preživali su se Kreso i Hakalo. Bez obzira što su onako loše fizički izgledali i što u to vreme nisu išli u borbu, bili su veseli i dobro raspoloženi ljudi, pa su svojim šalama zabavljali ostale borce.

Jedan drug mi je ispričao šta se dogodilo ovim drugovima. To je bila nevjerovatna drama. Negde u rano proleće 1942. godine, pored njih dvojice određeno je desetak drugova, većinom Mostaraca, da zauzmu jednu kasarnu, uzvodno nad Glavatičevom (prema gornjem toku rijeke Neretve). Trebalo je da ovu kasarnu opsjednu sa lijeve strane rijeke Neretve, što su oni i učinili. Ta stara zgrada je prije rata služila finansima za sprječavanje šverca duvanom na tom terenu. Sa druge strane rijeke Neretve, postoji selo Bjelimići u kojem je bilo ustaša i proustaški raspoloženog stanovništva. Jedne noći ustaše su krenule sa desne strane rijeke Neretve na ovu desetinu boraca. Ustaše su uspele da ih iznenade jer je Neretva bila velika, brza i nadošla, pa se nije mogla gaziti, a ustaše nisu imale čamce da se prebace na drugu stranu (selo je bilo daleko od rijeke). Partizani nikako nisu očekivali ustaše, a uz to, kad su već bili napadnuti i iznenađeni nisu imali telefonsku ili bilo kakvu drugu ostvarljivu vezu sa Štabom koji je odatle bio udaljen nekoliko kilometara. Ustaše su Neretvu prešle pomoću vezane žice, ili više žica prebačenih preko rijeke (vešajući se o žicu, prebacivali su se na drugu stranu).

Opkolivši zgradu, ustaše su likvidirale spoljno obezbeđenje, a zatim svom žestinom otvorile vatru na partizane. Ova desetina se hrabro

borila do poslednjeg daha. Neki borci su se ubili poslednjim metkom da ne bi pali u ruke ustaša.

Borci Hakalo i Kreso ispalili su i poslednji metak na neprijatelje. Kada su ustaše slomile otpor ove hrabre partizanske grupe zapalili su zgradu. Ova dvojica preživjelih drugova iskočili su kroz prozore, ali su ih ustaše dočekale i uhvatile žive. Sada je nastao pravi pakao za dvojicu iskusnih i hrabrih partizana. Vezali su ih i poveli ka Neretvi da se na obali obračunaju sa njima i mrtve ih »pošalju« Štabu Konjičkog odreda u Glavatičevo. Na obali ustaše su počele orgijati, postavivši dvojicu iznurenih partizana u sredinu, dok su oni okolo igrali kolo. Igrajući oko njih, natjecali su se ko će ih više puta i dublje ubosti noževima - bajonetima po licu i tjelu. Prethodno su ih svukli gole i ponovno ih vezali. Sve se to dešavalo jedne proljetnje noći uz huku brze Neretve. Pomoći ovoj dvojici niodkuda nije bilo jer niko od njihovih drugova nije živ pobjegao da bi mogao obavijestiti Štab o događajima.

Kada su se ustaše počele svađati oko toga kome će pripasti kožni kaputi i cipele boraca i kada su se spremili da pucaju na ovu dvojicu, ionako već izbodene i krvlju oblivene, Kreso je namignuo Hakalu i time mu dao znak da je vreme da se pokuša bjekstvo. U jednom trenutku obojica su udarila nogom ustaše u stomak (svaki svoga, a držali su ih vezane svakog za sebe na konopcima), a onda u istom trenutku, skočili vezani u Neretvu i nastavili da rone prema drugoj obali. Srećom, išlo im je na ruku to što je rijeka bila brza i mutna, a oni izvrsni plivači.

Ustaše su potpuno zbunjene, otvarale vatru iz pušaka, ali ih je noć sprečavala da precizno gađaju. Obojica su uspela da se domognu, istina daleko nizvodno druge obale. Postavljalo se pitanje gde da idu nagi, a već je i počelo svanjavati.

Ugledavši jednu kuću nedaleko od obale krenuli su prema njoj. U tom momentu domaćica je izašla pred vrata, i ugledala potpuno gole ljude, još izgrebane i natekle. Odmah je vrisnula i pala u nesvest. Srećom u tom momentu je izašao i domaćin, naš simpatizer, i odmah uočio o čemu se radi. U kući nije bilo ništa od odjeće, jer je bio rat a oni siromašni, ali našli su dva stara parčeta od ćebaci, čime su se omotali i krenuli, sa domaćinom, ka Glavatičevu, u Štab Odreda. Kada su ujutro stigli u Odred, oči su im se već zatvorile od oteklina. Cijelo telo im je bilo izbodeno ustaškim noževima, a nisu više mogli ni govoriti. Naš sanitet sa Boraka na čelu sa dr Papom, preuzeo je ove drugove i počeo sa saniranjem njihovih teških rana po cijelom telu.

To je bio pravi razlog zbog čega su ovi drugovi jedno vreme bili pošteđeni borbe i akcija. Obojica su zaliječeni i nastavili su borbu u prvim redovima Mostarskog bataljona, ali su nažalost, oba poginula u daljem toku narodnooslobodilačkog rata.

MiSO DURAS

VEZA DUBROVNIK-HERCEGOVINA

Početkom 1942. godine, organizovana je i uspostavljena veza koja je, preko Gruža, Sustjepana, Mokošice i Pobrežja, povezivala snage NOP-a Dubrovnika i Hercegovine. U veljači te godine u Pobrežje, budući centar veze, došao je Baldo Mekišić, tada borac Južnohercegovačkog NOP odreda. On je, preko glavara sela Iva Uskokovića, sazvao na sastanak ugledne domaćine. Prisustvovali su Ivo Uskoković, Ivo Šeperak, Ljubo Đurović. Mekišić ih je upoznao sa situacijom u zemlji, ciljevima NOP-a i potrebom povezivanja jedinica sa pozadinom.

Pošto su se prisutni izjasnili za bezrezervnu podršku NOP-u, izvršena je podjela zaduženja. Ivo Uskoković i Ljubo Đurović ostali su na tom terenu, dok je Ivo Šeperak otišao sa Mekišićem u partizane, da bi poslije povratka u Pobrežje nastavio da radi na vezi, kao terenski radnik."

Ovdje formirana veza dobija naziv »Grebeni«, a nakon nekog vremena »Petka«. Temelje ove veze treba tražiti u stogodišnjim kontaktima ljudi iz Hercegovine i Rijeke Dubrovačke. Kroz Pobrežje, koje se nalazi iznad rijeke, na dva kilometra od granice prema Hercegovini, vodila je pješačka staza od Mokošice do sela Vlake i dalje. Njome su prolazili brojni Hercegovci koji su u Dubrovnik nosili na prodaju ćumur, drva, meso, mlijeko, i druge proizvode, a u povratku nabavljali so, ulje, brašno i ostale životne namirnice. Često se događalo da ih na putu zatekne noć, pa bi zakonačili u kućama svojih susjeda iz Pobrežja. Tako su kroz ranije kontakte, poznanstva i prijateljstva stvoreni uvjeti za uspješnu aktivnost i suradnju u toku NOB-a.

Kada je u Hercegovini počela borba protiv okupatora Ivo Uskoković je otišao susjedima, u Trnovicu i Vlaku, da se detaljnije upozna s njihovom borbom. Tadašnji ustaški zločini poljuljali su, donekle, u narodu povjerenje u ranije dobrosusjedske odnose s hrvatskim stanovništvom. Zbog toga je njegov dolazak u studenom 1941. godine u prvi mah izazvao među stanovništvom čuđenje i nevjericu, ali je ubrzo nastupilo olakšanje. O tome Đorđe Miletić iz Vlake kaže:

»Ivo tada, koliko se sjećam, još nije bio politički organizovan, ali je za nas bilo najvažnije što je došao k nama, jer smo tek od tada počeli vjerovati da svi Hrvati nisu ustaše«,[2)]

Nakon toga bilo je lakše organizirati ovu vezu i obezbijediti njeno uspješno djelovanje na temeljima uzajamnog prijateljstva i suradnje.

U samom gradu Mjesni komitet KPH i SKOJ-a za Dubrovnik organiziraju mrežu aktivista i simpatizera za rad na toj vezi, s precizno utvrđenim planom rada. Požrtvovanim radom oni su, preko ilegalnih punktova, omogućavali sakupljanje materijala, sastajanje i prolaz ilegalcima.

Glavni punktovi vezani za vezu preko Podbrežja bili su unutar solske baze i ispred hotela »Petke« u Gružu. Sabirni depoi za materijal nalazili su se u gradu kod Pera Milata i u Gružu, u brijačkoj radnji kod

Ivo Uskoković: Istorija borbe i rada sela Pobrežja od 1920. do 1945. godine. Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja Inv. br. 60, str. 1.

2) Đorđo Miletić: Prvi dodiri Hrvata iz Dalmacije i Srba iz hercegovačkog sela Vlake, Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja, inv. br. 33.

Veljka Caričića. Mora se pomenuti rad Joza VeVića koji je sakupio velike količine materijala, koji je sklanjao u skladište u ulici Pobijana. Ljudstvo i materijal su iz grada išli na Treći Kono, pa preko Nuncijate do Sustjepana, ili na Gruž pa cestom za Sustjepan. Prilikom prebacivanja materijala za NOP korišćena su sanitetska kola, željeznica, ili barka kojom se iz Batahovine išlo preko Rijeke u Mokošicu. Za vezu preko Konala bili su zaduženi Košta, Bruno Radeljević, Dušan Todorović, Mićo Baleta i drugi. U Gružu su tu dužnost obavljali Veljko Caričić, Mato Buratović, Risto Miročević i drugi, a prevoz za Mokošicu Ante Gavranić. Vezu između grada i Gruža održavao je Novak Bukvić koji je, kao vatrogasac, bio zadužen za sanitetsku službu, pa se sanitetskim i vatrogasnim kolima koristio za prebacivanje ljudstva i materijala.

Poseban doprinos nesmetanom održavanju ove veze dalo je ljudstvo sa železnice, na kojoj je već 1942. godine postojalo nekoliko simpatizerskih grupa u sva tri železnička punkta u gradu: Sekciji, Ložionici i Stanici. Većina železničkih radnika bili su iz susjednih hercegovačkih sela, pa su odlaske kućama koristili za prenos materijala i vijesti. Redovno su partizanskim jedinicama stizali izveštaji o vremenu polaska vozova i informacije o teretu koji se prevozi, a železničari su sakupljali i novčane priloge za NOP. Često je materijal sakupljen u Dubrovniku železnicom prebacivan do Sustjepana i tu je istovaran. Terenski radnici zaduženi za vezu preko Podbrežja prebacivali su ga dalje prema Hercegovini. Aktivnost željezničkih radnika u korist NOP-a olakšavala je uniforma, kao i mogućnost čestih putovanja." U prvo vrijeme su se među njima posebno isticali Duka Blagojević, Mitar Knežević i Luka Hamza, a nešto kasnije Muhamed Šošo i Mustafa Arslanagić. Ilegalce koje su okupatori mogli prepoznati često za Zavalu je pratio vlakom jedan od glavnih organizatora punkta na železnici, Milan Perotić.

U Sustjepanu je materijal ostavljan u trgovini Katice Končine, a nakon toga je do daljeg prebacivanja, skrivan u čatrnje Antuna Gavranića. Na vezi u ovom selu od početka 1943. godine radili su Luko Kresić, Luko Cilić, Ante Lučić i Aldi Končina, a od kapitulacije Italije Cvijetko Donatović, Vlaho Kraljić, Antun Kapetanić, Ivo Buratović i dr. U 1944. godini ilegalce prihvata i vodi od Gruža do Mokošice Jure Nikolić, koji je bio glavni organizator za vezu.[4'] Milan Perotić koji je stalno radio na ovoj vezi, kako u prebacivanju drugova u partizane tako i u prenosu materijala, ističe da se »na drugove u Sustjepanu moglo obratiti u svako doba dana i noći za izvršenje zadatka bilo koje vrste«.[5']

Iz Sustjepana ljudstvo i materijal su se u Mokošicu prebacivali barkom, a tamo su ih, na Punti od žala, čekali Luka Vlašić, Ivo Knežević ili neko od članova punkta ko ih je odvodio do sela. Posebno važni punktovi u Mokošici bili su brodogradilište, čiji su vlasnici bili Cvijeto Donatović i Cvijeto Kapetanić, i prehrambena trgovina Zadruge. Najveći dio materijala smješten je u brodogradilište pod šifrom - skverski materijal. U trgovini Zadruge radila je Katica Kusijanović koja je primala materijal i predavala ga osobama koje rade na vezi. Slijedilo je prebacivanje na Podbrežje. Ako se radilo o težem teretu dolazili su s Podbrežja Ivo Šuperak, Ljubo Đurović, Antun Damjanović i drugi i mazgama, noću, prenosili su do Pobrežja. Osim već pomenutih, na vezi u Mokošici radili su i Vlaho Kraljić, Nikola Stanišić, Ivica i Adam Petković i dr.

Materijal i ljudi su nakon dolaska u Pobrežje sakrivani na posebno osiguranom mjestu u šumi i odatle prebacivani preko Osojnika u Požarno. U Požarnom je, prema potrebama, vršen raspored i prebacivanje dalje - u Hercegovinu.

31 Milan Perotić: Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja, inv. br. 196., str. 3.
[4>] Mato MOJAŠ: Ilegalne partizanske veze... Naše more br. 3/4 strane 83.
Milan Perotić: Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja, Inv. br. 196.

Na ovaj način su vezom preko Pobrežja prebačene velike količine ratnog materijala i mnoštvo boraca. Veza je radila od 1942. godine do konca rata i nikad nije provaljena, mada je za nju znalo gotovo cjelokupno stanovništvo Sustjepana, Mokošice i Pobrežja. Da bi se osigurala tajnost, a samim tim i opstanak veze, data su stroga uputstva svima koji su se njom koristili, da se u blizini Pobrežja ne smije pucati na neprijatelja, niti mu davati bilo kakav otpor. Na intenzitet rada posebno se negativno odrazilo jačanje četničkog pokreta, sredinom 1942, i povlačenje partizanskih snaga iz Hercegovine. Iako u smanjenom opsegu »Petka« je i dalje djelovala. Na Podbrežju su u tim teškim danima za NOP dva dana boravili Baldo Mekišić i Martin Klarić, istaknuti članovi NOP-a Dubrovnika. Do veze su ih, iz hercegovačkih jedinica koje su se povlačile, doveli Mirko i Jovo Miletić iz sela Vlake, gdje su proveli neposredno prije toga tjedan dana s Matom Bilobrkom, odatle se prebacili u partizane na Pelješac. Sredinom 1943. godine rad veze se, opet, pojačava, a vrhunac će dostići nakon kapitulacije Italije. U kolovozu i rujnu 1943. već opisanim putem na Pobrežje su dolazile grupice od po 3 do 4 omladinca, koji su željeli stupiti u NOV. Njih su prihvatali terenski radnici u Hercegovini, Mirko Kolak, Rade Galeb i drugi. Od pada Italije vezom Hercegovina - Pobrežje rukovodio je Simo Opalić. Sa njim su radili Pero Romanović, Jovo Miletić, Stevo Marković i drugi. Baza je bila Trnovica (jedna kuća) između Vlake i Slavogostića. Njome je, kao i čitavom vezom od Dubrovnika i Podbrežja, razvijena bogata i razgranata djelatnost. Omogućeno je sigurno kretanje partizana, ilegalaca, materijala i pošte. Na terenu Hercegovine je i u najtežim danima četničkog terora ostao instruktor PK KPH za Dalmaciju, Mate Bilobrk Joco. On je na ovaj teren došao iz Dubrovnika, travnja 1942. godine, i početkom svibnja postao zamjenik političkog komesara bataljona »Šuma«. U ilegalstvu avgusta 1942. godine, postao je član Sreskog komiteta KPJ za Trebinje i partijski rukovodilac partizanskog bataljona. U sječnju 1943. godine postao je član Okružnog komiteta KPJ za Južnu Hercegovinu.

Na dan kapitulacije Italije i tri naredna dana iz Dubrovnika je ovuda izašla najbrojnija grupa, od oko 60 dobrovoljaca. Zborno mjesto je bilo u kući Nikice Franić, a u ime MK KPH za Dubrovnik od budućih boraca oprostio se Dušan Todorović. Oko pola noći grupa je, pod vodstvom Gojka Spasojevića, krenula preko Komolca u pravcu Golubova kamena. Tu ih je dočekao Drago Đukanović. U grupi je bio i Ljubo Kovačević, brat Save Kovačevića. O tome Luce Benussi kaže:

»Na Golubovom kamenu smo stali, a Gojko Spasojević koji nas je vodio pomoću ugovorenih znakova udaranjem kamena o kamen uspostavlja vezu s Dragom Đukanovićem«.[6]

Na putu ka selu Kalađurđevići susreo ih je terenski radnik Mirko Kolak i spriječio da uđu u selo koje je bilo puno četnika. Grupa je krenula prema Osojniku, gde je siguran oslonac NOP-a bila porodica Vlaha Gverovića, i povezala se s vezom »Petka«, tj. Ivom Uskokovićem. Svi su se okupili u bazu »Greblje« između Osojnika i Pobrežja, gde im je Drago Đukanović održao časove iz rukovanja puškama i ručnom bombom. Odatle su 12. septembra po specijalnom zadatku pošli u Janjinu na Pelječac, u Štab Jugodalmatinskog NOP odreda. Simo Opalić, Josip Romanović i Veljko Gerun, odakle će se vratiti nakon dvije sedmice. Tu je od ove grupe formirana Dubrovačka partizanska četa. Dio naoružanja za novoformiranu jedinicu dalo je i stanovništvo sela Pobrežja, a sku-

[6] Luce Benussi, Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja, Inv. br. 3.

pilo ga je iz italijanskih bunkera iznad Rijeke Dubrovačke. U toj akciji, osim terenskih radnika, učestvovalo je i svo stanovništvo ovoga sela. Kod Osojnika četa se zadržala nekoliko dana. Nakon manjih sukoba s neprijateljem krenula je u Popovo polje gdje je 26. septembra, u selu Šćenica (Bobani), ušla u sastav Desete hercegovačke NOU brigade.

Pobrežje je, osim kao centar veze, dalo i na drugi način svoj doprinos NOP-u. Posebno se to odnosi na rad djece i žena iz ovog sela. Djeca su gotovo redovito nedužne igre zamenjivala odgovornim kurirskim poslom. Najilustrativniji primer je Frano Uskoković, osmogodišnji dječak koji je i do tri puta dnevno nosio poštu u pravcu Zatona i Rijeke Dubrovačke. Žene su, osim pripremanja i nošenja hrane, pranja i krpljenja odjeće, prenosile poštu, njegovale ranjenike, izviđale teren i čuvale stražu. U kolovozu i rujnu 1943. godine i u 1944. u Pobrežju masovno dolaze omladinke iz Obuljena i Dračeva Sela donoseći partizanima hranu.

U studenom 1943. godine, u kući Iva Uskokovića liječen je Stevo Marković, koji je početkom prethodnog mjeseca ranjen u prsa od strane četnika. O tome Ivo Uskoković kaže:

»Sutradan nakon njegova prebacivanja u Pobrežje tim putem je u partizane prolazio doktor Korlajt iz Dubrovnika. Njega sam zamolio da pregleda teško ranjenog Steva, a što je odmah i učinio. Imao je kod sebe sav potrebni materijal, te je očistio ranu i davao mu ljekove od predvečerja do zore, kada je otišao dalje, u partizane«.[7]

Zbog pojačanog interesa četnika za Steva Markovića, on je prebačen u Dubrovnik, gde je i operisan.

Nakon kapitulacije Italije u šumici kod Pobrežja sagrađena je veoma vješto sakrivena kamena kuća, maskirana granjem. Služila je za smještaj terenskih radnika i partizana, a mogla je primiti 10-15 ljudi.

U ožujku 1944. godine, pred ovom kućom je osnovan Kotarski NOO za Dubrovnik. Predsjednik je bio Ivo Uskoković, tajnik Đuro Milošević, blagajnik Martin Klarič, a članovi Pavo Čupić i Mićo Baleta. U toku 1944. godine, u Požarnom je osnovana i Komanda mjesta Dubrovnik, što je doprinijelo mnogo obimnijem radu i značaju veze preko Pobrežja. U Pobrežju se nalazila i tehnika koja je, na šapirografu i pisaćim mašinama umnožavala propagandni materijal, letke, izveštaje, uputstva i si. Ovde je primana i odavde slata pošta, a na ovom poslu najviše su radili Ivo Uskoković, Ivo Šuperak, Luce Benussi i Anđelka Brčić - Ćuta.[8]

Prema podacima komande područja za Dubrovnik, u NOV je s ovog prostora, od maja do septembra 1944. godine otišlo 690 novih boraca.[9] Preko komande mjesta u Požarnom oni su otišli u hercegovačke jedinice, odnosno na Pelješac, Vis i Lastovo, služeći se najviše vezom preko Pobrežja, što govori o njenoj aktivnosti i snazi.

Osim osnovnog i ovdje opisanog pravca veza »Petka« granala se i na ostala susjedna sela. Od Pobrežja je, preko Zatona, uz obalu, bila povezana s Brsečinama. U Zatonu je na vezi radio Đuro Milošević, a u Brsečinama Ivo Kljunak, kod koga je radio i sa NOP-om, sarađivao Danilo Vukasović iz Žakova, koji će odatle u travnju 1944. godine, preći u partizanski bataljon »Mihajlo Ćuzulan«. Brsečinačka veza je, osim za Hercegovinu, išla i za otoke i Pelješac.

Na teren Podbrežja tj. »Petke« u toku 1944. godine dolazili su po partijskim zadacima mnogi rukovodioci NOP-a iz Dubrovnika. U kući Iva Uskokovića boravili su Mato Markić, Nikola Ivanović, Martin Klarić, Luce Benussi, Elodija Akrap i mnogi drugi. Ovo selo se u toku NOP-a do te mjere razvilo u centar veze da je u toku iste godine u njemu dnevno boravilo i do 30 - 40 partizana i terenskih radnika.

7> Ivo Uskoković: Dubrovački muzej, Zbirka sjećanja, Inv. broj 219.
8) M Mojaš: Veze.... »Naše more«, br. 3/4 str. 87.
9) Drago Gizdić: Dalmacija 1944 - 1945, »Epoha«, Zagreb, 1964. strana 303.

DR SAVO SKOKO

NA TRAGIČNOJ STRANPUTICI

U minulom ratnom i revolucionarnom vihoru na tragičnoj stranputici našao se, sticajem raznih okolnosti, ne mali broj naših ljudi svih nacionalnosti. U tekstu koji siedi biće reći samo o onima iz Gornjeg Borča u severoistočnoj Hercegovini, koji su, stavljajući se u službu fašističkih okupatora, od prvog dana narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, pretvorili svoj zavičaj u tampon - zonu između oslobođenih krajeva Bosne, Hercegovine i Crne Gore i snažnog ustaškog uporišta, odakle su se bezmalo punu godinu dana divlje ustaške horde kao lavina izlivale na okolna područja (prema Gacku, Nevesinju, Kalinoviku i Foči), sejući pustoš i smrt.

Gornji Borač obuhvata više sela (Mjedenik, Počelje, Podi, Lončari, Pridvorica, Manjaci, Melečići, Soderi, Donje i Gornje Igri, Stambelići, Bundići, Laze, Šumići, Šipovica, Zurovići, Donja i Gornja Luka i Jabuka) u izvornom delu reke Neretve, naseljenih uglavnom muslimanskim življem. U ćelom Gornjem Borču živela je samo 21 srpska porodica (15 u Pridvorici, 4 u Mjedeniku i 2 u Šipovici). Ovo dosta prostrano područje predstavljalo je divlju i besputnu zabit, omeđenu sa svih strana teško prohodnim planinskim masivima: Počeljskim stijenama i Vardištem, sa zapada; Mjedenom glavom, Gradinom, Lončarskim stijenama i Trljikama, sa juga; Gredeljom, Oglavcima i Jabučkim stijenama, sa istoka; i Vranjačom, Prutačom, Strmcem i Ravnim stijenama, sa severa. Preko ovih planina vodile su u to vreme samo kozje i konjske staze prema Gacku, Nevesinju, Kalinoviku i Foči, koje su u zimskim uslovima bile, tako reći, potpuno neprohodne. Da bi se iz nekih sela u Gornjem Borču stiglo do prve varošice, trebalo je preko 10 časova vrlo napornog pešačenja. Reč je, dakle, o zabačenom, izrazito planinskom i krajnje zaostalom kraju u kome su osnovnu masu stanovništva činili siromasi, koji su jedva sastavljali kraj s krajem.

Privredna nerazvijenost, kulturna zaostalost (preko 90 odsto stanovništva bilo je nepismeno) i nacionalna izukrštanost, predstavljali su pogodno tie za destruktivnu delatnost klera i lokalnih prvaka Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), koji su uoči rata bili pod snažnim uticajem ustaške propagande. Tome je, nema sumnje, doprinelo teško istorijsko nasleđe, jer je viševekovna turska, a potom austrougraska vladavina iskopala dubok verski i nacionalni jaz na hercegovačkom tlu, koji se brzo i lako nije mogao premostiti. Tokom nekoliko poslednjih vekova društvene suprotnosti na ovom području imale su versko i nacionalno obeležje. Kmetovska mržnja prema feudalcima ispoljavala se kroz mržnju hrišćana prema Muslimanima i obrnuto. Kad god je trebalo gušiti nacionalne i socijalne pokrete hrišćanske raje, begovat je uvek proglašavao sveti rat (»džihad«) polumeseca protiv krsta. Na drugoj strani, bune i ustanci srpskog naroda protiv feudalno-apsolutističke turske vlasti u XIX veku nosili su pored socijalnog i versko obeležje. Habzburška Monarhija je posle okupacije Bosne i Hercegovine vešto koristila verske i nacionalne razlike za učvršćivanje svoje vlasti na ovom buntovnom području. Njena politika »zavadi pa vladaj« došla je do punog izražaja u periodu prvog svetskog rata, 1914 - 1918, kada su i u Hercegovini bili organizovani masovni progoni, ubijanja i pljačkanja Srba. Kratkotrajna vladavina Kraljevine Jugoslavije nije počupala korene zla koje je posejala viševekovna tuđinska vladavina, već je, naprotiv, dolila ulje na vatru. U vreme interregnuma 1918. godine, u istočnoj Her-

cegovini pojavile su se naoružane grupe iz Crne Gore, koje su, uprkos žestokom protivljenju ogromne većine tamošnjeg srpskog stanovništva, opljačkale više muslimanskih sela i ubile izvestan broj nedužnih ljudi (3 Tanovića u Lipniku, Adema Bauka na Ostrvici, kod sela Nadinića i Šukriju Tanovića u Zagracima). U periodu od 1918. do 1926. godine na terenu istočne Hercegovine kretala se komitska banda Maja Vujovića i, prema nepotpunim podacima, za to vreme ubila 25 ljudi, među kojima je bilo i Srba. Kada je sredinom avgusta 1925. godine ova banda ubila na Lukavici trojicu braće Talovića i dva Memića iz sela Bahori i 11 njihovih volova, beogradska »Politika« je, pored ostalog, pisala:

»Samo za mesec dana u jednom malom srezu - Gacku palo je od razbojničke ruke 9 ljudskih glava, a istraga i poterà za razbojnicima nije dala nikakve rezultate. Za ove zločine okrivljuje se četa Maja Vujovića iz Crne Gore, koja je, kod prethodnih žrtava u Gacku 13. prošlog meseca (reč je o ubistvu trojice Muslimana u Vranjskom dolu, prim. SS), ostavila vlastito pismo u kome se kaže da to ona kolje muslimane... Pismo je overeno pečatom na kome piše: Komitet za nezavisnu Crnu Goru«.

Ovi događaji i pogibija dvojice Bejatovića iz sela Mjedenika, od ruku svojih komšija Muslimana (jedan od njih bio je solunski dobrovoljac), pomutili su dobrosusedske odnose između Srba i Muslimana u Borču i okolini, utemeljene njihovom zajedničkom borbom protiv Habzburške Monarhije za vreme uloškog ustanka 1882. godine, kada su se, zaboravljajući na vekovne vereske deobe, složno suprotstavili pozivu da se njihova deca regrutuju u tuđinsku vojsku, smatrajući da je to, u stvari, nov danak u krvi. Sada je ponovo s oružja počela da se cedi bratska krv i da se između Srba i Muslimana ovoga kraja kopa duboka i tragična provalija. Lokalni muslimanski prvaci sve više su se orijentisali prema fašističko-ustaškim elementima koji su, usled opšteg jačanja nacističke Nemaćke i fašističke Italije, zadobijali sve jače pozicije u JMO i HSS (Hrvatska seljačka stranka).

Od 1935. godine na području Gornjeg Borča osećala se destruktivna delatnost ustaškog čelnika profesora Alije Šuljka. Naime, na izborima 1935. i 1938. godine, Šuljak je bio poslanički kandidat za srez Gacko, na listi HSS, što je on vešto iskoristio za legalno širenje ustaške propagande. Koristeći teške socijalne prilike i opravdane težnje gatačkih Muslimana za dubljim i radikalnijim političkim promenama, Šuljak nastoji da njihov gnev usmeri protiv čitavog srpskog naroda, ističući (na javnim mitinzima i konferencijama) sve ono negativno što je vekovna tuđinska vladavina ostavila u nasleđe narodima Bosne i Hercegovine i raspirujući šovinističku mržnju prema svemu što je srpsko. Tako, na primer, on je, na velikom zboru Muslimana iz Gornjeg Borča koji je održan 2. avgusta 1939. godine na Igran brdu, vatreno uveravao prisutne u nepobedivost fašističkih zemalja i posebno naglašavao da se očevidno i neminovno približava vreme kada će Srbi morati da plate račune za sve nepravde koje su od 1918. godine učinjene prema nesrpskim narodima, posebno Muslimanima. Budući da se u to vreme unutrašnja situacija u Kraljevini Jugoslaviji sve više zaoštravala, Šuljku je pošlo za rukom da upravo sa antisrpskim parolama pridobije ne mali broj pristalica u Gornjem Borču, koji su docnije postali glavni organizatori i nosioci ustaške vlasti. Njihova destruktivna delatnost vidno se ispoljila u kratkotrajnom aprilskom ratu u sabotiranju opšte mobilizacije, organizovanju dezerterstva iz vojske i, najzad, u organizovanju naoružanih grupa koje su na mostovima i raskrsnicama puteva sačekivali obezglavljene jugoslovenske vojnike i oduzimali im oružje i opremu. Istini za volju valja reći da te grupe nikoga nisu ubile; zadovoljile su se provokativnim proslavljanjem »pobede« i pretnjama.

Pošto se sve do tzv. Rimskih sporazuma (18. maja 1941) nije pouzdano znalo kome će pripasti istočna Hercegovina, proustaški elementi iz Gacka uputili su (početkom maja) jednu delegaciju u Sarajevo kod ustaškog poverenika Hakije Hadžića da traži priključenje gatačkog sreza Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U isto vreme srpski lokalni građanski prvaci, zaplašeni agresivnošću sa kojom su nastupale ustaške pristalice, šalju svoju delegaciju na Cetinje da traži priključenje istočne Hercegovine »nezavisnoj« crnogorskoj državi, koju su, pod okriljem italijanskih okupatora, pokušali da stvore crnogorski separatisti. To je još više pogoršalo ionako tešku i zloslutnu situaciju, pogotovu kada se saznalo za brutalne represalije kojima je bilo podvrgnuto srpsko stanovništvo u NDH, Vojvodini, Makedoniji i na Kosovu.

Osećajući neposrednu opasnost od bratoubilačkih pokolja, poput onih iz srednjevekovnih verskih ratova, trezveni ljudi sa obe strane pokušavali su da nađu puta i načina kako da obuzdaju razbuktale šovinističke strasti i što bezbolnije prežive mutno ratno vreme. U tome cilju, bivši narodni poslanik Veljko Višnjevac, organizovao je u Gackom sastanak uglednih ljudi (Srba i Muslimana) ondašnjeg gatačkog sreza. Na tom sastanku, Veljko je, podsećajući prisutne na nepravde koje su između dva rata činjene Muslimanima, istakao da je to činjeno mimo i protiv volje ogromne većine srpskog naroda i pozvao prisutne muslimanske prvake da ne dozvole međusobna razračunavanja poput onih iz 1914. godine. Većina prisutnih je podržala Veljkov predlog. Međutim, kada je predsednik solunskih dobrovoljaca u Gackom Filip Starović, na kraju svog izlaganja uzviknuo: »Braćo Muslimani, glavna je sloga!«, ustao je Džemo Tanović i rekao: »Filipe, zakasnio si, zakasnio si za ona kola ljudskog mesa iz Lipnika govnima zamazana. Ja ću to osvetiti« (Lutvo Džubur, S *onu stranu nišana).* Bila je to neopoziva objava bratoubilačkog rata, koja je šokantno delovala na sve one koji su, uprkos svemu, verovali da će ljudski razum sprečiti bezumlje; ljudi su pognute glave napuštali sastanak i užurbano odlazili svojim kućama.

Suočene sa krajnje teškom i složenom situacijom, malobrojne ćelije KPJ u Gackom i Avtovcu, koje su u aprilu 1941. godine formirali Jusuf Cevro i Drago Mastilović, ulagale su ogromne napore da spreče naoružavanje Muslimana i njihovo okretanje protiv svojih srpskih komšija. Na žalost, one u to vreme nisu bile ni toliko jake ni tako uticajne da bi mogle osujetiti zločinačke planove ustaške vlasti, koja je odmah otpočela sa masovnim i čudovišnim zločinima.

DELATNOST USTAŠKIH ELEMENATA U GORNJEM BORČU ZA VREME JUNSKOG USTANKA

Neposredno posle potpisivanja Rimskih sporazuma između Italije i NDH, ustaški državni organi su preuzeli vojnu i civilnu vlast u istočnoj Hercegovini. U svim opštinama obrazovana su opštinska načelstva, a u srezovima kotarska predsjedništva, sastavljena od ljudi koji su odranije pripadali ustaškom pokretu, ili, pak, od ustaških pristalica iz HSS i JMO. Sresku vlast u Gackom preuzeo je Josip (Jozo) Rom, iz Gornjeg Vakufa, dotadašnji službenik sreskog načelstva, dok su za predsednike opština imenovani: u Gackom Omer Kurtović, u Avtovcu Džemo Tanović, u Fojnici Suljo Jugo. Posebna opština u Gornjem Borču obrazovana je docnije. U svim sreskim mestima obrazovani su ustaški logori, u opštinskim tabori, a u selima zbirovi, sa logornicima, tabornicima i zbirnicima na čelu. Prvi ustaški logornik u Gackom bio je Hasan Ćustović, a tabornici: Džemo Tanović (u Avtovcu), Nazif Kurtović (u Gackom) i

Meho Salčin (u Gornjem Borču). Oružane snage NDH (domobranstvo, ustaška vojnica i oružništvo) zamenile su italijanske okupacione trupe, koje su bile dislocirane u Trebinju, Bileći i Gackom. Pod njihovim okriljem, 27. maja u Gacko su stigle prve »prave ustaše«, njih 16 na broju, predvođene advokatskim pripravnikom iz Travnika Hermanom Tonogalom, koji je imenovan za ustaškom poverenika u Gackom. Zahvaljujući neposrednoj pomoći poglavnog pobočnika Alije. Šuljka, koji je još u aprilu 1941. godine imenovan za izvanrednog ustaškog poverenika za područje istočne Hercegovine, Tonogal je uspeo da za nekoliko dana okupi oko sebe znatan broj »divljih ustaša« - nastaša (to su, u stvari, bile samozvane ustaše, koje su se priključile pravim ustašama radi pljačke i mogućnosti iživljavanja svojih zločinačkih nagona; njih su prave ustaše smatrale dobrodošlim za čišćenje hrvatske teritorije od »nepoćudnih i pogibeljnih osoba« i stvaranje »etnički čiste domovine hrvata«) i od njih formira jake ustaške odrede da bi se zatvorile granice prema Crnoj Gori.

Pošto je krajem maja cela teritorija istočne Hercegovine bila prekrivena mrežom žandarmerijsih stanica, Herman Tonogal i Alija Šuljak uputili su Marijana Banovca, kao odličnog poznavaoca lokalnih prilika (Banovac je bio žandarm u Šipovici od 1937. do 1941. godine), u Gornji Borač na dužnost komandira oružničke postaje u Šipovici, sa posebnim zadatkom i širokim ovlašćenjima. Sa Banovcem je upućeno 19 žandarma, koji su uz vojničke uniforme nosili fesove kao simbol islamske pripadnosti, iako svi nisu bili Muslimani. Bio je to smišljen potez povučen sa ciljem da se pridobiju zaostali i neprosvećeni borački Muslimani za ustašku vlast, a posebno za njene oružane formacije. U tom cilju u Gornjem Borču je tih dana boravio i Alija Šuljak. *Na konferenciji ustaških pristalica, koja je održana u selu Šipovici, Šuljak je otvoreno pozvao prisutne na pokolj Srba, ističući da je to, u stvari, državni program novostvorene Nezavisne Države Hrvatske, da će u okviru te države Bosna i Hercegovina postati čisto muslimansko i hrvatsko područje na kome neće biti mesta za Srbe, Jevreje i Cigane, da će posedi begovata, koje su, navodno, opljačkali Srbi, biti vraćeni starim vlasnicima i onim Muslimanima koji se najviše istaknu u radu na sprovođenju u život proklamovane ustaške politike. Dok je doglavnik Mile Budak, u svom po zlu poznatom govoru održanom 15. maja 1941. godine u Gospiću, predvidao tri načina čišćenja teritorije NDH od srpskog stanovništva (fizičkom likvidacijom, proterivanjem i prevođenjem u katoličanstvo), dotle je Alija Šuljak pledirao satno za jedan - fizičko uništenje.* S tim u vezi predložio je da se u Gornjem Borču *ad hoc* formiraju ustaški odredi radi zaštite istočne granice NDH i njenog čišćenja od srpskog stanovništva.

Ubrzo posle Šuljkovog odlaska u Gornji Borač je dopremljeno 200 pušaka, 12 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza i znatne količine municije radi naoružavanja tamošnjeg muslimanskog stanovništva i formiranja ustaških jedinica. Odmah je održana nova konferencija kod oružničke postaje u selu Šipovici na kojoj je formiran ustaški odred, koji je u svom sastavu imao 10 satnija (reč je o »divljim ustašama«, koje će docnije Zapovjedništvo Vojne krajine reorganizovati na milicijskoj osnovi). Za komandanta odreda izabran je Marijan Banovac, a za njegovog zamenika ustaški tabornik Meho Salčin. Za komandire satnija, koje su formirane po selima, izabrani su ustaški zbirnici tih sela (svi su oni docnije dobili Pavelićeva visoka odlikovanja). Tom prilikom, dobrovoljcima je, pored oružja, podeljena i izvesna količina žita, a rečeno im je da stoke ima u srpskim selima samo je treba uzeti.

Evo šta se o toj prvoj ustaškoj vojnoj organizaciji u Gornjem Borču kaže u dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružničkog zapovjedništva NDH, povodom odlikovanja Marijana Banovca najvećim ustaškim odlikovanjem - Zlatnom kolajnom poglavnika Ante Pavelića za hrabrost s pravom na naslov viteza:

»U tim teškim i sudbonosnim danima, Marijan vitez Banovac, ne čekajući zapovijed i upute, stavlja se na čelo svojih junačkih Borčana, provede među njima savršenu vojničku organizaciju na svom kao i na susjednim područjima i stupa kao vođa svojih junačkih oružnika i milicionera u prve borbene redove«.

Upravo u to vreme, gatački kraj je zapljusnuo prvi snažan talas ustaškog genocida, koji je odneo stotine ljudi, žena i dece. Noću između 4. i 5. juna zverski je poubijano (uglavnom od domaćih ustaša) 160 nedužnih ljudi iz sela Korita i bačeno u jamu »Golubnjaču« na Kobiljoj glavi. Istoga dana grupa ustaša iz Kule Fazlagića streljala je 7 Milovića iz sela Zagradac na Kobiljoj glavi, dok su trojica uspela da pobegnu; 9. juna izvedeno je iz gatačkog zatvora 20 uglednih ljudi i njih 19 svirepo poubijano maljevima i kundacima na Pavliću kod sela Stepena, dok je jedan uspeo da pobegne. Sredinom juna u Avtovcu je, posle groznog mučenja i mrcvarenja, ubijeno 11 ljudi i zatrpano u avtovačko strvinište; 21. juna odvedeno je 10 ljudi iz gatačkog zatvora i poubijano kod sela Gornje Plužine na putu Nevesinje - Kalinovik (u Površi se govorilo da je ovaj zločin izvršio Imzija Bauk, kao osvetu za ubistvo svog oca Adema, 1918). Dva dana docnije ubijeno je 59 ljudi, žena i dece porodica Boljanovića, Zlatanića, Popovića, Nikolića i Vukovića, koje su živele u Kuli, Habulima i Zbornoj Gomili, i pobacano u jame i ponore (23 lica bačena su u Hodžinu jamu kod sela Bašića, 9 u Cavčinu jamu kod sela Drugovića, 13 u Ćućinu jamu kod sela Bašića, 9 u septičku jamu vojnog logora u Avtovcu i avtovačko strvinište, dok je 5 lica ubijeno na grozan način u selu Vrbici). Istoga dana (23. juna) poubijane su porodice Vula Bjelogrlića i Mitra Govedarice (ukupno 19 članova) u selu Vrbici i 18 zatočenika iz gatačkog zatvora, koji su zatrpani u gatačko Garbunište. Ukupno je, dakle, ubijeno 96 ljudi, žena i dece i opljačkana sva njihova imovina. U izveštaju Krilnoga zapovjedništva Bileća potpukovnika Muharema Aganovića, kaže se da je samo iz sela Korita opljačkano 5.294 grla krupne i sitne stoke po ustašama i dodaje: »Odvođenje stoke po ustašama iz Korita, ne predstavlja ni približnu vrijednost one stoke koju su Srbi kotara gatačkog od muslimana ovoga kotara 1918. godine oteli, a čija je vrijednost još 1918. godine procijenjena na 18,000.000 dinara, ali od strane države, a ni od pojedinaca nije nadoknađena. Ove mi je podatke kazao Džemil Tanović, načelnik općine Avtovac...«.

U ovim prvim stravičnim zločinima borački Muslimani, sem možda retkih pojedinaca, nisu učestvovali. Istina, još 3. juna grupa ustaša iz Gornjeg Borča upala je u selo Izgori i bez ikakvog razloga ubila Lazara Mastilovića. Manje grupe su gotovo svakodnevno vršile ispade prema srpskim selima u gatačkoj Površi radi pljačke, ali se nisu usuđivali da zagaze u krv. U vreme kada je srpsko stanovništvo koje je živelo u Kuli Fazlagića svirepo poubijano i pobacano u jame i ponore, u Gornjem Borču ni jedan Srbin nije stradao. Izgledalo je da će razumni ljudi ovog zabačenog kraja uspeti da obuzdaju razbuktale šovinističke strasti i zaštite svoje komšije Srbe.

Mada se u to vreme gotovo cela Evropa nalazila pod fašističkom okupacijom, ugroženo srpsko stanovništvo u gornjoj Hercegovini počelo je da pruža oružani otpor ustaškim koljačima. Već 3, 6. i 7. juna došlo je do prvih oružanih okršaja u Donjem Drežnju, Kazancima, Stepenu, Jaseniku i Vrbi, koji su, posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez, prerasle u opšti narodni ustanak. Do kraja juna zauzete su žandarmerijske stanice u Kazancima, Stepenu, Jaseniku, Vrbi, Lukavcu, Riljima, Morinama, Fojnici, Krstačama i Zmijancu. Dvadeset osmog juna

oslobođen je Avtovac, koji je branilo oko 300 domobrana i ustaša. Bio je to najveći uspeh postignut tokom junskog ustanka, koji je pokazao ne samo veliku snagu i zamah ustaničkog pokreta nego i krupne slabosti samonikle ustaničke organizacije - četa narodne vojske. Naime, iako je situacija bila krajnje zaoštrena, sve do zauzimanja Avtovca i sela Mulja nije bilo ni jednog pokušaja nasilja i pljačke nad nedužnim muslimanskim stanovništvom. Naprotiv, ustanici iz sela Jugovića postavili su stražu kod kuća svojih komšija Muslimana Juga, da bi ih zaštitili od eventualne samovolje pojedinaca; u selu Bratači ustaničke čete su čuvale Muslimane Muraspahiće, u Grabovici Kevelje, u Biogradu Ćupine, u Odžaku Šarančiće; u selu Plužinama ustanici su od Muslimana oduzeli oružje koje im je podelila ustaška vlast, ali nikoga nisu ubili; puštani su na slobodu svi zarobljeni domobrani, pa i žandarmi koji nisu učestvovali u zločinima. Međutim, prilikom ulaska u Avtovac, uprkos tome što je jedan broj ustaničkih četa uspeo da održi disciplinu i sačuva svoje borce od pljačke i nasilja, preovladala je stihija. Revanšistički elementi, među kojima je bilo ne malo ljudi čija je bliska rodbina tih dana poklana, počeli su da ubijaju bespomoćno muslimansko stanovništvo, žene, decu i nemoćne starce. Iza ustaničkih četa kretale su se nenaoružane gomile, koje su pljačkale ne samo muslimanske nego i srpske trgovačke radnje, a potom palile sve muslimanske kuće u Avtovcu i Muljima - ukupno 78.

U ovim burnim junskim događajima Borčani nisu učestvovali, već su se isključivo ograničili na odbranu svojih sela. Međutim, kada je početkom jula usledio koncentričan napad ustaško-domobranskih i italijanskih snaga (ukupno oko 10.000 ljudi) opštim pravcima: Trebinje - Bileća - Gacko - selo Fojnica; Mostar - Nevesinje - Gacko; Stolac - Berkovići - Trusina; i Kalinovik - Ulog - selo Plužine radi gušenja junskog ustanka i kada se srpsko stanovništvo nevesinjsko-gatačke Površi počelo da povlači ka crnogorskoj granici, neprijatelj je preduzeo hitne mere da spreči povlačenje i u tom cilju angažuje poterna odeljenja iz Foče i Kalinovika i ustaške odrede iz Gornjeg Borča. Trebalo je, naime, da ove snage, dejstvujući preko Vranjskog dola i Duge Rudine ka selu Gračanici, preseku pomenutom stanovništvu odstupnicu prema Crnoj Gori. Komandiru oružničke postaje Popov Most naređeno je da sa oružnicima i ustašama posedne i čvrsto drži liniju Suha - Marcelov Do radi sprečavanja povlačenja ustaničkog stanovništva prema Pivi, a Marijanu Banovcu da preseče pravac koji između sela Mrđenovića i Gračanice vodi ka crnogorskoj granici. Ustanici su, međutim, isturili jaka bočna obezbeđenja i, uz neznatne gubitke (poginuo je samo Petar Šekara na prevoju kod sela Aladjuza) odbili slab napad boračkih ustaša i izbegli pripremljenu klopku. Valja reći da im je u tim teškim trenucima pritekla u pomoć jedna četa Pivljana, s Jankom Tadićem na čelu, kao i da su Muslimani iz sela Bahori pritekli u pomoć svojim komšijama Srbima iz sela Tarahin Do i Vratila, štiteći ih naoružanom pratnjom sve dok nisu izašli iz opasne zone.

Zahvaljujući navedenim okolnostima, glavne ustaške snage iz Kalinovika i Gornjeg Borča, kojima je rukovodio ustaški poverenik iz Kalinovika, udarile su 8. jula u prazno. Istina, pošlo im je za rukom da kod sela Kravereva uhvate četvoricu ustanika (Žarković Milutina, Stevana Skoka, Nikolu Zirojevića i Zirojević Miloša) i jednu ženu (Zirojević Stanu), ali su ih posle tri dana pustili na slobodu. Bila je to prava senzacija, pogotovu kada se saznalo da je jedan od njih bio naoružan. Da li je do toga došlo pod uticajem Pavelićeve »Izvanredne zakonske odredbe«, donete 27. juna pod pritiskom nemačkib i italijanskih okupatora,

i proglasa njegovog posebnog opunomoćenika generala Lakše, kojim se svim građanima NDH pa i ustanicima garantuje lična i imovinska sigurnost (razume se, ukoliko predaju oružje), ili su trezveni ljudi u Borču uspeli da zaštite pomenute ustanike od ustaških elemenata, nije poznato. Bilo kako bilo, u vreme junskog ustanka nisu porušeni mostovi vjekovnog zajedničkog življenja srpskog i muslimanskog stanovništva ovoga kraja, mada su ustaški elementi to pokušavali. Naime, za vreme nastupanja prema Gackom radi presecanja odstupnice ustaničkom stanovništvu prema Crnoj Gori, divlje ustaške grupe iz Gornjeg Borča pljačkale su i pustošile napuštena srpska sela. 0 tome se u izveštaju ustaškog poverenika iz Kalinovika od 12. jula, pored ostalog, kaže:

»Jedino što mi se nije svidelo na ovom putu i na što se je naš zapovjednik postaje (reč je o komandiru oružničke postaje u Kalinoviku Hadžiahmetoviću, prim. SS) ljutio, kao i ja, to je pljačka od strane ljudi iz Gornjeg Borča, koji su išli za nama i pljačkali pusta srpska sela, pa bi ove trebalo opomenuti (da to ne čine), pod pretnjom da će im se oduzeti oružje...«.

Nekoliko dana docnije, tačnije 15. i 16. jula, ustaško-domobranske snage iz Foče i Gornjeg Borča preduzele su akciju čišćenja pograničnog područja u rejonu sela Izgori. Tom prilikom, ustaše iz Gornjeg Borča, pod komandom Marijana Banovca, opljačkale su i popalile sela Grab, Slavigoru, Crni Potok i Borje, ali nikoga nisu ubili jer je stanovništvo ranije pobeglo u Pivu.

POSTEPENO UVLAČENJE U ZLOČINE 1 PLJAČKU

Političke mere koje je preduzela ustaška vlada u cilju pacifikacije pobunjenog područja, naročito one o obustavljanju rada ustaških logora u Gackom i Nevesinju i puštanju na slobodu pohapšenih Srba u Mostaru, Nevesinju, Gackom i drugim mestima, uneli su koliko-toliko smirujuće elemente u opšte mučnu atmosferu u NDH, koja je bila pretvorena u državu logora i smrti. Izgledalo je da će domobranske trupe zavesti nekakav red, jer nisu preduzimale represivne mere protiv pobunjenog stanovništva, pa se narod počeo vraćati svojim kućama, da bi odmah pristupio kosidbi, bez čega se život naroda ovih stočarskih krajeva ne može ni zamisliti. Pošto su sjenokosi srpskog stanovništva gatačko-nevesinjske Površi i muslimanskog iz Borča, Dobropolja, Vratnice, Ravni, Bahori i Mrđenovića izmešani, valjalo je naći puta i načina da se kosidba obavi na vreme. U tom cilju, održan je, sredinom jula u Gornjim Bodežištima, sastanak srpskih i muslimanskih prvaka pomenutih sela, u vrlo tolerantnoj atmosferi; to, pored ostalog, potvrđuje bogat zajednički ručak koji je pripremilo stanovništvo sela Bodežišta. Prema izveštaju Marijana Banovca, komandira oružničke postaje Šipovica, na ovom skupu učestvovalo je oko 60 ljudi. Tom prilikom, ustanici su predali Banovcu pet pušaka i jedan revolver (reč je o starim i neupotrebljivim puškama) i bez uvijanja mu stavili do znanja da poseduju još oružja, ali da ga neće predati sve dotle dok on ne razoruža divlje ustaše u Gornjem Borču. Izveštavajući o tome Oružničko krilno zapovjedništvo u Bileći, Banovac ističe da bi se jedino obostranim razoružanjem »postigao potpun red i mir, koji remete ovdašnje ustaše pljačkanjem i pucnjima«, ali da ih ne sme razoružati sve dotle dok se na Čemerno ne uputi jedan odred regularne vojske kao stalna posada.

Pošto nije postignuta saglasnost o obostranom razoružanju (Muslimani su zazirali od Crnogoraca, a Srbi od ustaša), dogovoreno je da se uspostavi oružano zatišje i da se učine novi napori u cilju obuzdavanja

razbuktalih šovinističkih strasti i stvaranja tolerantne atmosfere koja bi omogućila kosidbu i druge poljske radove. Posle tog sastanka izgledalo je da će bezumna ljudska stihija biti pobeđena. U toku druge polovine jula i ceo avgust u Površi je vladao relativan mir. Ljudi su se oprezno vraćali svojim kućama i gotovo nesmetano obavljali poljske radove, odlazili u Borač da bi nabavili drva ogrev i samleli žito, sretali se sa tamošnjim Muslimanima, kao sa svojim komšijama i starim znancima.

Međutim, čim se, krajem avgusta i početkom septembra, ustanak u Hercegovini ponovo rasplamsao, odnosi između boračkih Muslimana i povrških Srba počeli su da se kvare. U tom periodu ispoljio se veliki zamah ustaničkog pokreta u istočnoj Hercegovini, ali i krupne slabosti vojne i političke organizacije ustanika. Iskoristivši krajnje tešku situaciju izazvanu ustaškim pokoljima, revanšistički i šovinistički elementi iz redova ustanika izvršili su masovan pokolj muslimanskog stanovništva u bilećkom srezu (u jamu Čavkaricu kod sela Trusine bačeno je 375 ljudi, žena i dece), dakle, tamo gde nije bilo masovnih ustaških pokolja i gde su odnosi između Srba i Muslimana bili snošljivi.

Mada je u to vreme Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu smatrao da je Gacko poseban problem, gde se »apsolutno neće moći izbeći pokolj na verskoj liniji«, ovoga puta do toga nije došlo. Krajem avgusta na teritoriju ondašnjeg gatačkog sreza došao je Nikšićki gerilski odred (oko 80 dobro naoružanih ljudi), u kome su vodeću reč imali komunisti (Krsto Popivoda, Veljko Zeković i Ljubo Vušović). Neposredno po dolasku tog odreda pristupilo se pripremama za napad na Gacko i Kulu Fazlagića. U okviru tih priprema, na Desivoju je održan narodni zbor gde su izabrani Narodno veće i Štab narodne vojske gatačkog sreza. Na tom zboru je zaključeno da se strogo zabrani zlostavljanje neboraćkog muslimanskog stanovništva, pljačka i raznošenje privatnih i javnih dobara, paljenje i rušenje privatnih i javnih zgrada i ubijanje zarobljenih neprijateljskih vojnika. Svi vojnici koji se predaju bez otpora »imaju se uputiti komandi narodne vojske, koja će ih predati narodnom sudu, a ovaj će izricati presude savesno i nepristrasno« - rečeno je u proglasu Narodnog veća i Štaba narodne vojske za srez Gacko. Tom prilikom obnovljen je raniji zahtev gatačkim Muslimanima da predaju ustanicima 10 organizatora i izvršilaca masovnih junskih pokolja u Gackom i okolini (Smaja i Hamida Dilića, Nazifa Kurtovića, Mahmuta Canparu, Šerifa Zvizdića, Džema Tanovića, Mumu Hasanbegovića, Fehima i Vehbiju Pašića i Halida Volodera), da zbog njih ne bi stradali nedužni, »kao što je to bio slučaj sa onima u Avtovcu«.

Pre nego što je preduzet napad na Gacko, likvidirane su, 30. i 31. avgusta, domobranske posade na Kobiljoj glavi, Stepenu i Nadinićima. Pošteđena je samo posada u selu Fojnici, čiji je komandir inženjer Milan Javor održavao vezu sa ustanicima. Već u tim prvim okršajima ekstremistički elementi nisu se pridržavali zaključaka pomenutog zbora na Desivoju. Grupa ustanika napala je, 31. avgusta, na putu između sela Nadinića i Fojnice vojni autobus u kome su se, pored naoružane pratnje, nalazila i civilna lica. Prema izveštaju komandira žandarmerijske stanice u Fojnici, autobus je iznenada obasut puščanom i mitraljeskom vatrom, od koje je poginulo šest ljudi (Pašo, Osman, Mustafa i Derviš Prguda, Zaim Karina i Murat Čustović). Pored toga, teško je ranjena žena ustaškog logornika Smaja Dilića, a njeno dvoje dece i kćerka Mahmuta Campare, koji je takođe jedno vreme bio ustaški logornik u Gackom, odvedeni su u šumu i tamo poubijani; 9 zarobljenih domobrana je razoružano, a potom pušteno na slobodu. Desetak dana ranije, grupa ustanika zaustavila je kod sela Ribara poštanski autobus, koji je u pratnji dva kamiona domobrana iz Nevesinja išao prema Gackom.

Tom prilikom ubijen je Mujo Bauk, dok je ustaša Mahmut Tunović odveden na Barni, više Ljeskovog duba, i tamo izveden pred narodni sud koji ga je osudio na smrt.

Kao što se vidi, ustanici su poštovali zaključke zbora na Desivoju samo kada su bili u pitanju domobrani, ali su ih po pravilu kršili uvek kada su bili u pitanju Muslimani.

Suočena sa očiglednim pripremama ustanika za napad na Gacko, komanda tamošnjeg ustaško-domobranskog garnizona, sa bojnikom Fuadom Muslovićem na čelu, zatražila je hitnu pomoć iz Nevesinja, Bileće i Gornjeg Borča. Čim je dobila pozitivan odgovor, preduzela je, 5. septembra izjutra, napad sa delom snaga na selo Srđeviće, a drugim delom u pravcu Kravareva i Višnjeva. Snage koje su napale selo Srđeviće (ustaše iz Kule Fazlagića i 35 oružnika iz Gacka), posle kraće borbe zauzele su, opljačkale i spalile ne samo ovo selo nego i Medaniće, Nadiniće i Rudo Polje. Samo u Srđevićima ubijeno je 19 lica, uglavnom žena, dece i staraca. Domobranske i ustaške snage koje su preko sela Gračanice nastupale prema Kravarevu i Višnjevu, dočekane su snažnom vatrom ustanika i zaustavljene. Ali, upravo u trenutku kada je izgledalo da će ovaj napad biti uspešno odbijen, jake ustaške snage iz Gornjeg Borča (oko 300 ljudi), koje su pod komandom Marijana Banovca nastupale preko Vranjskog dola i Duge rudine prema selu Gračanici, napale su ustaničko desno krilo s leđa i prisilile ga na povlačenje, a zatim opljačkale i popalile sela Kravarevo, Višnjevo i Malu Gračanicu. Na sreću, stanovništvo je na vreme pobeglo, seni ponekog iznemoglog starca ili starice, koji su svirepo poubijani. Pošto su istog dana jake domobranske snage, koje su pod komandom pukovnika Šimića iz Nevesinja hitale u pomoć Gackom, stigle u rejon sela Fojnice, planirani napad na Gacko bio je kompromitovan. Iako je bočno obezbeđenje Šimićeve kolone razoružano u selu Slivljima, domobrani nikoga nisu dirali.

Opisana diverzija divljeg ustaškog odreda Marijana Banovca i približavanje Šimićeve kolone ohrabrili su ustaško-domobranski garnizon u Gackom, koji je, uprkos teškim gubicima (poginulo je 5 domobrana i 17 ustaša), uspeo da odbije više silovitih juriša Nikšićana, Pivljana i Gaćana, izvršenih u noći između 5. i 6. septembra. Tome je, nema sumnje, doprinelo i držanje nekih desničarskih elemenata iz redova ustanika, naročito grupe kapetana Vladislava Hamovića i poručnika Mihaila Koprivice, koja je omogućila nesmetan prolaz Šimićeve kolone prema Gackom. O tome pukovnik Šimić u svom izveštaju, pored ostalog, kaže:

»Prilikom nadiranja sa četama od Plužina do Fojnice, dobio sam podatke od mještana da se nisam trebao osiguravati za vreme pokreta, jer je, navodno, ta ista grupa (reč je o grupi V. Hamovića i M. Koprivice) uklonila sve neodgovorne elemente pokraj puta. Stekao sam uverenja da ova grupa ne želi imati ništa zajedničko sa grupom pljačkaša, već da se je odmetnula samo zbog zaštite života, porodica i imovine, a da je rešena potpomoći red i poredak ukoliko im se garantuje opstanak.. . «.

U pomenutom izveštaju Šimić napominje da nije bilo ustaša u sastavu odbrane Gackog, jer ih na području gatačkog sreza nije ni bilo. Ovaj navod je tačan samo ukoliko se misli na ustašku vojnicu i isključe »divlje« ustaše, koje on naziva naoružanim meštanima. Ti naoružani meštani, koji još nisu bili organizovani na milicijskoj osnovi, ubijali su žene, decu i nemoćne starce, palili i pljačkali zauzeta srpska sela, braneći krajnje požrtvovano ustašku vlast na ovom buntovnom području; Gornji Borač je još tada postao glavno uporište te vlasti u istočnoj Hercegovini.

Pošto ustaško-domobranske snage nisu bile u stanju da spreče razvoj narodnog ustanka u Hercegovini, intervenisale su, u sporazumu sa

vladom NDH, trupe italijanske 2. armije. One su do početka oktobra preuzele svu vlast (vojnu i civilnu) u tzv. drugoj (demilitarizovanoj) zoni i vojnu vlast u trećoj (proširenoj) zoni. Smatrajući da su ustaški zločini gurnuli srpski narod u oružani ustanak, italijanski okupatori su zahtevali od vlade NDH da od 1. septembra ne sme više biti ni regularnih ni neregularnih (divljih) ustaša u demilitarizovanoj zoni. Regularne ustaše morale su napustiti tu zonu, a »divlje« predati oružje. Tolerantan odnos italijanskih trupa prema srpskom stanovništvu, koji je imao za cilj pacifikaciju pobunjenog područja putem pridobijanja pristalica propalog režima Kraljevine Jugoslavije i drugih desničarskih elemenata, izazvao je zaprepašćenje i revolt u redovima ustaša i njihovih pristalica (naročito pokretanje istrage protiv najokorelijih ustaških zločinaca). Jedan broj tih zločinaca iz Gacka napustio je italijansku okupacionu zonu i pobegao u zapadnu Bosnu da bi tamo nastavio svoju zločinačku delatnost sa takvom bestijalnošću koja je zaprepastila čak i ustaške vlasti. Zapovjednik Vojne krajine oružnički pukovnik Mato Rupčić u svom izveštaju sa zaprepašćenjem ističe da ustaše »Hercegovci«, većinom Muslimani iz Gacka, vrše velike zločine u Jajcu i okolini. »Šapće se« - kaže on - »da su to oni isti koji su bili u Glamoču, Livnu; priča se da je u tim mestima počinjen pokolj«. Stoga je njihov dolazak u Jajce uznemirio mirne građane - Muslimane i katolike. Na njihov zahtev »Hercegovci« su upućeni na položaj, kaže se u tom izveštaju, pa nastavlja:

»Stigli su u Jezero, koje je vojska već bila očistila i pošla dalje. Ovde su se zaustavili, pohvatali sve žene, djecu i starce grko-istočnjačke vjere... koje je vojska u svom prolazu ostavila na miru, - doveli ih u općinsku staru zgradu i dok meštani muslimani (katolika nema) nisu ni slutili šta se može dogoditi, sijevnuo je nož raskalašenih divljih ljudi. Ova sirotinja poklana je na najgrozniji način bez ikakvog razloga i povoda... Još onda kada je vlast službeno izvršila uviđaj, bilo je među zaklanim još živih koji su molili da im se život dokrajči (u izveštaju se navodni da je tom prilikom poklano 165 lica)...

Mještani muslimani napustili su u znak revolta odmah ovo mjesto, otvoreno izjavljujući svoje gnušanje prema krvavim delima, koja su ih ne samo lišila njihovih sugrađana sa kojima decenijama žive u dobrim odnosima, nego i njihovih najlepših uspomenama u kojima su im se i djedovi rodili...«

Po povratku u Jajce, ustaše »Hercegovci« su tražili da im se predaju svi Srbi, koji su bili zatvoreni u pravoslavnoj crkvi i templu, a kada to nije urađeno upotrebili su silu.

»Jedne noći oko 11 sati« - piše dalje pukovnik Rupčić - »oko 100 ustaša savlada stražu, izvede iz crkve i tempia neispavane i iznemogle starce, žene i djecu, veže ih žicom dvoje po dvoje, trpa u kamion i vozi u pravcu katoličkg sela Podmilačja, na udaljenosti oko 4 kilometra. Ovde ovi nesretni ljudi izlaze na zapovijed iz kamiona da bi moglo otpočeti jedno od nezapamćenih, najstrašnijih i najkrvavijih zvjerstava. Dok 97 (ustaša) čuva stražu, trojica počinju nemilosrdno da kolju. Presecaju krvnički vratove iz kojih šiba krv. Ono što nije na ovaj prizor izgubio svijest nadčovječanskim kricima i jaucima koji se prolamaju kroz noć, bude dobre seljake katoličkog sela Podmilačja, koji bespomoćno doživljavaju isto toliko teške trenutke. Nikakve molbe iznemoglih staraca, zalamanje ruku žena i djece ne pomažu. Čuje se kroz noć samo izbezumljeni glas krvnika u ljudskoj spodobi: kolji, udaraj za vrat, više se koprca. Već sviće, a klanje još traje. Tri su krvnika, a sto i osamdeset pet mučenika. Sve manje krikova dok nije umuknuo i poslednji. Uprskani nevinom krvlju (zločinci) traže od seljaka katolika da kopaju raku. Bacaju se poluživi ljudi u raku. Humka na ovom neviđenom groblju još se kreće od živih tjelesa, a iz zemlje čuje se još pokoji glas živog očajnika... Gnušanje i revolt muslimana i katolika, kada se saznalo o događaju, bilo je neopisivo...«.

Ovo je jedan od ko zna koliko zločina koje su gatačke ustaše počinile van teritorije Gacka, o kojima se gotovo ništa ne zna i koji ubedljivo pokazuje da se radi o zločincima koji su prethodno dobro izučili svoj koljački zanat.

U rodnom kraju zločinaca u to vreme vladalo je zatišje, jer su italijanske trupe sprečile nove masovne pokolje srpskog gradskog stanovništva. Stoga nije nikakvo čudo što je ovo stanovništvo doživelo reoku-

paciju kao spas od potpunog fizičkog istrebljenja. Međutim, budući da je severna granica demilitarizovane zone u Hercegovini išla od Troglava, preko Bjelašnice, sela Slivalja, Previje i Prenja do Ljubuše planine, i da je 22. septembra i varošica Gacko uključena u tu zonu, - Borač je i dalje ostao pod vlašću NDH, bolje reći pod vlašću onih ustaških funkcionera koji su zagovarali krstaški pohod protiv svega što je srpsko. Nastojeći da za takvu politiku vežu nepismene boračke gorštake pozivaju ih u pohode na okolna srpska sela, nudeći im kao nagradu sav plen koji im padne u ruke. U početku su ti pohodi bili usmereni prema Foči i Kalinoviku, jer su njihovi organizatori zazirali od upada u italijansku zonu.

Kada su krajem septembra 1941. godine bosanski ustanici pripremali napad na Kalinovik, ponovio se događaj prilikom napada na Gacko 5. septembra. Naime, ustaško-domobranska komanda u Kalinoviku ocenila je da sa raspoloživim snagama ne može odbiti napad, pa je zatražila pomoć iz Borča, Župe i Jeleča. Odazivajući se tom pozivu, oko 250 naoružanih ljudi iz Gornjeg Borča, pod komandom natporučnika Čamila Krvavca, pohitalo je preko Vite bare, Konjskih voda i Šajkova vrha u pomoć Kalinoviku. Pošto je u međuvremenu u Kalinovik prispela i grupa Salka Popovca iz Donjeg Borča, ustanici su, kada su 30. septembra izjutra preduzeli napad, naišli na veoma snažan otpor. Njihovi streljački strojevi zaustavljeni su dobro organizovanom vatrom sa utvrđenih položaja oko Kalinovika, a potom, izloženi jednovremenom napadu s fronta i s leđa, prisiljeni da se pod vrlo teškim okolnostima povlače prema Ručniku, uz osetne gubitke. O tome se u pomenutoj dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružničkog zapovjedništva, pored ostalog, kaže:

»Dvadeset devetog rujna, po primitku brzojavnog traženja od postaje Kalinovik, krenuo je odmah sa svojim oružnicima (reč je o Marijanu Banovcu, prim. SS) i 200 milicionera prema Kalinoviku i 30. rujna 1941. udario s leđa pobunjeničku bandu, koja je blokirala i napadala posadni logor u Kalinoviku. U ovoj akciji pobunjenici su odbijeni izgubivši 70 ljudi. .. «.

Ustanici su imali oko desetak mrtvih i 15 ranjenih boraca. Stradalo je nedužno stanovništvo sela Jažića, koje je Banovčeva grupa opljačkala i spalila. General Pero Kosorić piše da je stanovništvo bežalo prema ustaničkim položajima, dok su snažan plamen i gusti dim njihovih domova obavijali okolinu Kalinovika. Ali, svi nisu uspeli da pobegnu. Savo Govedarica je zabeležio da su tom prilikom ustaše iz Barča zaklale ženu i snahu Danila Ždrala, a kćerkici Vasiljki od osam meseci odsekli ruku iznad šake; da su Vladi Ždralu ubili sina od 12 godina, ženu rasporili i iz nje izvadili živo dete, a snahu zaklali; i, najzad, da su ubili starce Mirka i Rista Ždrala. Savo je zabeležio i kazivanje Blagoja Ždrala, koga su ustaše uhvatile, ali je, ipak, ostao živ. Njega su vezali i poterali za Kalinovik, pevajući: »Moj nožiću poželeo krvi, sjutra ćeš mi na Srbina prvi«.

Zločin u selu Jažićima izazvao je veliko uzbuđenje u okolnim selima. Bilo je očevidno da je nekolicina prekaljenih zločinaca želela da do kraja zavadi srpsko i muslimansko stanovništvo u Borču i okolini. Zato su trezveni ljudi s jedne i druge strane učinili nov pokušaj da osujete njihovu nameru. Zato je 7. oktobra 1941. godine na Brnjcu održan sastanak predstavnika srpskog i muslimanskog stanovništva ovog kraja. Prisustvovalo je oko 20 ljudi. Muslimansku delegaciju predvodili su Salko Delalić, Nukica Šačić, Alija Okerić i Salko Popovac, a srpsku Jovan Draganić, Vule Skoko i Trifko Sladoje. U kratkom uvodnom izlaganju Jovan Draganić je apelovao na prisutne da učine krajnje napore u cilju pronalaženja puteva i mostova međusobnog dogovaranja i sporazume-

vanja. Zatim je Vule Skoko, prema sećanju jednog od prisutnih (Sava Govedarice), između ostalog, rekao:

»Braćo i komšije borački Muslimani! Vjekovima su naši preci živeli na ovom tlu jedan pored drugoga i u teškim trenucima istorije delili zlo i dobro. Mi to danas ne činimo već gledamo kako jedan drugoga da uništimo i domognemo se ono malo jada i sirotinje. Vaši ljudi pale i žare po srpskim selima Zagorja, ali ne zaboravite braćo borački Muslimani da srpska sela vežu od Nevesinja do Crne Gore i nemojte se iznenaditi ako se jednoga dana gnev srpskog naroda sruči na vaša sela. Ako pod komšinskom kućom vatru potpaljuješ ne zaboravi da i tvoja može izgoreti. Mi vas pozivamo na uzajamnu saradnju, mir, slogu i razumevanje, kao što su to činili naši preci u prošlosti...«

U nastavku izlaganja, piše S. Govedarica, Vule je predložio da se zaključi sporazum o nenapadanju, o strogom kažnjavanju onih koji pokušavaju da stvore nepremostiv jaz između srpskog i muslimanskog stanovništva, o sprečavanju pljačke i paljenja sela, a pre svega o zaštiti nedužne nejači. Svi prisutni Muslimani odobravali su i na kraju uzviknuli: »Slažemo se Valahi! Samo su Salko Popovac i Nukica Šačić ćutali oborene glave.

Mada su se učesnici sastanka rastali bez pozdrava, puna dva meseca posle toga vladalo je zatišje. Svi su se držali svojih sela, izbegavajući sukobe, ali je bilo očevidno da ranije nepoverenje nije prebrođeno. Srpsko stanovništvo u Gornjem Borču, kome je pretila najveća opasnost živelo je u miru, pa ništa nije preduzimalo, verujući naivno obećanjima tamošnjih ustaških funkcionera. Kada se sredinom novembra oko 15 ljudi iz sela Pridvorice našlo u Površi, rođaci su im savetovali da se više ne vraćaju u Borač. Pridvoričani su smatrali da bi time izložili svoje familije smrtnoj opasnosti i da za takav postupak nema nikakvih razloga, jer dok Marijan Banovac vrši dužnost komandira žandarmerijske stanice u Šipovici ne preti nikakva opasnost.

U tom periodu pojačana je i propagandna aktivnost NOP-a za sprečavanje bratoubilačkih pokolja. Sredinom novembra u nekim gatačkim muslimanskim selima nađen je letak »Muslimani budite se«, sa potpisom »Muslimani borci Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije«. Tu je pisalo:

»Nas (Muslimane) su Pavelić i ustaše uvukle u veliko zlo. Mi smo bili upregnuti u tuđa kola. Borili smo se i ginuli za tuđ račun. Pa šta smo dobili od toga? Zakrvili smo se sa braćom Srbima. Zar će nam donijeti koristi to ako mi bacamo u jame njih, a oni nas... U Bosni je drugačije. Tamo u mnogim mestima muslimani žive u miru i komsinskoj slozi sa Srbima, pa ne strahuju jedni od drugih. Tako treba da radimo i mi u Hercegovini... Ako se budemo na vreme pomirili sa svojim komšijama druge vere i sklopili s njima častan sporazum, što ćemo prije ili poslije učiniti, nećemo trebati strahovati kako ćemo prije ili poslije učiniti, nećemo trebati strahovati kako cerno dočekati svršetak rata... Znajte da će naša Narodnooslobodilačka vojska pobijediti i donijeti pravu slobodu nama muslimanima, Srbima i Hrvatima. Samo od te vojske možemo očekivati dobro i zato treba da pomognete tu vojsku, a ne da joj, po naređenju naših neprijatelja Pavelićevih ustaša, udarate nož u leđa. Time samo navlačite gnev na naš nevin svijet. . . «.

POGROMAŠKI POHODI PREMA FOCI, KALINOVIKU I GACKOM

Oružano zatišje u severoistočnoj Hercegovini trajalo je do kraja novembra 1941, kada je situacija ponovo počela da se zaoštrava. Doduše, sukobi su počeli sredinom novembra. Četrnaestog novembra iz sela Slivalja krenuli su Vojislav Đokić ražalovani major bivše jugoslovenske vojske, njegov maloletni sin i grupa ustanika preko Donjeg Borča ka Zagorju, ali su oko 23 časa na Presjeci upali u vešto maskiranu zasedu,

koju su im postavili Rašid Krupalija i Džemil Ćatović, sa grupom oružnika iz postaje u Klinji. Od prvog plotuna poginuo je Jovan Pikula iz sela Mekoća, dok je Jovan Salatić iz sela Slivalja teško ranjen pao u ruke neprijatelja. Obaveštena o tome, italijanska posada u Ulogu uputila je odmah jednu jaču patrolu na lice mesta, koja je pretresla nekoliko kuća, uhapsila sedmoricu Muslimana i Hrvata i odvela ih sa sobom. Revoltiran tim postupkom, predsednik opštine u Ulogu, Salko Popovac, otišao je sa grupom svojih najbližih saradnika u Nevesinje da se žali tamošnjim ustaškim vlastima na postupke Italijana. Grupa je, međutim, 23. novembra, naišla na zasedu ustanika i izginula." Njihovi leševi su 2. decembra sahranjeni kod džamije u Ulogu. Tom prilikom, ustaški funkcioneri su za likvidaciju ove grupe optužili srpsko stanovništvo Obrnje, Porija i Jezera i pozvali boračke Muslimane da ih osvete. Slični pozivi upućeni su i prilikom sahrane Salka Demirovića, koji je ubijen 8. oktobra kod sela Kravareva i istoga dana sahranjen kod džamije u Gackom.

Na drugoj strani, četnici Draže Mihailovića, kojima su Italijani 5. decembra predali Foču, Goražde i Čajniče, vršili su tokom decembra 1941. i u prvoj polovini januara 1942. godine, masovan pokolj muslimanskog stanovništva u tim krajevima. Prema podacima iz Hronologije NOR-a, zaklano je oko 5.000 ljudi, žena i dece, spaljeno nekoliko stotina kuća i opljačkana većina naselja. Četničko rukovodstvo je planiralo da svoje programaške akcije prenese i na severoistočnu Hercegovinu. Izveštavajući o tim namerama Štab Durmitorskog NOP odreda, komandant Planinopivskog bataljona Obrad Cicmil ističe: »Četnici idu pod parolom za kralja i otadžbinu, a sebe smatraju borcima za slobodu i srpskim osvetnicima. Tvrde da je u Bosni i Hercegovini od ustaša bilo 384.000 žrtava i stavili su sebi u zadatak da to osvete, a onda i konačno očiste Bosnu od Muslimana«.

Bežeći ispred četnika, oko 700 pripadnika muslimanske milicije i oružništva iz jugoistočne Bosne sklonilo se u Gornji Borač, gde su se na čelu milicije nalazile ustaše. Oni su upravo u to vreme, po nagovoru oružničkog potpukovnika Alije Džemidžića, razoružali 2. bojnu Vojne krajine, koja se preko Foče i Gornjeg Borča povlačila prema Gackom. Prema izjavi Alije Okerića, tom prilikom su oduzeli 20 puškomitraljeza, 1.000 pušaka i velike količine municije. Sticajem svih tih okolnosti, u Gornjem Borču našlo se oko 2.000 do zuba naoružanih ljudi, pod komandom Marijana Banovca i njegovih istomišljenika, koji su pretvorili Borač u vrlo jako ustaško uporište - ustaški »Alkazar«, kako su ga, ne bez razloga, nazivali. Mada su ustaše iz Borča i ranije napadale okolna srpska sela, njihova aktivnost je sada naglo povećana, pogotovu posle reorganizacije divljih ustaških odreda u tzv. štrajfune (plaćena poterna odeljenja za čišćenje terena od ustaničkih i partizanskih snaga). Posle te reorganizacije, Borač postaje oličenje podivljalog i neobuzdanog ustaškog pokreta, strah i trepet za okolna srpska naselja. Tu činjenicu iskoristilo je vodstvo četnika Draže Mihailovića da svoje antimuslimanske akcije maskira visokim idealima »zaštite srpskog naroda« od fizičkog uništenja koje mu je, doista, pretilo.

Obavešten o pojavi četnika Draže Mihailovića u fočanskom kraju, Planinopivski bataljon Durmitorskog NOP odreda orijentisao je, početkom decembra, deo snaga prema ovom području radi stvaranja stalne partizanske baze u rejonu Šćepan Polja. Ubrzo su i ugrožena musliman-

Tom prilikom poginuli su: Salko Popovac iz Uloga, Meho Sabanovic iz Klinje, Omer Pehilj iz Klinje, Salko Što iz Jablanića, Kasim Ćatović iz Đeča kod Plane i Alija Huseinović iz Bijenje kod Nevesinja.

ska sela ovog područja zatražila pomoć od Štaba bataljona. Dogovoreno je da se u Popovom Mostu održi narodni zbor radi organizovanja nove narodne vlasti i formiranja partizanskih četa. Na taj zbor upućena je grupa odabranih političkih radnika iz Pive, koju su sačinjavali: Jovan Mumin, Nedeljko Popović, Božo Žarković, Janko Tadić, Petar Delić i Blagoje (Amza) Mostić. Na putu za Popov Most, ova grupa je održala konferenciju u selu Kosman, na kojoj je izabran seoski NOO. Potom je nastavila put za selo Igoče, gde se oko nje okupila veća grupa Muslimana, od kojih su neki već bili prisili petokrake. U tom selu ostavljen je Janko Tadić, dok su ostali nastavili put za Popov Most. Međutim, u toku noći u Ćurovo su upale ustaše iz Borča i, saznavši za dolazak ove grupe, postavili u šljivicima kod sela Šadića celu četu u zasedu. Grupa je upala u zasedu i pala u ruke ustaša, ne opalivši ni jedan metak; neki nisu ni imali oružje. Evo kako se to, prema opisu generala Boža Žarkovića, dogodilo:

»Posle dvočasovnog pešačenja uz belinom oivičenu Sutjesku, prtina nas je uvela u neko žbunje i šljivike. Tu se teško i monotono škripanje snega izrodi u iznenadni prasak pušaka, divlju viku, čupanje i rvanje. Našli smo se u gužvi od pedesetak naoružanih ljudi, koji kao da su iznikli iz zemlje. Kidisali su odmah na naše torbe, odela i kape sa petokrakama. Obučeni u različita odela, bez ikakvog reda uperili su puške u nas i pucali iznad glava... Objašnjavali smo im da smo partizani, da dolazimo na njihov poziv, ne znajući da time sami sebi potpisujemo smrtnu presudu... Brzo su nas svezali i poterali u pravcu sela Tođevca...«

Nakon žučne prepirke i otimanja oko njihovih odela, cipela i šinjela, zarobljeni partizani odvedeni su na streljanje, ali je uz put uspeo da pobegne Jovan Mumin, a sa samog gubilišta Božo Žarković. Ostali su zverski poubijani i survani u provaliju. Kakvim su se brutalnim metodima pri tome služili ustaški razbojnici, vidi se iz već pomenutog opisa Boža Žarkovića, objavljenog u »Borbi« od 1. do 5. septembra 1959. godine.

»Ove ljudske nakaze, bez ičega čovečnog u sebi« — piše on - »shvatili su da nas samo udarcima i fizičkim mučenjem ne mogu slomiti. Hteli su da ponize ono ljudsko i neukrotivo u nama. Posebno, životinjsko uživanje pričinjavalo im je to da na svezanim ljudima jašu kao na konjima i da im stavljaju kruti konopac preko prkosnih, raskrvavljenih usta...

Delić je stao spreman za streljanje. Dugačka kosa mu je prekrila iznureno lice. Očekujemo pucanj. Dželat usmerava pušku put njega. Okida, ali puška škljocne. Nije bio namerno priklopio metak u ležište. Hoće da uživa u mučenju...«.

Eto, na kakav način su boračke ustaše umorile ljude koji su, stavljajući svoje živote na kocku, pošli da spasavaju muslimansko stanovništvo od četničkog noža. Bio je to pokušaj da se zada poražavajući udarac politici bratstva i jedinstva, za koju su pale ove prve partizanske žrtve na Sutjesci. Istoga dana, boračke ustaše rasterale su seljake sela Igoča, koji su se okupili na konferenciju za zbor NOO, i nastavile da »čiste teren« u dolini Sutjeske sve do 22. decembra, pustošeći tamošnja srpska sela Suhu, Tjentište, Mrkalj, Popov Most, Ćurevo, Ljubinu i druga. U već nekoliko puta citiranoj dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružničkog zapovjedništva navodi se daje za vreme tog »čišćenja« ubijeno »113 četnika i komunista«. Nisu to, u stvari, bili ni četnici ni komunisti (izuzev pomenutih drugova), već mahom nejač: žene, deca i starci.

Dvanaestog decembra boračke ustaše su preduzele napad na selo Obalj, Tmuše i Strane, ali su naišle na neočekivano snažan otpor. Na-

ime, mada se u ovim selima nalazilo svega oko 80 pušaka sa malo municije, ljudi su, znajući da će ukoliko klonu stradati njihove familije, krajnje požrtvovano branili svoja sela. Zahvaljujući tome, borački štrajfuni su ovoga puta pretrpeli težak poraz; imali su znatan broj ljudi izbačenih iz stroja, među kojima 11 mrtvih. Na povratku u Gornji Borač, opljačkali su selo Mekoće. Kada ih je komandir oružničke postaje u Klinji upozorio da to ne čine, odgovorili su mu da ćuti, jer u Borču ne postoji druga vlast sem njih. Muslimani Donjeg Borča su tada, ipak, uspeli da zaštite svoje komšije, Srbe. Kada su dvojica ustaša podnela cevi pušaka pod grlo Maksima Jeremića, Mešo i Ramo Cerovina iz Tobića gurnuli su metak u cev svojih pušaka i pretećim tonom uzviknuli: »Možete, ali samo preko nas mrtvih«; razbojnici su ustuknuli.

Povećana pogromaška aktivnost boračkih štrajfuna i divljanje četnika Draže Mihailovića u fočanskom kraju, pogodovali su desničarskim elementima u severoistočnoj Hercegovini, koji su upravo u tom periodu počeli da stvaraju četničke vojne formacije. Doduše, još sredinom novembra, kada su delovi Durmitorskog NOP odreda razbili Golijski četnički bataljon, major bivše jugoslovenske vojske Minja Višnjić, sa svojim najbližim saradnicima (Blažom i Antonijem Višnjićem i Damjanom Ćorićem) pobegao je u selo Kazance kod popa Radojice Perišića i tamo nastavio svoju četničku delatnost. Kazanci su ubrzo postali jedno od najjačih četničkih uporišta u istočnoj Hercegovini.

U drugoj polovini novembra u bilećki srez došao je emisar Draže Mihailovića Lazar Trklja i do kraja novembra formirao 1. vojno-četnički puk (u Zvijerini), Ljubomirski četnički bataljon i tzv. »Ćoravi« bataljon. Iako su to u početku bili, u stvari, štabovi bez vojske, Glavni štab NOP za Crnu Goru i Boku odlučio je da, u duhu naređenja Vrhovnog štaba NOPOJ od 21. decembra, deo snaga Durmitorskog i Nikšićkog NOP odreda usmeri prema Gackom, sa ciljem da, u sadejstvu sa hercegovačkim partizanima, očiste gatački srez od ustaških i četničkih snaga i na taj način čvršće povežu oslobođene teritorije Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Upravo u to vreme iz istočne Bosne pristižu emisari Draže Mihailovića, koji - budući da su dolazili sa devizom da štite srpska sela od napada ustaša iz Borča - nailaze na dobar prijem, naročito u selima koja su bila neposredno ugrožena. Tako je u Kifino Selo kod Nevesinja stigao 26. decembra kapetan Sergije Mihailović sa pripremljenim naređenjem za napad na Borač. Bio je to smišljen potez sračunat na pridobijanje nevesinjskih ustanika za četnički pokret. Istoga dana, na sastanku sa Petrom Samardžićem i Danilom Salatićem, Sergije Mihailović je izložio plan napada na Borač, koji je trebalo da počne 30. decembra izjutra. Budući da su i partizanske čete bile voljne da učestvuju u tom napadu, do 29. decembra prikupljeno je oko 180 naoružanih ljudi, koji su se, uprkos jakoj snežnoj vejavici, uputili prema Donjem Borču. U srpskim selima Donjeg Borča odranije se nalazilo oko 200 boraca iz sela Slivalja i Koleška.

U međuvremenu, situacija u gatačko-nevesinjskoj Površi naglo se pogoršala. Uprkos smrtnoj opasnosti koja im je pretila od boračkih ustaša, ustaničke snage podelile su se u dva nepomirljiva tabora, partizane i četnike. Doduše, zajednička opasnost ih je, s vremena na vreme, prisiljavala na saradnju, ali je svakim danom bilo sve očevidnije da se jaz između njih neće moći premostiti. Pa ipak, zahvaljujući živoj političkoj aktivnosti rukovodstva NOP-a, niko nije dirao izbeglo muslimansko stanovništvo iz fočanskog sreza, koje se u dugačkim kolonama kretalo preko Vranjskog dola i Duge rudine prema Gackom. Partijski i politički radnici pokušavali su da stupe u kontakt sa tim stanovništvom.

Luka Nenezić, član Sreskog komiteta KPJ za Gacko, vodio je 27. decembra dvočasovni razgovor u blizini sela Vratla, sa grupom od oko 150 ljudi iz fočanskog sreza, koji su se iz Gacka vraćali u Borač. U toku tog razgovora oni su mu obećali da se neće pridružiti ustašama u njihovim napadima na okolna srpska sela.

Obaveštene o tim razgovorima (među Fočacima je bilo i nekoliko žandarma sa postaje u Šipovici), boračke ustaše su dva dana docnije streljale borca partizanske čete sela Bodežišta, Milutina Terzića, upravo na mestu gde su vođeni pomenuti razgovori. Neposredno posle toga grupa četnika majora Minje Višnjića (oko 25 ljudi), koja je došla u Površ s namerom da formira površki četnički bataljon, napala je nezaštićenu grupu izbeglica iz jugoistočne Bosne, uhvatila dvojicu ljudi, tri žene i troje-četvoro dece, zaplenila oko 20 grla krupne stoke i đoterala ih u Gornja Bodežišta. Prethodno je streljala jednog od uhvaćenih ljudi na mestu gde je ubijen Milutin Terzić, dok je drugi uspeo da pobegne sa streljanja. Pošto su komandir i politički komesar Bodežiške čete Branko Terzić i Obrad Petković, energično zahtevali da se uhvaćene izbeglice puste na slobodu, došlo je do žučne prepirke, koja se završila puštanjem pomenutih izbeglica i odlaskom četnika Minje Višnjića u susedno selo Brajićeviće.

Ovaj nemio događaj odigrao se u selu čiji su borci listom pristupili NOP-u. Ustaški elementi u Borču i Kuli su to iskoristili da za pogramaški pohod na Površ mobilišu veliki broj ljudi, motivišući to namerom da se oslobode uhvaćene izbeglice (pronet je glas da je u Gornja Bodežišta oterano 35 izbeglica, mahom žena i dece). Pošlo im je za rukom da prikupe oko 500 ljudi, sa kojima su 4. januara izjutra preduzeli koncentričan napad na Gornja Bodežišta, Tarahin Do i Vratio. U ovim selima se toga dana nalazila mesna partizanska četa (oko 25 naoružanih ljudi), Prva (Smričanska) četa Župopivskog bataljona (oko 35 ljudi), jedan vod 1. gatačkog partizanskog bataljona (sa ovim vodom nalazili su se politički komesar ovog bataljona Mirko Mastilović, zamenik komandanta bataljona Milenko Okiljević, član Sreskog komiteta KPJ za Gacko Luka Nenezić i član Okružnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu Ranko Mihić) i Vule Skoko sa pet-šest ljudi. Bile su to suviše slabe snage da bi se uspešno mogle suprotstaviti višestruko nadmoćnijem neprijatelju.

Iskoristivši dugu zimsku noć ustaške snage su neopaženo zaposele sve okolne visove, a potom se u svanuće silovito spustile u pomenuta sela. Pospano i iznenađeno stanovništvo je zahvatila panika. Neki su odmah napustili svoje kuće i dali se u bekstvo, ali su ubrzo naleteli na guste streljačke strojeve ustaša i izginuli. Probila se samo Smričanska četa Župopivskog bataljona, koja je takođe napustila selo i, budući da je bila dobro naoružana, izvukla se bez većih gubitaka (ranjeno je nekoliko boraca, od kojih dvojica teže). U blokiranom selu ostalo je svega oko 20 naoružanih boraca i preostalo stanovništvo iz sva tri napadnuta sela. Poznato je da je hrabrost ljudi kada se nađu oči u oči sa sigurnom smrti bezgranična. Zahvaljujući upravo takvoj hrabrosti i pregalaštvu svih naoružanih boraca u opkoljenim Bodežištima, panika je brzo prebrođena i organizovana je kružna odbrana u centralnom delu sela, koja je, uz nesebičnu pomoć i podršku celokupnog stanovništva tokom celoga dana junački odolevala uzastopnim divljim jurišima mnogostruko nadmoćnijih protivničkih snaga, nanoseći im teške gubitke. Grčevito su branjene i neke usamljene kuće na rubu sela. Tako, na primer, kuće Save i Ilije Damjanca, koje se nalaze na samoj ivici šume, već u prvom jurišu su odsečene od ostalih i blokirane. Mada su u tom prvom snažnom naletu ustaških razbojnika poginula oba domaćina - Sava i Ilija

Damjanac, dva atletski građena čoveka impresivne spoljašnjosti, i Savina majka Milica, njihova dva mlađa brata - Blažo i Mirko, po prirodi sitni i nerazvijeni, branili su svoj kućni prag sa požrtvovanjem dostojnim divljenja. U više mahova hvatali su u ruke ubačene »kragujevke« i vraćali ih nazad. Izbacivali su nazad i naramke upaljene slame, koji su ubacivani kroz napravljene rupe na krovu kuće. U toj neravnoj borbi izdržali su sve do mraka, kada su se probili iz obruča. Sa njima je pobegla i njihova sestra Bosa i maloletni brat Dole, koji je bio lakše ranjen. U ruke ustaša pala je Savina žena Jela, sa tek rođenim sinom Milošem u naručju.

Centralni deo sela uspešno je branjen do mraka. Tada su naoružani borci probili obruč i izvukli preostalo stanovništvo, bez većih gubitaka. U ruke ustaša palo je ukupno 9 lica: Jela Damjanac sa malim sinom Milošem, Anđa Gutović žena Mila Terzića iz Vratla sa dvoje dece (Miladinom i Stanom), Radojka Terzić, kćerka Obrena Terzića iz Vratla, njena maloletna braća Rajo i Slavko i sestra Deva. Sva zarobljena lica su sutradan, 5. januara, puštena na slobodu. Anđa Gutović je, na njenu nesreću, sa svojom decom otišla u selo Pridvoricu, gde je dva dana docnije zverski ubijena. Kako je u borbi na Bodežištima poginuo i njen muž Mile, njihovo ognjište je zauvek ugašeno. Puštanje na slobodu pomenute nejači, nedvosmisleno potvrđuje da je u to vreme u Gornjem Borču postojala jaka opozicija ustaškoj politici, koja je uporno nastojala da uvuče boračke Muslimane u verski rat do potpunog istrebljenja.

Borci koji su branili Tarahin Do i Vratio uspeli su da se probiju iz obruča sa manje gubitaka. Kao što je već rečeno, stanovništvo ovih sela bilo je nekoliko dana ranije evakuisano u Gornja Bodežišta. Međutim, uoči samog napada, porodice Dura Mastilovića, Todora Vojinovića i Sima Damjanca vratile su se svojim kućama u Tarahin Do. One bi verovatno stradale da na vreme nije otkriven ustaški napad. Naime, u ranim jutarnjim časovima 4. januara Đorđo Žarković pošao je u mlin u Vratio i naišao na streljački stroj ustaša koje su opkoljavale selo. Pokušao je da beži, ali je ubrzo pao pokošen kišom kuršuma. Njegova smrt spasila je živote ostalih. Alarmirane puščanim plotunima, pomenute porodice iz Tarahin Dola uspele su da izmaknu prema selu Brajićevićima pre nego što su ustaše zatvorile obruč oko njihovog sela. U isto vreme, naoružani borci su se dokopali pošumljenog istočnog ogranka Dobrog vrha - Ljubice, odakle su puščanom vatrom štitili povlačenje stanovništva. Zahvaljujući tome, u ova dva sela poginulo je svega 5 lica, a zarobljeno samo jedno (jedanaestogodišnji dečak Dušan Mastilović, koji je pušten na slobodu).

Pošto su u međuvremenu ustaše izbile na Dobri vrh, Luka Nenezić i Milenko Okiljević su izdali naređenje da se ovaj dominantan položaj preotme po svaku cenu da bi se deblokiralo opsednuto Bodežište. Usledio je silovit juriš boraca na višestruko nadmoćnijeg neprijatelja. U tom jurišu pao je junačkom smrću Luka Nenezić, a Ranko Mihić i stari Todor Vojinović na Ljubicama kod Vratla. Mada nisu uspeli da preotmu Dobri vrh, ostali borci su, uz pomoć pristiglih pojačanja iz Brajićevića i Donjih Bodežišta, tokom celoga dana vezali za sebe jake protivničke snage i na taj način pružali dragocenu pomoć opsednutim Bodežištima.

Pogibija Luke Nenezića i Ranka Mihića bila je nenadoknadiv gubitak za ionako malobrojnu partijsku organizaciju gatačkog sreza. Evo šta je o tome rekao Obren Starović, tada sekretar Sreskog komiteta KPJ za Gacko:

»Izgubili smo dvojicu članova sreskog komiteta, dvojicu najboljih komunista, organizatora partijskih ćelija i partizanskih vodova, četa i bataljona u gatačkom kraju. Pali su u cvijetu mladosti: Ranko je imao 17, a Luka 26 godina«.

Kada je sutradan, 5. januara, Lazar Vojinović sa grupom partizana došao na Dobri vrh, našao je masakrirane leševe pomenutih drugova; leš Luke Nenezića bio je svučen i rasporen od levog ramena do pete. U sva tri napadnuta sela ukupno je poginulo 40 lica (od toga 9 boraca) i preko 30 ranjeno. Ustaški gubici bili su, takođe, veliki. To se vidi iz dnevne zapovesti Vrhovnog oružničkog zapovedništva, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Trećeg sječnja 1942. godine komunisti su jakim snagama zatvorili put Gacko - Šipovica i u blizini sela Bodežišta napali odjel zapovjedništva oružničkog voda Gacko, koji se imao prebaciti iz Šipovice u Gacko. Cim je za ovo saznao (reč je o Marijanu Banovcu, prim. S. S.) odmah je sa svojim oružnicima i 200 milicionera napadnutom odjelu pritekao u pomoć, opkolio selo Bodežišta i slomio jak otpor partizana, koji su imali 200 mrtvih. Vlastitih gubitaka imao je jednog oružnika i 8 milicionera«.

O gubicima gatačke grupe, koja nije bila slabija od boračke, nema podataka.

U vreme kada je borba u Gornjim Bodežištima, Tarahin Dolu i Vratlu bila u najvećem jeku, u selo Vrbu (7-8 kilometara istočno od Bodežišta) stigao je major Boško Todorović sa desetak pratioca. Tamo ga je čekalo 60 četnika iz Hercegovine i Crne Gore radi održavanja zakazane konferencije, na kojoj je trebalo da se raspravlja o načinu formiranja četničkih jedinica. Pored majora Todorovića na toj konferenciji su učestvovali: kapetani Vladislav Hamović i Radojica Rončević, poručnici Jovan Mišeljić, Mihailo Koprivica i Milorad Popović, kapetan bivše crnogorske vojske Spasoje Tadić, sekretar Saveza zemljoradnika Vidak Kovačević i dr. Mada su odnosi između četnika i partizana bili zategnuti, do tog vremena između njih nije bilo oružanih sukoba. Štaviše, dolazak grupe Boška Todorovića iz Bosne u Hercegovinu obezbeđivali su delovi Župopivskog i 1. gatačkog partizanskog bataljona, jer se Todorović deklarativno izjašnjavao za zajedničku borbu partizana i četnika protiv okupatora i njegovih saradnika. »Da su ustaše napale tu grupu« - piše Janko Tadić - »Mi bismo je branili, računajući da su namere četnika da se bore protiv okupatora ozbiljne«. Pošto su se u to vreme u selu Vrbi i Dražljevu nalazile dve čete Župopivskog bataljona, postojala je realna šansa da se napadnuta sela spasu. Četnici su, međutim, dugo oklevali, jer se radilo o partizanskim selima. To oklevanje major Todorović je, u razgovoru sa kapetanom Danilom Salatićem, pravdao tvrdnjom da uopšte nije znao da se u Bodežištima vode borbe. »Tek oko 15. časova« - rekao je on - »upade jedan čovek i reče: dok vi ovde vodite razgovore naša braća ginu (bio je to Peko Popović iz sela Dražljeva, prim. S. S). Čim sam se orijentisao i saznao o čemu se radi, naredio sam poručniku Miloradu Popoviću i potporučniku Vidaku Kovačeviću da napadnu najbliža turska sela Bahori i Mrđenoviće i na taj način olakšaju našima u Bodežištima«.

Šta se, u stvari, dogodilo? Dok su četnički oficiri konferisali u zgradi osnovne škole u selu Vrbi, Blažo Đuričić i Janko Tadić prikupili su pomenute čete Župopivskog" bataljona i delove 1. gatačkog bataljona i oko 15 časova krenuli u pomoć napadnutim selima. Njima su se pridružili gotovo svi četnici koji su se nalazili u Vrbi, sem oficira koji su se prebacili na Dražljevo i nastavili konferenciju. Udružene partizanske i četničke snage napale su 4. januara uveče Bahori i Mrđenoviće i zauzeli ih bez većih napora, jer je jedan deo naoružanih ljudi iz ovog sela učestvovao u napadu na Bodežišta, Tarahin Do i Vratio. Nastavljajući

nastupanje po dubokom snegu i jakom mrazu, pomenute snage su te noći stigle u selo Brajićeviće, gde im se pridružila i Smričanska četa Župopivskog bataljona, koja se 4. januara izjutra probila iz opkoljenih Bodežišta. U toku 5. januara, ustaše su opljačkale i spalile sela Bodežišta, Tarahin Do i Vratio, a četnici Boška Todorovića Bahori i Mrđenoviće. Narednog dana izjutra Todorovićevi četnici napali su Ravni, Dobropolje i Vratnicu, mala muslimanska sela, čije je stanovništvo u toku noći pobeglo prema Gacku. Kada su četnici ušli u ta sela i počeli da ih pljačkaju, snage Župopivskog i 1. gatačkog bataljona blokirale su sve prilaze, oduzimale od pljačkaša stoku, žito i drugu opljačkanu pokretnu imovinu i sve to delile izbeglicama iz Bodežišta, Tarahin Dola i Vratla. Čim su partizani napustili pomenuta sela i otpratili zaostalu muslimansku nejač prema Gackom, četnici su ih spalili.

Istoga dana, gatački štrajfuni napali su Lukovice i Gradinu, ali su, posle oštre borbe u kojoj je učestvovala i jedna četa Župopivskog bataljona, bili prisiljeni na povlačenje. Pošlo im je, ipak, za rukom da uz put spale nekoliko kuća u Rudoj Glavici i Nadinićima. Četnici Boška Todorovića nisu učestvovali u ovoj borbi, već su se povukli u selo Fojnicu, gde su, 8. januara 1942, sklopili prvi preliminarni sporazum sa obaveštajnim oficirom italijanskog 6. korpusa. Sporazum je u ime Boška Todorovića potpisao rezervni potporučnik (sudija) Mutimir Petković, 11. januara u Dubrovniku. Ovim sporazumom četnici su se, pored ostalog, obavezali da nikada neće prvi upotrebiti oružje protiv Italijana. Tako je četničko vodstvo, zazirući od dubljih socijalnih i političkih reformi koje je nagoveštavala programska platforma NOP-a, prešlo sa dotadašnje pasivne kolaboracije na aktivnu saradnju sa italijanskim okupatorima i ubrzo počelo da legalizuje svoje vojne formacije.

Opisani pogromaški pohodi boračkih ustaša na okolna srpska sela i zločini četnika nad muslimanskim stanovništvom u širem rejonu gornje Drine, kao i njihova sve tešnja saradnja sa italijanskim okupatorom, višestruko su usložavali ionako tešku i složenu situaciju u severoistočnoj Hercegovini, u uslovima nečuveno surove zime.

POKOLJ SRPSKOG STANOVNIŠTVA U GORNJEM BORČU

Najveći broj stanovništva o kome je reč živelo je u selu Pridvorici - 15 familija, zatim 4 familije Bejatovića u selu Mjedeniku i 2 familije Lera u Šipovici; na zapadnoj ivici Gornjeg Borča, u selu Krupcu, živele su 3 srpske porodice.

Pridvorica je najlepše selo u Gornjem Borču, utisnuto između srednjeplaninskih visova Kite (k. 1292), Štrmca (k. 1346), Junak brda (k. 1508) i Počeljskih stijena (k. 1594) na desnoj obali Neretve. Kroz nju teče Pridvoričko vrelo, koje, tako reći, na samom izvoru prima bistru i čudesno razigranu Igrašticu. Kada u okolnim planinama napada sneg i nabuja Neretva, Pridvorica je nekoliko meseci gotovo potpuno odsečena od ostalog sveta. Malo i relativno plodno Pridvoričko polje sa svih strana je ograđeno bukovom šumom i voćnjacima. Na južnom delu toga polja nalazi se jajasto uzvišenje, sa srednjevekovnim stećcima, na kome su pridvorički Srbi 1937. godine sazidali crkvu, koja će četiri godine kasnije postati njihova kolektivna grobnica. U Pridvorici je, kao što je rečeno, živelo 15 srpskih i 12 muslimanskih porodica. Srpske porodice (Gojkovići, Skoči, Nosovići, Adžići i Doderi) su se ovde naselile pred prvi svetski rat, na imanja koja su kupile od porodica Osmankovića i Cikovića, koje su odselile u Foču, dok su muslimanske porodice (Čolpe, Lukovci i Huke) starosedelačke.

Do početka drugog svetskog rata nije bilo ozbiljnijih trvenja između Srba i Muslimana u Gornjem Borču, izuzev u selu Mjedeniku, gde su 1927. godine Okerići i Delalići, u svađi oko seoske utrine, ubili Boška i Novicu Bejatovića. Međutim, posle dolaska ustaša na vlast, srpsko stanovništvo je, u stvari, stavljeno van zakona; njegova sudbina se nalazila u rukama tamošnjih ustaških funkcionera, koji su podlim prevarama uspeli da steknu poverenje naivnih pridvoričkih Srba i tako uspavaju njihovu budnost. To poverenje je pojačano činjenicom da junski talas ustaškog genocida nije zahvatio Borač. Istina, stradao je jedan broj ljudi koji su se zatekli u Nevesinju ili Gackom. Kada je posle reokupacije istočne Hercegovine boračkim Srbima dozvoljeno da posećuju svoju rodbinu u Površi, Zagorju i drugim krajevima, izgledalo je da im, doista, ne preti nikakva opasnost.

Međutim, krajem oktobra 1941. godine funkcioneri zabranili su srpskom stanovništvu kretanje van svojih sela, uz pretnju da će svakom ko eventualno pobegne cela porodica biti poklana. Posle pokolja muslimanskog stanovništva na području gornje Drine, srpsko stanovništvo u Gornjem Borču našlo se u smrtnoj opasnosti, pogotovu kada je tokom decembra pao tako dubok sneg da je i sama pomisao na bekstvo bila isključena. Izgleda da su ustaški razbojnici upravo to čekali, da bi se, za neuspehe koje su tih dana pretrpeli, svetili nad potpuno bespomoćnim srpskim stanovništvom.

Naime, krajem decembra borački štrajfuni krenuli su u novi napad na Obalj, Strane i Tmuše. Ali, kada su uz put dobili obaveštenje da se četnici Draže Mihailovića, sa redenicima preko grudi, šetaju po Ulogu u društvu italijanskih oficira, odustali su od planiranog napada i umesto toga, na konferenciji u selu Mjedeniku, doneli odluku da bez ikakvog povoda i razloga izvrše pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Borču. Istine radi valja reći da su se toj bezumnoj odluci suprostavili Šaćir Fržina, jedan od najistaknutijih pobornika ustaške politike i hodža Uzeir Delalić, ali uzalud. Neposredno posle donošenja pomenute odluke, postavljena je straža više kuća Bejatovića u Mjedeniku. Međutim, razvodnik straže Ahmet Džanković iz sela Hodinića (Kula Fazlagića) obavestio je o ovoj zločinačkoj nameri ustaša Tomu Mučibabića, svog starog poznanika i prijatelja (zajedno su služili vojsku), koji je živeo u kući Stoje Bejatović. Iste večeri, Bejatovići su obavešteni šta im se sprema i od svojih prvih komšija Derva Okerića i njegove žene Amde (rođena sestra Šaćira Fržine). O tome Tomo Mučibabić, između ostalog, kaže:

»Tridesetog decembra pred veče, dok sam cepao drva pred kućom, prišla su mi trojica Muslimana, izbeglica iz Foče, i pitali me da li mogu kod mene prenoćiti. Odgovorio sam da mogu, s tim što prethodno treba da se jave mom komšiji Dervu Okeriću da se zna ko se nalazi u mojoj kući (Dervo mi je ranije rekao da tako postupim). Oni se ljutito okrenuše i pođoše prema grupi naoružanih ljudi koja je upravo pristizala. Dobro sam čuo kada je jedan od njih rekao:

- Pitasmo ovoga Vlaha možemo li kod njega prenoćiti, ali nam on reče da ne možemo.

- Pođite sa mnom - reče čovek koji je išao na čelu grupe, priđe mi i upita:

- Je li tačno da nisi dozvolio ovim ljudima da prenoće kod tebe?

- Kada sam mu potanko ispričao sve što se dogodilo, on se okrenu prema »Drinjacima« i ljutito ih prekori, a zatim me gotovo familijarno upita da li imam duvana da zapalimo. Uveo sam ga u kuću sa četvoricom pratilaca i svima dao po punu šaku duvana. Čim sam odvio šal

(napolju je padao sneg), on se zagleda u mene i, očevidno uzbuđen, uzviknu:

- Jesi li ti to, Tomo!

Poznadoh i ja njega. Zagrlismo se i poljubismo, oživljavajući uspomene iz našeg zajedničkog službovanja u rezervi u Nikšiću. Njegovi pratioci se uzmuvaše, hoće da idu.

- Idite vi, stiću vas ja - reče im on.

Čim su se vrata za njima zatvorila, Ahmet me začuđeno upita:

- Pobogu, Tomo, šta vi ovde čekate?

Kada sam mu objasnio da ja tu živim i da nemam kuda da bežim, on pruži ruku prema Brnjcu i gotovo šapatom reče:

- Idi gore, Ti i svi ostali, među svoje, pa tamo ginite, jer ukoliko ostanete ovde poklaće vas ko brave; zato bežite, bežite što pre, čim padne mrak, inače će biti dockan. Na kraju se udari rukom po fišeklijama punim municije i odlučnim glasom reče da ima preko sto metaka i da će nas, ukoliko ostanemo, braniti do poslednjeg, rukova se sa mnom i ode.

Gotovo u isto vreme Stoja Bejatović je otišla nekim poslom kod našeg prvog komšije Derva Okerića. Čim je ugledala, Dervova žena Amida potrčala joj je u susret, zagrlila je i gotovo izbezumljeno uzviknula:

- Bježite, sestro mila, sve će vas poklati!

Dervo je nekako smirio žene, a potom rekao Stoji da Amida govori istinu i da, stoga, svi muškarci od 10 godina naviše i odrasle devojke treba da beže čim padne mrak. Rekao je, takođe, da će on pokušati da stražare pozove na kafu i da im na taj način stvori mogućnost za bekstvo.

Tako je i bilo. Mi smo se brzo spremili i čekali. Budući da smo imali šest pušaka i nekoliko revolvera, odlučili smo da, ukoliko Dervu ne pođe za rukom da ukloni stražare, primenimo silu. Dervo je, međutim, uspešno ispunio dato obećanje: uveo je stražare u kuću i zalupio vrata za njima. Mi smo iskoristili trenutak i neopaženo se dokopali šume, a zatim Brnjca i sela Kokorine. Eto, na taj način su Bejatovići izbegli tragičnu sudbinu koju je nekoliko dana docnije doživelo srpsko stanovništvo u Gornjem Borču«.

Zbog bekstva Bejatovića i odlučnog otpora Ahmeta Džankovića, Derva Okerića, hodže Uzeira Delalića i onim ustaškim razbojnicima koji su hteli da pokolju preostale žene, decu i starce, došlo je do žučne prepirke, zbog koje je za nekoliko dana odloženo izvršenje planiranog pokolja. Štaviše, Bejatovića nejač je sa naoružanom pratnjom izvedena na Brnjac i upućena u selo Kokorinu. Neko je spasio i zarobljene žene i decu iz sela Bodežišta, Tarahin Dola i Vratla, ali, na žalost, nismo saznali imena tih ljudi da bi ih ovde naveli. Njihov glas se, međutim, posle teških gubitaka koje su borački štrajfuni pretrpeli prilikom napada na ta sela sve slabije čuo. Okoreli zlikovci, koji su već odavno bili zagazili u krv, nisu birali sredstva da bi postigli svoj cilj - kompromitovati poštene Muslimane Gornjeg Borča i, zverskim pokoljem srpskog stanovništva u selu Pridvorici i Šipovici, povući ih za sobom na tragičnu stranputicu.

U tom cilju, 5. januara održan je sastanak komandira četa (satnija) u selu Šipovici, na kome je definitivno odlučeno da se pokolj izvrši 7. januara izjutra, na pravoslavni Božić. Poučeni iskustvom iz Mjedenika, ustaški koljači preduzeli su niz mera da izbegnu neprijatna iznenađenja. Satnicima je naređeno da najstrože zabrane svojim ljudima ma kakav kontakt sa srpskim stanovništvom i da za izvršenje pokolja uzmu samo dobrovoljce, a ostalo ljudstvo upotrebe za obezbeđenje. Šestog januara

uveče svi dobrovoljci koljači okupili su se na zajednički sastanak u selu Manjacima, na kome je do tančina razrađen zločinački plan i postavljeni konkretni zadaci izvršiocima. Formirano je, naime, 15 grupa (prema broju srpskih domaćinstava u selu Pridvorici) od po 10 ljudi, sa jednim puškomitraljezom. Komandirima grupa je rečeno da pri izvršavanju dobijenog zadatka ne troše municiju. Dve grupe su ostavljene u Šipovici da likvidiraju porodice Stevana i Gavrila Lera.

Ove dve porodice su likvidirane pre nego što je to pomenutim planom bilo predviđeno. Naime, 6. januara uveče ustaše su uhvatile jednu devojku, Muslimanku, koja je, izgleda, pošla da obavesti svoju drugaricu Jelu Lero o pripremi pokolja, i počeli da je tuku. Na njen vrisak iz kuće je istrčala Jela Lero, ali su i nju ustaše uhvatile, a potom sa isukanim noževima upale u kuće i na grozan način poklale ove bespomoćne porodice, od najmlađeg Mirka, koji je imao 8 godina, do najstarijeg Stevana (55 godina), ukupno njih trinaestoro, računajući i Jelu, dvadesettrogodišnju devojku, koja je odvedena neznano kud. Njihovi leševi su nabacani u jednu kolibu, koja je potom zapaljena, a imovina razdeljena među koljačima.

Sutradan, 7. januara, u osvit, svaka kuća u selu Pridvorici bila je blokirana. Mada goloruko srpsko stanovništvo nije imalo nikakvih mogućnosti za bilo kakav otpor, dželati su se poslužili prevarom. Saopštili su im da je Marijan Banovac pozvao sve odrasle muškarce da se okupe kod crkve radi dogovora o načinu evakuacije srpskog življa iz sela Pridvorice do prvih sela u gatačkoj Površi. Odvažnije ljude su odmah povezali, navodno, kao taoce koji će biti odmah pobijeni ukoliko uz put neko pobegne. Tako su svi odrasli muškarci, sem onih iz zaseoka Stojičića, doterani pred štalu Nikole Gojkovića, nedaleko od crkve. Tu su ih, na okrajku zvanom Brutci, ispred štale, povezali, a potom poklali, pobili iz pušaka ili smlatili tupim predmetima, sve odreda. Neke su prethodno sadistički mučili i mrcvarili, naročito seoskog kneza Radovana Skoka, zatim Nikolu Gojkovića i Nikolu Dodera; njihovi leševi su nađeni, prilikom vađenja iz stratišta radi sahrane, obezglavljeni. Oni koji su ubijeni iz pušaka gađani su iz neposredne blizine, u čelo. To je utvrđeno prilikom vađenja i sahranjivanja njihovih leševa.

Nakon likvidacije svih odraslih muškaraca, mlađe žene i devojke su naterane da pokupe unakažene leševe svojih očeva, muževa ili braće, koji su ležali u lokvama krvi rasejani po celim Brutcima, i ubace ih u donji deo štale Nikole Gojkovića. Kada su one to učinile, uz očajničke jauke koji su se razlegali pridvoričkom kotlinom, u dubokom snegu ostale su krvave mrlje, koje nikakve.kiše ni snegovi neće moći oprati. Sve te nesrećne žene i devojke su potom silovane, a onda zatvorene u gornji deo štale na slamu, gde su u međuvremenu doterana njihova deca, majke, bake i svekrve. Kada je na kraju štala zapaljena, nekima je uspelo da kroz slamnati krov iskoče napolje, ali su ih tamo dočekali smrtonosni plotuni i prikivali za tie, gde su njihovi leševi ostali preko šest meseci kao sablasni svedoci beznadežnih pokušaja pojedinih dečaka i devojčica da izbegnu mučeničku smrt u razbuktaloj vatri.

Porodice Toma i Rajka Adžića, iz zaseoka Stojičići, poklane su istoga dana u Rajkovoj štali i to zajedno ljudi, žene i deca. Kada su 17. aprila partizanske jedinice oslobodile Stojičiće, naišle su na strašan prizor: u ćoškovima štale ležale su grupe zagrljenih leševa, očevidno roditelja i dece.

Ovde valja reći, da je, prema izjavama očevidaca datim pred organima Državne bezbednosti FNRJ, bilo pojedinačnih slučajeva otpora i pokušaja bekstva. Četko Gojković i Milko Adžic su se upustili

u neravnu borbu i, navodno, ubili dvojicu ustaša. Tri mlađe žene iz Stojičića otele su se iz ruku dželata i pobegle prema Neretvi. Nekoliko koljača se dalo u poteru za njima (hteli su da ih siluju), ali su one uspele da izmaknu i umru u ledenim valovima Neretve. Takođe valja reći da 7. januar nije preživelo 6 devojaka: Ljubica Gojković, Kosa Skoko, Jovana Nosović, Cvija, Danica i Ilinka Adžić. Za njihove grobove se verovatno nikada neće saznati.

Tako su se zauvek ugasila sva srpska ognjišta u Pridvorici i Šipovici. Ukupno je zaklano 145 lica, među kojima devetnaestoro dece ispod 10 godina, računajući i petogodišnju Gospavu - Goju Skoko, koja je slučajno preživela taj stravičan pokolj. Naime, kada su dželati poveli njenog oca Vula, dete se uplašilo i pobeglo u susednu muslimansku kuću, gde ga je prihvatila i sakrila Delvija Krvavac iz Gračanice, udata za nekog Čolpu u Pridvorici. Tako je mala Goja ostala živa sve do 17. aprila 1942. godine, a tada, dok se partizanski obruč sve više stezao oko Borča, u kuću gde je živela Goja upao je jedan ustaša sa isukanim nožem, istrgao je iz ruku njene spasiteljke i zaklao sa uzvikom: »Kada niko od tvojih nije ostao živ, nećeš ni ti«.

Eto, tako je 17. aprila, upravo na dan kada su jedinice NOP i DVJ zauzele Borač, mučeničkom smrću umrla petogodišnja Goja, poslednji srpski stanovnik sela Pridvorice u Gornjem Borču. Tragedija je bila potpuna. Niko ko se te surove ratne zime zatekao u selu Pridvorici i Šipovici nije preživeo. Ostala su samo tri stratišta sa 145 unakaženih leševa ljudi, žena i dece, koji su umrli samo radi toga što su pripadali drugoj naciji i veri. Kada su 17. aprila borci NOP i DVJ ušli u selo Pridvoricu, naišli su na užasne tragove varvarstva boračkih ustaša. Evo šta je piscu ovih redova ispričao Đuro Gojković, čovek kome je cela porodica poklana u Pridvorici:

»Za vreme neposrednih priprema za napad na Borač, bio sam borac Župopivskog partizanskog bataljona. Budući da sam odlično poznavao teren, dobrovoljno sam se javio za vodiča one grupe koja je dobila zadatak da napadne i zauzme selo Pridvoricu. Bio je to Miljevinski bataljon Severnog sektora. Šesnaestog aprila izjutra krenuli smo iz Miljevine, prešli Zelengoru i uveče stigli na Kotlanicu, gde smo prenoćili. Sutradan, 17. aprila, napali smo ustaške predstražne položaje na Javorju iznad sela Pridvorice, zauzeli ih i produžili nastupanja. Ubrzo smo, međutim, zaustavljeni snažnom puščanom i mitraljeskom vatrom sa Krivog brega. Tu smo se tokom celoga dana prepucavali i dozivali sa ustašama. Među njima sam prepoznao Avda i Rizvana Čolpu, prve komšije moje porodice. Kada su i oni mene prepoznali, zlokobno su uzviknuli: 'Požuri, Đuro, čeka te pečenje u Pridvorici, kada se dobro najedeš i tebe ćemo ispeći'. To me dotuklo; nepovratno se izgubio i poslednji zračak nade da su poštedeli bar žene i decu. Tek kada je pao mrak potisli smo ustaše i ušli u selo. Žurno sam se uputio svojoj kući, gde sam naišao na užasan prizor. Na kući nije bilo ni vrata ni prozora, pa je delovala kao hladna otvorena grobnica, bez ikakvih znakova života. Strašno je, suviše je strašno suočiti se sa roditeljskim ognjištem krvlju ugašenim. Neko vreme sam stajao u mestu potpuno paralisan. Čim sam se pribrao, uputio sam se prema Brutcima; ustaše su mi preko dana tačno označile mesto gde je izvršen pokolj. Mada sam osećao strahovitu drhtavicu i zadah leševa, nekako sam došao pred štalu Nikole Gojkovića i upalio bateriju. Stravičan prizor koji mi se ukazao pred očima uverio me da ljudsko bezumlje nema granice. Ogorele ljudske noge virile su kroz vrata u donjem delu štale. Unutra nagoreli leševi nabacani na gomilu. Po garavim zidovima ženske pletenice, koje začudo nisu izgorele

već su ostale prilepljene za ogolele zidove kao nemi svedoci užasa koji se ovde odigrao. Oko štale su se, tu i tamo, nalazili leševi onih koji su pokušavali da beže, ali su zločinački kuršumi bili brži od njih. Čitalac će shvatiti kako sam se osećao kada kažem da su mi u toj gomili leševa ležala tri brata, sestra jedinica, otac, stric, strina, dva stričevića, dve snahe, dva sinovca, bliski rođaci, prijatelji, komšije. U tako očajnom stanju vratio sam se u selo i tamo pronašao majku Bajra Huka - Baorku, našu prvu komšinicu. Ona mi je ispričala kada i kako se odigrala krvava pridvorička drama; naravno onako kako je čula od drugih. Rekla mi je, pored ostalog, da je uoči Božića muktarov sin Avdo Colpa rekao njenom sinu Mehmedu da će sutradan, 7. januara, svi Srbi u Pridvorici biti poklani. Kao što vidite, meštani su znali da se priprema pokolj, ali nisu mogli ili nisu hteli da zaštite svoje komšije Srbe«.

Malo je stratišta sa kojih baš niko nije uspeo da se spasi, kao što je bio slučaj sa ovim u Pridvorici. Prema tome, ne postoji autentično svedočanstvo kako se zločin odigrao, već samo njegovi krvavi tragovi i oskudni podaci koje su dala dvojica neposrednih učesnika u tom zločinu u posleratnim saslušanjima pred organima Državne bezbednosti FNRJ. Činjenica da su ustaški zločinci u potpunosti ostvarili svoj pakleni plan, rečito govori da su izvršioci dobro poznavali svoj zanat. Nagrada, razume se, nije izostala. Ukazom Poglavnika Ante Pavelića, 150 boračkih štrajfuna prikačilo je velike i male, zlatne, srebrne i bronzane kolajne za hrabrost (među njima 13 iz sela Pridvorice). Iz obrazloženja toga ukaza vidi se da su pomenuti štrajfuni odlikovani pre svega za temeljno istrebljenje srpskog stanovništva u Gornjem Borču. To obrazloženje glasi:

»Za odlično hrabro i požrtvovano držanje za vreme obrane Borča protiv neprijatelja u zimu 1941. godine do 18. travnja 1942, borcima općine Borač u Hercegovini, koji su pod najtežim okolnostima, uz sudjelovanje njihovih žena i djece, obranili svoju rodnu grudu protiv neprestanih nasrtaja komuno-četnika, a napose na sam Badnjak 1941. godine, kada su odbili nasrtaje desetostruko nadmoćnijih komuno-četničkih bandi«, (podvukao S.S).

Kako se zna da na »sam Badnjak« niko nije napadao Borač, jasno je o kakvoj se hrabrosti radi. Za tu hrabrost komandir oružničke postaje u Šipovici, Marijan Banovac, dobio je Zlatnu kolajnu Anta Pavelića za hrabrost s pravom na naslov viteza. Velikom srebrnom kolajnom odlikovani su: Šehović Šemso oružnički vodnik, Hobota Ramo oružnički razvodnik, Okerić Alija iz Mjedenika, Voloder Džano iz Šumića, Lendo Murat iz Šumića, Gađžo Hamid iz Lončara, Colpa Ćamil iz Pridvorice, Čorbo Jašar iz Soderà, Salčin Hasib iz Igri i Džoleta Huso iz Luke. Malom srebrnom kolajnom odlikovano je 40 (verovatno komandiri vodova), a bronzanom 100 štrajfuna.

Nekoliko dana posle pokolja u selu Pridvorici i Šipovici, grupa ustaških zločinaca zakucala je na vrata Vula Slijepčevića, Perana Hrnjeza i Lazara Slijepčevića u Krupcu (sve tri familije živele su pod jednim krovom sa dva ulaza). Pošto se masivna hrastova vrata, poduprta iznutra, nisu mogla otvoriti, ustaše su razjareno lupale i pucale u vrata, dozivajući po imenu pomenute domaćine da ih otvore. Ukućani su među njima prepoznali svoga najbližeg komšiju Ibra Aladuza »Ibraška«, koji im je, na pitanja šta hoće, odgovorio: »Navalila silna vojska ne mogu vam pomoći«. Pošto nisu mogle da otvore vrata, ustaše su kroz krov upale u kuću Perana Hrnjeza i na kućnjem ognjištu zaklale starog Perana i njegove dve kćerke (devojke), Milicu i Zorku. Dok su dželati kao grabljive zveri pretresale Peranovu kuću, tražeći novac i zlatne nakite (Peran je imao sina u Americi), familije Lazara i Vula Slijepčevića

iskoristile su priliku da se kroz vrata izbe izvuku napolje i pobegnu, najpre u susedno selo Dubravu, a potom na Kruščicu. Tu su, međutim, 20. januara, prilikom napada boračkih štrajfuna na ovo selo, teško nastradale: poginuli su Vule i Lazar, Lazareva žena Kosa i kćerke Ljubica i Leposava. Najstrašniju sudbinu doživela je Vulova kćerka Krstinja, koja je, dok je pokušavala da spase svog bolesnog oca, pala živa u ruke razbojnika. Budući da je bila lepa devojka, jedan ustaša (njen prvi komšija) poveo je sa sobom i držao kao robinju sve do 17. aprila 1942. godine. Kada su 18. aprila uveče jedinice NOP i DVJ likvidirale poslednje uporište u Gornjem Borču - Mjedenik, nađena je kod sela Poda obešena o bukvu, sa rukama razapetim na krst. Komandant Južnog sektora u napadu na Borač Vlado Šegrt svojim očima je video njen leš i o tome, u svojim *Ratnim uspomenama,* zabeležio:

»Naišao sam na strašan prizor. U selu blizu Mjedenka, u jednoj maloj šumici, srozan pokraj bukve, ležao je leš mlade žene u pocepanoj haljini. To su ustaše neki dan, posle upada u susjedna srpska sela, mrcvarile zarobljene koje su otuda doveli. Ležao je razapet na nekakvo drvo, po tijelu tragovi mučenja«.

Srpskom stanovništvu u susednom selu Dubravi, gde su živele porodice Prstojevića, Popadića, Zirojevića, Šekara, Njegoša, Slijepčevića i Boljanovića, bila je namenjena ista sudbina kao i onima u Pridvorici. Međutim, taj zločinački plan osujetila je komšinska solidarnost Muslimana ovoga sela. Naime, čim su saznali šta ustaše nameravaju, oni su o tome obavestili svoje komšije i sa naoružanom pratnjom sproveli ih na domak prvih srpskih sela na levoj obali Neretve. Naoružanu pratnju sačinjavali su: Omer i Alija Krešo, Ahmet Lončarić, Ramo i Ferat Priganica i Hasan Lukovac. Njima će preživeli stanovnici sela Dubrave večno biti zahvalni na bratskoj usluzi koju su im učinili u tim teškim danima.

PUSTOŠENJE DONJEG BORCA

Surovu zimu 1942. godine dugo će pamiti narod istočne Hercegovine ne samo po teškoj ratnoj godini, punoj stradanja i patnji, nego i po ogromnom snegu koji je krajem decembra 1941. i početkom januara 1942. godine toliko napadao da je veza između pojedinih sela bila gotovo potpuno prekinuta. Pa ipak, borbe u Borču i njegovoj okolini nisu prestajale. Osmog januara četničke snage su, uz sadejstvo delova Kalinovačkog i Hercegovačkog NOP odreda, napale Donji Borač, obema obalama Neretve uzvodno. Rogatička četnička brigada, kojom je komandovao Radivoje Kosorić, sa jednom četom Miljevinskog bataljona i Uloškim vodom Obaljskog bataljona, nastupala je uz levu obalu Neretve, od Baka i Trešnjevice, preko Jezera, Obrnje i Porija ka Tobiću, a Obaljski bataljon (komandant Krsto Rudan) i jedna četa Zagorskog partizanskog bataljona uz njenu desnu obalu, preko Klinje, Cerove i Mekoća ka Dubravi. Nevesinjski četnički odred, sa Koleškom partizanskom i Slivskom ustaničkom četom (ukupno oko 250 ljudi), pod komandom Petra Samardžića i kapetana Danila Salatića, imao je zadatak da napadne selo Tobić sa južne i istočne strane.

Posle oštre borbe u kojoj su poginula tri borca Obaljskog bataljona (Gligor Purković, Mirko Sikimić i Milorad Sudžum), snage koje su nastupale uz desnu obalu Neretve zauzele su, tokom 8. januara, Poljanu, Jablaniće i oružničku postaju u Klinji koju je branilo 70 žandarma. Sutradan, 9. januara, nastavile su oprezno nastupanje u pravcu Cerove i

Mekoća, upućujući jednu četu na Presjeku radi obezbeđenja levog boka. Nastupanje ovih snaga usporavala je bočna puščana i mitraljeska vatra iz Tobića, jer Nevesinjski četnički odred nije na vreme izvršio napad na ovo selo.

Rogatička četnička brigada je bez većih napora zauzela Bak, Trešnjevicu, Jezero i Sela, odbacivši tamošnju muslimansku miliciju preko Crvnja ka gornjem Nevesinjskom polju. Potom je nastavila nastupanje preko Obrnje i Porija ka Tobiću, ostavljajući u Baku Miljevinsku četu i Uloški vod Obaljskog bataljona radi obezbeđenja od eventualnog napada milicije iz Župe i Bjelimića. Za to vreme, Nevesinjski četnički odred blokirao je Tobić sa južne i istočne strane, ali ga nije napadao, navodno, zbog bočne vatre iz Cerove. Ovaj odred je, očekujući napad Kosorićevih četnika sa zapadne strane, tokom 11. januara posmatrao povlačenje žena, dece i staraca iz Tobića u Cerovu, ne ispalivši na njih ni jednog metka (Odred je bio sastavljen od četničkih, partizanskih i ustaničkih četa). »Tek kada su žene, đeca i starci izmakli iz sela« - piše u svom dnevniku kapetan Salatić - »počelo je lagano puškaranje«, dok je opšti napad preduzet 12. januara oko 13 časova, kada su se na zapadnoj strani sela pojavili Kosorićevi četnici. Posle oštre borbe koja je trajala sve do 18,30 časova, milicija je iskoristila mrak i povukla se u pravcu Cerove i Mekoća. U napušteno selo upale su snage Nevesinjskog četničkog odreda i Rogatičke brigade, šarolikog sastava i ponašanja. Evo šta je o tome, u svom dnevniku, zabeležio kapetan Danilo Salatić:

»Kosorić je odmah po ulasku u selo povukao svoj bataljon na Porije radi odmora. Većina zgrada (u selu Tobiću, prim. SS) je zapaljena. Kuće se prebiraju, lome se košnice sa pčelama. Stoka riče i bleji na sve strane... Dok se nas nekoliko poštenih i stvarnih boraca grejemo, svi oni zabušanti što su celoga dana bili negde pozadi postadoše pravi junaci, ali u pljački. Čuju se glasovi: ovo je moje june, ovoga vola ću ja goniti, ostavi tih 80 ovaca to sam ja za sebe odvojio, ova će mi se krava brzo oteliti itd, itd.«.

Zbog međusobne svađe i definitivnog raskida s partizanima, Kosorićevi četnici su se posle zauzimanja Tobića povukli najpre na Porije, a potom u istočnu Bosnu, ostavljajući Miljevinsku četu i Uloški vod u rejonu Baka. Koristeći tu okolnost, muslimanska milicija iz Župe je, 14. januara, iznenadnim napadom nanela Uloškom vodu teške gubitke; iz ovog voda je tom prilikom poginulo 12 boraca.[2]

Mada je posle povlačenja Rogatičke četničke brigade uz levu obalu Neretve nastupao samo osetno smanjeni Nevesinjski odred, a uz desnu obalu Zagorska partizanska četa i jedan vod Obaljskog bataljona od 30 boraca, demoralisana milicija Donjeg Borča povlačila se u neredu prema selu Mjedeniku. Sa njom se povlačilo i celokupno stanovništvo. Sve živo što je moglo da se kreće išlo je prema istoku - kaže S. Govedarica, pa nastavlja: »Nigde žive duše...., začađele prizemljuše šimlom pokrivene zjape napuštene, širom otvorenih vrata, sa još toplim posteljama njihovih stanovnika. Grozno je gledati tu pustoš i razmišljati o sudbini nejake dece, žena i staraca, koji posrću prtinom i mrznu se u dubokom snegu... Sa ustašama iz Borča, koji su kaznu zaslužili, stradaju i pošteni, kao, na primer, Omer i Alija Barac iz Klinje, Mešo i Ramo Cerovina iz Tobića i drugi«.

Na sreću, stanovništvo je na vreme evakuisano pa je poginulo samo 18 lica (osmoro dece, četiri žene i šest staraca) u Trešnjevici, Selima,

[2] Tom prilikom poginuli su: Špiro i Đuro Ćeklić iz sela Obrnje, Vido Govedarica iz Ljusića, Okuka Ratko iz Porija, Petar Miljanović, Zdravko Radulović, Anđelko i Milan Skočajić, Nikola i Milan Šekara i Jovan i Milan Tunguz iz Uloga.

Porijama i Tobiću. Međutim, u periodu od 8. do 13. januara opljačkane su, a delom i popaljene gotovo sve muslimanske i hrvatske kuće u Klinji, Baku, Trešnjevici, Jezeru, Selima, Tobiću, Cerovi, Jablanićima, Rastovcu, Plačikusu, Tomišlji, Dubravi i Krupcu. Stanovništvo ovih sela pobeglo je većim delom u Gornji Borač, a delom u Gornje Nevesinjsko polje u Župu.

Trinaestog januara stigao je u selo Pločnik major Boško Todorović sa svojom pratnjom. Tu je istoga dana izdao naređenje kapetanu Danilu Salatiću da sa svojom grupom (oko 120 ljudi) napadne i zauzme selo Mjedenik, jer je imao obaveštenje da je ono već evakuisano. Namera mu je bila da narednih dana napadne Gornji Borač sa istoka, zapada i juga. Budući da su se u to vreme na prostoru Jugovići - Donja Bodežišta nalazile znatne partizanske snage (delovi bataljona »Nevesinjska puška«, 1. gatačkog i Župopivskog bataljona), četničke vođe su ih pozvale da uzmu učešće u tom napadu, ističući »da žele s njima (partizanima, prim. S. S) saradnju kako u pogledu ove akcije, tako i u daljem radu«. Odazivajući se tom pozivu, pomenute partizanske snage zauzele su polazne položaje od Mjedene glave do Vranjskog dola i odsekle Gornji Borač od Gacka i Fazlagića Kule. Međutim, odred kapetana Salatića se, kada je 14. januara naišao na snažan otpor u selu Mjedeniku, potpuno raspao. Evo šta je o tome zabeležio kapetan Salatić u svom dnevniku:

»Pod Mjedenik smo došli oko 15 časova i pozvali Turke na predaju. Odgovorili su nam vatrom. Montirali smo napad čim se uhvati prvi sumrak i krenuli napred. Pored mene su bili Jovan Draganić i Tomo Guzina. Turci su otvorili vatru, ali bez uspeha. Naši se, na žalost, nisu s mesta micali, sem njih može biti 10 do 12, ali su se i oni zaustavili. Išao sam dolje sa Draganićem i Guzinom. Našli smo se na 40 metara pred Turcima. Kada smo videli da su nas naši ostavili morali smo se povući... Devetnaestog januara montirali smo ponovo napad na Mjedenik. Kada sam došao pod selo uvideo sam da ga sa snagama od 250 ljudi sa kojim sam raspolagao mogu zauzeti, ali ću dati najmanje 30 srpskih glava. Ceneći 30 srpskih glava više nego jedno tursko selo, doneo sam odluku da sačekam mrak i povučem se... «.

Sličan neuspeh pretrpeli su i četnički odredi koji su, sredinom januara, napali Gornji Borač iz doline Sutjeske, bez ikakve veze i sadejstva sa onima koji su napadali sa zapadne strane. Čim su u selu Jabuci naišli na organizovan otpor, u neredu su se povukli niz dolinu Sutjeske, pravdajući to povlačenje navodnom neaktivnošću pomenutih partizanskih snaga.

Neuspeli napadi četnika Boška Todorovića na Gornji Borač još više su ohrabrili boračke štrajfune, koji su se tada toliko osilili da su smatrali da im niko ništa ne može. Čim se Nevesinjski četnički odred 19. januara povukao u selo Kokarinu, oko 500 boračkih ustaša i milicionera preduzelo je akciju »čišćenja« Donjeg Borča, koji je u to vreme ostao gotovo potpuno nezaštićen. Posle povlačenja Nevesinjskog četničkog odreda, tamo je ostala samo Koleška partizanska četa (u Kruščici i Pločniku), koja je imala oko 20 ljudi i oko 30 boraca Obaljskog bataljona u selu Dubravi, pored izvesnog broja naoružanih meštana. Bile su to suviše slabe snage da bi uspešno mogle preprečiti put boračkim štrajfunima, koji su se u hladno zimsko jutro kao lavina obrušili na srpska sela u Donjem Borču. Nastupali su frontalno obema obalama Neretve, sa velikim brojem konja i sistematski, a zatim palili zauzeta sela bez obzira na to da li su srpska, muslimanska ili hrvatska. Tokom 20. i 21. januara u plamenu su nestajala sela Kruščica, Pločnik, Presedovac, Porija, Obrnja, Obadi i Jezero na levoj, i Krupac, Dubrava, Trnovica, Mekoći, Cerova, Rastovac i Klinja na desnoj obali Neretve. Preplašeno stanovništvo ovih sela je po ciči zimi bežalo delom preko zavejanih planinskih visoravni Brnjca i Morina ka nevesinjskoj Površi, a delom pre-

ma Stranama i Obiju, ostavljajući u napuštenim kućama ili dubokim snežnim smetovima iznemogle, bolesne i ranjene, na milost i nemilost ustaškim dželatima, koji su ovoga puta klali i ubijali sve one koji su im pali u ruke. Onaj deo koji je bežao preko Brnjca ka selu Slivljima, naišao je na ustašku zasedu i dobrim delom stradao; poginulo je 26 lica, dok su gotovo svi oni koji nisu bili pogođeni ustaškim kuršumima zadobili lakše i teže povrede od smrzavanja. Savo Govedarica ističe da niko od 30 ljudi iz Obaljskog bataljona, koji su se nalazili na Dubravi, nije poginuo, ali da nijedan nije bio sposoban za borbu zbog smrzavanja nogu. Najveći broj onih koji su bežali prema Stranama i Obiju stradao je od smrzavanja; samo u selo Obalj izbegla su 473 lica.

Ne postoje precizni podaci o ukupnom broju nastradalih prilikom ovog pogromaškog pohoda boračkih štrajfuna. O tome se u dnevnoj zapovesti Vrhovnog oružničkoj zapovjedništva, pored ostalog, kaže:

»Devetnaestog sječnja 1942. dobivši obavijest o skupljanju i spremanju komunista u selu Trnovici za opći napad na Gornji Borač i shvativši ozbiljnu opasnost, koja sa te strane prijeti, digao je (reč je o Marijanu Banovcu, prim. SS) svoje oružnike i sve postrojbe milicionera iz Gornjeg Borča i 20. sječnja 1942. krenuo u pravcu Uloga. U selima Dubravi, Kruščici, Trnovici i Pločniku iznenadio je komuniste, razbio ih i natjerao u bijeg prema Obiju. U ovoj akciji čišćenja područja Donjeg Borča sve do Uloga, od 19. do 21. sječnja 1942, komunisti su pretrpjeli teške gubitke, ostavivši 149 mrtvih, dok su na našoj strani bila samo dva mrtva i tri ranjena milicionera. . . «.

U jednom četničkom izveštaju iz tog vremena navodi se da je tom prilikom stradalo preko 200 lica, ne računajući promrzle. Međutim, prema podacima koje je izneo (u jednom još neobjavljenom rukopisu) Savo Govedarica, ukupno je poginulo 49 lica (13 staraca, 24 žene i 12 dece). Broj onih koji su stradali od smrzavanja verovatno se nikada neće moći tačno utvrditi.

Tako je, u periodu od 8. do 21. januara potpuno opustošen Donji Borač - prostrana teritorija u dolini Neretve, od Krupca na istoku, do Baka i Trešnjevice na zapadu. Sravnjeno je sa zemljom preko 20 srpskih, muslimanskih i hrvatskih sela. I danas ovo područje nosi tragove tog surovog ratnog vremena.

PLANOVI I PRIPREME NOP I DVJ 1A NAPAD NA BORAČ

Pitanje likvidacije ustaškog uporišta Borač, o kome su još krajem decembra 1941. godine raspravljali (na sastanku u selu Bastasima) predstavnici glavnih štabova Crne Gore i Bosne i Hercegovine: Budo Tomović, Obrad Cicmil, Slobodan Princip Seljo i Radivoje Dakić, postavljeno je, u izveštaju Štaba Operativnog sektora za Gacko i Nevesinje od 10. februara 1942. godine, kao »prvorazredno vojničko i političko pitanje« za narodne mase gatačkog i nevesinjskog sreza. I Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku obavestio je tih dana Vrhovni štab NOP i DVJ o svojim namerama da, u sadejstvu sa snagama Hercegovačkog NOPO, pristupi likvidaciji ustaškog uporišta Borač i »čišćenje raznih agenata četničkih bandi«. U pismu političkog komesara Operativnog sektora za Gacko i Nevesinje Blaža Đuričića, od 25. februara 1942, ističe se da je za napad na Borač predviđeno 1.800 do 2.000 ljudi, sa oko 30 automatskih oruđa i 2 do 3 minobacača (600 iz Nevesinja, 400 iz Gacka i 1.000 iz južne Hercegovine) i predlaže se da Vrhovni štab štampa jedan letak koji bi bio namenjen Borčanima i da se upute u Borač poverljivi ljudi Muslimani, čiji bi zadatak bio da propagandom o ciljevima i snazi NOP-a, demorališu odbranu Borča. Predlagalo se, takođe, da se obezbedi prolaz ka Popovom Mostu i da jedna četa Fočanskog dobro-

voljačkog bataljona (pored drugih snaga) uzme učešće u ovoj akciji. Nekoliko dana docnije, Štab Operativnog sektora za Gacko i Nevesinje ponovo upozorava Vrhovni štab da »pitanje Borča postaje svakim danom sve aktuelnije s obzirom na sve jaču saradnju, ustaša, četnika i Italijana i vremenske prilike koje će omogućiti da ustaše iz Borča pređu u napad na okolna sela«, a ujedno ga obaveštava da do 10. marta ne može preduzeti napad na ovo ustaško uporište.

Ocenivši da bi likvidacijom Borča bila otklonjena smrtna opasnost za bezbednost okolnih srpskih sela i stvorena široka operativna osnovica za manevrisanje partizanskih snaga Bosne, Hercegovine i Crne Gore, Vrhovni štab je, mada je smatrao da je u datom trenutku najvažnije potući četničku petu kolonu koja je upravo tada počela otvorenu saradnju sa okupatorom, prihvatio predlog o napadu na Borač. *»Dobro, slažemo se da Borač treba likvidirati, ali tu akciju treba dobro pripremiti da bi sigurno uspela«* - kaže se u odgovoru Vrhovnog štaba na pomenuti predlog, koji je potpisao Arso Jovanović. Ovde je potrebno reći da odluku o likvidaciji Borča nije doneo Arso Jovanović nego vrhovni komandant NOP i DVJ Josip Broz Tito. On je o tome, na margini jednog rukopisa, svojom rukom napisao:

»Mi smo već prije predviđali da u slučaju našeg povlačenja iz Foče moramo imati čisto zaleđe, tj. pravac našeg povlačenja. Borač je ustaška tvrđava u gornjem toku Neretve i *ja sam resio da se taj teren očisti od veoma okorelih ustaša«* (podvukao S. S).

U okviru opštih priprema za napad na Borač, Vrhovni štab je, početkom marta 1942, učinio nove napore da odvrati boračke Muslimane od stranputice na koju su ih gurali ustaški elementi i da ih privoli na saradnju sa narodnoslobodilačkim pokretom. U tom cilju, štampan je posebni letak namenjen Muslimanima Borča, u kome se, između ostalog, kaže:

»Muslimani Borča i okolice!

Mrski njetnački i italijanski okupatori uspjeli su, uz pomoć svojih plaćenika - izdajnika hrvatskog naroda Ante Pavelića, da vas u Bosni međusobno zavade sa Srbima, sa kojima ste stoljećima živjeli zajedno, zajedno ste u znoju svoga lica obrađivali svoju zemlju, zajedno ste patili u nemaštini i bijedi, zajedno ste s teškom mukom gradili svoje siromašne kolibe koje danas plamte u plamenu koji podmeću, uz pomoć domaćih izdajnika, okupatori u svim krajevima naše napaćene zemlje. Već mjesecima vi lijete svoju krv i krv svoje braće Srba - a zašto? Zato što je okupator tako htio, zato što je htio da se vi međusobno uništavate. Zlikovac Pavelić sa svojim krvoločnim ustaškim bandama koje su došle u Bosnu natjerao vas je da od prvih dana vladanja toga zlikovca palite srpska sela, ubijate nevine Srbe: žene, djecu i starce. A zašto? Šta su vam oni skrivili? Ništa. Hiljade i hiljade nevinih srpskih života palo je u Bosni jer je tako htio okupator. Mržnja Srba Bosne i Hercegovine zbog tih zlodjela nije se okrenula protiv glavnog krivca - ustaša i okupatora već protiv siromašnih Muslimana - Žena, djece i staraca. Nastao je strašan pokolj nevinih žrtava Muslimana, a pravi krivci pobjegoše«.

U letku se dalje navodi da NOP i DVJ uzima u zaštitu sve poštene Srbe, Muslimane i Hrvate, a kažnjava samo prave krivce - ustaše i četnike. Na kraju se upućuje poziv boračkim Muslimanima da okrenu svoje oružje protiv ustaša ili ga predaju NOP i DVJ i dodaje:

»Trgnite se, Muslimani, Borča! Ostavite vaše ugnjetače i zlohude, koji vas vode u propast. Idite na svoja ognjišta i svoje njive. Obrađujte mirno svoju zemlju. Nemojte se odupirati Narodnooslobodilačkoj partizanskoj i dobrovoljačkoj vojsci, koja nosi slobodu i jednakost svim porobljenim narodima Jugoslavije«.

Nije poznato da li je ovaj letak dospeo do širih muslimanskih masa u Borču, ali se zna da su ih ustaški elementi i dalje držali pod svojom kontrolom, plašeći ih osvetom za strašne zločine koje su oni počinili. Stoga je Vrhovni štab ubrzavao pripreme da bi likvidirao Borač pre nego što gora ozeleni.

Devetnaestog marta u Foču su, na poziv Vrhovnog štaba, doputovali: komandant Kalinovačkog NOP odreda Rade Hamović, komandant Operativnog sektora za Gacko i Nevesinje Dukica Grahovac i politički komesar 1. hercegovačko-crnogorskog udarnog bataljona Milija Stanišić, gde su, sutradan 20. marta, sa načelnikom Vrhovnog štaba Arsom Jovanovićem razradili plan napada na Borač. Prema izjavi Rada Harnovića, datoj 1957. godine majoru Dragoljubu Joksimoviću, taj plan je pregledao i odobrio vrhovni komandant NOP i DVJ Tito. Na osnovu toga plana, Tito je, krajem marta ili početkom aprila, izdao borbenu zapovest za napad, koja, na žalost, nije u celini sačuvana (nedostaju početak i kraj). Sačuvan je, međutim, jedan dokument Štaba Fočanskog narodnooslobodilačkog partizanskog i dobrovoljačkog odreda, u koji je u celini unet taj plan. Iako plan nije identičan sa onim koji je sproveden, pouzdano se može tvrditi da je to, u stvari, plan koji je razrađen 20. marta u Foči, a koji je docnije pretrpeo izvesne izmene. Njime je bilo predviđeno da se ustaško uporište Borač likvidira koncentričnim napadom hercegovačkih, crnogorskih i iistočnobosanskih partizanskih i dobrovoljačkih odreda na devet pravaca i to: sa severa pravcima koji preko Zelengore izvode ka Šipovici, Igrima i Pridvorici; sa istoka, iz doline Sutjeske i iz rejona sela Izgori i Čemerna, preko Previje, Gredelja i Lukavice prema Jabuci, Šipovici i Donjoj i Gornjoj Luci; sa juga, preko Vranjskog dola, Vučeva i Brnjca, u pravcu Zurovića, Soderà, Melečića, Lončara i Mjedenika. Ukupna jačina snaga predviđenih za napad iznosila je 2.000 ljudi, sa 1.430 pušaka, 37 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 2 brdska topa, 3 laka i 2 teška minobacača. U tom planu su iznete i osnovne karakteristike odbrambenih položaja oko pojedinih boračkih sela, broj pušaka i automatskih oružja u tim selima, način posedanja i držanja okolnih srednjeplaninskih visova itd. Na kraju je posebno istaknuto da su boračke ustaše »riješene da se bore na život i smrt« i da se u Borču »sve kuće moraju spaliti«. Naglašeno je, takođe, da napad na Borač treba izvršiti početkom aprila, jer se »ne sme dozvoliti da Borač olista«.

Obavešten o sve očevidnijoj saradnji Italijana, četnika i ustaša, Operativni štab NOPO za Hercegovinu odlučio je da pre napada na Borač likvidira četnička uporišta u Brajićevićima, Dražljevu, Miholjačama i Kazancima. Planirani napad na Borač je zbog toga nekoliko puta odgađan. Tek kada su, u periodu od 20. marta do 5. aprila, likvidirana pomenuta četnička uporišta, osim Miholjača, Operativni štab za Hercegovinu uputio je 6. aprila, Vrhovnom štabu sledeći izveštaj:

»Vrijeme kada možemo izvršiti organizovanje snaga za napad na Borač jeste 17. april. Toga dana u zoru, oko 4 sata, naše snage započeće koncentričan napad na ustaška sela u Borču, kako je to predviđeno vašim planom. Sve pripreme biće završene do 15. aprila uveče«.

Vrhovni štab prihvatio je predlog da napad počne 17. aprila izjutra, uz napomenu »da akcija mora biti solidno pripremljena«.

Dok je Vrhovni štab očekivao snažan otpor boračkih ustaša i zato insistirao na što solidnijim pripremama, dotle je Operativni štab NOPO za Hercegovinu, sudeći po njegovom izveštaju od 11. aprila, podcenjivao snage i mogućnosti protivnika. U tom izveštaju se, naime, ističe: »Ve-

rujemo da će otpor biti kratak, što ne znači da ćemo se uspavljivati slabošću neprijatelja«. Pripreme su, doista, vršene temeljno, u duhu sugestija i izričitih naređenja Vrhovnog štaba. U toku tih priprema došlo je do izvesnih izmena u planu napada o kome je bilo reči. Snage predviđene za napad grupisane su u prvoj polovini aprila u tri sektora:

- *Sevemi* (Kalinovački i Fočanski NOP i DO), pod komandom Rada Hamovića, imao je zadatak da sa četiri grupe napadne boračka sela na desnoj obali Neretve: Počelje, Pridvoricu, Igri, Šipovicu (u sadejstvu sa desnom grupom Istočnog sektora) i Jabuku, pravcima koji preko Zelengore i uz desnu obalu Neretve izvode u Gornji Borač;
- *Istočni* (delovi Hercegovačkog, Durmitroskog i Nikšićkog NOPO), kojim je komandovao Petar Komnenić, takođe razvijen u četiri grupe sa zadatkom da zauzme najjače ustaško uporište u Gornjem Borču - žandarmerijsku stanicu u Šipovici (u sadejstvu sa levom grupom Severnog sektora), zatim Zurovića, Gornju i Donju Luku, a potom da nadire niz dolinu Neretve sa obe njene strane;
- *Južni* (odabrani bataljoni Hercegovačkog NOPO), pod komandom Vlada Šegrta, trebalo je da sa Prvom i Drugom grupom napadne i zauzme sela Mjedenik i Pode, sa Trećom grupom Lončare, a sa Četvrtom grupom da sadejstvuje sa levom grupom Istočnog sektora u napadu na Sodere i Melečiće.

Operativni štab NOPO za Hercegovinu (Petar Drapšin, komandant i Miro Popara, politički komesar) dobio je zadatak da rukovodi napadom jedinica Južnog i Istočnog sektora; ćelom akcijom rukovodio je Vrhovni štab NOP i DVJ. Kao što se vidi, svaki sektor je bio podeljen u četiri grupe - ukupno 12 grupa, koje su bile usmerene u 12 pravaca, a ne na 9 kako je to prethodnim planom bilo predviđeno. Treba reći da se u zapovesti Vrhovnog štaba izričito tražilo da »svaka jedinica mora nadirati određenim pravcem, bez obzira šta se dešava levo i desno«, i da ova nespretna formulacija ako bude bukvalno shvaćena može uroditi rđavim posledicama.

Borački štrajfuni nisu pasivno očekivali napad. Svesni mnogobrojnih zločina koje su počinili nisu ni pomišljali na predaju, a još manje na saradnju sa NOP i DVJ. Naprotiv, držali su se izazivački, naročito kada su saznali da je došlo do oružanog sukoba između četnika i partizana. Prema podacima kojima je raspolagao Vrhovni štab, u Gornjem Borču se u to vreme nalazilo oko 1.200 naoružanih ljudi, sa 15 automatskih oružja. Međutim, iz izveštaja kotarskog predstojnika u Gackom, Papeža, vidi se da je u martu 1942. godine, u Borču bilo 1800 do zuba naoružanih ljudi. Bez preterivanja se može reći da je i broj automatskih oružja bio dvostruko veći nego što se mislilo u Vrhovnom štabu. Samo od 2. bojne Vojne krajine borački štrajfuni su oduzeli 20 automatskih oružja. Suočeni sa očevidnim pripremama NOP i DVJ za napad na Borač, borački štrajfuni su gotovo sva sela pretvorili u fortifikacijski solidno utvrđene otporne tačke, podešene za kružnu odbranu i uzajamno potpomaganje. Osim toga, na okolnim visovima Bubinoj glavi, Oglavcima, Kljuncu, Gredelju, Ravnom brdu, Vranjskom dolu, Lončarskim stijenama, Mjedenoj glavi, Brnjcu, Počeljskim stijenama, Klačini i Prutači, nalazili su se položaji za spoljnu odbranu, zaposednuti do kasne noći jakim stražarskim odeljenjima. Bunkeri oko nekih sela bili su tako postavljeni da su se iz njih mogli tući unakrsnom vatrom svi mrtvi uglovi na prilazima selu.

Budući na vreme obaveštene o pripremama za napad, boračke ustaše su tražile pomoć od italijanskih i ustaško-domobranskih snaga iz
 okolnih garnizona - Gacka i Kalinovika. Iz sačuvanih italijanskih i

ustaško-domobranskih dokumenata iz tog vremena vidi se da su čak i četničke vođe bile zabrinute za sudbinu Borča. Jer, baš u to vreme četničko dejstvo u Hercegovini, posebno u Gackom, prešlo je preko svih ranijih sukoba i pod okriljem italijanskih okupatora pokušavalo da nađe modus vivendi sa desničarskim elementima iz redova Muslimana radi zajedničke borbe protiv NOP-a. U izveštaju kotarskog predstojnika iz Gacka, Papeža, kaže se da su se 11. aprila 1942. kod njega okupili predstavnici okolnih muslimanskih sela zajedno sa četničkim glavarima i predložili najtešnju međusobnu saradnju radi zajedničke borbe protiv partizana i da je, tom prilikom, na sve prisutne dubok utisak ostavila izjava četničkog vođe Marka Popovića: »*Kotarski predstojnik nije samo predstojnik vas muslimana u ovom kraju, već je on i naš predstojnik, jer smo i mi građani ove države*«, (podvukao S. S). Četiri dana docnije, u izveštaju zapovjednika 3. satnije 1. bojne Vojne krajine, između ostalog, se kaže:

»Petnaestog travnja izvešten sam od vođe štrajfuna. u Gacku Zvizdića Avde da partizani vrše prikupljanje u Vrbi i selu Izgorima radi napada na Borač. Iste podatke dostavio je Zvizdiću vođa četnika iz Avtovca Marko Popović, koji je pored ostalog izvestio da partizani raspolažu sa jednim topom 37 mm i jednim bacačem 81 mm. Poslije prikupljenih podataka upućeno je iz sela Kule 80 štrajfuna za pojačanje u Borač«.

To pojačanje, od 100 a ne od 80 štrajfuna, upućeno je 13. aprila, kada je komandant štrajfuna u Gackom Ćamil Krvavac formirao četu od 100 ljudi i istoga je dana pod komandom Mušana Džeka, uputio u Borač, sa zadatkom da tamo ostane 7 dana. Ova četa je bila snabdevena velikom količinom municije, koju je tražio Marijan Banovac. Dva dana ranije, kod sela Šipovice padobranom je spušteno 11 sanduka municije. Sve te mer^ bile su nedovoljne da spasu već havarisani brod boračkih ustaša, koji je sve dublje tonuo. Neminovan kraj bio je na pomolu, jer su veze sa okolnim okupatorskim i ustaško-domobranskim garnizonima bile prekinute. Čim je otoplilo izbeglice su počele da napuštaju Borač i traže sigurnija skloništa, što je osetno slabilo njegovu otpornu snagu. O tome se u izveštaju komandanta štrajfuna u Gackom, natporučnika Krvavca, između ostalog, kaže:

»Borčani su za ovu godinu razorili i popalili mnoga naselja, ali nijesu iskoristili žito, pa je u nekim selima u Borču vladala glad, kao na primer u Luci, Soderima, Donjim i Gornjim Igrima itd. Borač je u ožujku ostavilo oko 500 boraca iz Drine i odselilo se u Gacko i Mostar, jer ih Borčani nisu mogli više hraniti. Tako je trebalo tražiti načina da se poveća ljudstvo u Borču i da se grupišu pojedina sela u veće skupine...«

I posle odlaska izbeglica iz Drine, Borač je raspolagao respektivnom snagom od preko 1.300 naoružanih ljudi, sa više od 30 automatskih oružja i velikom količinom municije. Ustaško vodstvo u Borču pokušalo je da problem snabdevanja hranom reši pljačkom susednih srpskih sela. Upravo u tom cilju preduzet je, 9. aprila izjutra napad na Izgori i Čemerno. U sumrak 8. aprila sa Gredelja je upućen Meho Salčin i oružnički razvodnik Košić, sa grupom od 115 ljudi, preko reke Sutjeske i dalje ispod Volujaka ka Brajčin Lazu, sa zadatkom da spreči odstupanja stanovništva pomenutih sela prema Stabnima, kao i eventualni dolazak pojačanja iz Pive. Marijan Banovac je, u zoru 9. aprila, preduzeo nastupanje uz dolinu Sutjeske sa ciljem da zauzme, opljačka, a potom uništi selo Izgori. Njegova grupa je imala oko 200 ljudi. Treća, najjača grupa (oko 250 ljudi), kojom je komandovao natporučnik Ćamil Krvavac napala je selo Čemerno, s namerom da ga zauzme, a potom produži nastupanje ispod planine Lebršnika na istok, obuhvatajući selo Izgori sa južne strane. Prema izveštaju Blaža Đuričića, upućenom upravo toga dana uveče Vrhovnom štabu, u Izgorima se nalazila samo mesna par-

tizanska četa od 60 naoružanih boraca, a u Čemernu jedan vod Pivljana (oko 20 ljudi) i desetak naoružanih meštana (1. hercegovačko-crnogorski udarni bataljon i delovi Župopivskog bataljona napali su te noći četničko uporište u selu Miholjačima). Bile su to suviše slabe snage da bi se mogle uspešno suprotstaviti višestruko nadmoćnijem neprijatelju, koji je 9. aprila do podne zauzeo i opustošio Slavigoru, Borje, Trnovu Luku, Čemersko Osoje, Petkovinu, Bijelii Potok, Crni Potok, Žlticu i Zapuće, u selu Izgorima, i Bahorinu, na Čemernu. Na sreću, u najkritičnijem trenutku pristigla je četa Nikole Ljubibratića iz 1. udarnog bataljona i na juriš zauzela Suvi vrh (k. 1519), dominantan položaj na južnoj strani Čemerna, odakle je bočnom vatrom prisilila napadnu kolonu Čamila Krvavca na povlačenje, nanoseći joj osetne gubitke. Potiskujući ovu grupu četa je, uz pomoć delova Župopivskog bataljona koji su u međuvremenu pristigli, ugrozila desni bok srednje ustaške kolone, koja je pljačkala i palila pomenute zaseoke u selu Izgorima, pa je i ona počela da se povlači, ostavljajući deo opljačkane stoke. Tako je poslednji pogromaški pohod boračkih štrajfuna u ovom delu naše zemlje pretrpeo neuspeh. Istina, pošlo im je za rukom da zauzmu devet zaseoka u selu Izgorima i jedan u Čemernu, u kojima su spalili 45 kuća. Iz zauzetih zaseoka oterali su gotovo svu sitnu i nešto krupne stoke, ali su, zahvaljujući energičnoj intervenciji 1. udarnog i Župopivskog bataljona, tu pljačku skupo platili; izgubili su, prema izveštaju 6. oružničke pukovnije, preko 20 ljudi, od toga 7 mrtvih i 14 ranjenih. Iz već pomenutog izveštaja Blaža Đuričića vidi se da je tom prilikom jedan ustaša živ uhvaćen.

LIKVIDACIJA BORČA 17. i 18. APRILA 1942.

Poslednje pripreme za napad na Borač izvršene su tokom 14, 15. i 16. aprila. U toku ta tri dana oko Borča je grupisano ukupno 2.300 boraca, naoružanih sa preko 2.000 pušaka, 50 puškomitraljeza, 9 eških mitraljeza, 6 minobacača i 4 topa. Jedinice Južnog i Istočnog sektora, grupisane u nevesinjsko-gatačkoj Površi, ovladale su tokom 16. aprila planinskim lancem Mjedena glava - Lončarske stijene - Trkulje - Živanj i na njemu zaposele polazne položaje za napad. Operativni štab NOPO za Hercegovinu izvršio je, s komandantima Južnog i Istočnog sektora i komandantima grupa, rekognosciranje pravaca i objekata napada pojedinih grupa, na kojima su definitivno utvrđeni bliži i sledeći zadaci grupa, način održavanja veze sadejstvo grupa i sektora, pravci i mesta evakuacije ranjenika, način snabdevanja hranom i drugim potrebama i na kraju izdate usmene zapovesti komandantima grupa. Osim toga, u svim grupama su održane konferencije na kojima su borci upoznati sa zadacima svoje i susednih grupa, kao i sa naređenjem Vrhovnog štaba da se »nijedna jedinica niti borac ne smiju zadržavati oko pljačke, plena i paljenja kuća«; da se pri zauzimanju pojedinih sela mogu paliti samo stogovi i pojedine pušare, da bi se videlo napredovanje pojedinih grupa; da se najstrože zabranjuje vršenje odmazde nad nedužnim stanovništvom; da će se »svako dezertiranje kažnjavati smrću na licu mesta«. Svakoj grupi je dodeljeno po nekoliko vodiča, koji su poznavali teren, zatim po jedna bolnička ekipa, sa nekoliko konja, volovskim i ručnim saonama. Pored toga, trupe Severnog sektora, koje su imale zadatak da pređu u napad nešto kasnije, »kada neprijatelj bude angažovan prema
 istoku, odnosno jugu«, trebalo je da izvide, pored nastupnih pravaca, i

mesta prenoćišta, obezbede drva za ogrev i hranu za četiri dana, jer ih je od Borča delila besputna, snegom pokrivena Zelengora.

U duhu zapovesti Vrhovnog štaba sve jedinice predviđene za napad, sem nekih grupa Severnog sektora, zauzele su polazne položaje u noći između 16. i 17. aprila. Na dati znak, pucanj iz topa »Pito«, koji su u 4 časa izjutra ispalili Panto Govedarica i Mile Gutić, trupe Južnog i Istočnog sektora silovito su krenule u napad i u prvom naletu slomili otpor isturenih straža na spoljnim položajima, a potom se obrušile na sela, gde su naišle na neočekivano snažan otpor. Svi prilazi selima tučeni su preciznom puščanom i mitraljeskom vatrom. Uprkos tome, napadne kolone su u svanuće tog prohladnog aprilskog dana preduzele nezadrživ juriš sa istoka, severa i juga. Cilj im je bio da dubokim prodorima ispresecaju teritoriju Borča na više delova i onemoguće koncentraciju ustaških snaga. Mada je taj prvi silovit juriš izazvao veliku zbrku i pometnju u redovima boračkih štrajfuna, oni su se ipak relativno brzo pribrali i sa očajničkom upornošću branili pojedina uporišta, tako da su se već na samom početku rasplamsale teške i krvave borbe, u kojima su obe strane pretrpele teške gubitke.

Ipak, u prvom naletu zauzeto je više sela (Jabuka, Gornja i Donja Luka, Šumići, Bundići, Laze, Soderi i Podi), ali su se protivničke snage povukle u nekoliko uporišta (Šipovica i Zurovići na istočnom, Mjedenik i Počelje na zapadnom i Lončari i Melečići, na južnom kraju Borča), iz kojih su pružali otpor. »Ustaše daju ogorčen otpor i brane kuću po kuću, tako da smo prisiljeni da većinu odmah palimo« - kaže se u izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu, upućenom Vrhovnom štabu 17. aprila u 12 časova. Naročito uporno branjena je žandarmerijska kasarna u Šipovici, u koju se zabarikadiralo 40 oružnika i veliki broj Štrajfuna, na čelu sa Marijanom Banovcem, komandirom stanice i Mehom Salčinom, ustaškim tabornikom. Još upornije branjen je Mjedenik, selo na zapadnom rubu Gornjeg Borča, koji je bio pretvoren u pravu tvrđavu.

Očajnički otpor boračkih štrajfuna ni u jednom trenutku nije pokolebao rešenost partizanskih boraca da po svaku cenu likvidiraju to zloglasno ustaško gnezdo, taj »nemirni osinjak i kulu reakcije i siledžija«, koji su punu godinu dana žarili i palili po okolnim srpskim selima.

Iskoristivši mračnu i hladnu aprilsku noć, sa kišom i susnežicom, snage Istočnog sektora su se neopaženo primakle ustaškim položajima na vododelnici jadranskog i crnomorskog sliva, koju čini lanac Previja - Bubina glava - Gredelj i odmah prešle u napad. Na desnom krilu ovog sektora napadao je 1. hercegovačko-crnogorski udarni bataljon (oko 380 boraca), pod komandom Ljuba i Steva Kovačevića (prvi je bio komandant, a drugi politički komesar bataljona). Njegove trupe su, nastupajući pravcem Trnova Luka - Krnja Jela - Gredelj - Bubina glava - Šipovica, u rejonu sela Jabuke (ovo selo je napušteno bez borbe) uhvatile vezu sa Zakmurskim bataljonom Fočanskog partizanskog i dobrovoljačkog odreda, a potom se neopaženo približile ustaškim položajima na planinskoj vododelnici i ručnim bombama naterale tamošnje ustaške snage u bekstvo. Posle zauzimanja Gredelja, 1. udarni nastavio je energično prodiranje ka selu Šipovici, ali su njegovi streljački strojevi ubrzo zaustavljeni ubitačnom puščanom i mitraljeskom vatrom sa Bubine glave (k. 1428) i iz žandarmerijske kasarne u Šipovici. Mada je stanovništvo ovoga sela u paničnom strahu bežalo prema Igrima, povlačeći za sobom i deo naoružanih boraca, svi napadi na žandarmerijsku kasarnu odbijani su uraganskom pešadijskom vatrom i ručnim bombama, jer su ustaške kolovođe znale da bi se njen pad rđavo odrazio na

borbeni duh branilaca Borča u celini. Uverivši se da se kasarna ne može zauzeti bez teškog oružja, komandant Istočnog sektora Petar Komnenić izdao je naređenje da se Šipovica drži u blokadi do pristizanja topova i minobacača, koje je tražio.

U međuvremenu, Banjsko-vučedolski bataljon i Golijska četa (ukupno oko 160 ljudi), pod komandom Jevrema Bjelice i Mihaila Kilibarde, koji su obrazovah centralnu napadnu kolonu Istočnog sektora nastupajući preko Lukavice i Barnog dola, zauzeli su Gornju i donju Luku, slomile jak otpor neprijatelja na Borovcu (k. 1267) i, nastavljajući napad preko sela Šumića, obuhvatili Šipovicu s leđa. Pivski bataljon, ojačan četom Pauna Mirkovića iz Nikšićkog NOPO i delovima 1. gatačkog bataljona, kojim je komandovao Janko Tadić, nastupao je preko Vranjskog dola i Rogulje (k. 1087) ka selima Zurovići i Soderi. Njegove snage su, u sadejstvu sa Četvrtom grupom Južnog sektora, tako reći u prvom naletu zauzele pomenuta sela, sem Kovačeve kuće u Zurovićima, koja je bila blokirana.

Međutim, žandarmerijska kasarna u Šipovici se i dalje držala; branioce je ohrabrila i pojava dva ustaška aviona tipa »Roda«, koji su kružili iznad kasarne, bacajući blokiranim ustaškim snagama sanduke sa municijom. Tek oko 17 časova, kada je na položaje 1. udarnog bataljona stigao minobacački vod 1. proleterske brigade i kada je nišandžija (ujedno i komandir voda) Ivo Dapčević drugom minom iz teškog minobacača direktno pogodio krov kasarne izazivajući strahovitu pometnju u redovima ustaša, 1. udarni bataljon je izvršio drugi silovit juriš, uz pomoć i podršku Kalinovačkog udarnog bataljona i 3. bataljona 2. proleterske brigade. Taj juriš je srušio poslednju nadu boračkih ustaša, zloglasnu kasarnu u Šipovici, u čijem je dvorištu ostalo preko 20 mrtvih ustaša i oružnika, među kojima i borački tabornik Meho Salčin. Prema izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu od 19. aprila 1942, iz kuće ovog ustaškog zločinca »ispaljeno je preko 1.000 metaka«. Komandir stanice, a ujedno i komandant boračkih štrajfuna, Marijan Banovac, uspeo je da pobegne sa dvojicom žandarma, dok su ostali glavom platili svoja zlodela. Stradao je, međutim, i jedan broj nedužnog stanovništva, koje je, strahujući od osvete, napuštalo svoje domove i sa malim zavežljajima u rukama bežalo preko sela Stambelića, Jasikove glave i Manjaka prema Mjedeniku i Počelju.

Posle zauzimanja Šipovice i tamošnje žandarmerijske kasarne, 1. udarni bataljon i leva grupa Severnog sektora (Kalinovački udarni bataljon i 3. bataljon 2. proleterske brigade) produžili su nastupanje prema Igrima u dve kolone: severno od Oštre glave nastupale su snage Severnog sektora, a južno 1. hercegovačko-crnogorski udarni bataljon. Neprijatelj je i dalje pružao žilav otpor na svim pogodnim položajima. Uprkos tome, 1. udarni bataljon je, posle oštre borbe u kojoj je izgubio šest boraca, slomio otpor neprijatelja u selu Stambelićima, a potom i na Jasikovoj glavi. Za to vreme Kalinovački udarni bataljon i 3. bataljon 2. proleterske brigade očistili su Gornje i Donje Igri i na Jasikovoj glavi se spojili sa desnim krilom 1. udarnog bataljona. Odatle su obe kolone produžile nastupanje prema selu Pridvorici, koju su u međuvremenu zauzeli delovi Miljevinskog bataljona. Time je cela desna obala Neretve bila očišćena, sem sela Počelja pod vrletnim Dumošem.

I posle pada žandarmerijske kasarne u Šipovici, grupa štrajfuna zabarikadirana u Kovačevoj kući u Zurovićima i dalje se očajnički branila, obasipajući sve prilaze preciznom puščanom i mitraljeskom vatrom, od koje je poginulo nekoliko boraca Pivskog bataljona. U samom početku napada poginuo je komandir 2. čete ovog bataljona Radivoje Kandić.

Tek kada je pala noć grupa boraca uspela je da priđe do same kuće i da je zapali. Pa ipak, nijedan od branilaca nije se predao, već je ili izgoreo u kući ili poginuo pokušavajući proboj iz obruča. Pivski bataljon je 17. aprila očistio, u sadejstvu sa Četvrtom grupom Južnog sektora, Zuroviće, Laze, Šumiće, Sodere i Melečiće. Pošto su do tog vremena delovi Južnog sektora ovladali Lončarima i Podima, ceo Gornji Borač bio je zauzet, izuzev utvrđenog Mjedenika, gde su se ušančene ustaše branile na život i smrt, pored ostalog i radi obezbeđenja odstupnice niz dolinu Neretve ka Bjelimićima i gornjem Nevesinjskom polju.

U izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu se s razlogom ističe da su snage Istočnog sektora »izvršile svoj zadatak na način kakav se samo poželeti može«. Sve jedinice ovoga sektora su, doista, dejstvovale veoma energično i smelo, naročito 1. hercegovačko-crnogorski udarni bataljon, koji je po svojoj borbenoj vrednosti odskakao od svih ostalih, pa i od proleterskih bataljona. Njegovi nezadrživi juriši, kojima nije odolela ni zloglasna žandarmerijska kasarna u Šipovici, imali su presudan uticaj na dalji tok i konačan ishod borbe na Borču. Ti juriši su obeshrabrili neprijatelja. Jedan zarobljeni ustaša je na saslušanju izjavio: »Borili smo se do zadnje kapi krvi, do zadnjeg metka i nismo vam mogli odoljeti. Vi ste vojska koja će svakoga pobijediti i vama se niko ne može suprotstaviti«. Uspesi koje su 17. aprila postigle trupe Istočnog sektora plaćeni su velikim gubicima: poginulo je ukupno 30 boraca, među kojima i dva komandira četa - Blagoje Đurđevac i Radivoje Kandić, dok je preko 40 teže i lakše ranjeno.[3]'

Snage Severnog sektora, kojima je naređeno da »pređu u napad nešto docnije, kada neprijatelj bude angažovan prema istoku, odnosno jugu«, nisu uspele da po predviđenom planu jednovremeno izvrše napad, zbog velike udaljenosti polaznih rejona i terenskih teškoća koje je trebalo savladati, kao i zbog nedostatka sigurnih vodiča. To se negativno odrazilo na razvoj situacije na Istočnom, a naročito na Južnom sektoru. Naime, pošto napad na Donje i Gornje Igri nije počeo na vreme, tamošnji neprijateljski delovi su pokušali da preko Oštre glave ugroze desni bok i pozadinu snaga koje su napadale Šipovicu. Zbog toga je 3. bataljon 2. proleterske brigade, koji je nastupao pravcem Gvozd - žandarmerijska kasarna Zelengora - Vita bara - Lisina - Oštra glava - Šipovica, po izbijanju na liniju Previja (k. 1384) - Vranjača (tt. 1807), morao da se orijentiše prema tim neprijateljskim delovima, pa je samo Kalinovački udarni bataljon sadejstvovao napadu desne grupe Istočnog sektora na Šipovicu. Kao što je već rečeno, posle pada Šipovice, levo krilo Severnog sektora (Kalinovački udarni bataljon i 3. bataljon 2. proleterske brigade) nastavilo je, u tesnom sadejstvu sa 1. hercegovačko-crnogorskim udarnim bataljonom, nezadrživo nadiranje ka selu Pridvorici, ugrožavajući desni bok neprijateljskih snaga koje su branile ovo selo i omogućujući centralnoj grupi Severnog sektora (Miljevinski bataljon) da pred veče zauzme selo.

Prva (zapadna) grupa Severnog sektora, koju su sačinjavali delovi Zagorskog partizanskog i Obaljskog dobrovoljačkog bataljona i kojom

Poginuli su:

- iz *1. udarnog bataljona:* Đurđevac Blagoje, Ninković Todor, Koska Slavko, Rebić Marko, Radovanović Radosav, Radovanović Branko, Skorup Obrad, Stevović Labud, Fržović Simo, Bratić Božo i Elek Luka;
- iz *Banijsko-vučedolskog bataljona:* Elezović Risto i Lučić Jovan;
- Iz *Pivskog bataljona:* Kandić Radivoje, Vuković Vojin, Jašević Miloš, Nikolić Radule, Tadić Jovan, Tadić Đorđe, Tijanić Rade, Ćalasan Miloš, Lučić Spasoje, Pervan Vlado i Blečić Milovan;
- iz *1. gatačkog bataljona:* Petković Milan, Bejatović Trifko, Slijepčević Blagoje, Supjć Obrad, Mastilović Jole i Bratić Jovan.

su komandovali Mile Elez i Krsto Rudan, nastupala je pravcem Obalj - Klinja - Tomišlja - Dubrava - Krupac - Počelje, sa zadatkom da ovlada Počeljskim stijenama i selom Počeljem, da sadejstvuje Prvoj grupi Južnog sektora u napadu na Mjedenik i stane na odstupnicu boračkih štrajfuna niz dolinu Neretve ka Župi i Bjelimićima. Bili su to teški i složeni zadaci koji su prevazilazili realne mogućnosti ove grupe, pogotovu onaj o sprečavanju povlačenja neprijateljskih snaga iz Gornjeg Borča niz dolinu Neretve. Međutim, ova grupa nije izvršila ni svoj minimalni zadatak: da energičnim napadom na selo Počelje veže za sebe tamošnje neprijateljske delove i na taj način ih spreči da bočnom i leđnom vatrom pomažu odbranu Mjedenika.

Naime, grupa je 16. aprila uveče stigla u selo Dubravu, da bi sutradan izjutra krenula na izvršenje dobijenog zadatka, uputivši prethodno četu Koja Kovača preko Dumoša, sa ciljem da, u sadejstvu sa Miljevinskim bataljonom, ovlada Šusterima (zapadni zaseok Pridvorica), a potom skrene na zapad i napadne Počelje s istočne strane. Glavnina grupe koja je u streljačkom stroju nastupala sa zapadne strane na putu Krupac - Počelje, dočekana je snažnom puščanom i mitraljeskom vatrom sa kose na zapadnoj strani Počelja i zaustavljena je. Ocenivši da se utvrđeni neprijateljski položaji ne mogu zauzeti frontalnim napadom, politički komesar ove grupe Mile Elez pokušao je da se sa delom snaga popne na jugoistočnu ivicu Počeljskih stijena i obuhvati neprijateljsko desno krilo, ali je tom prilikom ranjen i odnet sa položaja. To se negativno odrazilo na dejstvo cele grupe, nije uspela da obuhvati neprijateljevo desno krilo i uhvati neposrednu vezu sa četom Koja Kovača i Miljevinskim bataljonom. Grupa se povukla delom ka selu Dubravi, a delom preko Počeljskih stijena, ostavljajući otvoren pravac koji niz dolinu Neretve vodi ka Ulogu. Uskoro je taj pravac bio ponovo zatvoren, ali su ga jake protivničke snage 17. aprila uveče nasilno otvorile.

Neaktivnost Prve (zapadne) grupe Severnog sektora kojom je posle ranjavanja Mila Eleza komandovao Krsto Rudan, omogućila je neprijateljskim snagama koje su branile Počelje da bočnom i leđnom vatrom sa kote 821 efikasno pomažu odbranu Mjedenika i nanesu osetne gubitke trupama 1. i 2. grupe Južnog sektora. Sama činjenica da iz grupe o kojoj je reč toga dana niko nije poginuo (ranjena su samo dva borca - Mile Elez i Bogdan Crnjak) rečito govori o njenoj neaktivnosti. Četa Koja Kovača i Miljevinski bataljon bili su još neaktivniji. »Oni su«, s ogorčenjem se ističe u izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu od 19. aprila 1942, »umesto da siđu sa greda (reč je o Počeljskim stijenama, prim. S. S) i likvidiraju Počelje, ostali gore i pevali; zapalili su dve štale i to je bilo sve...«. Neosporna je istina da su 1. i 2. grupa Severnog sektora bile neaktivne, ali je neosporno i to da se nije radilo 0 namernoj sabotaži i izdaji i da su zadaci koji su postavljeni pred 1. grupu, naročito onaj prema kome je ova grupa trebalo da spreči izvlačenje ustaških snaga niz dolinu Neretve, bili nerealni. Kada se o tome govori ne treba zaboravljati činjenicu da bi oko 1.500 boračkih ustaša 1 štrajfuna, sa oko 40 automatskih oružja, za kojima su se kretale njihove žene i deca, pregazili ovu grupu u svakoj situaciji, ma šta uradila i ma kako bila vođena, čak i da je bila petostruko brojno jača.

Prema raspoloživim podacima (verovatno je da oni nisu potpuni), trupe Severnog sektora imale su u napadu na Borač 6 mrtvih i 14 ranjenih boraca.[41]

[4)] Poginuli su:

- iz *Fučanskog dobrovoljačkog odreda:* Krnojelac Jovan, Matović Uroš, Pavlović Radoslav, Veljković Milenko i Dostić Rajko:
- iz *Kalinovačkog udarnog bataljona*: Todorović Niko.

Najžešće i najkrvavije borbe vođene su na Južnom sektoru, gde su snage Hercegovačkog NOPO, pod komandom Vlada Šegrta, napale utvrđena boračka sela: Mjedenik, Pode, Lončare, Melečiće i Sodere. Napad je izvršen sa četiri grupe i to:

- *1. grupa* (100 boraca iz bataljona »Nevesinjska puška«, sa 2 puškomitraljeza), pod komandom Vase Kovačevića, pravcem: selo Slivlje - Brnjac (k. 1399) - Vardište (k. 1237) - Mjedenik;
- 2. *grupa* (oku 400 boraca, 7 lakih i 1 teški mitraljez iz bataljona »Šume«, »Luke Vukalovića«, Ljubomirskog, »Vladimira Gaćinovića«, Bilećkog, Stolačkog, »Sitnice« i »Nevesinjska puška«, pod neposrednom komandom Vlada Šegrta, preduzela je napad na sela Mjedenik i Pode sa tri napadne kolone: levom kolonom (oko 100 boraca, sa 2 puškomitraljeza), kojom je komandovao Danilo Šarenac, preko prevoja kod žandarmerijske kasarne na Brnjcu i kote 1091, centralnom (oko 200 boraca, sa 3 laka i 1 teškim mitraljezom), pod komandom Slobodana Šakote, u zahvatu puta Kokorina - Mjedenik i preko kote 1326 i levom kolonom (oko 100 boraca, sa 2 puškomitraljeza), pod komandom Luke Sparavala, preko Pivskih bara i prevoja između Gradine i Lončarskih stijena ka selu Podima, obuhvatno sa istočne strane (posle zauzimanja Poda, ova grupa je imala zadatak da napadne Mjedenik sa istočne strane);
- *3. grupa* (200 boraca, sa 2 laka i 1 teškim mitraljezom), pod komandom Dukice Grahovca, nastupala je opštim pravcem selo Jugovići - prevoj između Gradine i Lončarskih stijena - Povrtak - selo Lončari (obuhvatajući ga sa jugoistočne i zapadne strane);
- *4. grupa* (80 boraca, sa jednim puškomitraljezom), pod komandom Branka Terzića, dejstvovala je pravcem Donja Bodežišta - Vučevo polje - Rogulja (k. 1087) - Soderi, u tesnom sadejstvu sa levim krilom Istočnog sektora.

Kao što je već rečeno desna grupa je, u sadejstvu sa jednom četom Pivskog bataljona, napala i do 17 časova zauzela Laze, Šodere i Melečiće, a potom nastavila nastupanje prema selu Lončarima, ali je njeno nastupanje ubrzo zaustavljeno jakom neprijateljskom vatrom sa Stožine. Komandant grupe ispravno je postupio što posle zauzimanja Melečića nije produžio nastupanje prema Stambelićkom brdu (k. 1218), kao što mu je bilo naređeno, jer bi u tom slučaju došlo do ukrštanja napadnih kolona Južnog i Istočnog sektora.

Treća grupa je, bez većih napora, zbacila neprijateljske prednje delove sa spoljnih položaja u klancima iza Gradine, ali je naišla na snažan otpor njegovih glavnih snaga u Lončarima. To selo je bilo opasano rovovima i bunkerima, iz kojih su puščanom i mitraljeskom vatrom tučeni svi prilazi selu. U prvom neustrašivom jurišu na utvrđene položaje iznad sela ranjen je, u nogu, komandant grupe Dukica Grahovac. Iako je rana bila teška (zahvaćena je kost), Dukica je energično odbio zahtev da bude evakuisan sa ostalim ranjenicima i ceo dan je ostao na položaju. Tek pred mrak prenet je u bolnicu Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu, koja se nalazila u selu Jugovićima. Posle nekoliko dana prenet je u bolnicu u selo Izgori, gde je 2. maja 1942. godine podlegao ranama. Dužnost komandanta 3. grupe preuzeo je njegov zamenik Obren Ivković. Mada blokirani sa svih strana Lončari su se držali sve do mraka. Tek kada je u prvi sumrak izvršen drugi juriš pod neposrednom komandom komandanta Južnog sektora Vlada Šegrta, i kada su neprijateljski položaji obasuti bliskom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama, protivničke snage su napustile selo i, koristeći mrak i pošumljen teren, preko Povrtka se izvukle prema Mjedeniku. Stanovništvo ovoga

sela ranije se povuklo niz Lončarušu prema dolini Neretve, gde se uključilo u dugačke kolone izbeglica koje su se povlačile niz dolinu Neretve, u punu neizvesnost.

Napadne kolone 1. i 2. grupe Južnog sektora, koje su koncentrično nastupale prema Mjedeniku, zauzele su u prvom naletu spoljne položaje južno od Mjedenika i selo Podim, uspostavile neposrednu vezu sa 1. grupom Severnog sektora, a potom se obrušile na Mjedenik sa juga, zapada i istoka, gde su dočekane uraganskom puščanom i mitraljeskom vatrom. Mjedenik je, naime, bio opasan pokrivenim i dobro maskiranim rovovima i mitraljeskim gnezdima, iz kojih su unakrsnom vatrom tučeni svi mrtvi uglovi na prilazima selu. Rovovi i mitraljeska gnezda bili su spojeni saobraćajnicama sa kućama u selu. Iz pomenutog izveštaja Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu od 19. aprila 1942. godine, vidi se da je bilo poznato da je Mjedenik opasan rovovima i mitraljeskim gnezdima, ali se nije znalo koliko ih ima, i da su Mjedenik, Počelje i Podi povezani u jedinstven odbrambeni sistem. Naprotiv, računalo se da će 1. grupa Severnog sektora likvidirati Počelje i time otkloniti eventualnu opasnost sa te strane.

U skladu sa takvom procenom napadne kolone 1. i 2. grupe Južnog sektora koje su bez ozbiljnijih teškoća podišle na jurišno odstojanje, otvorile su tačno u 4,30 časova vatru iz svih oružja i, uz gromko Ura, neustrašivo jurnule napred, ali su ubrzo naletele na vešto maskirana utvrđenja i pravim vatrenim baražom zaustavljene na brisanom prostoru. Desna kolona 2. grupe, koja je u prvom naletu zauzela selo Pode, a potom napala Mjedenik sa istočne strane, potpala je ne samo pod frontalnu vatru iz Mjedenika nego i pod bočnu vatru iz Počelja (tačnije sa kote 821 ispod Počelja), kao i leđnu vatru iz kamenjara južno od puta Mjedenik - Pridvorica, gde su se povukli i utvrdili gotovo svi naoružani ljudi iz sela Poda. I 1. grupa je trpela bočnu vatru iz Počelja odakle su dejstvovala dva teška i jedan laki mitraljez. »Od ove bočne vatre«, kaže se u izveštaju Petra Drapšina i Mira Popare, »poginulo nam je 26 drugova, a ranjeno 38«. Iako je situacija bila veoma teška, preživeli borci, oko kojih su obliveni krvlju ležali njihovi poginuli i ranjeni drugovi, nisu ni pomišljali na povlačenje. Puzeći su hvatali kakve-takve zaklone i očekivali naređenje za novi juriš. Štaviše, neko je u tim teškim trenucima započeo borbenu partizansku pesmu, koju su prihvatili svi preživeli borci, čak i teški ranjenici.

U prvom neustrašivom jurišu na ustaške bunkere u Mjedeniku, pokošena su mitraljeskim rafalima i tri politička komesara četa i jedan komandir: Vule Skoko, ugledni zemljoradnik iz sela Jugovića, politički komesar mesne partizanske čete i jedan od organizatora ustanka u gatačko-nevesinjskoj Površi; Nikola Zirojević, pekarski radnik, politički komesar Dubljevićke partizanske čete; Božo Deretić, zemljoradnik iz sela Orahovca kod Lastve trebinjske, politički komesar 2. čete Kombinovanog bataljona (ovaj bataljon je formiran 12. marta 1942. od izabranih boraca iz bataljona »Šume«, »Luke Vukalovića« i »Ljubomira« radi učešća u napadu na Borač); Luka Sparavalo, iz sela Žulje u Šumi trebinjskoj, podoficir bivše jugoslovenske vojske, komandir 1. čete Kombinovanog bataljona. Ti teški gubici nisu obeshrabrili njihove desetkovane jedinice već, naprotiv, snažno pojačali njihovu rešenost da definitivno unište neprijatelja.

Posle prvog neuspelog juriša oko Mjedenika je vladala zlokobna tišina. Streljački strojevi napadnih kolona nisu mogli ni koraka napred, a nisu hteli nazad. Prikovani za tie borci su strpljivo čekali noć da bi
361 ponovo krenuli u juriš, ali je vreme prolazilo suviše sporo; na svaki nji-

hov pokret ustaše su reagovale kišom kuršuma. Čim se spustio mrak održano je kratko savetovanje rukovodilaca napadnih kolona i grupa, na kome je odlučeno da se 18. aprila u 2 časa izjutra preduzme drugi juriš. Tačno u određeno vreme ponovo se kanjonom Neretve prolomio borbeni poklič partizana - Ura! Zagrmele su ručne bombe i reski mitraljeski rafali. Neprijatelj je, međutim, uzvratio još žešćom vatrom nego prilikom prvog juriša, jer je u međuvremenu u Mjedenik došao veliki broj ustaša, oružnika i štrajfuna, sa Marijanom Banovcem na čelu. Zaustavljene vatrenim baražom, napadne kolone su se ukopale na dostignutoj liniji, gde su ostale punih 15 časova prikovane za tie. U izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu navodi se da drugi juriš nije uspeo zbog neaktivnosti jedne kolone iz 1. grupe i da je prilikom toga juriša poginuo samo jedan borac, dok je 6 ranjeno. Gubici su, međutim, bili znatno teži (o čemu će još biti reći), reklo bi se bez potrebe, jer je već 17. aprila uveče bilo jasno i očevidno da Borču odzvanja dvanaesti čas.

Uprkos tome, na drugom savetovanju rukovodilaca napadnih kolona i grupa Južnog sektora, koje je održano 18. aprila u 8 časova izjutra, jednoglasno je doneta odluka da »Mjedenik mora pasti makar svi glave pogubili«. Ova odluka, kao i ona prethodnog dana, bila je u potpunom skladu sa onim stavom iz zapovesti Vrhovnog štaba, prema kome »ne treba gledati ni levo ni desno nego vršiti svoj zadatak«. Ovim nespretno formulisanim stavom, koga su Operativni štab NOPO za Hercegovinu čvrsto pridržavao, prenebregnuto je načelo ekonomije snaga toliko značajno za partizanski način ratovanja. Rđave posledice, razume se, nisu izostale.

U skladu sa pomenutom odlukom preduzet je 18. aprila u 18,30 časova treći silovit juriš na utvrđeni Mjedenik, koji neprijatelj nije izdržao. Ovoga puta su se bombaši, štićeni puščanom i mitraljeskom vatrom, sasvim približili njegovim rovovima i obasuli ih ručnim bombama. »Zlikovci su bežali iz rovova i bunkera, gde su im ubačene bombe« - kaže se o tome u izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu. Oko 19 časova ućutala su sva ustaška oružja na utvrđenim položajima oko Mjedenika; ustaše su, iskoristivši noć, bezglavo pobegle niz Neretvu, vukući za sobom gotovo celokupno stanovništvo.

Padom Mjedenika završene su teške i krvave dvodnevne borbe za Borač, u kojima su trupe Južnog sektora pretrpele teške gubitke: imale su 53 poginula i znatno više ranjenih boraca i rukovodilaca. Samo na Mjedeniku poginulo je 47 ljudi.[5]

»Borba na Mjedeniku puna je divnih primjera silnog junaštva i svijesti jedinica koje su tamo bile« - ističe se, ne bez razloga, u izveštaju komandanta Severnog sektora Rada Hamovića. Navodimo neke od tih

[5] Poginuli su:
- iz *bataljona »Nevesinjska puška«:* Grahovac Dukica, Skoko Vule, Bratić Spasoje, Drvendžija Rajko, Kovačević Milenko, Kovačević Stevan, Piljević Dušan, Šašoroga Krsto, Drašković Veljko, Hrnjez Blagoje, Jakšić Luka, Stanić Milovan, Ziroiević Petar, Zirojević Nikola, Doder Lazar, Kovačević Tomo, Taušan Novica, Taušan Veljko, Žarković Milan i Drašković Jovan;
- iz *1. gatačkog bataljona:* Miljanić Petar i Doder Milutin;
- iz *bataljona »Šuma« (Trebinjska):* Sparavalo Luka, Andušić Ilija, Bašić Nikola, Greda Savo, Ignjatić Dušan, Kurtović Jovo, Miljković Vlado, Oro Jovo, Pjanić Uroš, Peško Danilo, Vukadinović Jovan, Vujić Košta, Miskin Mirko i Lončar Košta;
- iz *bataljona »Ljubomir«:* Mijanović Mirko i Mijanović Milan;
- iz *Stolačkog bataljona:* Dobranić Mato, Bjelica Pero, Janoš Đorđo, Đurica Lazar i Prodanović Đorđe;
- iz *bataljona »Vladimir Gaćinović«, Bilećkog i Sitničkog:* Đurica Đorđe, Vuković Peko, Vujović Gojko, Vujović Nikola i Vukoje Nedeljko;
iz *bataljona »Luka Vukalović«:* Deretić (Marka) Božo pol. komesar čete, Benderać (Sima) Milovan, komandir voda.

primera onako kako su zabeleženi u sačuvanim dokumentima Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu:

»Komandir jedne šumske čete (reč je o Luki Sparavalu, prim. S. S.), pogođen sa tri metka iz mitraljeza, misleći da će živ pasti neprijatelju u ruke i da ga drugovi neće moći izvući, viknuo je: zakleo sam se narodu da ću se boriti i da neću živ neprijatelju u ruke, pa potegao pušku i ubio se«.

»Politički komesar Jugovićke čete (Vule Skoko, prim. S. S.) upozorio je svog komandanta na težinu položaja kod Mjedenika zbog neprijateljske bočne vatre iz Počelja. Kada mu je odgovoreno da se zadatak mora izvršiti, uzviknuo je: *Napred, ja se smrti ne plašim i pao*« pokošen mitraljeskim rafalom.

Uroš Milidragović oprezno je krenuo napred bliže rovovima, i pao smrtno pogođen: »*Uništite te zlikovce*« - bila je poslednja poruka drugovima.

Ta besprimerna hrabrost i druge okolnosti imali su za posledicu veoma teške i nenadoknadive gubitke, približno kao i u borbama za Kupres početkom avgusta 1942. godine. U izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu, koji je sutradan posle likvidacije Borča upućen Vrhovnom štabu, glavna krivica za te gubitke prebačena je na 1. grupu Severnog sektora. Tamo se, naime, kaže: »Najveće gubitke imali smo zbog toga što su banditi koji su trebali likvidirati Počelje izdali... Oni nisu hteli da izvršavaju parolu Vrhovnog štaba: ne gledati ni levo ni desno nego vršiti svoj zadatak. To su obični saboteri i nemrčipuške, koji hoće da sramote i nipodištavaju ono što je nama najsvetije - Komunističku partiju i naš Vrhovni štab...« U izveštaju se posebno ističe da »*treba odmah pohvatati sve rukovodioce 1. i 2. grupe Severnog sektora i sve ih postreljati zbog izdaje*« (podvukao S. S.).

Mada je lako naknadno mudrovati, moramo reći da se može razumeti, pa donekle i opravdati prvi neoprezan juriš na ušančenog neprijatelja u Mjedeniku, u kome je izbačeno iz stroja oko 65 ljudi, ali se odluke o drugom i trećem jurišu, koje su donete u trenutku kada je svakome bilo jasno i očevidno da je Borač praktično već likvidiran i koje su plaćene sa preko 50 ljudi izbačenih iz stroja (od toga 20 mrtvih), ne mogu ni razumeti ni opravdati. Čim se saznalo da neprijatelj beži niz Neretvu i da su sva boračka uporišta izuzev Mjedenika likvidirana, trebalo je, čini nam se, umesto iracionalnih odluka da »Mjedenik mora pasti makar svi glave pogubili«, izvršiti hitne pripreme za paralelno gonjenje neprijatelja obema obalama Neretve, sačekati da njegove snage same izađu iz svojih utvrđenja oko Mjedenika, pa ih onda napadati u bokove i leđa. Na taj način bi se, nema sumnje, uštedilo mnogo vlastite krvi i neprijatelju naneli neuporedivo teži gubici.

Kada se pažljivo i nepristrasno analiziraju sve okolnosti, neodoljivo se nameće zaključak da neaktivnost 1. i 2. grupe Severnog sektora nije glavni uzrok teških gubitaka na Mjedeniku, kako se to tvrdi u citiranom izveštaju Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu (balistički stručnjaci bi vrlo lako utvrdili da od bočne vatre iz Počelja nisu mogli izginuti toliki ljudi), već pre svega ozbiljne greške i krupni promašaji toga štaba. Kako se, na primer, može zahtevati od 1. grupe Severnog sektora od stotinak ili nešto više ljudi da prepreči put masi od oko 1.500 boračkih štrajfuna, naoružanih sa preko 40 automatskih oružja. Zašto se, uprkos gorkom iskustvu iz prvog, naređuje drugi i treći juriš na neprijatelja koji se užurbano priprema za bekstvo? Pokušavajući da vlastite greške u rukovođenju napadom prebaci na drugoga, Operativni štab NOPO za Hercegovinu išao je toliko daleko da, bez svestrane analize svih eleme-

nata taktičke situacije i realnih mogućnosti 1. i 2. grupe Severnog sektora, je predlagao streljanje svih rukovodilaca tih grupa, što je na žalost i učinjeno.

U svim dosadašnjim radovima na ovu temu, pa čak i u Vojnoj enciklopediji, navodi se da su partizanske jedinice u dvodnevnim borbama na Borču imale 45 mrtvih i 89 ranjenih boraca i rukovodioca. Ti gubici su, međutim, dvostruko veći. U prethodnom izlaganju naveli smo imena 89 poginulih boraca, uz napomenu da to verovatno nije konačna cifra žrtava koje su pale u borbama na Borču. Ako se uzme u obzir činjenica da obično na jednog poginulog dolaze dva ranjena i da je, navodno, zbog sabotaže, pljačke i drugih prestupa streljan još 21 učesnik u napadu na Borač, dobija se poražavajuća cifra od 110 mrtvih, koja sama za sebe, neposredno i uverljivo potvrđuje našu prethodnu ocenu u krupnim greškama i promašajima Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu u rukovođenju napadom. Posebno valja istaći da streljanje preko 20 ljudi posle tako teških gubitaka nije ostalo bez teških posledica. Tako, na primer, nekoliko dana posle streljanja petorice boraca Obaljskog bataljona u selu Mjedeniku,[6] navodno, rađi pljačke (govorilo se da su ti ljudi pronašli i poterali svoje volove koje su u januaru oterale boračke ustaše). Obaljski bataljon se potpuno raspao, njegov komandant Krsto Rudan, koji je takođe bio poveden na streljanje ali je uspeo da pobegne, preko noći je postao komandant četničkog bataljona. Povodom streljanja pomenutih boraca Obaljskog bataljona, Josip Broz Tito je intervenisao pismom Arsu Jovanoviću, koje glasi:

»Druže Arso, javi Radi da ne preteruje u streljanju.... Streljati se mogu samo oni kojima se dokaže petokolonaški rad. Pljačkanje u Borču ne treba odviše kruto postavljati. Treba vidjeti da li se pljačkalo iz magacina (naših) ili za vrijeme borbe. Ako je za vrijeme borbe, onda je to trebalo i očekivati, jer se nije neka stroga naredba izdala protiv toga. Obrati pažnju Radi na sve te stvari. Tito«.

Pre nego što je napisao ovo pismo, Tito je verovatno bio obavešten da su 18. aprila streljani jedan kurir i jedan odbornik, a četiri dana docnije 13 »petokolonaša« iz Miljevinskog bataljona, među kojima i Komandiri 1. i 2. čete ovog bataljona.

Obavešten o velikoj hrabrosti i požrtvovanju koje su ispoljili hercegovački bataljoni prilikom napada na Borač, Vrhovni štab je 25. aprila čestitao Operativnom štabu NOPO za Hercegovinu na velikom uspehu, a ujedno zatražio da mu se dostave pojedinačna imena starešina i jedinica koje treba pohvaliti i istaći. Na taj zahtev, Petar Drapšin i Miro Popara odgovorili su 29. aprila opširnim izveštajem, u kome se ističe:

»Imena poginulih boraca koje treba proglasiti herojima poslaćemo u najkraćem roku. Ni jednu jedinicu koje su učestvovale ne možemo izdvojiti, bar u ovoj akciji. Radi dosadašnje velike uloge koju je odigrao, radi junačkog držanja u ovoj akciji, treba istaći naš Prvi udarni bataljon. Imena jedinica koje su učestvovale su sledeća: bataljoni »Vladimir Gaćinović«, Stolački, »Sitnica«, »Šuma«, »Luka Vukalović«, »Ljubomir« i Bilećki. Ističemo za pohvalu drugove: komandanta Južnog sektora Vlada Šegrta, komandanta Istočnog sektora Petra Komnenića i komandanta Treće grupe Južnog sektora Dukicu Grahovca. Predlažemo za titulu heroja poginulog druga političkog komesara Jugovićke čete Vula Skoka. Ispred Operativnog štaba akciju su pripremili (članovi) Operativnog štaba i njome rukovodili Petar Ilić, komandant i Miro Popara, politički komesar«.

U borbama na Borču i neprijatelj je pretrpeo teške gubitke. U izveštaju 6. oružničke pukovnije kaže se da ti gubici iznose »u poginulima 7 oružnika i 300 milicionera«. Navodeći neke pojedinosti o borbama na Borču, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, u svom izveštaju od 29.

[6] U Mjedeniku su 19. aprila streljani: Danilo i Jovan Jeremić, Rajko Domazet, Danilo Vuković i Aleksa Cerovina.

aprila, konstatuje: »Naši gubici cene se na 7 poginulih i nestalih oružnika, a od pučanstva izginulo je, nestalo ili zarobljeno oko 400 osoba, a ranjeno oko 60«. Ovde valja reći da je u ćelom Borču ostalo ukupno oko 80 lica (uglavnom staraca, žena i dece) i da su sva ta lica, zajedno sa dve familije Juga iz sela Jugovića proterana u Gacko; odrasli muškarci Juzi iz Jugovića odranije su se nalazili u Borču, gde su delili sudbinu boračkih štrajfuna.

Uprkos brojnim upozorenjima i za vreme napada na Borač pojavili su se revanšistički ekscesi protiv nedužnog boračkog stanovništva, koji su najstrože kažnjavani. Primera radi navodimo da je Jovan Jelić, borac 1. hercegovačko-crnogorskog udarnog bataljona, streljan zato što je kao komandir straže koja je u selu Mjedeniku čuvala skupljenu boračku nejač, dozvolio Milisavi Adžić (pred napad na Borač došla u 1. udarni bataljon), čiju su porodicu poklale ustaše u selu Pridvorici, da iz osvete ubije jedno dete, koje je jedva imalo godinu i po dana. Najveći broj nastradalog stanovništva izginuo je za vreme borbi oko pojedinih sela, ali je bilo i namernog ubijanja, pa čak i klanja. Evo šta je o tome zabeležio Tanasije Mladenović, politički komesar 3. bataljona 2. proleterske brigade, u svom članku *Napad na Borač.*

»U toku ove borbe video sam mnoge scene, ali nikada neću zaboraviti jednu od njih koja mi se duboko urezala u pamćenje... Na samom ulasku u selo (Šipovicu, prim. S. S.) pao mi je pogled, prolazeći na čelu bataljona, na jeziv prizor. Na sred puta ležala su dva leša. Jedan je bio dug, koščat i brkat seljak, Musliman, a drugi mladić od otprilike 17 godina. Obojica su bili zaklani nožem ili nekim drugim oštrim sečivom. Grkljani su im bili sasvim prerezani s jakim otvorima na kojima je bilo još samo tragova krvi koja je bila skoro sasvim istekla... Ceo bataljon je ovim surovim skrnavljenjem bio više nego zgrožen«.

Kada su isterani iz svojih utvrđenih sela, borački štrajfuni su nagnali u panično bekstvo. »U tom bezglavom bežanju«, ističe komandant Severnog sektora Rade Hamović, »ustaše su ostavljale za sobom sve, čak i djecu. Jednu malu curicu staru oko godinu dana našli smo u jednom džbunu, svu omotanu, kao u gnezdu. Uzeli smo je i predali na čuvanje jednoj muslimanki iz sela Trnova davši joj uz nju i jednu kravu. Ta jednogodišnja djevojčica danas je živa, velika cura. Ime joj je Šamija, narod je zove i Partizanka« (citirano po izjavi koju je R. Hamović dao D. Joksimoviću 1958).

Na ostavljenu decu nalazili su i drugi borci i rukovodioci jedinica koje su učestvovale u akciji na Borač, skupljali ih i upućivali u sabirališta. Slavo Stijačić je rekao da je, u jednom pripećku kod sela Šipovice, svojim očima gledao da dete sisa mrtvu majku. O užasnim prizorima koji su se tih aprilskih dana ratne 1942. godine mogli videti u Borču, rečito govori i izveštaj glavnog intendanta Vrhovnog štaba Pera Popivode, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Stanje u samom Borču više je nego strašno: na svakom koraku sreta se leš bilo od stoke ili ljudi. Zakopavanje, ukoliko ga je bilo, samo je zagrnuto, tako da se vide glave ili noge. Naši vojnici su se skoro svi poboleli i ne mogu da jedu...«.

Bila je to neminovna posledica tragične stranputice na koju su ustaške pristalice gurnule naivne i nepismene boračke gorštake.

Znajući da će padom Borča izgubiti sigurno zaleđe i moćan oslonac svoje vlasti u istočnoj Hercegovini, okupatorske i kvislinške snage iz okolnih garnizona učinile su sve što je bilo u njihovoj moći da ga spasu. Dok se vodila borba na Mjedeniku, iz Gacka je, 18. aprila, krenuo Ćamil Krvavac sa 200 štrajfuna u pomoć Borču, ali su ga kod Duge rudine sačekali delovi 1. gatačkog bataljona i naterali u bekstvo. »Nisam mogao napred bez bacača ili topa, a naročito stoga što mi nije bilo osigurano zaleđe«, pravdao je u svom izveštaju Krvavac taj neuspeh. Još gore

su prošli Italijani i četnici koji su, u periodu od 15. do 17. aprila, preduzeli napad u pravcu Kifinog Sela, Bratača i Odžaka, pored ostalog i da bi omeli pripreme za napad na Borač. Posle oštrih borbi na Ovčem brodu, Gvozdenom mostu i kod sela Biograda, sa delovima teritorijalnih bataljona »Nevesinjska puška« i »Bišina«, bili su prisiljeni da se povuku u Nevesinje, uz teške gubitke. Prema izveštaju 6. oružničke pukovnije, Italijani su u ovim borbama imali 23 poginula i znatno više ranjenih vojnika i starešina. Kada su ove borbe bile u najvećem jeku, komandanti pomenutih partizanskih bataljona Dušan Brstina i Vlado Ivaniš, uputili su Operativnom štabu NOPO za Hercegovinu, koji se nalazio na položaju prema Borču, sledeću poruku: »Samo preko nas mrtvih omešće vašu akciju«.

VOJNO-POLITIČKI ZNAČAJ LIKVIDACIJE BORČA

Povodom likvidacije Borča, Operativni štab NOPO za Hercegovinu izdao je poseban bilten pod naslovom »Jedna sjajna akcija, jedna velika pobjeda, jedan veliki korak slobode«, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Velika pobjeda koju je ovih dana izvojevala naša junačka partizanska vojska čišćenjem Borča, spada među najsjajnije pobjede, među vojnički i politički najvažnije (uspjehe) koje je partizanska vojska izvojevala u Jugoslaviji. Značaj te borbe i pobjede je ogroman. To je akcija koja znači veliki politički i vojnički prelom u čitavom jednom kraju, u čitavim pokrajinama. Slamanjem Borča slomljeno je jedno jako i čvrsto neprijateljsko gnijezdo, koje je bilo... svakodnevna opasnost za našu slobodnu teritoriju u jednom djelu Bosne i istočnoj Hercegovini. Likvidiranjem Borča očišćeno je jedno opasno uporište, koje je vezivalo ogromne partizanske snage za sebe i kočilo ih u njihovim akcijama.... Poneseni poletom pravde i slobode, naši junački partizani pokazali su da će se sa još većim požrtvovanjem boriti i žrtvovati za velike ciljeve slobode i bratstva svih porobljenih naroda Jugoslavije... Naša partizanska vojska u Hercegovini postaje divan naslednik i nosilac svijetlih tradicija hercegovačkih pobunjenih kmetova, junaka iz ustanaka 1875. i 1882. Naša borba i naša junačka vojska je nasljednik svega onog poštenog i slobodarskog zašto su se borili naši junački preci pod vodstvom Stojana Kovačevića, Gligora Milićevića, Ivana Musića i Saliha Forte...«.

Likvidacija ustaškog uporišta Borač imala je izuzetan vojno-politički značaj za predstojeće borbe koje su se vodile u neposrednoj blizini Borča tokom treće, četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Tom likvidacijom srušena je jedna, tako reći, nepremostiva prepreka čvršćeg povezivanja partizanskih snaga Bosne, Hercegovine i Crne Gore, očišćen znatan deo zaleđa buduće maršrute proleterskih i udarnih brigada u zapadnu Bosnu, stvoren širok prostor za manevrisanje snaga NOP i DVJ i oslobođen znatan deo tih snaga za dejstva na drugim poprištima. Pored toga, likvidacijom Borča zadan je poražavajući udarac četničkoj propagandi, koju su pothranjivali pogramaški pohodi boračkih štrajfuna na okolna srpska sela. O značaju likvidacije Borča kaže se, u pismu Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu Glavnom štabu za Crnu Goru od 20. aprila 1942, pored ostalog, i ovo:

»Likvidirana je jedna opasna snaga koja nam je vezivala velike snage. Likvidiran je opasan jezik između Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Stvoreni su glavni preduslovi za dalje gonjenje ustaša, za prodor na zapad. Ovo znači ogromno slabljenje okupatora, četnika, jednom rečju čitave reakcije. Ovo je udarac i demoralizacija za svu reakciju. Strašan udarac za četnike u srpskim masama. Ogroman porast popularnosti partizana«.

U pismu člana Glavnog štaba NOPOJ Ivana Milutinovića od 24. aprila Operativnom štabu NOPO za Hercegovinu, o značaju likvidacije Borča, pored ostalog, se kaže:

»Važnost Borča za vas u Hercegovini i za nas u Crnoj Gori jeste velika. Vaši uspjesi i herojsko držanje partizana prilikom napada na Borač jesu pohvalni. Zaista, drugovi, vi ste pokazali da nema nijedne tvrđave koju partizani ne mogu zauzeti... Osvajanje Borča

u današnjoj situaciji kada se vodi žestoka borba između plaćenika i slugu okupatora, s jedne strane, i priprema ofanziva Italijana, ustaša i četnika protiv partizana u Bosni, s druge strane - ima veliki značaj«.

Dva dana ranije, Vrhovni komandant NOP i DVJ Josip Broz Tito je, u svom naređenju Štabu Durmitorskog NOPO, posebno istakao:

»Borač je pao. Ustaše su dale ogorčen otpor, ali je to bila ozbiljno pripremljena akcija. Drugovi iz Hercegovine nalaze se na visini svog poziva. Oni su za kratko vrijeme postigli i prevazišli svoje drugove iz Crne Gore, čijom su pomoći i otpočeli akciju. No, oni su se toliko uzdigli da su sve četničke bande azbili, nabili ih kod okupatora i naneli im ogromne gubitke«.

Povodom likvidacije ustaškog uporišta Borač, Vrhovni štab NOP i DVJ izdao je 20. aprila poseban proglas narodu Bosne i Hercegovine, u kome se ističe:

»Borač je bio glavno ustaško uporište koje je ugrožavalo vezu između oslobođenih krajeva Hercegovine, Bosne i Crne Gore i olakšavalo položaj opsednutim okupatorskim garnizonima u Gacku i Kalinoviku. Već mjesecima to je bilo pribježište svih onih ustaških zločinaca koji su morali da bježe iz okolnih krajeva pred pobjedonosnim razvojem narodnog ustanka. Iz Borča, tog uporišta uklještenog među planinama i dobro utvrđenog, ustaše su, pomoću italijanske municije i oružja, vršili sve drskije ispade, pljačkali i palili hercegovačka, bosanska i pogranična crnogorska sela, klali nevino stanovništvo. Javno su se hvalili da im niko danas ništa ne može, da njih ni ranije nisu savladali ni Crnogorci i Austrijanci, i drsko su odbijali pozive partizana da se predaju i da će im životi biti očuvani. Interes i životi naroda okolnih krajeva, kao i opšti interes oslobodilačke borbe, zahtijevali su da se ovo ustaško gnijezdo likvidira. Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije dao je svojim snagama naredbu za uništenje Borča, pošto nisu uspeli svi napori da se privole na predaju.

Dijelovi hercegovačkih i kalinovačkih partizanskih snaga, Fočanski dobrovoljački odred, crnogorski župopivski partizani, zajedno sa teškim oruđima i jednim udarnim bataljonom 2. proleterske brigade, sproveli su ovu odluku u djelo. U silovitom obuhvatnom napadu naših junaka, u strahovitom vatrenom obruču i ognju našeg oružja, slomljena su sva neprijateljska uporišta. Na bojištu je ostao ogroman broj poginulih ustaša, među njima i sve njihove vođe, i veliki plijen, a ustaško uporište Borač potpuno je uništeno...

Braćo Muslimani Bosne i Hercegovine!

Uništenje ustaškog gnijezda Borač jeste i korak ka vašem oslobođenju. Vi znate da je na zastavama Narodnooslobodilačke vojske ispisana lozinka bratstva naroda, vi znate da su vas partizani branili od četničkog zuluma i pljačke. Ne dozvolite da vas vaši izrodi i izdajnici, koji su u redovima ustaša, i dalje sramote i zavađaju sa vašom braćom Srbima! Okrenite im leđa, odlučno i muški, i borite se zajedno sa partizanima za našu zajedničku slobodu i budućnosti!...«

U jednom naređenju Vrhovnog komandanta NOP i DVJ Štabu Durmitorskog NOPO od 22. aprila, kaže se da je »plijen iz Borča dosta obilat«. Šest dana kasnije Glavni intedant Vrhovnog štaba izvestio je Vrhovnog komandanta da je u Borču zaplenjeno »6 vagona žita, 6 - 7 hiljada (grla) sitne stoke, 1.500 goveđi, 200 plugova i više raznog materijala«. u izveštaju se dalje navodi da je »dobar deo žita (oko 4 vagona) izgorio, zato što su kuće u Borču većinom pokrivene slamom, te se užižale jedna od druge ne stigavši da se iz susjednih kuća iznese žito. Isto tako izgorio je manji dio stoke, a nešto je uginulo, bilo bez hrane, bilo da je poklano od vukova; nešto je prilikom pregona preko Neretve i Sutjeske odnijela voda...«.

Navedene ocene partizanskih štabova o značaju likvidacije Borča, potvrđuju i ustaško-domobranski izveštaji iz tog vremena. »Borački slučaj bolno se je dojmio milicije u Gacku i stegnuta srca radi se dalje na čuvanju gatačkog kotara« - kaže se u izveštaju komandanta štrajfuna u Gackom, Čamila Krvavca. U izveštaju velike župe Dubrave Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, navodi se: »Borač je bio čvrst bedem na kome su propadale i na kome su se zadržavale velike snage komunista. Padom Borča, Gacko, Bileća i Stolac nalaze se pred otvorenom opasnošću. Zapovjedništvo oružničkog voda u Konjicu ističe da se »pad Bor-

ča nemilo dojmio pučanstva sela Bjelimića... i da sada ni na šta drugo ne misle nego na bijeg iz ovog sela..., te mi izgleda da se oni (reč je o muslimanskoj miliciji, prim. S. S.) više ne misle boriti, ukoliko bi partizani ponovo pokušali udariti na Bjelimiće«.

Takav napad je prema planu Vrhovnog štaba bio predviđen. Naime, prema tom planu, posle likvidacije Borča trebalo je preduzeti energično gonjenje ustaša niz dolinu Neretve, izbiti na prugu Sarajevo - Mostar i spojiti oslobođenu teritoriju istočne Bosne i Hercegovine sa slobodnom teritorijom Operativnog štaba za Bosansku Krajinu. Ova zamisao Vrhovnog štaba nije realizovana. Sutradan posle zauzimanja Borča, u selu Lončarima održano je savetovanje na kome su prisustvovali: Petar Drapšin, Miro Popara, Rade Hamović, Petar Komnenić, Vlado Šegrt i Janko Tadić. Na tom savetovanju Rade Hamović je izneo zamisao Vrhovnog štaba u pogledu daljih dejstava radi razvijanja postignutog uspeha. Međutim, Petar Drapšin i Miro Popara nisu se složili sa tim. To se vidi iz izveštaja Rada Hamovića Vrhovnom štabu od 20. aprila 1942, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Oni nisu nikako pristali da gone razbijene ustaše do Konjica, dokle bi nas oni nosili na svojim leđima, već su odlučili da udare za ovih 8-10 dana na Kulu Fazlagića, pa onda na Konjic. Ja sam im predočio značaj pada Bjelimića i Rakitnice, objasnio sam da nam se tada otklanja opasan bok Trnovu, oslobađa nam se 4 do 5 stotina pušaka za prugu ka Konjicu i omogućava se prodor u Sarajevsko polje većeg stila usled oslobađana leđa, zatim dobit veće (količine) oružja i municije, izbijanje ka Prozoru i Drvarskom od redu i time vezivanje dvije veće oslobođene teritorije itd. Drugovi se nisu složili. Momenat kada smo paniku zbog pada Borča mogli iskoristiti za lako zauzimanje terena do Konjica već smo propustili i ja smatram da je to velika greška...«.

Pošto se Operativni štab NOPO za Hercegovinu nije složio sa predlogom Rada Hamovića, odnosno sa pomenutom zamisli Vrhovnog štaba, na savetovanju u Lončarima je odlučeno da samo snage Kalinovačkog NOPO preduzmu nastupanje niz dolinu Neretve radi likvidacije preostalih neprijateljskih uporišta i spajanja sa Konjičkim bataljonom, a da se trupe Operativnog štaba Hercegovačkog NOPO orijentišu prema Kuli Fazlagića. U duhu te odluke, delovi Kalinovačkog udarnog, Miljevinskog, Obaljskog, Zagorskog, Fočanskog i Šumadijskog bataljona 1. proleterske brigade napali su i, bez većih napora, zauzeli sela Jezero, Toliše, Vokaču, Bojičića Mahalu, Rizoviće, Sela, Susječno i Vilište, gde su uspostavili neposrednu vezu sa četama Konjičkog bataljona koje su im nastupale u susret.

Tako je potpuno opustela prostrana teritorija u izvornom delu Neretve, čija dužina u vazdušnoj liniji iznosi oko 40 kilometara. Pedesetak srpskih i muslimanskih sela pretvoreno je u pustoš i zgarišta. Srpsko stanovništvo je još u januaru delom poklano, a delom prisiljeno da napusti svoja ognjišta i bez ičega beži u okolna područja. Sada je i muslimansko stanovništvo Borča napustilo svoj zavičaj i bežalo od vojske koja je činila sve što je bilo u njenoj moći da ga zaštiti od četničkog noža. Bio je to tragičan put izbegličtva na kome je narod plaćao cehove zločina koje su počinili izdajnici iz njegovih redova.

Posle napuštanja svojih domova u Gornjem Borču i paničnog bekstva preko sela Jezera i planine Crvnja u gornje Nevesinjsko polje, boračke izbeglice su upućene u Mostar, a odatle u Opuzen, gde su ostale oko 40 dana u izbegličkom logoru. Posle toga su transportovane u Alipašin Most i tamo boravile izvesno vreme u užasno teškim higijenskim i uopšte životnim uslovima. Na kraju su kolonizirane u širi rejon Bosanske Dubice, gde su ostale do završetka rata. Gotovo svi za vojsku sposobni muškarci mobilisani su u razne ustaške bojne i zdrugove, uključujući i poglavnikovu telesnu bojnu, kao i u nemačke legio-

narske i SS divizije, pre svega u zloglasnu 13. SS »handžar« diviziju. Mnogi od njih se više nikada nisu vratili u svoj zavičaj, već su, služeći vjerno mračnim ciljevima fašističkih okupatora, rasejali svoje kosti po celoj Jugoslaviji, pa i van njenih granica. Jedan broj mlađih ljudi je, uviđajući tragičnu zabludu onih koji su se, svesno ili nesvesno, upregli u kolo regresa i službu zla, stupilo u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Nekoliko njih je dalo i svoje živote za novu Jugoslaviju.

Izbeglo stanovništvo se 1946. godine vratilo na svoja zgarišta i, uz pomoć narodne vlasti i svojih srpskih komšija, podiglo porušene domove. Tako su se Srbi i Muslimani Borča i okoline ponovo našli jedni pored drugih, tamo gde su vekovima njihovi preci živeli zajedno, đa mirno i trezveno razmišljaju o tragičnim ratnim stranputicama koje su vodile u bezumni bratoubilački iskop. Mutno ratno vreme je protutnjalo kao oluja, ostavljajući duboke i bolne ožiljke, od kojih je, nema sumnje, najdublji i najbolniji onaj koji je nastao od posrnuća i izdaje sopstvene zemlje i njenih naroda. On je neizbrisivo utkan u sećanje pokoljenja i kao krvavo plaćeno iskustvo i kao opomena.

DUŠAN KARIĆ

KRALJEVAC Kl PROLETERI U HERCEGOVINI

Treća neprijateljska ofanziva doživela je neuspeh. Nemci i ustaše sa severa, a Italijani i četnici sa juga zavladali su našom slobodnom teritorijom, Fočom, Goraždem i Čajničem, koju smo od januara držali, ali nisu uspeli da nas unište. Izvukli smo se i jedan deo naših snaga, sa Titom, krenuo je za Crnu Goru, a mi, sa Crnim, otišli smo za Hercegovinu. Izašli smo na plato Vučeva, gde smo se ceo dan odmarali i noćili.

19. 05. 1942: Jutros smo se spustili u selo Mratinje, Brigada tri bataljona, 2, 4 i 6, sa Kočom i Fićom je tu, pa je izvršena smotra i njih dvojica su nam govorila o situaciji u vezi sa ustankom u ovim krajevima i našem zadatku u njima.

Pohvalili su dejstva brigade u ovoj neprijateljskoj ofanzivi, a šire su se zadržali na našim zadacima u Hercegovini i Crnoj Gori, gde je nastupila oseka u razvoju našeg pokreta. Naši drugovi su ovde počinili »leve greške«, koje ćemo sada morati ispravljati. Te greške su u sužavanju okvira narodnooslobodilačke borbe, kao da je ona stvar samo komunista, a ne čitavog naroda, nedovoljnom raskrinkavanju petokolonaša i četnika koji su često ispadali mučenici u očima naroda, požurili su sa »klasnom stranom« ustanka, proglašavanjem kulacima iole imućnijeg seljaka, kolektivizacijom i streljanjem potencijalnih neprijatelja, zatim sektaškim odnosom prema Muslimanima, itd. Brzo izrastanje ustanka u ovim krajevima Partija nije dovoljno spremno dočekala, a neki rukovodioci su grešili tvrdeći da će se rat završiti za nekoliko meseci. Iz toga proističu pogrešni postupci. Zato su sada, kada je okupator poveo ovu ofanzivu, četnički redovi brzo narasli, naš ustanak, zapao u krizu i mnoge naše jedinice se raspale, a neke čak i prešle na stranu četnika. Izgleda da je i zaključak sa savetovanja CK sa Pokrajinskim komitetom za BIH u Ivančićima (7. i 8. januara) o oštrijem obračunavanju sa čet-

nicima danas u ovim krajevima loše protumačen i primenjivan na sve one koji nisu sa nama. Na ovom savetovanju je, u ime Hercegovine, učestvovao Miro Popara, partijski rukovodilac Hercegovine, i taj je stav zaoštren posle njegovog povratka sa savetovanja. Mi sada treba da se uputimo tamo i »izvadimo kestenje iz vatre«, spašavamo što se da spasiti.

Objašnjavajući naše dejstvo u Hercegovini Fića je napomenuo da nas očekuju naporni, dugotrajni marševi i danonoćne borbe. Moraćemo da prokrstarimo ogromna prostranstva po oštrom hercegovačkom kršu bez odmora i zaostajanja. Predložio je da se bolesni ili iscrpljeni jave i odustanu od puta, da bi mogao biti upućen u druge jedinice koje neće toliko hodati. Nijedan borac se nije javio. Svi naši komandiri i komesari iz meštanskih jedinica, Vučko, Lule, Dozet i ostali vratili su se u bataljon, a te jedinice su raspuštene, s tim, ko je želeo mogao je da se uključi u naše jedinice.

Po završetku smotre kada je dobijeno naređenje za pokret komandant brigade Koča, veselo je zapucao iz mašinke po krošnjama jela kraj rečice i mi krenusmo.

Naše čete su popunjavane novomobilsanim borcima iz okoline Foče i Goražda. Išli smo stranom brda koje se spušta na reku Pivu. Kod sela Sedlari okrenuli smo desno, na zapad, vrletnom stranom rečice Vrbniče koja je ispod nas na nekoliko stotina metara. Sa nama je išao pop iz ovih sela. On nam je vodič. Zanoćili smo u selu Stabna. Ovo su vrlo siromašni brdski krajevi i nismo smeli ništa tražiti za hranu.

Za nepunu godinu dana naš Vrhovni štab i »Stari«, kao i štab brigade, stekli su veliko iskustvo u rukovođenju vojskom i svuda gde smo prošli »zapalili smo plamen ustanka«, otimali smo gradove, sela i teritoriju od okupatora i njegovih pomagača, mnogi novi borci su nam se priključili, a pri našem pokretu dalje na tim terenima ostajale su novoformirane jedinice meštana predvođene komunistima. Stvorene su i jačane partijske organizacije na terenima, koje su posle našeg odlaska preuzele u svoje ruke borbu protiv okupatora. Neprijatelju nigde nismo omogućili da nam uništi živu silu, izbegli smo zaokruženja od strane velikih neprijateljskih snaga i one su mnogo puta udarile u prazno. To se desilo u istočnoj Bosni na Glasincu i sada u ovoj ofanzivi na Foču, kada su zajednički pokušali da nas unište Nemci i ustaše, s jedne, i Italijani i četnici, s druge strane.

24. 05. 1942: Za četiri dana smo laganim pokretom, iz Stabana prešli u Čemerno, a danas se kraškim kamenjarima spustili na cestu Gacko - Nevesinje. Noćimo u selu Gradina. Prešli smo cestu i zanoćili u gornjim kućama sela. Iako je ovo selo nešto imućnije od seljaka se ništa ne smije tražiti. Kasno uveče kuvari nam donesoše za večeru posnu čorbu od krompira. Budnost i straže su pojačane, jer Italijani svakog časa mogu naići kamionima iz pravca Gacka. Svet je zaplašen te se kloni i samog razgovora s nama. Vidi se da smo im neželjeni gosti. Šilja, koji je išao kao kurir do štaba bataljona, ispričao nam je kako je komesar Miro, koji je držao glavnu reč o ponašanju prema narodu, pokrio pečenu kokošku da je Šilja ne bi vidio kad je ušao kod njih. I onako ga mnogo ne volimo: svaka druga reč mu je: strijeljaćemo, strijeljao bih. Uvek puno morališe, ne smije se ovo, ne smije se ono. A on peškirom kokošku...

25. 05. 1942: Penjemo se uz krševita brda. »Ovo je Hercegovina« - kaže Mida. Sunce pripeklo, jara titra u vazduhu. Dobili smo zadatak da sustignemo jednu manju kolonu Italijana i četnika koji se grebenom iznad nas kreću u pravcu sela Šipačno. Sa desetinom sam otišao u prethodnicu, dok se bataljon razvije za borbu. Kada smo se primakli, nekoliko pušaka je opalilo na nas sa grebena. Desetina se kretala oprezno

kamenitim putem koji krivuda kamenjarom i grmljem. Počeli smo i mi da pucamo na prilike na grebenu, usporavajući kretanje, skakućući unapred iz zaklona u zaklon. U tom momentu došao je partijski rukovodilac brigade, »Plavi«, sa nemačkom mašinkom u ruci. Požurivao nas je da brže izbijemo gore i sam je krenuo prvi. Onako visok, ne zaklanja se dovoljno, a i ne puca, jer njegova mašinka na većoj razdaljini ne može ništa. Ili je vrlo hrabar, ili, kao »štablija« nema dovoljno iskustva u ovakvim situacijama, pa samouvereno hrli napred. Viknuh desetini da se brže krećemo napred te, pucajući ka vrhu, izbismo gore na greben u streljačkom stroju. Četnici, zaštitnica, bili su pobegli. Oznojeni smo a na vrhu kamenjara obraslog šipražjem vetar nas je malo razhladio.

Sa vrha grebena, gde smo stali da se odmorimo, isti pogled: kamenjar i šipražje. Tu i tamo u daljini vidimo po kojeg četnika kako brzo izmiče. Daleko se vide neke kuće, na početku veće vrtače, iza kojih je omanje polje.

Oprezno nastupajući stigli smo u selo Šipačno. S nama je išla grupa od nekoliko hercegovačkih partizana. Najstariji od njih je Vlado Šegrt. Selo je četnički raspoloženo, te ga pretresamo. Uhvaćen je i priveden jedan stariji čovek, četnički organizator i uhapšena je žena nekog četničkog komandira, koja je napala sekirom jednog našeg borca pri pretresu. Predveče je održan zbor, na kome su ovo dvoje osuđeni na smrt i strijeljani. Kuća ovog organizatora je zapaljena. Pored Plavog na zboru je govorio i Šegrt. Sve u pretećem tonu: »Šta vi mislite, ljudi, gde ste krenuli sa Italijanima...«. Seljaci stoje pognutih glava, ništa ne govore, samo ispod oka po katkad pogledaju govornike. Plavoga su nekako i slušali, ali Šegrta slabo. Pogledaju se među sobom, namignu i mrmljaju. Čujem kako mu jedna žena dobaci: »A šta ste vi radili?«

26. 05. 1942: Drugi i Šesti bataljon su levo od nas u pravcu Gacka i Fazlagića kule, a mi u pravcu Nevesinja. Treba da očistimo teren od četnika. Štab i Hercegovci ostaju u Šipačnom. Naše čete treba široko da zahvate teren u pravcu pojedinih sela. Mi smo na levom krilu bataljona. Po podne ulazimo u selo Slato, ispod koga je oveće plodno polje, svo već zeleno. Nema četnika u njemu, povukli su se u pravcu Nevesinja. Ovde ostajemo da noćimo.

Drugog dana boravka smo pre podne pretresli kuće rasute po kamenjarima zapadno od sela do prvih vrhova bregova, a popodne se vratili i prali veš i odjeću.

28. 05. 1942: Ustajemo rano. Iz daljine desno od nas ka Nevesinju čuju se mitraljeski rafali i mi brzo krećemo na položaj u pravcu brda Glog. Usput smo pretresli pojedine kuće rasute po ovom kamenjaru. Oko podne na Glogu nas napada jedna veća grupa četnika i mi je razbijamo. Gonili smo ih do sela Rožanovića iznad puta za Stolac. Tu smo noćili.

29. *05. 1942:* Četnici opet napadaju naš položaj koji smo zorom zaposjeli. Razbijamo ih i gonimo, dole, prema ravnici, Nevesinjskom polju. Proterali smo ih kroz Donji Drežanj i kraj nekih kuća pored Zalomske reke naleteli smo na njihovu komoru i konje koje su u panici ostavili. Jedan seljak, izgleda naš simpatizer, reče nam đa je među konjima i konj nevesinjskog vojvode, Danila Salatića, kapetana bivše jugoslovenske vojske koga zovu »nevesinjska puška«. Uhvatismo te konje, a Salatićevog zelenka pojaha Deva, bez sedla samo sa ularom. Konj ga kasom ponese ravnicom u pravcu Nevesinja. Jedva je uspeo da ga okrene i vrati natrag. Te konje smo poslali štabu, a mi se vraćamo da noćimo u selu Gornji Drežanj. Drugovi koji su odveli konje vratili su se kasno uveče i doneli nam naređenje za novi pokret.

30. 05. 1942: Vraćamo se natrag u selo Slato. Ovde je štab brigade a stigli su i članovi Vrhovnog štaba, Crni i Lola. Ostajemo s njima kao obezbeđenje. Pošto se naš komandir, Novak, razboleo, poslat nam je novi vršilac dužnosti komandira, Miloš Vučković - Vučko.

Od Mratinja je u našu četu prebačen Vojkan Lukić, student iz Beogradskog bataljona. Bio je tamo nekakav rukovodilac, pa je zbog nekog sukoba degradiran i poslat za običnog borca kod nas. Nama se ovaj »buntovnik« učinio simpatičnim. Nosi naočare sa velikom dioptrijom, pa nije baš pogodan za prednje jedinice, a dali su ga u desetinu koja najčešće ide u prethodnicu i izviđanje.

31. 05. 1942: Krećemo sada na pročešljavanje sela na putu Nevesinje - Bileća, ali u obrnutom pravcu, prema Bileću. Predveče smo se spustili na cestu u Dabarskom polju, pravcem Lukavac, Rioca, Davidovići, Bijeljani. I nigde četnika da nam se suprotstave. Skoro svi Hercegovci iz našeg bataljona su iz ovog kraja: Rade Milićević, Juvo Šarenac, Aleksa Guzina... Diramo ih da je njihov rodni kraj četnički, a oni odbijaju i iznalaze obratne dokaze. Zanoćili smo uz cestu u Bijeljanima.

01. 06. 1942: Rano ujutru krenuli smo cestom i oko deset časova stigli u Divin. Smeštamo se u školu. Zidovi učionica iscrtani su slikama iz proleterske revolucije u Sovjetskom Savezu: seljaci na žetvi, radnici u velikim fabrikama itd. Vrlo lepo za ove prilike. Čusmo da je to naslikao Šotra, naš komandir Rudarske čete i komandant Kopaoničkog odreda oko Kraljeva. Potražismo ga i izljubismo se radosno što smo se opet našli. On nam ispriča svoju »golgotu«, odavno nas je napustio kod sela Krstača u Dragačevu. Bio je zaostao i pošao tragom Rudarske čete prema Zlatiboru, i kako nas nije našao okrenuo desno ka Užicu. Dok smo mi bili u Rudom, on je otišao za Bosnu, a onda ovamo gde se povezao i radi kao terenac.

U podne smo dobili ručak za stolom u porcelanskim tanjirima koji su nam meštani, većina naši simpatizeri, pripremili. Šotra i ostali Hercegovci bili su pravi domaćini. Prvi put je čitava jedinica jela za stolom postavljenim kao u mirna vremena, na nekom slavlju.

Po podne smo se na grebenu između Dabarskog i Fatničkog polja sukobili sa četnicima »ćoravcima«. To je nekadašnji partizanski bataljon koji je, za vreme oseke ustanka, prešao na stranu četnika zajedno sa svojim komandantom i komesarom. Ova dvojica su sa oštećenim vidom, te je zbog toga i jedinica tako prozvana. Pri prevratu su likvidirali neke drugove, članove partije, koji su im se suprotstavili i sada su naši ogorčeni protivnici jer znaju šta ih čeka ako ih uhvatimo. Postali su najzagriženiji četnički borci i četničke glavešine su im ukazivale veliko poverenje. Oni primaju sledovanja i naoružanje od Italijana i žestoko se tuku. Komandant se zove Kovač Sava, bivši žandarm. Gonili smo ih duboko u noć sve do sela Krstača, gde su oni okrenuli desno prema Ljubinju.

U ovom selu smo zastali da se odmorimo i večeramo. Za to vreme stiglo nam je naređenje štaba Brigade da nastavimo dalje do sela Zvijerine, koje je pred nama. Naši su obavešteni da se u tom selu nalazi zarobljena partizanska bolnica koju četnici nameravaju da predaju Italijanima. Ta bolnica je sada ostala odsečena sa manjom stražom, pošto su se »ćoravci« povukli pred nama desno, prema Ljubinju i Stocu. Prema obaveštenjima naših terenaca, četnički komandanti već nekoliko dana prikupljaju u Zvijerini zarobljene partizane i ranjenike, sa namerom da ih »prodaju« Italijanima za oružje i hranu. Mi idemo direktno na selo, dok će Prva i Rudarska četa obezbeđivati bočne pravce.

Kad smo prišli selu, novi komandir Vučko, koji zamenjuje bolesnog Novaka, poveo nas je kamenitim grebenom, da bi smo ga obuhvatili s desne strane. Ispod sela k nama pruža se polje. Gunđali smo što nas »novajlija« vodi po bespuću, a ne dole, ivicom samog polja kad je mrak. Mesečina je i dobra vidljivost, a u selu škilji nekoliko svetiljki.

Već sviće. U kamenjaru desno od sela iz kolone se razvismo na levo u strelce. Sjurismo se ka selu. Na desnom krilu naši su naišli na stražara koji je prvi opalio. Zapucasmo trčeći i vičući: »Predajte se« i »Hvataj ih žive«. Pucali smo na četnike koji su se izvlačili uz suprotnu stranu. Ubijena su trojica, među kojina je i jedan komandir kod koga je Balo našao revolver. Šest ih se predalo. Oslobodili smo tridesetak partizana, uglavnom ranjenih i bolesnih. Među njima su i predratni članovi partije i student sa Beogradskog univerziteta Milija Stanišić i mostarski lekar Safet Mujić. Zaplenili smo jednu tešku »hredu«, pešadijski top »pito«, četrdesetak pušaka i dosta bačenih mina i opreme. Ovđe je, izgleda, bila četnička baza, jer smo našli i dosta hrane. Uzeli smo i nešto knjiga, koje su verovatno pripadale partizanskoj bolnici. To su »Nolitova«, »Minervina« izdanja i dobro će nam doći kad smo na odmoru.

02. 06. 1942: Četnici su se izvukli na obližnje kose jugoistočno od sela i pojedinačno pucaju odozgo, u nameri da nam onemoguće izvlačenje zaplenjenog materijala. Ceo dan smo ostali u Zvijerini, prepucavajući se s njima, dok je materijal tovaren na konje i izvlačen pravcem kojim smo došli. Zaposeli smo kamene ograde njivica iznad sela i tu se držimo. Svi bolesni i ranjeni drugovi koje smo oslobodili su već oko podne izvučeni. Posle večere, četnicima je pristigla pomoć, te su pojačavali vatru. Oko 10 časova uveče neopaženo smo se povukli iz sela. Maršovali smo ubrzano natrag odakle smo i došli, do sela Pađeni, gde smo stigli u zoru i tu legli da se odmorimo.

03. 06. 1942: Oko 10 časova, četnici nas ponovo napadaju. Tučemo se ceo dan. Uporni su i brojno su nekoliko puta jači. Uveče se povlačimo u pravcu Plane. Po ponoći prelazimo cestu prema Bileću i izlazimo na čuke iznad ceste gde zauzimamo položaje. Plana je raskršće cesta između Bileća, Gacka, Nevesinja i Stoca, geografski centar istočne Hercegovine. Kad smo pre neki dan krenuli desnom stranom druma ka Bileću, levom stranom se kretao Beogradski bataljon, i na ovim položajima uspostavljali smo vezu sa njima. Još jedan dan borbe s četnicima na ovom terenu.

05. 06. 1942: Četnici, među kojima su »ćoravci« najborbeniji, opet napadaju. Sa njima su Italijani sa artiljerijom. Iz pravca sela Trnovice napada nas velika grupa i mi se polako povlačimo ka Selištu i Lađevcima. Oni uporno idu za nama, znajući da nemamo dovoljno municije. Psuju »petmetkoviće« i »trometkoviće«, kako nas nazivaju. Ceo dan su nas gonili desetak kilometara. Mi se povlačimo ka selu Meka Gruda, na cesti Plana - Gacko. Italijanska artiljerija tukla nas je nekoliko puta sa ceste. Četnici koji nas gone pale košare kako bi pokazali artiljercima dokle su stigli. Naše povlačenje je organizovano: izvedemo desetinu sa puškomitraljezom na čuku dok ostali ne dođu na prihvatni položaj, pa onda ovi štite povlačenje desetine. U momentu njenog povlačenja četnici su vrlo blizu - 150 do 200 metara. Dosta smo ih oborili sa onako bliskog odstojanja. Naš komandir se vratio u četu, ali se slabo drži: uhvatila ga je panika i nema ga nikad ovde gde je »gusto«. Grdimo ga i psujemo među sobom.

Predveče, kada sam sa desetinom štitio povlačenje čete i kada smo se i i trebali povući, Jakšić mi je naredio da štitim povlačenje i grupe Beograđana, koja je susednom, levom uvalom nosila svog ranjenika.

Sporo su išli jer nisu imali četnike za sobom. Bili smo na ćuviku iza koga se ove dve uvale stapaju u široko polje sa vrtačama kojim su se naši povukli. Ako bi nas četnici sustigli izginuli bismo, te smo doviknuli Beograđanima da požure. Kada su oni, s ranjenikom, stigli do jedne kuće na sredini polja, levo i pozadi nas, i mi smo se povukli u tom pravcu. Četnici koji su nas gonili, izbili su u kamenjar gde se uvale spajaju, baš kada smo mi sustigli Beograđane, te smo nastavili i dalje da se povlačimo. Banda je jurila za nama videći da vučemo ranjenika. Za četiri - pet minuta, dok smo se povlačili dalje, četnici su došli do kuće odakle smo mi krenuli.

Beograđani su vukli ispred nas ranjenika, a mi zastajali i pucali, braneći se. Neki od naših pomagali su u nošenju ranjenika, a četnici pripucali u gužvu koja se oko njega stvorila. Jedan metak u toj gužvi pogodio je Todora Cvijanovića koji pade i zajauka. Beograđani ubrzaše sa svojim ranjenikom, ostavljajući Todora i skloniše se sa brisanog prostora. Povlačeći se za njima i pucajući, dođosmo do mesta gde je Todor pao. Istrčah iz vrtače na čistinu, do njega, pomogoh mu da ustane, podigoh ga i noseći ga, pod četničkim kuršumima, izvukoh u jednu krašku uvalu odakle su naša dva druga već pucala na četnike. Todor izdahnu. Bio je pogođen straga po sredi krsta i metak mu je izašao napred u visini bešike. Uzesmo mu pušku sa torbicom i napustismo ga bežeći pred četnicima koji su pucali za nama.

Stigli smo štab bataljona tek preko ceste, iza sela Donja Meka Gruda, u sam sumrak. Komandanti bataljona Pavle Jakšić i Miladin Ivanović ostali su ovde, sa grupom drugova, da nas prihvate. Miladin nam je zahvalio što smo štitili njihove. Odavde smo odmah krenuli dalje, za bataljonima, da bi se do ponoći odvojili od četnika. Beogradski ranjenik, vodnik Dušan Umčanin, umro je u toku noći. Od naših je ranjen i vodnik Aleksa Guzina.

Ujutru smo stigli našu četu u selu Danići, na ivici Gatačkog polja, i odmah legli da se ispavamo.

06. 06. 1942: Probudili smo se oko 10 časova. Ovde su u Danićima svi naši borci i štabovi. Oprali smo se od znoja i prljavštine. Ovih nekoliko dana neprestalnih borbi po žezi i golim kamenjarima Hercegovine su nas izmučili i zaprljali. Oprao sam kaput koji je bio pozadi umrljan Todorovom krvlju.

Danas posle ručka sreo sam kod Crnog i Lole iz Vrhovnog štaba, Stanka Burića, studenta iz Peći. Bio je jedan od najaktivnijih Pećanaca na Beogradskom univerzitetu. Zvali smo ga Molotov. Reče mi da je prebačen na ovaj teren kao partijski radnik iz Crne Gore. Primao je neka uputstva od Ćrnog. Dugo smo pričali. Rekao je da je na Kosmetu vrlo teško stanje. On je uspeo da izbegne hapšenje i prebacio se u Crnu Goru. Mnogo se obradovao kad me video. Pričamo o kosmetovcima sa Beogradskog univerziteta. Rekao je da su mnogi iz Peći pohapšeni i odvedeni u logore, a njih nekolicina se prebacila u Crnu Goru, pri čemu je spomenuo samo Spasoja Đakovića. Za sebe je rekao da je poslat na ovaj teren kao partijski radnik, jer ga ovde retko ko poznaje. Radovao se što je video nas Mitrovčane u Prvoj proleterskoj. Prestavih mu Pegu koga nije poznavao i ispričah ukratko o našem stvaranju Odreda, rušenju Trepčine žičare i povlačenju ka Kraljevu i dalje do Rudog. Ispričah mu o Dušku Tomoviću, koga je dobro poznavao i prisetismo se našeg studentskog obilaska Kosmeta 1939. godine, kada smo se nešto bolje upoznali. U razgovoru reče, da je čuo da u Prvoj proleterskoj ima i Pećanaca, ali ni jedno ime nije pomenuo, samo da ih nije sreo. Nadao se da će uskoro ići na Kosmet. Zapazio sam da izbegava pominjanje po-

znanika po imenu, već samo po nadimcima, dok smo mi govorili prava imena. Kad smo se rastali, Pega me je pitao šta mu je, što se toliko plaši i tako uplašeno izgleda. Život i rad ilegalaca utisnuli su mu nepoverenje i njegova psiha se mnogo razlikovala od naše. Izgleda da je kod njega sve podređeno strahu šta bi moglo biti ako neprijatelj uhvati nekog njegovog poznanika, pa je zato zatvoren, povučen i jako obazriv, dok smo mi pošteđeni takvih razmišljanja, neposredni, otvoreni, i gotovo brbljivi.

08. 06. 1942: Štabovi su sinoć otišli preko polja, a mi smo ostali kao zaštitnica. Četnici ponovo napadaju, a mi se pod borbom povlačimo u pravcu Golije. Ovde hvatamo vezu sa Drugom proleterskom koja je izvodila akcije prema Gackom. Smestili smo se visoko na katunima. Izviđamo u pravcu Polja i Gata na kome su se utvrdili Italijani i četnici. Vode nema. Visoke čuke na kojima postavljamo puškomitraljeska gnezda imaju veliku preglednost celog Gatačkog polja i puteva po njemu. Vidimo italijansku motorizaciju koja pristiže iz pravca Trebinja. Iza nas se prikupljaju sve naše snage: tri bataljona naše brigade i Druga proleterska. Prema kanonadi iz pravca Crne Gore ocenjujemo da se i ovaj deo naših snaga koji je sa Titom otišao tamo, sada otuda povlači. Mi treba da im omogućimo izvlačenje sprečavanjem Italijana i četnika da nam iz Gacka i Avtovca preseku odstupnicu ka Bosni. Ceo dan provodimo ovde.

10. 06. 1942: Spavamo u praznim katunima. Nema hrane ni vode, kojima se snabdevamo u selu ka Polju. Već desetak dana, sa izuzetkom Danića, hranimo se samo sirom, kajmakom i mlekom, a i to ako tu i tamo dođemo do ovih proizvoda. Hleba nema, kao ni mesa. Kad, pak, dođemo do ovih proizvoda, onda ih halapljivo jedemo, tako da stomak često ne uspeva da svari ovu jednoličnu hranu. Par puta sam primetio da mi je izmet beo, a to je i već nekoliko drugova napomenulo, pa se pitamo, nije li nam stomak oboleo pa ne vari. Neprekidno osjećamo glad, jer od sira, kajmaka i mleka čovek nikada ne može da se zasiti. Uz to je i voda koja se donosi u čuturicama kišnica iz čatrnja, od koje se dobija proliv i mnogi ga već imaju. Na golim kamenjarima nema se čime založiti vatra da je prokuvamo, a sunce prži po ceo dan i žednimo. Početak je leta i tada je u ovim krajevima najmanje hrane. Narod jede uglavnom koprivu i mleko. Italijani snabdevaju svoje pristalice hranom. Ako se pri pretresu u nekoj kući nađe brašna, onda je sigurno četnička. Potvrđuju se stihovi pesme koju smo čuli od Crnogoraca, na račun izdaje četnika: »Za konzerve i za proju - izdadoše braću svoju«.

11. 06. 1942: Jutros je patrola koja je silazila dole, u pravcu sela, donela vode u čuturicama i dve porcije starog, dobro usoljenog kajmaka. Svakom po porciju vode. Svaki borac ima pravo da zahvati kašiku iz porcije i to nam je obrok. To halapljivo jedemo. »Cvrčak« ližući kajmak iz svoje kašike, poče da plače: »Drugovi, gladna sam, a ne mogu da jedem kajmak. Joj, umreću!«. Tešimo je, ali svak je zabrinut dokle će ovo trajati.

Oko podne je stigao kurir i saopštio nam da ćemo te noći u akciju, u napad na sela gde su četnici - prema Gatu. Naš bataljon treba preko sela Kazanci da siđe sredinom uvale i sa jugozapadne strane obuhvati i vrši pritisak na Gat, koji će sa istoka napadati Druga proleterska.

Kasno uveče naša kolona je počela da silazi. Naša četa je u prethodnici. Išli smo dugo i iza ponoći naišli na četničke položaje ispod sela Dulića. Donekle smo ih iznenadili i u prvom naletu u borbi prsa u prsa naterali ih u bekstvo. Međutim, u selo nismo mogli ući. Onemogućili su nas italijanski mitraljezi sa Gata. Četnici su se za to vreme sre-
 dili i na ivici sela uspostavili snažnu odbranu. Zakovani smo u kame-

njaru iznad njih, a trpimo i vatru sa Gata, kome nismo uspeli da priđemo. Druga proleterska je napala Gat s druge strane i po vatri vidimo da su se četnici i italijani održali. Prva i Rudarska četa posiate su straga levo, da sa južne strane zaobiđu i napadnu selo. Međutim, ni one nisu ništa učinile.

Noć je kratka i počelo je da sviće. Naš stroj se rastegao i zadnji vod je daleko od nas. Moj vod je (zamenjujem ranjenog Aleksu) uklješten u kamenjaru, ispod koga je uvala na čijoj drugoj strani je četnički stroj u kamenjaru. Sa Gata nas bije mitraljez, te se moramo i otuda čuvati. Već je potpuno svanulo i tučemo se sa četnicima na odstojanju od 120 metara, preko uvale. Njima iz sela pristiže pomoć i razvili su zastavu trobojku na svom položaju, da Italijani sa Gata ne bi i njih gađali. Mi pojačavamo paljbu oko zastave i oni su je sklonili. Stavljali su šajkače iznad zaklona kako bi smo se otkrili gađajući ih. Mi shvatismo podvalu pa i ne gađamo šajkače već onde gde se pojavljuju.

Oko 8 časova nam preneše naređenje da se povlačimo. Jedan kuršum sa Gata nekako baš u to vreme pogodi Acu Todorovića u glavu. Još živ, koprca se bez svesti, ali mu spasa nema. Mi se možemo povlačiti samo kamenjarom koji je paralelan uvali i drugoj njenoj strani - kamenjaru na kome su četnici. Iza nas je put na koji se silazi sa našeg kamenjara, ali tamo ne možemo od mitraljeza sa Gata.

Savetujem se sa desetarom šta da radimo. Rešavamo da ostanemo tu sve dok je Aca živ. Dobro smo uglavljeni i zaštićeni te nam ništa ne mogu. Naš kamenjar je viši od četničkog i vidimo šta se dešava iza njih, ka selu. Sunce je već visoko odskočilo i lep je dan. Vatra četnika je oslabila, izgleda da smo im naneli veće gubitke, jer vidimo da su za poslednji sat borbe izvkli tri ranjenika ka selu. Vuku ih iz uvale u uvalu iza kamenjara. Kad su ih odvukli, iz sela se jednom prostranijom dolinom pojavi krupan četnik sa pelerinom. Išao je u pravcu četničkog kamenjara i nas. Počeli smo da ga gađamo sa razdaljine od oko 300 metara. Išao je slobodno i nije se skrivao. Nikako da ga pogodimo. On se kreće u cik-cak pokretima. Videsmo kako naši kuršumi iza njega podižu prašinu. Neki mu prolaze i između nogu. Sigurno su mu prošli i kroz pelerinu, ali on ne pada. Preko dvadeset kuršuma smo mu uputili, ali ništa. Uspeo je da uđe u mrtvi ugao iza četničkog kamenjara. Za sve vreme sa Gata su po nama pucali i kuršumi se rasprskavali o stenje oko nas.

Oko 9 časova javili su mi da je Aca, koga smo dva puta obilazili, izdahnuo. Izvukli smo ga bili u jednu vrtaču na samom položaju. Rekoh da zadnji na gornjem krilu počnu da se prebacuju natrag, kuda smo i došli, i da nas otuda štite. Povlačili smo se pod borbom kao harmonike. Svako od nas je morao da prođe pokraj Ace. Kada sam naišao ležao je opušten, otvorenih usta i staklastih očiju. Muve su već obletale oko krvi koja mu se sa glave slila i usirila po obrazu i vratu, do košulje. Okrenuo sam ga tako da mu je rana na glavi pala u travu. I veoma tužan zbog gubitka proletera koji je, boreći se za slobodu stigao od ravnog Beograda do Gata, prisećao sam se našeg drugovanja. Aleksandar - Aca Todorović bio je srednji od trojice Beograđana, braće Todorović, koji su, sa svojim ocem, čika Perom molerom, došli na početku ustanka u naš odred. Najstariji brat, student Nikola, bio je komesar Rudarske čete u povlačenju iz Srbije, pa je u Sandžaku zaostao i priključio se Sandžaklijama, među kojima se i sada nalazi. Čika Pera je ostavljen za rad na terenu još u Srbiji, dok je najmlađi brat Stevan - Koljka, bio sa Acom u našoj četi u stroju u Rudom i sada je odsutan iz ćete kao ranjenik. Aca je u Beogradu igrao fudbal i pripadao podmlatku »Baska«

u kome sam i ja igrao. Brzo smo se u Odredu sprijateljili, prisećajući se događaja iz beogradskog sportskog života. U Beogradu im je ostala majka sa sestrom, koja je najmlađa od sve dece.

Naši su već odneli Acinu pušku i opasač sa fišeklijama, jer nam je svaki metak bio dragocen. Onda smo se povlačili po izduženom kamenjaru još čitav sat. Italijani i četnici pucali su na nas iz svojih zaklona. Na kraju kamenjara nalazila se jedna uzvišena čuka na koju se posadio puškomitraljez zadnje desetine i štitio naše izvlačenje. Nekoliko boraca oko njega je činilo isto, ne dozvoljavajući četnicima da krenu iz svojih zaklona.

Iza ove čuke zavija put na koji dole, blizu Gata, nismo mogli izaći. Sad smo se svi okupili na njemu u mrtvom uglu. Ostadosmo tu neko vreme da se odmorimo. Puškomitraljesca je smenio neko iz prve desetine i mi krenemo, jedan po jedan, na velikoj distanci. Teren je nešto niži i četnici nas ne vide od kamenjara sa koga smo sišli, ali sa Gata nas još gađaju. Poče da nas tuče i artiljerija iz Avtovca. Ispočetka su granate padale dosta daleko od nas, ali je osmatrač sa Gata vršio korekciju, te počeše i između nas. Čujemo kada nailazi i opružimo se. Kako baterija ispuca svoju salvu, ustajemo i trčeći, grabimo uz ledinu »okićenu« žbunjem i krupnim kamenjem ukopanom u zemlju.

Posle čitavog kilometra izbismo na plato obrastao kržljavim šibljem, u dnu koga je bila lokva prečnika 4 metra. Onako žedni zahvatamo vodu iz nje, punu punoglavaca, a na drugoj strani u njoj leže dva bivola. Kako ko zahvata vodu odmah ide dalje, da se ne bi pravila gužva. Pajtin je zahvatio i izvadio maramicu da bi koliko toliko filtrirao vodu. Zakrčio je prilaz drugima, a granate su i ovde padale oko nas. Vojče ga je u stranu odgurnuo, zahvatio brzo vode, pa obojica nastaviše uza stranu, svađajući se. Kada zađosmo iza jednog pošumljenog grebena sedosmo u mrtvom uglu, da se malo odmorimo. Artiljerija je prestala da nas gađa. Sunce upeklo, a moralo se uzbrdicom. Posle sat pentranja naiđemo na ostale delove bataljona. Celo popodne smo se, zbog aviona, po grupama prebacivali ovim golim terenom ka najvišem vrhu, Orlovcu (kota 1985), na čijim obroncima smo i noćili.

12. 06. 1942: Kad smo izlazili ujutru na Orlovac napala nas je jedna manja četnička jedinica, koja je došla iz pravca Gacka i Avtovca. Brzo smo ih vratili natrag, zaposedajući puškomitraljezima i okolne čuke, dok se bataljon rasturio po vrtačama kako bi izbegao gubitke zbog dejstva neprijateljske avijacije. S vremena na vreme ponovo nas je lukla artiljerija iz Avtovca, ali bez ikakve štete.

Intendant opet ništa ne nalazi za hranu, sem sira i mleka. Patrole iz četa takođe odlaze da bi nešto donele, ali uvek se ponavlja da nema ništa, ili samo malo sira i kajmaka. Što se vode tiče ovde nismo oskudevali, po uvalama ima dosta snega, te ga jedemo umesto hrane i pića. Gore na čukama, je hladno, te kađ grupa sa puškomitraljezom pođe da smeni prethodnu pozajmljuje šinjele, ćebad ili šatorska krila.

13. 06. 1942: Povlačimo se iz Hercegovine u pravcu Bosne. Po kanonadi ocenjujemo da to isto rade i naši iz Crne Gore. Mi smo postavljeni ovde, na Orlovcu, da štitimo naše koji u širokom luku iza nas izvlače hranu i stoku iz pravca Bileća, koju smo u toku poslednjih dana zaplenili od četničkih familija.

Jutros je komesar Miro Dragišić naredio da se svi komunisti iz bataljona okupe. Treba da pomognemo evakuaciju ranjenika Druge proleterske, koja je na Gatu imala velike gubitke. Osim toga, na njih je veliki pritisak četnika iz pravca Gacka, koji pokušavaju da nam preseku put ka Zelengori i Bosni. Rekao je da drugovi iz Druge proleterske ne

mogu da evakuišu svoje ranjenike, jer moraju da se bore i održe Čemerno do izvlačenja našeg levog krila. Spustili smo se sa Mirom zapadnom stranom Orlovca prema Savića kolibama, gde naiđosmo na sanitet Druge proleterske. Bilo je još dvadesetak nosila, te po šestorica uzimamo ranjenika i krećemo. Četvorica nose a dvojica su rezerva, pa se smenjujemo.

Vlasta, Šilja, Pega, Varga, Mida i ja nosimo Užičanina Čizmića, kome je kuršum razneo donju vilicu. Ne može da govori. Nosimo ga kamenjarom, seoskim putem između Orlovca i Krvavice. Grupe nosilaca idu na velikom rastojanju jedna od druge zbog aviona. Kad smo stigli na pola puta prema sedlu, stali smo između dva visa da se odmorimo. Čizmić nas je mumlajući i gestikulacijom rukama pitao da li imamo ogledalo. Kažem mu da nemamo. Hteo je da vidi kakvo mu lice i rana na vilici izgledaju. Dobro je previjen i ništa se ne vidi, ali sigurno oseća po bolu u ustima da je rana velika pa bi hteo da proveri. Pega mi došaputa da ima ogledalce. Znam da je opasno dati mu ogledalo, jer teški ranjenici u ovako kritičnoj situaciji, kada se na brzinu povlačimo, a četnici i italijanska avijacija nas stalno napadaju, mogu da pomisle i na samoubistvo. Zato kažem Pegi da mu se ne daje ogledalo. Svi ga, pak, tešimo da rana nije teška i da će ga lekari, kad se bude imalo vremena za bolničku intervenciju, tako urediti da će moći normalno da jede kao i pre, a da je rana iz rata i jedne ovako ozbiljne borbe kao što je Gat velika čast za ratnika. On žalosno klima glavom i, kao, slaže se. Na sledećem prevoju smo se još jednom odmarali i po podne ga doneli do prvih kuća u Izgorima, gde je sanitet napravio prihvatnu stanicu te ga i predadosmo. Kasno uveče vratili smo se na Orlovac.

14. 06. 1942: Ujutru smo opet izašli na položaj. Kod nas je mirno, ali se oko 10 časova čula oštra borba na Čemernu. Jakšić je u tom pravcu poveo Prvu i Rudarsku četu sa pratećim vodom. Ceo dan smo ostali ovde. Predveče borba na Čemernu opet je oživela i to je trajalo do kasno u noć. Iza nas, prema Durmitoru, odakle se čula borba, takođe se predveče utiša. Jeziva noć. Ostavljajući zasedu sišli smo u vrtače iza vrha i, spremajući se za spavanje, razgovarali i nagađali da li su naši održali Čemerno. Ostali smo sami na ovom terenu. Sve naše jedinice su se povukle prema Izgorima i Zelengori, a od bataljona nismo imali nikakvih uputstava šta da radimo i koliko treba ovde ostati. Crne slutnje su počele da nam se nameću posle večerašnje borbe na Čemernu. Po pucnjavi smo ocenili da su se naši povukli pred nadmoćnijim neprijateljem. Pokušavamo da zaspimo, ali ne ide. Ljudi ćućore među sobom. Valjda nas bataljon neće ostaviti na cedilu? Jakšić je iskusan komandant! Tako smo i zaspal\.

Oko ponoći stražar nas probudi. Kaže da je čuo da neko viče, doziva iz pravca kojim je jutros bataljon otišao. Komandir Vučko je poslao nas nekoliko u tom pravcu. Siđosmo do prevoja prema Ostrovici i stojimo osluškujući. Odozdo, iz jedne uvale, čuje se: »Alo, alo, Druga!«. Odgovaramo na isti način. Bio je to Ljubivoje Pajević, komandir pratećeg voda, koga je Jakšić poslao da nam javi da se povučemo sa tih prevoja. On je zalutao u mraku i kaže da je već dva sata vikao i dozivao da nas pronađe i prenese naredbu. Rekao je da hitno treba da se izvučemo, jer su Italijani i četnici potisnuli naše sa Čemerna. Morali smo odmah da se povučemo jer neprijatelj je već izbio na kose iznad sela Izgori. Svi naši su se povukli.

Spremili smo se na brzinu, povlačeći i zasede sa Orlovca. Žurno krenusmo. Pajević nam usput pričao o jučerašnjim borbama Druge proletersle na Čemernu. Naši su imali velike gubitke. Iz pravca Crne Gore

ranjenici su se dopremali u Izgore i odmah evakuisali dalje. Posle pola časa, kad smo pronašli stazu za Izgore kojom je Pajević došao tražeći nas, počela je kiša. Ostatak noći, do zore, batrgali smo ovim puteljkom.

15. 06. 1942: U zoru po kiši stigli smo do Izgora. Ogromna dolina uklještena između Volujaka sa severoistoka i Izgorske planine sa jugozapada, niz koju se ka severu spušta Sutjeska koja polazi ispod Kuka, vrha gde se ove dve planine vezuju. Zaseoci su načičkani niz reku ćelom njenom dužinom od šest-sedam kilometara. Žurno gacamo po kaljavom kamenitom putu. Drugovi koji su u Hercegovini nabavili opanke ostali su bez njih. Dolazeći u Hercegovinu sa dotrajalom obućom, većina se opredelila za opanke umesto cokula koje bismo tu i tamo zaplijenili. Lakše je kretati se u njima po kamenjarima u ovo letnje vreme. Posebno su uzimali hercegovačke opanke od štavljene kože koji su odozgo ispreplетani sušenom belom oputom, lakši su i lepo deluju. Oni, pak, koji se nisu domogli hercegovačkih opanaka, uzimali su one od neuštavljene polusirove kože. Po kiši, mraku i kaljuzi, ovi opanci su propadali a u brzom pokretu nisu se mogli popravljati i sačuvati, već su otpadali putem. Podbijenih tabana, neki su i hramali, ali moralo se brzo dalje ići.

U prvim zaseocima Izgora na koje naiđosmo bila je tišina. Ni psi ne laju, što izaziva zlokobne slutnje. U centru sela naiđosmo na par zgrada oko kojih je puno ugašenih zgarišta od vatri koje su ložene oko kuća. Po razbacanim otpacima i zavojima vidimo da je tu bila bolnica. Nekoliko drugova tumaralo je oko zgrade i obavestili su nas da čekaju konje kako bi evakuisali dvadesetak još zaostalih teških ranjenika koji su u zgradama. Od drugova iz Druge proleterske čuli smo da je u ovim borbama na Čemernu poginuo čiča Petar Leković, prvi narodni heroj, a na Gatu, Anđa, Markova drugarica. Odmorili smo se kraj šume, niže zgrada. Tada su počeli da pristižu delovi nekih naših jedinica iz pravca Crne Gore i mi krenusmo dalje.

Vezu našeg bataljona sustigli smo tri kilometra niže, u Sastavcima, gde se potom Jabučnica uliva u Sutjesku. Uputismo se uz potok. U selu Jabuci stigli smo sastav bataljona. U daljini, negde prema Čemernu, čula se borba. Naš bataljon je doterao nešto stoke, te dobismo dobar obrok. Od osušene kože zaklanih volova čika Danilo i Momir Planojević nam posle ručka izdeliše parčad za opanke. Milivoje Rakić reče da zna da pravi opanke, ali nismo imali opute ni kanapa. On je sam krenuo po selu da ih traži. Popodne smo krenuli i uveče zanoćili na katunima Gornje Bare. Kada smo izlazili na sam katun iz pravca Izgora se čula jaka pucnjava. Znali smo da se naši povlače.

Za ovih dvadesetak dana prokrstarili smo nekoliko stotina kilometara po krševitoj i suvoj Hercegovini, u stalnim borbama sa četnicima i Italijanima. Malo smo ostvarili od onoga što nam je bio zadatak jer nam se niko nije priključio, niti pošao sa nama, a pretrpeli smo znatne gubitke, osobito Druga proleterska. Iz naše čete ovde su zauvek ostali Todor Cvijanović i Aca Todorović, a bilo je i više ranjenih. Ipak smo pokazali snagu pokreta, pa će to koristiti terencima koji su ostali tamo da deluju, osobito protiv četnika, koji više ne kriju svoju saradnju sa okupatorima. Iz Crne Gore i Sandžaka, izgleda, biće više koristi. Teško da će se, bar tako mislimo, ikad realno utvrditi cena ovih »levih grešaka«. Diskutujemo o tome na našim sastancima i počinjemo da shvatamo kako se skupo plaćaju greške vlasti, mada smo i stekli nešto više ratničkog iskustva.

Dok smo se mi tukli, hercegovački terenci su intenzivno radili, no ipak se malo učinilo. Oni će sada nastaviti u težim uslovima. Kod sim-

patizera je donekle povraćeno poverenje, ali je teritorija kao takva izgubljena i na njoj će se sada učvrstiti četnici. Sa time se moramo pomiriti bar za trenutak. Međutim, sve će zavisiti od naše dalje borbe, jer ni Crna Gora ni Hercegovina nisu pokrajine u kojima se odlučuje konačna sudbina naše zemlje. Moraćemo se i dalje žestoko boriti, organizovati i vojnički spremati ljudstvo koje je izašlo iz tih krajeva, kao što smo to mi iz Srbije učinili - da bismo sutra imali presudnu reč. Sve ovo govori da će naša borba još dugo trajati, da će zavisiti od naše snage i od ishoda borbe velikih saveznika, pre svega SSSR-a.

Evo nas opet prema opusteloj Zelengori, gladni, bosi i bez municije. Već godinu dana sami ratujemo, a pomoći niotkuda. Perspektiva je još nejasna. Nemci opet napreduju, kako na Istočnom frontu, tako i u Africi. No, treba izdržati...

MOMIR LEKIĆ

OSLOBOĐENJE BOLNICE U ZVIJERINI

Zagledan u plavetnilo čistog hercegovačkog neba, Radoš Rakić, jedva čujno je mrmorio:

- Niti oka da bi jade naše videlo, niti uha da bi naše vapaje čulo, niti srca da bi naše muke osetilo...

Zgledasmo se bez reči. Uz svo poznavanje i priznavanje njegovih poetskih i filozofskih sklonosti (uživao je glas bataljonskog poete), ovo je bilo previše. On je jednom kratkom rečenicom izuzetno snažno i duboko potresno izrazio teško stanje u kome smo se nalazili.

Na prostranstvima Zelengore bile su okupljene naše jedinice, tek izašle ispod udara nemačko-ustaške i italijansko-četničke ofanzive u istočnoj Bosni, odnosno Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Bila je to snažna grupacija od pet proleterskih brigada i grupe hercegovačkih udarnih bataljona, sposobna da se probije gde god zaželi, no trenutno saterana u pust predeo, lišen uslova u kojima bi se premoreno i izmučeno ljudstvo koliko-toliko oporavilo i pripremilo za nove borbe. Vojska je bila bez hrane i najnužnije opreme, odeće i obuće, a što je najgore, sa premalo municije.

Opet se oglasio naš poeta Rakić:

- Misao nije moja, nego pozajmljena. Srednjovekovni zapis nepoznatog kaluđera kosovskog manastira Devič na listu Jevanđelija, što sam ga prilikom gimnazijske ekskurzije pročitao i zauvek upamtio.

Tako se on odreče od autorstva teksta i zatvori oči. Ličio je na čoveka čiji su časovi života odbrojani.

Pridružujem se Rakiću i grupi oko njega, jer ni meni nije mnogo bolje. Menjamo način borbe đa bi opstali. Umesto da i dalje mučimo organizam hraneći se divljim plodovima, koje i stoka nerado jede, odmaramo se. Tako možemo sačuvati makar malo snage što je u nama još ostalo.

Pomoć u hrani očekivala se spolja, sa terena. Na tome se već radilo. Prva četa je pošla u pravcu Štirnih koliba na obroncima Lelije, kako bi uspostavila vezu s nekom od partizanskih jedinica ovoga kraja

i terencima, a tako su uradili i ostali bataljoni. Kada se to ostvari sve će se preokrenuti u našu korist.

Prva proleterska brigada se po napuštanju slobodne teritorije našla na prostoru južno od pravca Kalinovik - Foča. Tu, trenutno, ni od koga nije bila ugrožena, pošto Italijani ni ovoga puta nisu izvršili svoje zadatke iz zajedničkog plana. Pred njenim borcima se ponovo, po treći put za samo 6 meseci, postavljalo isto pitanje: »Šta sad, kojim pravcem dalje?« Za vreme prve ofanzive u Srbiji išli su u pravcu Sandžaka i Bosne; za vreme druge ofanzive u istočnu Bosnu, u pravcu Jahorine i Foče. Novi pravac poznat je Vrhovnom štabu, a borci su priželjkivali Srbiju.

Želje za povratak u Srbiju nikad nas nisu napuštale, a sada su ih i sami događaji stavljali na dnevni red. Kad su dve proleterske brigade i grupa bosanskih odreda u martu pregazili četničku vlast u istočnoj Bosni i izbili na Drinu, to je shvaćeno kao pripremanje uslova za naš prodor u Srbiju. I sadašnji pravac kojim smo se uputili (Ćurevo - Vučevo - Maglić), davao nam je povoda za takve pretpostavke.

2.

Nedoumice proletera oko pravca kretanja razrešene su već na kraju prve etape ovog puta. Bilo je to u crnogorskom selu Mratinju, između Vučeva, Maglića i Javorka, gde su bataljoni Prve proleterske brigade počeli pristizati 17. maja 1942. godine. Stigli su Drugi, Četvrti i Šesti. Ostala tri su bila odsutna: Prvi je već mesec dana ratovao u Crnoj Gori; Treći ostao u zaštitnici Vrhovnog štaba oko Foče, pa se zadržao oko Tjentišta; Peti je s Drugom proleterskom bio negde s crnogorske strane.

Sledeći dan započeli smo nekom vrstom svečane smotre, a onda časom »političke«, čiji je osnovni cilj bio upoznavanje boraca sa novonastalom situacijom, tačnije stanjem u kome se nalazimo i neposrednim zadacima koji nam predstoje. Govorilo se i šire, o stanju u svetu i kod nas. Najkraće rečeno, ta opšta situacija koju nam je sažeto opisao komandant naše brigade Koča Popović, u tom trenutku nije baš bila ružičasta: Nemci su na istočnom frontu u ofanzivi, ponovo jurišali na Lenjingrad, a onda i Krim, Sevastopolj, prema petrolejskim poljima na Kavkazu; prema Staljingradu i Volgi. Silama osovine nije išlo loše ni u severnoj Africi, napredovali su obalama Sredozemlja i približili se Egiptu, a prodirali su i na drugim pravcima. Ohrabrenje su nam ulivale samo neke aktivnosti saveznika i mere koje su oni preduzimali. Rusi su preduzeli ofanzivne operacije prema Harkovu, a Amerikanci odneli pobede nad Japancima kod Midveja. Ipak sve je to bilo daleko, bez neposrednijeg delovanja na naše neprilike.

Stanje kod nas je, takođe, bilo nepovoljno. Mada su partizanske snage širom zemlje bile u akciji i neprijatelju zadavale teške udarce, ni on nije sedeo skrštenih ruku. Još je bilo u toku izvođenje ove ofanzive, a već je spremana sledeća, istina nama nepoznata, napad na Bosansku Krajinu, tačnije na Kozaru, deo »Nezavisne Države Hrvatske« koji je bio najjače ugrožen. Međutim, najaktuelnije su bile velike italijansko-četničke operacije, koje su upravo izvođene u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, sa ciljem da se partizanski pokret uništi i ustanak uguši. Bilo je jasno da je komandant ovo poslednje naglašavao i dovodio u vezu s našim budućim zadacima, što se pokazalo tačnim.

Iluziju o rodnoj Srbiji kao i pravcu pokreta odavde, komandant Koča razbio je ocenom da se borbe i tamo vode, da ustanak tamo, i pored svega, traje i nije uništen, ali da nije ni takvog intenziteta da bi mogao da ugrozi okupatorsku vlast. Time je, u stvari, sve rekao: da mi za sada, ne idemo tamo.

Završio je time što je bataljonima saopštio odluku Vrhovnog štaba da se naša brigada usmeri prema Hercegovini, gde je situacija bila loša.

Konkretniji prikaz stanja u Hercegovini i naše zadatke u tim uslovima dao je politički komesar brigade, Filip Kljajić Fića. Rekao je da je Hercegovina poprište ogorčenih borbi između naših, tačnije rečeno, hercegovačkih partizanskih bataljona i italijansko-četničkih snaga, te da se upravo tu u najvećoj mogućoj meri očekuje naša pomoć.

Obrazlažući veliko priznanje koje je odao hercegovačkim borcima, komesar Fića je podvukao da su oni, doslednim izvršavanjem direktiva Vrhovnog štaba, danima pritiskali italijanske snage i nanosili im gubitke na svim komunikacijama, a posebno na onoj Mostar - Dubrovnik, što je imalo za posledicu da Italijani ne izvrše svoj deo plana zajedničke ofanzive u istočnoj Bosni. I mi smo bili svedoci da su Italijani u pravcu Goražda i Foče prodirali samo iz Sandžaka, dok sa juga, iz Hercegovine, u tome nisu uspeli, kao ni iz pravca Sarajeva. Nas su uznemiravali i zbunjivali njihovi neuspesi, posebno posle uspešnih zimskih i prolećnih akcija kada su uspeli da ubiju i samog Dražinog izaslanika, majora Boška Todorovića.

Komesar Fića nam je objasnio da su četničke snage u ovom delu zemlje u međuvremenu, uz veliku pomoć jakih italijanskih garnizona kojih je bilo više širom Hercegovine, i uz blagonaklonost Pavelića, znatno ojačale. Sa tim su jačale i njihove pozicije u dobrom delu naroda, što je dovelo do preokreta. Uz to, partizani su se, u toku dugotrajnih borbi koje su vodili protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, sasvim iscrpeli, i gotovo ostali bez municije, dok su četnici bili pomognuti od Italijana.

U svojoj sadašnjoj frontalnoj ofanzivi, sračunatoj na potpun obračun sa partizanskim snagama u ustaničkim pokrajinama NOR-a u Crnoj Gori i Hercegovini, okupator je nastupao ne samo sa velikim vojnim snagama, nego i sa primamljivom i otrovnom propagandom sračunatom na razbijanje ustanka i jedinstva redova ustanika. On je pravce svog proboja obeležavao paljevinama i pretnjama, ali i obećanjima od kojih je neka odmah izvršavao, jer je u redovima srpske i ostale buržoazije imao dosta moćne pristaše i izvršioce.

Raslojavanje u redovima ustanika u vremenu izvođenja ovih operacija na području čitave Hercegovine i Crne Gore, prenela su se i na partizanske jedinice. Početak vojnih neuspeha delovalo je toliko iscrpljujuće i obeshrabrujuće, da su u većoj meri počeli da se javljaju nemoć i demoralizacija, pa i da se izvode »pučevi« i vrši prelaz partizana u četnike - slično kako se te jeseni događalo u istočnoj Bosni pod uticajem događaja u Srbiji. Da bi nevolje bile još veće i teže, ovde su narodnooslobodilački pokret i KPJ naglo počeli gubiti dotadašnju podršku naroda, u prvom redu seoskog stanovništva.

Objašnjavajući uzroke koji su do toga doveli, Fića Kljajić u prvi red je stavljao greške Partije, tačnije rečeno dela njenih rukovodilaca i rukovodećih ljudi u Hercegovini, jer su dopustili odstupanje od jasno i javno proklamovane partijske linije, što se odrazilo na niz pitanja: usko postavljanje narodnooslobodilačke borbe kao da je ona samo stvar komunista a ne najširih narodnih masa; nepoštovanje i zaobilaženje organa narodnooslobodilačke vlasti, pogrešno postavljanje pitanja »pete kolone«, »kulaka«, »klasnih neprijatelja« itd. jer su gotovo svi postojeći ljudi tretirani kao potencijalni izdajnici; poistovećivanje uloge partizana sa ulogom crvenoarmejaca; kolektivizacija i sovjetizacija Hercegovine i slične pojave koje nisu odgovarale našoj stvarnoj politici i koje narod nije prihvatio.

Završio je konstatacijom da je zadatak Prve proleterske da pomogne hercegovačkim drugovima da u ovako otežanim okolnostima suzbije četnike, da povrate moral kod dela boraca koji se kolebaju i povrate izgubljeno povjerenje naroda. U tome možemo imati uspeha jedino ako budemo uspješno tukli četnike i Italijane, a prema narodu se ponašali u duhu naše partijske linije, naglasio je komesar Fića.

3.

Vremena za duži predah ni ovog puta nije bilo, jer su bataljoni Prve proleterske već sledećeg jutra, 19. maja 1942. godine, krenuli pivskom dolinom u pravcu severne Hercegovine. Opšti pravac kretanja bio je za sve isti: Mratinje - Plužine - Stabna - Miloševići - Stubica - Izgori - Čemerno.

Izvršena je podela zadataka. Drugi bataljon trebalo je da s predela Čemerna dejstvuje u pravcu Gackog i Avtovca, ali i da čvrsto drži Čemerno u svojim rukama da bi se obezbedila veza sa pozadinom u pravcu Tjentišta i ostalih snaga, kao i Vrhovnim štabom u dolini Pive i prema Črnoj Gori. Četvrti (kraljevački) i Šesti (beogradski) bataljon pošli su dalje, u početku prema zapadu, sve do Nevesinja, a kasnije i prema jugoistoku, do Bileće.

Svojim nastupanjem na što širem prostoru Hercegovine i svojim rezultatima, brigada je trebalo da suzbije neprijateljsku propagandu i utisak koji je ona stvarala u narodu, da su partizani uništeni ili proterani iz čitave istočne Bosne i Crne Gore, a da će to uskoro, biti slučaj i sa Hercegovinom. Bataljoni su svojim uspešnim dejstvom i stavom trebalo da ostvare presudan uticaj na tok događaja i preokrenu ih u našu korist.

»Stanovništvo kuda smo prolazili, nije neprijateljski raspoloženo prema nama, ali je jako zaplašeno i pokolebano masovnim pokretom Italijana i četnika i njihovom propagandom, koja je naročito aktivna u iskorišćavanju stanja u Crnoj Gori« - bila je prva procena brigadnog rukovodstva, upisana 6. juna u izveštaj broj 300 Štabu prve proleterske.

U prvim selima kuda su bataljoni prolazili četnika nije bilo, r: i se osećao neki njihov naročiti uticaj, pa je Četvrti bataljon u Donj i i Gornjem Bodežištu, gde se zadržao dva dana, u sasvim normalnim ^olnostima, mogao izvoditi čak i program vojne nastave po četama.

Seljaci su govorili da su četnici prema Gackom i Avtovcu, pren a Nevesinju, misleći pri tome da su pod okriljem okupatora i da se u '.-ajamno štite od partizana.

Četvrti bataljon je 24. maja krenuo još dublje ka jugu i jugozapadi.!, u akcije prema selima u kojima su četnici imali svoju organizaciju, vlast i baze. Istoga dana je stigao u Gradinu, selo na cesti Gacko - Nevesinje. I Šesti bataljon je bio tu negde u blizini, orijentisan ka Nevesinju.

O četnicima i Italijanima još nije bilo ni traga ni glasa, pa smo se i u ovom selu, na važnoj komunikaciji, na svega desetak kilometara od Gacka osećali sasvim bezbedno. Ćutali su jer ih je, verovatno, pojava brigada iznenadila i trenutno sasvim zbunila. Istalijani su iz garnizona u Hercegovini, istina sa zakašnjenjem, poslali znatne snage prema Kalinoviku, ali ih je, prema našim merilima, dosta i ostalo.

Po našoj proceni, bilo je bar po 1000 do 1500 vojnika u svakom od ovih garnizona, plus četnici. Naše starešine čudile su se ovakvom ponašanju neprijatelja.

Naši štabovi su, preko ovdašnjih rukovodstava NOP-a i jedinica, bili dobro informisani o pravcima kojima treba nastupati, pa su se tako i

ponašali. U akcije se išlo prema krajevima u kojima su četnici, milom ili silom, postavili svoju organizaciju, imali baze, držali vlast.

Prvu intervenciju na takvu »četničku teritoriju« izvršili su Drugi i Šesti bataljon, u rejonu grupe sela Koleško, severoistočno od Nevesinja. Četnicima je prethodno poslata poruka da prestanu sa izdajstvima i da ne otvaraju vatru na naše jedinice. Time se želelo izbeći prolivanje krvi i na ovaj način izvršiti diferencijaciju, odnosno odvojiti narod od zagriženih i idejno opredeljenih četnika, ali to nije urodilo plodom. Naše su jedinice u nekim od ovih sela dočekane vatrom, te je nastala borba u kojoj je bilo obostranih gubitaka. Međutim, četnici nisu izdržali naše juriše, pa su ubrzo pobegli Italijanima, a ovi stupili u dejstvo artiljerijom.

Diferencijacija je, ipak, započela, ali na drugi način i našom inicijativom. Vršena je identifikacija izdajnika, a naročito organizatora četnika, te njihovo odvajanje od naroda, obični pošteni ljudi sa kojima su četničke kolovođe manipulisale. Prema prvima primenjivane su kompletne kaznene mjere: rekvizicija pokretne imovine, paljenje kuća pa i poneka smrtna kazna. To nije imalo masovniji karakter, već je vršeno pojedinačno, samo prema najistaknutijim četničkim vođama, uz prethodne provere. Ovo je vršeno u ime naroda i uz sve moguće mere obrazloženja, svakom kažnjenom dokazana je krivica. Radilo se o izdajnicima čija su nedela bila opšte poznata.

Ma koliko bile neuobičajene, pa i surove, ove mere su, po tadašnjem rezonovanju i političkim procenama, bile neophodne. Četnicima je trebalo pokazati snagu i dati do znanja da u otvorenu izdaju ne mogu da uvode narod nekažnjeno. Takve mere bile su nepopularne, što se moglo osetiti i po ponašanju naših boraca. Rekvicizija imovine, pa čak i streljanje najistaknutijih neprijatelja vršeno je i ranije, na to su borci donekle bili i navikli, ali na paljenje kuća ne, i oni to nisu prihvatali.

Gotovo istovremeno je iz Gradine, na izvršavanje istih zadataka krenuo i Četvrti bataljon, čiji je sektor bio kompleks sela Šipačno, preko Bjelašnice (one južnije i manje, hercegovačke). To je prostor jugoistočno od Nevesinja, gde su se četnici bili ustoličili, pa ih je trebalo razbiti, i narod odvojiti od njihovog opasnog uticaja.

Ovaj bataljon je, takođe, svoj zadatak u potpunosti izvršio, ali se sve svelo na politički nastup i izvršavanje jedne jedine kaznene mere. Borbi ni susreta sa četnicima nije bilo jer su oni pobegli.

4.

Sa prostorija Šipačno - Slato, jugoistočno od Nevesinja i zapadno od Gacka, Četvrti bataljon je nastavio započetu akciju čišćenja sela u tom kraju (Slata, Grabovice itd.), s tim što je sa jednom četom u selima Gornji i Donji Drežanj obezbeđivao pravce od Stoca i Nevesinja.

U pasivnom ponašanju Italijana i četnika, ništa se nije menjalo, pa su naše jedinice bile u situaciji da se kreću kuda hoće i da napreduju onoliko koliko dnevno mogu da prepešače. To je navodilo na zaključak da se situacija u Hercegovini počela da menja u našu korist i da to treba što bolje i više koristiti, što češće napadati. Međutim, uskoro je nagovešten kraj četničko-italijanskog oklevanja. Usledio je četnički napad na Šesti bataljon koji se nalazio desno od nas, a onda 29. maja 1942. godine, na naš Četvrti bataljon.

Na isturene delove našeg bataljona, ispod sela Donji Drežanj (desetina Prve čete), toga dana naletela je četnička kolona od oko 300 ljudi. Oni su se dolazeći iz pravca Stoca, pojavili iz Zovog Dola. Naša desetina joj je pružila otpor i uspešno odolevala sve do ivice sela, gde je

borbu prihvatila cela četa. Ona je uspela cla zadrži neprijatelja do dolaska pojačanja, koje je krenulo iz Slata. To je bila veoma žestoka borba i trajala je sve do 16 časova, kada su četnici odbijeni i proterani.

Karakteristično je da se Italijani, iako su borbe vođene samo desetak kilometara od njihovih garnizona i prilično blizu puteva kojima se mogla kretati njihova motorizacija, nisu nigde mešali, odnosno nisu ulazili u borbu, osim dejstva topovima i minobacačima. S druge strane oni, valjda da bi ostavili utisak velikih snaga, vršili su česte pokrete svojih motorizovanih kolona, manevrišući komunikacijama. Prvo se, drumom prema Nevesinju, pojavila njihova velika motorizovana kolona, koju su naši bataljoni pokušali da presretnu, na šta je ona promenila pravac, a zatim i druga - prema Stocu.

Ohrabreni tim italijanskim izlascima na drumove četnici su obnavljali svoje napade, ali Šesti i Četvrti bataljon uvek ih je spretno dočekao. Posle oštre borbe vođene u predelu planine Glog, četnici su opet proterani ka cesti Nevesinje - Stolac.

Prelazeći u protivnapad, naši su sledeća dva dana (30 - 31) provodili u čišćenju Zovog Dola, sve do Biograda i Nevesinjskog polja. Nisu propustili da uđu u Kifino selo, u kome su hercegovačke jedinice za vreme svojih najboljih dana ubile i Dražinog visokog komandanta, majora Boška Todorovića.

5.

Pozicije partizana posebno su bile loše u južnoj Hercegovini, oko Bileće i Trebinja, gde je naopako i počelo i gde, trenutno, naših (hercegovačkih) snaga skoro nije ni bilo. One su se krajem maja, u borbi protiv nadmoćnijih snaga Italijana i četnika Trebinjsko-bilećkog odreda, gotovo sasvim istopile, pa se ukazala potreba da bataljoni Prve proleterske krenu i u tom pravcu. Bilo je potrebno izvršiti napad na četnike u Zvijerini i osloboditi bolnicu Operativnog štaba za Hercegovini koju su četnici bili zarobili, osvojiti zaplenjen depo sa naoružanjem, te sprečiti četnički prodor prema Goranskom. Time bi se onemogućilo povezivanje hercegovačkih i crnogorskih četnika. Iz tih su razloga 1. juna u južnu Hercegovinu krenula naša dva bataljona, Četvrti i Šesti, kao i Prvi udarni hercegovački bataljon. Sa tom su »ekspedicijom« pošli Štab prve proleterske i delegati Vrhovnog štaba, Sreten Žujović Crni i Ivo Lola Ribar.

Kraljevački bataljon je u ovaj pohod krenuo sa prostora Slato - Drežanj i, preko Lukavca i Davidovića, još istog dana stigao u Divin, selo na cesti Nevesinje - Bileća.

Doček u Divinu je bio posebno srdačan i spontan. Manje je tu važno da li je za tu srdačnost razlog bilo dobro političko stanje u Divinu i pažnja naroda prema Prvoj proleterskoj, ili uticaj našeg starog druga i poznanika, revolucionara i akademskog slikara Branka Šotre, koji je ustaničke 1941. godine bio komandir čete u Kopaoničkom odredu, a onda u povlačenju ka Sandžaku, vršilac dužnosti komandanta istog odreda, da bi otada, ovde u Hercegovini delovao u Divinu. Mnogi od nas iz Kraljevačkog bataljona, znali smo ga iz najtežih ustaničkih okršaja, pa je utoliko ovaj susret sa njim i njegovim vidljivim i zapaženim delom, bio srdačniji, bratski.

Po prelepom dočeku, prekrasnom Domu kulture koji je Šotra ukrasio svojim delima i revolucionarnim parolama, dobrom ručku, služenom iz porcelanskog suđa (ali bez pribora), susretu sa Šotrom i ostalim

istaknutim borcima ovoga kraja Divin nam je ostao u nezaboravnoj uspomeni.

Do prve borbe s četnicima je došlo čim smo krenuli iz Divina, već na prvim kosama, jer su oni naš pokret budno pratili. Međutim, strogo uzev, borbe u pravom smislu te reči nije ni bilo, pošto su se četnici na samu našu pojavu razbežali. Jednoga smo ipak zarobili. Zaspao je pijan i nije pobegao.

Ovu »borbu« nisam zapamtio po žestini već stoga što sam ovom prilikom dobio svoj prvi revolver. Bio je vojno-državni, kako se po pravilima bivše vojske nazivao, a pripao mi je po nekom utvrđenom hijerarhijskom redosledu koji se sprovodio dosledno. Komandant i komesar bataljona, kao i njihovi zamenici, revolver su odavno imali; komandiri i komesari četa, kao i njihovi zamenici, takođe, a puškomitraljesci još i*pre svih. Sada smo na redu bili mi, vodnici vodova. Novom oružju sam se, naravno, jako obradovao, ali mi je bilo neprijatno, tačnije rečeno gotovo sam se stideo. Revolver nisam zaplenio ja već »Deva«, a on bi mu se više obradovao nego ja. Međutim, tu se ništa nije moglo.

Pred Zvijerinu i četnike izbili smo u toku noći 1/2. juna 1942. godine, a već izjutra ih napali. Pored Četvrtog bataljona Prve proleterske u napadu je učestvovao i Prvi hercegovački udarni bataljon. To su bile dosta jake snage. No, ni četničke snage nisu bile male, a nisu bile ni iznenađene. Ipak, nisu mogle da odole silovitim napadima Hercegovca i proletera odlučnih da učine i nemoguće samo da što pre oslobode i spasu sigurne smrti svoje drugove, 30 do 40 ranjenika i bolesnika, koliko ih je bilo u bolnici. Ali ni četnici se nisu lako odricali svoga plena. Odstupivši iz sela oni su zaposeli položaje na okolnim brdima i otuda nastavili otpor. Protivnapadima i stalnim puškaranjem nastojali su da povrate bolnicu i spreče evakuaciju ranjenika, a posebno magacina s oružjem do kojih im je, očevidno, bilo posebno stalo. To im, međutim, nikako nije polazilo za rukom.

Najveći broj ranjenika je zatečen u životu, ali nekih istaknutijih drugova tu više nije bilo. Među oslobođenima su bili i drugovi Fjodor Mahin i Bora Prodanović, koje su četnici pre izvjesnog vremena zarobili i ovde držali zatvorene.

U izveštaju od 6. juna koji je Štab brigade poslao Vrhovnom štabu pisalo je: »Akcija na Zvijerini je u datom okviru uspela. Mi smo imali tri poginula i jednog ranjenog druga - svi iz Prvog hercegovačkog udarnog bataljona. Četnici su imali žrtava, ali njihov tačan broj nije utvrđen, osim što su dvojica nađena mrtva, a jedan je osuđen i streljan. Svi ranjenici su spašeni, ali su četnici prilikom odstupanja sobom odveli Rada Pravicu, Nusreta Čišića, dve bolničarke i još tri druga pa ih kasnije streljali.

Od municije 4.500 metaka, nije nađeno ništa, jer su to četnici odneli sa sobom, a od oružja je pronađeno: teški mitraljez »Švarcloze«; 1 puško-mitraljez »zbrojovka«; 3 teška minobacača sa ukupno 20 mina (od kojih 2 ispravna); 1 pešadijski top marke »pito« sa 12 granata; 1 protivavionski laki mitraljez; 12 kila eksploziva; kapisle; štapin itd.

Pronađen je gotovo sav ostali materijal i namirnice: so, duvan, platno, sanitetski materijal, gas, cigaretpapir, itd«.

Posle odmora i izvršenih priprema, uz dobro obezbeđenje od eventualnog četničkog napada u toku puta, naše jedinice su oko 22 časa, sa ranjenicima i plenom, napustile Zvijerinu i uputile se u selo Pađeni, dok su se četnici odmah zatim vratili.

Posle uspešne akcije oslobađanja bolnice u Zvijerini bataljoni Prve proleterske odmah su krenuli na zadatke zbog kojih su ovamo, u južnu Hercegovinu i poslati, u obračun sa ovdašnjim četnicima.

Napad smo počeli pravcem Donja i Gornja Meka gruda - Golobrđe - Prerac - Trnovica, ali tu borbe, u prvo vreme, gotovo nije ni bilo. Četnici je nisu prihvatili i stalno su se povlačili, čime su na neki način i određivali pravac našeg kretanja. Jureći ih sve smo se više približavali Bileći gde se nalazio veliki okupatorski garnizon, a i druge četničke snage oko nje. To je, bez sumnje, bio i razlog za ono što se u jednom momentu dogodilo, promena uloga: gonioci su izgubili prednost i pretvorili se u one što beže, a četnici od begunaca postali oni koji gone.

Ova promena uloga je uslovljena pojavom jakih četničkih kolona koje su se kretale pravcem selo Baljci - brdo Drenova glava - selo Gornja Vrbica i išle u našem pravcu, tačnije na nas. Gotovo istovremeno cestom Bileća - Plana nastupala je velika italijanska autokolona, čiji se sastav, a ni pravac, nisu mogli odgonetnuti. Pretpostavljali smo da su mogli da nam zađu iza leđa.

Ohrabreni ovakvim razvojem događaja, četnici su krenuli u protivnapad, a mi u odstupanje, pod veoma nepovoljnim okolnostima. U tom trenutku nije bilo ni vremena ni prostora za uspostavljanje odbrambenih položaja, pa čak ni za organizovano povlačenje. Bukvalno smo izmenili uloge.

Tokom tog preokreta u najkritičnijem položaju se našao vod 2. čete Kraljevačkog bataljona, jer je prvi bio pod udarom četničke iznenadne vatre u protivnapadu. Već od prvih neprijateljskih hitaca pogođen je mladi rudarski radnik ibarskih rudnika, Todor Cvijanović, rodom iz Knina.

Nedoumicu šta učiniti i kako u ovoj situaciji postupiti pojačalo je izbijanje četnika ispred nas. Desnim krilom već su nas zaobilazili, dejstvujući s bliskog odstojanja, kada su se iz gomile u povlačenju čuli očajni povici ranjenika da ih ne ostavljamo.

U pravcu njegovog glasa uputio se komesar čete Milutin Vujović sa vodnikom voda. Njima su se odmah priključila još dvojica drugova, a kako se istovremeno odnekud stvorilo i šatorsko krilo ranjenik je ponet u pravcu odstupajuće kolone.

U toku daljeg nošenja ranjenika sve je išlo u redu. U taj zadatak su se uključili i drugi, ali je neobjašnjivo ono što se u isto vreme događalo na protivničkoj strani. Naime, neprijateljska kolona se neko vreme kretala paralelno sa nosiocima ranjenika i bila je u poziciji da ih, onako zbijene kao pogodnu metu lako uništi, ali na njih niko nije opalio ni metak. Na kolonu u odstupanju se jako pucalo, iako je grupa oko ranjenika bila mnogo bliža. Iako momenat nije bio nimalo pogodan pronela se šala da oni ne nose bez razloga i slučajno nadimak »ćoravi«. Drugi su se podsmevali dodajući da se četnici možda drže međunarodnog ratnog prava. Komesar je mislio da se možda ne radi o četnicima koji su to silom prilika, možda čak i bivšim partizanima.

Radilo se, ipak, o četničkom »ćoravom bataljonu«, sastavljenom od nimalo naivnih ili pomirljivih ljudi. Najverovatnije grupu oko ranjenika nisu videli dok su žurili za našom kolonom.

Gonjeni od velikog broja četnika, a povremeno tučeni i od italijanske artiljerije s druma, bili smo prinuđeni da odstupamo sve do Meke Grude. Tu smo u najvećoj brzini uspostavili položaje i zaustavili nep-
387 rijatelje. U borbi koja je tada vođena upotrebili smo i minobacače, koji

su i resili njen ishod. Četnici su odstupili, a Italijani se ovde nisu ni pojavljivali. Otišli su prema Nevesinju ili Stocu.

Po prestanku ove borbe Beograski bataljon Prve proleterske otišao je sa Štabom brigade, a naš, Kraljevački, promenio je položaje. Bataljon se smestio na prostoriju Tucakov do - Ljeskovac - Kovačev do - Ivan do. Šestog juna smo krenuli na prostor Pržine i Danića, na jugozapadnoj strani Gatačkog polja.

Tokom čitave ove akcije, odnosno borbi protiv bilećkih četnika, bilo je obostranih gubitaka. Četnicima su za vreme gonjenja do Trnovice i, kasnije, kod Meke Grude naneti ozbiljni gubici. Po nekim procenama bilo je oko desetoro mrtvih i ranjenih. Mi smo tokom ovog četničkog protivnapada imali dvojicu mrtvih i jednog ranjenog.

Pored Todora Cvijanovića, od zadobijenih rana je umro i ranjenik kojeg smo izneli iz borbe. To je bio vodnik voda iz Beogradskog bataljona, grafički radnik iz Beograda Dušan Umčanin, rodom Bosanac.

Ranjen je zamenik komandira 1. čete Kraljevačkog bataljona, Aleksa Guzina, rodom Hercegovac.

Prema četničkim kolovođama i ovde su primenjene kaznene mere. U izveštaju pisanom 6. juna, Štaba brigade je zabeležio: »Nekoliko kuća istaknutih petokolonaša smo popalili i konfiskovali oko 2000 brava, i oko 50 goveda, nekoliko konja, i dr«.

7.

Italijansko komuniciranje između garnizona ohrabrilo je četnike pa su pokušavali da preuzmu inicijativu. Napadali su naše jedinice gde god bi im se ukazala prilika, a najžešće su napade vršili između 5. i 8. juna, kada su preko Javora upali u niz sela koja su naši kontrolisali: Slivlje, Dubljeviće, Kokorinu, Jugoviće i druga, s ciljem da produže pravcem Bodežište - Živanj planina ka Čemernu, Vrbi i Lebršniku. Nameravali su da ovladaju ovim pravcem kako bi presekli odstupnicu našim snagama koje su se povlačile iz Crne Gore i južne Hercegovine u pravcu Bosne.

Ovaj pokušaj neprijatelja uspešno su slamali Drugi (crnogorski) bataljon Prve proleterske brigade i jedinice Severno-hercegovačkog partizanskog odreda ali nisu imale dovoljno snage da mu zadaju teže udarce i nanesu znatnije gubitke. Četnici su tek nakon oštre trodnevne borbe uspeli da prodru do Donjeg Čemerna, ali su tu bili definitivno zaustavljeni. U Gornje Čemerno nisu mogli da prođu. U međuvremenu je Vrhovni štab prema Čemernu, s obzirom na značaj ovih položaja, uputio i Drugi bataljon Druge proleterske (kasnije i celu brigadu), pa je neprijatelj bio odbačen i vraćen odakle je i pošao.

Propao je i četnički pokušaj da prodre pravcem Avtovac - Ravno, prema Pivi, jer ga je kod Orlovače odbio Beogradski bataljon.

Jedini uspeh koji su četnici tih dana postigli bio je zauzimanje dominantnih položaja na jugoistočnoj strani Gatačkog polja, oko Gata, Dulića i Kazanaca.

8.

Ma koliko na izgled bile važne, dotadašnje akcije Prve proleterske nisu doprinosile suštinskim promenama postojećeg stanja u Hercegovini i sve se nekako vrtelo u krug. Četnici bi odstupali, mi nastupali, pa se četnici za nama nazad vraćali, tamo gde su i bili. Zato je bilo neop-

hodno da im se u jednom napadu širih razmera nanese snažan udarac, koji bi ih uzdrmao, a takva je prilika, bar naizgled, bila prisutna.

Posle neuspeha u naporu da ovladaju prostorom Čemerno, odnosno da prodru u pravcu Golije, kako bi se povezali sa četničkim snagama iz Črne Gore četnici su svoje snage koncentrisali u predelu Gatačkog polja, oko Gata, da bi imali Italijansku zaštitu dok čekaju da se okupatorove snage pokrenu i ovladaju komunikacijama, pa da onda i oni krenu u opšti napad na proleterske jedinice i prilično malobrojne hercegovačke udarne bataljone. Ovo je bila dobra prilika da se četnička grupacija iznenadi, napadne i uništi, jer su u međuvremenu i naše snage znatno narasle. Pored gotovo 10 bataljona, koliko su imale Prva i Druga proleterska, i bar dva hercegovačka udarna bataljona, ovamo su bile pristigle, ili su bile na putu da svakog časa pristignu i brojne crnogorske jedinice, bataljoni Lovćenskog, Nikšićkog i Zetskog NOP Odreda.

Štab Prve proleterske 6. juna predložio je Vrhovnom štabu:

»Obzirom na snage koje su sada ovde skoncentrisane i koje će se još koncentrisati, mogao bi se izvršiti napad na Gatačko polje sa velikim izgledima na uspeh. Tu bi, sigurno, došli do velikih količina municije, a nesumnjivo bi i moralno-političko dejstvo bilo veliko za čitavu Hercegovinu«.

Predlog je bio prihvaćen, pa je napad na četničku gatačko-nevesinjsku grupaciju izvršen u zoru 11. juna 1942. godine, na Gatu i oko njega. Toga dana vođene su teške borbe. Međutim, sve se odvijalo suprotno očekivanju i drugačije nego što je programom bilo predviđeno. To se, naravno, odrazilo i na konačan rezultat. Napad se završio neuspehom.

U izveštaju Štaba Prve proleterske, koji je i komandovao ovom akcijom zapisano je:

»Današnja akcija nije uspela. Naše jedinice su rasterale četnike sa cele prostorije od Kazanaca do Gata (sem njihovih utvrđenih visova), ali smo u toj akciji imali vrlo velike gubitke. Daleko najveće gubitke je imao Četvrti bataljon Druge Proleterske brigade (oko 50 mrtvih, ranjenih i zarobljenih), i Peti bataljon Prve proleterske (10 poginulih i 5 - 6 ranjenih), dok je Četvrti bataljon Prve proleterske imao 2 mrtva i 1 ranjenog. Gubici Trećeg i Šestog bataljona Prve proleterske, kao i mještanskih jedinica koje su učestvovale u napadu, nisu utvrđeni«.

U pomenutom izveštaju date su i prve ocene ovog neuspeha i gubitaka. Prema njemu, »cela je akcija zakasnila zbog: teškog terena; nemogućnosti pronalaženja odgovarajućih vodiča i kolebljivosti pojedinih starešina; ne učešća Lovćenaca i Hercegovaca koji su u poslednjem trenutku otkazali: zakašnjenja pojedinih bataljona i njihovog neusklađenog delovanja; potpune iznemoglosti ljudstva; podrške koju je četnicima davala italijanska artiljerija i avijacija koje su bombardovale naše položaje; neosvojivosti tvrđave koju su četnici na vreme pre nas zaposeli; pomoći koja im je dolazila iz Avtovca itd«.

O toku događaja i onome što se toga dana na Gatu zbivalo dosta je neposrednih učesnika pisalo i kazivalo, o čemu i ja nešto govorim.

Kad je Četvrti bataljon Prve proleterske brigade, verovatno namerno pogrešno i loše vođen od nepouzdanog vodiča koji je morao biti ili kukavica ili četnik, iscrpljen do krajnih granica, stigao ispred Gata, već je bilo svanulo i na njemu se već vodila žestoka i neravnopravna borba. Na brojčano jače i naoružanije četničke jedinice, snabdevene neograničenim količinama municije i uz to odmorne i utvrđene, proleteri su jurišali uz Gat. Činili su to sa mnogo rešenosti i neopisive hrabrosti, snagom svesti i volje, jedinim oružjem kojim su neograničeno raspolagali.

Ništa ih nije obeshrabrivalo: ni malobrojnost, ni što ih četnici čekaju u sigurnim zaklonima, ni što nikakve podrške u napadu nemaju (čak ni mitraljeske u dovoljnoj meri, jer za tako nešto nisu raspolagali sa dovoljnom količinom municije). Hrabro su išli uzbrdo, jurišali, padali i opet ustajali i iznova jurišali. Njihovo su kretanje obeležavale samo brojne crne tačke što su tu i tamo ostajale nepomične: mrtvi. I sve se to zbivalo tu ispred nas. Jasno kao na dlanu, ali ipak daleko da bi smo mogli uticati na razvoj događaja, još manje na izmenu situacije.

Povremeno bi se začule i eksplozije ručnih bombi. Tome bi smo se, u prvi mah, obradovali, misleći da su to naši bombaši, pre nego što jurnu u njihove redove, a onda bi se javljale sumnje: šta ako ih to četnici dočekaju bombama?

Kolona je ubrzavala korak, trčala, ali njen kurs nije išao pravo, već nešto levo.

»Zašto i mi ne jurišamo?!« - pitao se začuđeno Petar Pajtin, tražeći očima komandira.

»Bar podrškom iz svih automatskih oruđa« - dodao je Aca Todorović, puškomitraljezac čete.

Nismo mogli ni jedno ni drugo, naš je zadatak bio da idemo prema selu Duliću, u kome su jake četničke snage. Mi smo ih morali odbaciti, ili bar blokirati da našima na Gatu ne bi udarili sa leđa. Komandir nam je to objasnio.

Ako je neko i posle ovog objašnjenja ostao u nedoumici što idemo dalje, sve mu je već posle samo par minuta postalo jasno. Sa naše leve strane, valjda iz pravca kote 944, pojavila se odjednom veća četnička kolona sa razvijenom zastavom. Videli smo je u poslednji čas, jer je, zbog pogodne konfiguracije zemljišta i vestine da se njome koristi, dugo ostala nevidljiva. Da nismo bili tu ona bi brzo došla do naših i napala ih ne samo s boka, nego i direktno s leđa.

Pojava ove kolone četnika predstavljala je prepreku i našem prodoru prema Dulićima, pa je se s njom trebalo obračunati da bi se išlo dalje. Tako je borba odmah počela.

O hercegovačkim četnicima kao borcima koji se, kao takvi znatno razlikuju od svoje srbijanske i bosanske sabraće već smo dosta čuli, ali zbog njihove taktike stalnog odstupanja to ovde još nismo proverili. Ne bar do tada.

Ovi su se četnici pokazali ne samo kao hrabri, već i strašno inicijativni, vešti. Ova njihova kolona kretala se skoro nevidljivo, nekako avetinjski. Kao da nisu koračali već skakali s kamena na kamen. Krećući se vrtačama (a teren su veoma dobro poznavali), ovi ljudi su se, (za nas skoro nevidljivo), pojavljivali čas na jednom čas na drugom mestu, čas dalje a čas bliže našem streljačkom stroju i položaju. Jednoj našoj isturenoj grupici naoružanoj puškomitraljezom približili su se ne samo deset metara, ali jedni drugima ništa nismo mogli da uradimo, sem bombama, a njih nismo imali. Iznerviran zbog ove nemoći, puškomitraljezac Aca Todorović iskoristio je priliku da u glavu četnika, čiji se vrh kape pojavio iz vrtače, sruči kratki rafal svog puškomitraljeza, ali u istom trenutku i sam je klonuo. Bio je nadmudren i prevaren. Namamili su ga kapom nataknutom na vrh puške, pa se neoprezno otkrio, a oni su ga čekali i sačekali.

Aca je bio pogođen u glavu, ali dosta iznad čela, ni toliko duboko da bi odmah bio mrtav, ni toliko plitko da bi preživeo. Ovaj hrabri mitraljezac i poznati beogradski skojevac, u velikim mukama se, ne dolazeći svesti, borio za život još čitavih pola sata dok se oko njega vodila sve žešća borba. Acina smrt me je i posebno potresla, jer sam osim ve-

like tuge za izgubljenim drugom, osećao i grižu savesti što, kao stariji, ovu podlost neprijatelja nisam predvideo i mlađeg druga sačuvao.

Osim žestoke borbe sa ovom četničkom kolonom, Četvrti bataljon je trpeo jaku vatru i sa drugih strana. Sa vrha Gata tukli su ga teški mitraljezi, ali i iz pravca Dulića, gde su se četnici, iako s južne strane napadnuti od Šestog bataljona, još uvek držali na ivici sela i u našem pravcu, sprečavali nam nastup. S druge strane, bataljon nije više bio siguran ni sa desne strane, odakle se, isto kao sa leve, mogla pojaviti neka neprijateljska kolona, jer je otkazivanjem, odnosno zakašnjenjem, nekih naših jedinica ceo plan bio poremećen.

Naša strahovanja da naše malobrojne snage, Četvrti bataljon Druge i Peti bataljon Prve proleterske brigade koje su na Gatu napadale, neće biti u stanju da pod takvim okolnostima izvrše taj zadatak i brdo-tvrđavu osvoje, najzad se, oko devet ili deset sati pokazaše tačnim. Sve do pojačanja koja su četnicima počela da stižu iz pravca Avtovca, ovi su se bataljoni s četnicima ravnopravno nosili. Čak ih ni snažna artiljerijska podrška, koju su četnicima pružali Italijani, nije pokolebala u njihovim jurišima, ali svemu, pa i ljudskom heroizmu, postoje neke mere i granice. Tako je jednog trenutka, iznenada, na brdu nastalo veliko komešanje i povlačenje. To je bilo i neminovno.

Povlačenje naših jedinica, onih sa vrha, i ostalih iz »ravnice«, vršilo se pod izuzetno teškim, tačnije rečeno pogibeljnim okolnostima, jer je neprekidno praćeno vatrom četničkih puškomitraljeza i teških mitraljeza, sa Gata i s drugih strana. Još veću nevolju za jedinice u povlačenju predstavljalo je dejstvo italijanske artiljerije i minobacača koje nas je neprekidno pratilo sve dok joj je to domet omogućavao, a to je značilo bar još 5 km od Gata, ali se preciznošću bombardovanja, srećom, nisu mogli pohvaliti.

Dejstvo artiljerije i avijacije je u tom kamenitom području bilo razornije nego inače, pa su u povlačenju gubici bili znatni.

Teškoće u ovakvom povlačenju zadavala je i evakuacija velikog broja ranjenika, koju je najvećim delom i sa velikim uspehom vršio Drugi (Crnogorski) bataljon. On je prilikom borbe za Gat obezbeđivao napadače od Avtovca i Gacka, pa se u datom trenutku, prateći razvoj događaja, u pravi čas uključio u spašavanje ranjenika.

Mi iz Četvrtog bataljona Prve proleterske odstupili smo pravcem Kazanci - Gradina - Krivi do - Ravno. Bili smo neraspoloženi zbog neuspeha akcije i velikih gubitaka, izmrcvareni pokretom i prepodnevnim borbama, žedni i gladni, izludeli od nepodnošljivog hercegovačkog sunca i jare, od usijanog stenja, puni neizvesnosti kako će se stvari dalje razvijati. Konačno smo rasčistili i sa iluzijom da su četnici slabi protivnici i da ih možemo lako pobediti.

Žalosnu povorku koja se, praćena granatama Italijanskih topova, tornatala preko stenja i kamenja ubrzo je potresla i vest o smrti desetara iz Prve čete, metalskog radnika Dragoslava Božanića Kepe, koji je tokom ove borbe bio ranjen. I s njim se zbilo slično kao sa vodnikom Beogradskog bataljona, umro je pošto smo ga izneli van opasnosti.

Pretešku atmosferu u koloni pogoršao je i slučaj koji se dogodio negde između Krivog Dola i Ravnog.

Naša prethodnica je naišla na mešinu kajmaka ostavljenu u slobodnom prostoru kamenjara, pa se i ne razmišljajući, u hodu, poslužila i produžila pokret. To se, redom, prenelo kroz celu bataljonsku kolonu. Ne gubeći vreme i ne kvareći marševski poredak, borci su se saginjali, sa levom šakom zahvatali iz mešine i nastavljali svojim putem. Jednog

trenutka odnekuda se pojavio sredovečni partizan u opremi rukovodećih kadrova. Tada smo se postideli.

Nisam u stanju da ponovim doslovno sve što nam je taj drug rekao, ali sam siguran da nas je kritikovao kako smo ukaljali ime Prve proleterske i izneverili očekivanja da svojim ponašanjem damo doprinos da narod oprosti i zaboravi greške koje su ovde ranije počinjene. Završio je sa onim, za takve prilike uobičajenim: »Stidite se! Sramota!«

9.

Posle neuspeha na Gatu, inicijativa je prešla u ruke četnika i došlo je do jačeg angažovanja Italijana. Cilj koji su pred sobom imali bio je isti: da konačno preseku odstupnicu našim crnogorskim i hercegovačkim jedinicama.

Tokom ogorčenih borbi na pravcu Gacko - Vrba - Čemerno, koja je trajala čitava tri dana, bataljoni Druge proleterske uspešno su odbijali neprijateljske juriše i nanosili im velike gubitke. Prema nekim izvorima, četnici su imali preko 30 mrtvih i više od 60 ranjenih.

Naročito oštre borbe vođene su na planini Živanj u kojima su i naši imali gubitke. Pored ostalih, u ovoj je borbi poginuo i prvi narodni heroj Jugoslavije Petar Leković, a smrtno je ranjen komandant bataljona, narodni heroj Radosav Kovačević.

Postavljena u rejonu Ravno, Prva proleterska brigada je sprečavala da neprijatelj prodre u pravcu Goranskog, jer bi time bio ugrožen i presečen pravac kojim su prolazile u borbi izmučene i premorene jedinice crnogorskih partizanskih odreda i kolone izbeglog naroda koji se kretao sa svojom vojskom.

Najteže borbe na sektoru Prve proleterske vođene su na planini Lebršnik, gde je neprijatelj, posle neuspeha na Čemernu, izvršio novi pokušaj prodora. Dočekala su ga dva bataljona (Drugi crnogorski i Šesti beogradski) i neprijatelj ni onda nije ostvario željeni cilj. I ovi su bataljoni, iako izloženi ogromnoj pešadijskoj i artiljerijskoj vatri, odoleli svim napadima i ove položaje držali sve dok je to bilo potrebno, dok i poslednji crnogorski partizan nije prošao.

Jedini »uspeh« koji su četnici tokom ovih događaja ostvarili bio je u tome što se kroz međuprostor u pravcu Izgora probila neka njihova diverzantska grupa, koja je u zgradi osnovne škole zatekla još 12 sasvim nepokretnih ranjenika i žive ih zapalila.

Četvrti Kraljevački bataljon se sa istim zadacima nalazio na Orlovcu (k. 1985), ali ga neprijatelj, sem neuspelog pokušaja 12. juna 1942. godine nije više napadao. Međutim, i on je trpeo od dejstva italijanske artiljerije i avijacije, od kojih, ipak, zbog dobrog rasporeda boraca po brojnim vrtačama, nije imao gubitaka.

Prvoj proleterskoj brigadi je, kao i svim ostalim jedinicama koje su u tim borbama učestvovale ili se tim pravcem povlačile, ponestalo snage, te je bio neophodan predah da bi se bar malo oporavila i pripremila za nove borbe i pokrete. Dalji kontakt s neprijateljem na ovom terenu nije imao nikakve svrhe, pa je brigada po prvobitnom rasporedu krenula prema rejonu Jabuka - Vite Bare, ali se tamo nije zadržala. Zbog niza nepovoljnih okolnosti produžila je ka Gornjim barama i Lučkim Kolibama na Zelengori, na kojima je već bilo i drugih jedinica.

Usiljeni marš od Hercegovine do Lučkih Koliba predstavljao bi pravi podvig i za najopremljeniju, situ i odmornu vojsku, a naša je svega toga bila lišena. I što je bilo najteže, njeni problemi povlačenjem nisu

bili rešeni. Italijana i četnika smo se, doduše, oslobodili, ali nas je tu čekao novi, isto tako opasan, neprijatelj: pust, nenaseljen, tačnije raseljen prostor bez uslova za opstanak.

10.

Željno očekivana pomoć stigla je kod »Žandarije«, dokle je bataljon, u međuvremenu, došao. Naši drugovi iz Prve čete su zadatak uspostavljanja veze sa »terencima« uspešno obavili i doterali nam vola i nekoliko brava. Iako ovim problem ishrane bataljona nije bio rešen, bar se krenulo s mrtve tačke i otvorile su se nove mogućnosti.

»Možda je ovako i bolje, jer ako bi se posle tako dugog gladovanja odjednom našli u izobilju, moglo bi nam se svašta dogoditi« - tešile su nas neke šaljivdžije.

Političko-partijski radnici i vojni rukovodioci bili su izdašniji od intendanata: duševna hrana »služena« je obilato, a i to je imalo i veliki značaj.

Bili smo detaljno obavešteni o svemu, iz čega smo zaključili da naša situacija nije jako loša. Naprotiv. To što smo Crnu Goru i Hercegovinu privremeno izgubii nije bila mala stvar, ali ni tako tragična. U prošlom novembru i decembru smo i Srbiju na isti način »izgubili«, ali su se borbe tamo nastavile da vode.

Ni Italijani ni četnici nisu se imali čemu mnogo radovati. Mi smo znali da ćemo se vratiti i da će do tada naše snage još ojačati.

U vreme kada su vođene najteže borbe, u crnogorskim i sandžačkim jedinicama vršene su obimne pripreme za reorganizaciju u višu fazu vojne organizacije, da bi izrasle nove vojne formacije, nove brigade, koje su u međuvremenu i stvorene. Uz Prvu i Drugu proletersku već su stojale tri nove: Treća sandžačka, Četvrta i Peta crnogorska. Sve tri udarne i proleterske.

I hercegovačke jedinice su reorganizovane. Od preostalih bataljona Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju stvoren je novi Hercegovački NOP odred, koji je i sam uskoro postao brigada (10. avgusta 1942. godine kod Duvna).

Konačno, uspon na Zelengoru nije bio sam sebi cilj nego sredstvo da se pripreme uslovi za novi udar koji će potisnuti neprijatelja.

Novi pokret, kako po prostoru gde je vršen tako i po okolnostima pod kojima je izvođen, predstavljao je novi »hod po mukama«, ali mi prostor ni tema ne dopuštaju da o tome više govorim. Dovoljno je kazati da su se i za vreme njegovog desetodnevnog trajanja uzajamno smenjivali dobro i zlo, sunce i kiša, glad i sitost, siromaštvo i izobilje. Ispred Kalinovika - Jelašca smo opanke s nogu pekli i jeli, a već sutradan i po čitavu ovcu za dva borca pekli; Italijane i četnike napadali i od njihove artiljerije i »savoja« bili ispraćeni; na najviši se vrh Treskavice popeli i ledenom kišom zasipani Vidovdansku noć proveli; dole, u Ledićima, proleće zatekli i na novopokošenom senu u štalama spavali; Bjelašnicu gladni prokrstarili, a u Umoljanima čak i malu »Ivkovu slavu« na svoj način (bez pića) slavili; kroz Roški do, Zelene njive i Usamovine se gotovo prošetali i pred prugu Mostar - Sarajevo izbili; u Brdanima ustašku posadu rasterali; voz sa 130 domobrana i ustaša s vagonom južnog voća zarobili; stanične zgrade i postrojenja porazbijali i popalili, i neprijatelju se za sve pretrpljene muke u Hercegovini i Crnoj Gori osvetlili.

Kada smo u rane jutarnje sate izašli iznad Bradine i popeli se na
 kose koje vode prema Repovcima, bili smo svedoci sveukupnosti pod-

viga koji su izvele četiri proleterske brigade i dva bosansko-hercegovačka odreda.

Dokle je pogled dosezao, prugu i čitavu dolinu prekrivali su dim i plamen. Od Konjica na jugu do Pazariča, a možda i Hadžiča čak i Blažuja na severoistoku.

Na dužini od 70 kilometara od »državnog dobra« NDH nije ostalo ništa. Sve što je saobraćaj činilo (mnogi mostovi, lokomotive, vagoni, mestimično i pruga, telegrafsko-telefonske instalacije, stanične zgrade, vodocrpne stanice i drugo) nije više bilo ni u odgovarajućem obliku ni na istom mestu.

Dolinu u dimu i plamenu posmatrali smo ispunjeni osećanjem sreće koju istinski mogu da osete jedino pobednici posle dobijene bitke.

Ovaj, za izvršioce i protivnike fašizma veličanstveni prizor, istovremeno su posmatrali i oni koji su time bili pogođeni, piloti avijacije NDH koji su bojište od ranog jutra nadletali.

Svi borci bataljona bili su nasmejani, užarenih očiju. Ćuli su se duhoviti i lepi komentari događaja. Dvojica su mi zbog nečega posebno privukla pažnju i zbog toga ih i navodim:

»Mašala, mašala! Da silne li vatre. Da je, nekom srećom, zima, i Ivan planinu bi ogrijala« - veselo je govorio sarajevski maturant, borac 2. čete Anđelko Veljić Brana. Puškomitraljezac Rudarske čete Proko j. Žugić se, iznerviran zbog zabrane da na avione puca, olakšavao bučnom psovkom: »Osmotri, osmotri! Imaš i šta da vidiš i da mu javiš, 'bo ti Ante mater«.

Ovo je za poglavnika takozvane NDH bio tek početak muka.

Na svom pobedonosnom pohodu u pravcu Bosanske krajine Druga proleterska brigada je ubrzo pregazila mnoge utvrđene ustaške garnizone: Prozor, Gornji Vakuf, Šuice, Duvno, Livno i tako dalje.

MILAN TABAKOVIĆ

POSLEDNJA ODBRANA DIVINA

Početkom aprila 1942. godine Neđu Inića i mene pozvali su u Dobrićevo, u Štab bilećkog teritorijalnog bataljona, u kome sam do tada bio komandir jedne od njegovih četa. U Štabu nam je tadašnji komandant tog bataljona Vlado Tomanović[0] saopštio da je polovinom januara 1942. formiran Prvi udarni bataljon i da pod komandom Vlada Šegrta, vrlo uspješno dejstvuje na prostoru sjeverne Hercegovine a da je Drugi udarni bataljon trebalo da se formira na teritoriji Nevesinja. Saopštio nam je da mi iz bilećkog sreza treba za taj bataljon da damo jednu četu od 120 boraca. U njoj bi trebalo da budu mladi ljudi, skojevci, dobrovoljci, koji će se jednako dobro boriti i na svakoj teritoriji, kao što su to već mjesecima činili na svojoj. Meni je rečeno da ću biti komandir te čete, a Neđo je trebalo da dobije dužnost zamjenika političkog komesara Drugog hercegovačkog udarnog partizanskog bataljona u Nevesinju. Neđo je, naime,

Vlado Tomanović, predratni sudija, član KPJ, jedan od organizatora ustanka u bilećkom kraju, hrabar, sposoban i omiljen starješina, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine, na dužnosti zamenika komandanta Desete hercegovačke NOU brigade, proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

već tada bio član KPJ. Ja sam bio kandidat, ali mi je ubrzo, kada sam stigao u Nevesinje (negde sredinom aprila 1942), saopšteno da sam primljen u KPJ.

Kada smo u selu Dobrićevu formirali ovu četu, pošli smo na marš prema Nevesinju, pravcem: Miruše - Deleuša - Baljci - Plana - Fatnica - Divin. Na Divinu smo se javili Operativnom štabu za Hercegovinu, gde su nam data uputstva za dalji rad i pokret ka Nevesinju.

Naša četa stigla je u Nevesinje pre formiranja Drugog udarnog bataljona. Bila je već formirana Komanda mjesta Nevesinje, sa sjedištem u selu Biograd, zaseok Ponor, gde se nalazio i Štab bataljona »Bišina«, s komandantom Dušanom Brstinom. Čim smo stigli javili smo se Komandi mjesta i oni su nas smjestili u Solakoviće i Džinovu Mahalu. Oko 15 dana vodili smo uspješne borbe zajedno sa nevesinjskim partizanima, sve dok zvanično nije formiran Drugi udarni bataljon. Njegov cilj je bio da ojačaju snage koje su dejstvovale na komunikaciji Nevesinje - Mostar.

Drugi udarni hercegovački bataljon formiran je u selu Džinova Mala (Nevesinje) 21. aprila 1942. godine. Štab bataljona činili su: komandant Danilo Šarenac, politički komesar Slobodan Šakota, zamjenik komandanta Novica Domazet, a zamjenik političkog komesara Neđo Inić.

Čedo Kapor, zamjenik političkog komesara Južnohercegovačkog NOP odreda, prisustvovao je formiranju bataljona i održao govor o njegovom značenju i zadacima.

Bataljon je imao tri čete, a komande su sačinjavali: Prva četa - komandir Milan Tabaković, politički komesar Branko Zotović, zamenik političkog komesara Veljko Vučurević; Druga četa - komandir Ilija Babić, zamenik komandira Gojko Ratković, politički komesar Risto Vasković, zamenik političkog komesara Muhidin Basagić; Treća četa - komandir Vlado Vujović, politički komesar Pero Krčun.

Komandiri vodova u Drugoj četi bili su: Veljko T. Stijačić (iz bataljona »Luka Vukalović« član KPJ), Mirko Krunić, Dušan Janković, Krsto Tica i Luka Milošević. Desetari u toj četi bili su: Luka Ratković, Mile Kurajica, Todor Kureš, Božo Bajčetić, Živko Čučković, Spasoje Denda, Đorđo Kašiković, Milan Buković.[2]'

Zadaci bataljona bili su da, zajedno sa terenskim bataljonom »Bišina«, razbije sve neprijateljske posade od Blagaja do Nevesinja, da bi se omogućilo što uspešnije dejstvo na jače neprijateljske kolone, koje polaze od Mostara, kroz Bišinu, prema Nevesinju, i obratno. Položaj Bišine bio je povoljan za naša partizanska dejstva, tako da je već 19. maja uslijedila borba protiv jedne jače italijanske kolone u Bišini. U ovoj borbi su sem Drugog, učestvovali nevesinjski teritorijalni bataljon »Bišina« i Treći udarni hercegovački bataljon pod komandom Draga Papića. Svi borci i rukovodioci pokazalksu se kao borbeni i umješni, iako je neprijatelj bio brojno i tehnički mnogo nadmoćniji. U toj borbi Italijani su imali na desetine poginulih i ranjenih. Među poginulima je bio i pukovnik italijanske vojske, načelnik Štaba divizije, sa još 11 oficira. Zaplijenjeno je dosta oružja, municije i drugog ratnog materijala.

Ovaj uspeh je vrlo povoljno, moralno i politički djelovao ne samo na borce nego i na čitav narod u nevesinjskom kraju. Taj uspeh je prepričavan u selima i opevan u partizanskim pesmama.

Osim ove, gotovo svakodnevno smo vodili niz manjih borbi oko Nevesinja. Neprijatelj je stalno napadao iz Nevesinja prema položajima: Vilenjak - Kuline - Bablja glava. Djelovi Drugog udarnog bataljona

 2) Arhiv V.I.I. br. reg. 38/2 - 16, kut. 1708.

napadali su žandarmerijsku kasarnu Bakračuša, na putu Mostar - Nevesinje.

To je vreme kada se pripremala treća neprijateljska ofanziva. Nas su već 23. maja iznenadile vrlo jake italijanske i četničke snage, koje su napadale iz pravca Nevesinja preko Udrežnja, Odžaka i Biograda u pravcu Dabra i Dabarskog polja. Moja četa vodila je borbu na pravcu: Kuline - Džinova Mahala - Salakovići - Kosovača - Trusina - Dabra. Naši položaji su bili povoljni, borbena veza sa susjedom dobra. Uporno smo branili svaki položaj, tako da smo se uspjeli zadržati na položajima iznad Džinove Mahale. Bili smo zadovoljni ishodom borbe prvog dana, jer neprijatelj nije uspio u svojoj akciji iako je brojno i tehnički bio mnogo nadmoćniji. U komandi čete dogovorili smo se da se moramo dobro pripremiti za narednu borbu. Poslali smo izveštaj Štabu bataljona i zamolili da nas ojača bar jednim vodom, jer nas je neprijatelj sve više ugrožavao tehnikom naše desno krilo, na komunikaciji Nevesinje - Trusina - Dabar. Pojačanje nijesmo dobili, a Štab bataljona nam je naredio da sa postojećim snagama zadržavamo neprijatelja, da mu onemogućimo da nas na pravcu Nevesinje - Trusina odsiječe, jer bi time bio ugrožen Divin, kao sjedište Operativnog štaba za Hercegovinu.

Sjutradan neprijatelj je nastavio napad. Sa nevesinjskim terenskim jedinicama nijesmo mogli uspostaviti vezu, a 3. četa našeg bataljona bila je odsečena, pa je neprijatelj ugrožavao i naše lijevo krilo. Ipak tri dana smo odolijevali jakim napadima neprijatelja, tako da smo 25. maja 1942. godine još uvek držali položaje iznad Trusine. Toga dana čuli smo jaku pucnjavu. Neprijatelj je iz pravca Vlahovića prodirao ka Dabru, Berkovićima, i Divinu. Štab bataljona je naredio da politički komesar Prve čete, Branko Zotović, pođe za Divin, u pomoć Operativnom štabu jer je neprijatelj na tom pravcu brzo prodirao.

Dva preostala voda čete na položaju iznad Trusine bila su ugrožena i gotovo opkoljena sa lijeve i desne strane. Iza nas je bila strma padina i Dabarsko polje, gde nas je neprijatelj htio potisnuti i uništiti. Tada je došao komandant bataljona Danilo Šarenac, i rekao mi da pronađem mogućnost da se, pod borbom, povlačimo u pravcu Davidovići - Divin. Riješili srno da se do noći branimo, a onda povlačimo u naznačenom pravcu. Odluku sam preneo borcima i povlačenje je izvedeno po planu.

U Divinu se i priključio i 3. vod, sa političkim komesarom Brankom Zotovićem. Rekao sam komesaru da su se borci dva naša voda dobro borili, da nije bilo odbijanja naređenja i dezerterstva, ali da se sve glasnije postavlja pitanje zašto smo opkoljeni, zašto neprijatelj tako brzo prodire u pravcu Divina, gde su naši susjedi. Prenio sam i procjenu komandanta bataljona Danila Šarenca da se, izgleda, neke naše jedinice u Južnoj Hercegovini nijesu dobro snašle, pa je neprijatelj uspio da ih brzo potisne; da je naš bataljon imao nesreću da je ofanziva počela, a da se nijesmo još dobro formirali; da nije bilo vremena da se politički radi sa borcima. Komesar Zotović mi je rekao da vod koji je on vodio nije učestvovao u borbi, već je samo držao položaj iznad Divina, ali da su se borci bunili zbog gladi. Neke je zbog toga javno ukorio, ali je bio svijestan da moramo ovdje pronaći hranu jer su nas očekivali teški zadaci. Mislio sam da je možda obaviješten o opštoj situaciji, jer je bio uz Operativni štab, ali nije bio upoznat, sem što je primijetio da su drugovi u Operativnom štabu veoma uznemireni i nezadovoljni. Neki borci su pojedinačno dolazili i pričali da su im jedinice razbijene, i da četnici gde god se pojave vrše teror nad partizanskim porodicama.

Na Divinu smo dobili nešto malo hrane i to podijelili borcima. Tu nam je komandant Danilo Šarenac saopštio da su četnici zauzeli Lađe-

viće, da formiraju tako svoje jedinice, i da se očekuju još veće snage iz Bileće, pa sve to ugrožava našu slobodnu teritoriju sa istočne strane. »Treba da ih razbijemo u Lađevićima, dok ne dobiju veću pomoć iz Bileće« - rekao nam je komandant. Lađeviće čine nekoliko zaseoka u sjevernom dijelu bilećkog sreza i tu su četnici imali uporište još od početka ustanka u Hercegovini.

Na zadatak smo pošli noću i u Lađeviće stigli 28. i 29. maja 1942. godine. Čim je svanulo četnici su nas napali sa pogodnijih položaja iznad zaseoka u Lađevićima. Uspjeli smo do noći da proteramo četnike iz tog kraja. Uspostavili smo borbeno obezbjeđenje i držali konferenciju sa seljacima, uglavnom starcima, ženama i djecom. Djeca, vjerovatno podgovorena, dobacivala su nam: »Idite sa našeg terena, opkoljeni ste! Sjutra dolazi velika sila Italijana i četnika i ako otvorite borbu sa njima i mi ćemo svi izginuti«.

Narednih dana počela je dolaziti rodbina boraca iz južne Hercegovine i Zavoda. Donosili su vijesti kako smo mi jedina partizanska jedinica koja se još organizovano bori na tlu Hercegovine; da četnici predaju Italijanima sve partizanske porodice, a ovi ih interniraju, da smo opkoljeni, da borci treba da bježe, skrivaju se, itd. Preko dana četnici su iz daljine otvarali vatru na nas, a noću nas snažnije napadali. Imali smo pouzdana obaveštenja da su dobili snažna pojačanja iz Bileće. Hrane za borce nijesmo imali, pa smo ubjeđivali seljake da nam daju bar nešto, ali oni su govorili da nemaju ni za sebe.

Borci su počeli da se osipaju i nestaju noću sa položaja. Komesar Branko Zotović mi je rekao da su ga neki borci, skojevci, obavijestili kako je nastalo opšte kolebanje u četi i da se dobar dio boraca sprema da napusti položaje. Dogovorili smo se da održimo sastanak sa svima. Pozvali smo i komandanta bataljona Danila Šarenca. Borci su postavljali razna pitanja: zašto ih držimo ovde, opkoljene neprijateljem i bez hrane, što ih ne pustimo da idu na svoj teren i spašavaju svoje porodice; da li je istina da su sve naše jedinice u Hercegovini razbijene i zašto se to dogodilo. Izričito su zahtijevali da napustimo ovaj teren. Pošto nijesmo mogli da im odgovorimo na sva pitanja, komandant Danilo je, shvativši ozbiljnost situacije, odlučio da odmah ode u Operativni štab.

Kada se sutradan vratio saopštio nam je da moramo još ostati na ovom terenu sa ranije dobivenim zadatkom. Nikakvo organizovano povlačenje sa toga terena nije se dovzoljavalo. Situacija u četi postajala je sve teža; veliki dio boraca je nestao, neprijatelj nas je sve više napadao i oduzimao nam položaje a preostali borci reagovali su na glad.

Pitali smo komandanta Šarenca kako da obezbijedimo hranu i on je savetovao da se nekoliko boraca poštalje u Divin, i da traže iz magacina. Iako smo ga odgovarali, otišao je komesar Branko Zotović, sa nekoliko boraca. Obećao je da će se vratiti brzo, ali zadržao se više nego što smo očekivah.

U četi je stanje bilo sve teže, borci su sve češće napuštali položaje, iako smo ja i komandant Danilo stalno bili na položaju. Neki su nam ostavljali poruku da će doći čim vide šta im je sa porodicom. Jednog jutra ostalo je svega pedesetak boraca. Oni su uporno zahtijevali da nekuda idu, naglašavajući da tu više ne mogu ostati. Bili su svjesni da tako mogu samo biti zarobljeni ili poginuti.

Komandant Danilo Šarenac je odlučio da borcima dozvoli odlazak u njihova mjesta. Do tada niko nije govorio o nekom mogućem organizovanom povlačenju iz Hercegovine, a to je bio koliko se sjećam 4. juni 1942. godine. Dogovorili smo se da se okupimo čim bude postojala

povoljna situacija, možda već za dva-tri mjeseca. Malo su se dogovarali 0 tome ko će sa kim i tako su otišli u raznim pravcima. Sjećam se da je omladinac Radule Dželetović zaplakao kada se pozdravljao.

Kod boraca se osjećalo neko čudno nepovjerenje, svakako stvoreno munjevitim napadima neprijatelja. Osjećali su se prepušteni sami sebi. Tada nijesam bio ni svjestan da je bilo najteže neuspjeh objasniti borcima i postaviti neka druga moguća rješenja. Naše greške, nestrpljenje, 1 uljuljkanost nesumljivo velikim uspjesima NOP-a u Hercegovini, neprijatelj je vrlo vješto iskoristio, i dobrim dijelom lišio nas podrške naroda, a kod boraca stvorio konfuziju i nepovjerenje. Dojučerašnji dobri borci, koji su se sjajno borili od Nevesinja do Bileće, sada su bili dezorijentisani i nepovjerljivi.

U ovakvoj situaciji ostao mi je u sjećanju svetli lik Danila Šarenca, prisebnog, odgovornog i hrabrog komandanta. Stalno je bio sa nama, davao uputstva, ohrabrivao i objašnjavao borcima sve što ih je interesovalo mada je bio sasvim svjestan ovih teških okolnosti i svih opasnosti. Prije pogibije (kasnije) jednom mi je rekao: »Ni jedna teškoća i ofanziva ne može se upoređivati sa onom u trećoj ofanzivi u Hercegovini. Sve druge do sada imale su svoju težinu, ali i mi svoj određen cilj i blagovremeno rješenje šta da se radi, a to nam je onda nedostajalo«.

Poslije ove situacije ostali smo izvjesno vrijeme sami komandant Danilo Šarenac, zamjenik političkog komesara bataljona Nedo Inić, Milan Kukić i ja. Čekali smo povratak Branka Zotovića već dva dana, i nijesmo znali da li je našao nekoga u Operativnog štabu. U međuvremenu je Danilo dobio obavještenje da tamo nema nikoga. Zavladalo je opšte nepovjerenje među ljudima, nikome se više nije moglo sigurno vjerovati. Nekoliko dana bili smo prepušteni sami sebi, bez prave direktive i obavijesti. Bili smo svjesni da smo zbog toga izgubili i najbolje borce iz čete. Tako je došlo do nepovjerenja prema rukovodstvu i raspadanja jedinice. Teško je bilo i onda i sada objasniti i opisati to stanje u kome smo se našli, da bi ga razumio neko ko nije bio učesnik tih događaja.

REMZIJA DURANOVIC RE MZ A

MOSTARCI U KONJIČKOM BATALJONU

Elektromehaničarski zanat izučio sam u Rudniku, gdje započinje moja aktivnost u SKOJ-u i Partiji. Kao skojevac učestvovao sam u rasturanju letaka, prikupljanju »Crvene pomoći« i u drugim akcijama. Među radništvom Mostara vladala je velika solidarnost i naklonost prema akcijama »Crvene pomoći«.

U toj sredini mi je, polovinom 1938. godine, Mahmut - Maha Đikić saopštio da sam primljen za člana KPJ. Na prvom partijskom sastanku, održanom u bašti sekretara ćelije Đikića, na Đikovini, susreo sam Salka Pandura, Ismeta Šarića, Miju Musu i Radu Majstorovića.

Aktivnost naše tadašnje partijske ćelije najviše se ispoljavala u nastojanju da se mobiliše što veći broj omladine u redove SKOJ-a. Tada je ovdje i skojevska organizacija bila jaka. Svojim radom najviše su se isticali sekretar aktiva Gašo Ilić, zatim Pero Krajina, Ibro Dizdarević,

Fikret Vila i Ibrahim Raljević. Partija se angažovala i u pronalaženju mogućnosti da se u rukovodstvu Ujedinjenih radničkih sindikata (URS) uključi što veći broj članova Partije. Treba napomenuti da su tada ovdje, nasuprot URS-ovoj organizaciji, postojale i sindikalne organizacije JUGORAS-a i HRS-a. U redovima i tih sindikata našli su se članovi Partije. Inače, svaki član Partije imao je zadatak da pronalazi odgovarajuće ljude u svojoj sredini i aktivno sa njima politički radi, pridobijajući ih za članove SKOJ-a i Partije, ili radničke simpatizere. Najaktivniji, najpovjerljiviji i najbolji radnici postajali su članovi Partije. Neposredno poslije prijema u Partiju pošao sam na odsluženje vojnog roka. Služio sam u Zagrebu, gdje sam se najviše družio sa Esadom Šabancem, komunistom, Mostarcem. Po povratku na Rudnik učestvovao sam, kao član Partije, u organizovanju radničkih štrajkova. Dobro organizovan, uspio je i rudarski štrajk. Bilo je to u septembru 1940. godine. Štrajk je organizovan poslije demonstracija koje su održane povodom godišnjice njemačkog napada na Poljsku (1. septembra 1939). Poslije toga uslijedilo je hapšenje komunista. Tom prilikom uhapšeni su Rudo Hrozniček, Rade Majstorović, Salko Fejić, Mustafa Humo i drugi. U znak protesta zbog hapšenja drugova, Mjesni komitet KPJ organizuje štrajk u cijelom Mostaru, obuhvatajući i Rudnik.

U Rudniku smo organizovali štrajk zajedno sa rukovodstvom URS-a. Rukovodstvo sindikata pozvalo je jednog od svojih istaknutih aktivista koji će okupiti mase i objasniti radnicima svrhu ove akcije. Oni nisu uspjeli da pronađu nekoga za to, pa smo mi, komunisti, održali sastanak i donijeli odluku da autoritativni radnici, koji treba da pozovu svoje drugove na štrajk, budu Mahmut Đikić i Ismet Šarić. Smjelim istupanjem ove dvojice drugova štrajk je u potpunosti uspeo. Prethodno je zbor mirno i brzo održan, tako da su se radnici uspjeli razići prije nego što je rukovodstvo Rudnika uspjelo pozvati policiju. Štrajk je trajao dva dana. Poslije toga bilo nam je jasno da Đikiću i Šariću više nema mjesta u Mostaru. Oni su se kod vlasti javno kompromitovali, pa je odlučeno da napuste grad. Odmah potom Đikić odlazi u Zenicu i, putem partijske veze, javlja se drugu Toši Vujasinoviću, tada visokom funkcioneru CK KPJ, Šarić ide u Brezu gdje ostaje do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Na žalost, tamo će i poginuti 1941. godine, pružajući otpor policiji.

Prilikom odlaska iz Mostara Đikić je dužnost sekretara predao meni. Tada sam saznao da su u Rudniku zaposleni članovi Partije: Čedo Milićević, upravnik strojnog prometa, Ambroš, poslovođa elektroradionice, te inženjer Erlih i mašinski tehničar Miro Boras. Ta ćelija je slovila kao činovnika - intelektualna. Sa tom grupom komunista održao sam nekoliko sastanaka i to u stanu inženjera Erliha, čija se kuća nalazila u sadašnjoj ulici Save Kovačevića. Bila je to rudarska zgrada.

SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE MOSTARA

Godine 1940. bio sam i član Mjesnog komiteta SKOJ-a. To su, pored ostalih, bili Dole Balać, Branko Kovačević, Džemal Bijedić i još neki. Na toj partijskoj dužnosti kratko sam ostao, pošto sam uskoro kooptiran za člana Mjesnog komiteta Partije.

Mislim da smo održali 3^1 sastanka skojevskog rukovodstva. Prvi sastanak kome sam i ja prisustvovao održan je u kući Jusufa Čevre. Tom prilikom je Jusuf, kao član Mjesnog komiteta, govorio o značaju i ulozi SKOJ-a, kao i o potrebi njegovog omasovljavanja.

Prisutni omladinci su predstavljali pojedine sektore, pa je svaki od njih govorio o radu i aktivnosti SKOJ-a u svojoj sredini.

U ono vrijeme posebno je bio aktivan aktiv SKOJ-a u Učiteljskoj školi (Preparandiji), gdje su skojevci, uz pomoć SKOJ-a Gimnazije, potpuno preuzeli skautsku organizaciju u svoje ruke.

Tom prilikom sam govorio o SKOJ-u radničke omladine i radu skojevske organizacije u Rudniku. (Tada su u SKOJ-u Rudnika bili: Gašo Ilić, Pero Krajina, Ibrahim Dizdarević, Fikret Vila, Ibrahim Raljević i drugi).

Jedan od sastanaka Mjesnog komiteta SKOJ-a održan je i u mojoj kući. Sjećam se i dolaska Rate Dugonjića, ispred Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, u Mostar. Nismo imali podesan prostor za takav sastanak, pa smo se odlučili na javni lokal. Izabrali smo tada popularnu kafanu »Paris«. Ovo naglašavam da bi se vidjelo koliko je bilo teško ilegalno raditi. Najteže je bilo pronaći bezbjedno mjesto gdje se možemo okupljati. Snalazili smo se kako smo mogli.

Treba reći da je skojevska organizacija Rudnika u jesen 1940. odigrala veoma veliku ulogu u pripremanju štrajka. Uzela je aktivnog učešća u objašnjavanju značaja štrajka kod mladih radnika. Prilikom održavanja zbora skojevci su se rasporedili između radnika i svojim aktivnim učešćem i iniciranjem raznih diskusija doprinijeli da štrajk u potpunosti uspije.

Iz tog vremena posebno mi je u sjećanju ostala jedna priredba organizovana od strane skauta. Održana je u oficirskom domu. Skauti su tada imali jaku i društveno-legalnu organizaciju, veoma popularnu među stanovništvom. Na priredbu su bili pozvani predstavnici vlasti, vojske i škole, pa su se među njima našli i predstavnici Mjesnog komiteta SKOJ-a. Za goste su bili rezervisani prvi redovi u gledalištu. Tako smo se među tim eminentnim zvanicama, u prvim redovima, našli Džemal Bijedić, Ratko Bajić i ja.

Kada smo ulazili u salu na blagajni su bile Zora Dragić i Ljubica Mihić. Redari koji su raspoređivali gdje će ko sjesti takođe su bili skojevci. Izvođači programa takođe skojevci, a među njima i Osman Grebo.

Poslije predstave pričao nam je Osman o tome šta je osjećao kada je izišao na pozornicu i ugledao nas trojicu kako sjedimo među predstavnicima zvanične vlasti. Prva misao bila mu je, veli nam, da li će doživjeti da glumi pred predstavnicima svoje legalne vlasti.

Prihod od te priredbe bio je namijenjen za »Narodnu pomoć«.

Meni je posebno bila bliska skojevska organizacija Rudnika. Čim je Jugoslavija kapitulirala, omladinci Rudnika stupili su u akciju prikupljanja naoružanja. Jedna četa bivše jugoslovenske vojske imala je poseban zadatak da štiti Rudnik. Naši omladinci su samoinicijativno, na razne načine od ove čete prikupljali oružje i ostavljali ga na sigurno mjesto kako bi im kasnije, kad zatreba, bilo dostupno.

Spomenuću i to da je u toku NOR-a izginula kompletna skojevska organizacija Rudnika, osim Petra Kraine koji je još živ.

U jesen 1940. godine Jusuf Ćevro me je obavijestio da sam, umjesto Mahmuta Đikića kooptiran u Mjesni komitet KPJ. Na sastanku Mjesnog komiteta moja prva diskusija bila je i moje javno razmišljanje kako to da u jednom preduzeću postoje dvije partijske ćelije sa jednim sekretarom, jedna sastavljena od intelektualaca a druga od radnika. Pitao sam se, recimo, zašto je jedan inženjer i njegovo ime toliko važnije da se čuva u strogoj tajnosti i da mu se daje obezbeđenje, dok radnika izlažemo opasnosti. Moje je mišljenje bilo da, ukoliko dođe do hapšenja, jedan inženjer izaziva više pažnje nego ako se uhapsi jedan radnik. Na tom sastanku je donesena odluka da se te dvije ćelije objedine u jednu i svi intelektualci rasporede po partijskim ćelijama gdje rade i djeluju.

Poslije odlaska Mahmuta Đikića, koji je iza sebe ostavio svijetle tragove, naša partijska ćelija postala je brojnija. Sjećam se samo imena Ibre Čišića, koji je postao član Partije, dok je imena ostalih drugova koji su tada primljeni vrijeme izbrisalo iz sjećanja.

Partija nastavlja sa svojim aktivnostima. Prikuplja se narodna pomoć, što čine članovi Partije direktnim agitovanjem i prikupljanjem, pozivajući radnike da se što masovnije uključe u ovu akciju. Odziv je bio dobar, a prednjačili su: Dane Radnič šef kotlovnice, Josip Švarc poslovođa tokarskog odjeljenja, njegov brat Emil poslovođa kovačnice Radiljević, zatim kovač Meho Kajić, poslovođa bravarske radionice Grgić i njegov sin tokar Tončo, mašinbravar Kasumačić i strojobravar Avdo Pavlović. Ta narodna pomoć imala je širi front djelovanja od crvene pomoći i od nje se izdržavao i onaj kadar koji nije mogao dobiti posao.

Moja ideja o zajedničkom radu partijskih ćelija intelektualaca i radnika nije realizovana; omeli su je novonastali događaji vezani za odbranu i kapitulaciju stare Jugoslavije. Izvršena je mobilizacija i vršene su pripreme za odbranu zemlje. Tada je glavna parola Partije bila: »Odbrana zemlje od fašizma - po svaku cijenu«.

Svesna da će uslijediti napad Njemačke na Jugoslaviju, Partija izdaje direktivu da svi članovi Partije i ostali rodoljubi stupe u odbranu zemlje. S tim u vezi, svi sekretari dobili su određen broj letaka koje smo umnožili u tehnici Mjesnog komiteta. Štamparija se nalazila u kući porodice Muštović u Donjoj Mahali. Trebalo je da sekretari razdijele letke članovima Partije, a ovi dalje, svaki u svojoj ćeliji gdje žive i rade. Na Rudniku ja sam podijelio letke prvoj smjeni. Određen broj letaka trebalo je da dam i Kotlići koji je bio član KPJ. On je bio jamski radnik, a radio je u drugoj smjeni. Međutim, na aerodromu je došlo do kvara na trafo-stanici i ja sam morao otići da ga otklonim. Kunšteku, koji je bio kandidat za člana Partije, saopštio sam gdje se nalaze leci, da ih on uzme i preda Kotlići. Našem razgovoru prisustvovao je još jedan radnik, kandidat za člana KPJ. Želeći da postignu što veći uspjeh i efekat, letke su ubacili kroz prozor u trenutku kada su radnici bili na prozivci. Otkriveni su i odvedeni u zatvor.

Radnik koji je bio kandidat za člana Partije odao je Kunštreka, a onaj drugi mene. Bježim od kuće. Krijem se petnaestak dana u Barama. Majka i brat mi donose hranu. Dok sam se krio u Barama aktivno sam učestvovao u radu Partije. Odlazim redovno na sastanke Mjesnog komiteta i na Prvo savjetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, održano 3. marta 1941. u kući Vaska Gnjatića. Tema je bila odbrana zemlje i Proglas CK KPJ. Na savjetovanju su bili prisutni predstavnici iz cijele Hercegovine. Nije mi bilo poznato ko je od prisutnih bio član Mjesnog a ko Oblasnog komiteta. Sjećam se da smo iz Mostara bili Mujo Pašić, dr Safet Mujić, Karlo Batko, Nenad Vasić, Jusuf Čevro i ja.

Govorilo se o ratnim prilikama koje su vladale u Evropi i tome da fašistička agresija ne može mimoići ni našu zemlju. Posebno je apelovano na potrebu razvijanja patriotizma i sloge među našim narodima.

Na Savjetovanju je, po ko zna koji put, konstatovano da Partija u Hercegovini ima slab uticaj među seljačkim stanovništvom. Donesena je odluka da se odlazi u sela i tamo formiraju partijske ćelije kako bismo predstojeće događaje dočekali što spremnije i organizovanije. Partija je trebalo da prodre u sve strukture. To je u svemu bilo na liniji zaključaka Oblasnog savjetovanja KPJ održanog krajem ljeta 1939. godine u Donjoj Mahali, kojim je rukovodio Uglješa Danilović i koje je bilo posvećeno pitanju prodiranja u sela. Poslije tog uslijedio je sastanak u Radničkom domu, vjerovatno februara 1940, gdje se raspravlja sa aktivistima legalne Stranke radnog naroda, o potrebi i načinima smje-
 lijeg prodiranja na selo i stvaranja uporišta Partije. Na sastanku su pri-

sustvovali: Rade Bitanga, Mujo Pašić, Ruda Hrozniček, Karlo Batko, Franjo Šimić, Aza Koluder, Džemal. Alikalfić, Slavko Balać, Jusuf Čevro, Vasko Gnjatović i drugi. Sjećam se da su, po zadatku tu dobivenom, Hama Grebo i Vasko Gnjatić išli u Raštane u Bijelo Polje, Čečez i Smajo Brkić, a u druga sela neki drugi drugovi.

Poslije savjetovanja trebalo je, kao ilegalac, da krenem u Zenicu. Navratio sam kući. Neke moje komšije prijavile su me policiji. Kuća je blokirana. Uhapšen sam. U zatvoru slijede duga saslušanja i mučenja. Najteže je bilo kada su mi vezali noge i ruke, okačili ih na motku, zatim vrteli, ljuljali, a sa svakim novim okretajem lanci su se sve dublje upijali u meso. Krv je pljištala na sve strane.

Rat me zatekao u zatvoru. Na moju sreću Kunšek je često mijenjao svoje izjave. Bio je veoma smušen. Jedanput je rekao da sam mu dao letke iz ladice stola, drugi put odnekud drugo. Zahvaljujući naklonosti sudije Terzimehića, koji je iskoristio mijenjanje Kunštekovih izjava, spasio sam glavu. Saopštio mi je: »Znamo da si glavni akter, ali bježi kući. Vidjećemo se poslije rata«. Terzimehić je bio naš čovjek, kandidat za člana Partije.

Ponovo sam se vratio na svoje radno mjesto, u Rudnik. Došla je kapitulacija Jugoslavije. Na Rudniku je uvijek bila četa ili vod vojnika koji su služili za obezbeđenje Centrale. Skojevska organizacija je od njih prikupljala oružje i sklanjala ga na određeno mjesto. Znali smo da će nam uskoro trebati, a to nam je bio i partijski zadatak.

I dalje sam prisustvovao sastancima Mjesnog komiteta. Došla je direktiva da članovi Partije budu maksimalno budni i spremni, da se ne okupljaju u veće grupe i da se u grupama ne pojavljuju na javnim mjestima. Stanovništvo koje je bilo privrženo frankovcima trijumfovalo je prilikom ulaska Njemačke i stvaranja NDH. Provocirali su naše aktivnosti i uslijedilo je naše još opreznije djelovanje. Kontakti sa našim simpatizerima svedeni su na one najpovjerljivije. Zakazujemo i organizujemo direktne akcije, usput provjeravajući ko će doći na izvršenje zadataka. Oni koji se nisu pojavljivali odmah su otpisivani. Tako je u najsloženijim uslovima vršena još jedna provjera članova Partije.

Jednom smo zakazali akciju oslobađanja komunista i grupe Srba, koji su se, navodno, nalazili u zatvoru u osnovnoj školi. Obavijestili smo članove Partije da dođu kako bismo oslobodili te drugove. Oružje bi se podijelilo na zbornom mjestu. Iako je akcija bila samo improvizacija, svi drugovi ipak nisu došli. Takvima više nije bilo mjesta među nama.

Drugo savjetovanje Oblasnog komiteta KPJ održano je u Brankovcu, između 18. i 20. juna 1941. godine. U ime PK KPJ za BiH savjetovanju je prisustvovao Avdo Humo. Tu su prevashodno razmatrana pitanja rada Partije na pripremama za dizanje ustanka, o stanju u Hercegovini, prikupljanju oružja itd. U tom cilju data je direktiva da komunisti što prije iz Mostara krenu u svoja rodna mjesta. Očekivao se i napad Trećeg Rajha na SSSR, pa je i o tome, u kontekstu priprema za ustanak, bilo govora.

Odmah poslije tog sastanka održano je savjetovanje Mjesnog komiteta KPJ za Mostar u kući Jusufa Čevre. Bio je prisutan i Miro Popara. Tu je konkretizovana odluka da članovi Partije koji se nalaze u Mostaru idu u svoja rodna mjesta i tamo, po mogućnosti, stvaraju partijske ćelije i pripremaju narod za borbu. Miro Popara je dobio zadatak da ide u bilećki kraj, tačnije u selo Fatnicu, Brane Kovačević u Nevesinje, Milenko Šotra u Stolac, Ljubica Mihić u Gacko, Zora Dragić u Bijelu. Takođe su i svi drugi koji su imali bilo kakve rodbinske veze u pojedinim selima dobili zadatak da idu tamo.

Tako se partijska organizacija Mostara spremala za ustanak. U vezi s tim članovi Partije koji su bili javno kompromitovani u Mostaru formiraju jedinicu koja je bila kompletno naoružana, opremljena sanitetskim materijalom i hranom. To je bio prvi odred koji je krenuo u istočnu Hercegovinu. Tamo je živjelo pretežno srpsko stanovništvo, ustaše su u tim krajevima bjesomučno harale bez zakona i sudskih presuda. Narod Nevesinja, Ljubinja, Bileće i Stoca bježao je u zbjegove, a sposobni muškarci su davali otpor i branili se koliko su mogli.

Naš prvi odred koji smo iz Mostara otpremili nije imao vezu sa članovima Partije koji su bili na terenu. Slabo su funkcionisale i kurirske veze. Tako je, na žalost, sudbina odreda bila unaprijed određena i prvi kontakti sa seljacima Zijemelja bili kobni. Odred je napadnut. Tada je uhvaćen Smajo Brkić, Dole Balać i drugi, a Esad Feić je bio ranjen.

Drugi odred iz grada polazi 17. avgusta 1941. Kreće iz kuće Vasa Gnjatića, gdje su se okupljali članovi Partije. Skojevci su se okupili u kući Živote Neimarovića. Ispratio nas je Avdo Humo, a bilo nas je 34 ukupno."

Za komandanta odreda postavljen je Nenad Vasić, koji je bio oficir u rezervi, a za političkog komesara Savo Medan. U Odredu je bilo još članova Mjesnog komiteta, a Medan je bio član Oblasnog komiteta.

Odred je bio dosta dobro opremljen, imali smo pištolje i bombe, sanitetski materijal i hranu. Sve su to članovi Partije i skojevci u toku dana, u vrećama i pod feredžama, prebacili na određeno mjesto. Kako je bio uveden policijski sat taj je posao trebalo obaviti u toku dana. Pored Vasića i Medana u odredu smo bili Života Neimarović, Hasan Bubić, Aziz Koluder, Pero Lažetić, Gašo Ilić, braća Vujović, ja i drugi.

Probijali smo se tri do četiri noći po padinama Veleža. Išli smo bespućima, bez vode. Svi smo imali čuturice i svakih dva sata pili smo vodu iz poklopaca, da bi uštedeli, a bilo je ljeto i vrućina.

Četvrte noći prešli smo preko Nevesinjskog polja i stigli do Kifinog Sela. Tu se nalazila domobranska postaja. Stižemo u Gornji Bratač, kod mještanina Bojka Glogovca. Zanoćili smo u pojati. U rano jutro neko otvara vrata i pita: »Ima li tu Turaka?« Odmah je bilo jasno ko je pred vratima. Odgovorili smo da nema Turaka. Okupili smo se i komandant je odmah postavio obezbjeđenje. Skupilo se dosta seljaka. Mi smo bili u vojničkim uniformama, a na kape smo stavili zvijezde petokrake. Savo Medan je istupio pred nas i upitao prisutne: »Ko od vas pita ima li Turaka?«

Savo mu odgovori da tu nema Turaka, nego da ima poštenih Muslimana, Hrvata i Srba koji su napustili svoje porodice i tople domove i dobrovoljno pošli da se bore protiv okupatora i njegovih slugu ustaša. Kroz takvu polemiku već se vršila opredijeljenost mještana. Jedni su bili za nas, a drugi za Petra Samardžića. Tu je bilo naših pristalica, pa čak i članova KPJ.

U Brataču su mještani našoj grupi organizovali ručak. Sastanak je prošao u normalnoj atmosferi, bez provokacija i sukoba. Samardžić je, istina, i tu istupio sa tezom da je ustanak preuranjen, da još nije vrijeme za oružje, ili bar da treba braniti samo svoja sela i si., ali svakako ne ići na ustanak.

Među pristalicama našeg pokreta u ovom selu bio je i naš domaćin Bojko Glogovac, a i još neki mještani iz Donjeg Bratača.

Zakazan je zbor za poslije podne. Bili su prisutni seljaci i iz susjednih sela. Sjećam se mase seljaka iz sela Koleškog iz koga je bio rodom

" Odred se usput osipao. Već od pravoslavnog groblja se vratio neki Avdalović, a Neda Bitanga i Hasan Bubić iz Podveležja.

Brana Kovačević. On se tu nalazio na zadatku. Mobilisao je seljake za redove Partije.

Naš komesar Savo Medan pročitao je Proglas CK KPJ i pozvao narod na ustanak. Odmah tu, u toku zbora, došlo je do prebrojavanja. Izvršena je polarizacija na naše i »one druge«. Dok je još trajao zbor preko Nevesinjskog polja dođoše dva čovjeka sa bijelom zastavicom. Rekoše da su jedan Srbin, a drugi Musliman. Poslao ih je neki Ćatić iz Kljuna, Hrušta ili Lakta, gdje su pretežno živeli Muslimani - da uspostave vezu sa Petrom Samardžićem. Nisu znali da smo tu i mi, partizani. Ćatić je nudio saradnju Petru Samardžiću i predložio da zajedničkim snagama napadnu Kasabu (Nevesinje) i protjeraju ustaše iz nje. Mi prihvatismo Ćatićev poziv jer smo zaključili da ako dođe do ove saradnje to će biti repriza Nevesinjske puške i izbjegao bi se bratoubilački rat, što je bio glavni cilj naše akcije. Pozvali smo i Petra i njegove pristalice da se zajednički borimo, jer je borba svih Srba uperena protiv okupatora. Oni nisu pristali.

Naš odred imao je zadatak da dođe u Fatnicu, kod Mira Popare. Krenuli smo prema Lukavcu. Znali smo da se tamo nalazi član Partije Milenko Šotra.

Negdje ispred sela Drežnja ili Udrežnja, tačno se mjesta ne sjećam, naišli smo na čovjeka koji nam se pridružio i rekao da se zove Obren Ivković.[2]' Ispričao nam je da u njegovom selu ima ljudi koji su pristalice partizana, a da ima i pristalica četnika. Rekao je: ukoliko ga ne primamo u naše redove - da će se on, sa svojim Ivkovićima »kojih ima dosta«, boriti protiv svih neprijatelja i okupatora za slobodu svoje zemlje. Dali smo mu da pročita Proglas CK KPJ i da ga ponese u svoje selo i bude agitator linije Partije. «,

Poučeni namjerama četnika u Bratču, dogovorili smo se da se niko od Muslimana iz našeg odreda ne javlja za diskusiju na zborovima mještana. Dali smo im i nadimke. Ja sam uzeo nadimak Mrgud.

Stigli smo u selo Lukavac i odsjeli kod Dukice Grahovca. Interesujemo se za Milenka Šotru. Karakterističan je bio odgovor mještana: »Je li to naš vojvoda Milenko?« Rasporedili smo se tako da je svaki član Partije imao zadatak da okupi dva-tri seljaka i objašnjava im ciljeve naše borbe. U razgovoru sa njima saznajemo da su noć ranije napali Dabar. Tamo su, pretežno, živjeli Muslimani. Hvalili su se kako su ubijali »Turke« i njihovu djecu isto onako kao što su ustaše radile sa njihovom djecom. To saznanje dalo nam je mogućnost da im predočimo šta znači, čemu vodi i kome je potreban bratoubilački rat. Govorili smo da je to taktika vanjskog neprijatelja, okupatora, jer od davnina je poznata poslovica »Zavadi pa vladaj«.

Našli smo i Milenka. Tom prilikom on nas je opširnije informisao o stanju koje vlada u tim krajevima. Okupator je već uveliko uspio da stavi kost razdora među narod.

Pričao nam je kako mu je jedva pošlo za rukom da, ulažući svoj autoritet, spasi seoskog učitelja koji je bio Musliman i član Partije. Milenko nam je rekao da je saznao da Miro Popara priprema napad na žandarmerijsku kasarnu u Planoj. Požurili smo da mu pomognemo.

Izlaskom iz Lukavačkog polja na jednoj visoravni smo napravili predah. Ponovo smo naglas čitali Proglas CK KPJ kako bi ga čuli i novi borci koji su nam se na tom putu priključili. Poslije pročitanog Proglasa borci su postavljali pitanja i tražili objašnjenja. Na jedno pitanje je up-

[2]) Prvoborac, jedan od organizatora i nosilac NOB-a u ovom kraju; poslije rata pukovnik JNA, Narodni heroj; umro i sahranjen u njegovom rodnom mjestu u s. Drežnju (Nevesinje).

ravo odgovorio Aza Koluder, kada mi je seljak, koga sam maloprije »obrađivao«, došapnuo, stojeći pored mene: »Mrgude, je li ovaj Turčin? Sve mi se nešto čini, kako govori, da jest«. Objasnio sam mu da nije Turčin nego pošteni Musliman, a on me na to presiječe: »Sve jedno, brate, ja bih ga tako slatko zaklao!« Zaključio sam da je ovaj seljak Azu prepoznao po načinu izgovaranja glasova č i ć, jer je kod Muslimana rodom iz Mostara karakteristično da ne razlikuju ova dva suglasnika.

Stižemo kod Mira Popare. Pričamo mu na šta smo sve nailazili, posebno analizirajući slučaj učitelja. Reče nam da je imao slične slučajeve sa Muslimanima komunistima i iz Trebinja. Takav slučaj je bio i sa Osmanom Grebom zvanim Osa koga je Miro zaštitio jer su Grebi čak skidali donji veš da provjere da li je osunećen - obrezan.

Nas četvorica: Miro, Savo, Nenad i ja dogovorili smo se da bi bilo najbolje da se Muslimani i Hrvati vrate nazad, u Mostar, a zatim u područje sjeverne Hercegovine, tačnije na Boračko jezero.

Napisali smo izvještaj Pokrajinskom komitetu o razvoju ustanka u južnoj Hercegovini. Šest povratnika su od Fatnice vodili Milenko Šotra i Dukica Grahovac, sa još desetak naoružanih boraca. Obzirom da smo sobom nosili izvještaj požurili smo da što prije stignemo u Mostar.

Uspio sam da negdje do 10 sati prije podne stignem do kuće Džemala Bijedića. Obavijestio sam ga o situaciji koja vlada u istočnoj Hercegovini. Bio je veoma iznenađen. Rekao mi da se sledećeg jutra Avdo Humo, preobučen u trgovca sa fesom na glavi, sprema da preko sela Bratača ide u ta sela da bi uspostavio vezu i saznao stanje u tom dijelu Hercegovine, i da je dobro što smo stigli jer bi Avdina sudbina bila neizvjesna u dodiru sa srpskim življem.

U Mostaru nastavljam da živim životom ilegalaca. Krijem se kod povjerljivih porodica. Vrše se pripreme za odlazak na Boračko jezero. Dobio sam zadatak da sa komunistima kompromitovanim kod policije idem pješke. Oni koji nisu bili kompromitovani dobili su propusnice i prebacili su se vozom do Konjica, gdje ih je čekala veza koja će ih odvesti na Boračko jezero. Tu odluku saopštio mi je Džemal. Sa Boračkog jezera bio je stigao jedan seljak, čini mi se da se zvao Savo Sarić, a bio je rodom iz Dolova. On je naš vodič. Kasnije je postao četnik. Okupili smo se u Fejića vinogradu. Osim boraca tu se nalazila i kompletna oprema potrebna jednom vodu. Bilo je tu oružja, sanitetskog materijala i hrane. Sve su to članovi Partije i SKOJ-a u toku dana prenijeli u Fejića vinograd. Kada sam to ugledao u meni se probudio neki čudni zanos, rekao bih nadljudska snaga, volja, želja i sigurnost za predstojeću borbu za koju smo se već godinama pripremali.

Krenulo nas je desetak u toku noći i preko sela Dobrča stižemo na drugu stranu Veleža, do nevesinjskih šuma. Prebacujemo se preko Zijemaljskog polja na planinu Bahtijevicu. Prvi susret sa mještanima bio je sa Perom Dabićem na Bahtijevici. On je istjerao stoku na ispašu. Ispričao nam je kakva je situacija u ovim krajevima. Upozorio nas da se ne krećemo putem nego da kroz šumu idemo do sela Kule.

U Kulu, selo iznad Boračkog jezera stižemo u kuću Petra Kujundžića, gdje zatičemo neke nevesinjce. Po priči djeluju pročetnički. Bili su iznenađeni našom opremom, posebno naoružanjem. Tražili su da kupe oružje. Naš odgovor je bio: »Borite se pa ćete dobiti i bolje od ovoga«. Sa Kule spuštamo se na Jezero do zgrade Društva prijatelja prirode. Domaćini su nam bili Olga i Vinko Previšić, oboje Hrvati rodom iz Stoca. Tu su se nalazili na dužnosti još od vremena bivše Jugoslavije. Oni nas dovode do kuće Save Draganića gdje se srećemo sa drugovima koji su došli vozom. Među nama je i Uglješa Danilović, moj znanac još sa sa-

vjetovanja Pokrajinskog komiteta. Za kratko vrijeme organizuje se zbor i dolaze predstavnici okolnih sela: Boraka, Dolova, Jezera, Kule, Čičeva, Glavatićeva i Česina. Sastanak se održava u mlinu Draganića.

Uglješa govori o međunarodnoj situaciji, stanju u kome se našla naša zemlja, o području na kome se nalazimo. Već su ustaše bile poubijale tridesetak viđenijih seljaka na Ivan Sedlu. To je izazvalo ogorčenje i žaljenje svih prisutnih. Uglješino izlaganja naišlo je na veliko odobravanje seljana. Dogovoreno je da predstavnici svakog sela povedu po dva borca iz Mostara u svoje mjesto. Zadatak je bio da se od sposobnih ljudi formiraju seoske čete. Od te dvojice članova Partije koji su odlazili sa seljacima jedan je odmah bio predviđen za komandira, a drugi za komesara.

Ja sam sa Hasanom Bubićem otišao u selo Kulu. Hasan je bio određen za komandira, a ja za komesara. Ne sjećam se gdje su drugi drugovi otišli, ali pamtim da je Salko Fejić bio komandant bataljona.[3]

U organizovanju su nas preduhitrili mještani. Žandarska kasarna nalazila se u Glavatičevu. Žandarmi su se slobodno kretali i jednog od njih, narednika Filipa Didića, koji je jahao na konju uhvatio je Mirko Bjelica sa Česima i, zajedno sa još jednim mještaninom, ubio na Košuti. Narednik Didić bio je poznati zlikovac, koji je hapsio i odvodio nedužne seljake iz ovog kraja. To su učinili Mirko i njegov drug na svoju ruku i o tome odmah obavijestili komandu tek formiranog bataljona. Oni su ubijenom Didiću odsjekli glavu, stavili je u torbicu i objesili o sedlo njegovog konja. Prethodno je šest žandarma krenulo iz Glavatićeva u potragu za nestalim Didićem koji je, na putu iz Konjica za Glavatičevo, ubijen. Došli su kod Vinka Previšića gdje su ih partizani, pod rukovodstvom Salka Fejića, bez borbe razoružali. Dvojica žandarma, inače znanih zlikovaca, streljani su, a četvorica su puštena kućama.

U međuvremenu je Didićev konj došao u Glavatičevo, pred žandarmerijsku kasarnu. Pošto su žandarmi imali telefonsku vezu sa Mostarom, javili su o ovom događaju. Iz Mostara je obaviješten Konjic, na šta je iz Konjica došlo 28 ustaša i žandarma. Sa njima je bio ustaški tabornik i stožernik. Trebalo je da na licu mjesta kazne stanovništvo na Borcima i Borčakom jezeru. Ne znajući za nas, slobodno su došli do na Borke. Tu se naša četa, formirana na Jezeru, obračunala sa njima. Uhvaćeni su tabornik i stožernik, kao i nekoliko ustaša i žandarma. Tu gine i prvi Mostarac, Šaćir Palata, kod Bela Dolova. Zarobljene ustaše na čelu sa tabornikom i stožernikom izveli su pred javni narodni sud. Predsjedavajući narodni sudija bio je stari Tomo Sarić iz sela Jezera. On je bio učesnik balkanskih ratova i dobrovoljac u prvom svjetskom ratu. U toku suđenja na red je došao i neki Čurić Sveto rodom iz sela Bradine. Valjda se poznavao sa Tomom pa mu je u toku suđenja rekao: »Čika Tomo, ja sam Srbin i silom sam odveden u ustaše«. Tomo je staloženo odgovorio »Ohani, brate Srbine, to ćemo provjeriti«. Kad je tabornik Janković, inače sin bogatog trgovca iz Konjica kojeg je Tomo dobro poznavao, došao na red za saslušanje, predsjedavajući mu se obratio, pokazujući na Ćurića: »Oca ti poznajem a tebe, ako si pravovjernik zaklinjem papom Pijom XII da mi odgovoriš za ovog: da li ste vi njega silom doveli, ili se on dobrovoljno prijavio u ustaše«? Tabornik je odgovorio da nikakvom silom nije doveden nego da je dobrovoljno došao u ustaše. Nakon takve izjave tabornika pozvan je i stožernik, kome je postavljeno isto pitanje i dobiven je isti odgovor. »U suru Srbine, kao i tvoja ustaška bratija!« - glasila je Tomina presuda. Suđenje se održa-

[3] Fejić je bio prvi komandant bataljona, ali je zbog gnojenja rane na nozi morao otići na liječenje.

vaio u zgradi Društva prijatelja prirode. Bilo je javno, a sala puna boraca i naroda.

Poslije ove akcije slijedila je akcija likvidacije žandarske kasarne na Glavatičevu. Taj zadatak dobila je četa iz Kule i Čičeva. Napadalo se noću. Pokušali smo iznenaditi žandare. Međutim, oni su bili veoma oprezni, najvjerovatnije poučeni ranijim događajima.

Jurišali smo na kasarnu koja je bila staro, austrijsko zdanje od veoma čvrstog materijala i dobro utvrđena. Juriš nam nije uspio. Poginuo je Đorđe Šmrkić iz sela Čičeva. Od Mostaraca u akciji učestvovali smo Hasan Bubić, Esad Grebo i ja, a od mještana četiri Kujundžića, tri Topalovića iz Kule i iz Čičeva Šmrkići i drugi. Poslije neuspjelog napada na stanicu povlačimo se u obližnju šumu. Dolazi nam pojačanje od Boračkojezerske čete sa dva puškomitraljeza koje su zaplijenili u prvoj akciji. Međutim, ne nailazimo na otpor žandarma. Povukli su se. Mi ulazimo u Glavatičevo. Kada smo ušli u zgradu žandarmerijske stanice zvoni telefon. Podižem slušalicu. Iz Bjelimića su pitali da li u blizini ima bandita (kako su nas nazivali). Odgovorio sam im da ima i da nas uskoro očekuju kod njih. Veza je odmah prekinuta.

Nakon četrdesetak minuta došao je seljak Đogić iz Bjelimića i obavijestio nas da su žandari pobjegli iz ovog sela. Tada među nama nije bilo dovoljno komunista, pa je Esad Grebo upućen u zijemaljska sela da razgovara sa stanovništvom i obezbjedi provođenje partijske linije. Znali smo da je većina stanovništva u ovim krajevima četnički nastrojena, u što smo se mogli uvjeriti na svakom koraku. Među njima je bio najopasniji bivši žandarm Vaso Kilbarda. U Bjelemićima pretežno živi muslimanski živalj. Sa svojom desetinom Kilibarda je uhvatio seoskog hodžu i počeo ga maltretirati.[41] Stanovništvo je bilo ogorčeno i uspjeli su da tu desetinu protjeruju iz sela. To je bio i glavni povod da se Bjelimićani opredijele za ustaški pokret. Oni su sarađivali sa ustašama iz Konjica i Kalinovika, osnivali svoju miliciju i suprotstavljali se našem ulasku u njihova sela. Tako se granica oslobođene teritorije završila pred bjelimićkim selima.

Poslije oslobođenja Glavatičeva formira se četa koja kreće pravcem Kula-Čičevo-Glavatičevo-Jezero-Borci dalje u akciju, napada žandarmerijsku kasarnu na Ruištu. Kasarna je bila smještena u sadašnjem Planinarskom domu. Obzirom da smo ojačani i brojčano i naoružanjem, u ovu akciju krenuli smo danju. Kada su nas žandarmi primjetili povukli su se prema Mostaru, bez borbe. Jedan od njih, čini mi se da se zvao Meho Mustapić, ostao je u Planinskoj kućici sa porodicom. Mnogi od boraca tražili su da se Meho odmah likvidira. Rukovodstvo čete to nije dozvolio. Žandarmu smo objasnili ciljeve oslobodilačke borbe i skrenuli mu pažnju da ne nosi žandarmsku uniformu, te da bi najbolje bilo da se sa svojom porodicom vrati u rodno selo u dolini Neretvice i tamo priča seljacima o partizanima i ciljevima njihove borbe, što je i učinio. Kada smo kasnije došli u ta sela naišli smo na dobar prijem. Vidjelo se da je neko prije nas »obradio« teren.

[4)] U Bjelimićima su se tada, kako u svojoj recenziji ovog priloga navodi Vasko Gnjatić, nalazili Hasan Bubić i Aza Koluder, pored voda partizana i Ose Grebe. Prema njihovim sjećanjima, u vrijeme prikupljanja skrivenog oružja od Bjelmićana bilo je oštrih riječi i prijetnji hapšenjem i slično, vršen je pretres kuća i staja, ali maltretiranja mještana, kako navodi autor, nije bilo. Inače, valja imati u vidu da je u Bjelimićima, još za vrijeme bivše Jugoslavije, organizovana obavještajna agentura, koju su ustaše aktivirale i svestrano koristile. Uz to, muslimanska milicija u tom selu sebe je zvala, nimalo slučajno, antikomunistička. Poznati su bili Šurkovići i Jažići kao rukovodioci ove milicije koja će ne samo braniti svoje selo već i napadati partizane u Glavatićevu i okolini (Prim. red.).

Zauzimanjem kasarne na Ruištu otvoren nam je teren za oslobođenje čitavih Zijemalja. Bila je druga polovina jeseni. Držali smo veliki dio slobodne teritorije. Četa Kula - Čičevo se rasformirala, a formirane su Zijemaljska i Zaboranska četa koje su bile mnogo brojnije.

Poslije našeg obračuna sa ustaškim stožernikom i tabornikom domobrani u oktobru 1941. pripremaju ofanzivu na Boračko jezero. Vrše mobilizaciju stanovništva u Konjicu. Među njima je dobar broj i naših aktivista i simpatizera. Aktivirana je i ustaška avijacija. Dovukli su i brdski top iz kojeg uspješno tuku naše položaje. Naša Boračko-jezerska četa nalazila se na vrletima Vrapča. Neprijatelj je bio znatno brojniji. Imali su oko 1000 vojnika. Preko Bijele na Vrapče krenulo je 750 vojnika, a mi smo imali nešto preko 70 boraca, znači deset na jednoga. Na Prenj preko Tisovaca na Boračku dragu krenulo je oko 250 milicionera. To nas nije nimalo uplašilo niti je umanjilo našu hrabrost. Borba se odvijala u našu korist. Uspjeli smo ih sabiti, pa ih je uhvatila panika kao i cijeli Konjic. Da smo bili brojniji mogli smo osloboditi ne samo to mjesto. Zaplijenili smo dosta oružja kao i top koji je kasnije na Vrapcima bačen u jezero.

Poslije neuspjele ustaške ofanzive dolazi do formiranja Prve čete u selu Bijela. Bila je sastavljena od boraca Boračko-jezerske čete i mobilisanih mještana iz Bjele. Za komandira je postavljen Rade Španac, a za komesara Štefo Šulentić.

Poslije formiranja čete u Bijeloj došlo je do formiranja i čete na Blacama, pod obroncima Bjelašnice. Za njenog komesara je postavljen Aziz Koluder, a za komandira Leo Bruk. Naš cilj je bio da se preko ove čete povežemo sa Igmanskim odredom. Ova četa je brojala 30-40 boraca.

Dotadašnja slobodna teritorija prostirala se od Dobrče do Konjica. Cilj nam je bio da prođemo i na desnu obalu Neretve i tamo formiramo prve čete. Željeli smo da se približimo i pruzi Sarajevo - Mostar od koje smo bili daleko. Organizujemo napad na voz. Najveća poteškoća bila nam je Neretva. Ipak, akcija uspijeva. Odstupnica je bila dosta teška. Borci su pod borbom morali prijeći preko Bitovnje i Ivan-Sedia da bi se vratili u svoje logore.

I dalje se nastavlja sa formiranjem partizanskih odreda i četa.

Početkom maja 1942. našeg ilegalca Neđu Borozana, šaljemo na području Raške Gore. On je trebalo da trasira teren za naš dolazak i mobiliše što više tamošnjeg stanovništva u partizane. Naime, bilo je planirano da se u maju formira četa i u podveleškim selima. Za tu svrhu u Dobrič prebacujemo Udarnu četu našeg odreda koja će služiti za mobilizaciju većeg broja stanovništva. Od Borča smo krenuli prema podveleškim selima. Odziv je bio ispod očekivanja. Mislim da smo u toj akciji dobili svega dva do tri borca. Sjećam se jednog interesantnog slučaja. U selu Svinjarini, kad smo od mještana tražili da stupaju u NOB-u i ukoliko neće odmah da predaju oružje, jedan mladić je doneo prepilanicu pušku, a neko od boraca viknu: »Daj ovamo onu novu, nemoj da je kriješ u kući!«. Mladić odgovori da nju ne da i da je ona njegova, a ako baš ona mora ići će i on sa njom. Tako nam se i pridružio Omer Maksumić.

Naša zamisao o formiranju čete u Podveležju bila je precijenjena. Kroz Podveležje smo imali uvijek slobodan prolaz. Tu je bilo dosta odmarališta za naše borce, ponajviše u Dobrču. Izgubili smo iz vida da su tu živjeli najviše Muslimani i da je Mostar ispod Podveležja - jak okupatorski garnizon. Ta sela su se nalazila uklještena između Mostara i Nevesinja i mogli su ih u svakom času napasti kako okupator i ustaše

iz Mostara tako i četnici iz Nevesinja. To je bio razlog da su mještani naš prijedlog za formiranje čete opravdano odbili.

Na žalost, ni u Raškoj Gori ne dolazi do formiranja čete. Naše zamisli bile su osujećene od četnika, a tome su doprinijeli i pučevi koji su izbijali u južnoj Hercegovini.

Stvaranjem slobodne teritorije pred partijsko rukovodstvo su postavljana kao neminovnost formiranja narodnih odbora.[5] Formira se i Sreski komitet na čijem čelu se nalazio Esad Šabanac. Sjedište Komiteta bilo je na Borcima. Na zgradi je bila istaknuta tabla sa natpisom »Sreski komitet za Konjic«.[6]

U periodu april-maj 1942. takođe se formira i Sreski odbor koji je imao svoje ogranke po selima. Žene su se organizovale u svoju organizaciju AFŽ, a omladina stvara svoju omladinsku organizaciju.

Da bi vojska imala odeću i obuću kuća porodice Milićević na Jezeru pretvorena je u radionicu za izradu odjevne opreme i opanaka, popravku cipela, pletenje rukavica, džempera i si. Žene su neumorno plele od vune koja je dobijena od vlastite stoke. Na Bahtijevici smo imali preko 1000 grla stoke. Tu se pravio sir i kajmak. U selu Kuli krili smo nekoliko tona žita za naše borce.

Navedeni pokazatelji najbolje ilustruju kako je besprijekorno funkcionisala narodna vlast na slobodnoj teritoriji. Moram reći da smo nailazili na veliku podršku većine narodnih masa, jer je narod po prvi put u svojoj istoriji imao svoju vlast.

Razvoj događaja u čitavoj zemlji u toku ustanka odražavao se i na našu slobodnu teritoriju.

Obzirom da Muslimani i Hrvati - partizani, kao što sam napomenuo, nisu mogli ostati u južnoj Hercegovini, komunisti i skojevci od početka ustanka dolazili su na Boračko jezero i pripajali se pojedinim četama. U međuvremenu, četnici su vršili propagandu Dražinih ideja i izjavljivali da partizani vode beskorisnu borbu, da nije vrijeme za ratovanje i oružane okršaje sa Nijemcima i Italijanima. Njihovo mišljenje je bilo da treba čekati i vidjeti kako će se stvari odvijati u svijetu pa tek onda stupiti u akciju protiv okupatora.

Osjetivši djelovanje neprijateljskih elemenata, mi smo još u novembru 1941. zatražili od Opertivnog štaba za Hercegovinu da na Boračko jezero upute jedan vod sastavljen od iskusnih i u borbi prekaljenih boraca, komunista, Srba. Taj vod je trebalo da bude u sastavu Konjičkog bataljona.

Na Jezero, koncem januara 1942. godine, dolaze Nenad Vazić i vod boraca iz južne Hercegovine, sa komandirom Maksimom Kovačevićem. Maksim i ostali borci ovog voda bili su po nacionalnosti Srbi, pa su nam dobrodošli da djeluju na suzbijanju četničkih skretanja u samom bataljonu a i na terenu.

Treba reći da mi na terenu Boračkog jezera, ipak, nismo znatnije osjetili četničko gibanje. Istina, tad nismo imali obavještajnu službu. Bili smo zadovoljni sa stvaranjem slobodne teritorije i dosta dobro organizovanog života na njoj. Nije nam bilo poznato raspoloženje vojske i naroda na drugim područjima.

Tih dana hercegovačke jedinice, zajedno sa proleterima, uništile su ustaško uporište na Borču. Potom je pripreman napad na Bjelimiće, odnosno na ustašku miliciju koja je surađivala sa okupatorom. Za ovu

[5] Seoski NO odbori na ovom terenu stvarani su koncem 1941, a početkom 1942. i opštinski (Prim. red.).

[6] Postavljanje table sa ovakvim nazivom oštro je, kako se sjeća V. Gnjatić, kritikovala Lepa Perović.

akciju, kao pojačanje, upućen je Miljevski dobrovoljački bataljon, sastavljen uglavnom od četničkih elemenata. Jedino u Štabu i rukovodstvu bili su članovi Partije, a bilo je i skojevaca.

Do napada na Bjelimiće nije došlo zbog četničkih pučeva, u Crnoj Gori i južnoj Hercegovini. Mi smo tek tada osjetili u vojsci i na terenu velika četnička gibanja. Mislili smo da tome podršku daje Miljevski dobrovoljački bataljon. Doneli smo odluku da se taj bataljon rasformira. One koji su htjeli da ostanu u našim redovima rasporedili smo po našim četama, a većinu smo pustili da idu kućama. U toj ocjeni smo se, ipak, veoma prevarili. Izgubili smo iz vida da smo se još prilikom našeg prvog izlaska iz Mostara sreli sa četničkim organizatorima u selu Kuli kod Petra Kujundžića. Četnici su, kako sam napred naveo, došli iz Nevesinja i tražili su tada da im prodamo naše oružje.

Zaneseni prethodnim uspjesima u borbama i u širenju slobodne teritorije, uspostavljanjem veze sa Mostarom i stvaranjem uslova da iz grada na Boračko jezero izlaze novi odredi, toliko smo se zanijeli da nismo uopšte obratili pažnju na djelovanje četničkih elemenata. Jedan slučaj nam je jasno signalisao da neprijatelj ne miruje nego napreduje u svojim akcijama. Saznali smo da su se četnici povezali sa mostarsom čaršijom i to preko našeg kurira Ethema Ćerkića. On je bio veza između bivšeg seoskog kneza sa Zijemalja, Račića. Ovu vezu smo slučajno otkrili i odmah obojicu kaznili smrtnom kaznom, koja je izvršena u Glavatičevu.

Na žalost, ni tom slučaju nismo pridali dužnu pažnju, pa intenzivniju četničku aktivnost počinjemo da osjećamo i u našoj vojsci i na terenu. Bilo je to u drugoj polovini maja 1942. godine. Četničke parole da je za narodni ustanak prerano kružile su, kao i vijesti da su ovaj ustanak digli samo mostarski Cigani, Turci i ustaše.

Dolaskom grupe boraca iz Hercegovine i likvidacijom četničkog komandanta Šiškića, što se zbilo februara 1942. godine, mislili smo da je četničko djelovanje u dobroj mjeri osujećeno. I tu smo se prevarili. Neprijatelj je i dalje radio na svom organizovanju sa nesmanjenom žestinom i čekao pogodan trenutak da se aktivira.

Jednom riječju, mi tada još nismo imali iskustva u takvoj borbi protiv domaćeg neprijatelja. Smatrali smo da ako razoružamo Miljevski dobrovoljački bataljon neprijatelj neće imati snage da nas pomjeri sa slobodne teritorije. Međutim, događaji koji su slijedili najbolje pokazuju u kolikoj smo mi bili zabludi i koliko smo bili neinformisani o pravom stanju stvari i odnosima.

Sazvan je partijski sastanak bataljona. Ovim sastankom sam ja rukovodio. Bili su prisutni svi četni i partijski rukovodioci. Tom prilikom donesena je odluka da se povlačimo sa Boračkog jezera u pravcu Crnog polja na Prenju i da se povežemo sa livanjskim i prozorskim partizanima. Međutim, četnici su nas preduhitrili. Napali su nas, potpomognuti nevesinjskim četnicima, koji su se na brutalan način obračunavali sa našim snagama u južnoj Hercegovini. I u našim četama (Blacama, Glavatičevu, Bijeloj i Zaboranima) izvršeni su četnički pučevi.

U Zaboranima je nastradao komandir čete Fahrudin Orman, a zatim Muhamed Hadžiomerović zvani Sipa. Sipa je, samo dva dana ranije došao iz Mostara. U Glavatičevu je ubijen Mustafa Pašić, komesar čete. U četi Bijela ubijen je zamjenik komesara čete Štefo Šulentić. Iz sve tri čete poginulo je dosta članova Partije i SKOJ-a, ali ne mogu da se sjetim svih njihovih imena. Ja sam se tada nalazio u Štabu bataljona na Boračkom jezeru.[7] U Štab je došao Rade Španac i obavijestio nas o čet-

7) Stab je bio u sadašnjoj zgradi odmarališta SUP-a.

ničkom puču u Bjeloj, zvjerskom ubijanju članova Partije i SKOJ-a i drugih boraca. Dobar dio drugova bio je zarobljen. Mi smo bili veoma iznenađeni pučevima u našim četama. Štab je donio odluku da jedna desetina krene u pravcu Boraka i da onemogući prodor četnicima iz Bijele. Trebalo je obezbijediti komandu mjesta, čiji je komandant bio Milan Miličević, a takođe i bolnicu koja se nalazila na Borcima. Kod sela Dolova sreli smo naše drugarice kako gone stoku u pravcu Crnog Polja. Jedna od njih je plakala jer su je četnici razoružali. U tom trenutku mnoge stvari su nam bile jasnije. Oprezno smo se približavali Borcima jer smo strahovali da četnici nisu već zauzeli i Komandu mjesta. I kada smo tamo stigli našli smo komandanta Milana kako stoji među četnicima, bez zvijezde petokrake. Kad nas je ugledao, umjesto pozdrava, rekao je: »Odloži oružje!« Odgovorio sam mu da mi ne odlažemo oružje i da smo ga donijeli i njemu i sebi iz Mostara, pa od njega tražimo samo prolaz. Rekao sam mu još da se mi svakako povlačimo, a on sa svojom bratijom četnicima, može raditi šta hoće. Milan se složio sa mojim prijedlogom i dozvolio nam da naši borci, kao i stoka koju su djevojke dotjerale, prođe neometano. Sa Milanom smo razgovarali prijateljski, bez obzira na njegovo raspoloženje. U suštini, bio je pošten čovjek kome je glavna preokupacija bila sačuvati glavu i svoj dom.[8)]

Na Borcima se nalazila naša bolnica gdje je radio i Isidor Papo. Nismo imali mogućnosti da sobom nosimo i naše ranjenike. Tu se nalazio teško ranjen u ruku, komandant našeg bataljona Ibro Šator, pa smo za njegovo nošenje angažovali borce. Ostalim ranjenicima predložili smo da se popnu na konje i da idu sa nama. Jedini koji je bio nepokretan, a želio je da tu ostane bio je Togo zvani Admiral.[9']

Povlačimo se sa Boraka. Ostavljamo pet-šest komunista da i dalje djeluju na tom području. Kada smo im predavali municiju i oružje neko od njih je nesmotreno povukao obarač i tada je poginuo Pero Bilić. Bio je to predratni član Partije rodom iz Jablanice a ja sam ga upoznao na Oblasnom savjetovanju u Mostaru.

Krećemo u pravcu Jezerca, odnosno Tisovice. Tamo se nalazila planinarska kućica. Stigli smo u Crno polje i tu ostajemo dva dana. Pristižu borci sa svih strana. To su bili oni koji su se uspjeli izvući iz četničkih pučeva, a i oni što su se pod borbom povlačili. Sređujemo svoje redove. Bilo nas je oko 250, a prije puča naš bataljon je brojao oko 700 boraca.

Produžavamo put za Tisovicu. Smjestili smo se u planinsku kuću i tu ostajemo nekoliko dana da se odmorimo i, eventualno, uhvatimo vezu sa Konjicom. Konjička veza nas obavještava da se u zatvoru nalazi mnogo naših drugova i drugarica. Saznali smo da je među njima i drugarica Safeta Alagića. Štab donosi odluku da se borci oslobode iz konjičkog zatvora. U akciju ide desetina Mehe Trbonje, kao najspretnija. Vodič je Safet Alagić. Akcija je uspješno izvedena i oslobođeni drugovi izlaze na Tisovicu. Odmah po oslobođenju ovih drugova, dobili smo obavještenje iz Ostrošca i Konjica da se četničke jedinice kreću preko Bradine. U tom trenutku Štab se pribojavao da ne dođe do većih okršaja i donosi odluku da se mladi borci koji su tek stupili u partizane vrate kućama. Nismo imali nikakvog pregleda kuda se kreću naše, a kuda neprijateljske jedinice. To je bila naša velika greška koju smo skupo platili. Gotovo svi koje smo uputili u Mostar, nikada ga nisu ugledali.

8) Kasnije je Milan Milićević, kao rodoljub, uzeo učešće u NOB i kao takav je ubijen od strane četnika u selu Grušći, kada je izvršen masakr nad partizanskom bolnicom.

9) Kasnije sam saznao da su ga četnici kod Italijana zamijenili za municiju.

Akcija se nastavlja. Donosimo odluku da napadnemo Ostrožac. Ovdje smo pokušali taktički napasti neprijatelja. Jedna četa dobija zadatak da napadne Ostrožac i preko mosta da se prebaci na desnu obalu Neretve. Druga četa ima zadatak da istovremeno napadne Stanicu Prenj kako bi se privukle neprijateljske snage iz Jablanice da ne bi mogle pomoći njihovom garnizonu u Ostrošcu.

Pri povlačenju sa Boraka ja sam primio dužnost komesara bataljona, a Franc Novak zamjenika komesara. Četa koja je išla u Prenj povjerena je meni, a ona druga Nenadu Vasiću. Vodič moje čete bio je inženjer šumarstva Fazlija Alikalfić koji je odlično poznavao taj teren, tako da smo se kretali brzo i bez ikakvih poteškoća.

U toku noći naši su zauzeli Ostrožac i mi se susrećemo sa proleterskim jedinicama. U stvari, informacija, koju smo dobili da su tamo četnici, bila je pogrešna. Poslije oslobođenja Ostrošca neprijatelj nas je iz aviona bombardovao. Od avionskih bombi poginuo je Simo Sarić sa Boraka. Sahranili smo ga sa svim počastima koje se odaju pravom vojniku u slobodnoj zemlji. Otpjevan je »Lenjinov marš«, čak je ispaljen i počasni plotun.

U oslobođeni Ostrožac je, koliko se sjećam, prvi stigao Kragujevački bataljon. Susrećemo se sa pojedinim članovima Vrhovnog štaba. Karakterističan je taj susret. Tražili smo komandanta i komesara. Nalazio sam se u neposrednoj blizini, i ne znajući ko su ti drugovi, odlazim tamo. Pridružuje mi se i Nenad Vasić, koji je vršio dužnost komandanta poslije ranjavanja Šatora. Zajedno ulazimo u prostorije gdje su članovi Vrhovnog štaba. Oni su se umivali i pripremali za doručak. Nismo znali ko su ti drugovi. On, nenavikao da čeka, a i po prirodi nestrpljiv, pitao je: »Je li, drugovi, ko ste vi, sa kim imamo posla, kažite zašto ste došli? Meni se žuri, ja moram ići na položaj«. Čini mi se da nam je odgovorio Ranković: »Sjedite, drugovi, ne žurite, imate posla sa najodgovornijim drugovima u Jugoslaviji«.

Pored Aleksandra Rankovića, tu se susrećemo i sa Ivanom Milutinovićem, Mošom Pijade i drugim. Informisali smo ih o stanju u našim krajevima. Posebno smo istakli četničke pučeve. Pridružuje nam se i Muhamed Grebo, koji je vršio dužnost sekretara Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Tom prilikom je insistirao da se naš bataljon rasformira. U njemu je tada bilo dosta predratnih članova Partije i skojevaca pa nismo imali prostora za djelovanje. Nenad i Harno se nisu složili sa mojim prijedlogom i donesena je odluka da se stvore nove oslobođene teritorije i tako dobija prostor za djelovanje članova Partije. Sa tom odlukom je sastanak i završen.

Kasnije sam otišao u selo Seonicu da referišem drugu Titu. To je bio moj prvi susret sa Titom.

Proleterske jedinice su bile zauzele Bradinu, Tarčin i Podorošac. Naš bataljon je već bio 5. na 6. juna zauzeo Ostrožac tako da se Konjic nalazio u obruču partizanskih jedinica. Tada je doneta odluka da se 8. juna oslobodi Konjic.

Mostarski bataljon dobio je zadatak da drži položaj od Bradine do Rame i da pod borbom napuštamo teren. Nakon par dana mi donosimo odluku da se povučemo bez borbe u dolinu Neretvice, u pravcu Bitovnje. To smo uradili jer je bilo nemoguće povlačiti se pod borbom, bilo nas je malo, a bili smo već dosta udaljeni i ne bi se mogli blagovremeno povući na Bitovnju.

Bataljon je na Bitovnji ostao 10 do 15 dana, a ja, po naređenju Rate Dugonjića, odlazim u Prozor koga su oslobodile proleterske bri-

gade. Tamo se formirala četa i ja sam postavljen za komesara. Za kratko vrijeme ova četa izrasta u bataljon. Tamo me je Meho Pirolić, sekretar Okružnog komiteta KPJ, upoznao sa stanjem u Prozoru i na terenu. Posebno me je upozorio da tu većinom živi muslimansko i hrvatsko stanovništvo i da su još prije rata vladali sukobi između ova dva naroda - na vjerskoj osnovi. Obzirom da je već bila proglašena NDH, neuko stanovništvo je smatralo da je to njihova država i nije bilo oduševljeno dolaskom partizana. Davali su jak otpor našim borcima. Jedino je porodica Mate Mešterovića uzela aktivno učešće u NOB-u. Njegova kćer, Dobrila stupila je u naše redove i poginula u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Mi smo po svaku cijenu htjeli da mobilišemo i pridobijemo hrvatsko stanovništvo. Muslimansko stanovništvo je masovno bilo opredijeljeno za oslobodilački pokret i dalo je veliki broj boraca od kojih je kasnije formiran bataljon. Ovdje posebno ističem da ni jedan Musliman sa ovog područja nikada nije bio ustaša. Novoformirani bataljon je 99,9 posto bio sastavljen od Muslimana. Obzirom na ovu činjenicu tražili smo neke drugove hrvatske nacionalnosti za političke radnike, kako bi mogli djelovati među hrvatskim stanovništvom. Tako za zamjenika komesara dolazi Anđelko Tvrtković, student prava, rodom iz Kreševa. Ni njegovo djelovanje nije mnogo pomoglo. Kler je zaista vršio veliki uticaj na seosko stanovništvo.

Na prozorskom terenu ostajemo oko 3 mjeseca. Stiže i Peta crnogorska brigada, zajedno sa Hercegovačkim odredom koji se sastojao od dva bataljona - Nevesinjskog i Gatačkog. Tu su, uglavnom, bili borci preživjeli poslije četničkog puča. Od tog Hercegovačkog odreda uskoro je formirana Deseta hercegovačka brigada. U njen sastav ulaze Mostarski, Livanjski i Prozorski bataljon. Komandant brigade je Vlado Šegrt, a komesar Čedo Kapor.

Koncem oktobra 1942. godine slijedi i poznati italijansko-četnički napad na Prozor. Zbog postavljanja na pogrešan lokalitet za odbranu Prozora i okolnih sela, Prozorski bataljon se stalno osipao jer mu nije bilo omogućeno da brani svoja sela koje su četnici i Italijani palili i ubijali njihove porodice.

Poslije napada na Prozor dolazi do masovnog napuštanja boraca Prozorskog bataljona koji se morao rasformirati. Ostatak boraca raspoređuje se u druge bataljone i brigade.

TRIPO ŠARENAC

DVA PARTIJSKA SKUPA

Krajem maja 1942. godine, u najsloženijim vojno-poliličkim uslovima u Hercegovini, održana su dva značajna skupa najistaknutijih partijsko-političkih radnika sa tog područja. Prisustvovali su predstavnici Pokrajinskog komiteta i CK KPJ. Analizirana je politička i ekonomska situacija, tražena rješenja za prevazilaženje duboke krize NOP-a i imenovana partijska rukovodstva.

PARTIJSKI SASTANAK U ZAGORI

Toplog i vedrog 21. maja 1942. godine, u malom selu Zagori pod Ilijom-planinom, okupilo se desetak drugova koji su došli iz raznih dijelova južne Hercegovine - iz Trebinja, Bileće, Ljubinja i Stoca. Okupili su se sa zadatkom da ocijene političko stanje na tom području, odrede dalje zadatke političko-partijskih radnika i formiraju Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu.

Formiranje okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu trebalo je izvršiti u skladu sa Direktivnim pismom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 14. aprila 1942. godine, u kojim je saopštena odluka da se u istočnoj Hercegovini, umjesto jednog, formiraju dva okružna komiteta Partije. U pismu je, između ostalog, rečeno: »Učinili smo to zbog toga što je đo sada na čitavoj oslobođenoj teritoriji, tj. od Konjica do mora, postojao svega jedan okružni komitet«.[0]

Neposredno poslije stizanja te direktive, u drugoj polovini aprila, na teren istočne Hercegovine je došao Vaso Miskin Crni, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. On je, u skladu sa ovlašćenjima koja je dobio kada je krenuo na teren, insistirao na tome da se na oslobođenoj teritoriji u istočnoj Hercegovini što prije formiraju dva okružna komiteta Partije i tako sprovede u djelo ova odluka Pokrajinskog komiteta. Tome se i pristupilo.

Sastanak je održan u kući Obrena Vukovića. Počeo je 21. maja prije podne i nastavljen sjutradan. Sastanku su prisustvovali političko-partijski radnici sa područja južne Hercegovine: Dragica Pravica, Todo Kurtović, Čedo Kapor, Milenko Šotra, Stanko Burić, Vaso Oro i Tripo Šarenac, članovi instruktorske grupe Centralnog komiteta KPJ sa Milentijem Popovićem na čelu, te Vaso Miskin i Pavle Kovačević.

Na početku sastanka Vaso Miskin je obrazložio razloge zbog kojih je Pokrajinski komitet odlučio da se na teritoriji istočne Hercegovine formiraju dva okružna komiteta Partije. Kako smo shvatili iz obrazloženja, najbitnija su bila ova dva razloga; *prvo* - da bi se lakše izvršavali krupni politički zadaci koji su se nalazili pred partijskim rukovodstvima; *drugo* - da bi se osamostalilo partijsko rukovodstvo i oslobodilo vršenja i vojnih i političko-partijskih funkcija. Svi smo se složili s obrazloženjem, tim više što se radilo o direktivi Pokrajinskog komiteta, ali smo izrazili i sumnju u bolje rezultate političkog rada koji će se dobiti razdvajanjem rukovodstva na partijsko i vojno, i stvaranja dva okružna komiteta od malobrojnog partijsko-političkog kadra.

Dragica Pravica je predložila dnevni red sastanka koji se sastojao od četiri tačke.

i) Zbornik NOR-a, IX/1, str. 207.

Kako je bilo uobičajeno, prvo su svi prisutni podnijeli izvještaje o političkom stanju na terenu i u vojnim jedinicama, a zatim o brojnom i organizacionom stanju partijskih organizacija, s posebnim osvrtom na situaciju u selima i područjima u kojima nisu postojale partijske organizacije. Opširno smo diskutovali o radu narodnooslobodilačkih odbora i aktivnosti omladine i žena u kulturno-prosvjetnom radu. Naročito je opsežna diskusija vođena o djelovanju »pete kolone« na razbijanju narodnooslobodilačke borbe i o našim mjerama za suzbijanje te neprijateljeve aktivnosti.

O svakoj tački dnevnog reda izvještaje su podnosili sekretari sreskih komiteta Partije, a ostali su diskutovali i isticali primjere iz rada, nastojeći da pomognu u pronalaženju što boljih metoda i što lakših načina rješavanja krupnih i teških zadataka koji su se nalazili pred njima. Na taj način se, istovremeno, vršila razmjena iskustava u radu.

Naše izvještaje i diskusije često su prekidali Milentije Popović i Vaso Miskin, postavljali su pitanja, stavljali primjedbe, predlagali rješenja. Najznačajniji prigovor je bio da vodimo sektašku politiku u primanju novih ljudi u Partiju, naročito boraca. Svoje mišljenje potkrepljivali su velikim vojnim uspjesima u Hercegovini. Milentije Popović je isticao borbu partizana kod Samobora 4. maja, u kojoj su se junački borili i pojedinci koji nijesu članovi Partije. Primjedbe drugova Milentija Popovića i Vasa Miskina podsticale su podnosioce izveštaja da istaknu postojanje velikih teškoća u stvaranju partijskih organizacija i u ideološkom uzdizanju članova. Najvažniji razlozi za takvo stanje bile su stalne borbe u kojima su se najbolji ljudi nalazili na borbenim položajima, te činjenica da smo partijsku organizaciju stvarali od polupismenih seljaka, opterećenih prošlošću i sitnosopstveničkom psihologijom. Obrazlažući objektivnu malobrojnost partijske organizacije u Hercegovini, pozivali smo se na Direktivu Centralnog komiteta KPJ od 29. januara 1942. godine, koja govori o izgradnji partijske organizacije u bataljonima i o ideološko-političkom vaspitanju članova Partije. Ovu direktivu nosili smo kao priručnik za svakodnevni rad. U svojoj argumentaciji i dokazivanju teškoća oko prijema i stvaranja člana Partije onakvim kakav je potreban u našim uslovima, čitali smo drugu tačku prvog dijela Direktive, koja je glasila:

»Kod rada na podizanju kadrova u četama i partizanskim jedinicama posvetiti naročitu pažnju podizanju i učvršćenju partijskih članova. Pored predavanja iz teorije Partije (objašnjavanje osnovnih organizacionih principa lenjinske Partije) objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti i čuvanju ljudi, trezvenosti, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, uvijek spreman za izvršavanje najtežih zadataka«.[2]

Vršeći upoređivanja našeg objektivnog stanja i zahtjeva istaknutih u Direktivi, navodili smo primjere pojedinaca koji su se, već u susretu sa prvim ozbiljnim teškoćama, demoralisali i postali malodušni - iako su članovi Partije. Raspravljali smo i o teškoćama koje nastaju zbog vrlo malog broja ideološki obrazovanih kadrova koji bi novoprimljenim članovima mogli pomoći u njihovom ideološkom uzdizanju. I taj mali broj obrazovanih kadrova, zauzet i preokupiran drugim poslovima, malo je mogao da se angažuje u ideološkom radu s mladim članovima Partije. U tom smislu, na sastanku je predloženo da se organizuju kraći seminari, bar za jedan broj mladih članova koji bi mogli u kraćem vremenu da usvoje osnovna znanja i prenesu ih na druge.

U dugoj i otvorenoj diskusiji raspravljali smo o svim tačkama dnevnog reda. Kada smo raspravljali o radu narodnooslobodilačkih odbora,

 2) zbornik NOR-a, IX/1, str. 96.

i u izveštajima i u diskusiji je istican naš težak ekonomski položaj i, s tim u vezi, delikatan položaj narodnooslobodilačkih odbora. Govorili smo i o nekim nepravilnostima u radu odbora: u raspodjeli hrane, određivanju radne snage i slično, što je imalo političke posljedice. Zbog takvih i sličnih nepravilnosti neki odbornici, u Gornjim Davidovićima, na primjer, smjenjivani su sa dužnosti i birani novi.

Izuzetno živa diskusija vođena je o djelovanju »pete kolone« i o našim mjerama u vezi sa tim. Politički radnici su iznosili mnoge primjere neprijateljske propagande, posebno grupa i pojedinaca koji su iz raznih krajeva zemlje stizali u svoja rodna mjesta i neprijateljski djelovali, zatim povezivanja reakcionarnih elemenata sa oslobođene teritorije sa četnicima i okupatorom u sreskim centrima, pojave ometanja sumnjivih pojedinaca iz vojnih jedinica. Najdrastičniji primjer desio se u selu Grabovica u nevesinjskom srezu, u kojem su pročetnički elementi iz redova partizanske čete ubili svog političkog komesara i odbjegli Italijanima i četnicima u Nevesinje. Isticani su mnogi primjeri neprijateljske propagande, a naročito masovno rasturanje letaka iz okupatorskih aviona sa potpisom četničkih starješina, koji su bili i propusnice partizanima za predaju okupatoru i četnicima.

Drugovi Milentije Popović i Vaso Miskin insistirali su na tome da što više povežemo stanje i slabosti na terenu i u jedinicama sa našim političkim greškama i sektaškim skretanjem, što je tražio i Centralni komitet KPJ, Direktivom od 15. aprila iste godine, Okružnom komitetu KPJ za istočnu Hercegovinu i političkom rukovodstvu u partizanskim jedinicama na tom području. Na našem sastanku to pismo je u cjelini pročitano, a njegova četvrta tačka u kojoj se govori o konkretnim političkim greškama, i sektaškim skretanjima u istočnoj Hercegovini, čitana je i po nekoliko puta. Ona je u cjelini glasila:

»Opasnost sektaških skretanja koja se kod vas primećuje sastoji se u sklonosti pojedinih organizacija i drugova da - često i nesvjesno - preskaču u etapu borbe za vlast proletarijata. Primjeri: tretiranje naših partizana kao 'crvenoarmejaca' u jednom vašem skorašnjem opisu borbi, upotreba pozdrava: 'Crvena je armija s nama - pobjeda je naša', jako naglašena tendencija sa paljevinom čitavih neprijateljskih sela, skorašnje pismo jedne grupe hercegovačkih drugova nekim drugovima u Bosni u kome se kaže: 'ide odlično - sovjetiziramo cijelu Hercegovinu, itd'«.[3]

Iz sadržaja navedenog dokumenta i obrazloženja koje je dao Milentije Popović, u potpunosti smo i bez ikakvog kolebanja shvatili da naše stalno isticanje[41] Partije i njene uloge može imati i štetnih posledica. Znali smo da ogromna masa naših seljaka nije svjesna, a mnogi ni zainteresovani za klasnu borbu i proletersku revoluciju. Ozbiljno smo shvatili da neke naše postupke seljaci nisu mogli prihvatiti. Tu se, prije svega, radilo o našim oštrim mjerama, naročito o načinu likvidacije petokolonaša. Nepravilni postupci pojedinih odbornika i intendanata prilikom vršenja rekvizicije hrane i stoke išli su, praktično, naruku neprijatelju. Sagledali smo i činjenicu da pojedini odbornici i vojni rukovodioci drsko i osiono postupaju sa narodom i kada se radi o beznačajnim stvarima. Protiv primjera takve i slične samovolje pojedinaca Partija se i ranije borila, ali nije uspjela da te pojave odstrani. Znali smo da među tim pojedincima, sklonim samovolji, ima i onih koji svojim postupcima prema ljudima svjesno nastoje da narod omrzne narodnooslobodilačku borbu i njeno rukovodstvo. Međutim, njihovo razot-

3) Zbornik NOR-a, II/3, str. 384.

4> Milentije Popović delegat Centr. Komiteta KPJ je 19. V 1942. sa članovima Operativnog Štaba na Divinu (Bileća), odredili su za sekretara Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu Pavia Kovačevića; on je već dva dana na toj dužnosti (Vidi Zbornik NOR-a, Tom IX, knj. 1, dok. 80).

krivanje išlo je vrlo sporo, tim više što mi nismo imali organe koji bi se bavili razotkrivanjem neprijateljskog rada, a oni su takve postupke prikrivali hitnim potrebama vojske, ili svojim neznanjem. Naglašavanje snage Sovjetskog Saveza i upoređivanje partizana sa crvenoarmejcima u našim političkim dokumentima nismo shvatili kao neku svoju ozbiljnu grešku, iako smo kao političku potrebu prihvatili da u našim parolama i dokumentima treba isticati i ulogu Engleske i Amerike, kao naših saveznika. S prihvatanjem ovog zadnjeg kod pojedinaca je teže i sporije išlo i zbog toga što su upravo tada, preko Radio-Londona, najgrlatije isticani i hvaljeni Draža Mihailovič i njegovi četnici, kao borci koi se bore protiv okupatora, iako su već tada, zajedno sa okupatorom, vodili borbu protiv partizana.

Primjedbu na paljenje sela uporedili smo kod nas sa paljenjem Bitunje i Žulja. Slučajevi paljenja i ta dva i drugih sela osuđeni su kao vrlo štetni za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini. Pismo o sovjetizaciji Hercegovine smo, pak, sasvim i u potpunosti odbili kao netačno. Znali smo da je to u Direktivi navedeno na osnovi jednog mjesta iz pisma Vlada Tomanovića, pisanog Vladu Dedijeru u januaru iste godine, u kome je, kako je sam rekao u šali i između ostalog napisao: »Ide dobro - sovjetiziramo Hercegovinu«.

Direktivno pismo Centralnog komiteta KPJ od 15. aprila dalo nam je povoda da sagledamo i neke stihijne pojave koje su se prvenstveno manifestovale kod pojedinih omladinaca u postupcima i pjesmama, a koji su stvarali nezadovoljstvo kod naroda. Navedene su i neke od tih pojava: traženje od starih osoba da pozdravljaju sa »Smrt fašizmu!« i da, pod prijetnjom, posjećuju konferencije i priredbe, nepravilni i nepravedni postupci nekih omladinskih komisija prilikom pregleda čistoće seoskih kuća, pjevanje izvjesnih pjesama protiv ministara, žandarma, financa, popova i drugih, pri čemu su svi trpani u isti koš. Shvatili smo da najšire mase hercegovačkog sela takve i slične netaktične postupke pojedinaca ne mogu prihvatiti.

Na tom sastanku, koristeći se primjedaba Centralnog komiteta KPJ, sagledali smo i zvanično osudili mnoge greške i slabosti u našem radu, svjesni da za njih, ili bar njihov dobar dio, nisu krivi samo kadrovi u Hercegovini. Ipak, shvatili smo da od najenergičnije borbe protiv tih grešaka umnogome zavisi dalji uspjeh narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju. U tome i jeste veliki značaj Direktivnog pisma Centralnog komiteta KPJ od 15. aprila 1942. godine, za daljnji uspjeh narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini.

Na završetku sastanka, 22. maja, imenovan je Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu, sastavljen od pet članova.

Dok smo mi držali sastanak i raspravljali o političkim problemima, italijanske snage, u jačini od tri kompletne divizije, sa brojnim četnicima, ustašama i domobranima, probile su se od Mostara do Gacka i obezbijedile strateški položaj sa sjevera i zapada za napad na čitavu slobodnu teritoriju u istočnoj Hercegovini. U pripremnom stanju u Čapljini, Metkoviću, Dubrovniku i Herceg-Novog stajale su druge tri italijanske divizije, da bi i one, samo nekoliko dana kasnije, iz tih pravaca izvršile napad na našu slobodnu teritoriju i, u sadejstvu sa prvom grupom, izvršile potpunu okupaciju naše slobodne teritorije u istočnoj Hercegovini. A mi smo, na tom sastanku u Zagori, iznijeli procjenu kako su razbijeni glavni udarci »treće neprijateljske ofanzive« i da će,

umjesto okupatorske ofanzive na našu slobodnu teritoriju - otpočeti velika ofanziva Crvene armije na Istočnom frontu, koja će se ubrzo završiti na ulicama Berlina.

Zbog preduzete okupatorske ofanzive i njenih teških posljedica po narodnooslobodilačku borbu u Hercegovini, Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu, formiran 22. maja 1942. godine u Zagori, nikada se više nije sastao u tom sastavu.

No, ostali su zaključci i stavovi zauzeti na ovom sastanku, koji su dalje razrađivani, prilagođavani i sprovođeni u djelo do potpunog oslobođenja Hercegovine.

OBLASNO PARTIJSKO SAVJETOVANJE U DAVIDOVIČIMA

Proljetnje je jutro 28. maja mukotrpne 1942. godine. Zla su vremena: na malu slobodnu partizansku teritoriju u istočnoj Hercegovini - koja se prostirala od Lukavca do Dabra, sa sitničkim područjem, do pred Bileću - napadalo je šest kompletnih italijanskih divizija, sa mnogobrojnim četnicima, ustašama i domobranima, u uslovima kada nisu samo neprijateljski kuršumi i bombe sijali smrt, već i teška glad.

U takvim okolnostima, u krševitom selu Davidovićima, u malom zaseoku pod Sijenom glavicom, između visova Vijenca i Gradine, u kući Žarka Miloševića - počelo je Oblasno partijsko savjetovanje za Hercegovinu. U dosta prostranoj seoskoj kući, u kojoj se osjećao zadah truleži drveta pomiješan sa ljudskim znojem, sastala se grupa od tridesetak drugova da razmotri tešku situaciju stvorenu »trećom neprijateljskom ofanzivom«, ali i, po ondašnjim običajima, stanje na glavnim ratištima i teškim položajem saveznika, pa da, poslije toga, izabere Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Hercegovinu.

Skup je okupio, uglavnom, mlade ljude - i svi učesnici su bili ispod 30 godina. Njihova mrka i naborana lica, opaljena proljetnim suncem, odavala su izgled velike premorenosti, od dugih putovanja i neprospavanih noći. Ozbiljni i oštri pogledi kao da su upozoravali na svu složenost i ozbiljnost situacije. Ali, svi su u toku trajanja Savjetovanja zadržali mirnoću i pribranost. Bili su u raznolikoj odjeći, vidjeli su se i u šubarama, i gunjevima, i dijelovima hercegovačke seljačke nošnje, i vojnim uniformama.

Ovaj skup, sastavljen od ljudi iz raznih krajeva naše zemlje, u mislima i pogledima bio je jedinstven. Raspravljao je o važnim pitanjima ustanka u ovom kraju. Analizirao je vojne i političke uspjehe, a posebno slabosti koje su se ispoljile u razvoju ustanka i uzroke koji su doveli do izrazito teške situacije u istočnoj Hercegovini. Pored drugova Hercegovaca, Savjetovanju[5'] su prisustvovali delegati Vrhovnog Štaba i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, Sreten Žujović i Ivo Ribar Lola te članovi Instruktorske grupe Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koju je predvodio Milentije Popović sa još 2 člana Milanom Radosavljevićem i Ljubinkom Milosavljević. Osim njih, Savjetovanju su prisustvovali: član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Vaso Miskin i članovi Štaba Prve proleterske brigade Koča Popović i Filip Kljajić.

Prostorija u kojoj je počelo Savjetovanje bila je zadimljena. Izvjesnu nervozu smirivali smo cigaretama, a bilo je i onih koji su pućkali na lulu. Premda se raspravljalo o delikatnim pitanjima, morali smo otvoriti

5) O ovom partijskom savetovanju izvestio je Sreten Žujović i Ivo Lola Ribar Vrhovni štab 30. maja 1942. iz s. Slata (Nevesinje), i ne kažu koga su izabrali za sekretara (Vidi: Zbornik NOR-a, Tom II, knj. 4, dok. 106).

male seoske prozore na prostoriji. Vani se osjećao blagi miris procvjetale zanovijeti. U blizini zaseoka u jednom trenutku počele su da padaju granate ispaljene iz talijanskih topova sa vatrenih položaja ispod sela Drežnja. Italijanski avioni su, pored bombi, prosipali i letke, potpisane od četničkih vođa, s pozivom partizanima da prelaze na stranu četnika. U okolini Lukavca odjekivali su mitraljeski rafali. Na prostoru Graničnog četničkog bataljona takođe.

Iako je Savjetovanje zakazano na inicijativu Centralnog komiteta KPJ, njime je rukovodio Miro Popara. On je podnio i uvodno izlaganje 0 spoljnoj i unutrašnjoj situaciji, koristeći se bilješkama. Prvo je izložio situaciju u Hercegovini. Posebno je istakao da je italijansko-četnička ofanziva zadala teške udarce partizanskim jedinicama u ovom kraju. Istaknuo je i to da su se neke partizanske jedinice u potpunosti raspale, ne samo teritorijalne već i udarne. Kao primer naveo je rasulo Trećeg udarnog bataljona, osipanje u nekim drugim jedinicama i podatak da je gotovo čitavo nevesinjsko područje pod kontrolom Italijana i četnika. Posebno je naglasio da je razbijena operativna grupa Južnohercegovačkih NOP odreda, koja je operisala lijevom obalom Bregave prema Dalmaciji i da se njeni dijelovi upravo prikupljaju na platou Sitnice.

Govoreći o organizaciji četničkih jedinica i njihovom razornom djelovanju među partizanima, Miro je ukazao i na činjenicu da organizovane jedinice četnika napreduju od Trebinja prema Bileći i Zubcima. Govorio je o ponovnoj organizaciji četnika u bivšem Graničnom bataljonu koji su tri dana prije Savjetovanja opljačkali Opštinski narodnooslobodilački odbor i onemogućili svaki pristup partizanima na to područje. Sa mnogo političke osjetljivosti je ukazao na veliku opasnost za narodnooslobodilačku borbu u istočnoj Hercegovini - ukoliko crnogorski četnici prodru na to područje. Zatim je govorio o tome kako drugovi iz Vrhovnog štaba i Glavnog štaba za Crnu Goru vjeruju da će crnogorski četnici biti u potpunosti razbijeni, posebno naglašavajući od kakvog bi to opšteg značaja bilo za daljnji tok naše borbe, a posebno za moral hercegovačkih partizanskih jedinica. Tu je izveo zaključak kako bi se, prisustvom i angažovanjem proleterskih brigada i razbijanjem crnogorskih četnika, u kratkom vremenu ponovo razbuktala narodnooslobodilačka borba i ojačala partizanska vojska širom istočne Hercegovine. Na kraju izlaganja, kao ohrabrujuće u toj teškoj situaciji, Miro se pozvao na optimističku zapovijest Vrhovnog komandanta narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 6. maja te godine, u kojoj se kaže da predstoji protivofanziva Crvene armije na istočnom bojištu i da će fašističke armije doživjeti teške udarce, a zatim 1 puni poraz.

Svi diskutanti, a bilo ih je više, složili su se sa Mirovom ocjenom situacije u Hercegovini. U diskusiji je istican značaj prisustva proleterskih jedinica na tom području i njihove borbene i moralne podrške hercegovačkim partizanima. Vladalo je opšte mišljenje da će crnogorski četnici biti potpuno potučeni, jer im Crnogorci, partizani i proleteri, pripremaju klopku na granici Crne Gore i Hercegovine. U toku rasprave na Savjetovanju vladalo je mišljenje da je neprijateljska ofanziva kratkotrajnog karaktera i da okupator, kome gori pod nogama na glavnim ratištima, nema snage ni vremena da pomaže četnike oko učvršćenja njihove vlasti u ovim krajevima.

Posljednji učesnik u raspravi bio je Ivo Lola Ribar. On se u svojoj diskuiji, koja je prihvaćena kao direktiva hercegovačkoj partijskoj organizaciji, posebno osvrnuo na događaje kod nas i u svijetu. Na kraju je zaključio da su se ujedinile sve reakcionarne snage, sa izbjegličkom via-

dom na čelu, koristeći momentalni interes okupatora u razbijanju partizanskih snaga, s ciljem izazivanja građanskog rata u našoj zemlji. Zato, rekao je on, partijska rukovodstva i članstvo Partije moraju biti svjesni te činjenice i ne smiju dozvoliti da rodoljubive, ali politički neopredijeljene mase postanu plijen reakcije. Lola je govorio i o potrebi formiranja oblasnog partijskog rukovodstva za Hercegovinu i podvukao da je i nepostojanje takvog tijela na tom području bilo ozbiljan uzrok i objašnjenje za počinjene političke greške na terenu istočne Hercegovine.

Svi smo se slagali sa diskusijom i ocjenama, ne samo druga Lole, već i ostalih diskutanata. To se vidi i iz izvještaja Lole Ribara i Sretena Žujovića, upućenog drugu Titu 30. maja 1942. godine, u kome se, između ostalog, kaže:

»Uvjereni smo da drugovi iz Operativnog štaba potpuno odgovaraju svojim dužnostima i zadacima i u stanju su (ne samo da uvide) da brzo isprave svoje nedostatke i greške i naročito svoj odnos prema Partiji, koji je bio nenormalan i pogrešno shvaćen i uslovljen podleganjem stihijnom razvoju događaja i odnosa, a nikako svjesnim ili zlonamjernim njihovim stavom ili djelatnošću«.[6]1

Poslije Savjetovanja bili smo svi nekako ohrabreni, pogotovo što smo u ocjenama i usvajanju stavova za budući rad bili jedinstveni. Zato smo na ručku, u kući Petra Miloševića, počeli razgovore i o stvarima koje se nisu odnosile na Savjetovanje. Ručali smo čorbu od pirinča, kuvanu na svježoj bravetini. Naročito iznenađenje bili su porculanski tanjiri i gvozdene kašike. Za vrijeme ručka posjetilo nas je desetak mještana. S nama su počeli razgovor. Interesirali su se za trenutnu situaciju i izglede za njenu izmjenu u korist partizanskog pokreta. Dobro su procjenjivali situaciju. Znali su da se među nama nalazi Koča Popović, komandant Prve proleterske brigade, pa su tražili da im i on nešto kaže. Koča im je objašnjavao da će i ova fašistička ofanziva biti kratkotrajnog karaktera s obzirom na to da okupator mora da izvlači svoje snage na glavna ratišta, da nije daleko dan potpunog uništenja fašističkih armija, a time i dan potpunog oslobođenja naših naroda. Mještani su vjerovali u našu pobjedu, ali ne i u tako brzom razdoblju. Jedan starac je svoju sumnju u mogućnost skore pobjede izražavao odmerenim odmahivanjem glave. To je radio diskretno, valjda i sam vjerujući da te pokrete niko ne primjećuje. Međutim, Lola je to zapazio, pa je Koči dobacio: »Ti održa neuspjelu konferenciju«. Poslije toga Koča se interesovao za rodno mjesto i rodbinu Blagoja Parovića. Miro mu je govorio o Blagojevom rodnom selu i nevesinjskom kraju iz koga je, kao mladić, otišao u potragu za hljebom. Koča je, zatim, sa Petrom Drapšinom, izmijenio nekoliko rečenica o Parovićevom životnom putu, a posebno o zapaženom učešću u španskom građanskom ratu.

U nastavku rada Savjetovanja, a na prijedlog Lole Ribara i Sretena Žujovića, izabran je Oblasni komitet za Hercegovinu, u koji su ušli: Miro Popara, Pavle Kovačević, Petar Ilić (Drapšin), Života Neimarević, Čedo Kapor, Harno Grebo i Dragica Pravica. Za sekretara je izabran Miro Popara.[7]'

Prvi, a vjerovatno i posljednji, sastanak ovog Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu održan je u osvit 29. maja 1942. godine, u istim pro-

[6]) Zbornik NOR-a, II/4, str. 231.

[7]) Ovaj navod se, u pogledu ličnosti sekretara novoizabranog Oblasnog komiteta, ne slaže sa izveštajem Milentija Popovića, upućenog Centralnom komitetu 19. maja 1942. godine, u kome se kaže: »... drugovi iz Operativnog štaba su se potpuno složili da iz štaba izvadimo druga zamjenika političkog komesara Pavia Kovačevića, koji će biti sekretar Oblasnog komiteta, on je prije dan-dva došao i prihvatio rad Partije. (Zbornik NOR-a IX/I, dok. br. 80).

storijama i odmah nakon završenog Savjetovanja. Sastanku su prisustvovali: Lola Ribar, Sreten Žujović, Milentije Popović, Vaso Miskin i svi članovi novoosnovanog Oblasnog komiteta, izuzev Čeda Kapora i Dragice Pravice, koji zbog zadatka koji su izvršavali nisu ni bili prisutni na Savjetovanju.

ANGELINA DRAGANIC

UDARNA ČETA U KONJIČKOM BATALJONU

Konjički partizanski bataljon, koji je formirao Uglješa Danilović septembra 1941. godine u selu Borci kod Konjica, spada u red onih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koje su sastavljene od boraca iz različitih nacionalnih, vjerskih i socijalnih sredina. Takve jedinice su plijenile jedinstvom, moralnom snagom i čvrstinom uvjerenja svojih boraca. To, vjerovatno, potiče i otuda što su na njegovom čelu stajali prekaljeni komunisti, revolucionari koji su znali oslušnuti treptanje čovjekove duše, spoznati svačije potrebe i nevolje, pa ih sve pretočiti u jedno beskrajno i jedinstveno htijenje za borbu koja će dovesti do srećnijeg, čovječnijeg sjutra.

Moralna snaga se, međutim, gotovo udvostručila dolaskom Udarne partizanske čete u sastav Konjičkog bataljona. Bilo je to januara 1942. godine. Udarnici su stigli u redove saboraca, koji su već postigli zapažene borbene uspjehe i ovjenčali se podvizima. Sobom su ponijeli mladalačku svježinu, snagu, hrabrost i neustrašivost. Činilo se da su svojim dolaskom podigli ne samo borbeni moral jedinice, već i političku osposobljenost za akciju svakog borca. Odlikovali su se ne samo hrabrošću, koja je svojstvena ljudima iz njihovih krajeva, već i visokom sviješću i nepokolebljivim opredjeljenjem za revoluciju.

Veoma brzo su postali omiljeni. Pročulo se za njihova junaštva, pa je to dovelo do masovnijeg priliva novih boraca u bataljon. Došla su 43 borca, sa komandirom Maksimom Kovačevićem na čelu, bilećkog, trebinjskog i nikšićkog sreza. U sebi, u svojoj stasitosti su-nosili sve najbolje vrline ljudi iz svojih krajeva, što je na borce bataljona djelovalo kao osvježenje i kao podstrek za nova pregnuća. S takvim drugovima, koji kao da su bili birani i hrabrošću i likom, moglo se pouzdano krenuti i u najžešće okršaje.

Mada je Konjički bataljon bio sastavljen od boraca iz Mostara, Konjica i Jablanice, dijelom i iz nekih drugih bližih opština, dolazak Bilećana i njihovih saboraca iz Trebinja, Bileće i Nikšića odjeknulo je u narodu gotovo na epski način. Narod je shvatio da konjičkim brdima ne jezde samo borci iz tog i obližnjih krajeva, već da su sa njima i drugovi iz daleke Bileće, Trebinja i Nikšića. To je značilo da se ne vodi borba za svoj prag i svoj kraj, već za nešto znatno šire, snažnije i sveobuhvatnije, za ciljeve revolucije koje se okupator i njegove sluge izuzetno boje.

Ta spoznaja običnih ljudi konjičkog kraja, presudno je uticala i na neuspjeh neprijateljeve propagande koja je ulazak partizana u rat protiv fašističke Njemačke nazvala iluzijom, utopijom, ratom s vjetrenjačama, rizikom, zabludom, avanturom. U tome je, između ostalog, doprinos sta-

sitih mladića koji su stigli u Konjički partizanski bataljon polovinom januara 1942. godine. Plijenili su svojom viđenošću, bliskošću, toplinom i drugarstvom, a njihov dolazak je značio spoznaju da je naša jedinica nešto veće i šire od onog što se zove Konjički partizanski bataljon i da je to nešto daleko snažnije od onoga što »pokriva« geografski pojam u imenu naše jedinice.

Spoznali smo da smo dio širokog oslobodilačkog fronta, borci narodnooslobodilačkog rata i revolucije čiji je oganj plamtio Jugoslavijom, a čiji smo plamen bili i mi sami.

VLATKO LAZAREVIĆ

JUNAČKO DRŽANJE DESETINE U JANJINI

Početkom aprila 1942. godine, Druga četa Konjičkog partizanskog bataljona isturila je jednu svoju desetinu u rejon zabačenog seoceta Janjina da bi se obezbijedila od čestih upada ustaške milicije i oružnika iz postaje u Bjelimićima. Desetinu boraca je predvodio desetar Ante Zuanić. Nekoliko dana i noći, na oko 40 km jugoistočno od Konjica, ništa se nije dešavalo, a u ovom selu je, u zoru 7. aprila počela dramatična borba koja je sljedećeg dana prerasla u stravičan okršaj u kojem je desetina Druge čete postala pravi junak.

Oko 170 oružnika i pripadnika ustaške milicije iz Bjelimića, Zagorja i Nevesinja napali su sela Seljane i Dramiševo, koja se nalaze iznad Janjine i položaja ove desetine. Plotuni ispaljeni iz pušaka, rafali iz mitraljeza, urlikanje ustaša, vrisak i zapomaganje iz sna trgnutih žena i djece - sve se to pomiješalo i stvorilo strašnu buku. Narod je bježao prema Glavatičevu, spasavajući goli život.

Zločinci su zapalili kuće, staje, plastove sijena i sve drugo što je moglo gorjeti. Ustaše su spalile selo Seljane do temelja, ali u Dramiševo nisu mogle prodrijeti. Naišle su na tvrd orah. Tako malobrojne, partizanske straže su stajale čvrsto kao bedem. Neprijatelj ih nije uspio pomjeriti ni za stopu. Pri tom je poginulo i ranjeno mnogo ustaša, ali su i partizani imali gubitaka. Poginuli su zamjenik komandira čete Mirko, Bjelica, Strahinja Andrić i Pero Kilibarda.

U izvještaju zapovjednika oružničke postaje Bjelimići, upućenom 10. aprila 1942. godine zapovjedniku oružničkog voda u Konjicu, o toku i ishodu ovog »pohoda«, između ostalog se kaže:

»U Dramiševu kuće nisu mogli zapaliti iz razloga što su partizani zauzeli vrlo pogodan položaj te su odavde sa malim brojem oružja mogli da se odbrane i od najveće navale. . . Među ubijenim partizanima nalazi se i Mirko Bjelica iz Glavatićeva, nastanjen na Ratkamenu, a isti Bjelica je bio prvi začetnik koji je uhvatio oružnika Filipa Didića, a kasnije oružnike iz Glavatićeva koji su pošli da traže Didića, kao i ustaše iz Konjica. Imenovani Bjelica je organizovao ustanak u Borcima, Glavatičevu i Zaboranima...«-.

Podaci koje je naveo veoma upućeni oružnički starješina, svjedoče da je Mirko Bjelica, još od juna 1941. g. izazivao strah u neprijateljevim redovima. Naime, u junu te godine je pobjegao iz ustaškog zatvora u Konjicu i »odmetnuo se u šumu« još prije narodnog ustanka. On je prvi u konjičkom srpu opalio ustaničku pušku na neprijatelja. Kao neust-

rašiv junak pročuo se u čitavom srezu. Bio je istinska smetnja i strah za ustaše, o čemu govori i činjenica da su mu mrtvom odsjekli glavu - da bi sebe ohrabrili i pohvalili se okupatoru.

Zapovjednik oružnika je pogriješio kada je Mirku Bjelici pripisao ulogu organizatora ustanka, jer je poznato da je u ovom kraju Komunistička partija bila organizator oružanog ustanka, otpora i borbe za slobodu. Mirko se među prvima odazvao pozivu Partije i časno i hrabro borio do smrti.

Kada su naišli na veoma žestok otpor u Dramiševu 8. aprila 1942. godine ustaše su krenule na Janjinu i sručile se na desetinu Ante Zuanića. Iznenada su navalili sa svih strana iz šume i opkolili kuću u kojoj se nalazila desetina. Bila je to prizemna seoska kuća, pokrivena daskom. Partizani su prihvatili borbu - njih devetorica protiv 170 ustaša. Bila je to neravnopravna borba. Desetina se rasporedila u kući i smjelo osula vatru na neprijatelja. Razvila se ogorčena borba. Borci su gađali kroz prozore i vrata, i sa zidova ispod krova.

Dok se napolju vidjelo, neprijatelj, dočekivan preciznom vatrom partizana, nije mogao prići kući. Desetina partizana je u toj borbi ubila petoricu i nekoliko ih ranila. Međutim, nevolja je došla sa mrakom.

Što je mrak više osvajao, ustaše su se sve više približavale kući. Partizanima je, uz to, pone.stajalo municije. Jedan od ustaških milicionara koji je bio mještanin - poznavajući svaku stopu zemlje oko kuće, i pod zaštitom mraka - privukao se zidu i zapalio kuću. Krov i druga građa su počeli gorjeti kao luč. Kuća se pretvorila u buktinju. To je dovelo do još veće nevolje - borce je počeo gušiti gusti dim. Postojalo je sve toplije i neizdržljivije. Vazduh se toliko užario da se braniocima činilo da se nalaze ispod vrelog sača. Dogorjele daske i grede počele su padati borcima na glave i paliti im živo meso. Uprkos tome, oni su se i dalje herojski borili i odbijali sve nasrtaje neprijatelja. Prijetila je opasnost da živi izgore...

Među devetoricom boraca bili su i Mustafa i Husika Kanja, radnici iz Mostara. Jedan od njih je tom prilikom poginuo, a drugi je ranjen. Neki od preživjelih boraca počeli su da pomišljaju da sami sebi oduzmu život kako ne bi pali živi u ruke neprijatelju. Ranjeni Kanjo, kome je ostao samo jedan metak, onaj u cijevi, okrenuo se prema neprijatelju i uzviknuo: »Živjela Komunistička partija Jugoslavije! Živjeli partizani! Živjela Crvena armija«. Onda je okrenuo cijev puške prema sebi i povukao obarač. Ovo je mučno djelovalo na ostale borce. Odlučili su da ipak pokušaju sa probojem. Municije više nisu imali, pa su bacili bombu i iskočili kroz prozor. Kroz gusti obruč neprijateljskih vojnika nije se bilo moguće probiti, pa su savladani. Evo šta o tome piše u pomenutom izvještaju zapovjednika oružničke postaje u Bjelimiću:

»Pošto je prilikom borbe u Janjini bio vrlo jak otpor iz kuće gdje su se bili zabarikadirali njih devet i uopće, kad su bili pozivani na predaju nisu htjeli da se predaju, i kad je kuća bila zapaljena -^pucali su iz kuće iako im je vatra sipala za vrat. Borba sa partizanima u Janjini bila je .jedna od najogorčenijih borbi koje su vođene ovom prilikom, jer parizani, pod cijenu života, do poslednjeg sata, minuta tj. kada je već pola krova palo i kada nije bilo izlaza - skočili su na prozore i u tom času prihvatani od strane naših oružničkih snaga...«.

Sedmoricu vezanih partizana potjerali su u Bjelimiće. Kad su išli preko Neretve, Ismet Kreso i Hilmija Hakalo su se otrgli iz ruku neprijatelja i skočili u rijeku, hladnu i nabujalu od kiše i otopljenog snijega. Zahvaljujući pomrčini i plivačkoj vještini, izmakli su plotunima. Ruku vezanih na leđima plivali su tri kilometra niz Neretvu punu bukova do sela Lađanice. Na izmaku snaga isplivali su na obalu. Posljednjim na-

porom Ismet je uspio doći u selo i obavijestiti da je Hakalo ostao na obali. Mještani su potrčali ka Neretvi i našli ga onesviješćenog. Bio je u pocijepanom odijelu, mokar i pomodrio. Obojica su nekoliko dana bolovali, ali su spasili živote. (Na daljem borbenom putu i njih dvojica su poginuli - Hakalo u bici na Sutjesci juna 1943. g, a Kreso u borbama kod Jablanice, 1944.)

U neprijateljskom izvještaju piše i ovo:

»Među ovom petoricom koji su ostali u rukama su: Leo Stern, pok. Sigmunda, doktor prava, Židov, rodom iz Sarajeva..., Ekrem Jusufović, sin Alijin, iz Mostara, Mehmed Skopljak, sin Avdin iz Visokog, Anto Zuanić, sin Anta iz Rogatice, nastanjen u Mostaru i Fehim Jažić, sin umrlog Mehmeda, iz Sarajeva... Kako su se otimali sve odijelo na istima je pocijepano, skoro su bili goli... Kada su ispitivani uopšte ni jedan nije htio ništa priznati...«.

Izmučene borce uzstaše su strijeljale 10. aprila 1942. godine u Bjelimićima.

Desetina Ante Zuanića izginula je na straži bratstva i slobode. Neprijatelj je živio u smrtnom strahu, ne samo od odlučnosti u borbi, već i od hrabrog sastava ove partizanske jedinice. Među ubijenim partizanima neprijatelj je vidio zajedno Srbina, Muslimana, Hrvata i Jevreja, odnosno, radnika, seljaka, intelektualaca i đaka - sve borbene neimare bratstva i jedinstva naših naroda.

U izveštaju zapovjednika oružničke postaje iz Bjelimića, koji je bio očevidac drame, piše i ovo:

»Kada je bilo stanje partizana bezizlazno onda se čulo kako u kući govore: Mi znamo zašto umiremo, i zašto smo se borili, ni jedan ne želi umrijeti sa pozdravom Smrt fašizmu - Sloboda narodu!'...«.

Kako su živjeli i borili se, tako su i umrli - hrabro i dostojanstveno.

VASKO GNJATIC

RASCIJEP

U ovom tekstu opisao sam diferencijaciju koja se u partizanskim jedinicama Konjičkog (Mostarskog)[11] bataljona osjetila dolaskom italijanskih okupacionih snaga na teren Konjica, a koja se završila četničkim »pučevima« i konačnim rascjepom partizana i četnika, u vrijeme italijansko-četničke of-anzive, juna 1942. godine.

Tzv. treća neprijateljeva ofanziva najprije je zahvatila istočnu i južnu Hercegovinu, a nešto docnije se proširila i na sjever, zahvatajući našu slobodnu teritoriju. U to vrijeme, slobodna teritorija koju su držale jedinice našeg bataljona, bila je vrlo prostrana. To je bila veoma velika teritorija, naročito za bataljon kakav je bio naš - sastavljen od 6 četa i preko 500 boraca. Naša slobodna teritorija se, naime, prostirala od Nevesinjskog polja do sela Zaborana i Dramiševa, od Podveležja, preko sela Zijemalja đo Bijele - iznad samog Konjica i dalje, preko sela Đajića, Zvekuše i Blaca.

Zbog brojnosti jedinica, glomazne teritorije i otežanog rukovođenja i komandovanja, da bi se postigla veća pokretljivost i povećala efikasnost vojnih dejstava, započele su pripreme za preformiranje bataljona u partizanski odred sa dva bataljona - Konjičkim i Mostarskim. Nenad Vasić je, kada je krajem marta 1942. godine išao u Fatnicu, dobio od

') Bataljon se zvanično zvao Konjički, zbog teritorije na kojoj se nalazio i dejstvovao, mada je po svom sastavu bio mostarski, kako su ga borci i n.irod nerijetko nazivali.

Operativnog štaba za Hercegovinu saglasnost za formiranje odreda, čiji je komandant trebalo da bude. Međutim, rad na formiranju odreda spriječila je italijansko-četnička ofanziva.

Da bi se stekla bar približna slika našeg bataljona, ukazaću na još neke njegove karakteristike. Imao je takav nacionalni sastav kakav u to vrijeme, vjerovatno, nisu imale ni proleterske jedinice. To je bio borbeni kolektiv sastavljen od Srba, Muslimana, Hrvata, Crnogoraca i Jevreja. Pored Srba, u bataljonu su bili vrlo brojni Muslimani koji su došli u partizane iz Mostara, a dijelom i iz Konjica, Jablanice, Ostrošca, Ljubuškog i drugih krajeva Hercegovine. Bilo je i Hrvata koji su došli iz istih mjesta. Udarna četa, pristigla na teren Konjica krajem januara i početkom februara 1942. godine, sa komandirom Maksimom Kovačevićem na čelu, bila je sastavljena od Srba iz istočne Hercegovine i Crnogoraca. Bila je popunjena udarnom desetinom Mehe Trbonje koja je brojala oko 15 boraca i koju su, pretežno, činili Muslimani i Hrvati.

Poseban kvalitet bataljona bio je u tome što su borci bili uglavnom omladinci - radnici, srednjoškolska omladina i studenti, članovi SKOJ-a i Partije. Oni su, većinom, u SKOJ i Partiju bili primljeni prije dolaska u partizane, s tim što su neki bili predratni komunisti i skojevci. Svi oni su bili dobrovoljci koji su na poziv Partije pošli u borbu.

Razvoj ustanka u ovom dijelu zemlje bio je u stalnom usponu, povećavan je i priliv boraca, najviše iz Mostara. Time se uvećavalo brojno stanje, a njihova borbena sposobnost i spremnost su rasle. Odnos mještana (seljaka) i pridošlica u ovom periodu u bataljonu je bio oko 40 prema 60 posto u korist onih koji su »došli sa strane«. Posebno je u nekim četama (recimo u Glavatičevu i Blacama) ovom popunom broj mještana još više smanjen.

Čete Konjičkog bataljona bile su razmještene i stacionirane na širokom prostoru. Na Zaboranima i Dramiševu, prema Nevesinjskom polju položaje je držala četa čiju su komandu činili: komandir Fahrađin Orman, intelektualac, rezervni oficir rodom iz Ljubuškog, politički komesar Drago Simić, seljak sa Boraka, i zamjenik komandira Novica Glogovac, seljak sa Zaborana. Novica Glogovac je u predstojećem, junskom rascjepu (puču) odigrao najznačajniju ulogu i bio glavni akter četničke drame. Time što smo ga postavili za zamjenika komandira čete htjeli smo da ga pridobijemo i prevaspitamo našim svakodnevnim političkim uticajem. U tome, na žalost, ne samo da nismo uspjeli, nego nas je to koštalo života mnogih naših drugova. On je, u ulozi zamjenika komandira čete, bio u mogućnosti da na dan puča, 2. juna 1942. godine, ide od jednog do drugog položaja i na prevaru razoruža naše drugove. Najveći broj boraca uspio je da razoruža za vrijeme ručka, kada je upao sa grupom svojih zemljaka iznenada i zatekao naše ljude bez oružja. Pojedine borce koji su im pružili otpor na položaju, ovi odmetnici su odmah likvidirali, a ostale su prikupili i zajedno strijeljali. Toga dana je, samo na terenu ove čete, poginulo preko 30 naših drugova.

Za četničku izdaju na Zaboranima saznali smo vrlo kasno. Osa Grebo je, naime, osjetio i primijetio da se sprema puč i, što je brže mogao, dotrčao u Štab bataljona. Nije uspitf da obavijesti ni Ormana koji je bio komandir čete. Vjerovatno je akcija Glogovca i ostalih odmetnika tada već počela.

Nenad Vasić, do tada zamjenik Petra Drapšina, komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, preuzeo je dužnost komandanta bataljona (jer je Šator bio ranjen) i sa ojačanim i dobro naoružanim vodom iz sastava Udarne čete, s vodnikom Đulom Dizdarevićem na čelu, odmah je krenuo na Zaborane. Od Zaborana prema Dramišovu su upadali u četničku zasjedu, u kojoj su poginuli braća Dizdarević i još 3-4 borca.

Branko Popadić, koji je bio sa Vasićem, ranjen je tom prilikom sa drugim borcima tog voda i jedva se spasao.

Istog dana je u Glavatičevu održana sjednica Sreskog NOO. Fazlija Alikalfić je bio sekretar Odbora, a na sjednicu je, kao odbornik, trebalo da dođe Vaso Glogovac, idejni tvorac puča, čiji je brat bio Novica, zamjenik komandira čete na Zaboranima. Odbornik Vaso, međutim, nije došao,a li se »opravdao« time što je javio da mu je zmija ujela dijete. Niko se nije sjetio da pita zašto to dijete nije dovedeno dr Papi, kako je to, inače, bila redovna praksa.

Poslije tog tragičnog događaja na Zaboranima, upozorili smo sve komande četa na moguću opasnost, ukazujući im na potrebu maksimalne budnosti. Preduzeli smo i druge mjere opreza i obezbjeđenja. U Bijeloj smo, na primjer, ranijeg zamjenika komandira čete Andrića smjenili na taj način što smo ga izabrali za odbornika. Pojedine borce smo držali pod prismotrom, a neke smo i razoružali.

Otprilike sedam dana kasnije je, ipak, uslijedio puč u četi koja se nalazila na položajima u selu Bijela. Poslije puča u Zaboranima išao sam lično u Bijelu i razgovarao sa Špancem (Ante Šarić) i Šulentićem, mislim da tada nisu imali političkog komesara čete jer je Neđo Bitanga bio u Mostaru. Tri-četiri dana poslije toga, kada su budnost i mjere predostrožnosti popustili, izvršen je obračun sa našim drugovima na tom položaju, i to na sličan način kao i na Zaboranima. Razlika je bila samo u tome što su svakog pojedinog borca likvidirali na mjestu na kojem se zatekao. U Bijeloj su glavni organizatori puča i četništva bili Andrić i Nenadić. Andrić je, istina, bio među prvima koje su ubili partizani. Jedan dio boraca, sa komandirom Radom Špancem, nalazio se izvan škole u Bijeloj, dok se glavni dio čete, sa zamjenikom političkog komesara Stjepanom Šulentićem, zatekao u školi. Prilikom proboja neprijateljevog obruča oko škole, poginuo je Šulentić. Četa je pretrpjela velike gubitke, a ostatak se, sa Radom Špancem, povukao u selo Borke.

Poslije tog događaja, dok su od Zaborana nastupali Italijani i četnici, hitno je sazvan prošireni sastanak bataljonskog Biroa KPJ i Komandi četa. Na tom sastanku donijeta je odluka da se, uslijed nastale situacije, teren napusti. Zaključeno je da se organizovano povučemo u pravcu Crnog Polja, a zatim prebacimo na drugu stranu Neretve. U tom cilju je odmah i sa obezbjeđenjem pod rukovodstvom komandanta Komande mjesta na Borcima, Nijaza Šarića, upućena sva stoka i dio hrane na Crno Polje, a zatim na Tisovicu.

U vrijeme borbi prema Zaboranima, vođenim istog dana naveče, Nenad Vasić i ja smo bili na položaju na kojem se nalazio i jedan vod čete iz Glavatićeva, čiji je komandir bio Miloš Rada. Obilazeći položaj, a da bismo izbjegli moguće iznenađenje, naredili smo Raci da odmah oduzme puškomitraljez Đogiću i preda ga Balordi. Smatrali smo, naime, da puškomitraljezi mogu biti samo u sigurnim rukama članova Partije i skojevaca iz Mostara. Vodnik Miloš Raca se malo kolebao, jer je Đogić do tada bio dobar borac, pa se mislio kako da to izvede. Rekli smo mu da Đogića pošalje da odspava, i da tako puškomitraljez ostane u rukama Mladena Balorde. Dok se Raca kolebao kako da to što bezbolnije uradi - Đogić je, sat vremena kasnije, naoružan puškomitraljezom, pobjegao četnicima i već iste noći tukao po našem položaju.

Četa na Zijemljima zatvarala je pravac prema Mostaru, držeći položaj i vezu za Podveležje. Njenu Komandu su sačinjavali: komandir Mile Vukalović, njegov zamjenik mještanin sa Zijemalja, politički komesar Dušan Kostadinović, predratni član KPJ i metalski radnik na aerodromu u Mostaru. Idući sa komandantom Ibrom Šatorom, kod sela Kula

dočekan od odmetnika Topalovića, Kostadinović je poginuo, dok je Šator ranjen u ruku. Dotadašnji zamjenik političkog komesara ove čete, Enver Ćemalović, preuzeo je dužnost političkog komesara. Četa se, nakon što je razoružala sumnjive elemente, povukla bez gubitaka. Iz Podveležja se sa vodom povukao i komandir Lazo Čvoro, takođe bez gubitaka, ali mu je dezertiralo nekoliko boraca mještana.

Četa u Glavatičevu držala je položaje prema Bjelimićima. Komandu čete su činili: komandir Miloš Raca, rezervni oficir i željezničar po zanimanju, politički komesar Mustafa Pašić i njegov zamjenik Mustafa Temim Turko. Komandant mjesta u Glavatičevu bio je radnik Hasan Bubić. Pripremano je povlačenje čete i evakuacija hrane, koja je u pravcu Boračkog jezera vršena cijelu noć. U toku noći u Glavatičevo smo, radi ubrzavanja povlačenja i evakuacije, stigli Ilija Kukić, zamjenik komandanta bataljona, i ja. Sutradan izjutra četnici su presjekli put i tom prilikom je ubijen sprovodnik evakuacije hrane, Mithad Haćam. Zbog toga smo Mustafa Temim i ja, sa jednom ojačanom desetinom, otišli da vidimo šta se događa i raščistimo put. Raščistili smo i oslobodili put do Jezera, a na pojedinim tačkama smo postavili obezbjeđenje. Kada je četa krenula iz Glavatičeva, na njenom začelju smo se nalazili zamjenik komandanta bataljona Ilija Kukić, Fazlija Alikafić, Turko i ja. Bili smo na kosi dok je Hasan Bubić sa jednim vodom otišao naprijed. Tada su se Mujo Pašić i Lesel Eugen (radnik iz Zagreba, zvani Johan Španac) nalazili blizu Fazlije Alikalfića. Tada su četnički odmetnici odozgo, sa brda, otvorili po nama vatru iz pušaka. Kolona se prekinula, dok je Hasan Bubić, sa vodom boraca, normalno prošao. Na vatru smo odgovorili iz pušaka. Mujo Pašić je bio veoma ljud na Kukića i mene što smo ga nagovorili da ne ide drugom stranom Neretve. Zbog toga što je on sa četom krenuo drugom stranom Neretve i što smo pokušavali da nađemo Miloša Racu - prilično smo kasnili sa povlačenjem, najmanje jedan sat. Kasnili smo mnogo i zbog raščišćavanja puta. To nam sada nije išlo u prilog.

Za to vrijeme se Miloš Raca negdje sklonio sa 15 do 20 boraca koji su ostali od Miljevskog bataljona i koji su bili pridodati njegovoj četi. Prije toga je Kukiću (koji se nalazio u četi, dok smo Turko i ja raščišćavali put za povlačenje) rekao da, navodno, ide da povuče borce sa položaja, ali se poslije toga više nije vratio. Raca je, poslije našeg povlačenja ostao u Glavatičevu, ali su ga kasnije likvidirali četnici. Pašić je, vjerovatno nemajući povjerenje u Kukića i mene, a ni u Alikalfića, krenuo sa Špancem, s namjerom da pređe Neretvu. Turko i ja smo vodili oko 25 boraca, a sa nama je bio i borac Miljevskog bataljona Rade Janjić. U Špiljanima smo iz ruku odmetnika oslobodili Šamiju Bubića i grupu drugova, zatim prešli Neretvu i, preko sela Gakića, stigli na Borke. Kukić i Alikalfić su, probijajući se sa grupom boraca dolinom Neretve, stigli ujutro u Jezero. Koliko znam, samo Muja Pašić i Španac su poginuli.

Četa na Blacama je držala položaje na Zvekući i zatvarala pravac od Umoljana, povremeno održavajući vezu sa Kalinovačkim odredom u Trnovu. Njen komandir je bio Leo Bruk, a politički komesar Aza Koluder, obojica radnici i predratni komunisti. Četa se povukla dijelom preko sela Gakića, a dijelom sa drugovima iz Kalinovačkog odreda. Stigla je kasnije u Konjic, koji su oslobodile proleterske brigade.

Štab našeg bataljona tada su sačinjavali: komandant Ibro Šator, tehničar i rezervni oficir (poslije njegovog ranjavanja dužnost je preuzeo Vasić), politički komesar sam bio ja, zamjenik komandanta Ilija Kukić, seljak iz Dolova (siguran oslonac Partije i dosljedan borac, na terenu os-

tavljen po zadatku Partije, u razračunavanju prilikom rascjepa, na Borcima i Jezeru se energično suprotstavio četničkim elementima) i zamjenik političkog komesara Remza Duranović (do maja 1942. godine dužnost je vršio Nikola Draganić, željeznički službenik iz Jezera, jedan od organizatora ustanka, koji je, po zadatku Partije, bio ostavljen na terenu na kojem je ilegalno radio do ponovnog dolaska partizana).

Udarna četa čiji je komandir bio Maksim Kovačević, Crnogorac, a politički komesar Salko Fejić, nije bila stacionirana niti vezana za određeni teren, već je dejstvovala po potrebi, odnosno izvršavala zadatke i akcije po naređenju Štaba bataljona.

Sa Udarnom četom je stigao i Nenad Vasić, pravnik i rezervni oficir iz Mostara. On je do tada bio zamjenik komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, a na ovaj teren je upućen radi izvođenja akcija, posebno na pruzi Sarajevo - Mostar, preformiranja bataljona u odred i, prije svega, radi organizovanja i vođenja borbe protiv pete kolone. Od nas je zahtijevano da se ugledamo na Prvi udarni bataljon koji je djelovao u istočnoj Hercegovini. U tom cilju smo, krajem marta ili početkom aprila 1942. godine, dobili od Operativnog štaba i odgovarajuće pismo, u kome se zahtijevalo da odmah otpočnemo sa borbom protiv pete kolone, riječima:

»Ne osjećate dovoljno u kakvoj se situaciji nalazimo, koliko je jak revolucionarni talas u svijetu, koliko se zaoštravaju sve suprotnosti. Fašističke snage u Evropi raspadaju se, reakcija jedinstveno pokušava da se suprotstavi nadirućem talasu revolucije čiji smo mi rukovodioci. Jugoslavija je uporište ujedinjene rekacije i nas. To se manifestuje u naročito oštroj formi u srpskom i crnogorskom narodu, a suprotnosti i u Hrvatskoj počinju da dobijaju istu jačinu. Borba protiv pete kolone skoro sto posto se poklapa sa klasnom borbom radničke klase i njihovih saveznika protiv ujedinjenih snaga buržoazije i njihovih saveznika i okupatora«.[21]

U drugom dijelu pisma su, koliko se sjećam, bili priloženi spiskovi petokolonaša koje je već likvidirao Prvi udarni bataljon i navode se nazivi sela i srezova Hercegovine u kojima se to odigralo. Od nas se zahtijevalo da postupimo na isti način jer će, u protivnom poslati Prvi udarni bataljon da likvidira Štab našeg bataljona.

Teško smo mogli da prihvatimo sadržaj pisma. Nismo mogli da shvatimo potrebu masovnog likvidiranja mještana. Zbunjeni, sazvali smo prošireni sastanak bataljonskog Biroa Partije jer je pismo bilo upućeno Birou i Štabu bataljona, sa potpisima komandanta i političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu. Htjeli smo da pronađemo kompromis, tačnije da zadovoljimo formu, jer nismo bili ubijeđeni u ispravnost odluke. Na sastanku se, kako se dobro sjećam, sadržaju pisma niko otvoreno nije suprotstavio, ali ga niko nije ni hvalio, niti energično tražio njegovu primjenu. Čak smo konstatovali da na našem terenu nema masovne pojave pete kolone, već samo pojedinačnih slučajeva. Ocijenili smo da su u pitanju bivši žandarmi, istaknute pristalice bivšeg režima i slično. Sa čitavog terena likvidirali smo samo četiri mještanina, od kojih jednog bivšeg žandarma, četnički orijentisanog.

Na terenu Konjica, do decembra 1941. godine, nismo imali organizovan četnički pokret sve do dolaska grupe od 12 četnika iz istočne Bosne, sa žandarmerijskim kapetanom Branislavom Šoškićem na čelu. Šoškića je poslao Dangić na osnovu sporazuma između Glavnog štaba NOP odreda za BiH i Dangića o saradnji četnika i partizana i vođenju zajedničkih akcija i borbe. Grupa Šoškićevih četnika došla je potpuno legalno i sa potrebnim dokumentom - objavom koju su potpisali komandant i politički komesar Kalinovačkog NOP odreda, Rade Hamović

2) Pismo je nedavno pronašao publicista Mensur Seferović u Arhivu VII.

i Borisa Kovačević. Naš bataljon je tada bio u sastavu Kalinovičkog NOP odreda i pod komandom njegovog Štaba. U dokumentu je pisalo da četnici Šoškića i njegovu grupu upućuju u Hercegovinu, da se mogu slobodno kretati i da im se nikakve smetnje ne smiju praviti. Zbog toga, a i zbog naroda ovog kraja, Šoškićevu grupu četnika nismo mogli odmah likvidirati, kako su to pojedini drugovi u našoj jedinici smatrali. Tek nešto kasnije, kada smo politički razobličili Šoškića i njegove četnike, mogli smo ih bez većih političkih posljedica likvidirati na osnovu njihovog razornog rada i odbijanja da sudjeluju u zajedničkoj borbi protiv ustaša. Odbili su učešće u tri borbe protiv ustaša (dvije kod Glavatičeva, kada su nas napale bjelimičke ustaše i jedna kod Zaborana, u kojoj je poginuo mještanin Mirko Bjelica), širili su i popularisali četništvo i razbijački djelovali, šireći mržnju i klevete protiv komunista i Muslimana. To je nagrizalo borbeni moral i narušavalo bratstvo i jedinstvo koje smo mukotrpno stvorili.

Već tada, početkom februara 1942. godine, imali smo dovoljno razloga i argumenata da pristupimo likvidaciji kapetana Šoškića i njegove grupe.[31] Kada smo ih likvidirali, sa mjesta obračuna smo poveli jedinog preživjelog, ranjenog žandarma, koji je bio mitraljezac. On je u sobi, u kojoj smo ih likvidirali, odvrnuo bombu kragujevku ali je nije uspio aktivirati jer mu je, u gušanju sa partizanima, ispala. Nismo ga mogli likvidirati jer su nas mještani Zaborana molili da ga ostavimo na liječenju. Likvidirali smo ga tek poslije gotovo dva mjeseca, tako što smo ga, navodno, sa kurirom poslali u Rogaticu, odakle je bio rodom.

Razorni rad kapetana Šoškića prilično je poznat. Najkraće rečeno, njegov cilj je bio da razbije narodnooslobodilački pokret u ovom sektoru, koji se do tada, uprkos raznim teškoćama, vrlo uspješno razvijao. Riječ je o tome da na našem terenu nije postojao antagonizam kakav je bio u istočnoj Hercegovini, odakle su naši drugovi, komunisti - Muslimani i Hrvati - po zahtjevu Mira Popare, morali da se vrate u Mostar. Nasuprot tome, na ovaj teren su prvi, sa Uglješom Danilovićem, izašli Salko Fejić, Nijaz Šarić, Hasan Bubić, Aza Koluder i drugi. Koliko je razorno dejstvo kapetana Šiškića bilo svestrano i uspješno, ubrzo su pokazali po nas tragični događaji u toku rascjepa. Istina, i mi smo, da bismo udovoljili zahtjevima Operativnog štaba za Hercegovinu o uništenju pete kolone, pojedinačno likvidirali četiri mještanina, među njima i bivšeg žandarma Glogovca. Svakako, i ovo je, posebno u srpskim selima, imalo negativan efekat i unijelo izvjestan strah i nespokojstvo i pojačalo sjeme četničkog osvetništva, naročito u selima Zaborani i Dramiševo, u kojima se Šoškić najviše zadržavao. Njegova djelatnost nam je nanijela velike gubitke.

Najveća naša slabost, pored izvjesnih grešaka koje smo pravili, bila je nepostojanje sopstvene organizovane obavještajne službe. O radu neprijatelja, njegovoj propagandi i drugim vidovima djelatnosti, podatke smo dobijali preko organizacije SKOJ-a i članova Partije. Oni su to radili odgovorno, kao i sve ostalo, ali nismo imali pojedince ili organizaciju čiji bi to bio isključivi zadatak. Dolazili su i obilazili nas, pored ostalih, Uglješa Danilović, Mustafa Pašić i SLobodan Princip, ali nas niko nije uputio kako da u našim jedinicama organizujemo obavještajnu službu.

Pored toga, naša slabost je bila i u tome što smo imali mladu i neiskusnu partijsku i skojevsku organizaciju, sa veoma slabom ili nikakvom idejno-političkom izgradnjom. Ovo se odnosi prije svega, na najve-

[31] O tome u ovom Zborniku opširnije piše i Branko Popadić.

ći broj članova Partije i SKOJ-a primljenih iz sastava seljaka sa tog terena. Njihovo stupanje i prijem u Partiju nije vršeno na osnovu klasnog opredjeljenja, već kao priznanje za pokazanu hrabrost i spremnost za borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu, ustaša, i ustaške države. Ti članovi Partije, izuzev jednog malog broja (svega njih pet-šest) nisu bili klasno opredijeljeni, niti su imali osnovnu idejno-političku orijentaciju. To se najbolje potvrdilo u rascjepu i prilikom našeg povlačenja, a još konkretnije i jasnije na poslijeratnom suđenju četnicima sa tog terena, koji su počinili zločine.[4)]

Naš politički uticaj u Glavatičevu i u cijeloj Konjičkoj župi, ostavio je među Muslimanima duboke tragove. Ugled među njima smo postigli zahvaljujući upornom radu komunista Muslimana - Salka Fejića, Hasana Bubića, Aze Koludera, a nešto kasnije Safeta Mujića, Mustafe Pašića i drugih. Uspostavljen je kontakt i saradnja čak i sa Čuhovićima. Do juna 1942. godine, u ovim selima su, kao i u ostalom dijelu oslobođene teritorije, dobro radili narodnooslobodilački odbori; saradnja sa njima je bila vrlo uspješna, a u selima smo rado bili primani. Mještani su prihvatali zadatke dobivene od N00 i svoje obaveze u potpunosti ispunjavali, posebno u pogledu materijalnog snabdijevanja. Saradnja Komande mjesta u Glavatičevu, sa Hasanom Bubićem na čelu, i N00 bila je dobra.

Jedini problem je bio što su neki pojedinci iz muslimanskih sela vrlo teško stupali u partizanske jedinice. No, činjenica je da ti Muslimani nisu ulazili ni u neprijateljeve redove i jedinice. U početku ih je bilo vrlo teško uvjeriti u to da među partizanima ima i Muslimana. Krajem septembra 1941. godine su se ohrabrili i počeli masovnije da se okupljaju petkom kod džamije u Glavatičevu, što smo mi koristili za razgovor i vršenje političkog uticaja. Vjerovanje da su drugovi iz čete, osim mene, zaista Muslimani, dovedeno je u pitanje jednom prilikom kada su svi okupljeni ušli u džamiju, dok su komunisti Muslimani, kao i ja, ostali napolju ispred džamije. Dobro se sjećam da sam jedva ubijedio Azu Koludera, Hasana Bubića i Alu Delića, da sa ostalim narodom uđu u džamiju, pod uslovom da je to naređenje političkog komesara. Bio sam spreman da snosim sve posljedice i odgovornost. Taj postupak mi niko od drugova koje sam o tome obavijestio nije ozbiljno zamjerio osim Vase Miskina Crnog. Kasnije se i sam uvjerio da smo time postigli značajan politički efekat u narodu. Komunisti, ulaskom sa mještanima u džamiju nisu ništa izgubili od svojih uvjerenja, ali je vjera naroda u nas tim činom značajno ojačana i jedni drugima smo postali bliži.

[4)] Na spomenutom suđenju je utvrđeno da je nekoliko dana prije zločina izvršenog u selu Bijela, održan ilegalni sastanak mještana, na kome je prisustvovao veći broj takozvanih članova Partije i SKOJ-a sa tog terena. Činjenica je da nas niko od mještana, »članova Partije« i »skojevaca«, o tome nije izvijestio, što ponajbolje potvrđuje da to i nisu bili komunisti po ubjeđenju.

SELIM BUBALO

PRO ČETNIČKI ELEMENTI POKLALI SU NAŠE DRUGOVE

Poslije masovnog pokolja Srba iz Blaca, Boraka, Bijele i Konjica, među ljudima ovog kraja počela se širiti mržnja prema ustašama koji su bili vinovnici ovog zločina. Tom prilikom je Savo Golubović pobjegao sa strijeljanja i stigao u Velike Blace, gdje je upoznao ljude sa zločinima i namjerama ustaša. Svima je tada postalo jasno da ustaše odvode Srbe na ubijanje, a ne na izvršavanje javnih radova - kako su tada govorile.

Bilo je pojedinih ljudi koji su počeli da agituju za odlaženje ljudi u ustaše. Tako je Mušan Fišić iz Grušče tražio da oko 10 mladića iz ovog sela ode u ustaše. Kroz desetak dana došle su ustaše iz Glavatičeva i tražile Selima Bubala i Husu Mačića. Došli su da ih uhapse jer su psovali NDH i Pavelića. Zadržani su dva dana u zatvoru u Glavatičevu. Tada je tabornik u Glavatičevu bio Filip Didić. Pušteni su zahvaljujući intervenciji i podmićivanju; Ramo Mačić, otac uhapšenog Huse, donio je oko 20 kilograma masla taborniku i njegovoj bratiji, jer je to bio uslov da se dvojica zatvorenika puste na slobodu.

Po izlasku iz zatvora, Bubalo i Mačić su pošli kućama. To se dogodilo početkom avgusta 1941. godine.

Partizani su zauzeli Grušču poslije oslobođenja Glavatičeva, 23. septembra 1941. godine. Zauzimanje je, gotovo bez borbe, izvršio vod komandira Dula Dizdarevića i vodnog delegata Šefika Obada, učitelja iz Blagaja."

U Grušči je u decembru 1941. godine, formiran NOO. Odbornici su bili Mihajlo Nadaždin, Nikola Janjić i Mumin Bubalo. Odbor se starao za ishranu voda koji je bio tu smješten i rješavao je ostala važna pitanja za narod ovoga kraja.

Po zauzeću Grušča, održana je masovna konferencija u kući Hadže Mačića koja se nalazila nasred sela. Toj konferenciji su, u ime rukovodstva NOP-a, prisustvovali Ismet Kreso i Šefik Obad. Prisutne su upoznali sa ciljevima i zadacima NOB-a i pozvali su ih da dobrovoljno učestvuju u NOP-u. Odvraćali su stanovništvo od stupanja u ustaški pokret. Ovom prilikom niko se nije javio da stupi u NOP.

Druga konferencija održana je u drugoj polovini novembra 1941. godine, na kojoj su ponovo bili prisutni drugovi Kreso i Obrad. Tada su se javili kao dobrovoljci za NOP Selim Bubalo i Ibro Potur.

Do januara 1942. godine bio sam u Grušči, a zatim sam pošao u Bijelu, u četu čiji je komandir bio Rade Španac, njegov zamjenik Vlatko Lazarević, politički komesar Risto Kalem, a partijski rukovodilac Stjepan Šulentić. U četi je tada djelovala partijska ćelija.

Ubrzo su u našu četu došli borci iz Miljevinskog bataljona, koji je stigao kao ispomoć Konjičkom bataljonu. U našu četu je došlo između 20 i 25 boraca. Oni su unijeli nepovjerenje među borce. Počeli su da okupljaju omladinu oko sebe. Sastajali su se sa omladinom iz Bijele, svirali, igrali, te su se tako s njom zbližili. Počeli su da šire neke pročetničke ideje i nazive. Nešto kasnije tražili su da imaju poseban vod i svog komandira, jer nisu htjeli da se razdvoje u četi, a bili su i protiv političkih komesara. Poslije tri dana su nestali. Pozvani su u Ko-

[11] Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije, poginuo na Sutjesci.

mandu bataljona u Glavatičevo. Poslije dva dana su se vratili u četu i dobili puške. Oduzeti su im mitraljezi i pištolji. Počeli su otvoreno da nam prijete, naročito komunistima, oštro istupajući protiv svih Muslimana i Hrvata, protiv politike bratstva i jedinstva, raspirujući bratoubilačko raspoloženje. Imali smo akciju protiv ustaša na Cagarama, u kojoj su se pretežno oni borili. Mi smo vodili borbu protiv ustaša na relaciji Prevlje - Kapela i Ljubina. To je bio posljednji napad partizana koji se odigrao početkom juna 1942. godine.

Sa nama je bila Udarna desetina u kojoj su se nalazili Selim Bubalo, Enes Orman,[21] Ibro Frko, Ahmet Šehović, desetar, Meho Taso, Pavle Kuljanin, Avdo Vajzović iz Konjica i drugi. Dva dana prije podmuklog četničkog puča bili smo na straži od Prevlja do Kapele. Saopšteno nam je da neće biti smjene u toku noći, niti znakova raspoznavanja, već da se borci sa straže povuku u ranu zoru. Bilo je saopšteno da se nikome ne smije govoriti »stoj«, da se uopšte ništa ne govori i da se ne pita za znake raspoznavanja. Ovo nam je bilo sumnjivo jer smo čuli da se na Zaboraima desio veliki pokolj.

U toku te noći zaista niko nije dolazio niti je vršena smjena straže. Ujutro smo se povukli iz zasjede, a oko 10 časova došla je smjena iz čete. Smijenili su nas Drinjaci na Previju i Drugi vod. Uobičajeno je bilo da smo po dva dana bili na dužnosti, a po dva slobodni, osim ako smo izvodili neku akciju. Dok smo bili slobodni, imali smo obuku sa oružjem, uvježbavali smo praktično izvođenje obuke, a imali smo i časove političke nastave. Nepismeni su se opismenjivali. Stariji ljudi iz Bijele držali su obezbjeđenje za vrijeme odmora, kojeg, međutim, nije bilo u noći uoči četničkog puča. Te kobne noći mi partizani smo bili podijeljeni u dvije grupe, smješteni u školi u Bijeloj. Jedan dio boraca bio je na spratu, a drugi u prizemlju.

Od Bijeljana sa nama nije bilo nikog osim Vlatka Lazarevića i Salka Pajića, kao ni od Čelebićana i Donje Seljana. Sa nama je bio i Jovo Vidojević. Napad je počeo u praskozorje. Nije bilo straže pred školom, jer smo bili prvu noć na straži. Napad je počeo oko 4 časa ujutro, kada su skoro svi borci, na spratu i u prizemlju, pospali. U prizemlju je bilo 10 do 12, a na spratu oko 20 boraca. Sjećam se da su u prizemlju bili: Jovo Vidojević, Ahmet Šehović, mitraljezac Ante Balta, Ibro Frko, Harno Bostančić, pretežno Mostarci. Ja sam bio tek došao sa straže. Bilo nam je naređeno da ne spavamo, da se ne izuvamo i da budemo u pripravnosti. Bilo je oko tri sata poslije ponoći kad sam sa jednim stražarom došao u školu.

Počele su da padaju bombe ispred nas. Da bi se spriječilo ubacivanje bombi, brzo smo stavljali deke i daske sa ležaja na prozore. Zatim su počeli da nas tuku plotunima iz pušaka. Puškomitraljez je bio postavljen blizu kuće Trebinjca. Vatru su otvorili i drugovi koji su bili na spratu - sa krova i kroz prozore.

Bilo je oko 10 časova, kada su naši dojučerašnji saborci, a u stvari podmukli izdajnici i krvnici, počeli da nas pozivaju da predamo oružje i da se vratimo odakle smo došli. Počeli su nas nazivati balijama, ustašama i Ciganima mostarskim, prijetili nam da će nas sjeći na komade.

Drugovi koji su se nalazili na spratu su probili plafon i odozgo nam dostavljali municiju i malo hrane - ono čime su raspolagali. Tada smo čuli riječi Stjepana Šulentića: »Svjesni smo ideala i cilja zbog kojeg smo pošli da se borimo, ne treba da nas pokoleba izdaja ovih izroda i sluga okupatora. Ide nam pomoć od Boraka i Glavatićeva«.

[21] Proglašen za Narodnog heroja Jugoslavije.

Oko 18 časova pojavila se kolona Italijana sa Prevlja, iz pravca naših položaja. Drinjaci i mještani, pročetnički elementi koji su bili na položaju na Previju, poklali su sve naše drugove koji su se tu nalazili i napustili položaje, čime su omogućili Italijanima da izvrše napad na nas koji smo još uvijek bili u školi.

Onda je Vlatko Lazarević izdao naređenje da se izvrši juriš, jer nam nije bilo druge pomoći; na Borcima o našoj situaciji ništa nisu znali, te nismo mogli da očekujemo pomoć od njih. Napad je izvršen kroz vrata i prozore u dvije grupe. Jedna grupa je trebalo da se probije kroz vrata i prozore i iziđe napolje, a druga da je štiti. Zborno mjesto trebalo je da bude Paklina, vrh kod Vrapča. Znaci raspoznavanja bili su »tip - top«.

U prvoj grupi trebalo je da idu borci koji su imali bombe, a Balta je trebalo da nas štiti mitraljezom. Prošla su tri do četiri druga iz prizemlja, među kojima je bio i Stjepan Šulentić sa sprata. Prva grupa probila se u pravcu Konjica, tačnije Bijele. Drugovi koji su ostali, počeli su se demoralisati jer su vidjeli Šulentića mrtva, ali je i ta grupa izvršila juriš. Četnički elementi su zarobili 5-6 boraca i predali ih Italijanima, ali su ih oslobodili naši borci, među kojima Safet Alagić, Meho Trbonja i drugi. Moja grupa je po izlasku iz škole došla do mosta ka Vrapču, ali nas je tamo dočekala zasjeda sastavljena od naših bivših boraca, a sada izdajnika. Tu je poginuo Cevan, a ostali smo pobjegli u potok, sa čije druge strane su bili Italijani. Dočekali smo mrak i pošli uz potok. Vodio nas je Vlatko Lazarević, jer mu je teren bio dobro poznat. Putovali smo cijelu noć. Došli smo pod Ljubinu i odahnuli u šumi. Sjutradan nam je Vlatko rekao da pođemo kod Mehe Krnjića na Ljubinu.

Na Tisovici smo se sastali sa borcima koje smo tu zatekli. Tu smo noćili i sjutradan nastavili put za Idbrar, a odatle za Bunare. Nakon izvjesnog vremena pošli smo maršem za Ostrožac.

FAZU]A ALIKALFIC

TRAGIČNI JUN

U ratnim sjećanjima, kao najteži period za mene i drugove u konjičkom kraju, ostao je kraj maja i početak juna 1942. godine. To je period kada su se raslojavale naše snage i kada su se iz ustaničke mase izdvajali partizani od četničkih i pročetničkih elemenata. Tada su bili naročito ohrabreni dolaskom pojedinih svojih jedinica preko Nevesinjskog polja, iz Zijemalja i Lakta. Te četničke jedinice hrlile su prema Glavatičevu i Boračkom jezeru, gdje se do tada nalazilo sjedište našeg Konjičkog bataljona. Iz toga, po mišljenju mnogih od nas, neosporno najtežeg perioda kroz koji smo prošli, ostalo mi je u sjećanju niz upečatljivih pojedinosti od kojih sam neke još tada zabilježio.

Uz datum 14. jun 1942. godine, zabilježio sam da su bitke protiv četnika vođene na više strana, a najžešće iz pravca Zijemalja, od Bahtijevice do Česima. Dotad su se »pučevi« već odigrali u mnogim mjestima, prije svega u Zaboranima, zatim u Bijeloj, gdje je poginuo Stjepan Šulentić Šula, na Blacama, itd. Toga dana su vođene teške borbe na Bahtijevici koje su dopirale sve do Česima. Znam da je tada dio Druge čete

još bio u Glavatičevu, kao i Štab našeg bataljona, njegova intendantura itd. Tada sam bio na dužnosti sekretara Sreskog narodnooslobodilačkog odbora čiji je predsjednik bio Nikola Draganić sa Boračkog jezera.

Nalazio sam se u to vrijeme u Jezeru, odnosno u Glavatičevu. Sjećam se da je među nama vladala opšta nesigurnost. Upravo zbog relativno brzog i dramatičnog raslojavanja ustaničkih snaga, dešavalo se da su mnogi dotadašnji saborci, kao pročetnički elementi, bježali u šumu na veoma perfidan način, praveći zasjede svojim dojučerašnjim ratnim drugovima - partizanima. Takav slučaj se zbio u Zaboranima i u okolini Glavatićeva, gdje smo na taj način izgubili Nazifa Ćišića. Mi smo ga, naime, bili poslali u patrolu, sa još dvojicom boraca. On je u toj patroli i poginuo tako što su ga ubili borci koji su sa njim pošli, a koji su bili prikriveni četnici. Nije ih spriječila činjenica da im je on do tada bio ratni drug i saobrac. Ni ta dvojica, ni ostali učesnici »pučeva«, nisu preko noći postali četnici i izdajnici, oni su »kovali« izdaju i zločin mjesecima, organizujući akcije koje su za desetine partizana, a naročito za komuniste i druge političke radnike značili smrtnu kaznu.

U vremenu opšte pometnje nesigurnost je bila velika. Čovjek je tražio oko sebe nekog u koga bi mogao imati povjerenja, na koga se u zlom vrjemenu mogao osloniti, jer se plašio da može dobiti nož u leđa ili metak iz zasjede.

Toga dana, dok su se vodile borbe na Zijemljima, sakupljali smo posljednje snage, da nekako izvučemo ono malo naših snaga koje smo još imali u Glavatičevu. To je, doduše, pripremano i nekoliko dana ranije, jer smo znali da u Glavatičevu nećemo moći ostati. Osjećali smo da bi Boračko jezero i Borci, bar u tom momentu, možda mogli biti naš oslonac u odupiranju četničkim snagama koje su organizovano napadale od Zijemlja, a kojima su se pridružili i četnici iz okoline Glavatićeva, i okolnih sela. Sjećam se da smo noću izvlačili naše zalihe hrane, formirajući komoru, da bi mogli obezbijediti kakvu-takvu ishranu ako dođe do daljeg povlačenja u Prenj, što će se kasnije dogoditi. Toga jutra, kada se naša komora vraćala sa Boračkog jezera i stigla do Košute, četnici su joj, neposredno ispred Glavatićeva, napravili zasjedu. Tada su dvojica naših boraca iz pratnje bila ranjena. Teško je ranjen mali Nedžad Hačam i od te rane je preminuo. To je među našim drugovima izazvalo uzbunu. Vasko Gnjatović, koji se, kao komesar, nalazio među nama, poveo je jednu desetinu da vidi kakva je situacija prema Košuti, jer smo, ipak morali toga dana da se konačno izvučemo odatle. U Glavatičevu se, kao komandir čete, nalazio Miloš Raca, a komesar čete je bio Mujo Pašić. Sa njima su bili Hasa Bubić i još nekoliko naših drugova. Pripremali smo se da spasemo i izvučemo jedinice koje su još postojale, ukoliko je to moguće. Kad smo konačno pošli da se probijemo iz Glavatićeva, trebalo je u sastav naše čete dovesti i desetinu koja je, kao stalna predstraža, bila preko Neretve u tzv. kapeli. To je zaista bila jedna kapela sa grobljem u kojem se nalazila naša predstraža. Imali smo i osmatrače na Orlovom kuku. Sjećam se da sam sa Racom, komandirom čete, govorio da se ti ljudi povuku, da brzo krenemo dalje, jer se više ne može čekati. Upozorio sam ga da je situacija veoma teška i da se moramo prebaciti na neko sigurnije mjesto. Onda je Raca poslao jednog borca da tu desetinu dovede u sastav čete. Međutim, oni su nam poručili da će odmah doći i da ih sačekamo još desetak minuta. Trebalo je i po drugi put poslati nekoga po njih. Borac koji je otišao vratio se, i rekao nam da nema više nikoga u kapeli, iz čega smo mi zaključili da je kompletna desetina odbjegla od nas i ostala na drugoj strani Neretve. To je za nas bila nova nezgoda. S obzirom na to što su

nam snage veoma male, morali smo dobro da razmislimo da li ćemo se povući desnom ili lijevom obalom Neretve. Na desnoj obali Neretve, osim desetine koja nam je mogla napraviti zasjedu, vrebali su nas i Bjelimićani koji su osjetili našu oslabljenost uslijed razlaza, pa su i oni mogli da nam prirede neprijatno iznenađenje. Na lijevoj strani su bile zasjede gotovo na svakom koraku. U tim trenucima je bio u veoma teškom položaju komandir Miloš Raca jer je doživljavao unutrašnju borbu. Kada je trebalo da se sredimo i povučemo primijetili smo da je on nestao. Tada mi je Mujo Pašić rekao: »Ako danas izvučemo živu glavu - čini mi se uvijek ćemo živjeti. Evo ode i Miloš kao komandir«. Miloš je bio čestit čovjek, ali su ga, u posljednjem i presudnom momentu, savladale depresija, malodušnost. Činilo mi se da je došao posljednji momenat da se spasava kako ko zna i umije. Tako je i Miloš mislio da je najbolje da se spase onako kako sam zna, što znači da pobjegne i sakrije se. Mi smo ga tražili oko Glavatićeva, slali smo i grupe boraca da vide šta je bilo sa njim. Ipak, nismo ga našli, tako da je situacija za borce postala još mučnija. To je značilo još veću nervozu i još dublju nesigurnost.

Tada mi je Mujo Pašić ponudio da preuzmem komandu nad ljudima, iako dotad nisam bio u četi, nego sam obavljao dužnost sekretara Sreskog NOO. Preuzeo sam komandu nad dijelom naših snaga koje su preostale u Glavatičevu, odlučan da se izvučemo po svaku cijenu. Izvlačili smo se dugo i naporno. Na kraju, poslije pet-šest sati, je poslao Vasko Gnjatić kurira sa porukom da idemo lijevom stranom Neretve, dakle preko Košute, gdje nije bilo opasnosti. Mi smo tada bili na desnoj strani, pa smo morali preći preko Neretve na lijevu stranu da bi produžili napredovanje prema Boračkom jezeru.

Dok smo prelazili preko Neretve i desetina koja je ranije bila u kapeli počela je da puca na nas. To je bio prvi siguran znak da su oni zaista odbjegli od nas, odmetnuli se, što je teško padalo našim borcima. Uprkos tome smo napredovali prema Boračkom jezeru. Odjednom se desila nezgoda koja se završila tragično po nas. Naime, dio našeg obezbjeđenja, njegova lijeva pobočnica koja je napredovala na čelu naše kolone, grabeći kroz šikaru, odjednom se sukobila sa našom zasjedom, koja je imala zadatak da olakša naše izvlačenje. Drugovi iz pobočnice su odgovorili vatrom na pucnjavu iz zasjede, iako sam ih prethodno upozorio da gore ima i naših drugova, da je tamo i komesar Vasko Gnjatović sa borcima koji paze da ne dođe do pucnjave među nama samima. Međutim, oni odozdo su najprije pripucali na našu patrolu-pobočnicu, misleći da im se privlači neka četnička trojka ili petorka. Došlo je do pucnjave među nama samima. Za trenutak smo prekinuli vatru, ali je Vaskova grupa opet, kad smo mi pošli, na nas pripucala, tako da su drugovi što su bili u koloni stekli uvjerenje da se ne radi o nekoj našoj stalnoj zaštitnici pod Košutom, nego o četničkoj zasjedi. Onda je nastao pravi haos. Mnogi borci su se vratili natrag prema Glavatičevu. Sjećam se da sam tada, ako izuzmem drugove koji su bili uz komoru, ostao sa svega nekoliko naših drugova, među kojima su bili Mujo Pašić, Jovo Španac, Mirko Onešćuk, dječak Hasan Juklo iz Borča dječak - Jevrejin, rodom iz Sarajeva, koji je djelovao na našem terenu, i naša bolničarka Tilda, rodom iz Sarajeva. Nas nekolicina smo donijeli odluku da se ponovo prebacimo na suprotnu stranu Neretve. Mujo Pašić je bio mišljenja da bi se sigurnije mogli probiti tom stranom, ispod sela Ribari, Kašići i drugih. Prebacili smo se na tu stranu. Sjećam se da Ilija Kukić nije znao plivati pa se nije usuđivao poći preko Neretve, a mi svi koji smo bili iz Mostara i Sarajeva, znali smo plivati. Inače, Kukić

je bio drug u kojeg smo imali puno povjerenje, koje je on i zasluživao. Bio je komandant bataljona, čvrst čovjek, seljak iz Dolova. Kada sam prešao na drugu stranu i vidio da je Ilija ostao sam na suprotonoj strani, bilo mi je žao što mu nisam mogao pomoći, jer su već počeli pucati na nas. Ipak sam se vratio po nejga. Kada sam došao do Ilije i upitao ga što ne prelazi, odgovorio mi je da ne zna plivati. »Ma kako ne znaš, hajde«. Ja sam ga, tako reći, preneo na leđima i tako ga spasao. Onda je počelo penjanje prema Ribarima. Teško je išlo jer je strana bila okomita. Išli smo najprije u koloni, a onda u manjim grupama. Kada smo stigli na jednu čistinu, dječak Juklo je opazio nekoliko ljudi sa puškama i na njih nam skrenuo pažnju. Kada smo malo bolje pogledali, vidjeli smo da je to desetina koja nam je pobjegla iz kapele. Uz mene su bili Španac i Pašić. Rekao sam im da treba da pazimo šta ta desetina radi, dakle da utvrdimo da li je, ipak, odbjegla od nas ili nije. Naime, vidjeli smo da je pucala na nas, ali smo primijetili da se ni ona nije najbolje snašla u ovoj pometnji. Rekao sam drugovima da se malo razmaknemo i vidimo šta namjerava. Razvili smo se u strijelce. Pri tom, nismo svi imali puške. Tilda i dječak-Jevrejin iz Sarajeva su bili bez pušaka. Puške smo imali Pašić, Španac, Onešćuk, Juklo, Kukić i ja. Pošli smo prema selu. Kada su nas ljudi iz desetine primijetili, zastali su i uzeli zaklon, jer su i oni, vjerovatno, zazirali od nas. Kada su oni legli, i mi smo to učinili. Rekao sam: »Pazite, drugovi, nemojte da pucate, može da se desi da su to naši ljudi, da se među sobom ne pobijemo«. Onda sam ih upozorio: »Ako oni otuda ne počnu pucati, mi nećemo - dok ne vidimo ko je«. Međutim, nije prošlo ni minut - dva od kako smo legli u zaklon - kad je okinula puška i jedno zrno palo na tri metra od mene. Tada se sve razjasnilo. Rekao sam: »Drugovi, tu nema nikakve sumnje, to su, ipak, neprijatelji, mada su do juče bili s nama. No treba paziti kako ćemo«. Bio sam ubijeđen da bi bilo bolje za nas da se, ipak, ponovo vratimo u korito Neretve. Međutim, Mujo se usprotivio: »Nema smisla, pa mi ćemo, ipak, uspjeti. Prebacivaćemo se«. Na to je Jovo Španac dodao: »I ja sam toga mišljenja«. »Dobro«, kažem ja, »kad ste vas dvojica tog mišljenja - u redu«. Mi smo počeli vojnički napredovati: po dvojica se prebacuju, dok druga dvojica otvaraju vatru i štite ih. Izdajnici su takođe odgovarali vatrom. Zbog toga su Ilija, Tilda i još dva-tri druga ostali iza nas, a mi smo dalje napredovali. I kada smo, polako napredujući i prebacujući se po pedeetak metara, došli na malu čistinu u pravcu sela Ribari, osjetio sam da treba dobro paziti kako ćemo dalje.

Kako smo mi napredovali, oni koji su bili ispred nas su odstupali. Situacija je bila utoliko teža, što su među njima bili izvanredni strijelci. Među njima su neki bili u stanju sa 300 metara da pogode jaje. Znali smo da imaju i puškomitraljez. Ja sam upozorio na opasnost i, uprkos tome, desilo se ono najgore - izgubili smo Muju Pašića i Jovu Španca. Evo kako se to odigralo:

Bili smo raspoređeni u streljački stroj jedan pored drugog: Mujo Pašić, Jovo Španac, Mirko Onešćuk, Juklo, dječak Jevrejin i ja, a drugi su ostali ispod nas. Na lijevom krilu našeg stroja bio je Mujo Pašić, do njega ja, desno od mene Jovo Španac, koji je uslijed ranjavanja u Španiji hramao, onda Mirko Onešćuk, Juklo, pa mali Jevrejin. Trebalo je da napravimo mali predah, da skupimo snagu, pa da počnemo dalje napredovanje. Sjećam se da je Mujo Pašić ležao iza nekog kamena i stalno izvirivao da uoči gdje je neprijatelj.

Vidjevši u kakvoj smo situaciji, rekao sam mu: »Pazi, Mujo, nemoj toliko izvirivati, stradaćeš čovječe!« On mi je odgoviro: »Ma, neću, ne vide oni nas«. A ja njemu: »Ma kako ne vide, čovječe, lijepo vidim kako

oni gledaju nas«. Nije mogao mirovati, pa se pomolio jednom, drugi put, a treći put se podigao do pojasa, da bi vidio gdje su oni. Mislim da je to trajalo tridesetak sekundi, minut najviše, kada sam čuo da je tamo pukla puška, a on je zavikao: »Ubiše me, Fazlija!« To je sve što je rekao. Pogodak je, po svoj prilici, bio direktno u srce. Nije mogao progovoriti ni par riječi, već se srušio pored stijene. Jovo Španac nije vjerovao da je Mujo poginuo. Htio je sam da se uvjeri. Preskočio je preko mene i kad je došao do Muje Pašića, da vidi šta je s njim, druga puška je pukla i Jovo Španac je smrtno pogođen pao preko njega.

Čini mi se, da su me slušali, ne bi došlo do takve nesreće. Ostali smo: Mirko Onešćuk, Juklo, mali Jevrejin i ja. Dogovorili smo se da me slušaju, jer drugog izbora nije bilo i da se oprezno vratimo prema Neretvi.

Bilo nas je 10-12, dakle jedna kompletna desetina. Odmicali smo polako, ne otvarajući vatru, što je bilo i nemoguće, jer smo samo trojica imali puške. Vratili smo se u mrtvi ugao, odakle smo mogli brže sići u dolinu Neretve, zaklonjeni od njihovog pogleda. Sakrili smo se u jednu pećinu da vidimo hoće li nas progoniti ili neće. Ako dođu Neretvom, ili siđu za nama, pa nas počnu progoniti, iz ove pećine se možemo dobro braniti. Međutim, to se nije desilo. Nismo imali mogućnosti da ponesemo Pašića i Španca, pa smo ih ostavili. Čuli smo da su njihove leševe kasnije zakopali domaći seljaci. Mi se u to vrijeme nismo mogli vratiti na mjesto na kojem su poginuli već smo otišli u Jezero i odatle se sutradan povukli u Crno Polje kod Boračke Drage.

Dolje smo sišli i čekali do noći, jer je sa svake strane vrebala opanosti i nesigurnost. Mirko Onešćuk i ja smo htjeli preplivati na drugu stranu, iako je Neretva bila duboka. Ali, mali Juklo i Jevrejin iz Sarajeva nisu znali plivati. Oni su se bojali da ih ne ostavimo, što mi ne bismo učinili dok je ijedan od nas živ. Sutradan u zoru smo se uspjeli prebaciti preko mosta na mjestu gdje Neretva pravi slap i Šištica pada u kanjon. Tu teško pliva i dobar plivač, pa smo se morali prebaciti gore. Došli smo na jedan liman. Tu smo se kraće zadržali, pa smo krenuli. Juklo i mali Jevrejin nisu mogli da idu dalje, pa su ostali. Preplivali smo na drugu stranu, a njima smo rekli: »Ako se mi ne vratimo za sat-dva, znajte da nas nema, spasavajte se kako znate«. Pošli smo da vidimo šta se dešava u Jezeru, jer je sve bilo neobično tiho. Preplivali smo Neretvu sa oružjem, svom spremom koju smo imali na sebi. Onda smo se Mirko i ja polako primakli Dolovima. Bilo nas je još manje nego prije. Jedni su poginuli, drugi nestali. Ilija Kukić i borci koji su bili sa njim, poslije pogibije Pašića i Španca su se izgubili. Ne znam kako se to odigralo. Bili smo mokri, cijedila se voda sa nas, oprezno i sporo smo napredovali prema Dolovima, jer nismo znali ko je u selu. Mislili smo da su četnici, pošto su se uveče vodile borbe na Česimu, uspjeli da preko Kule i Čičeva siđu u Jezero, jer se borba utišala. Na putu smo sreli jednu čobanicu koja je gonila stoku. Od nje smo saznali da su u selu Predrag Škrobić, sin gostioničara iz Mostara i Boro Tica. Ipak nismo bili sigurni u to pa smo polako pošli prema selu u kojem smo zaista vidjeli, najprije Predraga, pa onda Boru Ticu i još neke naše drugove. Začudili su se kada su nas vidjeli. Raspitivali smo se o stanju u selu i sanali da je, kao i na drugim stranama, veoma teško. Odmah smo im rekli za Juklu i malog Jevrejina, nalažući im da nađu načina da se povežu sa njima kako ne bi pomislili da smo pobjegli ili nestali, kako su mnogi nestajali. A mi smo produžili u Jezero. Sjećam se dobro - pokraj Jezera je bila zgrada, zvali smo je »sokolana«. Tamo sam našao Franca Novaka, a tu je bio i Nenad Vasić, u to vrijeme zamjenik komandanta Operativnog

štaba za Hercegovinu. Nenad se k nama prebacio možda mjesec dana ranije, kad je politički rascjep počeo da pokazuje svoju veličinu i posljedice. Bili su tu još neki drugovi. Kako sam bio mokar Franc mi je prišao i rekao: »Hajde malo kod Olge i Vinka, tamo na onu drugu stranu Jezera. Tamo kod njih je dosta zgodno, pa se osuši i malo odmori, jer ko zna kako će ovo sve dalje izgledati«. Franc je tada bio zamjenik političkog komesara, odnosno partijski rukovodilac bataljona. Nakon dva-tri sata pozvao me je da bi mi saopštio da je opet nastala teška situacija i da moramo da odlučimo šta da radimo. Dok smo razgovarali k nama je došao Ibro Šator, komandant bataljona, sav krvav. Bio je veoma teško ranjen. Rekao nam je da je pogođen odmah iza Jezera, iz pravca Kule. on se vraćao iz Česime odnosno Bahtijevice. Tu su mu napravili zasjedu. Znao je da su to učinili neki od naših dojučerašnjih boraca. Jedan od njih je bio iz Kule, ne sjećam se njegovog imena. Kad je naišao na zasjedu, uz njega je bio Dušan Kostadinović, komandir jedne naše čete, radnik iz Bačevića, pouzdan čovjek. Dušana je pogodilo zrno i na mjestu je bio mrtav. Komandanta Šatora su, srećom, ranili u ruku tako da je uspio da se izvuče i dođe do nas. Moralo se brzo raditi, jer je postojala opasnost da se četnička glavnina preko Kule i Čičeva prebaci sve do Jezera i presiječe nam pravac izvlačenja. Imali smo namjeru da sačuvamo odstupnicu ako ne budemo mogli ostati u Jezeru, odnosno na Borcima, u što smo u početku vjerovali. U toj situaciji Nenad Vasić mi je rekao: »Hajde ti, Fazlija, molim te, uzmi ovu desetinu naših drugova što su još uz Štab, pa pođi s njima gore, kroz Boračku Dragu, te zauzmite onaj položaj - da nam omogućite eventualno izvlačenje, ako nam to zatreba«. Tada mi je to izgledalo nevjerovatno teško, ne zbog toga što je to bio posebno težak zadatak, već zbog toga što je opšta nesigurnost bila veoma velika. Sa mnom nije bio nijedan Mostarac nego naši drugovi iz Bileće, koji su došli sa Udarnom četom na čijem čelu je bio Maksim Kovačević. To su bili dobri drugovi i odlični borci, činili su našu Udarnu četu, ali u moru osipanja, u vrtlogu nepovjerenja, ja nisam bio siguran sa kim idem - sa prijateljima ili ne. Sa njima je bio i Špiro Tica, neko vrijeme komandir čete na Blacama, a ad je četa doživjela puč, on je jedva izvukao živu glavu i došao kod nas. U toj desetini bio je drug koga smo zvali Pop Šarenac. Bio je puškomitraljezac, dobar mladić koji je bio odjeven u vojnički artiljerijski šinjel.

Špira i ja smo išli zajedno i jasno i otvoreno razgovarali. Rekao sam mu da je situacija takva da se ni u koga ne možemo pouzdati do kraja. Znao sam da dobro poznaje drugove koji su pošli sa nama, pa sam ga pitao da li se na njih možemo osloniti i biti sigurni da nećemo poginuti od njihove ruke. Nestalo je svake sumnje u meni kada mi je rekao da su to pošteni ljudi iz naših krajeva, koji će učiniti sve što od njih potražim. Bilo mi je toliko drago što to čujem da su mi suze pošle na oči. To je bilo stanje uzbuđenja zbog saznanja da se ipak, može, u ogromnom šarenilu ljudi, naći pouzdana desetina boraca, pravih proletera.

Prošli smo pored kuće Nikole Draganića, odlučni da se izvučemo uz Boračku Dragu, kada je sa Borka, sa mjesta na kojem je jedno vrijeme bila naša bolnica, odjeknula strahovita vika. To su bili mještani koji su nas zvali da ih ne ostavimo, da čuvamo i to njihovo posljednje selo, ne znajući da treba da spasavamo ono malo što je ostalo od naše jedinice. Mislim da ih je vodio Aćim Mićević, koji je stradao sa našom bolnicom u Spiljanima, pa se kasnije ponovo aktivirao kao naš borac. I njega je tada uhvatio strah, malodušnost. Sa njim su bili seljaci, Borčani, oni u koje smo imali ogromno povjerenje. I mi smo, stvarno, mis-

lili da možemo sve tačke u okolini Glavatićeva izgubiti (Zijemlja, Blace, Bijela), ali smo znali da su Borci naš bastion i da ćemo se tu moći zadržati i srediti. Međutim, kako su prodirale četničke ideje, tako je polako počelo kolebanje i među Borčanima, bez obzira na to što je među njima bilo veoma dobrih i odanih drugova, kao što su bili Ilija Kukić, Nikola Draganić, Vlatko Lazarević i drugi.

Mi nismo obraćali pažnju na viku koju smo čuli, nego smo produžili da se penjemo uz Boračku Dragu. Sjećam se da su niz planinu, kroz šikraju, dotrčali k nama Enver Lakišić, naš doktor, i Esa Grebo. Njih su četnici razoružali u Borcima, u samom selu i pustili ih. Nisu im ništa učinili, samo su im oduzeli oružje.

Polako smo se izvukli uz planinu i onda sam na »ustima« Boračke Drage zauzeo takav položaj da mogu da pazim kad naši počnu da se izvlače, kako bi izvršili zadatak. Tad smo čuli neprijatelja koji je pošao prema Boračkoj Dragi. Rekao sam popu Šarencu da ispali jedan rafal da bi ih zaplašio. (Kasnije je Šarenac teško ranjen kod Žabljaka, a poginuo je u bici na Sutjesci). Uspio je u tome pa su se počeli vraćati nazad. Naravno, nije imao namjeru da ih pobije, nego samo da ih spriječi da nas ometaju, jer smo ionako imali dosta teškoća. Zauzeli smo taj položaj i držali smo ga čekajući da se naši drugovi, koji su ostali u Jezeru, izvuku (Šator, Nenad i drugi).

Kada sam vidio kako se naša jedinica osipa i ko sa nama ostaje, strahovito sam izgubio povjerenje u taj »domaći elemenat«. Čak sam i prije nego što smo pošli iz Glavatićeva, govorio da ne znam ni desetak drugova u koje se čovjek može do kraja pouzdati - ukoliko nisu Mostarci. I ljudi iz tog kraja su nas prihvatili sa dosta rezerve. Za njih je i Mostarac bio stranac. U tim dramatičnim trenucima, imao sam povjerenje samo u njih desetak. Pokazalo se da je moje nepovjerenje bilo opravdano. Dok sam čekao na vrhu Drage, isturen naprijed da vidim ko će doći, čekajući drugove - odjednom čujem kako neko lomi granje. Očigledno, neko ide sam, ali ne iz Jezera, nego stazom od Boraka. Pomislio sam da je to neko od onih u koje nemamo povjerenje, možda neka njihova uhoda. Ipak, odlučio sam da ga pustim do kraja, da bih vidio ko je. Iz mraka je izašao Simo Sarić sa Borka koji je odlučio da se poslije opšte zbunjenosti i gužve na Borcima, odvoji od svojih i pođe za nama. Čuo je da mi idemo kroz Boračku Dragu u Crno Polje, pa je požurio da nas stigne. Veoma sam se obradovao što je odlučio da nam se pridruži. Simo Šarić je znao kakva je situacija, šta eventualno čeka taj kraj, šta donose četnici, ali se odvojio i pošao za nama.

Kasnije, kada smo se prebrojali, iz okolnih sela nam nije prišlo ni pet-šest ljudi, ali je Simo Sarić ostao sa nama. Bio je sa nama, kada smo, istovremeno, rano u zoru 5. jula, mi oslobodili Ostrožac, a proleteri Konjic. U trenutku radosti zbog naše pobjede i susreta sa proleterima, oslobođeni Ostrožac nadlijetao je jedan jedini domobranski avion i od njegove bombe poginuo je, nesrećno, naš Simo. Sjećam se da nam je njegova smrt veoma teško pala. Bio je veoma plemenit čovjek koji se odvažio da se sa svega nekoliko drugova iz tog kraja pridruži nama, i to u trenucima najveće neizvejsnosti i rascjepa.

ISMET DILBEROVIĆ

ČETNIČKA IZDAJA U SELU BIJELOJ

U prvoj polovini 1942. godine, I četa Konjičkog (Mostarskog) partizanskog odreda (bataljona) držala je položaje iznad Konjica sa osnovnim zadatkom da spriječi prodor neprijateljskih snaga na oslobođenu teritoriju. Četa je bila organizovana u 9 desetina i brojala je preko 150 boraca, većinom mještana iz sela Bijela i Borak, i oko 40 boraca iz Mostara, Konjica, Jablanice i drugih mjesta. Bili su to radnici, đaci i studenti, od kojih veliki broj ranije nije služio vojsku. Zbog toga su skoro svi, prije odlaska u partizane, prošli kroz obuku rukovanja odružjem. Ova obuka je u Mostaru bila dobro organizovana iako se odvijala u ielaglnim uslovima.

Od naoružanja imali smo, pored pušaka, nešto pištolja i bombi i 2 puškomitraljeza.

Komanda čete i 2-3 desetine bile su smještene u Osnovnoj školi u selu Bijela, a veći dio čete bio je neprekidno na položajima Ljubinja - Kapela - Prevlje - Ravni Kuk (3-4 km od Konjica), što je predstavljalo front prema neprijatelju. Na položajima smo imali mejstimično iskopane rovove i stalno isturene patrole prema Konjicu. Bili smo neprekidno u dodiru sa neprijateljem, što je iziskivalo velike napore i budnost, posebno u zimskim mjesecima, kada smo, slabo obučeni i hranjeni, podnosili velike hladnoće. Hrana je spremana u selu Bijela i donošena na položaj. Borbe sa Italijanima i ustaško-domobranskim snagama, brojčano jačim i daleko bolje naoružanim, bile su iscrpljujuće. Za vrijeme takvih borbi na položajima se nalazila čitava četa. U aprilu 1942. g. vodile su se izuzetno žestoke borbe sa Italijanima, koji su nastojali da prodru u selo Bijela. Borbe su vođene u Zaslivlju, Turiji, Cagarima i Ljubini.

Italijani su, po pravilu, svakodnevno tukli naše položaje topovima, ne štedeći municiju. Obično u ranim jutarnjim satima, žestoka artiljerijska paljba prethodila je njihovim pokretima prema nama. Takvo stanje održavalo se skoro čitave prve polovine 1942. godine i, uprkos tome, u tom periodu neprijateljske snage nijedanput nisu uspjele prodrijeti od pravca Konjica prema našoj oslobođenoj teritoriji.

Za našu četu vezana su dva događaja koja su se odigrala u martu i aprilu 1942. godine, a koja su imala moralno-politički značaj i odjek u čitavom bataljonu. Naime, 21. marta izvršena je razmjena trojice zarobljenih italijanskih oficira za Franca Novaka i porodicu Pere Bilića, koji su se do tada nalazili u zatvoru. Tih dana, prije nego što se obavila razmjena, u četi je vladala posebna atmosfera. Odabrana je desetina koja će izvršiti razmjenu, na čelu sa komandirom Radom Špancem. S obzirom na to da je u četi vladalo šarenilo i raznolikost u pogledu odjeće i obuće, on je naredio da borci desetine budu jednoobrazno i, što je moguće više vojnički obučeni. Dio čete koji je ostao na položajima, trebalo je da bude spreman za slučaj da se nešto neočekivano dogodi. Prilikom susreta, na fašistički pozdrav italijanskog oficira i njegovih vojnika, Rade Španac i naši borci odgovorili su našim partizanskim pozdravom, stisnutim pesnicama.

Drugi događaj bio je likvidacija Ferhat-bega Kurtovića, trgovca i ustaškog organizatora u Konjicu 18. aprila. Toga dana Safet Alagić i Meha Taso su ušli neopaženo u Konjic. Uz prethodna obavještenja partijske organizacije Konjica o kretanju Kurtovića, Meha Taso ga je ubio ispred

njegove kuće. Safet Alagić i Meha Taso su se bezbjedno vratili u četu. Ova uspješno izvedena akcija je u Konjicu izazvala veliku pometnju. Sjutradan je organizovan sprovod Kurtovića. Naši borci su ga posmatrali sa Prevlja i otvorili puščanu i mitraljesku vatru, što je onemogućilo odvijanje sprovoda, koji je morao biti odložen do noći.

Za disciplinovano i borbeno držanje čete, najveće zasluge imao je njem komandir Ante Šarić. Niko od nas tada nije znao njegovo pravo ime i prezime pa smo ga zvali Rade Španac. Ponekad, i to na naše traženje, pričao nam je o borbama u Španiji što smo sa velikim interesovanjem slušali. Bio je škrt na riječima i nije volio mnogo da govori o sebi. Imponovao nam je svojom staloženošću i hladnokrvnošću koju je pokazivao u svakoj situaciji. Svojim vojničkim držanjem, uvijek uredan i dotjeran, ulivao nam je moralnu snagu i istrajnost. U slobodnom vremenu učio nas je kako najbolje da se borimo protiv neprijatelja, kako da dobro rukujemo oružjem. Organizovao je takmičenja u brzini rastavljanja i sklapanja puškomitraljeza.

Na jednom partijskom sastanku četne ćelije trebalo je da održi izlaganje na osnovu jedne glave istorije SKP(b). Taj zadatak mu je postavio Stjepan Šulentić Šula, pomoćnik komesara i sekretar partijske organizacije. Kad je trebalo da počne teoretski sastanak, Rade je izvadio iz džepa šapirografisanu glavu istorije SKP(b) i približno rekao: »Drugovi, ja se nisam spremio za izlaganje, eto, i u Španiji sam imao ove iste glave istorije SKP(b), ali nikako da ih savladam«. Ovaj detalj govori o tome da je više bio čovjek od akcije i kao takav nam je imponovao.

Politički najistaknutiji čovjek u četi bio je Stjepan Šulentić Šula. Bio je student prava, širokog obrazovanja, veoma skroman i plementi. Neumorno je objašnjavao i tumačio ciljeve naše borbe, ne samo borcima, nego i ljudima koje je sretao u selima. Kako sam bio rukovodilac SKOJ-a u četi često sam, po dužnosti, razgovarao sa njim kao partijskim rukovodiocem, upoznavao ga sa radom skojevskog aktiva i problemima koji su se javljali u odnosima među omladincima. Učio me je i savjetovao kako treba da radim, posebno u novim uslovima, u odnosu na rad SKOJ-a u ranijim gradskim ilegalnim uslovima u Mostaru. Insistirao je na tome da skojevci rade sa omladincima sa sela, kako bi se organizacija brojno povećala i ojačala. Pogotovo što je organizacija SKOJ-a skoro isključivo bila sastavljena od radničke i đačke omladine.

Čak i za neke nedolične ispade ili svađe koje su se javljale među ljudima, naročito mladim, imao je razumjevanje i strpljenje. Šula je volio sve ljude i za njega nije postojao loš čovjek.

Kako je četa bila stalno u borbenoj pripravnosti i morala da bude uvijek spremna da prihvati borbu, to se politički rad uglavnom odvijao u vodovima i desetinama. Borci na položajima, u periodima kada je bilo zatišje, jedva su čekali da dobiju smjenu da bi se ispavali i odmorili. I ono malo slobodnog vremena koje su imali, koristili su za pranje i čišćenje oružja, tako da su bile rijetke prilike za održavanje četnih konferencija.

Koliko se sjećam, partijsku organizaciju čete, krajem maja 1942. godine, sačinjavali su sljedeći drugovi: Stjepan Šulentić Šula, pomoćnik komesara i sekretar partjske ćelije, Ante Šarić (Rade Španac), komandir, Risto Kalem, komesar, Stevan Andrić, zamjenik komandira, Luka Knežić ekonom, Vlatko Lazarević, vodnik, Ahmet Šehović, vodnik, Safet Alagić, Muhamed Taslaman Beg, Sulejman Ćilić, Agmet Grcić, Refik Šećibović, Ismet Dilberović, rukovodilac SKOJ-a.

Posebno zanimljiva ličnost bio je Luka Knežić, stari komunista, ranije fotografski radnik u Mostaru. Kao ekonom, vodio je brigu o snab-

dijevanju i ishrani čete. Veš se prao, po mogućnosti, redovno, odnosno vršeno je »parenje« u buradima. Lukin ekonomat nalazio se u jednoj kućici u selu Bijela, nedaleko od Osnovne škole, gdje je Luka obično i spavao.

Partijska organizacija Mostara nastojala je da što bolje opremi svaki odred koji je polazio za Boračko jezero. Skoro svaki borac odreda, prije polaska, bio je dobro opreman odjećom i obućom, obično je dobijao nekoliko košulja, čarapa i džemper. Sjećam se da sam prije polaska, pored ostalog, dobio i nove vojničke čizme, koje sam tada prvi put u životu obuo.

Naš ekonom Luka zaveo je režim da svi borci, koji dolaze iz Mostara, poslije javljanja komandi čete, moraju da se jave njemu i predaju mu svu rezervnu odjeću. Ta odjeća je prelazima u vlasništvo kolektiva i prilikom svakog narednog presvlačenja dijelila se bez obzira na donosioca. Dešavalo se da prilikom diobe veša mi dobijemo debele košulje »botanjače«, koje su uvijek nosili seljaci, a oni »naše« košulje. Na račun toga Mostarci su pravili šale. Na pokušaje da se dođe do svoje košulje, Luka je ostajao neumoljiv. On je radio tako da sve bude pravedno i jednako raspoređeno i da niko ne bude privilegovan. Dobro sam poznavao njegovog brata Dragu, bili smo razredni drugovi u gimnaziji i jedno vrijeme, do dolaska u odred, zajedno smo radili u skojevskoj organizaciji u Mostaru. Luka je bio izrazito visok čovjek, a Drago nizak.

Imali smo dobre vodnike, Ahmeta Šehovića, mostarskog radnika i Vlatka Lazarevića, mještanina iz Bijele. Ahmet je bio zatvoren, ozbiljan i, zbog svoje hrabrosti, autoritativan. Vlatko je, od svih mještana, bio najprisnije vezan za Mostarce. Vedrina i humor, koji je i u teškim trenucima bio karakterističan za Mostarce, bio mu je drag i zato je najčešće provodio vrijeme u njihovom društvu.

Skojevska organizacija bila je, skoro isključivo, sastavljena od omladinaca iz Mostara, Konjica, Jablanice i Ljubuškog. Većina su postali članovi SKOJ-a još u ilegalnim uslovima rada. Predstavljali su jezgro čete. Bili su spremni da izvrše svaki zadatak. Voljeli su akcije i najteže im je padalo danonoćno stanje nepokretnosti na položajima, pogotovo zimskih i proljetnih dana, kada je stezao mraz ili su padale kiše, koje su prodirale do kostiju. I u tim situacijama dolazile su do izražaja poznate mostarske šale, koje su stvarale vedro raspoloženje u četi. Tih proljetnih dana, u baštama blizu Konjica, bile su rodile prve trešnje. Mostarci su se noću spuštali u bašte da bi ih brali. Kada je za to saznao komandir Rade Španac, zabranio je da se to čini, jer je neko mogao stradati. Međutim, kako im disciplina nije bila vrlina, Enes Orman, Hivza Brkić, Meho Taso, Remze Ćišić su i dalje odlazili u te svoje akcije. Kako su išli pojedinačno, ne znajući jedan za drugog, dolazilo je i do komičnih situacija. Tako se desilo da je jedan od njih već bio na drvetu, sjedio među granama i brao trešnje. Kasnije je došao drugi pod tu istu trešnju i kroz mrak iznenada povikao: »Ko je gore?«, a onaj odozgo: »Ko je dolje?«. Kako se to dešavalo neposredno uz italijanske položaje, takva iznenađenja bila su za njih velika.

Na inicijativu skojevske organizacije 1. maj 1942. godine je bio svečano proslavljen. Uoči 1. maja, između ostalog, omladinci su na brdu Pokline napravili ogromu parolu »Živio 1. maj« od velike količine drva, koju su zapalili tako da je izgledalo da gori brdo. Parola se vidjela i u Konjicu do kojeg ima 2,5 km vazdušne linije.

U četnom aktivu SKOJ-a bili su sljedeći drugovi: Enes Orman, Hivza Brkić, Meho Taso, Asim Džumhur, Refik Šećibović, Remza Ćišić,

Rade Vukosav, Muhamed Šapuh, Ibro Dizdarević, Bera Arpadžić, Mira Haćam, Avdo Husrefović i Ismet Dilberović koji je bio sekretar aktiva.

U toku maja i početkom juna 1942. godine, u četi su se dešavale pojave koje su ukazivale da stanje u njoj nije dobro. Neki drugovi, Mostarci i Konjičani, počeli su se žaliti da im neko krade municiju. Oni su ljutito reagovali, što je razumljivo, jer je municija u to vrijeme bila nešto najdragocenije. Jedne noći, Refiku Šećiroviću je nestala puška. To je izazvalo veliko negodovanje i prepričavanje u četi, naročito među Mostarcima. Na sastancima skojevskog aktiva iznošene su otvorene sumnje na borce mještane. Reakcije nekih mladih komunista bile su oštre. Hivza Brkić, Enes Orman i Harno Taslaman, koji su i inače bili nagle prirode, reagovali su otvoreno i javno. Hivza se direktno sukobljavao sa pojedincima za koje je smatrao da su četnici. Bilo je ponekad i na izgled beznačajnih pojava koje su dovodile do sukoba. Četni kuvar, mještanin, kada bi sipao hranu iz kazana, obično bi nama, Mostarcima, davao manje porcije. Bio sam prisutan kada je Hivzo, jednom takvom prilikom, nasutu porciju bacio, a kuvaru opsovao kralja Petra i udario ga po glavi. Komanda čete nije preduzimala nikakve mjere, a i takve pojave su bile prećutkivane, jer su većinu činili mještani iz Bijele. Međutim, u četi je raslo nepovjerenje između boraca seljaka i boraca koji su došli sa strane.

Početkom juna održan je partijski sastanak u ekonomatu čete. Na sastanku je došlo do veoma žučne rasprave povodom situacije u četi. Iznosili smo činjenice da političko stanje nije dobro, da ima podvajanja i grupašenja koja potiču od mještana. Hama Taslaman, stolarski radnik, uvijek je govorio bez uvijanja, otvoreno, ne ustežući se da kaže i najoštrije riječi. Stevan Andrić je govorio da stanje u četi nije tako loše, da neki drugovi pretjeruju. Tada se Hama Taslaman suprotstavio Andriću. Sjećam se da je u jednom momentu pao u vatru i rekao: »Ja, drugovi, većini naše čete ne vjerujem i stanje je takvo da bih postavio stražu od naše čete dok držimo ovaj sastanak«. To je još više zaoštrilo diskusiju, koja se završila zaključkom da se međusobno nepovjerenje i sumnjičenje između boraca mora prevazići, da se moraju razviti dobri međuljudski odnosi, posebno između boraca radnika, đaka i studenata i seljaka. Šula je energično tražio da se jedinstvo čete sačuva većim angažovanjem komunista protiv svakog grupašenja i nezdravih odnosa.

U toj situaciji, bez obzira na sve što se dešavalo, nisam mogao zamisliti da bi moglo doći do izdaje i borbe unutar čete. Pogotovo što smo svi znali da su ustaški zlikovci, pod okriljem okupatora, izvršili velika zvjerstva nad narodom ovoga kraja. Drugovi borci, mještani, često su nam pričali o zvjerskom ubijanju oko stotinu nevenih ljudi iz sela Bijela i Borak, koje su ustaše poklali na Ivan Sedlu, tako da sam mislio, da ono osnovno - borba protiv okupatora i njihovih slugu, ne može doći u pitanje.

KAKO SAM DOŽIVIO PUC U CETI

Tih junskih dana 1942. godine stigao je u četu Branko Premužić, Hrvat, komunista iz Sarajeva, koji je, po liniji SKOJ-a, došao da upozna stanje u organizaciji. Razgovori su se najviše vodili o djelovanju skojevske organizacije i mogućnostima njenog jačanja prijemom novih članova iz redova omladinaca sa sela.

Noću, uoči 15. juna, Branko i ja smo dugo šetali oko škole i razgovarali. Oko ponoći smo pošli na spavanje u prizemnu prostoriju koja

je ranije služila kao razred osnovne škole. Borci su spavali na podu pokrivenom slamom. Branko i ja smo legli jedan do drugog. (Od te noći Branka nikada više nisam vidio, a sreo sam ga tek poslije rata).

U neko doba noći probudila me je snažna puščana i mitraljeska vatra i prasak prozorskih stakala. Krenuo sam prema vratima, odmah sam legao i počeo puzati preko dvorišta. Dopuzao sam do zida koji je bio napravljen od naslaganog kamenja, preko kojeg sam se prebacio na zemlju koja je bila obrasla šipražjem. U tom momentu nije mi bilo jasno šta se desilo. Prva misao mi je bila da su nas Italijani i ustaše napali i da se uputim na Borke i obavijestim naše o iznenadnom napadu. Pomrčina je bila takva da se ništa nije vidjelo. Sa otkočenom puškom, osluškujući oko sebe, polako sam se kretao s ciljem da se prebacim iznad škole. Puščana paljba je otvorena prema školi nedaleko od mene, a istovremeno su naši počeli da odgovaraju vatrom iz škole, tako da sam se našao u položaju između naše i neprijateljske vatre.

U intervalima zatišja prebacivao sam se dalje od škole i kad sam našao pogodno, zaštićeno mjesto, nastojao sam da vidim šta se dešava dolje. Kada se razdanilo, vidio sam ljude, ali ni ustaše, ni Italijane, nego »naše« borce kako pucaju u školu. Razočaran tim saznanjem, pojurio sam prema Borcima. Išao sam van puta i pentrao se uz stranu. Odjednom je neko iznad mene povikao »Eno Dilbera«, opalivši metak prema meni. Pao sam niz jednu vododerinu tako da je kamenje letjelo za mnom. Uspio sam da im umaknem.

S obzirom na to da sam poznavao teren, krećući se izvan puteva, uspijevao sam da držim pravac prema Borcima. U jednom šumarku sam pronašao sakrivene vreće žita i, prebirajući među vrećama, našao sam posudu u kojoj je bila mast. Kako sam bio gladan, pojeo sam malo masti i produžio za Borke. Izašavši na Borački plato pošao sam putem i, kada sam mislio da sam prošao sve opasnosti, pred mene je iskočilo nekoliko četnika. Razoružali su me, i psujući mi komunističku majku, počeli su me udarati. Neki od njih su me znali, jer sam sa njima ranije mjesecima bio na položajima iznad Konjica, braneći njihove kuće i porodice od ustaša i Italijana. To sam im i kazao. Nisu se svi isto ponašali. Poveli su me na Borke, gdje je bilo dosta četnika koji su se veselili i pjevali. Zatvorili su me u malu sobu u šumarevoj kući.

Situacija mi je u potpunosti postala jasna - izdaja nije izvršena samo u Bijeljanskoj, nego i u ostalim četama. Pomisao na smrt nije mi u tim trenucima bila toliko teška, koliko osjećaj razočaranja i saznanje da smo prevareni i razbijeni izdajom u našim vlastitim redovima, što je bilo neshvatljivo za mene kao dvadesetogodišnjeg mladića.

Kada se spustila noć, napolju je zavladala tišina. U neko doba noći vrata su se otključala i pojavio se Drago Simić, seljak iz Boraka, komunista. Prijateljski mi je prišao, rekao da je došao da me spasi i da krenem za njim. Išli smo lagano i oprezno, da ne bi bili primijećeni. Pošto smo se prilično udaljili, sjeli smo. Drago mi je kazao da su sve čete razbijene i da treba da krenem prema Crnom Vrhu na Tisovicu, gdje se okupljaju naši drugovi. Rekao mi je u kom pravcu da se krećem i da će se on vratiti na Borke po zadatku. Na moje pitanje da li nešto zna o mojoj četi u Bijeloj, odgovorio mi je da je ona najgore prošla i da malo vjeruje da je neko ostao živ. Pozdravili smo se i rastali; ja sam produžio u pravcu koji mi je pokazao, a on se vratio nazad.

Pred zoru sam sreo grupu Mostaraca koji su se kretali prema Tisovici. Kad smo stigli na Tisovicu, gladni i iscrpljeni, zatekli smo drugove iz raznih četa, uglavnog Mostarce.

Okupljanje dijelova bataljona na Tisovici trajalo je nekoliko dana. Stizali su drugovi u grupama ili pojedinačno, probijajući se na razne načine, praćeni progonom četnika. Neki su bili toliko iscrpeni da su se jedva kretali.

Obradovao me je susret sa drugovima iz moje čete, koji su uspjeli da se probiju do Tisovice. Tu su bili: Luka Knežić, Ahmet Šehović, Vlatko Lazarević, Asim Džumhur, Safet Alagić, Refik Šećibović, Hasan Oručević, Mubera Arpadžić. Iz Komande čete stigao je jedino Ante Šarić, koji je te kobne noći spavao van škole, u ekonomatu čete. Pomoćnik komesara Stjepan Šulentić Šule poginuo je u jurišu iz škole. Komesar Risto Kalem, koji je bio u školi, kada je pala komanda za juriš, ostao je i predao se četnicima. Zamjenik komandira Stevan Andrić poginuo je kao rukovodilac napada na školu.

Mi, preživjeli iz Bjeljanske čete, najviše smo razgovarali o drami i rascjepu koji se dogodio u našoj četi. Široko i detaljno smo pričali o svim događajima koji su se dešavali prije i u toku samog puča. Tek tada smo sagledali kako je vješto i perfidno organizovana izdaja. Najteže saznanje za nas je bilo da je napad pripreman i izveden u najvećoj tajnosti. Najveće »zasluge« za to je imao Stevan Andrić, koji je, vršeći »konkretno« ulogu zamjenika komandira, istovremeno pripremao izdaju, a kasnije i rukovodio napadom na četu.

Plan četnika je bio da se likvidiraju drugovi koji su se nalazili na položajima i to bez pucanja, kako bi se obezbijedilo iznenađenje prilikom napada na školu. Tako su na položajima Previju i Ravnom Kuku zaklali Remzu Ćišića, Ahmeta Grcića, Sulju Cilića i Ibru Dizdarevića. Neki drugovi, koji su se te noći našli van škole ili na položajima, uspjeli su da pobjegnu, kao: Safet Alagić, Mubera Arpadžić, Alija Jašarević, Ibro Breko i Ibro Marić.

U noći između 14. i 15. juna 1942. godine, četnici koji su se nalazili u školi, neprimjetno su se izvukli, tako da se oko 50 drugova našlo u obruču. Opkoliko ih je preko 120 četnika, koji su najvećim dijelom bili mještani sela Bijela i manje grupe koja se izdvojila iz Miljevske čete. Od dva puškomitraljeza, jedan se našao u rukama četnika.

Poslije žestokog napada, četnici su više puta poimenično pozivali naše drugove da se predaju jer im nema spasa. Naši drugovi su im odgovorili vatrom i započela je neravnopravna borba, koja je trajala čitav dan 15. juna. Uspostavljena je veza između dvadesetak drugova, koji su se nalazili u prizemlju, i desetak drugova koji su bili na spratu, na taj način što je probijen plafon. Odbranom je rukovodio Stjepan Šulentić. Zaposjeli su sve prozore, a jedan dio koji je bio u potkrovlju, mogao je uspješno da osmatra i tuče četnike.

Iako su se našli u bezizlaznoj situaciji, pod stalnom četničkom vatrom sa svih strana, drugovi Ahmet Šehović, Enes Orman, Hämo Taslaman, Vlatko Lazarević, Meha Taso, Asim Džumhur, Hivzo Brkić, Avdo Bošnjak, Muhamed Šapuh, Avdo Vejzović, istakli su se svojom hrabrošću.

Kasnije su mi preživjeli drugovi pričali o Šulinom hrabrom držanju u najdramatičnijim trenucima, o tome kako je sa njima održao svoj posljednji sastanak i kako ih je pripremao da izvrše proboj obruča.

U prvi mrak, tridesetak drugova na čelu sa Šulom, krenulo je na juriš sa ciljem da probiju obruč. U jurišu su herojski pali drugovi Stjepan Šulentić, Harno Taslaman, Hivza Brkić, Avdo Bošnjak i Avdo Vejzović.

Grupa na čelu sa VLatkom Lazarevićem, u kojoj su bili Ahmet Šehović, Jugo Smajo, Bubalo Selim i Mujo Pejić, uspješno se probila.

Druga grupa, u kojoj su bili Enes Orman, Meha Taso, Beća Trbonja, pala je prilikom proboja, u ruke neprijatelja i dospjela u konjički zatvor.

Drugovi Branko Premužić i Sulejman Leho probijali su se veoma teško, jer je Branko bio ranjen i ozlijeđen u kičmu pa su uhvaćeni i sprovedeni u logore. Sulejman Leho je ubijen u Jasenovcu, a Branko je ostao živ, prošavši kroz mnoge logore.

Dok se vršila nova organizacija bataljona, iz Konjica je stiglo obavještenje da se u zatvoru nalaze Enes Orman, Meha Taso i Beća Trbonja, koje je neprijatelj uhvatio prilikom proboja. Zahvaljujući četnicima, neprijatelj iz Konjica je, još dok su se vodile borbe, zauzeo sve naše položaje.

Rukovodstvo bataljona, na zahtjev jednog broja boraca, organizovalo je akciju spasavanja drugova iz Konjičkog zatvora. Uz podršku partijske i skojevske organizacije u Konjicu, akciju su uspješno izveli, 3/4. jula 1942. godine, Meha Trbonja, Mustafa Ćemalović Cimba, Hasan Zahirović Laća, Abdulah Lugić i Safet Anagić.

Spašavanjem drugova iz Konjičkog zatvora, na okupu se našao 21 drug iz naše čete, koja je prije puča brojala preko 150 boraca.

Bijeljansku dramu su preživjeli sljedeći drugovi: Ante Šarić, Vlatko Lazarević, Ahmet Šehović, Luka Knežić, Safet Alagić, Asim Džumhur, Refik Šećibović, Enes Orman, Meha Taso, Hasan Oručević, Alija Jašarević, Ibro Breko, Ibro Marić, Smail Jugo, Bera Arpadžić, Mina Haćam, Beća Trbonja, Selim Bubalo, Mujo Pajić, Baldo Besarić, Ismet Dilberović.

Na položajima iznad Konjica, u borbama oko škole u Bijeloj, palo je 16 drugova. To su: Stjepan Šulentić Šule - student iz Mostara, Harno Taslaman - radnik iz Mostara, Sulejman Cilić - đak iz Jablanice, Togo Finci - đak iz Sarajeva, Kabiljo Montiljo - đak iz Sarajeva, Ranko Kosjerina - radnik iz Mostara, Hivza Brkić - đak iz Mostara, Remzo Ćišić - radnik iz Mostara, Avdo Bošnjak - radnik iz Mostara, Milan Ivetić - radnik iz Mostara, Muhamed Šapuh - radnik iz Mostara, Avdo Vejzović - radnik iz Mostara, Muhamed Zalihić - radnik iz Mostara, Ahmet Grčić - student iz Konjica, Mujo Hubana - seljak iz Bijelog Polja kod Mostara, Ibro Dizdarević - radnik iz Mostara, Avdo Duranović (spominje ga Vukosav Rade), Sulejman Leho - zarobljen i ubijen u logoru 1942. godine.

Poslije razbijanja Konjičkog bataljna, na Tisovici se našlo oko 200 boraca. Izvršena je nova organizacija bataljona, na čelu sa komandantom Nenadom Vasićem, komesarom Salkom Fejićem i zamjenikom komesara Francom Novakom. To je prvi put da su se svi Mostarci našli na okupu sa drugovima iz Konjica, Ljubuškog i Jablanice. Obradovao me je susret sa drugovima Hamdom Brkićem, Predragom Škrobićem, Mirkom Onešćukom, Osmanom Grebom, Ibrahimom Frkom i Dragom Knežićem, sa kojima me je vezivalo drugovanje u Mostarskoj gimnaziji i ilegalni skojevski rad. Sa predragom Škrobićem i Mirkom Onešćukom bio sam vezan od najranijih dana djetinjstva, jer smo stanovali u istoj mahali (Podhum - sada Ulica Muje Bjelavca). Predrag je imao samo majku, a ona jedino njega. Bio sam prisutan njegovom posljednjem rastanku sa majkom Ljubicom, neposredno pred odlazak u odred. Ljubica je plakala, a on joj je govorio da ne plače, jer joj sin ide u borbu koja će donijeti slobodu svim ljudima.

Po sastavu, bataljon je isključivo bio sastavljen od radnika, đaka i studenata. Od mještana sa boračkog terena u bataljonu su se nalazili Stevo Mićević, Vlatko Lazarević i Zora Dragić.

U prvoj polovini juna 1942. godine, u borbama protiv četnika poginulo je ukupno 59 boraca, a dvojica su zarobljena (Sulejman Leho i

Branko Premužić). Od seljaka mještana niko nije pao u tim borbama. Od 61 poginulog sa dvojicom zarobljenih, 54 su radnici, đaci i studenti, a sedam su seljaci i to šest Crnogoraca iz udarne čete i jedan iz Bijelog Polja kod Mostara (Mujo Hubana).

U novoj organizaciji bataljona pristupilo se ponovno formiranju skojevskih aktiva. Salko Pezo, kao skojevski rukovodilac bivšeg Konjičkog bataljona, sakupio je sve nas i ranije četne rukovodioce SKOJ-a, sa zadatkom da se oforme skojevski aktivi, sada u novom sastavu čete. (Salko Pezo pohađao je učiteljsku školu u Mostaru. Bio je veliki zaljubljenik slikarstva. Sjećam se, i tada na Tisovici, nosio je sa sobom jedan blok u kojem je radio crteže, to je bilo njegovo najveće zadovoljstvo).

U toku organizovanja bataljona, desio se događaj koji je za sve nas bio težak i mučan. Naime, pred postrojenim bataljonom, komandant Nenad Vasić je govorio da nam predstoje velike borbe i marševi i tom prilikom rekao da jedan broj drugova, koji su veoma iscrpeni, neće moći to izdržati, pa zbog toga treba da se vrate u Mostar i u ilegalnim uslovima nastave borbu. Trenutak izdvajanja tih drugova iz stroja bio je strahovito tužan i neprijatan. Nastupio je opšti muk u bataljonu. Svako je strepio da se ne nađe izvan stroja. Izdvojeno je 11 drugova. I nama i njima je bilo teško. Oni su molili i tražili da ostanu, govoreći da su spremni izdržati i najteže napore. Sve je bilo uzalud, pa su se napokon pozdravili sa nama i krenuli prema Mostaru uz veliku neizvjesnost. Šta je bilo sa njima nije mi poznato.

*

Pišući svoja sjećanja, interesovalo me je koliko su ovi događaji, koji su se odigrali u Bijeloj, prisutni u neprijateljevoj dokumentaciji. U izvještaju Kotarske oblasti u Konjicu, od 16. juna 1942. godine, između ostalog, pominje se i Bijela u kojoj je »došlo do sukoba između partizana i četnika«. U izvještaju Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 22. juna 1942. godine, kaže se da je:

»15. lipnja došlo do međusobnog obračunavanja među partizanima u selu Bijeloj (3 km od Konjica) zbog toga, što je jedna veća grupa htjela da se preda našim vlastima. Ovoj većoj grupi, koja se kao četnička odcijepila od partizana, uspjelo je poubijati dosta partizana, tako da je ostala jedna mala grupa, koja je pobjegla u pravcu Boračkog jezera. Četnici su zatvorili 28 partizana u zgradu pučke škole u Bijeloj. Iz zgrade partizani daju otpor, ali će biti savladani u najkraćem vremenu. Jedna satnija domoborana iz Konjica u ovom vremenu međusobnog obračunavanja pobunjenika zauzela je bez otpora selo Turiju, Prevlja i Jošanicu«.

SALKO ZEBIĆ

PARTIJSKE VEZE SA JABLANICOM

Svi uspjesi Konjičkog partizanskog bataljona u toku 1941. do juna 1942. godine postignuti su zahvaljujući uspješnom rukovođenju od strane Partije i Štaba bataljona, aktivnosti partijske i skojevske organizacije na slobodnoj teritoriji u Konjicu i Jablanici, kao i radu antifašista koji su bili brojni i van slobodne teritorije, a pomagali su NOP. Prostrana slobodna teritorija bataljona stvorena je na obroncima planine Prenj na lijevoj strani Neretve - od Mostara, Jablanice, Konjica, Ivan-planine, Kalinovika i Nevesinja. Ovu teritoriju naseljavali su Srbi, Muslimani i Hrvati. Od podizanja ustanka u ovom kraju glavna politička parola, koja je uvijek isticana, bila je širenje i čuvanje bratstva i jedinstva naroda.

ŠEST ČETA V AKCIJAMA

Borci i narod nisu mnogo gledali na to koje su nacionalnosti rukovodioci bataljona. Sve je bilo podređeno glavnom cilju - uništenje okupatora i domaćih izdajnika. Mostarci koji su prvi stigli na ovaj prostor (Boračko jezero) došli su da, zajedno sa ovim narodom, organizuju borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Imali su velike ljudske i moralne hrabrosti da među prvima dođu u ove planine i, s puškom u ruci, pozovu narod ovog kraja u borbu protiv neprijatelja i da u tome istraju do potpunog oslobođenja naše zemlje.

Rijetko je koja partizanska jedinica bila tako šarolikog nacionalnog i socijalnog sastava a tako jedinstvena, kao što je bio Konjički partizanski bataljon. Slobodno se može reći da je u ovom bataljonu, praktično, došlo do punog izražaja bratstvo i jedinstvo Muslimana, Hrvata, Srba, Jevreja i pripadnika drugih naroda, što je bila i zaloga njegovih pobjeda.

Uporedo sa brojnim jačanjem bataljona i akcijama koje je uspješno izvodio, došlo je do osnivanja njegovih jedinica na teritoriji koju je pokrivao. Tako je početkom 1942. godine bilo formirano šest četa, koje su bile ovako raspoređene:

- Prva četa sa sjedištem u selu Bijela,
- Druga četa sa sjedištem u Glavatičevu,
- Treća četa sa sjedištem u Blacama, a koja je djelovala na terenima obronaka Bjelašnice,
- Četvrta četa sa rasporedom u Dramiševu i Zaboranima (nevesinjski srez),
- Peta četa sa sjedištem u Zijemljima (mostarski srez)
- Udarna četa sastavljena od biranih boraca, služila je za izvođenje raznih akcija (upada, zasjeda, prepada) na neprijatelja po cijeloj teritoriji koju je kontrolisao Konjički partizanski bataljon.

Brojno stanje bataljona krajem 1941. i početkom 1942. godine, iznosilo je preko 300 boraca, od kojih je oko 150 bilo iz Mostara.

Postignuti rezultati na vojnom planu iziskivali su da se hitno priđe formiranju organa nove vlasti. U stvari, formiranjem bataljona 8. septembra 1941. godine, udareni su temelji narodne vlasti, a sa širenjem slobodne teritorije formirani su i narodnoslobodilački odbori, komande mjesta, rukovodstva društveno-političkih organizacija, te teritorijalne partijske i skojevske organizacije. Marta 1942. godine, izvršeno je kon-

stituisanje Sreskog narodnooslobodilakog odbora, čije je sjedište bilo u Glavatičevu. Ovakva istinska narodna vlast sa svojim radom uhvatila je duboke korijene u narodu. Ona je, pored ostalih poslova, bila nosilac kulturno-prosvjetnog i zabavnog života na slobodnoj teritoriji.

SUZBIJANJE AGRESIVNE ČETNIČKE PROPAGANDE

U tom periodu bio sam borac Druge čete Konjičkog bataljona sa sjedištem u Glavatičevu. Ova četa imala je položaje prema Bjelimićima, gdje je djelovala ustaška vlast sa dobro organizovanom i naoružanom milicijom. Vodili smo vrlo česte borbe protiv ove milicije i u tome, od formiranja našeg bataljona i oslobođenja Glavatićeva, do napuštanja ovog terena (zbog četničke izdaje), imali dosta gubitaka. Sela Bjelimići prostiru se desnom stranom rijeke Neretve, zauzimajući veliki prostor od Uloga, Kalinovika do Glavatićeva. To je niz sela i zaselaka, većinom naseljenih muslimanskim življem. Tu je bilo jedno od vrlo jakih ustaških uporišta. I pored niz pokušaja da se to ustaško uporište uništi, nismo to mogli učiniti.

Početkom maja 1942. godine Štab Kalinovačkog NOP odreda, u čijem je sastavu bio i Konjički bataljon, pripremao je napad na Bjelimiće. Jedan od najvažnijih naših zadataka bila je likvidacija ovog ustaškog uporišta, pošto je ovaj teren za našu aktivnost, iz više razloga, bio od velikog značaja.

Vezano za pripremu tog napada, Štab Kalinovačkog odreda na slobodnu teritoriju Konjičkog bataljona, početkom maja 1942. godine, upućuje Miljevski bataljon. Većina boraca tog bataljona, na kapi je nosila srpsku trobojku, a manji broj petokraku zvijezdu, kao simbol partizanskih boraca. Najveći broj ljudi u tom bataljonu bili su pripadnici »dobrovoljačke vojske«. Čete ovog bataljona raspoređene su u selima Glavatičevo i Zijemljima, dok je u Bijeloj, po iskazu Vlatka Lazarevića, bio jedan vod. Veliki broj ovih boraca (bar prema mom sagledavanju čete koja je bila locirana u Glavatičevu) bio je naklonjen četničkom pokretu. Bili su podložni neprijateljskoj propagandi, koja je bila sve jača na slobodnoj teritoriji, pa i u četama Konjičkog partizanskog bataljona.

Četnički pokret u ovom dijelu Hercegovine, gdje su se nalazili borci Konjičkog partizanskog bataljona, razvio se kasnije, nego u drugim krajevima ove pokrajine. Po mom mišljenju, to je bila posljedica velikih rezultata postignutih na vojnom planu, što su Partija i štab bataljona vodili ispravnu politiku još od dolaska prvih partizana i formiranja Konjičkog partizanskog bataljona, što se na svakom koraku razvijalo pravo bratstvo i jedinstvo naroda i boraca, što je na slobodnoj teritoriji stvorena vlast koja je imala duboke korijene u narodu.

Okupator i domaći izdajnici su znali da na području Boračkog jezera, Glavatićeva, Bijele, Blaca i Zijemalja postoji veća partizanska grupacija, koja od septembra 1941. godine postiže sve veće vojne uspjehe. Ove partizanske jedinice su često pravile borbene »izlete« prema Nevesinju, Dobrču kod Mostara, podprenjskim selima kod Jablanice i Ostrošca i nizu drugih krajeva konjičkog sreza. Ovakvom aktivnošću partizanskih jedinica stalno su ugrožavani i željeznička pruga i cesta Sarajevo-Mostar i niz drugih objekata, o čemu je okupator strogo vodio računa.

Neprijatelj je počeo preduzimati razne mjere da bi to spriječio. Na slobodnu teritoriju ubacivao je razne agente. Tako, već krajem novembra 1941. godine na slobodnu teritoriju konjičkog sreza dolazi, potpuno

legalno, grupa četnika sa žandarmerijskim kapetanom Branislavom Šoškičem, na čelu. Oni su se slobodno kretali po cijeloj teritoriji, šireći četničku ideologiju i propagandu, tražeći istomišljenike na terenu i po partizanskim četama Konjičkog bataljona. Sve su ovo radili u cilju demoralizacije naroda pa i pojedinih boraca, naročito onih rodom sa tog terena, a s namjerom da razbiju organizovan narodnooslobodilački pokret u ovom kraju i naš bataljon. Po odluci Štaba bataljona, ova grupa je u proljeće 1942. godine, potpuno likvidirana. Ipak, treba naglasiti da su oni ostavili tragove na terenu, a i kod pojedinih boraca u svim četama Konjičkog partizanskog bataljona. Također se vidjelo da se uticaj četničke propagande osjeća i kod »dobrovoljačke vojske« Miljevskog bataljona.

RAZORUŽAVANJE CETE »DOBROVOLJACA«

Rukovodstvo Konjičkog bataljona, partijska i skojevska organizacija po četama i na terenu, te organi vlasti - brzo i energično su preduzimali mjere za spriječavanje i likvidaciju četničke aktivnosti u jedinicama i na terenu. I druge grupe, pa i pojedinci, ubacivani su na slobodnu teritoriju sa istim zadatkom kao i Šoškićeva grupa. S tim u vezi, vrlo značajna odluka Štaba Konjičkog bataljona u borbi protiv četničke aktivnosti, pored ostalih, bila je i ta da se odmah razoruža »dobrovoljačka vojska« Miljevskog bataljona. Konstatovano je, naime, da su i oni dolaskom na našu teritoriju dosta uticali na širenje četničke propagande i demoralizaciju pojedinih boraca mještana, a sve u cilju razbijanja NOP-a na terenu.

Četa Miljevskog bataljona koja je bila locirana u Glavatičevu, razoružana je jedne noći u prvoj polovini juna 1942. godine. Kao borac Druge čete Konjičkog partizanskog bataljona, lično sam učestvovao u razoružavanju »dobrovoljačke vojske«. Sve smo ovo radili u strogoj tajnosti. Partijski rukovodilac naše čete, Temim Mustafa Turko, lično je rukovodio ovom akcijom. Jedan broj boraca iz Mostara, Konjica, Jablanice i drugih mjesta, toga dana se, odmah poslije večere, potajno iskupio kod obale Neretve, gdje nam je saopšten zadatak. Oni koji nisu mogli doći na zborno mjesto obavješteni su preko boraca kojima je ranije saopšten zadatak. Sve je isplanirano dobro, a polazak u akciju bio je zakazan tačno u ponoć.

Cijela naša druga četa bila je smještena u zgradi škole, a četa »dobrovoljačke vojske« Miljevskog bataljona u zgradi »Mejtef« kod džamije. Škola i »Mejtef« su bili blizu. I mi u školi kao i oni u »Mejtefu« imali smo šoške, smještene u predsoblju, gdje smo odlagali oružje i ostalu opremu pred spavanje. Stražarsko mjesto je bilo jedno - obzirom na blizinu objekata. Tu noć Temim Mustafa Turko je za stražare odredio borce na koje smo se mogli sigurno osloniti. Sve se moralo raditi u strogoj tajnosti, a svi smo morali biti isti onakvi kavi smo bili i ranijih dana: veseli, raspjevani, sportski aktivni i druželjubivi - da »oni« ne bi nešto primijetili. Čak i naše položaje prema Bjelimićima smo ojačali, s tom namjerom da im pažnju više usmjerimo na suprotnu stranu, kao da neprijatelj nešto priprema na naše položaje, ili da pomisle da se očekuje napad s pravca Bjelimića.

U dogovoreno vrijeme svi smo se iskupili ispod zgrade škole, sa oružjem i pod opremom. Krenuli smo prema »Mejtefu«. Na čelu je išao Mustafa Temim Turko. Poptuno nečujno smo se kretali, a kada smo došli do »Mejtefa« nekoliko boraca sa Turkom ušlo je u zgradu, gdje su

dubokim snom spavali vojnici »dobrovoljačke vojske«. Turko i nekoliko boraca, ušli su u spavaonicu sa baterijama i oružjem na gotovs. Drugi borci angažovani u ovoj akciji odmah su pokupili oružje, uglavnom puške, sa fišeklijama i redenicima i iste odnijeli van, do zgrade škole, gdje su ih čekali borci koji su bili zaduženi da oružje prihvate i sklone. Nakon toga »dobrovoljci« su buđeni potpuno mirno, bez ikakve galame i nervoze. Oni su pak, bili uznemireni, naročito onda, kada su vidjeli da im nema oružja, pa su odmah shvatili šta se odigralo. Uz prisustvo nas boraca, Turko ih je odmah, na licu mjesta, obavijestio da su razoružani, kao i o razlozima za taj postupak, te da im se neće ništa desiti. Rekao im je da budu mirni i trezveni, naglasivši da, ako hoće, još koliko sutra mogu krenuti svojim kućama. Tu noć, bolje rečeno, ostatak noći, pojačali smo stražu oko objekata i šire oko njih. Akcija je potpuno uspjela i svi »dobrovoljci« su razoružani.

Sutra ujutro na sastanku im je sve objašnjeno. Nisu bili zadovoljni objašnjenjem, te su pojedinci i reagirali, govoreći da mi griješimo. Tog dana, ili sutradan, krenuli su u pravcu Miljevine, s tim što su svi za put dobili »brašnjanicu«, po komad hljeba i mesa.

Sve se ovo moralo desiti, jer je njihovo držanje i aktivnost, kao i drugih njihovih istomišljenika po četama našeg bataljona, govorilo da svi oni ne bi prihvatili horbu protiv neprijatelja, te da bi nam u najtežim uslovima zabili nož u leđa, kao što će to i učiniti. Ovo je praktično i dokazano, već narednih dana, jer su pojedini mještani počeli bježati iz četa, noseći sobom oružje i opremu. Iz moje, Druge čete, iz Glavatičeva, pored ostalih, pobjegao je puškomitraljezac sa oružjem (čini mi se da se zvao Bjelica, rodom sa Česima). Tako smo odmah po razoružanju »dobrovoljačke vojske«, nakon dan-dva, ostali i bez jedinog puškomitraljeza kojeg smo imali u četi. Ovi bjegunci su počeli praviti zasjede i ubijati naše borce. Komandant Konjičkog partizanskog bataljona, Šator Ibrahim, na povratku iz Zijemalja na Košuti, iz zasjede je teško ranjen od ovih odmetnika koji su, tako reći, do juče bili naši saborci.

IZ ZASJEDE UBIJENO 30 PARTIZANA

Na cijeloj slobodnoj teritoriji, bolje rečeno, na svim prostorima gdje su se nalazile čete Konjičkog partizanskog bataljona, bila je vrlo teška situacija. Već ranije pripremljeni četnički »pučevi« zahvatili su skoro sve jedinice bataljona, a izvedeni su na precizan i vrlo perfidan način, smišljeno i iznenada. Jedan broj boraca, mještana iz bataljona, smišljeno je pripremio ovu akciju, a bili su iz sela gdje su djelovale naše čete. Oni su uzimali oružje sa kojim su zaduženi, te potajno i prikriveno, uz pomoć saradnika, bježali iz jedinica, da bi odmah to oružje okrenuli protiv nas i na zvjerski način ubijali svoje dojučerašnje, saborce i drugove. Cilj im je bio da prvo likvidiraju istaknute borce i rukovodioce iz ranijih svojih jedinica, prije svega članove Partije.

Četnički pučevi odvijali su se po jednom redosljedu na mjestima i četama gdje su se one nalazile, kako su to već ranije bili pripremili zavjerenici i izdajnici.

U prvoj polovini juna 1942. godine, komanda Druge čete iz Glavatičeva uputila je grupu boraca koju će voditi Sabit Delalić na Bahtijevicu. To su položaji naspram Dramiševa i Zaborana, odakle je prijetila opasnost četničkog napada. U ovoj grupi boraca nalazio sam se i ja, a na Bahtijevici smo se zadržali 2-3 dana, poslije čega smo povučeni u Glavatičevo, a kasnije na Boračko jezero. Morali smo se povući,

jer nam je svakog časa mogla biti presječena odstupnica od strane četnika.

U Dramiševu i Zaboranima, gdje se nalazila naša Četvrta četa, četnici mještani su, sa »dobrovoljcima« iz Miljevskog bataljona, napravili pravi masakr od naših boraca - partizana koji su bili iz Mostara, Konjica, Jablanice i drugih mjesta. Mučki, iz zasjede, dočekali su i ubili oko 30 boraca. Tako je Četvrta četa praktično, bila izbačena iz stroja. Ovdje je pored ostalih, poginuo i moj dobar drug i prijatelj Branko Gardovski iz Jablanice, Hrvat, radnik, član SKOJ-a od marta 1941. godine, koji je sa mnom otišao u partizane. Bio je ogorčen na svog brata Karla koji je odmah 1941. godine dobrovoljno otišao u njemačku vojsku, dobro je govorio njemački jezik, a porijeklom su bili iz Čehoslovačke. Branko je često govorio da mu je brat izrod našeg naroda, te da je osramotio porodicu. Karlo je bio čak na Istočnom frontu, te je jedva spasio glavu.

U Drugoj četi, u Glavatičevu, bio je i Mithat - Mito Dizdarević, rodom iz Ljubuškog, borac od 1941. godine. Radio je u četnoj komori, a bio je mesar po zanimanju. U partizane je došao sa bratom Duletom, koji je raspoređen u Četvrtu četu Konjičkog bataljona u Dramiševu i Zaborane. Kada su četnici iz zasjede ubili 30 partizana, među njima je poginuo i Mithatov brat Dule. Obavješten da mu je poginuo brat, Mithat je krišom uzeo svoju pušku i otišao prema Radkamenu, odnosno Dramiševu i Zaboranima, valjda da bi osvetio poginulog brata. I njega su iz zasjede dočekali četnici koji su prije nekoliko dana pobjegli iz naše čete i ubili ga.

Kada se povlačio ostatak Druge čete iz Glavatićeva, ono boraca što je ostalo vjerno Partiji i narodu krenulo je po grupama u pravcu Boračkog jezera. Na putu prema Borcima moralo se preći preko Košute koja je bila na domaku Kule i Čičeva, a kilometar udaljena od Boračkog jezera. I pored velike opreznosti u probijanju, četnici bjegunci iz naših četa napravili su zasjedu te nam ubili tri borca. Jedan od njih bio je španski borac, zvali smo ga Johan. To je bio stari revolucionar, vrlo iskusan i hrabar. U našoj četi bio nam je učitelj u svemu. Drugi poginuli bio je omladinac Aćim, rodom iz Mostara i brat drugarice Mine koja je hrabro poginula na Sutjesci, a oboje su borci od 1941. godine. Treći poginuli je drug Mujo Pašić, politički komesar naše Druge čete, Mostarac i stari član KPJ, mitrovački robijaš i jedan od organizatora ustanka u ovom kraju. On je u kazamatima Sremske Mitrovice robijao zajedno sa Đurom Pucarom Starim i uspio da odande iznese živu glavu, ali je bio, mučki napadnut iz zasjede i ubijen od četnika mještana sredinom juna 1942. godine.

Sa ovom grupom kretao se Fazlija Alikalfić i on je uspio da izbjegne ovu zasjedu, tako što se bacio ispod puta i, preko nekih stijena, dospio u Neretvu, te se niz korito Neretve uspio izvući. Kroz riječicu Šišticu domogao se Boračkog jezera.

Nakon svega ovoga četnici iz Dramiševa, Zaborana, Čičeva i Glavatićeva napali su Glavatičevo i položaje Druge čete i tom prilikom ubili četiri borca. Tada su uhvatili borca koga smo zvali »Admiral Togo«. Bio je rodom iz Mostara, po nacionalnosti Jevrej. Bio je veliki komičar, volio je šalu, te je radi toga, bio voljen od svih boraca. Kasnije smo čuli da su ga četnici predali ustašama u Nevesinje i za njega dobili sanduk municije. Najvjerovatnije da su ga ustaše ubile, jer mu se poslije zarobljavanja gubi svaki trag.

Vrlo svirep obračun četnika sa partizanima bio je i u selu Bijela, gdje se nalazila Prva četa Konjičkog partizanskog bataljona. Mučki i

iznenadni napad, noću 15/16. juna, izvršili su četnici bjegunci iz partizana, mještani, zajedno sa vodom »dobrovoljaca« iz Miljevskog bataljona. Likvidirali su svoje dojučerašnje saborce i ratne drugove koji su se nalazili na stražarskim mjestima i spavanju. Iz školske zgrade u ovom selu oko 30 drugova dalo je žestok otpor četnicima, tako da je poginulo 18 boraca, a 12 je uspjelo da se probije iz škole i sa drugih položaja da se priključe glavnini bataljona. U ovoj mučkoj izdaji, pored ostalih, poginuo je još jedan moj drug, Suljo Cilić, koji me je 1940. godine, primio u SKOJ. Suljo je bio predratni član KPJ, a u partizane je otišao oktobra 1941. godine. Ubijen je na položaju na Prevljima više Konjica, od njegovih dotadašnjih saboraca, izdajnika, koji su tu noć bili s njim na položaju.

Jedan od organizatora ustanka u jablaničkom kraju, Pero Bilić, član KPJ od 1939. godine, kamenorezac rodom iz Jablanice, uspio je da se izvuče iz Bijele, ali je nesretnim slučajem izgubio život na Borcima, kada je krenuo na Crno polje, na mjesto prikupljanja Konjičkog partizanskog bataljona.

PRORIJEĐENI STROJ NA CRNOM POLJU

Štab bataljona je odmah poslije prvih četničkih napada odlučio da se bataljon prikupi na Crnom polju, a potom da krene pravcem Jezerce - Tisovica. Ovo su predjeli na samom Prenju. Da bi se borci nesmetano kretali prema prostoru sakupljanja, trebalo je obezbijediti Boračku Dragu. Zato je štab bataljona odredio dvije grupe koje će izvršiti ovaj zadatak. Jedna grupa, u kojoj sam se i ja nalazio, imala je zadatak da obezbijedi lijevu stranu Drage, dok je druga grupa krenula ka Crnom polju obezbjeđujući to područje i lijevu stranu ovog prostora. Postojala je, naime, mogućnost da se četnici sa Bahtijevice, Čičeva, Kule i Jezera probiju ka Crnom polju. Kada je kolona partizana krenula u Boračku Dragu, u pravcu Crnog polja, određena grupa boraca je natovarila na jedan splav top protukolac koji je zaplijenjen od ustaša septembra 1941. godine na Vrapču, odvezla ga do sredine Boračkog jezera, gdje je voda najdublja, i tu ga bacila u vodu.

U noći 15/16. juna 1942. godine iz zasjede sam posmatrao kolonu boraca koja se Boračkom Dragom kretala ka Crnom polju. Borci su se dosta umorno kretali, tim više, što su se svakom od njih, sigurno, vraćali događaji koji su ostali iza njih, te uspomene na drugove i drugarice koje su četnici izdajnici ubili tih dana. Pored toga, ta noć je bila kišovita i mračna. Ukratko rečeno, bilo je vrlo tužno za sve borce, najviše zbog pogibije velikog broja naših drugova i drugarica. Uz to, svi borci su bili potpuno mokri od kiše koja nije prestala da pada ni u naredna dva dana.

Po dolasku na Crno polje bataljon se postrojio, uprkos tome što je kiša nemilosrdno padala. Nije bilo koliba da bi se smjestili i osušili, nego smo se po grupama skupljali ispod drveća i tako se, koliko-toliko štitili od kiše. Koliko se sjećam, tu su bile samo 2-3 kolibe koje su poslužile za smještaj bolnice i ranjenika. Postrojavanje bataljona je, pored ostalog, izvršeno da bi se ustanovilo brojno stanje. U stroju je bilo potresno slušati priče boraca o izdajama i mučkim ubistvima od strane dojučerašnjih saboraca. Oni su izdali Partiju, narod i revoluciju i otišli u četnike. Tada je, prema iskazu Ibrahima Šatora i Envera Ćemalovića, ustanovljeno da nas u stroju ima oko 280. Samo je zadnjih dana oko 60 boraca poginulo od ruke četnika. Poginuli borci su bili uglavnom, iz Mostara, ali ih je bilo i iz Konjica, Jablanice, Ljubuškog, Sarajeva i

drugih mjesta. Nikada mi nije bilo jasno zašto je tada, na Crnom polju, izdvojeno oko 30 boraca, drugova i drugarica uglavnom iz Mostara i vraćeno u Mostar. Najveći broj ovih boraca je pohvatano od Italijana, žandarma i ustaša na prilazima Mostaru. Većina je završila u italijanskim i ustaškim logorima.

Poslije ovog postrojavanja Štab bataljona izdvojio je grupu od oko 20 boraca, u kojoj sam se i ja nalazio. Ona je, pod komandom druga Safeta Džinovića Safa, odmah krenula u pravu Prenja, ka Jezercu i Tisovici. Ova grupa je imala zadatak da obezbijedi put i pripremi prostor na Tisovici radi prihvata cijelog bataljona.

Dolaskom na Tisovicu bili smo mokri već više od 24 časa, jer nas je kiša uporno pratila. Međutim, odmah smo počeli da pripremamo i obezbjeđujemo prostorije gdje je u narednih dan-dva trebalo da se prikupi cio bataljon, sa bolnicom i komorom. Na ovoj visoravni bilo je nekoliko koliba, gdje su mještani iz bližih sela ljeti izgonili stoku na ispašu.

Mada smo bili u vrlo teškoj situaciji od posljedica četničke izdaje, ipak nismo bili bez hrane. Istina, brašna i soli nismo uopšte imali, čak ni za ranjenike, ali smo mesa imali koliko smo htjeli. Imali smo čak nekoliko stotina grla sitne i krupne stoke, koju smo sobom poveli sa bivše slobodne teritorije.

Prostorija na kojoj se privremeno smjestio bataljon bila je na samoj planini Prenj. Za odbranu je bila vrlo podesna, jer je trebalo da se zatvore samo tri pravca, i to manjim snagama. Za ishranu pak, na terenu nije bilo ničega. Jeli smo neslano meso.

USPOSTAVLJANJE VEZE SA KONJICOM

Još kada smo bili na Crnom polju, za vrijeme postrojavanja bataljona, Safet Džinović je dobio zadatak da, pored obezbjeđenja prostora Tisovica, obavezno traži vezu sa partijskom organizacijom u Konjicu, ili u Jablanici. Safa je odlučio da to bude sa Konjicom, pošto je bilo podesnije i bliže. Za uspostavljanje ove veze odredio je mene, pošto sam do odlaska u partizane održavao vezu Jablanica - Konjic. Sa mnom je određen Alija Čišić-Ala, borac našeg bataljona rodom iz Mostara.

Ovu vezu je trebalo uspostaviti preko sela Idbara. Njega je, onako šćućurenog pod vrletima Prenja, svaki borac koji je učestvovao u »bici za ranjenike« na Neretvi, februara i marta 1943. godine, dobro upoznao. Tada su kroz ovo selo prošli svi borci i Centralna bolnica. Selo se nalazilo odmah ispod Tisovice, a bilo je vrlo podesno za prilazak. U selu je, još od 1941. godine, tačnije od formiranja Konjičkog partizanskog bataljona, postojala veza sa partizanima na Borcima, a održavao ju je Džafer Nuhić-Džafo. To je bila vrlo sigurna veza od početka ustanka, pa sve do završetka rata. U selu su živele dvije nacionalnosti, Muslimani, koji su bili brojniji, i Hrvati. Od postanka sela uvijek su živjeli u slozi.

Po dolasku na Tisovicu nas dvojica smo odmah krenuli za Idbar, jer smo se morali hitno vratiti, odnosno do pristizanja glavnine bataljona. Za jedan sat pješačenja došli smo u selo i odmah krenuli prema Džafinoj kući.Našli smo ga u domu. Kad nas je ugledao bio je iznenađen. Susret je bio vrlo dirljiv. Plakao je od radosti što nas vidi. Tom prilikom nam je kazao da je prošlih nekoliko dana stalno bio u Konjicu i slušao ustaške priče - kako su partizani na Boračkom jezeru potpuno uništeni, te da se ono malo partizana što je ostalo živo razbježalo po Prenju i otišlo prema Mostaru. Govorili su kako su četnici partizanima žarili nož

u leđa, jer su se tako dogovorili sa Italijanima i ustašama. Kaže da su te priče bile uvjerljivije od trena kada su četnici jednu grupu zarobljenih partizana iz bataljona javno predali ustašama iz Konjica. Ponovo nas je Džafo upitao, i molio nas da mu tačno kažemo da li stvarno, ima iko živ od nas partizana sa Boraka? Gotovo da je i on vjerovao da ustaše, žandarmi i njihova vlast, nažalost, govore istinu o uništenju partizana na Boračkom jezeru. Rekli smo mu da je to laž. Naglasili smo i to da su nam četnici zadnjih nekoliko dana, u izdaji, ubili oko 60 boraca iz zasjeda ili na položajima, no ipak da nas je, i pored te izdaje, na Tisovicu došlo oko 280 živih i zdravih partizana. Ovim našim izjavama Džafo skoro nije vjerovao, pa mi reče: »Čuješ Salko, kad pođete na Tisovicu i ja idem sa vama - da bih se uvjerio u to što mi kažeš«.

Džafo nije skidao oči sa naših lica, a one su bile stalno suzne. Tom prilikom nas je upoznao da mu je prije dva dana, preko planine Ljubine, iz sela Bijele gdje je tada bila razmještena naša Prva četa, došao borac Safet Alagić i koji je skriven u štali pored kuće. Odmah smo se sastali sa njim i ispričao nam je svoju golgotu i pojedinosti o napadu četnika na partizane u Bijeloj. Njegova je priča glasila:

»Tu noć 15/16. juna 1942. godine oko pola noći dolazi nekoliko do tada mojih saboraca u kuću gdje nam ja kao zanatlija radio određene poslove za prvu četu. Čim su ušli u prostoriju rekli su mi da sam uhapšen, te kažu da od noćas mi - četnici preuzimamo vlast. Pošto sam ih poznavao rekao sam im da je to nemoguće te prilaze da me razoružaju i vežu. U prostoriji gde se to dešavalo bio je otvoren prozor i odlučim da bježim. Skočio sam kroz prozor vani i bježim prema šumi, a oni za mnom pucaju. Bježeći prema planini Ljubini čujem da se vode teške borbe u školi, te zaključim da je to uistinu prava četnička izdaja«.

Radnik Safet Alagić je bio stariji od nas, član KPJ od 1941. godine. Bio je oženjen i imao petoro djece. Znao je da ako ode u partizane porodicu će mu maltretirati ustaške vlasti. I pored toga, otišao je 1941. godine. Njegovim odlaskom u partizane, supruga Hiba i djeca odmah su maltretirani od ustaša, žandarma i policije u Konjicu, te više puta hapšeni i zatvarani. Baš u vrijeme ove četničke izdaje bila je u zatvoru. Oslobođena je zajedno sa partizanima koje su četnici pohvatali i predali ustašama. Jedna grupa vrlo odvažnih i hrabrih partizana iz našeg bataljona, na čelu sa Mehom Trbonjom i Safetom Alagićem, noću je upala u Konjic i, na vrlo drzak i smio način, iz centra grada gde se nalazio zatvor, oslobodila Hibu i zarobljene partizane. Tada je Safetova supruga, sa svojom djecom, došla na slobodnu teritoriju i tamo ostala sve do oslobođenja.

Džafi sam rekao što smo došli kod njega i bio je sretan, misleći da je i ovaj njegom »mali« doprinos uspostavljanju veze sa partijskom organizacijom u Konjicu za nas od veoma velikog značaja. Odmah se spremio na put, ne misleći na posledice. Rekli smo mu da nemamo soli, te da nam ako bude mogao nabavi u Konjicu. Odmah je pošao na put. Od sela Idbara do Konjica ima negdje oko 8-10 km. On je otišao, a mi smo ostali, prepričavajući događaje iz bataljona. Iz Konjica se vratio sjutradan. Dotjerao je tovar soli i donio izvještaj o stanju u Konjicu. Rekao nam je da su drugovi mnogo zabrinuti, da im je ova veza od neprocjenjivog značaja. On im je rekao sve ono što smo mu ispričali prije odlaska. Bili su vrlo obradovani našim izvještajima, srećni što okupatorska i ustaška vijest, da su partizani na Borcima uništeni, nije istinita.

Pošto je Džafo došao u Idbar mi smo odmah počeli sa pripremama za povratak na Tisovicu. Sačekali smo tek toliko da se odmori. Bili smo
 svjesni da nas čeka vrlo težak put, veliki uspon ka Tisovici, odnosno

obronci Prenja. Kad smo se Ale i ja spuštali sa Tisovice prema Idbaru trebalo nam je nepun sat vremena, a sada nam je predstojalo puna tri sata i više hoda do naše baze.

Dok smo čekali da se Džafo odmori, njegova supruga nam je spremala užinu. Napravila je kajganu od jaja i masla, te nam, sa pogačom, donijela da jedemo. Tepsija je bila puna izlupanih jaja koja su plivala u maslu. Još prije jela, Džafo nam donese po rakiju, pravu domaću šljivu, te smo se dobro ugostili. Njegova supruga nam, pošto se dobro najedosmo i za to je upitasmo, reče da je u tepsiju izlupala 30 jala i stavila više od pola kilograma masla. Sve smo pojeli nas četvorica, a ponajviše Ale i ja. Kasnije sam se često sjećao te »gozbe« koja nam je dobrodošla poslije vrlo napornih i teških 10-15 dana koje smo proveli u sukobima sa četnicima na terenima Bijele, Boraka, Glavatičeva, Dramiševa, Zaborana, Zijemlja, Ratkamena, Ćičeva, Kule i drugih sela ovog kraja.

NAKON PREDAHA - JURIS NA OSTROŽAC

Ponovo smo natovarili konja sa solju, te sa Džafom krenuli na Tisovicu. Pošli smo poslije one »gozbe«, negdje između 14 i 15 sati, tako da smo na Tisovicu stigli pred mrak. Prošli smo naše prve stražare i pozdravili se sa stražom. Obradovali su se našem povratku, ali su odmah pitali da li smo donijeli sol. Kad smo im rekli da jesmo - odmah su odgovorili, ushićeno: »Večeras ćemo, svaki ponaosob, pojesti po dva kilograma mesa i dobro ćemo se zasoliti«.

Stigli smo na Tisovicu. Posmatrao sam našeg druga Džafu. Kada je vidio da ima dosta zdravih, veselih i razdraganih boraca nije se mogao načuditi kako smo takvi poslije izdržane golgote koju su nam nametnuli četnici. Plakao je od radosti što nas vidi u ovolikom broju, te mi reče:

- Salko, mnogo je dobro što si mi juče, kad si došao u Idbar, istinu rekao. Ovdje ću noćiti. Čim dođem kući odmah ću poći u Konjic i još jednom potvrditi istinitost priče da niste uništeni, kako to kažu i žele ustaše, žandarmi i četnici.

Po dolasku, Alija i ja smo odmah obavjestili Štab bataljona o uspješnom uspostavljanju veze sa partijskom organizacijom u Konjicu. Obavjestili smo ih kakve glasine neprijatelji pronose Konjicom.

Tu noć smo dugo sjedili pored vatre. Više desetina vatri bilo je naloženo. Razgovarali smo o svemu, pjevali i šalili se. Dosadna kiša koja nas je pratila nekoliko dana konačno je prestala padati. Borci su se, poslije one četničke euforije, malo oporavili i osušili svoja odijela.

Uspostavljanje prve veze sa Konjicom poslije četničke izdaje imalo je višestruk značaj za dalju našu aktivnost. Za nekoliko dana cio bataljon se prebacio na prostor Rečice - u sela Javorik, Bunari, Radešine i Dobrigošće, prema Ostrošcu i Jablanici. Odmah je uspostavljena veza i sa partijskom organizacijom u Jablanici. Počela je zapažena aktivnost na vojnom planu - napadi na željezničku prugu i cestu Mostar-Konjic i kamenolome za eksploataciju kamena i šuma u Jablanici. Uporedo sa ovim vojnim akcijama vršene su i pripreme za napad na Ostrožac. Tako smo u noći 5/6. jula zauzeli Ostrožac, razoružali sve domobrane i žandarme, te tako dopunili naše naoružanje i opremu. Tu u Ostrošcu smo se dobro okrijepili i oporavili.

Napadom na željezničku prugu i cestu kod Jablanice i Ostrošca, te napadom na Ostrožac, kao jedno od opštinskih središta u srezu Konjic, dokazali smo i prijateljima i neprijatelju da nismo uništeni - kako su se izdajnici hvalili.

Privremena slobodna teritorija Konjičkog partizanskog bataljona, poslije četničke izdaje na terenu Boračkog jezera i šire, bila je na obroncima Prenja - na Rečicama. Ova teritorija poslužila je za oporavak bataljona poslije teške četničke euforije. I zaista, bataljon se brzo oporavio, tako da smo kroz nekoliko dana imali oružane akcije prema Radešinama i čelebićima, odnosno prema željezničkoj stanici Prenj i kamenolomima granita »Podešćica« kod Jablanice.

Na tom prostoru postojalo je nekoliko koliba gdje su smješteni borci. Sanitet sa ranjenicima i bolesnicima smješten je u jednu od tih koliba. Zavisno od njene veličine, četa je obično bila raspoređena, po vodovima, u dvije kolibe, a Štab bataljona je, sa svojim dijelovima smješten u jednu. Bilo je boraca koji su i pod vedrim nebom spavali, vrijeme je bilo vrlo lijepo, pravo letnje.

Prostor na Rečicama bio je dosta skučen, i nepodesan za odbranu, ali nam je, ipak, dobro poslužio 10-15 dana koliko je bataljon tu boravio - da se reorganizujemo i, definitivno, formiramo nove jedinice. Ovih nekoliko dana boravka dobro su došli da bi se sumirali i analizirali događaji na ranijoj teritoriji kao i dalje pripreme za vojne i političke aktivnosti bataljona.

Hrane smo imali vrlo malo (dobijali smo parče proje veličine šibice, dok smo mesa imali dovoljno). Jedne noći sa ove teritorije smo, preko Radešina, krenuli u Čelebiće kod Konjica, u rekviziciju (kako smo mi to onda zvali) hrane i to isključivo žita, pasulja i krompira. Nešto smo u ovom selu prikupili, ali ipak, ne koliko smo se nadali, odnosno koliko smo planirali. No, i ono što smo obezbedili, bilo je dovoljno do zauzimanja Ostrošca i prebacivanja bataljona u Neretvicu.

Najveći problem je bio što smo imali vrlo malo municije. Potrošili smo je u borbama protiv četnika na ranijoj teritoriji.

Da bi Štab bataljona bar donekle riješio taj problem, odmah po dolasku na ovu teritoriju poslao je u Jablanicu Ahmeta Beribaka, rodom iz tog mjesta. Dobio je zadatak da se poveže sa partijskom organizacijom u Jablanici i traži mogućnost obezbeđivanja municije. Ahmet je pošao i iste noći se u Jablanici povezao sa Bećirom Malovićem, članom KPJ od marta 1941. godine i jednim od članova partijske ćelije. Saopštio mu je razlog dolaska. Na to su drugovi odmah, već sutradan, krenuli u potragu za municijom. Za dva-tri dana skupljeno je oko 1.000 metaka, te se, Ahmet sa tim i dvije puške, koje su bile »uskladištene«, vratio na Rečice. Nekoliko skojevaca iz Jablanice su po pričanju Bećira, ove puške i municiju prenijeli preplivavajući Neretvu na Mircima i predali Ahmetu, koji je to donio do Dobrigošća. Nekoliko omladinaca iz ovog sela prihvatilo je tu municiju i puške i prebacilo do Bunara na Rečicama.

Kada je Beribak došao u Jablanicu, obavijestio je sekretara partijske ćelije Peru Marića kako je Štab bataljona odlučio da se u varoš, zbog teške bolesti vrati Ismet Miloković, borac bataljona rodom iz ovog mjesta. Naime, Ismet je teško obolio od tuberkuloze pluća (imao je otvorene kaverne) te je njegovo prisustvo među borcima bilo opasno. Pored toga, bio je potpuno iscrpljen. Tom prilikom je Ahmet drugovima rekao, da će Ismet brzo doći, te da mu obezbijede sigurno prebivalište.

Praktično, Ahmet se još nije ni vratio na Bunare, a štab bataljona je odlučio da drug Franc Novak, član Štaba, krene u Jablanicu - da uspostavi vezu sa partijskom ćelijom i Mirkom Bilićem, a preko njega sa partijskom organizacijom u Mostaru. Pošto sam poznavao taj teren, Štab me je odredio da krenem sa Francom. Ovom zadatku i odlasku u Jablanicu veoma sam se obradovao. Znao sam da ću se ovom prilikom sresti sa drugovima koji su me prije samo tri mjeseca otpremili u Konjički partizanski bataljon.

Franc Novak, Ismet Miloković i ja krenuli smo istog dana preko sela Dobrigošća i Topalov-Greba u selo Čehari. Ismet se teško kretao. Bio je stalno pod temperaturom. On je sa mnom otišao u partizane 10. aprila 1942. godine. I tada je bio vrlo nježnog zdravlja, a uslovi života u partizanima za njega su bili vrlo teški, tako da mu se zdravstveno stanje pogoršalo. Ismet je bio obućar, član SKOJ-a od 1939. a KPJ od 1940. godine. Imao je tri sestre pripadnice NOP-a," a i ostali članovi porodice Malović bili su borci NOR-a ili saradnici NOP-a od 1941. godine. Trebalo je Ismeta da predamo komunistima u Jablanici, gde bi se nastavilo njegovo liječenje.

Tek u toku puta Franc mi je otkrio razlog odlaska u Jablanicu. Trebalo je da ga još te noći povežem sa Mirkom Bilićem. Sretna je okolnost bila što je Mirko stanovao oko 3 km od Jablanice prema Rami, čime je olakšan pristup njegovoj kući. U stvari, u putu smo se dogovorili kako da pridemo Mirkovoj kući, jer je trebalo preplivati Neretvu. Franc i ja smo bili dobri plivači. Međutim, razmišljali smo kako će plivati Ismet, bolestan i stalno pod temperaturom.

U selu Čehari trebalo je da dobijemo podatke od Mumina Gušića, našeg saradnika i prve veze na ovom putu, da li je Mirko u Jablanici. Mumin je bio kamenorezac, član Ursovih sindikata od avgusta 1939. godine i od tada u odboru ovih sindikata. Važio je za vrlo vrijednog aktivistu i jako popularnog čovjeka među brojnom radničkom klasom u kamenolomima granita. Već u 1941. godini je prišao NOP-u i za sve vrijeme rata ostao siguran oslonac našeg pokreta.

Negdje oko 23 sata 25. juna 1942. godine Franc, Ismet i ja došli smo u Čehare i odmah pošli Muminovoj kući. Probudili smo ga. Kada me je ugledao odmah je upitao, da li ima iko živ od nas partizana, poslije četničke izdaje na Boračkom jezeru. Rekao sam mu da nas ima dosta na Rečicima, ali i on dodade da Jablanicom još kruže priče ustaša i Italijana da su svi partizani na Borcima uništeni, a ono što je ostalo da se razbježalo po Prenju. Franc mu je odmah rekao da je to laž. Objasnio sam mu ko je drug Franc, a on mi je odgovorio da mu je Mirko pričao kako su u Mostarskoj »ćelovini« (tako se zove zatvor) bili zajedno u zatvoru, te da je čuo za druga Franca. Franc ga je upitao da li je Mirko kod kuće. Mumin mu je odgovorio da jeste i da je danas s njim bio u Jablanici.

Pošto smo obaviješteni da je Mirko kod kuće, na Mircima, Franc je Muminu rekao da bi trebalo još iste noći sa njim se sastati. Mumin se malo iznenadio, pošto je mislio da ćemo Franc i ja prenoćiti u Čeharima. Međutim, vremena za čekanje nije bilo i Franc mu je rekao da mi moramo preko Neretve. Iako je bila noć preko Neretve se mogla nazreti Mirkova bijela kuća. Mumin nam reče da će nas odvesti do Neretve upozorivši nas da su svakodnevno prisutne žandarmske i italijanske patrole na Mircima, pa da budemo oprezni. Upoznao me je i sa tim da u prizemlju Mirkove kuće stanuje Avdo Klepo pa da se prvo njemu s povjerenjem javim i on će nas sigurno povezati sa Mirkom.[2]'

" Ismetova sestra Mevla otišla je u partizane 20. februara 1943. godine i poginula je na Sutjesci. Duna je sa mužem, uhapšena kao saradnik NOP-a od strane ustaša u Mostaru, protjerana je u logor Stara Gradiška, gdje je, sa mužem likvidirana. Ona je uspjela da jednog sina starog godinu dana, pri prolazu kroz Jablanicu iz vagona preda porodici. Treća sestra najmlađa Zineta, otišla je u partizane februara 1945. godine.

[2]> Avdo Klepo, rodom iz Čehara, bio je putar. Od prvih dana okupacije i ustanka naroda, stavio se na raspolaganje NOP-u. Bio je vrlo povjerljiv čovjek, veliki ilegalac, sve do odlaska u partizane marta 1944. godine. Mnoge akcije provedene u 1941/42. u Jablanici i prema Prozoru i Konjicu 1943. godine, vezane su za njega. U bici za ranjenike februara - marta 1943. godine bio je član narodnooslobodilačkog odbora zadužen za evakuaciju ratnog plijena. U Muzeju bitke na Neretvi u Jablanici postoji njegova fotografija gdje, sa borcima Četvrte crnogorske proleterske NOU brigade, vrši evakuaciju municije i druge opreme. U martu 1944. godine, je izdat, pa se prebacuje na slobodnu teritoriju. Bio je oženjen i imao je četvoro djece, ali je rizikovao i njihov i svoj život za interese NOP-a.

Mumin nas je dopratio do Neretve. Tu smo se dogovorili da se Franc i ja iste noći vratimo nazad, te smo se dogovorili gdje će nas sačekati. Sa nama je išao i Ismet. Noć je potpuno mračna. Ismet nam je rekao da ako tu pokuša da prepliva Neretvu, koja je dosta široka, pitanje je hoće li fizički izdržati, a osim toga, ako i uspije da prepliva, teško će doći do kuće (gdje mu je određeno prebivalište), jer bi u tom slučaju morao proći kroz cijelu Jablanicu i kroz nekoliko italijanskih i ustaških straža. Sam je odlučio da ide nizvodno, jedno dva kilometra, i u mjestu Laze, blizu njegove kuće prepliva rijeku. Tamo je Neretva najuža, svega negdje 4-5 metara, tako da bi bez nekih teškoća fizički izdržao. Dogovorili smo se i u samu zoru je tamo i preplivao Neretvu. Na njegovo prijatno iznenađenje, na suprotnoj strani ga je čekala veza - skojevci Tončo Krešan i Nijaz Tahirović. Partijska organizacija je znala da će Ismet doći na lečenje, pa su na moguća dva mjesta prelaza obezbijedili stalna dežurstva, na Lažima i Vignju. Ovi skojevci su Ismeta odveli kući prije svanuća.

Partijska organizacija Jablanice je preuzela obezbeđenje ljekova i hrane za Ismeta. Ovo je sve činila dok jednog dana nije vidjela italijansku stražu pred Ismetovom kućom. To je značilo da je neko, ipak saznao da je Ismet došao kući, pa to prijavio Italijanima, koji su došli da ga uhapse. Kada su vidjeli u kakvom je zdravstvenom stanju i od kakve bolesti boluje, odustali su od toga, ali su pred njegovom kućom postavili stražu - da bi spriječili svaki kontakt sa njim sa strane. No, i pored toga, partijska organizacija je sa Ismetom, preko njegovih sestara, imala stalan kontakt, sve do njegove smrti. Umro je samo nekoliko mjeseci nakon povratka kući. Vjerovatno ne bi umro, ili ne tako brzo, da su Italijani dozvolili da ga posjeti lekar. Naime, uvijek kad su njegovi roditelji ili sestre tražili odobrenje da dovedu lekara - to im nije dozvoljeno.

Došavši na Neretvu, Franc i ja smo se odlučili da plivamo na prosotru Otoke, gde je rijeka dosta široka, ali i voda mirna, bez brzaka i virova. Mirkova kuća je odmah iznad Otoke, ni 100 metara udaljenosti od obale. Puške smo stavili preko ramena, a opasačem vezali odjeću stavljenu na glavu. Krenuli smo: ja, pa Franc. Uspešno smo prebrodili prvu prepreku. Pošto smo se obukli i košuljom puške prebrisali, krenuli smo prema kući. Išao sam prvi. Kada smo prešli ogradu voćnjaka, primetio sam da u prizemlju gori svetio. Rekao sam Francu da tu sačeka dok ja ispitam situaciju. Došao sam kod prozora. Vidim Avdu kako sjedi za stolom, očigledno malo pripit. Moglo je biti negdje oko ponoći. Moralo se brzo raditi, pošto brzo svanjava.

Lagano kucnuh u prozor. Avdo, iznenađen, pogleda prema meni. Stavio sam prst na usta pokazao mu da izađe vani. Iznenadio se, ali i odbradovao mom dolasku. I on me je pitao da li je iko od partizana ostao živ na Boračkom jezeru. Rekao sam mu da nas ima dosta živih, da smo na Rečicama, te da su od Jablaničana poginuli Pero Bilić, Mirkov brat, Čilić Suljo i Branko Gardovski. Bio je jako ožalošćen smrću ovih drugova. Nisam imao više vremena za razgovor, pa sam ga pitao da li je Mirko Bilić kod kuće. Rekao je da jeste i da spava u svojoj sobi, ali je naglasio da se preko ceste na livadi iza njegove kuće, na jedva 20 metara udaljenosti, odmaraju žandarmi i Italijani, te da budemo do krajnosti oprezni. Tada sam mu rekao da tu ispod nas, u voćnjaku, ima još jedan drug koji je sa mnom došao na razgovor sa Mirkom, a zove se Novak Franc. Pitao sam ga kako ćemo doći do Mirka. Avdo mi je rekao da tu neće biti problema. »Ti zovi Franca da dođe, ali ga upozori na žandarme i Italijane, a ja idem u štalu, koja je svega desetak metara od kuće, da donesem merdevine«. Pitao sam ga: što će mu merdevine? Trebaju mi, veli, radi penjanja na sprat, u Mirkovu sobu, čiji je prozor otvoren, jer se sa vrata, zbog prisustva neprijatelja, ne može.

Pozvao sam Franca da dođe, a Avdo je odmah pošao u štalu, po te merdevine. Objasnio sam Francu kako ćemo ići i zašto. Dodao sam da druge mogućnosti za kontakt sa Mirkom nemamo, pošto su na livadi iznad same kuće žandarmi i Italijani. Franc je to odmah shvatio. Avdo je doneo merdevine koje smo prislonili uz zid. Popeli smo se u sobu i povukli merdevine za sobom, a Mirko, začudo, i dalje je spavao. Budimo ga. Iznenadio se kada je pred sobom ugledao dvije prilike, ne prepoznavši nas odmah. Kada je progovorio Franc, pa onda ja, vidio je ko smo, te nas je odmah pitao kako smo ušli u sobu, sjetivši se da su pred kućom žandari i Italijani. Tek tada je u sobi video merdevine i rekao da smo to dobro učinili. Rekli smo mu da nam je Avdo to predložio i omogućio, a da sada dežura pred kućom. U kući su te noći bili Mirkovi roditelji i braća, ali za naš dolazak nisu znali.

Sjeli smo na pod, prekriven nekim ćilimom. Franc je odmah pošao na glavni razgovor sa Mirkom, pošto nismo imali puno vremena do svanuća, a morali smo se prije zore vratiti u Ćehare. Razgovor se vodio 0 četničkoj izdaji na Boračkom jezeru. Tom prilikom Franc je rekao Mirku da nam je dosta drugova i drugarica poginulo. Rekao mu je da je, u noći 15/16. juna, na Borcima poginuo i njegov brat Pero, nesrećnim slučajem. Ja sam mu rekao da je na Zaboranima poginuo Gardovski Branko, a u Bijeloj Suljo Čelić. Mirku je bilo teško zbog smrti ovih drugova. Pero je bio oženjen i imao je sina Markicu. Žena mu je bila paralizovana i vrlo se teško kretala, pomoću štaka. Bio je član KPJ od 1939. godine i stari sindikalni radnik, organizator i predsjednik Ursovih sindikata u Jablanici, koji su formirani avgusta 1939. godine. Član je bio prve ćelije KPJ, koja je u Jablanici formirana juna 1939. godine, i jedan od organizatora ustanka u ovom kraju. Ove porodične teškoće nisu ga spriječile da ne ode u partizane. Časno je izvršio sve ono što se od njega tražilo, poziv Partije na ustanak i među prvima iz konjičkog sreza je kao Hrvat, zajedno sa ostalim narodom, uzeo pušku u ruke i borio se protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Franc je obavijestio Mirka da se bataljon nalazi u Rečicama, da je reorganizovan i formirane nove jedinice i postavljeno rukovodstvo. Tom prilikom mu je rekao da su municijom i hranom dosta slabo stojimo, da posebno nemamo brašna, te da je najveća briga svih u bataljonu kako i gdje preći Neretvu, da bi smo došli na desnu stranu i sela u Neretvicu i Bokševicu. Tražio je od Marka da nas detaljno upozna sa podacima o neprijatelju, njegovim rasporedom od Jablanice do Konjica 1 da nam kaže svoje mišljenje o mogućnosti prelaska Neretve.

Mirko nam je rekao da se u Jablanici nalazi veliki italijanski garnizon, vjerovatno sa nekoliko stotina vojnika, smještenih u austrijsku tvrđavu na Jeličkom polju, a da su oficiri u hotelu. Pored Italijana, tu je bila i brojna žandarmerijska stanica, a i utaše okupljene oko njihovog tabora u hotelu. Naglasio je da su to ustaše mještani. Ukazao nam je i na vrlo veliku brojnost i aktivnost partijske ćelije i skojevskog aktiva u Jablanici. Rekao nam je da se u bataljon vratio Ahmet Beribak sa nešto municije koju su nam obezbedili na Jablanici.

U naselju Rama se nalazila brojna žandarmerijska stanica, a u kasarni iznad ceste i ramskog mosta jaka italijanska posada koja je obezbeđivala most, cestu i železničku prugu. Od Mirka smo čuli da u Ostrošcu, pored brojne žandarmerijske stanice, domaćih ustaša i njihovog tabora, postoji i domobranska posada jačine čete.

Sve smo to pažljivo saslušali, a onda je Franc zatražio od Mirka da neko sutradan obavezno pođe u Mostar da bi se uspostavila veza sa partijskim rukovodstvom i upoznali drugovi sa stanjem u bataljonu. Pri kraju razgovora Franc i Mirko su se dogovorili da drugi sastank bude

naredne noći, pod pećinom pored same Neretve, na desnoj strani. Na taj sastanak trebalo je da dođu sekretar partijske ćelije Pero Marić i još neko od komunista koga on odredi.

Bilo je krajnje vreme da se vratimo nazad, preko Neretve. Mumin nas je čekao na dogovorenom mjestu i odveo nas u gustu šumu iznad samog sela. Spremio nam je hranu, a mi smo, dosta umorni, bez straže zaspali. Kad se razdanilo došao je Mumin sa Čavdom Gustićem, našim saradnikom. Donesoše nam hranu. Mumin nam je rekao da ide u Jablanicu, da se nađe sa Mirkom i Avdom Klempom i drugim drugovima i da bi bio Mirku pri ruci ako bi trebalo nešto donijeti. Čavdo je ostao sa nama da nam pravi društvo i povremeno da ode u selo i provjeri da li se otkud zna za nas. Začudo, skoro svi su znali da sam ja tu i sa mnom »još jedan drug«. Biće da nas je neko, vjerovatno, vidio kad smo se u zoru vraćali preko Neretve. Znali su da smo u šumi, i vidjeli su Mumina i Cavdu kako sa torbama i trešnjama idu k nama. No, nije nam od naših ljudi prijetila nikakva opasnost i taj dan smo se dobro ispavali, svjesni da nas čeka vrlo naporna noć.

Znali smo da drugi sastanak treba da bude naredne noći u 22,00 časa, na završetku Otoke. U međuvremenu se Mumin vratio iz Jablanice, negdje oko 18,00 časova, i odmah došao k nama. Obavijestio nas je 0 stanju u Jablanici. Dogovorili su se šta treba raditi, a ranije smo ga obavijestili da i naredne noći treba ići na Mirke. Mumin je opet otišao kući i donio nam večeru, a u 21,30 časova, opet nas odveo na Neretvu.

Bez poteškoća smo preplivali rijeku, čak nam je to i dobro došlo da se rashladimo, jer je dan bio vreo. Pošli smo prema pećini, gdje je Avdo obezbeđivao naš boravak. Stigli smo u određeno vreme i zatekli Mirka, Peru Marića i Bećira Malovića. Razgovor je nastavljen. Dobiveni su novi podaci o rasporedu neprijatelja u ovom dijelu toka Neretve, te izveštaj iz Mostara za Franca. Bećir i Pero su donijeli još nešto municije, prikupljene u zadnja dva dana, koju sam ja primio i ponio je u bataljon. Ovaj sastanak je kratko trajao i po njegovom završetku Franc i ja smo krenuli ka Neretvi, a ovi drugovi svojim kućama.

Nakon savlađivanja Neretve pozdravili smo se sa Muminom i okrenuli prema našoj bazi, ka Bunarima na Rečicama. Povratak je bio dosta naporan. Išli smo istim putem kuda smo i došli, ali smo se sada morali stalno penjati prema obroncima Prenja.

Naš dolazak u Jablanicu i uspostavljanje veze sa partijskom ćelijom imali su velik značaj za dalju aktivnost našeg bataljona. Dobili smo tačne podatke o neprijatelju od Jablanice do Konjica, upoznali smo drugove u Jablanici i, preko njih u Mostaru, sa stanjem u bataljonu i o njegovoj reorganizaciji. Podaci koje smo donijeli u Štab bataljona omogućili su da se lakše i bezbednije planiraju akcije koje su prethodile prebacivanju bataljona na desnu stranu Neretve.

Odmah nakon toga organizovane su akcije jedinica bataljona u svim podprenjskim selima blizu Jablanice. Akcije prepada na cestu Konjic - Jablanica i druge objekte imale su velikog značaja za bataljon, naročito u moralnom smislu. Napad na železničku stanicu Prenj (koja tada nije zauzeta) i kamenolome granita kod Jablanice (29. i 30. juna 1942), bio je dokaz neprijaelju da smo kao jedinica i tu prisutni i da smo iz ovog četničkog puča uspješno izašli. Pored toga, ove dvije značajne akcije, trebalo je da skrenu pažnju i obmanu Italijane u Jablanici 1 domobrane u Ostrošcu, da će naš proboj preko Neretve uslijediti na tim pravcima, a ne na prostoru oko Ostrošca, gdje su već uveliko vršene pripreme za stvarni napad i proboj. Odlučeno je naime, da pravac prodora vodi preko Ostrošca, gdje bismo na juriš zauzeli ovaj neprija-

teljski garnizon i izvršili forsiranje Neretve. Tako je i bilo. U vezi s tim, Sabit Delalić, rodom iz Ostrošca i borac našeg bataljona od 1941. godine, sa drugovima iz štaba bataljona, nekoliko je dana bio u izviđanju uoči priprema za napad. U noći uoči napada na Ostrožac, Sabit je bio u samom gradu, gdje je dočekao četu našeg bataljona.

Ostrožac je napadnut u noći 5/6. jula 1942. god. i na juriš zauzet. Držali smo ga nekoliko dana. Ovakav uspjeh bataljona, poslije četničke izdaje, odrazio se i na moral boraca i na držanje naroda ovoga kraja.

VUKOTA BENDERAC

PREVRAT IZ POTAJE

Lastva je u političkom smislu specifična po tome što se u njoj partijska organizacija razvila još prije rata i kao takva je aktivno djelovala. Uoči rata imala je više od 10 članova Partije, a sekretar je bio Vlado Šegrt. Ovu organizaciju je osnovao Sava Kovačević, u okviru nastavka političkog rada njegovog brata Nikole, koji je 1928. godine, zbog progona od strane režima, emigrirao u Sovjetski Savez.

Opština Lastva je pred rat imala oko 700 domaćinstava, od kojih je 60% bilo Muslimana, a 40% Srba. Ustaše su u Opštini Lastva 11. juna 1941. godine, ubili 4 Begenišića, a u selu Pridvorce kod Trebinja streljali Jakova Miljanovića, Obrena Stijačića i Mihajla Andrijaševića.

Kada je 1941. godine u ovom kraju počeo ustanak, veliku pomoć pružile su nam partijske organizacije iz grahovske i banjanske opštine (Nikšićki srez). Pod komandom Save Kovačevića dva puta smo oslobođali teritoriju opštine Lastve: 31. avgusta i 29. novembra 1941. godine, (bila slobodna do 26. maja 1942. godine). Boreći se protiv italijanskih i ustaških snaga, oba puta smo zauzimali žandarmerijsku stanicu - kasarnu u Lastvi. Ovdje u Lastvi, formirana je prva partizanska (gerilska) četa 26. avgusta 1941. godine, u zaseoku Rokov Do - Klobuk. Komandir čete je bio Manojlo - Majo Benderać, a politički komesar Vlado Šegrt, komandiri vodova: Radovan Šakotić, Veljko Stijačić, Sekula Sredanović i Mićo Gobović.

Partijska organizacija Lastve primila je u ljeto i jesen 1941. godine iz sela Klobuka u Komunističku partiju: Manojla J. Benderaća, Sima B. Babića, Slava T. Stijačića, Veljka J. Benderaća i Milivoja D. Stijačića. Kako je predratnih članova partije bilo više od 10, to se ova partijska organizacija značajno ojačala u ustaničkim danima, što je bilo veoma značajno, naročito u pogledu razgaranja borbe.

U decembru 1941. godine u Lastvi je formiran partizanski bataljon »Luka Vukalović«. Komandant bataljona je bio Vlado Šegrt, politički komesar pravnik Stevo Bratić, zamenik komandanta Luka Sredanović maturant učiteljske škole i zamjenik političkog komesara Jovan Ratković-Crni.

Ovaj teritorijalni bataljon obuhvatio je područja bivših opština lastvanske i zubačke, te djelove trebinjske i zavodske sa selima Necvijećem, Arslanagića Mostom, Gluminom, Donjim Vrbnom i Dubočanima. U Lastvi je uspostavljena Komanda mjesta i osnovan Opštinski narodnooslobodilački odbor čiji su prvi članovi bili: Simo Babić, Marko Sre-

danović, Pejo Bakoč, Radovan Grubač, Pavle Ninković, Alija Ćerimagić i Miloš Šegrt. Formirane su još i ambulanta i neke zanatske radionice.

U Lastvi je 4. januara 1942. godine formiran Operativni štab" za Hercegovinu u sastavu: komandant Sava Kovačević Mizara, njegov zamjenik kapetan-pilot Đoko Putića, politički komesar Petar Ilić (Drapšin), zamjenik političkog komesara Mile Kilibarda, savjetnik pukovnik Savo Orović. Štab je bio u zgradi osnovne škole u Lastvi, na kojoj se vila srpska zastava sa crvenom petokrakom zvezdom.

Ćete iz sastava bataljona »Luka Vukalovič« otpočele su borbe na prostoru Trebinja - Bileća, na terenu prema Konavlima i Jablan - Dolu, iznad Trebinja, Arslanagića Mosta. Sve su komunikacije prekinute, tako da se Operativni štab za Hercegovinu nalazio 11 km udaljen od garnizona Trebinje, u kome su bili italijanska fašistička divizija »Marke« i nekoliko ustaških i domobranskih bataljona.

Na ovom terenu, u borbi protiv okupatora i ustaša, veliki uspjesi su postignuti u junu 1941. godine i to u Lastvi i Bijeloj gori u okršajima protiv ustaša. Zatim su, nakon ustanka od 13. jula 1941. godine, slijedile akcije: napad na Grahovo (22. jula) na Parežu, Viluse, Klobuk, Petroviće, okršaji na Mosku, Jasenu, Arslanagića Mostu, Grabu, Golom Brdu. Bile su to, u stvari, stalne i neprekidne borbe.

U januaru 1942. godine u ljubomirskoj opštini (trebinjski srez) pojavili su se četnici koje su predvodili žandarm Sava Kovač i poručnik Jovan Mišeljić (Bileća). Sa njima je, nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja razgovora i dogovora, došlo do otvorene borbe. Ovi četnici mom bratu Maju Benderaću, komandiru Lastvanske čete, i članovima Partije koji su sa njim bili: Ljubu Kovačeviću, Milosavu Aleksiću, Slavu Stijačiću, Dušanu Aleksiću i Mirku Kruniću, nijesu dali da pređu preko teritorije opštine Ljubomir, pa se ova grupa priključila Grahovskoj partizanskoj četi, koju su vodili komandir Stevo G. Kovačević i politički komesar Jovan Vujičić Crni. Četnici su sačekali i ovu četu i na nju otvorili vatru, pa teško ranili Manojla Benderaća. Bilo je to 14. januara 1942. godine u selu Čvarići. To je bio prvi oružani pucanj četnika na partizane u Hercegovini. Pri tom su četnici »svoju teritoriju« branili od partizana, a ne od Italijana. Tako su od polovine januara 1942. godine u otvorenoj borbi protiv nas, partizana u Hercegovini, pored okupatora i ustaša bili i četnici. Nastali su teški dani. Pritiskali su i gušili: glad, pustoš sela, razrušeni putevi, danonoćne i sve teže borbe protiv sve brojnijeg neprijatelja...

Početkom marta 1942. godine Operativni štab za Hercegovinu premestio se iz Lastve u Fatnicu (srez Bileća), a Štab bataljona »Luka Vukalovič« u selo Grab (opština zubačka). Oko 70% boraca iz bataljona »Luka Vukalović« upućeno je u druge jedinice: Konjički, Prvi hercegovačko-crnogorski, te Drugi i Sedmi udarni hercegovački bataljon. U napadu na ustašku tvrđavu Borač (Gacko) 17. aprila 1942. godine, iz bataljona »Luka Vukalović« učestvovao je 61 borac. Tada su poginuli iz Lastve: Božo (Marka) Deretić, politički komesar čete iz sela Orahovca, član KPJ od 1939. godine, Milovan (Sima) Benderać, komandir voda iz Klobuka i Uroš Miladinović i Obren Spaić iz Zubaca. U tom napadu poginulo je 89 partizana iz Hercegovine, Bosne i Crne Gore.

Lastva je u proleće 1942. ostala sa vrlo malo boraca, većinom starijih ljudi. Tako je u maju 1942. godine bila samo jedna posadna četa sa komandirom Blažom Begenišićem, njegovim zamjenikom Đorđom Trkljom i političkim komesarom Milivojem Stijačićem. Ova četa, sa malo boraca, nadomak garnizona Trebinje, obezbjeđivala je Opštin-

ski narodni odbor, Komandu mjesta i ostale institucije NOP-a, držeći važne položaje prema Trebinju.

Tih dana bio sam na straži na položaju u brdu Glumina, iznad sela Necvijeća i Arslanagića Mosta, prema garnizonu Trebinje. Bio sam borac i komandir straže u Lastvanskoj partizanskoj četi bataljona »Luka Vukalović«. Sa mnom su bili: Žarko Stijačić, Marko Kujačić, Kosto Stijačić, Pavle Šegrt, Ilija Rutešić, Lazo Kilibarda i još neki borci.

U Trebinju je tih dana bila brojna italijanska i ustaško-domobranska vojska, kao i grupa četnika koji su u proljeće 1942. godine odbjegli i priključili se okupatoru. U Trebinju su tada bile četničke vođe: kapetan Košta Uljarević iz Bileće, poručnik Ivan Janičić iz grahovske opštine, žandar Sava Kovač (samozvani vojvoda) rodom iz Ljubomira, potporučnik Dušan Vučković iz opštine Zubci i poručnik Radovan Pejanović iz okoline Trebinja. Sa njima je u Trebinju, kako se cijenilo, bilo još oko 50 četnika. Oni su od italijanske komande dobijali oružje, hranu i odjeću, a za uzvrat su dali podatke o partizanskim snagama, naoružanju, ishrani, stanju na terenu, kao i o licima sa kojima su sarađivali dok su bili u partizanskim redovima. Okupator je ove četnike obučavao i planirao da ih upotrebi kao predstražu i vodiče kada budu izvršili ofanzivu na slobodnu partizansku teritoriju. Sa terena lastvanske opštine do tada nije bilo ni jednog lica koje je javno prišlo četnicima, ili da je odbjeglo okupatoru. Bilo je nekoliko lica u koje se sumnjalo da održavaju vezu sa četnicima u gradu. Neke su se pretpostavke za neke i ostvarile pa su se registrovali i zlikovci: Uroš Sredanović, Lazar (Marka) Grubač, Novica Grubač, Novak Grubač »Brnjilo«, Đorđe Trklja i još neki.

Iz Crne Gore su, u toku maja 1942. godine, stizale vijesti da se tamo situacija naglo pogoršala. Tako je u Lastvu, zaselak Jazina, krajem maja došao iz pravca Nikšića Sava Kovačević. On je stigao da sa Opštinskim NOO Lastve, uzme brašno za vojsku Nikšićkog i Lovćenskog NOP odreda, koja se prikupljala na Vilusima. Predsjednik opštinskog odbora, Marko Sredanović, kao i ostali odbornici su isporučili Savi oko 40 tovara brašna koje je samljeveno u vodenicima u Jazini (mlini Brkovića i Begenišića). Sava je tom prilikom prenio da se i borci sa terena Lastve povlače prema Vilusima.

Dana 26. maja 1942. godine, iz garnizona Trebinja prema Lastvi, pošla je velika italijanska vojska, a pred njima četnici. Jedna grupa četnika je od Arslanagića Mosta pošla prema selu Zeljevu (opština Zubci) podržana italijanskom i ustaškom artiljerijom, a druga kolona pravcem Trebinje - Bileća i treća ka Lastvi.

Sastanak kolektiva čete sazvan je za 26. maj 1942. godine, kod kuće Petijevića u Donjoj Lastvi, dok su se članovi Partije okupili u Komandi mesta u zgradi osnovne škole u Gornjoj Lastvi. Na sastanak su došli borci iz svih sela osim iz Orahovca. Oni su, naime, došli kao četnici i izvršili napad na komuniste i druge aktiviste NOP-a. Ova grupa četnika je organizovano napadala; po trojica su udarala na jednoga i na one koji su oružje bili odložili.

Ovo se dogodilo jer je ova grupa četnika skriveno sarađivala sa Blažom Begenišićem, komandirom partizanske čete i njegovim zamjenikom Đorđom Trkljom. Glavnu akciju su vodili komandir voda Lazar (Marka) Grubač iz Orahovca (godine 1945. pobjegao u inostranstvo, u toku rata izvršio više zločina) i komandir voda Uroš Sredanović (pobjegao u SAD 1947. godine i tamo živi, u toku rata član prijekog četničkog suda). Tada je Blažo Begenišić odmah postao komandir četničke čete;

Lazar (Marka) Grubač, komandant četničke komande, a Uroš Sredanovič zamjenik, pa ubrzo i komandant četničkog bilećkog bataljona.

U hvatanju pripadnika NOP-a, izvođenju tog puča, isticali su se još: Novak Grubač zvani »Brnjilo«, četnički batinaš (pobjegao je 1945. godine u SAD, gde i danas živi) i Novica grubač, takođe veliki četnički batinaš, zatim Novak i Obrad Šakotić, Žarko (Maksima) Grubač, žanarm zvani »Brnjilo« Milutin Grubač, zvani »Vojvoda«, podoficir Krsto Petijević, Todor Gobović, Đuro Begenišić, Spasoje Šegrt i drugi.

Nakon tog četničkog puča u zatvoru su se našli partizani: Milivoje Stijačić, politički komesar čete, Alija Ćerimagić, sekretar partijske organizacije i član Opštinskog komiteta KPJ, Marko Sredanović, predsjednik Opštinskog odbora, Dušan Đajić, komandir voda, Vule Sredanović, sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a, Desanka Miljanović i Danica Miljanović - Vujović, Milorad Ninković, sekretar Opštinskog NOO, Mitar Mrdić član opštinskog odbora, Olga Šegrt, Mićo Gobović, komandant mjesta Drago Gobović, član SKOJ-a, Božidar Gobović, Gojko Gobović, Špiro Mrdić, Hamdija Šehović - »Mrvovića«, član narodnog odbora, Ljubica Mićunović, član SKOJ-a, Vuka Šakotić, učiteljica član Sreskog komiteta KPJ, Novica Šegrt i omladinac Veljko Šegrt. Njih su četnici zatvorili u zgradu škole u Lastvi. Odatle je sa sprata iskočio Alija Ćerimagić i pokušao da pobjegne, ali su ga, u blizini škole i u potjeri plotunima, ubili četnici. Ubrzo su Italijani odveli i streljali Mića i Draga Gobovića, Veljka Šegrta i Hamdiju Šehovića, 12. jula 1942. godine u Mosku, sa još jednom grupom partizana iz trebinjskog kraja. Ljubicu Mićunović internirali su na Mamulu, a zatim u Italiju (gdje se poslije pada Italije, septembra 1943. godine, priključila slovenačkim partizanima i tamo poginula u borbi protiv njemačkih snaga).

Četnici su, kako je rečeno, uhvatili Vuku Šakotić, učiteljicu i sekretara Opštinskog komiteta KPJ za Lastvu i člana Sreskog komiteta za Trebinje, i Desu (Jakova) Miljanović, člana Opštinskog narodnog odbora. Obe su odveli za Grahovo i predali ih italijanskoj i četničkoj komandi, a zatim su sprovedene za Cetinje, gde im je suđeno. Odatle su odvedene na Prevlaku, kod Herceg Novog, i tu streljane u ljeto 1942. godine. Desin otac Jakov bio je među prvim ustaškim žrtvama juna 1941. godine: njega i njegove komšije, jedinca Obrena (Gavrila) Stijačića i prevoznika Mihajla Andrijaševića, početkom juna odveli su u Trebinje, ubili ih i bacili u jamu u s. PridvoVce. To je bilo onih dana kada su ustaše na kućnom pragu u blizini Jakovove kuće streljali braću Jovana i Steva Begenišića i dva Jovanova sina, Mirka od 20 i Petra od 15 godina.

Moga brata Veljka Benderaća, političkog komesara bataljona »Luka Vukalović«, četnici su uhvatili i otjerali u zatvor u Zubce i tamo ga strijeljali 10. jula 1942. godine. Dok je on bio u četničkom zatvoru na Grabu, četnici su ga natjerali da iskopa kosti našeg brata Maja u selu Turmentima, da polomi podignuti spomenik sa petokrakom zvijezdom, i kosti izbaci van ograde groblja.[2']

Naš brat Majo (proglašen za narodnog heroja), komandant partizanskog bataljona »Luka Vukalović«, poginuo je na čelu svojih jedinica u noći 11/12. aprila 1942. godine, jurišajući na italijansko-ustaško uporište - utvrđenje na Golom brdu iznad Trebinja, što mu četnici, kao saradnici Italijana i ustaša, nijesu mogli zaboraviti. Iste noći i u neposrednoj blizini poginuo je i njegov zamenik Miloš Šaraba, nosilac Karađorđeve zvijezde. Majo je bio sahranjen na groblju u selu Turmenti i partizani su mu napravili spomenik sa petokrakom zvijezdom. Bio je to prvi partizanski spomenik u ovom kraju sa tim proleterskim znacima - znamenjem. U narodnooslobodilačkoj borbi su kasnije poginula još tri naša rođena brata: Mirko, Mile i Novak. Moj otac Jakša, solunski dobrovoljac i nosilac Karađorđeve zvijezde sa mačevima, preživeo je sve muke i patnje i maltretiranje od ustaša, četnika i okupatora, sahranivši pet sinova boraca za slobodu.

Poslije puča u Lastvanskoj partizanskoj četi, prikriveni četnici u redovima partizana ubrzo su postali rukovodioci u četničkim redovima. Tako je Uroš Sredanović iz Vučja - Lastva (emigrirao i živi u SAD) postao član prijekog četničkog suda i zamjenik komandanta zavodskog četničkog bataljona na sektoru Trebinje - Bileća. On je u partizanskoj četi u Lastvi sve do maja 1942. godine bio komandir voda i važio kao sposoban i okretan vojnik i razborit čovjek. Početkom juna 1942. godine izdao je naredbu da se dostavi spisak lica koja se još nalaze u partizanima, da se preduzmu oštre mjere protiv partizanskih porodica i otpočne sa internacijom svih onih čiji najbliži su u ilegalstvu i partizanima. Od toga dana on je sve partizane nazivao banditima i tako se prema njima i odnosio.

U našem kraju su poslije puča u Lastvi nastali teški dani, nimalo lakši od onih pod ustašama, u proleće 1941. godine. Ponovo smo bili porobljeni, opljačkani i maltretirani. Mi smo, zapravo, prvi put Lastvu oslobodili od ustaša 31. avgusta 1941. godine pod komandom Save Kovačevića, a drugi put 29. novembra 1941. godine i ostali slobodni sve do 26. maja 1942. godine. Nakon toga dolazi period četničke strahovlade, što je ovaj narod veoma teško podnio.

JANKO SREDANOVIĆ

OD LASTVE DO ZELENGORE

Uoči rata sam se, sa četiri razreda osnovne škole, bavio zemljoradnjom u Lastvi. Bio sam regrutovan, ali me nisu stigli pozvati u vojsku, pa nisam učestvovao u aDrilskom ratu.

U vrijeme kapitulacije vojske zatekao sam se u Lastvi i tu sam sa rođakom Vulom Sredanovićem zadužen da, po direktivi Partije, prikupljam oružje od povratnika bivše jugoslovenske vojske. Tako smo i nas dvojica zapažali da je došlo do rasula naše vojske, jer se dio nekih jedinica u najvećem neredu vraćao od Nikšića, preko Klobuka, prema Trebinju. Vule i ja smo se dogovorili da u Klobuku sačekamo na putu povratnike ne bismo li nekako došli do oružja, jer smo i sami, a pogotovu pod uticajem komunista u Lastvi, shvatili, da će nam puške itekako zatrebati. Čekali smo čitav dan u Klobuku, pored nas su prolazile manje i veće grupe vojnika i pojedinci, ali nismo ništa uradili. Oni koji su htjeli da se, iz bilo kojih razloga, oslobode oružja, bacili su ga ili prodali ranije, idući od Nikšića, a oni koji su ga još ovdje imali, bili su čvrsto odlučili da ga nose kući. Uveče smo se vratili, duboko razočarani i nezadovoljni, bez oružja. Odjednom, idući niz Klobuk, ugledah pored puta bačenu pušku sa pet metaka. Zgrabih je i vidim da je prebijena, ali i kao takva je dobro došla. Čim smo stigli kući, Vule i ja smo je prekovali i prevezali, tako da se, kako se nama činilo, ni po čemu nije razlikovala od »pravih« pušaka. Bili smo zadovoljni. Ubrzo smo nabavili i dovoljno municije. Razmišljajući kako i od kuda nabaviti još oružja, jednog dana sam, sasvim slučajno, primjetio da su u našoj kući ispod kreveta sklonjene dvije nove puške sa odgovarajućom količinom municije i nekoliko ručnih bombi. Odmah sam upitao oca odakle mu to oružje, a on mi je rekao da je to kupio od jedne grupe vojnika za 100

dinara. On se, u stvari, poslužio varkom: »prenio« je vojnicima navodno zvanično obavještenje da su u Lastvu već stigli Italijani i da oduzimaju oružje, te su vojnici onako razočarani i umorni, povjerovali i odmah pristali da prodaju oružje. Nakon kraćeg ubjeđivanja dao nam je to oružje, pa sam o tome odmah obavijestio grupu. Sada smo, činilo nam se, predstavljali naoružanu jedinicu.

Nekoliko komunista koji su od prije rata zapaženo djelovali na našem području sada su još aktivnije radili upozoravajući ljude na mogući razvoj događaja, opasnosti od fašističkog terora i raspirivanje nacionalnih razmirica obzirom da je na našem području živjelo stanovništvo srpske i muslimanske nacionalnosti. Komunisti, a među njima naročito Sava Kovačević i Vlado Šegrt, upozoravali su ljude da čuvaju i nabavljaju oružje.

Ubrzo je počelo sa formiranjem gerilskih grupa koje su se pripremale i obučavale za izvođenje oružanih akcija. U jednoj takvoj grupi, u selu Vučji, bili su: Janko, Luka, Vule, Sekula i Panto Sredanović. Druga gerilska grupa organizovana je u neposrednoj blizini, u Aranđelovu, u kojoj su bili: Mićo, Mile, Drago i Božidar Gobović, Veljko, Novica, Rajko i Đoko Šegrt, Milivoje Gradinjac, Darinka Krivokapić i drugi. Vlado Šegrt je bio glavni organizator i rukovodilac ovih grupa.

Ubrzo smo iz raznih izvora saznali da je organizovana »Nezavisna Država Hrvatska«, te da je u Trebinje stiglo nekoliko ustaša iz Zagreba. U Lastvi je takođe organizovana nova žandarmerijska stanica u koju su dovedeni žandarmi sa strane. Većina onih koji su ranije bili tamo, a pripadali su srpskoj nacionalnosti, sami su napustili stanicu, dok su ostali otpušteni. Za novog komandira stanice postavljen je Mato Putića.

Jedan broj Muslimana iz mjesta dobio je oružje i angažovan je za pomoćnu miliciju na tom terenu.

Umjesto ranije opštinske vlasti, u Lastvi je organizovana nova vlast ustaške »države«. Još nam nije bilo poznato ko su glavni nosioci i predstavnici nove opštinske vlasti, ali je ona funkcionisala.

Čim su ustaše počele da organizuju novu vlast i žandarmeriju u Lastvi, mi iz pograničnih sela napustili smo svoje domove i prešli na crnogorsku teritoriju, jer je svako od nas na tom području imao rodbinu, prijatelje ili dobre poznanike. Moji su se smjestili kod Mizara, jer nam je to bila ujčevina. Tu je bio i Sava u kome smo svi gledali uzdanicu. Odmah smo se organizovali i uspostavili straže oko sela, tako da nije moglo doći ni do kakvog iznenađenja. Jedan broj žena još uvijek se slobodno kretao i pazarnim danima, srijedom i subotom, silazile su u Lastvu i Trebinje. Od njih smo saznali da su u Lastvu došla dvojica ustaša iz grupe koja je u Trebinje stigla iz Zagreba. Bili su naoružani pištoljima, obučeni u kožne kapute.

Negde u junu čuli smo da su ustaše došle kod Begenišića na Barama i ubile Jova Begenišića i njegova dva sina Mirka i Petra, a zatim i Stevana Begenišiuća, Jovovog brata. To je bila neočekivana vijest i šok za čitavo stanovništvo srpske nacionalnosti. Tada su svi pobjegli ili na područje Crne Gore ili u Bijelu goru, da bi se sklonili od ustaškog terora i spasili život. Niko nije bio siguran ko je na redu posle Begenišića.

Muslimansko stanovništvo je pretežno ostalo u Lastvi. Jedan broj mlađih ljudi zavrbovan je u ustaške redove, tako da je oko 15 mladića sa Skođegrma otišlo u njihove jedinice van ovog područja (i nikad se više ovamo nisu vratili, niti se za većinu njih išta kasnije saznalo). Između njih je bio najizrazitiji, neka vrsta idejnog vođe, Nazif Beraković. Ostali Muslimani u Lastvi imali su vrlo korektno ponašanje i izbjegavali

su svaku akciju organizovanu radi sprovođenja terora i raspirivanja nacionalne mržnje i netrpeljivosti.

Ustaše su ubrzo, pored Begenišića, ubijali ljude i iz Lastve. Ubili su Obrena Stijačića, Jakova Miljanovića i Mihajla Andrijaševića i bacili ih u jamu kod Pridvoraca kod Trebinja nakon čega se pričalo da se radilo 0 nacionalnoj mržnji i netrpeljivosti još iz ranijeg perioda, pa se čak pominjala i krvna osveta. To je, naizgled, moglo da ima nešto istine, jer su komiti iz Crne Gore likvidirali odmah poslije Prvog svetskog rata tri Muslimana iz porodice Pirić u selu Jazini. Čim su ustaše došle u Jazinu, početkom juna 1941. godine, uhvatile su Obrena Stijačića, Jakova Miljanovića i Mihajla Andrijaševića i likvidirale ih. Pričalo se da su i Begenišići poubijani u znak odmazde za ubistvo dva Salkovića, koje su komite Aćima Milovića iz Grahova iza Prvog svjetskog rata ubile u selu Orahovcu. Bez obzira koliko su ovi raniji događaji i komentari o njima bili tačni, oni su podsticali i još više raspirivali šovinističku mržnju zbog koje su uglavnom, i na jednoj i na drugoj strani, stradali nedužni i nevini ljudi. Te priče o starim računima i »krvnim osvetama«, po onoj narodnoj: »Oko za oko - zub za zub«, podržale su i izmišljale ustaše, jer su njima prikrivale svoje prave namjere i postupke za fizičko uništenje srpskog naroda.

Pošto su se slična ubistva nedužnih ljudi i teror nad srpskim životom, odvijali i na drugim terenima trebinjskog sreza i ostalih dijelova istočnog i južnog dijela Hercegovine, uslijedili su na mnogim mjestima oružani sukobi i otpor ustaškom divljanju. Iz tog otpora je uslijedila i borba na Mosku, 27. avgusta 1941. godine, u kojoj je ustaška i domobranska vojska pretrpela prvi veći poraz na ovome području, gde je zarobljeno više od 120 domobrana i ustaša.

U Lastvi nije dolazilo do ozbiljnijih međunacionalnih sukoba poslije ubistva Begenišića. Koliko mi je poznato, njihova žandarmerijska patrola, sastava od 20 i nešto više ljudi, samo jednom je prokrstarila kroz naša pogranična sela prema Crnoj Gori. Pa i pored toga, poslije bitke 1 poraza ustaša na Mosku, gotovo svi Muslimani, osim nekih iz porodica Šehovića, Ćerimagića i Kurtovića, koje su bile pod uticajem Partije, napustili su Lastvu, ostavivši svoja ognjišta, i u toku noći preselili se u Trebinje. Vlado Šegrt, Sava Kovačević i ostali komunisti su odmah, uz pomoć organizovanih gerilskih grupa, preduzeli odgovarajuće mjere da se zaštiti i sačuva sva imovina odbjeglih Muslimana, jer su pojedini nacionalisti i šovinisti, kao i pljačkaši iz redova srpskog stanovništva pokušali da pljačkaju i uništavaju napuštena muslimanska imanja. Nažalost, u toku treće neprijateljske ofanzive i poslije povlačenja naših vojnih jedinica sa ovog područja, nacionalisti su iskoristili taj krizni trenutak u našem pokretu i u okviru četničke organizacije i u saradnji sa okupatorom, opljačkali, spalili i uništili veći dio muslimanskih imanja na području Lastve i poubijali nekoliko ljudi iz ovih muslimanskih porodica, koje su ostale s nama djelujući na liniji NOP-a. U to vrijeme, koncem maja 1942. godine ubijeni su: istaknuti komunista učitelj Alija Ćerimagić, zatim Hrnjica Kurtović i njegov sin i još neki. Četnici su pored ovih Muslimana ubili i ne mali broj pristalica pokreta bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, na primer: Mića Gobovića, Draga Gobovića, Veljka i Novicu Šegrta, Hamdiju Šehovića i Veljka Benderaća. Na »Mamulu« oterali Vuku Šakotić, učiteljicu čl. Komiteta i Desu Miljanović, i u ljeto 1942. streljane kod Herceg Novog.

Okupator je nacionalnu mržnju raspirivao do neslućenih granica, podržavajući čas ustaše, a čas četnike u njihovom divljanju i teroru nad nedužnim, i poslije našeg povlačenja nezaštićenim narodom.

Moje vatreno krštenje kao borca NOP-a bilo je u julu 1941. godine, u borbi sa Italijanima na Vilusima. Pošto su prethodno Crnogorci, pod Savinim rukovodstvom 22. jula zauzeli Grahovo, razoružali italijansku posadu i oslobodili okolne krajeve, napali su i na druga mjesta u ovom dijelu Crne Gore.

S tim u vezi pozvani smo na Viluse, gdje je od 24. do 28. jula čitava naša grupa, odnosno odred, učestvovala u napadu na italijansku posadu. Italijani su ovdje, za razliku od svih drugih borbi sa njima, vodenih i u tom periodu i kasnije, pružili žilav otpor, tako da uopšte nismo uspeli da u prvoj borbi zauzmemo Viluse. Zabarikadirali su se u osnovnoj školi i u još nekim bunkerima i tu smo ih držali u opsadi nekoliko dana. Imali smo i artiljerijsko oružje, jedan manji zaplijenjeni top marke »pito«. Sava je lično gađao objekte utvrđene posade tim topom, ali ni to nije pomoglo. Italijani se nijesu htjeli predati u Vilusima, iako je sva Crna Gora, izuzev nekoliko većih gradova, bila oslobođena.

U okviru ofanzive na slobodnu teritoriju Crne Gore, Italijani su svojoj posadi na Vilusima uputili pomoć iz dva-tri pravca, pa smo se morali povući.

Poslije te italijanske ofanzive, u kojoj su kaznene ekspedicije iza sebe ostavljale krv i pepeo, okupirajući ponovo dobar dio slobodne teritorije, nastalo je izvjesno zatišje ustanka i Sava se, sa svojim štabom povukao u Bijelu goru, zapravo na Bojanje brdo. Tamo su otpočele pripreme, sastanci i dogovori o novim napadima na italijanske garnizone i ustaške posade na našem prostoru. Za to vrijeme, Italijani su nastavili da pretresaju i čiste teren od ustanika, te bombarduju i pale pojedina sela. Izvukli su i topove na Crveno brdo i odatle počeli da tuku sva pogranična sela prema Crnoj Gori. Tražili su da se ustanici vrate kućama i predaju oružje.

Sa time kod nas počinje i prva politička diferencijacija i razdvajanje ljudi na one koji su za ili protiv oružane borbe, za rat ili saradnju sa okupatorom, za saradnju ili klanje muslimanskog i hrvatskog življa itd. U tom smislu pojedinci po selima počinju da dižu glave, kritikuju komuniste i osuđuju dizanje ustanka, istupajući sa parolom da je preuranjeno, da su okupatorske snage prejake, da Nemačka i Italija predstavljaju silu pred kojom i najjače države padaju, a kad bi se mi mogli efikasno suprotstaviti bez oružja, ratne tehnike, hrane i ostalih ratnih potreba. Protiv partizanskog pokreta i njegovih članova KPJ, otvoreno istupaju pojedinci, nacionalisti, okrivljujući komuniste da će zbog njih Italijani popaliti sela i vršiti odmazdu nad nedužnim ljudima. Najizrazitiji predstavnici ovakvih shvatanja bili su: pravnik Slobodan Kujačić bivši šef kabineta ministra pravde, Uroš Sredanović bivši kandidat sa liste Ljotić - Hođera.

Komunisti i drugi napredni ljudi suprotstavili su se njihovim stavovima, pa se, ipak, u početku poštovao dogovor da se oružje sačuva, a Italijanima predaju samo trofeji - ostaci austrijskog, francuskog i ruskog oružja, zatim da se u Lastvu pošalje delegacija sastavljena od 7 do 8 seljaka, kao na pokajanje i na taj način pokušaju spasiti i zaštititi sela od bombardovanja i paljenja i uništenja imovine.

Za Lastvu je krenula oveća grupa mještana, ali je jedna starija Muslimanka upozorila pojedince da ne ide toliko ljudi na klanicu. Tako je otišla samo delegacija i tamo ih je dočekao komandir žandarmerijske stanice Mato Putića. Bio je to poznati ustaša, koji je vješto radio na razbijanju ustanka i u »ubjeđivanju« ljudi da se vrate kućama. Na veliko iznenađenje ovih ljudi, Putića je primio delegaciju i ohrabrio je, naoko sasvim ljudski postupajući sa svima njima. Rekao im je da pokupe neš-

to starog trofejnog oružja i to predaju, a on će nastojati da utiće na Italijane, kako bi odustali od daljnjeg bombardovanja i uništavanja sela. Putića ih je predstavio italijanskom pukovniku sa kojim su razgovarali. Ali pukovnik je bio vrlo drzak u odgovorima na izjave seljaka. Međutim, pod Putičinim uticajem i pred njegovim objašnjenjima popustio je i dozvolio im da mogu slobodno da se vrate svojim kućama i pozovu ostale ustanike da se vrate i predaju oružje.

Mjesec dana kasnije, tj. 30. avgusta 1941. poslije temeljitih priprema, izvršen je napad na žandarmerijsku stanicu u Lastvi i na posadu u Parežu. Obje akcije izvedene su zajedno sa Crnogorcima. Sava i Stevo Kovaćević komandovali su odredom Grahovljana, a našim grupama Vlado Šegrt i Majo Benderać. Obje akcije su uspješno izvedene i tako je Lastva prvi put oslobođena. Svi zarobljeni neprijateljski vojnici i žandari koji su bili u stanici Lastva pušteni su kući. Strijeljano je samo jedno lice, za koje se saznalo da je ustaša. Ove akcije izvedene su 31. avgusta 1941. godine.

Poslije tih akcija vođeno je nekoliko borbi i mi smo se pred jačim snagama morali povući, da bismo konačno u novembru oslobodili Lastvu i proširili slobodnu teritoriju i na ostala područja.

Uslijedila je i odluka o formiranju većih jedinica na ovom prostoru, pa je tako, 17. decembra 1941. godine, formiran bataljon »Luka Vukalović«, koji su sačinjavali borci sa područja Lastve, Zubaca, Dubočana, Vrbna, Necvijeća i Zavoda.

Nalazio sam se u Lastvanskoj četi. Komandir čete je, do formiranja bataljona, bio Majo Benderać, a politički komesar Vlado Šegrt. Kao borac učestvovao sam u svim borbama i akcijama za oslobođenje Lastve i ostalih susjednih područja Hercegovine i Crne Gore. Iz Lastve sam, u aprilu 1942. godine, otišao u Udarnu četu u Zubce.

U sastavu Udarne čete, učestvovao sam u borbama na Golom brdu, kada su poginuli komandant bataljona »Luka Vukalović« Majo Benderać i njegov zamenik Miloš Šaraba, a zatim u napadu na pogranična sela na dubrovačkom području - Stravču, Dubu, Kunu i drugima. Nije mi bilo jasno kakav je bio cilj napada na ta sela, ali biće da se išlo na proširenje pokreta na to područje i prodor naših snaga na jadransku obalu. Poslije tih akcija sa grupom boraca upućen sam u Hrasno, na čišćenje terena od ustaša. Koliko se sjećam, tamo smo bili u sastavu Šestog udarnog bataljona.

Iz Hrasne smo jednog dana, usiljenim maršem, upućeni pravcem: Dabar - Fatnica - Divin - Plana - Baljci - Vilusi, prema Crnoj Gori, jer je tamo već otpočela jaka ofanziva u kojoj su bile objedinjene jake okupatorske italijanske snage i kontrarevolucionarne četničke grupacije. Tamo se vodila ogorčena borba i mi smo, pred neizdrživim pritiskom, morali da odstupamo prema Banjanima. To je bio kombinovani bataljon i sjećam se jedino da mi je komandir čete bio Milo Vico.

U Banjanima smo se spojili sa Savinom grupacijom i odstupili dalje, prema Gacku, u pravcu Bosne. U Gacku je, kada su se prikupile jedinice, zakazan zbor, gde je održao govor Vojin Popović (kod nas tada poznat kao Petar Božović), koji je ovde stigao iz Zagore (Trebinjske) iz južnog dijela Hercegovine, gdje je bio politički komesar Južnohercegovačkog NOP odreda. I danas se sjećam njegovih riječi. Govorio je da nam predstoji duga i teška borba i naporni marševi. Ko god se ne osjeća sposoban da izdrži takve napore neka slobodno ostavi oružje i neka se vrati kući. Oni koji se vrate neka vode računa o svome ponašanju i neka nas pošteno sačekaju, a mi ćemo se brzo vratiti na ovo

 područje. Imao sam neodoljiv utisak da se išlo za tim, tačnije da se

otvoreno nastojalo, da se što više ljudi vrati kući. Bila je to, očito, potpuno pogrešna procjena i političke i vojne situacije. Umjesto da su na vrijeme preduzete mjere da se organizovano odstupi i da se izvuče što veći broj ljudi sa područja Hercegovine i tako spasu i sadašnje jedinice i kadrovi za mnoge buduće jedinice - grupe i pojedinci su ostavljani da se sami snalaze, razbijeni i razjedinjeni, a to je, upravo, odgovaralo okupatoru i domaćim izdajnicima. Takav stav doveo je do toga da nas je iz Hercegovine odstupilo malo više od 300 boraca, umjesto nekoliko hiljada ljudi koliko je bilo pod oružjem u to vrijeme, raspoloženih za dalje borbe. Posledice takvog odnosa, bolje reći te dezorijentacije, bile su tragične.

Bio sam prisutan u Vrbnici kada je, nekoliko dana poslije našeg povlačenja iz Hercegovine, stigao Petar Ilić (Drapšin) komandant Operativnog štaba za Hercegovinu, sa još jednim drugom (Dušanom Aleksićem). Zbog situacije nastale u Hercegovini i neorganizovanog povlačenja, u čemu je njegova odsutnost kao najvišeg starješine bila nezaobilazna i ogromna, Vrhovni štab ga je razriješio svih vojnih i političkih funkcija i dužnosti, a CK KPJ isključio iz Partije. Kao takav raspoređen je za običnog borca u naš I bataljon. On se od prvog časa i ponašao kao običan borac, u svim akcijama, kao da mu se prethodno ništa nije dogodilo, pa je ličnim primjerom i isticanjem u borbama i svim drugim akcijama pozitivno djelovao na ostale borce. Mi u bataljonu, razumije se, nijesmo mogli da ocjenimo težinu Ilićevih (Drapšinovih) grešaka u razvoju NOP-a u Hercegovini, ali smo veoma cijenili to što je tu degradaciju sa položaja komandanta na običnog borca dostojanstveno primio i hrabro i časno sa nama zajedno nastavio borbu za one ideale za koje je ratovao još u Španiji, tako da je za njega rat protiv fašizma trajao već šest godina. U jednoj borbi protiv četnika na Zelengori, Drapšin je ranjen, pa je prebačen na liječenje u Centralnu bolnicu pri Vrhovnom štabu, a mi smo mu iskreno poželjeli brzo ozdravljenje. Međutim, po izlasku iz bolnice, Vrhovni štab ga je uputio u Slavoniju, gdje se rehabilitovao, poveo narod u nove borbe, formirao krupne partizanske jedinice i ubrzo postao komandant divizije, napredujući kroz NOR sve do komandanta armije.

Nas su, odavde, sa Zelengore, ratne staze vodile na Zapad u teške borbe i velike neizvesnosti.

NOVAK MANDIĆ STUDO

PROLETERSKA VJEČNA STRAŽA NA GATU

DRAMATIČNA SITUACIJA NA SEKTORU GOLIJE

Vojno-politička situacija u Hercegovini i njen razvoj na hercegovačko-crnogorskoj granici primorala je Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije da prebaci grupu bataljona 1. i 2. proleterske brigade »u oblast jugoistočno od Gatačkog polja«, prema Crnoj Gori. Tu su se koncentrisali i neki dijelovi razbijenih i odsutih hercegovačkih partizanskih jedinica i grupe članova političkih rukovodstava i organa narodne vlasti i povezali se s crnogorskim partizanskim bataljonima Nikšićkog i Zetskog NOP odreda. Ove jedinice su se tada nalazile na prostoriji Krstac - Ka-

zanci i Golija - Duga, sa zadatkom da poprave nastalo stanje i doprinesu normalizovanju ovdašnje vojno-političke situacije pogoršane jakim aktivnostima četnika s područja Crne Gore.

Prema zamisli Vrhovnog štaba, po sjećanju tadašnjeg komandanta 1. bataljona Prve proleterske brigade, Radovana Vukanovića, trebalo je »udruženim snagama napasti četničke grupacije u oblasti Avtovca i Gacka i onemogućiti povezivanje hercegovačkih i crnogorskih četničkih snaga, a zatim izvršiti energične udare po jednima i drugima, s težnjom da se razbiju i dovedu u što težu vojno-političku situaciju. Međutim, prikupljanje naših jedinica za tako širok poduhvat išlo je dosta sporo. Štab brigade tih dana, oko 6. juna, nije imao pri ruci odmorne jedinice za izvođenje neke zamašnije akcije protiv četnika, koje su Talijani obilato potpomagali ratnim potrebama, oružjem i opremom, a podržavali ih artiljerijom i dijelovima svojih pješadijskih jedinica...

Formirana je Udarna grupa od sedam bataljona u cilju ofanzivnog dejstva na četnike na prostoriji Dulići - Kazanci - Golija. Bilo je zamišljeno da tome napadu sadejstvuju i dijelovi hercegovačkih i crnogorskih partizanskih odreda, kako bi se nanio poražavajući udar četnicima u toj zoni... «"

U rejonu Golije (Višnjića Do - Krstac - Duga) sve do Kazanaca, nekoliko posljednjih dana maja i početkom juna, nalazili su se dijelovi Lovćenskog, Nikšićkog i 3. udarni bataljon Zetskog NOP odreda, s Glavnim štabom NOPO za Crnu Goru i Boku, čiji je komandant bio Peko Dapčević i politički komesar Mitar Bakić. Ove jedinice su pred italijansko-četničkom ofanzivom počele da se povlače odmah nakon partijskog i vojnog savjetovanja održanog 21. maja na Žabljaku, kome je prisustvovao i drug Tito, i na kome je usvojena odluka »o privremenom povlačenju partizanskih jedinica sa teritorije Crne Gore«.

Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku pri tom je odlučio da napadne četničke snage na relaciji Nikšić - Duga - Golija - Krstac i da »obezbijedi potrebno vrijeme i druge uslove za povlačenje«, te je 31. maja napadnut i zauzet Krstac. U predjelu Krsca, Višnjića Dola i Kazanaca dio jedinica Glavnog štaba ostao je sve do borbe na Gatu i 12. juna je »krenuo usiljenim maršem između Volujaka i Čemerna prema Sutjesci«,[2'] kuda su se povlačile i druge jedinice.

Ove crnogorske partizanske snage, kao ni hercegovačke, nisu učestvovale u borbi na Gatu 11. juna, mada je bilo predviđeno.

Djelovi hercegovačkih odreda su se povukli prema crnogorskim odredima sjeveroistočno od Gata, ka Goliji i Dobreljici, »a 1. proleterska brigada, bez dva bataljona, koja mu je bila upućena kao pomoć, povukla se na planinu Goliju, sa koje je zatvarala pravce prema Bileći, Avtovcu i Gacku, prihvatajući crnogorske partizanske snage koje su se preko Golije izvlačile ka dolini Sutjeske«.[3']

Štab Lovćenskog NOP odreda je 6. juna uspostavio vezu sa Štabom 1. proleterske brigade i delegatima Vrhovnog štaba Sretenom Zujovićem i Ivom Lolom Ribarom, koji su se nalazili u Novim Dulićima, što je bilo presudno za njegova dalja dejstva, naročito poslije 10. juna kada je Štab odreda »po treći put izgubio vezu sa Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku«.[41]

R. Vukanović, u zborniku *Gat - Živanj 1942.*, Titovo Uzice 1979., str. 77.

K. Grozdanić: *Treći udarni bataljon Zetskog NOP odreda na Sinjajevini,* Zbornik 1941-1942. u sjećanjima učesnika NOB (u daljem tekstu: Zbornik 1941-1942.), Beograd 1981, str. 476.

3) Blažo S. Janković: *Dejstva Lovćenskog odreda,* Zbornik 1941-1942, str. 454.

4) zbornik dokumenata, tom 3, knj. 3, dok. 16; isto, knj. 4, dok. 131, 136, 188, 199.

Drugi udarni bataljon i 1. četa 1. udarnog bataljona Lovćenskog NOP odreda, u sadejstvu s 1. proleterskom brigadom, dijelovima hercegovačkih jedinica i samostalnom Lovčenskom četom, 9. juna učestvovali su »u čišćenju Kazanaca od hercegovačkih četnika goneći ih prema Gatu«.

Omladinska udarna četa Lovćenskog NOP odreda je, uzastopno 9. i 10. juna, vodila ogorčene borbe protiv četnika u rejonu Donjih Kazanaca, s minimalnim rezultatima u pogledu potiskivanja neprijateljskih snaga. Teške borbe je vodio 3. udarni bataljon Zetskog NOP odreda 11. juna na Goliji, protiv crnogorskih četnika, što znači istog dana kada se vodila borba za Gat.

Komandant Peko Dapčević je 9. juna obavijestio Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku sa položaja u Goliji da su »bataljoni 1. proleterske brigade... po naređenju Vrhovnog štaba napustili okolinu Gacka i pošli za sjevernu Hercegovinu«, kao i o tome da su četničko-italijanske bande ». .. uspjele razbiti naše jedinice u južnoj Hercegovini« i povezati Bileću i Gacko. U Pekovom pismu se još kaže:

»Od 1, 2. i 3. udarnog bataljona u grupama stiglo je u selo Duliće i Kazance oko 170 boraca, koji po svojim kvalitetima nisu na velikoj borbenoj visini. Sa njima su došli komandant i komesar Južnog hercegovačkog odreda i neki drugovi iz Oblasnog komiteta, a Operativni štab i odgovorni drugovi za Hercegovinu odsječeni su i ostavljeni sami sebi da se probijaju ka nama. Drugovi iz hercegovačkih jedinica su slali patrole da se povežu sa njima, ali to nijesu uspjeli. Ja sam izdao naređenje juče da se pošalje jedna patrola od Hercegovaca i Lovćenaca u pravcu gdje drugovi Hercegovci pretpostavljaju da bi se mogli naći, te da im pomognu u izvlačenju. Mi ćemo preduzeti i dalje sve da im pomognemo u izvlačenju, iako nam odgovorni drugovi Hercegovci ne daju dovoljno pomoći u tom smislu. Sa Operativnim štabom je jedna četa, no postoji bojazan da će se i ona raspasti. Od imovine je spasen vrlo mali dio, a ostalo je palo ili u ruke neprijatelja ili raspljačkano od strane pobunjeničkih seljačkih bandi. . .«[5]

Četničko-italijanske i ustaške jedinice su se probile od Bileće prema Gackom i počele da vrše pokrete u pravcu Gata i Kazanaca, spojivši se sa italijansko-četničkim snagama na Zbornoj Gomili, gdje se nalazila italijanska artiljerija i pješadija i četničke bosanske snage (Zagorski bataljon), kao i manje snage sa štabom Gatačkog vojnočetničkog odreda Milorada Popovića.

Jedinice Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku pod komandom Peka Dapčevića kontrolisale su teren u tom pravcu, nastojeći da ih onemoguće u njihovom nadiranju prema Goliji i Pivi i, u daljem, ugrožavanju glavnine partizanskih snaga koje su se nalazile na tom terenu. Probijanjem neprijateljske kolone iz Bileće i povlačenjem jačeg obezbjeđenja s Kobilje glave pod komandom političkog komesara 4. udarnog hercegovačkog bataljona Obrena Starovića, više praktično nije postojala mogućnost borbenog izvlačenja preostalih hercegovačkih snaga pod »kontrolom« Operativnog štaba. Peko Dapčević se, pak, još nadao da bi se mogli izvući, o čemu je i obavjestio Glavni štab: »Čim stignu drugovi iz Hercegovačkog Operativnog štaba, podnijećemo vam detaljan izvještaj da bi ste vi isti mogli dostaviti Vrhovnom štabu«.[6]

Iz izvještaja Peka Dapčevića se vidi kako namjerava 12. juna, ako na tom sektoru »ne bude potrebe« da ostane »zbog izvođenja nekih akcija«, krene za Glavni štab.

Ovaj izvještaj je načelnik Glavnog štaba Velimir Terzić pročitao »na putu« i na njegovoj poleđini, 10. juna u 14 časova, rukom dodao:

[5] Zbornik dokumenata, tom 3, knj. 3, dok. 186.
[6] Isto.

»Dragi drugovi,

Evo šaljem pismo druga Peka; ja sam mu naredio - odnosno saopštio - da se hitno povlači sa svojim snagama pravac Glavni štab - tj. pravac ka Volujaku, odnosno na tome pravcu da traži vezu i dalje povlačenje.

Ja sam preduzeo sve da prikupim jedinice koje su rasturene i da se večeras povučemo označenim pravcem koji ste vi dali, tj. za Glavni štab.

Starješine su ispustile jedinice iz svojih ruku i rasturile ih. Nastojaću da ih prikupim do mraka.

Niste mi detaljno objasnili pravac povlačenja, ali ja sam uzeo - ka Glavnom štabu - podnožjem Golije - iznad puta za Volujak«.

Takođe 10. juna, u 15 časova, komandant Štaba durmitorskih trupa Pero Ćetković, izvjestio je Vrhovni štab da je neprijatelj iznenada upao u Goransko. Bolnici u Stabnama je naređeno povlačenje ka Štirnom.

Iz Terzićevog »dopisa« na izvještaju Peka Dapčevića vidi se da su sve crnogorske snage koje su bile u grupaciji pod Pekovom komandom (Lovćenski odred - 430, bataljon Zetskog - 160 i bataljon Nikšićkog NOP odreda - 108 boraca, te samostalna Lovčenska četa sa 50 boraca) počele u toku noći 10. juna da se povlače pravcem prema Volujaku i da su već 12. juna bile na sektoru Ravno - Mramor, pod Knez-stranom.

U izvještaju Vrhovnom štabu, Peko Dapčević je 12. juna objasnio zbog čega je povukao svoje jedinice iz Golije, pored ostalog navodeći:

»Poslije neprijateljskog prodora u pravcu Goranska dobio sam naredbu Glavnog štaba da izvlačim moje snage u pravcu Ravno - Volujak, zbog toga što su se imenovane jedinice nalazile u jednom džepu ugroženom s leđa od pravca Miljkovac - Višnjića Do, zatim od pravca Kazanci - Krstac - Višnjića do. . . «[71]

Neprijatelj je prodirao iz raznih pravaca i prijetila je opasnost da pomenute snage dospiju u tešku situaciju. S njima su se nalazili i preostali dijelovi hercegovačkih jedinica koje su se izvukle iz okruženja i komandant Dapčević je tražio od Vrhovnog štaba da bude obaviješten »da li i dalje Hercegovački bataljon ostaje pod mojom komandom, jer sam od 11. ovog mjeseca dobio takvu naredbu«.[81]

Prema zamisli Vrhovnog štaba o formiranju proleterskih brigada, Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku vršio je tada pripreme u jedinicama za formiranje 4. i 5. proleterske NOU crnogorske brigade, na čemu se na položajima oko Golije i Kazanaca angažovao i sam komandant Dapčević, koji, zbog neprestanog angažovanja jedinica u borbama, još nije bio organizaciono osposobio jedinice »za ulazak u proleterske brigade«.

Kako bi se zamišljena akcija o napadu na četničke snage u rejonu Gata mogla izvesti što efikasnije, dijelovi 1. proleterske brigade su se noću 7/8. juna povukli iz »partizanskog atara« u Dulićima i Danićima, a 8. juna prije podne to su učinilie i ostale partizanske snage.

Sreski komitet KPJ i Sreski NO odbor za Gacko, zatim aktivisti antifašističkih organizacija i štabovi vojnih jedinica već su napustili sela i povukli se u pravcu Bijelih dola i na pravac prema Lebršniku i Volujaku, u rejon Izgori.

Za vrijeme priprema za evakuaciju Gat su držale jedinice 4. udarnog bataljona, formiranog 28. aprila 1942. u Novim Dulićima; komandant Pavle Vukoje, politički komesar Obren Starović, zamjenik komandanta Aleksa Milošević i zamjenik političkog komesara Jefto Bjelica.

Nakon obavljene evakuacije, privremeni komandant sektora Obren Ivković naredio je povlačenje jedinica s Gata i one su ga napustile u toku dna i povukle se u sjeverna brda, prema Kosovom vrhu i Dobreljici.

Zbornik dokumenata, tom 3, knj. 3, dok. 188.

« Isto.

Partizani su se iz Dulića povukli na dosta uvjerljiv način, spalivši arhivski materijal i »suvišne« stvari, tako da je izgledalo »da odlaze za sva vremena«.

Narod se povukao prema Zaselju i Somini. U selu su ostali stari ljudi, žene i djeca, a aktivno stanovništvo i dio boraca koji su ostali odsječeni izmakli su se u brda prema Somini, očekujući dalji razvoj situacije.

PROLETERI U DULIĆIMA

Nekoliko dana prije toga, tačnije u toku noći 5/6. juna, 4. (Kraljevački) i 6. (Beogradski) bataljon Prve proleterske brigade, sa njenim Štabom, stigli su u Duliće, što se vidi i iz itinerera Prve brigade (Itineraire de la I brigade) u kome je zabilježeno: »Dulići, 6. VI avant l'aube, a zatim - 6. VI midi i 7. VI nuit«.[9)]

Bilo je to posljednje parče slobodne partizanske teritorije na kome su još djelovale vojno-političke organizacije i institucije narodne vlasti NOP-a Hercegovine, gatačkog sreza i opštine Dulići.

Proleteri su ovdje došli s nevesinjsko-bilećkog područja i zalogorovali na poljanama kod Vrbe i Bare i kod zgrade Narodne osnovne škole na sredini sela odavno nazvanog »Mala Moskva«. Njihov dolazak bio je novi impuls i snažan podstrek u najtežim danima partizanskog pokreta u Hercegovini.

Bila je subota i sunčano. Žurili smo da vidimo proletere. Njihovo ime nam je čudno zvučalo. Ćulo se da su došli iz Srbije i da su prava Titova vojska. Munjevito se pronijela vijste da imaju crveni barjak i muziku i da su dobro naoružani. Ulogorili su se na sredini sela, kod seoskih izvora Vrbe i Bare, a štab im se smjestio u Živoj Kamenici, u kući Toma, Nikole i Obrena Mandića.

S njima su prvi uspostavili vezu borci i rukovodioci hercegovačkih, crnogorskih i lokalnih gatačkih jedinica, lociranih na ovom i susjednom crnogorskom terenu, sreska rukovodstva političkih organizacija s Obrenom Starovićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ na čelu, i predstavnici narodne vlasti čije je sjedište bilo u Dulićima, te odbornici, skojevci, omladina i, kao najbrojniji, radoznala djeca. Sjatilo se bezmalo cijelo selo da vidi novu vojsku. Djevojke su bile svečano obučene. Na Vrbi je bila ogromna masa vojske i naroda. Skupila se partizanska Hercegovina na malom prostoru i dijelovi Prve proleterske brigade, elitne jedinice na dugom i usiljenom maršu. Italijanski topovi tukli su Daniće i Gat. To su radili i noć prije toga. Ubrzanom paljbom su čistile prostor pred sobom i bombardovali »Malu Moskvu«.

Nikada ranije ovdje nije bilo tako živo, osim, možda, kada su se turski bataljoni odmarali u velikom pohodu na Krstac i Onogošt, ili se okupljali ustanici u prošlim ratovima, i kad se polagala partizanska zakletva. Okupilo se sada mnoštvo vojske i svijeta iz kotline između Somine, Troglava, Ćurila i starog utvrđenja Gat.

Ovdje se bdjelo za dugih noći 1941, slušajući radio-vijesti i vijećajući o bitkama, ali nikada nije bilo ovako razdragane i neobične mladosti, muzike i pjesme, čak ni onda kad su najbolji guslari svojim »prebiranjem po strunama« i pjesmom punili učionicu seoske škole, ili se davale priredbe i sijela za cijelu valu, ili slavilo otvaranje novog zdanja Narodne osnovne škole izgrađene voljom ovdašnjih seljaka.

V. Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* Rijeka 1981, str. 771.

Pored radnika, seljaka, studenata i đaka, među proleterima je bilo profesora univerziteta i sorbonskih đaka, španskih ratnika, komunista prognanih u rodni kraj. Sve je odisalo snažnim kolektivnim duhom i sticao se utisak da tako ispoljene hrabrosti nikada nije bilo. Sve je išlo u mudro smišljenom, organizovanom i disciplinovanom smjeru i poretku, praćeno učestalom kanonadom neprijateljskih topova iz Avtovca i sa Zborne Gomile.

Od Beograda, Kragujevca, Trepće, Cetinja i drugih poprišta na kojima su prvim vatrenim kretanjem »zapodjeli partizansku borbu«, do Hercegovine i gatačkih brda i kamenitih kosa, prešli su ovi borci devetomjesečni borbeni hod, sve početnim i neispitanim stazama revolucije: kragujevačkim, kraljevačkim, čačanskim, užičkim i drugim srbijanskim krajevima, crnogorsko-sandžačkim bespućima, bosanskim vrletima i gradovima i, evo, stigli do Dulića, da bi tu naslikali Titov lik, razvili proletersku zastavu i »otkolali ratno kolo« s hercegovačkim partizanima i dulićkim skojevkama, na zelenoj livadi ispod Gata, uz tutnjavu topova i eksplozije granata, s pjesmom koju su nam zauvijek ostavili, a koja je počinjala stihom: »Vladimire Iliću, s tobom u boj poći ću... «

Nikada nismo vidjeli takav prizor koji je ostao nedokučiv u našem poimanju slobode i hrabrosti: kad god bi se oglasio top nama bi srce zaigralo i pogledali bi smo put Somine, a oni zaigrali kolo na ledini i pjevali borbene proleterske pjesme: »U logoru boljševika«, »Puško moja divan dare« i druge.

Ostala su nam to dva zauvijek nezaboravna dana mladosti, subota i nedjelja prve sedmice juna druge ratne godine. Mladost koja je bila uvjerena u vlastitu snagu i svoj pohod, jer je tu s njom bio i njihov vođa, legendarni Lola, koji je s osmijehom gledao hercegovačko »hujkanje«. Valjda ga je prvi put vidio u Slatu kod Ivaniša, a ovo u Dulićima je prevazišlo svaku mjeru radosti i veselja i privremeno odgodilo beznađe. I dulićka mladost je započinjala svoje domaće ratne pjesme i učila se ritmu i kolu uz harmoniku, koju su mnogi prvi put vidjeli.

Odavno smo slutili vojsku o kojoj su nam pričali Anto Todorov i Dušan Milutinov, crvenu vojsku proletera sa srpom i čekićem na crvenoj petokraki zvijezdi.

S proleterima su bili Sreten Žujović Crni, Ivo Lola Ribar, Koča Popović, Vladimir Velebit, Svetislav Stefanović Ćeća i mnogi drugi iz samog vrha NOP-a. Tu je i komesar 6. beogradskog bataljona Prve proleterske NOU brigade, Cedomir Minderović, književnik koji je, inspirisan trenutkom nezaborava, za pamćenje revolucije u svoj ratni dnevnik »Za Titom« (Zabeleške jednog partizana) zabilježio i slova utisnuo u riječi za istoriju:

»Kao nepomični, budni stražar izdiže se iznad sela, iznad Gatačkog polja, preteći masiv - Gat. Seljaci ga gledaju s ponosom i s pouzdanjem. Nekada je tamo bila austrijska carska tvrđava. Sada tamo, u starim rovovima, u kamenjaru koji prži sunce, stražare partizani, štiteći okolna sela.

- Gat nam je sve! Da nemamo Gat davno nas ne bi bilo! - govore starci, žene, deca.

Od juče artiljerija iz Avtovca tuče Gat. Tukla ga je i danas pre podne. Ali Gat se ne može pokrenuti. Gat prkosno strči u nebo, nem i nesavladljiv...

Kolo viori pred belom zgradom škole. Sunce zabada svoje poslednje zrake u Gat. Italijani brzom topovskom paljvom tuku Daniće. Izmešali smo se sa hercegovačkim borcima, sa djevojkama iz okolnih zaselaka, praznično odevenim, sa cvećem u kosi. Nedelja je. Topovi iz Av-

tovca bespomoćno tuku. Izmešale su se puške i ruke, harmonika izvija sve brže kolo - oči blistaju u samozaboravu... «

Bilo je to posljednje kolo i posljednja pjesma razdragane mladosti iz daljine sa dulićkim skojevkama, koja je došla da razbukti revolucionarni zanos. Hercegovačko »hujkanje« i srbijansko kolo na krajičku zadnjeg slobodnog pedlja ustaničke i partizanske Hercegovine.

Ti su Kočini momci i djevojke u partizanskim uniformama i s proleterskim oznakama igrali ratno kolo sreće i, neki, s bojnim poklikom zauvijek ostali na Gatu - u najjačem jurišu te ratne godine, pokošeni zlobnom mržnjom i puščanom vatrom s uklete tvrđave. Njihova spremnot žrtvovanja za časne ideale revolucije »na tuđem tlu« nikla je iz ideje proleterskog internacionalizma, iz komunističke lozinke u kojoj se subjektivna svijest stopila u zajedničku - kao vodilju.

Ništa mi tako svježe u sjećanju nije ostalo kao dva proleterska dana ispredena crvenim nitima i revolucionarnim novinama, koji su za nas bili revolucionarno otkrovenje koje smo »u istim opancima« kopirali i upili »sa zadrškom« za sva vremena - za pamćenja iz kojih su izvirala sjećanja sklopljena u priče i izatkana u uspomene. Sve nam je bilo novo i nekako neobično, drukčije od našeg i dotle viđenog, i zato nam se svaki detalj urezivao i smještao negdje duboko u nama.

Dok se užurbano pripremala bina za priredbu u školu su došli jedan mlad i otresit partizan s pištoljem na opasaču i kapom s »čudnim oznakama« koje do tada nismo vidjeli, i jedan drugi običan borac s dvije limene maske i škudale s crvenom bojom u njoj. S njima su bili Rade Đurov Nenadić i Miljan Jankov Mandić, predstavnici omladine Dulića. Nešto su razgovarali i dok sam dolazio onaj gologlavi je uzeo masku, naslonio je na sredinu zida učionice između prozora i, umočenom četkom u boju, prevukao po prazninama na maski, a zatim je skinuo. Tako je uradio dva puta s dvije različite maske. Na zidu su ostali jasni portreti i onaj s pištoljem nam je objasnio da su to Tito i Staljin. Još ranije smo čuli za njih obojicu, kao i da postoji Vrhovni komandant partizana, ali sada smo mu prvi put videli lik »naslikan«. Bili smo srećni zbog toga. Na žalost, te likove su četnici, već nakon tri dana, izrešetali rafalima iz mitraljeza, ali su i ta tri dana radovanja bili dovoljno lijepi da se pamte za cio život...

Pitali smo Rada Nenadića ko je taj »drug s pištoljem«, a on nam je rekao da je to sekretar SKOJ-a cijele Jugoslavije, ali da mu ni on pravo ime ne zna, mada je bio skojevac i sekretar omladine u Dulićima. A bio je to, u stvari, Ivo Lola Ribar. On nam je govorio o omladini u borbi, proleterima i crvenoj zastavi, operacijama na ruskom frontu i neprijateljskoj ofanzivi u Hercegovini. Radu je govorio da bi trebalo naći crveno platno, napraviti zastavu i zakačiti je na lastavicu škole, da odatle stalno leprša kao komunističko znamenje. Na to se Miljan odmah javio, obećavši da će crveno platno pronaći kod ujaka Andrije Nikolića u Galešini, čovjeka koji je »crven« postao u američkim rudnicima. Brzo je otišao i donio novu kecelju svoje rođake Anete, od koje smo otkinuli krajeve i napravili »zastavu«, natakli je na drvo i s dosta muke postavili na lastavicu prema Gatu.

Znatno kasnije, nakon godina mira, u rukopisu monografije o gatačkim Mandićima, unio sam i pasos o postavljanju naše omladinske zastave pred Ivom Lolom Ribarom:

»Puzim sljemenom i nosim zastavicu. Strah me je od visine i onih dolje koji gledaju moje dosta nespretno izvršavanje prvog i jedinog zadatka dvojice sekretara SKOJ-a i omladine - Lole i Rada. Izdižem je da

leprša, a ni ćuška vjetra. Najzad, dopuzah i pričvrstih je s dosta muke za malo prozorče u vrhu lastavice, a ona tek onda zalepršа... «,0)

Pored proleterske na Vrbi je zalepršala i naša zastava na školi još jače i uzvišenije od ustaničke i prave partizanske, naša skojevska koja je izrastala iz nas. Drugovi Lola, Rade, Miljan i onaj što je naslikao portrete, uprli su oči u nju i smiješili se zadovoljno.

Iz kola s Vrbe dopirao je glas skojevke Borike Mandič, riječima započete djevojačke pjesme o proleterima i crvenoj zastavi, o draganu i borbi, o pušci i združenoj radosti:

»*Moj dragane s puškom na ramenu,*
gledaj našu zastavu crvenu... «

Pjesma je još više razdrmala pomiješanu proletersku i dulićku mladost i harmonika je jače izvijala srbijansko kolo u koje su se uhvatile i naše omladinke.

Beogradski (Šesti) bataljon proletera složio je puške i u nezaboravnom kratkom predahu borbe učio seosko gatačko kolo, na poljani pod vedrim nebom, usred bijelog dana jer je noć ostala za borbu i marš, za revoplucionarni hod po hercegovačkim i crnogorskim vrletima.

Bilo je očigledno da Beograđani i Beograđanke iz bataljona komandanta Miladina Ivanovića i komesara Čedomira Minderovića teže uče lekciju gatačkog »hujkanja« u kolu s dulićkim skojevkama i skojevcima nego ispit iz taktike partizanskog ratovanja u kamenjaru.

Svi su se okupili. Komandant Koča i komesar Fića, s drugovima Crnim, Lolom, Velebitom i drugima iz vrha Partije i NOP-a, koji su bili s brigadom u maršu na njenom »posebnom zadatku«, kao i dio hercegovačkog rukovodstva koje je izbjeglo neprijateljsko zaokruženje. Posmatrali su slavlje naroda i vojske, a neki i sami uskakali u veliko kolo koje je prkosilo neprijateljskim topovima koji su gađali Gat. Poneka granata bi produžila ne dotakavši ga i eksplodirala prema Brljevu. Pjesma i svirka su povremeno prestajale, kao i topovska kanonada od Zborne Gomile i Avtovca, a onda opet počinjale do umora.

Viorila je prkosno mala crvena zastava prema Gatu i u našem mladalčkom srcu. Ona prava pravcata zastava crvene boje koja se crvenjela na kapama: Momčila, Alekse, Maksima, Nikole, Jovana, Boriše, Petra, Veljka, Rajka, Milana, Branka i drugih Mandića; Vukote, Rada, Vlada, Danila, Vidaka i Alekse Nenadića; Vlada i Vukašina Senića i drugih Dulićana.

Tražili smo od Lole da nam nađe petokrake sa srpom i čekićem. Objasnio nam je da takve petokrake nose samo proleteri. Interesovao se o radu SKOJ-a i omladine i, dok smo Miljan i ja piljili u njega, Rade mu je pričao o našoj aktivnosti i uveo ga u sobicu u kojoj je ranije učitelj držao školski pribor, a koja je bila pretvorena u omladinsku kancelariju gdje smo se okupljali. U njoj smo imali cijelo skladište odjevnih vunenih predmeta: džempera, rukavica, čarapa, šalova, geta i drugo, koje su sakupile Dulićanke za svoje partizane.

Rade je pričao Loli o ustanku 6. i 7. juna 1941. godine, o slušanju radio-vijesti u našoj omladinskoj sobici u kojoj je bio instaliran radio i o tome da je tačno godina dana od kada je pukla ustanička puška u ovom kraju.

Dulićanke su otvorile svoje djevojačke sanduke i srca, vadile čarape koje su bile spremile za udaju i sada darivale proletere, jer je rat bio važniji i sve ovo vojsci potrebnije. Udaju su odgodile do slobode!

[1ü] N.M. Studo: *Gatački Mandići,* str. 52 (rukopis).

U subutu veče, 6. juna 1942. proleteri su održali priredbu za Dulićane i okolna sela, za vojsku koja se zatekla u Dulićima i Danićima, onu iz partizanskih hercegovačkih jedinica i za proletere. Program je izveden pored izvora Vrbe, na poljskoj pozornici pripremljenoj na ledini koju su ukrasile omladinke - proleterke i seljanke.

Partizanske scene, recitacije i veselje uz pjesmu i muziku nizali su se duboko u noć. Ogromna masa svijeta sjatila se na prostor kod Vrbe i uživala u kolima i pjesmama iz daleke Srbije. Za nedjelju je zakazano prijepodnevno sijelo na istom mjestu da bi se omladina oprostila uz muziku i pozdrav za sretno ratovanje, jer su ovom našem, partizanskom, ratu bili potrebni i muzika i pjesma - duhovna hrana boraca, pogotovu proletera koji su »i kulturom ratovali«.

Kada su, 6. juna 1942, osvanuli u Dulićima, gdje su se već okupljali dijelovi partizanskih snaga iz Hercegvoine, proleteri su donekle povratili borbeno raspoloženje preostalim hercegovačkim jedinicama i partizanski orijentisanom narodu. Do povlačenja s područja dulićke opštine odložen je raspad dijela jedinica Operativnog štaba Hercegovine i južne Dalmacije, njegovog 4. udarnog bataljona na sektoru Gata.

Iste večeri su drugovi Sreten Žujović Crni i Ivo Lola Ribar iz kuće »Maksovaca«, kako smo ih mi zvali, odakle je Dušan Milutinov Mandić ispalio ustanički metak 7. juna 1941. godine i poveo oko 150 ustanika u borbu na Stepen u kojoj je i sam poginuo, a gdje se sada smjestio Koča sa štabom i drugovima iz Vrhovnog štaba i CK KPJ - i napisali Titu pismo koje glasi:

6. VI 42. u 23 časa, Dulići

»Dragi Tito,

Jutros smo - zajedno sa Štabom Brigade i IV i VI bataljonom - stigli na predviđenu prostoriju Daniči - Dulići (sekcija Gacko) i uhvatili vezu sa II crnogorskim proleterskim bataljonom preko Jezera - Gorjave - Lipnika - Čemerna, te sa meštanskim Gatačkim bataljonom i Lovćenskim odredom na prostoru Krstac (golijski) - Kazanci.

Iz izveštaja Štaba brigade koji dobijaš istovremeno videt ćeš tok pokreta i akcija našeg IV i VI bataljona u toku zadnjih dana od poslednjeg izveštaja iz Slata. Ono što bi se moglo dodati jeste samo to da su naši proleteri i ovom prilikom pokazali čuda izdržljivosti i požrtvovanja u višednevnim neprekidnim marševima i borbama. To je zaista jedna divna vojska na koju možemo biti ponosni. Danas i sutra ćemo ovdje malo odmoriti trupe - i onda su opet spremne za svaki zadatak.

Svojim pokretom i akcijama kroz Hercegovinu u velikom krugu Čemerno - Fojnica - Slato - Biograd - Divin - Zvijerina - Plana - Meka Gruda - Dulići (sekcija Gacko i Nevesinje), Brigada je na tom prostoru poništila rezultate nepr(ijateljske) ofanzive od kraja pro(šlog) mjeseca i pokušaj uspostave četničke vlasti. Italijani i četnici primorani su zato sada da se ponovo bace na isti posao na tom terenu: zadatak hercegovačkih snaga, od ko(jih) će jedan deo ostati tamo a drugi verovatno preći (ova)mo u prostor Gacka, jeste da im opet pariraju na isti način, tj. vraćanjem na teren iza leđa neprijatelja. To će, istina, biti malo otežano današnjim stanjem i najbolje preostalih Herc(egovačkih) jedinica, ali osjećaj blizine Brigade i eventualni uspeh u razbijanju četnika na Goliji i Banjanima mogu ovdje odlučno uticati u pozitivnom smislu.

Inače, stanje u herceg(ovačkim) jedinicama i uopšte na terenu još je u previranju i dosta daleko od konsolidacije, iako mislimo da je najteži trenutak te krize prebrođen. Treba uporno politički i organizaciono raditi i u praksi mnogo ispraviti. No, o tome, kao i o drugome, usmeno.

Herceg(ovački) štab nema situaciju još uvek u rukama i pokazao (je niz) organizacionih slabosti koje bi nas - da nije bilo I brigade tu - još skuplje koštale. Zato smo ostavili Milentija i drugove još kod njih kao pomoć Obl(asnom) komitetu. Bilo je tu zaista čudnih stvari, o kojima ćemo ti pričati.

Mi mislimo prekosutra (8. ovog mjeseca), a najdalje 9. da krenemo do tebe. Sutra ćemo još ovde sa Štabom brigade i herceg(ovačkim) drugovima postaviti i rešiti neka pitanja, te bi time za sad naš posao bio završen. Dakle, doviđenja!

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Lolo i Crni[1]"

 11) Arhiv CK SKJ, reg. broj 5819.

Dok su Lola i Crni pisali Titu ovo pismo još nije bilo poznato pravo stanje hercegovačkih jedinica koje su bile u »totalnom rasulu«, izuzev nekih manjih dijelova koji su se kompaktnije držali uz prisustvo 1. proletrske brigade i jedinica Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku. Ni delegati Vrhovnog štaba, a ni Štab 1. brigade nisu bili obaviješteni o pokretu italijansko-četničkih snaga s Nevesinjskog polja i njihovim zamašnim dejstvima kojima su započeli operacije preko nevesinjske i gatačke površi i vršili prodor ka crnogorskoj granici, u težnji da se spoje sa četničkim snagama iz Crne Gore u predjelu Pive i Golije.

Odbijeni snažnim i energičnim napadima od Čemerna i Ravnog, četnici su bili primorani da se spuste ka Gatačkom polju, na pravac Avtovac - golijski Krstac.

U pismu se govori o eventualnom uspjehu »u razbijanju četnika na Goliji i Banjanima« što bi odlučno uticalo na razvoj hercegovačke situacije koja je »u previranju i dosta daleko od konsolidacije«. Tada se mislilo samo na uništenje četnika na crnogorskoj teritoriji do Hercegovine, koji su vršili stalni pritisak na crnogorske NOP odrede prema Hercegovini i na pivskodurmitorskim planinskim masivima. Pretpostavljalo se da je u Hercegovini »najteži trenutak... krize prebrođen«, a ustvari je ona, pokretom neprijateljskih snaga s Nevesinjskog polja i od Bileće, doživljalava uspon i vodila u tragičan epilog.

Zaključak delegata Vrhovnog štaba da »hercegovački štab nema situaciju još uvek u rukama« i da je pokazao »niz organizacionih slabosti« toliko je bio tačan da se već u tom trenutku u praksi i potvrdio, jer je istog dana ostao odsječen na neprijateljskoj teritoriji, izgubivši kontrolu nad svojim regularnim trupama koje su se rasprsle. Samo su se neki manji dijelovi uspjeli izvući iz zaokruženja i pridružiti se snagama u predjelu Volujaka i Sutjeske.

Stalno je vršena neprijateljska propaganda i podsticano petokolonaštvo s otvorenim pozivom na likvidiranje komunista. Rasturani su leci po istočnoj Hercegovini i operativnom području na kome su se nalazile i partizanske i četničke jedinice. U lecima se pozivalo na pobunu naroda i partizanskih boraca protiv komunista, a osnovna seljačka masa na otpor i »borbu protiv zajedničkog neprijatelja«. Jedan takav letak, bačen u Duliće, dosta nepismeno sročen ali i s otvorenom otrovnom porukom, glasio je:

»Ljudi Bosne i Hercegovine!

Razbijačka djelatnost partizana koji su kroz nekoliko mjeseci toliko zločina učinili terorisajući i osiromašivši mirno pučanstvo Bosne i Hercegovine, brzo im je kraj.

Pobjedonosna talijanska vojska zadala je već teških udaraca komunističkim bandama, a sada ćemo uništiti i ono što je preostalo.

Pučanstvo se je već počelo da buni protiv zvjerskih tiranina; pripadnici tih banda već su počeli da se svete svojim vođama i svojevoljno se javljaju, s oružjem, našim komandama, izrazivši želju da pristupaju u borbi protiv komunista.

U Nevesinju, Gacku, Kalinoviku i Trebinju odbor protiv komunista organizovao je četničke bande, jake nekoliko hiljada ljudi, da se pobjedonosno bore protiv zajedničkog neprijatelja.

Ljudi Bosne i Hercegovine!

Poslušajte glas savjesti! Poubijajte sve komunističke vođe, pristupite sa oružjem i municijom našim vojnicima i imat ćete spasen život.

Talijansko vojno zapovjedništvo«.

Ove plakate su stigle i do branilaca Gata, do hercegovačkih partizanskih jedinica stisnutih na ovom području i do, još uvijek, slobodne partizanske teritorije s koje su odjekivali proleterski i hercegovački pucnji u neprijatelja.

Avioni su u narednim letovima, osima plakata, bacali i bombe. Ili su to radili dan ranije da bi preplašili »pučanstvo« koje se »već počelo da buni«, pozvano da pobije »sve komunističke vođe«. Piloti su u stopu pratili partizanske jedinice i čistili teren ispred motorizacije i pješadijskih jedinica.

Gat je posljednjih dana »hercegovačke slobode« bio branič jugoistočnog dijela Gatačkog polja, na kome su se skupljale i prestrojavale preostale snage crvene revolucije u Hercegovini - najvjeriniji borci Partije i sinovi krševite Hercegovine koji su uspjeli da stignu na zborište s proleterima između hercegovačko-crnogorskih planina gdje je još kratko živjela sloboda.

Pjesnik revolucije i crveni komesar Čedomir Minderović zabilježio je, maršujući kroz Hercegovinu sa svojim Beograđanima, vrijedne retke ratnog književnog štiva:

»Noćas u deset krenuli smo iz Rioca, preko druma Gacko - Plana, pored Fazlagića Kule, Pržina, Danića u Dulićе. Juče su Italijani prebacili na Divin šezdeset kamiona vojske - napornim maršem izbegli smo zaokruženje, maršem kroz neprijateljsku teritoriju. Od Fazlagića Kule prštali su meci po kamenju oko nas, ali niko nije pogođen.

Vreli dan se gasi. Pre nekoliko minuta bombardovao nas je italijanski bombarder. Bacio je, između kuća, sredinom sela, desetak zapaljivih bombi. Bombe su pale u mladu raž - iz tamnog zelenila još izbija plamen, odvratno crven. Žrtava nema, seljaci se vraćaju u kuće. Selo ranije nikada nije bombardovano... «[12)]

Komandant Prve proleterske, Koča Popović, odmah po dolasku u Dulićе izvijestio je Vrhovni štab:

»Danas pre podne stigli smo sa našim IV i VI bataljonom na prostoriju Danici - Dulići. Odmah smo potražili vezu sa Lovćenskim bataljonima, 2. udarnim Nikšićkog odreda, 3. udarnim Zetskog odreda, našim 2. bataljonom i 4. hercegovačkim udarnim. Danas posle podne bili su ovde, kod nas, drugovi Filip Bajković, zamenik komesara Lovćenskog odreda, (Blažo) Lompar i Obren Starović, komandant 4. udarnog hercegovačkog,[13'] koji su nas ukratko upoznali sa situacijom. Drugovi Peko Dapčević i Sava Kovačević nalaze se u Glavnom štabu, pa se sa njima do sada nismo mogli sastati.. . «[14)]

U izvještaju se kaže da su drugovi Crni i Lola sa Štabom Brigade u Dulićima i da namjeravaju »da prekosutra krenu« za Vrhovni štab.

Najbliže jedinice 1. brigadi bile su 4. hercegovački udarni bataljon u rejonu Gata i 1. udarni lovćenski na prostoriji Kazanci - Krstac; u njihovom sektoru još nisu vođene borbe do 6. juna, kada je poslat Kočin izvještaj. No, kako je situacija, ipak, zahtijevala efikasnije djelovanje svih raspoloživih snaga, Štab 1. proleterske brigade predložio je Vrhovnom štabu da bi trebalo na tom terenu »hitno obrazovati Operativni štab, kako bi sve ove jedinice bile što pre sposobne da dejstvuju planski i jedinstveno«. Po mišljenju Štaba 1. proleterske brigade i delegata Vrhovnog štaba, »osnovno je raditi hitno, energično i povezano«, što je tada, uslijed raznih uzroka subjektivnog i objektivnog karaktera, najviše i manjkalo, a što se uskoro i pokazalo.

Vrhovni štab je odmah odgovorio Štabu 1. proleterske brigade. U Dulićе je stiglo naređenje Vrhovnog komandanta:

»Primili smo vaše pismo od 6. VI 1942. Dobro je što ste stigli na tu prostoriju jer[1] su četnici, potpomognuti Talijanima, prodrli od pravca puta Nevesinje - Kalinovik, zauzeli Jugoviće, razbili hercegovačke jedinice i stigli čak do puta Gacko-Čemerno, negde kod Vrbe...

[12)] Č. Minderović: *»Za Titom - zabeleške jednog partizana«*, ratni dnevnik, Beograd, 1959, str. 135.

[13)] Reč je o omašci; Starović je tada bio politički komesar 4. udarnog hercegovačkog bataljona.

[14)] Zbornik dokumenata, tom 4, knj. 5, dok. 168.

Pošto smo mi i onako nameravali da na toj prostoriji koncentrišemo naše proleterske jedinice radi čišćenja četničkih elemenata u Hercegovini i onda jednog daljeg pokreta, to je vaša zadaća ograničena na tu prostoriju oko Gacka i Avtovca. . . «[15]

Vrhovni štab je izričito naredio Štabu 1. brigade da ne može vršiti nikakve dalje pokrete bez njegovog znanja i odobrenja, pošto je situacija prema Čemernu i Ravnom postala sve komplikovanija i ozbiljnija.

Da je naređenje Vrhovnog štaba zateklo 1. proletersku brigadu u Duličima svjedoči i činjenica da je pokret bataljona na predviđen prostor izvršen noću 8. juna, kao i iz itinerera Prve brigade u kome piše da je Brigada u Dulićima zanoćila 7. juna, a 8. izjutra bila na Ravnom. Noćni marš Brigade opisao je i Čedomir Minderović - »pored tamnog« i »ćutljivog gromadnog Gata«.

U jedinom naređenju Vrhovnog komandanta upućenom u Duliće, pored ostalog, stajalo je i ovo:

»U vezi sa takvom situacijom potrebno je da se vi sa vaša dva bataljona uputite na prostoriju Avtovac - Ravno, tako da jedan bataljon bude negde u selu Ravno, iznad reke Vrbniče, koji bi zatvarao pravac Avtovac - Stabna - Miloševići - Krstac (pivski). Drugi bi se smestio negde oko Žanjevice. Taj bi se bataljon povezao sa našim snagama kod Čemerna ili Vrbe, kontrolišući taj predeo, a onaj bataljon iz Ravnog povezao bi se sa hercegovačkim jedinicama koje se nalaze negde u pravcu Dulića«.'"[1]

Brigada je postupila po naređenju i tokom noći napustila Duliće i Daniće i »nečujno« odmarširala u koloni - ispod Gata, za Ravno.

MANEVRISANJE I RASPORED PROLETERA ZA BORBU NA GATU

Nikome tako teško nije pao odlazak proletera kao dulićkoj omladini, koja se s njima za vrijeme njihovog dvodnevnog zadržavanja srodila. Toliko smo »bolovali« da nam je susret s njima i pečalni rastanak ostao u trajnom nezaboravu kao nešto najdraže i u isto vrijeme najsjetnije, u snoviđenju. Ništa se tako brzo ne zbližava kao mladost u predahu rata i zatišju. Dulićke skojevke su s proleterkama brzo našle zajednički »ženski« jezik i rastanak im je bio težak i vojnički brz.

Ostavili smo proletere u logoru kod Vrbe i zažalili što tako malo ostaju. S njima smo učili i naša i njihova kola, i njihove i naše pjesme - zajedničke partizanske, a obdarili su nas i saznanjem o smislu revolucije i života u njoj i za nju. Oni su, još u toku noći, poslije kratkog odmora, krenuli na svoj daleki borbeni put, ostavljajući nas »u besmislu prostora« na kome se gasila sloboda i utihla radost, ostajući za nas odsjaj revolucije.

Taj odlazak beogradski politički komesar Minderović u svoje »Zabeleške jednog partizana« utkao je ovim dvijema rečenicama:

»Pored tamnog, ćutljivog gromadnog Gata, po kamenjaru po kome u noći svaki korak ili udarac konjskog kopita stostruko odjekuje, ivicom Gatačkog polja kreće naša kolona. U zoru vidimo kako se, duboko dole, beli Avtovac... «.[17]

I Hercegovci su odstupili za proleterima prema visokim planinama Lebršnik i Volujak. S njima su bili i Dulićani: Momčilo i Sava (Šale) Mandić; Rade, Vukota i Danilo Nenadić, i Vukašin Senić, dok se druga grupa, s Maksimom i Nikolom Mandićem prebacila u pozadinu neprijatelja, u Sominu, i tamo započela ilegalnu borbu. Prost narod nije bio pripremljen na iznenadno i brzo gubljenje vojne i političke nadmoći i evakuisao se u Zaselje i Sominu.

[15] Isto, tom 2, knj. 4, dok. 161.
16) Isto.
17) č. Minderović, navedeno delo, str. 136.

Dok se »Kočina vojska« nalazila u Dulićima, za vrijeme kratkog i prelijepog ratnog predahja, Gat je zaposjedao 4. udarni hercegovački bataljon (Bilećani i Gaćani) i napustio ga sjutradan po odlasku proletera, pomjerivši se prema Kosovom vrhu i Dobreljici.

Po dolasku na prostor Ravna, Štab 1. proleterske brigade uspostavio je veze sa Štabom 2. proleterske brigade, te sa štabovima svog 2. i 5. bataljona. Čim je 6. bataljon 1. proleterske stigao u selo Mramor, četnička kolona jačine 500 do 600 ljudi ulazila je u Žanjevicu. S njom su čete ovog bataljona proletera oko 12 časova započele borbu po kosama iznad Berušice, što je trajalo sve do mraka. Bataljon je prinudio kolonu da promijeni pravac i da se spusti prema Jaseniku i Lipniku. Odatle je trebalo kako se kaže u jednom izvještaju »sutra nastaviti prema Samoboru - Garevi i dalje ka Danićima - Dulićima, bilo posle odmora u Gacku, bilo neposredno iz Lipnika«.

U takvim okolnostima Koča Popović je izvijestio Vrhovni štab da je primio pismo od komande sektora Stepen - Gat - Gareva, koje su potpisali komandant Hercegovačkog bataljona Obren Ivković i Vlado Tomanović komandant Južnohercegovačkog odreda. U pismu se kaže da su s njima djelovi 1, 2, 3. i 4. udarnog hercegovačkog bataljona i da broje 250 boraca. Iz 1. udarnog ima samo oko 30 boraca, a ostali su iz drugih bataljona. Komanda sektora izvjestila je da se italijansko-četničke snage kreću iz Bileće i Gacka i da će se sresti u visini Stepena. One iz Bileće stigle su na Kobilju glavu, a iz Gacka do Zborne Gomile. Ukupna jačina neprijatelja procijenjena je na 2.000. Topovi su neprestano tukli sektor oko Gata i Duliće i pripremali teren za nastupanje pješadijskih jedinica.

Za drugove iz Operativnog hercegovačkog partizanskog štaba u izvještaju se kaže da se još »nisu izvukli, sem pojedinačno«. Oni koji su uspjeli da se izvuku iz zaokruženja »ne znaju niša o ostalima: svi su se, navodno, rasprsli po šumama«.

Politički komesar 1. čete 4. udarnog bataljona Ivan Starović obavijestio je da su se četnici 8. juna, oko 16 časova spustili u selo Lipnik i da je »jedna kolona od oko 30 kamiona« došla u Gacko iz pravca Nevesinja.

Prema mišljenju Koče Popovića i Štaba 1. proleterske brigade, prostorija Lipnik - Samobor - Gareva bila je »nepogodna za napad na četnike, jer bi se taj napad mogao izvesti samo sa jedne strane: istočne«. Po njihovom mišljenju uslovi za napad »su povoljniji tek kad četnici naiđu na prostoriju Danići - Dulići - ako krenu tim pravcem.« »U svakom slučaju - kaže se u izvještaju - nezavisno od toga da li ćemo uspeti da stignemo četnike, neprijatelj je opet počeo da cirkuliše komunikacijama i tu ima posla za nas«.

Izvještavajući Vrhovni štab o vojnoj situaciji na terenu i predlažući mu mjere protiv neprijateljskih snaga na frontu i u njegovoj pozadini, iza linije borbi, Koća je nepogrešivo procijenio situaciju u pogledu mogućeg pravca kretanja četničke kolone iz Lipnika, konstatujući:

»Izgleda nam još uvek najverovatnije da će četnici krenuti u susret crnogorskim četnicima, a možda ove italijanske snage treba samo da budu oslonac za izvođenje te akcije«.

Poslije savjetovanja sa Štabom 2. proleterske brigade predloženo je obrazovanje dviju operativnih grupa: prve, od 5 bataljona njegove brigade »sa zadatkom da prati neprijateljske snage okupljene oko Gacka - Avtovca, da ih napadne s boka ako budu krenule u susret crnogorskim četnicima« i da dejstvuje »istočno od druma Gacko - Avtovac - Stepen«; i druge, od »2 bataljona 2. brigade i 2 crnogorska, pod koman-

dom Štaba 2. brigade«, čije bi uporište bilo sjeveroistočno i na »ćelom prostoru severno od druma Gacko-Nevesinje«.

Vrhovni štab je 10. juna 1942. godine u 9 časova izdao naređenje Štabu 1. proleterske NOU brigade za počinjanje predviđenog napada u pravcu golijskog Krsca. U Titovom naređenju je stajalo:

»... Ja se potpuno slažem sa vašom procenom situacije i sa merama koje vi preduzimate. Neprijatelja morate napasti po planu kao što ste ga vi napravili jer je glavni pravac njegovog kretanja verovatno Dulići - Vratkovići - Gl. Krstac, pošto sa te strane ima najviše mogućnosti da se spoji sa crnogorskim četnicima. . .

Kuriri će vam reći gde se sada nalazi ovaj Štab. Bilo bi dobro da Koča i Fića dođu ovamo, čim svršite zadatak koji ste postavili... «.[18]

Vrhovni komandant je naredio Koči Popoviću da se odmah poveže s Pekom Dapčevićem »radi koordinacije akcije protiv četnika«, koji se nalazio na relaciji golijski Krstac - Golija - Goransko.

U isto vrijeme izdato je naređenje i 2. proleterskoj NOU brigadi, u kome, između ostalog, piše: »U vezi sa akcijom I brigade u pravcu Dulića, koja treba da bude potpomognuta i sa vašim jedinicama, vama se stavlja u zadatak da sa najmanje 2 bataljona obezbedite prostoriju Čemerno - Ravno«.[191]

Ovo naređenje Vrhovnog komandanta nije izvršeno. Razlozi su bili poznati i saopšteni istog dana. Komandant Štaba durmitorskih trupa Pero Ćetković izvijestio je Vrhovni štab da su četnici iznenada upali u Goransko, odsmah poslije podneva toga dana. Takva neočekivana brza akcija neprijatelja nalagala je nova pomijeranja i pregrupacije operativnih jedinica sa kojima se na tom terenu raspolagalo, kao i na najbližim područjima.

Vrhovni komandant je bio primoran da svoje ranije naređenje obustavi i izda novo Štabu 1. proleterske brigade, u kome je pisalo:

»Ovog momenta sam dobio izveštaj od Pere Ćetkovića da su četničke bande danas upale u Goransko gde su potpuno iznenadile naše tako da su ranjenici sami morali da beže da ne bi pali u ruke četnika. U vezi sa tim došla je u veliku opasnost naša bolnica u Stabnama, pa smo resili da je evakuišemo negde u pravcu Izgora. Pošto je sada nastala situacija takva da je ovaj teren ugrožen, a on je predstavljao našu osnovnu bazu, u vezi s tim treba odustati od vašeg pokreta u pravcu G.(olinskog) Krstača i zadržati se na teritoriji Ravna... «[20]

Ovo naređenje Štab 1. proleterske brigade nije blagovremeno primio, pa je, ocijenivši da su za to stvoreni svi potrebni uslovi, a naročito ulaskom četničkih snaga u Dulića 9. juna između 10 i 11 časova, postupio po ranijem naređenju i izvršio pripreme za pokret svojih pet bataljona i dva bataljona 2. proleterske brigade za izvršenje ranije predviđenog zadatka. Kako je Brigada već bila izvršila pokret, nije mogla dobiti drugo naređenje Vrhovnog štaba koje je nalagalo da se, zbog situacije nastale u Goransku uslijed iznenadnog četničkog upada i ugrožavanja Glavnog štaba i bolnice, odustane od ranije planiranog napada na četnike u pravcu golijskog Krsca i Dulića. U stvari, bataljoni 1. i 2. proleterske brigade su već bili na Bukovoj gradini i u predjelu Bijelih dola i Orlovca kada su četnici prodrli u Goransko. To se vidi i iz izvještaja Pera Ćetkovića, pisano u 15 časova 10. juna, o upadu četnika u Goransko, i izvještaja 1. brigade s Bukove gradine, pisanog u 14 časova istog dana. Iz ovog slijedi da su jedinice predviđene za izvođenje operacije na pravcu Dulići - Kazanci - golijski Krstac bile na polaznim položajima i osmatrale teren za napad u vrijeme kada je izvještaj Pera Ćet-

[18]j Arhiv VII, reg. br. 4-1, k. 2; Zbornik dokumenata, tom 2, knj. 4, dok. 167.
[19]) Zbornik dokumenata, tom 2, knj. 4, dok. 168.
20) Arhiv VII, reg. br. 4-1, k. 2; Zbornik dokumenata, tom 2, knj. 4, dok. 171.

kovića poslat Vrhovnom štabu koji se već bio iz Plužina premjestio kod Velikog jezera iznad Stabana, u pravcu Izgori.

Kad su četničko-italijanske snage krenule iz pravca Avtovca ka Goliji za 2. proletersku brigadu je važilo naređenje Vrhovnog štaba od 7. juna, u kome je naloženo da se njene snage bace »na one bande koje bi pokušale ka Goliji«.

Privremeni Operativni štab koji je obrazovan naređenjem Vrhovnog komandanta od 8. juna 1942. godine,[2]" za rukovođenje borbama u sjeveroistočnoj Hercegovini, noću 9/10. juna 1942. godine pokrenuo je predviđene jedinice za napad na četničke snage na sektoru Dulići - Kazanei.

Jedinice su poslije dugih i neprestanih marševa i uzastopnih borbi krenule sa sektora Čemerno - Žanjevica - Ravno - Piva i tokom napornog noćnog marša izbile izjutra, preko Bijelih dola, u predio Bukove gradine i Orlovca.

Komandant privremenog Operativnog štaba Koča Popović poslao je u 14 časova 10. juna 1942. godine Vrhovnom štabu sljedeći izvještaj:

»1) Jutros smo sa pet bataljona izbili na Bukovu gradinu - severno od kotline gde se nalaze sela Dulići i Kazanci.

2) Od IV hercegovačkog udarnog bataljona ostalo je, posle borbe koju su juče vodili, svega 30-ak. Ostalo oko 50-ak, otišlo je na Sominu, odakle su rodom.

3) Uspostavili smo vezu sa Lovćencima. Oni se nalaze na kosama severno od G. Kazanaca. (Kao i sa II i III hercegovačkim udarnim).

4) Neprijatelj je zaposeo dominantni položaj Gat. Juče je ušao u Duliće i D. Kazance. Sada kreće prema istoku, prema Lovćencima ili Krstcu.

5) Odavde sve pokrete odlično pratimo. Puštamo neprijatelja da se uvlači sve dublje prema istoku. On očevidno ne zna ništa o našem prisustvu. U toku noći zauzećemo Gat, zatvorićemo mu odstupanje iz kotline ka zapadu - Avtovcu. Svakog časa treba da stignu još naša dva bataljona: II i III. Sutra pred zoru izvršićemo napad da ih uništimo.

6) Vlado Šegrt nam se sinoć javio iz Čemerna. Probio se preko Babe planine i Bjelašnice. Bio je sa Ilićem i Poparom, ali su se posle rasturili. Ništa ne zna o njima«.'[21]

Prikupljanje bataljona 1. i 2. proleterske brigade predviđenih za napad na Gat i Duliće, izvršeno je u rejonu Bijelih dola i Bukove gradine. Jedinice su se kratko odmarale u pošumljenim vrtačama i planinskim proplancima, pripremale oružje i primale potrebna vojnička uputstva pred borbu.

Odande je Miodrag Milovanović Lune, komandant 4. bataljona 2. proleterske brigade, napisao izvještaj Štabu svoje brigade:

»Posle tri neprospavane noći i dva dana provedenih u maršu naš IV bataljon krenuo je za predviđenu akciju tačno u 23,30 časova 9. juna iz sela Žanjevica. Naredbu od komandanta privremenog operativnog Štaba druga Koče, da budemo spremni za pokret, primili smo istog dana u 20,30 časova. Pokret je trebao uslediti u 22 časa, a ako ne bi(smo) mogli u to vreme - da izvestimo Štab. Odgovorili smo da ne možemo izvesti pokret u 24 časa, jer ljudstvo nije imalo ništa za hranu. Naredbu da krenemo u 22 časa dobili smo 10 minuta docnije, i pokret je uslijedio u pomenuto vreme. Do krajnje tačke određene na maršu, Bukove gradine, bataljon je stigao 10. u 7 časova.

Tu na položaju u Bukovoj gradini (1394) prošli smo na levo krilo naših snaga i držali položaj istočno od Bukove gradine«. •

Da bih razjasnio tadašnju situaciju navešću šta mi je mnogo godina poslije tih događaja pričao gatački prvoborac Obren Bjelogrlić - Garevčanin, tada član Partije, o tome kako je vodio proletere bespućima od Žanjevice do Bijelih dola, na njihovom pohodu na Duliće i Gat:

»Bio sam član Partije. Vodio sam ih pravim putem koji sam dobro poznavao i bio srećan što vodim proletere. Bili su nepovjerljivi i kad im se učinilo da ih vodim zaobilaznim putem upirali su mašinkom u moje grudi. Ratno vrijeme ih je ozbiljno opomenulo i naučilo opreznosti.

21) Arhiv CK SKJ' res. br. 2476.
22) Zbornik dokumenata, tom 4, knj. 5, dok. 74.

Predao sam ih drugom čovjeku - seljaku. Više su vjerovali svojoj sekciji nego nepoznatu živu čovjeku. Dugo sam ih posmatrao kako zamiču prema Dobreljici i Bukovoj gradini i divio se mladosti koja je knjigu zamijenila puškom, kad je to zatražila otadžbina u sudbonosnom trenutku svoje istorije. Knjige su zaćutale a puške progovorile. Ostala su upražnjena mjesta u školskim klupama i fakultetskim amfiteatrima: beogradska, kragujevaćka, kraljevačka, požeška, totovoužička i mladost drugih gradova i sela, krenula je put krševite Hercegovine da pomogne njenu revoluciju u najtežim danima i pomogne joj da izbavi najvjernije sinove iz neprijateljskog okruženja i ofanzive.

Nisam se čudio seljacima i radnicima jer sam i sam bio takav, već školovanim ljudima - 'gospodi' koja se vere po čukama i klancima daleko od rodnog kraja, a mogli su da 'sjede' kod svojih kuća i mirno posmatraju ratno klanje.

A onda su ih iduće noći vodili nesigurni ljudi ili su lutali sami pravo u vatru i smrt - u ono jutro koje je istorija zabilježila da bude opomena ljudima i vremenu. . .

I uskoro je zaplamtio Gat, plamenom jačim nego u suludom jurišu Gaćana i Beclija 1914 — 1916. godine... «

Prvi bataljon 1. proleterske brigade, koji je išao u pravcu Gata, vraćen je po naređenju Vrhovnog komandanta na položaje na Živanj. Naređenje je glasilo:

»Komandantu Kovačeviću, lično.

Odmah sa bataljonom posednite položaj Živanj. Po svaku cenu zadržite ovaj položaj i sledećih dvadeset četiri časa, dok se sve naše jedinice i bolnice ne povuku iz Crne Gore pravcem Izgori - Suha - Tjentište.

Tito«

Ne prikupivši sve predviđene snage za napad na četnike na Gatu i kotlini jugoistočno od njega, privremeni Operativni štab odlučio je da akciju izvede s natpolovičnim snagama, računajući da će raspoloživi bataljoni biti dovoljni da slome otpor neprijateljskih snaga, koje se još nisu bile ni ušančile na odbrambenim pozicijama Gat - Dulići - Kazanci.

Prema izvještaju komandanta 4. bataljona 2. proleterske brigade, Miodraga Milovanovića Luna, pripreme za napad na Gat i Duliće odvijale su se ovako:

Tokom dana, 10. juna 1942. godine, starješinski kadar je s Bukove gradine osmatrao raspored neprijateljskih jedinica i njihovo kretanje prema Donjim Kazancima i Krscu, protiv kojih su neki dijelovi jedinica Operativnog štaba Hercegovine i Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku vodile borbu, povlačeći se prema Gornjim Kazancima.

U 19 časova komandanti 4. i 5. bataljona 1. proleterske i 4. bataljona 2. proleterske brigade pozvani su u Štab da prime zadatak i razgledaju teren na kome je trebalo da se izvede napad.

Predloženi plan napada na Gat i Duliće, koji su komandanti izložili poslije osmatranja terena i rasporeda borbenih zadataka, nije prihvaćen.

Štab je predložio da četvrti bataljoni obje proleterske brigade idu paralelno od Bukove gradine preko Ravni, a zatim između Gata i Dulića i da prije svanuća sa jugozapadne strane zaokruže selo i izvrše napad na četnički logor u centru.

Peti bataljon 1. proleterske brigade imao je zadatak da, nastupajući preko Ravni, Prijeke i Dobreljske ljuti, napadne utvrđenje Gat sa sjeverne strane i likvidira ga.

Šesti bataljon 1. proleterske brigade bi sadejstvovao sa jugoistoka u pravcu Dulića i zatvorio pravce prema Somini i Brezovoj gori - ako bi se četnici pokušali probijati na tu stranu. Iz tog pravca je trebalo da dejstvuju dijelovi hercegovačkih i crnogorskih jedinica, ali su se one bile »osule pod udarcima četničko-italijanske ofanzive«.

Dva četvrta bataljona trebalo je da prođu »između Gata i sela Dulića u dve paralelne kolone koje će razviti za borbu ispod Somine. A ravnicom od padina Bukove gradine pa do sela i utvrđenja svi bataljoni išli bi paralelno«.

Lune piše da je primanje zadataka jedinica završeno u 23 časa i da oni, zbog mraka, starješinskom kadru nisu mogli biti objašnjeni na nepoznatom terenu, što se kasnije osvetilo.

Na izvršenje zadataka bataljoni su krenuli u 23,30 časova i najveći dio vremena su proveli »u lutanju silazeći niz brdo« gde je postojao samo jedan bolji konjski put kojim su ljudi iz susjednih sela i zaseoka ispod Gata išli po drva. U toku noćnog marša po kukričju i kamenjaru »borci su se spoticali i padali. I onako umorni od dugih marševa, još više su se zamarali. .. U takvom lutanju i ponoć je prošla, a usamljeni i umorni bataljon lomio se preko stena.. . «

Po bezljudnom i besputnom terenu, po noći i maksimalno iscrpljene od borbi i marševa, a uz to nevične pješačenju po oštrom kamenjaru, kolone bataljona su se lomile i gubile po prostranim bregovima i vrtačama Ravni, koje su i naučniku Jovanu Cvijiću zadavale glavobolju zbog nemirne plastike. Taj dugi noćni marš koji se teško pomijerao, borci su doživjeli na samosvojan način i zapamtili ga kao težak i ružan san.

U toku noći bataljoni proletera su se »gubili« u koloni zamornog i izlomljenog marša, po sumnjivom terenu i za domaće ljude i kroz srce »četničke teritorije«, vođeni više sekcijom nego živim ljudima u koje, bez vidljivijih razloga, nisu imali pouzdanja,[23]' jer su bili regrutovani s područja na koje su se vratile četničke snage iz logora u Avtovcu, poslije dvomjesečnog boravka.

Na nepoznatom terenu Ravni u kojima je skoro svaka dolina ista i uz slabu svjetlost baterijskih lampi, na sekciji bez busole, orijentacija je bila nesigurna, te je i zbog toga došlo do zakašnjenja jedinica na borbeni položaj. Vrijeme izgubljeno u toku noći nije se više moglo efikasno nadoknaditi u jutarnjem ubrzanom nastupanju brisanim prostorom i bez zaštite mraka.

Prema Sredoji Uroševiću, »usamljeni i umorni bataljon lomio se preko stena, tako da je tek negde u prvo svitanje stigao do prvih kuća u podnožje Gata. . . i izgubivši dosta vremena u pokretu, u samu zoru podišao je svome cilju, a u svitanje je izbio na kosu između Dulića i Gata«.

CETNICI ZAUZIMAJU GAT I DULIĆE

Odlaskom proleterskih snaga iz Dulića i Danića, 8. juna 1942. godine, jedinice Komande sektora Stepen - Gat - Gareva nisu se održale, pa se neprijatelj, nakon jednodnevnih borbi, 9. juna prije podne domogao dominantnih položaja među kojima i tvrđave Gat.

[23]) Jednu je kolonu vodio Bogdan Tepavčević iz Kazanaea, stric Aleksandra Tepavčevića Engleza, prevodioca pri Vrhovnom štabu, koji je poginuo u vrijeme desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine.
Bogdan je poginuo kao zamjenik komandira partizanske čete 1943. godine. Cijela porodica je od 1941. bila partizanska.

"+Ö'

U Duliće su, 9. juna 1942. godine od 10 do 11 časova, demonstrativno ušle četničke jedinice: Nevesinjski vojnočetnički odred sa 600 četnika i minobacačkim i tehničkim odjeljenjem Italijana, pod komandom Miloja Lazarevića, Srbijanca i poručnika bivše jugoslovenske vojske, i Gatački vojnočetnički odred iste jačine, pod komandom Milorada Popovića, konjičkog poručnika bivše kraljeve garde. Oba odreda su bila ojačana Italijanima iz sastava 6. armijskog korpusa u vidu minobacačkih odjeljenja i sa dvije radio-stanice pri štabovima odreda.

Prvi bataljon popa Radojice Perišića vodio je borbe prema Kazancima i pošto se domogao potrebnih pozicija »osuo« se i četnici su se razišli u susjedne zaseoke, odakle su bili rodom. Najveći dio Perišićevog bataljona bio je rasturen po selima Gareva, Dobrelji i Kazanci.

Drugi bataljon, komandanta Steva Starovića, ulogorio se u zaseoku Galešina, sa sjedištem Štaba, na Dautu i Bari prema središtu sela, gdje je bilo i odjeljenje Italijana s bacačima i radio-stanicom. Jedno italijansko odjeljenje sa istom namjenom bilo je locirano i u Galešini pri štabu 2. bataljona.

Štab Gatačkog vojnočetničkog odreda se, poslije zauzimanja Gata i Dulića, vratio na Zbornu Gomilu, gdje su bili smješteni Zagorski četnički bataljon, Italijani s artiljerijom i pješadijskim jedinicama i Štab Gatačkog vojnočetničkog odreda.

Nevesinjski vojnočetnički odred ulogorio se na Vrbi i u zgradi Narodne osnovne škole, gdje je bilo i sjedište štaba. Odred je imao 600 četnika, što se vidi i iz izvještaja domobranskog porijekla, u kome se kaže:

»20. lipnja oko 600 četnika napustilo je položaje oko Gackog i sa talijanskim samovozima prebačeni su za Nevesinje. Nema se točnih podataka kuda su krenuli, ali su sami četnici pričali da idu u borbu sa partizanima oko Konjica.«[241]

Odredi su ušli u selo poslije deset časova, iz avtovačkog pravca i nakon zauzimanja Gata. Demonstrirajući snagu, energično su otpočeli sa paljenjem, pljačkanjem, ubijanjem svinja i klanjem teladi i kokošaka. Zapalili su nekoliko kuća i štala italijanskim zapaljivim bombama, pokupili konje, naredili rekviziciju imovine i odveli nekoliko starijih ljudi nađenih u selu, koje su na Vrbi i Bari zlostavljali i ponižavali.

Na startu su »dosljedno kaznili« i »pameti naučili« stanovništvo »Male Moskve«, koje je bilo u Zaselju i sva se akcija svela na pljačkanje i maltretiranje starijih koji su ostali u selu i odvođenju konja, da bi na njima gonili ono što su opljačkali.

Četnici su sjutradan, 10. juna, na brdu Ćurilu iznad Vratkovića i Ćarađa, uspostavili kontakt sa zelenaškim trupama Krsta Popovića i o tome sačinili zapisnik, koji su potpisali Dobrosav Jevđević, kapetan Danilo Salatić i poručnik Mile Lazarević, a sa crnogorske strane kapetan Đorđije Draganić i poručnik Komnenić.[251]

BORBA NA GATU

Četvrtak 11. juna 1942. godine. To je dan u kome su proleterske jedinice, u dubokoj neprijateljskoj pozadini napale Gat, temeljni graničnik partizanske Hercegovine i njene slobodne teritorije. Tu i tada je došlo do »najslavnijeg poraza« proletera u našoj oružanoj borbi i revoluciji, borbi za spas partizanskog pokreta u Hercegovini, borbi za Gat.

Na Gatu je trebalo zadati odlučujući udarac četničkoj kolaboraciji i *»puške i srca bili su spremni. Ali fišeklije su bile gotovo prazne. 'Pet-*

[24] Zbornik dokumenata, tom IV, knj. 6, str. 353.
[25] Isto_ dok 114

metkovići' ili 'desetmetkovići'. Možda i dvadeset metaka najviše! Svejedno. Želja za naplatom svih nedaća po hercegovačkom kršu vukla nas je nečujnim, skoro trčećim korakom niz tminu golijskih stena, u zoru, kamenim ukrsnicama ispresecanog karsnog polja... «[26]

Realnost je bila surovija i borba oštrija od proleterske želje za pobjedom, jer je Gat bio i izraz krize revolucije u Hercegovini iz koje je ona izašla naoružana novim revolucionarnim impulsima i saznanjem o partizanskoj taktici ratovanja.

Pošto ne raspolažemo naređenjima Štaba 1. proleterske brigade niti, pak, Štaba privremenog Operativnog štaba upućenim podčinjenim jedinicama, ne mogu se utvrditi sve pojedinosti o pripremi za napad na četničke logore u Dulićima i na tvrđavu Gat iznad njih. Štabovi bataljona i komande četa upravljali su pravcima pokreta i operativnim dejstvima svojih jedinica u skladu s opštim naređenjem o izvođenju operacije. Jedini kompletniji dokument bataljonskog karaktera je »Izveštaj 0 borbi kod Gata« komandanta 4. bataljona 2. proleterske brigade Miodraga Milovanovića Luna, napisan 18. juna 1942. godine u Vrbnici. Izvještaj je poslat Štabu 2. proleterske brigade, koji ga je, uklopivši ga u svoj izvještaj, proslijedio Vrhovnom štabu.

Iz Lunovog izvještaja su poznate pojedinosti o pripremama plana napada, osmatranju terena, dobijanju zadataka, obezbjeđenju vodiča za noćni pokret i pravcima kretanja bataljona 1. i 2. proleterske brigade koji su učestvovali u borbi kod Dulića i na Gatu.

Poslije svestranog razmatranja vojno-političke situacije na prostoru uz crnogorsko-hercegovačku granicu od Pive do Banjana, privremeni Operativni štab je prišao razradi plana napada na grupisane četničke snage u Dulićima. Štab je bio obaviješten o pravcu kretanja neprijateljskih snaga, njegovoj brojnosti i stacioniranju, pa je, osmatrajući teren, izvršio raspored zadataka bataljona za napad i odredio pravce njihovog kretanja i borbene ciljeve.

Predviđeno je da tri bataljona sačinjavaju glavnu napadnu snagu, i to 4. i 5. bataljon 1. proleterske brigade i 4. bataljon 2. proleterske brigade, dok je njihovu akciju trebalo da potpomaže i 6. bataljon 1. proleterske brigade. U operaciji bi još sadejstvovali Lovćenski bataljon i dijelovi hercegovačkih snaga iz sastava ranijih 2. i 3. udarnog bataljona.

Kretanje proleterskih bataljona je predviđeno u paralelnim kolonama, sa polaskom u 23 časa s Bukove gradine, dok su crnogorske i hercegovačke snage, predviđene za napad, krenule u odgovarajuće vrijeme, s tim da svi bataljoni stignu na polazne položaje za napad u 2,30 časova 11. juna 1942. godine, kada je bio zamišljen početak opšteg napada - 1 na Gat i na četničke snage u Dulićima.

Prema usvojenom planu, bataljoni su raspored za napad dobili na vrijeme i on je izgledao ovako: dva četvrta bataljona obje brigade bi išla paralelno od Bukove gradine preko Ravni na Zavodičje i između Gata i Galešine na Dulićki klanac, prema Pandurici, Jaževici i Stepen-vrhu. Kod Dulićkog klanca bataljoni bi se razdvojili: 4. bataljon 1. proleterske brigade bi ostao na tom prostoru i razvio se za borbu s jugozapada (Dulićki klanac - Jaževica - Sutjeska), a po mogućnosti i nižim pojasom iza Gornjeg sela (Čulice - Vardište - Lipa - Strguni), dok bi 4. bataljon 2. proleterske brigade produžio i zaposio položaj Vijenac - Stepen-vrh - Dulića osoje), s mogućnošću spuštanja na niže pozicije zaključno sa Starcom i Sićem.

Peti bataljon 1. proleterske brigade imao je zadatak da likvidira utvrđenje Gat, napadajući ga sa sjeverozapada. Po zauzimanju tvrđave, on

26) K. Jončić: Zbornik *Gat - Živanj 1942,* str. 84.

bi na njoj i ostao kao zaštitnica za eventualni pokušaj prodora četničko-italijanskih snaga koje bi krenule u pomoć opkoljenoj grupi četničkih odreda iz pravca Zborne Gomile i Avtovca.

Od Kazanaca, linijom Brljevo - Kamenjače - Grede, nastupao bi 6. bataljon 1. proleterske brigade, ka središtu sela.

Od Vratkovića, s osloncem na Kocelj i Stepen vrh, nastupali bi Lovćenski bataljon i dijelovi hercegovačkih 2. i 3. udarnog bataljona, koji bi se spojili s 4. bataljonom 2. proleterske brigade.

Takvim rasporedom potpuno bi se zatvorio krug oko četničkih odreda i odjeljenja Italijana s bacačima i radio-stanicama, na prostoru od četiri do pet kvadratnih kilometara.

Da su bataljoni uspjeli da zaposjednu svoje položaje svi dominantni objekti bi bili u njihovim rukama, izuzev Gata koji, u tom slučaju, ne bi igrao bitnu ulogu za ishod borbe.

Plan je bio dobro zamišljen, ali je njegova realizacija zahtijevala raniji polazak dvaju četvrtih bataljona, sigurne vodiče i bolje poznavanje rasporeda neprijateljskih snaga razmještenih u Dulićima, kao i njihovu vlastitu borbenu spremnost. Udaljenje od Bukove gradine do Stepena i Kocelja bilo je veliko i teren je zahtijevao zaobilaženje preko besputnih poprečnih padina. Tuda je bilo zamišljeno da prođe 4. bataljon 2. proleterske brigade, što se vidi i iz Lunovog izvještaja u kome se kaže:

»Sada je trebalo da ova dva bataljona prođu između Gata i sela Dulića u dve paralelne kolone koje će se razviti za borbu ispod Somine. A ravnicom od padina Bukove gradine pa do sela i utvrđenja svi bataljoni išli bi paralelno. . . «

Dva bataljona između Gata i Galešine (250 metara vazdušne linije) nisu mogli proći a da ne budu primijećeni ili, u najmanju ruku, da se ne osjeti njihovo prisustvo, jer su se dijelovi Gatačkog vojnočetničkog odreda nalazili na 100 do 150 metara od zamišljenog prolaza, smješteni u zaseoku Galešina i pod vedrim nebom. Čak bi to teško mogao uspjeti i bataljon sastavljen isključivo od domaćih ljudi koji izvrsno poznaju teren, tim prije što mrtvi ugao između Gata i Galešine ne postoji, već je to strana na kojoj se može primijetiti svaki čovjek s bilo kog položaja.

Komandant Lune je to primijetio i, kasnije, u izvještaju napisao da bataljoni mogu da dođu u tešku situaciju »između dve unakrsne vatre, sa utvrđenja i iz sela« kada budu tuda prolazili; ali je rečeno da »put tuda prolazi mrtvim uglom utvrđenja« i da tuda treba da prođu »još dok je noć« i neprijatelj ih »neće osetiti«.

Prema zamisli Štaba, bataljoni na »određeno mesto treba« da stignu »još dok je noć da bi podilaženje bilo što uspelije«. Takav zahtjev je bio preambiciozan bar za 4. bataljon 2. proleterske brigade, s obzirom na činjenicu da je posljednjih dana bio u stalnom maršu i izmoren neprestanim pokretima i borbama sa borcima, bez sna i hrane, a dat mu je zadatak da pređe usiljenim noćnim maršem u koloni težak put od 15 kilometara po teško prohodnom terenu. Od Bukove gradine do Stepen-vrha, preko kotline, ima 7 kilometara vazdušne linije, a putem Bukova gradina - Novakovac - Prijeka ljut - Zavodičje - Dulički klanac - Jaževica - Sutjeska - Stepan vrh, isto toliko.

Put 4. bataljona 1. proleterske brigade za nekoliko kilometara je bio kraći i lakši i on je, vjerovatno, mogao na vrijeme stići, dok su ostali bataljoni imali dovoljno vremena.

Da bataljoni nisu izgubili vrijeme u lutanju od bukove gradine i preko Ravni, postojala je mogućnost da uspješno prođu između Gata i Galešine, prema polaznim položajima za napad, ali je teško vjerovati da su to mogli učiniti neopaženo iz četničkog logora u Galešini ili od škole na Vrbi.

U izvještaju Lune navodi da su bataljoni, silazeći niz Bukovu gradinu, odmah izgubili put i da su najveći dio vremena proveli u lutanju, silazeći niz brdo, te da je često gubljena veza između dvaju bataljona koji su išli paralelno.

Kako Lunov izvještaj sadrži značajne pokazatelje za ocjenu neuspjeha borbe na Gatu, navodimo dio koji se neposredno odnosi na tok borbi za Gat i Dulićе:

»U podnožje Gata stigli smo 11. VI oko 3 sata. Desno od nas gde je trebao da bude V. bataljon - nije ga bilo; bio je daleko pozadi i malo udesno. Četvrti bataljon bio je levo od nas, ali ne u našoj visini već malo unazad. Krenuli smo dalje, kad smo bili pored kuće, iz nje je istrčao jedan čovek i počeo bežati. Ne pitajući nikoga, za njim je opalio iz puške jedan drug i time odao naše prisustvo. Ispred nas nalazila se jedna kosa koja se spuštala od Gata ka selu i trebali smo je preći. Posumnjao sam da neprijatelj može izaći pre nas na kosu i time bi izvršenje zadatka bilo onemogućeno, jer bi neprijatelj zauzeo dominantniji položaj. Zato sam naredio da se pođe još brže, i bataljon je izašao na kosu. Desno od nas nalazilo se utvrđenje Gat, a levo malo napred selo Dulići.

Neprijatelj nas je stvarno osetio ranije i već je izlazio na položaj pomjerajući se ka Gatu. Čim smo izašli na kosu naše dalje napredovanje bilo je zaustavljeno vatrom iz sela i Gata. Tu sam rasporedio čete i prihvatio borbu da bi onemogućio neprijatelja da izlazi na Gat i da bi sačekao dok V bataljon preduzme napad na utvrđenje i time otkloni ili bar delimično skrene pažnju vatre na sebe i omogući naše dalje zaokružavanje sela. Neprijateljske snage koje su se pomerale iz sela ka utvrđenju odbijene su našom vatrom i povukle su se u selo. Nisam mogao krenuti dalje jer posada sa utvrđenja tukla nas je sa desne strane, a našim prolazom ostavili bi je sebi iza leđa. Tražio sam da Peti bataljon nadire brže, on je tada polazio u podnožje Gata i nastupao. Posmatrao sam sa dvogledom levo i desno pozadi nas i nisam mogao primetiti nigde naših snaga. Zadržao sam se i dalje na istom položaju očekujući nadiranje ostalih bataljona. I pored umora, drugovi su imali elena i volje za borbu«. [71]

Dijelovi četničkog 1. bataljona popa Perišića, koji su bili rastureni po selima i zaseocima, osjetivši kretanje kolona bataljona 1. i 2. proleterske brigade - počeli su se iskupljati i izvlačiti, sukobivši se između Kamenjača i Brljeva s prethodnicom 4. bataljona 1. proleterske brigade. Četničku kolonu koja se povlačila prema Ćurilu i Brezovoj gori primijetio je neko od proletera, o čemu i Milutin Mijatović-Drugarčić piše:

»Neko je primetio četničku kolonu koja se kreće ispred nas. Jedan četnik jaše na belom konju. Pripucali smo, ali su oni zašli u zaklon i, izgleda, produžili u koloni kako su išli ispred nas«...[28)]

Dakle, 4. (Kraljevački) bataljon 1. proleterske naišao je na dijelove Perišićevih četnika u predjelu Brljeva i pripucao na kolonu koja je odstupala u pravcu Curila, s četnikom ranjenim prethodnog dana. Ove četničke snage tog dana nisu uzele učešće u borbi koja se vodila u podnožju Gata i za sam Gat, već su uspostavile vezu sa zelenašima Krsta Popovića na brdu Ćurilu.

Da je kojim slučajem Kraljevački bataljon naišao nešto ranije preko Kamenjača moguće je da bi zatekao i četničkog komandanta 1. bataljona popa Perišića, koji se poslije pola noći sa svojim najbližim saradnicima i pratnjom vratio u četnički logor u Galešini.

Poznato je da je četnička straža kod Kamenjača oko jedan sat poslije ponoći ispalila nekoliko metaka na primijećenu partizansku kolonu Kraljevačkog ili Beogradskog bataljona. Tako je noćni pokret primijećen još od njihovog nastupanja preko Ravni. I neki vodič je uspio da pobjegne i izvijesti dijelove 1. četničkog bataljona o proleterskoj noćnoj aktivnosti. Najzad, kretanje paralelnih kolona proleterskih bataljona nije moglo ostati neopaženo i da postavljene četničke straže nisu udvostručile budnost.

27) Arhiv VI1, re_ br_ 43/2, foL x/x' K"736_

28) M Mijatović-Drugarčić: *Prema Gatu i natrag,* Zbornik *Gat - Živanj 1942.,* str. 91.

Komandant Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade predvodio je preko Ravni kolonu dvaju četvrtih bataljona bez vodiča sve do Dobrog dola. Bataljoni su lutali i duže tražili izlaze i putne prilaze Gatu, a vrijeme za blagovremeno stizanje na položaj je izmicalo. Kako su do Dobrog dola išli u uporednim kolonama došlo je do njihovog razdvajanja, pa je 4. bataljon 2. proleterske produžio desno ka Zavodičju i Gatu, a 4. bataljon 1. proleterske rimskim putem na Stežaja ka Trgovištima i Sigama, držeći se grebena Greda i mrtvog ugla ispod njih.

Položaj Grede - Police - Kukavice - Skozna bio je i jedini realan za Kraljevčane, kako bi se izbjegao brisani prostor i eventualni mitraljeski napad s Gata koji je bio u četničkim rukama.

Kad su Kraljevčani u praskozorje stigli na gornje napadne položaje, počeli su, prvo sa Skozana, a zatim i s drugih pozicija, pucati na logor 2. četničkog bataljona u Galešini. Čuvrši pucnjavu, 2. bataljon Gatačkog vojnočetničkog odreda, koji je bio zalogorovao u zaseoku Galešina, krenuo je prema Policama i Skoznama i naišao na snažan otpor. Došlo je do kratke i energične borbe u kojoj je četnički jurišni stroj imao nekoliko mrtvih i ranjenih, poslije čega je bio prinuđen na povlačenje u dubinu sela. Kraljevčani su iskoristili trenutnu četničku paniku i zauzeli prvu kuću u Galešini u kojoj je bio smješten četnički štab, iz nje uzeli radio-stanicu i nešto opreme i vratili se na polazne pozicije.

Nekoliko puta su četnici pokušali da osvoje Skozna, ističući svoju crnu zastavu, a zatim se vraćali. U ponavljanim četničkim jurišima Kraljevčani su bili primorani da se povuku sa Skozana i Kukavica prema Policama i Gredama. Više od jednog sata vodila se borba na liniji Galešina - Skozna - Kukavice - Police - Grede, s promjenljivom situacijom, jer su se jurišni talasi nekoliko puta izmjenjivali.

Borba u podnožju Gata između 4. bataljona 1. proleterske brigade s jedne i 2. i dijela 1. četničkog bataljona Gatačkog vojnočetničkog odreda s druge strane, izazvala je opštu uzbunu u četničkim jedinicama u Dulićima, te je u tom pravcu prvobitno usmjerena sva četnička aktivnost dijelova Gatačkog i Nevesinjskog vojnočetničkog odreda. U četničkom taboru se do tada smatralo jedino mogućim da partizani mogu napasti iz kazanačkog pravca na kome su se prethodna dva dana vodile energične borbe.

Kad su se četnici iz pravca Kazanaca i susjednih zaselaka, kuda su bili otišli kod prijatelja, pojedinačno iskupljali prema logorima u Dulićima, naišli su na »vatru« nevesinjskih četnika, koji su svoju borbenu spremnost usmjerili u pravcu odakle su započele borbe.

Na Gatu je još »ćutalo« oružje jer snagama koje su ga držale, praktično, nije prijetila nikakva opasnost. Posada Gata pratila je tok borbi na istočnom podnožju i na prilazima selu iz pravca Vratkovića i Starih Dulića. Počeli su da dejstvuju teškim mitraljezima tek kada se jasno razgraničila linija borbe, koja je ponegdje bila svedena na širinu od jedva 50 metara i na domet ručnih bombi.

Četnici 2. i dijela 1. bataljona Gatačkog vojnočetničkog odreda došli su u kontakt s Kraljevačkim bataljonom proletera znatno prije nego posade na Gatu s Užičanima. Uostalom, ta posada je prema utvrđenim činjenicama spavala u vrijeme otvaranja borbe kod Skozana.

Od Skozana i Greda, gdje su se Kraljevčani sukobili s četnicima, do Golubinaca i Gata gdje su borbu otpočeli proleteri 4. bataljona 2. proleterske brigade - ima više od kilometra vazdušne linije, a skoro cijeli sat noćnog pješačenja preko vratača za borce koji ne poznaju teren, pošto je cijeli prostor besputan.

Kraljevčani su, i zbog te okolnosti, znatno prije došli u borbeni kontakt s neprijateljem, mada su nešto zaostajali u kretanju za Lunovim bataljonom, što potvrđuje i sam Lune u navedenom izvještaju, kao i svi drugi izvori.

Borba u predjelu Skozana i Polica, prema dosad objavljenim opisima i svjedočenjima još živih učesnika, uz korištenje i četničkih izvora, izgleda vjerovatnijom od opsesije »borbom na Gatu«. Svi živi svjedoci i neki od učesnika operacije, kao i sjećanja jednog dijela boraca proleterskih brigada, slažu se u tome da je borba Skozne - Police - Grede znatno prije počela od borbe na Gatu.

Na osnovu izjava, razgovora i raspoloživih dokumenata, početak borbe na Duliće bio je ovakav:

Kad su, u svitanje, počeli sa Skozana i Polica pucnji 4. bataljona 1. proleterske brigade, 2. četnički bataljon iz Galešine, gdje se ulogorio, krenuo je u pravcu Greda s namjerom da napadne i zauzme Skozna, Kukavice i Police i protjera napadače. Znalo se da je jedan dio 1. bataljona popa Perišića prenoćio na sektoru Kazanaca, odakle se i sam Perišić noću vratio u Galešinu. Četnici su donijeli odluku da sve snage orijentišu u tom pravcu, i to iz dva razloga: prvo - da protjeraju napadače, i drugo - da deblokiraju odsječeni dio bataljona za koji se nije znalo da se izvukao prema Ćurilu. Četnički 2. i dijelovi 1. bataljona u nekoliko ponovljenih juriša pretrpjeli su znatne gubitke u ljudstvu i bli prinuđeni na povlačenje u centar sela, gdje se nalazio Nevesinjski četnički odred.

U svojim sjećanjima Koča Jončić, piše:

»Čekali smo ria nož i gušu. Javljali su se samo puškomitraljesci. Kratko. Najviše po pet. Pa i njima smo kontrolisali prst, oko i nerv. U pitanju je bio naš metak i život, dobrovoljno stavljen u njihovu kapu i šaržer«.

Četnici su osjetili tu oskudicu municije, pa su srljali i pucali neštedimice »pojedinačno, neprecizno, ali je snop precizno pogađao«... Letljeli su poneseni borbom »kao pomahnitali, neoprezno, do poslednjeg zida, na pedeset koraka. .. Stavljali su kape na cevi od pušaka i pomaljali ih iza svojih kamenih zaklona. Da nas izmame na nišan. Golicali su nam oko i prst. Neki nisu mogli da odole. Trošili su po metak. Jeli su sudbinu svoju... «[29)]

U nekoliko uzajamnih juriša kod Siga i Grčkih vješala poginulo je nekoliko četnika. U svakom pokušaju su isticali svoju crnu zastavu i najzad je, potisnuti bombama i uplašeni da ne padne u ruke proletera, isjekli nožem.

Zahvaćeni panikom i odlučnošću boraca Kraljevačkog bataljona, počeli su da bježe prema Galešini. »Pripucali smo« - piše Jončić - »i mi precizno oskudnom vatrom i smejali se slašću jačeg nad bekstvom četnika, zahvaćenih panikom, pa i nad onima što su padali zauvek. Čovek ne žali čoveka kad je neprijatelj. Mislili smo da je pobeda u džepu. I žalili siromaštvo plotuna po razbijenom stroju koji je usled straha neskriveno bežao, jer bi ta pobeda bila još veća.

No, najedared smo stali. S boka nas je prikovao mitraljez sa Gata. Presekao nam je juriš... «

Dok se vodila borba kod Greda i Siga s Kraljevčanima i Gaćanima, otvorio se i drugi front uz Golubince, s potpunim očekivanjem da će Gat biti ubrzo zauzet.

 29) K Jončić, navedeno delo, 84.

Sa početkom borbe za tvrđavu Gat, u četničko-italijanskim jedinicama došlo je do pometnje i trenutnog šoka, naročito u jedinici koja je bila locirana na Bari, kod kuće Marka Nenadića, gdje je bilo i odjeljenje Italijana s teškim bacačima i radio-stanicom. Čim je zapucalo na Gatu četnici su mislili da će on brzo pasti, čime će i njihov položaj biti doveden u tešku situaciju, pa su odložili oružje ispod jedne velike stijene (grede), očekujući razvoj događaja. Italijani su, uspaničeni i u donjem vešu, pobjegli uz selo u pravcu Stepen-vrha, ne uspjevši da ispale ni jednu minu iz svojih teških bacača, niti da uspostave radio-vezu s jedinicom na Zbornoj Gomili.

Pošto su odložili oružje četnici su Marka pitali:

- Šta će sada s nama biti?

On ih je, pošto je mnoge od njih poznavao, savjetovao da mirno sačekaju i da se ne boje ništa.

Takvo stanje nije dugo potrajalo. Komandant Nevesinjskog vojnočetkičnog odreda, Miloje Lazarević, naredio je povlačenje na Gat, pa su i oni koji su odložili oružje pokupili ga krenuli u tom pravcu. To su uradili i Italijani, ne usuđujući se da se popnu do njihovih šatora i bacača, na Kuk koji je već bio pod vatrom partizana. Grupa partizana je prodrla do Kuka, onesposobila bacače i zaplijenila svu italijansku opremu.

Situacija se razvijala brzo i stvari su se bitno izmijenile, pa su se i partizani iz sela povukli na polazne položaje.

Upadom partizana u selo, četnici su potisnuti na Gat odakle su usmjerili svoja dejstva prema sjeveroistoku, za 4. bataljonom 2. proleterske i 5. bataljonom 1. proleterske brigade.

Na istočnim padinama Gata bio je strahovih metež, o čemu Jončić piše:

»Šumadinci i četnici su se puškama, kundacima, noževima i psovkama klali. A mi smo bili ispod. Nismo im mogli pružiti pomoć, ali ni sebi prolazđ... Oskudnost u municiji množila je mržnju i počele su bombe sa obe strane. I psovke. Ratnički reske i neprijateljski grube... «

Bio je to strahovit prizor i neponovljiva slika borbe u kojoj nikakve milosti nije bilo. O tome jedan proleter piše:

»Dve gomile ljudi bejahu izmešane, jer su se četnici sjurili niz brzo za nama i bojište ličaše na mravinjak, nije se moglo razaznati gde su naši, a gde četnici, gde god pogledaš ustremio se čovek na čoveka. .. «

Jedini komandant od svih bataljona koji su pošli u napad na Duliće i Gat, Miodrag Milovanović Lune, vodio je ogorčenu borbu s bataljonom ispod tvrdih šančeva tvrđave Gat, zato što je, kako je u ratnom dnevniku zapisao Jevrem Popović, »bio isuviše uporan i revnostan i po dobivenom planu izvršio napad, dok ostale jedinice, zbog objektivnih teškoća, još nisu bile pristigle na polazne položaje za napad... «

Ostali bataljoni su zakasnili za onoliko koliko je Lunov 4. bataljon 2. proleterske imao poginulih, zarobljenih i ranjenih boraca. Među njima je bio i Dobrilo Petrović, politički komesar bataljona, »bledunjavi mladić tihog glasa, čije su tople oči iza naočara zračile dobrotom«.

Lune je kosio »crvenim rafalom« pripadnike hercegovačke kontrarevolucije, koju su nemilice tukli i hercegovački borci, komandanti i komesari, slamajući duh izdajstva u nastanku, dok se još nije rasplamsao i sagorio ono što je bilo sagrađeno od ustanka. Ali su neprijateljski »olovni rafali« u ovoj borbi bili brži i ubitačniji, koseći proletersku mladost u stroju i u letu na Gat, ili puzeći do Golubinačkog vrela na kome su ih nemilice »kokali rafali« s Ročinke.

Četničku posadu na Gatu, u noći 10/11. juna 1942. sačinjavao je vod četnika iz jugoistočnih sela Nevesinjskog polja, pod komandom Mitra

Golijanina, potporučnika iz Krekavica.[30'] Vod je brojao 15 četnika i bio obezbijeđen jakim naoružanjem za daljnju i bližu borbu: dvije teške »brede«, dva italijanska puškomitraljeza s dovoljnim količinama municije i dosta bombi. Bila je to sasvim dovoljna ljudska i vatrena snaga da se uspješno odupre i desetorostruko brojnijem, odmornom i dobro naoružanom napadaču.

Posada je mirovala, a i straže su bile uspavane sve dok ih nije probudio četnički »glasnik« iz 2. čete 1. bataljona, stacionirane u zaseoku Galešina, upozorivši ih na opasnost od proletera koji su se približavali Gatu. »Glasnik« je na Gat izašao dol dejstva 4. bataljona 2. proleterske brigade još nisu bila ni započela. Još se vodila borba u arealu Skozana, Polica i Greda, istočno od puta Gacko-Nikšić, dosta daleko od tvrđave za koju ta borba nije predstavljala nikakvu opasnost. Lunov bataljon je tek pored zaseoka Zavodičje prilazio polaznim položajima za napad, u samom podnožju Gata i uz greben Golubinaca.

Od vremena izlaska na Gat »glasnik« je cijelo vrijeme proveo s vodom »ratobornih« Nevesinjaca i pratio tok događaja.

Kad je Lune s bataljonom otpočeo borbu za Gat, nešto prije 5 časova, jer nije imao drugog izbora, branioci Nevesinjci, dojučerašnji partizani, počeli su da bježe, ali je komandir njihovog voda izvadio pištolj, potegao ga i naredio im da se svi late oružja, zaprijetivši:

- Svakom ko pokuša da pobjegne sudiće moj metak!

Onda je komandir odbrane naredio da otpočne vatra iz svih oružja, vojnički rasporedivši nevelike raspoložive snage na najosjetljivijim napadnutim tačkama. Četiri mitraljeza su ubitačnom vatrom zasipala streljačke strojeve Lunovog bataljona koji je, uz Golubince, podilazio tvrđavi. Pred borcima se ispriječila visoka litica uz koju se, u dužini od 150 metara luka oko tvrđave, živ čovjek ne može uspeti. Prema Luburiću i ostalim živim svjedocima borbe, to nije uspjelo ni crnogorsko-hercegovačkim bataljonima 1915. i 1916. godine, kada je po dvije hiljade boraca napadalo dobro utvrđenu austrijsku tvrđavu Gat. Lunov bataljon je išao brisanim prostorom uz Golubince, svojom sredinom upravo na taj prirodno branjeni prilaz tvrđavi. To se nije primjećivalo iz daljine i tvrđava na Gatu izgledala je dosta bezazleno i jednostavno osvojiva.

Kad se pred njegovim četama ispriječila ta ogromna i nesavladiva stijena, komandant Lune je naredio desnom krilu da je zaobiđe sa sjevera, odakle se i može najlakše i s najmanje žrtava zauzeti. Stvarno, njegovo desno krilo je prišlo do samog vrha Gata i postavilo laki bacač kod »lokve« iz koga je uspjelo da ubaci nekoliko granata na sami vrh tvrđave, ali su ubrzo stigle četničke snage iz sela i potisnule odatle proletere.

Komandant Nevesinjskog vojno-četničkog odreda Miloje Lazarević[311] naredio je izvlačenje četničkih snaga na Gat, kako bi s njega uspio da sačuva stečene pozicije i, eventualno, obezbijedi pravac povlačenja grebenom Gata i Jelica ka Zbornoj Gomili, otkuda su se već bile pokrenule snage iz Đilas-dola: Zagorski četnički bataljon, Italijani i Štab Gatačkog vojnočetničkog odreda s pratećom četom a vjerovatno i dijelovi »Bosanske brigade«.

[30°]) Golijanin je od prvih dana pristupio četničkom pokretu u Nevesinju. Poslije ustanka 24. juna 1941. godine eksponirao se i angažovao na četničkoj strani. Već od jula 1941, se, s Petrom Samardžićem, Jovanom Draganićem, Ristom Kovačevićem, Vašom Gutićem, Danilom Salatićem i drugim četničkim vođama i agitatorima, nalazio u grupi nosilaca nevesinjskog četništva.

[311] Poručnik jugoslovenske vojske, sredinom januara 1942. došao iz Srbije u Nevesinje, s majorom Boškom Todorovićem. Komandant Nevesinjskog vojnočetničkog odreda. Rukovodio operacijom u Dulićima i na Gatu 11. juna 1942. godine.

Kad su se četničke snage već prikupile na tvrđavi i u mrtvom uglu na zapadnoj strani Gata, komandant Nevesinjskog vojno-četničkog odreda je naredio podčinjenim jedinicama da izvrše protivnapad na rasturene čete 4. bataljona 2. proleterske brigade koje su zauzimale položaj u vidu potkovice od juga do sjeverozapada, na udaljenosti od 100 do desetak metara. Sam Lazarević je rukovodio operacijom deblokade Gata, dok su mu Perišićeve jedinice, od svega jedne čete, samo sadejstvovale i bile iskorištene kao poznavaoci terena i mrtvih uglova, što je najhitnije za svaku borbu na Gatu - bilo da se napada ili brani.

Lijevo krilo Lunovog bataljona stiglo je do južne padine Gata, tačnije do tačke s koje se dobro vide Danići. Tu je, po planu, trebalo da presiječe put četničkim snagama koje su se nalazile u selu i koje su, poslije dosta brzog »otrežnjenja« i konsolidovanja, uspjele da s Ročinke izvrše kontranapad na desetinu Ljubodraga Milovanovića. I južni prilaz tvrđavi je opasan i nepodesan za osvajanje, naročito za onog ko nije spreman na veće žrtve, ili danju, jer je branjen iz bunkera, šančeva i reda poluukopanih rovova iskopanih ispod samog vrha tvrđave. Teren je bio izložen vatri neprijateljskih jedinica koje su se razvile u borbeni poredak iz sela. Desetina je bila prikovana za zemlju i kamenjar i tukla je Gat iz neposredne blizine, ali su joj s lijevog boka, od Gatova, i iza leđa s Ročinke, došli četnici i otpočeli da je tuku sa bliskog odstojanja, o čemu je veoma slikovito zapisao Vojin Đurašinović Kostja:

»Malo kasnije ugledali smo kako iz sela Dulića izlaze gomile četnika, hvatajući se kamenjara sa koga se lako dolazilo do tvrđave. Počeli smo ih gađati da im sprečimo kretanje, a istovremeno smo se čudili kako se sa one druge strane sela ne čuje pucnjava kada je odande trebalo da napadaju ostala dva bataljona 1. proleterske brigade. Mi tada još nismo znali da su sva tri bataljona zakasnila i da se zato na onim stranama ne vodi borba, ali smo uporno nastojali da se održimo na položaju. .. «.[32)]

Privremeni Operativni štab, s komandantom Kočom Popovićem na čelu, nalazi se tada na Jelovcu (k. 1473), sjeverozapadno od Bukove gradine, odakle se tok operacije mogao pratiti kao na dlanu. Sa Štabom su bili i neki vojno-politički rukovodioci iz Hercegovine, zatečeni na terenu na kome su se izvodile operacije napada na Gat i prostor Dulića. Kad su bombe počele da eksplodiraju oko tvrđave Koča je, prema sjećanju Ratka Starovića, prvoborca iz Gacka, rekao:

- Ono su deca Užičana!

Uzeo je dvogled i osmotrio tok operacije, a zatim ozbiljno i zabrinuto zaključio:

- Ovakav poraz nismo doživeli otkako ratujemo!

Našavši se tu, Obren Starović, sekretar Sreskog komitta KPJ za Gacko i politički komesar 4. udarnog hercegovačkog bataljona, nastojao je da uvjeri Koču da borba još čestito nije ni otpočela a do završetka je daleko, na što je iskusni komandant vojske koju je dobro poznavao, vojnički resko odgovorio:

- Obrene, ne znaš da ceniš situaciju!

S komandnog mjesta Koča je, 11. juna u 5 časova, poslao izvještaj Vrhovnom štabu, u kome je napisao:

»1) Borba je počela jutros u 3,50 h, napadom na Gat, sa zadocnjenjem od 1,20 h, iz razloga koji su nam još nepoznati.

2) Sada smo dobili priložena pisma, koja nam šalje Peko Dapčević. Možda zbog onoga što je izneseno u njima, crnogorske i hercegovačke

[32)] Vojin Đurašinović-Kostja, Zbornik »Gat - Zivanj 1942.«, str. 114.

(jednice) uopšte ne učestvuju u borbi na našem levom krulu - od Prisoja i G. Kazanci. (Sinoć su četnici u njihovom pravcu prodrli prilično duboko).

3) Zbog neučestvovanja Crnogoraca i Hercegovaca, akcija se verovatno neće moći izvesti onako kako smo predvideli. Naše jedinice koje operišu oko Dulića moraćemo već sada da privučemo ka severo-istoku. Zadatak čišćenja vršiće od Dulića ka Prisoju (južnim padinama Bukove gradine). Pošto se crnogorske i hercegovačke jedinice na našem levom krilu povlače, moraćemo i mi - bar da iziđemo iz kotline... «.[33>]

Zaista, ubrzo je došlo do prekretnice i Lunovi proleteri, neosporno visokog borbenog morala i masovnog heorizma, pod veoma teškim uslovima su se, preko ravanske ljuti, povlačili na polazne položaje u Gornje Kazance i ka Bukovoj gradini.

Lunov bataljon, »uklješten i bez ičije pomoći, našao se u skoro bezizlaznoj situaciji. Neprijatelj je s vrha Gata otpočeo silovit protivnapad. Vodila se neravnopravna borba u kojoj je bataljon već imao veliki broj poginulih i ranjenih, a ostajao je i bez municije... «[34)]

Ivicom Golubinaca, od Gata do puta, grebenom brijega dugim oko 300 metara, na brisanom prostoru, došlo je do borbe »prsa u prsa«. Nije se imalo vremena ni prostora za pucanje, a proleteri nisu imali ni municije, pa su puške okrenute i udaralo se kundacima pljoštimice. Mitraljezi sa Gata su privremeno umukli jer su se protivničke vojske izmiješale. Njihove cijevi su okrenuli prema sjeveru, na Ljut, na jedinice 5. bataljona 1. proleterske brigade i na partizanske streljačke strojeve ispod sela, do onih koji su doprli do prvih kuća u Galešini i italijanskog logora na Bari, gdje je zaplijenjena radio-stanica, onesposobljeni bacači i zauzeta znatna količina ratnog plijena italijanske posade.

Šumadinci se još nisu bili domogli strmine sjeverne strane padina Gata i krenuli u njegovo osvajanje na juriš, kad se razvila ogorčena borba Užičana i četnika na istočnoj strani tvrđave. Niz Golubince se vodila nadčovječanska i neravnopravna borba i »bilo je jasno da je 4. bataljon 2. proleterske prvi i jedini već stigao na svoj položaj i došao u kontakt s neprijateljskim snagama«.

Peti bataljon 1. proleterske brigade, koji je imao zadatak da likvidira Gat, otvorenim terenom iz pravca Ravni dopro je do Ljuti. Njegovi prvi dijelovi bili su prešli Rimski put u Prijekoj ljuti i seoski put Dobrelji - Dulići u blizini dobreljske škole i dospjeli do sredine ljuti prema Gatu.

Osjetivši opasnost sa sjeverne strane, odakle bi lako mogli biti zauzeti Vršci između Jelica i Gata, čime bi i sam Gat pao, četnički štabovi su u pravcu Vršca i Jelica orijentisali neke svoje dijelove, koji su, napadnuvši bočno, potisnuli pomenuti bataljon. S desnog krila 5. bataljona nadirali su četnici iz Bosne koji su sebe nazivali »Bosanska brigada«, Zagorski bataljon, jedinice iz Vlasenice, Srebrenice, Han-Pijeska i Rogatice, svi pod komandom italijanskog generala Lozzane Alesandra, komandanta mjesta Gacka. Tu su bili i Štab Gatačkog vojnočetničkog odreda s Miloradom Popovićem na čelu i zaostali dijelovi 2. i 3. čete njegovog 1. bataljona. »Bosanska brigada« je u Gacko došla 6. juna kamionima od Nevesinja, što se vidi i iz izvještaja domobranske jedinice:

»6. lipnja fašistički general g. Lozzana došao je sa samovozima četnika u Gacko, koji su rodom iz Vlasenice, Srebrenice, Han Pijeska i Rogatice. General g. Lozzana, preuzeo je osobno zapovijedništvo nad ovim četnicima«[35']

») Arhiv VII, K. 701, 57/-1, f. 2.
[34)] S. Urošević: *Druga proleterska,* Beograd 1979. str. 67.
[35>] Zbornik dokumenata, tom 4, knj. 5, str. 352.

Pokret u borbu 5. bataljona 1. proleterske brigade, koji je imao zadatak da likvidira Gat, izvršen je u koloni, krajnjim desnim krilom nastupajućih kolona, i iznad Gradca se spustio preko Ravni ka Dobreljima. Ni on nije bio pošteđen lutanja i drugog besputnog pješačenja, što se vidi i iz ovog opisa Milana Batara:

»Išli smo i spuštali se kozjim stazama, vijugajući čas levo čas desno, pokatkad zastajkujući, da bismo zatim pomalo trčali. U jednom času, u zoru, pred nama puče vidik sa četničkom tvrđavom«, na kojoj se lepršao crni barjak.

Poslije Divčevog pucnja u Zavodičju, 5. bataljon se raščlanio u napadne kolone. Druga četa je zauzela položaj prema Garevi i Dobreljima i štitila pravac od Gacka i Avtovca, 1. četa je bila centralna napadna snaga bataljona, a 3. lijevo krilo. Obje su imale zadatak da likvidiraju utvrđenje na Gatu.

Pokretanje kolona četa s polaznih položaja, gdje su se razdvojile, dočekali su rafali teških mitraljeza s Gata, a zatim i s Vršaca, i iz pravca Pustog polja i od Zborne Gomile, odakle su nastupale zagorske i bosanske četničke jedinice. Zasut snažnom vatrom bataljon je trpio gubitke, ali se nije povlačio sve dok četnici nisu prešli na svim sektorima borbe u protivnapad.

To potvrđuje i Ljubivoje Pajović, navodeći da je neprijatelj s Gata »osuo teškim mitraljezima uragansku vatru« po nastupajućim kolonama 5. bataljona. Početak borbe Pajović ovako opisuje:

»Na tvrđavi i okolnim kamenjarima viju se zastave. I naši barjaktari su razvili naše, proleterske... Top smo postavili iznad sela Dobrelji i uzeli na nišan staru austrijsku tvrđavu na vrhu Gata. Ali naše su se granatice pokazale previše slabe za njene debele zidine. Jumba je sa bacačem ubacio dve-tri mine u samu tvrđavu i tada je sa nje skinuta zastava«.

Šesti bataljon 1. proleterske brigade (Beogradski) poslije povratka ispod brda, s jugoistoka Dulića, aktivno je učestvovao u prihvatanju boraca s Gata i izvlačenju ranjenika, ali se u tom nije uspjelo. Počele su da dejstvuju neprijateljska artiljerija i avijacija, a i da pristižu svježe četničke snage iz Bosne. O akciji Beogradskog bataljona Koća Jončić je zabilježio:

»Pijani četnici već su bili krenuli na juriš ohrabreni Kepinim padom. Zahuktale su bombe. Zatreperila je potsvest poslednjeg klanja. No, kao iz zemlje, nikli su s jurišnim pokličem Beograđani sa boka, na našem levom krilu. U poslednjem trenutku naterali su četnike u bekstvo. Opet se promenilo sve. Crni strojevi su bežali pred nama. Ovoga puta nismo pucali, skoro ni mitraljesci. Trebalo je metaka i za sutra. Samo smo pogledima punim srdžbe na njih i na prazne puške rešetali njihove strojeve mržnjom osvete rezervisane za kad-tad... «.[361]

Prema rasporedu za napad, 6. bataljon je trebalo da s jugoistočne strane, prema Dulićima i Gatu, zatvori pravac prema Krscu, u slučaju da se četnici pokušaju povlačiti u tom pravcu, a i da ih, po potrebi, napadnu.

Podatke o broju četnika u Gacku i Avtovcu Koča Popović, u svom izvještaju od 11. juna, upućenom Vrhovnom štabu, neposredno poslije borbe na Gatu, ovako navodi:

»Po pismenom izveštaju jednog poverenika koji živi u Gacku, u Gacku i Avtovcu ima oko 1400 Italijana i 1500 četnika; ima mnogo topova, bacača i automatskog oruđa. .. «[371]

[36] K. Jončić: Isto, str. 86.

[37] Zbornik dokumenata, tom 4, knj. 5, dok. 77.

Prisustvo četnika Bosanaca i njihova borbena aktivnost na desnom krilu 5. bataljona 1. proleterske brigade, potvrdili su i brojni učesnici borbe na Gatu, a zabilježeno je i u memoarskim zapisima nekih boraca. I to je bio razlog što je taj bataljon bio primoran na odstupanje iz Ljuti, jer mu je zaprijetila opasnost bočnog napada jačih četničko-italijanskih snaga. Bataljon se povlačio, razvlačeći četničku živu silu i iznoseći poginule i ranjene. U isto vrijeme je pružao i pomoć 4. bataljonu 2. proleterske brigade, tako da su se »u surovim uslovima gatačke epopeje. . . prvi put sastali Užičani iz 1. i 2. proleterske brigade« u neposrednom brobenom dodiru i trenutku kada im je bliskost bila najpotrebnija.

Italijanski kamioni su stizali do Dobrelja i od Zborne Gomile austrijskim putem ka Jelicama i Gatu, dok su Zagorci i Bosanci nastupali iz pravca Zborne Gomile ka Dobreljima i Ljuti.

U takvoj situaciji, primajući suodgovornost za sudbinu borbe na Gatu, hrabri Šumadinci su se s »jurišlijama« po kamenitim vrtačama »puškama, kundacima, noževima i psovkama klali«.

Četnički strojevi od Zborne Gomile su nastupali preko Dobrelja i Ljuti, zaustavljani od žena koje su klele komuniste i tražile osvetu za žrtve ubijene u onom »lijevom skretanju«. Miodrag Zlatić Duco, koji je bio na »spisku mrtvih«, piše:

»Malo kasnije začusmo žene i decu kako zapomažu. Jedna žena kuka za mužem i kaže da ga ubiše komunisti. Odmah nam je bilo jasno da su to četničke porodice... «.[38)]

Italijanska artiljerija od Đilas-dola, s položaja kod Zborne gomile, još uvijek je ćutala zbog nejasne linije borbe i izmiješanosti jedinica, a nedostajala je veza i sopstvenim jedinicama za vezu u borbenoj zoni, jer je jedna stanica bila već u rukama proletera, a druga je napuštena zbog bjekstva vezista da ne bi pali u ruke proletera. Dejstva artiljerije su otpočela tek kasnije, kada se linija borbe pomijerala ka Kazancima i Bukovoj gradini, pošto je tada bila jasna situacija te je i italijanska avijacija uzela aktivno učešće, bombardujući i mitraljirajući proleterske bataljone u odstupanju.

Prevaga snaga i bojna gotovost odlučili su borbu za Gat. I poznavanje terena je među značajnijim faktorima ishoda borbe i njenog vođenja.

Snage sa četničkog lijevog, a zatim i desnog krila brzim protivnapadom s Gata izbile su na okomite padine iznad Zavodičja i sručile se za borcima Lunovog bataljona. Našavši se u kritičnoj situaciji, s desetkovanim ljudstvom i u opasnosti od potpunog zaokružavanja i uništenja od strane mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, Lune je izdao naređenje za povlačenje pod borbom, u pravcu kamenitih kosa prema polaznim položajima za ovu borbu.

Povlačenjem Užičana borba za Gat se više nije mogla ponoviti, niti su prispjele snage 1. proleterske brigade mogle nadoknaditi izgubljeno i preći u protivnapad. Četničke jedinice su se u potpunosti konsolidovale i ojačale novim snagama i, uz pomoć Italijana, preuzele borbenu inicijativu u svoje ruke. Italijanska artiljerija, od Zborne Gomile i Avtovca, stupila je u dejstvo, a »savoje« su počele da mitraljiraju i bombarduju proleterske jedinice u povlačenju preko Ravni.

Ratna slika se završavala jenjavanjem rafala iz kojih su ostali pokošeni najbolji proleteri dotadašnje revolucionarne borbe. »Sve što se kasnije dogodilo« - napisao je jedan učesnik - »bilo je samo varakanje po ovim gudurama, gde je svaki borac vapio za životom i vodom«.

38) M. Zlatić-Duco: *Na spisku mrtvih,* Zbornik *Gat-Zivanj* 1942, str. 125.

Istog dana u 22 časa Koća Popović je, s Ravnog, napisao i poslao izvještaj Vrhovnom štabu, koji se nalazio kod Velikog jezera, između Stabana i Izgora. On je saopštio da su »svi bataljoni koji su učestvovali u akciji kod Dulića« išli prema Ravnom i da su za njima takođe »krenuli Lovćenski bataljon i hercegovačke snage (II i III udarni) koji su bili oko Kazanaca«.

U Kočinom izvještaju se dalje kaže:

»Današnja akcija nije uspela. Naše jedinice su rasterale četnike sa cele prostorije od Kazanaca do Gata - sem sa samog Gata (utvrđena vis); ali smo imali vrlo velike gubitke«.

U izvještaju se nabrajaju gubici pojedinih bataljona i kaže se da je bilo 69 poginulih, ranjenih i zarobljenih, te da je većinom nastradao komandni kadar, a poginula je i »Lekina drugarica Anđa«.[39] Broj poginulih je bio manji jer su neki borci koji su bili na »spisku mrtvih« došli kasnije, tokom noći.

Prema Kočinom izvještaju, četnicima je oko 10 sati počela da pristiže pomoć kamionima iz Gacka i Avtovca, a »teška artiljerija je počela da tuče čitavu prostoriju koju su zaposele naše jedinice, jedan teški bombarder je bombardovao naše zaštitne položaje«.

O cijeloj akciji, njenom toku i uzrocima »teških gubitaka« podnijet je kasnije »usmeni izveštaj«, ali su se 11. juna, na osnovu »iskaza dva komandanta bataljona« koji su učestvovali u operaciji, mogli navesti najglavniji uzroci neuspjeha:

»a) akcija je zakasnila zbog strahovitog terena, zbog nemogućnosti da se pronađu vodiči, zbog labavosti pojedinih starešina;

b) Lovćenci i Hercegovci su otkazali svoj važan deo zadatka onda kada je već bilo nemogućno izmeniti plan; osim toga, iste te jedinice - zbog naređenja o odlasku koje su dobile od Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku - intervenisale su mnogo kasnije nego što je bilo predviđeno;

v) bataljoni nisu delovali skladno, komandanti bataljona nisu uglavnom imali dovoljno inicijative - vezali se za tvrđavu - ili nisu držali svoje jedinice čvrsto u ruci;

g) Štab brigade se nalazio ceo na osmatračnici, umesto da bar jedan od članova Štaba bude zajedno sa bataljonima, radi obezbjeđenja jedinstvenog rukovođenja;

d) ljudstvo je velikim delom potpuno iznemoglo zbog neprestanih marševa, neuredne i slabe ishrane..[40]

Vrhovni komandan je Kočin izvještaj o borbi na Gatu dobio u toku noći, o čemu je i Dedijer u svom Dnevniku zapisao:

»Pred zoru 12. juna Vrhovni štab nalazio se u jednoj šumici kraj Velikog jezera ispod Volujaka. Još je bio mrak, vatre su se pogasile, samo je fenjer goreo u kolibi napravljenoj od granja. To je Tito čitao izveštaj Koče Popovića koji je kurir doneo pre nekoliko minuta. Teška vest: 50 drugova iz Četvrtog bataljona Druge brigade poginulo u krvavoj bici s četnicima. Iznenađen jedan bataljon na čistini. Druga brigada je za mesec i po dana izbacila iz stroja 500 Italijana, a imala svega 60 mrtvih. A sad u jednoj bici 50 mrtvih.

Tito je izišao iz kolibe i počeo da se šeta gore-dole. To bi činio uvek kad bi došla kakva teška vest... «.[41]

Neuspjelom akcijom kod Dulića pogoršan je položaj i glavne operativne grupe s Vrhovnim štabom na čelu, na prostoru gdje se namje-

[39] Predratni komunista i prvoborac Anđa Ranković, proglašena za narodnog heroja.
[40] Arhiv CK SKJ, reg. br. 3207.
[41] V. Dedijer: *J. B. Tito - prilozi za biografiju*, Beograd 1953, str. 358.

ravalo duže zadržati i nakon, razbijanja četničkih snaga, raditi na ponovnom rasplamsavanju partizanskog pokreta u Hercegovini i uspostavljanju i obnovi organa narodne vlasti.

Pošto grupa proleterskih bataljona nije uspjela da zaustavi nastupanje nadmoćnih četničko-italijanskih snaga na prostoru između Golije, Njegoša, Utesa, Somine, Troglava i Bjelašnice prema sjeveru i razbije četničko uporište na Gatu - sve partizanske snage su se povukle prema Volujaku i dolini Sutjeske.

S obzirom na značaj borbe kod Dulića i na Gatu u okviru združene italijansko-četničke ofanzive, ni pisci domobransko-ustaških izvještaja nisu ostali gluvi, pošto se, prema njima, djelatnost četničkih snaga za sada »uglavnom sastoji na uništenju partizanskih bandi, a osobito u području Gackog, Bileća i Trebinja, gdje bez obzira na vjeru uništavaju sve što je sumnjivo i sklono komunizmu, a sve uz suradnju talijanskih vojnih vlasti, a ponegdje i samostalno, pri čemu su postigli dobar uspjeh«.[42']

Kako je borba na Gatu daleko odjeknula i po svojoj žestini i velikim, do tada neouobičajenim, partizanskim gubicima, (jer je uvijek više ginulo neprijateljskih vojnika nego partizanskih boraca), ona je predstavljala i događaj od interesa za sve vojne jedinice i okupacione vlasti, pa nije mogla biti zaobiđena ni u njihovim ratnim izvještajima. U operacijskom dnevniku domobranskog zapovjedništva u Gackom pod datumom 10-11. jun 1942. godine je zabilježeno:

»10-11. lipnja četnički odredi, potpomognuti talijanskim topništvom, vodili su borbu sa partizanima u selima Gat, Dobrelji i Kazanci (oko 10-15 km jugoistočno od Gackog). U vođenoj borbi rastjerali su partizane i zauzeli ova sela. Ovom prigodom poginulo je 7, a ranjeno 12 časnika. Ubijeno je 70 partizana, a zarobljeno 9 od kojih i 4 ženske i to dvije Muslimanke i dvije pravoslavkinje. Svih 9 zarobljenih odmah su strijeljani.«[4,)]

Sve jedinice predviđene za napad na Duliće i Gat zakasnile su od 1,20 do tri sata. Najviše su zakasnili Lovćenci i Hercegovci, čija su dejstva bila predviđena jugoistočno od Dulića. Njihova akcija je počela s nekoliko ispaljenih rafala s kote 1052, iznad Gornjeg Sela, tek kada su se četnici sručili s Gata u uvalu iza Golubinaca, upravo, pred borbu »prsa u prsa«. Da su pola sata ranije stigli četnici se ne bi mogli uspeti na Gat južnom stranom koja se s pomenute kote mogla tući i odlučili bi se za neki drugi pravac probijanja i izvlačenja svojih snaga iz sela.

Glavni napad, planiran na Duliće, gdje su se i nalazile četničke snage, nije izvršen iz razloga što partizanski bataljoni nisu stigli na polazne položaje.

S obzirom na situaciju kakva je bila u vrijeme napada najhitnije je bilo zauzeti Gat, čijim posjedovanjem bi se sva ostala borbena dejstva u ovoj operaciji jednostavnije i sa manje žrtava riješila. Da je Gat pao, 5. bataljon bi imao u posjedu 4 mitraljeza - dva teška i dva laka - i obilne količine municije, kojima je mogao tući četničke logore u selu i napadnute jedinice, koje bi se većinom predale. Jedan dio bi pokušao da se probije u nekom od pravaca, u svakom slučaju prema Zbornoj Gomili, južnim mrtvim uglom ispod Gata, jer su se tamo nalazili Štab Gatačkog vojno-četničkog odreda, Zagorski bataljon i Italijani.

Gat se u procjenama nije smio potcijeniti, tim prije što su za njegov strategijski položaj znala oba štaba bataljona (IV i VI) Prve brigade koji su učestvovali u akciji, pogotovo što su u Dulićima boravili dva dana i dosta slušali o njemu.

[421] Zbornik dokumenata, tom 4, knj. 5.
«> Isto.

Za vodiče su se mogli uzeti i domaći ljudi partizani, koji su se nalazili u blizini Operativnog štaba i koji su odlično znali sve staze do položaja za napad.

Čak i kada bi bili i primijećeni između Gata i Galešine, u prolazu za Sominu iza Dulića, bataljoni bi noću lako mogli osvojiti Gat ako bi se to pokazalo potrebnim, ili kao prinudna akcija. Ovako je osnovni uzrok i jedini krivac za neuspjeh u akciji za slamanje četničkih snaga u Dulićima i na Gatu bilo zakašnjenje, koje i Koča stavlja pod broj jedan. Izgubljeno vrijeme se više nije moglo nadoknaditi kad su se četničke (prvo, nevesinjske, a zatim i gatačke) snage izvukle mrtvim uglom uz južnu stranu na tvrđavu i otpočele da, pod objedinjenom komandom, dejstvuju prema rasporedu poručnika Miloja Lazarevića, komandanta Nevesinjskog odreda.

Na omeđenom ratištu tvrdoga Gata i po njegovim golim, kamenitim i šumovitim strmenima, ostali su na vječnoj straži, svrstani u ratnu četu, proleterski prvjenci i vjesnici slobode, proleterska četa partizana, da istoriju i legendu o Gatu obogate pričom o crvenoj zori.

Među stasalim i svjesnim borcima, »špancima« i komunistima, prekaljenim borcima u ratu i ilegalstvu, bilo je i tek izraslih iz pionirskog uzrasta, u šesnaestoj godini, nošeni revolucionarnim »avanturizmom«, koji su »pod ruku« stupali ratnom kolonom revolucije s očvrslim revolucionarima.

Na Gatu su ostali u mrtvom stroju, da budu opomena i poruka vremenu i ljudima: Arsenije R. Marinko (1923.), Aćimović S. Milija (1923.), Bulatović Milivoje (19..), Vlaisavljević Milan (1924.), Delić B. Božidar (1922.), Dramićanin D. Grujo (1918.), Đajić U. Đorđe (1907.), Zabrdac J. Blagoje (1919.), Ignjatović N. Luka (1910.), Ilić B. Mirko - Senegalac (1923.), Janković M. Slobodan - Tumba (1902.), Jelić V. Aleksandar (1923.), Jokić O. Josif - Joco (1907.) Jokić Milija (1919.), Jokić D. Tanasije - Ponajlak (1907.), Jolić Milivoje (19), Krečković M. Dragoslav (1920), Maksimović I. Dobrivoje (1912.), Marković M. Ivan (1926.), Mijatović M. Živorad - Pura (1923.), Milovanović M. Ljubodrag (1923.), Nedović N. Mićo - Korčagin (1926.), Pavlović B. Dragan - Ćapalo (1919.), Petrovi R. Dobrilo (1914.), Piščević J. Branislav (1921.), Popović R. Desanka (1920.), Puzović Č. Dušanka (1926.), Radivojević R. Dragoslav (1913.), Radović Nikola (1922.), Radosavljević Ilija (1924.), Ranković M. Anđelka - Anđa (1909.), Simić M. Dobroslav - Dobro (1912.), Stanisav-Ijević (Živomir) Jovan (19. .), Stojanović M. Kata - Kaja (1924.), Tepčević B. Boško (1906.) i Tubić N. Boško (1923.).

To su imena 36 proletera, odnosno cijena u ljudskim životima koju je 11. juna 1942. platio 4. bataljon 2. proleterske brigade u jurišu na Gat.

Učestvujući u borbi i štiteći povlačenje svojih zemljaka, iz 5. (Šumadijskog) bataljona 1. proleterske izginuli su: Baruh Hela (19. .), Dubljević M. Veljko (1924.), Ilić R. Milan - Skadinavac (1924.), Jokić S. Mirko (1921.), Karabahtović (ime nepoznato), Mlađenović M. Radomir - Rade (1922.), Radovanović Mira - Mirara (1922.) i Čolić B. Milivoje (1922.).

Iz 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade poginuli su: Todorović M. Aleksandar (1922.) i Božanić Dragoslav - Kepo (1913.).

Prema Sredoju Uroševiću, borba na Gatu 11. juna 1942. godine »po broju izbačenih iz stroja u jednoj borbi, s jedne strane, i po minimalnim gubicima nanetim neprijatelju s druge strane . . . spada u red većih poraza. .. «.[44)]

[44)] S. Urošević: navedeno delo, str. 67.

U toku borbe i pretresom terena zarobljeni su: Kusturić Mara, Ilić R. Milan - Skadinavac, Simić Dobroslav - Dobro, Nedović N. Mićo - Korčagin, Milutin Jovanović, Momčilo Kovačević, Ilija Antonijević i još dvojica boraca, koji su strijeljani kod grobnica na Grajskoj Glavici, s Dobrom M. Simićem. Uz to, Slavko Đurić, oficir bivše jugoslovenske vojske, vjerovatno se ovdje predao, jer je kasnije, u Fojnici kod Gacka, bio komandant četničke posade.

Ubrzo je Risto Arsenov - Bjelov, Govedarica s Miholjača, doveo Milutina Jovanoviča i Branka Koružiča, koje je njihova četa zarobila u predjelu Ljuti. Tamo se Branko predao, a Milutin je zarobljen. Neko su vrijeme proveli kod njega kući, radeći seoske poslove. Kako je Milutin bio krojač, pozvao ga je Milorad Popović u Gacko i »zaposlio« kao brigadnog šnajdera. Šio je vojnička odijela, najviše za oficire, tako da mu je zanat spasio glavu. Kasnije je, pred povratak partizana iz Bosne, u proljeće 1943. godine, došao na Miholjaće, sačekao prve partizanske jedinice koje su naišle kroz selo i, uz Ristovo znanje i odobrenje, otišao s partizanima.

Prema kazivanju Branka i Mitra - Miša Govedarice, Branko Koružić je, u jesen odveden s Miholjača za konjušara u komandu, kod Milorada Popovića. S obzirom na to da se predao (kako su oni pričali, a 0 njegovoj predaji piše i Mara Kusturić), on nije smio čekati partizane s Milutinom, već je s gatačkim četnicima odstupio prema Bileći i poginuo za vrijeme pete neprijateljske ofanzive, od ruke Nijemaca, u borbi u blizini Plane.

Četnici su, prema sjećanju Ratka Starovića, prvoborca iz Gacka, iz kuće sa pet »Spomenica 1941.« doveli trojicu proletera s Gata na Grajsku glavicu, kod Zborne Gomile, i strijeljali ih u blizini srednjevjekovnih stećaka na bari Gligora Starovića. Tada je uhvaćen i Radoslav Starović, kasniji politički komesar bataljona »Vule Skoko«, koji je sproveden sa zarobljenim proleterima, ali nije strijeljan. Kada su ga kasnije četnici pustili, ispričao je o pogobiji trojice proletera:

»Doveli su im popa da ih ispovijedi. Sprdali su se kao da se to njih ne tiče - odbili su ispovijed. Strijeljani su bez pričesta, a seljaci su ih pokopali bez 'žive istorije« - sprovoda, molitve, i govora nad rakom«.

Tokom ljeta jedan je tajno otkopan i odnesen.

»Gligor više nikad nije kosio baru. Moglo mu je bravče upasti travku, ali sijena nije jelo s te bare. Obično je davao nekome drugome da je kosi, ali njegove kuće kosa u nju više nikada nije ulazila« - sjeća se Ratko.

Tako se završilo poglavlje ustanka i partizanske borbe u Gackom 1 istočnoj Hercegovini u vrijeme njenog najvećeg revolucionarnog uspona i želje za njenom »sovjetizacijom« i »drugom fazom revolucije«, koje su najskuplje platili hercegovačko partijsko i skojevsko revolucionarno jezgro i proleterski borci u borbi za Gat. Ta borba je jedan od međaša borbe ovog naroda. Poslije nje mjesecima su hercegovački revolucionari ginuli u ilegalstvu, po selima i gradovima, brdima i planinskim bajtama - izdajstvom, prevarom i progonstvom, i na partijskom i skojevskom radu, obnavljajući revoluciju novim snagama i osvajajući ofanzivom izgubljene pozicije.

Proleteri su se na Gatu potvrdili kao najbolji iz odreda Partije. Imena izginulih su uklesana na kamenim gatačkim lapidarna na Partizanskom groblju i u napisanim knjigama i istorijskim dokumentima. Oni žive i u sjećanjima njihovih saboraca - proletera, sudionika herojskog doba i njihovog nadljuskog podviga; u legendi koja je ostala okamenjena u tvrdim stijenama Gata i nezaboravu naroda koji živi oko njega. Nji-

hovo djelo je putokaz generacijama da su »svojim čistim životom i žrtvom koju su dali« utemeljili novo vrijeme ljudskog života u bezmjernoj slobodi. Njihov čin junašstva ispeo se do ljudskih ideala i visokih litica na kom se skamenio u vječnu legendu koja sugestivno zbori o njihovoj plemenitoj težnji i hrabrom djelu.

Izginuli i strijelajni proleteri petnaestak dana su ostali na mjestima pogibije, gdje su im leševe četnici skrnavili i nad njima orgijali. Zatim su natjerali starce i dječake iz partizanskih porodica (do kojih su mogli doći) da ih pokopaju. Sahrana je izvršena na mjestima pogibije i tek poslije nekoliko godina kosti su prenijete na plato Gata i, sa svim počastima, položene u dva reda. Kad je 1961. godine napravljeno Partizansko groblje u Gacku, njihovi ostaci su preneseni i trajno sahranjeni u zajendičku grobnicu.

Uspomenu na poginule proletere i njihovu posthumnu prisutnost, narod je u svijesti održao obnavljanjem nezaboravne priče o njihovoj smjelosti i iskazanom junaštvu. Svježinu nezaborava na crveno proletersko jutro na Gatu odražavaju i stihovi koji još žive u nezaboravu:

»Na Gatu je grob do groba... «

KAZNA ZA 1SPAUENE RAFALE NA GAT

Partizanski Dulići su već od jutra kada je vođena borba na Gatu i zbog nje - postali meta Nevesinjskog i Gatačkog vojnočetničkog odreda. Oni su ih, u znak odmazde za ispaljene rafale s Glavice iznad sela, potpuno spalili. Naime, još kad je čuo pucnjavu iz Dulića Lazarević je naredio jedinici Četka Petkovića da selo zapali, što je učinjeno bez pogovora.

Ustvari, to su bili prvi rafali ispaljeni »na onim stranama« koji su se trebali oglasiti znatno ranije, još dok su četnici bili u selu, a ne kad su oni već izvršili kontranapad na Lunov bataljon i prešli u završni period borbe. Bili su to zakasnjeli pucnji teškog mitraljeza s kote 1052, iznad Gornjeg Sela.

Glavnina Beogradskog bataljona 1. proleterske brigade stigla je iznad Žive Kamenice, s južne strane sela, s isturenim manjim dijelovima iznad zaseoka Jasenje sve do navedene kote. Izbijali su od Starih Dulića na Starac, sa zastavama i u borbenom poretku. Žurno su išli na izvršenje zadatka koji se više nije mogao izvršiti. A da su to učinili samo sat ranije borba za Gat bi bila drukčije riješena i nijedan se četnik ne bi mogao popeti na Gat s južne strane. Ovako su na polazne položaje za borbu stigli kad je Lune svome bataljonu naredio povlačenje. Četničkih snaga u Dulićima više nije bilo. Sve su se nalazile na Gatu i na njegovim istočnim i sjevernim padinama.

S trojicom proletera sam ležao na koti iznad naše kuće, dok su oni ispalili nekoliko kratkih rafala u pravcu Gata. Oni su komentarisali tok borbe, a dobro se čulo i četničko halakanje koje je vjetar u talasima nanosio. Kroz desetak minuta dobili su naredbu za povlačenje i njih trojica su otišli otkuda su i došli, prema Starim Dulićima i Vratkovićima.

Prema sjećanju Vlada Nenadića,[45'] on i Danilo Nenadić su se s proleterima sreli u Memića kršu, iznad Žive Kamenice, krajnjeg zaseoka prema Somini, gdje se većina dulićkih boraca povukla, jer su te strane najpogodnije za napad i odstupanje u najrkitičnijoj situaciji. Prikupljajući građu pedesetih godina za hroniku Dulića, od Vlada sam čuo:

[45'] Nosilac »Spomenice 1941.« i pukovnik u penziji.

»S proleterima smo se sreli Danilo i ja u Memića kršu iznad Žive Kamenice. Dolazili su veseli i sa zastavama. Mi smo imali puške i petokrake, ali su nas provjeravali i prolazili dok nije naišao »odgovorni drug« koji nam je dozvolio »ulazak u proletere. Nešto su se komešali, a onda smo vidjeli da se povlače. Naređenje je stiglo vezom do čelnih pozicija. Povlačili smo se preko starodulićkog osoja, vrtačama i bespućem do Kocelja. Onda smo lijepo vidjeli kako Dulići gore. Pale našu kuću u Donjem Selu i ja kažem: 'Ono je moja što zadimi velikim dimom'. Mi smo bili velika zadruga i imali smo i veliku kuću. Jedan se proleter smije i veli: 'E sad si proleter - možeš s nama'. I tako mi krenusmo s proleterima put Bijelih dola. U Bijelim dolima smo vidjeli Koću... «.[46)]

Grupa boraca iz Dulića organizovala je odbranu protiv paljenja sela, ali sačuvano je samo nekoliko kuća na južnom dijelu. Pošto su naišli na otpor i počeli trpjeti gubitke, četnici su se povukli, ostavljajući desetine dimnih stubova koji su se dizali visoko u nebo.

Vjerovatno što se usprotivio akciji paljenja i odbio da zapali kuću Mirka Nenadića, svog »mitraljeskog druga« iz mostarske mitraljeske čete prije rata Luka Damjanac je ubijen »na dnu Kuka« i sahranjen kod Mandića groblja, odakle je kasnije prenesen u Šipačno. On je bio prvi komandir partizanske čete u Šipačnu, koju su formiralni Petar Ilić (Drapšin) i Dukica Grahovac i čvrsto opredijeljen za NOP.[47)] Još mu se na kapi dobro vidjelo mjesto na kome je bila petokraka.

Vukota Nenadić, s grupom Dulićana koji su odstupili za proleterima, gledajući iz Bijelih dola kako im plamte ognjišta, počeo je pjesmu:

Pjevaj, druže, nek se pjesma ori,
U Duliće moja kuća gori...

ZAPISI I SJEĆANJA UČESNIKA BORBE NA GATU

»Najzad, u osvit dana ugledasmo ispred nas Gatačku kulu kako strči na kamenom masivu«

Gat su najslikovitije opisali proleteri učesnici borbe i živi svjedoci tih zbivanja čija kazivanja i impresivni zapisi u ratnim dnevnicima, zabilješkama i člancima, kao i u kasnijim sjećanjima o tom krvavom junskom jutru četrdeset druge ostaju u neizbrisivom pamćenju, kao svjedočenje, podsticaj, opomena.

Proleterska mladost koja je lepršala po gatačkom kamenjaru ostala je pokošena u letu prema Gatu u najljepšem bujanju i cvjetanju. Sudionici i neposredni učesnici nezaboravne borbe željeli su da je što vjernije oslikaju. Neki događaji izneseni su onako kako su ih vidjeli i doživjeli oni koji su Gat napadali u želji da se domognu njegove prijeteće tvrđave uzdignute iznad gornjeg Gatačkog polja i zadrže partizansku slobodu »na krovu Hercegovine«.

Krunski svjedok krvave epopeje na Gatu i u njegovom ništa manje krvavijem podnožju je legendarni komandant 4. bataljona Druge proleterske brigade, užički đak Miodrag Milovanović Lune, čije se svjedočenje ne završava borbom, već nastavlja i poslije »sloma« bataljona, kao živa riječ učesnika kome je ratna sudbina dodijelila komandantsku ulogu na bojištu. Njegovim viđenjem, govorenjem i pisanjem, odmotava se film događaja...

46) Građa za *»Hroniku Novih Dulića«*, rukopis.
47) v. Ivković: *Nevesinje 1941*, Mostar 1980, str. 343.

Komandant Lune je u svom »Dnevniku« o pohodu na Gat zapisao:

». . . Borba na Gatu - četnici su prodrli do sela Dulića, zauzeli tvrđavu Gat i teže da se spoje sa četnicima - Crnogorcima. Ovde se prikupila Prva proleterska brigada, naš bataljon i dosta hercegovačkih partizanskih snaga. Pred nas se postavlja zadatak da uništimo četnike. Ceo dan smo razgledali položaj i dogovorili se o akciji. Klali smo ovce i pekli ih. Posle podne četnici su nastupili u pravcu Krstača i borba se vodi. Osećam se veoma umoran. Ceo starešinski kadar je razgledao položaj. Najzad smo dobili zadatak da sa bataljonom noću prođemo između Gata i sela Dulića, zaobiđemo selo i izvršimo napad. Za nama će ići 4. bataljon 1. proleterske brigade, a za njim Šesti, dok bi Peti bataljon 1. proleterske brigade likvidirao utvrđenje Gat. Ljudi su veoma raspoloženi za borbu. Na zadatak krenuli u 23 sata. Dok smo silazili niz brdo mnogo smo lutali i zadocnili... «.[48]

Milutin Mijatović - Drugarčić je opisao kako je njegova jedinica krenula na Gat, a nije stigla da ispali ni jedan metak na neprijatelja. Pišući o svojoj 2. četi 4. bataljona 1. proleterske brigade, Mijatović navodi:

».. . Spuštamo se niz uske klance pune oštrog kamenja. Stalno se prenosi komanda da ne lupamo cokulama i oružjem, zatim da čuvamo oružje, jer mnogi posrću kad stanu na kamen, a on se prevrne pod nogom. Jedan vodič se izgubio. Onome što je ostao komandir čete preti svojom mašinkom - ako pokuša da pobegne. Nikad da izađemo iz klisure. Put se mnogo odužio, a vidjeli smo po danu bregove gde treba da stignemo. Već je svanulo a mi još idemo na položaj. Naišli smo na ostale čete našeg bataljona. Komandant nešto psuje i objašnjava se sa komandirima i komesarima četa. Razvijamo se u streljački stroj i idemo na jednu kosu koja je prekrivena sitnom i oštrom travom. Desno se čuju puščana paljba i sve češći mitraljeski rafali... Neko je primetio četničku kolonu koja se kreće ispred nas. Jedan četnik jaše na belom konju. Pripucali smo, ali su oni zašli u zaklon i, izgleda, produžili u koloni kako su išli ispred nas.

Desno i dosta visoko gledamo staru tvrđavu Gat. .. «.[49]

Noću, po jedva prohodnom i besputnom terenu, sa stotinama sličnih vrtača i bregova, lutanjem i vođeni sumnjivim vodičima, bataljoni su udvostručili vrijeme i u svitanje stigli u podnožje tvrđave, dosta daleko od njenih šančeva.

Noć je bila dosta mračna, vedra i bez mjeseca, svježa proljetnja. Lutanje je trajalo satima, a da su se poznavali putevi moglo se stići dvaput brže. Kad se počeo dijeliti »dan od noći« - piše jedan učesnik - »pred nama se, još uvijek u daljini, pojavio Gat«. Borce je mučila žeđ i »od presoljene večere, napornog kretanja i sparne letnje noći, usta i nepca bila su suva, pa se kolonom od začelja ka čelu često prenosilo tiho, a užurbano pitanje: »Ima li vode?«

Umorni bataljoni su s teškoćama savlađivali besputne i bezljudne prostore kamenitih Ravni u kojima je »na sve strane kamen i glogovo trnje«.

O hodu po takvom terenu, Ljubivoje Pajović je zapisao:

»Noge i ruke su nam krvave, ali niko ne gunđa. Oko ponoći se sretosmo s Beogradskim bataljonom. Miloje kaže da se već dva sata vrte u krugu, a nikako da nađu stazu koja vodi ka Gatu. Tek u svitanje ugledasmo siluetu tvrđave na Gatu. Očevidno je da smo zakasnili za akciju. .. «

[48] M. Milovanović Lune: *Dnevnik,* Titovo Užice, 1979.
M. Mijatović - Drugarčić: *Prema Gatu i natrag,* u zborniku Gat - Zivanj 1942, str. 91.

Pojedinosti o borbi na Gatu mnogo godina kasnije opisao je i narodni heroj Jevrem Popović Ješo, onda zamjenik komandanta Luna. Njegova sjećanja, zapisana i izgovorena na samom stratištu, dragocjeni su podaci za rasvjetljavanje te žestoke, neravnopravne i relativno kratke borbe, poznate i po tome da nema manje čuke koja je progutala više ljudskih života u hercegovačkoj istoriji. Ješa je zabilježio:

»Ko zna koliko je krvi popio žedni kamen na Gatu, i njegovo suvo polje ispresecano kamenim ogradama uzduž i popreko?. ..

Kada smo ga gledali odozgo, sa visa Bukove gradine, izgledao je kao mali usamljeni breg s blagim padinama koje su tonule prema polju. Na njegovoj zapadnoj strani jedva su se primećivale kolibice pripijene uz samu stenu. Dole u podnožju je selo Galešina. Tamo je trebalo da budemo u ponoć, a mi smo došli u samu zoru. Našli smo se u podnožju Gata. Sada nam izgleda veliki. Vrh mu se nije video. Još ga zora nije odvojila od mraka... «

Zaista, gledan s daljine odakle sam ga i sam posmatrao, svjestan da do njega treba više od dva sata pješačenja i za odmornog i vještog čovjeka, po bregovima i između vrtača, po oštrom kamenjaru i vrletnom kozjom stazom, uz šikarom obrasle strane - Gat je izgledao nekako sitan i bezazlen. Njegove strme litice i prijeteća tvrđava na vrhu, sva u šančevima, gubile su se u proljećnom koloritu zelenila i krečnjačkog pejzaža. Za one koji ne poznaju njegovu prošlost i taktiku vojevanja oko njega i za njega, postaje opasan samo kad mu se približe i dobro ga vide:

»Gatačko polje sa Gatom, čuvarom na kraju, videlo se kao na dlanu. Vazdušnom linijom od Bukove gradine do Gata nije bilo daleko, ali put do Gata nije postojao«.

Kada je doživio tragediju svoga bataljona i »neslućenu krvožednost zaraćenih vojski«, komandant Lune se sudario s prirodnom neprobojnom odbranom Gata i bio prinuđen na odstupanje. Tek je tada shvatio svu težinu osvajanja Gata.

Lunov zamjenik Ješo to isto je zaključio o Gatu kad se, u mirno vrijeme i bez ispaljenog metka, domogao njegovog vrha, naoružan ubojitim oružjem saznanja i sudionik te daleke istine, kada su »obe vojske govorile istim jezikom« i komande se dobro razumjele. Kazivao je heroj Ješo jezikom ponosnog komandanta o svom bataljonu, o borbenoj akciji u koju se išlo besputnim krajevima i bezljudnim predjelima, o borcu natčovjeku i »prokletom visu«:

»U toku narodnooslobodilačkog rata na ovom prokletom visu vođene su mnoge borbe.[501] Sva okolna sela priznavala su vlast onoga čija je vojska bila na Gatu. Na njegovom podnožju ostali su mnogi životi u borbi za njegov vrh.

Kada smo gledali ovo brdo sa Bukove gradine, na njegovim stranama i vrhu bilo je puno ljudi, koji su se sa zastavama kretali gore i dole i na kamenom polju videle su se kolone naoružanih ljudi. Ispred svake bila je zastava i konjanik«.

0 ovoj borbi, koju Lune svrstava odmah iza borbe na Kadinjači i upoređuje s bitkom na Sutjesci, Ješo je svoje viđenje iznio u bilježenjima i usmenom govorenju i svjedočenju na časovima istorije na Gatu.

Za ishod borbe na Gatu bili su zainteresovani partizanski komandanti, komesari i njihovi štabovi, jer su od njega zavisile dalje akcije pokreta. Ipak, najviše je za nju bila vezana sudbina Gacka i Hercegovine u proljeće 1942. godine, kada je neprijatelj slamao partizansku slobodnu

[5°]) Horničari su izračunali da su bile 33 borbe na Gatu u toku narodnooslobodilačkog rata.

teritoriju i sve što je ona podrazumjevala. Kako je u to vrijeme centar partizanskog pokreta bio pomjeren u brdovite predjele Pive i Gacka, to je i neprijateljska aktivnost bila usmjerena u tom pravcu. Otuda se i danas pominje ratna drama koja se ponavljala u toku svih ratnih godina.

Taj istorijski čin koga je vrijeme učinilo »vječito živim«, nadahnjujućim i lekcijom istorije mladim pokoljenjima, jedan od preživjelih, koji je komandovao toga jutra, Jevrem Popović, opisao je stil borbe koja se vodila - ratnički kratko i sadržinski bogato, tonom ratnog povjesničara koji priča o svome bataljonu čija je slava ostala »okamenjena« na liticama Gata:

»Ponoć je prošla. Naš usamljeni bataljon lomio se preko stena i vrleti. Lune je pripretio vodiču da nas ne vodi dobro. Posle izvesnog kolebanja i pravdanja da ne zna put, povede nas prema Gatu. Nismo dugo putovali do prvih kuća u podnožju. Ispred jedne kuće stajao je čovjek. Zaklonjenog za ogradu jedva smo ga primetili. Verovatno je bio četnički stražar. Kad nas je opazio naže da beži. Borac iz patrole Dragoslav Divac[51)] opalio je za njim iz puške.

Tako je ovaj pucanj oglasio naše prisustvo u selu. Bataljon se još nalazio u koloni. Gledali smo kako iz kuća, kroz vrata i kroz prozore, iskaču ljudi sa oružjem. Nastala je prevremena borba i za nas i za njih. Jurili su u dolinu koja ih je skriveno vodila na vrh Gata. Na samom vrhu tada još nije bilo mnogo neprijateljskih vojnika. Nismo oklevali. Bez ičije komande jurnuli smo iz kolone prema vrhu, iako to nije bio naš zadatak. Nastala je dramatična trka ko će pre. Ono malo neprijatelja sa vrha okomilo se na naše najbrže drugove koji su se već pripili uz liticu i peli se užurbano prema cilju. Lune se nije zbunio, jednu četu rasporedio je prema selu Dulićima. Svakog trenutka pojačavala se vatra s vrha. Oni su se borili da nam preseku put. Iz sela su počeli da nas gađaju, a još nema bataljona 1. proleterske brigade. Tako se neprijatelj s jakim snagama, ustremio na naš bataljon koji se uklinio u njihov položaj.

Komandant Lune se nije kolebao. Videći da smo usamljeni, nastojao je da se dočepamo visa, da se izvučemo iz vrlo teškog položaja... Naš položaj je postajao sve teži i teži. Mi smo upali u jezgro neprijateljskih snaga. Počeli smo borbu bez dva bataljona 1. proleterske i sve se više osećalo da smo između čekića i nakovnja. Sada osećamo strašnu vatru iz sela, a i sa visa krenuli su u napad. Onaj mravinjak od neprijatelja, koji smo juče gledali, krenuo je na nas.. . Obe vojske govore jednim jezikom, pa se komande razumeju. Ležimo pripijeni uz kamene ploče. Čujemo zujanje preko naših glava, kao da smo zašli u veliki pčelinjak. Preko nas šište rafali. Pomaljamo kape iznad naših glava i vraćamo ih izrešetane. Preko nas liže smrt. Neko je rekao da nas očekuje nova Kadinjača... Borci mi se učiniše kao niz glinenih golubova izloženih veštim strelcima na strelištu. Jednom zrnu, svem zgutuljanom, tek što ga je barut ugrejao, kamen preseče put i ono vrelo pade među nas. Mi živi slušali smo o poginulima i svakog trenutka i sami smo očekivali da budemo pogođeni. .. «[52)]

Zarobljeni proleter Momčilo Kovačević je svjedok i onoga što se zbivalo u četničkim redovima na položaju, na tvrđavi Gatu i u završnici borbe. Njegovim kazivanjima se upotpunjuje mozaična slika krvave drame. Podilazeći Gatu u koloni, on je svoje prve impresije zabilježio ovim riječima:

[5"] Lune u nedovršenom Dnevniku piše - »Vojislav Divac«, ali je ime stavio između zagrada.

3U8 52) j Popović: Gat, zbornik, Gat-Živanj 1942, str. 106.

»Sa istoka nebo se rumenilo. Sunce samo što se nije pomolilo iza visokih hercegovačkih planina. Bilo je vedro i osećalo se da nastupa lep junski dan. Dremljivi i umorni, primicali smo se u koloni po jedan prema uzvišenju ispred nas... Sa tvrđave su se oglasili prvi pucnji. Ne čekajući komandu, naš bataljon se u pokretu razvio u streljački stroj. Zaustavili smo se na brisanom prostoru neposredno ispod tvrđave. Nije bilo prilaza sa pravca našeg nastupanja. Naš silovit juriš ukočili su visoka litica i visoke zidine na njoj. Ali nas je neprijatelj ubitačnom puščanom i mitraljeskom vatrom iz karaule prikovao za ledinu. Zatim nas zasuo granatama prvo na desnom, a potom na levom krilu. Uspeli smo da zaustavimo nekoliko njegovih juriša. Sad je prva četa zasipala bombama četnike, prednje rovove na levom krilu tvrđave, a granatama iz ručnog bacača sam vrh tvrđave, odakle su nas tukli pravo u teme... «[53)]

Ni bombe Boška Buhe nisu mogle načeti tvrde litice i tvrđavu Gata. Uzalud je sa svojim drugovima bombašima pokušao da ubaci bombe uz visoke zidove karaule i nedokučive litice. Kuršumi su mu izrešetali noge. Dok je to radio sjećao se priče majke o zemlji očeva i djedova, o Gacku i Domrkama, gdje su Buhe živele i odakle ga je majka u sebi odnijela o ravnom Gatačkom polju na kome je izrasla i okamenila se ova ukleta litica uz koju se ne može uspuzati. Ovo njegovo prvo viđenje i sretanje s rodnim krajem svojih roditelja vrilo je neslućenom snagom u njemu, ali ga je vlastitom i krvlju svojih drugova natopio i kasnije pred komandantom Lunom u Sutjesci suze prolio.

Desetina Ljubodraga Milovanovića, Lunovog brata, našla se u Gatovima između dvije neprijateljske vatre na bliskom rastojanju i bila pokošena. Borac te desetine Vojin Đurašinović - Kostja napisao je ove retke:

»Moja desetina je bila na krajnjem levom krilu. Kada su nas zasuli sa kule našao sam jedan usek, ili škrapu u kamenu, koja nas je štitila od vatre. Tu je bila cela desetina. Sredina bataljona bila je pod najjačom vatrom i tamo je svakog časa neko bio ranjen ili poginuo. Kula je postala strašna. Pri dolasku pod nju mogao se odvojiti jedan vod da zaobiđe i da je napadne, odozgo preko kamenjara (misli se uz Ljut od sjeveoristoka - prim. N. M. S) ali to nije učinjeno, jer se znalo da sa te strane napada 5. bataljon 1. proleterske. Svakog časa se očekivalo da bataljon naiđe i zauzme kulu... «[54)]

Tako su mislili i drugi borci dok su napadali s istočne i jugoistočne strane, jer nisu bili upoznati sa sistemom odbrane Gata koji su Austrijanci izgradili. To nije bila obična čuka i beznačajna tvrđava, već isturena i utvrđena vojna granična karaula sa prirodnim sistemom samoodbrane na visokim liticama na kojima je sagrađen i kompletan vještački odbrambeni sistem za veće vojne operacije, sa okolnim i nešto nižim poluukopanim rovovima, šančevima i bunkerima.

Proleterski borci i komandanti su tek mnogo godina poslije ove borbe shvatili šta su tog jutra trebali osvojiti u borbi od koje se mnogo očekivalo. Vidjeli su da ishod drukčiji nije ni mogao biti s obzirom na objektivne okolnosti u kojima su se našli bataljoni operativne grupe. Ko nije vidio Gatov odbrambeni sistem (prirodni i vještački) nema predstavu o njegovoj »neosvojivosti« i strateškom položaju. Dovoljno je imati municije i hrabrosti pa da se i mala jedinica odbrani od mnogo nadmoćnijeg napadača. 0 tome postoje bezbrojni primjeri i napadača i branitelja, a osobito Prvog gatačkog partizanskog bataljona i njegovih dijelova, koji ga je često napadao i branio. On se, takoreći, sam brani.

[53)] Kovaćević: *Zarobljavanje i bekstvo od četnika,* Zbornik, Gat-Zivanj 1942, str. 65.

54) v. Đurašinović - Kostja: *Desetkovani bataljon,* Zbornik Gat - Živanj 1942, str. 113.

Lunov bataljon je napadao čelo Gata, na jugoistočnu stranu, i suočio se s opasnostima koje su vrebale iz nedostižnih šančeva i mitraljeskih gnijezda s kojih su kosile »brede«. 0 tome Lune u svom Dnevniku piše:

»Čim smo sišli u ravnicu ubrzali smo korak. Već sviće. Na tvrđavi smo ugledali osmatrača. Komandovao sam: »Lezi!« Idemo dalje. Vojislav Divac opali iz puške. Komandujem: »Trkom!« Čelo već izlazi na kosu, borba počinje. Aleksandar Čizmić ranjen, ranjeni i drugi drugovi. Pucam iz mitraljeza. Idem na desno krilo. Odjednom povlačenje. Situacija kritična... Sačekujem bataljon, sve crne i crnje vesti. Vrlo mi je teško... «[55)]

Ove retke svoga »Dnevnika« Lune je ispisao odmah poslije borbe na Bukovoj gradini i u Sutjesci. O svom bratu Ljubodragu koji je ostao na padinama Gata, bilježi:

»... Idem i razmišljam: zajedno rasli i borili se, a on, eto, gine. Ne žalim ga, jer je junak. Mislim o majci ... «

Na relaciji Trgovišta - Grede, prema Dulićima, 4. bataljon 1. proleterske brigade vodio je energičnu borbu s 2. bataljonom Gatačkog vojnočetničkog odreda, o čemu je Koča Jončić zapisao:

»U osvit dana na obrisu neba upozoreni smo na Gat. Otegao se kamenim usponom na zapad. Tamo će biti Sumadinci. Glavna borba. Levo od nas - Beogradski bataljon. Nečujno smo krenuli u juriš. Brzina hoda i nezapaženost prilaska su morale da zamene množinu metaka. Leteli smo neprimećeni preko polja, a zatim je na Gatu počelo da ključa. . . «[56)]

Milutin Mijatović - Drugarčić je iz istog bataljona, koji je bio dijelom i na položaju od Brljeva i Kruševa prema Dulićima, iz kog pravca je trebalo da napada 4. bataljon 1. proleterske brigade, ali se čekao nekakav povod da se ustane i krene naprijed ili nazad. On kaže:

»Posmatramo napredovanje 2. proleterske brigade prema tom vrhu. Čujemo sve jaču paljbu. Na stranama oko tvrđave bleskaju eksplozije ručnih bombi koje četnici bacaju. Kad je vetar malo jači, donosi glasove i poklike juriša, ali ne razlikujemo kojoj strani pripadaju. Izgleda da se Užički bataljon povlači. Strana koju dobro vidimo puna je crnih figura koje trče na sve strane, saginju se i u grupama jure u pravcu kojim uzmiču naši drugovi«.[57']

Petar Ubavić je sa svojom desetinom došao do prve kuće u Galešini, sjedišta Štaba 2. bataljona Gatačkog vojnočetničkog odreda, zaplenio radio-stanicu, arhivu i dosta ratnog plijena Italijana i četničkog štaba. Prema njemu, neprijatelj je bio iznenađen pravcem napada Kraljevačkog bataljona koji je nastupao na lijevom krilu Lunetovog bataljona, koji je otišao nešto udesno prema Gatu.

Lune nije mogao da uspostavi vezu s Petim bataljonom, na svom desnom krilu koje je trpjelo gubitke na dvadesetak metara ispod samog vrha, jer je bio daleko u pozadini i sam napadnut vatrom teških mitraljeza s Gata i puščanom i mitraljeskom vatrom s Vršaca, Jelica i bočno od Dobrelja, iz pravca Zborne Gomile, a prijetila mu je opasnost da bude odsječen i iz pravca Avtovca i Gacka. Vatra još uvijek nije počinjala »na onim stranama« južno od sela Dulića, odakle je trebalo da napada Beogradski bataljon. Hercegovci i Crnogorci nisu učestvovali, a Kraljevčani su bili prikovani za Grede i brežuljke istočno od sela prema Kazancima.

[55<] M. Milovanović Lune, *Dnevnik,* str. 19.
[561] K. Jončić, *Kepi je stigla smena,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 84.
[571] M. Mijatović - Drugarčić, Isto, str. 91.

Napad je postao uzaludan jer se neprijatelj domogao svih položaja oko Gata. Shvativši bezizlaznost položaja bataljona i njegove sve veće gubitke Lune je naredio povlačenje uz borbu, u pravcu polaznih položaja.

Jevrem Popović piše da je komandant Lune naredio odstupanje »sa pola osvojenog visa«, koje je počelo »u najvećem redu«. Zatim je nastalo »gušanje, borba bez oružja« koje je »u izmešanoj gužvi, zamenilo pucnjavu. Gledao sam ispred sebe neprijatelja, i kada sam se osvrnuo nazad video sam pravo rvanje u bezbroj parova. U pištolju više nisam imao ni jedan metak. .. «

Mara Kusturić je povlačenje doživjela kao težak poraz koji se iz moguće pobjede pretvorio u stradanje:

»Čula sam komandu za povlačenje. To je sve bilo, gotovo munjevito. U brzini čovek mora odlučno da radi. Napreže se i napinje mozak i telo i poslednji delić snage je mobilisan . . . Pored mene prođe Lune. Zatim još neki drugovi. Okrenuh se i videh: naši se povlače. Po ravnom polju, po 'brisanom prostoru«, sa ponekim žbunom i kamenom, rasuo se naš stroj, a po njemu biju, spreda i pozadi - napred, s kule, a pozadi četnici koji su se pomešali s partizanima. Trešti na sve strane. Naši se žurno povlače, napadaju, neki ponovo ustaju, a neki se više uopšte ne dižu. Ginu naši drugovi .. . «[58)]

Povlačenjem bataljona neki borci su se našli u veoma teškoj situaciji. Vojin Đurašinović - Kostja je ostao na bojištu među mrtvim drugovima, jer mu je to bio jedini mogući izlaz i eventualni spas, i odstupao je uporedo s četnicima koji su nastupali. Našao se s neprijateljima za leđima svojih drugova koji su se povlačili, o čemu piše:

»Odmah zatim, sve mi je bilo jasno, jer se ispod kose pomoliše gomile četnika, i, onako u ruljama, naleteše na naše položaje. Tek sam tada shvatio zašto je Blagojević onako odjurio niz kosu. Čudno je kakvom brzinom mozak radi u takvim prilikama! Shvativši položaj u kome se nalazim, našao sam da će biti najbolje ako legnem između mrtvih drugova, između Milana i Ljubodraga, te da i ja tako izgledam kao mrtav. Jedva primetno otvorim očima kroz trepavice i, ležeći nepomično, gledao sam četnike oko sebe. Pucali su iz stojećeg stava za našim drugovima koji su se povlačili. Jedan četnik je imao žandarmsku kapu na glavi, a drugi je imao žandarmsku bluzu, sa opancima na nogama i u seljačkim čakširama. Treći je takođe, bio žandarm. Ostali su bili u raznoj odjeći, a nekima sam na glavi zapazio hercegovačke kape.

Nekoliko plotuna su ispalili, pa su onda krenuli dalje, te me tako prođoše desetinu-petnaest metara. Nekim čudom nisu me našli, verovatno misleći da sam mrtav. Ni oni sa kule me nisu gađali, jer su svakako i oni tukli bataljon u povlačenju. Tako sam se našao u četničkoj pozadini. Najpametnije što sam mogao smisliti u toj situaciji bilo je to da sam pošao za četnicima koji su me prošli. Uzeo sam Milanovu pušku i oprezno pošao za streljačkim strojem četnika u nameri da nekako iznađem mogućnost da se probijem i dođem u vezu sa našim drugovima. .. «[59)]

Nastupajući uporedo s četnicima, držeći se na oprezu i osami, Đurašinović je vidio prizore njihove bestijalnosti i sadizma prema iznemoglim i zarobljenim proleterima koje su stizali i nalazili skrivene po vrtačama. Dobra Simića, advokatskog pripravnika iz Užica, koga su kasnije strijeljali za zidinama tvrđave na Gatu, udarali su »pesnicama, kundacima i nogama«, a on se od udaraca zanosio »čas na jednu čas na

[58>] M. Kusturić, *Slreljanje na Gatu,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 119.
[59)] V. Đurašinović-Kostja: *Desetkovani bataljon,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 113.

drugu stranu«. Još su nekog našli u vrtači, udarali ga i psujući i taj četnički zanos i gužvu oko hvatanja proletera Đurašinović je iskoristio i vješto umakao.

Poraženi i desetkovani bataljon »trometkovića« povlačio se s polupraznim i praznim »vrljikama« pred ornim i dobro naoružanim četnicima, koji su, u predahu pucnjave ili uz ispaljeni metak, pozivali »nestale« proletere:

- Braćo Srbijanci, predajte se, nećemo vam ništa, vi ste zavedeni!

Proleteri su se povlačili prostranim Ravnima s osjećanjem težine borbe i tugom za izgubljenim drugovima, ali ih je revolucionarni cilj pokretao naprijed.

Miodrag - Žika Avramović je, kao komesar čete, imao »dotad najteži ratni ispit: kako izvući što više boraca iz ovog pakla. Pravac povlačenja je poznat, a kako doći do zbornog mesta. Trčanjem u pogurenom položaju naša grupa se relativno brzo izvukla ispod domašaja teškog mitraljeza sa utvrđenja, koji je pokosio mnoge borce pored kojih smo prolazili«.

I u povlačenju je žeđ mučila ljude do besvijesti pa su pojedini borci, pod fijucima neprijateljskih metaka, zalazili u vrtače i tražili vode i, ne našavši je, »lizali rosu ispod šumaraka«, koja se još mogla naći u dubokim udolinama.

Četnici su pokazali »maksimum bestijalnosti i krvožednosti« nad zarobljenim, ranjenim i poginulim proleterima, utiskujući sebi »za vječita vremena žig izdajnika svoga naroda«.

»Iznenadilo me je što svi ovi četnici nisu imali brade« - piše zarobljeni Momčilo Kovačević - »i što su na glavama nosili hercegovačke narodne okrugle crne kape, sa velikim krstovima na gornjoj strani.

Dvojica četnika su me poterali u štab na tvrđavi. Usput sam video jezive prizore. Tridesetak koraka od nas jedna grupa četnika besomučno je tukla i najpogrdnijim rečima psovala drugaricu Maru Kusturić. Iako je streljana - ona se, ipak, izvukla. Druga grupa četnika predala je jednu našu drugaricu Italijanu - crnokošuljašu. Ovaj je silovao na očigled svih. A potom, ne pridigavši pantalone, skinuo pušku s leđa i opalio joj metak u glavu. Svuda unaokolo su poginuli drugovi iz moje čete, neki od njih preklani, a nekima razmrskane glave. Po odelu prepoznajem delegata prvog voda Brana Piščevića. Gledajući sve ovo, pritisnut neodoljivom žeđu, poželeh da i mene ubiju ... «[60]

Petnaestogodišnji skojevac je izmislio priču: da je silom prilika ostao s partizanima, da nije bio naoružan i da je stalno bio uz komoru, pa nije učestvovao u borbi, što mu je, vjerovatno, i spasilo glavu.

Četnički štab je, s poručnikom Milojem Lazarevićem na čelu, na licu mjesta provjeravao da li zarobljenik »pripada srpstvu«, tražeći od njega da to i praktično dokaže.

»Svoje srpstvo sam« - kaže Kovačević - »i praktično dokazivao. Morao sam se prekrstiti na pravoslavni način, a potom očitati molitvu »Oče naš« i pokazati da znam i neke pesme iz ciklusa srpskih junačkih pesama. Sve ovo nije mi teško padalo, jer sam u gimnaziji učio veronauku, a iz srpskog narodne pesme. Čitanje molitve i recitovanje pesama posebno je odobrovoljilo ađutanta četničkog komandanta, žandarmerijskog narednika Rada Žigića, i još jednog postarijeg četnika, za koga sam kasnije saznao da se zove Milan Šipovac. Njih dvojica su me pomalo i sažaljevali. Pripadništvo srpstvu na kraju je provjeravano da li sam sunećen (obrezan) ... U jednom trenutku zgrabio me je bradati

60) M. Kovačević, *Zarobljavanje i bekstvo od četnika,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 65.

razmetljivac Četko Petković u nameri da me zakolje. Šipovac me je oteo i nagrdio ovog zlikovca... Dok su me četnici saslušavali, na tvrđavu su dovedena još četiri zarobljena partizana. Dobra Simića i još dvojicu, čijih se imena ne sećam, posle kraćeg saslušanja streljani su iza tvrđavskog zida. Mića Nenadovića - Korčagina su predali Italijanima. Kasnije sam saznao da su zarobljeni i Ilija Antonijević, pitomac vojne akademije iz Užica, i još nekoliko drugova iz našeg bataljona. Prema pričanju četnika, na bojištu je nađeno preko 40 poginulih partizana, dok je nas 9 bilo zarobljeno«.[6"]

Nekim zaostalim borcima jedini spas je bio sakrivanje u duboke rupčage i pećine vrtača. Jedan od takvih je bio i Miodrag Zlatić Duco, koji je dvaput ranjen. Gledajući iz svog prisilnog i privremenog skloništa, odslikao je te dramatično trenutke, nastale povlačenjem bataljona:

»Gledao sam oko sebe izginule drugove, a četnici nas neprekidno i dalje zasipaju sve žešćom paljbom. Na nesreću, svuda je goli kamen i skoro nigdje zaklona. Jurimo preko sivog hercegovačkog krša samo da se nekako odvojimo od četnika koji kidišu za nama.. . Vesnić i ja skrenusmo levo prema nekim stenama, nedaleko od Gata, i tu nađosmo neku špolju u koju se zavukosmo... Posle beskrajno dugog vremena, jedva nekako pade noć. Oprezno se izvukosmo iz špilje i krenusmo pravcem otkuda smo prošle noći pošli u napad. . . Povremeno se okrenemo, a sa Gata se čuje pesma i vidi velika vatra. To su četnici orgijali. Polako smo se odvajali od svega toga... «[62)]

Desetina zaostalih boraca koji su našli spas skriveni u rupčagama i kamenjaru, tokom noći i u osvit dana stizali su u Gornje Kazance kod škole, gdje se još uvijek nalazio Štab 1. proleterske brigade. Većina ih je bila na »spisku mrtvih«.

Mara Kusturić je zadržala u sjećanju stradanja koja su prouzrokovana neprijateljskom mržnjom u trenucima kada su zagospodarili sila i nasilje, razvrat i sladostrasti. Njeno kazivanje se ne završava borbom na padinama Gata i besputnoj kamenitoj Ljuti i zarobljavanjem u odstupanju s bojišta, već i u »smrti«. Ona je svjedok i čina izdajstva i dezerterstva. Trajno je zapamtila svoje pogubitelje na pustom gatačkom kamenjaru i uslikala u oku s horizonta bojišta »Gatačku kulu i siluetu četničke zastave pobodene na njoj, koja je trebala da trijumfuje« nad proleterima.

Izvodi iz njenih zapisa o tome najbolje svjedoče:

»Nismo ni primetili da su nas opkolili. Ni to gde je ko momentalno bio. Tek najednom, Koruga iza svoga zaklona snažno viknu:

- Braćo, Srbi! Ne pucajte, ja sam vaš!

Diže se naglo, pritrča brzo prema četnicima i nestade ga. Predade se izdajnik! Tamo je odmah ispričao našu situaciju: da nas je troje, da nemamo municije, i da je Skadinava član Partije, da će se on sigurno boriti.

Tako je i bilo. Približiše nam se još bliže i pohvataše nas.

Zarobljeni!...

Skadinavca su odmah počeli da tuku. Udarali su ga gde je ko i sa čim stigao. Poveli su nas. Skadinavac više nije mogao da ide. Pao je. I dalje su ga tukli. I, najzad - dotukli, ubili. Na zemlji je ostao leš druga, izmoždeno telo, od silnih udaraca kundaka pobelela lobanja, i krv...

Usput su streljali i ostale«.[63']

[61>] Isto.
62) M. zlatić Duco: *Na spisku mrtvih,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 125.
63) M. Kusturić: *Streljanje na Gatu,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 119.

Uskoro je Mara bila i sudionik vlastitog strijeljanja, na kamenjaru u blizini dobreljske škole u kojoj se nalazio četnički štab. Čula je pucanj i metak joj je zviznuo pored uva, a onda ju je »nešto strašno lupilo, nešto tupo i jako«. Koraknula je i pala.

»Osjećala sam« - piše Mara - »jedan mi je metak prošao kroz grudi, drugi kroz ruku. Skupili su se oko mene. Zagore. Jedni su predlagali da me zakolju, drugi počeše da me raskopčavaju i pretresaju; preturali su po torbici, gledali materijal nađen u njoj i beležnicu sa sastanka SKOJ-a. Neki su još prilazili, zainteresovani verovatno tek kada je opalilo. Preturaju po džepovima. To je trajalo oko 10 minuta.

Očekivala sam smrt. Ona mi sada nije izgledala ni teška, ni nepoznata. Pa ona je već bila tu! Nemoćna, izudarana, ranjena, razgolićena - ležala sam pred njima, a njihov žagor nada mnom ličio je na njih i režanje divlje zveri oko svoje žrtve«.[64']

Ubrzo je neko javio da partizani vrše protivnapad i četnici su se odmah povukli, što je Maru »potpuno iznenadilo. Dok sam sve to shvatila i okrenula se - nikog više nije bilo oko mene«.

Kad je vidjela da su se četnici povukli pred partizanskim protivnapadom, odvukla se do jednog žbuna i odatle posmatrala »razbojište« koje »četnici u trojkama pretresaju«. Povremeno je čula poneki pucanj kojim je ugašen život ranjenog ili tek uhvaćenog, partizanskog borca, gledala italijanske bombardere koji su se obrušavali na partizanske strojeve i bacali četnicima oružje i municiju. Posmatrala je četničke trojke u akciji na bojištu, o čemu kaže:

»Preturaju po mrtvima i ranjenima i pljačkaju ih. Videla sam: kasnije su došle njihove žene, tu iz okolnih sela, sa korpama i vrećama, i nastavile lešinarski posao svojih krvavih muževa... «

Cijeli dan je provela u lijesci i čekala noć da krene za brigadom preko Kazanaca i Bijelih dola u pravcu Volujaka. Čekanje joj se činilo kao vječnost koja je mogla da donese novu smrt, ali se iz žbuna nije moglo dalje:

»Čekala sam noć. Tako sam bila prinuđena da čitav dan provedem tu, u žbunu, na pustom polju - na kojem je vladao mir, a taj mir u mojoj duši budio je očaj i osećanje prepuštenosti. Tim više što sam čitav taj dan, tamo na horizontu, gledala Gatačku kulu i siluetu četničke zastave pobodene na njoj, koja je trebalo da triumfuje nad nama. Taj mir, na momente, remetio je kad-kad koji ispaljeni metak, ili otegnuta pjesma pijanog četnika.

U sumrak sam krenula pravcem kuda su se povukle naše jedinice. .. «[65>]

Tek sjutradan Mara je stigla u kazanački zaselak Pirevce, u kuću Vasilja Tepavčevića, gdje je bila previjena, nahranjena, obuvena i odjevena i, nakon kraćeg odmora, na konju i u pratnji dviju žena, krenula uz planinu, za brigadom. Pošto joj je, zbog truckanja na konju, rana krvarila - morala je nastaviti put pješke i sama. Nakon dramatičnih trenutaka i teških nadljudskih napora planinskim terenom, iznemogla i s krajnjim naporima uspjela je stići brigadu prema Sutjesci.[66']

Prema Aleksandru-Saši Zelenoviću, izvjestan broj proletera je stradao u povlačenju poslije borbe na Gatu, izdajstvom nekih četnički nastrojenih mještana. On piše:

[M>] Isto.
[65]I Isto.
[66]i Cvijeta i Danica Tepavčević su joj pomogle i otpremile je za brigadom. Cvijeta, žena Vasiljeva, od Tomovića je iz Golije, a Danica od Sušića iz Gornjih Kazanaca.

»Kada su se poslije borbe na Gatu grupe boraca Prve proleterske brigade probijale nepoznatim terenima, četnici su neke na prevaru pohvatali i pobili. Izlazili bi obično pred njih kao prijateljski raspoloženi mještani, nudili im hranu i vode sa ciljem da ih umorne i iscrpljene zadrže dok ne stignu četničke jedinice, ili bi ih kao vodiči naveli na četničke zasjede«.[67]'

Koča Jončić je dugi proleterski marš kroz Hercegovinu opisao više lirskim nego tvrdim ratničkim riječima koje je izricao njihov borbeni put dajući im i značenje i sadržaj, saopštavajući najupečatljivije trenutke koji su mu ostali u sjećanju:

»Ceo boravak u Hercegovini ostao mi je u sećanju kao težak i nemiran san. U početku smo satima pešačili, naročito noću, preko besputnog, zamornog, krvavog karsa, a danju se odmarali u šumama. Ili bismo opet u sred dana žedni jeli sneg po planinskim stranama pržeći se na podnevnom suncu, da bismo uveče, negde oko Sutjeskinih izvora, u trokutu Lebršnika, Kuka i Vlasulje, široko otvorenim ždrelima nestrpljivo ispijali delić večnog mlaza izvora s ukusom bukovog soka.. .[68)]

Lune je u toku rata napisao članak »Naš bataljon na Gatu«, koji je sačuvan zajedno s njegovim »Dnevnikom«. U prvoj rečenici članka kaže da gotovo svaki borac brigade zna za Gat i da se o žestokoj borbi i žrtvama 4. bataljona često govori, pošto je u njoj ispoljena hrabrost svakog pojedinca i bataljona kao cjeline. Ističe da je bataljon imao i ranije i kasnije velikih borbi, kao što su bili: »munjeviti upad u Rogaticu« ili »silovito, gotovo bezumno, jurišanje na italijanske topove i bunkere na Kozari«, u kojima su borci ispoljili hrabrost i dokazali da su dostojni proleterskog imena. »Ali tvrđava Gat, odvaja se od svih borbi koje je imao 4. bataljon. Samo rešenost za borbu, elan i zajednički udar, mnogo odskaču od svih dosadašnjih. I još mnogo drugih pojedinosti, činjenica, uslova i momenata stvarno se mnogo razlikuju od prošlih borbi i baš ovoj borbi na Gatu daju takav karakter«.

Sjećajući se borbi i bitaka svoga bataljona i njegovih silovitih juriša u devetomjesečnom ratovanju sa svim vrstama neprijatelja u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini, komandant Lune piše:

»Ni u jednoj od ranijih borbi naš bataljon nije imao takvu rešenost, ceo bataljon, svi borci bejahu kao jedan. Kroz sve nas strujaše samo jedna misao, došao je trenutak da se već jednom obračunamo s četnicima, sad ili nikad. Elan i polet mogao je osetiti samo onaj ko je tu bio i video sve. Ceo bataljon na komandu: 'Trkom napred!' zatalasa se i kao oluja jurnu, ne prezajući ni od brisana prostora ni od visoke tvrđave na boku. Jurnuše borci silovito, i ako već četvrtu noć ne spavaju, četvrti dan maršuju, a prethodni dan i noć proveli su bez hrane i vode. U tom momentu nešto nam je davalo neodoljivu snagu, mržnja prema narodnim izrodima, čvrsta volja da se ispuni zadatak, rasplamsavahu se u borcima i borba poče... «

Niko tako plastično nije uspio da opiše ovu borbu kao što je to učinio komandant Lune. Njegovo britko komandantsko pero, kojim je bilježio imena svojih boraca i rukovodilaca, zapisalo je, u predahu borbe i marševanja, negdje na putu kroz Bosnu, poetski zanos boraca u revoluciji i riječi svjedočenja o mržnji i krvavom pokolju jedanaestojunskog jutra na Gatu:

»Teško je perom izraziti i opisati tu žestoku bitku. Teško je to i da oseti onaj koji nije video.

[67)] Aleksandar-Saša Zelenović: *Hercegovina u NOB,* Beograd, 1961, str. 464.

 68) K. Jončić: *Kepi je stigla smena,* Zbornik, Gat - Živanj 1942, str. 83.

Ceo bataljon zaustavljen je na jednoj čistoj kosi, ispred nas četnici komešaju se, pribiraju i jurišaju, dva njihova juriša odbijamo. Na desnoj strani nadvisilo nas utvrđenje i banditi sa njega gađaju nas pravo u teme. Ranjavanje pojedinih drugova izgledaše nam kao nešto obično i prirodno, a sami ranjenici ne obraćahu pažnju na svoje rane, govorahu: 'Drugovi, i mi ćemo zajedno sa vama napred'. Svi bejasmo zauzeti samo jednom mišlju: napred, izvršiti zadatak.

Paklena puščana i mitraljeska vatra, ginu pojedini drugovi, ali to ostale ništa ne koleba, nastavlja se borba sve žešće i oštrije. Ginu puškomitraljesci, zamjenjuju ih drugi, kvare se oružja od silne pucnjave, drugovi ih opravljaju na položaju, i borba teče dalje... «

Kolektivni duh i zajednički cilj - kazniti izdajstvo i kolaboracionizam na djelu, na graničnom kamenu koji nije smio postati sjedinitelj hercegovačkog i crnogorskog izdajničkog čina - bili su najsnažnije oružje, ali se bez dovoljno vojnika i metaka Gat nije mogao osvojiti. To je vidio i poslednji borac bataljona, ali povratka bez smrti više nije bilo. Suočeni sa takvom situacijom, na savjetovanju bataljonskog štaba sa četnim komandama u mrtvom uglu Golubinaca odlučeno je da se krene u akciju »i ako se nije moglo utvrditi da je stigao neki od drugih određenih bataljona«.

Ponesen odlukom i borbom, bataljon je jurnuo uz strminu Gata prema tvrđavi na visokoj litici.

»Sve se talasa i huji« - piše Lune - »svi smo kao jedan i samo plamti. Ovde se pojedinci ne primećuju. Zar da govorim o Otrovu čija se puška usijala i ne govori više glasom čoveka, već pušta neke životinjske glasove, gotovo urliče. Urliče ne od straha, ne od radosti, već od silne napetosti borbe. Zar da govorim o njemu kad se Jaćimović prebacuje sa puškomitraljezom sa levog krila na desno. Govoriti o hrabrosti drugarice Nade i Milene na desnom krilu, kad Stanka pod kišom kuršuma na levom krilu previja ranjenike. Ceo bataljon, svi do jednoga bejahu isti. Nije trebalo komande, nije trebalo starešina - vodnika i desetara, svaki je znao šta treba da radi... «

Pošto su slomili napad bombaša i jednog voda boraca, četnici su, kamenitom i ljeskovinom obraslom sjeveroistočnom stranom Gata prema Zavodičju, orijentisali prodor i izbili na okomite stijene, sa kojih su bočno napadali desno krilo bataljona. Tim prodorom i napadom iz najneposrednije blizine bataljon se našao ukliješten na tijesnom i brisanom prostoru, izložen unakrsnoj vatri i bio primoran na odstupanje, o čemu i Lune piše:

»... Četnici su uspeli da nas zaobiđu s desnog krila, istovremeno vrše juriš i sa čela i sa boka. Morali smo se povući. To nije bilo povlačenje da bi se izbegla borba, to je povlačenje sa borbom prsa u prsa. Ti momenti - kada treba odoleti nadmoćnijem neprijatelju, zaustaviti ga i izvući ranjenike - zahtevali su od nas da pokažemo našu vrednost, kao celina i kao pojedinci. I stvarno, dokazali smo da smo dostojni imena proleterskog... «

U surovim uslovima »gatačke epopeje«, bila je to jedna od najtežih borbi koju su vodili užički proleteri u toku revolucije, borba kada su njeni vojnici fizički i duhovno sazrijevali za »naredne sve surovije bitke« koje su vodili. Oni su je, kako smo već rekli, ubrajali u tri najveće bitke: na Kadinjači, na Gat i na Sutjesci, uvijek ostajući simbolom zajedničke hrabrosti i žrtvovanja. Ona je ostala simbol kolektivne opijenosti borbom koja je došla do najpunijeg izražaja. Ali da ne bi bio potpuno uništen na skučenom i nezaštićenom prostoru, bataljon je morao od-

stupiti izlomljen i desetkovan, pod kišom neprijateljskih kuršuma koji su nemilice sijali smrt.

Ginuli su radnici i seljaci, intelektualci i đaci, komunisti i skojevci - borci revolucije na koju su se bili ustremili neprijatelji i domaći izdajnici. Na razbojištu Gata i njegovog podnožja ostali su zbratimljeni u smrti, vođeni istom idejom, Srbijanci i Bosanci, Crnogorci i Vojvođani - djevojke i mladići, sve proleteri koji su ispisali jednu od naslavnijih stranica istorije proletera.

Na poprištu borbe su ostali očevi koji nikada nisu stigli »svoje« sinove i skromne tihe žene »velike hrabrosti i primerne partijnosti« hrabreći djecu revolucije snagom ličnog primjera.

Napuštajući gatačka brda i Hercegovinu, komesar Minderović je bilježio svoja poslednja impresivna zapažanja i slagao događaje u riječi iz kojih se čitao jedan cijeli život izrastao u vremenu koje je tražilo pregnuća i žrtvovanja za uzvišene ideale. Komesar je zapamtio geografske toponime na kojima su ginuli proleterski ratnici, maršrute i bunkerisane čuke i tvrđave i skladao ih pjesnički u preciznom vojničkom nizu:

»... Poljana-Zmijski krš-Bijela dola-Bukova gradina - borba ispod Gata, na Gatu, kod Dulića - Poljana - Lebršnik...

Kiše. Glad. Ledeni vetar. Bezljudni pusti krajevi u bujanju, u cvetanju. Gulimo koru sa mladih bukava. Avioni nas traže. Sunce peče. Za nama je ostala Hercegovina, kamenita, buntovna, prodana.. .

Gat!«[691]

Pjesnik revolucije Jovan Popović, prošavši i sam njene najteže »staze i bogaze«, često i s Hercegovcima, izrekao je stihom, mišlju i jezikom, uzvišeni čin žrtvovanja i primjera:

»Mi smo pali za ono što ste vi za navek stekli,
da buktinju pronosi svaka nova smena.
Mi ne ćutimo ni sad, no mi smo reč svoju rekli,
rekli za sva vremena«.

KOMANDANTI 0 PROLETERIMA I BORBI NA GATU

I sam proleterski borac, prvi među jednakima, komandant Prve proleterske brigade, Koča Popović, sudionik i svjedok borbe na Gatu 11. juna 1942. godine, svojim proleterima je zapisao:

»Svi su oni bili neobični obični ljudi. Neobični kao revolucija, obični kao narod koji ih je poslao na isturene borbene položaje. U vremenu presudnom za naš oružani ustanak, za celu našu istoriju oni su bili na visini revolucije i neizmernih, ali i zanosnih zadataka koje je ona postavljala pred naše pokoljenje. I eto, oni su, u to neopozivo vreme, bili sposobni da zbiju sve što je bilo najlepše u njima kao ljudima i komunistima u neslućenu životnu snagu, da prerastu sami sebe, izdignu se do te visine. To ih je obeležilo za svagda i odmerilo njihovu ljudsku vrednost... «[70)]

Proleteri su bili vojni i politički odred KPJ, koji je oružjem i političkim radom rasplamsavao ustanak, širio njegove osnove osvajajući mase i konsolidujući poljuljane pozicije NOP-a na cijelom prostoru kuda su prolazili. Tako su došli u Gacko sredinom maja 1942. godine, s pjesmom i borbom u revolucionarnom zanosu i proleterskom borbenom stroju iz koga su neki i pali »u slavno vreme« na gatačkom »budnom stražaru« tog 11. juna 1942. godine.

[69>] Čedomir Minderović, navedeno delo," str. 136.
[70>] K. Popović: *Na visini revolucije,* Zbornik, Prva proleterska, Beograd, 1963, str. 19.

Ishod borbe na Gatu je ostavio težak dojam na druga Tita. Dedijer je u svom dnevniku, zapisao da je Vrhovni komandant, poslije čitanja izvještaja Koče Popovića, »izašao iz kolibe i počeo da se šeta gore-dole. To je činio uvek kad bi došla kakva teška vest.. . Posle jednog sata kolona Vrhovnog štaba krenula je iz Crne Gore preko Sutjeske u Bosnu. Iz pravca Gacka čuli su se topovi. To su Italijani s četnicima pokušavali da spreče odstupnicu našim brigadama. Vrhovni štab, posle marša od deset časova, zaustavio se na razvalinama jedne austrijske karaule... «[71)]

Izvješten o ishodu borbe na Gatu, Tito je odmah, svjestan da se tu više ništa ne može popraviti, pristupio sprovođenju odluke koju je donio Vrhovni štab - o pokretu partizanskih snaga na sjever.

Kad se kolona Vrhovnog štaba zaustavila 12. juna poslije podne na Grabu kod Sutjeske, Tito je pozvao Milovana Đilasa i s njim razgovarao 0 borbi i pogibiji Ande Ranković, zamolivši ga da Marka obavijesti o njenoj pogibiji, što je ovaj odmah i učinio pisamcem gdje je stajalo i ovo:

»... Tvoj vjerni drug Anđa ... pala je junačkom smrću 11. juna kod sela Dulića u borbi protiv četničkih bandi. Zajedno s njom su izginuli i mnogi drugi drugovi ... «[72)]

Meni se iznenada, u aprilu 1978. godine, pružila prilika da razgovaram s Kočom Popovićem u motelu »Desivoje« kod jezera Vrbe, na putu Gacko - Foča. Prvi put sam razgovarao s proslavljenim komandantom i poznatim imenom revolucije i nisam imao hrabrosti, mada smo razgovarali dva sata, da načinjem temu o izgubljenoj borbi, već sam se zadovoljio njegovom konstatacijom:

- To je jedna od naših izgubljenih borbi!

Njegovo mišljenje o ovoj borbi je, sem u zvaničnom izvještaju Vrhovnom štabu, napisanom istog dana kad je borba i vođena, sadržano 1 u rijetkim razgovorima i ličnim impresijama. Pored ostalih, prvoborac Mirko Mastilović i ambasador Radivoje Petković, razgovarali su s Kočom i o borbi na Gatu, s obzirom na činjenicu da je ona imala veliki značaj za Gacko. I tada je ostao škrt na riječima, zatvoren, u mislima okrenut tim nenadoknadivim žrtvama.

Na Gatu je bilo mnogo borbi do sredine ljeta 1944. godine, čak i s mnogo više vojnika i s jedne i sa druge strane, ali je najviše raspravljano i s razlogom pisano o borbi proletera vođenoj 11. juna 1942. godine. To je bila zadnja velika borba proleterskih i dijela hercegovačkih snaga u Hercegovini. Da bi se sagledala njena veličina s uzročno-posljedičnim vezama i činjenicama i istakao strategijski značaj Gata u ratnim planovima svih vojski, navedena su najinteresantnija mišljenja nekih od vojnih rukovodilaca i sjećanja učesnika borbe.

Vlado Šegrt, proslavljeni hercegovački komandant narodnooslobodilačke borbe i revolucije, u svojoj knjizi »Krv na kamenu«, piše:

»Da bi zadržao Gacko u svojim rukama, neprijatelj je morao da drži Gat, utvrđenje na suprotnoj strani Gatačkog polja, koje je dobro poznato iz ovog rata.

Na Gatu su se od početka ustanka vodile krvave borbe. Ovo utvrđenje nije samo ključ za grad Gacko, nego dominira čitavim poljem i okolinom, pa je nemoguće kretati se ma kud, ukoliko ga neprijatelj drži. Zato smo dali dosta žrtava napadajući ga, braneći i otimajući... «

Ponovo mi se u avgustu 1985. godine ukazala prilika da u neposrednoj blizini Gata razgovaram s Kočom o borbi proletera, vođenoj na Gatu. U motelu »Košuta« na Zbornoj gomili, na sjeverozapadnom pod-

[71] V. Dedijer, J. B. Tito - prilozi za biografiju, Beograd 1955, str. 356.
[72] Isto

nožju Gata - poprišta proleterske borbe - proslavljeni proleterski komandant je osvježio uspomene na »slavno vreme« i »neobične obične ljude« iz »vojnog i političkog odreda KPJ«, koji su bili bitku za revoluciju i neki ostali na Gatu - vječnoj straži slobode.

Da bi obnovio sjećanja na svoje borce i junsku »crvenu zoru proletersku« pročitao je širi tekst ovog rada, podsjetio se na izvještaje iz Dulića, s Jelovca i s Ravnog (Mramor), pregledao citirana naređenja i dokumente i razmatrao topografsku kartu i skice o rasporedu snaga i toku borbe.

I poslije četiri decenije, neizbrisivo su mu ostali u sjećanju događaji vezani za borbu na Gatu i mjesni geonimi (toponimi i etnonimi) cijelog prostora na kome su vođene borbe.

Prema njemu, borbe u graničnom sektoru prema Crnoj Gori, bile su u ono vrijeme značajne jer je trebalo onemogućiti spajanje četničko-italijanskih snaga iz Hercegovine i Crne Gore. Borba na Gatu nije uspjela jer su napadne jedinice, iz poznatih razloga zakasnile a crnogorske i hercegovačke nisu učestvovale. Njen ishod je poznat. Bilo je to skupo plaćeno ljudskim životima. Ali, takva je revolucija. ..

Dugo je gledao u pravcu Gata i sjeveroistočnih brda gatačke Površi, zamišljen u prošlost i dubinu revolucije. Prisjetio se i kolone automobila, zaustavljene na Gatačkom polju 1958. godine, kada je kao ministar inostranih poslova, s Titom i Naserom, putovao na proslavu petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci. Tada je Tito pokazao Naseru »gorostasni« Gat - simbol nepobjedivosti i »okamenjenu lađu« u gatačkom »zelenom moru«...

Prema Radovanu Vukanoviću - neprijatelj je bio potcijenjen i zato je moralo doći do neuspjeha:

»Jedan od razloga našeg neuspjeha ispoljio se u tome što smo potcijenili neprijatelja. U istočnoj Bosni smo bili navikli na to da četnici bježe ispred naših jedinica i da nam se predaju. U Hercegovini, međutim, oni su predstavljali veoma žilavog protivnika. Obilato hranjen od italijanskih okupatora, četnik se nije brinuo za snabdijevanje osnovnim artiklima ishrane i municije, dok je naš borac oskudijevao u svemu«.[731]

Prilikom proslave četrdesetogodišnjice borbe na Gatu, general Milivoje Antonijević, 11. juna 1943. pripadnik Lunovog bataljona, rekao je:

»Ne znam koliki su bili četnički gubici na Gatu. Nema pouzdanih elemenata na osnovu kojih bi se mogla proceniti njihova hrabrost. Jedno je, međutim, sigurno: pokazali su maksimum bestijalnosti i krvožednosti nad našim ranjenim i poginulim drugovima, bili su hijene u ljudskom obliku ... «

U borbi za Gat 4. bataljon 2. proleterske je, do poslednjeg borca, pokazao pravu hrabrost i riješenost da izvrši zadatak koji mu je povjeren. U nemilosrdnoj i neravnopravnoj borbi proleteri su dali sve što su mogli i imali, najmanje misleći na svoj život. Kolektivna borba je bila na nivou komunističkog morala i opšteg cilja i zahtjeva revolucije, čiju je vrijednost Antonijević ovim riječima iskazao na Partizanskom grobulju u Gacku:

». . . Poginuli drugovi ostali su ovde u Hercegovini, kao večna straža, na tlu na kome su bili poslednji boj. Pali su u slavno vreme, na najčasnijem mogućem zadatku. Na njih se sasvim može primeniti ono što je Pasionarija rekla za naše Špance: 'Dali su sve. I svoju mladost i svoju zrelost, svoja znanja i svoje iskustvo, svoju krv i svoj život, svoje nade i svoje čežnje. A ništa nisu tražili'«.

 73) R Vukanović: Zbornik *Prva proleterska,* str. 342.

I sam ranjen na Gatu, komandant Lune je, u bolnici na Tjentištu i u Suhi, u svoj »Dnevnik« zabilježio:

»Nalazim se u bolnici koja se povlači... Nailazi drug Tito. Kada je naišao Boško Buha, plakao je. Drugovi su mi brali i poslali jagode.

Da mi je da idem u bataljon. Ovde teško dišem. Sinoć sam razgovarao sa Vojinom Đurašinovićem Kostjom. On mi se sviđa, drži se komunistički. Naišao je i Radovan Zogović, dugo sam razgovarao sa njim. Opet je naišao drug Tito. Milovan Dilas je ostao da smesti bolnicu, a sa njim je Moša Pijade. Ovde prolazi mnogo vojske. Čuo sam da je bataljon preformiran i da je došao Milinko Novaković. Ovde je došla Mara Kusturić, priča o sebi i Branku Koružiću. Čuo sam da su umrli Dragoslav Krečković Krečko i Dobrilo Petrović. Čuo sam za Radosava Kovačevića i Petra Lekovića ... Ovde sam se sastao sa drugovima iz bataljona i vrlo sam srećan. Razgovaramo o svemu, najviše o borbi .. . Naišao je štab brigade, mnogo nas žale i sažaljevaju. . [74)]

O borbi »jedanaestog juna, naše druge ratne godine«, koja je u zoru počela i u »zoru se završila«, najbolje ocjene su dali ratni komandant Miodrag Milovanović Lune i njegov zamjenik Jevrem Popović Ješo, narodni heroji i junaci proleterske brigade.

Lune je u svoj ratni dnevnik tačno godinu dana nakon borbe na Gatu, baš pri kraju proboja iz doline Sutjeske i pete neprijateljske ofanzive, zapisao:

»Noću 10/11. juna izvršili smo probijanje, (i ta) noć je ravna onoj na Gatu«. Te iste noći, ali prije godinu dana, išao je prsimice na Gat.

Lune nikada nije zaboravio Gat i borbu na njemu. Poslije proboja na Sutjesci i sa Zelengore, zapisuje:

»Bosna, to je divna zemlja. Kulturna i nekulturna, bogata i siromašna, šumovita i krševita, partizanska, četnička i ustaška, to je zemlja koja je naše utočište. Srce mi je igralo od radosti kada smo se sa Zelengore spuštali...

Ovih dana, u kojima su se odigrali ovako krupni momenti, doživeo sam i dve-tri za mene značajne godišnjice: borba na Gatu i godina dana kako sam zamenik komandanta brigade. Interesantno je da sam se toga dana osećao rđavo, čini mi se da ja više ne mogu napredovati i da ne mogu biti dobar oficir - to je posle one kritike... «[75)]

Nepune dvije godine posije borbe na Gatu, na borbenom putu prema rodnom kraju, proslavljeni proleter i zamjenik komandanta 2. proleterske brigade, Lune, piše:

»Kako će se završiti poslednja stranica ovog spomenika? Možda će negde na sredini ovu priču prekinuti kuršum i ona će stati i ostati prazna da priča. Da priča i da je ljudi dopunjuju, da traži svoga druga. Da sisa krv i da njom slika sve ono čemu je ovaj spomenik posvećen... «[76>]

Lunova slutnja se obistinila. Poginuo je 27. aprila 1944. godine, kod sela Uzića, blizu rodnog ognjišta u Dobrodolu (sada Lunovo Selo) i izdahnuo na rukama majke, ne ispričavši joj priču o bratu Ljubodragu koji je ostao na padinama Gata.

[74>] M. Milanović Lune, *Dnevnik,* str. 29.
[75>] M. Milovanović Lune, Dnevnik, Titovo Užice 1979. str. 126.
76) Isto> str. 252.

MILINKO OKILJEVIČ

TRESE SE GATAČKA POVRŠ

Četničko-italijanske snage iz pravca Stepen - Gat spojile su se sa četnicima iz Crne Gore, koji su, preko Duge i Krsca, izbile u Kazance.

Vodeći ogorčene borbe, sve naše jedinice su se, u četvrtak 11. juna 1942, počele povlačiti sa tog pravca, izvlačeći se organizovano prema Berušici i Ravnom.

Vrlo jake borbe vodile su se iznad Lipnika i Kapić planine. U borbi ispod Kapića smrtno je ranjen Gojko Glogovac iz sela Male Gračanice, koji je na putu za bolnicu u Izgorima podlegao ranama.

DOLAZAK VRHOVNOG ŠTABA U GACKO

Neprijatelj je uspio da na ovom pravcu potisne naše snage i 12. juna izbije na Kapić, nastupajući u pravcu sela Berušice i Treštenika.

Iza nas, prema Brštevcu, Izgorima i Volujaku, te preko Mratinja i Vučeva, pod zaštitom crnogorskih partizanskih snaga, povlačile su se iz Crne Gore mnogobrojni zbjegovi, ranjenici, rodoljubi koji zbog četničkog terora nisu smjeli ostati na svojim ognjištima, rukovodstva političkih organizacija, organi narodnooslobodilačkih odbora i drugi.

Velika opasnost je prijetila našoj bolnici u Štabnima, pa je naređeno da se evakuiše u Izgore.

U svim zaseocima Izgora izvršena je opšta mobilizacija. Pored odraslih ljudi i omladine, odvedeni su i konji za prenos ranjenika iz Stabana u Izgore. Sve ove ranjenike trebalo je smjestiti u izgorsku školu i obližnje kuće. Naređeno je da gatački narodnooslobodilački odbor preuzme organizaciju tog transporta. Mnogi ranjenici iz Stabana morali su se transportovati na nosilima.

Od Stabana, preko Brštevca, Kuka, Poljane i Brajčinlaza, do škole u Izgorima ima pet do šest sati hoda. Puta skoro i nema, a česte su strme uzbrdice i nizbrdice. Nošenje teških ranjenika na nosilima tom uskom stazom usječenom u kamenitom terenu predstavljalo je pravi natčovječanski napor.

Po prenošenju i smještaju ranjenika u izgorsku školu sva se omladina organizovala za postavljanje obezbjeđenja i straže. Narodni odbor, u kome su bili Boško Mastilović, Stevan Škiljević, Staniša Mastilović i drugi, uz pomoć vrlo brojnih, vrijednih i odanih omladinaca, među kojima su Mileta, Radomir, Ljubica, Rade, Njegosava i Mihajlo Škiljević, Milorad Mastilović i mnogi drugi - organizovali su akciju zaduživanja svih domaćinstava u Izgorima oko prikupljanja hrane za ranjenike i iznemogle drugove.

Svakodnevno su se slijevale kolone žena, djevojaka i djece u pravcu škole. Donosili su hljeb, pitu, mlijeko, kajmak, meso i druge aritkle. Sticao se utisak da ovo dosta veliko i gostoljubivo selo u tom teškom trenutku nudi svojoj vojsci sve što ima.

U petak, 12. juna 1942. godine sa Pivske planine i iz Stabana je u rejon Izgora, tačnije u zaselak Petkovinu, na južnim padinama Volujaka, stigao i Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije sa drugom Titom na čelu.

Bili smo svjesni da smo na ovom zadnjem položaju gatačke površi zaštitnica i Vrhovnog štaba i mnogobrojnih, umornih i iscrpljenih kolona koje se ovuda povlače. Svi smo kao jedan shvatili značaj tih posljednjih i važnih položaja koje smo pod veoma nepovoljnim uslovima morali uporno braniti.

Narod gatačkih sela bio je usplahiren i potišten. Većina naših familija je još ranije izbjegla prema Ravnom u Berušicu i preko Lebršnika u Brštevac. Oni koji su ostali nisu se mogli snaći. Sa svih strana nadirale su udružene četničko-italijanske snage. Ispred njih su se, posljednjim naporima borile naše oslabljene i prorijeđene jedinice. Naše partizanske familije i simpatizeri NOP-a potpuno su izgubili svaku perspektivu. Čuli smo odjeke žestoke borbe iznad Jasenika i u pravcu Berušice. Iz mnogih naših sela plamteli su ogromni požari. To su četnici palili kuće i svu imovinu partizanskih familija. Iza njih ostajala je pustoš i zgarišta. Četnici su željeli svojom taktikom, uz pomoć krupnih italijanskih snaga, da zaplaše narod. Svojim terorom hteli su da demorališu i posljednjeg borca u našim jedinicama.

Italijanska avijacija je tri dana kružila iznad naših sela u Gacku. Avioni su se pojavljivali od Kobilje glave, napravili polukrug preko Gata, Samobora, Lipnika, Ravnog i, prelijećući preko gatačke površi, Dramešine i Vrbe, zamicali iza Dobrovora i Bodežišta. Bacali su bombe po partizanskim selima. Očigledno je bilo da su dobro obaviješteni o tome gdje su naša uporišta. Četničke vođe su se potrudile da ih precizno obavijeste. Narod je na različite načine komentarisao ovu četničku izdaju i najezdu, spremajući se za povlačenje iz svojih sela.

Nastalo je vrijeme kada čovjek sam nije ništa više mogao shvatiti. Talas bezvlašća je zahvatio čitav srez. Paljevine, crni dimovi i lelek ostajao je iza izdajnika. Hvatali su ljude i predavali ih okupatoru kao nagradu za učinjenu pomoć u borbi protiv naših snaga.

Kasno poslije podne 12. juna 1942. Obrad Grković mi je donio pismo Blaža Đuričića. On je pisao:

»Masovno nam se vraćaju borci iz naših jedinica. Nemamo nikakve veze sa Operativnim štabom«. Rekao je i da je 1. udarni bataljon razbijen u južnoj Hercegovini, dodajući: »I 4. udarni bataljon je u rasulu. Nešto ljudi iz bataljona »6. juni«, dio Lipničko-samoborske i Jaseničke čete, pridružilo se ostatku 4. udarnog bataljona. Ne znamo da li se povlače iz Nadinića i Bodežišta. Gledaj da održiš četu na okupu. Pokušaj uhvatiti vezu sa komandantom bataljona Kostom Bjelogrlićem, oni su na položaju negdje iznad Jasenika i Berušice.«

Odmah sam napisao Kosti izvještaj. Obavijestio sam ga da su u sastavu moje Omladinske čete borci iz Čemerna, Vrbe, Dramešine i Platica. U četi nije bilo dezertera, a mislio sam da ih neće ni biti. I pored teških borbi, moral boraca bio je na visini. Borili su se kao jedan. U četi je bilo 128 hrabrih i odvažnih boraca. Četa je Ada bila brojnija od ijednog bataljona. Podijelio sam je na četiri voda, po 32 borca.

Odredio sam Miletu Okiljevića da odnese izveštaj Kosti. Naredio sam mu da se vrati sjevernije od Crvenih greda, a mi ćemo se nalaziti na položaju sjeverno od sela Dramešine. Mileta je otišao u pravcu Jasenika.

Odmah sam uputio patrolu do Bodežiške čete, sa zadatkom da uhvati vezu sa Obradom Petkovićem i Brankom Terzićem. Oni su bili na položajima iznad Bodežišta i zatvarali su Vranjski do. U patrolu sam poslao Obrada Babića, Borisu Boškovića i Mila Šupića. Obradu sam rekao da Petkovića i Terzića upozna sa sadržinom Blažova pisma, sa situacijom u gatačkoj površi i u gornjem dijelu Gatačkog polja.

Kasno uveče patrola se vratila. Obrad me je obavijestio da je Bodežiška četa na okupu i da odolijeva stalnom pritisku većih četničkih snaga iz Nadinića i Nevesinja.

Dok je trajala borba na Gatu, neprijatelj je ispoljio jači pritisak u pravcu Vrbe i Čemerna. Danonoćno smo se s njim rvali. Nije bilo ni časa odmora. Poslije borbe u Kazancima i Gatu, neprijatelj je uputio svoje jače snage ka Čemernu, sa ciljem da razbije naše jedinice na ovom pravcu, da što prije izbije na Čemerno i spriječi odstupanje naših snaga koje su se povlačile preko Ravnoga u pravcu Izgora. Tako je na pravcu Vrba - Čemerno došlo do vrlo oštrih borbi.

Poslije podne 12. juna počeo je snažan juriš neprijatelja, da bi se potom ponavljali jedan za drugim. Četa ih je zadržavala plotunima. Desno od nas, prema proletrima, čula se žestoka paljba. Počelo je jako dejstvo artiljerije i minobacača. Gusti oblaci od eksplozije granata dizali su se visoko iznad nas. Komadi kamenja zasipali su naše položaje. Grmljavina je trajala više od jednog sata. Tresla se cijela gatačka površ. Neprimijetno smo se povukli na kose iznad Igrišta i južnije od Babića koliba.

Da bi se na položajima Suhi vrh i Živanj ojačali položaji dijelova Druge proletrerske brigade, tamo je ponovo stigao bataljon Radovana Vukanovića. On je zaposijeo položaj Suhi vrh, drumom koji iz Vrbe vodi za Čemerno.

Kasno uveče 12. juna sa Suhog vrha spustila se, sve do Trakala, jedna petorka odvažnih boraca. Uz Dušana Grka, u njoj su bili Milan Kukić, Ljubo Miljanović, Danilo Salatić i Boro Vujović sa puškomitraljezom. Desno od njih, prema Živnju, proleteri su takođe vodili ogorčene borbe protiv četnika koji su odbijeni u pravcu sela Bahori.

Na Živnju, desno od proletera, dejstvovala je Bodežiška partizanska četa. Ovu jedinicu Branko Terzić i Obrad Petković čvrsto su držali u svojim rukama. Borci ove čete imali su neograničeno povjerenje u svog komesara Obrada, koji ih je, kao iskusni komunista i borac, znao čvrsto držati na okupu, što mu je uspijevalo i u ovim najtežim momentima.

Ispad na Živnju nas je ohrabrio, pa je i naša Omladinska četa prešla u napad niz Igrište, sve do Mušne glavice.

U subotu, izjutra 13. juna, neprijatelj je uputio veće snage preko Vrbe na Čemerno, uz vrlo jaku podršku italijanske artiljerije. Oko podne ponovo je zauzeo sela Dramešinu, Kalevac, Vrbu i Jasenice, vodeći žestoku borbu da izbije i na Marnu gomilu. Ispred nas neprijatelj se lijepo video, njihovi streljački strojevi su se u talasima kretali ka našim položajima. Iza njih, u više kolona, kretale su se nove snage.

Plašio sam se da ta silna najezda neprijatelja ne demorališe mlade borce Omladinske čete. Srećom, prevario sam se. Da sam tu bojazan saopštio borcima ove čete, sigurno bih povrijedio njihov ponos i potcijenio njihovu nepokolebljivu hrabrost i borbenost. Osjećao sam da su naši mladići bili ponosni što ih talasi streljačkih strojeva neprijatelja ne mogu ni korak nazad pomeriti.

Ne mogu zaboraviti kad su mi Veljko Glogovac, Obrad Grubačić, Mile Supić, Gojko i Obrad Grković, Radovan Šuša, Milisav Babić, Miladin Vuković, Jela Kekić, Matija Mastilović, Dušan Subotić, Bosa Mandić, Rako Okiljević, Boriša Bošković, Miro Bjelogrlić i mnogi drugi, vidjevši da sam zabrinut za sudbinu boraca kojima sam komandovao, rekli: »Više volimo kad su im gusti streljački strojevi, nego da su rijetki. Tako imamo više ciljeva za gađanje, a budi ubijeđen, druže komandire, da od nas strahuju i da nas ne potcjenjuju. To je za nas ohrabrenje«.

Pod udarcima proletera, naše Omladinske čete i dijelova jedinica prikupljenih iz južne Hercegovine pod komandom Dušana Grka, lomili

su se gusti talasi neprijatelja koji su, poslije snažne artiljerijske pripreme, ponovo kretali ka našim položajima.

Italijanska artiljerija je neprekidno tukla naše položaje. Avijacija nas je nadlijetala i kada bi piloti primijetili makar i jednog borca zasuli bi ga dugim rafalima.

Na Živnju je poginuo Petar Leković, zamjenik komandanta 1. užičkog bataljona Druge proleterske brigade. Komandant tog bataljona, Radoslav Kovačević, je ranjen i nekoliko dana kasnije je umro.

Iz zaklona se niko nije pojavljivao, pa je izgledalo kao da na ovim položajima nema nikoga. Borci su izabrali dobre zaklone i maskirali se, riješeni da neprijatelja puste na domet bombe, a potom mu, ubitačnom vatrom iz svih oružja, nanesu što veće gubitke. Sa položaja Živnja, Suhog vrha i Lebršnika nije se smjelo ni pomisliti na povlačenje. U školi u Izgorima bila je naša bolnica. Ranjenici i iznemogli drugovi bili su i po obližnjim kućama i ispod bukava. Pored njih, kroz Izgore, još su kuljale kolone iz Crne Gore.

Oko podne 13. juna italijanska avijacija je žestoko napadala našu bolnicu u školi i oko nje. Četnici su je dosta precizno označili. Gotovo čitav sat je trajalo bombardovanje i mitraljiranje. Da bi što uspješnije bombardovali, avioni su nadlijetali preko Borča, Gredelja i Straže, izbacujući teret i zatim se dizali preko Kuka i pravili zaokret iza Knez-strane i Ravnog. Tada smo imali mnogo žrtava, naročito među ranjenicima. Pored ostalih, u Izgorima je, nedaleko od škole poginula žena i troje djece Nikole Mastilovića. Jedan avion je bombardovao Čemerno. Tamo je Anica, žena Rista Supića, zgrabila kćerku Zoru i požurila da se skloni u šumu pored kuće. Od bombe je Anica poginula, a Zora je teško ranjena.

Pred veče 13. juna povukli smo se na kose južnije od Babića koliba. Cio dan nas je tukla italijanska artiljerija i avijacija. Odmah ispod nas videli smo kako su četničko-italijanske snage, ne primjećujući nas, u talasima krenule za nama. Nisam vjerovao da će noću produžiti napad.

KOMESAR MI ODE U ČETNIKE

Prišao mi je komesar naše čete Miljo Đukanović i rekao: »Ovo je, komandire, došao đavo po svoje. Vidiš da se nećemo ovdje održati. Sila je to što navaljuje. Meni se čini da su sve naše jedinice razbijene, pa ni tvoja četa neće ostati.

- Šta to kažeš, Miljo? - pitam ga.

- Dobro si čuo - odgovori mi Miljo.

- Čuo sam, no me čudi da to kažeš, ti komunista. Ti hoćeš, Miljo, da mi četu razbiješ.

- Eto, zato ti i kažem što sam komunista. Upozoravam te kao komunista u ovoj bezizlaznoj situaciji. Vidiš da u Gacku više nema ni jedne partizanske jedinice osim ove tvoje čete.

- Ako budeš tako govorio pred mojim borcima, onda je bolje da odmah ideš onima dolje. Sa takvim mišljenjem nije ti mjesto ovdje, među nama! - odgovorih mu povišenim glasom.

- Šta je, što se ljutiš, komandire? - priđe mi i to me pita odani drug Obrad Babić, koji je, sa Obradom Grkovićem, Milom Supićem, Borišom Boškovićem, Obradom Grubačićem i Gojkom Okiljevićem, sjedio nešto po strani od nas dvojice.

- Ništa, ništa, drugovi, nešto se prepirem sa komesarom čete. Čini mi se da nema pravo kad kaže da će nam ovdje četnici razbiti četu. Gora je situacija bila na Dražljevu pa smo od njih čudo učinili.

- Ko se boji neka ide da pomogne one dolje. To mu reci pa će vidjeti kako će se provesti - odgovori mu Obrad Grubačić«.

Od tog trenutka Milja sam stalno držao na oku. Nisam mu dao da sa borcima razgovara, a bio sam svjestan da će pobjeći čim padne mrak. Smatrao sam do tada da bi komunista prije poginuo nego izdao ciljeve naše partije, ali sam, u Miljovom slučaju, promijenio mišljenje. Rekao sam sebi: ako ga primijetim da bježi ubiću ga. Ipak, priželjkivao sam da ga zadržim kod sebe dok se sastanem sa Blažom, uvjeren da poslije toga neće biti više komunista. Postao je kukavica, demoralisao se, on jedini je bio uplašen tim četničkim kolonama. Iskoristio je noć i dok sam ja obilazio borce pobegao.

Rano izjutra 14. juna neprijatelj je otpočeo napad velikim snagama. Krenuo je u pravcu Babića koliba, Pleća, Suhog vrha i Živnja. Artiljerija je ponovo potresala planinu Lebršnik. Avijacija nam se nalazila iznad glava. Ipak, bilo mi je nešto lakše, jer je položaje desno od nas, od Pleća do Suhog vrha, zauzeo Beogradski bataljon Prve proleterske brigade. Bataljon se na ovaj teren prebacio iz pravca Ravnog, a komandant mu je Miladin Ivanović. Culi smo žestoku paljbu iz pravca Živnja. Činilo mi se da je neprijatelj usmjerio težište napada na našu četu. To je bilo razumljivo, jer ako bi izbio preko Babića koliba i ovladao čemerskim gredama - naša odbrana na Pleću, Ravnoj gredi, sve do Vrpske rijeke morala bi da popusti. Sva se artiljerijska vatra upravno na nas sručila. Kamenje je prštalo na sve strane.

Iza nas, u selu Laništima, nalazila se naša kuhinja. Jednom dnevno su nam djevojke sa Čemerna donosile u vreći po komad kuhanog mesa i manje parče hljeba.

Takođe pozadi nas, od Pleća do Knez-strane, u dužini od 9 kilometara, nalaze se čemerske grede. Visoke i preko 200 metara, one se potpuno okomito spuštaju do čemerske visoravni. Na njima nema staze kojom bi se bar divokoza mogla spustiti. Na tu prirodnu prepreku smo morali stalno misliti. Nismo smijeh dozvoliti da nas na nju silom nabace. A u slučaju kada bi se to dogodilo imali bi smo tri izlaza: prvi - po svaku cijenu odbiti neprijatelja, sačekati mrak, pa se niz Pleće spustiti do Čemerna; drugi - pod teškim uslovima se rokirati do Crepulje i niz jednu stazu se, kao koze, spustiti u Brajčin-Laz; treći i najgori - skakati u ambis niz grede, na što je neprijatelj i želio da nas prisili. Mi ni drugo ni treće nismo hteli dozvoliti po cijenu života.

Poslije podneva izgledalo je da Živanj i Suhi vrh gore. Proleteri i neki naši dijelovi kao da su za gušu hvatali neprijatelja. U borbi ispod Suhog vrha hrabro je poginuo Krsto Bobot. Ispod naše čete neprijatelj je podilazio i vješto nam se primicao. Odlučno smo riješili da ga dočekamo. Snažan plotun čete prikovao ih je za zemlju. Nekoliko pokušaja da pređu na juriš ostao je bez uspjeha. Kolebljivost neprijatelja ohrabrila je borce čete. Cijeli dan smo im bili nad glavom. Bili smo svjesni da od juriša nema ništa. Čekali smo prvi mrak 14/15. juna, pa da ih ponovo odbijemo niz kose Igrišta.

OMLADINSKA ČETA OSTAJE SAMA

Predveče 14. juna naše snage su počele napuštati Živanj, Suhi vrh i položaje desno od nas koje je držao Beogradski bataljon. Tokom noći su sve jedinice odstupile preko Suhe za Tjentište.

Sadejstvo u borbi između proletera i Omladinske čete bilo je na zavidnoj visini. Međutim, mene niko nije obavijestio da će se naše jedi-

nice, tokom noći, povući sa ovih važnih položaja. Smatrao sam da ako takvo naređenje bude izdato i ja ću biti upoznat. Proleteri su to, za svoje jedinice, i učinili.

Očigledno je bilo da su štabovi naših bataljona, i u južnoj Hercegovini i u Gacku, izgubili glavu i kontrolu nad svojim jedinicama. Omladinska četa, vrlo brojna i jedina jedinica koja se održala kompaktna od prvih dana neprijateljske ofanzive, ostala je sama, bez ikakve veze sa drugim jedinicama. Istovjetan slučaj bio je i sa Bodežiškom partizanskom četom, u kojoj do tada, zahvaljujući njenom komesaru Obradu Petkoviću i komandiru Branku Terziću, nije bilo nikakvog osipanja ili dezerterstva, iako je djelovala u daleko težim uslovima od naših.

Naši štabovi, ne samo u Gacku nego u cijeloj Hercegovini, nisu znali pravac svog povlačenja. Štabovi naših bataljona nisu znali ni gdje se nalazi Operativni štab za Hercegovinu. Od ovog štaba, naime, nisu dobivene nikakve direktive ni u početku ofanzive, ni u njenom toku, pa je otuda ni štabovi naših bataljona nisu mogli prenijeti našim raštrkanim četama. Moguće da ondašnji rukovodeći kadar, u vojnom pogledu neiskusan, nije ni mogao znati da su veza i sadejstvo svih vrsta u gerilskom i partizanskom ratovanju bitan uslov za postizanje uspjeha. Pored toga, neki štabovi i bataljoni su se, već na samom početku ofanzive, prosto raspadali. Takav je bio slučaj sa štabom i bataljonom »6. juni«, bataljonom »Petar Radović«, pa i većim dijelom 4. udarnog bataljona.

Kurir Mileta Okiljević, koga sam poslao komandantu Gatačkog partizanskog bataljona, Kosti Bjelogrliću, nikako se nije vraćao. Brinuo sam šta je sa njim. Tako je prolazila noć...

Toliko brzo je svanulo da mi se činilo kako je ta noć prošla brže nego i jedna od ranijih. Vidi se da je neprijatelj noćio na istim položajima. Njegove manje grupice polazile su u izviđanje. Oni bi iz daljine otvarali vatru na nas i jedva čekali našu reakciju. Na cijelom frontu desno od nas nigdje se nijesu naši javljali. Tada mi je postalo jasno da je Omladinska četa ostala sama. Bio sam svjestan da je postalo kasno da se ma šta preduzme.

Pomišljao sam da se sa četom povučem za Brajčin-Laz bez borbe. Posmatrao sam borce i osjećao njihovo odlučno raspoloženje za borbu. Činilo mi se da bi to povlačenje bilo znak mog kukavičluka pred ovim omladincima. Borcima je bila poznata prilično teška situacija u Gacku, ali se oni u borbi nijesu kolebali. Uostalom, od kako je četa bila formirana nije znala za neuspjeh, a od 1. maja je danonoćno bila u teškim okršajima. Na Dražljevu je izgubila borca Radovana Vukajlovića, a Gojko Marković je teško ranjen i kasnije je umro u izgorskoj bolnici. Koliko je samo na nju nakon toga sručeno artiljerijskih i minobacačkih granata, mitraljeskih rafala i ručnih bombi, koliko je na glave njenih boraca avijacija sručila čelika i olova, a nju kao da je ratna sreća pratila - niko nije bio ranjen niti poginuo. Mogućih žrtava sam se sve vrijeme plašio, a pogotovo posljedica odsustva ma kakvog političkog rada među tim mladim i poletnim borcima. Bližio se i rastanak sa zavičajem. Znao sam da ako pređemo Lebršnik i Volujak nećemo se brzo vratiti u svoj kraj. Razmišljao sam da borcima pružim još jednu mogućnost da udare na četnike, prije nego što se povučemo.

Sa rodnom grudom bilo je teško rastati se, ali pod pritiskom izdajnika i okupatorskih slugu morali smo to učiniti. Trebalo je da odstupimo preko Volujaka.

Iza četničkih zlikovaca koji su prolazili kroz sela, ostajala su zgarišta, bespomoćna kuknjava i kletve naših ojađenih familija i simpatizera. Četnici su se toliko osilili i veselili kao da pred sobom gone oku-

patorsku vojsku, a ne svoju dojučerašnju braću, nas s kojima su po svim našim selima rasli i stasali za pušku, a sa većinom i krenuli u borbu protiv okupatora i ustaša.

Stalno sam imao na umu da je neprohodna prirodna prepreka iza čete duga preko 9 kilometara. Te strme čemerske grede dobro sam znao još iz čobanskih dana.

Tih dana četnici su divljali po našim selima. Počeli su hvatati i istaknute borce i simpatizere i predavali ih italijanskoj vlasti. Činili su to i ranije, recimo 28. marta 1942. kada su u Vrbi uhvatili Boža i Beća Grkovića i Peka Popovića. Njih su odrr ih u Gacku predali okupatoru koji ih je odveo u zatvor, čekajući da četnici privedu još takvih ljudi, pa da ih odvedu u kazamate na Mamuli.

Četnici su u selu Dramešini upravo tih dana, uhvatili Koja i Mirka Boškovića i Doka Aškrabića (umro na Mamuli, od posljedica italijanskog terora i gladi). U Vrbi su zarobili i naše istaknute simpatizere Milovana i Marka Subotića i Boža Ušćumlića (sva trojica su umorena na Mamuli).

U selu Lipnik uhvatili su i predali Italijanima Spaseniju Milinković i Mihajla Lojovića. Iz sela Gareve odveli su Rada Janjuševića, a iz Dobrelja Vlada Lažetića (likvidiran na Mamuli). Italijanima su predali i Aleksu Vidakovića iz sela Danića (takođe, umoren na Mamuli).

To se je događalo i u drugim selima. Iz Domrka su predali odanog borca NOP-a Sima Buhu, iz Ravni naše borce i terenske radnike Mirka i Milana Kekića, iz Ribara Pera i Iliju Buhu (likvidirani na Mamuli) iz Višnjeva Rada Višnjevca i njegovog sina Ljuba (Rade je na Mamuli likvidiran, a Ljubo je pukim slučajem ostao živ), iz Rudog Polja braću srednjoškolce Ratka i Slavka Miloševića i Milana Gojkovića (tragično preminuo na Mamuli). U Fojnici je Mile Anđić bio vrlo povjerljiv i aktivan pomagač NOP-a, pa su ga četnici, sa Tomom Anđićem i njegovom ženom Branom, takođe preko Italijana, internirali na Mamulu.

I ustaše su hapsile naše ljude i predavale ih Italijanima. Oni su iz Hodinića u Kuli Fazlagića uhapsili i predali Italijanima Avdiju Ćimića i njegovog sina Osmana, oca i brata Šućrije Ćimića, borca naše Omladinske čete (Avdija je na Mamuli, zbog svoje izrazite antifašističke aktivnosti, likvidiran). Ustaše iz Gacka predale su Italijanima i našeg mladog aktivistu Šukriju Kurtovića.

Svi odrijeđeni za Mamulu, su prvih mjesec dana držani u »Sjevernom logoru« u Mostaru, a zatim prevedeni na jedno ostrvce kod Dubrovnika, pa na Prevlaku, da bi ih, na kraju, sproveli u logor na Mamuli. U Mostaru su Beća i Boža Grkovića zbog istaknutog političkog rada na terenu odmah strijeljali.

Četnici su iz gatačkog sreza na Mamuli, preko Italijana, uputili 29 naših boraca i istaknutih političkih radnika, od kojih se 13 nikada nije vratilo iz tog logora smrti.

U zoru 15. juna Omladinska četa je bila na istim položajima. Preko dana, gotovo do podne, dejstvovala je samo italijanska artiljerija i, povremeno, avijacija. Slabije četničke snage kretale su u izviđanje. Desno, prema Živnju, cijeli dan se čulo puškaranje. To su vjerovatno, četnici ispitivali da li su se na tim položajima još nalazile naše snage.

Oko podneva, smo očekivali četnički juriš. Svi naši borci bili su u zaklonima. Neprijatelj je stalno oklijevao. Samo bi manje grupice pošle naprijed i ponovo se vraćale, ili bi prilegle uz zemlju. Oko 16 časova četnici su izbili na kose koje je do tada tukla artiljerija. Slobodno su se kretale ka nama. Među njima smo videli i Italijane. Naše nišandžije na tri puškomitraljeza bile su spremne, na pogodnim su položajima i

imali su brisani prostor ispred sebe. Sve je spremno. Niko se nije otkrivao. Italijani i njihovi vodiči su bili sigurni da pred njima nema nikog. Kretali su se čak oholo i izazivački. Neki su zastajkivali, okretali se, kao da iščekuju druge. Prikupljali su se u grupice i o nečem živo razgovarali.

Odjednom se sručio plotun naše čete. Dugi rafali ispaljeni iz puškomitraljeza sa odstojanja od 50 do 80 metara, obasuli su prikupljene grupice. Nastala je užasna panika. Nisu uspjeli ni zaklona da potraže. Počeli su da bježe ostavljajući za sobom poginule i ranjene. Veljkov vod, iskačući, jurnuo je u pravcu četnika. Izvijestili su me da je bilo oko 10 mrtvih, među kojima i dva četnika. Veljkov vod se vratio sa italijanskim puškomitraljezom i dva sanduka municije. Tako smo u četi imali četiri puškomitraljeza. Šućrija Ćimić predložio je da se zaplijenjeni puškomitraljez povjeri Miladinu Vukoviću.

Iznenađenje koje je četa ostvarila i uspjeh postignut u tom jurišu dali su mi nade da ćemo, bar do noći, mirno ostati na ovim položajima.

Pred veče 15. juna krenuli smo preko Lebršnika za Brajčin-Laz. Jedva smo se po mraku spustili niz Rupe sa Crepulje do Brajčin-Laza. U četi se zaorila nova pjesma: »A'oj Gacko moraću te slikat, ne mogu te zaboravit nikad«...

Uveče se jasno ocrtavala linija do koje su izbili Italijani i četnici. Vatre su im se videle duž položaja Živnja - Suhi vrh - Pleće, i sjeverno od sela Žanjevice do Ravnoga.

Cijelu noć duž položaja treštale su bombe i puškomitraljezi kao da sa položaja odbijaju neki juriš.

PARTIZANSKA EKONOMIJA U PAPINOM DOLU

Za akcije omladine u Brajčin-Lazu čuo sam u aprilu, poslije pada Borča, kada sam se sa novoformiranom Omladinskom četom nalazio na Dražljevu.

»Nemojte se bojati gladi, naša partizanska ekonomija dobro napreduje« - rekli su nam omladinci iz Brajčin-Laza, koji su, sa Miletom Škiljevićem, došli da nas obiđu na položajima u rejonu Dražljeva i Ponikava. Miletin stariji brat Milan tada je bio komesar Omladinske čete.

U selu Izgorima, tačnije u zaseoku Brajčin-Laz, od davnina su Papići i Komnenići iz sela Miruša, bilećki srez, izgonili stoku na ispašu u ovaj kraj. Oni su pravili velike torove i gnojili veliki prostor koji su zvali Papin do.

Sredinom aprila 1942. godine Mileta Škiljević, omladinski rukovodilac iz Izgora, došao je na ideju da se Papin do zasije žitom za našu vojsku. On je to prijedložio svom ocu Stevanu koji ga je podržao i detaljno uputio kako da se to uradi. Mileta je odmah sazvao aktiv omladine iz Brajčin Laza: Radomira, Ljubicu, Rada, Mihajla, Njegosavu i Vukosava Škiljevića i iznio im svoju ideju.

Ovi vrijedni omladinci su za oranje Papin dola mobilisali devet rala sa volovima. Za dva dana zasijali su preko petstotina kilograma sjemena ječma. Istina, Mileta i njegovi drugovi su predlagali da se pola izorane njive zasije pšenicom, ali su ih stariji i iskusniji ljudi savjetovali da na ovakvom zemljištu i na ovom planinskom terenu siju ječam, jer će jedino on dobro uspjeti. Čitavu ekonomiju su seljaci i omladina Brajčin Laza ogradili vrljikama i plotom od pruća, da bi se usjev sačuvao od stoke.

Za čuvara ekonomije Mileta je odredio Borišu Miloševića, izbjeglicu iz Rudog Polja.

Godina je bila rodna, pa su se Mileta i njegovi omladinci s razlogom radovali svom uspjehu.

Niko za ideju mladih o stvaranju ove ekonomije nije znao, čak ni Sreski komitet KPJ ili Štab Gatačkog partizanskog bataljona, ni drugovi iz Sreskog NOO, osim nekoliko omladinaca i mještana iz sela Brajčin Laz.

Kad je ječam dobro iznikao odlučeno je da pozovu prvog predsjednika Sreskog NOO za Gacko, Boška Mastilovića, da obiđe tu ekonomiju. Boško je rekao da je njihov primjer za svaku pohvalu i da će to »ući u slavnu istoriju našeg narodnooslobodilačkog pokreta«.

»- Dok se naši borci u partizanskim jedinicama svakodnevno bore na život i smrt protiv okupatora, četnika i ustaša, i to vrlo oskudno hranjeni, dotle preduzimljivi i vrijedni omladinci Brajčin Laza stvaraju prvu partizansku ekonomiju u Hercegovini. Oni siju žito i pripremaju novi hljeb za svoje borce. Njihov rad pridonijet će da se čim prije protjera okupator iz naše zemlje i unište domaći izdajnici, ustaše i četnici - govorili su ugledni i nama odani ljudi.

- Od sad će naša narodna vojska dobijati hljeb iz naših ruku - odgovorili su im omladinci iz sela Brajčin-Laza.«

Nestrpljivi omladinci, sa Miletom na čelu, pozvali su u junu starije ljude da procijene: koliko će ječma moći da ovršu sa ekonomije. »Vjeruj bogu, ako ovako ponese godina moći će se ovdje naći preko 40 tovara prvoklasnog ječma - rekao je Stevan, Miletin otac. - Vidite li ljudi, da sada nema klasa kraćeg od 15 santimetara, a još stalno rastu.«

Početak četničko-italijanske ofanzive, maja i juna 1942. protiv naših snaga u Hercegovini, a posebno u Gacku, duboko je zabrinuo omladince iz Brajčin-Laza. Dok se front naših jedinica sve više primicao gatačkoj površi i selu Izgorima, omladinci Mileta, Radomir, Ljubica, Vlado, Njegosava, Mihajlo, Rade i Vukosav postajali su sve nestrpljiviji. Činilo im se da žito sporo sazrijeva.

Često su izlazili na naše položaje duž Lebršnika - Pleća i Živnja, da osmotre i saznaju za stanje na frontu. Guste eksplozije artiljerijskih granata ispaljene sa Ponikava po Čemernu i bombardovanje partizanske bolnice u Izgorima još više su ih zabrinjavali.

U prvoj polovini juna naše jedinice su uveliko prolazile kroz Izgore, odstupajući u pravcu Vrbniče. Tuda je prošao i Vrhovni štab, sa drugom Titom, dolazeći od Stabana između Kuka i Vlasulje. Za to vrijeme omladinci su budno nadgledali njihovu ekonomiju.

Već 15. juna ni jedna naša jedinica nije bila južnije od Volujaka i Zelengore, osim naše Omladinske čete, koja se tek 16. juna spuštala sa Lebršnika u Brajčin-Laz. Četnici su se već bili grupisali na čemerskoj visoravni. Veliki broj četnika stigao je i u Brajčin-Laz 17. juna. Sa njima je došao Damjan Rončević. On je odmah primjetio partizansku ekonomiju.

Čuvara ekonomije Borišu Miloševića zamijenila je četnička straža. Damjan je znao da omladinci iz Brajčin-Laza neće mirovati i da mogu neke noći da zapale cijelu ekonomiju. Ali, ječam je tih dana još bio zelen, pa nisu ništa mogli preduzeti.

Svi omladinci Brajčin-Laza stavljeni su pod jaku četničku kontrolu. Četnici su im prijetili da će ih strijeljati ako budu bilo šta radili na ekonomiji.

U avgustu 1942. žetva je počela. Sakupljen je ogromni ječam. Stariji mještani Brajčin-Laza pričali su da su četnici otjerali preko pedeset tovara ječma.

Štab bataljona i Sreski komitet KPJ za Gacko dovedeni su u vrlo neugodnu situaciju. Nikakvu direktivu za dalji rad nisu dobili. U takvoj situaciji postavljalo se pitanje da li napuštati teritoriju Gacka, ili držati svoje čete i dalje pod pritiskom četničko-italijanskih snaga?

U selu Brajčin-Laz nalazili su se dijelovi Štaba bataljona i članovi Sreskog komiteta KPJ za Gacko: Blažo Đurićić, Obren Starović, Mirko Mastilović i Kosto Bjelogrlić. Blažo je iznio podatke o nastaloj situaciji u Gacku koja je nalagala povlačenje sa terena. On je predložio da se ljudi kojima ne prijeti opasnost od četnika trebaju vratiti u svoja sela, da tamo privremeno sklone oružje i politički djeluju na terenu, onemogućavajući mobilizaciju seoske omladine u četnike. Izgleda da svi drugovi nisu tako mislili.

Kad je Omladinska četa stigla poslao sam kurira Mila Supića da izvijesti drugove o tome i da ih molim da mi daju dalji zadatak. Na to su u četu, kod koliba Stevana Škiljevića, došli Kosto i Mirko.

» - Mi smo se bili zabrinuli za sudbinu Omladinske čete - reče nam Kosto.

- Zašto ste se brinuli, druže komandante? - dobaci mu Obrad Grubačić. - Htjeli smo da nas dobro zapamte ti četnički izrodi, pa onda da napuštimo gatačku površ. Naša Omladinska četa je ranije položila ispit, a sada na Pleću i Lebršniku smo dobili diplomu. Sada možemo pravo u proletere«.

Rekli su mi da je Blažo Đuričić odstupio preko Volujaka, sa grupicom boraca.

- Šta je sa Miletom? - pitao sam Kostu, njegovog kurira.

Košta mi je rekao da je odmah vraćen. Pomislili smo da su ga četnici ubili ili zarobili.

Izjutra 16. juna četa se postrojila. Mirko je predočio borcima tešku situaciju u Gacku. Sve što je bilo čvrsto i odano pokretu povuklo se pred četničko-italijanskom ofanzivom. Po našim selima četnici su bijesneli. Pričalo se da će početi mobilizaciju naših boraca i omladine u svoje redove, da će terorisati nad partizanskim familijama i simpatizerima. Mi smo ih u tome morali spriječiti. Naše snage su morale da se za izvjesno vrijeme, udalje od naše teritorije.

»Odluka je Štaba bataljona i Sreskog komiteta KPJ za Gacko da se svi oni drugovi omladinci koji se nisu kompromitovali kod četnika mogu i moraju vratiti u svoja sela, da rade među omladinom, jer se pretpostavlja da će četnici u našem odsustvu pokušati da izvrše uticaj na seosku omladinu i da je mobilišu u svoje redove. U ovakvoj situaciji ovi mladi ljudi će nam dobrodoći na terenu« - rekao je Mirko.

Dugo je trebalo ubjeđivati naše drugove da izađu iz stroja. Neki su morali da se prozivaju recimo Mile Supić, Obrad Grubačić i drugi.

Stroj čete se sve više proređivao. Za mene je svaki izlazak pojedinca bio veoma težak.

Ljutio sam se zbog ovakvog postupka, pitajući se zašto mi prepolovljavaju četu, zašto se Omladinska četa kao cjelina nije povukla sa ovog terena. Uz to, omladinci su bili neiskusni za rad u pozadini. Neprijatelj je lako mogao da ih otkrije i ne samo onemogući da uspješno djeluju već i pohapsi i likvidira.

Moju upornost kritikovao je drug Kosto, ukazujući mi na potrebu jačeg djelovanja u neprijateljskoj pozadini, te da je to što on radi odluka Štaba bataljona i Sreskog komiteta Partije.

Treba naglasiti da je to bila jedina jedinica, ne samo u Gacku, koja se kompaktna borila od prvih dana neprijateljske ofanzive. Planski se povlačila, iz nje nije bilo osipanja zbog kukavičluka ili gubljenja perspektive; ona je jedina jedinica koja je bila odlučna da se kao cjelina bori i van granica Gacka, gdje god bi joj se postavio zadatak.

I Bodežiška partizanska četa bila se povukla do Gredelja. Odande su Branko Terzić i Obrad Petković poslali ekonoma čete Vidaka Petkovića u Štab bataljona da dobije zadatak za četu. Rečeno je da se četa vrati na teren do našeg povratka. To je bio vrlo neodređen zadatak. Iz toga se vidjelo da Operativni štab za Hercegovinu i Oblasni komitet nisu imali decidan stav o pitanju našeg povlačenja.

Svi naši odredi, bataljoni i čete, ne samo u Gacku nego i u cijeloj Hercegovini, greškom rukovodilaca su potpuno razbijeni ili toliko desetkovani da su se jedva, u grupicama od po pet do deset ljudi, uspjeli provući prema Vrbnici.

Oko podne 16. juna 1942. izvršili smo pokret preko Volujaka. Obren je, sa grupom boraca, krenuo niz Izgore za Suhu. Žurili smo da stignemo Blaža. Čudio sam se kako je tuda krenuo. On se teško kretao i zbog upale zglobova.

Oko 15 časova izašli smo na Trnovačko jezero. Pored puta stajao je Blažo, blago naslonjen na štap. Ugledao sam ga, ni sam ne vjerujući svojim očima.

»- Pobjegao mi je komesar čete Miljo Đukanović - izvijestih ga kad smo se sastali.

- Šta reče, Milinko?! - upita me Blažo začuđeno.«

Ponovih mu da mi je komesar pobjegao dodavši:

»- Vjerovao sam da je čvrst komunista, pošto si ga ti poslao u četu.

- Gdje je pobjegao?

- U četnike, gdje mu je i mjesto.

- Eh, izdajnik jedan! - dodade Blažo.«

Požalio sam mu se i da su mi četu u Izgorima prepolovili. Na to mi je rekao da smo morali izdvojiti izvjestan broj odanih boraca i omladinaca, da ostanu na terenu do našeg brzog povratka. Još jednom mi je ponovio da ćemo se ubrzo vratiti na svoj teren.

Gatački srez je bio granica italijanske okupacione zone i zato musolinijevci nisu bili zainteresovani da prodiru dalje. Četnici bez njih i njihove podrške, pak, nisu bili u stanju da ma šta odlučnije preduzmu. A po onome kako su kretali prema nama dok su izbijali na Čemerno izgledalo je drugačije. Posmatrali smo ih dvogledom, razbaškarene, po Čemernu. Izgledalo je da su se tu ulogorili. To je bilo dobro, jer naše snage, na ivici svojih mogućnosti, ne bi mogle podnijeti da je neprijatelj onakvim zamahom krenuo dalje. Tako su se u Vrbnici koncentrisale sve naše jedinice. Pored toga tu je bio i ogromni zbijeg i mnogi naši ranjenici.

Nakon kraćeg odmora krenuli smo do Prijevora, a potom, preko Makaza, niz Tunjomir. Sve vrijeme sam se čudio kako se Blažo junački kreće. Do prije nekoliko dana nije ni sa štakama mogao korak napraviti. Odredio sam Obrada Grkovića da se od njega ne odvaja. Bojao sam se da se ne oklizne, a tada bi smo morali da ga nosimo, i sami već jako umorni.

S velikom mukom smo se, kroz prašumu, spustili na rijeku Sutjesku.

Bili smo sretni kad smo se izvukli iz onog pakla. Odmah zatim smo se, preko Tjentišta, 16. juna 1942. noću prebacili u selo Zamršten.

U Zamrštenu smo zatekli sve naše borce koji su još 14. juna, prije nas, stigli kod Ćureva. Bili su strašno umorni. Pričali su nam da im je, 14. juna, izjutra naređeno da se odrede dobrovoljci koji će otići na Vučevo, da pomognu Crnogorcima da spuste ranjenike i prenesu u Vrbnicu. Svi su bili u stroju i kad je naređeno da se jave dobrovoljci, svi su krenuli.

Oko podne 15. juna dobrovoljci su se ispeli na Vučevo. Tu su zatekli dramatičnu sliku, mnogi ranjenici i ogromni zbjeg iz Crne Gore nalazili su se ispod bukava, široko raspoređeni po visoravni.

Četvorica su nosila svakog ranjenika. Brzo su formirali kolonu. Morali su se oprezno kretati, da se ne bi neko okliznuo i pao sa nosila. Često su davani odmori. Strogo je naređeno da nosila moraju biti vodoravno. Napravilo bi se stotinak koraka a ranjenici su zahtijevali da se stane. Ovi dobrovoljci tri dana ništa nisu jeli, znoj im je tekao niz lice od umora.

Cio dan kolona se naporno spuštala kroz šumu. Besputni teren teško bi savladao i sam pješak. Noć se spustila kada su bili na pola puta od Vučeva do Sutjeske. Do Vrbniče je bilo još toliko. Mnogi borci su ovaj put dobro zapamtili i o njemu su dugo pričali, jer nikada ništa teže i napornije nisu podnijeli.

Na terenu kod Zamrštena skupili su se svi naši borci iz Hercegovine. To je bila teška situacija. Mi, koji smo do juče predstavljali strah za okupatora, četnike i ustaše, ostali smo na svega oko 380 boraca, od kojih je 134 iz Gacka, s teškom mukom smo se probijali od Trebinja, Ljubinja, Stoca, Bileće, Nevesinja i Gacka.

Znali smo da smo skupo platili lijeva »skretanja« koja je činilo naše hercegovačko rukovodstvo, a posebno Operativni štab.

Bilo je još mnogo boraca iz Gacka i istočne Hercegovine koji su željeli da se povuku sa nama. Za to nismo dobili nikakvu direktivu, pa ni onda kada je uveliko počela da bijesni neprijateljska ofanziva. Što je najgore, nije postojala gotovo nikakva kurirska veza između Operativnog štaba i štabova bataljona i od bataljona do partizanskih četa, a naročito sa mnogobrojnim terenskim partizanskim četama. One su bile prepuštene same sebi bez ičijeg uticaja sa strane.

Nije postojala ni direktiva da se jedinice po svaku cijenu održe na okupu. Čak su mnogi borci, pa i kompletne čete, vraćeni nazad, u svoja sela, bez ikakvog uputstva i direktive, a neki su i silom otjerani nazad. Kao primjer može poslužiti slobodarski lik komandira čete Lazara Kovačevića, nosioca Karađorđeve zvijezde i Albanske spomenice iz prvog svjetskog rata. Njegova žena je sa četvoro male djece ostala u zbjegu u Manitoj gori, zbog čega mu je dvoje djece umrlo od gladi. Obren Starović je molio da se Lazar vrati i ostane na terenu. Nije se dao ubijediti. Pošao je sa nama. Takvu odluku Lazar nije mogao donijeti bez dubokog političkog doživljavanja i unutrašnjeg obračuna sa samim sobom, što je potpuno ljudski i prirodno.

Sve ovo govori da nam se vojna i partijska rukovodstva nisu snašla i da riječ »povlačenje« nikome nije davala perspektivu. Nastalo je potpuno rasulo i kod naših istaknutih jedinica, među kojima su bili 1. udarni i mnogi drugi bataljoni iz južne Hercegovine.

Odmah poslije podne 16. juna formirali smo jednu četu od svih boraca iz Gacka. Za komandira čete određen sam ja, a za komesara Obren Starović, zamjenik komandira Boško Popović a zamjenik komesara Ljubo Kojić. U stroju čete bilo je 134 borca. Našu četu podijelili smo na

četiri voda i odredili im komandire: Veljka Govedaricu, Milovana Starovića, Žarka Popovića i Obrena Šupića.

Primjetio sam da Mileta nije stigao. Zabrinuo sam se šta je sa njim. Znao sam da ako ga četnici uhvate ubiće ga. Poslao sam ga, kao kurira, da uhvati vezu sa Kostom Bjelogrlićem prema Jaseniku. Bio je vrlo vrijedan i okretan.

Izjutra 17. juna i Mileta je stigao u bataljon. Pričao je da su ga četnici primijetili kad se vraćao iz Jasenika. U šumi pored puta napravili su mu zasjedu. Njih desetak iznenada, kao da su iz zemlje iznikli, skočili su na njega. Bili su to četnici iz Kazanaca. Odveli su ga u zatvor u Gacko. Dva dana je bio u zatvoru. Srećom, četnici ga nisu uspjeli saslušati. Čak ga nisu ni pretresli. Tek u gatačkom zatvoru uništio je Kostovo pismo upućeno meni. U to vrijeme sve uhvaćene partizane su samo dovodili u zatvor. Za saslušanje nisu imali vremena.

Soba u zatvoru Sreskog načelstva, u kojoj je Mileta zatvoren, bila je na spratu. U prvi sumrak 15. juna ispred prozora se šetao četnički stražar. Sa prozora mu je Mileta skočio pravo na glavu. Pao je onesviješćen, pod njim, kao da ga je udario grom. Mileta je zgrabio njegovu pušku i, kao zvijer, pobjegao u ljut iznad Gacka. Noću se, preko Vrbe i Čemerna, prebacio u Izgore. Tri dana nije ništa jeo. Jedna žena iz Izgora mu je izjutra 16. juna donijela hljeba i sira. To mu je dalo snage da dođe do nas.

FORMIRANJE PRVOG BATALJONA

Vrhovni štab NOP odreda i DVJ je 23. juna 1942. izdao naredbu" da se formira Hercegovački NOP odred. Odred je tada imao 311 boraca u selu Vrbnica na severnim ograncima pl. Zelengore. Bila su dva bataljona sastavljena od ovog ljudstva. Prvi bataljon se sastojao kako smo ga nazvali gatački. Od Gatačke čete formirali smo 1. i 2. četu, dok nam je 3. četa sastavljena od Bilećana, Dabrana, Trebinjaca, Ljubinjaca i Stočana. Sastav je malo neobičan. Većina boraca je ranije komandovala partizanskim četama i bataljonima, ili su bili članovi partijskih komiteta i narodni odbornici koje je četničko-italijanska ofanziva prisilila da privremeno napuste svoju Hercegovinu i ponovo se svrstaju u novu udarnu snagu spremnu za nove i žešće okršaje. Bilo je tu zrelih i snažnih momaka, ali i nejakih i ratovima nevičnih seoskih mladića i srednjoškolaca, kao i dvadesetak drugarica. Bilo je i nekoliko veterana iz prvih ratova, među kojima su bili Lazak Kovačević, Risto Ždrale, Milinko Vukomanović, Četko Aškrabić, Gligor Subotić, Mirko Šuković i mnogi drugi. Oni su se pridružili mladima, da nastave borbu koju su ranije započeli i pokažu koliko su još spremni da se žrtvuju za slobodu. Često su se u jednoj četi našla po dva, tri, pa i četiri brata, kao što su bili Starovići, Okiljevići, Babići, Popovići, Popadići, Govedarice, Miloševići i drugi. U 1. četi se našla i čitava familija Jakše Rebića - on, žena i tri sina.

Borci ovog bataljona bili su naoružani velikom političkom sviješću, koja se izražavala u nesalomljivom revolucionarnom duhu, svijesti i gvozdenoj volji da svom narodnu donesu odavno željenu slobodu. To im je bilo najmoćnije oružje u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

" Komandant Vlado Šegrt, polit, komesar Svetislav Stefanović (Ćećo), zamjenik komandanta Vlado Tomanović (arhiv CK KPJ pod red. br. 2209)

Svrstavajući se u stroj ovog bataljona, svi borci su uvijek stremili za nečim višim, snažnijim i efikasnijim. Takvi su ušli u ovaj bataljon, rasli u njemu i izašli iz njega kao časni pobjednici.

Iz Suhe i Vrbniče na teren je vraćeno 10 boraca. Prije toga je, iz Brajčin Laza, silom vraćeno samo iz Omladinske čete preko 60, a sa Gredelja 65 i 6 boraca iz s. Dulića. To znači da je, greškom tadašnjeg rukovodstva, vraćeno preko 141 borac iz Gacka. Ovi vraćeni borci bili su riješeni da se bore isto kao i oni koji su ostali u bataljonu.

Povratak ovih boraca u Gacko uslijedio je jer tadašnje rukovodstvo nije procijenilo i obavijestilo nas o situaciji u kojoj smo se našli, te zato što su smatrali da ćemo se za nekoliko dana vratiti natrag, u Hercegovinu.

Mnogi vraćeni borci tragično su završili od razbješnjelih četničkih siledžija.

Tih dana u selu Ljubini formirana je Četvrta proleterska crnogorska brigada. Tada su, na terenu od Zamrštena do Popovog Mosta, Grandića, Ljubine i Vrbniče, koncentrisane sve naše snage. Tu su bili Vrhovni štab, Prva i Druga proleterska, Treća proleterska sandžačka i Četvrta i Peta crnogorska brigada, i naš novoformirani Hercegovački NOP odred.

Hrane nismo imali, a oko 200 kilograma žita koje smo uspjeli prebaciti iz Izgora brzo je nestalo. Nalazili smo se na vrlo siromašnom području, a tuda su ranije harale ustaše pa je narod ostao bez ičega. Tako se u to vrijeme na ovom području nalazilo naših pet brigada, Hercegovački odred i veliki zbjeg iz Crne Gore, a ništa se nije moglo rekviririrati, izuzev nešto sitne stoke. Bili smo prisiljeni da isključivo racionalno koristimo stoku koju je crnogorski zbjeg sa sobom dotjerao.

Naše izvidnice, koje su odlazile iz Nevesinja i Gacka preko Borča i Čemerna, obavijestile su nas da su na Zelengori vidjeli veće količine zelja »štira«. Rekli su da ga je u izobilju u blizini koliba gdje je narod u ljetnim danima izgonio stoku na pašu. Čete su svakodnevno slale po desetak boraca, sa konjima i vrećama, na branje zelja, a često su borci išli i bez konja i donosili zeleniš. U četnim kuhinjama kuhali smo meso sa zeljem. Soli uopšte nismo imali.

Prije našeg povlačenja naređeno je Obradu Petkoviću da ostane na terenu, kao veza sa našim snagama i da nas, s vremena na vrijeme, izvještava o kretanju četnika i Italijana iz pravca Gacka i Nevesinja. Obrad je odande uputio Vasa Kovačevića i svog mlađeg brata Radomira da se, preko Borča i Zelengore, probiju do naših snaga. Dugo su lutali probijajući se u pravcu Vrbniče. Tim terenom su se kretale patrole i veće grupe četnika, ali su ova dva druga uspjela da izbiju u Vrbnicu i stignu Vrhovni štab. Vaso i Radomir su iznijeli stanje u Gackom i na nevesinjsko-gatačkoj površi, govoreći posebno o četničkim zlodjelima.

Odmah su upućeni u Štab Hercegovačkog NOP odreda, a odande u našu 1. četu. Obradovali smo se jer smo dobili još dva borca u 1. četi. Ubrzo je odlučeno da se za Gacko vrate Mirko Mastilović, Lazar Vojinović, Obrad Subotić i Vaso Kovačević. Sa njima je ponovo pošao i Radomir Petković, kao i grupa drugova koja je išla za konjički srez, a vodili su je Ibro Šator i Halid Čomić sa sinom Mujom. Rečeno je da Obrad dođe u Vrbnicu, a da na terenu ostane Mirko Mastilović. Obrad je postao, umjesto Mirka, komesar 1. čete. Mirko je imao više uslova za rad na terenu. Preko brata Novaka mogao je prikupljati podatke o četničkim zlodjelima i njihovim aktivnostima i Italijana. Radomiru je dato 20 kilograma srebrnog novca za kupovinu soli za potrebe našeg odreda.

Ovi ljudi su imali velike teškoće pri povratku na naš teren. Sa teškim teretom srebrnog novca, verali su se i probijali bezmalo kroz stalne četničke zasjede, dok su stigli do Obrada. Teško je bilo i da se novac prenese u Gacko i da se kupi so.

Obrad je odmah angažovao Jovanu Vojinović da u Gacku, za srebro, nabavi so. Preko Brane Rončević, Jovana je iz Gacka istjerala tovar soli. Ubrzo su Obrad i Jovana stigli u Vrbnicu, odakle se ta hrabra i neustrašiva žena vratila nazad.

U naš bataljon došao je Petar Ilić Drapšin, raniji komandant Operativnog štaba za Hercegovinu. Petar je bio kažnjen zbog »lijevih skretanja« u Hercegovini i zbog brzog i neopravdanog rasula naših jedinica. Naređeno je da obavlja sve poslove: ide na stražu i u patrole, dežura, radi na podizanju bajti, skuplja drva, bere zelje i vrši ostale poslove kao i svi drugi borci. Radio je sve to odgovorno. Bio je redovno posljednji u stroju kod prijema hrane. Bio je disciplinovan. Pokušaje boraca da ga zamijene na nekom radu nije dozvoljavao, govoreći: »Ja sam kažnjen i moram izvršavati sve poslove kao i vi.«

Na sastancima i vojničkim časovima u njegovoj četi govorio je da borac u borbi mora biti lako opremljen, zapravo tako da ga oprema ne opterećuje i ometa u brzim pokretima, a pogotovu i gađanju i pogađanju.

Borci su ga u četi, bez obzira što je u velikoj mjeri bio kriv za izuzetno teško stanje u Hercegovini a što su i sami na svojoj koži osjetili, voljeli i cijenili. Uvijek je, za sve radove, bio dobrovoljac. U četi su ga molili da im priča kako su internacionalne brigade u Španiji vodile borbu. Pričao im je i kako je nastala kovanica »peta kolona«, koja se kod nas već bila odomaćila kao odrednica za izdajnike i špijune.

PRED TITOM U LJUBINI

Izjutra 18. juna premjestili smo se u novi logor, pored Vrbniče, ispod samog vrha Oštra glavica. Pristupili smo pravljenju manjih drvenih bajti od granja i lišća.

U Štabu bataljona nastala je manja izmena. Za zamjenika komandanta bataljona došao je Dušan Grk, a Nikola Ljubibratić otišao za zamjenika komandanta 2. bataljona, kod Obrena Ivkovića. U 2. bataljon otišli su i borci Dušan Gaćinović Šargan, Đorđo Marić i Mićko Vuković.

U petak izjutra, 19. juna, cio bataljon se postrojio. Naređeno je da se borci što bolje srede i dotjeraju. Govorkalo se da će drug Tito doći da govori povodom formiranja Četvrte crnogorske proleterske brigade. Počeli smo čistiti oružje i ličnu opremu. Pocepanu odjeću i opremu smo na brzinu krpili. Borci su se brijali i uređivali. Svi smo htjeli da što više vojnički i pristojno izgledamo kad pred nas dođe naš vrhovni komandant drug Tito. Nastalo je veselje i užurbana priprema. Oko podne primili smo ručak - porciju neslanog zelja i komadić kuhanog mesa. Već smo se počeli navikavati na neslanu hranu.

Za utjehu, Peko Popović nam je pričao kako mu je stric, pop Jole bio velika škrtica. Kad bi mu tražili pare da se kupi so, odgovarao je: »Kakvu so, božiji bili, otprije, u sretno doba, jelo bi se pravilo bez soli, Bog vam pomogao, mora se štedeti«. Žene bi za popa Jola ispekle neslan hljeb, a sebi slan. Žarko nam je, opet, pričao kako je njemu taj isti pop uvijek davao para kad bi mu rekao da ide kod djevojaka.

Misli svih nas bile su usredsređene na taj susret sa drugom Titom. Ostvario se za nas davno priželjkivani san - da vidimo i čujemo druga

Tita. Otišli smo u selo Ljubinu, gdje su se postrojile i ostale naše jedinice.

Za Tita smo čuli još prvih dana ustanka u Gacku. Naročito smo o njemu slušali kad je Vrhovni štab, 20. januara 1942, prešao u Foču, odakle nam je dolazio i njegov »Bilten«. Mnogi od nas su se pitali ko je Tito. Na mnogim zborovima i sastancima klicali smo Titu. Govorilo se da je digao narod na ustanak u cijeloj zemlji; da je oslobodio ogromnu teritoriju u Srbiji; stvorio »Užičku republiku« u kojoj je postojala naša fabrika pušaka, municije i ručnih bombi; formirao mnoge proleterske brigade.

Četnici su, opet, proturali vijest da Tito kao ličnost ne postoji, već da je ta riječ proizašla iz naređenja: »Ti ćeš - to, a ti - to uraditi«. Druga verzija je bila da iako postoji Tito onda je to Rus, koga su Kominterna i lično Staljin uputili da vodi ustanak kod nas.

Sve naše jedinice bile su postrojene na većoj livadi, odmah pored sela Ljubine. Komandanti i komandiri četa postrojavali su borce po veličini.

Svima su nam srca, sve jače i brže, kucala. Tačno u 15 časova poslije podne 19. juna pred nas se pojavio Tito. Jahao je na konju, u pratnji članova Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba Ivana Milutinovića i Aleksandra Rankovića. Poslije prijema raporta, koji mu je predao drug Peko Dapčević, obišao je sve postrojene jedinice.

Drug Tito je održao govor koji je u to vrijeme i toj situaciji za nas bio od ogromnog značaja. Objašnjavao nam je, jasno i otvoreno, situaciju u svijetu i kod nas. Naglasio je da nas u daljem radu očekuju krupni i odgovorni zadaci. Govorio nam je o teškoćama, ali i o svetloj perspektivi i našoj vjeri u pobjedu. Tito je govorio:

»Naši neprijatelji misle da su nas ovdje opkolili. Badava im je to misliti, nas to ne treba da zabrinjava. Mi smo od samog početka uvijek bili opkoljeni - jer je čitava Evropa opkoljena. A osim toga, mi ovdje nismo opkoljeni onako kako govore naši neprijatelji i zbog toga što je sva Jugoslavija postala ratno poprište, što je u dalekoj Sloveniji oslobođena povelika teritorija i što je narod u Hrvatskoj spreman da listom ustane protiv Pavelićeve strahovlade. Mi imamo puno razloga da duboko vjerujemo u nove pobjede, u konačnu pobjedu. Crvena armija nepogrešivo i sigurno tuče Njemački imperijalizam. Sada se mnogo govori 0 drugom frontu. Taj front će se, zaista, na kraju krajeva otvoriti, jer Sovjetski Savez ispunjava tačno svoje obaveze, pa će tražiti da se ispunjavaju i obaveze prema njemu.

... Mi smo se, silom prilika, našli ovdje iz raznih krajeva Jugoslavije - nastavio je drug Tito. - Odavde ćemo poći onamo kuda bude naredio Vrhovni štab - da uništavamo neprijatelja i oslobađamo narod. Naša borba biće teška. Mi ćemo biti bez hrane, često i bez municije. Ali, mi ne smijemo padati duhom. Mi smo uništavali neprijatelja na svakom koraku, razbijali njegove divizije. Mi smo dali mnogo žrtava, ali nas neprijatelj nije uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobijediti - njen herojski otpor čini je nepobjedivim.

Ali okupator je bio lukav. On je pronašao izdajnike naroda - vi ih sve poznajete - počev od Koste Pećanca pa do Draže Mihailovića. Pa 1 pored toga, mi ćemo pobijediti. Pobjeda će biti naša i ničija nego naša.

Naša je dužnost da okupimo u svoje redove sve one koji vole svoj narod. To nas, opet, obavezuje da na sve gledamo što šire i što elastičnije. Naši ljudi počinili su puno grešaka. I neke od njih su nam se ljuto osvetile. Moramo se trgnuti. Mi imamo jedan jedini zadatak - da oslobodimo zemlju od okupatora i da uništimo petu kolonu. Ali, u bor-

bi protiv pete kolone treba biti veoma obazriv. Naša kazna treba da pogodi prave krivce. Liniji narodnooslobodilačke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još uvijek ostali neutralni treba strpljivo ubjeđivati.

. .. Drugovi i drugarice iz Crne Gore i Hercegovine - rekao je Tito - Vaš put od početka ustanka dovde slavan je i ostaće kao svijetao trag u historiji naše borbe. Mi odavde danas — sjutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije. Mi ćemo onemogućiti one koji hoće da pretvore narod u svoje objekte pljačke. Mi ćemo nastaviti borbu protiv svih onih koji budu na strani okupatora.

Ovde se sastalo pet naših brigada, skoro iz svih krajeva Jugoslavije. Među njima treba da vlada bratstvo i drugarstvo, partizansko takmičenje u borbi i radu. Čvrsto bratstvo i neustrašiva ljubav vladaće među nama, jer vi ste narodna vojska. Dosada je u borbama za oslobođenje, prvi put u historiji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda. Mi ćemo biti sijači bratstva među narodima«.

Shvatili smo da nam je Tito ukazao na teške posljedice »lijevih skretanja« našeg rukovodstva u Hercegovini i dejstva kaznenih ekspedicija u borbi protiv pete kolone, gdje kazne nerijetko nisu pogodile prave krivce već, pretežno, ljude od kojih naš pokret nije trpio.

Mislio sam da je šteta što ove Titove riječi ranije nije čulo naše rukovodstvo u Hercegovini, pogotovu da u borbi protiv pete kolone treba biti oprezan. Naše rukovodstvo to nije imalo u vidu. I ne samo da nisu bili oprezni, već su htjeli naprečac raditi, bez imalo strpljenja. Sve što nije prvih dana prišlo pokretu oni su htjeli svrstati u jedan koš, sa razbijačima našeg pokreta, tvrdeći da zaslužuju najtežu kaznu.

Svi smo se, onako postrojeni, pretvorili u jedno uho, u jednog čovjeka. Titove riječi za nas su značile novo ohrabrenje, ulile nam nepokolebljivu vjeru i bile bojni poklič za nove napore i pobjede. Njegov govor ulio nam je novu, nevidljivu, snagu i energiju, ohrabrio nas da izdržimo i najteže napore u borbi do konačnog oslobođenja. On nam je, svojim nadahnutim riječima i umnim mislima, dao direktivu za cijeli tok naše revolucije.

Naši borci su bili ogorčeni na okupatora i njegove plaćenike, četnike i ustaše, koji su nas potisli iz Hercegovine. Osuđivali su njihova zvjerstva, razne progone i zatvore, žalili mnoge žrtve naših simpatizera i boraca, sažaljevali se nad vriskom nezaštićene djece, žena i nemoćnih ljudi koji su ostali u dimu popaljenih kuća i pojata, bili tužni makar zbog privremenog gubljenja rodne grude, svog hercegovačkog krša. Još više nas je ljutilo to što naše familije i mnogi naši simpatizeri nisu imali nikakvu perspektivu do našeg povratka.

Po povratku u logor, iz 3. čete vraćeni su na teren, u Hercegovinu, drugovi Gojko Mihić, Tripo Šarenac i Uroš Vukoje. Tako nam se 3. četa smanjila za šest boraca.

VJERNI SIN LEBRŠNIKA

Izjutra 20. juna primijetismo da u 1. četi nema Ćetka Aškrabića. Svi smo se začudili šta je to sa njim bilo. Pitali smo se da nije Četko dezertirao, a znali da je to nemoguće. I on i mi smo znali da bi ga četnici nabili na kolac kad bi ga živog uhvatili. Ranije im je prijetio i prkosio sa svojim drugovima. Odrastao je u selu Dramešini koje je imalo dva-

desetak kuća u samom podnožju planine Lebršnik, tamo gde počinju njegove prve litice. Nasuprot selu prkosno stoje Crvene grede, koje se nekih trista metara, kao bakarna ploča, okomito spuštaju do ravnice Repišta. Tu je i čuvena Dramešinska pećina, u podnožju grede, iz koje, slivajući se niz veliko kamenje, žubori planinska rječica koja u proljetnjim i jesenjim danima postaje nabujala rijeka što uvire u jezero Klinje.

Na kraju sela nalazi se lijepa kamena kuća, ni u čemu različita od ostalih u selu. U njoj je živio stari Ćetko Aškrabić.

Ćetko je bio visok, koščat, prstiju i dlanova zadebljalih od poljskih radova, visokog i pomalo naboranog čela, oštrog pogleda, naizgled miran i staložen, ali i plahovit, brz i prav kao svijeća. Imao je guste i neuredne brkove koji su mu se spuštali preko usta. Kapa mu je uvek bila zabačena unazad. Imao je izrazit smisao za humor, pun priča sa Solunskog fronta gdje je bio dobrovoljac, i iz Francuske gde je kao ranjenik prebačen na liječenje. Družeći se sa savezničkim vojnicima, naučio je neke čudne fraze i uzrečice, koje je uvijek, kad treba i ne treba, upotrebljavao. Namjerno bi ih izgovarao da zasmije neraspoložene.

Kada su počela ustaška zvjerstva narod se počeo komešati. Počelo se sa sastancima po selima, stvaranjem planova za odbranu. Partijski radnici imali su mnogo posla. Jednom smo se skupili u Ćetkovoj kući. Tu smo bili Luka Nenezić, Ranko Mihić, Slobodan, Milorad i Nebojša Vuković, ja i mnogi naši drugovi sa terena. Govorilo se o situaciji u srezu. Prisutnim mještanima predočena su zvjerstva koja ustaše i okupator mogu počiniti. Tada je Ćetko rekao:

»Treba se dići odmah na oružje! Evo me, ja sam prvi- 'na kornižu površine'. Hajde mladići, ja ću sa vama. Šta je tu okupator, 'u cilju kretanja' na stanje života ta je klica, oni zlo donose. Oni iz Beograda su nas ranije zavadili. Četnicima je govoreno: idite kod Kralja, pa neka i idu, a nama treba novi vođa, jer je Kralj izdao narod i pobjegao. Nije ni valjao, pa ni njegova suma ljudi ne valja. Moj koki i vaš se ne sviđaju.«

Dok su drugi njegovi vršnjaci stalno nešto negodovali protiv mladih, skojevaca i drugih naprednih ljudi, koji su pozivali narod na opštu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, Ćetko je objašnjavao:

»Moja suma ljudi, na kornižu površine, dakle, treba slušati ove mladiće, oni dobro misle, oni nam dobro žele. Kakve ste koristi imali od onih koji su vas do sada vodili? Ovo su naša djeca, iz naših sela, a bogami su i od dobrih roditelja - dakle moj koki i njihov se sviđaju.«

Znao se Ćetko i suprotstaviti nekim našim stavovima i davati svoja tumačenja. U decembru 1941. godine sakupilo se svo selo u njegovoj kući. Luka je sjedeo na stolici i govorio o našoj budućnosti. Rekao je između ostalog, da u novoj državi neće biti poreza i drugih nameta kao u staroj Jugoslaviji. Ćetko mu je, gledajući ga u oči rekao:

»Stani Luka - moj koki i tvoj se ne sviđa. Da neće biti žandarma - biće ih, samo ćemo ih drukčije zvati. Ko će, beštijo jedna, držati red u državi? Ako ne bude poreza odakle će se plaćati činovnici, kojih će i u našoj državi biti. Država mora imati para, a odakle bi nego od nas. Samo znam da neće biti gospode jer ćemo se svi zvati drugovi - i najmanji i najveći u državi. To mi je samo jasno.«

Tako sam se 20. juna 1942, u dolini Sutjeske prisjećao Ćetka Aškrabića i pitao se da li je moguće da nas je napustio i vratio se četnicima u čeljust.

Kasno predveče 21. juna, sa pravca Tjentišta, pojavio se Ćetko. Došao je u logor terajući pred sobom 60 ovaca i četiri goveda:

»Evo djeco, u cilju kretanja na stanje života - koljite i jedite! Bolje je da to vi koristite nego četnici« - reče.

Bio je u Brštevcu, gdje mu je izbjegla žena sa djecom. Ostavio joj je samo 6 ovaca i kravu.

»Toliko bi joj, zasad, i četnici ostavili, a ostalo joj sve uzeli« - rekao nam je vjerni sin Lebršnika.

Svi smo čestitali Četku na ovom postupku.

RADE PETROVIC

VRIJEME PROGONSTVA I MUČENIČKE SMRTI

Negdje početkom juna 1942. godine - baš onda kada je naša slobodarska Kozara bila u vatri i plamenu ili kada su Nijemci, držeći ratnu inicijativu na svim frontovima Evrope i Afrike, prodirali duboko prema Kavkazu i Moskvi - treća neprijateljska ofanziva je u nas, svojom nadmoćnom snagom i izdajom četnika, primorala glavninu partizanskih snaga da se povuče sa prostora Hercegovine i Crne Gore za istočnu Bosnu. Tako su dotadašnje slobodne partizanske teritorije preoteli četnici i na njima, uz pomoć i podršku okupatora, uspostavili svoju vojnu i političku vlast. To je, zaista, bila velika narodna nesreća sa posljedicama po čitav tok NOP-a, posebno kada je riječ o Hercegovini i Crnoj Gori. Jer novonastala situacija dovela je NOP i čitav narod u izuzetno težak položaj, zbog toga što su ustaničke snage razbijene i ostale paralizovane za jednu punu godinu na svim sektorima borbe, njihovi vojni i politički centri bili su raspušteni, a borbeno jezgro ustanka, koje nije palo u ruke neprijatelja ili nije uspjelo da se povuče sa glavnim snagama, dovedeno je u situaciju da se povuče u duboku ilegalnost, sa bitno smanjenim mogućnostima borbe i oblicima narodnog otpora neprijateljskom teroru i nasilju.

Na dojučerašnjim slobodnim partizanskim teritorijama četnici su »preko noći« uspostavili svoje oružane posade i osnovali svoje zatvore, prvenstveno na širim regionima i uz glavnije štabove, u koje su strpali mnoge borce i rukovodioce oružane borbe i narodnog ustanka. U isto vrijeme je nastala hajka za narodnim prvacima, onima koji su bili u glavnijim borbenim redovima fronta i pozadine. To je bio pravi lov na ljude. Za njih su nastupili dramatični dani, dani progonstva i mučeničke smrti.

Tada je u zatvorima i logorima likvidiran priličan broj istaknutih kadrova revolucije s područja Hercegovine, ljudi koji su pokrenuli narod na ustanak, dali mu zamah i udahnuli polet, čija su stečena iskustva i organizatorske sposobnosti bile od izuzetnog značaja za dalji razvoj revolucije, sa kojima bi ona, nesumljivo, tekla brže i potpunije, sa manje žrtava i ratnih brodoloma.

Jedan od takvih zatvora, što je povod i glavni predmet ovo rada, bio je i zatvor u Ljubomiru kod Trebinja, u selu Ugarcima, u kući Stevana Ćuka, gdje je bio lociran i štab sa oružanom pratnjom vojvode Save Kovača. Sticajem okolnosti ratne katastrofe, čim se rasformirao

Orjenski partizanski bataljon i partizanski bataljon »Luka Vukalović«, negdje krajem maja 1942. godine, 129 njihovih boraca je uhapšeno i strpano u žandarmerijsku kasarnu u Grabu, na Zubcima. Među njima bio je i Stevo Bratić, rodom iz Trebinja, prvi politički komesar na trebinjskom srezu, komesar prvoformiranog Partizanskog bataljona »Luka Vukalović«, čiji je komandant bio legendarni junak Vlado Šegrt. Sve te pohapšene borce, na žalost, četnici su predali Italijanima koji su ih deportovali u svoj zatvor na Mamuli.

Na Grabu su četnici Save Kovača preuzeli Steva Bratića i vezanog ga sproveli perko sela: Turmenata, Kruševe Vale, Arslanagić Mosta i Jasena u ljubomirski zatvor u Ugarke. Zajedno sa Stevom proveli su i Vlada Vukalovića, rođenog u Bogojević Šelu, na Zubcima, čijeg su brata Rada četnici i Italijani strlejali na Mosku u julu 1942. godine kao ranijeg komandira partizanske čete u bataljonu »Luka Vukalović«.

Poslije nekoliko dana i ja sam sproveden u Ugarke, u isti četnički zatvor. To je bila obična pojata u kojoj su ranije zatvarana goveda, konji i svinje. Nije imala uopšte prozora, jedino je imala teška hrastova vrata koja su se sa mukom i škripom otvarala i zatvarala. Zemljani pod, koji je stalno vlažio, djelimično je bio obložen kamenom pločom, iz koje je neprekidno izbijala neka ledena hladnoća, zatim ustajali životinjski amonijak, zagušljivi monoksid i ugljendioksid. Okolo po zidovima svuda se osjećala memla koja je pila i gušila ljude. Iznad glave bila je drvena tavanica sagrađena od hrastovih greda koje su pokrivale ljese i različite daske, bez ijednog otvora, na kojima su ležali debeli slojevi stare slame. Usred sunčanog dana u pojati se ništa nije vidjelo. Stalno je u njoj vladala pomrčina, simbol svake okrutne i surove vlasti.

Ispred ulaznih vrata prostiralo se zemljište i zemljano gumno čiji su kameni ivičnjaci već bili obrvani, a tu i tamo i razdrobljeni. Ivicu gumna dodirivalo je debelo stablo velikog oraha čija je krošnja presijecala svaki sunčevi zrak usmjeren prema našim vratima. Čitava zgrada bila je pod jakom i stalnom puščanom i mitraljeskom stražom.

U zatvor sam ušao negdje oko tri i po sata poslije podne, uz oštru dreku stražara i šklocanje zatvarača njihovog oružja uzetog na gotovs. Čim sam upao, Stevo me je prepoznao. Moj pogled ostao je ukočen, prikovan na njegovim naočarima. Bio sam zapanjen i u tom trenutku u meni izbi, kao da iz zemlje dođe, neka ledena jeza koja me ganu duboko u srce. Na prvi pogled nisam mogao vjerovati svojim očima da je i Stevo, jedan od čelnih vojnih i političkih rukovodilaca za jugoistočnu Hercegovinu, doživio tako tešku ratnu sudbinu. Pošto su zatvorili vrata za mnom, prišao sam mu korak-dva bliže, a zatim se iz pomrčine začuo njegov glas: »Hoćeš li mi pripaliti jednu cigaretu!« Odgovorio sam: »Nemam, druže Stevo.« »Ima, eto tu dolje«, dodao je on. Ispred njega na domak ruke, na ljesi pokrivenoj sivim vunenim ćebetom, gdje je on sjedio, nalazila se načeta kutija »rame« sa šibicom. Pored njega na istoj ljesi i ćebetu sjedio je i Vlado Vukalović, koga ranije nisam poznavao. Obojici su ruke bile svezane na leđima. Sem njih tu više nikoga nije bilo, jer su oni do tada bili prvi i jedini zatvorenici. Nešto kasnije u ovaj će zatvor biti dotjerani Rade i Dragica Pravica i mnogi drugi. Stavio sam im u usta po cigaretu i pripalio, a zatim i sebi na Stevovo odobrenje. Obojica su prosto gutali dim, duboko ga uvlačeći u sebe.

Stevo me, pušeći upita odakle i kako sam tu stigao. Odgovorih mu da me je pod stražom iz Zagore ovdje u Ljubomir sproveo Jole Savović, komandir tek novoformirane četničke čete, i to po naređenju četničkog štaba Save Kovača. Shvatio sam da je Stevu bio sasvim jasan cilj mog zatvaranja: da su četnici htjeli da od mene saznaju kako je funkcionisala

partizanska veza od slobodne teritorije Trebinjskih brda, sa Trebinjem i Dubrovnikom, posebno preko Hrupjela i Podglivlja. Oni su znali da sam i ja, veoma aktivno i organizovano, radio na tom kanalu, naročito preko Hrupjela, sve do 20. maja 1942. godine, kada sam, zbog izdaje, morao napustiti Trebinje i sasvim preći na slobodnu teritoriju, prvo u Ljubomir, kod Steva Bratića, a zatim u Štab Južnohercegovačkog odreda u Zagoru, u moje rodno mjesto. Svakako, četnici nisu htjeli samo da otkriju način funkcionisanja ove partizanske veze, nego i to ko je sve u njoj učestvovao, kao i u akcijama prikupljanja i davanja partizanima oružja i drugog ratnog materijala.

Budući da je Stevu već bio poznat moj ilegalni rad, ponovo me pripita: da li su me saslušavali, ko je to činio - i šta sam im sve priznao. Odgovorio sam mu da su me saslušavali Sava i Komnen Kovač i još neki štabni ljudi, ali da im nisam priznao ništa. Baš ništa. Sprovodeći me uz put preko Javorka i Vladušića, ne znajući za glavnu pozadinu moga ilegalnog rada, već samo ono što se djelimično odnosilo na kuću Steva Dučića. Jole Savović i Jovo Čobanović, moj učitelj, čija je sestra Jela sarađivala sa mnom u Trebinju, savjetovali su mi da ne priznajem ništa za kuću Dučića, ni za bilo koga drugoga. To je Jovo posebno insistirao. Oni su mislili: ako me i zatvore, da mi neće ništa, da će me poslije izvjesnog vremena, ipak, pustiti, jer sam bio suviše mlad.

Međutim, na prvom saslušanju istraga me je mnogo teretila, znatno više nego što sam očekivao, stalno prijeteći da će me internirati u Italiju ako ne budem priznao sve ono što sam radio i s kim sam sarađivao, nazivaju me »opasnom pticom« koja se vješto provlačila između italijanskih straža i bunkera, naročito u Hrupjelima, tvrdeći da sam više učinio partizanima »nego i jedan drugi borac na frontu ili u pozadini«. Zbog svega toga su tvrdili da neću proći nekažnjen, iako sam im iz Trebinja umakao u posljednjem trenutku. Zahtijevali su od mene da im kažem ko mi je dao puške i pištolje koje sam predao partizanima, kao i veće količine puščane i pištoljske municije, ručne bombe i pune mitraljeske redenike, koji su, kako oni kažu »pucali u njih i protiv njih«, te razni pisaći i sanitetski matrijal (jod i zavoje, pamuk i lijekove), haljine, bluze, čarape i drugu odjeću, pribor za održavanje lične higijene, pa cigarete, so, kafu i šećer, obuću i mnoge druge stvari. Imao sam utisak da su sve o tome znali, što me je veoma začudilo. Posebno su zahtevali od mene da im odgovorim od koga sam preuzimao poštu i kome sam je sve predavao, sa usmenim porukama.

Ono što je bilo najteže za mene, što me je strahovito teretilo, bila su dva moja krupna zadatka vezana za dva važna događaja koja su se odigrala u jednom istom danu. Oba događaja su bila posebno značajna za sva Trebinjska brda, naročito za partizanski vod koji se našao na specijalnom zadatku u »vatrenom džepu« u Malom Zelenikovcu ispod Štrnca kod Pogače, ili za partizansku četu u Trebijovima u kojoj je politički komesar bio Mirko Borozan, student prava Beogradskog univerziteta. To je bilo zbog toga što su se i taj vod i ta četa nalazili prvi na glavnom vatrenom udaru prema Trebinju. Znajući to, Komnen Kovač je stalno insistirao na tome da im kažem ko me je i kuda uputio u ranu zoru 2. aprila 1942. godine, u vrijeme kada je treća neprijateljska ofanziva bila u punom zamahu, da obavijestim partizane kako od Trebinja uz Pogaču, prema Trebijovima i Ljubomiru, ide na njih, pod svom ratnom opremom ustaška i domobranska vojska, skupa sa četnicima."

') Prvi zadatak, veza za pokret te vojske, lično mi je povjerio Božo Mijanović, rodom iz Podglivlja, trgovački pomoćnik u mješovitoj radnji Steva Dučića u Trebinju, koji je do oslobođenja tog grada ostao na tom radnom mjestu kao ilegalni pozadinski radnik

Zahtijevao je da priznam po čijem sam naređenju tog istog dana presjekao telefonsku liniju kod Dučića ograde, na Klisu u Gornjim Hrupjelima,koja je spajala front na Pogači prema Trebijovima i Komandu mjesta u Trebinju, čime sam pomogao partizanima da razbiju čitav front na tom sektoru, primoravši domobransku i ustašku vojsku da se, neizvršena borbena zadatka, prije vremena vrati u trebinjske kasarne. I na kraju su mi rekli da ako me budu predali Italijanima, samo zbog tog kidanja telefonskih linija, biću streljan, bez obzira na to što sam još maloljetan.[2']

Ćitav štab Save Kovača, okupljen radi ove istrage, čudio se, otkuda mi tolika smjelost da se takvom brzinom i spretnošću probijem između dvije protivničke vojske, gdje je oružje grmjelo svom žestinom, na dosta

NOP-a. U ranu zoru 2. aprila 1942. godine iz Dučića kuće u Gornjim Hrupjelima, pošto smo obojica već bili ustali da obavimo neki kućni posao prije nego krenemo u radnju, primijetili smo kako ustaška i domobranska vojska, pod svom ratnom opremom i sa konjima natovarenim teškim oružjem, ide preko Klisa uz Pogaču prema Trebijovima i Ljubomiru. Bilo nam je jasno o čemu se radi. Božo, gledajući u vojsku i mene, odmah je počeo da sazuva svoje gumene apostolke govoreći mi: »Sazuj svoje cipele i obuj moje apostolke, pa idi pored Muratove kuće i zaobiđi preko Gradine da izbiješ na klanac Pogače prije nego što svane i vojska gore izađe, te požuri u Trebijove i obavijesti naše da na njih vojska ide. Pazi, ima četnika koji su obučeni kao i partizani sa petokrakama na čelu, pa poruku prenesi samo onome koga lično poznaješ. 0 tome dobro vodi računa. Hajde, trčeći!« Trčeći, u jednom dahu izbio sam na klanac Pogače i tu se okrenuo prema Klisu, da vidim dokle je vojska stigla. Čelo kolone tek je izbilo iznad gornjeg zida Dučićeve ograde. Mislio sam u sebi da kako se sporo kreće ja mogu u Trebijove i tri puta pretrčati dok ona na vrh Pogače izmili. Nastavljajući put, nedaleko iza klanca, u jednoj dolini ispod puta, pod kamenom gredom, vidim gori vatra čija svjetlost obasjava okolne predmete. To je uprao vrijeme kada noć postepeno nestaje, ali dan ipak još nije osvojio. Oblačno je. Pored vatre stoji Anica zvana Zubica, suluda žena lutalica, i plače i rida iz sveg glasa. Na nju nisam ni obraćao pažnju, već sam istim tempom produžio trebijovskim putem. Ali kad sam bio pored Malog Zelenikovca, ispod Štrnca, koji dominira čitavim Zelenikovcem, na prevoju prema Vukodolu, neočekivano sam zaustavljen od zasjede. Pomislio sam u sebi da bi to mogli biti prerušeni četnici, prethodnica glavne vojske, oni na koje mi je Božo skrenuo pažnju, jer na tom mjestu ranije partizani nikad nisu postavljali svoje straže ni zasjede. To mi je bilo dobro poznato. Vidim dvojicu sa petokrakama na kapama i puškama u rukama. Pitaju me ko sam i zašto tako trčim zorom. Rekao sam im da tražim izgubljene ovce, pa trčim zbog toga ne bi li ih našao prije nego što vojska stigne ovdje, koja se sada kreće uz Pogaču sa svom ratnom opremom i natovarenim konjima oružjem. Stavio sam im sve to do znanja, misleći: ako su partizani - da znaju o čemu se radi. U tom trenutku izbija druga vojska od Zasada i kreće se prema Osištu, u pravcu Kobilje glave, stavljajući Zelenikovac prema Štrncu u vatreni džep. Ova dvojica kao da su shvatili u kakvoj se situaciji nalaze - da ulaze u klopku vatrenog obruča. Jedan se povuče dublje u Zelenikovac, ostavljajući da me čuva onaj drugi. Nakon desetak minuta opet se vrati sam. Pošto me ponovo presliša, reče mi: »Idi nazad, trčeći onako kao što si trčao ovamo.« Drugog izlaza mi nije bilo: morao sam se vratiti, iako sam bio između dvije žive vatre. Teško mi je bilo da se vraćam u susret ustaškoj i domobranskoj vojsci, pa sam se vratio iza klanca na Pogači i svratio kod Anice. Odatle sam slušao topot konja i bat vojničkih cipela, shvatajući da se to vojska kreće prema vrhu Pogače, ali se od njih niko nije kretao uvalom trebijvoskog puta, baš onuda kuda sam i ja išao i kuda narod ide iz Ljubomira u Trebinje. Sa Anicom sam ostao sve dok ta silna vojska nije prošla, više od dva sata. Pošto se sve smirilo, kada je nestalo svakog topota i bata, ja sam mirno prošao klanac i prijekim putem se vratio kući Dučića. Nikoga tuda više nije bilo. Borba je već uveliko bila počela na Štrncu i Kovlu, pa se pucnjava iz svih oružja miješala i prolamala na sve strane. Partizanski vod iz Zelenikovca se povukao na vrijeme, na sigurnije vatrene položaje, bez gubitaka, samo je jedan borac, Nikola Brajić iz Trnovca bio ranjen u grudi.

[2>] Na izvršenje drugog zadatka, prekidanje telefonskog voda, nagovorila me Jela Čobanović, koja je tada živjela i radila kod tetka Steva Dučića i tetke Ane, Stevove supruge. Jela je tada dušom i srcem slijedila partizanski pokret u kome se nalazio i njen rođeni brat Jovo. Ona me nagovorila da kod Dučića ograde na Klisu u toku dana prekinem na zemlji postavljenu telefonsku liniju. Ali kada to nisam mogao učiniti prvi put kamenom, onda me opet vratila da to učinim nekim gvozdenim predmetom, što sam uradio sjekiricom, negdje oko pet sati poslije podne. Telefonski prekid uslovio je čitavu uzbunu na frontu i u pozadini protivnika. U suton je počelo povlačenje ustaške i domobranske vojske sa Pogače u Trebinje i u toku noći svi su se povukli, sa više nosila. 0 potpunom stanju partizanske i protivničke vojske na ratnom položaju saznao sam sutradan, 3. aprila, kada sam se našao među borcima na jednom brdu između Trebijova i Štrnca. Tu sam se prvi put susreo sa Jovom Grkavcem, Grujom Sorajićem i čitavom četom partizana koji su bili na okupu, u pripremnom stanju, očekujući novi

čistom i nepošumljenom terenu, pa da do kraja ostanem neuhvaćen, iako sam na tom istom frontu, u dva različita pravca prolazio tamo i ovamo, te da sa punim uspjehom izvršim dva važna partizanska zadatka u jednom istom danu, od praskozorja do predvečerja. Dan je bio mutan, sa tamnim oblacima koji su se kovitlali od juga prema sjeveru, a njihove kišne bregove stalno su gurali i razbijali primorski vjetrovi.

Na sva njihova drska i provokatorska pitanja samo sam ćutao, praveći se da sam kao dječak slučajno upao među njih, da o tome ne znam ništa i da je, kategorisčki sam tvrdio, u pitanju neka zabuna, samo zamjena imena. I bez obzira na sve one njihove prijetnje i fizička mučenja, u sebi sam već donio čvrstu odluku da im ništa ne priznam, za sav moj ilegalni rad, na sve ono što bi se štetno odrazilo na naš pokret, na moje saradnike i njihove porodice. Više o sebi i o svojim patnjama nisam razmišljao, sasvim spreman da žrtvujem svoj život, jedino sam razmišljao 0 životima drugih ljudi i o njihovim sudbinama. Još uz put sam razmišljao o svim mogućim posljedicama. Bio sam sasvim svjestan da moje priznanje ne bi bila izdaja samo ratne tajne, otkrivanje svih punktova 1 mostova jednog veoma važnog kanala partizanskog pokreta, nego bi to bila i lična sramota za mene i porodicu iz koje sam potekao, a neoprostiva greška prema svim drugovima i njihovim porodicama. Bilo mi je jasno da bi te drugove i drugarice pohapsili, već sjutradan, pa neke i ubili ili internirali u koncentracione logore, u tamnice smrti, da bi ih mučili i zlostavljali isto tako kao što to čine i sa nama ovdje, možda i još teže. A svaki dan protivnik naše borbe i revolucije bio je suroviji, nemilosrdniji. Zato sam morao da ćutim i sve to da podnosim.

U cijeloj toj stvari, u konačnom razriješenju i olakšanju mog slučaja, imao je, bez sumnje, veoma značajnu, uglavnom savjetodavnu ulogu Stevo Bratić, student prava i dugogodišnji politički radnik, predratni robijaš kraljevske vlasti, koji je još i onda sasvim dobro poznavao sve metode i oblike istražnog postupka, policijskog i pravosudnog sistema, državnog i međunarodnog, pa i četničkog pokreta koji i nije bio ništa drugo nego produžena i zaštitna ruka žandarmerijskog sistema kraljevine Jugoslavije. Oni su ga slijedili i u ratnom vremenu, u svim fazama narodne borbe i otpora, koristeći uz to i najcrnje nacističke i fašističke metode i postupke, koji ranije nisu bili poznati ni u jednom pravosudnom sistemu. Stevo mi je rekao da su četnici zaplijenili svu partizansku ahrivu u Ljubomiru i da se u njoj nalazi i moje ime, sa popisom svih onih stvari koje sam predao njemu i Mirku Borozanu, mojim glavnim

udar neprijatelja od Trebinja. Na osnovu mog usmenog saopštenja o nastupanju i povlačenju neprijatelja, o prekidu telefonskog voda i susretu sa partizanskom zasjedom kod Zelenikovca, kao i o svim drugim važnijim ratničkim pojedinostima, partizanski komandanti sa položaja su onako u prisustvu svih boraca, uputili pismeni izvještaj glavnoj partizanskoj komandi u Ljubomiru. Tai izvještaj, koji će se kasnije naći u partizanskoj arhivi zaplenjenoj pri povlaečnju naših glavnih snaga, poslužiće četničkoj obavještajnoj službi da, na osnovu njega i drugih izvora, utvrdi moj pravi identitet, zbog čega ću biti uhapšen čim su četnici uspostavili svoju vlast na tom području. Inače moj prvi susret sa jačim partizanskim snagama na samom ratnom položaju ostavio je na mene, kao dječaka, snažan utisak. Bio sam ushićen. Tada sam u sebi zaključio da će ta vojska jednostavno morati da pobijedi, jer je na proljećnom sunčanom danu, obučena u narodnu i poluvojničku odjeću, ali svi sa petokrakama na glavi i oružjem u rukama, otkrivala pravi borbeni duh svoga naroda, sa svom ratničkom i vojničkom disciplinom, sigurna u sebe i u konačnu pobjedu. To se odražavalo i u njihovom gromkom i sigurnom glasu: kad sam ih pozdravio sa »Smrt fašizmu!«, svi su odgovorili u jedan glas »Sloboda narodu!«, dižući čvrsto i odlučno šaku desne ruke u visinu sljepoočnice. I prema meni su bili otvoreni i neposredni, sa puno povjerenja. Saopštili su mi da su neprijatelja na svim položajima Pogače dočekali hrabro, obasipajući ga iz svih vatrenih sredstava uz osjetne gubitke. Tako sve do u duboku noć, dok ga nisu primorali da se povuče u gradske zidine. Ustaničke snage nisu imale nikakvih gubitaka, jedino što je jedan borac lakše ranjen u grudi. Preuzimajući poštu za ilegalni punkt u Trebinju, oduševljen, ostavio sam borce na borbenom položaju.

saradnicima sa slobodne teritorije, te i onih koje sam predavao na borbenim položajima, ili u partizanskoj stražari u Trebijovima. Savjetovao me je:

»Zato ti kaži da si na slobodnoj teritoriji sarađivao sa nama i da si poslove obavljao po našim instrukcijama, da si neke stvari i sam kupovao, a druge preuzimao u paketima koji su bili deponovani ispod zida u Dučićevoj ogradi, ne znajući šta se u njima nalazi i ko ih je sve tu doturao. Tvoj je bio jedini zadatak, navodno, da ih odatle prebaciš na slobodnu teritoriju. Za oružje kaži da si ga našao po škripovima Dučićeve ograde. Imena naših ljudi sa kojima si sarađivao nemoj nipošto da otkrivaš. I ja mislim da tebi neće ništa, jer si suviše mlad. Sada još nemaš ni punih 14 godina. Oni će te i dalje strašiti, pa i mučiti, ali ćete, ipak, pustiti«.

Na drugom saslušanju rekao sam za sve stvari i oružje onako kako mi je to već sugerirao Stevo Bratić, ne pominjući ni jedno ilegalno ime ili njihove porodice. Za davanje podataka o pokretu vojske i za prekidanje telefonskog voda rekao sam, pak, da sam to učinio isključivo po svojoj inicijativi, čisto iz rodoljubivih pobuda prema svom rodnom kraju i čitavom narodu Trebinjskih brda, kako oni ne bi doživjeli prošlogodišnju sudbinu stanovnika sela Moska i Jasena, kada su im Italijani popalili sve kuće, njihovu stoku i sve što je vrijedno otjerali za sebe, a mnoge ljude sa ženama i djecom uputili u koncentracione logore ili ih strpali u zatvore. Poslije ovakve izjave prema meni su nešto popustili, nisu me više maltretirali, ali su me i dalje držali u zatvoru, sve do ubistva Steva Bratića, Dragice i Rada Pravice.

Za dvadesetak dana, onoliko koliko su nas tu držali, kroz zatvor je prošlo preko 100 ljudi, uglavnom iz Ljubomira, Zagore i Brda. Među njima je, pored pomenutih »stalnih« zatvorenika, bila i Stana, kći Petra Petrovića iz Zagore, koja je uhapšena i sprovedena kada i ja. Nešto kasnije u isti zatvor su dovedeni, pa zadržani po nekoliko dana ili samo u prolazu, Gojko P. Kovač iz Janjča, Zora S Grkavac iz Grkavaca, Dušan J, Milojević iz Bratljevine, Nada iz Hrasna (čije prezime ne pamtim), ali znam da je do povlačenja glavnih partizanskih snaga bila pri Štabu Južnohercegovačkog odreda u Zagori, te Jovo Cuca (porijeklom Crnogorac) iz Ljubomira, Dušan iz Slavogostića (koji nam se tako, bez prezimena, predstavio), koga su četnici pri odstupanju naših snaga uhvatili negdje u Zvijerini i potom ga doveli u ljubomirski zatvor, Marko Rajković iz Dolova - Zagora i dr.

U posebnom zatvoru bili su izdvojeni samo Rade i Dragica Pravica, rođeni brat i sestra. Vidio sam kako su ih italijanski fašisti predali četnicima, pošto smo ja i Dušan iz Slavogostića bili određeni da ispraznimo i očistimo izbu u kojoj će oni biti zatvoreni. To je bila kuća u obliku čardaka, vjerovatno vlasništvo Stevana Ćuka, udaljena od zatvora (naše pojate) oko 30 metara, a od četničkog štaba dva puta više. Izba je bila prazna, u kojoj su ranije ležala goveda, a iznad nje, na tavanu, bila je smještena četnička straža.

Još dok smo čistili izbu, negdje poslije podne, primijetio sam da od četničkog štaba, pod jakom stražom, vode meni znanu Dragicu i Rada, koga ranije nisam poznavao, pa na njega nisam obraćao pažnju. S vremena na vrijeme, krišom i uz čišćenje, bacio bih pogled na Dragicu. Pred samom izbom su ih zaustavili i tu su stajali oko pola sata, čekajući dok mi završimo sa čišćenjem. Rade je stajao pored Dragice sa lijeve strane. Nisu bili vezani. Dragica je u desnoj ruci nosila neki zavežljaj, valjda najnužnije lične potrebštine, vezane u komadu bijele i dosta prljave krpe. Na sebi je imala šarenu haljinu sa dugim rukavima. Bila je

blijeda, fizički dosta iscpljena, gologlava, sa očešljanom kosom. Stajala je uzdignute glave, pogleda samouvjerenog i dostojanstvenog. Njeno držanje je na gledaoce, čiji su pogledi bili uprti u nju, ostavljalo utisak kao da se oko nje ništa strašno ne dešava. A oko njih dvoje bili su sa svih strana četnički vojnici, sa uperenim puškama, i dva italijanska karabinjera, nešto iza. Niko ništa nije govorio. Vladala je prava grobna tišina, samo što bi se, pokatkad, čuo tupi zveket naših lopata i motika dok smo čistili balegu. Iznad štaba, na putu, bio je parkiran italijanski kamion u kom su dovezli Rada i Dragicu iz Trebinja. Pored kamiona i na njemu stajala je veća grupa karabinjera i četnika čije je međusobno ćeretanje dopiralo i do nas.

Radeći pod posebnom stražom, naređivano nam je da požurimo sa čišćenjem i svaki predmet da iznesemo iz izbe, da sve skinemo do kamene ploče, što smo i učinili. Zatim je odjeknuo oštri i kriještavi glas komandira četničke straže: »Ulazite unutra!«. Dragica je prva ušla, a za njom i Rade. Stražari su zatvorili vrata, a njih dvoje su tu, pod jakom stražom, ostali sve do strijeljanja - punu sedmicu.

Životni uslovi i u jednom i u drugom zatvoru bili su vrlo teški, tačnije rečeno ubitačni. Hrana je bila grozna, bez ijednog parčeta hljeba za sve vrijeme zatvorskog života. Ujutru bismo, na dvojicu, dobili pola vojničke porcije crne kafe spravljene od cikorije. Isto toliku količinu dobili bismo za ručak ili večeru, ili vode od kuvanog pirinča ili makarona, sa po dva-tri makarona odnosno zrnca tih namirnica. I ništa više. Sa strane nam niko ništa nije donosio, jer to stražari, valjda, nisu primali. Spavali smo u laganoj proljetnoj odjeći, na memljivom kamenom podu iz koga je stalno izbijao ustajali životinjski zadah. Nismo imali nikakvog prostirača ni pokrivača. Čak su nam i ljesu i sivo ćebe, koje su u početku dali Stevu i Vladu, odneli kad je došao Đoko Mišeljić. On je naredio da se i to izbaci. Ostali smo na čistoj kamenoj podini. Mnoge junske noći, pogotovu tamo gdje sunčevi zraci uopšte nisu dopirali, bile su dosta svježe i hladne. Vodu za umivanje uopšte nam nisu davali, sem onda ako bismo, preko nekog stražara, izričito zatražili za piće. Bila je to »gladna žeđ«. Nikakvog duvana nije bilo za pušenje, sem ono što se kod Steva zateklo, u manjoj kutiji »rame«. Organizam je bio maksimalno iscrpljen, prosto smo se istopili, a u licu potamnjeli. Očito, bili smo otpisani po propisima ravnogorskog suda; život je samo tavorio i dani su odbrojavani, da bi se, valjda, utvrdilo koliko možemo fizički izdržati. Za čitav ustanički pokret svetili su se na našim životima. Uslovi života u tom četničkom zatvoru bili su zaista gori nego u ijednoj turskoj ili austrougarskoj tamnici, koje su uvijek bile na zlu glasu. Čak i austrougarski zatvor u Sarajevu ili onaj u Carigradu, bili su, u svakom slučaju, bolji nego onaj u Ugarcima.

Skoro svakog dana neko od četničkog rukovodstva nas je obilazio u zatvoru, obično njihovi komandanti. Bili su to ljudi ne samo iz trebinjskog nego i bilećkog, ljubinjskog, gatačkog, nevesinjskog ili nekog drugo sreza. Oni su se okupljali u štabu »vojvode« Save Kovača, radi dogovora o daljim akcijama svoga pokreta. Ali svaki njihov dolazak za nas zatvorenike značio je novu nevolju, pravu ljudsku napast, fizičko zlopaćenje. Sem Save Kovača svi su nas drugi udarali. Kad bi oni ulazili u zatvor, svi smo morali ustati na noge i predstaviti se ko smo i šta smo. Zatim bi slijedili šamari, psovke i udarci nogom u stomak. Od tih udaraca ljudi bi se stropoštavali, da bi opet, sa mukom, ustajali. Ni jedan četnički rukovodilac ne bi prošao, a da ne bi izudarao Steva i Vlada. Nas ostale su nešto rede tukli, ali su nas stalno psovali i prijetili nam. Istina, ne znamo kako su postupali prema Dragici i Radu u dru-

v gom zatvoru, ali pretpostavljamo da i njih dvoje nisu bolje prolazili od Steva i Vlada. U našem zatvoru Vlado Vukalović je bio prvi na udaru i njega su najviše zlostavljali, optužujući ga da je »okaljao legendarno ime Luke Vukalovića«.

Po svojoj ljudskoj izdržljivosti svih udaraca, Stevo i Vlado su predstavljali istinske narodne sinove svoga vremena, tog herojskog i mučeničkog doba. To su bili pravi Prometeji našega vremena. Oni su stoički podnosili sve fizičke patnje i udarce, bez krika i jauka, bez znaka straha i pristanka na ponižavanje, već su zlopaćenja podnosili onako dostojanstveno i mukotrpno kao što su to, po našoj epskoj narodnoj poeziji, podnosili Stari Vujadin ili Mali Radojica ili po grčkoj mitologiji Prometej. Ali za razliku od tih epskih i mitoloških junaka, ovi ljudi su bili naši, ovovremenski i ovozemaljski, ljudi od krvi i mesa, koji nisu ukrali nikome ništa niti su učinili ma kakav krivični prestup, već su bili optuženi kao i svi mi drugi koji smo bili tu u zatvoru, za jedno isto narodno djelo: zato što su organizovali svenarodni ustanak u svojim krajevima i poveli oružanu borbu protiv okupatora, kako bi svome narodu i svojoj rođenoj zemlji vratili ukradenu slobodu, slobodu koju su silom oružja oduzeli nacisti i fašisti. Ali njihova borba nije bila samo borba radi slobode svojih naroda i svoje otadžbine nego je to bila i sveopšta borba radi slobode i zaštite svih drugih sloboda porobljenih i ugroženih naroda - Istoka i Zapada. Oni su se borili za visoke ljudske i društvene ideale, za vitalni motiv svakog naroda i zemlje, za slobodu, svjesni svog filozofskog pogleda da bez otadžbinske i opšte slobode nema ni lične sreće, ni opšteg društvenog blagostanja jedne zemlje. Ovi ljudi su znali da se sloboda ne može ni prodati ni kupiti, već se samo može kolektivnom borbom steći i braniti. U trenutku njenog stvaranja sloboda je tražila najveće ljudske žrtve, lične živote i sva moguća odricanja, pa i to ćutanje u najvećim mukama.

Za sve vrijeme tamnovanja zaista prometejski su se ponašali ne samo Stevo i Vlado nego i Dragica i Rade, i Stana i Nada, i Marko i Gojko, i Zora i Dušan, i svi mi ostali. Tu nije bilo kolebanja ni izdaje. Svi smo se savili oko zajedničkog motiva: valjalo je služiti narodu i otadžbini, samo njihovim interesima, a ne tuđinu i njihovim pomagačima. Na sopstvenim životima duboko smo osjetili šta znači fašistička i nacistička ideologija koja je uspijevala da svojom propagandom, obećanjima i davanjima, razbije jedinstvo našeg naroda, da mu silom oduzme slobodu, raskomada otadžbinu i da jedan dio naših sunarodnika, ljudi i omladine, pridobije za svoje političke interese, tako da služe tuđinu umjesto svome narodu i svojoj domovini. To je zaista bila velika naša narodna nesreća. Jer samo uz pomoć naših sunarodnika, tuđin je uspio ne samo da okupira našu zemlju nego i da razbije slobodne partizanske teritorije.

Zato je bilo tužno i dramatično gledati kako fašisti kao okupatori predaju četnicima ustaničke tribune Rada i Dragicu Pravicu, da oni poubijaju svoje rođene sunarodnike, umjesto da ih zaštite kako bi nastavili započetu borbu. Bila je to fatalna greška sa dalekosežnim posljedicama za čitav narodnooslobodilački pokret. I to nije bio samo zločin prema njima, ustaničkim vođama, nego i strateški promašaj čitavog četničkog pokreta, posebno njegovog centralnog rukovodstva koje mu je davalo opšti ton i boju. To je bio zločin i dokaz otvorene izdaje prema čitavom narodu i domovini, njihovoj borbi i slobodi, jer tu nisu smjeli biti primarni interesi klasne borbe, već prije svega opšti interesi zajedničke borbe za slobodu.

Izuzetno snažni su bili moralni likovi Steva Bratića, Dragiee i Rada Pravice. Oni su označavali vrhunsku inteligenciju ustaničkog pokreta zemlje i naroda, budući da su po struci bili svi pravnici. Rade je bio diplomirani pravnik, Dragica i Stevo studenti prava Beogradskog univerziteta, fakulteta koji je spremao najborbenije i najrevolucionarnije kadrove svojoj otadžbini. Po svojoj ideološkoj opredijeljenosti predstavljali su dušu radničkog pokreta, jer su prije rata bili među prvacima naprednog omladinskog i studentskog pokreta, a u ratu čelni organizatori i vojni i politički rukovodioci narodnog ustanka u jugoistočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Bili su obrazovani i vaspitani na domaćim i svjetskim kulturnim vrelima, prvenstveno na slobodarskim i revolucionarnim tradicijama svoga naroda, kome su ostali vjerni do kraja svoga života, zatim na studentskim i radničkim skupovima, na barikadama i demonstracijama, na marksističkoj i dijalektičkoj literaturi, na životnim problemima čovjeka i društva svoga vremena.

Kao takvi već su 1941. godine bili spremni da se u svom rodnom trebinjskom kraju uključe u narodni ustanak i revoluciju, prihvatajući u njoj najteže i najodgovornije funkcije. I za nepunu godinu svoga ustaničkog vojevanja, radeći i na frontu i u pozadini, oni su sa drugim borcima i rukovodiocima u svom širem kraju organizovali i razbuktali narodni ustanak. Kao ideolog partizanskog narodnog pokreta, Stevo je bio prvi politički komesar prvoformiranog partizanskog bataljona »Luka Vukalović« koji je podstakao i potpomogao da se formiraju partizanske udarne čete i bataljoni po svim selima i regionima jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije. Pod njihovim rukovodstvom i u njihovom prisustvu, ustaničke snage su svoje glavno oružje okrenule na okupatora kao glavnog vinovnika svih narodnih nesreća, koga su sa svim njegovim pomagačima sabili u gradske zidine, a sela i naseljena mjesta očistili od okupatorske i kvislinške vlasti i na njima, slobodnim ustaničkim teritorijama, organizovali nove organe narodne vlasti, narodnu miliciju i radne omladinske jedinice. Tako su kažnjavani nosioci zločina i sprečeno je dalje bratoubilačko klanje između zavađenih naroda. Uporedo sa razvojem ustaničkih snaga, na svim slobodnim teritorijama, po školama i centrima, razvijan je kulturni i politički život u narodu radi izgrađivanja ustaničkog morala i borbene svijesti ratnika. To su, i pored nekih početničkih promašaja i zabluda, bili krupni rezultati borbe, razumije se za ono vrijeme i za ondašnje društvene prilike. Ali dalji tok borbe i razbuktali život slobodne teritorije prekinut je - izdajom četnika.

Do poslednjeg dana ostali smo sa Stevom. Nas su pustili, a onda su njih istog dana likvidirali. Stevo je za sve vrijeme zatočeništva bio svjestan da će ga likvidirati, ali nikada nije pao u očaj već je i dalje mislio na ljude i naš pokret, nastojeći i u tim nemogućim uslovima da se spase sve ono što se još moglo spasiti od izdajničke ruke. Zato je meni i rekao: »Imena naših ljudi sa kojima si sarađivao nemoj nipošto da otkriješ«. To su bile, nesumljivo, roditeljske riječi i savjeti. On kao ideolog je imao široko srce i dušu čitavog partizanskog pokreta, svih ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Njega su optuživali kako je u redove ustaničkih jedinica i pod ratnu zastavu odreda primao Muslimane i Hrvate, ljude druge vjerske i nacionalne pripadnosti. Četnički ideolozi ovdje kao da nisu znali da objasne pravu istinu svome pokretu, koga su svodili u paradoksalne i varvarske okvire jednog plemenitog i slobodarskog naroda, kako i ovi ljudi skupa sa Srbima čine jedinstveni narod, jedan narod samo sa različitim narodnim imenima, koji imaju zajednički jezik i istu genezu, jedan korjen, jednu domovinu

Jugoslaviju i dug period zajedničkog življenja, vjekovnu istoriju i kulturu. Prelomne 1941. godine, kada je kod nas Partija pozvala sve narode i pokrete u zajedničku borbu, trebalo je ići i zajednički se boriti protiv zajedničkog neprijatelja - okupatora, bojkotujući ga na svim sektorima njegove borbe.

Konačnu slobodu, za koju su se istinski borili, nisu dočekali ni Stevo Bratić, ni Dragica i Rade Pravica. Smrt ih je spriječila u zrelim godinama svoje mladosti, borbi i revoluciji daju sve ono što se od njih očekivalo. 27. juna 1942. godine, četnici su ih strijeljali u Ugarcima, sve troje zajedno. Tako su svoju besmrtnu mladost ugradili u temelje naše zajedničke domovine, da bi današnje i buduće generacije bolje i srećnije živjele.

Ostale zatvorenike su pustili svojim kućama, ili su ih prebacili u druge zatvore. Svojim kućama, sa strogo ograničenim mogućnostima kretanja, pustili su: Nadu iz Hrasna, Jova Cucu, Stanu i mene. Vlada Vukalovića i Dušana iz Slavogostića sproveli su u zatvor u Vrbno, zatim u Lastvu, pa u Zubce. Sava Kovač je Vladi rekao: »Ja djecu ne ubijam, neka vas ubiju oni koji su vas ovamo uputili«. Danas Vlado sa svojom porodicom živi u Trebinju, Stana u Kleku, dok za Jova, Nadu i Dušana ne znam ništa.

Ovdje je riječ samo o onim drugovima i drugaricama koji su bili od prvih dana u zatvoru, pa do njegovog raspuštanja ili bolje reči do likvidiranja Steva, Dragice i Rada.

GOJKO GOBOVIC

U ČETNIČKOM ZATVORU

Bio je 26. maj 1942. godine kada je glavnina partizanskih jedinica odstupala sa terena nikšićkog i cetinjskog sreza i krenula u pravcu sela Riječani. U toj dosta velikoj koloni bili su borci Lovćenskog i djela Nikšićkog NOP odreda. Čak je i Sava Kovačević napustio zgradu u Vilusima, u kojoj je dotada bio njegov štab, ali se niko nije sjetio da pusti iz zatvora trojicu uhapšenih. To sam primjetio i upitah Savu: »Šta da radimo sa ona tri uhapšena«. Naredio mi je da ih razvežem i kažem im da mogu da idu kuda god hoće. Tako uradih.

Prije tog pokreta saopšteno mi je kako sam određen da ostanem na terenu Grahova, kao ilegalni radnik. Toj odluci se nijesam odupirao, jer, prvo, nijesam znao kako to izgleda biti ilegalac, a drugo, i još važnije nijesam ni slutio kako će pakleno stanje nastati poslije odlaska glavnine partizanskih snaga sa terena Grahova i pograničnog prostora srezova trebinjskog i nikšićkog. I jedno i drugo sam ubrzo dobro osjetio, ali je već bilo kasno za eventualni drugi izbor.

Bilo je predviđeno da sa kolonom idem do Riječana, a onda da se vratim u toku noći. To je bio dio naše obavezne konspiracije i opreza.

Misleći na tu moju novu obavezu, pomislih da ja idem u ilegalu, dvije sestre partizanke sa kolonom su nekud preko Hercegovine, a njihova majka i moja maćeha je sama. Tako potražih mlađu sestru Zorku, tada partizanku na Vilusima. Rekoh joj da sam odlučio da se ona vrati kući u zaselak Kunsku - Nudo. Ona se opirala, govoreći da bi više vo-

ljela da ide s kolonom nego da se vrati kući, mada je priznavala da će majka, kao starija žena, teško moći da ostane sama. A kako za stariju sestru Cvijetu takođe partizanku, nijesam znao gdje se nalazi izbor je pao na Zorku. Pošla je kući, ali bez volje.

RASTANAK S/l SAVOM I DRUGOVIMA

Dok smo polako odmicali prema Riječanima, četnički orijentisane grupe su, sa obližnjih glavica, često pripucavale na kolonu, koja nije odgovarala na to izazivanje. Na putu od Vilusa do sela Riječana, izdajnici su ranili dva naša borca.

Prvi odmor koloni je dat kod škole u Riječanima. Tu je izdato naređenje da svi borci suvišne stvari predaju intendanturi Odreda. Naročito je naglašeno da niko kod sebe ne smije zadržati ni najmanju količinu hrane. U tom trenutku kod sebe sam imao možda pola kilograma šećera, pa dvoumeći se šta da radim, prekrših naređenje; nijesam ga predao, jer sam računao da će mi kao sjutrašnjem ilegalcu biti neophodna tako dragocjena rezerva hrane.

Početkom slijedeće noći, pozvao me je Sava Kovačević, komandant Nikšićkog NOP odreda i ponovio da trebam da se vratim u pozadinu. Valjda je osjećao potrebu da mi, odstupajući sa glavninom vojske prema Goliji, objasni zašto baš mene ostavlja u ilegali. Veli mi: »Ti ćeš se Gojko, kao predratni član Partije i sekretar partijske organizacije na ovom pograničnom terenu Grahova i Lastve, vratiti sa grupom drugova i ostati u pozadini, tačnije preći u ilegalnost. Radićeš politički i održavati vezu sa narodom i brojnim simpatizerima partizanskog pokreta koji ostaju na terenu«. Sava je rekao da će se on sa vojskom privremeno povući i da će se ubrzo vratiti. Sa Savom je tada bio i Veljko Mićunović, sa kojim sam se dobro upoznao za vrijeme zajedničkog rada u Katunskoj nahiji.

Komandant Sava mi je saopštio da će sa mnom, u grupi, poći još šest drugova, od kojih su trojica Ilići iz Dragalja - Vojo, Lazar i Rako, te Dušan Bakoč, Mitar J. Bulajić i Gojko Vučurović iz Grahova. Svi smo bili na okupu kada nam je Veljko Mićunović dao uputstva o tome kako da se snalazimo kao ilegalci na terenu. Od toga trenutka postali smo ilegalna grupa.

Vratili smo se preko sela Balosava, Kešeljeve gradine, pored Vilusa, preko Škoća gore i Klobuka i stigli u selo Aranđelovo (opština Lastva). Predložio sam taj pravac zato što sam najbolje poznavao teren kojim treba da pređemo do Grahova. Na tome putu naišli smo samo na jednu četničku patrolu, ali smo i pored nje prošli bez sukoba. Nije bilo ni njima, pogotovu nama do borbe.

U Aranđelovo smo stigli u svanuće, dosta neoprezno. Zapravo, nijesam ni slutio na kakve opasnosti možemo da naiđemo idući tako otvoreno. Nijesmo ni znali da su četnici prethodnog dana, 26. maja, zauzeli Lastvu, pohapsili drugove iz Komande mjesta i članove Partije, njih oko 20, i tom prilikom ubili Aliju Čerimagića, sekretara partije u toj opštini.

Kroz selo smo prošli bez problema, sve do Aranđelove crkve. Tu sam ostavio grupu u jednom šumarku i pošao do moje kuće, da se obavijestim o situaciji u Nudolu i Aranđelovu. Sestra Cvijeta mi je dala potpuno obavještenje: u oba sela četnici su preuzeli vlast, bilo ih je mnogo. Kada sam joj rekao da je moje društvo sklonjeno u blizini, ona veli: »To nije dobro jer svaki čas mogu naići četnici Save Kovača i sve da

ih pobiju«. Još mi je rekla da je malo prije iz naše kuće izašao borac Jovo D. Samardžić, svratio je kaže, da se skloni, kad je video da prema kući idu dva četnika iz Nudola, Milovan V. Kovačević i Obren T. Ratković. Ona je Jova na brzinu sakrila pod gomilu noćnih haljina, kako ga ovi ne bi primjetili, a kad su četnici prošli, ona mu je pokazala put za koji se interesovao i tamo se uputio.

Ta situacija me je iznenadila i zbunila, pa sam požurio da sklonim grupu na sigurnije mjesto. Ali, odlazeći, primjetih ta dva četnika kako prilaze kući. Bio sam oprezan i četnicima nijesam ništa vjerovao, premda su nam ovi bili dobre komšije i prijatelji. Dovoljno je bilo da sam saznao, kako su prethodnog dana četnici iz Dolova ubili svoga bratstvenika Mihaila M. Vujičića, a da su, opet, četnici u Spili ranili moga komšiju Petra Bulajića, borca i člana Partije.

Bili su već u neposrednoj blizini i ja sam uzeo pušku »na gotovs«, opomenuvši Milovana i Obrada da se ne šale, jer je moja puška puna, a pored toga su mogli vidjeti da imam još pištolj i bombu. Oni su se ponašali kao da toga trenutka nijesu imali namjeru da bilo šta protiv mene preduzmu, ali su se od tog strogog nastupa prema njima uplašili, pa su me pitali šta mi je, zašto okrećem pušku prema njima. Nude mi da sjednemo i da zapalimo po cigar duvana, a onda će svako svojim putem. Odbio sam razgovor i duvan, dodajući da nijesam sam, već da imam društvo. Kad su to čuli požuriše da se što pre udalje. Pohitah i ja drugovima da se sklonimo na sigurnije mjesto. Pri tom sam Gojka Vučurovića poslao da ide pravo svojoj kući, da se pojavi legalno, a ja sam se sa ostalima sklonio u šumu Babino osoje. Sestrama sam kazao gdje ćemo se nalaziti, kako bi nam mogle donijeti nešto hrane, jer smo bili veoma gladni. One su još toga dana, uspjele da dođu do nas. Zorka je kao čobanica, navratila pored nas stoku, a Cvijeta je pošla duž našeg kanala za navodnjavanje, praveći se da čisti kanal, pa je provlačeći se kroz jednu šumu, uspjela da neopaženo dođe do nas.

Dvojica četnika s kojima sam se susreo pred rodnom kućom, odmah su obavijestili svoju komandu da se nalazimo u tom rejonu. Već poslije nekoliko časova, primjetili smo kako se četnici okupljaju oko mjesta gdje smo se sklonili. Pritajeni, željno smo očekivali da padne noć i da, pod zaštitom mraka, umaknemo iz tog okruženja koje se sve više stezalo oko nas. Zato su angažovani četnici iz Nudola, Zaslapa, Dolova i Grahovca.

Tokom dana primijetio sam da se u našoj blizini nalazi Rajko Kujačić, moj prvi komšija. On je išao svojim kanalom za navodnjavanje i čistio ga. Suočen sa opasnošću od četnika, riješih da mu se javim. Prvo bacih nekoliko kamenčića ispred njega, ali se on nije okretao, a zatim ga pozvah po imenu. Stao je i nemajući kud, javio se. Prišao sam mu koliko se moglo prikrivenije i po običaju smo se rukovali i popričali. Rekao mi je da je organizovana poterà za nama, da će i njega angažovati u tome, ali i dao tvrdu riječ da njegova puška neće na nas pucati. Više se od njega u ovoj situaciji nije ni moglo očekivati.

Dan nam je vrlo sporo prolazio, a četnički obruč oko nas se sve više stezao. Našim progoniteljima nije bilo teško da odrede rejon u kom se nalazimo, ali je naše sklonište još bilo neotkriveno ispod jedne stijene koja je imala oveće udubljenje. Kao obezbeđenje imali smo isturenog osmatrača na stijeni iznad nas.

Između zalaska sunca i sutona, četnici su nam bili vrlo blizu. Pucali su nasumice, u pravcu nas, a bacili su k nama i jednu ručnu bombu. Po toj pucnjavi i naročito eksploziji bombe, cijenili smo da su nam čet-

nici blizu, pa nam je bilo čudno zašto je naš osmatrač miran i ne obaveštava nas o tome. Uvidjeli smo da moramo da promenimo mjesto.

Prije nego što smo se povukli, jedan od nas je izašao na osmatračnicu, ali našeg druga, Mitra J. Bulajića, nije bilo nigde u blizini. Laganim glasom smo ga pozvali, ali se nije odazivao. Puška Mitrava je za vrijeme osmatranja bila kod nas, tako da je sada bio nenaoružan, a mi mu nismo mogli pomoći. Nije nam bilo druge nego da se odmah povlačimo. Pušku našeg osmatrača nijesmo ponijeli, jer smo još računali da je on negdje u blizini, pa će doći po nju, da bi se branio od četnika. Povukli smo se neopaženo, niz jedan potok, za oko dvjesta metara i ponovo se sklonili. Već je bio potpuni mrak i krajnje vrijeme da se pokušamo probijati iz četničkog okruženja. Ja se, opet nijesam mirio sa time da pođemo i ostavimo potpuno neizvjesnu situaciju u pogledu sudibne našeg druga Mitra. Predložio sam drugovima da ponovo, pod zaštitom mraka, pođemo do našeg ranijeg skloništa i da pozovemo Mitra, pa da, ako ga ne bude nigde u blizini ponesemo bar njegovu pušku. Bilo je to opasno i drugovi su oklijevali da prihvate moj prijedlog. Oštrim tonom sam pozvao da mi se pridruže, Dušan Bakoč i Vojo Ilić, članovi Partije. Nas trojica smo pošli u pravcu one stijene. Ali vrlo malo odmakosmo, kad nas susretoše dva četnika, sa povikom: »Stoj! Ko ste?«. Glasno sam se odazvao, prestavljajući se punim imenom i prezimenom, dodajući »ne pucaj, i moja je puška spremna!«.

To mi je »upalilo«, nijesu pucali, uplašeni za svoj život. Nas trojica nijesmo išli dalje, već se brzo vratili.

Čim smo četničkoj patroli okrenuli leđa, zapucali su za nama, pa baciše i bombu. Ta bomba je eksplodirala baš između nas, ali je srećom bila italijanska, ofanzivna, pa nas nije ranila, već samo zasula zemljom. Time je ovde postalo i suviše vruće da bi smo oklijevali sa izvlačenjem.

SAM S/1 GORSKIM VUKOM

Kao najbolji poznavalac ovog terena i u oskudici vremena da ih upoznajem sa zamišljenim pravcem proboja, pozvao sam ih da idu za mnom. Drugovi su išli kuda sam ih vodio, dok je bilo staze, ali kada je trebalo da se pređe jedna živica, oni nijesu htjeli za mnom, već pođoše stazom koja ih je odvela u sasvim pogrešnom pravcu. Tako smo se razdvojili ja i moje društvo.

Na mom pravcu naišao sam na još jednu četničku zasjedu, ali sam se opet zaklonio iz puške uzete »na gotovs« i oni nijesu pucali na mene. Dalje sam bio već dosta bezbijedan, jer je četnički obruč bio probijen, i to bez borbe. Mislim da četnici koje sam srijetao nijesu pucali, prije svega za to što su to bili dojučerašnji partizani, pa se još nijesu uprljali zločinima, a drugo - bilo je i njih strah od nas, pa su imali jasnu računicu: bolje ne zametati borbu. Bombu su bacili i pucali iz pušaka vjerovatno, da se opravdaju ako ih starješine uzmu na odgovornost.

Moja četiri druga: Dušan Bakoč, Vojo, Laza i Rako Ilić ubrzo poslije onog našeg rastanka pali su u četničke ruke. Razoružali su ih i predali Italijanima.

Odlučio sam da se noću prebacim na teren sela Aranđelovo (Lastva), jer tamo trenutno nije bilo potjera. Dan sam proveo iznad sela. Riješio sam da se javim Božidaru Goboviću i njegovoj majci Mitrani. Pod zaštitom mraka sišao sam iza kuće i lagano zakucao na prozor. Javila se Mitrana. Zamolio sam je da mi iznese nešto za jelo i kaže Božidaru da iziđe iza kuće, pod orah, da porazgovaramo. Čuo sam kada je majka

prenijela Božidaru moj poziv i kad joj je odgovorio da neće izaći. Mitrana je donijela tanjir vrlo rijetkog kukuruznog škroba, sa malo jagnjetine. Božidar je ipak izašao i dok sam jeo pričali smo o situaciji u selima. Rekao mi je da su ga četnici naimenovali za vodnika njihovog voda, ali će svoje patrole, sada kada zna gde ću biti, uputiti na drugu stranu. To je bilo i naše poslednje viđenje. Božidar je bio moj rođak, ali sam uz njega bio više vezan kao za druga, jer je bio jedan od starijih članova Komunističke partije. Međutim, prije rata je popustio u aktivnosti. Četnici su, opet znali da više nije član Partije, pa su računali da će ga pridobiti za sebe.

Nije mi bilo teško proći kroz selo, jer mi je Božidar rekao kuda je put slobodan. Da po hodu ne bi bio otkriven išao sam bos i tako, neopažen, prišao mojoj kući. Kroz prozor sam ugledao moje dvije sestre i maćehu, kako tužno sjede kraj ognjišta. Mislile su da sam već mrtav od one pucnjave četnika dok su tragali za mnom i drugovima. Tiho sam im se javio i rekao gde da mi jedna od sestara izađe. Izašla je starija Cvijeta i obavijestila me o situaciji. Četnici su je pozivali i tražili od nje da im kaže gdje se ja nalazim. Nije im kazala, a nije ni znala.

Rekao sam joj da mi je cilj da se sastanem sa Čilom i Vojom Kovačevićem, koji su se nalazili negde na terenu Grahova i Bijele gore. Dodao sam da ću se ukućanima javiti kada budem mogao. Sestra je bila zabrinuta za mene. A kako u kući nije bilo hrane sem parče jagnjećeg mesa, ona mi to onako u friškom stanju strpa u torbu. Odatle pođoh prema Bijeloj gori.

Osvanuo sam ispod Budime, ljetnjeg staništa sela Vučije. Nijesam se noću sreo sä četnicima, niti bilo s kim drugim. Legao sam da se malo odmorim u zaklonu od sitne šume i trave. Odjednom sam čuo nečiji hod u pravcu mene. Odmah sam pomislio da su četnici. Ali, umjesto njih ugledah gorskog vuka, koji je, ne videći me, išao pravo na mene. Mogao sam ga vrlo lako ubiti, jer nije bilo opasnosti da me po tome neko otkrije, pošto se još naokolo čulo puškaranje, pa se nije moglo odrijediti ko sve, gdje i zašto puca. Nijesam se odlučio da pucam na vuka, jednostavno jer sam ga osetio kao neko sasvim blisko biće, budući da nas jednako progone. Trenutno sam osjetio da mi je bliža i ova planinska zvjerka nego ta čudovišta od ljudi koja me progone. Umjesto da pucam oglasio sam se tome prijatelju. Bio mi je vrlo blizu, pa se uplaši i velikim skokovima izbježe opasnost, koja mu od mene nije ni prijetila. Tada sam se prisjetio one filozofske postavke koja kaže: »Čovjek je čovjeku vuk«.

U blizini letnjeg naselja Vučijana predanio sam 29. maja, našao sam suvih drva i ispekao ono malo mesa. Poput lopova, privukoh se kolibi Marka Sredanovića, pored koje je u bašti bilo mladog luka. Načupao sam jednu rukovet i slatko to pojeo. Tu sam proveo dan i dio noći, da bi u osvit 30. maja krenuo prema Bradini, takođe ljetnjem naselju, gdje je u to vrijeme bio dio porodice Gavrila Gobovića, moga bliskog rođaka, pročetnički orijentisanog. Cio dan sam proveo na Omerovim rupama, odakle sam osmatrao Nudo i katun Bradinu. Utvrdio sam da se od porodice Gobovića na Bradini nalaze troje: Gavrilov brat Kosto sa snahom Dobranom i brataničnom Višnjom. U prvi mrak sam se javio Dobrani, ženi Rada Gobovića, nastojeći da me ostali ne primijete. Brzo je shvatila moj položaj, jer je već čula da se nalazim negdje u šumi. Rekla mi je da su pod prismotom orahovačkih četnika koji su neposredno prije te moje pojave dolazili da provjere da li sam dolazio kod njih. Donijela mi je i večeru, zelje začinjeno sa kukuruznim brašnom i parčence hljeba.

Prenoćio sam u neposrednoj blizini kolibe u bukovoj šumici. Slabo odjeven i ogrnut šatorskim krilom, noću mi je bilo vrlo hladno u tom planinskom kraju.

Cijelu noć između 31. maja i 1. juna proveo sam u napornom putu između Bradine i grahovskog zaseoka Lokvanji, koji stoje jedno prema drugom, na prvi pogled blizu, ali ih razdvaja velika provalija. Poslije lutanja i lomatanja po terenu kojeg nisam dobro poznavao, rano ujutro sam stigao u Lokvanje i okolinu, pravo kući Stevana i Radovana Milovića. Kad sam ustanovio da kod njih nema nikog drugog sem njihovih porodica, javio sam se Radovanu. Nijesam se kolebao da li da mu se javim kada sam video da nosi oznake nacionalista Krsta Popovića. Prvo što sam od njega zahtjevao bilo je da me poveže sa ilegalcima, konkretno sa Vojom i Čilom Kovačevićem, pretpostavljajući da on zna gdje se nalaze. Dugo smo se prepirali, jer Radovan nije hteo da mi prizna da zna bilo šta o njima. No, ja sam bio uporniji i morao je da popusti, pa je pozvao svog starijeg brata Stevana i zapovijedio mu da me povede kod Voja. Tražio sam da mi daju nešto za jelo, a on mi odgovori da nema ništa. Stevan je uzeo pušku i pođosmo u pravcu Lipovog osoja.

U GRAHOVSKOJ ILEGALI

Sve vrijeme putovanja ćutali smo obojica. Tek na jednom mjestu Stevan se oglasi podržavanjem laveža pasa. Vojo je bio negde blizu i oglasio se na isti način. Tako se ostvarila moje velika želja, da se nađem u društvu Voja ili Čila Kovačevića. Stevan Milović je odmah pošao, a ostali smo Vojo i ja sami. Mjesto našeg sastanka bilo je pri samom vrhu Lipovog osoja, iznad Lipovog dola.

Cio dan smo Vojo i ja ostali zajedno. Pretresili smo situaciju, opštu i onu na terenu Grahova. A situacija u Grahovu je, kako mi je i Vojo potvrdio izuzetno teška za ilegalce. On mi je ispričao kako je tu došao i kako se sa grupom rastao. Bio je veli, u društvu sa Mirkom Bulajićem, Mitrom Vučurovićem, Nikom Milovićem, Vašom Dendom, Krstom Bulajićem i Jeftom Vujačićem. Četnici su ih otkrili i morali su se povlačiti iz zaguljskih krša. Vojo navodi da je u vrijeme kada su ih četnici napali bio strašno iscrpljen i da nije mogao da se kreće. Tada je izgubio svaku vezu sa drugovima i nekako uspio da se domogne Lokvanja. Rekao mi je da mu hranu obezbeđuju Radovan i Stevan Milović, ali mu je oni ne donose, nego šalju po Velju Fišeru (Ernest Fišer, Jevrejin koji se, bježeći ispred fašista, sklonio u Grahovo, baš kod Milovića). U prvo vrijeme Fišer se nije skrivao od četnika i nacionalista, pa je procijenjeno, da je dobro i da se baš preko njega dostavlja hrana Voju. To misli i Vojo i veli mi da ne bi bilo dobro da Fišer sazna za moje prisustvo, jer je izričito pristao da jedino sa njim kontaktira.

Taj Vojov i moj razgovor bio je vrsta ispovesti o uvjerenjima i predviđanjima. Sjećam se da sam rekao Voju da naša borba mora da se završi pobjedom naše linije, ali ko će od nas dočekati kraj rata, to je veliko i drugo pitanje. Rekao sam otprilike: »Moraće nas dosta izginuti do pobjede, ali će naša generacija u nizu prošlih i budućih generacija, biti kao crvena nit u tkanju, jer je naše djelo, za koje se borimo, toliko veliko da će generacije koje dolaze morati da nas se sjećaju i da nas pominju«. (Te moje tadašnje riječi mogao sam i zaboraviti, da mi ih on nije ponovio nekako ubrzo poslije završetka rata).

Koliko god je naš razgovor tekao svodio se na jedno da je situacija za nas vrlo teška i da treba tražiti najbolja rješenja da bi se opstalo. I

pošto mi je rekao da sa njim ne mogu ostati, Vojo mi je dao zadatak da se pojavim legalno u selu Nudo. Prethodno me je upitao, da li sam se nekome u selu nešto zamjerio. »Naprotiv« rekao sam - »ja se od ustanka do danas nikome nijesam ni za sitnicu zamjerio«. Vojo mi je taj zadatak dao kao član Okružnog komiteta KPJ za Nikšić i to sam prihvatio kao direktivu Partije. Još mi je rekao da primim pušku od nacionalista, da bi se što bolje zakamuflirao, pa da u svakoj prilici, kad god mogu, radim za NOP. Ta uloga koju mi je predložio drug Vojo bila je veoma teška i nesavladiva, a još sam bio ošamućen kada sam shvatio da ne mogu ostati sa njim. Pristao sam na takav Vojov prijedlog, iako ni malo nijesam bio raspoložen za put kojim treba da pođem.

Sa Vojom sam se rastao 1. juna. Pošao sam niz Lipovo osoje i pred mrak stigao u kuću Mila Antunovića, mog dobrog prijatelja, još naklonjenog partizanima. On je i ranjen u borbi kada smo po drugi put zauzimali Lastvu. Poslije pozdrava rekao sam mu da želim da se predam u ruke Nudoljanima, pa neka oni učine što misle da je pošteno. Mile me je, prvo dobro nahranio, pa mi je onda rekao: »Sad si se najeo, pa biraj - ili ćeš ponovo u planinu, ili da ostaneš u selu.« Nije mi ostajalo ništa drugo nego da se držim dogovora sa Vojom Kovačević. Ostao sam kod Mila.

Ubrzo se u kući okupilo nekoliko njegovih komšija, prema meni prijateljski raspoloženih. Ni jedan od njih nije imao ni jednu zamjerku na moj rad za sve vreme dok su partizani bili na vlasti u selu i u Grahovu. Obećali su da će sve učiniti što je u njihovoj moći da me zaštite pred četnicima. A prije njihovog dolaska, dao sam Milu pištolj i dvogled da to sačuva, kako ga se ne bi domogli četnici.

Čim je Slobodan Kujačić saznao da se nalazim u selu, poslao je dva svoja poverljiva čoveka, da me privedu kod njega. Oni su došli u Milovu kuću i od mene zatražili pušku i ostalo naoružanje. Kod Slobodana Kujačića, koji je u to vrijeme prestavljao vlast u selu, nijesam dugo ostao. Naredio je Živku P. Kovačeviću i Obrenu Ratkoviću da me dobro čuvaju, kao i da me sutradan predaju na Viluse. Nijednu jedinu lošu riječ nije mi uputio prilikom tog susreta. Čak je dozvolio da pođem mojoj kući sa dva pratioca.

U ČETNIČKIM KANDŽAMA

Sjutradan rano, u pratnji mojih čuvara, pošao sam uz Nudo k Vilusima. U toku te iste noći u Nudo su odnekud došle partizanke Desa Lj. Miljanović iz Jazine - Lastva, i Vuka Braničević iz Grahova. Tako su ovi moji sprovodnici prihvatili i ove dvije moje drugarice, da i njih predaju četničkoj komandi u Vilusima.

Tek kada sam se našao pred četnicima shvatio sam da sam se uhvatio u koštac sa pravim zvijerima u ljudskom obliku. Bilo je tu četnika porijeklom Hercegovaca i Crnogoraca, a glavnu riječ vodili su jedan Zagarčanin i Đorđije Draganić, kapetan bivše jugoslovenske vojske. Odmah su naredili da me dobro svežu sa rukama na leđima. Đorđije mi je nagovestio da sam sada došao »na pravo mjesto«, gdje ću imati priliku da platim za sve zločine koje sam počinio.

Vezali su me sa žicom od poljskog telefona, a Desu Miljanović je jedan četnik iz Zagarča odmah počeo da maltretira i da joj prijeti. Bio je, reče, već obaviješten da je ona strijeljala zarobljene Italijane, zato joj je upućivao najpogrdnije izraze, nazivajući je i partizanskom kurvom. Međutim, Desa nije ćutala, već je odgovarala na njegove napade. Priznala je da je strijeljala jednog italijanskog vojnika, i to zato jer je želela

da osveti svoga oca Jakova, kojeg su juna 1941. godine ubili italijanski štićenici i sluge ustaše, bacivši ga u Pridvoračku jamu kod Trebinja. Ponovila je da su za njegovu smrt, pored ustaških zločinaca krivci i Italiani, koji ih podržavaju.

Narednu noć proveo sam vrlo teško, u jednoj vlažnoj i mračnoj izbi. Povremeno su me obilazili četnici, da bi me »podarili« sa po nekoliko udaraca nogama šakama, kundacima, već kako je koji hteo. Nijesam ih vidio, nijesu me ništa pitali, samo su željeli da me udare i na taj način iskale svoj bijes.

Sjutradan smo sprovedeni za Grahovo - ja i dvije partizanke. Sprovodnici su sada bili dva četnika sa Grahovca, Novak S. Vujičić i Veljko Vučetić. Veljko je bio u mojoj četi pod petokrakom zvijezdom, sve do 26. maja. Prethodno me je Lazo V. Vujičić krvnički izudarao, pa svezao. Naši pratioci su se uz put najpogrdnije izražavali o partizanima. A ja sam se, iako vezan, osjećao nekako jačim od mojih sprovodnika. Na jednom mjestu su, prilikom odmora, odlučili da nas pretresu. Desa i Vuka su imale u svojim zavežljajima nekih stvarčica i ovi su sve to ispreturali, uzimali, bacali, lomili. Ponovili su da su partizani izdajnici. Meni je nešto prekipelo, pa sam na to rekao da su četnici narodni izdajnici, jer su se zajedno sa okupatorom okomili na sopstveni narod. Rekao sam: »Za to ne treba drugi dokaz nego ta italijanska puška, kojom su vas naoružali Italijani, a u torbi vam se nalazi hljeb kojim vas snabdijevaju okupatori, da bi ste progonili partizane.« Sve sam to rekao u jednom dahu i dosta povišenim tonom. Osjećao sam se jačim od njih, pored ostalog i zato što nijesu bili neki dobri ljudi ni u kakvom pogledu. Oni, pak, ne samo da nijesu reagovali na moje istupanje, nego su poslije toga, činilo mi se bili mnogo mekši. Ni jednu jedinu riječ nijesu više progovorili do Grahova, gdje su me predali četnicima, kojima je neposredno komandovao Andrija Milović.

Kada sam predan čuvarima zatvora u Grahovu skinuli su mi veze sa ruku, pa sam bio kao i ostali tu zatvoreni. Na trenutak sam se osjećao kao da sam na slobodi, jer sam bio sa drugovima slobodnih ruku. Ali nije dugo potrajalo. Andrija Milović je tražio da me privedu kod njega. Doveli su me odvezanih ruku, zbog čega se Andrija na njih ljutio i naredio da me odmah vežu. Nije me saslušavao, već je poslije došao u samicu gdje sam bio zatvoren, sa rukama vezanim na leđima i rekao je: »Tako treba postupati sa zlikovcima«.

Moja samica bila je duga metar i po, a široka ni pun metar. U stvari to je bila priručna ostava za oružje u žandarmerijskoj kasarni. Bilo mi je vrlo teško u toj protoriji, jer se nijesam mogao nikako namjestiti da legnem, pogotovu zbog vezanih ruku. Tu sam proveo cijelih četiri-pet dana. Za to vrijeme me nije niko uznemiravao, ni saslušavao, a za jelo sam dobijao po malo kukuruznog škroba. Kuvar je bio Mijo Mrgudov Bulajić, čovjek sazdan od dobrote, u svim situacijama, pa i u ovoj za mene najtežoj. Znao je da sam gladan i da nemam druge hrane, osim što mi četnici daju po malo škroba. I on bi skoro svakog dana našao mogućnost, da mi krijući od opasnih četnika, doturi dodatak. Bilo bi za njega loše kada bi to saznao Andrija Milović ili bilo koji od četnika, ali se on na to nije osvrtao.

NA SASLUŠANJU KOD LASTVANSKIH ČETNIKA

Jednog dana mi narediše da, u pratnji dva četnika idem u Lastvu (Trebinjsku). Sprovodnici su bili Petar Odalović i Špiro Jovičić, dobri ljudi koji su činili sve što su mogli da bi mi olakšali put. Pošto su tražili

od mene riječ da neću pokušati da bježim, skinuli su mi veze sa ruku. Cijenio sam to i radije bih i glavu izgubio, nego da ovim dobrim ljudima napravim neku nezgodu. Pošto je put za Lastvu vodio pored moje kuće, pristali su da svratimo. Tu smo dobili trešanja i jeli smo zajedno, ja i dvojica sprovodnika.

U Lastvu su me predali, ali me nijesu vezali, što je za mene trenutno bila velika olakšica. Sprovodnici su me iznenadili i time što su Desu, čim smo došli u Lastvu, pustili da ostane kući, u Jazini. Mene su oni u Lastvi odmah dobro i stručno vezali i zatvorili me u jedan priručni magacin u zgradi osnovne škole. Ni ovaj moj zatvor nije imao prozora, a i onaj otvor koji je nekad postojao zakovan je daskama. Nisam ni sa kim u Lastvi mogao da uhvatim vezu ni da progovorim ni jednu riječ, sem sa mojim čuvarima, koji su bili birani za taj posao. Mogao sam da čujem četničke razgovore u dvorištu ispred moje ćelije. A oni su skoro neprekidno pjevali pogrdne pjesme na primjer: »Partizani crni vrani - crni su vam došli dani«, ili »Sa Lovćena vila kliče, gde si Sava izdajniče«.

Primjećivao sam da se svakodnevno povećava broj zatvorenih članova Partije i SKOJ-a i naprednih omladinaca. Poslije sam čuo da je tu bilo oko 20 komunista iz Lastve i okoline.

U moju ćeliju svakog dana dolazio bi po neki četnik iz Trebinja i okoline. To su bili članovi porodica strijeljanih četnika u Lastvi. Dolazili su da me vide, nanesu mi koji udarac, nazovu me zlikovcem i kažu mi što im god padne na pamet. Neki su me pretresali da bi našli neku stvar koja je pripadala streljanim četnicima. Ovo je ipak sve bilo samo igra, prema onome što me je očekivalo u Lastvi.

Posle nekoliko dana provedenih u Lastvi, počelo je saslušavanje. Zbog moga slučaja jednog dana su se sastali četnički funkcioneri iz opštine Lastva. Mene su pozvali na saslušanje, prethodno mi oslobodivši ruke. Bilo ih je, kako mi se učinilo bar dvadesetak. Pitanja mi je postavljao tadašnji predsednik opštine, Božo Deretić. Tražili su od mene da priznam da sam rukovodio strijeljanjima koja su izvršena u Lastvi, za vrijeme dok je tu bio Operativni štab za Hercegovinu. Ja sam na sva pitanja davao negativan odgovor, a postavljali su ih svi koji su željeli. Mnogi su pokušavali da me »dokazima« prisile da priznam, što je trajalo dosta dugo. Rezultat je bio: oni pitali - ja odgovarao sa »ne«.

Vraćen sam u moju ćeliju, pri čemu su mi opet vezali ruke.

Posle toga na red je došlo saslušavanje pod silnim terorom, mučenjem. Jedne noći, baš kada sam mislio da je sa tim danom mučenje završeno, pozvaše me stražari da ustanem i pođem sa njima. Doveli su me u onu istu prostoriju u osnovnoj školi u Lastvi, gde je bila kancelarija Operativnog štaba. Sada je u njoj bio četnički štab. Prepoznao sam četnike Uroša Sredanovića, Lazara (Marka) Grubača. Sredanović i Grubač, oba rođeni iz opštine Lastva, izbjegli su ispred NOVJ i emigrirali u SAD, a Boža Gojka Deretića, streljali su partizani 1944. godine. Tu su bila još dva četnika, Đorđo Trklja i Novica Grubač mladi, te Zarije Đurović, četnik iz okoline Danilovgrada, koji je ovamo došao radi istrage, da sazna ko je taj što je nudio i streljao njegovog zeta, žandarma Metodiju.

Ova, ovako izabrana grupa počela je mirno da mi postavlja pitanja, slična kao što ih je postavljao i skup glavara opštine Lastva. Ja sam sjedio na jednoj maloj stolici bez naslona, ispred onih koji me saslušavaju. Uporno sam tvrdio da mi nije ništa poznato od onoga što me pitaju. Uvjeren da poričem istinu, Uroš Sredanović se toliko razbjesnio da je skočio sa mjesta gdje je sjedeo i, u zaletu udario me pesnicom u lice. Udarac je bio toliko jak, da sam sa stolicom pao na pod. Od tog jakog

udarca popustila mi je snaga. Novici Grubaču je to dobro došlo, dok sam ležao na podu počeo je sa nemilosrdnim udarcima. Udarao me je jednom velikom ustrojenom volujskom žilom. Svaki udarac osjećao sam kao nož, kao da na mjestu udarca i dalje ostaje ona žila kojom me je udarao. Udaraca je bilo mnogo, po cijelom telu. Osjećao sam se na izmaku snage, ali u prvoj seriji udaraca još nijesam bio onesvešćen.

Komandovali su Novici da stane, radi postavljanja novih pitanja. Na svako postavljeno pitanje i dalje je slijedio negativan odgovor. Serija udaraca je ponovljena nekoliko puta, tako da sam sada padao u nesvesno stanje, na što je slijedilo polivanje hladnom vodom. Ja sam opet nastojao da ne pokazujem kako sam se osvijestio, da bi bar malo izbjegao mučenje.

U neko doba noći poveo me je jedan žandarm, neki Miloš. On nije bio iz ovog kraja. Samo sam primetio da sam uz njegovu pomoć, sišao niz neke pokretne drvene stepenice i upao u neki mračni podrum. Zatim je iznad moje glave stavljen neki poklopac, iza čega je slijedila potpuna tišina. Ispod mene je bio betonski pod, a po njemu voda. Bila je to prava grobnica. Ipak i u toj mračnoj i hladnoj prostoriji brzo sam dolazio k sebi. Tako sam ležao, izubijan, vezanih ruku, na podu pod vodom. I tako dočekah jutro.

Ujutro onaj isti stražar je došao da me izvede odatle. Pošto mi je pregledao veze na rukama ostavio me je u mojoj svakodnevnoj ćeliji. Prema svijetlu sam vidio da mi je tijelo pocrnjelo kao sara od čizama. Pored toga, sve je bilo natečeno i osjećao sam velike bolove. Očekivao sam da će se sve ponoviti naredne noći. Toga dana moj čuvar je bio Đorđo Trklja iz sela Orahovca, moj dobar poznanik iz vremena dok smo zajedno radili na sječi šume u Bijeloj gori. Razgovarao je sa mnom. Od njega sam saznao da je raniji komandir Lastvanske partizanske čete Blažo Begenušić, sada komandir četničke čete. Njega smo, kao aktivnog partizana primili i u članstvo Komunističke partije. No, on se na vrijeme pobrinuo da stupi u vezu sa ilegalnim četničkim pokretom, pa su ga četnici po preuzimanju vlasti postavili za komandira svoje čete. Taj čovek je sve što je znao ispričao četnicima. Đorđo mi je, u povjerenju, rekao da Blažo i mene tereti i četnicima dokazuje moju krivicu. Četnicima nije bilo teško da, i drugim raznim putevima, tačno doznaju šta se sve radilo i koja su lica to činila. Dosta toga su partizani radili otvoreno, zato je bilo vrlo teško te navode negirati.

Sa velikom zebnjom sam očekivao šta će sledeća noć da mi donese. Sa pravom sam bio zabrinut: oko devet sati uveče ponovo sam se našao pred islednicima, ali u drugačijem sastavu od prethodne noći. Tu su bili Lazar Markov i Božo (Gojka) Deretić i batinaš Novica Grubač. Pošto su me pitali da li sam se predomislio i hoću li da priznam ono što od mene traže, moj odgovor je još bio negativan, da ne znam o tome ništa, nisam čuo, nisam video, nisam odlučivao. A najviše sam ćutao. Što sam dalje odbijao da priznam mučitelji su bili drskiji, pa su me sve žešće tukli. Ja sam ove druge noći mnogo teže podnosio udarce, jer su sada padali po ubojinama i ranama od jučerašnjeg mučenja. Naglo sam gubio snagu, pa tijelo nije pružalo ni psihički otpor. Samo sam želio da me smrt ovoga što prije oslobodi, jer mi se činilo da drugi, kraj ne postoji. Novica Grubač, iz čijih su ruku padali udarci po mojem telu, nije osjećao da je pred njim čovek. Već ranije sam vidio neizbježnu smrt pred očima, a sada sam želio da me ona što prije pohodi. Poslije mnogo duže serije udarci za trenutak zastadoše. Onda su opet došli. Pitali su me da li sam odlučio da priznam. Rekoh da ću sve da priznam. Onda sam na sve što me pitaju odgovarao sa »da«. Naredbodavci Božo i La-

zar su moje odgovore bilježili na parčetu hartije. Ja sam ležao na podu, ne osjećajući se sposobnim da ustanem. Više me nisu tukli. Odlučuju da sutradan prave zapisnik. Vidjeli su da sam nesposoban da govorim. Stražari su me ubacili u moju samicu. Onako vezanih ruku na leđima i sav u ranama od neustrojene volujske žile teško sam proveo noć.

Sjutradan oko devet sati, odvedoše me u četničku kancelariju, radi zvaničnog zapisnika. Primjećujem tu moje sinoćnje islednike, Boža i Lazara, a umjesto Novice Grubača prisutan je zapisničar Pejo Bakoč. Pisaća mašina čekala je spremna ispred Peja. Božo Deretić mi postavlja pitanja, da li sam član Komunističke partije. Odbijam da priznam, jer se plašim da tada moram da otkrivam i druge članove. Bilo je oko toga dosta natezanja. Dva puta je izgužvan papir, izvučen iz mašine. Kada je po treći put uvučen papir u mašinu, Božo poče da diktira zapisničaru: »Ne priznaje da je član Komunističke partije, ali je sigurno da jeste«. Dalje je zapisnik sastavljen prema onom papiru na kojem je sinoć zabilježeno moje »priznanje«. Sada su me pitali ko su moji saučesnici. Pominjao sam Savu Kovačevića, Petra Ilića Drapšina i još neke rukovodioce, koji su se nalazili van domašaja četnika i okupatora. Uz pomoć mojega priznanja, četnici su pokušali da sve što se događalo u Operativnom štabu, prebace na Crnogorce, da se tako pravdaju pred četnicima sa strane.

Poslije završenog saslušanja četnici su me ispratili za Grahovo. Još uvijek sam se teško osjećao. Jedva sam se kretao. Trebali su da me predaju na Viluse. Pratila su me dva četnika, Veljko (Keza) Deretić i Vidak (Lazara) Kujačić, oba iz sela Klobuka. Uz put su uzeli i Desu Miljanović iz Jazine (Lastva). Izgleda da su se četnici Lastve i Grahova međusobno dogovorili da svaki na svom terenu i po svom ćefu raspolaže sa zarobljenim partizanima. Pošto je Desa prvo pala u ruke grahovskim četnicima, oni su polagali pravo da je, kao svoj plijen, predaju okupatoru. U tome su se četnici i svi drugi domaći izdajnici nadmetali, ko će više uhvaćenih partizana predati u ruke okupatoru.

Imao sam dosta vremena da razmišljam o svom položaju koji je, zaista, bio vrlo težak. Pod tolikim terorom koji me je pritiskao nije se moglo ništa drugo očekivati nego smrt. Ali kada će to da bude i na kakav način, i ko će da bude izvršilac - to nije bilo moguće dokučiti. Lastvanski četnici sprovodili su me do Vilusa, gdje su me predali svojim kolegama četnicima iz Grahova. Uz put nijesam bio maltretiran, ne bar dok nijesmo došli na Osječenicu. Nijesam zapamtio imena mojih sprovodnika od Vilusa do Grahova, a na Osječenici je bio odmor, u jednoj kući koja je bila četnička stanica. Tu smo naišli na Lazara V. Vujičića, kojem sam bio kriv samo zato što sam mu oduzeo konja kojega su partizani potjerali za Bosnu. Počeo je da me tuče, onako vezanog. Udario me je i pesnicom u lice. Od toga udarca sam pao, zajedno sa stolicom na kojoj sam sjedeo. Nastavio je da me udara nogama u rebra i svuda gdje je stigao onako u bijesu. Moji pratioci me nijesu štitili. Onda me je četnik Lazar (Milov) Milović prepustio na nemilost drugom četniku kojeg sam vrlo malo poznavao, a nijesam mu ništa ni bio kriv, sem što sam komunista i partizan. On je hteo da bude važan »faktor« među četnicima, da se vidi kako se iživljava nad jednim zarobljenim i vezanim partizanom. Ta dva idiota nijesu žalili svoje noge i ruke da mi »pretresu« svako rebro. Dobro su mi obnovili naboje i otekline koje sam dobio u one dvije teške noći u Lastvi.

Predat sam u četnički logor na Grahovu, u kome su nastavili mučenje nada mnom kao u Lastvi. Iz Grahova sam otjeran i predat u italijanski zatvor Cetinje, gdje sam osuđen na 101 godinu robije. U maju

1943. godine, otjerali su me u Italiju, i tamo sam tamnovao po zatvorima. Padom Italije, septembra 1943. godine, zatvorsku stražu su preuzeli Nijemci, da bi nas još više terorisali. U početku 1944. godine, otjerali su me u zatvor u Trstu, a potom u Ljubljanu, odatle su me avgusta 1944. godine deportovali u banjički logor, u kome je ubijeno oko 80.000 lica. Pred samo oslobođenje Beograda, Nijemci su raspustili preživele logoraše, među kojima sam se, pukim slučajem i poluživ nalazio i ja. Priključio sam se partizanskoj jedinici u okolini Beograda.

MILE RATKOVIC

NA LJETNJOJ PRIPECI

Događaji koji su se poput filmske trake odvijali već od kraja juna, delovali su na mene tako da sam pomišljao na bjekstvo iz ovog paklenog podneblja. Ni u jedno okolno selo nisam se mogao prebaciti, jer su u svim bili četnici. Otputovati negdje vozom bilo je nemoguće, tražili su »permeso« i motrili na tebe na svakom koraku. Drugovi su, opet smatrali da je potrebno da ostanem u gradu, jer se ionako smanjio broj aktivista.

Tako sam se krajem jula preselio sa porodicom, iz stana kod železničke stanice, u kuću kod majke, samice, koju su napustili moji sestrići i otputovali u Travnik, gdje im je otac bio u službi domobranskog bojnika.

Čitavo proleće, naročito ljeto, četnici su vršili svoje zulume sprovodeći užasan teror nad narodom koji se gnušao njihove prljave uloge. Najbliži saradnici Koste Uljarevića, pored ostalih, bili su: Mišo Vidačić, Puda Dukić, samozvani »sudija«, braća Kovači, Sava Brajović, Risto Kokošar, Petar Bubreško, profesor, Todor Perović, pravnik, Veso Bokonjić, Nedjeljko Bulajić, pop Božidar Danilović i Aco Šakotić. Toga ljeta razvio je akciju na razbijanju NOP-a u gradu i okolini Dobrosav Jevđević, okupljajući u svom »gradskom štabu« istaknute dražićevce: majora Todorovića, Rindu Kovačevića - Paniku, Petra Samardžića i druge.

Da bi zatrli rasplamsali žar rodoljuba - aktivista i simpatizera NOP-a oni su preduzimali niz dahijskih mjera: hapsili ljude, predavali ih Italijanima koji su ih, opet transportovali na Mamulu, Prevlaku, Split, pa čak i na daleke Lipare.

Tamo im se najkraće sudilo - smrt. Druge su hvatali i sprovodili u zatvore u Grkavicama, Ljubomiru, Jasenu, Lastvi, Grabu, Čičevu, Dužima. Grad je pretvoren u pravi logor zatvorenika. Tu su se rodoljubi mučili glađu i, po diktatu samozvanog »sudije« Dukića, vršila »isleđenja«; napajali su ih slanom vodom, prebijali kaiševima od automobilskih guma i čvornatim batinama, vezivali i mučili na falagama, zvanim »jevanđelja«... Najteže kazne su bile vezanje utega za slabine, podmetanje žara pod pojedine organe i »masaža« polnih organa zagrejanom peglom. Mnogi su još u toku mučenja podlegli, neki su poslije izdržanih muka pušteni na »slobodu«, ali bi tamo brzo umirali, a nekima bi skratili muke revolverskim mecima. Taj pakleni akt da se unište istinski patrioti ne samo da nije uspeo nego, naprotiv, on je još više proširio i učvrstio redove pristalica NOP-a.

Mučenje Steva Bratića, krajem juna, podsjeća na jezive legende. Svukli su ga gotovo potpuno i tjerali ga da bosonog gazi po kamenom bespuću bregova i brda od Graba do Ljubomira. Psovali su ga, toljagali i kundačili na toj Sizifovoj stazi, gladna i žedna. On je i inače bio vrlo nježnog zdravlja i veoma kratkovid. Nisu se obazirali ni na dotadašnje mučenje, na crveno-plave ožiljke, na rascvjetale rane iz kojih se razlijevala krv po žuto-rebrastim grudima, leđima, istanjenim bedrima i nogama. Nisu pokazivali ni trenutno sažaljenje prema čovjeku kome su razbili naočare i u očnim dupljama izazvali pioreju. Takvo mučenje nije zasluživao ni najokoreliji zlikovac svih vremena.

Ovi fašistički epigoni su vršili slična mučenja i nad Radom Pravicom, Spasojem Spaićem, Tomom Galebom, Budom Ukropinom. A Dragica Pravica je prelazila iz četničkih u italijanske ruke i obrnuto. U najvećim patnjama ona je svim prkosila stiskajući pest narodnog bunta. Italijanskom generalu u Dubrovniku rekla je da su izgubili rat, da nastupa moćna Crvena armija, a sa njom i ostali slobodoljubivi narodi svijeta, da je već prsla fašistička kičma i da se samo mogu nadati skoroj propasti. Slično je rekla i četničkim dželatima »braći Komnen«, pljunuvši im u lice...

Poznata su četnička mučenja »u svetu nedjelju«, 27. juna 1942. u Ljubomiru.

Narod je ćutao, čudio se i prikupljao nove snage da likvidira zlo.

Iako su se naše jedinice većim dijelom povukle u Bosnu, mi ipak nismo bili odvojeni od njih. Povezivali su nas terenski politički radnici koji su boravili kod najpoverljivijih saradnika NOP-a u Popovom polju, Brdima, Zupcima, Konavlima. Ja sam sarađivao sa Momom Babićem - Pikijem i Jovom Parijezom, a, s druge strane, sa Mujom Resulovićem i Šefikom Omanovićem.

Toga ljeta primio sam i umnožavao radio-vijesti i rasturao ih. Tako smo saznali da je 17. juna (srijeda) formirana Četvrta crnogorska NOU brigada u selu Ljubini na Zelengori, da je 20. juna (subota) italijanski guverner za Crnu Goru Pircio Biroli primio u audijenciju poznatog četničkog ideologa Novicu Kraljevića, koji je predložio da italijanske jedinice u saradnji sa četničkim snagama napadnu hercegovačke partizane, koji su namjeravali da se spoje sa bosanskim partizanima. Saznali smo i to da je 21. juna (nedelja) zauzet Tobruk od strane njemačko-italijanskih jedinica, koje su već 29. juna (ponedeljak) prodrle do El Alamejna u Libiji.

Upoznao sam se sa domobranskim poručnikom Vlatkom Pecotićem, rodom s Korčule, i Dubrovčaninom Vlahom Simatovićem, koji je bio zaposlen kao vojni službenik u pukovniji »Petar Kraljević«. Obojica su bili simpatizeri NOP-a i pomagali su ga prema svojim mogućnostima. Preko svojih prijatelja održavali su vezu i sa Ismetom Hadžovićem dotadašnjim upravnikom pošte u Trebinju. Od njih sam saznao da je krajem jula završena tzv. Kozarska operacija. Drugi aktivisti upoznali su me sa nekim detaljima ove operacije. Pričali su da su naši u početku imali uspeha i poneseni njime vjerovali su da će biti u stanju da odbrane Kozaru. No, situacija se uskoro izmijenila, odnosno pogoršala, jer su bili opterećeni mnoštvom zbjegova i ranjenika. Tako su naši pretrpeli znatne gubitke, blizu 2.000 mrtvih, ranjenih i nestalih, a ubijeno je oko 500 naših ranjenika. Veliki broj stanovnika Kozare pao je u ruke neprijatelja i odveden u internaciju. No, i neprijatelj je imao gubitaka: oko 7.000 izbačenih iz stroja, zaplijenjeno preko 2.500 pušaka, 200 puškomitraljeza, blizu 30 minobacača, uništeno i oštećeno 11 topova. Nemci su imali 79 mrtvih, blizu 200 ranjenih, a domobrani: blizu 500 mrtvih, preko 700 ra-

njenih i preko 500 nestalih. Vijesti o držanju Kozarčana, svjesni njihovog dejstva na moral ljudi u ovako teškim uslovima, prenosili smo usmeno i pismeno, nabrajajući ono najupečatljivije.

Nekoliko dana ranije dobili smo i vijesti o herojskom podvigu Luja Daviča. On je u hotelu »Amerika« u Nikšiću bacio bombu među italijanske oficire, od koje su poginula dvojica, a ranjeno nekoliko oficira. On je odmah uhvaćen i streljan.

Do nas su stizale vijesti da su poslije duže opsade i krvavih borbi Nijemci 1. jula zauzeli Sevastopolj, dan prije nego što su SAD objavile rat Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji (18. jula), američki dnevnik »New York herald tribune« lažno je izveštavao o borbi jugoslovenskih naroda protiv »sila Osovine«. Taj popularni njujorški list borbu naših naroda pripisivao je fašističkom saradniku Draži Mihailoviću, koji je poveo bratoubilački rat. A u svježim lecima, radio-vijestima čitali smo: »13. jula (ponedeljak): u Zimonjića kuli, u blizini Avtovca, održan je sastanak kojim je rukovodio Draža. Prisustvovali su: Ilija Trifunović, Dobrosav Jevđević, Petar Baćević, Zaharije Ostojić, novinar Milan Šantić i drugi. Draža je tom prilikom istakao da treba biti lojalan prema NDH, a boriti se protiv partizana, jer je, navodno »vrlo povoljno stanje za četnike«.

Naredne važne vijesti bile su: »24. jula (petak) zaključen je sporazum između guvernera Crne Gore Pircija Birolija i predsednika crnogorskog nacionalnog pokreta, generala Blaža Đukanovića, o zajedničkoj borbi protiv NOP-a. Tom prilikom formirana su tri tzv. leteća odreda četnika«.

»1. jula (srijeda) ušle su u Drvar neke jedinice Krajiškog NOP odreda poslije povlačenja dijelova italijanske divizije Sasari«.

»20. jula (ponedeljak) italijanski vojnici streljali su u Nevesinju Mira Poparu političkog komesara Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju«.

»26. jula (nedjelja) korčulanski partizani zaplijenili su u Korčulanskom kanalu italijanski brod Duks. Mnogo hrane i oružja i čitava posada broda pali su u ruke partizana«.

Sastanak održan noću u Pikijevom stanu je dokaz da, i pored fašističke tiranije, gradski aktiv nije prestao da djeluje. Naprotiv, on je sa još većom sigurnošću i odanošću, ne prezajući ni od kakvih okupatorsko-četničkih mjera, okupljao pod zastavom NOP-a sve što je konstruktivno i istinski patriotsko. Iako su neki njegovi članovi odvedeni i nestali, aktiv se u ovom periodu znatno proširio. Sam grad je raspolagao sa vrlo odanim, savjesnim, ažurnim i očeličenim aktivistima, među njima su najistaknutiji bili: Branko Miljanović, Mujo Resulović, Branko Krunić, Momo Babić - Piki, Šefik Omanović, Gojko Nožica... Sa njima su u stalnoj vezi bili omladinci i omladinke: Đoko i Smilja Vukasović, Božo Brković, Koka Babić, Božo i Stevo Čučković, Mara Pavlović, Rajko Miljanović, Esad Resulbegović, Branko Stijačić, Slavko Ninković, Rajko Cerović i drugi. Saradnja gradskog aktiva kanalisana je u četiri pravca: Podglivlje - Arslanagića Most, Poljice - Zupci, Pridvorci - Dživar i Zasad - Mostaći. Iz ovih sela u tijesnom su kontaktu sa gradskim aktivom bili: Savo i Jovo Parijez i Luka Ratković, Savo i Đoko Rajčević i Luka Ćurić, Risto Delmo i Soka Ilijić, Cedo Mucović, Zora Roganović, Čedo Kovačević i Risto Ružić.

Sa pomenutog sastanka, koji je trajao više od tri časa, a završio se negde oko pola noći, uputio sam se ka Bilećkoj ulici, skrenuo u Stari grad i izbio na ulicu koja vodi preko gvozdenog mosta ka stanici. Nigdje nikoga nije bilo, grobna tišina. Pošao sam desno duž ograde gradskog parka i prolazio ispred glavnog ulaza u park. Tu su se nalazila dva šira

stuba, na svakom polegao mramorni lav, okrenuti licem jedan prema drugom, a na čelnim plohama stubova isticali su se ogromni »hakenkrojci« izvučeni katranom. Pred ulazom je stajao zaljubljeni par, jedna građanka grlila je italijanskog oficira-crnokošuljaša.

- Arrivederci! - rekla je svom Romeu kad me je ugledala.

- Bona note... arrivederci! - rekao je oficir svojoj Đulijeti.

Taj pozdrav zvonio mi je u ušima, dok sam razmišljao o lavovima koje je pjesnik Dučić prije petnaestak godina prenio iz Italije.

- Arrivederci, - prošaputao sam - do skorašnjeg dana kad će se sa naših lavova zauvijek zbrisati crne katranske simbole ubica na stubovima moga grada.

MILORAD BABIC

OPET MEĐU SVOJIMA

U Hercegovini je u maju 1942. godine često odjekivala topovska kanonada. To je, u stvari, bio početak treće neprijateljske ofanzive. Naši borci su se herojski odupirali italijanskim snagama. Brojčana i tehnička pomoć neprijatelja bila je ogromna. Partizani su primorani da se povlače. Sa najezdom Italijana pojačavala se i aktivnost četnika. Njihova propaganda uzela je velikog maha i kao lavina širila se ispred ofanzive.

Seljaci u mom kraju, koji su do tada simpatisali partizane, počeli su sa nepovjerenjem da gledaju u naš uspjeh i da strahuju šta će biti sjutra. Plašili su se četničke odmazde. Kod većine se osjećala težnja da se primire - dok prođe ofanziva.

U to vrijeme bio sam omladinski rukovodilac na sjevernom dijelu bilećkog sreza. U ovom kraju četnička propaganda je imala velikog uspjeha. Nju su sprovodili četnički elementi iz sela »Ćoravog bataljona« - tada najvećeg četničkog uporišta u Hercegovini. Četnička propaganda imala je uspjeha i zato što se, u velikoj mjeri, koristila našim nepravilnostima ispoljenim u početnom periodu ustanka. Ona se osjećala i u omladinskim organizacijama kojima sam rukovodio. U takvoj situaciji na sastanku Sreskog komiteta SKOJ-a sam pitao: šta treba da radim u tim uslovima? Direktiva je glasila: »Ostati na svom terenu i raditi na osnivanju omladinskih organizacija i razbijanju četničke propagande«.

Neprijateljska ofanziva uzimala je sve većeg maha. Naše partizanske snage, iako potpomognute od proleterskih brigada, morale su da se povlače iz Hercegovine. Ja sam, pak, ostao na svom terenu do posljednjeg dana postojanja naše slobodne teritorije. Jednog jutra, početkom juna, iznenadila me je borba. To su četničke bande mučki napale naše snage koje su se povlačile. Odjednom sam se našao iza fronta. Četnici, znajući pravac odstupanja partizanskih snaga, duboko su prodrli u našu slobodnu teritoriju. Na taj način bio sam odsječen od glavnine i našao sam se usamljen. Istina, dok sam radio na terenu stalno sam očekivao poziv za povlačenje, ali ga nisam dobio. I pored toga, bio sam odlučio da se povučem sa glavninom naših snaga.

Ovako sam ostao sam. Cio dan sam, dezorijentisan, razmišljao šta da radim: da se predam četnicima, ili da se povučem u ilegalnost. Bio sam mlad i politički neiskusan. Smatrao sam da nisam učinio ništa na-

žao svom narodu zato što sam se borio protiv okupatora. U svojoj naivnosti odlučio sam da se javim četnicima, smatrajući da ću tako više koristiti pokretu. Danas, kada se sjetim takvog svog razmišljanja i momenta - tako mi je teško da mi neko crvenilo oblije lice. Da, bio je to težak momenat u mom životu. Jedan od onih kojih ću se uvije sjećati. No, do toga nije došlo samo mojom krivicom. Tu dobar dio odgovornosti snosi i naše političko i vojno rukovodstvo, koje u tim danima nije nastojalo da okupi sve borce koji su bili spremni da se bore do kraja.

Sjetiti se onoga momenta kada sam, pognute glave, došao među četnike i predao im svoje oružje, za mene znači sjetiti se nečega što mi je najneprijatnije u životu. Kasnije, kada sam razgovarao s drugovima 0 ovoj mojoj odluci, ustanovio sam da nisam ja jedini tako postupio. Većina boraca koji su ostali iza glavnine naših snaga predala se četnicima. U razgovorima sa tim drugovima vidio sam da im to nije padalo tako teško i da za to nalaze dovoljno opravdanja. Time je i meni, unekoliko, bilo lakše.

Vrijeme je prolazilo. Četnici su u početku vodili pomirljivu politiku prema partizanima. Takav njihov stav imao je, donekle, uspjeha. Dojučerašnji partizanski borci pristupali su četničkim jedinicama. Do naglog jenjavanja ustanka u Hercegovini došlo je i zbog ekonomskih teškoća 1 prilično grubih grešaka našeg rukovodstva, na čemu su četnici dosta vješto gradili svoju propagandu. A kada su osjetili da su donekle učvrstili svoju vlast - otpočeli su da se surovo obračunavaju s dojučerašnjim partizanskim borcima. Nije prošlo ni 15 dana kada je i na mene došao red.

Krajem juna četnička patrola je zakucala na moja vrata. Razumije se, ja sam sve vrijeme očekivao da se to može desiti, ali sam, ipak, bio iznenađen. Nisam znao šta da preduzmem u tom momentu. No, ni izbora mi nije bilo; pošao sam sa četničkom patrolom u štab Spira Babića. Bio je to »divan« susret dva rođaka. Čim sam doveden u štab Spiro je-na mene osuo gomilu pogrda i prijetnji. Posmatrao sam ga i razmišljao koliko taj već osvjedočeni četnik mrzi sve što je napredno. Nije ni čudo, Špiro je bio tako vaspitan u staroj Jugoslaviji, jer je, kao žandarm, vjerno čuvao interese bivših vlastodržaca. Postavio mi je nekoliko pitanja. Moji odgovori su ga još više razljutili. Bio je bijesan. Čudilo ga je kako se usuđujem da mu prkosim, odbijam da mu odgovorim, ili jednostavno na pitanje za pitanjem odgovaram sa »ne«. Sipao je na mene nove, sve grublje, pogrde i prijetnje, govoreći: »»Nije se još rodio majčin sin koji meni nije sve priznao!« Zaista, Špiro je u našem kraju bio poznat kao batinaš i svi su ga se mnogo bojali. Sada sam stekao utisak da je bio umoran. Izgleda da je toga dana imao dosta posla s partizanima.

Saslušavanje je potrajalo oko jedan sat. Vidjeći da me ne može ovako zaplašiti, a još manje slomiti, naredio je da me vežu. Na ruke su mi stavljeni policijski lanci, koje je Špiro, vjerovatno, sačuvao kao uspomenu na žandarmska vremena. Njemu se, inače, žurilo, jer je krenuo da se vidi s nekim italijanskim oficirma koji su baš tada došli. Zbog toga je naredio da me smjeste u sobu na spratu Spasojeve kuće na Mekoj Grudi. Tom prilikom nije propustio da stražarima skrene pažnju da me dobro čuvaju, jer sam ja »opasan«. Još je naglasio kako će on u toku noći lako sa mnom završiti. Ove posljednje riječi više su zvučale kao neka prijetnja, ali su mogle biti i stvarnost. Uostalom, četnici su upravo tih dana u jamu na Ilijinoj glavici bacili nekoliko naših drugova.

Bila je već noć kada su me odveli u naznačenu sobu. Stražar je ušao za mnom. Poslije dnevne žege i ovog veoma neprijatnog saslušanja

- svježa noć mi je došla kao neko olakšanje. Pogledao sam kroz prozor. Nebo je bilo zvjezdano, a mjesec visoko nad horizontom. Po neki oblačak bi ga tek kratkotrajno zaklonio i tada je u sobi bila tama. Tu igru svijetla i tame upoređivao sam s četničkom kugom koja se upravo sručila na ovaj narod. Mislio sam, u sebi: biće kratkog vijeka i ova četnička hladovina, ali će narodu, sigurno, nanijeti mnogo zla.

Počeo sam da šetam po sobi. Stražar mi to, valjda i zbog onog Špirovog upozorenja, nije dozvolio, već je osorno naredio da smjesta legnem. Sklupčao sam se u jedan ćošak sobe i tu razmišljao o svom položaju. Bilo mi je žao mog mladog života. Tek sam bio napunio dvadesetu. Bojao sam se onoga šta me, sigurno, očekuje: smrt u jami, ili mučenje na Mamuli. Sebi nisam nikako mogao oprostiti što sam dozvolio da zapadnem u ovakav položaj. Čvrsto sam riješio da sebi prekratim život, ili da se dočepam slobode.

Stražar je dugo stajao na vratima, a zatim je sio na prag i počeo drijemati. Izgleda da je i na njega omamno djelovala ova prijatna ljetnja noć. U neko doba počeo je da hrče. Ponijet nekom nadom i nemirom, ustao sam i pogledao kroz prozor. Dolje, pred zgradom četničkog štaba, šetao je stražar. Uputio sam se ka vratima sobe, ali su moji lanci probudili stražara. Ustao je, nešto mi ružno opsovao i udario me nogom u stomak. Osjetio sam strahovih bol, što me je primoralo da odmah legnem. Zgrčio sam se i razmišljao: šta li će dalje biti sa mnom? Nisam vidio nikakvog izlaza iz nevolje u koju sam zapao. Posmatrao sam stražara. Nisam ga poznavao. Znao sam samo da je bio iz »Ćoravog bataljona«. Iz njega je izbijala i na njemu se ogledala mržnja prema svemu što je partizansko. Da ne bi zaspao, počeo je da me vrijeđa i prijeti. Ležao sam, dok je on šetao po sobi i sipao svoje primitivne pogrde.

Približavala se ponoć, a sa njom i vrijeme smjene stražara. Tada je stražar ispred zgrade pozvao svog kolegu kod mene, tražeći da probudi smjenu, valjda negdje u kući. Ovaj mu je odgovorio da ne može, pokazujući kroz prozor rukom na mene. Na to je onaj ispred zgrade napustio svoje stražarsko mjesto i ušao sam da probudi smjenu. Čuo sam i njegove korake uz stepenice. Moj stražar je stajao na vratima sobe. Kada je onaj sa stepenica stupio u hodnik, pošao mu je u susret. Mozak mi je tog trenutka radio nevjerovatno brzo. Odluka je pala.

Mjesečina je osvjetljavala sobu i vidio sam stražare kako razgovaraju u hodniku. Najvećom brzinom sam otvorio prozor i bacio se dolje. A kako su mi ruke bile vezane lancem to sam kroz vazduh letio kao napunjena vreća. Tijelo mi je tresnulo na tvrdi hercegovački kamen. Osjetio sam jak bol u lijevoj nozi, a obje ruke sam raskrvario o oštar tucanik. Ali, vremena za razmišljanje o povredama i bolu nije bilo. Odmah sam se digao i počeo da trčim između zgrada. Dok sam trčao stalno sam mislio: sada će biti kraj. Tako trčeći, svakog trena sam očekivao pucnje i mislio da ću upravo tu završiti. U tome mi je utjeha bila saznanje da će moji, ipak, znati bar gdje sam poginuo.

Pretrčao sam punih sto metara, a niko još nije pucao. Naglo sam se okrenuo na lijevu stranu, pored Durine kuće. Trčao sam i dalje, svom snagom, stalno očekujući kada će četnici na mene osuti paljbu. Međutim, sve je bilo mirno.

Osjećajući jake bolove u nozi nisam mogao dalje da trčim. Prebacio sam se preko neke ograde i legao u žito, koje je u toj svježoj junskoj noći bilo rosno. Srce mi je strahovito lupalo pa sam ga pritiskao, bojeći se da ga i moji gonioci ne čuju i tako me otkriju. Obuzela me je strahovita želja za životom i zato je moj strah bio utoliko veći. Osjećao sam se nesposobnim za bježanje, nemoćnim za neke nove napore.

Ležeći tako čuo sam četničku galamu. Počeli su i da pucaju, očevidno nasumice. Kroz noć se čuo i prodoran glas Špire Babića. Izdavao je naređenja da se cio bataljon pokrene u potjeru za mnom. Međutim, prema galami osjetio sam da četnici ne idu u pravcu u kome sam ja pobjegao. To mi je ulilo malo hrabrosti. Trljao sam nogu i nastojao da umanjim bolove.

Ne znam koliko sam dugo ležao u žitu. U svakom slučaju, meni se to učinilo kao vječnost. Sačekao sam da mjesec zađe za oblake, pa da, kako tako, produžim svoj bjeg.

Sve više sam se udaljavao od četničkog štaba i od pravca kojim su oni požurili u potjeru. U hodu sam osjećao jake bolove i išao sam krajnje nespretno. Nisam znao šta da radim sa vezanim rukama. Najzad sam ih stavio na grudi, a dio lanca koji je visio čvrsto stegnuo u šake da se ne bi čuo njegov zveket. Odmicao sam što sam brže mogao. A kada sam ocijenio da sam se prilično udaljio od četničkog štaba sio sam na jedan kamen da se malo odmorim.

Tu sam već slobodnije disao. Međutim, ruke su mi još bile vezane lancem i to me je najviše zabrinjavalo. Stalno sam mislio kako da ih oslobodim. Pošto sam se malo odmorio, nastavio sam put. Usput sam od jedne ograde otkinuo parče žice. Jedan njegov kraj sam stavio između dva kamena i tako ga savio. Tu »napravu« sam zavukao u katanac i okrenuo je zubima. Okretao sam lijevo i desno i odjednom je nešto škljocnulo. Prema mjesečini sam pogledao na katanac. Bio je malo popustio, ali je to bilo dovoljno da ga zubima dalje rastegnem. Katanac je popuštao, lanci su pali dolje, a ja sam slobodno podigao svoje ruke uvis. Bile su natekle i krvave, a ondje gdje su bili lanci vidjele su se duboke usjekotine.

Sada sam bio potpuno slobodan. I siguran da me četnici više nikada neće imati u rukama. Uzeo sam lance, stavio ih u džep i nastavio put. Došao sam sa zapadne strane Pitome Gradine i odatle dobro osmotrio naokolo. Vidio sam četničke patrole kako krstare, ali sam se na Gradini osjećao potpuno slobodnim. Nisu me ni od kuda mogli iznenaditi a da ih prethodno ne vidim. Tu sam ostao cio dan.

Sjutradan sam stupio u vezu sa svojim ukućanima. Čuo sam da su mi četnici uhapsili braću Milana i Borišu, u znak odmazde za moje bjekstvo. Ukućanima su zaprijetili da će ih strijeljati ukoliko se ne predam. To jeste bilo zlo, ali me time nisu mogli zaplašiti. Odlučio sam da se borim i da se svetim četnicima.

Nekoliko dana sam proveo krijući se oko kuće, jer me je noga jako boljela. Kada sam osjetio da mogu hodati spremio sam se za put.

Ranije sam održavao vezu s partizanskom grupom u Somini, te sam sada tamo uputio sestru Bosiljku da sa njima ugovori mjesto gde ću doći. Ona je to dobro obavila. Jedne noći krenuo sam na zakazano mjesto. Cijelu noć išao sam nepoznatim i neprohodnim terenom. Tek u rasvit sam došao na dogovoreno mjesto i tu sio da predahnem. Nalazio sam se na jednom uzvišenju sa kojeg se moglo daleko vidjeti. Dolje se vidjelo Gacko sa svojim prostranim poljem. Tamo su zajedno gospodarili ustaše i četnici kao sluge italijanskog okupatora. Iza mene je bila Somina, nekako tamna, ali i gorda što u sebi krije borce za slobodu svog naroda. Od pješačenja sam bio veoma umoran i kada me je jutarnje sunce obasjalo strahovito mi se spavalo. Snu nisam mogao odoljeti. Legao sam, čvrsto zagrlio pušku i zaspao.

Probudio me je neki šum u blizini. Trgao sam se, otkočio pušku i svu pažnju napregnuo na stranu odakle se nešto čulo. Bio je to bat nečijih koraka. Legao sam i osmotrio ko ide. Najprije sam video šajka-

ču, a zatim crvenu petokraku zvijezdu. U takvim momentima crvena petokraka je bila najbolji znak da ti prilazi prijatelj i zato izgleda mnogo svjetlija nego što je to obično. Podigao sam se da vidim ko je. Bio je to Maksim Mandić. Njega sam poznavao još od malena. O njegovom junaštvu i borbi protiv Italijana i četnika dosta se kod nas govorilo u proljeće 1942. godine. Znao sam da je to neustrašiv borac i siguran sam bio da mi sa njim više ništa neće biti teško.

Skočio sam i potrčao Maksimu ususret. On je to isto učinio kada me je ugledao. Sreli smo se na pola puta, čvrsto zagrlili i izljubili. Blistao sam od sreće i zadovoljstva, dok me je Maksim posmatrao, kao da je htio da se uvjeri da li je to zaista ono njegovo »Đače« - kako me je on zvao. Nisam mogao naći riječi kojima bih mu kazao koliko sam srećan što sam živ i što sam opet sa njim, među svojima.

STEVAN KOVACINA STEVO

HERCEGOVCI U KONCENTRACIONIM LOGORIMA NORVEŠKE

U OPERACIJI »VIKING« DEPORTOVANO 5.600 JUGOSLOVENA

U martu 1942. godine njemačke vojne vlasti sa našeg prostora počele su sa realizacijom plana operacije »Viking«, što je bila šifra za internaciju 5.600 Jugoslovena u dvadesetak koncentracionih logora osnovanih na nacionalnom tlu okupirane Norveške, naročito na njenom sjeveru. Sa tim planom deportovanja hiljade zarobljenih partizana i drugih pripadnika NOP-a na prisilan rad u Norvešku, saglasila se i Vrhovna komanda Vermahta. O tome je zapovjednik oružane sile Jugoistoka, 31. marta 1942. godine, obavjestio pismeno zapovjednika okupirane Srbije generala Badera:

»Vrhovna komanda se saglasila da se ustanici zarobljeni u srpskom prostoru, ukoliko moraju biti strijeljani zbog učešća u borbi, upotrebe na gradilištima pod najtežim životnim uslovima u sjevernoj Skandinaviji«.

Nakon toga general Bader je 24. april 1942. označio kao datum početka transportovanja zarobljenika vodenim putem za Norvešku. Transportovanje naših interniraca do logora u Norveškoj obavljeno je u većim grupama u toku aprila, maja i oktobra te i januara 1943. godine.

Internirci koji su prebačeni u Norvešku uglavnom su bili pripadnici NOP-a, borci partizanskih odreda, ilegalni aktivisti, simpatizeri Partije, antifašisti i žrtve ustaških progona iz Slavonije, Baranje i sa Korduna, dok je samo mali broj bio iz redova kriminalaca i špekulanata.

Po socijalnom sastavu najviše je bilo seljaka, zatim radnika, đaka, studenata, učitelja i ostalih profesija.

Po načinu odjevanja moglo se vidjeti donekle, kakve smo profesije bili i iz kog dijela zemlje potičemo. Tu su se mogli vidjeti ostaci narodne nošnje ljudi iz Mačve, Banata, Slavonije i sa Korduna - od njihovih crnih šešira do vlaških šubara, od srpskih šajkača, do radničkih kačketa i beretki. Bilo je i djelova uniforme bivše jugoslovenske vojske i odjeće finansa. Ja sam tamo stigao u zelenoj bluzi finansa koju sam, u okruž-

nom zatvoru u Loznici, dobio od Trebinjca Petra Raičevića. On je tu živio i čuo da sam u zatvoru pa me je u februaru 1942. godine, obišao i poklonio mi tu bluzu koja mi je dobro došla na sjeveru Evrope.

Što se međusobnog sporazumevanja tiče, tu nije bilo problema, jer smo imali istu sudbinu i iste uslove života.

Sakupljeni na brodu u Beogradu, gdje smo dotjerani iz raznih logora i zatvora sa teritorije Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Banata, izmrcvareni poslije mnogih mučenja i maltretiranja i od gladi - krenuli smo Dunavom, ka Beču. Zakoračili smo na nepoznat pravac i u novu neizvesnost, opterećeni raznim pretpostavkama o tome kuda nas tjeraju. Ipak, na ovo »putovanje« smo gledali kao na produžetak života, kratak predah i zračak nade da ćemo se možda, nekako izvući iz ove situacije, tim prije jer su nam šanse do tada bile minimalne. Ali, već od prvog časa na brodu vidjelo se da mi u očima esesovaca predstavljamo samo brojke, imena na spisku.

Od početka plovidbe zbijali smo se u grupice tražeći istomišljenike koji nas neće izdati. Međusobno smo šaputali, a očima mjerili svakoga u mimohodu. Pripadnici NOP-a grupisali su se po zavičajnim mjestima po partizanskim odredima, po zatvorima ili logorima iz kojih su doterani. U takvim uslovima i ja sam se našao u društvu starijih i iskusnijih drugova. Među njima sam bio najmlađi. Taj kružok, spontano formiran na brodu, sačuvaće se sve do Norveške, do logora Botna.

DRUGOVANJE S/l HRABRIM BORCEM IVANOM REDNJIKOM

U našoj grupi bio je Slovenac Ivan Rednjik, rudar iz Zajače kod Krupnja. Sa njim sam bio u Podrinskom NOP odredu i, nakon zarobljavanja od četnika, našli smo se zajedno i u lozničkom zatvoru. Od tada se nas dvojica, sve do jula 1943. godine kada je upućen na rad u Njemačku, nismo razdvajali, što je za mene bila srećna okolnost u tim surovim uslovima, jer mi je jednom spasio život.

On je učestvovao u revoluciji 1918. godine u Mađarskoj, za vrijeme Bele Kuna i tu se zadojio idejom komunizma, a poslije je radio u Velenju i Zajači. Od prvog dana ustanka u zapadnoj Srbiji stupio je u partizane, zajedno sa bratom koji je poginuo oktobra 1941. godine. Izvrsno je govorio nemački i mađarski, što su esesovci znali, ali ni na brodu ni u logoru nije htio da se prihvati dužnosti tumača, ili bilo kakve druge uloge koja bi ga mogla dovesti u situaciji da bude izvršilac naređenja za terorisanje ljudi. Prihvatiće se na izričit zahtev drugova da bude sobni starješina i po naređenju esesovaca određen je da vodi radnu grupu koja je radila oko logora, sastavljena, obično, od fizički slabijih i iznemoglih interniraca. U toj grupi bio sam i ja. Radili smo na izgradnji puteva i staza, kopanju bunara i podruma za krompir, nosili smo vodu, sahranjivali mrtve, čistili snijeg, itd. Nacisti su prema njemu bili blagonakloni, jer su ga smatrali Nijemcem i zvali su ga Johanom. Inače, bio je tih, blage naravi, veoma odmjeren u postupcima i uvijek spreman da pomogne drugovima. Komandant Kifer ga je povremeno pozivao k sebi da ga pita šta ima novo u logoru, na šta bi on krakto odgovorio da nema ništa naročito. Mnogi su sticali utisak da je plašljiv, a ja sam bio siguran da je jedino čega se plašio bilo da ne otkriju da je bio partizan.

Mene je spasio na taj način što me je izvukao iz ambulante pred prvo masovno strijeljanje i zamolio lagerfirera da ložim vatru u kuhinji. Može se samo zamisliti šta je to značilo za mene koji sam takoreći, sa obje noge bio u grobu. Jedva sam hodao, izgledao kao živo poljsko stra-

šilo, u nekom velikom ruskom šinjelu, vezanom uzicom u visini pasa, sa crnim šeširom na glavi. Takvog me lagerfirer ugledao, nasmijao se »Johanu« i naredio kuvarima da ložim vatru.

Ovu malu digresiju morao sam napraviti jer Ivanu, kako sam naveo, dugujem život, a zadužio je sve nas još nekim postupcima. No, vratimo se brodu i Dunavu, koji nam je onako izmrcvarenim i bačenim u nove i neizmjerne neizvesnosti izgledao crn i zloslutan.

ODSJECANJE PROMRZLIH NOGU I RUKU NA PANJU

Kad smo stigli na brod, Ivan i ja smo tražili udobniji položaj, što dalje od ulaza da nas esesovci ne bi svaki čas izvodili i da nas noću ne bi gazili pojedinci kada idu da vrše nudžu. No, kako je koja grupa pridolazila, tako smo se zbijali. Pored nas se našla i »niška grupa«, u kojoj su bili Stevanović Aca, »Zuba«, Nacko, Čeda zvani Hari Džons, i drugi. Aca Zuba je još nosio tragove vezanih ruku i mrcvarenja u Nišu, gdje je bio proglašen za »crvenog generala«. Inače, bio je član Mjesnog komiteta KPJ za Niš. Nišlije su činile samo jedan od naših kružoka, kakvih je bilo mnogo, sa dosta brzo uspostavljenim međusobnim vezama. Ustvari, trebalo je vremena da se ljudi upoznaju i steknu povjerenje između sebe. Jer, čuvali smo se provokatora, vodili računa o tome kako je ko zarobljen i kakvo je držanje imao pred policijom, itd. Tako su Partija i SKOJ vaspitavali svoje članove još prije rata, sa takvim shvatanjima, ušli u rat i, evo došli u daleku Norvešku. Otuda je i u tako heterogenoj sredini, i pored svih teškoća, bio primetan uticaj članova Partije i SKOJ-a, a dolaskom na odredišta, u svakom logoru su se stvarale-neformalne partijske grupe, prvo po sobama, a kasnije i za cio logor. Njihov sastav se, istina, zbog čestih prebrojavanja i razdvajanja ljudi, mijenjao, ali se i njihovo djelovanje u ranijem i novom sastavu osjećalo.

Iz vlastitog iskustva i samovoljnim i krajnje surovom ponašanju esesovaca prema nama, potpuno nam je bilo jasno da su logorske vlasti dobile ne samo ovlašćenje već i naređenje da unište što više interniraca. Tu nije ostajalo mjesta ni za kakave iluzije. Već prva surova zima, koja je počela septembra 1942. godine, stalno je i brzo povećavala broj iznemoglih i bolesnih. Primjera radi, jedna grupa interniraca iz Botma, 6. januara 1943. godine je radila na čišćenju velikog snijega sa aerodroma u Rognanu. Bila je hladnoća koju naš čovek nije mogao ni zamisliti, a stražari su internirce gonili da rade više nego na radilištu. Uz to, povremeno je nailazio i komandant aerodroma da kaže kako se sporo radi, zahtijevajući od stražara da još više tjeraju na rad. Internirci su se kretali koliko su mogli, vođeni i željom da se zagriju, ali bez nekog uspjeha. Mnogi nisu ni obraćali pažnju na to što poslije izvjesnog vremena nisu osjećali hladnoću po nogama i rukama. Što je to značilo, saznali su tek poslije povratka u logor. Tog dana na aerodromu je promrzlo 70 interniraca. Lečenje se sastojalo samo u posipanju rana talkom, a pošto se time rane nijesu mogle zaliječiti, nacisti su odlučili da se izvrši amputacija promrzlih udova. Sjutradan, 7. januara, u logor je došao jedan nemački bolničar i organizovao neobičnu hiruršku intervenciju. Između dvije sobe postavljeni su sto i jedan panj. Bilo je jednako hladno, kao i prethodnog dana. Privođeni su promrzli internirci, ruke su im polagane na sto, a noge na panj. Promrzli dijelovi odsjecani su običnim nožem i jednim makazama, bez ikakve dezinfekcije i anestezije. Logorski bolničar Vladimir Šugić je poslije toga, operisane dijelove tela posipao talkom i zavijao nekim papirnim zavojem. Bolovi su bili užasni,

ali je nemački bolničar cinički naglašavao kako će svi operisani koliko prekosutra biti zdravi i moći će da rade.

Poseban način iscrpljivanja i ubrzanog umiranja u svim logorima sjeverne Norveške, bilo je kupanje u hladnom ledničkom jezeru, sa gnjuranjem u vodu jedan minut - da bi se uništile vaške u glavi. To bi se više puta ponavljalo. I ovaj metod uništavanja ljudi imao je svoj ritual, počev od trčanja na početku, do usporenog hodanja u povratku sa kupanja. Tako su ljudi od zime strahovito trpeli. Po naređenju esesovaca morali su uz put da pjevaju. Jedva se može i zamisliti, kako je to s pjesmom izgledalo: od drhtanja mišića i cvokotanja zubima ni riječi se nisu mogle razabrati, niti melodija prepoznati, što je, očevidno, uveseljavalo naciste.

Pored žica, surove klime, torture, batina i streljanja, glad je učinila sve da ubrza proces iznuravanja, poveća broj bolesnih i stvori nove uslove da esesovci organizuju masovna ubijanja. Dešavalo se da legneš sa drugom uveče i zajedno se pokrijete, a on izjutra - mrtav. Danonoćno nas je vrebala i pohodila glad. Imali smo halucinacije od gladi. Tada smo se zaklinjali da, ako dočekamo slobodu, nećemo baciti ni mrvicu. Sve je bilo podčinjeno nagonu gladi, nismo vodili računa da li može biti posledica od onoga što pojedemo. Ljudi su povraćali pojedinu hranu i ponovo je jeli da bi bili siti, jeli su i košulje od konoplja.

KRIMINALAC KEC I NJEGOVA BANDA

Esesovci su nas satirali i posredstvom svojih saradnika iz našeg transporta. Riječ je o tome da su već na brodu od Beograda do Beča došli do izražaja ovejani i iskusni kriminalci, vični zatvorskim uslovima života. Tako su prvi policajci, tumači, kuvari, i sobne starešine bili oni koji nisu imali veze sa NOP-om. Oni su veoma vjerno služili esesovcima i pored upozorenja da ne poniru u zločinački porok. Organizacija SS je, u svim slučajevima i u svim logorima severne Norveške, računala na njih i prilikom svake seobe logora preporučivala ih da uđu u logorsku upravu, znajući da su protiv nas, pripadnika NOP-a.

Jedan od kriminalaca, Vojo Krstić zvani Kec, samozvani »Gvozdeni vojvoda«, već na brodu se nametnuo za tumača, a dolaskom u Botnu, po preporuci komandanta transporta, postao je glavni tumač za cio logor. Naš pokušaj da za to mjesto predložimo Dragutina Dobrivojevića Guta, pripadnika NOP-a nije prošao. Odmah nakon toga Kec je svoje ljude postavio na mjesta policajaca, sobnih starješina, bolničara, kuvara, grupovođa. Ipak, nije imao dovoljan broj svojih ljudi, pa su neka mjesta sobnih starješina i grupovođa zauzeli pripadnici NOP-a. Već prvih dana Kec i družina su počeli sa ponižavajućim kažnjavanjem pojedinaca. Intelektualci su bili posebno na udaru. Kec je pred svima govorio da su intelektualci vinovnici njegovog interniranja, a njega su u tim optužbama slijedili i ostali njegovi drugovi. Neki od intelektualaca zbog svojih naprednih stavova postali su meta i nemilosrdnih logorskih batinaša i nacista. Svakog pripadnika NOP-a koga bi, na osnovu dobijenih obaveštenja od svojih doušnika, ocenio kao opasnog po svoj položaj u logoru, Kec je progonio, zlostavljao i tukao, podmećući mu bilo kakvu krivicu. Vremenom sa povećanjem broja iznemoglih i bolesnih, Kec se toliko osilio, da je živio u uvjerenju kako je njegovo zatočeništvo u Norveškoj privremeno i da će ga nacisti pustiti kući kada svi internirci budu uništeni. Tako je bar tvrdio. Njegova revnost na uništavanju pripadnika NOP-a pothranjivana je pohlepom da prikupi što više zlata od interniraca.

Kad je Kec, preko svojih najbližih saradnika, pokupio od logoraša sve burme, zlatno prstenje, časovnike, pa i nekoliko dukata, došao je na ideju da skuplja i zlatne zube. Njegovi saradnici su govorili da to sve čini po naređenju komandanta logora i da mu to sve predaju, što nije bilo istina. No, svejedno kome će pripasti, mnogi su »dozvolili« da im se zlatni zubi povade, jer su znali šta će im se dogoditi ako pruže otpor. Gorka opomena im je bio slučaj Esada Cerića, geometra. Kad je Esad odbio da mu se izvade zlatni zubi, počeli su nemilosrdno da ga tuku: u logorskom krugu, na radilištu, u svakoj prilici i bez ikakvog povoda. Uslijed toga je počeo da naglo slabi. Najzad se zbog iznemoglosti našao u ambulanti, gde ga je opet, preuzeo Kecov čovjek, Šugić. U ambulanti su nastavili da ga tuku i lišavali su ga sledovanja. 12. novembra 1942. godine, Šugić je odlučio da Ceriću izvadi zlatne zube. Izveo ga je u hodničić ispred ambulante i tu na podu, uz njegovo samrtničko opiranje, počeo je da mu vadi zube. Bio je to u stvari zlatni most. Nije išlo lako, ali zločinac je uspio da ga iščupa. Međutim, u tom trenu je ispustio zlato i Cerić ga je progutao. Nakon toga je bolničar Šugić, uz pomoć svojih saradnika, objesio Cerića glavom nadolje, da bi ovaj povratio zlatni most. Bilo je to užasno mučenje i inače potpuno iznemoglog čoveka. Tog dana Cerić je umro. Bezdušnici su mu rasekli jednjak i u njemu našli zaglavljeno zlato.

Još jedna grupa, ovog puta Alije Lelića (u sastavu: Pašaga Kurjaković, Rifat Diab, Mirko Jadrić, Ibrahim Halilović, Stefan Telešman, Marko Šobot, Šefkija Sirčo i Danilo Tomić), svojim zverstvima je nadmašila i same esesovce. Po dolasku iz Bejsfjura na »Brdu smrti«, ovi zločinci su bili u situaciji da rade što god im padne napamet. Oni su odmah nakon useljenja bolesnika u prve barake ove istjerali i sami se uselili, a iznemogle i bolesne vratili na kameni plato. Potom su ambulantu i plato omeđili običnom žicom, tako da niko sem njih ne može da uđe, dok su iznemogli bolesni morali da se drže van tog prostora. Zločinci su u ambulanti dijelili hranu, pa uzimali koliko su htjeli, određivali koliko će ljudi ubiti u toku noći, prisvajajući njihovu hranu.

Svoj gnusni posao, ubijanje bolesnika, ovi zlikovci su obavljali noću, u ambulanti, a potom bi lješeve ponovo odvlačili na kameni plato. Ubijanje su vršili davljenjem i udaranjem oštrim kamenom u glavu. Davljenje su vršili mokrim i suvim putem - gnjuranje glave u kiblu punu vode, ili gaženjem nogama.

Da bi uništili što više deportiraca, esesovci su naredili Aliji da svakog dana iz redova logoraša izdvaja bolesne i iznemogle istjeruje ih na kameni plato. Alija je to naređenje bolje sprovodio nego što bi to mogli i sami esesovci. Samo za desetak dana njegova grupa zločinaca je, užasnom smrću, uništila preko 90 ljudi.

Prilikom povratka interniraca sa »Brda smrti« u Bejsjur Alijina grupa ponovo dolazi do izražaja - u službi SS. Tada dolazi do ponovnog formiranja ambulante i Alijina grupa opet stupa na scenu. Ona je, u prisustvu Zajferta koga smo zvali »Zmija«, jednog septembarskog dana zadavila 14 bespomoćnih ljudi. Zlikovci su toga dana zadavili svakog bolesnika kod koga su, navodno, našli bar jednu belu vaš. Motiv je bio - čuvati se pegavca. Od tada je uništavanje bolesnih i iznemoglih deportiraca, uglavnom davljenjem, vršeno bržim tempom nego ranije. Očigledno je bilo nastojanje esesovaca da u što kraćem roku i na razne načine unište sve deportirce u ovom logoru.

Za samo 38 dana ponovnog boravka u Bejsfjuru uništeno je, uglavnom davljenjem, oko 250 deportiraca. Poslednjeg dana septembra 1942. godine, Nijemci su, od preostalih logoraša, izdvojili 70 iznurenijih

ljudi, i odveli ih u logor Korgen. Među njima je bio i potpukovnik bivše Jugoslovenske vojske, zloglasni Diklić, čija je »specijalnost« bila batinanje pripadnika NOP-a i vojničko uništenje najmlađih u logoru.

Deportirci koji su ostali u Bejsfjuru, nepunih mjesec dana su radili na ranijim poslovima. Za to vrijeme uništeno je još oko 20 logoraša, a preostalih 82 Nijemci su, 25. oktobra, odveli u logor Usen. Tamo je raniji komandant logora Bejsfjur obavijestio Dolpa o ulozi Alije Lelića i njegove grupe u tamošnjem logoru. Za nagradu Dolp je Aliju odredio za glavnog logorskog policajca.

Sa svojom grupom, Alija i ovdje nastavlja svoj stari posao - davljenje iznemoglih i bolesnih logoraša. Zločinci su se trudili da svoje zločine tajno izvršavanju. Kao nagradu za noćna davljenja obolelih logoraša, Nijemci su Aliji i njegovoj grupi davali dopunska sljedovanja koje su ovi djelili sa svojim pomagačima i doušnicima. Po uhranjenosti nije bilo teško pogoditi ko sačinjava Alijinu grupu. Prema procjeni preživjelih logoraša iz Usena, Alijina grupa je za dva mjeseca svog boravka u tom logoru zadavila oko 40 ljudi.

KONCENTRACIONI LOGORI U SJEVERNOJ NORVEŠKOJ

U Norveškoj, okupiranoj od trupa Trećeg Rajha, postojala su 24 logora za internirce, svi sigurno namjerno tamo osnovani da bi surova klima i mnogi drugi nesnosni uslovi uništavali zatočenike. U toku rata pojedini od njih su ukidani i spajani, pa i iznova formirani. U logorima sjeverne Norveške, internice su čuvale SS trupe, a u srednjoj Noveškoj pripadnici organizacija TOT.

Karašok se nalazio u Leponiji kao najsjeverniji logor. Osnovan je 25. jula 1942. godine, kada je u njega dovedeno 397 interniraca, a rasformiran je u oko 4—5 logora. Na spisku preživelih bilo je svega 110, a streljano je ili umrlo od zime i gladi 287 interniraca. Preživeli su prebačeni u logore Usen i Korgen.

Bejsfjur sa Jerndvatnom (»brdo smrti«), osnovan 26. juna 1942. godine, sa 894 internirca, a rasformiran nakon 3,5 mjeseci. Preživelo je 142, a streljano ili pomrlo od gladi i zime 752 interniraca, među kojima su bili iz Hercegovine: Brkić Muhamed, Dizdar Ahmet, Milavić Ismet, Mišanović Dragutin, Pašić Ismet, Šipovac Borivoje, svi iz Mostara, te Tarahija Šećo iz Konjica i Adii Grebo iz Ljubinja. Preživjeli su prebačeni u logore Korgen i Usen.

Botn, u istoimenom selu na 7 kilometara od varošice Rognan, osnovan je jula 1942. godine, sa 462 internirca. Aprila 1943. godine, kad je logor preuzeo Vermaht u njemu je bilo svega 138 interniraca. Tada je popunjen sa 400 interniraca iz logora Sajmište - Zemun. Nakon toga, za nepunu godinu dana umrlo je ili je streljano 100 interniraca. Juna 1944. godine, preživjeli su prebačeni u Potus, a oko 40 u logor Ejzan (logorska bolnica). Iz logora je pobjeglo 12 interniraca, a u njemu su umrla dva hercegovca: Zurovac Jovan iz Čapljine i Vuksan Đuro iz Počitelja.

Korgen je bio na samoj periferiji istoimene varošice, osnovan 24. juna 1942. godine sa 400 interniraca. Šest mjeseci kasnije stiglo je oko 70 preživjelih interniraca iz logora Bejsfjur. Aprila 1943. godine, logor je od SS jedinica preuzeo Vermaht, kada je u njemu bilo 270 interniraca. Za 10 mjeseci streljano je ili je umrlo od gladi i zime 183 internirca. U toku 1943. godine u ovaj logor su prebačeni internirci iz logora Krokstrand, Usen i Karašok, kao i dio treće grupe zatočenika pristiglih

iz Jugoslavije. Preživjeli su maja 1944. godine prebačeni u logot Potus. Iz logora je uspjelo da pobjegne 13 interniraca.

Usen je osnovan juna 1942. godine za 396 interniraca iz Jugoslavije. Ćetiri mjeseca kasnije u njega su stigla 72 preživjela internirca iz logora Bejsfjura, a januara 1943. i grupa iz logora Karašok i Korgen. Od 396 interniraca koji su prvi dovedeni u ovaj logor stradalo je 376, tako da će slobodu dočekati svega dvadesetorica. Među njima Hercegovci su: Alagić Adem, Boras Vinko, Brborić Rade, Zotović Slavko, Mužijević Dejo, Pelić Ibro, Radić Ostoja, Hondo Dervo, Džebo Vjekoslav, svi iz Konjica, Kapor Lazar i Kapor Mirko iz Bileće. Logor je rasformiran maja 1943. godine, kada su svi internirci prebačeni u bolesnički logor Ejzand. U Švedsku su pobjegla 3 internirca.

Krokstrand je bio prolazni logor, na 50 km južno od polarnog kruga. Osnovan je oktobra 1942, sa 129 internirca. Ubijeno je ili umrlo 12 interniraca. Rasformiran februara 1943. godine, a preživjeli prebačeni u logor Bjelonez.

Bjelonez se nalazio u istoimenom selu, nedaleko od Moi-Rane. Osnovan je februara 1943. godine sa 117 interniraca. Logor je rasformiran sredinom 1943. godine i u njemu je ubijeno ili umrlo 7 interniraca. Preživjeli su prebačeni u logor Korgen.

Sandnosjen je osnovan u jesen 1943. godine, na istoimenom ostrvu na periferiji varošice Sandnosjen, sa 50 interniraca, od kojih niko nije umro. U jesen 1944. godine, logor je rasformiran i čitava grupa prebačena u logor Polarni krug.

Lund je bio u blizini logora Sandnosjen. Osnovan je u jesen 1944. godine i to za prezdravele bolesnike iz logora Ejzand i grupe iz logora Troia. Imao je 50 interniraca. Niko od njih nije umro niti je streljan. Krajem oktobra 1944. čitava grupa je prebačena u logor Polarni krug.

Ulvingen, takođe u blizini logora Sandnosjen, osnovan je u zimu 1943. godine, za grupu od 50 interniraca iz logora Korgen. Rasformiran je maja 1944. godine, a čitava grupa prebačena je u logor Sandnosjen. Poginula su 2 internirca.

Nesna, na istočnom ostrvu u blizini Sandnosjena, osnovan u jesen 1943, kada su u njega dotjerali prezdravele internirce iz logora Ejzand i grupa iz logora Troia, ukupno njih 50. Logor je rasformiran oktobra 1944. godine, a da niko nije umro ili streljan. Čitava grupa prebačena je u logor Polarni krug.

Potus, udaljen oko 20 kilometara od varošice Rogman, formiran je maja 1944. godine, kada su tu okupljeni preživjeli internirci iz logora: Karašok, Bejsfjur, Korgen, Usen, i Botn. Na dan osnivanja logora bilo je 710 interniraca. Za kratko vreme ubijeno je 9 interniraca i 14 je pobjeglo, a dvojica su zbog saradnje sa Nijemcima osuđena na smrt od strane ilegalnog političkog rukovodstva i likvidirana. Logor je rasformiran septembra 1944. godine, kada je bilo 675 preživelih interniraca, koji su prebačeni u logor Polarni krug.

Polarni krug, nalazio se samo kilometar od Polarnog kamena koji označava početak polarne zone, a formiran je septembra 1944. godine, za 684 internirca. U logor je nešto kasnije stigla i grupa od 150 interniraca iz Sandnosjena, Nesna i Lunda. Logor je oslobođen 8. maja 1945. i u njemu je bilo 784 internirca. Umrlo je ili je streljano 5 interniraca, a jedan je pobjegao. Prve noći po oslobođenju izvršena je smrtna kazna nad devetoricom zločinaca iz Bejsfjura, Karašoka, Korgena i Botna. Logor Polarni krug, internirci su organizovano napustili 29. juna 1945. godine.

Erlandet, na istočnom poluostrvu, 80 kilometara zapadno od Tronthajma, osnovan je 7. oktobra 1942. godine, sa 156 interniraca. Narednog mjeseca ovdje su doterani internirci iz logora Stenvik, a nešto kasnije i grupa iz Troia. Povremeno su u ovaj logor slate i manje grupe iz drugih logora srednje Norveške, tako da je u jedno vrijeme imao i do 500 interniraca, predstavljajući vrstu centralnog logora za srednju Norvešku. Do aprila 1943. godine, stražu u logoru su održavale jedinice TOT, a od tada pripadnici Vermahta. Iz logora je pobjeglo 25 interniraca, a rasformiran je krajem aprila 1945, do kada je u njemu streljano ili umrlo 65 zatočenika. Preživjeli su prebačeni u logor Persaune, gde su dočekali slobodu.

Troia, nalazi se u neposrednoj blizini Tronthajma, osnovan je oktobra 1942. godine sa 320 interniraca. U njemu je streljano ili umrlo 8 lica. Veliki dio preživelih prebačen je u logor Erland, a manja grupa u bolesnički logor Ejzand.

Stenvikholm, 45 kilometara sjeverozapadno od Tronthajma, osnovan je oktobra 1942. godine sa 200 interniraca, od kojih su dva umrla i jedan ubijen. Rasformiran je 24. novembra 1942. godine, preživeli internirci su prebačeni u logor Erlandet.

Breting, osnovan jula 1943. godine, na nenaseljenoj kamenoj čuki na morskoj obali u Tronthajskom fjordu, sa 63 internirca. Rasformiran januara 1943. godine, a preživeli uglavnom prebačeni u logor Hovde, a desetorica u bolesnički logor Ejzand..

Haselvik, na 10 km od Bretinga, osnovan jula 1943. godine, sa 100 interniraca. Rasformiran januara 1944. kada su svi internirci prebačeni u logor Hovde.

Hovde, osnovan je januara 1944. u istoimenom selu na južnom špicu poluostrva Erlandet, sa 140 interniraca, ovde prebačenih iz logora Breting i Haselvik. Niko nije ubijen niti je umro. Svi internirci su prebačeni u logor Rotvol.

Ejzand, osnovan je aprila 1943. godine, kao bolesnički logor, na oko 20 km od Tronthajma. Tu su, poslije preuzimanja logora od strane jedinica Vermahta i prijavljivanja Međunarodnom crvenom krstu, prikupljeni bolesnici iz svih logora širom Norveške. Prvo je stiglo 25 bolesnika iz logora Troia. Kao bolesnički logor, Ejzand, je postojao sve do juna 1945. godine, kada su bolesnici prebačeni u sabirni logor Melhus. U Ejzandu je umrlo ili je streljano 88 interniraca među kojima i Bakamović Muhamed iz Mostara.

Rotvol, osnovan aprila 1945. godine na periferiji grada Tronthajma, za preživele bolesnike iz logora Ejzand. Imao je 150 internirca, zajedno sa grupom iz Hovde. Streljano je ili je umrlo 8 interniraca. Poslije oslobođenja preživjeli su prebačeni u logor Mejhus.

Persuan, je osnovan aprila 1945. godine, takođe na periferiji Tronthajma, sa 419 internirca, sakupljenih iz logora srednje Norveške. U njemu je streljano ili je umrlo 10 interniraca.

U Južnoj Norveškoj Jugosloveni su bili zatočeni i u prolaznom logoru Bergenu, osnovanom juna 1942. godine, sa 920 interniraca, od kojih je 27 strijeljano. Logor je rasformiran, već narednog mjeseca, a internirci prebačeni u logore Both i Karašok.

Osim ovih, internirci iz Jugoslavije su deportovani i u druge logore - po kazni ili iz nekih drugih razloga. Najviše ih je, oko 80 bilo u logoru Falštat, od kojih je desetak pobjeglo u Švedsku, a petorica su preživjeli do kraja rata. Svi ostali su streljani. Dva Jugoslovena bila su zatočena

u Grini, logor namijenjen isključivo za internirane norveške građane. Izvjestan broj naših interniraca tamnovao je i u logorima Lilihamer i Mirvan u srednjoj Norveškoj.

Iz svih logora u Norveškoj, bjekstvom za Švedsku se spasilo 80 Jugoslovena.

Maja 1945. godine, slobodu je sačekalo 1660 naših interniraca.

Stravična računica izgleda ovako:

Pod šifrom »Viking« internirano je 5.600 Jugoslovena, a u Norvešku je prispjelo samo 4.113 lica, dok su ostali zadržani na radu u Austriji i Njemačkoj. Od broja dotjeranih u sjevernu Norvešku je prebačeno 3.211, a u logore srednje Norveške 841 Jugosloven. Na putu od Štetina do odredišnih mjesta, umro je ili streljan 61 zatočenik.

Brojka od 4.113 ljudi dobijena je na osnovu spiskova preživjelih i žrtava u koncentracionim logorima u Norveškoj. Ostalo je neidentifikovano 444 lica, što će se bitno umanjiti ako se pronađu dnevnici logora Karašok, Usen, Botn i Korgen.

LIKVIDIRANI I PREŽIVJELI INTERNIRCI IZ HERCEGOVINE

Prema dosad prikupljenim podacima, u koncentracionim logorima u Norveškoj ubijena su ili umrla od gladi i zime 23 internirca rodom iz Hercegovine i to:

Alagić Adem, zavičajno mesto Konjic, godina smrti 1942, u logoru Usen; *Bakamović Muhamed,* Mostar, 1943, Ejzand; *Boras Vinko,* Konjic, 1942, Usen; *Brborić Rade,* Konjic, 1942, Usen; *Brkić Muhamed,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Dizdar Ahmed,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Zotović Slavko,* Konjic, 1942, Usen; *Kapor Lazar,* Bileća, 1943, Felstad; *Kapor Mirko,* Bileća, 1942, Usen; *Mahić Salem,* Ljubuški, 1942, Usen; *Milavić Ismet,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Mišanović Dragutin,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Mužijević Dejo,* Konjic, 1942, Usen; *Pašić Ismet,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Pelić Ibro,* Konjic, 1942, Usen; *Radić Ostoja,* Ostrožac-Konjic, 1942, Usen; *Terahija Šećo,* Konjic, 1942, Bejsfjur; *Hondo Dervo,* Konjic, 1942, Usen; *Džebo Vjekoslav,* Konjic, 1942, Usen; *Šipovac Borivoje,* Mostar, 1942, Bejsfjur; *Grebo Adii,* Ljubinje, 1942, Bejsfjur; *Zurovac Jovan,* Čapljina, 1943, Botn; *Vuksan Đuro,* Počitelj, 1942, Botn.

Strahote logora u Norveškoj preživio je koliko se do sada zna 21 Hercegovac i to:

Alagić Fehim, Konjic; Arslanagić Muharem, Trebinje (pobjegao u Švedsku); Alikadić Kasim, Seonica-Konjic; Bilić Salih, Ljubuško; Bjelić Rastko, Konjic; Dutina Dušan, Bileća (prebjegao u Švedsku, kod potporučnik bivše jugoslovenske vojske, jedan od atentatora na fon Papena, ambasadora Trećeg rajha, izvršenog u Turskoj); Galošević Hivzo, Konjic; Zelihić Ibrahim, Trebinje; Jokanović Đorđe, Bileća; Kapor Lazar, Bileća; Kovačina Stevan, Trebinje; Kovačević Rajko, Nevesinje; Krekić Ibrahim, Ljubuški; Malkoč Ibrahim, Mostar; Milošević Anđelko, Nevesinje; Pišignjat Stjepan, Trebinje; Prohić Ismet, Konjic; Repović Košta, Mostar, Tišma Vojislav, Bileća; Čomora Mustafa, Konjic (prebegao u Švedsku); i Šuman Ivan, Gora-Mostar (prebegao u Švedsku).

Najviše Hercegovaca je bilo zatočeno u logorima Bejsfjur i Usen, sjeverna Norveška.

Život interniraca bio je neobično težak, posebno u vrijeme kad su ih čuvali pripadnici SS trupa. Pored gladi i zime (koja je po nekad prelazila i —40°C, kao i iscrpljujućeg fizičkog rada, SS-ovci su naše ljude svakodnevno i ubijali. Živjeli smo u barakama, po 40 do 50 u jednoj sobi.

Internirci su radili na izgradnji puteva, železničke pruge i kamenolomima, na sječi šume, te na podizanju utvrđenja i bunkera u srednjoj Norveškoj.

U logorima u srednjoj Norveškoj vladao je teror kao u sjevernim logorima, ali je bilo manje masovnih streljanja koja su vršili esesovci - da bi nas se što prije riješili. Glavni cilj im je bio da stvore uslove u kojima će se povećati broj bolesnih i iznemoglih: izgladnjivanjem, hladnoćom, napornim radom, maltretiranjem, kupanjem u ledenom jezeru, raznim dezinfekcijama i tako dalje, da bi se nakon toga nalazio povod za masovno strijeljanje (tifus, bjekstva i slično).

Evo i dva primjera masovnih strijeljanja, gde su stradali drugovi iz Mostara i Konjica. Nakon jednog masovnog strijeljanja u Bejsfjuru, izvršenog u noći između 17. i 18. jula 1942. godine, esesovci su strijeljali 271 internirca, prilikom preseljenja logora na »brdo smrti« (Jernvatn), u krugu su i izvan logora ubili 12, a na putu do pristaništa još 14 ljudi. Među njima je bio i Ismet Milavić iz Mostara.

U Usenu, prilikom strijeljanja 20 ljudi u znak odmazde za ubistvo njemačkog stražara, u susjednom Korgenu strijeljani su Vjekoslav Džeba i Adem Alagić, obojica iz Konjica. Na gubilištu su se držali za ruke - da bi u smrti ostali zajedno.

Prema izjavi Kasima Alikadića i još nekih drugova, u logoru Usen je, dok režim nije pooštren, održavan običaj da se svakom umrlom ili poginulom drugu oda posmrtna pošta. Internirci bi otpjevali »Internacionalu«, razumije se šapatom, posle čega bi neko od drugova rekao koju riječ o preminulom, što bi, obično, činio Kasim. To je trajalo kratko, jer su masovna strijeljanja brzo činila svoje, pa su Partija i SKOJ, tih dana izgubili veliki broj svojih očvrslih i odanih drugova.

SNAŽAN UTICAJ KOMUNISTA I SKOJEVACA

Bez obzira na tako surove uslove života, svakodnevno desetkovani članovi Partije i SKOJ-a nisu gubili vjeru u sebe i drugove, u ishod borbe pokreta kome su pripadali i za čije ideale su se ovdje borili. Međusobno su se povezivali, pravili planove kako da se odupru unutrašnjem neprijatelju - kriminalcima i sačuvaju ljude od njihovih provokacija. Taj posao se nije odvijao ni brzo ni lako, jer treba imati u vidu fizičko i psihičko stanje ljudi koji su trebali da ga obave, zatim ograničen prostor kretanja, veliki broj doušnika, krvave odmazde koje su slijedile poslije bilo kakve akcije u logoru ili van njega, uz to lišenost bilo kakvih informacija iz spoljnjeg svijeta, pa i samu činjenicu da je sva vlast koncenstrisana u jednom mjestu činila svoje, uvijek najgore po internirce.

Vrijeme je takođe činilo svoje; ljudi su se upoznavali i otpori se javljali. Navodim primjer iz koncentracionog logora u Botnu, odnosno radne grupe Ivana Rednjaka. Na duže insistiranje Ace Stevanovića »Zube«, Ivan je pristao da traži prijem kod komandanta Kifera i kaže mu kakve sve pokore čini Kec sa svojom grupom kriminalaca, pored ostalog da ljudima vadi zlatne zube pod izgovorom da to čini po zahtjevu komandanta logora. Ivan se u početku, istina, kolebao, da li da traži taj »prijem«, jer nije znao kako će komandant Kifer reagovati. A trebalo je da optuži Keca, bolničara Vladimira Šugicu, savjetnika Momčila Damjanovića i policajca Slobodana Božića. Sa time je bio upoznat uzak krug ljudi članova KPJ, koji bi posvjedočili o svemu što će Ivan izložiti komandantu. Ivan je obavio zadatak i izložio komandantu sve po dogovoru. Vrlo brzo nakon toga komandant je izvršio provjeru navoda i našao

preko kilogram zlata sa čime su potvrđeni svi Ivanovi navodi. Komandant je otjerao ove kriminalce »na rad pod posebnim uslovima«, naravno uz batinjanje, ne dozvolivši Kecu da se brani. Nakon toga, sva četvorica su 13. marta 1943. godine, obješena, uz prisustvo svih interniraca i stražara. Internirci su u stroju ostali nijemi, ispunjeni nekim čudnim osjećanjem, da sve ima svoj kraj, pa i teror ove četvorice kriminalaca, o čemu, donedavno, nisu smjeli ni da razmišljaju. U sebi su očekivali da će doći kraj i Kiferu i njegovoj zločinskoj bandi koja je i ovaj »pravdoljubivi« gest izvela iz sebičnih razloga, iz sujete i zaradi očuvanja »časti i dostojanstva« njemačkog nedjela. No, neovisno od motiva sa ovim je, skinuta velika mora sa poštenih ljudi.

Poslije ovog događaja došlo je do formiranja komiteta i kadrovskih promjena. Ivan je i dalje odlučno odbijao da bude glavni tumač, a svi ostali drugovi koji bi zbog znanja nemačkog jezika došli u obzir, bili su toliko iznemogli da su se jedva držali na nogama. Nađeno je kompromisno rešenje izborom Vlade Konstantinovića iz Kečeve družine. Na njega su naši vršili pritisak da smijeni određeni broj policajaca, grupovođa i kuvara Maneta Barbija (zato što je tukao ljude). U prvo vrijeme Konstantinović je slušao i nije bilo tuča, ali se kasnije oglušivao, pa je ubijen u logoru Potus.

Na prijedlog logorskog komiteta ja sam postavljen za kuvara, a Aleksandar Đukanović za bolničara. Od tada je uvedena kontrola raspodele hrane i davanje dodatka kuvanog jela bolesnicima najviše iznemoglima i posebno omladincima.

Došlo je do formiranja partijskih aktiva po radnim grupama.

Slična aktivnost naših ljudi bila je u logoru Usen, gdje je trebalo likvidirati Aliju Lelića. Bilo je odlučeno da se udavi u kazanu, prilikom kupanja, a određeni su i drugovi koji će to izvršiti. Do toga međutim, nije došlo jer je odustao od kupanja, vjerovatno zato što ga je neko blagovremeno upozorio na opasnost koja mu prijeti. No, poginuo je prilikom pokušaja bjegstva, 26. aprila 1943. godine, a njegove saradnike je stigla zaslužena kazna.

Slična aktivnost odvijala se i u drugim logorima.

Duga je lista mučenja i stradanja naših ljudi na sjeveru Evrope. O svakom poginulom internircu bi se, uostalom mogla napisati posebna priča, veoma potresna i poučna.

Već u januaru 1943. u logorima su se osjetile izvjesne promjene i ponašanja stražara prema zatočenicima, a i hrana se koliko toliko poboljšala. Radilo se i dalje, ali je interesovanje esesovaca za posao primjetno opao. To je bilo vrijeme velike, istorijske i prekretničke pobjede Crvene armije kod Staljingrada i vijesti o tome izazvale su neizmjernu radost interniraca. Očekivali smo brzi kraj rata, a uskoro smo saznali da će SS jedinice zameniti Vermaht, što je ojačalo naše uverenje da ćemo se, ipak, vratiti kući. Dolazak Vermahta se ostvario i tada smo dobili status ratnih vojnih zarobljenika.

Šestog marta 1943. godine, vermahtovci su po treći put preuzeli logor Usen od SS-ovaca i tu ostali do kraja rata. Nakon primopredaje dužnosti dotadašnji komandant, zlikovac Dofpe, stao je na izlazu iz logora, okrenuo se i besno rekao: »Odlazim žalostan što je toliko tih srpskih bandita ostalo u životu«.

Dobijanjem statusa ratnog vojnog zarobljenika i dolaskom Vermahta život u logoru se donekle normalizovao. Sinuo je zračak nade da ćemo doživeti slobodu bez obzira na zdravstveno stanje u kome smo se nalazili. Sa novim statusom počeli smo dobijati i prve kolektivne pakete od Crvenog krsta, a što je najvažnije ljudi su se počeli mijenjati,

međusobno se počeli cijeniti, poštovati riječi starijih, nestale su sitne zađevice, odbačene terazije i prozivke čije je parče hljeba ili margarina. Bez propisa i uredbi, uveden je red za razna dežurstva, nije bilo zabušavanja, štićeni su malaksali i iznemogli stariji drugovi. Nijemci su počeli da gube svoje doušnike, a sve vijesti su kanalisane za jedno mesto. Rukovodstva »povezanih drugova« u logorima preuzela su unutrašnju vlast. Razvio se idejno-politički i prosvjetni rad. Održavale su se usmene novine, predavanja i priredbe. To nije išlo brzo, ali se sa približavanjem kraja rata inteziviralo, dobijalo u razmerama i kvalitetu.

Pripadnici Vermahta i ovdje su sprovodili planirane zadatke, bilo je u logorima terora i ubijanja, ali u svakom slučaju manje nego za vrijeme esesovaca. Za vrijeme Vermahta, najteže je bilo u logoru Botn, gdje je primopredaja izvršena 13. aprila 1943. godine. Tamo je u narednim mesecima nastradalo 100 ljudi pod vlašću Vermahta.

HOD PO MUKAMA RODOLJUBA MUHAREMA ARSLANAGIČA

O stradanju naših ljudi u koncentracionim logorima u Norveškoj, moglo bi se naširoko pisati i podrobno opisivati, ali tome u ovom zborniku sjećanja nema mnogo opravdanja. Ipak izdvojio bih jedan slučaj, Hercegovca koji je sreo slobodu u okupiranoj Evropi.

Riječ je o Muharemu Arslanagiću, rođenom u selu Zasad, blizu Trebinja. On je u knjigama logora Banjica zaveden dva puta, jer je dva puta bio tu prije transportovanja za Norvešku. Prvi put je zaveden pod brojem 4155, sa podacima:

»Muharem Arslanagić, financ, rođen 17. II 1915. godine u Trebinju, od Omera i Hatidže Galijatović, neoženjen, živi u Golupcu. U logoru od 3. II 1942. godine. Dotjerala ga Nijemačka vojska iz Požarevca. Pušten na slobodu 17. II 1942.«. Drugi put Muharem je zaveden pod brojem 4962: »Muharem Arslanagić, stolar i finans. Rođen 17. II 1915. godine u Trebinju, od oca Omera i majke Hatidže r. Galijatović. Živi u Požarevcu. U logor dotjeran od žandarmerije iz Požarevca 27. III 1942. Odveden na rad u Nemačku od Gestapoa 7. V 1942. godine.«

Muharem je stigao u Norvešku sa transportom 1. oktobra 1942. godine. Raspoređen je u logor Erland, gdje je bio vrlo kratko vrijeme, jer je usred zime u decembru pobegao, iako je to bilo vrlo opasno, jer nije imao vezu sa Norvežanima. Na putu prema Švedskoj sreo je logoraša Novaka Gajića Papu i od tada su njih dvojica ostali nerazdvojni sve do slobode. Obojici su Norvežani pomogli da dođu u Švedsku. (Muharem i Papo bili su gosti na Božić 1943. godine, kod Norvežana Helge Gjelga; obojica su se potpisala u gostinjsku knjigu koju ovaj Norvežanin čuva kao dragu uspomenu).

Kada su, početkom 1943. godine, prešli u Švedsku, obojica su zatražili da ih Kraljevska ambasada u Štokholmu prebaci u Englesku. Iz Štokholma su krenula njih trojica: Muharem, Papo, (rodom iz istočne Bosne, bio užički partizan) i Dragomir Popović (poreklom takođe iz Istočne Bosne). U Veliku Britaniju su stigli 3. maja 1943. godine.

Poslije niza peripetija, sva trojica su uhvatili vezu sa naprednim ljudima u Londonu i počeli da rade na liniji NOP-a. Prva veza im je bila novinar Mihajlo Petrović, predratni dopisnik »Politike« iz Londona. Ubrzo nakon njihovog dolaska engleska štampa je, zbog opšteg razvoja situacije na našem ratištu, počela da otvorenije i objektivnije piše o našem NOP-u, pa je, pored ostalog, pomenula i dolazak ove trojice »Titovih partizana« u London. Njima je omogućeno da govore na jednom skupu eminentnih ličnosti (akademika, viših oficira i drugih) u Imperijalnom institutu za spoljne poslove. Muharem je na tom skupu istupio

sa tezom da se u Jugoslaviji samo Tito bori protiv okupatora, a da Draža podržava okupatore. Pri tom je Muharem iznio svoj slučaj, da su ga četnici predali Nijemcima, a govorio je i o toku NOB-a u požarevačkom kraju, gdje je on bio partizan.

To je odjeknulo u javnosti Engleske, pa je uskoro u velikoj londonskoj hali, »Livinston holu«, organizovan javni zbor na kome je, pored ostalih, govorio i Muharem.

Istupanje ove trojice ranijih partizana protiv Draže Mihailovića bio je povod Jugoslovenskoj vladi u emigraciji da odmah protiv njih preduzme mjere. Najpre su pozvani na razgovor, kod generala Petra Živkovića, koji je zahtevao da se oni prijave u kraljevsku vojsku, jer su sva trojica ranije služili vojsku i položili zakletvu kralju. Kada su to odbili, Ministarstvo informacija, 31. jula 1943. godine, dokumentom zavedenim pod pov.br. 149. obavještava Muharema Arslanagića, da mu se na osnovu zahtjeva Predsedništva Ministarskog savjeta pov.br. 2237/VI, obustavlja davanje materijalne pomoći, pošto je »oglašen za vojnog bjegunca, jer je odbio da stupi u jugoslovensku vojsku«. To je bilo i jedino što je tadašnja kraljevska vlada mogla da uradi.

Uskoro je u Londonu osnovano društvo »Slobodna Jugoslavija«, u kome je Muharem od početka bio verna aktivan, a jedno vrijeme i predsednik.

U knjizi »Narodnooslobodilački pokret i Jugosloveni u Londonu«, koju je, 1945. godine, izdao Komitet Južnih Slovena, Muharem se pominje na nekoliko mjesta, a dat je i izvod iz njegovog govora održanog 20. oktobra 1943. godine, na manifestaciji priređenoj protiv emigrantske vlade, koja je bezrezervno podržavala Dražu. To mjesto glasi: »Govor Muharema Arslanagića, predsjednika društva 'Slobodna Jugoslavija':

Prijatelji i drugovi, kao predsjednik udruženja »Slobodna Jugoslavija« i aktivni partizanski borac, Musliman iz Hercegovine, pozdravljam prisutne, koji su došli na ovu protestnu skupštinu i radostan sam da na njoj istupaju zajednički jugoslovenske organizacije u Londonu.

Kao što vam je poznato, ja sam se borio u istočnoj Srbiji u čisto srpskim partizanskim odredima protiv okupatora, te Nedićevih, Ljotićevih i Pećančevih četnika, saradnika fašista. To je najbolji dokaz protiv fašističke propagande koja želi da prikaže da postoji nepremostivi jaz između Srba i Muslimana koji su se ujedinili u najtežim momentima svoje istorije za borbu protiv zajedničkog neprijatelja, fašista svih narodnosti i boja. .

Muharem se 1945. godine vratio u Jugoslaviju, a za rad u Londonu dobio je visoka priznanja i od naše Vojne Misije u Velikoj Britaniji sa Vladimirom Velebitom na čelu, kao i od ondašnje nove Titove, vlade. Poslije rata je, do smrti živeo u Zemunu.

NEZABORAVNA POMOĆ NORVEŽANA

Na kraju, bio bih nepravedan kada ne bih rekao ništa o Norveškom narodu koji nas je toplo primio, što smo osjetili po dolasku na njihovo tie. O tom narodu, sa krajnjeg sjevera našeg kontinenta znao sam, priznaću, veoma malo, zapravo, samo ono što se učilo u gimnazijskoj klupi, iz zemljopisa. Tu su se mogli naći osnovni i dosta ogoljeni podaci 0 toj zemlji i njenim ljudima, što je, odmah sam ovdje shvatio, bilo i prekratko i pojednostavljeno. Tamo je pisalo da su Norvežani mirni i dobroćudni ljudi koji žive u surovim uslovima i da su ih sama priroda 1 način života naučili da se snalaze i sa malim budu zadovoljni.

Za tri preduge godine zlopaćenja u Hitlerovim koncentracionim logorima, zapažali smo da na njenom sjeveru nema velikih naselja, da su

to seoca u fjordovima, gdje dopire topla golfska struja i da je tu klima relativno blaža. Unutrašnjost zemlje je planinska, sa visoravnima gdje preovlađuju tundre i zakržljalo drveće. Za nas je bilo veliko iznenađenje kada smo juna 1942. godine stigli u Bergen, i prvi put doživjeli polarni dan.

Kao i milioni ljudi širom porobljene Evrope, odvedeni smo u koncentracione logore i podvrgavani sistematskom uništavanju. Istina, u sklopu ovog Hitlerovog zločinačkog logorskog sistema koncentracioni logori u Norveškoj imali su posebno mjesto, naročito oni u njenom sjevernom dijelu, gdje su bili internirani zarobljeni i pohapšeni Jugosloveni. Uslovi života i brutalni metodi terora i zločina u tim logorima u osnovi bili su istovjetni sa onim što je rađeno u drugim nacističkim ustanovama smrti te vrste. Mi, jugoslovenski internirci, ovamo smo upućeni »na rad«, bez ikakve sudske odluke, bez pravog statusa, potpuno prepušteni volji stražara i logorskih komandi, a SS-ovske komande su dobile uputstva da unište što više interniraca.

Imali smo sreću da u najtežim uslovima drugujemo sa norveškim narodom, koji je od prvog dana pokazao simpatije za nas i davao podršku nama, nepoznatim internircima sa juga njihovog i našeg kontinenta, sa Balkana. Primili su nas bratski, rekao bih antifašistički, kao drugove po ratnoj sudbini, idejama, borbi, želji za slobodom.

Naš prvi susret sa Norvežanima zbio se u Bergenu, juna 1942. godine. Baraka na periferiji grada, koja je nekada služila za preradu kudelje, bila je privremeno naše boravište.

»Ovo su Titovi banditi!« - predstavljali su nas Nijemci građanima Bergena.

Gradom se brzo pronijela vijest o borcima pod stražom. Od tada je pusta i mirna uličica postala uočljivo življa, gotovo šetalište. Najviše je bilo mladih. Iza leđa nemačkih vojnika, pozdravljali su nas sa dva prsta podignuta u vis, u znaku latiničnog slova »V« - Viktorija! Kao da su nas hrabrili: »Pobeda je naša... «.

Za nas je to bilo pravo osvježenje, pa i ohrabrenje. Nepoznati građani, ti sjevernjaci, odjednom su nam postali bliski, a njihov grad srdačan i gostoljubiv. Bio je to prvi susret sa Norveškim čovekom, onaj što se ponese u srcu.

Norvežani su, vođeni dubokim osećanjem solidarnosti i antifašističkim idejama, u okviru borbe protiv nacizma, pružali pomoć svim našim zatočenicima. Ta pomoć je bila različita, no uvijek dragocjena, od hrane i odjeće, pa do saradnje prilikom bjekstva iz logora, dostavljanja vijesti itd.

»NIKO IMENOVAN - NIKO ZABORAVLJEN«

Istinu o NOB-u u Jugoslaviji Norvežani su najprije saznali od nas jugoslovenskih boraca interniraca. U toj osobitoj saradnji u najsurovijim ratnim uslovima u borbi protiv nacizma rodilo se i potvrđivalo jugoslovensko-norveško prijateljstvo, a stvorili su ga i razgarali obični ljudi: norveški ribari, mineri, drvosječe, žene i djeca, i naši seljaci, radnici, đaci i učitelji. Zbog veza sa jugoslovenskim internircima i nekoliko građana Norveške je internirano u logore.

Radi trajnijeg očuvanja uspomena na tu saradnju i pravo prijateljstvo i jačanju veza između dva samo geografski udaljena evropska naroda, u Tronthajmu je, još 1945. godine osnovano Jugoslovensko-norveško društvo, koje i danas intenzivno djeluje i vrlo uspješno te veze prijateljstva prenosi na mlade generacije.

U znak sjećanja na Jugoslovene izginule i umrle u Norveškoj u ovom ratu i zbog vječne uspomene na zajedničku borbu i saradnju sa norveškim narodom u Gornjem Milanovcu, na »Brdu mira«, koji, i simbolično vezuju sjever i jug i zbližavaju ljude i države, podignut je spomenik na kome su, na norveškom i na srpskohrvatskom jeziku urezane riječi:

»Ingen Nevnt
Niko imenovan
Ingen Glemt
Niko zaboravljen«

Valja zastati pred tim spomenikom, pročitati i upamtiti riječi sa njega, prenijeti u srcu njihovu poruku. On predstavlja dio naše novije istorije, podseća na istinu da su u Norveškoj u tri ratne godine, gotovo čitave dvije ratne divizije pripadnika NOP-a vojevale za slobodu, na svoj način, učestvujući u širenju istine o NOB-u u Jugoslaviji, doprinoseći pobjedi, ulazeći u istoriju borbe i otpora nacizmu. Te brigade boraca udarali su temelj prijateljstvu naroda Norveške i Jugoslavije, u koji su ugrađene i kosti onih 2453 Jugoslovena, koji su zauvijek ostali u toj zemlji.

O držanju 44 Hercegovca u logorima širom Norveške najbolje govori podatak da ni jedan od njih i ni u jednoj situaciji za te tri krvave godine nije bio u službi, ili išao na ruku esesovcima, nije bio protiv drugog Jugoslovena i čoveka uopšte. Tako je zapisano u dokumentima, tako se sjećaju očevidci. I svi su, po povratku u domovinu prihvaćeni kako su i zaslužili - kao rodoljubi i borci koji su se u specifičnim uslovima i veoma daleko od našeg naroda, dostojanstveno i hrabro borili protiv fašizma, za novu Jugoslaviju.

PEKO POPOVIC

BJEŽEĆI OD SMRTI

Dana 27. marta 1942. godine Štab Prvog Gatačkog teritorijalnog partizanskog bataljona i Sreski komitet KPJ za Gacko nalazili su se u selu Vrbi. Oko 11 časova održan je sastanak Komiteta. Na dnevnom redu je bila analiza vojno-političke situacije, sa posebnim osvrtom na stanje u Gacku. Blažo Đuričić je detaljno obrazložio vojno-političku situaciju na području Gacka i nevesinjsko-gatačke Površi. Procenjeno je da se priprema ofanziva širih razmera na našu slobodnu teritoriju. Ova ocjena rezultirala je iz dobijenog obaveštenja da se vrši koncentracija četničkih snaga u gatačkim selima Miholjača, Ulinje, Dražljevo i još nekih koja su bila pod kontrolom četnika, te da se napad na našu slobodnu teritoriju može očekivati svakog časa.

U RUKAMA ČETNIČKIH ZLOČINACA

Naša slobodna teritorija u to vreme obuhvatala je skoro celu nevesinjsku i deo gatačke Površi, od sela Gareve do Dubljevića, osim dvatri sela koja su bila pod kontrolom četnika. Tih dana četnici su počeli postepeno da kontrolišu i taj deo naše teritorije.

Na istom sastanku odlučeno je da se Sreski komitet, sa ćelom arhivom i ostalim sredstvima, evakuiše na Čemerno. Isto tako odlučeno je da Obren Starović, Sekretar Sreskog komiteta KPJ za Gacko, otputuje u Stabna, nekim poslom. U vezi s tim je rečeno, da je rizično da ide pravim putem, preko Žanjevice, već da je zaobilazni put, preko Gornjeg Čemerna, sigurniji. Jedna od odluka bila je i da Mirko Mastilović, politički komesar gatačkog bataljona, i ja ostanemo u selu Vrbi; sa nama kao pojačanje, ostao je Dreka Tijanić i njegova četa iz Župo-pivskog bataljona, koja je brojala oko 30 ljudi.

Svi ovi zadaci su u toku noći izvršeni. U očekivanju četničkog napada mi smo organizovali zasede i patrole, na mogućim pravcima četničkog napada. U zasedama su se nalazili ljudi iz sela Dramešine i Vrbe, a patrole su davali oni delovi koje smo držali u rezervi. Međutim, ispalo je da smo pogrešili u proračunu i ocjeni našeg ljudstva, pogotovo onog koje se nalazilo u zasjedama. Među njima je deo bio četnički nastrojen, tako da je tokom noći došlo do njihovog povezivanja sa četnicima i odavanja svih podataka o nama. Moram naglasiti da su četnici, bar u to vreme, imali bolju obaveštajnu službu nego mi. Ja sam, kao zamenik komandanta Gatačkog teritorijalnog partizanskog bataljona, sa poručnikom kraljevske jugoslovenske vojske Kandićem, obišao sve zasjede u drugoj polovini noći. Našli smo svo ljudstvo na svojim mestima. Kada smo se vratili iz obilaska našli smo se ispred kuće Branka Miletića udaljenoj od škole oko 60 metara. Domaćin je izašao pred kuću i pozvao nas da navratimo. Inače, Branko i ja smo bili kumovi. Kada sam ušao u kuću seo sam, naslonio se na stolicu i odmah zaspao. Umor je učinio svoje, jer te noći, a ni prethodne, oka nisam sklopio. U snu sam čuo neko pucketanje, ali nisam mogao da se priberem. Kada sam se, konačno, probudio čuo sam borbu. Istrčao sam ispred kuće da osmotrim situaciju. U kući nije bilo domaćina. Borba je postajala sve žešća. Onda sam čuo svog domaćina kako viče: »Peko je u mojoj kući!«

Već se skoro razdanilo. Ja sam poleteo iza kuće u pravcu Čemerna. Čim sam zašao iza kuće naišao sam na četnički puškomitraljez, koji je dejstvovao u pravcu u kome se probijala grupa sa Mirkom Mastilovićem. Nišandžija me primetio i baš kada se pripremao da me gađa bacio sam bombu i projurio pored njega. Čim sam promakao iza kuće, iz pravca škole je na mene osuta žestoka paljba i to iz svih oružja kojima su četnici raspolagali. Kada sam odmakao od kuće možda 150 metara, pomislio sam da ću i pored te vatre i snega koji je bio dubok i raskvašen, uspeti da se izvučem, ali sam odjednom osetio jak udarac i bol u peti leve noge. No, i pored toga imao sam još snage i nisam osećao iznemoglost. Nastavio sam dalje, ali sam ubrzo bio ponovo pogođen u butinu desne noge. Bežao sam i dalje. Zbog velikog snega skrenuo sam levo, u reku Vrbu, nadošlu od topljenja snega i kiše koja je noću padala. Izašao sam iz reke i pošao prema drugoj, obližnjoj reci, Rsnici. Kada sam, došavši do samog potoka Rsnice, mislio da sam izašao iz obruča - na mene se iza jednog kamenjara, sručila grupa četnika. Očigledno je da su želeli da me živog uhvate, a meni je snaga počela da popušta, najviše zbog velikog krvarenja iz obe noge. »Sve je sada svršeno« - pomislio sam. Naravno, uhvatili su me i razoružali. Krv je i dalje tekla iz obe noge. »Borba je« - govorio sam u sebi - »mora se ginuti«.

Ubrzo se oko mene okupila velika grupa četnika. Sve sam ih poznavao. Neki su me udarili, ali neki i branili. Najrevnosniji u udaranju bio je moj bliži rođak Andrija Popović iz Dražljeva, koji me je kundakom lupio nekoliko puta, dok me je Vlado Divljan, inače bivši sarajevski policajac, branio. Kasnije je i on postao okoreli četnik.

Kada su se rane ohladile počeli su jaki bolovi, naročito u predelu leve pete. Nisam mogao da se oslonim ni na jednu nogu.

- Evo ti sada tvojih partizana. Gde su ti sada da ti pomognu, izdajničke srpskog naroda?! - čuo sam dovikivanje nekih četnika.

Odgovorio sam im istom merom:

- Vi ste izdajnici, vi ste sluge okupatora, vi ste italijanski ližisahani!

U međuvremenu, Andrija Popović je bio zamahnuo da me udari kundakom u glavu, ali su ga sprečili drugi četnici. Nastavili smo da se svađamo, obostrano upućujući uvrede. Ja sam bio u preimućstvu, jer sam argumentovano pobijao njihove tvrdnje.

Nakon toga odnesoše me do škole. U školi i oko nje bila je masa četnika. Vidim, u neposrednoj blizini, vezane moje najbolje drugove: Boža Grkovića, komandira Vrbske čete, njegovog brata Beća, zatim Marka i Milovana Subotića, koji su bili solunski dobrovoljci, ali i aktivni partizani. Među četnicima je zavladalo veselje. Radovali su se postignutom uspehu, kao da su likvidirali ceo partizanski pokret u Gacku.

NA SASLUŠANJU PRED KARABINJERIMA

Krv iz mojih rana prestala je da curi, ali su bolovi i dalje bili jaki u obe noge. Niko nije ni pokušao da mi pomogne i previje me. Neki četnici su prolazili pored mene i pljuvali me, ali sam im i ja uzvraćao. Oko 12 časova naišao je Milorad Popović, četnički komandant. Čuo sam ga kako glasno naređuje svojim četnicima:

»Bacite konja na konja i pravo za Avtovac! Predajte ga Italijanima, neka mu oni sude«. Bilo mi je jasno da se to na mene odnosi. Pomislih u sebi: »Vala, ako je i od bliskog rođaka - mnogo je!«.

Poslušaše ga. Na putu za Avtovac sprovodilo nas je više od 30 četnika, među kojima je bilo i mojih bližih rođaka sa Dražljeva. Skrenuo sam im pažnju da me ne predaju Italijanima. »U protivnom«, rekao sam, »Dražljevo će biti likvidirano«. Niko od četnika tu moju pretnju nije ozbiljno shvatio. Na žalost, ona se, mimo ikakvog mog znanja i uticaja, obistinila - neposredno posle mog zarobljavanja.

Kada smo stigli u Miholjače, svratili su u kuću Mirka Govedarice. Mirkova žena Sava pripremila je šolju vrućeg mleka i dala mi da to popijem. Taman sam hteo da srknem kada mi je jedan četnik istrgnuo šolju iz ruke i prosuo mleko. U isto vreme drugi je izvadio iz torbe nekakve lance i vezao mi ruke. Dobro je pritegnuo, tako da su mi obe ruke ubrzo otekle.

Kada su nas sproveli za Avtovac, gde se nalazila glavna italijanska komanda, ostaviše nas u omeđini koja je bila puna snega. Tu su nas držali oko dva sata. Kada su, nešto kasnije, moje drugove Marka i Milovana Subotića, Beća i Boža Grkovića odveli nekuda, ostao sam usamljen u pustoj i hladnoj omeđini. Nisam dugo čekao. Došli su po mene. Nisam više mogao ni jednom nogom da maknem. Jedan krupniji četnik uprtio me je na leđa i odneo me italijanskom komandantu.

U kancelariji italijanske komande nalazili su se jedan niži i jedan viši oficir. Kada su me tu uneli obojica su hitro skočila na noge. Naredili su mi da sednem. Drhtao sam od zime. Gledali smo se oči u oči. Nisam ih se ni malo plašio, jer sam bio načisto da će me likvidirati. Četnici su izašli u hodnik. Viši oficir mi je ponudio cigaretu. Odbio sam da je primim, iako mi se strašno pušilo. U tom momentu u kancelariju je upao Marko Popović, sav besan. Ne obazirući se na italijanskog komandanta, stao je ispred mene i rekao cinički:

- Jesi li dolijao kučkin sine?!

Bile su to njegove prve reči. Nakon niza psovki i uvreda, reče italijanskom komandantu:

- To je taj zlikovac, komunista, koji hara po gatačkom srezu.

Zatim se obratio meni:

- E, ja ću ti sinovče, presuditi!

Nakon toga izvadio je pištolj iz unutrašnjeg džepa, repetirao zatvarač i uperio cijev prema meni, rekavši:

- Zini da ti ne kvarim te pasije zube!

Na to sam mu odgovorio:

- Lako je ubiti ranjena i slomljena čovjeka.

Očekivao sam da će pritisnuti obarač. On bi to i učinio, ali ga je sprečio italijanski komandant, oštro viknuvši:

- No, no, Mark!

Marko vrati pištolj u džep i sede, te nastavi da me grdi i psuje.

Iznesoše me napolje gde se nalazio italijanski kamion i u njemu ostali moji drugovi. Narediše nam da sednemo na patos karoserije i pružimo noge. Na putu od Avtovca do Gacka tukli su nas kundacima po cevanicama. Iz mojih ranjenih nogu opet je počela da curi krv. Trpeo sam, ali sam padao u nesvest. Put do Gacka se odužio, ali najzad stigosmo. Predali su nas karabinjerima, koji su obezbedivali zatvor u Gacku. Strpaše nas u jedno odeljenje tog zatvora.

Prva dva dana boravka u zatvoru niko nas nije posetio. Tek treći dan došao je jedan bolničar da mi ukaže lekarsku pomoć. Zavukao mi je kroz ranjava mesta nekakvu iglu obavijenu gazom. Ostavio gazu, a iglu izvukao i otišao. Posle četiri dana opet je došao, ponovio postupak, i na odlasku samo procedi: »Bono, bono«.

Posle sedam dana došla je grupa karabinjera i odnela me u italijansku komandanturu. Počelo je ispitivanje. Raspitivali su se odakle sam, kakvo je brojno stanje partizanskih jedinica, koliko imamo naoružanja i odakle smo ga nabavili, tražili su imena i brojno stanje članova Partije i skojevaca, pitali od kada sam komunista itd. Naročito ih je interesovalo ko su naši saradnici u Gacku. Ja sam sve odgovarao negativno. Međutim, shvatio sam da oni mnoge stvari znaju i bez mog kazivanja. Pročitali su mi imena skojevaca u Gacku. Jedan poručnik, koji je vrlo dobro znao srpskohrvatski, imao je glavnu reč u ispitivanju. Pravio sam se da ništa ne znam, da uopšte nisam komunista i da nikoga ne znam od komunista. Nakon toga usledila je pauza, a potom opet ispitivanja i udarci - sada i po ranjenim nogama. Onesvestio sam se.

Odneli su me nazad, u zatvor. Vezali su mi i noge i ruke, a zatim me privezali za jedan direk u zatvorskom hodniku. Postavili su i specijalnog stražara da me čuva. Sutradan sam ponovo odveden na ispitivanje. Ovaj put su se ograničili na raspitivanje o našim saradnicima u gradu. Pročitali su mi i spisak komunista i skojevaca u Gacku. Više su ih nabrojali nego što ih je stvarno bilo. Rekao sam da ne poznajem nikoga. Usledila je serija šamara. Najzad su se smirili i ponudili me cigaretom. Opet sam odbio da ponudu primim, nakon čega su me vratili nazad u zatvor, vezavši me ponovo za direk u hodniku. Bio sam potpuno iznuren, gladan, a još mi je teža bila hladnoća. Zaboravio sam i bolove u nogama.

Trećeg dana ponovilo se isto. Ovoga puta sam u komandanturi našao Marka Popovića prilično usplahirenog. Razlog se mogao samo naslutiti. Naime, tih dana su proleterske jedinice nadirale iz pravca Foče prema Gacku. Koliko sam shvatio, Marko je tražio intervenciju Italijana. No, nije ni mene zaboravio. Govorio mi je:

- Udarite kućkinog sina, sve on zna i tucite ga dok ne progovori!

Na sreću, toga dana bilo je samo ispitivanje, što znači ne i tuče. Ponovo sam, nakon ispitivanja, vraćen u zatvor, na isto mesto, opet bez hrane i sa stražarom uz mene. Četvrtog dana došao je italijanski narednik, »Serđento«, kako su ga oni zvali. Seo je ispred mene i ponudio me cigaretom. Usledila su obećanja da će me pustiti kući i da ću biti slobodan pod uslovom da im kažem imena nekoliko naših saradnika u Gacku. Rekao sam da ne poznajem nikoga od ljudi koje oni traže. Kada nisu uspjeli da dobiju podatke koji ih interesuju u sobu su doveli i moju snahu Sofiju, da me vidi i da mi pred njom daju obećanje da će me pustiti na slobodu čim im odgovorim na postavljena pitanja. Narednik mi je doneo i parče hleba i mesa iz neke konzerve, pa sam tada prvi put jeo nakon četiri dana. Pošto ni tog dana nisu uspjeli od mene dobiti nikakve podatke, vratili su me u zatvor. Sutradan su me vratili u sobu među ostale drugove.

GLAS O TRAGEDIJI SELA DRAŽLJEVA

Kada su me 28. marta uveče doterali u zatvor, zatekao sam dosta drugova koji su bili naši aktivni saradnici. Naročito zaslužuju da se pomenu: stari Obren Milošević sa sinovima Borišom, Ratkom i Slavkom, zatim Sukrija Kurtović i Avdija Ćimić sa sinom Osmanom, te stari Rade Janjušević i Aleksa Vidaković. Posle par dana doterali su iz Dramešine dva brata: Mirka i Koja Boškovića i starog Aškrabića.

Najzad su digli ruke od mene i prestali da me saslušavaju.

Kada su me vratili u sobu sa ostalim drugovima, saznao sam da su partizani," Župsko-pivski partizanski bataljon (komandant Janko Tadić) i Nikšićka partizanska četa (komesar Marko Baletić), posle mog zarobljavanja na Dražljevu napravili pravi masakr - da je svo selo spaljeno, a svi ljudi streljani.[2']

Bio je to grozan obračun bez presedana, mada su slični počinjeni još u nekim selima u Gacku: Brajićevima, Dramešini, Jaseniku, Kazancima, Dobreljima i si. Motivi ovakvih surovosti nisu potpuno poznati, ali je sigurno da streljani nisu ništa znali o politici niti su bili petokolonaši - kako su ih optuživali prilikom streljanja.

U svakom slučaju, to što je urađeno u Gacku, nanelo je ogromnu štetu partizanskom pokretu u celini, a posebno na području gatačkog sreza, čije su se posledice dugo osjećale. Istini za volju, više puta je upućivana poruka na Dražljevo, sa upozorenjem da se meni, ili nekom od moje uže porodice, ne učini kakva nepravda, s obzirom na to da sam bio jedini partizan iz tog sela. S druge strane, Dražljevo je bilo glavno uporište Marka Popovića i drugih četničkih glavešina. Ipak, moje zarobljenje od strane četnika nije bilo niti je smelo biti razlog izvršenja takvog masakra nad nedužnim mještanima.

Na s. Dražljevo su 1. aprila 1942. godine napadali: Župsko-pivski bataljon, (komandant Janko Tadić) i Nikšićka partizanska četa (komandir Paun Mirković) i politički komesar Marko Baletić.

[2>] Kasnije sam saznao da je reč o 17 streljanih i to 11 meštana i posetioci koji su se slučajno zatekli u selu. Tom prilikom streljani su u Dražljevu: Popović Trifko (star 75 godina) i njegov sin Damjan (43), Popović Vaso (72) i njegovi sinovi Dušan (25) i Andrija (28), Popović Novak (44), Popović Stevan (naknadno uhvaćen i streljan) i njegov sin Radivoje (23), Popović Radovan - Rašo (56), Popović Obren (53) Popović Milutin (43). Sem njih streljani su: Marković Vaso iz sela Nadanića (65), Grubačić Krsto (40) i Sudžum Lazar Laie (24) obojica iz sela Vrbe, te Sušić Borisa (28), Sušić Milivoje (23) i Dostinić Simo (40).

Kada je Prvi udarni partizanski bataljon stigao 2. aprila 1942. godine, na tlo gatačkog sreza, četnici su sabijeni u Avtovac i Gacko, našli zaštitu u jakim italijanskim jedinicama. Gledali smo ih kroz rešetke, kako rame uz rame sa Italijanima, čuvaju stražu i šetaju po gradu.

Pošto sam se oporavio od rana i batina i kada sam se nahranio (građani Gacka su nam stalno donosili hranu), rana na desnoj nosi mi je brzo zarasla; na nju sam se mogao potpuno osloniti. Međutim, leva peta je sporo zarašćivala, tako da se na tu nogu uopšte nisam mogao osloniti. Italijani su me zvali »komandant di bataljona bandita - galina«, što bi u prevodu značilo: komandant banditskog bataljona - kokoška. Zašto su partizane zvali banditima, bilo mi je jasno, ali ne i zašto su mene krstili kokoškom; no svejedno, bio sam u njihovim rukama i mogli su me zvati kako su hteli i to mi je najmanje smetalo.

U sobi sa mnom bio je stari Obren Milošević sa svojim sinovima. Obren je bio čovek u odmaklim godinama, ali mu to nije smetalo da bude jedan od vrlo aktivnih boraca u toku ustanka i partizanskog pokreta u gatačkom srezu. Bio je čovek čvrstog karaktera, oplemenjen svim ljudskim vrlinama, koje su ga krasile i činile velikim. 0 njemu govori i činjenica da je uspio da unese u zatvor mali nož i da to Italijani ne primete. Kada sam video da, ipak, imamo nešto od oružja - počeli smo planirati bjekstvo. Niko nije bio protiv, ali se postavljalo pitanje kako to izvesti? Planirali smo da isečemo drvena vrata i odvalimo bravu, a onda se noću neopaženo privučemo sobi u kojoj su se nalazili karabinjeri, pokoljemo ih na spavanju i uzmemo njihovo naoružanje, zatim likvidiramo stražara pred vratima i probijemo se u brdo. Za realizaciju ovog ambicioznog i optimističkog plana, čekalo se samo da mi prezdravi i leva noga. Međutim, nije prošlo dugo a nas su prebacili u sudski zatvor, što nas je natjeralo da odustanemo od plana bjekstva.

U sudskom zatvoru su nas razdvojili pa sam bio u sobi sa drugom grupom. Nakon nekoliko dana boravka u sudskom zatvoru, kroz rešetke smo primetili veliki broj motornih vozila na ulicama Gacka. Očekivali smo da će i nas nekuda deportovati, ali nismo znali kako i kuda.

OSUĐEN NA SMRT BEZ PRAVA ŽALBE

Jednog jutra u zatvorske prostorije ušla je grupa italijanskih vojnika. Naredili su nam da skupimo stvari i izađemo napolje. Sve su nas postrojili i vezali po dvojicu - ruka za ruku. Napolju nas je čekao kamion. Ukrcasmo se i krenusmo. Kolona italijanskih tenkova i kamiona, u kojoj smo se našli, prethodno se uspela probiti iz Mostara za Gacko, gdje je specijalno upućena da prihvati »prđonere« - zatvorenike, komuniste iz Gacka. Nas je bilo 22; od toga samo jedna žena, Brana Anđić, učiteljica iz Fojnice.

Nepregledna kolona krenula je prema Mostaru. Primetili smo da su zastajkivali, valjda da izvide teren. Mi smo priželjkivali napad partizana. Uz put, u Nevesinju smo videli i četničke glavare, Jevđevića i još neke. Prišli su nam, zagledali nas. Video sam i dosta poznanika, ali me niko od njih nije prepoznao.

Stigli smo u vojni zatvor u Mostaru. U krugu je bila masa vojnika, najviše fašista sa crnim kićankama. Zagledali su nas, psovali i pljuvali. Govorili su nam:

- Tito bandito, Tito komunisto, Tito macare!

Svi smo bili ubeđeni da nam je došao kraj. Počelo je komešanje, pa i malodušnost kod pojedinaca. Nije bilo optimizma. Rekao sam:

»Drugovi, ako nas povedu na streljanje, nemojte da umremo kao kukavice, nego da se držimo kao pravi komunisti i da viknemo: Živeo Staljin! Živjela KPJ!«

Strpali su nas u vojni zatvor. Mene su izdvojili u ćeliju dugačku dva i široku jedan metar. Dole je bila žuta blatnjava zemlja. Na sredini ćelije sa plafona bi se s vremena na vreme, otisnula po neka kap. Jasno mi je bilo da se prema meni primenjuju posebni zatvorski režimi. U tim trenucima pomišljao sam da je sa mnom svršeno. Samica je bila toliko mala i blatnjava da se u njoj nije moglo ni sedeti, a kamoli ležati. Ono malo što sam spavao bilo je isključivo sedeći. Bilo je iluzorno pomišljati na bilo kakvo bekstvo odavde, ali me nikada nije napuštala pomisao na to. Od hrane smo dobijali samo po jednu zemičku od 50 grama dnevno, i jednu kašiku nekakve vode, u kojoj su italijanski vojnici po drugi put kuvali koske bez mesa. I to je bilo za ceo dan. Glad mi je dodijala, progonila me.

Poslije nekoliko dana i u neuobičajeno vreme otvorila su se vrata moje ćelije. Pojavila se veća grupa ljudi. Video sam italijanskog generala, okićenog ordenjem i drugim draguljima. U pratnji generala bio je poručnik koji me je u Gacku ispitivao. Iza njih bilo je još nekoliko viših oficira i fotoreporter. Skljocanje fotoaparata i svetlucanje bliceva potrajalo je nekoliko trenutaka, a zatim su mi naredili da ustanem. Svi su me pažljivo zagledali. Nešto su pričali na svom jeziku, pa ih nisam razumeo.

Ustupili su mesto dvojici sveštenika. Pomislio sam: ovo je kraj mojih muka, došli su živog da me opojaju. Na samim vratim ćelije stajao je katolički pop, a iza njega pravoslavni. Katolički pop je u rukama držao tašnu iz koje su virile nekakve knjige. Izvadio je i neki papir. Pomislio sam da se, sigurno, radi o smrtnoj presudi. U stvari, tako je i bilo. Katolički pop poče sledećim rečima:

- Gospodine Popoviću, vojno-četnički sud u Gacku osudio vas je na smrt streljanjem...

Zatim je nastavio da čita presudu, u kojoj se, u obrazloženju, kaže da sam osuđen na smrt streljanjem »zbog izvršenih zločina prema narodu i širenja komunističke ideje«, itd. Pošto je pročitao presudu katolički pop mi reče:

- Presuda treba da bude izvršena u roku od dva dana.

Na vratima je došlo do gurkanja, jer su svi želeli da vide kako ću na tu vest reagovati.

Mirno sam saslušao presudu, jer sam je i očekivao. Odlučio sam da ostanem miran. Pop mi na kraju reče:

- Presudu ste čuli, žalbe nema!

Nakon toga ponovo je nastao tajac, koji sam prekinuo rečima:

- I da imam kome da se žalim - ne bih se žalio!

Pop zatim dodade:

- Kao što vidite, vi ćete biti streljani.

Na to mu odgovorih:

- Da, razumeo sam.

Onaj nastavi:

- Da ne biste išli na onaj svet s bogom zavađeni, ako hoćete da pređete u katoličku veru, da vas ja ispovedim i pričestim, po katoličkim crkvenim običajima, a ako nećete, ovde je pravoslavni pop, pa neka vas on ispovjedi i pričesti po pravoslavnim crkvenim običajima.

Ta popovska lakrdija mi je bila malo čudna i neprijatna. Čemu sve ovo vodi i šta se sve hoće sa ovom popovskom ujdurmom, pitao sam

se. Kakva pričest, kakav prelazak u katoličku veru, kakva ispovest? Sve to sam mirno saslušao, a onda rekao:

- Meni ne treba ni ispovest ni pričest ni jednog ni drugog popa. Ja nisam grešan, jer sam samo borac protiv okupatora, za slobodu svoga naroda. A to nije greh, već časna obaveza svakog poštenog građanina. Oni koji su doneli takvu presudu izdajnici su svoga naroda. Oni igraju sramnu igru, a ne ja. Ja sam se časno i pošteno borio i takav ću umreti.

Sve vreme i sve što sam govorio italijanski poručnik je prevodio generalu, a on je klimao glavom, mršteći se stalno gledajući u mene. Za to vreme pravoslavni pop je stajao po strani, gotovo stalno gledajući ispred sebe, a da ni reči nije progovorio. Samo bi, ponekad, pogledao u mene.

Kada se sve ovo završilo vrata ćelije se zatvoriše. Seo sam u ćošak i razmišljao o svemu. Sve je izlazilo na isto: »došao je kraj, nedoumice više nema«. Nastavio sam da razmišljam: »Šta da radim kada me povedu na streljanje?« Rešio sam, ipak, da pokušam bekstvo na putu do stratišta, iako sam bio suguran da će se to neuspešno okončati. »Neka me ubiju u bekstvu!« odlučio sam. »A ako ne mognem pokušati bekstvo, onda ću se baciti na nekog Italijana, pa neka me tada ubiju, ali neću dozvoliti da stojim mirno i budem meta italijanskim fašistima«.

Sutradan rano ujutru, koliko se sećam, 3. maja 1942. godine - čula se artiljerijska paljba koja je trajala više od dva sata. Kasnije sam čuo da su to partizani noću upali u mostarsku bolnicu, navodno pohvatali neke ranjene ustaše, uzeli dosta sanitetskog materijala i otišli zdravo i veselo. Ako to i nije do kraja bilo tačno, grejalo je zatvoreničku dušu. Narednog dana, u očekivanju da me odvedu na streljanje, nisam primio ni ono malo hrane, niti sam imao mira ni sna. Lupao sam često na vrata, zvao stražara i tražio da idem u nužnik. Nisu otvarali. Onda sam tražio da me puste u druge sobe da se oprostim od drugova. Za veliko čudo, stražar mi je otvorio vrata, ali samo na jednoj sobi. Oprostio sam se od nekih drugova.

Prošla su dva, tri i još nekoliko dana, a dželat nije dolazio. Prođe i 10 dana a mene ne vode na streljanje. Malaksao sam, što od gladi, što od prljavštine. Imao sam 60 kgr.

ZATOČENIK TVRĐAVE LOVRIJENAC

Jednog dana - bilo je to koliko se sećam 17. maja 1942. godine - hodnikom su se začuli koraci, lupanje vrata zatvorenih soba i zveket lanaca. Pomislio sam da mi je došao zadnji čas.

Otvorila su se vrata moje ćelije. Naredili su mi da uzmem stvari. Kada sam izašao u hodnik video sam sve one koji su sa mnom došli iz Gacka, vezani po dvojica za ruke. Mene su vezali sa učiteljicom Branom Anđić. Natovarili su nas u vojni kamion. Izašli smo van zatvorske ograde. »Ako idemo desno, onda će nas na železničku stanicu, a ako idemo levo - onda negde na stratište« - međusobno smo se sporazumevali šapatom. Stigli smo na železničku stanicu. Istovarili su nas iz kamiona i postrojili ispred železničke stanice. Čekali smo voz, ali nismo znali kuda ćemo. Već je ogrejalo sunce. Na stanici se pojavila grupa ustaša. Mnoge od njih smo poznavali. Bile su to, većinom, gatačke ustaše, naoružane kamama i pištoljima. Pretile su nam da će nas sve poklati. Mi smo pljuvali prema njima. Najzad stiže voz.

Ukrcasmo se u »ćiru«. Voz krenu u pravcu Dubrovnika. Kroz prozor smo gledali Mostar i život u njemu. »Lepo ti je biti slobodan« - razmišljao sam. A to što sam video je okupacija, fašizam. Tu su Italijani i ustaše. Za druge nema slobode. Slobodarski Mostar okovala je fašistička stega kojoj se on ne da. »Čira« je i dalje kloparao prema Dubrovniku. Mislili smo da će nas, verovatno, prebaciti u Italiju.

Kada smo prošli Čapljinu i krenuli u pravcu Grude u naš vagon upao je čovek u železničkoj uniformi. Zatražio je dozvolu od karabinjera da uđe u naš vagon i podeli nam malo trešanja. Dobio je odobrenje. Nakon ulaska u vagon, sa punim sandukom trešanja, on nam ih poče ubrazno deliti šapćući:

»Samo hrabro, drugovi, ne bojte se, borbe se vode svuda po celoj Hercegovini i čitavoj zemlji. I svuda dobro ide. Na istočnom frontu situacija se takođe dobro kreće. Rusi su u ofanzivi, Lenjingrad odoleva nemačkim napadima, Rostov je opet u rukama Crvene armije«.

Na sledećoj stanici nepoznati je nestao iz vagona. Reči koje smo čuli od njega izuzetno su nas obradovale. Radovali smo se kao deca. Govorili smo u sebi: »Ipak, nismo zaboravljeni«. Tako je i bilo: kasnije smo saznali da nam je ovaj susret sa čovekom iz NOP-a organizovala mostarska partijska organizacija.

Najzad, stigli smo na železničku stanicu u Dubrovniku. Tu nas je sačekala grupa ustaša. Opet su nas psovali i pretili nam. Krenusmo nekud pešice pa uz neke stepenice. Uđosmo u nekakvu tvrđavu. Saznali smo da se zove Lovrijenac. Tamo smo zatekli puno zatvorenika. Odvezaše nam ruke. Jedva sam čekao da sednem. Leva peta me je strašno bolela. Odvedoše nas u nekakve prostorije bez vrata, u pravu jazbinu. Svud unaokolo bila je užasna prljavština. Dole kamen, a gore kameni svod. Na »pod« je bačeno malo istrošene slame, a po njoj su skakale buve, neverovatno krupne. Žensko odelenje je bilo malo bolje; zatvorenice su imale prostorije čak sa zastakljenim prozorima.

Visoka tvrđava, a zidovi debeli po pet metara. Vrata ogromna, čelična, a pored njih prostorije gde su smešteni karabinjeri. Tu se gube iluzije o nekakvom pokušaju bekstva. Ali, za mene je situacija, ipak, bila bolja nego u Mostaru. Nisam više bio u senci, izlazio sam i u šetnju, u krugu tvrđave - onoliko koliko su mi to fizičke mogućnosti dozvoljavale.

Igrom slučaja, u ženskom odelenju se nalazilo nekoliko mladih Konavljanki koje su me od ranije poznavale, jer sam često dolazio u Konavlje. Proverile su preko Brane Anđić, da li sam ja zaista onaj koga su one poznavale. Jednoga dana, dok sam bio u šetnji ispod »ženskih« prozora, javio mi se ženski glas. Zovnu me po imenu i reče:

- U nužniku na zidu naći ćeš malo hrane za sebe.

Kada sam ušao u WC zaista sam našao na zidu hljebčić od 200 grama. Brzo sam ga pojeo. Sutradan se isto ponovilo. Treći dan su karabinjeri otkrili pošiljku i vratili je ženama. Međutim, one su uspele da legaliziju donošenje hrane meni, tako da sam je svaki dan, preko karabinjera, dobijao, naravno u manjim količinama. Zahvaljujući Konavljankama i Brani Anđić, za tih petnaestak dana koliko smo bili u Lovrijencu, dobro sam se oporavio. Pre toga sam bio veoma iznuren, pa je oporavak u Lovrijencu bio glavni preduslov za moje kasnije bjekstvo iz logora.

Jedno jutro karabinjeri su nas, celu gatačku grupu, pozvali, i postrojili u krugu tvrđave. Povezali su nas lancima i izveli napolje. Svako od nas se pitao: »Kuda sad?« Kada smo sišli niz stepenice čekao nas je italijanski kamion. Ušli smo i krenuli putem Herceg Novog. Gledao

sam Konavle, prisećao se onih Konavljanki koje su me dobro nahranile, omogućile mi da se koliko toliko, oporavim. Nisam znao kako da im se zahvalim. Kada smo stigli blizu Herceg Novog, na jednoj raskrsnici kamion stade i onda skrenu udesno. »Sigurno negde na streljanje« - pomislih, u prvi mah. Ali, opet, mislim ne bi celu grupu streljali odjednom.

Dovedoše nas na poluostrvo Prevlaku i smestiše u neke barake, u kojima je nekada boravila vojska. U stvari, tu je do rata bila »čehoslovačka« protivavionska škola gađanja. Odvezali su nam ruke, dozvolili izlazak iz barake i kretanje po širem prostoru. Razmileli smo se oko barake. Tu se javila pomisao na bekstvo po svaku cenu!

NA MAMULI SU ŽIVI ZAVIDELI MRTVIMA

Logor je bio podeljen na dva dela - ženski i muški. U ženskom delu bilo je puno zatočenica i dece različitog uzrasta. Činilo se da ih ima nekoliko hiljada. U muškom delu isto tako. Oni koji su duže vremena bili u tom logoru, strašno su iznureni glađu. Izgledali su užasno, do kraja iscrpljeni. Svaki dan ih je nekoliko umiralo. Italijani su ih mrtve ubacivali u čamce, odvozili ih prema otvorenom moru i tamo ih bacali. Toliko ih je bilo da ih ni ribe nisu mogle sve pojesti, pa je često more, pogotovu kada je duvao jak jugo, izbacivalo leševe na obalu, gde su ih Italijani spaljivali.

U ženskom delu logora bila je još teža situacija. Tamo se masovno umiralo, pogotovu mala deca. I njihove leševe je voda izbacivala, pa su i njih Italijani spaljivali.

Često su dolazila neka oklopna kola i odvozila po nekoliko logoraša. Ubrzo smo saznali da su ih vodili na streljanje u Kameno, nedaleko od Đenovića. Uvek kada bi se ta kola pojavila znali smo da nekoga odvode na streljanje.

U logoru je svaki dan pored umiranja bilo nekakvih promena. Dovođeni su i novi logoraši, mahom iz Crne Gore i Dalmacije. Bilo ih je iz Trogira, Splita, Makarske. Jedne su odvodili na Mamulu, a druge vraćali natrag. Sećam se da su jednom doterali grupu ljudi iz Trebinja, njih oko 40. Među njima su bili: Lazo Kapor, Neđo Petijević, Mustafa Zubčević - Mujo i još neki. Saznao sam da je Mujo Zubčević bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Trebinje. Odmah sam stupio u kontakt sa njim i upoznao ga sa mojom situacijom. Odgovorio mi je da je čuo za taj slučaj. Sutradan došla je jedna grupa, ovog puta sa područja Splita. U toj grupi bio je doktor Marušić. I on je kako sam doznao, bio partijski rukovodilac. Njemu sam, takođe, ispričao sve o mom slučaju. Re kao mi je da je i on osuđen na smrt streljanjem.[31]

Čim smo doterani u logor na Prevlaci, pažljivo sam ocenio situaciju i ispitao budnost Italijana. Počeo sam praviti plan bekstva. Razmišljao sam da se najpre, preko dana, sklonim u žbunje, odnosno kamenjar, a onda noću pokušam nekako da zaobiđem stražu. To, međutim, nije bilo moguće, jer su Italijani svako veče prebrojavali zatvorenike u barakama i utvrđivali brojno stanje. Na kraju sam odlučio da bežim danju, u momentu kada mi se za to ukaže prilika. Sa tim mojim planom upoznao sam nekoliko drugova iz moje grupe, a Šukriji Kurtoviću sam detaljno izneo moje namere, pa smo potom nas dvojica pravili zajedno plan. Ipak, morali smo odustati od zajedničkog bekstva, najviše zbog toga što

[31] Kasnije sam saznao da je dr Marušić ubrzo nakon mog bekstva streljan, što je moglo biti u avgustu 1942. godine.

bi se morali kretati terenom, pretežno naseljenim srpskim življem, a pošto Šukrija nije bio nepoznat na području sreza Gatačkog, postojala je opasnost da bude likvidiran, u putu ili u gatačkom kraju.

Odustajanje od njegovog bekstva ubrzo se pokazalo ispravnim. Šukrija i ja smo preko dana išli zajedno na rad. Radovi su izvođeni na ulazu u poluostrvo, pa su i uslovi za realizaciju moga plana bili povoljni. Istina, drugovi koje sam upoznao sa planom bekstva nisu verovali u uspeh. Neki su govorili da i ako uspem nemam gde jer je svuda četnička vlast (naše jedinice su se bile povukle u istočnu Bosnu).

Doktora Marušića, iz grupe Dalmatinaca, takođe, pobliže sam upoznao sa planom begstva. Na to je on slegao ramenima. Očigledno, ni on nije verovao u uspeh plana. Dao mi je novčanicu od 100 kuna - da mi se nađe. Rekao mi je da će on biti sigurno streljan, te mi je skrenuo pažnju da više nikome ne govorim o mojim namerama i planovima za bekstvo.

Jedno jutro u baraku je ušla italijanska patrola. Prozvali su samo mene.

Uzmite stvari i pođite sa nama - rekoše mi.

Pomislih: »Kraj je došao«. »Ali, zašto me ne vezuju, kada je to uobičajeno prilikom odvođenja na streljanje«. Video sam da nema napolju one »marice« kojom odvode logoraše u nepovrat.

Došli smo do malog, improvizovanog pristaništa. Tu je čekao neki brodić. Tu nas je bilo 12 zatvorenika. Nikoga nisam poznavao. Krenusmo u pravcu Mamule. Izađosmo iz broda i odvedoše nas u zapadni deo tvrđave. U stvari, bio je to deo u kome su bili muškarci, dok su u istočnom delu bile žene. Zatvor je bio pun. Smeštaj sličan onome u Lovrijencu. Tvrđava je bila podeljena na dva dela, razdvojena kanalom i spojena samo drvenim mostom. Na sredini mosta stajao je stražar i danju i noću. Očevidno, odavde se nije moglo pobeći ni na jednu stranu. Svuda okolo bilo je more. Svaka pomisao na bjekstvo iz ove tvrđave bila je isključena pa sam razmišljao: »E, ovde će mi biti kraj i svi moji planovi o bjekstvu propadoše«. Pomišljao sam da skočim na stražara, pa neka me tako ubiju. Ni sa kim nismo imali nikakve veze. Zatvorenicima iz Crne Gore Italijani su dozvolili da primaju pakete sa hranom, dva puta mesečno. Oni kojima nije imao ko da pošalje hranu umirali su od gladi. To su bili živi lješevi. Umiralo se svakodnevno. Žene su mnogo bolje izdržavale i glad i sve ostale muke.

POBEŽE VAM BANDITO-GALINA, FASISTI!

Jednoga jutra narednik je ušao u naše prostorije. Pitao nas: ko hoće da radi, dodajući da će taj dobiti duplo sledovanje hrane. Javilo se nas nekoliko. Uđosmo u brodić koji nas prebaci nazad, na Prevlaku. Određen sam za rad na istom mestu na kome sam i ranije radio. Tu sam našao Šukriju Kurtovića i odmah smo otpočeli da radimo zajedno. Rekao sam Šukriji da je to zadnji dan za bežanje, sa čime se on složio bez mnogo razmišljanja. Dogovorili smo se kako to da najbolje izvedemo. Pratio sam kretanje stražara i procenjivao njihovu budnost.

Oko 17,30 sati, u momentu kada je stražar okrenuo leđa i ušao u stražaru, stegoh Šukriji ruku i poleteh preko jedne padine da bih se što pre domogao šume i prešao cestu koja vodi prema Herceg Novom. Već sam u neposrednoj blizini ceste kad se začu zvuk motorizacije. Brzo promenih pravac kretanja i skrenuh poludesno: skočih u more i zaronih. Čas sam plivao, čas ronio, da bih zaobišao jedan grebenčić i zaklo-

nio se od oka stražara. Brzo sam se udaljio od obale. Valjda u toj borbi da spasim život osećao sam nekakvu natčovečansku snagu. Uspeo sam da otplivam iza isprečenog grebena. Podigao sam glavu iznad vode. Stražarsku kućicu više nisam video. Sve je bilo još mirno.

Doplivao sam do veoma kamenite obale. Zastao sam, osluškivao, i osmatrao situaciju. Momenat je da se krene. Poleteh uza stranu, pretrčah put i dokopah se brda obraslog sitnim rastinjem sa puno trnja. Grabio sam uz brdo, sve na rukama i kolenima, sav isparan po leđima. Izađoh na neku putanju. Skačući s kamena na kamen udaljavao sam se od logora i bežao od smrti. Natrčao >am na selo, pored nekih kuća. Ne znam da li me je neko primetio.

Trčah prema brdu Kobila. Domogoh se obrasle šume; uspeh se do vrha brda. Tu legoh u jednu vododerinu, da se malo odmorim. Snaga mi je bila pri kraju, a sunce pred zalaskom. Odatle pogledah na Mamulu, Prevlaku i more, pa kažem u sebi: »Pobeže vam bandito 'galina', pogani fašisti. Možete me vidjeti samo mrtvoga«. Video sam italijanske vojnike kako pretražuju okolinu, ali su dosta daleko. Najzad se smiriše. Košulja koju sam nosio oko pojasa, već je bila suva, te sam je obukao.

Sada je trebalo smisliti kuda dalje. Moralo se brzo odlučivati i odmah pristupiti ostvarivanju odluka. Pođoh prema vrhu brda da bih osmotrio teren i odredio pravac daljeg kretanja. Odjednom čujem brbljanje Italijana! Zastao sam, slušajući i dalje njihove glasove. Pomislih: »Ma, da nisam upao u neku njihovu klopku?!« Prišunjah se uz jedan pošumljeni kamenjar i ugledah italijanske vojnike sa nekim spravama u rukama. U prvih mah mi se učinilo da je to njihova osmatračnica. Povukao sam se nazad, ispod samog brda. Već je noć pala. Izađoh na jedan greben, a ispred mene se ukaza selo. Više sela nalazila se pravoslavna crkva. Desno od mene bio je Herceg Novi. Seo sam kod crkve i odredio pravac kretanja. Leđa, kolena i ruke su bile izgrebane, ali je krv prestala da curi. Osećao sam jake bolove, ali mi nije padalo na pamet da ne nastavim bekstvo. U pokušaju da sumiram bilans najkritičnijeg dela akcije, zaključih da sam se sretno izvukao. Međutim, i te kako sam bio svestan, da je još dug i težak put predamnom do cilja - partizana. »Uostalom, gde su oni sada? Treba ih naći. Negde su, možda, u Bosni, ili na drugom kraju? Gde bili da bili - samo da mi je da dođem do njih«, govorio sam sam sebi. Krenuh u pravcu Hercegovine, dakle prema severu. Pređoh prugu Dubrovnik - Herceg Novi. I put. Išao sam preko nekih brda. Dan se već približavao, a znao sam da se danju ne smem kretati.

Rekoh sebi: »Pobegoh, evo, 22. juna 1942. godine. Ako preživim ovo ću pamtiti i slaviti kao drugi rođendan, kao dan spasenja, bekstva između na smrt osuđenih, i ispod vešala«.

Kada svanu zavukoh se u pošumljeni kamenjar. Osmatrao sam okolinu. Ispred mene u jednoj uvali, video sam veće selo i u njemu ckrvu. Oko 9,00 časova narod se počeo okupljati oko crkve. Okupilo se dosta čeljadi. Začuše se zvona, a zatim i pesma. Pevali su četničke pesme. Sunce je peklo. Malo odremah, ali nisam spavao. Uveče siđoh u selo do jedne usamljene kuće. Reših da od ukućana zatražim štogod hrane. Uđoh u kuću. Zatekoh ženu sa dva dečačića. Ona je sirila mleko u povećem kotlu. Dečaci su me plašljivo gledali, domaćica podozrivo i mrko. Zatražih od nje malo hrane. Ćuti, ali se ipak, domisli i dade mi parče sira. Pre toga usput sam vadio mlade krompiriće. Pokušao sam da ih jedem onako sirove, ali sam odmah dobio grčeve u stomaku. Nekoliko sam ih i sada imao u džepu od pantalona. Bacih pogled ka sobnim vratima i primetih da je pored njih puška, prislonjena uza zid. »Presede mi sir«, pomislih u sebi.

Iz sobe izađe čovek. Pita me ko sam. Izmislih, na brzinu, priču da sam ratni zarobljenik, pa nešto radio i pobegao sa rada, a da se logor iz koga sam pobegao nalazi u blizini Budve. Čovek mi, učini mi se bezzazleno, ponudi da pođem sa njim kod njihovog komandira čete, pa će me on uputiti dalje. Odbih ovu ponudu, uveren da su to četnici. On me posavetova da dobro pazim na Italijane, da ne naiđem na njih, jer su sva brda zaposednuta od strane italijanske vojske. Pokazao mi je i kojim pravcem da se krećem da ne bih upao u klopku. Zahvalih mu se, ali ne pođoh u pravcu u kome me je on uputio. I brzo sam se udaljavao, uplašen da me ovaj čovek ne prijavi četnicima, pa da mi postave zasedu.

Noć je mrkla, bez meseca. Italijanski vojnici su se čuli po okolnim čukama. Odjednom, u blizini, začuh brbljanje italijanskih vojnika. Primetih da se kreću. Zastadoh dok nisu prošli, a onda uzeh neki kamen i presekoh obe telefonske žice, pa požurih preko nekih kamenih ograda. Zakotrlja se kamenje ispod mojih nogu. Italijanski vojnici na čukama počeše se dozivati. Razumeh reč »prđonero« - što je upućivalo na zaključak da su već bili obavešteni o mome bekstvu. Krenuh žurno uz neki kamenjar u pravcu odakle se ne čuju italijanski vojnici. Imao sam utisak da sam prošao zaposednutu zonu.

Junska noć je kratka pa sam jedva uspeo da do zore pređem 4 do 5 km. Nisam bio siguran gde se nalazim, ali sam znao da sam na pravom putu, tačnije da nisam krenuo u pogrešnom pravcu. Zavukoh se u jedan kamenjar, odlučan da tu predanim. Osmotrio sam teren za dalje kretanje. Ispred mene ugledah kućicu, a iza nje nekoliko košnica. Odlučih čim padne mrak da uzmem malo meda, pa šta bude da bude.

Sačekah mrak, a onda prevrnuh jednu košnicu. Srećom bila je puna meda. Brzo sam trpao u usta sve što mi je bilo u rukama: i med i voštinu, a i po neku pčelu. Nisam smeo mnogo pojesti, tek toliko da utolim glad, krenuh dalje.

Osvanu i četvrti dan moga bekstva. Nalazio sam se blizu nekog sela. Sklonih se u pošumljeni kamenjar i osmotrih situaciju. Vidim brda iznad Trebinja. Ispred mene su dve seljačke kuće. Vidim pored njih samo dve žene. Odlučih da odem do prve kuće i zatražim malo hrane.

U kući zatekoh dve žene. Zatražih nešto za jelo. Rekoh im da sam zarobljenik i da bežim iz logora. Domaćica me je ponudila da sednem, a ona ode da mi donese nešto iz kolibe. Poverovah joj ali i primetih da se nešto duže zadržala. Dok sam razgovarao sa ženom koja je ostala sa mnom - na vratima se pojaviše dva četnika, od kojih jedan sa bradom. Pomislih: Izdade me ona žena!« U isto vreme onaj sa bradom viknu:

- Ruke u vis!

Podigoh ruke. Narediše mi da pođem sa njima. Četnik bez brade zagleda se u mene pa reče:

- Vi ste bili skoro u Lovrijencu.

Kroz glavu mi je prošlo da je moja lakrdija o zarobljavanju iz 1941. godine propala. Odgovorio sam mu da je to tačno, ali da sam greškom oteran u logor.

- Idete sa nama kod našeg komandira čete - rekoše mi oni. Komandir je gore, u planini sa četom.

Vezaše mi ruke nekakvim kanapom, a onda me privezaše za samar na konju. Krenusmo nekud. Bradonja jaše, a onaj drugi ide pozadi mene. Dakle, vidim: odneo vrag šalu. Cenim da se nemoguće izvući iz momentalne situacije.

Stigosmo do određenog cilja. Grupa četnika sedi ispod drveta, na jednoj livadi. Komandir čete pošto me ispita, pozva nekog podnarednika i naredi mu da se spremi i odvede me u štab u Zubce. Čovek u avijatičarskoj uniformi naredi mi da krenem pred njim. Pošto malo poodmakosmo reče mi da stanem. Ja stadoh, a on izvadi iz džepa nekakav kanap, veza mi ruke na leđa, udari me nogom u zadnjicu i opsova mi majku komunističku. Ćutim i očekujem metak u potiljak. A podnarednik - psuje li psuje.

Stigosmo i kod škole u Zubce. Vidim masu četnika okolo. Razmišljam: »Sad je tek sve propalo u vezi mog plana!«. Ljutim se na sebe. Neshvatljivo mi je kako sam mogao dozvoliti sebi opet da postanem jeftin plen neprijatelja.

OČEVIDAC ČETNIČKE BESTIJALNOSTI NA ZUBCIMA

Kada stigosmo u školsko dvorište, vidim okupljenu masu naroda. Ispred same škole poredano je puno leševa, prekrivenih nekakvim platnom. Nije mi bilo jasno šta se to događa. Onaj koji me je doveo predade me dežurnom. Ovaj me gurnu kroz neka vrata u školsku učionicu u kojoj nije bilo ni đaka ni školskih klupa. Na vratima sam osetio strašan zadah znoja, krvi, izmeta i ko zna čega još. Na moje veliko zaprepašćenje ugledah gomilu polumrtvih i unakaženih leševa. To je bio strašan prizor, nemoguć. Bila je to gomila unakaženih ljudskih tela, živih leševa bačenih jedan preko drugog. Nekome slomljene noge, drugome ruke, trećem i noge i ruke; nekom izvađeno jedno oko, a drugome oba, nekom odsečeno uvo, ili nos, i slično. Bilo je i žena kojima su odsečene dojke. Svi su u krvi. Povremeno se čulo roptanje pojedinaca. Ispod te gomile ljudskog mesa velika je lokva krvi, koja je postajala sve veća, razlivajući se po podu.

U školskom stanu čuo se neki tutanj i jaukanje. Četnici, očigledno, još nisu završili sa mučenjem nedužnih ljudi. Dovodili su ljude koji su, po zadatku Partije, ostajali da rade na terenu. Nakon torture prenosili su ih u ćebadima i bacali na ovu gomilu. Sve je bilo manje onih koji su još davali znake života. »Da li je uopšte moguće da čovek bude takva zver?« - razmišljam gledajući taj grozan prizor. »Gde je ljudski razum?« - pitam se. U tim trenucima setih se one Njegoševe: »Što, pogani, od ljudi činite, što junački ljude ne smaknete«.

Neizdrživ zadah u školskoj učionici postaje sve nepodnošljiviji. Prozori i vrata su zatvoreni, samo što bi stražar povremeno otvorio vrata, a zatim ponovo zatvorio, pošto bi se uverio da sam unutra.

U dvorištu su poredani leševi seljaka koje su, početkom 1942. godine postreljali partizani. Četnici su ih iskopali i pozvali narod da bi mu pokazali »zločine koje su partizani počinili«. Žene su naricale, svaka pored svog najbližeg. Četnici su to koristili kao »uverljivu propagandu«. Slušam kako okupljenom narodu govori neki čovek u građanskom odelu. Naglašava, pored ostalog i »partizanske zločine« spominjući i neke istaknute komuniste. Često pokazuje rukoma na iskopane leševe. Zatim se pojavio čovek u oficirskoj uniformi, dugačke kose koja mu pada po ramenu. Nosio je čin pešadijskog poručnika. Stasit, lepe spoljašnjosti. Poče:

- Vidiš narode šta su nam učinile komunističke bande? - pokazujući i on rukom na leševe.

Pomislih: zašto im ne pokaže šta oni četnici upravo rade od ljudi rodoljuba, onih koji se istinski bore za slobodu i kojih je, evo gomila

kraj mene, položenih, a ima ih već i mrtvih među njima, no biće ih još svakako.

Pošto se zbor završi, a nije se čuo aplauz, pristupilo se sahranjivanju leševa. Zatim ispred škole su postavili nekoliko stolova oko kojih su se okupile četničke glavešine. Čula se i harmonika.

Čujem od stražara da se onaj poručnik koji je govorio preziva Salatić. Malo kasnije kroz prozor sam primetio trojicu italijanskih oficira. Seli su za trpezu i nastavili orgijanje zajedno sa četnicima. Uplašio sam se da će me četnici predati njima. U tom očekivanju zla klonula mi je glava. Onesvestio sam se.

Ne znam koliko sam bio u toj agoniji, ali čuo sam kako se vrata otvaraju i malo se pribrah. Na vratima je stajao poručnik Salatić, bez Italijana. Mrko me je pogledao, a zatim naredio da se zbog smrada koji je gušio otvori jedan prozor.

- Ko si ti i odakle si? - upita me.

Očigledno, bio je pripit.

- Ja sam Popović iz Gacka - odgovorih mu. Mene su greškom uhvatili Italijani, pa sam pobegao. Molim vas da me predate gatačkim četnicima, jer oni mene svi poznaju. Milorad mi je rođak.

Salatić se okrenu jednom od četnika i reče mu:

- Poslaćemo ga italijanskim kamionom pa neka ga predaju graničnom bataljonu u Koritima.

Pomislih: »A šta sada da radim. Znači, opet četnicima i Italijanima u ruke. Moram bežati, ali kako?« Ruke su mi i dalje vezane na leđa. Dugo razmišljam i pravim plan bekstva. Odlučih: »Bežaću po svaku cenu, jer i ovako ništa ne mogu izgubiti. Pokušaću da se poslužim lukavstvom«.

Zamolih stražara da me pusti u nužnik. Stražar mi dozvoli, odrešivši mi ruke. Kada izađoh iz nužnika pružih mu ruke tako da mi ih veže napred. Na moju sreću on to i učini. Jedan deo plana bio je realizovan. Posmatrao sam prozore u učionici. Interesovalo me je na koju se stranu otvaraju.

Približavala se noć. Iz gomile ljudskog mesa koje me okružuje nisu više dopirali znaci života. Sve se umirilo. Uveče se stražari smeniše. Došao je neki Novak, ljudeskara crne, guste i dugačke brade. Otvorio je učionicu, pogledao po njoj i zaključao vrata. Noć odmiče, a ja se pripremam za bekstvo. Oko pola noći naoblači se i kiša poče da pada. Novak se šetao ispod prozora. Očigledno je da je najviše pazio na njih. Odškrinuti jedan i vidim kako Novak upravo prođe ispod njega. Na ćošku zgrade zastao je da upali cigaretu kresivom. Varnice počeše da sevaju. Pomislih: »Sad je momenat!«.

Polako otvorih prozor, koji na moju sreću, nije škripao. Popeh se na prozor i skliznuh niz zid, a onda poleteh preko dvorišta. Novak je valjda nešto čuo pa zaviri u učionicu, kada vide da me nema unutra, počeo je da puca, nasumice.

Bežim u pravcu brda. Naiđoh kroz neko selo. Još nije svanulo. Prolazim pored nekih dudova. Onako vezanih ruku zgrabih jednu granu, otrgao sam nekoliko dudinja sa lišćem i sve pojedoh.

Svanulo je. Daleko sam odmakao. Upseo sam se uz neko brdo dosta visoko, zavukao se u cerovo žbunje i zaspao.

Budim se često, osmatram i osluškujem okolinu. Moglo je biti oko 14,00 časova, kada sam se, konačno, probudio i osećao se prilično odmornim. Razmišljam kako da presečem kanap kojim su mi vezane ruke. Zubima to ne mogu učiniti jer je čvor sa donje strane. Potražih neki oštar kamen, pomoću koga bih to mogao rešiti. Pogledah dole, ispod

brda, i primetih usamljenu kuću. Ispod drveta, u blizini kuće, plandovalo je stado koza i ovaca. Pored stada su bili samo žena i dečak. Upravo su ga poterali prema brdu na kome se nalazim. Onda se žena vratila u kuću. Ubrzo iz kuće izađe čovek, preturi pušku preko ramena i ode prema Lastvi trebinjskoj. Dečak je sa stokom bio već blizu mene. Priđoh do same ivice šume. Prvo me primetiše koze i počeše da ćule uši. Mali čobanin zapazi da su koze nešto uznemirene, pa priđe da vidi zašto. Kada je prišao sasvim blizu, ja sam provirio i rekoh mu:

- Čobane, dođi ovamo neću ti ništa, ne boj se.

Sakrio sam vezane ruke. Kada je prišao blizu, zapitah ga:

- Da li zlato imaš čakiju?

Dečak je očigledno bio uplašen. Drtahvim glasom mi odgovori da ima. Pružih mu ruke i rekoh.

- Seci ovaj kanap!

Dečak posluša i preseče. Pitam ga: da li ima neke vojske u blizini; kuda vodi put za Crkvice; koga ima kod kuće. Odgovara mi sve slobodnije.

Nakon kratkog razgovora, krenuh u pravcu Lastve (trebinjske), a onda iza šume, dole ka kući. U kući je bila sama domaćica. Kuvala je nešto u bakraču. »Ovde ću se vala najesti« - pomislih. Žena me plašljivo gleda. Rekoh joj da sam ratni zarobljenik i da bežim iz logora. Ona me ponudi da sednem. Zatražih da mi da nešto da pojedem. Ona odmah donese karlicu sa mlekom i pola raženog hleba pečenog pod sačem, a zatim jednu činiju punu cicvare na kojoj se prelivalo maslo. Brzo sam jeo i prvi put se dobro najeo od kako sam otišao iz Gacka. Pitao sam je za muža.

- Otišao je u Lastvu, pozvali su ga tamo, odgovori mi.

Zahvalih joj, a onda se udaljih u pravcu Bileće. Za dan pređoh preko nekih brda i potoka.

DANI STRAHA I NEIZVESNOSTI

Kada stigoh u selo Baljke, nedaleko od Bileće, osetih se sigurnijim. Poznavao sam tamo puno ljudi, između ostalih Vasilija Ždrala, čiji je otac odstupio za Bosnu, kao i Gojka Kapetinića. Sa Vasiljem sam bio u januaru i februaru 1942. godine, na području gatačkog sreza. Primetih njegovu kolibu i unutra, na moju sreću, nađoh Vasilija i njegovu majku. On se iznenadi, čudno me zagleda i reče:

- Ma jesi li to ti brate Peko.

Nastalo je grljenje i ljubljenje. Vasilije me je detaljno upoznao sa situacijom na terenu. Rekao mi je da je ostavljen po zadatku i da se nekako mora legalizovati, ali da je u neizvesnosti šta i kako da radi.

U neposrednoj blizini bila je i koliba Gojka Kapetinića. Javio sam se Gojku i njegovoj ženi koja mi je kuma. Iz opreza sam im rekao da su me Italijani pustili. Dobro su me nahranili. Istoga dana Gojko je obavestio četnike da se ja nalazim kod njega. Saznao sam da je komandir prve četničke čete Bogdan Grubačić, koji je početkom 1942. godine boravio na terenu Gacka sa Kostom Grubačićem. Dobro smo se poznali.

Vasilije je zaklao jagnje i njegova majka mi je napunila ranac mesa, hleba i još ponečeg. Dogovorismo se da će mi ranac sa mesom za svaki slučaj biti obešen o jedno drvo iznad kolibe. Zaključili smo da dalje moram krenuti još u toku noći. Međutim, pred samu noć dođoše dva četnika da me odvedu u četu Bogdana Grubačića. Vasilije ih je ubeđivao da ostanu na konaku, pa sutra da me sprovedu u četu. Četnici su pristali, a Vasilije mi je namignuo i osmehnuo se.

Posle večere smestili su mene i dva četnika u štalu, na neko složeno seno. Ja sam četnike ubedio da su me Italijani pustili. Oni su legli do vrata, a ja iza njih. U stvari, to su bili mobilisani seljaci, a ne zagriženi četnici. Kada sam utvrdio da su zaspali, uzeo sam im puške i polako odškrinuo vrata, a onda izvadio zatvarače iz pušaka i bacio ih u seno. Uzeo sam ranac pun hrane i krenuo put Crkvica. Brzo sam odmicao dobro nahranjen i odmoran. Kada je svanulo bio sam blizu Crkvica. No, išao sam i dalje, da bih bio što bliže planine Somine.

Zadanih u jednoj šumi, zavukavši se u gust grm. Osmatrah teren na sve strane, pa pošto ustanovih da nema opasnosti - zaspah. Probudih se pred sam mrak i krenuh preko planine, u pravcu sela Dulića. Spustih se i u selo, koje je bilo partizansko, ali pošto nisam znao koje vojske sada ima tamo odlučih da ne svraćam ni kod koga. Potom okrenuh u selo Kazance i uđoh u kuću Popovića. Domaćin Milan i njegova žena Gospava zaprepastiše se kada me ugledaše. Čuli su od četnika da sam streljan. Ispričaše mi sve novosti koje su se dogodile u Gacku od moga odlaska. Rekli su mi da su Milanov brat Lazar i njegova žena Vida poginuli od partizana.

Zadržali su me da prenoćim. Pristao sam, ali u jednoj šumi iznad kuće. Tu sam ostao do posle podne. Toga dana kod strica je došao mlađi sin pokojnog Lazara, Petar. Kada su mu rekli da sam tu, odmah je došao kod mene. Lepo se pozdravismo. Ispriča mi do detalja, o situaciji u Gacku, kao i sve što me interesovalo. Reče da moja kuća nije izgorela, a da su sve ostale partizani popalili. Rekao mi je, takođe, da će reći Miloradu Popoviću da sam živ i da sam pobegao iz italijanskog logora. Napomenuh mu da kaže Miloradu da me ne dira, jer ja više neću živ u ruke četnika.

Posle tih susreta produžih preko planine Dobreljice, spustih se iznad sela Lipnika i stigoh u Dražljevo. Uz put navratih u Dramešinu. Skoro celo selo bilo je partizansko, ali sam se pitao da se u međuvremenu nije nešto izmenilo.

Dođoh kod kuće Babića. Bile su spaljene. Obrad Babić, njegova braća i još neki odstupili su za Bosnu. Kod izgorelih kuća nađoh Obradovu rođaku. Javih joj se. Devojka se iznenadi kada me vide.

»A mi čuli da su te Italijani streljali« - reče ona, pa nastavi - »Obrad je dolazio prošlu noć, a nalazi se negde u Vrbnici. Kazao mi je da ubrzo očekuje pokret za dalje.[4)]

Kada sam stigao u Dražljevo, nekada bogato selo, video sam samo zgarišta. Zjape puste omeđine, a u blizini sela ugledah sveže humke, gde je sahranjeno 17 ljudi koje su partizani streljali posle mog zarobljavanja. Ostala je samo moja kuća. U stvari, bila je to zajednička, moja i bratova kuća. Ona se, nije mogla deliti, kako bi se jedan deo spalio a drugi sačuvao, jer smo i mi rođena braća, bili ideološki podeljeni na dve suprotne strane.

U osvit zore ušao sam u kuću. Dve sobe bile su pune čeljadi sa Dražljeva i iz nekih drugih sela. Videh i desetak pušaka, složenih po ćoškovima. Četnici! - prostruja mi kroz glavu. Znao sam da su opasni posle tog zločina počinjenog na Dražljevu. Polako se popeh na tavan. Napih se mleka i produžih dalje.

Iz Dražljeva sam se uputio u selo Jugoviće, gde su mi bile dve sestre. Nameravao sam da se tamo, nakon tri meseca nadčovečanskih muka malo odmorim i oporavim. Došavši u Jugoviće, saznao sam da je muž moje sestre Ane, Vule Skoko, poginuo prilikom napada na Bo-

[4)] Obrad je posle toga još jednom dolazio kući i devojka mu je rekla da sam pobegao i da ću se nalaziti na području sela Jugovića.

rač, 17. aprila 1942. godine. Iako seljak iz Jugovića, on je bio jedan od čelnih ljudi u nevesinjskoj Površi prilikom dizanja ustanka 1941. godine. To je bio čovek nadaren svim ljudskim vrlinama, izuzetno bistar, pošten, plemenit i staložen. Govorio je o snazi i moći Sovjetskog Saveza, 0 socijalizmu, o Lenjinu i Staljinu, o budućnosti socijalizma, kao istorijske neminovnosti, i slično. Kao takav bio je poznat i vlastima bivše Jugoslavije u Gacku i Nevesinju, imao je veliki ugled i uticaj u narodu. Zahvaljujući takvom njegovom delovanju u njegovoj okolini i, posebno, bližoj rodbini nije bilo ni jednog okorelog četnika. U leto 1941. godine, došao je jedno jutro odred Italijana i blokirao selo i Vulovu kuću, sa namerom da ga uhapse. On je to na vreme osetio i pobegao. Italijani su odveli njegovu suprugu Anu u zatvor u Avtovac, gde je ostala više od mesec dana. Čitava Vulova kuća i porodica bila je od početka ustanka u službi NOP-a i tako će ostati sve do oslobođenja zemlje. Njegova kuća bila je vrsta stalno otvorenog releja između istočne Bosne 1 Hercegovine. To je bilo pravo partizansko stecište. Njegovu kuću su četnici više puta palili i do temelja rušili. Sve ovo ističem radi toga što je Vule Skoko izvršio na mene snažan uticaj, što mi je pomoglo u mom konačnom opredeljenju na Dražljevu 1941. godine.[5]

U Jugovićima kod sestara, rekao sam da su me Italijani pustili. Kretao sam se slobodno po selu i okolini, siguran u ljude sa kojima sam kontaktirao. Od mojih sestara dobio sam pušku i dosta municije, kao i dve ručne bombe.

Na putu od Dražljeva do Jugovića sretoh Milana Mandića. Odmah mi skrenu pažnju na to da se dobro čuvam, jer je velik broj naših ljudi koji su se izmenili posle povlačenja partizana za Bosnu. Tom prilikom dao mi je pištolj i desetak metaka »da mi se nađe pri ruci«.

Moja izmišljotina o tome da su me Italijani pustili iz logora nije dugo potrajala. Italijani su, naime, bacali letke po Gacku i nevesinjskoj Površi, obećavajući bogatu nagradu onome ko me uhvati ili ubije, a koja je iznosila 100 hiljada lira i 200 kgr brašna. Nisam se više smeo slobodno kretati, pa sam rede dolazio i kod sestara, a sestričine su mi donosile hranu u brda. Tako sam iščekivao četničku akciju, očekujući da me poneko od njih ovde ne bi baš likvidirao.[6]

OBJAVA SM MRTVAČKOM GLAVOM

Jednoga dana padala je jaka kiša. Spustio se mrak. Stigao sam u kolibu sestre Ane, sa namerom da prenoćim u nekoj štali, jer je duvao jak i hladan vetar. U kolibu je ušao Jovan Skoko, koji mi između ostalog, ponudi da spavam u njegovoj kući, zajedno sa njegovim sinovcem Brankom, koji je bio član KPJ.

- Neće noćas ovamo niko - reče mi on.

Potvrdno mu odgovorih, ali mi moj sestrić Miloš Skoko reče da ne trebam da idem u Jovanovu kuću, već da pođem sa njim u drugu, u kojoj on spava. Pođosmo u kuću Rada Skoka, gde su bile neke slamarice nameštene pored ognjišta. Nisam zaboravljao ponudu Jovana Sko-

[5] Znajući sve to, često sam se posle rata pitao zašto Vulu Skoku nije dato odgovarajuće priznanje i odlikovanje koje mu pripada s obzirom na njegovu ulogu koju je imao u NOP-u od dizanja ustanka pa sve do pogibije.

[6] U januaru 1942. godine, neposredno posle napada boračkih ustaša na selo Bodežište, zauzeli smo ustaško selo Ravni; akcijom smo rukovodili ja i Janko Tadić. Kada sam delio plen, a nije ga bilo malo, naredio sam da se ne gleda ko pripada četnicima a ko partizanima, već da prvenstvo imaju pogorelci i izbeglice. Ovo su četnici, a pogotovu nevesinjski spominjali, pa mi je jedan od njihovih vojvoda, mislim da se zvao Draganić, poručio da se udaljim sa njihovog područja.

ka. Zazirao sam od svakoga pa čak i od njega, starog znanca i prijatelja. Legao sam ne svlačeći odelo sa sebe. Ležao sam polubudan čitave noći, jer sam nešto predosećao.

U sam osvit zore začuh neke korake ispod kuće. Brzo skočih, navukoh opanke i kaput, zgrabih pušku i municiju i pogledah kroz pukotinu na kućnim vratima. Imao sam šta da vidim: pred kućom su bili četnici, sve bradonje. Jedan od njih povika:

- Ustaj, Miloše, da idemo kositi!

Pobegoh uz neke stube u potkrovlje kuće. Moj sestrić Miloš se probudi, ustade i hladnokrvno otvori vrata. Četnici ga upitaše:

- Miloše, gde ti je Peko?

Ovo precizno pitanje izgovorio je jedan krupan bradonja. Miloš na to, vrlo pribrano i hladnokrvno, odgovori da ne zna gde sam: sinoć sam veli bio kod kolibe, i odatle nekud nestao. Odgovor je bio uverljiv. Četnik sa velikom žutom bradom naredi da se kuća pretrese. Jedan od njih pođe uz stube i pomoli glavu na tavan. Ja sam se nalazio između dve korpe vune. Prostorija je bila mračna. Uzeh ga na nišan. Računam: ako krene dalje pucaču u njega, a onda ću baciti bombu, jurnut na vrata, pa šta bude. Međutim, četnik se očigledno plašio da krene dalje, na tavan. Vratio se nazad i glasno rekao da nema nikoga na tavanu. Meni malo laknu, svestan da opasnost nije prošla.

Četnici pretresoše i ostale prostorije kuće. U međuvremenu moja sestra Đurđa i domaćica kuće dotrčaše ispred kuće. Plakale su i svađale se sa četnicima. Pravo je čudo da se nisu ponovo vratili da me traže, jer im je postupak, a naročito plakanje ove dve žene očito govorilo da sam ja tu. Grupa četnika se udaljila od kuće, ali mi je bilo jasno da je selo još uvek pod blokadom. Nisam više smeo čekati.

Zgrabio sam u jednu ruku odšrafljenu bombu, a u drugu pušku i izletio iz kuće. Četnici su još bili u selu. Poleteo sam jednim sokakom u pravcu Jugovićkog potoka. Pravo je čudo kako me četnici nisu primetili. Sretno izbegoh i ovaj opasan trenutak. No, razmišljao sam: »Ovako se zima ne može dočekati.« Nešto se mora činiti pre nego što hladnoća dođe.

Neposredno poslije ovog slučaja povezah se sa Mirkom Mastilovićem, ranijim političkim komesarom Gatačkog partizanskog bataljona, koji je, po zadatku Partije, ostao na terenu gatačkog sreza. Susret sa Mirkom za mene je bio izuzetan trenutak radosti. On mi je dao najnovije vesti, otkucane mašinom u nekoliko primeraka, sa zadatkom da to rasturim po selima, što sam i uradio. Četnici su ubrzo došli do ovih vesti i hitno krenuli u akciju - da otkriju njihove rasturače. Oni su znali da se na ovom području osim mene, još neko nalazi.

Primetio sam promenu u držanju i kod onih porodica koje su svojevremeno bile partizanske, čak i od početka organizovanog pokreta. Osetio sam da me nerado primaju pa i mrko gledaju. To zapažanje saopštio sam Mirku. Složio se sa mnom. Onda smo se dugo dogovarali šta bi trebalo činiti. Zaključili smo da je nemoguće ostati i čekati zimu na ovom terenu, pogotovu što smo obavešteni da se upravo tih dana glavnina naših snaga i Vrhovni štab povukla iz istočne u zapadnu Bosnu. Tako nam je onemogućena svaka veza sa partizanima.

Odlučili smo da se udaljimo negde u Sandžak ili Srbiju. Nismo znali kako, ali imali smo sreće. Pošto je četnički teror partizanskim simpatizerima postajao sve žešći, mnoge partizanske porodice su se pripre-

male za odlazak u Srbiju. Ovo su, uglavnom, bile porodice koje su ranije izbegle sa Kosova ili iz Vojvodine.

U međuvremenu, dobio sam poruku od Milorada Popovića da želi da se sastane sa mnom. Zakazao je mesto i vreme sastanka - na Ponikvama, na gredi iznad štala poljoprivredne stanice. Dugo sam se kolebao da li da idem ili ne. Ipak, odlučih da odem. Računam: »Naoružan sam, pa ako i dođe do najgorega - onda ko koga ugrabi! Uostalom, oceniću situaciju na licu mesta«.

Stigao sam na zakazano mesto, vrlo pažljivo osmatrajući okolinu, da ne bih pao u zamku. Nisam dugo čekao kada se Milorad pojavi u pratnji dvojice četnika. Kada su prišli bliže poznao sam ih. Bili su to pošteni ljudi: Mitar Davidović i Vuk Popović. Sada sam bio uvereniji da mi se, ipak, ništa neugodno neće dogoditi.

Susret je bio izveštačeno srdačan. Milorad mi prvi pruži ruku i primače se da se poljubi sa mnom. Poljubili smo se. Čestitao mi je uspešno bekstvo iz logora. Razgovor sa mnom započeo je laskavim rečima, a zatim prešao na glavni cilj sastanka sa mnom. Obratio mi se:

- Burazeru, ti moraš izvršiti jedan zadatak - ako hoćeš da ti dam garanciju da te niko ne smije dirati. Ne moraš sa nama ako nećeš.

- Kakav zadatak? - upitah ga.

- Da ubiješ Janka Tadića. On se krije u Pivi, u nekim selima.

- Kako ću kad su svud okolo četnici? Ubiće me neko - odgovorih mu.

Na to mi on reče.

- Ja ću ti napisati objavu da ti niko ne bi pravio smetnje.

Pristadoh na ponudu, ali dodadoh:

- Nemoj da ograničavaš teren, već u objavi navedi šire područje.

On napisa objavu i udari pečat sa mrtvačkom glavom. U objavi je, pored ostalog, navedeno da imam pravo kretanja »po čitavoj Jugoslaviji«. Ljubazno smo se pozdravili i rastali.

Odmah pođoh do Mirka Mastilovića. Pokazah mu objavu i ispričah čitav tok razgovora sa Miloradom. Smejali smo se. Mirko je imao nekakvu objavu sličnu mojoj, mada ne znam kako je do nje došao. Dogovorismo se da što pre odemo odatle.

PUT U SLOBODU VODIO JE PREKO UZICA

Mirko je otišao dva dana pre mene sa nekim partizanskim porodicama koje su krenule za Sandžak, odnosno Srbiju. Kasnije sam saznao da je bio u Pribojskoj Banji, gde je nastavio da radi u NOP-u. Ja, pak, krenuh sa drugom grupom porodica, u kojoj je bila i moja sestra Đurđa. Pridružih im se tek kod Žabljaka, u kraju u kome me je malo ko poznavao. Na mostu na Tari Italijani su nas legitimisali. Prvo meni pogledaše objavu, pa kad videše da je sve uredu - pozdraviše me i rekoše: »Vija!«.

Na Jabuci pred Prijepoljem, ponovi se isto.

Stigosmo u Kokin Brod. Tu je »srpska granica«. Na njoj su Nemci i četnici. Detaljno su nas pretresali. Onda nam narediše da se svi skupimo na jedno mesto. Nemački oficir poče da govori:

- Vi sada ulazite u zemlju koja je pod nemačkom okupacijom. Vi morate biti lojalni Velikom Rajhu. Svako ko bilo šta, ili bilo kakvu nepriliku napravi, ili ma na koji način nanese štetu okupacionim vlastima - biće streljani...

Prevodilac nam prenosi svaku reč. Zatim nam priđe jedan četnik sa velikom crnom bradom i u uniformi pešadijskog kapetana prve klase, sa njim je bio i jedan civil u šumadijskom narodnom odelu, lepo izbrijan i uglađen. Ovaj drugi nam poče govoriti, nekim tihim i mekim glasom sa primjesom ijekavštine. Pored ostalog veli nam:

- Vi prelazite u Srbiju. Srbija je otvorena za sve Srbe, ali ako među vama ima komunista - za njih ovde nema mesta. Slobodno ih pokažite, pa ćete za to dobiti nagradu i bićete upućeni u ona mesta u Srbiji u koja želite...

Neko iz naše grupe reče:

- Nema, gospodine, tih komunista među nama!

Krenusmo dalje, prema Zlatiboru. Prethodno nam seljaci ispričaše kako su četnici iz jedne od tih kuća streljali osmoro čeljadi. To je, na izgled bila jedna od najlepših kuća u Kokinom Brodu.

Na Zlatiboru nas sačekaše četnici. Poznadoh jednog među njima narednika bivše jugoslovenske vojske Kuzeljevića. Poznavao sam ga iz vremena odsluženja vojnog roka u Sarajevu. Voleo je da šamara vojnike. Sada više nije bio narednik, već sudeći po oznakama, pešadijski poručnik. Dobio je unapređenje od Draže. »Sigurno se istakao u borbi protiv komunista« - pomislio sam. Prepoznao je i on mene.

- Odakle ti ovde, Popoviću?! - upita on, pa i ne čekajući moj odgovor, poče da mi drži pridiku o mom ponašanju.

- Ako ne budeš miran - đavo će te odneti!

Zahvalih se Kuzeljeviću na savetu i krenusmo dalje, prema Užicu.

Na samom ulasku u Užice dogodi mi se nešto krajnje nepredviđeno. Nađoh se oči u oči sa starim znancem, žandarmerijskim narednikom Đinđićem, ovde vođom patrole Nedićevih žandarma. Svojevremeno on je bio zamenik komandira žandarmerijske stanice u Gacku. Odatle smo se odlično poznavali. Priđe mi bliže i upita:

- Otkud ti ovde, pobogu?! Ja sam čuo da si ti veliki partizan.

Nasmejah se na silu i odgovorih:

- Nisam to ja. To je onaj drugi Peko Popović iz Gračanice.

Ne znam da li ga ubedih, ali mi on reče:

- Čudio sam se da si ti, jer sam znao da si pošten mladić.

Posle nas smestiše u dvorište neke velike zgrade. Onaj susret sa Đinđićem me stalno kopkao, nešto sam predosećao. Ne kazavši zašto, rekoh sestri Đurđi da idem u grad, na jedno mesto.

Užice sam dobro poznavao, jer sam još kao dečak, radio na izgradnji puta Užice - Zlatibor. Pođoh u jednu kafanu više železničke stanice, gde sam i ranije navraćao. U kafani je bilo samo nekoliko seljaka. Prepoznao sam gazdaricu, sada u crnini. Poručih piće. Odmah sam uslužen. Ponudih i nju, ali je odbila. Onda je zamolih da sedne za moj sto. U međuvremenu, kafana je ostala potpuno prazna, jer i oni seljaci nestadoše. Pristade bez razmišljanja. Rekoh joj da je poznajem od ranije i da sam često bio gost u njihovoj kafani, čega se ona seti. Potom zapitah, zašto je u crnini, pa reče da joj je muž poginuo. Zapitah je od koga pogibe, na šta mi odgovori, da je poginuo posle povlačenja partizana. Zaključih: »Aha, znači od ruke četnika«.

Žurilo mi se jer sam se plašio da ne naiđe patrola, koja me je već tražila. Posle kraćeg razgovora otkrih joj se i to prilično naivno. I zamolih je da me prikrije 2 do 3 dana, jer sam primećen od strane žandarma, a potom ću ići dalje. Pristade bez imalo kolebanja. Reče mi da

je kafana otvorena do 22 časa i da žandarmi često navraćaju noću. Smestila me je na tavan zgrade, ali kroz ulaz iz dvorišta. Imao sam mogućnost da kroz dvorište izađem na ulicu. Oko 21,00 čas izađoh na ulicu i potom ka dvorištu gde su bile smeštene porodice sa kojima sam došao. Javio sam se sestri Đurđi. Sva uplakana, veli mi:

- Beži! Dolazili su žandarmi da te traže. Sa njima je bio i Aleksa Subotić iz Gacka. Osuo je vatru na sve nas, preteći nam da moramo pokazati gde si, inače ćemo stradati! Beži, beži smesta...

Pošto je i Lazar Terzić, sa porodicom bio, u istom dvorištu, zamolih ga da pođe sa mnom, kako bi znao gde sam pa da mi posle javi kada budu krenuli dalje. On je sa mnom došao do kapije kuće u kojoj sam se smestio, a zatim se vratio natrag. Ostao sam dva dana u potkrovlju zgrade. Aleksa je ponovo dolazio sa patrolom da me traži. Trećeg dana Laza je došao i rekao mojoj gazdarici da oni kreću sutra vozom u 15 časova. Ona mi je prenela poruku. Kada je pao mrak zahvalih joj se, a zatim se uputih pored reke do železničke stanice Sevojno. Zavukoh se u neko kukuruzište, blizu železničke stanice. Tu sam prenoćio i zadamo. U očekivanju nailaska voza prema Stalaću, začuh kloparanje »ćire«. Voz uđe u stanicu. Brzo uskočih u jedan furgon, gde su, u stvari, bile smeštene porodice sa kojima sam došao iz Hercegovine. Rekoše mi da su neki dobili raspored u okolinu Paraćina, a neki u okolinu Prokuplja. Odmah se odlučih za prokupački kraj.

Čim se udaljismo od Užica - važila mi je dozvola sa četničkim pečatom i mrtvačkom glavom i potpisom Milorada Popovića, pisana zelenim mastilom. Tako na putu od Užica do mesta opredeljenja nisam imao nikakvih poteškoća.

Sutradan stigosmo na železničku stanicu u Prokuplje. Svi smo raspoređeni u okolinu Prokuplja. Terzić Lazar i Terzić Ljubo,[7] ja i još neki krenuli smo prema Belom Kamenu. Tamo, koliko mi je bilo poznato, nije bilo nekog drugog pokreta osim partizanskog. Kada stigosmo zatekosmo još nekoliko izbeglica sa Kosova i iz Makedonije. Sutradan pođoh do škole u Belom Kamenu. Tamo su radili učitelji Mata i njegova žena, učiteljica Rada (poginula 1944. u partizanima). Dugo smo razgovarali o situaciji na terenu. Vrlo su oprezni prema meni, jer je neprijatelj često ubacivao agente i provokatore po ovim selima u kojima je inače bio jak partizanski pokret. Kada sam se uverio da su oboje simpatizeri NOP-a i ja sam se otvorio. Ispričah im ko sam i šta sam a onda iznesoh i neke pojedinosti o borbama u topličkom i jablaničkom kraju - što sam pročitao u »Biltenu« Vrhovnog štaba, u broju od januara te godine. Na to me je učiteljica Rada upitala:

- Pa šta tražite od nas?

- Vezu sa partizanima! - prekratih.

Nasta neko ćutanje. Najzad mi reče da dođem predveče.

Još za dana došao sam do škole. Učiteljica pođe sa mnom u pravcu šume. Nismo dugo išli, kad naiđosmo na grupu partizana. Kada sam ih ugledao, prvo što sam pomislio bilo je: »Najzad sam postigao željeni cilj«.

Odmah im ispričah čitavu moju odiseju. Rekoh im da sve o meni mogu proventi preko porodica sa kojima sam došao ovamo.

U toj grupi bili su najistaknutiji rukovodioci NOP-a ovog kraja: Ratko Pavlović Ćićko, Janjo Vukašinović, Vuk Bajović, Miloš Mišović Komandir, Krsto Miljanić (rodom iz Gacka), Pavle Ljumović i još neki. Po-

[7] Lazar streljan od Nemaca 1943. godine, a Ljubo od strane četnika 1944. godine.

sie kraćeg razgovora poverovali su mi. Reče mi da ću privremeno biti na vezi sa Milošem Mišovićem. I narednih dana sretao sam se sa prvoborcima i organizatorima ustanka naroda Toplice.[81]

Nastavljene su borbe u drugim uslovima sa novim saborcima. A i o ovim ranijim, sa Mamule, dopirale su mi i u Toplicu vesti, na žalost, uglavnom tužne.[9'] Surovi rat je uzimao svoj krvavi danak, ali uzmicanju u borbi za slobodu nije bilo mesta.

VELIKO MARIC

MAMULA I »MAMULAŠI«

Ostrvce Mamula nalazi se preko puta Herceg-Novog na samom ulazu u Bokokotorski zaliv. Na njemu je tvrđava jajastog oblika, sagrađena za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Sa utvrđenjima na dva bočna poluostrva, ona je mogla odoljeti jakim napadima sa mora i održati u svojim rukama ključ ovog zaliva, za ratnu mornaricu od strategijskog značaja. Remek delo među tadašnjim građevinsko-fortifikacionim objektima, ali i surovo teška za život u njoj, posebno kada je riječ o zatvorenicima koje prate sva moguća ograničenja.

Tvrđava na ostrvu Mamuli pretvorena je u logor početkom ratne 1942. godine. Najprije su ovdje zatvarani politički radnici, pristalice i saradnici NOP-a koji su djelovali u neprijateljskoj pozadini, porodice boraca NOR-a i taoci, kao i nešto nevinog stanovništva koje su Italijani, prilikom raznih racija, zatvarali i gonili u logore.

ŽIVOT SAZDAN OD UŽASA I OČAJA

U prvo vrijeme tu su bili zajedno muškarci i žene, ali se već koncem aprila 1942. godine, formira i logor na Prevlaci, gdje vlasti premeštaju žene, starce i djecu. Time na Mamuli ostaju sposobniji i mlađi muškarci. Nešto kasnije, logor vlasti dijele tako da su u lijevom dijelu smješteni zatvorenici iz italijanske okupacione zone, a u desnom zatvorenici s područja NDH. U posebnom dijelu tvrđave smještena je uprava logo-

[8] Od ove grupe Ratko Pavlović je poginuo 1943. godine, na dužnosti komandanta Crnotravskog NOP odreda, Pavle Ljumović poginuo takođe 1943. godine, kod Vučja (Leskovac), Miloš Mišević se 1947. godine udavio u Volgi (SSSR). Preživeli drugovi iz te grupe, danas kao penzionisani i zapaženi društveni aktivisti, žive u Beogradu.

[9] Posle mog bekstva logoraši na Mamuli više nisu radili na ulazu u Prevlaku. Režim u logoru je potpuno izmenjen - na gore. Ograničeno je kretanje logoraša na poluostrvu. Iz moje, gatačke, grupe streljani su: Marko Subotić, Božo i Bećo Grković. Za Milovana Subotića nisam utvrdio da li je tada streljan ili posle mog bekstva. Pored njih, još su streljani Mujo Zubčević iz Trebinja, te nešto kasnije i doktor Marušić iz Splita. Ostali Gačani su prebačeni na Mamulu. U logoru su umrli drugovi: Avdija Čimić iz Kule Fazlagiča (čiji je jedan sin Šukrija bio u partizanima, a drugi Osman sa ocem u logoru), zatim Aleksa Vidaković iz Danića (mladić od 18 godina), Rade Višnjevac iz Višnjeva i još neki čija imena nisam upamtio iz kazivanja preživelih logoraša, oslobođenih tek kada je Italija kapitulirala. Ovoj belešci da dodam: za čitavo vreme mog tamnovanja najviše sam se družio sa Šukrijom Kurtovićem. Šukrija je uhapšen kao skojevac, a završio je bio srednju tehničku školu građevinske struke. Po naravi je bio miran i povučen, dobar kao čovek i drug, ubeđen u put za koji se opredelio. Pored velikih muka u logoru, nikada se kod njega nije primetilo ni najmanje dvoumljenje ili kolebanje, iako su neki njegovi stričevi bili ustaške glavešine u Gacku, nikada nije ni pomišljao da im se obrati za spas - da ga puste iz logora. Bio je čvrst i takav je ostao.

ra, straža, magacini i ambulanta. Na određenim tačkama postavljena su stražarska mjesta, a na foru i mitraljeska gnijezda. Komandant logora, odnosno zatvora, bio je izvjesni brigadir Picaroli.

Život u logoru je bio užasan i očajan. Smješteni smo u 15 ćelija, podzemnim halama. Tu je bitisalo preko 500 zatvorneika. Ćelije u koje smo smešteni služile su ranije kao magacini i skladišta za municiju, a na njihovoj spoljašnjoj strani bio je prozorčić, koji je služio za topovsku cijev namijenjenu za neposredno gađanje. Nad nama je kameni svod, a na njemu oko dva metra zemljanog nasipa, na kome su nekada bili postavljeni topovi većeg kalibra. Od svuga nas pritišće vlaga i memla. Nema skoro nikakvog provjetravanja, a posebno nas mori smrad iz kibla postavljenih unutar ćelije. U takvom paklu i na tako malom prostoru smješteno je po 40 i više zatvorenika. I mada se, praktično, odatle nije moglo pobeći, jednom dnevno nam je dozvoljavan kraći izlazak na čist vazduh i »šetnju«. No i taj izlazak i šetnja bili su, u najviše slučajeva, propraćeni maltretiranjem.

Hrana je bila očajna i ispod minimuma bioloških potreba. Dnevni obrok sastojao se od 120 grama hljeba, vrlo slabog kvaliteta, uz šta je išlo: za doručak četvrt litra gorke crne kafe ili čaja, i za ručak neka dozlaboga rijetka i posna čorba u kojoj jedva da se mogao naći pokoji komadić makarona, odnosno zrno graha ili travčica neke zeleni. Ponekad se kuvalo i meso, ali je do nas dolazio tek zalogajčić. Za večeru smo dobijali po 30 do 40 grama sira ili marmelade. Ko od zatočenika nije imao prilike da dobije nešto hrane sa strane propadao je tako da se u roku od nekoliko mjeseci nije mogao prepoznati i jedva se mogao kretati. Takve su prebacivali na Prevlaku i pojedinci su tamo umirali.

Jedan broj zatvorenika povremeno je primao pakete od rodbine i prijatelja, a nešto paketa primano je i iz Herceg-Novog. No, sve je to bilo krajnje nedovoljno, ali, ipak, korisno, naročito za one koji su znali ekonomisati. Pošto je među zatočenicima vladalo čvrsto drugarstvo, kao i zbog saznanja da će se najbolje izdržati ako se solidarno sve dijeli, po ćelijama su stvarani »kolektivi« od po desetak zatvorenika. Sve što bi se primilo sa strane stavljano je na jedno mjesto, a onda dijeljeno na jednake obroke. Nastojalo se da se zalihe produže što duže, makar i sa minimalnom dopunom i proračunom da se tek preživi. Tako su u ćeliji broj 3 bila tri takva kolektiva. Slično je bilo i u ostalim ćelijama.

USPRAVNI I PRED CRNOKOŠULJAŠIMA

O zdravlju preko 500 zatvorenika na Mamuli starali su se dr Mrđen i jedan bolničar, Mostarac, oba zatvorenici. Pošto nijesu imali gotovo nikakvih sredstava za liječenje, a ni prava da bilo šta drugo preduzmu, veoma malo su nam mogli pomoći. Jedino su mogli previti neku veću ranu, prosjeći čir i, eventualno, dati neku tabletu. Bilo je nekoliko težih bolesnika i oni su slati u bolnicu u Meljine, ali su takvi bili rijetki. Ovi teži bolesnici bili su nam jedina veza sa spoljnim svijetom. - Povratkom u logor donosili su nam vijesti, a preko njih je uspostavljena veza sa partijskom organizacijom iz Herceg-Novog.

Stražu su držali italijanski vojnici, a unutrašnji red karabinjeri crnokošuljaši. Na tvrđavi je bilo nekoliko stražarskih mjesta, dok su na krovu komande zgrade bili postavljeni mitraljezi, odakle se iz njih moglo dejstvovati po cijelom logoru. Stražari su se ponekad znali oglasiti kratkim rafalom - da bi nas, u toku noći, zaplašili. Ipak, stražari vojnici
603 držali su se po strani i nijesu nas maltretirali.

Crnokošuljaši su se na svakom mjestu i u svakoj prilici koristili svojim ovlašćenjima, da bi nam što više zagorčali i onako težak položaj u logoru. Skraćivali su nam ionako prekratko vreme dnevnog izlaska. Cim bi nam se vani dodijelio obrok, odmah su nas gonili u ćeliju. Nikakvo razumevanje nisu imali za osnovne ljudske potrebe, niti su izlazili u susret našim minimalnim, a opravdanim zahtjevima. Sve su to odbijali sa ironijom i ponižavanjem. Šamari i batinjanja nijesu bila rijetkost. Naročito su običavali da maltretiraju sve one koji su od njih tražili neku milost. Kada bi neki od takvih zatvorenika pokušao da uzme komadić odbačene zeleni, ili oglodanu kost od karabinjera bi dobijao teške batine. Na one kojima je bilo najteže, najgrublje su i nasrtali, nastojeći da im što više zagorčaju položaj. Bunili smo se i kod uprave zatvora, ustajali u odbranu ovih mučenika, a nekada smo, zbog njihovih brutalnih postupaka znali najuriti i karabinjera iz dvorišta. Sve te naše akcije, imale su uticaj na postupke karabinjera, pogotovu prema pojedincima. Važno je bilo držati se uspravno, ponosno, ni za šta ne moliti, već energično zahtijevati. U tom slučaju ni Italijani se nijesu više držali onako oholo. Trebalo je neprijatelju tako pokazati zube, da i on, bar malo, ublaži svoj stav.

MUCILISTE 183 TREB1NJACA

Do početka juna 1942. godine, u logoru su se nalazili zatvorenici koji su radili u pozadini, članovi porodica boraca i rukovodilaca koji su ostali u gradovima i prigradskim naseljima, svi zatvoreni uglavnom od strane Italijana, te stanovnici naselja pored komunikacija koji su, u raznim racijama, zatvoreni i potjerani u ovaj logor. U maju mesecu dolazi do odabiranja pojedinaca iz ovog sastava, odvođenje na Kameno i na strijeljanje.

Sve se ovo odvija u vremenu kada se organizuje četnička organizacija u gradovima, odnosno vrše pripreme, pod okriljem Italijana, za prodor na slobodnu teritoriju. To je sigurno bila akcija smišljena tako da bi se uticalo na borce u jedinicama i prikazalo da su ta ubistva oni izazvali.

Koncem maja 1942. godine dolazi do povlačenja partizana iz Hercegovine za Bosnu, a ujedno i do rasformiranja partizanskih jedinica na terenu. Već početkom juna Mamula i Prevlaka, pored dotadašnjih, dobijaju brojne nove »stanovnike«. Sada tu dolaze zarobljeni borci Orjenskog partizanskog bataljona, kao i dijelovi Lovćenskog partizanskog odreda. Nešto kasnije, dopremljeni su zarobljeni borci iz Trebinja i ostalih krajeva Hercegovine i južne Dalmacije i sa otoka. Tako se logori u prvim ljetnjim mjesecima pune do poslednjeg mjesta. Kod zatvorenika na Mamuli primenjivan je dvojak tretman. Zatvorenici iz Boke Kotorske i ostalih mjesta iz Crne Gore, odvođeni su, radi isljeđivanja u Herceg-Novi i Kotor, tamo saslušavani, mučeni i suđeni, bilo na vremenske kazne ili smrt. One kojima nijesu mogli dokazati neko posebno djelo, izuzev učešća u partizanima, vraćeni su ponovo na Mamulu.

Sa nama partizanima iz Hercegovine i Dalmacije, bio je sasvim drugi postupak. Svakog zatvorenika pratila je odluka sa terena, šta treba sa njime učiniti. Četničke, odnosno ustaške vlasti slale su te odluke, a one su glasile: »strijeljati«, ili »zadržati u zatvoru do daljeg«. Trećeg rješenja nije bilo. Strijeljanja su vršena na Kamenom iznad Herceg Novog i to u roku od nekoliko dana po dolasku na Mamulu. Znalo se da koga povedu uveče - taj se nikada neće vratiti.

Sa područja sreza Trebinja, kroz logore na Mamuli i Prevlaki prošlo je 183 zatvorenika, od čega 75 omladinaca i omladinki, odnosno 56 žena. Od toga broja, na Mamuli je tamnovalo 112, a na Prevlaci 71 zatvorenik ili zatvorenica. Među zatvorenicima nalazio se 41 član KPJ i 18 skojevaca. Po godinama starosti, najmlađi član je bio ispod jedne godine, a najstariji više od 80 godina života."

Sa Mamule i Prevlake strijeljano je 57 Trebinjaca, među kojima 4 žene, ili 26 omladinaca i omladinki. Od strijeljanih 15 su bili članovi KPJ i 2 skojevaca.[2'] Po izlasku iz logora na slobodu, u jedinicama NOV i POJ je poginulo 10 drugova i drugarica. Među preživjelim zatvorenicima 23 su nosioci »Partizanske spomenice 1941.«, od kojih je i 5 drugarica. Ovo je tragičan bilans navedenih logoraša. Ako ovoj brojci dodamo strijeljanja u junu i julu na terenu od strane četnika, onda je stanje još tragičnije. Iz trebinjske opštine tada je strijeljano 38 aktivista, među kojima 27 članova KPJ i 5 članova SKOJ-a.[3)]

Pored ostalog, tih dana je od strane Italijana i četnika strijeljano 49 članova KPJ i SKOJ-a, a nešto veći broj nalazio se u raznim zatvorima i logorima. Znači, tada smo imali preko 100 aktivista pod zemljom ili u zatvorima, što je za trebinjsku partijsku organizaciju bio težak i nenadoknadiv gubitak. Gubitkom gotovo polovice aktivista morala se osjetiti velika praznina.

Kada se govori o navedenom stanju na terenu, interesantno je napomenuti da su četničko-ustaške vlasti u to vrijeme primjenjivali taktiku likvidacije pristalica NOP na tuđem terenu, kako bi krivicu prebacili na nekoga drugoga. Tako su za strijeljanje na Kamenom i Prevlaci okrivili Italijane. Istina je sigurno drugačija. Italijani su ubijali uglavnom one koji su sa takvom kvalifikacijom poslati u logor. Isti je slučaj bio i sa strijeljanjem na terenu. U Zubcima su strijeljani samo dovedeni sa drugih terena, dok su Zubčane strijeljali na Mosku, a »Šumnjake« u Viduši. Prema tome, može se izvući zaključak da nijesu bili sigurni sami u sebe, bojali su se revolta masa na terenu. Na ovaj način prebacivali su krivicu na drugoga, da bi se pred vlastitim stanovništvom opravdali i ispali nevini za sva zlodjela počinjena u to vrijeme. Međutim, cijela ova zakulisna igra nije mogla proći nezapažena i neosuđena od poštenih narodnih masa. Otkriveni su njihovi zločini i izvršioci zlodjela.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U LOGORU

Logoraši na Mamuli i Prevlaci prošli su po nekoliko zatvora prije nego su tamo stigli. Dolaskom na Mamulu odmah smo se interesovali za drugove koji su ranije poslati, a nijesmo ih tamo našli. Saznali smo groznu istinu da su odvedeni i strijeljani, bez ma kakvog ispitivanja i saslušanja, a da se i ne govori o presudi. To je značilo da su sa sobom donijeli smrtnu presudu, koja je tamo, na Kamenom, samo izvršena. Ovi drugovi obično su odvođeni poslije nekoliko dana, i to uvijek noću. Onda se nijesu vraćali. Teško je bilo ovdje iščekivati sudbinu 20 do mjesec dana, a ko je to preživeo smatrao se donekle bezbjednim i računao je da će preživjeti - u koliko se događaji ne iskomplikuju.

Poslednja grupa od oko 20 zatvorenika upućena je iz Trebinja preko Dubrovnika na Mamulu avgusta 1942. godine, od čega su 5-6 ostali

" Kompletan spisak logoraša sa Mamule i Prevlake čuva se kod Opštinskog odbora SUBNOR-a Trebinje.

2> Podaci iz knjige: »Trebinjci pali za slobodu od 1941-1945«, od Slava Stijačića.

3) isto

na Prevlaci. Po dolasku na Mamulu i upoznavanju sa režimom i kućnim redom u logoru, odmah smo formirali organizaciju KPJ, a za sekretara izabrali Rista Parijeza. U istoj zatvorskoj ćeliji postojala je i grupa Mostaraca koji su imali svoju partijsku organizaciju, čiji je sekretar bio Zija Ševa. Rad partijskih organizacija uglavnom se odvijao u naporu za održavanje borbenog morala među zatvorenicima, razbijanje neprijateljskog uticaja među logorašima, propagiranje ispravnosti naše NOB i revolucije, ulijevanje povjerenja u pravednost naše pobede, međusobno pomaganje i slično.

Dolazili smo do pojedinih vijesti sa terena i na frontovima, te smo te vijesti nastojali da što plastičnije prikažemo »u četiri oka« među zatvorenicima. Da bi smo bili što objektivniji, nastojali smo da i najmanje sitnice prikažemo što značajnijim. Posebno smo se orijentisali na pojedinačne razgovore. Komunisti su bili među prvima u svakoj akciji kada se trebalo suprotstaviti okrutnim postupcima uprave logora, a naročito protiv surovih postupaka karabinjera. Naročito je trebalo pomoći onima koji su počeli očajavati nad svojom sudbinom i teškim položajem u kojem su se našli. Mislim da se u svemu tome, iako skromno, ipak uspjelo. Ako izuzmemo nekoliko slučajeva ljudi koji su zatvoreni iz razno-raznih razloga, koji nijesu imali baš nikakve veze sa NOP, može se konstatovati, da je političko stanje u logoru bilo dobro i na liniji naše borbe.

Zagovarali smo udruživanje u »kolektive«, da se sve ono što se dobije od porodica i prijatelja objedinjuje i racionalno troši, kako bi što duže potrajalo i na taj način se održao organizam i kakva-takva kondicija. To je teže uspjevalo, ali je, ipak, postojalo nekoliko takvih kolektiva. Tako su u ćeliji broj 3, kako je rečeno, djelovala tri vrlo uspješna kolektiva. Sve je bilo na jednom mjestu i dijelilo se na jednake dijelove. Stalno smo računali da treba pored političkog opredeljenja održati i kondiciju i ostati fizički sposoban da bi se, prilikom izlaska iz zatvora mogli odmah prihvatiti oružja. To nam je u potpunosti uspjelo, jer prilikom izlaska iz logora u Udinama odmah smo se priključili partizanskim jedinicama u Primorskoj Sloveniji.

Na lijevoj strani logora, kod Bokelja, takođe su postojale partijske organizacije koje su uspješno djelovale. Svakako, oni su imali čvrstu vezu sa terenom i partijskom organizacijom iz Herceg-Novog. Mi smo sa njima imali čvrste veze i česte kontakte. Pored pojedinačnih sastanaka i kontakata preko sekretara, odnosno ostalih članova KPJ, održavani su i širi sastanci. Sjećam se takvog sastanka održanog u jednoj od ćelija na lijevoj strani tvrđave. Sastanak je održan u proširenom sastavu i prisustvovalo mu je desetak drugova. Četvorica su, formalno igrali karte, a svi ostali smo bili posmatrači tako da smo blokirali igrače. Karte su bacane, a stvarno je održavan sastanak. Na tom sastanku smo, iako šturo, upoznati sa stanjem na savezničkim frontovima i kod nas. Upoznati smo sa uspješnim borbama naših jedinica u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Raspravljano je o stanju u logoru, a posebno je istaknuta potreba da se među logorašima što aktivnije radi na idejno-političkom planu, kako bi se sačuvao, odnosno podigao njihov moral. Već su procurile vijesti, da logorske vlasti vrše pripreme da nas prebace u neki od koncentracionih logora u Italiji. Poseban zaključak sa ovog sastanka bio je da svi članovi KPJ, u novim logorskim uslovima, oko sebe okupe što veći broj logoraša. Zaključeno je i da se moraju formirati rukovodstva vojnih jedinica, čiji je zadatak bio da što veći broj logoraša organizo-

vano izvede iz logora i uključi u narodnooslobodilački pokret. To je predviđeno za momenat kapitulacije Italije, koju smo već tada naslućivali, a što će se i dogoditi nakon tri-četiri mjeseca.

BRATSKA RATNA SARADNJA SA BOKELJIMA

Posebno ovdje ističem prisnu i drugarsku saradnju Bokelja i Trebinjaca, koja je bila čvršća nego između logoraša iz drugih sredina. Sigurno je da se ta saradnja zasnivala 1a bliskim i komšijskim odnosima, zajedničkoj liniji fronta protiv okupatora i posebno, zajedničkoj sudbini prilikom povlačenja naših snaga za Bosnu, te, evo, zajedničkim zatvorima i logorima. Ta se bliskost nastavila i kasnije, u logoru u Italiji, i u Orjenskom NOP odredu.

U logoru je bilo vremena na pretek, pa smo stalno nešto mislili, raspravljali, razgovarali. Vraćamo se nezaustavnim ustaničkim jurišima, velikim partizanskim danima, neviđenom poletu NOP-a, a onda nagloj osjeci ustanka, gubljenju slobodne teritorije, razlozima koji su nas krivom odlukom drugih i vlastitom neopreznošću doveli dovde do robije i bezizlaza.. .

O onoj sudbonosnoj odluci donetoj u Starom Slanu i dalje su se vodile rasprave i izvodili zaključci. Tako je među nama logorašima bilo na Mamuli, a tako i u logoru u Italiji. Stalno su bila podijeljena mišljenja. Jedni su smatrali da je trebalo ići na proboj prema glavnini naših snaga u istočnoj Bosni i osuđivali su odluku tadašnjeg rukovodstva, dok je za druge proboj bio rizičan i neizvjestan. Svakako da je većina i sada bila za prvu varijantu, ponesena borbenim duhom ustanika i spoznajom razvoja događaja na terenu kuda se trebalo probijati. Gledano iz tih prilika, oni su bili u pravu, jer se znao raspored i jačina (tada nakon svega) neprijatelja i njegovih jedinica, angažovanih u ofanzivi, kao i to gde su se nalazile naše snage koje su obezbeđivale izvlačenje iz Južne Hercegovine. Znali smo da su nam ovi podaci makar približno bili poznati u Starom slanu, sasvim drugačija odluka bi se usvojila. Međutim, onda su bile pokidane sve veze sa Operativnim štabom za Hercegovinu, ili se bar za takve veze nije znalo. Nisu se imali podaci gdje se nalaze naše jedinice koje su obezbeđivale vezu i izvlačenje. Povlačenje, odnosno proboj, je trebalo izvršiti preko brdsko-planinskog prostora, između naseljenih mjesta iz kojih se mogao u svakom momentu očekivati napad na jedinicu, koja se probijala kroz nezaposjednutu teritoriju. Takva je bila situacija u Hercegovini, a mislim da nije ništa bilo bolje ni u susjednim delovima Crne Gore, pa je žrtva ispao sjajni Orijenski bataljon. A da je samo dan ranije uspostavljena veza sa Operativnim štabom za Hercegovinu, jasno određeni pravci povlačenja i naznačene jedinice na koje se može oslanjati - svakako bi drugačija odluka bila doneta. Isto tako, da je Orijenski bataljon dobio naređenje za dalji pokret samo dan ranije mogao se, preko Grahova, spojiti sa Nikšićkim odredom NOP i zajedno odstupati preko Banjana.

Kada se uzmu navedene i druge činjenice jasno je da se bez nekih većih poteškoća moglo probiti iz opsade i spojiti se sa našim snagama. Međutim, postojala je jedna glavna i jedina prepreka na putu spašavanja ove grupacije - neizvjesnost i neznanje osnovnih podataka o stanju i snagama na terenu koje je trebalo savladati i doći u sastav glavnih snaga koje su se nalazile u sjeveroistočnom dijelu Hercegovine. U tom momentu se, vjerovatno, računalo i s tim da smo ostavili veći i dublji uticaj u masama, te se pretpostavljalo da ćemo se, uz manje žrtava,

moći održati na terenu i nastaviti borbu svakako u izmijenjenim, ali i povoljnijim uslovima. Međutim, desilo se obratno: većina je dospijela u italijansko-četničke zatvore, od koje je dobar dio streljan. To je visoka cijena kojom je plaćeno nepoznavanje i inače vrlo teške i neizvjesne situacije, čime se može objasniti, a ne i opravdati usvajanje sasvim pogrešne odluke. Takve odluke, ma koliko pogrešne, moguće su u kritičnim situacijama i donijete u najboljim namjerama.

U LOGORU U ITALIJI SA DRUGOVIMA SLOVENCIMA

U drugoj polovici juna 1943. godine, ukrcani smo u brod i upućeni za Italiju, u logor Visco (provincija Udine). U zalivu Gruža smo prenoćili, lancima povezani jedan za drugog da ne bismo pobjegli sa broda.

U logor Visco smjestili smo se pod šatore, što je ovako ljeti bilo ugodnije nego pod zemljom na Mamuli. U tom logoru od ranije su bili smješteni Slovenci, pretežno Ljubljančani. Jedan dio logora bio je odvojen i tamo su bili smještene žene, djeca i starci. Računali smo da nas je u logoru preko 3.500.

Odmah smo se povezali sa Slovencima i prišli stvaranju vojno-političke organizacije. Tako smo poslije kraćeg vremena formirali višestepena rukovodstva vojnih jedinica - od komandira desetine do štaba odreda. Bez predomišljanja, saglasili smo se da to bude Orijenski odred. Sve je to rađeno u strogoj ilegalnosti, ali je svaki komandir desetine i voda znao svoje ljude. Partijska organizacija je takođe djelovala. Stražarsko-redarski režim, kao i hrana, bili su isti kao i na Mamuli. Oko logora bile su gusto ispletene bodljikava žica, stražarnice, dosta uzdignute, sa puškomitraljezima i reflektorima. Karabinjeri su držali red unutar logora i vršili maltretiranje, pa i kažnjavanje zatvorenika. Tu smo ostali oko tri mjeseca.

Početkom septembra 1943. godine, saopšteno nam je da će logoraši rodom iz NDH biti prebačeni za Zagreb i predati ustaškim vlastima. Tada je među nama zavladao strah i neizvjesnost. Definitivna odluka nam je saopštena 8. septembra, a polazak najavljen za sjutradan. Međutim, uveče smo saznali da je došlo do kapitulacije Italije. Odmah se dogovaramo da se pred Italijanima energično surpostavimo našem slanju za Zagreb, s tim da to motivišemo strahom od odmazde ustaških vlasti, te da nas ne bi trebalo tamo slati, već predati zapadnim saveznicima, sa kojima su već bili sklopili primirje.

Ujutru 9. septembra, naredili su da se postrojimo za polazak na stanicu Udine. Jedna grupa se suprostavljala odlasku iz logora, ali smo bili prisiljeni da se pridružimo ostalima, jer nas je opkolio vod vojnika sa puškama »na gotovs«.

Među nama je zavladao veliki strah od deportiranja u Hrvatsku. Sa oružjem su nas dopratili do železničke stanice. Tu nas je čekala kompozicija od 20 teretnih vagona. Komandant transporta je bio kapetan I klase. Smjestili smo se u vagone i čekali da se zatvore vrata i voz pođe u neizvjesnost. Komandant je nešto dugo razgovarao sa železničarima, a potom se žučno objašnjavao sa nekim preko telefona. Naposletku je izašao i, rekao bih sa suzama u očima, saopštio da su banditi prekinuli prugu i da ne možemo biti ekspedovani za Zagreb. Naređuje nam da izađemo iz voza i vratimo se u logor. Veliki broj nas je bio srećan što se ponovo vraćamo u logor, jer smo smatrali da nam je tu u situaciji bezvlašća, život, ipak, najbezbedniji.

Povratkom u logor već postavljamo uslove komandantu logora, pukovniku italijanske armije. Delegiramo Josipa Černog, kapetana bojnog broda, da sa komandantom logora pregovara o uslovima života u logoru i raspuštanje istog. Naši zahtjevi nijesu usvojeni, ali je komandant, ipak, pristao da Cerni pregovara sa Nijemcima u Trstu ili Gorici. Dao mu je i svoj auto i šofera i drug Cerni je otišao na pregovore. Pošto se nije vratio za dva-tri dana, zabrinuli smo se za njega.

Italijanski vojnici koji su do tada obezbeđivali logor, počeli su masovno da bacaju oružje i bježe kućama. Kada je komandant ostao skoro bez obezbeđenja, rešio je da nas 13. septembra 1943. godine, pusti iz logora.

ORIJENSKI NOP ODRED KREĆE PREMA SOČI

U međuvremenu smo upoznali celokupno ljudstvo sa kojim smo raspolagali i računali ko kojoj jedinici pripada i ko je neposredni rukovodilac. Obavezni smo da se strogo pridržavamo reda i discipline i u redu idemo prema domovini, odnosno partizanskim jedinicama. Izišli smo iz logora i uputili se prema rijeci Soči. Prolazili smo kroz špalir voća i rodne vinove loze, ali ni jedan borac iz naših već formiranih jedinica, a oni su činili većinu, nije ni pokušao da ubere neki plod sa voćke ili grozd grožđa, iako smo bili izgladneli. Usput smo sreli Josipa Cernog, koji nam se pridružio, a šofer je autom otišao u logor.

U varošici Gradišće nalazila se omanja njemačka posada. Kada smo se iskupili na trgu njemački oficir nam je naredio da se smjestimo u kasarnu i tu prenoćimo. Na brzinu smo se dogovorili i obavijestili sve borce Orijenskog NOP odreda, da ne idemo u kasarnu, već da se neprimjetno iskrademo iz grada, što smo i učinili. Od ostalih većina je otišla u kasarnu, tamo prenoćila i sjutradan nastavila prebacivanje prema Sloveniji.

Naš odred je ujutro pregazio Soču, prešao prugu Trst-Gorica, a zatim i cestu između ta dva grada, pored austrougarskog vojnog groblja. Tako smo došli u selo Lokve ili Lokvice (sada na jugoslovensko-italijanskoj granici). Tu je bila već formirana neka komanda, odnosno NOO. Bratski smo primljeni, uz dobru večeru.

Sjutradan smo se spustili u dolinu Vipave i smjestili se u jednu školu u naselju Selo. Tu smo se nekoliko dana oporavljali. U međuvremenu se na ovom terenu razvijala intenzivna društveno-politička aktivnost, svakako vezano za odluku o priključenju Istre i Slovenačkog primorja matici Jugoslaviji. Jednom od takvih zborova prisustvovala je i naša jedinica. Govorio je Boris Kidrič, pozivajući narod Slovenačkog primorja da se složno priključi matici zemlji. A kada mu je rečeno da se tu nalazimo i mi, Crnogorci i Hercegovci, on nas je posebno pozdravio i tom prilikom naglasio zahvalnost slovenačkog naroda za to što smo, kao bratski narod, spremni da se na teritoriji Slovenije zajednički borimo za opštu stvar - konačno oslobođenje i ujedinjenje zemlje. Poslije takvog saopštenja i pozdrava prisutni su nas »okupirali« raznim ponudama. Sve je popraćeno grljenjem i ljubljenjem. Bilo nam je nemoguće shvatiti i opisati kakvo je u to vrijeme vladalo raspoloženje kod naroda u Vipavskoj dolini, kada bi se spomenula riječ ujedinjenje sa braćom, u novoj, Titovoj, Jugoslaviji.

Iz logora smo izašli kao organizovana vojna jedinica, sa komandnom i partijskom organizacijom. Komandant Orijenskog NOP odreda bio je Vlado Perišić, a politički komesar Milenko Radović i zamjenik političkog komesara Risto Parijez. S obzirom na naše brojno stanje formirane su samo dvije čete. Poslije nekoliko dana, Nijemci iz Gorice su izvršili napad uz dolinu Vipave i, djelimično, popalili jedno selo. Nije bilo organizovanog otpora, jer su položaj držali novopridošli borci. Pošto je trebalo spriječiti dalje prodiranje, pozvat je naš odred da zaustavi nemački prodor. Bez većeg otpora Nijemaca zauzeli smo položaj kod samostana, prema Gorici. Taj položaj držali smo nekoliko dana, ali su nas Nijemci zaobišli sa lijevog krila, preko sela Lokve, i pokušali da nas opkole i zarobe. Uspjeli smo da se izvučemo. Nijemci su uspjeli da nam zarobe dva druga. Ovo je bila organizovana i unaprijed pripremljena Njemačka ofanziva na ovaj sektor, svakako sračunata na ugušenje NOP-a na ovom području. Preduzeli su energične mjere čišćenja terena od partizanskih snaga, što im je donekle i uspjelo.

Poslije ove njemačke ofanzive, naš odred se povukao preko Slovenije, Hrvatske u Bosnu, pri čemu je u ovom metežu u dolini Vipave manji dio naših drugova ostao u Slovenačkom primorju.

Iz Livna je naš odred upućen u Dalmaciju, odnosno na dalmatinske otoke, gdje su vođene ogorčene borbe protiv njemačko-ustaških snaga. Odred pokušava da se preko Pelješca i Stona, probije za Hercegovinu, ali u tome ne uspjeva. Pod pritiskom njemačke ofanzive, odred se, preko otoka, povlači prema Visu. Pod naletom i rafalima nemačkih aviona, na brodu ispred otoka Sušac poginuo je komandant odreda Milan Petković, sa još nekoliko drugova. Potom se odred prebacuje na Vis, gdje ostaje nekoliko dana.

Oko 10. januara 1944. godine Odred se prebacuje brodovima u sjevernu Dalmaciju. Iskrcavamo se kod Pakoštana. Dvadesetak dana vodimo borbe protiv neprijateljskih snaga po sjevernoj Dalmaciji, u sastavu dalmatinskih jedinica, ali nas neprijatelj preko Bokovice potiskuje za Liku.

Iz Like odred je produžio za Drvar. U Drvaru smo se odmarali nekoliko dana. Tu je izvršena provjera identiteta svakog od nas od strane partijske komisije, sa Canom Babović na čelu. Ispitivano je naše držanje u zatvorima i logorima. Pitani smo o ličnom ponašanju, ali i o radu i držanju ostalih drugova članova KPJ. Prisustvovali smo i nekim predavanjima, a jedno nam je održao i Krsto Popivoda. Svakako, sve je to došlo poslije detaljne provjere. Najlepše što smo tada mogli doživjeti u Drvaru bilo je viđenje sa drugom Titom. Naime, jedno veče šetali smo Drvarom kada se najednom rasčistila ulica i u tom momentu je naišao drug Tito sa sovjetskom delegacijom, koja se na dan prije spustila u Bosanski Petrovac. Sve nas je obuzelo neopisivo oduševljenje što prvi put vidimo druga Tita, a i delegaciju crvenoarmejaca i bratskog ruskog naroda kod našeg Vrhovnog štaba.

Vrhovni štab nas je uputio u Crnu Goru, kao Drugi bokeški bataljon. Išli smo sa grupom oficira koje je predvodio Cile Kovačević. Tu je bio i dio sovjetske delegacije, koji je upućen u Srbiju. Zajedno se krećemo prema Glamoču, preko Cincar-planine, pored Kupresa, Prozora i Solakove Kule. Pored Podorašca prelazimo prugu Konjic - Bradina, pa preko Umoljana. Tu se grupa oficira odvojila i krenula u pravcu Romanije, a naš bataljon je nastavio prema Hercegovini. Na Obiju su nam, od

ustaškog bombardovanja, poginula tri saborca: Toma Marković, Radojka Petijević i Danilo Bakoč.

Dolaskom u Crnu Goru, tačnije u Cuce, gdje se već nalazio Prvi bokeški bataljon, raspoređeni smo da držimo položaj zapadno od Trešnjeva, prema Dragalju. Tamo nas je dočekao veliki snijeg, a i posebno siromašno mjesto, te smo više od mesec dana praktično gladovali. Jedino se moglo dobiti nešto vrlo mršavog mesa, a so je bila prava rijetkost.

Znali smo da se nalazimo u najsiromašnijem dijelu Crne Gore i sve oskudice smo podnosili bez pogovora. U Cucama smo se zadržali od početka marta do 11. maja 1944. godine.

Naređen nam je pokret u pravcu Klobuka i Lastve, gdje smo stigli istoga dana. Bili smo u neposrednom kontaktu sa Drugom dalmatinskom brigadom i njoj smo bili operativno i podređeni. U toku cijelog ljeta držali smo položaje prema Lastvi i Grahovu, povremeno vršeći napade na četničko-njemačke jedinice. Progonili smo ih prema Trebinju i preko Zubaca do Dubravke (Mrcine), pa od Kruševice do Mokrina.

U toku ljeta 1944. godine pristizali su nam novi borci rodom iz Boke kotorske. Popunjavali smo dotadašnje bataljone, ali već početkom septembra formiramo Treći, a početkom oktobra i Četvrti bataljon, da bi se od nas 4. oktobra 1944. godine, u Konjskom, formirala i Prva bokeška brigada. Ona je nastavila sa borbama za oslobođenje dijela Konavala i Boke Kotorske. U brigadi sam ostao do 18. oktobra 1944. godine, kada sam na Igalu, po zahtevu Oblasnog komiteta za Hercegovinu, razriješen dužnosti komesara čete i upućen na partijsko-politički rad u Trebinje. Ostao sam vječito ponosan na hrabro, dostojanstveno i patriotsko ponašanje »mamulaša« i u najtežim ratnim situacijama, mojih ratnih drugova.

DRAGICA RATKOVIC

ŽENSKI KONCEN-TRACIONI LOGOR

Krajem maja 1942. godine, kao sekretar jednog skojevskog aktiva, nalazila sam se u Opštinskom komitetu SKOJ-a na Grabu.

Svi koji smo tu bili hitno smo pozvani u Narodnooslobodilački odbor, gdje smo zatekli veći broj aktivista, vojnih i političkih rukovodilaca. Tu nam je saopšteno da se moramo odmah povlačiti sa oslobođene teritorije. Rečeno je da četnici, uz podršku Italijana, svakog časa mogu stići u ovaj kraj. Vremena nije bilo za oklijevanje. Valjalo je što prije skloniti sav sumnjivi materijal i u strogoj tajnosti iz magacina uzeti rezervnu hranu za borce i poslati je na položaj. O povlačenju je trebalo obavijestiti sve političke radnike na terenu. Povlačenje je određeno prema selima Uvjeća i Površ. Poslije ovog kratkog dogovora svi smo pošli na izvršenje odgovornog zadatka. Iste noći krenuli smo na put. Žurili smo, jer smo obaviješteni da se četnici već nalaze u Zubačkim selima.

Na putu prema Slanom sreli smo se sa djelovima Sedmog udarnog bataljona, u čijem su sastavu bili borci iz Konavala i Dubrovnika, sa kojima je tog dana bila i Dragica Pravica, sekretar Okružnog komiteta KPJ

za južnu Hercegovinu, kao i grupa političkih radnika iz Trebinjske šume. Usput smo se odmarali. Pjevali smo partizanske pjesme i pred polazak zaigrali crnogorsko kolo. Ovdje su nam se pridružili i čobani koji su se tu zatekli, tako da ničim nijesmo pokazivali da se moramo povlačiti sa ove oslobođene teritorije. Najteži dio ovog puta bio je prelazak preko željezničke pruge koja povezuje Nikšić sa Mostarom i Dubrovnikom, jer su je kontrolisali neprijatelji.

Stigli smo na Staro Slano, gdje se okupio veliki broj boraca i političkih radnika iz Trebinja i okoline. Pored djelova Sedmog udarnog bataljona, na okupu su bili i dijelovi Udarnog bataljona »Luka Vukalović«. Nešto kasnije stigao je i Orjenski bataljon, sastavljen od Bokelja, koji nije bio u potpunom sastavu. Orjenci su stigli nešto kasnije, umorni od dugog i napornog puta od Orjena do Slanog, zaobilazeći Zubačko polje.

Boraviti na Slanom, na ovako skučenom prostoru, bilo je vrlo opasno. Ranije su ga spalili neprijatelji, jer je smješteno na putu Trebinje - Mostar, važnoj saobraćajnoj raskrsnici.

Avioni su često nadlijetali, skloništa nije bilo nigdje. Nismo imali kuda dalje, jer smo obaviješteni da se povlačimo u sjevernu Hercegovinu, a zatim u Istočnu Bosnu. Čekajući obavještenje za pokret i povlačenje vojni i politički rukovodioci su držali sastanak, borci čistili oružje i prali odjeću na Trebišnjici. Istovremeno smo se pripremali na dug i težak borbeni put. Jedna grupa boraca među kojima sam bila i ja dobila je zadatak da izvrši pripreme za rušenje drvenog mosta koji povezuje obale rijeke. Most je trebalo zapaliti pri povlačenju, radi sigurnosti. Tu je stigao i Čile Kovačević, komesar Ljubomirskog bataljona, sa jednom grupom boraca. Prema njegovom obavještenju, četnici su zaposjeli sva mjesta na putu za sjevernu Hercegovinu. Po njegovom mišljenju, ne bismo se mogli probiti bez velikih žrtava. Vijest su potvrdili i naši kuriri koji su došli iz Zagore, i ovo je gotovo šokantno djelovalo na sve borce.

Postavljalo se pitanje odgovornosti drugova zbog prekida. Stari iskusni borci i rukovodioci i u ovakvoj situaciji potražili su najbolji izlaz.

Hitno je sazvan drugi, kraći sastanak radi dogovora o tome šta treba da se radi i kuda da se krene. Dragica Pravica, sa nekoliko drugova, predlagala je da se ide na proboj, bez obzira na teškoće i sukobe sa neprijateljem. Na okupu smo imali dovoljan broj iskusnih i dobro naoružanih boraca. Njen predlog nije prihvaćen, jer je nekim drugovima izgledao suviše riskantan. Na kraju je odlučeno da se privremeno sklonimo u brda oko Trebinja, dok se situacija ne smiri. Bilo je nemoguće skloniti se u tako velikom broju, pa je predloženo da se podijelimo u grupe. Koliko se sjećam djelovi Orjenskog bataljona trebalo je da se vrate na područje Orjena, i da na povratku zaobiđu Zubce, jer su tamo bili četnici. Po dolasku na svoj raniji teren trebalo je da uhvate vezu sa pozadinom u Boki i da se po grupama tamo privremeno sklone dok ofanziva prođe. Odlučeno je da se oni koji nijesu kod neprijatelja kompromitovani vrate u svoj kraj i da se oslone na političke radnike koji su na terenu ostali.

U jednoj od grupa za pokret nalazili su se: Dragica Pravica, Stevo Bratić, Dragica Bajković, Čile Kovačević, Ranka Stefanović, Jovan Ratković, Vukosava Šakotić, Milivoje Gradinjac, Tomo Krčum, Veljko Benderać, Desa Miljanović, Vidak Babić, Budimir Ukropina, Milan Petković i Dragica Ratković. U suton smo napustili Slano i krenuli prema željezničkoj pruzi. Usput smo svratili u jedan zaselak, u kome je tih dana bila sklonjena Dragičina majka, Milica Pravica i sestra Danica. Kod njih smo

se kratko zadržali. Dragica joj je rekla da se na kratko vrijeme povlačimo i da ništa ne brine. Baba Milica je to s rezervom primila i dodala: »Bježite odavde što dalje, moja djeco, jer ako vas uhvate četnici svi ćete 0 grani visiti«.

Žurili smo da što prije pređemo opasnu dionicu, ali na samom polasku sporo smo se kretali, jer su se neki borci loše osjećali. U zoru smo stigli u neka brda. Prvi dan proveli smo u vrtači okruženoj sitnim žbunjem i kamenjem. Hrane i vode imali smo samo za nekoliko dana. Naredne noći krenuli smo dalje u brda da nas neprijatelj ne bi otkrio. Tako su prošli prvi dani. Ubrzo su nastale nevolje. Sa pozadinom nismi imali nikakve veze. Hrane i vode je nestalo. Čile Kovačević nam se teško razbolio i nosili smo ga po gudurama i bespuću.

Dragica Pravica je predložila da Budimir Ukropina ode do svoje kuće, koja je udaljena manje od sat hoda, da donese hranu i vodu i da se preko supruge Ande raspita o situaciji na terenu. Anđa je bila član AFŽ-a i politički radnik na terenu. Rečeno mu je da, ukoliko se do povratka premjestimo, znak raspoznavanja će biti bacanje kamenčića i lomnjenje granja. Dani su prolazili, a Budimira nije bilo. Svi smo se zabrinuli šta mu se dogodilo. Nismo mogli da čekamo pa krenusmo naprijed i u zoru stigosmo u Konavoska brda, gdje nije bilo sela, već samo nekoliko čobanskih koliba.

Teško smo se kretali zbog gladi i žeđi. Neko je od drugova predložio da Milan Petković ode do svog brata Krsta po hranu i vodu i da se zaintresuje kakva je situacija na terenu. Sa Milanom smo pošli Veljko Benderać i ja. Od Krsta smo saznali neprijatnu vest. Veliki broj naših drugova pod različitim okolnostima pao je u četničke ruke, među njima 1 Budimir. Za bjeguncima je organizovana potjernica na sve strane. Mnoge boračke porodice su pod četničkom stražom, neke su pljačkali, tukli i progonili.

Milan je od Dragice Pravice i Steva Bratića dobio zadatak da ostane na terenu i da se krije oko kuće, koja je udaljena od sela i na pogodnom je mjestu za vezu. On nas je vratio do mjesta na kome je grupa boravila. Veljko i ja nijesmo poznavali taj kraj. Naše smo našli na okupu. Veljko ih je obavijestio o nastaloj situaciji i o svemu što smo saznali. Nastao je tajac, na licima svih prisutnih pojavile su se bore. Zabrinuli smo se šta će biti sa pohapšenim borcima i njihovim, kao i našim, porodicama. Ovi događaji povećali su zabrinutost, koja je inače bila svakog dana sve više prisutna. Niko više mirno ne spava. Razmišljali smo kako osloboditi zatvorenike. Jedina mogućnost je bila napasti zatvor u Zubcima, ali od toga se moralo odustati jer nas je bilo malo i sa slabim naoružanjem.

U toku noći otišli smo u stjenovita Konavoska brda, gdje su nas sjutradan nadlijetali ustaški avioni. Nismo znali da li su nas primijetili. Otkrili su nas konavoski čobani i svojom vikom uznemiravali: »Bježimo eno u šumi četnika«. Nijesu znali ko smo. Dan smo proveli u velikom strahu. Prije polaska dogovorili smo se da podijelimo poslednju zalihu hrane, koja se sastojala od kilograma kukuruznog brašna i dva-tri litra vode. Neko je od prisutnih imao jednu malu šerpu, koja nam je dobro poslužila za kuvanje. Prije sumraka u jednoj vrtači naložili smo vatru i u zagrijanoj neslanoj vodi razmutili brašno u vidu žitke kaše. Spremanje je trajalo dosta dugo. Čekali smo da se kaša ohladi, jer nijesmo imali kašika, pa smo jeli iz sastavljenih dlanova. Iako posna, neslana i rijetka, kaša nas je malo okrijepila za predstojeći naporan put. Na polasku za nama je ostala pusta vrtača, pogašena vatra i garava šerpa.

Čim se spustila noć, po ranijem dogovoru, krenuli smo prema Bijeloj gori. Put nas je vodio preko Zubačkog polja. Bili smo oprezni, jer smo znali da su četnici u svakom selu. U ovoj koloni bilo je najteže Dragici Bajković, koja je prilikom povlačenja na Slano ostavila tek rođenu kćerkicu. Iako smo prolazili u blizini tog sela, nijesmo bili sigurni da li je dijete živo. Dragica je iz Crne Gore u srez trebinjski došla po zadatku početkom 1942. godine, ali joj dijete nije smetalo da obavlja sve odgovorne poslove. Zaustavili smo se na seoskom groblju kod čatrnje na Konjskom, gdje je bilo najsigurnije. Uz hladnu vodu, poslije kratkog odmora, riješili smo da se rasporedimo u tri grupe koje bi se kretale u odvojenim pravcima:

Dragica Pravica i Stevo Bratić pošli su zajendo u Površ, u okolinu Trebinja, da tamo uspostave vezu sa Milanom Petkovićem i ostalim drugovima;

Čile Kovačević, Ranka Stefanović, Vidak Babić, Milivoje Gradinjac, Veljko Bendarać i Tomo Krčum krenuli su u Bijelu goru, sa zadatkom da se povežu sa crnogorskim borcima;

Jovan Ratković, Vukosava Šakotić, Desa Miljanović, Dragica Bajković i Dragica Ratković kreću prema Lastvi, da se tamo nađu sa ilegalcima.

Dogovoreno je zborno mjesto - Begova korita, jer je tu i ranije održavan sastanak. Znali smo da ovi pravci kretanja nijesu najbolji, ali drugog izbora nije bilo. Noć je brzo odmicala a bližio se naš rastanak pun strepnji i neizvjesnosti. Pred polazak nam se obratila Dragica Pravica i naglasila da nas čeka težak i naporan put, ali da nam ne smije biti prepreka u ostvarenju daljnjih zadataka, da trebamo biti spremni i hrabri da se uhvatimo u koštac sa svim teškoćama koje nas čekaju i da ih na kraju moramo prebroditi.

Upozorila je na mogućnost da nas neprijatelj zarobi, ali i na nužnost čvrstog držanja pred njim. Ne smijemo odati naše ciljeve i namjere. Ne smijemo zaboraviti na svoje dužnosti kojim nas obavezuje Komunistička partija Jugoslavije. Podsjetila je na opreznost prilikom kontakta sa mještanima, jer se pokazalo da su mnogi koji su ranije bili sa nama prešli na stranu okupatora.

Došlo je vrijeme rastanka. Gledajući spolja, naša odjeća i obuća pretvorena je u rite kroz koje vire pojedini dijelovi tijela, ali krasio nas je borbeni komunistički duh. Uz poljupce i čvrst stisak ruke odvojismo se u grupe, uz borbeni pozdrav »Smrt fašizmu - Sloboda narodu!« Krenusmo dalje.

Naša grupa krenula je preko Zeljeva. Bližilo se svanuće, pa smo se smjestili u brdo Zabrđe da predahnemo. Već odavno gladujemo, ali se u blizini nalazi kuća Boža (Đurova) Ratkovića. Božo je ranjen i leži kod kuće. Njegova porodica je uz nas, pa smo odlučili da odem do njega i moj otac mi reče da Božu kažem da je on sa drugovima tu blizu, da mu pošalje izvještaj sa terena. Približavajući se kući srela sam jednu poznatu mještanku koja me je odmah prijavila četnicima.

Na vratima sam srela Božovu majku Maru. Iznenađena mojim prisustvom, uzbuđeno mi je rekla da me traže četnici na sve strane, da mi je majka u zatvoru i da je četnici strašno tuku. Familiju su mi negdje odveli. Primijetivši moj dolazak, ustao je i Božo. Kad me vidje, lice mu postade ozbiljno i uplašeno. Saznavši za ove događaje, ostalo mi je da samo ćutim i da oca i drugove ne spominjem. Brzo sam rekla kako idem kući, pa sam usput svratila kod njih. U tom trenutku na vratima se pojaviše dva naoružana mještanina, s puškama uperenim na mene. U prvom trenutku mislila sam da se šale, jer sam ih dobro poznavala.

Odjednom me počeše udarati kundacima, a zatim mi svezaše ruke i rekoše da me vode u četnički štab.

Na putu od Željeva do Tuli u Zubcima doživjela sam niz neugodnosti. Neprijatelji naše borbe napadali su me kamenjem i motikama i zasipali uvredama. Ćutala sam kao da se to na mene ne odnosi, ali sam se pitala šta sam im učinila da me tako ponižavaju. Mislim da im je smetalo što sam jedina od djevojaka iz ovog kraja koja je stupila u narodnooslobodilački pokret od njegovog početka. U ovim krajevima u istoriji se nije dogodilo da žena ide u rat i da se bavi politikom. Prema starom običaju, žena nije smjela ostaviti kuhinju, njivu i kolijevku, ni krenuti dalje od kuće.

Na ove nemile događaje gledala sam dignute glave, nijesam imala čega da se stidim. Osjećala sam se ponosnom što sam vojnik KPJ i što smjelo koračam pod njenom zastavom.

Doveli su me u školu na Tuli, u kojoj se tih dana nalazila četnička komanda na Zubcima. Tu na okupu bio je cijeli štab, na čelu sa Dušanom Vučkovićem. Onako vezanu i umornu uvedoše me u kancelariju Vidaka Vučkovića, Dušanovog brata. Bez riječi počeo je da me šamara. Pala sam na pod, a zatim su me gazili nogama. Kada sam se osvijestila počelo je saslušavanje, praćeno batinama i uvredama. Postavljali su mi pitanja u vezi sa našim povlačenjem u istočnu Hercegovinu. Zahtijevali su da odam mjesta gdje se nalaze ilegalci sa kojima sam bila. Isto tako su tražili od mene da im otkrijem sklonište partijskog materijala i sve ostalo što je vezano za pokret i povlačenje.

Od prvog mog saslušavanja rekla sam da su partizani otišli u Bosnu, a mene maloljetnu vratili kući. Nijesu mi vjerovali, jer su mnogo toga o nama saznali od onih koji su sa Slanoga otišli njima.

Iz dana u dan jednako su me mučili braća Vučkovići, Nikola Lalić i Miloš Riđešić, a i čuvari mi nijesu ostali dužni.

Iza mene uhvatili su Miloša Kisina i doveli ga u školu. Odjeća mu je bila ukrućena od krvi, a lice izmijenilo izgled. Tukli su ga tako da je jedva hodao. Kasnije su doveli i njegovu sestru Zorku, koja je bila sa nama na Slanom. Pored nas stalno su dovodili grupe boraca i svi su prošli na isti način i kroz iste ruke.

Iz Tule su me odveli u zatvor na Grabu. Na putu sam opet doživljavala neprijatnosti i psovke. Na vratima zatvora dočekao me je Krsto Spajić - Kićo i, onako izmučenu i vezanu, udarao nekoliko puta i naredio da me strpaju u zatvor. Kada sam ostala s one strane brave imala sam šta da vidim. Tu sam našla veliki broj boraca i rukovodilaca sa Slanog, a među njima i borce Orjenskog bataljona. S njima je bio i veliki broj terenskih radnika, kao i boraca iz Sedmog udarnog i bataljona »Luke Vukalovića«. Pored mene i Miloša Kisina uhvaćeni su Dragica Pravica, Stevo Bratić, Veljko Benderać, Milan Petković, a nešto kasnije i Dragica Bajković, Vukosava Šakotić, Desa Miljanović i Tomo Krčum. Isto tako ovdje su dovedeni i Milutin Radović, Spasoje Spajić i njegova supruga Mina, kao i mnogo drugih boraca. Na licima i tijelima većine njih videli su se duboki tragovi četničkog bića. U zatvoru smo bili gladni, prljavi i izmučeni u tijesnoj zatvorenoj prostoriji.

Jednog dana na vratima zatvora pojavio se komandant Kićo i naredio da ustanemo, a zatim prozvao Bokelje da se spreme na put. U sali je nastao tajac - svi smo se pitali kuda odlaze i šta ih na putu čeka, a i nama koji ostajemo neće biti bolje. Među Bokeljima bili su mnogi koje sam poznavala još od 1941. godine. Bili smo zajedno na određenim zadacima. Na zubačkoj oslobođenoj teritoriji jedno vrijeme nalazila se bolnica Orijenskog bataljona. Prvih dana aprila 1942. godine bolnica je

bila smještena u osnovnoj školi na Konjskom, a negdje krajem aprila premještena je u Bijelu goru, u mjesto Jarčišta. Tu je smještena u drvene barake, koje su prije rata građene za pilanu. Ovo je mjesto u gustoj borovoj šumi pa je sigurnije, jer su tih aprilskih dana italijanski avioni bombardovali neke krajeve na Zubcima... Sjećam se, prije dolaska ranjenika i bolesnika omladina Konjskog i Željeva dobila je zadatak da školu pripremi za bolnicu. Radilo se danju i noću, a za ovu akciju bili su direktno zaduženi sekretari SKOJ-a: Božo (Novičin) Ćurić, Lazar (Milanov) Ćurić i ja. Pored uređivanja bolnice, smo bili dužni da prikupimo dobrovoljno hrane i organizujemo njeno svakodnevno spremanje. Evakuaciju bolnice iz Konjskog u Bijelu goru organizovala je omladina, koja je na konjima prebacivala ranjenike i bolnički materijal. Put je bio dosta težak i naporan. Kolona se kretala kamenitim kozjim stazama, punim krivina i opasnih predjela, pa je trebalo paziti da ranjenici ne padnu s konja i da se ne povrijede. No, i pored toga, došlo je do jedne nezgode, koja se, srećom, dobro završila. Naime, dr Jovan Bijelić, upravnik bolnice, u partizane je poveo i svoju tročlanu porodicu: suprugu Smiljku, kćerku Seku, koja je tada imala oko godinu i po, i sina Ratka od šest mjeseci. Mali je bio u kolijevci natovarenoj na konja. Penjući se uz opasne serpentine prema planini, konj se spotakao, a kolijevka sa djetetom se otrgla i otkotrljala u provaliju. Kolona se nijemo zaustavila, a mladići iz pratnje pohitali su u provaliju i umjesto straha doživjeli pravu radost. Dječak je ostao živ, bez ijedne ozlede, i tako je kolona srećno stigla na određeno mjesto... Te iste godine, u rano proljeće, u Zubcima je održana Sreska konferencija AFŽ-a za srez Trebinje, kojoj su prisustvovale i predstavnice Crne Gore, a ujedno i Boke na čelu sa Dragicom Bajković. Nešto kasnije organizovan je zajednički susret za razmjenu (odjeće, obuće i hrane) između Boke, Konavala i Zubaca.

Po odlasku Bokelja u zatvoru je bilo više prostora, ali i tuge za našim saborcima.

Nad nama je jednako i dalje nastavljen teror. Kod velikog broja zatvorenika život je bio u opasnosti, hrane od uprave zatvora dobijali smo vrlo malo i neredovno. Da nije paketa koje su pojedini drugovi dobijali od kuće i prijatelja, svi bismo pomrli od gladi.

Nakon kratkog vremena po odlasku Bokelja, premjestili su nas iz bivše žandarmerijske kasarne u osnovnu školu na Grabu, koju su pretvorili u zatvor i gdje su umjesto abecede i azbuke došli korbači i motke. Saznali smo da i ovdje nećemo dugo ostati. Većinu nas četnici su odredili na kulučenje, da slabi i gladni obrađujemo njihova imanja, razbijamo kamen i popravljamo zubačku cestu.

Pod vedrim otvorenim nebom nijesmo imali ni vode, a kamoli hrane, ali smo imali ponos i vjeru u našu pobjedu.

Jednog jutra bilo nam je neobično jer nijesmo izvedeni na rad. Pitali smo se - šta li ovo znači.

Na odgovor nijesmo dugo čekali - četnici su nas vezane po dvojicu izveli kod škole gdje se iskupilo nešto naroda, uglavnom četničkih saradnika i pristalica. Ubrzo stiže i četnički komandand Dušan Vučković sa svojim štabom.

Tu, na jednom malom prostoru nedaleko od škole, četnici su doveli vezanog Veljka Benderaća, političkog komesara Bataljona »Luka Vukalović«. Na tom malom prostoru, na očigled svih prisutnih, počela je da se kopa raka, a pored nje je hrabro stajao Veljko. Čim je streljački strcj zauzeo svoje mjesto, Veljko je iskoristio trenutak i gromkim glasom povikao: »Živjela Komunistička partija Jugoslavije, živjela naša borba!« Ali taj gromki glas prekinuli su puščani plotuni. Mi zatvorenici smo to

posmatrali sa puno tuge i bola. Izgubili smo neustrašivog borca i rukovodioca.

U raku još ne pade ni grumen zemlje, a četnički komandanti sa svojim istomišljenicima otpočeše igrati kolo i četničke pjesme pjevati. Mi vezani nijemo se vratismo u zatvor.

Još se Veljkovo tijelo nije ni ohladilo, kada su tu blizu strijeljali i Budimira Ukropinu. Od dana pogibije našeg saborca u nama zatvorenicima je nastao neki bol i tuga, čekanje ko je od nas na redu. Četnici su mučili i ubili Milutina Radovića - Begu, a zatim Danila Vučurevića, Rada Vukalovića, Gojka Ratkovića, Spasoja Spajića, Miloša i Spasa Kisina i Stojana Vica, strijeljan je i niz drugih.

Nas više nijesu vodili na rad, plašili se da ne pobjegnemo u šumu. U tom očajnom iščekivanju i razmišljanju o našoj sudbini, ubrzo dođoše italijanski oficiri iz Trebinja da nas vide. Ulazeći u zatvor pozdraviti su fašističkim pozdravom, na šta mi nijesmo obraćali pažnju. I tako stojimo i ćutimo. Mjere nas od glave do pete. Imaju šta i da vide: izmučena lica i upale oči, a uz sve to, pola nas je u pocjepanoj i prljavoj odjeći. Ali u nama je ostao neugašeni borbeni i revolucionarni duh, koji nas drži i hrabri. Italijani nas i dalje redom zagledaju, a naročito nas partizanke. Jedan njihov pratilac stalno pokazuje rukom na mene i jednom oficiru nešto govori. Na to nijesam obraćala pažnju, ali čim su otišli priđe mi Ljubica Mićunović iz Lastve i reče: »Oni oficiri nešto su se u vezi tebe dogovarali, što dovodi u vezu sa našim radom sa omladinom, pa ako te oni odvedu kaži da smo u šumi bile zajedno«. Više volim da me streljaju okupatori, nego ovi domaći, njihove sluge.

Toga dana došla je naredba da me iz četničkog zatvora prebace u italijanski sudski zatvor u Trebinju. Od Zubaca do Trebinja išla sam pješke i usput doživjela od prolaznika velike neprijatnosti. Na mostu u Trebinju sreo nas jedan nepoznati mladi četnički oficir. Preko stražara raspitivao se za mene, i kad je saznao ko sam i čija sam, naredio je da me vode u četnički zatvor koji se nalazi u gradu, gdje će me te iste noći strijeljati. Zna se, gubilište je bilo na Mosku, između Trebinja i Bileće. Stražari me po naređenju uvedoše u trebinjski zatvor, u kome nađoh puno poznanika iz grada i okoline, dosta majki s djecom. Tu se nijesam puno zadržala. Moj slučaj pratioci su prijavili italijanskim vlastima, i oni su istog dana došli po mene. U sudu me već čekao prevodilac, i na saslušavanju sam saznala da je ovaj Italijan poistovjetio mene sa drugom osobom koja je u gradu pobjegla prilikom hapšenja. Na pitanje rašto su me četnici zatvorili, odgovorila sam da sam kod partizana radila kao mobilisana kuvarica, kako sam se sa Ljubicom dogovorila. Nešto kasnije i ona je došla za mnom.

U ženskom zatvoru našla sam dosta zatvorenica, među njima i Milicu Pravicu, Dragičinu majku, i sestru Danicu Dragoljević. Poznavala sam ih od ranije i gledala sam ih sa puno bola. Nešto kasnije strijeljali su joj pored kćerke Dragice i jedinog sina Rada. Držale su se hrabro, sa tugom u srcu i bez suze u oku. Od prijatelja i rodbine su dobijale hranu, pa su to s nama dijelile do posljednjeg zalogaja. U susjednim ćelijama nalazio se veliki broj zatvorenika, neke od njih srela sam u zatvorskom dvorištu za vrijeme kratke šetnje. Tu su bile tri sestre Aleksić: Sava, Stana i Dana. Sa njima Rađojka Petijević, Stana Ivković i Radojka Bratić, a nešto kasnije doveli su i Cvijetu Kržić, koja je imala ruku u gipsu. Povredu joj je nanio Dušan Vučković kada ju je tukao na Zubcima.

U avgustu 1942. su nas prebacili skupa u Dubrovnik, u zatvor Kazbek, koji se nalazio u Gružu, a zatim u tvrđavu Lovrjenac, gdje smo na-

sie veliki broj poznatih zatvorenica, među kojima su bile Mina Spajić, Anka Nazečić i Dada Novaković.

Dubrovački zatvori su bili puni rodoljuba, pa su i tvrđave pretvorili u tamnice. Svakog dana masovno su ljude dovodili u zatvor, bilo kamionima ili vozovima, tako da nas nijesu imali gdje smjestiti.

Nismo imali gdje sjesti, a kamoli leći. Hrana je bila gotovo nikakva i neredovna usljed stalnog seljenja iz zatvora u zatvor. O higijeni ne može se ni govoriti. Pune smo vaši, stjenica, a vode nema ni za piće, a kamoli za higijenu. U tvrđavi Lovrjenac danju i noću smo u mraku u vlažnim i memljivim lavirintima. Puno je bolesnih, naročito starih i djece. Tvrđava je građena od debelih zidova i kamenih naslaga, sa vrlo malim vanjskim otvorima, kroz koje se teško probija po koji zračak svjetlosti. Tvrđava je podignuta u centru Dubrovnika, na jednoj visokoj litici. S jedne strane je okružena morem, a druga strana je vezana za kopno, ali joj je prilaz nedostupan, sem stepenicama koje su ugrađene u liticu.

Jedne noći italijanski vojnici dovedoše toliko naroda da nijesu više imali prostora, pa su ljude ostavljali po hodnicima i zatovrskim dvorištima. Ovaj jadni narod pokupljen je iz raznih krajeva Hercegovine i Dalmacije, naročito iz onih gdje su se vodile borbe između partizana i okupatora. Zatvor je postao tijesan za sve nas, pa smo svakog časa očekivali da će nas voditi nekud dalje. Užasna je bila ta svakodnevna neizvjesnost koja nas je stalno uništavala. U njihovim očima bili smo jedna obična rulja ravna stoci koja će sve ovo, ipak, izdržati.

Odjednom - prozivka i pokret. Prvo izvode muškarce i vežu ih. Sve to posmatramo kroz neke rešetke na vratima. U toj masi veliki je broj drugova poznatih iz zubačkog i trebinjskog zatvora. Za njima izvode i nas, ali nas ne vežu. Silazimo niz strme i vrlo opasne stepenice; padamo, djeca vrište, starice plaču, ne mogu da se spuste niz taj strašni ambis. Na Pilama nas susrete četa ustaša. Počeše da nas pljuju i psuju; tukli bi nas, ali italijanski stražari ne daju da nam se približe.

Potrpaše nas u desetine kamiona pokrivenih ciradama, u pratnji vojnika naoružanih automatima. Krenusmo, ali ne znamo kuda. Kamioni jure po strašnom makadamu, a mi padamo jedna na drugu, uz niz ozleda. U ovom bolnom metežu i prašini, a po najvećoj žegi, stigosmo na Prevlaku, na kojoj se nalazio koncentracioni logor. Prevlaka je jedan dugački kopneni pojas koji se pruža uz more i svojim rtom dublje ulazi u Jadransko more. Ona je s jedne strane prema otvorenom moru, oivičena visokim kamenim liticama, a druga ima niže padine dostupne za manje brodiće. Prostor na Prevlaci obrastao je niskom zimzelenom šumom, kroz koju probijaju maslinova stabla. Ovdje su zime blage i vrlo kratke, a ljeta duga i izuzetno topla. U blizini Prevlake, u otvorenom moru, nalazi se osamljeno malo ostrvo, pretvoreno u betonsku tvrđavu zvanu Mamula. Ovu tvrđavu su italijanski okupatori pretvorili u koncentracioni logor, u koji su od početka okupacije zatvarali borce NOP-a i ostale rodoljube koji su pomagali pokret. Jedno vrijeme u tvrđavu su dovodili i žene i djecu, sve dok se za njih nije podigao logor na Prevlaci, koji je ostao do kapitulacije Italije. Na ovom prostoru su u toku italijanske okupacije postojala tri logora: bokeljski za žene, hrvatski takođe za žene i djecu, i muški za stare i bolesne. Ova dva su podignuta nešto kasnije. Naš logor zvao se hrvatski zato što su u njega smještene logorašice iz krajeva koji su pripojeni tzv. Nezavisnoj Državni Hrvatskoj, i to iz srezova: Mostar, Trebinje, Bileća, Gacko, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Vrgorac, Metković, Makarska kao i nekih bližih dalmatinskih ostrva.

Stupajući na tie ovog prostora, na samoj rampi, dočekala nas je četa italijanskih vojnika i oficira. Iako smo imali uredne sprovodne liste sa tačnim podacima i oružanom pratnjom, bili smo podvrgnuti strogoj kontroli logorskih vlasti. Prvo su nas izbacili iz kamiona i svrstali u red, a zatim je uz prozivku nastalo prebrojavanje. Provjeravali su da neko nije pobjegao. Bila je to jeziva slika: starice i bolesnice padaju u nesvijest, djeca plaču, zovu majke u pomoć, a pomoći nema. Tako stojimo satima na vrelom suncu, bez hrane i kapi vode na ovom oskudnom tlu. Kamioni su nestali, a mi krenusmo u koloni prema logorskoj kapiji. Djecu nosimo, a iznemogle vodimo. Vojnici nas psuju, požuruju i kundacima guraju, i još veću gužvu stvaraju. Tako predveče stigosmo u logor.

Opet po starom: prebrojavanje i razmještanje po barakama. Djecu ne odvajaju od majki i rodbine. U logoru sam zatekla dosta zatvorenica koje su dovedene prije nas, a među njima je i jedan broj iz Trebinja i okoline. Ovdje su dovedene i mnoge porodice, među kojima su i četiri Hadžovićke, a najmlađa među njima je Enisa; s nama je i Azema Budalica sa majkom i Memnuna - Nuna Spahović. Mara Kurtović, kao i bezbroj drugih. Sve smo raspoređene po raznim barakama. Ja sam smještena u donju zgradu najbližu moru, iz koje se dobro vide Herceg-Novi i njegova okolina. Sa mnom su tri zatvorenice: Ljubica Mićunović, Plana Vukalović i Mara Popovac, sve tri iz okoline Trebinja. Sve smo mlade i dobro se poznajemo. U neposrednoj blizini nalazi se i Mamula. Tamo su zatvoreni svi naši drugovi koji su ranije prošli zatvore sa nama.

Naš logor je smješten na jednom velikom prostoru i ograđen je duplom bodljikavom žicom. Izvan logora, naokolo, postavljene su osmatračnice, opremljene mitraljezima i reflektorima, a patrole okolo stalno kruže. U ovom ograđenom prostoru nalaze se prizemne barake, većinom građene od drveta, pa je u njima zimi hladno a ljeti neizdrživo vruće. Neke imaju trospratne krevete, odnosno obične prazne daske sa malo slame. Zgrada u kojoj sam smještena građena je ranije pa je od kamena, sa manjim i većim prostorijama bez ležaja. U sobama nas je više nego prostora, pa je noću teško izdržati u toj nesnosnoj tjeskobi. Higijena je na nuli, a logorašice su dobile po jedno prljavo ćebe i naramak slame kao prostirku. Spavamo po dvije skupa. Vode uopšte nemamo. Jednom dnevno dođu cisterne sa vodom i u dugoj koloni čekamo satima dok dođemo na red. Oskudijevamo i u posudu. Većina od nas ima samo vojničku porciju za hranu, a to nije dovoljno ni za piće u toku dana, a kamoli za održavanje higijene.

Hrana koju smo dobijali bila je za sve logoraše količinski jednaka. U toku dana primali smo 120 grama hljeba, za doručak četvrt litra gorke crne kave od žita, a za ručak pola litra tople slane supe po kojoj su plivala po dva-tri makarona. Večera se sastojala od jednog dekagrama sira i glavice crnog luka. Zbog velike gladi logoraši su jeli lišće i travu, ali je i do toga bilo teško doći. Mnogi su ovdje ostavili svoj život od gladi, naročito muškarci, koji su na Prevlaci masovno umirali. Preživjeli su oni koji su dobijali pakete od rodbine i prijatelja, simpatizera NOR-a. Najviše je bilo onih koji nijesu imali nikakve mogućnosti da spolja dobiju hranu. Mnogima su popaljene kuće, kod drugih je cijela porodica bila u partizanima. Bilo je i takvih da po godinu dana nijesu imali vijesti o svojim bližnjim. Hrana koja je u naš logor dolazila u paketima, pretežno od rodbine, nije se dijelila organizovano, to je zavisilo od volje pojedinaca.

Negdje na početku 1943. godine počeli su stizati paketi i nama koji nijesmo imali nikakve nade da neko o nama nešto zna. Njih su slale ženske osobe, pretežno iz Herceg-Novog i Boke. Za ovu brigu o nama možemo zahvaliti našim drugaricama iz bokeljskog logora, koji je bio također na Prevlaci. U njemu se, između ostalih, nalazio jedan broj poznatih ratnih drugarica. One su znale naše adrese i tajnom vezom dostavile ih partijskoj organizaciji u Boki, sa napomenom da nam se pošalje pomoć u hrani, ističući našu tešku situaciju. Pakete koje smo dobijale dijelili smo međusobno, prvenstveno djeci i bolesnim.

Život u logoru odvijao se pod posebnim režimom. »Slobodno« kretanje unutar logora bilo je dozvoljeno preko cijelog dana, što je predstavljalo veliku olakšicu u odnosu na prethodne zatvore. U ovom logoru ni jedna od zatvorenica nije bila osuđena na vremensku kaznu, pa je ta neizvjesnost puštanja na slobodu bila stalno prisutna. Za godinu dana iz logora je pušteno samo nekoliko majki, čije su kćerke i sinovi strijeljani od strane okupatora ili domaćih izdajnika, a među njima i Milica Pravica i kćerka joj Danica. Iz ovog logora, negdje 1942. godine, Italijani su odveli i strijeljali učiteljicu Vukosavu Šakotić i Desu Miljanović, obje iz Lastve kod Trebinja. Vuka je bila predratni član Partije.

Logorske vlasti su oštro kažnjavale za svaku sitnicu (prekršiteljice reda i mira), a često i cijeli logor. Kažnjavalo se obustavom hrane, a pojedince su vodili u specijalnu ćeliju, kroz koju sam prošla i ja. Ja sam kažnjena zbog događaja vezanog za zatvorenike iz muškog logora na Prevlaci. Ovi logoraši su svaki dan donosili drva za kuhinju koja je povezana sa našim logorom. U to vrijeme nama zatvorenicima bilo je zabranjeno i kretanje na tom dijelu logora i svaki razgovor s njima. I pored zabrane, većina nas je uspjela da povremeno s njima kontaktira i sazna po neku novost od njih, jer su se oni pod stražom stalno kretali po prostoru Prevlake, pa su lakše dolazili do informacija spolja. Jednog dana je jedan od njih ispod žice ostavio ceduljicu savijenu u vidu cigarete. Sačekala sam povoljnu priliku odsustva stražara, ali sam u tom bila prebrza i radoznala pa sam zaboravila na drugog stražara koji se nalazio na osmatračnici. On me je primijetio i pištaljkom me opomenuo. Pobjegla sam u sobu i sa Marom i Ljubicom pročitala sadržaj, koji nas je upozoravao da se u logoru pojavila zarazna bolest od koje se treba čuvati. To je značilo da se čuvamo ubačenih špijuna. Cedulju smo uništile, ali su uskoro uslijedile posljedice. Toga dana su po mene došli karabinjeri i odveli me u čuvenu samicu (kamaru sigurecu) koja je bila udaljena od logora, smještena u zemlju, na jednom malom proplanku ograđenom sitnom šumom. Taj mračni prostor, ukopan duboko u zemlju u vidu okruglog bunara, prekriven je betonskom pločom, a okolo su rupice u vidu rešetki radi dovoda vazduha. Sa strane su ukopane stepenice, a na dnu su željezna vrata sa ogromnom bravom.

Unutrašnji prostor je cementiran i pun vlage koja probija kroz zid i gusti mrak, pun zagušljivosti i neprijatnog zadaha. Ovaj prostor je građen uoči rata za smještaj benzina, a okupator ga je iskoristio za mučenje zatvorenika. Iza zatvorenih vrata, u potpunom mraku i hladnoj prljavoj vlagi, punoj otpadaka koji se nikada nijesu čistili niti zračili, ostala sam dan i noć - bez čuvara, vode i hrane. Prostirač i pokrivač sastojao se od jedne polovine mokrog i prljavog ćebeta, koje tu stoji i čeka smjene kažnjenika. Sati su mi izgledali kao dugi dani, jer su tako sporo prolazili. Kada su me stražari izveli napolje, izgledala sam kao avet. Vratili su me u logor i ubacili preko kapije kao životinju. Logorašice su me uvele u sobu, presvukle i ogrnule ćebetom dok mi se odjeća osuši.

Među logorašieama je bilo dosta skojevki, a i članova Partije, ali jedna drugoj to nijesmo smjele povjeriti, izuzev onih koje su se poznavale prije hapšenja. Postojala je velika konspiracija - da neku od nas ne otkriju. No, i pored toga, iako se organizovano politički nije moglo raditi, radilo se u dvojkama-trojkama, a najviše pojedinačno.

U komandi logora, pored uredno vođenih kartona za svaku logorašicu, postojao je posebni dosije iz koga se moglo vidjeti kada je koja zatvorena i čime je terete. Tako su postojale tri kategorije dosijea: za poolitičke krivce, za taoče i one zatvorenice koje su po ulici, pijaci i kafani za vrijeme racije pohapšene. Njih je bilo malo u odnosu na ostale. Bez obzira na okolnosti hapšenja, režim je bio za sve isti.

Pored gladi, bolesti i slabe odjeće i obuće, logorašice su preživjele i niz drugih svakodnevnih neugodnosti koje su im logorske vlasti nametale. Negdje u proljeće 1943. godine u logoru se pojaviše časne sestre. U početku niko nije znao kakav im je zadatak, ali je među zatvorenicama zavladalo uznemirenje i došaptavanje. Prvo su ušle u baraku u kojoj su bile smještene Dalmatine koje su prije nas došle u logor. Da bi sakrile svoje špijunske namjere, ponudile su »pomoć« u molitvi, obraćajući se pretežno starim ženama. Ako to prihvate, one bi češće posjećivale logor - tražile spiskove. Čim su one napustile logor, u barake su diskretno ušle nekolike djevojke Dalmatinke, skojevke i članovi Partije, kao i ostale naprednije žene, pa su staricama objasnile kakav je njihov cilj i namjera - da spiskove ne smije niko pisati i njima predavati. Prve su reagovale Tonka Leko iz Metkovića, Bara Šutić i njena sestra iz Graca, Ana i Marija, sestre iz okoline Makarske, i niz drugih logorašica, čijih se imena ne sjećam.

Italijanskim vlastima ovakav način špijunaže nije uspio, pa su potražili drugi. Uslijedilo je naređenje komande da se obavezno uči italijanski jezik, da se časovi održavaju u određeno vrijeme, da se pretežno obuhvate mlađe osobe. Kako im i ovaj nametnuti pokušaj nije uspio, za svaku sitnicu kažnjavali su nas pojedinačno, a i cijeli logor, najčešće obustavom hrane, a pojedince su slali u posebne ćelije van logora.

Jednoga dana našu pažnju privuče dolazak jedne nove logorašice, dobro obučene i našminkane starije »dame«. Izgledala je kao da se spremila za bal, a ne za zatvor. U pratnji stražara nosila je pune ruke kofera. Uvedena je u prvu baraku. Ubrzo se pronese vijest da je grofica i da ne zna zašto je zatvorena, ali je znala zašto je iz uprave logora češće posjećuju. Svi smo se nje čuvali i izbjegavlai kontakte s njom. No, pored ovih spolja nametnutih nam nemilih događaja, bilo je ponekih i u samom logoru koji su izazivali pojedine logorašice. Jedne noći iz logora je iznenada nestala jedna Hercegovka, izuzetno lijepa i mlada djevojka. 0 njenom tajanstvenom nestanku među ženama, naročito Hercegovkama, kružile su razne priče. Nekako u isto vrijeme prestao je da dolazi 1 vojni ljekar koji je povremeno obilazio logor. Na kraju se ispostavilo da se ljepotica udala za njega i da su skupa u Herceg-Novom. Nastala su reagovanja i osude ovog postupka kao ravnog izdaji. Pored ovog slučaja bilo je i drugih, isto tako za manju ili veću osudu.

Proljeće je donijelo i neke radosti, a i riješenost da sve napore izdržimo do kraja. Upravo tih dana preko veze iz Bokeljskog logora saznali smo da naše snage napreduju i da je prebrođena četvrta ofanziva. Zahvaljujući uspjehu naših snaga, neprijatelj je osjećao da gubi tie pod nogama, pa je komandant logora bio nešto malo blaži prema nama - dozvolio nam je jednom sedmično kratku šetnju van žice, a to je bilo dovoljno da se najedemo zelene trave i lišća. Ali jedan od ovih izlazaka komanda je iskoristila da nas u prisustvu vojske dovede na misu koja

se održavala van logora na jednoj livadi, u prisustvu popa i časnih sestara. Doveli su i grupu Bokeljki, koje su stale u red malo dalje od nas. Ovdje se rijetko ko krstio, a još manje bogu molio, ali smo iskoristile priliku da razgovaramo sa Bokeljkama, pa smo od njih doznale niz novih događaja u vezi sa našom borbom i njenim pobjedama. One su jednom mjesečno od kuće dobijale pakete i pisma, pa su se negdje skriveno dostavljale i novosti. Među Bokeljkama bilo je dosta poznatih drugarica iz Orjenskog bataljona i terenskih radnica - ilegalki. To su: Marija Koš, Danica Dabović, Mara Zipančić, Olga Obradović i Jelka Đinović, a s njima je u bataljonu bila i Jovanka Košić, koja je od italijanskog vojnog suda osuđena i poslata u Italiju na izdržavanje vremenske kazne. Tu sam srela Senku Matković, sestre Danicu i Anu Dabović. Senku sam poznavala od ranije, susretale smo se na skojevskim sastancima 1941. godine. Radovale smo se što smo se ponovo srele, pa makar i u logoru.

Već krajem maja i početkom juna 1943. godine dolaze nove nevolje: logorske vlasti obustavile su poštu i slanje paketa. Rjeđe nas vode u šetnju, a bolesti i glad haraju na svakom koraku. To »zatišje« brzo je prekinuto dolaskom jednog ratnog vojnog broda, koji je tih junskih dana osvanuo usidren između Mamule i Prevlake. Prisustvo ovog broda izazvalo je veliki nemir među zatvorenicima. Tog jutra rijetko je ko stao u red za kafu i »doručak«. Sve smo izišle iz baraka da vidimo šta se to događa. Pokret čamaca je bio usmjeren prema Mamuli. Primjećujemo da muškarce izvode iz tvrđave i čamcem prevoze na brod. Među logorašicama je nastao plač i jauk. Pored ratnih drugova, mnoge zatvorenice su na Mamuli imale i očeve, stričeve, braću i rođake. Ali naši se ne daju pokoriti i duhom klonuti. Vezanih ruku ne mogu neprijatelju prkositi, ali mogu pjesmom koju mnogi zapjevaše: »Zbogom Boko i te tvoje gore, vraćamo se jedne rujne zore«. (Ali, na žalost, mnogi se nijesu nikada vratili.) Na kraju brod krenu na otvoreno more, u nepoznatom pravcu, a u srcima njihovih milih i dragih osta bol i tuga. Toga dana je bilo dirljivo pogledati sliku Herceg-Novog i njegovih žitelja rodoljuba, koji su pred prisutnim okupatorom i domaćim izdajnicima izišli na prozore, terase i krovove kuća da isprate logoraše, mašući im raznobojnim tkaninama, izražavajući na taj način svoju podršku da na tom teškom i opasnom putu izdrže do kraja.

Par dana iza ovog događaj došao je red i na nas, odnosno naše putovanje. U rane jutarnje časove u naš logor došao je lično komandant, u pratnji nekoliko oficira i sa četom dobro naoružanih vojnika. Naređeno nam je da hitno spremimo svoje stvari očistimo prostorije i na određeno mjesto donesemo vojničke predmete kojima smo se služili, a to je: jedno ćebe, porcija za hranu i jedna kašika. Svi su se ovi poslovi u prisustvu stražara uradili velikom brzinom. Nakon obavljenog zadatka, sa ličnim prtljagom stali smo u stroj, a zatim je uslijedila prozivka. Prvo su prozvali one koje idu kući, a takvih je bilo malo. Njih su odmah odvojili, a među njima je bila i Mira Spajić. A nas su u dugačkoj koloni poveli na malo pristanište na Prevlaci, gdje su nas po grupama prevozili na ratni brod koji nas je čekao na otvorenom moru.

Postupak isti kao prema muškarcima, s tom razlikom što nas nijesu vezali. Iza nas je na Prevlaci ostao Bokeljski logor i jedna manja grupa bolesnih i starih muškaraca, pretežno Dalmatinaca.

Već se približavala noć, a sa njom i naša daljnja neizvjesnost. Pred nama je bila prostrana morska pučina, a svuda naokolo duboko i široko Jadransko more. Za nama je ostala naša Boka i njena okolina, i ko zna da li ćemo je ikada više videti.

Plovimo pretežno noću i daleko od obale, a danju je tišina, jer je brod usidren na otvorenom moru i okružen patrolnim čamcima. U toku putovanja na palubu je izlaz zabranjen i stražari su na svakom mjestru. Mnoge žene, a naročito djeca su oboljela od morske bolesti i gladi, jer u toku putovanja nijesmo ništa dobili za jelo. Teško dolazimo i do vode. Iako mučeni glađu i žeđu, treći dan stigosmo u riječku luku. Pomoću čamaca prebacuju nas u teretne vagone, koji su nas čekali na slijepom kolosijeku. Nakon kraćeg zadržavanja voz je krenuo preko Slovenije za Italiju.

Putovali smo dan i noć, u smrdljivim stočnim vagonima. Sjedjele smo jedna na drugoj. Vagoni su zaključani, izlaza na stanicama nije bilo. I negdje krajem dana voz se zaustavio na jednoj sporednoj stanici, daleko od naselja. Tu nas iskrcaše iz vagoran, ali ponovo nastaju muke: savladala nas je glad, kao i naporna vožnja u hladnim vagonima. Opet prebrojavanje i prozivka, a zatim nas trpaju u kamione. Tako nastavljamo put kroz Italiju, preko nepreglednih polja Fulrandije. Na kraju ugledasmo Visoko kod provincije Palma Nova. Na jednoj ogromnoj poljani ugledasmo dva nepregledna koncentraciona logora. Logori su napravljeni odmah po okupaciji naše zemlje. U početku bili su namijenjeni slovenačkim rodoljubima, a kasnije su tu dovodili ljude sa dalmatinskih ostrva, iz Istre i Slovenačkog primorja. Mi smo bili posljednji transport koji je ovdje doveden i smješten u novosagrađene barake. Pri ulasku u logor toplo su nas dočekale logorašice, dovedene iz raznih krajeva Jugoslavije. Sve su se trudile da nam ublaže bol i tuku koja je i kod njih prisutna.

Najveću radost koju smo toga dana doživjele bila je kada smo preko udaljene žičane ograde ugledale naše drugove sa Mamule.

Iako nastavljamo oskudan život u tuđini, on se ovdje razlikovao u mnogo čemu od onoga na Prevlaci. I ovdje je hrana po ustaljenom receptu. Kretanje po logorskom prostoru je dozvoljeno preko cijelog dana. Za razliku od Mediterana, ljeta su ovdje, na sjeveru Italija, kišovita i hladna.

Logorašice koje su ranije došle a imaju djecu odvojene su u posebne sektore logora, a djeca iz naše grupe ostala su sa nama. Tek što smo se smjestile, dođe naređenje da idemo na prisilni rad, ali niko ne zna kakav. Pošli smo kamionima, nekoliko kilometara od logora, u jedno manje naselje. Uveli su nas u jedan magacin pun prljave i krvave vojničke odjeće, pokupljene sa ranjenika, bolesnika i mrtvaca sa fronta. To je bio pravi pakao. Od osušene krvi i prašine padale smo u nesvijest. Radile smo po osam i više časova dnevno, u prisustvu stražara. Odjeću je trebalo prati i sjeći na komande za tvorničku preradu. Ovu priliku smo iskoristile i od zdravih djelova odjeće, naročito postave, pravile smo donje rublje, jer nam je odjeća bila već dotrajala. Na kraju su to čuvari primijetili, pa je jedne noći došlo do premetačine. Logorašice su se brzo snašle pa su se u krevetu obukle, a one koje to nijesu uspjele odvedene su na nekoliko dana u ćeliju bez hrane.

U ovom logoru život je tekao donekle organizovano i nije bio monoton. Još prije našeg dolaska u muškom logoru postojala je partijska organizacija, a po dolasku »mamulaša« formirano je i zajedničko partijsko rukovodstvo, koje je preraslo u Komitet, koji je povremeno imao vezu sa partijskom organizacijom u Sloveniji. Ženski logor nije imao svoju partijsku organizaciju, nego je direktive za rad dobijao iz muškog logora. Prenošenje i primanje direktiva bilo je vrlo opasno, jer stražari nijesu dozvoljavali ni zadržavanje oko ograde ni razgovor sa muškarcima, ali smo se i u tome snalazile: odredile bismo mlade i lijepe djevoj-

ke da šetaju oko ograde i zagovaraju stražare dok mi obavimo razgovore i primimo zadatke. Tih dana smo organizovali bolničke tečajeve i časove fiskulture radi sticanja fizičke kondicije.

Jednoga dana, kao grom iz vedra neba, među logorašicama se pojavila vijest da se svi zatvorenici koji su došli sa Mamule i Prevlake a pripadaju takozvanoj Državi Hrvatskoj vraćaju u Zagreb - po naređenju Paveliveće vlade. Ovu vijest primili smo s užasnim strahom, bojali smo se odlaska u logor Jasenovac, jer smo znali da nas tamo čeka smrt. Za ovaj odlazak još nijesmo od logorske komande dobili zvanično obavještenje, ali smo svi bili u nekom paničnom strahu i bunilu. Noću rijetko ko spava, a za hranu na kazan više ne žurimo.

Jednoga jutra odmah po doručku u logor dođoše italijanski oficiri sa spiskovima i narediše nam da bez stvari pređemo preko jednog potoka u drugi dio logora radi prebrojavanja. U tišini prelazimo preko drvenog mostića, a oko nas stoji postavljena straža. Za to vrijeme ostale zatvorenice vraćene su u svoje barake, tako da se na krugu nalazila samo vojska, pa nam je i to davalo do znanja da nam se dobro ne piše. U toj gužvi jednoj majci je dijete palo u kanal pun otpadaka i prljavštine, pa je oko toga nastala vika i nered. Vojnicima to nije smetalo, pa su od toga pravili šalu i smijeh. U tom trenutku po rednom broju prozvana je učiteljica Branislava Anđić iz Gacka. Potresena i nervozna, na prelasku preko mostića ošamarila je italijanskog oficira, koji je sjedio na mostu, i tim ud^fcem prevrnula ga u prljavi kanal. Tada je nastao pravi haos i nezapamćena gužva. Nas su vratili u barake, Branu su odveli u nepoznatom pravcu, i bili smo zabrinuti šta će biti s njom. Toga dana bila nam je obustavljena hrana i kretanje po krugu.

Sjutradan, u rane jutarnje časove, vojska nas je potrpala u kamione i u dugačkoj koloni prevezla na jednu osamljenu željezničku stanicu, na kojoj nas je čekala dugačka kompozicija teretnih vagona, koja nas je trebala prebaciti u Zagreb, i u koju su nas zatvorili. Tu smo bez hrane ostali pod stražom do predveče. Na našu radost i iznenađenje, vagone su otvorili i, u pratnji nekoliko vojnika, vratili su nas u logor. Kasnije smo saznali da nas nijesu prebacili u Zagreb zbog toga što su tih dana slovenački partizani vodili borbu s Italijanima na ovoj pruzi koja povezuje Italiju i Sloveniju. Staza nas je vodila preko nepreglednih obrađenih polja, punih zrelih plodova. Iako gladni do besvesti, niko se ne saginje da uzme klas kukuruza, tikvu ili neki drugi plod, koji bi nam u tom trenutku bio poslastica. I ovde su komunisti i skojevci odigrali važnu ulogu, upozorivši sve logoraše da ništa od tuđih proizvoda ne diraju - moramo voditi računa o svom ugledu i dostojanstvu, bez obzira na strašnu glad koja nas dovodi do ludila.

Po povratku u logor saznali smo za niz novih događaja koji su putem veze preneseni iz Slovenije. I odmah tih dana u muškom logoru formiran je Vojni štab, koji je detaljno razradio plan napada i odbrane, ukoliko bi do toga došlo. Pored ovog plana izrađen je i drugi - plan evakuacije bolesnih logoraša, starih žena, djece. Napad su mogli izvršiti sami Italijani prilikom kapitulacije, a mnogo je veća opasnost prijetila od napada Njemaca. Komandant logora je fašista, veleposjednik i vlasnik imanja na kome je logor sagrađen. Njemu se nije žurilo, i bio je uporan i spreman da nas sa zadovoljstvom preda Njemcima. Što do toga nije došlo treba zahvaliti Komitetu i Vojnom štabu, koji je brzo reagovao i u tim kritičnim trenucima.

Ujutro, 8. septembra 1943. godine stražarska mjesta oko logora osvanula su prazna. Vojnici i većina oficira noću su pobjegli, a ostao je samo uporni komandant sa svojim bližim saradnicima. Taj trenutak, na

vrlo oprezan i taktičan način, iskoristio je naš Vojni štab, šaljući delegaciju kod komandanta sa zahjtevom da raspusti logor. U tom smo uspjeli, jer se brzo i vješto radilo. U tome su mnogo pomogli Slovenci, jer su znali jezik. Već smo bili obaviješteni da se Njemci približavaju logoru, pa je u noći 8. septembra naš štab brzo reagovao i došao do ključeva logorskih vrata.

Te noći, na osvit 9. septembra, niko u logoru nije spavao, niti se nalazio u barakama. Svi smo organizovano čekali pod otvorenim nebom kako će se događaji dalje odvijati. Bili smo nestrpljivi, puni straha i zebnje šta će sa nama biti. Kasno u noći saznali smo radosnu vijest da su ključevi u našim rukama. Vrata su se otvorila i mi smo organizovano ali na brzinu ušli u vojnu pekaru i magacin sa hranom koju smo podijelili logorašima, koji su se spremali svojim kućama na daleki put u Jugoslaviju. Devetog septembra, rano ujutro, Komitet sa četnim i glavnim štabom donosi odluku da iz logora izvede sve one koji su sposobni za borbu, a ostalima je preporučeno da idu prema Sloveniji, gdje ih čekaju veza i pomoć u hrani i odjeći. Bilo je nemoguće voditi sa nama toliki narod preko brda, šuma i rijeka. Već 10. septembra, na putu prema granici, susreli smo njemačku kolonu, ali zahvaljujući obrađenim poljima i kukurizištima u kojima smo se skrili, nijesmo pali u ruke neprijatelju.

Prilikom izlaska iz logora jedna grupa logoraša sposobna za borbu odlučila je da ide preko granice Italije u pravcu Hrvatske i da se preko Istre prebaci u svoje krajeve. Trebinjci i Bokelji su pošli sa Slovencima u pravcu granice, na oslobođenu teritoriju Slovenije. Na tom putu imali smo mnogo neprilika. Pored gladi i golotinje bili smo fizički slabi i izmučeni. Teško smo se kretali preko blatnjavih polja, ali najteži dio puta bio je prelazak rijeke Soče, jer mnogi od nas nijesu znali plivati, pa se vodila velika borba za prelaz. Plivači su nas prevozili pomoću jedne daske za koju smo se držali. Srećom, niko se nije udavio.

Na granici Slovenije sačekala nas je grupa terenskih radnika. Pored dobrodošlice, pripremili su nam u prvom selu i toplu hranu, odjeću i obuću. Taj prvi susret nakon petnaest mjeseci tamnovanja toliko nas je obradovao da smo u tom trenutku zaboravili na sve patnje koje su nas kroz zatvore i logore pratile.

Put smo nastavili do malog mjesta Ajdovščina nedaleko od Nove Gorice. Tu su nas dočekali vojni i politički rukovodioci Primorske, pa smo u dogovoru sa njima formirali Orjensko-hercegovački bataljon, u čiji su sastav, pored Trebinjaca, ušli Bokelji i četa Slovenaca logoraša. Za komandanta je postavljen Vlado Pedišić rodom iz Boke, za komesara Risto Parijez, za zamjenika komandanta Jovo Sekulić, oba iz okoline Trebinja, a za pomoćnika komesara Milenko Radović, takođe iz Boke. Bataljon je dobio ime »Orjensko-hercegovački«, jer su ga pretežno sačinjavali borci čije je ime nosio prije naše internacije. Po formiranju bataljona ostali smo desetak dana na odmoru, uz dobru hranu koju su mještani pripremali. Prilikom našeg dolaska u Ajdovščinu, tražili smo od rukovodstva da nas smjeste zajedno u osnovnoj školi koja je bila prazna, a Slovence su rasporedili po privatnim kućama. Za vrijeme odmora održavani su partijski i skojevski sastanci i vojne vježbe.

Od razoružanih Italijana dobili smo oružje, odjeću i obuću. Vojnike i oficire smo po naređenju pustili da idu kućama.

Tih dana našoj radosti nije bilo kraja, jer smo se ponovo našli među borcima na oslobođenoj teritoriji. Ta naša radost je uvećana onog časa kada smo obaviješteni da velika njemačka kolona nadire od Nove Gorice prema našoj teritoriji i da smo dobili zadatak da ih, koliko je

god moguće, zaustavimo. Za prvi borbeni stroj tražili su se dobrovoljci, pa pošto smo se svi javili - došlo je do odabiranja pomoću spiskova. Od nas djevojaka u sastav ove čete ušle su: Ljubica Mićunović, Mara Popović i Dragica Ratković, a sa Drugom i Trećom četom, koje su ostale, bile su Plana Vukalović i Radojska Petijević, sve iz okoline Trebinja. U »susret« Njemcima krenuli smo usiljenim maršem u pravcu Gorice. Položaj smo zauzeli kod jednog bogatog napuštenog samostana, smještenog na nekom brdu sa koga se dobro vidjela Gorica, njena okolina i pokret njemačkih trupa. Napad Njemaca zaustavili smo u prvom naletu, ali nam je ubrzo nestalo municije, pa smo se morali - pred znatno nadmoćnijim neprijateljem - povući prema unutrašnjosti Slovenije. Pored ranjenih, bilo je i dosta mrtvih, naročito Slovenaca, medu kojima je jedan broj bio bez borbenog iskustva.

Naše povlačenje pred brojnijim neprijateljem trajalo je nekoliko dana. Éili smo razbijeni u manje grupe i tako, povlačeći se, naišli smo na »Brigadu Ljube Šercerja«, koja nas je rado primila u svoje redove. Tu smo našli dosta logoraša iz grupe koja se povlačila prema slobodnoj teritoriji Hrvatske.

Našom borbom i hrabrošću kod boraca i rukovodilaca ove jedinice stekli smo veliko povjerenje, i brzo smo zauzeli odgovorna mjesta u jedinici, od komandira čete, sekretara SKOJ-a, sanitetskog referenta do komesara brigade. Željeli smo da svojom borbom i hrabrošću nadoknadimo one mjesece provedene u zatvorima i logorima, da se borimo do konačne pobjede i oslobođenja naše zemlje.

Slobodu mnogi, na žalost, nijesu dočekali. Ostali su na vječnoj straži širom domovine, da o njima vjekovima pjevamo junačke pjesme i pričamo istinite legende.

JOVAN RATKOVIĆ

UTOČIŠTE U KONAVLIMA

Radeći, kao stolar ili zidar u Primorju, sarađivao sam sa Nikolom Đurkovićem i drugim komunistima i antifašistima, a zatim djelujući kao sekretar aktiva Crvene pomoći, čuvar kutije kandidata opozicije na izborima, negdje 1939. godine, postao sam kandidat za člana KPJ. 1940. godine, na redovnom sastanku komunista u Trebinju, Stevo Bratić mi je rekao da sam primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

Kada je fašizam počeo sa okupacijom balkanskih zemalja i kada je zaprijetila opasnost i Kraljevini Jugoslaviji, u Garču - Trebinje, održan je sastanak komunista na kojem je bio i Stevo Bratić. Sastankom je rukovodio Zaim Hadžović. Rečeno je da se moramo pripremiti za rat, da će, sigurno, pokušati da nas okupiraju, da komunisti treba da se zbiju u redove i da prvog dana učestvuju u borbi za odbranu integriteta zemlje. Rečeno je otprilike i ovo: ako okupator uspije da okupira zemlju, to ne znači i da ju je i pobijedio; u tom slučaju oružje treba sačuvati i u pogodnim uslovima preći na borbu za slobodu. U svakom slučaju, rekli su Stevo i Zaim, da mi, komunisti, ne smijemo dozvoliti da padnemo u njihove ruke, da odemo u logore - kako je to već bilo u većem broju evropskih zemalja.

Kada je pučem 27. marta 1941. godine na vlast došao general Simović, ponovo je održan sastanak komunista, gdje nam je rečeno da je Simović objavio rat fašizmu, Italijanima i Nemcima, jer oni ne mogu pretrpjeti šamar antifašističkih snaga naše zemlje, koje su otkazale pakt sa njihovom »osovinom«. Ovdje je postavljen zadatak svim komunistima i kandidatima da se do zadnjeg momenta bore, da moraju biti prvi u redovima boraca na strani vlade Simovića.

Kao i mnogi drugi, mobilisan sam i, sa jednom artiljerijskom jedinicom, odmaršao sam put Podgorice. Kapitulacija vrha vojne Kraljevine Jugoslavije, zatekla nas je pod Danilovgradom. Odatle sam se, s oružjem vratio kući, uvijek imajući na umu one riječi o obavezama komunista u odbrani zemlje. Kao podnarednik, imao sam i pištolj, koji sam također donio kući. U tom strašnom rasulu vojske, gotovo svi oni koji su se vratili na Zubce, donijeli su puške, a bilo je i puškomitraljeza i bombi.

Sa drugovima sam se dogovarao kako da se to oružje sačuva, da se ne smije predavati, jer će doći vrijeme kada ćemo uzeti puške u ruku i boriti se za svoj narod i slobodu. To je bila trajna orijentacija Partije, to smo znali i mogli sprovoditi i u Zubcima. A bilo je vrlo teško, pogotovu kada je NDH došla na vlast.

Na Grabu, u Zubcima, ranije sam imao prijatelja, komandira stanice, Ivana Fistanića, koji je bio u verskoj zavadi sa popom Savom Danilovićem. Fistanić je bio frankovac, a ja sam birajući između dva zla, navijao za mačekovce. Međutim, dolaskom NDH na vlast, on je postao komandir ustaške žandarmerije u Trebinju, i odatle mi je pisao da se primim dužnosti predsjednika opštine na Zubcima, a on će mi dati sva moguća ovlašćenja, i takvu potvrdu, da mi niko ništa neće smjeti učiniti nažao. Dobivši pismo i razmotrivši ponudu, odgovorio sam mu, da smo mi bili prijatelji, a da smo sada jedan drugom okrenuli leđa, i da se te dužnosti neću primiti. Naravno, ustaše su me poslije toga tražile, ali im se nisam javljao, već sam se narednih dana povukao u ilegalnost. Ustaše su i dalje dolazile u moju kuću, tražile me, maltretirali čeljad, ali me nisu uhvatile i ja sam izbegavao svaki susret sa njima.

Kada su ustaše nastavile da ubijaju uglednije ljude i bacaju ih u jame, i od njihove ruke počele da stradaju stotine nedužnih, narod se okamenio od straha i užasa, pa se povukao u Bijelu goru u zbjegove, brinući se za sebe i svoju porodicu. Bilo je to vrlo teško stanje. Shvatajući tu situaciju, sa Radom Petijevićem otišao sam kod Save Kovačevića u Nudo, da razgovaramo. Sava me je pitao, kakva je situacija u Trebinju. Mi, komunisti sa Zubaca, već smo imali vezu sa drugovima Muslimanima iz Trebinja: Asimom Zupčevićem, Zaimom i Tahirom Hadžovićem (koji je došao na Zubce) Kasimom Budalicom i drugima. Ja sam ga, koliko sam znao, upoznao sa našom situacijom. Insistirao sam da Sava dođe na sastanak u Bijelu goru, pa da razgovaramo s tim ljudima. Obećao je da će doći.

Sava nam je pričao o tome kako se vrše pripreme za ustanak, pa nas je pitao, da li se nešto i u Zubcima može učiniti. Rekli smo da mi već imamo neke male odrede, od 3-5 ljudi, dobro naoružane, ali u strogoj ilegalnosti, da za to ne bi saznale ustaše, ili njihovi doušnici (kojih je već bilo). Sava je rekao da je zlo vrijeme i da je dobro što smo oprezni naročito tamo gdje vlast imaju ustaše, ali da se sa pripremama za borbu mora ići u širinu, u narod.

Vratili smo se. Rade Petijević i ja trebalo je da održimo sastanak u selu Rapte, na koji bi iz Trebinja došao Vlado Bratić, otac druga Steva. Sjutradan, 20. juna 1941. godine, trebalo je da stignemo u Bijelu goru, gdje je trebao doći i Sava Kovačević, na zakazani razgovor. Me-

đutim, iste večeri kada sam se vratio iz Nudola, ustaše su došle u Bijelu goru i uhvatile osmoro Zubčana - Ratkovića i Ćurića, i sve ih postrijeljali u Bijeloj gori, tako da do tog sastanka nije došlo.

Poslije tog zločina, nastao je talas strahovitog ogorčenja među ljudim, čime smo se koristili u naporu da djelujemo i na one ljude koji su se još kolebali u pogledu početka borbe, uglavnom zbog bezbjednosti porodica, očuvanja imanja pa i vlastite glave.

Mi smo već počeli formirati vodove u nekim mjestima, a onda su k nama počeli dolaziti Muslimani iz Trebinja, komunisti i rodoljubi, bježeći od ustaša na Zubce. Tako su došli: Zaim Hadžović, Asim Zubčević, Tahir Hadžović, Kasim Budalica, Avdo Dizdarević zvani Glavačarda, Esad Karamehmedović i još neki. Mi smo te ljude vraćali u Trebinje, da tamo rade sa našim ljudim i simpatizerima, a ako bi došlo do toga da ustaše krenu na nas da nas na vrijeme obavijeste. Takođe, trebalo je da nam doprijemaju municiju, ljekove i zavoje. Oni su se vratili u Trebinje, ali kada je za njih tamo postalo previše opasno, morali su da bježe i tako su opet došli u Zubce. Oni su kasnije bili u bataljonu »Luka Vukalović«, a posle u Prvom udarnom bataljonu. Kod nas su došli i drugovi iz Konavala, oni kojima je takođe prijetila opasnost u Dubrovniku i okolnim naseljima. Narod Zubaca im je i u selima i u zbjegovima pružio gostoprimstvo.

Početkom avgusta na Ublima održali smo sastanak sa Zubčanima. Sastankom je rukovodio Sava Kovačević. Tu je bilo Muslimana iz Trebinja, Hrvata iz Konavala i Dubrovnika, zatim drugova iz Boke kotorske i iz graničnog dijela Crne Gore. (Od prisutnih još smo živi samo Vojo Nikolić i ja). Dogovorili smo se da se formiraju jače partizanske jedinice. Mi smo tada na Zubcima već imali Zubačku partizansku četu, sastavljenu od vodova. Ubrzo smo formirali i bataljon »Luka Vukalović«, sačinjen od Donjepoljske i Gornjepoljske (zubačke) i Korjeničke partizanske čete i Udarne čete. Početkom 1942. godine, formirali smo u Konavlima Dunavski partizanski vod, koji je kao peta četa bio u sastavu našeg bataljona. Ovaj vod je imao u svakom selu i u Konavlima svoje udarne grupe.

Prilikom formiranja bataljona »Luka Vukalović« na Zubcima je ostalo više nezadovoljnih, naročito starešina iz bivše jugoslovenske vojske, žandarma, policajaca, finansa itd. Oni su mislili da treba da budu rukovodioci tih oružanih jedinica. Međutim, to narod nije prihvatio, otvoreno je govorio da ne treba po svaku cijenu da uzimamo za starješine ljude koji su bacili pušku i ostavili porodicu, da neće više batinaša, niti žandarma, već nove borbene i poštene ljude, kojima vjeruju. Odmah je nastalo osipanje i oni su počeli da se odvajaju.

Poslije toga na Zubcima smo stvorili brojne organizacije, ojačali partijsku, zatim izabrali njihova opštinska rukovodstva i organe narodne vlasti, i to i na terenu i u jedinicama, proširili broj ćelija KPJ i aktiva SKOJ-a.

Na Zubcima smo uspjeli organizovati i jedan seminar za obrazovanje svih mladih skojevaca, koji je trajao 15 dana. Držana su predavanja i konsultacije. Napredak tih mladih ljudi je bio vidan.

Kasnije smo na Zubcima osnovali i Sreski narodnooslobodilački odbor za Trebinje. Mi smo sebe na Zubcima smatrali za vrstu »Republike«, jer smo odmah u leto 1941. godine oslobodili Zubce i prvi udarili na teritoriju velike imperije Italije. Smatrali smo da to možemo, jer su Italijani pola Konavala i dio Zubaca smatrali teritorijom »Velike imperije Italija«, a drugi, donji dijelovi Konavala i Zubaca smatrani su teritorijom NDH.

Uspjeli smo čak da uvedemo i redovnu pijacu na Zubcima. Na njoj je bilo svih mogućih artikala, ali se za novac nije moglo ništa dobiti, jedino trampom. Jednostavno, zamenjivala se roba za robu, recimo: krompir za duvan ili meso za so i slično. Najtraženiji artikal je bila so.

Ubrzo su nezadovoljnici pobjegli u Trebinje, gdje je prethodno stigla neka grupa oficira Draže Mihailovića. Oni su nekako uspostavili vezu sa Zubcima, odnosno s Vučkovićem i kompanijom. Njih je sedmoro - osmoro odmah pobeglo u Trebinje, u blok pod zaštitom Italijana. Na Zubcima, u stvari, nije bilo trećeg izbora: moglo se samo u partizane ili u blok. Oni su u gradu počeli da rade pa su malo po malo okupili i 200 pristalica, vjerovatno i među nekim borcima naših jedinica, naročito onih koji su bili na stražama prema Trebinju, s njima se sastajući noću.

Kada je došlo do povlačenja naših snaga za Bosnu, pozvao me je Sava Kovačević, sa Vilusa i rekao mi da treba i mi da se povlačimo, da će doći neko pred nas i da se povučemo preko Šume trebinje i Slanog, a neko će nas već sačekati u Zagori. Odmah sam zvao Orjenski bataljon, druga Nikolu Đurkovića, komesara, mog dobrog druga i učitelja. Dogovorio sam se s njim da se povučemo i da ću ih ja sačekati u Zubačkim Rupama. Imali smo vrlo tešku situaciju i ja sam, kao raniji pomoćnik političkog komesara bataljona »Luka Vukalović«, a sada sekretar partijskog komiteta na Zubcima, zakazao sastanak partijskih rukovodstava sa ovog područja. Rekao sam da treba da se povlače svi sa ovog terena izuzev starijih ljudi i hranilaca, koji treba da ostanu i da ću ja predveče ići pred Orjenski bataljon.

Međutim, četnici su već izašli i zauzeli dio Zubaca prema Konjskome, Željevu i u Rapte i stigli su i u Turmente, dok su Italijani sa Golog brda gađali topovima Zubce. Nemajući drugog izlaza, povukli smo se i stigli u Staro Slano. Ja sam, prethodno pošao pred Orijenski bataljon i sačekao ga u Zubačkim Rupama. Sa njim sam se vratio u Staro Slano. Tu smo zatekli Sedmi udarni bataljon i djelove Šumskog bataljona. Iz našeg bataljona bilo je pedesetoro i više boraca. Sigurno je da bi ih bilo i više, da mi sa Zubaca nismo dali oko 100 boraca za popunu Prvog, Drugog i Petog udarnog bataljona, mlade i borbene ljude koji su se odvažno borili u Crnoj Gori i u sjeveroistočnoj Hercegovini.

Kada smo došli na Slano bili smo spremni da se probijemo i idemo dalje u borbe, tamo gdje nas Partija povede. Tada je Peko Papić održao kraći govor, ali je baš tada među nas došao Cile Kovačević komesar Ljubomirskog bataljona. Stigao je iz Zagore, gdje je bio štab Južno hercegovačkog NOP odreda. On je odmah pozvao sve članove Partije, rukovodstva štabova bataljona, partijske sekretare. Sjećam se da sam tu vidio i Dragicu Pravicu. Čile je rekao da se ne možemo probiti gore, da su već četnici sve njih iz Zagore rastjerali, da ne zna više niko ni za koga i da se ne bi trebalo probijati, nego da se sada raziđemo u svoje krajeve, u ilegalu, a ko može da se legalizuje, da ćemo, kada prođe ova ofanziva, a to će biti uskoro, ponovo organizovati jedinice, udariti na četnike i osloboditi ove dijelove koje su nam oni u zajednici sa Italijanima preoteli.

Odmah sam se suprostavio tome, kao i neki drugi. Naročito smo se suprostavili Dragica Pravica, Nikola Đurković i ja. Ali Čile i njegovi istomišljenici su bili uporni u tvrđenju da se mi ne možemo probiti, nego da se vratimo nazad. Ja sam sa drugovima trebao u Zubce. Taj njihov pojedinačni prijedlog, prihvatio sam u ime nekih viših ciljeva, koje većina nas nije do kraja shvatila niti prihvatila.

Rečeno je da ne smijemo ići zajedno, a koliko se sjećam bilo nas je oko 75 na tom sastanku. Usvojena je odluka da mi iz Zubaca idemo u tri grupe, jednu ću voditi ja, drugu Nikola Đurković i treću Spasoje Spaić. Mi smo se trebali dogovoriti kuda ko ide. Nas trojica smo se posebno dogovarali. Spasoje Spaić je predlagao da svi idemo preko Slivnice, prema Zubcima. Ali ja se s tim nisam slagao, već sam predlagao da se prebacimo između teritorije Dalmacije i Konavla odnosno Hercegovine, jer je to tada bila »ničija zemlja«. »Tuda ćemo najbliže i bezbednije proći« - tvrdio sam. Đurković me je podržavao, jer je taj teren i situaciju dobro znao, ali se Spasoje Spaić ni dalje s tim nije složio. On je sa grupom otišao preko Slivnice i iste večeri je, sa čitavom grupom uhvaćen od četnika, u Slivnici. Nikola Đurković i ja išli smo sa našim grupama pravcem kako smo i predvidjeli. Nikola Đurković je imao grupu od oko 40 ljudi, a moja je brojila 38 ljudi. U mojoj grupi je bio i Čile Kovačević sa suprugom, zatim Dragica Pravica, Stevo Bratić i drugi. Vratili smo se na Zubce, gdje smo zatekli veoma tešku situaciju. Nijesmo mogli dobiti nikakvu vezu.

Prvog dana boravka na Zubcima razišli smo se. Dragica Pravica, Stevo Bratić i Duka Šakota otišli su za Bijelu goru, gde je Šakota imao rodbinu. Dragica Bojković i ja smo ostali na ovom terenu. Bila je vrlo teška situacija, toliko teška da se nikome nijesmo smjeli javiti. Ja sam poslao ćerku Dragicu kod Boža Radulovića da nam donese nešto hrane, jer smo bili gladni. Čim je došla sačekali su je i uhvatili četnici. Tu je bila njihova zasjeda, jer su mislili da ću ja doći. Nemajući kud vratili smo se i otišli prema Orahovcu, kod kuće Rajka Ratkovića. Čuli smo da su četnici uhvatili i Tomu Krčuna. Ni dalje Dragica i ja nismo imali ni sa kim veze, ali smo čuli neke mlade i neuke ljude kako pjevaju slavopojke četnicima: »Bog živio sivog ptića - komandanta Vučkovića«, ili »Pope Savo ti Zubce uredi - Jovana Ratkovića objesi o gredi«. Ocjenili smo da je situacija vrlo teška, jer su ti isti prije desetak dana pjevali slavopojke komunistima.

Predložio sam Dragici da se prebacimo više Orahovca, gdje sam imao neku tetku. Nadao sam se da bismo tamo uspostavili nekakvu vezu. Tamo sam imao i rodicu, udatu za Mića Grubača. Došli smo do tetkine kuće, kad sam rekao Dragici »ako ne uspijemo ovdje idemo kod Mića«. Međutim, bila je noć, a nailazio je Mićo Grubač. Poznajem ga po govoru, jer s njim jaše Marko Deretić, čiji je sin jedinac poginuo na Borču 1941. godine. Mićo mu kaže dosta glasno: »Eh moj Marko, misle komunisti dočekati Staljina, a svi će sigurno izginuti, a Staljina neće dočekati. Više valja ovo što Vušković uradi za ovih 15 dana, nego sve ono što su do sada komunisti uradili«. Ja rekoh: »Moja Dragice ovdje nema hljeba, ni uzdanice. Tek smo otišli gotova je situacija«.

Odustali smo od odlaska Miću, a ona je otišla kod moje tetke. Tetka joj je na vratima rekla: »Bježi, da te moje oči ne vide. Uhvatili su juče Vuka Šakotića, hvataju i druge i četnici sve isprebijaše i odvedoše Italijanima. Bježi u te krše tamo«. Ništa joj nije dala za jelo. Dragica je usput nasula samo čuturicu vode. Bili smo gladni, ništa nismo jeli već devet dana. Dragica se vratila utučena i rekla mi kakva je situacija.

Pokušali smo u drugoj kući u kojoj se udala jedna od Ratkovića. U svanuće smo bili blizu. Nismo vidjeli nikoga, ali smo oprezni. Znao sam da su četnici blokirali sva mjesta gdje su računali da bih mogao doći. Dragica je otišla ka kući, a ja sam u tom momentu zadrijemao. Odjednom, u nekom polusnu, čuo sam neki razgovor, ali se ne mogu probuditi od premora i gladi. To su četnici već bili u toj kući i sakriveni oko

nje. Dragicu Bojković su uhvatili i kada sam se probudio bili su od mene više kilometara. Tako sam ostao sam.

Kada sam video kakva je situacija i da se više nigde ne može, ja se nisam nikome obraćao, nego sam se vratio u Konjsko, više Bijele gore, odnosno Careva polja. Računao sam na Iliju Ratkovića, mog rođaka, vrlo naprednog čoveka. Mislio sam da ću kod njega dobiti nekakvu vezu, bar da znam šta je sa našima. Usput sam onako gladan brao lišće i jeo. Nešto mi je govorilo da ne prilazim Ilijinoj kući. Jer tu kuću mog rođaka Ilije, čim bi mrak pao četnici su blokirali, a ujutru, u zoru, odlazili i niko ih ne bi vidio. Ni Ilija za to nije znao. U njegovoj kući u to vrijeme nalazili su se Dragica Pravica i Stevo Bratić. On ih je držao, a za to četnici nisu znali. Ponovo sam čuo istu četničku pjesmu. Nisam više mogao da je slušam, nisam imao snage da uzalud idelm od sela do sela, od kuće do kuće, tražeći ma kakvu vezu. Odlučih da se vratim u Bijelu Goru. Naime, prilikom rastanka Čile i ja smo se dogovorili gdje da se nađemo kod Begovih korita i u Popovom dolu. Dogovorio sam se i sa Nikolom Đurkovićem, Savom Ilićem, Vašom Pavičevićem i drugima da ćemo se naći u Orjenu.

U Popov do došao sam u zoru. Trebalo mi je još 20 koraka da iziđem na ledinu, gdje je brisan prostor, kada sam vidio neke ljude oko staje. Mislio sam da su to naši. Onda sam čuo razgovor u kom je jedan, dok su se umivali rekao da im je Čile pobjegao. Kad sam to čuo znao sam ko su i odmah sam se vratio.

Razmišljajući gdje ću sjetih se one naše: »Nikud majci nikud u djevere«. Ne mogu da idem, a moram da idem. Tada sam se prebacio u Vrbanj, ispod Orjena, ali tamo nisam našao Nikolu Đurkovića. Nisam, u stvari, našao nikoga. U zoru sam u jednoj rupi naišao na vatru i shvatio da je to mjesto gde su oni, sigurno, bili, i vidi se nešto jeli. Ja sam, međutim, morao dalje. Pomislih da u Zubačkim Rupama mogu dobiti neku vezu. Vratio sam se više kuće Vuksana i Pere Spaića. Računao sam da ću kod njih dobiti neku vezu. Međutim, na tom čitavom putu sam gledao kako straže drže Italijani. To je već bila Italijanska teritorija. I naši su mještani bili sa njima, ali su oni od zore do mraka bili po tom putu. Ja nisam smio nikome da se javim. Tog momenta sam donio odluku da se prebacim na teritoriju Konavala.

Kada sam se prebacio na teritoriju Konavala, iznad sela sam se vrtio nekoliko dana jer nisam mogao dobiti vezu sa onim koje poznajem, a drugima nijesam smio vjerovati. Da nevolja bude veća, bilo je već 25 dana od rastanka sa drugovima, a za to vrijeme nijesam ništa jeo sem kukovog lišća. Nokti na nogama i rukama su mi otpadali i već tada nisam mogao učiniti više od tri koraka. Odjednom sam malo dalje od mene, otprilike kilometar i po, čuo kako neko pjeva partizanske pjesme i to u grupi, glasno. Pominjali su se Tito, Staljin, partizani. Onda sam pomislio: »Dobro, a šta sad, ili sam ja lud ili nešto ovdje nije uredu«. Srbi pjevaju slavopojke četnicima, a ovi, ovamo, Hrvati slavopojke Titu. Radi opreza pomišljao sam da je to, možda, neka provokacija. Uostalom, tamo nisam mogao ni da idem, jer je to za mene bilo daleko, a ja izmoren, gladan. Mislim da sam imao 40 kilograma.

Međutim, predveče je naišla grupa muškaraca i žena Konavljana, među kojima sam prepoznao Ivana Blagoja i Milana Ratkovića Četa. Kada sam ih video bio sam sretan, ali im se nijesam smio javiti, nego kad je većina zašla preko brda, a oni moji bili do pola brda - ja sam zviznuo i digao ruku, i onda pao.

Tako sam tek nakon 25 dana dobio vezu. Kada sam se s njima sastao, rekli su mi da je i kod njih vrlo teška situacija, da su se na teren

Konavala vratili Pasko Ćirić i Mirko Obradović, a Bajdo Katić je i ranije bio na tom terenu jer nije mogao da ide s nama. Opet su mi ponovili da je situacija veoma teška, ali da će mi oni pomoći. Održali su riječ.

Povezao sam se s drugovima Ćurićem, Obradovićem i Katićem. U Konavlima smo primljeni vrlo lepo. Niko nije pitao ko sam i šta sam, jer smo mi i ranije imali dobre odnose sa njima. Odmah smo počeli malo i politički da radimo, jer je i ovde pod udarima ofanzive bilo nastalo rasulo u organizacijama SKOJ-a, Partije, narodne vlasti. Oprezno smo pripremali teren za formiranje oružanih jedinica. Uspjeh je bio veliki, jer niko sa ovog terena nije otišao u ustaše.

Prvom polovinom 1943. godine, formirali smo Konavski partizanski odred, u kome je bilo i drugova sa Zubaca i iz Crne Gore, odnosno Boke. Za nas su znali i Italijani i Gestapo, ali prije svega, za nas je znao i čuvao nas hrabri konavalski narod. Mene su drugovi radi konspiracije »prekrstili« u Vjekoslava, ako bi me neko od mještana iz sela kojim smo se kretali pitao ko sam i odakle sam, i svuda su me bratski dočekivali. Raditi ovdje bilo je veoma teško, ali smo uspjeli jer smo imali podršku naroda. Kasnije smo formirali i Kuparski partizanski odred, na terenu Zubaca - Zubačke Rupe, koji je dobro došao u nekim borbama i pobjedama. Za sve to vrijeme na teritoriji Konavala nije pala ni jedna glava zbog šovinističkih razračunavanja, u čemu je Partija imala velike zasluge.

VULE SENIČ

HERCEGOVAČKI PARTIZANSKI ODRED NA ZELENGORI

Krajem maja i početkom juna 1942. godine, pod pritiskom jakih snaga italijanskog okupatora, četnika i ustaša, deo hercegovačkih partizana istočne Hercegovine je morao napustiti svoj zavičaj i povući se na planinu Zelengoru. U to vreme treća neprijateljska ofanziva dostigla je najveće razmere. Premoćniji u ljudstvu i ratnoj tehnici, neprijatelj je napadao iz svih pravaca, palio sela, pljačkao i ubijao. Stariji ljudi, žene i deca bili su izloženi nečuvenom teroru gledajući kako neprijatelj pali i pljačka.

Kada su se borci iz Hercegovine prikupili na obroncima Zelengore, razmestili su se na prostoru: s. Grandići - s. Ljubinja - s. Vrbnica, gde je 23. juna 1943. godine formiran Hercegovački partizanski udarni odred.[1] Prikupilo se svega 311 boraca, od kojih su se formirala dva udarna bataljona, dok se Konjički (mostarski) bataljon povukao preko Neretve kod Ostrošca (oko 100 boraca). Taj bataljon je posle jedan i po mesec teških i krvavih borbi ušao kao 3. bataljon (Mostarski) u Desetu hercegovačku partizansku udarnu brigadu. Zadatak partizanskog odreda je bio da prikuplja borce koji su se iz Hercegovine probijali prema ograncima Zelengore (severne strane) i da posle odlaska proleterskih brigada 23. juna 1942. godine prema zapadnoj Bosni ostane na obezbeđenju Centralne bolnice koja se nalazila na ograncima pl. Maglić. Pored

1) Naredba VŠ i DVJ od 23. juna 1942, (Zbornik NOP-a Tom II knj. 4 dok. 190).

sela koja četnici nisu uništili, Odred je boravio i na zgarištima muslimanskih sela koja su četnici popalili, a stanovnike poubijali i poklali. Tako je Odred na navedenom prostoru sve do 22. jula 1942 godine, u veoma teškim uslovima, uspešno obavio sve zadatke koji su se pred njega postavili. Za sve vreme ishrana boraca bila je vrlo oskudna. Jelo se samo neslano zelje (štir i loboda) sa komadićem mesa. Bolesni i ranjeni borci su, pored toga, ponekad dobijali uhvaćenu krv od zaklane stoke i malo mleka od ovaca i krava koje je odred za njih čuvao. Sve to nije smetalo da borci Odreda uspešno izvršavaju svoje borbene zadatke i svakodnevno učestvuju u brojnim pohodima, zasedama i akcijama protiv četničkih patrola koje su pokušavale da nas sa navedenog terena proteraju. Za sve vreme nerpijatelj nije uspeo da ometa izvršavanje borbenih i drugih zadataka koje je Odred obavljao. Tih četrdeset dana je iskorišćeno za oporavak boraca i sređivanje i organizaciono učvršćenje jedinica. Znali smo da nas očekuju teški borbeni zadaci i na tom terenu i u vreme borbenih dejstava Desete hercegovačke udarne brigade, za čije formiranje je 10. avgusta Odred poslužio kao okosnica. Pored svakodnevnih borbenih zadataka, u jedinicama se odvijao intenzivan partijsko-politički rad. Svesni grešaka koje su doprinele da okupator i domaći izdajnici uspeju, sve se preduzimalo da se jedinice očeliče, kako do novih slabosti ubuduće ne bi dolazilo. Boravak Odreda u Vrbnici i okolnim selima bila je dobra škola za starešine i borce, jer smo tih dana shvatili kakve su se sve gluposti činile u toku izbijanja narodnog ustanka. Svesni tih grešaka, svi smo živnuli, došli sebi, povratili veru, odlučnost i rešenost za borbu i nove podvige. Pored logorskih vatri održani su partijski, skojevski i vojnički sastanci, posle kojih se orila pesma i igralo kolo.

Pored svakodnevnih borbenih zadataka, u sećanju mi je ostalo nekoliko primera.

Pri formiranju Četvrte crnogorske brigade u selu Ljubini na obroncima Zelengore (kasnije proglašena proleterskom), došao je na smotru drug Tito sa članovima Vrhovnog štaba. Kada smo doznali da ćemo se postrojiti na platou kod Ljubine, nedaleko od Vrbniče, i da će na svečanoj smotri govoriti drug Tito, obuzela nas je radost. Čekajući taj događaj, počeli smo se pripremati, čistiti oružje, dovoditi u red opremu i preduzimati druge mere da bi smo što uredniji stali u stroj pred Vrhovnog komandanta. Žurili smo na zborno mesto, kako bi se što pre postrojili. Kada smo se postrojili, nastalo je iščekivanje i osmatranje okoline, jer nismo znali iz koga će se pravca drug Tito pojaviti. U tom iščekivanju čuli smo konjski galop i drug Tito se sa pratnjom zaustavio ispred stroja. Posle prijema raporta, vedar i pun optimizma, održao je poznati govor, u kome je jasno izneo situaciju u zemlji i svetu, ukazao na perspektivu naše borbe i kakvi nas krupni zadaci čekaju na borbenom putu. Posebno je isticao teškoće u kojima smo se našli, perspektivu naše borbe, ali i veru u našu konačnu pobedu.

Dobro mi je ostao u sećanju i dolazak druga Petra Ilića Drapšina u našu četu. Njega je Vrhovni štab posle učinjenih grešaka u Hercegovini kaznio i degradirao sa dužnosti komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu na dužnost običnog borca - partizana. Tom prilikom komesar bataljona Obren Starović je sazvao četni sastanak, pročitao naredbu o kažnjavanju i istakao obaveze koje Petar treba da izvršava kao borac - redovnu i vanrednu stražarsku i patrolnu službu, nošenje puškomitraljeza bez smene, češće slanje na zasedu i dr. Mi, borci, često nismo pravili razliku. Zavoleli smo ga i kao čoveka i kao komunistu, iako je tada bio isključen iz Partije. Često smo preuzimali na sebe neke za-

datke koje je on trebalo da izvrši. On se bunio i nije dozvoljavao nikakve olakšice ističući da je kazna koja mu je odmerena pravedna i da on mora pred Partijom svoje grehe okajati. Divili smo mu se kako je svoje obaveze izvršavao sve do odlaska iz naše čete. Prilikom odstupanja Odreda i napuštanja Vrbniče, Petar je teško ranjen i trebalo ga je nositi. Nama borcima nije bilo teško da ga nosimo osamnaest dana preko Zelengore, Treskavice, Igmana i Bitovnje, sve do Šćita kraj Prozora, gde je bila smeštena Centralna bolnica na slobodnoj teritoriji.

U drugoj polovini jula 1942. godine četnici su prikupili snage i pripremili napad iz više pravaca: Gacka, Nevesinja, Kalinovika i Foče, sa ciljem da okruže i unište naše jedinice i pobiju ranjenike koji su se nalazili u bolnici na Vučevu. Doznavši da napad četnika može otpočeti svakog dana, naš odred je dobio zadatak da što pre ranjenike evakuiše u rejon Vrbniče i Zakmura, odakle se pripremao dalji pokret prema Prozoru na slobodnu teritoriju. Bio je potreban jedan dan usiljenog marša do dolaska na Vučevo i još jedan dan za povratak, što je iziskivalo izuzetne napore za borce. Da bi se ranjenici spasili od četničkog pokolja, Odred je iz Vrbniče krenuo preko Tjentišta i Popova mosta, uspeo se uz vrleti Vučeva, pokupio teške ranjenike i na nosilima ih istim putem doneo na prostor Vrbniče. Većina ranjenika nije bila zalečena, tako da su neki teško izdržali nošenje na primitivnim i neuslovnim nosilima. Bilo je usput molbi da se ostave, a i smrtnih slučajeva.

Tek što smo ranjenike evakuisali, usledio je koncentričan napad četnika i Odred je morao napustiti širi prostor Vrbniče i vodeći danonoćne borbe kod Kalinovika, na Treskavici, kod Hadžića i na Bitovnji stići na slobodnu teritoriju. Posle oporavka i sastanka sa mostarskim bataljonom, odmaršovali smo u Šujicu kod Duvna, gde je 10. avgusta 1942. godine formirana Deseta hercegovačka brigada. Bio je to kratak, ali slavan borbeni put Hercegovačkog odreda.

ALEKSANDAR ZELENOVIĆ SA&4

ČETNIČKO ZBOROVAN JE

U Gacku je, početkom jula 1942. godine, vozeći se u italijanskom oklopnom automobilu, obilazio četničke jedinice vojvoda Ilija Trifunović (Birčanin).[1']

Četnička vojska koju vode oficiri Draže Mihailovića prevozila se kamionima italijanskog okupatora. Četnici su naoružani i odjeveni italijanskim proizvodima. Prebogati kazani sa ukusno pripremljenom i odabranom hranom.

Naviru sjećanja. Ilija Trifunović pred rat, negdje 1939. godine, stiže u Sombor, dočekan kraljevski. Ulice su posute cvijećem, elita Sombora mu je klicala. Ljudi su vjerovali predsjedniku »narodne odbrane« i čovjeku sa najvišim vojnim činom. A on, evo, šuruje sa fašističkim okupatorom!

Negdje u maju 1939. godine, sa većom grupom studenata, u Sombor je došao i Ivo Lola Ribar. Njih je dočekala policija, nastojeći da ih

" Ilija Trifunović Birčanin, rođen 1887. godine, Topola, učesnik balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Predsednik narodne odbrane od 1932. godine. Aprila 1941. godine sklonio se u selo Lipovo kod Kolašina, odakle u jesen 1941. godine odlazi u Split, gde u

izoluje od omladine. Studenti su, pod udarima pendreka policije, pribadali narodu na revere od kaputa trobojke sa tekstom »Branićemo zemlju!«. Oni su održali riječ: sada Lola sa skojevcima i rodoljubivom omladinom brani zemlju - i od vojvode Birčanina, saradnika sa okupatorom.

Sada, na nekadašnjem vojnom poligonu austrougarske vojske kod Avtovca, vojvoda Ilija Trifunović Birčanin, u prisustvu predstavnika italijanske komande, vrši smotru četnika. On drži govor, uz puno hvale i divljenja za junaštvo postrojenih četnika. Zasipajući ih pohvalama, vojvoda Trifunović prisutnima daje »svečana« obećanja da vlada u Londonu i njegovo veličanstvo kralj neće zaboraviti njihove borbene zasluge da se »onemogući vršljanje komunista, koji su sada najveći neprijatelj ljudskog društva uopšte«. Oni će, veli, sa svojim proverenim prijateljima iz Londona, »ubrzo slaviti slobodu, koja nije daleko«.

Nakon smotre i vojvodine govorancije, četnici poskakaše u kamione. Vozači italijanskih jedinica će ih prebaciti na priređenu gozbu - pečene jaganjce, otete od pristalica NOB-a (partizanskih porodica), s tim što će pečenje biti zaliveno specijalnim vinom iz butelja dobijenih od Italijana.

Vojvoda Trifunović u specijalnom italijanskom oklopnom vozilu odlazi u Pusto Polje,[2'] gdje se priprema doček »gorskog cara« Draže Mihailovića, đenerala i vojnog ministra izbjegle vlade. Za doček prvog čovjeka kraljevske »vojske u otadžbini« pripreme su vršene u potpunoj tajnosti. Pored najistaknutijih vojnih i političkih ličnosti sa šireg područja, bilo je predviđeno i učešće jednog broja uglednih mještana iz okolnih sela. I oni su u najvećoj tajnosti učestvovali u dočeku te, tada za mnoge najzagonetnije, ličnosti. Do tog »gostovanja« je došlo u određenim vojno-političkim okolnostima.

Ustaški pokret je u ovim krajevima bio iz korijena uzdrman. Dojučerašnji »barjaktari« ustašama u Gacku bili su se ili razbježali ili su se upravo utrkivali da se dodvore četničkom glavešini Marku Popoviću i njegovom sinu, Miloradu, komandantu gatačkih četnika. Nezapamćeno snishodljivo su, uz samrtni strah od odmazde za počinjena zlodjela nad srpskim življem, tako reći više nego ponizno, oblijetali oko četničkih vođa u Gacku.

Neostvareni ciljevi munjevitog rata na istoku i ovdje su, uprkos četničkoj strahovladi, u narodu širili sumnju u povoljan ishod Hitlerovog i Musolinijevog pohoda na prvu zemlju socijalizma Sovjetski Savez. Bilo je očito da Pavelićeva »Nezavisna Država« sve većim žrtvama plaća svoje učešće u stvaranju »novog poretka« u Evropi, a i NOP-u sve teže odolijeva.

Partizani Crne Gore i istočne Hercegovine, pored znatno nadmoćnijih, neuporedivo bolje naoružanih i u potpunosti za gerilsko ratovanje opremljenih jedinica okupatora - nisu mogli odoljeti, ponajviše zaslugom četnika koji su italijanskoj i Pavelićevoj vojsci pružili neprocjenjivu

saradnji sa italijanskim okupatorom organizuje četničke jedinice u Dalmaciji, delom u Hercegovini i zapadnoj Bosni. U tim krajevima bio je idejni organizator protiv NOP-a. Umro je od srčanog udara 3. II 1943. godine u Splitu. Prve instrukcije za rad i saradnju sa italijanskim okupatorom Ilija Birčanin je od Draže Mihailovića dobio preko majora Boška Todorovića. Major Boško Todorović bio je komandant četničkog štaba za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Njega i njegova dva člana (poručnika Jovana Mišeljića i profesora Nedeljka Jokanovića) zarobio je i streljao Prvi udarni bataljon hercegovačko-crnogorski partizanski 19/20. II 1942. godine u Kifinom Selu kod Nevesinja (Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1, dokumenat 52 i 76).

[2]< Seoce čuveno po tome što je tu nekadašnji gatački vojvoda Bogdan Zimonjić imao svoju kulu, zgradu podešenu za borbu protiv Turaka.

pomoć u potiskivanju partizana juna 1942. u pravcu planine Zelengore i zatim prema zapadnoj Bosni.

U to vrijeme u Gacku je boravio general Luzana, predstavnik italijanske komande dalmatinsko-primorske oblasti, s ciljem da, po potrebi, interveniše. Shodno prirodi njegove službe obavještajnog karaktera i zadatku održavanja veze sa glavnom komandom njegove primorske vojne oblasti sa sjedištem u Splitu, Luzana je kontrolisao rad predstavnika četničkih komandi na ovom dijelu teritorije. Musolinijev đeneral je pratio ostvarenje postavljenih ciljeva, prenosio direktive i davao zadatke svojim marionetama - četnicima. Uz svakog značajnijeg četničkog glavara i pri svakom četničkom štabu, nalazio se italijanski predstavnik u svojstvu »oficira za vezu« (u stvari, predstavnik njihove po zlu čuvene tajne policije »Ovre«).

Ovdje je bila prisutna i istaknuta ličnost dražinog »Nacionalnog komiteta« Dragiša Vasić,[3)] valjda kao Dražina prethodnica. On se kao profesor pravnih nauka bavio advokaturom. Od 1921. do 1936. godine čak je pomagao i branio komuniste na mnogim procesima. Sada je Dražin savjetnik i njegova veza sa Moskvom. Bješe odsio u kući imućnog trgovca Stevana Vukovića.[4'] Prestaviše me:

- Naš sestrić iz Vojvodine. Njegovi su u Somborn, pod Mađarima.

- O, interesantno, šta ima tamo? - gledao je začuđeno i zainteresovano Vasić, dobro raspoložen. Očito je bio zadovoljan što je i ovaj prostor: Gacka - Foče - Kalinovika - Nevesinja, očišćen od partizana (kao i prostor Bileća - Trebinje - Stolac na jugu).

Kada je saslušao šta se zbiva u Vojvodini sa kolonistima (»solunskim dobrovoljcima«) koji su protjerani na pustare u unutrašnjost Mađarske, on me, da bi izbjegao komentare o tome, upita:

- Šta ćete vi sada?

- Mene su pretukli, sistematski me mučili kao »sokolaša« - slagao sam ga, jer to »sokolstvo« nije imalo veze sa onim za što sam hapšen i za što sam podnosio zaista srednjovjekovne metode mučenja.

S njim je bio i neki novinar Šantić, valjda i on u vezi sa Dražinim dolaskom. On poče razgovor o jednakosti:

- Komunisti hoće jednakost. Koješta! Dijete dobije bombonu ili čokoladu, pa ni bratu ni sestri ne da da lizne.

Onda kroz osmjeh reče:

- Zabluda je komunista kada propagiraju jednakost, jednakost i socijalizam, ističući parolu: »Svima prema potrebama - od svakoga prema mogućnostima« Šta kažete na to? - upita me.

- Nisam imao prilike da ih sretnem. Znam samo da nas sada vrebaju mnoga zla i mnoge opasnosti. Stradanja su neviđena. Okupator je okrutan i nemilosrdan.

Prekidoše me:

- Da, da, ali komunisti su najgori. Oni hoće da prave »kule u oblacima«.

Doktor Dragiša Vasić, književnik, advokat i akademik. April 1941. godine našao se u Crnoj Gori. U Štab Draže Mihailovića došao je u leto 1941. godine. Važio je kao politički i idejni vođa četničkog pokreta. Na pregovorima koji su vođeni 27. oktobra 1941. godine, u selu Brajići (Gornji Milanovac), između partizana i četnika, delegacija Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije bila je: Josip Broz Tito, Mitar Bakić i Sreten Žujović; četnička delegacija: Draža Mihailović, Dragiša Vasić, potpukovnik Dragoslav Pavlović i kapetan Milorad Mitić. Pretpostavlja se da je D. Vasić, sa grupom istaknutih četničkih komandanata koji su krajem aprila 1945. godine napustili Dražu Mihailovića, zarobljen od ustaša i ubijen u Lijevč Polju kod Banje Luke (Zbornik, tom XIV, knj. 1, dok. 11 i 35).

[4)] Otac prvoborca i komesara čete u Gatačkom bataljonu i Desetoj hercegovačkoj brigadi.

Novinar Šantić priđe stolu, uze knjigu i upita:

- Ko ovo čita, čije je ovo?

Moja tetka će njemu:

- A ko će ga znati, ne znam ni ko ulazi ni ko izlazi. Od naših je niko nije otvorio.

U stvari, znala je da sam je ja počeo da čitam, ali je nazrela opasnost i tako tvrdila.

Ne očekujući precizniji odgovor, Šantić zgrabi knjigu i odnese je uz: »Doviđenja, vidjećemo se«. Knjiga je imala naslov »Barut miriše«, a njen pisac je bio Oto Bihalji Merin, poznati antifašista, istaknuti predstavnik naše borbe.

Vjerovatno su i oni hitali u Pusto Polje kod Zimonjića kule na doček Draži Mihailoviću.

Znatan dio stanovništva toga kraja bio je utučen i potišten. Četnička propaganda je u neviđenim razmjerama zasipala narod pričama da partizanima nema opstanka. Tamane ih okupator i četnici, glad i pomor. Nema »pedlja ni prostora« gdje nije zašla noga četnička i »cokula« italijanska.

- Pa, kako opstati? - pitaju se ljudi. Dosta je bilo slušati šta su doživjei proleteri iz srpskih jedinica oko Gata 11. juna 1942. godine, uzvišice u obliku piramide, sa strmim padinama, do te mjere pogodne za odbranu da je bila tako reći neosvojiva. Mnoge proletere, nakon neuspješne borbe na Gatu, mještani četnici su, onako izmorene, prvo nahranili, pa ih poslije poubijali i opljačkali (na Gatu su poginula iz 1. i 2. proleterske brigade 64 partizana i među njima Anđa Ranković, politički komesar čete).

U Gacku su se širile vijesti: kako su partizani koji odstupiše ka Neretvi i Konjicu izloženi gladi, premoru i zaraznim bolestima. Porodice partizana sa velikim uznemirenjem očekuju od nas istinu.

Prateći pripreme oko dočeka Draže Mihailovića, o našoj partizanskoj vojsci koja je odstupala za Bosnu mještane smo mogli samo površno da informišemo preko domobranske NDH-radio-stanice u Gacku. U potkrovlju bivšeg hotela bila je smještena radio-stanica domobranske NDH-komande. Preko Natalije i Dragice Vuković održavana je veza sa rukovodiocem te radio-stanice. One su nam prenosile najaktuelnije vijesti, što nam je tada kao jedini izvor obavještavanja bilo dragocjeno.

Dolazak[5'] Draže Mihailovića se očekivao u velikoj tajnosti. On je dolazio iz Crne Gore, od Kolašina - selo Lipovo, gdje mu je bio štab. U Pustom Polju kod Avtovca je pripreman njegov doček u najvećoj tajnosti, a pridolazili su najistaknutiji glavari četničkog pokreta iz tih krajeva i iz dalje okoline.

Draža se primicao Pustom Polju u pratnji četničkih komandanata Zaharija Ostojića, Petra Baćevića, Pavia Đurišića i njegovih »jurišlija«. Svi okolni gradovi: Trebinje, Bileća, Nevesinje i druga veća mjesta, uputili su tamo svoje najistaknutije četničke komandante i predstavnike. Sve je to stizalo u Pusto Polje, na doček Draži. U velikoj tajnosti pozvani su i najugledniji domaćini. Oni su kod Draže, kao i četničke starješine najvišeg ranga, bili primljeni i zdravih se sa njim.

[5<] Na sastanku u Zimonjića kuli (Avtovac) od 13. jula 1942, na kome su učestvovali Draža Mihailović, Ilija Trifunović Birčanin, Zaharije Ostojić, Petar Baćović, Pavle Đurišić, Dobrosav Jevđević, pop Radojica Perišić, Milorad Popović, kapetan Ivanišević i Milan Šantić, izvršena je organizacija četničkog komandovanja u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Lici i Dalmaciji. Poslije sastanka u Zimonjića kuli, Draža Mihailović se vratio u selo Gornje Lipovo kod Kolašina. Na povratku iz Avtovca, on se kod sela Negovođa (Durmitor) sastao sa pukovnikom Bajom Stanišićem i dao mu upustva za dalji rad (dr Radoje Pajović: Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941 - 1945).

Kao svjedok tih i drugih zbivanja poželeo sam da po hitnom postupku nabavim radio-aparat da bih tom ojađenom narodu, svakodnevno zasipanom vijestima o propasti partizana i slomu Rusije, kazao istinu.

Zbog navodnog krvarenja, dobih uput od italijanske komande za bolnicu u Mostar. Sa mnom je iz Gacka pošao i Vojin Upkijević, poznati majstor iz grada. Navodno, išao je da nabavi materijal za ambulantu.

Povjerih Vojinu razlog mog odlaska u Mostar, objašnjavajući nužnost da se partizanskim porodicama obezbijede tačne informacije i obavještenja o stanju na frontovima, a posebno o našim partizanima koji su odstupili u zapadnu Bosnu.

Vojin Upkijević Garo riješio je veliki problem: obezbijedio je vojna ambulantna kola, koja su se slobodno kretala. Vojin je bio instalater i majstor za sve. Za kratko vrijeme čuli smo glas »Slobodne Jugoslavije« preko radio-aparata u Vojinovom stanu. U istoj zgradi stanovali su pukovnik i komandant italijanskog garnizona Gacko i član Dražinog »Nacionalnog komiteta« inž. Sava Slijepčević, bivši upravnik Kraljevskog dobra u Belju.

Prišli smo kompletiranju tehnike: pisaću mašinu smo dobili od Boška Mastilovića iz sela Izgori, gdje su je ostavili partizani pri odstupanju, i sredstva za kopiranje. Hartiju smo dobili iz opštine Gacko preko Obrada Popovića.

Glas »Slobodne Jugoslavije« nas je obradovao. Slušali smo vijesti šćućureni oko radio-aparata u Garovoj kući. Mnoge mještane iz Gacka i okolnih sela smo obavještavali putem umnoženih »biltena« o stanju na istočnom frontu, a i kod nas u Jugoslaviji.

ŽIVKO JOŠILO

OD IGMANA DO DUVNA

Kraj je jula 1942. godine. Rano prijepodne na šumskoj pruzi nedaleko od Hrasničkog stana na Igmanu, govori nam Rade Hamović. Kaže da se Kalinovački partizanski odred nije uspio reorganizovati u pravu vojničku formaciju. Nekoliko pokušaja u tom smislu, veli, nije urodilo plodom. Prvi pokušaj je bio na Sijerčima, početkom maja 1942. godine, kada je Odred reorganizovan u dva udarna bataljona. Ti bataljoni su stigli u Vrbnicu. Uskoro je jedan od njih, Drugi, vraćen na teren Trnova, gdje se, poslije nekog vremena, prosto istopio, tako da je ostao samo štab i nešto boraca. Iste sudbine je bio i Prvi udarni bataljon - odmah poslije njegovog povratka iz Vrbniče na raniji teren Odreda. U junu 1942. godine održavale su se i dejstvovale samo partizanske grupe sastavljene od boraca iz ova dva bataljona, i to na prostoru između Jahorine, Treskavice, Bjelašnice, Igmana i Trebevića. Narod je uplašen od represalija, pa ni njegova podrška našim borcima nije bezrezervna. Ustaška milicija čini zulum narodu. Najžešći pritisak čini neki Mraković sa svojom grupom. Jedan broj dojučerašnjih boraca naših partizanskih jedinica je, sa ogorčenjem kaže Hamović, prešao u četnike, a neki od njih su postali pravi zulumćari, naročito nad partizanskim familijama, valjda da bi se dodvorili novoj vlasti. Izlaganje druga Hamovića svelo se na zaključak da na tom pro-

storu ne možemo da se uspješno održimo i dejstvujemo kao vojničke formacije, pa je zbog toga jedini izlaz da Štab bivšeg Kalinovačkog odreda - u sastavu komandant Rade Hamovič i politički komesar Boriša Kovačević Šćepan, s grupom boraca, pođe u sastav glavnih partizanskih snaga, što su u junu prešle preko Igmana i sada su se nalazile negdje između Prozora i Livna. Oni bi se tamo uključili u neku jedinicu na terenu Kalinovačkog partizanskog područja, te se vratali čim se za to steknu povoljni uslovi. Budući da je znao da među borcima nije sazrelo jedinstveno i čvrsto uvjerenje o potrebi prihvatanja izloženog rešenja u duhu Hamovićevog prijedloga, govorio je i Boriša Kovačević, a zatim Ferid Čengić Fićo i Karlo Batko. Naime, jedni borci su mislili da se možemo održati i na našem terenu, drugi su htjeli da idu na Romaniju i sjedine se sa tamošnjim partizanskim borcima, dok je većina bila za odlazak u sastav glavnih partizanskih snaga, prema Prozoru. Drugovi Šćepan i Fićo su govorili da će na teritoriji Odreda ostati pozadinski radnici, radi kontinuiteta političkog djelovanja, povezivanja partizanskih pojedinaca i grupa i održavanja borbenog duha naroda i nade u našu borbu i pobjedu. Rade Hamovič je na kraju dodao da će predstojeći marš biti težak, naporan i pun neizvjesnosti, pa oni koji misle da neće moći da izdrže neka ostanu i povežu se sa drugovima Mirkom Tošićem na Ilidži, Tomom Međom u Crnoj Rijeci ili Mladenom Vlaškim u Tošićima kod Trnova, koji su sa svojim ljudima ostali na terenu, sa zadatkom da rade u pozadini.

Jedan broj boraca je, zaista, ostao. Oni koji su među njima imali bolju obuću - davali su je drugovima što odlaze. Nastalo je grljenje, ljubljenje i opraštanje.

Šezdesetak boraca, sa Štabom odreda na čelu, krenulo je prema Velikom polju. Za komandira ove grupe određen je Dušan Dašić, a za političkog komesara Marko Bajčetić. Brzo smo stigli na Javornik, gdje se odmaramo. Gledam borce prekaljene u borbama i trpljenju, naoružane do zuba. Njihova svijest i odanost narodnooslobodilačkoj borbi toliko puta su do sada isprobani. Među tim borcima su tri brata Bojovića, zatim Danilo Štaka, Đuro Vasić, Franjo Budimir, Đorđo Kutlača, Simo Ozmo, Safet Panjeta, Mišo Popović, tri brata Lubure i po dva brata Močevića i Kljajića. Svi su članovi Partije, skojevci ili kandidati za člana KPJ. Nosimo sedam puškomitraljeza i dosta municije, pa nam i taj kratak odmor dobro dođe. Krećemo preko Karamustafinog čaira, zapadnim obroncima Bjelašnice. Rano poslije podne stigosmo u Krošnje, naselje stočara iz Humnine, što od pamtivijeka ovdje izgone ovce i prave čuveni sir. Prolazimo kroz ergele brdskih konja, uhranjenih, poludivljih, sjajne dlake i začuđenih pogleda. Idemo u koloni iza prethodnice od tri borca. Kada prethodnica dobro odmače, prošavši kroz stočarsko naselje, kolona stade. Iz koliba ozidanih naslaganim kamenom i pokrivenim kamenim pločama ili rukovetima ražane slame - izlaze ljudi i žene jednako obučeni u šalvare i gunjeve. Kažu da su Humnjaci od Stoca, oskudni u svemu osim u neizvjesnosti u pogledu toga šta se kod nas dešava.

U presjenak sunca stižemo u Opančar, čobansko naselje unjedreno između Bjelašnice i Ivan-planine, tako pusto da se nigdje žive duše ne vidi. Obilazimo zgrade. Pojate velike ali prazne. Kolibe prostrane, ali toga ljeta nijesu bile naseljene. Tu konačismo. Sutradan u zoru krećemo uz Ivan-planinu i prelazimo cestu na međi između Bosne i Hercegovine. Grabimo uz blage šumovite uspone da se što brže odmaknemo od ceste, jer nam ne ide u prilog da nas neko opazi, ili da ga angažujemo u

kakvom sukobu, što bi odložilo ili komplikovalo kretanje ka našem cilju - Prozoru.

Prije podne se zaustavismo kod bistre hladne vode. Prilazimo i pijemo iz ruku. Po izgaženoj travi oko vode i ostacima više vatri zaključujemo da je tu neko skoro logorovao.

Udaljavamo se od vode i zastajemo. Komandant Rade gleda kartu. Osim prethodnice i zaštitnice, koje su stotinak metara napred, ispred i iza nas, svi smo na okupu, uz Rada, koji gleda u kartu i govori šta sa nje čita. Veli da smo na Bitovnji, iza nas je ostala Ivan-planina, sjeverno nam je Kreševo, a na jugu Repovci, a na našem pravcu je dolina Neretve s nizom sela. »Ne znam«, kaže Rade, »ko je u tim selima, pa moramo dobro paziti kuda ćemo proći«. Naredio je da se odmorimo dva sata i pripremimo za silazak u Neretvicu i - neizvjesnost.

Bitovnja je, koliko se vidi, šumovita, s prostranim proplancima i golim blago oblikovanim uzvišenjima obraslim borovnicama. Beremo te plodove i jedemo ih lako. I čini mi se: što ih više beremo i jedemo - sve smo gladniji.

U tome i sunce nagnu zapadu i mi krenusmo za njim. Rade kaže da je prvo naselje pred nama, podno planine, selo Bukovlje. Stvarno, u sam presjenak sunca u daljini ugledasmo dolinu. Slijedi ubrzano silaženje stazama, tačnije rečeno suvim vododerinama, što ih stvaraju proljetne i jesenje bujice, žureći i pretičući se niz obronke planine, tražeći najpreči put do Neretvice. Uskoro se pred nama ukaza Bukovlje. Prethodnica je već u selu. Borci iz nje nam daju znak da idemo naprijed. Zatičemo ih na gumnu. Stoje i razgovaraju s čeljadi što tu vršu ječam. Za to vrijeme tri konja uhvaćena u vršaj, stoje uz stožer, klimajući glavama i repovima se brane od muva. Mi ostadosmo onako u koloni, a samo se Rade, Šćepan i Fićo primakoše guvnu. Od one čeljadi oko guvna izdvojio se jedan čovjek, po prilici domaćin, pozdravi se sa Radom i poče razgovarati. Ne čujemo šta govore, ali vidimo da se domaćin okreće prema zapadu i pokazuje rukom u tom pravcu. Sunce je ovamo sjelo, ali se još dobro vidi. Domaćinu na njegov poziv priđe drugi mlađi čovjek i ovaj poče da mu nešto govori. U tom Rade dade znak da svi priđemo. Dušan odredi straže.

Posjedasmo u blizini gumna - na kamenje, klade i klupe. U suton počeše dolaziti domaćini i žene, donoseći nam večeru. Iznenađeni smo. Sa Igmana smo pošli u neizvjesnost, a evo ovdje, u prvom selu na koje smo naišli u Neretnici, dočekuju nas - kao u pravom partizanskom kraju. Donose hljeb od novog ječma, čorbu od krompira i pomalo mlijeka, što nas krijepi. Domaćin, što je prvi s Radom razgovarao, ima između četrdeset i petedeset godina i sudeći po ophođenju ostalih prema njemu ugledan je čovjek u selu. Okupili smo se oko njega i slušamo kako govori da su ovuda »prošli Koča i Peko i silnu vojsku proveli, vojsku kakvu svijet do sada nije vidio po izgledu, spremnosti i oružju«. U njoj i žena ima, ali one, veli »idu barabar sa muškarcima nigdje ne uzmiču«. Lijepo i pitomo s narodom razgovaraju, eto, kao da su naši iz ovijeh sela - dodaje domaćin. U Prozoru je, kaže naš domaćin, bila sila vojske ustaša i domobrana, ali su ih Koča i Peko »pregazili kao od šale, a zavrnuće oni šiju i samom Paveliću, kad vam kažem«.

Drago nam je da ovako čovjek govori o partizanima i želimo da što prije krenemo naprijed, u sastav naše jedinice o kojoj taj čovjek i ostali mještani tako lijepo misli i govori. Ipak, ovdje ćemo konačiti. Većina nas je spavala na gumnu i okolo njega, u slami.

Rano izjutra smo krenuli preko Donjeg i Gornjeg Čažnja, sjeverno od Solakove kule, pa prema Erama, gdje stižemo oko podne. Od Bu-

kovlja pa dalje nailazimo, takođe, na mirna naselja. Nigdje nas niko mrko ne gleda, čak se raduju našoj pojavi. Zaključujemo da je to, dobrim dijelom, posljedica ponašanja i djelovanja boraca Prve i Druge proleterske, Četvrte i Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade, što su ovde prošle. Trudimo se da ne zaostanemo u ponašanju iza tih drugova.

Oko podne stižemo u Ere. Zaustavljamo se u dvorištu okruženom kućama. Dobrodošlicu nam iskazuju svi ljudi u godinama, momci, žene i djevojke, djeca, ma doslovno svi što se okupiše oko nas. Veseli i znatiželjni, zagledaju nas, naše oružje i odjeću. Ubrzo Vlado Bjelica povede i kolo. U kolo se, osim nas, uhvatiše erski momci i djevojke. Žene počeše donositi hranu. Neke domaćice su i pitu na brzinu spremile. Oko naše Raze Alajbegović okupile se djevojke. Zagledaju je, dive se njenoj ljepoti i srdačnosti, zapitkuju je. Ona im odgovara, uz blagi smješak, samo njoj svojstven.

U sjeni velikog oraha, usred dvorišta, okupili smo se oko Lutve Ere, reklo bi se najuglednijeg i najstarijeg čovjeka u selima ovoga kraja. On nam, kao i domaćin u Bukovlju, govori o »silnoj vojsci« što je ovuda prošla. Pita odakle smo i kuda smo prolazili. Kada rekosmo da smo iz Sarajeva i okoline, bi mu drago, pa požuri da se sa svakim ponaosob rukuje, prebacivši štap iz desne u lijevu ruku. Pita Lutvo Dušana Dašića odakle je rodom, ali tačno, a izgleda da mu se, naočit i s crnim brcima, naročito svidio. Kada mu Dušan reče da je iz Katanca u Sarajevskom polju, Lutvo poskoči i poče da hvali zemlju u tom kraju govoreći: »Zemlja dobra, vode žive odasvud teku, neće rđom roditi, već vazda dobrom, kao što je i tebe, Dušane, majka na toj zemlji junaka rodila, živ ti meni i svojoj djeci bio«. Dušan mu je već bio rekao da mu je dvoje djece ostalo kod kuće. Pita onda starina Vlada Bjelicu, pravog deliju među nama, odakle je. Vlado mu veli da je od Trnova. Lutvo mu kaže da se pazi: »Uočljiv si nadaleko, sinko, a dušmanin nišani u onoga najvišega i najboljega«. Kada mu Safet Panjeta na pitanje odakle je odgovori da je iz Sarajeva, Lutvo malo obori pogled, pa reče: »Sarajlije su trgovci što im niko dužan ostati neće, a ti si mi, sinko, nešto tanjušan, žinćeli«. Upita ga, dalje, da nije sa Baščaršije, i kada mu Safet reče da je blizu nje i da je dobro poznaje, Lutvo živnu i stade govoriti da nema takvog pazara kao što je na njoj »u butum dunjaluku«. »Neki čovjek je kupio tepsiju u rano jutro na Baščaršiji i prečicom stigao u večer istoga dana u Prozor i iz nje večera« - veli Lutvo, dodajući: »Ih, vala, da mi je dočekati da se u fijakeru provozam Sarajevom, pa da odmah umrem«.

Poslije vidjeh da Lutvo našem Šćepanu daje duvankesu da savije cigaru. Šćepan uze i zavi, pa u Lutvinu kesu tutnu šaku duvana, što ga izvadi iz džepa.

Na izlasku iz rejona Era sretosmo dvojicu mladića. Kažu da su Mustapići iz Kruščice. Idu u Prozor i vele da tamo ima još neke vojske i da je glavnina otišla dalje, na zapad, ka Duvnu, Livnu i dalje. Poželješe nam sretan put, uz savjet kako da najbrže stignemo u Prozor. Vrućina je. Kada stigosmo na bistru i skokovitu rječicu, našem radovanju nije bilo kraja. Odmorismo se i čilo krenusmo duž rječice, sve onako kako nam Mustapići rekoše.

Sa sjedanjem sunca stigosmo u Prozor. Postrojavamo se kod neke kasarne, ili škole, gdje dobismo nekakvo slijedovanje i naređenje da idemo na Šćit. Rade, Šćepan i Fićo nijesu više s nama, otišli su u Vrhovni štab, kako nam je rečeno. Ostali smo na Šćitu nekoliko dana. Idemo na Ramu, lovimo ribu, kupamo se. Tu sretosmo neke borce iz Mostarskog bataljona. Kazujemo im odakle smo i kuda smo pošli. Oni nam

ispričaše da su i oni ovamo stigli preko Bitovnje, čak da su tragovi oko one divne vode njihovi. I niko ih nije uznemiravao dok su tamo bili.

Odmorni, krećemo sa Šćita prema Ravnom. Raduša nam ostaje sa desne strane. Kasno uveče stigosmo u Gornje Ravno. Uglavnom smo išli cestom, pa su Vojo Bosiljčić i Branko Lubura teško podnijeli taj marš. Vojo je nehotice ranjen od jednog partizana s jeseni 1941. godine u but desne noge. Puška u rukama mladog borca je opalila dok je on oko nje nešto petljao. Bila je okrenuta nagore i na nesreću pogodila Voja koji je, sa još nekoliko boraca, ležao na tavanu zgrade. Dugo mu rana nije zarasla. A kada je zarasla, noga mu je izgledala tanja i kraća, pa je teško podnosio marševe, naročito tvrdim putem i snježnim prtinama. Zaostajao bi iza kolone i osjetno hramao. Branko Lubura je tako hramao na svakom terenu. Njega su ustaše ljeti 1941. digle od kuće, vezali u lance, tukle i ponižavale. Najposlije su ga razapeli na širokim zaprežnim kolima i sa četiri strane zategli ruke i noge, a onda bockali noževima, pljuvali, mokrili po njemu i glasno se dogovarali o tome kakvom će smrću da ga umore. Jedni su htjeli da ga privezana za kolac peku na tihoj vatri, drugi da ga zakolju, a treći da ga na komade sijeku, i to postepeno, dok seire, piju rakiju i meze. Treći prijedlog je nadjačao ostale, pa su ga ustaše odvezale s kola i potjerale u hladovito mjesto, gdje će, izvesti svoj krvavi pir.

Branko je sve slušao. Kada su ga odriješili i poveli, strah mu je dao snagu i riješenost, pa se okrvavljen i popljuvan, otrgao od ustaša i potrčao preko njiva. Želio je radije da pogine od metka nego da ga pijane ustaše sijeku noževima i time se naslađuju. Srećom, nijesu ga pogodili iako su pucali iz pušaka i puškomitraljeza. Kada je shvatio da ga nijesu ubili, trčao je prema brdu Naklu, u podnožju Igmana. Protrčao je kroz svoje selo Vojkoviće. Za njim su još pucali. Ali, on se već bio dohvatio Nakla i to je bio njegov spas. Mi koji smo tada bili na Kotorin-čairima spustili smo se brzo prema Nakli i pronašli Branka u jednoj vododerini kako ječi, iznemogao, blijed i unezvijeren. Pucnjava u polju je jenjavala. Utvrdili smo da mu je tetiva na desnoj nozi iznad pete metkom gotovo presječena i da je silnu krv izgubio. Trčao je dok je rana bila vruća. Sada se ohladila i bio je nepokretan. Povezali smo mu nogu da rana prestane da krvavi, pa ga ponijeli uz Igman. Viđali smo ga na Kotorin-čairima. Rana je zacijeljena, ali je Branko ostao hrom i mnogo se napatio na marševima, trudeći se, danju i noću, po žezi i zimi, da ne zaostane iza naše kolone. Njegov zaključak je bio da ga ustaše u onoj pucnjavi nijesu ubile zbog toga što su ga, ipak, htjele živa da uhvate i muče, pa su mu nišanile u noge. Spasio ga je, kako je govorio, strah od muka i relativna blizina Nakla, jer da je trebalo još sto metara da trči poljem - ne bi im umakao. Ustaše nijesu smjele da zađu u šumu, inače bi ga našle i živa odrale.

Gornje Ravno nije nas dočekalo gostoljubivo. Prespavali smo u nekim pojatama. Bilo je hladno, jer je to visoravan, pa je tu svježije nego u Rami, odakle dolazimo. Rano u jutro krećemo. Oko podne, spuštajući se kroz selo Baljke, stižemo u Šujicu. Selo nam se raduje. I mi smo odmah veseliji. U Šujići nam Jozo Bakrač, komandant mjesta, organizuje domaćinski ručak. Poslije odmora krećemo u Duvno cestom. Noć nas hvata u selu Sarajlijama, ali se ne zaustavljamo. Na putu između Sarajlija i Duvna susrećemo kolonu konjskih zaprega. Zastajemo. Pitamo sprovodnike ko su. Vele da prate ranjenike. Najednom, vidim kako se Karlo Batko s nekim grli i ljubi. Mjesečina je, dobro se vidi. Priđem bliže i čujem Karla: »Ćelo, bogati, gdje si ti, otkad se nijesmo vidjeli«. Pa se opet grle. Priđoh im. Karlo kaže ko sam a onaj što se grli sa njim

reče da je Savo Medan iz Mostara i da sprovodi kolonu zaprega iz Duvna u Sarajlije, jer neprijatelj danju bombarduje Duvno. Pitamo ga za neke Mostarce. Odgovara nam gdje je koji. Prvi put čujemo procjenu situaciju, raspored i namjere naših snaga. Savo oduševljeno govori o Dalmatincima i snažnim utiscima stečenim iz prvih kontakata s njima. Govori nam o zločinima ustaša oko Duvna i šire i stradanju poštenih ljudi, a naročito srpskog naroda. Obavještava nas da je formirana Deseta hercegovačka brigada i da bi naša grupa, po svoj prilici, mogla biti uvršćena u nju.

Ova Šavova vijest me vrati sjećanju na Hercegovce kada su, mislim u junu, prešli preko Igmana na putu prema Prozoru. Tada sam vidio Obrena Ivkovića. Odmarao se uveče pod bukvom, kraj vatre, na Donjoj Grkarici. Bio je komandant bataljona. Pitao je Dušana Dašića i mene za prilike na Igmanu i neprijateljske snage na pruzi Sarajevo - Ivan-planina. Govorio je razborito, blago. Na nas je ostavio prijatan utisak. Rano ujutro toga dana gledao sam kolonu Hercegovaca koja se odmarala na stazi pokraj česme na Donjoj Grkarici. Dvije drugarice su sjedele na kamenu i češljale divnu dugu kosu. Izgledale su nestvarne među onim hercegovačkim divovima, vrsnim momcima, pod ubojitim oružjem. Sreo sam se toga dana i s Brankom Kovačevićem, Mostarcem, poznanikom iz sarajevske Prve gimnazije i iz vremena održavanja omladinsko-partijskog kursa u Pršljenima kod Bugojna 1940. godine. Dosta je iscrpljen. Došao je s tovarnim konjem na česmu da napuni tridesetak čuturica obješenih o samar. S Brankom sam bio cijeli taj dan sve dok uveče nijesu krenuli dalje. Njega su svi znali, a i on njih. U mladoj bukovoj šumi na Gornjoj Grkarici slušali smo stihove koje je recitivao Dušan Aleksić.

Oprostismo se sa Savom i on krenu za svojima, put Sarajlija, a naša kolona, naprijed - ka Duvnu. Šavova vijest da možemo biti raspoređeni u Desetu hercegovačku brigadu i dalje me obuzima. Osim susreta o kojem je bilo riječi na Igmanu u junu 1942. godine, imali smo još kontakata sa Hercegovcima u ustaničkoj godini. Pročuli su se ustankom početkom juna 1941. godine u Nevesinju, kada su, u boju, smakli ustaškog krvnika Miju Babića. Vlado Bjelica ih je susretao na Borču prilikom napada na to ustaško uporište i o njima nam govorio. Naš Igmanski bataljon imao je stalnu vezu s Konjičkim NOP odredom u 1941. i 1942. godini, sve do proljeća druge godine rata. Neki naši drugovi se sjećaju Hercegovaca iz maja 1942. godine i zajedničkog logorovanja u Vrbnici. O mogućnosti uključivanja u Desetu hercegovačku brigadu sada govorimo javno na sve češćim odmorima na putu prema Duvnu.

Stigosmo kasno i zanoćismo u nekoj prostranoj dvorani. Ujutro dolazi Čedo Kapor, pozdravlja se s nama i saopštava da smo raspoređeni u Desetu hercegovačku brigadu, pa da se javimo u njen Štab, na Studenim vrelima. Prvi put sam sreo Ceda Kapora zimi 1941/42. godine, kada se, kao španski borac, prebacivao do Sarajeva, a odande, vezom, u Kijevski bataljon Kalinovačkog partizanskog odreda. Bio sam politički komesar Kijevskog bataljona i susreo sam Čeda kada ga je doveo kurir »Ilije« iz Sarajeva. Proveo sam s njim, u razgovoru, popodne i veče. Bilo je to pripovijedanje koje sam s uživanjem slušao: o Gvadalahari, Ebru, Bruneti, Madridu, o uspjesima i neuspjesima naših (republikanaca), o logorima u Francuskoj i zbivanjima do njegovog dolaska na slobodnu teritoriju. Naučio me je da pjevam i pjesmu »Zdravo da ste, mili druži«. Sutra ujutru je krenuo u Trnovo, u Štab Kalinovačkog partizanskog odreda i, evo, opet ga susrećem, jednostavnog i raspoloženog, kakvog sam ga zapamtio iz prvog susreta.

Odvede nas Čedo u magazin Komande mesta i naredi da nam se izda sljedovanje. To se brzo obavi. On nas upozori da se pazimo aviona, pa ako se pojave kada budemo išli prema Studenim Vrelima, da poliježemo u bilo kakve zaklone. Išli smo dio cestom, a onda preko njiva i prijekim putem, uvijek u koloni s većim rastojanjem između boraca.

U Studena Vrela stigosmo kasno po podne. Štab brigade je bio u velikoj zgradi oslonjenoj na stjenovitu gromadu, blizu ceste. Bilo je manjih uvala sa zapadne strane ceste. Neke su bile suve, a u nekima je bilo vode. Pretpostavljamo da su to vrela po kojima se ovo mjesto zove Studena Vrela, pa su sada, zbog velike suše, gotovo usahnula. Jedan mještanin, čini mi se iz familije Petrović, potvrdi nam naša nagađanja o vrelima.

Kod zgrade u kojoj je Štab susrete nas Đido Damjanac, drug iz naše grupe, koji je, s Radom, Šćepanom i Fićom, otišao ispred nas, odvojivši se još u Prozoru. On nam kaže da smo raspoređeni u Drugi bataljon. Zašto nam to Čedo nije rekao - ne znam, ali sam imao osjećaj da želi da što prije odemo iz Duvna i nađemo se u brigadi. Pretpostavljam da je bio čuo, valjda od Šćepana, za različita raspoloženja boraca prije polaska s Igmana i ono još jedno, iskrslo za vrijeme marša - da se rasporedimo u Prvu proletersku brigadu, koja je, moram priznati, svima nama imponovala. Eto, valjda je Čedo htio da nas poštedi kontakata i mogućih susreta u Duvnu, što bi moglo komplikovati sprovođenje već donijete odluke o našem rasporedu. Dalje nam Damjanac reče da su Neđo Vujinović i Drago Šobot, obojica iz naše grupe, koji su bili s njima i drugovima iz Štaba do Duvna, odatle otišli u Duvno, s namjerom da se prebace u Bosanski Petrovac. On je, veli, raspoređen za kurira u Štabu naše brigade.

U Štab ulaze Dušan i Marko. Poslije kratkog vremena s njima iz zgrade izađoše zajedno Vlado Šegrt, komandant, i Vaso Miskin Crni, zamjenik političkog komesara brigade. Mnoge od nas drug Crni poznaje. Pozdravlja se s nama i grli. Drago mu, vidi se, što smo tu. Kaže nam da ćemo logorovati koji dan u blizini dok se konačno ne riješi kako ćemo biti raspoređeni u Drugom bataljonu brigade. Gotovo svi u jedan glas rekosmo da želimo da budemo zajedno. Vlado Šegrt nas samo gleda, mjerka naše oružje i veli da smo dobro naoružani.

Krenuli smo u privremeni logor. Srećemo se s nekim borcima iz Drugog bataljona. Pravimo program rada za neki dan. Program je uglavnom vojnički: predavanja o izviđanju, patroli, napadu na utvrđena mjesta, prebacivanje u napadu, napad i onesposobljavanje tenkova, a bilo je i nekoliko političkih tema, kao ponašanje prema lokalnom stanovništvu, koje je zaplašeno i nije nam naklonjeno, o druženju a protiv sebičnosti, zatim o svakodnevnim dužnostima. Predavači su bili Savo Čolović, Neđo Ilić, podoficir Jugoslovenske vojske, i Milija Stanišić, politički komesar bataljona.

Tako je prošla jedna sedmica. Onda je jednoga dana došao Crni, okupio nas i saopštio nam da se uključimo kao četa u Drugi bataljon brigade. Kako je bataljon do tada imao dvije, mi ćemo biti Treća četa. Za komandira čete je određen Aleksa Bojović Brko, ja za političkog komesara, Slobodan Kezunović za zamjenika komandira i Danilo Štaka za zamjenika političkog komesara. Dušan Dašić je određen za komandanta Duvanjskog partizanskog odreda.

Četa je poslije par dana pošla na svoj prvi zadatak. Dobila je zadatak da zauzme položaj prema Posušju, u sitnoj hrastovoj šumici iznad sela Vrnjana i Nenadića. S našeg položaja jasno se vidjelo brdo Radovan, iznad samog Posušja. Isto tako, vidjela se bijela vijugava cesta koja

je vodila od Duvna k Posušju. Takođe se na cesti mogla jasno vidjeti Petricova kafana i zgrade oko nje. Naš zadatak je bio da izviđamo prema Posušju i Imotskom i da patroliramo kroz sela. Stanovnici sela Nenadići, Vrnjani i Lončari (u koje smo najčešće zalazili) bil su rezervisani, čak uplašeni. Klonili su se susreta i razgovora. U kućama su imali kamene žrvnje i svaki dan bi domaća čeljad mljela raž za hljeb. U jednoj kući je svako jutro mljela raž na žrvnju djevojka Jozica. Pomogli bismo joj nekada okretati gornji kamen. Raž bi se brzo izmljela, a Jozica je svakim danom bila slobodnija s nama, čak je mene i Voju jednog dana povela do žive vode Zečice. Pomogli smo joj nositi sudove s vodom kući.

U selima nije bilo nikakve organizacije s naše strane. Mi smo bili prvi partizani koje su oni vidjeli. Niti su nam što nudili, niti smo mi šta od njih tražili. Inače, život je tu bio tvrd. Svuda kamen i vrtače u kamenim ogradama. Ono ziratne zemlje što ima u polju bilo je pod vinovom lozom i duvanom. Žitelji ovog bezvodnog kraja su, vjerovatno, jedva sastavljali kraj s krajem. Kada bismo im govorili ko smo i šta želimo u ovoj našoj borbi, stariji ljudi (jer mlađih nije ni bilo) bi, sjedeći, gledali u svoje štapove pobodene u tlo ispred sebe, žene bi stajale skrštenih ruku na pasu gledajući nas nekako kosimice, djeca kao djeca - zagledala bi nas sa svih strana, zaustavljajući poglede na oružju, a djevojke bi se, katkad, sašaptavale i podgurkivale, valjda štogod primjećujući na naš račun. Poslije jedne sedmice, Jozica kaže da će nam nešto reći »u tajnosti«. Kaže da su mladići iz njihovih sela većinom u ustašama, a neki i u domobranima, pa se zato narod nas boji, ali ona, eto, ne, jer vidi da smo dobri i da nikome nikakvo zlo ne činimo. Dalje kaže da mi sigurno znamo da su njihovi mladići u ustašama i da to za nas i nije tajna, ali nas molećivo upozori: »Ako bi neko u selu doznao da vas se ne plašim i da sam vama to rekla - niko se ne bi više pozdravio sa mnom, niti bi mi nazvao 'Faljen Isus', niti odgovorio na moj pozdrav, pa vas molim da nikome ne govorite o ovome što sam vam rekla«. Bratski smo se dogovorili o ćutanju o tome.

U kontaktima sa borcima iz drugih četa natuknuli smo da se govori o tome kako je naša četa prenaoružana, dok druge nijesu dovoljno naoružane. Jednoga dana banu u našu četu Aco Babić, zamjenik političkog komesara Drugog bataljona, okupi komandu čete i reče da treba da damo dva puškomitraljeza za druge čete. Nijesmo htjeli o tome da odlučujemo bez boraca, pa smo sazvali zbor čete i rekli šta se od nas traži. Nijesu htjeli ni da čuju. To oružje, vele, nose s Igmana, oprobano je u tolikim bitkama i od njega se ne rastaju. »Neka nam se daju teži zadaci, kako i odgovara našem naoružanju« - govorili su. Poslije prve rasprave u kojoj su učestvovali gotovo svi u četi, poče da govori Aleksa Bojović Brko, komandir čete, a i najstariji i najmudriji među nama. Kaže da Štab bataljona zna stanje naoružanja po četama bolje nego mi, pa zbog toga i može bolje nego mi da ocjeni kome treba dodati i odakle. »Ja predlažem«, veli Brko, obraćajući se Babiću, »da nam pošaljete najprikladnijeg borca iz Prve ili Druge čete i mi ćemo mu dati jedan puškomitraljez, je li tako pošteno«. Babić reče: »Pošteno je«, i ode.

Sutradan noću u četu dođe Milan Papić iz Prve čete. Došao, veli, po puškomitraljez. Zagledamo ga sa svih strana. Ne zna se da li je ljepši ili uredniji, a već smo čuli da je vrstan borac. Bojo donese puškomitraljez, spusti ga pred Milana, pa reče: »Dede, druže, pogledaj svaki dio od igle do kundaka, da li je ispravno«. Naš je dogovor bio: da isprobamo onoga ko dođe. Ako ne položi ispit, ne damo oružje. Milan bez riječi zatraži šatorsko krilo, prostre ga, pa na njega stavi puškomitraljez,

opkorači ga, rastavi do kraja i sastavi - sve bez riječi. Onda ustade. Mi izgubismo puškomitraljez, a uz njega dadosmo i četiri okvira iz rezerve punih metaka. Milan se zametnu puškomitraljezom i ode.

Uskoro dobismo zapovijest za pokret. Krenu cijeli bataljon, po četama: od Studenih Vrela, Duvanjskog polja, Lipe, Pakline i Trebiševa - u Zvirnjaču. Sada nam Vran-planina na leđima. Kraj bezvodan, svijet nešto prijazniji od onog oko Posušja. Iz Zvirnjače prelazimo u Donje Ravno. U njemu nigdje kuće, sve popaljeno. Ljudi žive u bajtama od komada dasaka i kamenih ploča na brzinu učinjenih. Tu samo konačismo. Ujutru krećemo prema Donjem Vukovskorfl. Prolazimo kroz to od ustaša popaljeno selo i krećemo na istok, prema Previji. Tu postavljamo logor. Položaj sa jednim vodom držimo na Crnom vrhu, prema ustašama, koje s vremena na vrijeme izlijeću iz Kupresa i pale partizanska sela kada uspiju, kao što su spržili Done Vukovsko i Donje Ravno. Noću smo išli u izviđanje u sela Kukavice i Brda. Crni vrh je, u stvari, proplanak ravan i travnat. Svuda ok njega je borova šuma. Mi smo, obično, držali položaj s njegove južne strane, imajući na nišanu sjeverni pravac odakle ustaše mogu napasti.

Jedne nedjelje prije podne bili smo u izviđanju: Bojo, Andrija, Rašo i ja. Bojo je bio izvanredan strelac, hrabar i, pribran. Andrija je bio hitar ko munja i razborit. S njima u društvu sam se osjećao vrlo dobro. Avgust je, pripekla vrućina. Idemo oprezno, polako. Ja nosim Bojov puškomitraljez, on moju pušku. Bojo, inače, teško podnosi duge marševe, ali za izviđanje - gdje se treba oprezno kretati, osluškivati i osmatrati - bio je nenadmašan. Ugledasmo dvije prilike nadomak Brda. Primakosmo se, neprimjećeni, s tri strane. Onda se Vojo javi. Ove dvije prilike su mladići. Kada čuše glas, trgoše se i prepadoše. No, kada razabraše da smo partizani - umirijše se. U prtenim gaćama i košuljama, s oputnim opancima, mladići su bili dosta mršavi i blijedi. Pitamo ih za što su tako slabi. Oni vele da se boje ustaša, pa ne noćivaju, kod kuća, već obijaju po šumi, dolovima i jamama. Nešto od straha, a nešto od takvog života, oni su kako kažu, »izvedrili«.

Mladić koji reče da je iz Brda i da mu je ime Ostoja veli da od jutros traže on i njegov drug da se sretnu s nekim od naših i jave da je juče bila jedna žena iz sela u Kupresu i tamo doznala da će ustaše napasti partizane na Crnom vrhu, poubijati ih i rastjerati i napiti se vode na Preriji. Napad bi mogao biti, tako je ona procijenila, u srijedu. Taj podatak je istoga dana provjerio marko Rudić iz Ribičkog partizanskog odreda i pokazao se osnovanim. Druga provjera preko našeg čovjeka, bega u Kukavicama, takođe je bila pozitivna.

Pripremali smo se da dočekamo ustaše. Bojo je zalegao sa puškomitraljezom upravljenim ledinom na sjever, odakle očekujemo ustaše. Đuro Vasić negdje prema polovini proplanka, Boju slijeva i Mladen Trgovčić zdesna. Prostor između ova tri puškomitraljeza bio je popunjen borcima s puškama i bombama.

Naš osmatrač, s jedne jelke, javlja da ustaše idu, i to u gomili. Zaključujemo da je to ustaška milicija. Šuma poče da bruji od njihovih glasova. Plaše se, pa viču, kuraže jedan drugoga. Izbiše na propalanak. Njih trojica zapjevaju, pa se kako ništa ne primjećuju, vraćaju u šumu. Čuje se žagor. Uz Boja su Borko i Slobodan. Ustaše se, očito, boje ove tišine, pa se ne usuđuju da krenu naprijed. Galama se pojača. Prepiru se. Možda su i pijani. Jedna grupa se pojavi na proplanku. Ustaše se rasturiše u pognutom položaju, psujući majku nekome. Većina je u seljačkoj mrkoj odjeći. Bojeći se da nam ne umaknu, Brko dade znak Boju

da pali. Čim se Bojo oglasi - svi naši otvoriše vatru. Nastaše: jauk, psovke, dozivanje i strašno kršenje niz šumu. Nalazimo, poslije, krvave tragove na sve strane, ali već ne mrtve. Tek poslije dva dana našli smo, u pola brda odakle su nastupale ustaše, jedan leš. Očigledno, odnijeli su sve svoje ranjene i poginule, osim toga.

To je bilo i naše prvo vatreno krštenje pod zastavom Desete hercegovačke brigade. Sasvim uspješno.

RISTO GAĆINOVIĆ

DANI ILEGALE PETRA ILICA (DRAPŠINA), MIRA POPARE I PAVLA KOVAČEVIĆA

U ofanzivi na Hercegovinu, izvedenoj krajem maja i početkom juna 1942. godine, Italijani su upotrijebili snage od četiri pješadijske divizije, opremljene odgovarajućim naoružanjem i svim potrebnim tehničkim sredstivma. Pored toga, angažovali su i veliki broj četnika. Sa tim snagama nastupali su frontalno, cijelom teritorijom Hercegovine, paleći mnoge objekte i sprovodeći teror nad partizanskim porodicama. Pri tome su uspjeli da razbiju partizanske snage, jer im se one nisu mogle suprotstaviti zbog iscrpljenosti, oskudice u naoružanju i naročito, municiji, a nemaština je vladala i u pogledu odjeće, obuće, hrane i sanitetskog materijala. Stoga, a i zbog bojazni za svoje familije, većina boraca vratila se svojim kućama, dok se manji dio, tačnije oko pet stotina, uglavnom rukovodilaca iz štabova, jedinica i društveno-političkih organizacija, sa malim brojem boraca, povlačio iz južne Hercegovine, da bi se prikupili u Ljeskovcu (Hodžići) radi odstupanja u pravcu Dulića (Gacko) i, dalje, u Bosnu.

U s. Ljeskovcu (Bileća) formirane su 6. juna 1942. g. kolone koje su odmah pošle u pravcu Dulića (Gacko), ali su četnici, iznenada, na prevoju između s. Hodžića i Hodžićkih luka, napali glavnu kolonu i tu je

" Petar Ilić (Drapšin) rođen 1914. u Srbobranu (Vojvodina) studirao u Pragu, član KPJ, španski borac, određen od CK KPJ za političkog radnika u Hercegovini i stigao početkom septembra 1941. u nevesinjski kraj; od 04. 01. 1942. godine je politički komesar (privremenog) operativnog partizanskog štaba za Hercegovinu, a od 04. 02. 1942. godine zamjenik; od 2. marta 1942. vršilac dužnosti komandanta, ubrzo komandant; Naredbom Vrhovnog komandanta NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije druga Tita od 23. juna 1942. god. smenjen sa dužnosti komandanta operativnog partizanskog štaba za Hercegovinu, i južnu Dalmaciju; umro 2. novembra 1945. usled povreda zadobijenih nesrednim slučajem 28. 09. 1945. kao general-lajtnant na dužnosti komandanta tenkovskih jedinica, narodni heroj (Zbornik NOR-a, Tom IV, knj. 3 i 35; tom II, knj. 2 dok. 114; knj. IV, dok. 190; Arhiv CK KPJ pod reg. br. 2209; list Politika od 3. 11. 1945). Miro (Jovana) Popara (Miroslav) rođen 1913, selo Fatnica (Bileća) student prava na Beogradskom univerzitetu, član KPJ od 1935. godine; Organizator ustanka u Hercegovini 1941, od septembra 1941. sekretar Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu; od kraja januara 1942. politički komesar operativnog štaba za Hercegovinu; Naredbom Vrhovnog komandanta NOP i dobrovoljačke vojske Jugoslavije druga Tita od 23. juna 1942. godine smenjen je sa dužnosti političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, streljali su ga Italijani u zoru 26. juna 1942. u selu Bojište pored Nevesinja; Narodni heroj (Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 35, tom II knj. 2, dok. 114; knj. IV dok 190, Arhiv VII kutija 191, reg. br. 19/6-1-NDH).

 Pavle (Petra) Kovačevića, rođen 1905. g. u Grahovu (Nikšić) završio je četiri razreda

razbili. Tada su od kolone odsječeni dijelovi Oblasnog komiteta KPJ, Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora i Operativnog štaba za Hercegovinu, kao i Instruktorska grupa CK KPJ, sa Milentijem Popovićem, na čelu, te grupa drugih rukovodilaca i boraca. Veći broj ovih drugova se, po grupama i pojedinačno, probijao i uspio da stigne glavninu partizanskih snaga u Dulićima, dok je drugi, manji dio, ne mogavši se probiti, bio odsječen i ostao je u Hercegovini. Među ovima su se nalazili komandant, politički komesar i zamjenik političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu, drugovi Petar Ilić (Drapšin), Miro Popara i Pavle Kovačević.

Ovaj tekst je rezultat napora da se, u razgovorima sa očevicima i analizom do sada objavljenih zapisa i originalnih dokumenata, istraže i rekonstruišu kretanja i djelovanja ove trojice drugova u nešto više od četrdeset dana treće neprijateljske ofanzive u Hercegovini. Želim da napišem i kako su Miro i Pavle otkriveni i streljani, te kako su se držali na gubilištu.

U tijesnoj saradnji sa Italijanima četnici su odmah zaveli strahovladu, vršeći razne represalije nad stanovništvom koje se ranije opredijelilo za sveopšti ustanak i narodnooslobodilačku borbu. Pri tom se prijetilo smrću svima onima koji bi prikrivah ilegalce i snabdijevali ih, a pogotovu onima koji su izvršavali zadatke dobivene od njih i sa njima održavali bilo kakvu vezu. Zato su ova tri visoka rukovodioca morala da pređu u duboku ilegalnost. No, i u tim nevjerovatno teškim uslovima oni su se stalno, istina ilegalno, kretali i veoma aktivno radili za narodnooslobodilački pokret, povezujući se sa drugovima koji su im bili odani.

Dio odsječenih snaga oko 40 boraca, među kojima su bili Petar Ilić - Drapšin, Pavle Kovačević i Vlado Šegrt, odstupajući iz s. Hodžići, nazad, stigao je na brdo između sela Daviđovića i Rioca. Tu su se podijelili na grupice, radi lakšeg spašavanja i probijanja za glavnim snagama, jer su ogromne snage Italijana i četnika već ušle u oba ova sela, frontalno nastupajući dalje, u pravcu Meke Grude i Plane.

Tu se Petar Ilić (Drapšin) sastao sa Dušanom Aleksićem.[2'] Njima se pridružio još jedan borac, rodom iz južne Hercegovine. Oni su u noći 6/7. juna 1942. došli u Gornju Meku Grudu i Donju ljut, odakle ih je Miro P. Gaćinović proveo u s. Kačanj. Dalje, do Grablja, (ceste između Fatnice i Plane), proveo ih je Blagoje Čorlija, gdje su se razbježali i posakrivali usljed nailaska kamiona od Fatnice prema Planoj. Sa tog se mjesta Blagoje vratio kući, a trojica ilegalaca su produžili u pravcu s. Bogdašića i Baljaka (Bileća). Podatke o njihovom kretanju četnici su nešto kasnije otkrili i zbog toga uhapsili i zlostavljali Blagoja. Drapšin i njegova dva saputnika u Baljcima su se zadržali dva dana, skriveni

gimnazije i nastavio srednju tehničku školu u Beogradu; Član KPJ od 1924, član CK SKOJ, od 1927. proganjanje i zatvaran kao komunista u Požarevcu; Instruktor sreskog partijskog komiteta za Nikšić; U proleće 1941. godine, postao je sekretar MK KPJ za Grahovo; organizator ustanka u Nikšićkom kraju; Od 12. marta 1942. je zamenik političkog komesara operativnog part, štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju; Od 19. maja 1942. Milentije Popović delegat Centralnog komiteta KPJ sa još dva delegata, odredili su Pavia da bude sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu i kaže u izveštaju, da je on već dva dana na toj dužnosti; Naredbom vrhovnog komandanta NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije druga Tita od 23. juna 1942. god. smenjen je sa dužnosti zamenika političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju; streljali su ga Italijani u zoru 26. juna 1942. u s. Bojište pored Nevesinja, zajedno sa Mirom Poparom (Zbornik NOR-a, tom IX, knj. 1. dok. 80; tom II, knj. 4, dok. 190, Arhiv VII kutija 191, reg. br. 19/6-1-NDH)

[2>] Dušan Aleksić rođen u s. Kljakovici (op. Nikšić), novinar čl KPJ intendant 1. udarnog hercegovačko-crnogorskog partizanskog bataljona od 22. 01. 1942, ubili su ga četnici u s. Kazancima (Gacko) juna 1943. kada se izvlačio iz bitke na Sutjesci, tada je bio komandir čete u 5. crnogorskoj proleterskoj brigadi.

kod Rada Radmilovića, gdje ih je snabdijevao i o njihovoj bezbjednosti se brinuo Radov sin Lazar. Devetog juna stigli su u s. Kljakovica (Nikšić), u kuću Milovana Aleksića, (brata Dušanova). Tu su se povezali sa Veljkom Aleksićem, Novakom Perućicom i Mihailom Lalićevićem. Poslije dva dana Petar i Dušan prebacili su se u Ruđin Do (kod Baljaka), kod Boža Cuca. On je imao sigurnije sklonište. Kuća mu je bila izvan sela, usamljena, na brdu i u šumi. Tu su imali i dovoljno hrane. Petkov i Dušanov saputnik otišao je u svoj kraj.

Božu Cuci su rekli da su došli iz Kljakovice. Tu su ostali desetak dana. Božo ih je za to vrijeme povezao sa Jeftom Bjelicom iz sela Vrbice, koga je Petar Ilić dobro poznavao kao političkog komesara Kombinovane partizanske čete pri Operativnom štabu za Hercegovinu i zamjenika političkog komesara 4. udarnog hercegovačkog partizanskog bataljona. Prešli su u selo Vrbicu i tu ilegalno boravili nekoliko dana. 0 njima su se brinuli Jefto i Rako Bjelica, smjestivši ih na sigurna mjesta. Dušan je u selu imao neke rođake koji su, po ocjeni Jefta i Raka, bili simpatizeri NOP-a, pa je on otišao k njima. Petar se smjestio u blizini kuće Blaža Bjelice, u pećini koja je bila nepristupačna, neprimijetna i obrasla šumom. Do pećine se stizalo kozjom stazom. Blažovo domaćinstvo imalo je devet članova i bilo siromašno, te su hranu prikupljali i od suseda.

Petar je bio veoma zadovoljan brigom i pažnjom Blaža i njegove supruge Mare, kao i ostalih ukućana koji su ga viđali kada bi noću, dolazio u kuću. Petar je, u šali, govorio da će Blažovu ženu poslije rata, ako prežive, postaviti na zlatnu stolicu, a Blažu da će, ako ga četnici otkriju i napadnu, pucati na njih (imao je revolver i bombe). Blažo mu je odgovorio da četnici, najverovatnije, neće doći do njegove kuće, pošto je udaljena od sela i na osami. Rekao je i da će pucati ako se pojave. Kao stari odmetnik i komita iz prvog svjetskog rata bio je vješt borbi 1 bilo je sigurno da se ni on neće kukavički predati. Takvo držanje čovjeka, koji nije bio član Partije, u toj izuzetno teškoj situaciji iznenadilo je Petra.

Za vrijeme boravka u s. Vrbici, Petar Ilić i Dušan Aleksić sastajali su se sa borcima bratstva Bjelica - ilegalcima, inženjerom Jankom i kapetanom Jevremom, kao i Jeftom i Rakom koji su bili legalizovani. Razgovarali su o trenutnoj, veoma teškoj situaciji i uzrocima koji su do nje doveli.

Stanovništvo sela Vrbice bilo je napredno orijentisano i jedinstveno. Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije u selo se vratilo nekoliko intelektualaca, mahom simpatizera Komunističke partije. Među njima i student i član KPJ Ljubo Bjelica (poginuo u NOB). Oni su odmah razvili vrlo aktivan propagandni rad protiv fašizma, okupatora i domaćih izdajnika. Sva sela su se od prvih dana opredelila za NOP.

Poslije boravka od nekoliko dana u selu Vrbici Petar Ilić (Drapšin) i Dušan Aleksić vratili su se opet kod Boža Cuce, na Baljke. Tu su se sastali sa ilegalcem Neđom Inićem iz sela Deleuše. Boravili su tu petšest dana. Razgovaralo se o italijansko-četničkoj ofanzivi, teroru četnika i Italijana nad partizanskim familijama. Petar je i dalje tvrdio da četnici neće moći uspostaviti nikakvu vlast i da će se partizanske snage za mjesec dana vratiti u Hercegovinu. Neđo Inić je poznavao Laza Sulovića. On je u to vrijeme bio službenik opštine u Bileći - u vlasti »Nezavisne države Hrvatske«. Oni su poslali Cvijetu Cucu, Božinu majku u Bileću, sa porukom da ih Laza obavijesti o situaciji. (Šulovića su ubili četnici avgusta 1943). Šulović im je poslao hranu, cigarete i poručio da četnici pripremaju pretres s. Baljci i okoline, radi hvatanja partizanskih ilega-

laća. Rekao je da bi ilegalci Petar, Dušan i svi ostali, trebalo da se odmah sklone sa tog terena.

Kod Boža Cuce došao je tada i veljko Aleksić iz Vraćenovića (čl KPJ, poginuo na Sutjesci, narodni heroj). Odatle su, jedne noći zajedno pošli u pravcu pl. Somine. Tamo je Veljkova sestra bila udata za Jeftu Orbovića. Na Somini, kod bivše pilane, ostali su dva dana kod Paja Lučića i njegove žene Radojke. Radojka je bila sestra dr Koste Grubačića. Dr Košta bio je član KPJ još pre rata i organizacije ustanka i član srpskog komiteta KPJ za Bileću. Pajo nije imao dovoljno hrane i mada ga je pomagao Andrija Šuković iz s. Stepena (Gacko), oni su se zbog slabe ishrane morah razdvojiti. Petar i Dušan su pošli Veljkovoj sestri i zetu Jeftu Orboviću. Neđo Inić je pošao na Krstac, kod Jovana Bjelice. Odlučili su da se poslije 20 dana svi sastanu, u određeno vrijeme i na zakazanom mejstu na Somini. Međutim, na ugovoreno mjesto je došao samo Neđo Inić. Ostalu trojicu poslije nekoliko dana otkrili su četnici.

Petar Ilić, Dušan Aleksić i Veljko Aleksić pobegli su sa Somine u pravcu pi. Volujak, a zatim na Zelengoru i stigli Hercegovački odred[31] i 5. crnogorsku brigadu. Bilo je to oko 1. jula 1942. u s. Vrbnici, na severnim ograncima Zelengore.

ILEGALSTVO MIRA POPARE I PAVLA KOVAČEVIĆA

Treće noći nakon odsijecanja dijela partizanske kolone u s. Hodžićima, grupa od 12 boraca je došla iz Ružarice u selo Davidoviće, kod Gavrila Andrića. U toj grupi su se, između ostalih, nalazili: Pavle Kovačević, Danilo Šarenac (predratni podoficir, komandant 2. udarnog partizanskog hercegovačkog bataljona, teško ranjen 3. septembra 1943. na Mjedenoj glavi (Gacko) s. Kokarine kod s. Bodežišta, ubio ga je ustaša - narodni heroj), Ilija Šakotić, Vaso Vujović Crni i Anđa Milošević. Tu su večerali i opet se vratili u Lipnik. Sjutradan su ih četnici napali i razbili. Svi su, sem Pavia i još jednog borca, otišli svojim kućama i legalizovali se. Četnici su ih hapsili, ispitivali i terorisali, nastojeći da saznaju gdje se kriju Petar Ilić (Drapšin), Miro Popara i Pavle Kovačević. Neke su, poslije kraćeg vremena, puštah kućama, a druge duže držali u zatvoru.

Pavle se sa kurirom krio u s. Lipniku, a potom se vratio u s. Davidoviće i sklonio se kod porodice Anta Ilića. Ukućane je dobro poznavao, jer je u njihovoj kući nekoliko dana prije odstupanja boravio Operativni štab za Hercegovinu. Bili su smešteni više Antove kuće, u kršu pećine zvane »Magaze«. Čuvajući stoku, hranu su im donosili Antovi sinovi: Gojko, Milan, Obrad i Petar, kao i Zora, kći Mitra Ilića. Pavle i kurir su na tom mjestu boravili desetak dana.

Po odsijecanju u s. Hodžićima Miro Popara i Ljubo Kovačević[4'] (brat Savin) odstupah su prema Babi planini. Odatle su se sledeće noći

[3)] Hercegovački partizanski odred (udarni) formiran je na Zelengori 23. juna 1942. g. po naredbi Vrhovnog komandanta NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Komandant je bio Vlado Šegrt, politički komesar Svetislav Stefanović (Ćeća) i zamenik komandanta Vlado Tomanović; odred je imao 311 boraca (Zbornik NOR-a tom II, knj. 4, dok. 190/. Ovom istom Naredbom VS smenio je sa dužnosti Petra Ilića (Drapšina), Mira Poparu i Pavia Kovačevića.

[4'] Ljubo (Blagoja) Kovačević, rođen 1912. godine s. Nudo (Grahovo - Nikšić), član KPJ od 1932; od 22. 01. 1942. zamenik komandanta 1. udarnog hercegovačko-crnogorskog partizanskog bataljona a od 12. 04. 1942. komandant ovog bataljona; odsečen od bataljona 05. 06. 1942. kod sela Hodžića, potom u ilegalnosti i četnici ga hvataju 12. 01. 1943. u Katun Budima, opština Lastva i predaju ga Italijanima gde je bio u zatvoru u Dubrovniku i padom Italije 8. 9. 1943. izašao je na slobodnu teritoriju južne Hercegovine.

prebacili u s. Davidoviće. U međuvremenu, Italijani i četnici su već stigli u ovo selo i počeli sprovoditi teror nad mještanima. Uhapsili su nekoliko pristalica NOP-a, među kojima Nikolu i Jovana Šarenca, Vlada Šakotića, Gavrila i Danila Andrića. Odveli su ih u zatvor na Planoj (Bileća), ali su ih sjutradan pustili kućama. Istoga dana kada se Jovan Šarenac vratio kući javili su mu se Miro Popara i Ljubo Kovačević. Miro ga je poslao u Fatnicu da obavijesti Dura Čubrila i brata, Četa Poparu, aus. Davidovićima Vladu Šakotu i Milutina Miloševića - da odmah pređu u ilegalnost, bez obzira na to što su ih poslije prvog saslušanja četnici pustili kućama.

Otprilike treće noći Miro i Ljubo su stigli blizu kuće Nikole Šarenca i povezali se sa njim. Nikola im je donio nešto za večeru i Miro ga je tom prilikom zadužio da ode u Fatnicu, da bi izvidio situaciju i doneo mu džemper od snahe, Mare Popare. On je izvršio, taj zadatak. Miro je hteo da se on i Ljubo još iste noći prebace u s. Kačanj, kod Branka Gaćinovića ili Nikole Čarolije, i kod njih ostanu dva-tri dana.

Kada su stigli, Branko Gaćinović ih je sklonio na pogodno mjesto, u krš iza svoje kuće, gdje su se zadržali dva-tri dana. Branko je bio rođeni brat Vladimira Gaćinovića, revolucionara i idejnog vođe »Mlade Bosne«. Brankova kuća nije bila pod prismotrom četnika jer je njegov treći brat, Vojislav, sveštenik, tada živeo u Americi, pa četnici nisu mogli pretpostaviti da bi neko iz te kuće mogao raditi protiv njih. Pošto je Branko tada oskudijevao u hrani, pomagali su ga Boriša Čarolija iz s. Kačnja i Vidak Gaćinović iz Suvog Vrha.

Miro je poslao Branka Gaćinovića u Bileću da, preko svojih poznanika, utvrdi šta sve četnici preduzimaju i namjeravaju da učine, kao i da donose novine, papir za pisanje i drugi materijal. Branko je u Bileći naišao na vrlo mučnu situaciju. Četnici su gotovo neprekidno hapsili partizanske rukovodioce i simpatizere, provjeravali ih i ispitivali, pa neke puštali, druge predavali Italijanima, a treće zadržavali u zatvoru. Po povratku iz Bileće o svemu je detaljno obavijestio Mira i Ljuba.

Miro je poslao i Obreniju Gaćinović (Brankovu suprugu) u s. Fatnicu, svome bratu Veljku Popari, da izvidi šta tamo četnici preduzimaju protiv partizanskih porodica i da mu donese veš. Ona je to uspiješno uradila noseći, kao što je to ono ranije učinio Nikola Šarenac, nešto pozajmljenog žita, kako bi, u slučaju potrebe, pred četnicima opravdala svoj dolazak u Fatnicu.

Poslije toga su se Miro i Ljubo, noću, spustili u Fatnicu, uhvatili vezu sa Marom, Veljkovom suprugom, i rekli joj da idu u pravcu s. Kukričja. Odredil su mjesto gdje će predaniti da bi ona mogla ujutru u tom pravcu da potjera stoku na pašu i ponese im hranu i vodu. Kada je sjutradan stigla na dogovoreno mesto Miro je poslao u s. Kukričje da izvidi situaciju. Ona mu je prenijela da se tu sakupio priličan broj četnika i saznala da je tu zakazana konferencija u selu Trojici, gdje je trebalo da dođu četnici iz Kuti i Kukričja. Stoga su se Miro i Ljubo uveče prebacili nazad u Fatnicu, i sklonili se u Veljkovu ogradu u Krivaljeviće (blizu Kalca). Slijedećeg dana Mara mu je opet ponijela hranu i vodu. Oni su se iduće noći ponovo vratili u s. Kačanj kod Branka Gaćinovića. Odave su otišli u s. Pađene.

U Pađenima su se povezali sa skojevkom, Rajkovom sestrom Janjom Vukoje, koju su našli predveče kod stoke u ogradi Panta Vukoja. Obavijestila ih je o situaciji u selu, dodajući da su četnici Nikolu Vukoja - Kevića postavili za komandira četničke čete. Miro je Nikolu dobro poznavao i smatrao da on neće preći u izdajnički tabor, već će sa dužnosti komandira četničke čete moći lakše da spašava partizanske ilegalce i

simpatizere, pa i prikriveno radi za narodnooslobodilački pokret. Miro je Janji dao zadatak da pronađe Nikolu i da oboje, još iste večeri, dođu kod njega na sastanak u istu ogradu, što su i učinili. Poslije nekih Nikolinih obaviještenja o raspoloženju naroda, njegovoj potištenosti zbog poraza partizana i povlačenju u sebe iz straha pred strahovotim četničkim terorom, Miro mu je rekao da je dobro što se primio dužnosti komandira četničke čete, na kojoj treba da ostane i dalje, jer sa te dužnosti može lakše da brani narod od terora i, istovremeno i prikriveno, radi za narodnooslobodilački pokret. Dao mu je zadatak da uspostavlja vezu sa ljudima odanim našem pokretu; čuva oružje i municiju; podiže moral u narodu i pedočio mu je skori povratak partizanskih snaga. Pošto Nikola do tada nije bio politički organizovan u Komunističkoj partiji, Miro mu je rekao da se može smatrati kandidatom za člana Partije, podvlačeći da rad za NOP mora oživjeti pretežno kontaktiranjem sa pojedincima. Miro je i skojevki Janji rekao da se smatra primljenom u članstvu Partije, te da skojevsku organizaciju moraju održati i aktivno djelovati među omladinom. Naglasio je da ne smiju dozvoliti četnicima da prodru u skojevsku organizaciju, jer bi odmah počeli da hapse i čine druga nedjela. Dok je Miro vodio te razgovore, Ljubo Kovačević, bio je na straži u kršu.

Iz Pađena su Miro Popara i Ljubo Kovačević, noću prešli u Podgorje i uspostavili vezu sa Radovanovićima - Damjanom i Dušanom. Predanih su u Ljuti, više Dušanove kuće, a slijedeće noći su ih ova dva mještanina sprovela na Bijelu Rudinu, kod Novice i Petra Milićevića. Novica je bio žandarm, ali odan NOP-u i pouzdan komunista. Od njih su saznali da je Pavle Salatić, komandir četničke čete, na Bijeloj Rudini i da je na tu dužnost određen od strane mjesne partijske organizacije.

Zatim su se Miro i Ljubo sastali sa Jeftom Salatićem, koji se nalazio kod tora, blizu Novičine kuće. Poslali su ga da potraži Pavia i Radovana Salatića i kaže im da dođu na sastanak. Po dolasku, ova dvojica su ih izvijestila o onome što im je bilo poznato u vezi sa četnicima i raspoloženju naroda. Rekli su im da iz njihove bivše partizanske čete još nikoga nisu otjerali u zatvor, vjerovatno zbog toga što su čvrsti i složni. Samo su neke ispitivah i saslušavah, inter^esujući se za sudbinu pojedinih rukovodilaca Operativnog štaba, a naročito za Mira Poparu. Iznoseći ovo, skrenuli su pažnju Miru da se čuva i nudili mu da ostane na njihovom terenu dok se situacija stiša i uhvate vezu, radi lakšeg prebacivanja.

Poslije razgovora sa grupom simpatizera na Bijeloj Rudini, Miro Popara i Ljubo Kovačević zadužili su Pavia Salatića đa im obezbijedi vezu sa Baljcima, jer su namjeravali da idu na teren sreza Nikšićkog. Kad se razdanilo Pavle ih je sa žandarom Obradom Ivkovićem iz si. Bijele Rudine odveo u s. Baljke, u kuću Radovana Bajovića. Sa njim su se dogovorili da slijedeće noći oko 11 časova, sačeka Mira i Ljuba na Lokvama »Bunčići« u Baljcima. Pošto su Miro i Ljubo predanih na Bijeloj Rudini, uveče su pošli na Baljke, u pratnji Radovana i Pavia Salatića i Novice Milićevića. Poslednja dvojica su išla naprijed, kao prethodnica, uz dogovor da ako koga sretnu i stupe u razgovor s njim da se ostala trojica sklone. Kada su, nešto prije pola noći, stigli na zakazano mesto - Radovana Bajovića nije bilo. Pričekali su neko vrijeme ali pošto nije stigao Miro je pratiocima rekao da se vrate svojim kućama. Rekao im je i da će on i Ljubo sami pokušati da se sastanu sa Radovanom, što im je pred samu zoru i uspjelo. Sa Radovanom su porazgovarali o situaciji u selu i upoznali ga sa stavovima i zadacima. (O tome je Radovan Bajović nešto kasnije pričao Pavlu Salatiću, rekavši mu da je on do-

lazio na zakazano mjesto u tačno određeno vrijeme, ali se vratio kući jer su oni kasnili misleći da ih je nešto spriječilo da dođu). Bližilo se svanuće pa su Miro i Ljubo morali predaniti u nekoj pojati, udaljenoj od sela. Tom prilikom Miro je sreo Jakova Tomanovića iz s. Baljana koga je poznavao od ranije. Poslao ga je da pronađe Vlada Mirkovića, (člana sreskog komiteta KPJ, za Bileću i člana Okružnog komiteta SKOJ-a za istočnu Hercegovinu). Jakov je pronašao Vlada koji je odmah došao i doneo nešto hrane. Miro se interesovao za stanje na terenu, sa čim gaje Vlado detaljno upoznao. Oko polovine juna 1942. godine došlo je do rastanka Mira i Ljuba u s. Baljcima. Ljubo Kovačević je bio čvrsto riješen da ide u Crnu Goru i pošli su prema svojim zamišljenim pravcima. Ljubo je pošao u pravcu sela Karavlice, gdje je predanio, a potom krenuo dalje. Miro je, pak, pošao nazad, u pravcu s. Bijele Rudine, gde se nije zadržavao, nego je produžio k Damjanu Radovanoviću u s. Podgorje, gde je predanio. Damjan je izvijestio Pavia Salatića o Mirovom povratku, i tu su se sastali. Miro nije rekao zašto se odvajao od Ljuba Kovačevića i odustao od odlaska u Crnu Goru, već je samo istakao da mora ostati u Hercegovini. Slijedeću noć Damjan ga je ispratio iznad sela Njeganovića. Odatle se Damjan vratio svojoj kući, a Miro je sam produžio kod Branka Gaćinovića u s. Kačanj. (Prednje podatke o Mirovom i Ljubovom boravku na Baljcima i Mirovom povratku u Podgorje potvrđuje, uglavnom, i Rajko Vukoje, o čemu su mu poslije rata pričali Ljubo Kovačević i Damjan Radovanović).

Iz s. Kačnja Miro je prešao u s. Davidoviće, negdje između 20. i 25. juna 1942. godine, računajući da je od odsjecanja i u kretanju od Davidovića do Baljaka i nazad moglo proći oko 15 dana. Miro je poslao Nikolu Šarenca u Bileću, sa pismom i usmenom porukom za trgovce Jefta Poparu (Nikola i Jefto su bili kumovi). Molio ga je da mu nabavi kancelarijski materijal i još neke stvari. Pošto Jefto nije mogao da ispuni Mirove zahteve, Nikola se obratio svojoj ujni, Obreniji Pešikan. (Obrenijin brat Obrad Šakotić odstupio je sa partizanima za Bosnu). Nikola je uspeo da se poveže u Bileći sa Jovom Solatićem (dekan srednje tehničke škole i član KPJ) i da prenese Mirove poruke. (Jova su zaklali četnici avgusta 1943. g. u Bileći).

Miro Popara je u Davidovićima boravio u dubokoj ilegalnosti. Oslanjao se na sigurna i NOB-u odana domaćinstva Nikole, Tripa, Jovana i Vasilja Šarenca. Iz Tripovog domaćinstva, skojevci su bili njegov brat Jovan i sestra Rista. Zatim je sarađivao sa više domaćinstava u kojima je bilo komunista i skojevaca, sa Gavrilom Andrićem, Ilijom Šakotićem, Vladom Šakotićem, Antom Ilićem. Članovi navedenih domaćinstava bili su pripadnici NOR-a i stalno su održavali međusobne veze. Posebno su se istakli u praćenju kretanja četnika; prikrivanju i raznim drugim zadacima koje im je davao Miro.

U to vrijeme četnici su ponovo pohapsili više istaknutih aktivista, a među njima Ceda Poparu, Vlada Šakotića, Vasilja Šarenca i Milutina Miloševića. Jovana Šarenca su mobilisali u sastav četničke stanice u Divinu, radi uključivanja u potjere za partizanskim ilegalcima i njihovim simpatizerima. Jovana su otkrili, razoružali i otjerali u zatvor u Meku Grudu. Sutradan su ga pustili, zajedno sa ranije uhapšenim Vasiljem. Vidjeći kako četnici hapse, muče, strijeljaju i bacaju u jame istaknute aktiviste NOP-a, Jovan i Vasilj su, čim su došli svojim kućama prešli u ilegalnost. Prikrivali su se u blizini svojih kuća, a snabdevali su ih njihovi ukućani, pretežnmo čobani, čuvajući stoku. U takvom položaju ostali su sve do povratka Tripa Šarenca sa Zelengore, koga je Štab Her-

cegovačkog odreda uputio u pozadinu, na teren, da politički dejstvuje kao član okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu.

Jovan i Vasilj čim su prešli u ilegalnost povezali su se sa Mirom Poparom i Danilom Šarencom.

Četnici su u zatvoru strahovito mučili Vlada Šakotića koji je bio komunista i komandir Pratećeg voda pri Operativnom štabu za Hercegovinu. Doznali su i to da je sakrio arhivu, oružje i opremu pomenutog Štaba pred njegovo odstupanje, kao i nešto tekstila konfiskovanog od Mitra Radovanovića, trgovca u Divinu, pa su zahtijevali da prizna gdje je to sakriveno. Međutim i pored tih strašnih muka Vlado nije hteo ništa da prizna. Kad su ga četnici, početkom avgusta 1942. vezanog doveli kući, zastali su na čatrnji da piju vode. Vlado je, iako vezan, iskoristio priliku i skočio je u čatrnju i udavio se.

Za sve to vrijeme četnički teror je stalno pojačavan, jer su četnici nekako saznali da se u Davidovićima krije nekoliko ilegalaca. Vršili su česte pretrese terena, organizovali osmatranja i obaveštajnu službu, vršili pritisak na odrasle, ispitivali čobane i djecu, ali nikako nisu mogli da otkriju ilegalce. Odrasli, a pogotovu omladina i čobani, čak i po cijenu sopstvenog života nisu se ni za časak kolebali u svojoj odanosti NOP-u. U tim strahovito teškim uslovima omladina, a u okviru nje naročito skojevci, odigrala je veliku ulogu. Miro je, poslije povratka iz s. Baljaka, uspio da se sastane sa Vladom Andrićem (prije rata pitomac »Privrednika« u Beogradu, a nakon kapitulacije zemlje vratio se kod brata Gavrila. Odmah se uključio u rad NOB-a).

Čuvajući stoku, Vlado je više puta održavao vezu sa Mirom, jer je tako bilo najsigurnije za obje strane i nosio mu je svaka dva-tri dana hranu. To je značilo da se Miro kretao i povezivao i sa drugim vjernim drugovima. Po uspostavljanju međusobnih kontakata, prvi sastanak su ugovorenim znacima zakazali poslije tri dana, na Putaljevom podu, iznad Gavrilove kuće. Predao mu je nešto hrane i izvijestio ga o situaciji u selu, kao i da su mu brata Gavrila opet odveli u zatvor. Ponovo su zakazali sastanak, kroz dva dana i na istom mjestu. Za to vrijeme četnici su vršili detaljan pretres šireg rejona sela, kuća i pojata. Bilo ih je na svakom koraku. Kako se Miro u međuvremenu morao skloniti na neko sigurnije mjesto na drugi sastanak nije mogao doći. Vlado je bio zabrinut što ga nije bilo, ali poslije nekoliko dana on se pojavio na zakazanom mjestu i dogovorili su sastanak na čuki »Kita«, pod Ružaricom, od Gavrilove kuće udaljenoj oko 2-3 km. Ugovoren je i siguran pozivni znak. Kada je Vlado došao uveče na zakazano mjesto, sa nešto hrane i kantom mlijeka na njegov pozivni znak niko se nije javio. Uhvatio ga je strah i odmah je krenuo nazad, kući. Ali tek što je prešao nekih pola kilometara, neko je, kod »Vulovih dolina«, bacio kamenčić ispred njega i čuo je ugovoreni znak. Miro je izišao na put i zagrlio ga. Na Vladovo pitanje zašto nije bio na ugovorenom mjestu, odgovorio je da se tako mora činiti u ovakvoj situaciji, proveravajući da ga ko ne prati. Povukli su se sa puteljka u stranu, u »Pleće«, sjeli i razgovarali čitava dva sata. Miro je pričao kako ga je skojevka Zorka Ilić, prilikom četničkog pretresa terena, sakrila u neke škripe u Lipniku. Slijedeći sastanak zakazali su u određeno vrijeme, u Vijencu više kuća.

Vrativši se te noći sa »Pleća« kući, Vlado je legao da spava. Međutim, rano izjutra pojavilo se ispred njihove kuće desetak nepoznatih četnika, koji su pitali gde sakrivaju Jovana i Borišu Andrića (oni su bili odstupili za Bosnu). Ukućani im nisu ništa odgovorili. Četnici su počeli da šamaraju Vlada Andrića i njegovu majku, a Gavrilova djeca su od straha plakala. Jedan od četnika uhvatio je Vlada za uho i izveo ga na-

polje da s njim pregleda pojate. Taj mu je tada, tiho, rekao da on nije od onih četnika koji su ostali unutra, da su oni sinoć došli i smjestili se ispod kuće da spavaju, a da je on bio na straži. Čudno je bilo da niko od ukućana nije primijetio ni četnike ni stražara kada su im došli blizu kuće. Samo su komšije kasnije pričale da su ih vidjele, ali da o tome nisu mogli izvijestiti nikoga. Četnik koji je te noći stražario primijetio je Vlada kada je pošao u pravcu brda i, tek poslije pola noći, vratio se kući. Srećom, nije htio da budi svoju smenu, jer da je to učinio otkrilo bi se da je Vlado nosio hranu ilegalcima, pa bi nastradao, a ni ukućanima, ni nekim drugim domaćinstvima ne bi bilo lako. Imali su sreću što je taj čovjek te noći bio na straži. Kada su se vratili u kuću poslije navodnog pretresa pojata, gde, naravno nije ništa našao - požurivao je svoje četnike da idu dalje.

Na slijedećem sastanku Vlado je ovo ispričao Miru, na što mu je on odgovorio da je očigledno kako je to bio neki partizanski simpatizer, koji uzima u zaštitu njihove pristaše, ali da treba biti i oprezan, jer oni raznim lažnim vijestima mogu stavljati naše ljude pred iskušenje - samo da bi nešto saznali. Nepoznati je ipak bio simpatizer partizana, što je dokazao i poslije desetak dana, kada je ponovo dolazio sa grupom četnika u Davidoviće. Kada je primijetio Vlada izostao je iza kolone i pozvao ga k sebi, rekavši mu: »Prošli put sam tebe spasio, a možda i još nekoga«. Onda je izvadio dvije »kragujevke« i nekoliko okvira municije i sve mu to dao. Vlado to nije smio da primi, bojeći se provokacije. Međutim, ovaj čovjek je municiju i bombe spustio na zemlju ispred Vlada i pošao za svojim društvom, govoreći: »Doviđenja, i pozdravi naše!« Vlado se i po treći put sreo sa ovim čovjekom u jesen 1943. godine, sada u partizanskim jedinicama. Razgovarali su o prethodnim susretima. Zaboravio je kako se taj čovjek zvao, ali se sjećao da je bio rodom iz Čepelice ili Mirilovića, ispod Bileća.

Kada je Pavle Kovačević ilegalno boravio u Davidovićima Vlado je i sa njim kontaktirao. Poslije izvjesnog vremena i boravka u kući Uića, Pavle je jedne noći sa kurirom pošao u pravcu kuće Gavrila Andrića, gdje se sastao sa Vladom. Interesovao se za Mira, želeći da se sa njim sastane. Tada nisu znali gdje je Miro, ali su mu rekli da će, vjerovatno, kroz dva-tri dana saznati. Međutim, on je tražio da se što prije sa njim nađe, pa su pošli Nikoli Šarencu, misleći da on možda zna gdje je Miro. Pošto on to nije znao, sakrili su se da ih četnici ne bi pronašli u toku dana.

Pošto se nije mogao sastati sa Mirom, Pavle je poslije jedan ili dva dana, sa kurirom napustio Davidoviće, s namjerom da se probija za glavnim snagama na Zelengoru. Kada je došao do s. Ljeskova Duba (na putu Nevesinje - Gacko) sklonio se u zaklon, a kurira je poslao u obližnu kuću da se raspita o stanju u selu i nabavi nešto od hrane. Kada je kurir ušao u selo pukla je puška i Pavle je pomislio da su mu četnici ubili pratioca, pa se vratio nazad, u s. Davidoviće. Ubrzo se utvrdilo da su četnici kurira zarobili. Kada se Pavle vratio u Davidoviće sreo se ša Nikolom Šarencem, koji je te noći ponio hranu za Mira na zakazano mesto »Trnovac«. Tako je Nikola sasvim slučajno omogućio da se Pavle Kovačević sastane sa Mirom Poparom.

Oko 7. ili 8. jula 1942, u Davidoviće su stigli Tripo Šarenac i Uroš Vukoje sa Zelengore, dok se, kod sela Rioca od njih odvojio Gojko Mihić i otišao na teren stolačkog sreza. Ovi drugovi vraćeni su po odluci Štaba Hercegovačkog odreda iz s. Vrbniče (ogranci Zelengore) na teren južne Hercegovine, kao ilegalni partijsko-politički radnici. Odmah po povratku, Tripo i Uroš su se, u Podklancu, povezali sa Nikolom Šarencem, a ovaj ih je, kroz dva-tri dana, spojio sa Mirom Poparom, Pavlom

Kovačevićem, Danilom Šarencem i još nekim ilegalcima. Tom prilikom Tripo je saopštio Miru i Pavlu da je dobio zadatak od Štaba Hercegovačkog odreda da njih dvojicu, kao i još neke ilegalce, uputi u sastav glavnih snaga u Vrbnicu. To je trebalo da se saopšti i Petru Iliću Drapšinu, ali je on već krenuo drugim pravcem.

Tada su se obostrano upoznali sa situacijom. Tripo im je prenio da je njegova grupa dobila zadatak da radi na povezivanju i učvršćenju osnovnih partijskih organizacija po ostupanju partizanskih jedinica iz Hercegovine i naglog rasula oružanih snaga u III ofanzivi.

Miro i Pavle su iznijeli kakvo je stanje u tom dijelu Hercegovine u posljednjih mjesec dana koliko su oni bili u ilegalnosti.

Na pomenutom sastanku odlučeno je da Miro Popara, Pavle Kovačević, Đuro Čubrilo, Milan Rogan, (poginuo u petoj ofanzivi) Šarenci: Danilo, Jovan i Vasilj, pođu na Zelengoru i priključe Hercegovačkom odredu. Na ovom sastanku, sem Mira i Pavia, nije prisustvovalo pet pomenutih ilegalaca. Rečeno je da se oni o tome odmah izvijeste i da se svi nađu u Lipniku, kod kolibe Nikole Radovanovića na mjestu »Krši«. Predvidjeli su kada treba da krenu. Po prikupljanju, u Lipniku su se zadržali dva-tri dana. Za to vrijeme Miro i Danilo su uhvatili vezu sa Brankom Slijepčevićem u s. Riocima. On ih je snabdio hranom i izvijestio ih o stanju u selu. Dogovorili su se da im se sjutradan donese hrana na »Grepčić«. Hranu je odnela starica Stana (Brankova majka) i predala je Danilu, dok druge nije vidjela. Slijedećeg dana Branko se opet sastao sa Mirom, Danilom i Čubrilom. Slali su ga u s. Davidoviće, Nikoli Šarencu, da donese neke stvari. Tada mu je Miro rekao da spremi hranu šestorici drugova za tri dana i donese je kod kolibe njegovog strica Milutina, u Brezovim Dolima. Tu su hranu, valjda, bili predvidjeli za put za Zelengoru, pošto nisu bili sigurni da će je dobiti iz Davidovića. Međutim, tu hranu nije niko preuzeo. Tada su im na položaj u Lipniku, kod Goginih kamenica, hranu donijeli Nikola, Simana i Rista Šarenac. Hranu su dale te tri porodice. Prikupljena je u Nikolinoj kući. Bilo je dovoljno hrane, pa im zato nije bila potrebna hrana koja je bila pripremljena kod Milutina Slijepčevića.

IZDAJA ČETNIKA IZ ZAJASENA

Kada su, između 10. i 12. jula 1942. donijeli odluku da Miro i Pavle sa još četiri druga idu na Zelengoru, riješili su da pronađu i Vlada Ivaniša i povedu ga sa sobom. On je rodom iz s. Slata (Nevesinje), a živio je ilegalno negdje u blizini s. Šipačna. Tripo Šarenac i Pavle Kovačević pošli su i uspostavili vezu sa Vladom koji se odmah složio da ide sa njim i da se grupi priključi kod Vukodlačice. Tripo i Pavle vraćajući se od Vlada sa sobom su poveli i Marka Rulja[5]' koga su našli u s. Šipačno. Rulj im je rekao da je bio mitraljezac u Prvom udarnom Hercegovačkom bataljonu i član partije. Rekao je i da je učestvovao u hvatanju četničkog štaba u Kifinom Selu, Nevesinje, februara 1941. Rekao je da je tu, i rođen, zbog čega su ga četnici uhvatili i izveli na strijeljanje, ali da je uspio da pobjegne i skloni se u s. Šipačno. Sve te navode su potvrdili i sinovi Kika Damjanca i zahtijevali da se povede, jer je njima i njemu tu prijetila opasnost.

[5]) Marko Rulj je ostao i do danas zagonetna ličnost, prema izjavi Veljka Ivkovića, pukovnika kaže se da je bio u sastavu 3. udarnog hercegovačkog partizanskog bataljona, ali daje dezertirao u maju 1942. Rodom je iz Kifinog sela, (Nevesinje), po zanimanju graničar.

Kada su Tripo, Pavle došli na određeno mjesto, u Vukodlačicu, sastali su se sa Mirom, Urošem i ostalima. Bili su snabdijeveni hranom za čitav put. Sjutradan su priješli na vrh Ravne planine, gdje je stigao i Vlado Ivaniš. Predveče su Tripo i Uroš pošli na teren južne Hercegovine, a Miro i ostali je trebalo da u predvečerje krenu za Zelengoru. Ipak tada nisu pošli, nego su se nekoliko dana zadržali u rejonu Omutiča. Obaviješteni su da će im se priključiti grupa ilegalaca - partizana (Nevesinjaca) iz Sniježnice, sa Dušanom Brstinom, pa su je tu i očekivali. Za to vrijem potrošili su hranu, pa su je, za jedan dan, dobili u kolibi Milutina Slijepčevića, a za drugi dan u kolibi Dura Miloševića u Brezovim Dolima. Četnici su to saznali, pa su svu stoku ovih i ostalih familija satjerali u Rioca, a cijele familije Mitra i Milutina Slijepčevića i Dura i Nikole Miloševića pohapsili i ođvjeli u zatvor u Planoj. Njihovu stoku su, dobrim dijelom, opljačkali, a ostatak su čuvale komšije za sve vrijeme dok su se ovi nalazili u zatvoru.

Rulj je otišao u zaseok Zajasen - Slato da nabavi hranu i pri povratku prenio je poruku da Ratko Bratić, član Partije, zove Mira i Pavia da, naveče, zajedno sa njim, dođu blizu njegove kuće, na večeru. Obećao je da će im pripremiti hranu za put. Tom prilikom Rulj je Miru prenio poruku i od njegovih rođaka Vasa i Milovana Janjića, sinova Ristovih, da svakako treba da dođu na taj sastanak sa njima. Oni su se malo opirali, ali i ubrzo popustili. Problem je bio u tome da su Miro i Pavle, poslije mjesec i po dana uspješnog ilegalnog djelovanja počeli da gube osjećaj za punu opreznost i konspiraciju, jer do tada nisu došli u takvu situaciju da im otkažu saradnju i pomoć pripadnici partizanskih jedinica koji su ostali na terenu, pa su sada, bez provjere i ikakve rezerve, prihvatali ovaj prijedlog. Pored toga, Miro je povjerovao u rodbinske veze, jer je njegova majka imala sestru Maru, udatu za Gavrila Šakotića u s. Davidovića, a njena kći Rosa Mirova sestra od tetke) bila je udata za Draga Janjića u Zajasenu. Takođe, Mirova majka je preko ljeta izgonila stoku na ispašu u Slato, pa je Miro kao dječak, a kasnije, kao gimnazijalac i student, mnogo puta tamo ljetovao sa majkom. Otuda je poznavao sve ljude u tom selu, a i politički je radio sa njima i u njih je imao veliko povjerenje. Miro i Pavle su namjeravali da u selu Zajasenu uspostave vezu, da se upoznaju sa situacijom u nevesinjskom kraju i saradnicima daju zadatke, kao što su to činili i u drugim selima. Stoga su uveče otišli sa Ruljem na dogovoreno mjesto u selu, dok su Danilo i ostali ilegalci ostali u planini. Pošto se Miro, Pavle i Rulj nisu vratili u toku noći, sjutradan su drugovi upitali čobanicu iz familije Bratića da li nešto zna o njima. Ona im je samo rekla:

»Bježite kud znate, evo puno Slato četnika! Mira i Pavia su noćas uhvatili za večerom i svezane jutros otjerali u s. Grabovicu, u štab četničkog bataljona. Izdao ih je Marko Rulj, koji je sa četnicima pripremio njihovo hvatanje kada je sam odlazio u selo Zajasen«.

Zapanjeni, Danilo i ostala četiri druga vratili su se u s. Davidoviće, u ilegalstvo. Bilo je to 18. jula 1942. god.

Postoji više verzija o datumu zarobljavanja Mira i Pavia, kao, na primjer, da se to dogodilo 20. ili 22. jula. Međutim, po podacima Veljka Popare, brata Mirova, koji je, svakako, najbrižljivije istraživao cio slučaj, to se dogodilo 18. jula 1942. god. uveče.

Kada su četnici Mira i Pavia predali Italijanima u Nevesinju, ovi su ih, prema vijestima koje je pronosio Petar Samardžić, četnički vojvoda, vrlo detaljno saslušavali, odlučni da od njih doznaju sve što ih interesuje, ali su se oni držali dostojno svog imena i ugleda. Ništa nisu priznali što bi se moglo iskoristiti protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Štaviše, nisu htjeli da primaju ni hranu od neprijatelja. Tada je u Nevesinje dolazio italijanski general Luzana sa četničkim ideologom Dobrosavom Jevđevićem i, zajedno sa Petrom Samardžićem, obećavali su Miru i Pavlu da će im poštedjeti živote ako izdaju jedan proglas narodu Hercegovine u kome bi osudili NOP, borbu partizana prozvali besmislenom i štetnom i pozvali narod da se svrsta u četničke redove. Ne žaleći svoje živote, Miro i Pavle su to s prezirom odbili, govoreći im da oni mogu ubiti njih dvojicu, ali da time neće ništa postići, pošto nikakve represalije nisu mogle uništiti slobodarske težnje ogromne većine naroda Hercegovine, koji se borio protiv okupatora i njegovih slugu do konačne pobjede, bez obzira na žrtve i teškoće.

Podaci o hapšenju na prevaru i naročito, držanju pred neprijateljem Mira Popare i Pavia Kovačevića, dobiveni su na jednom suđenju s kraja 1944. godine. Naime, Vlado Vujović Stari bio je tada komandant Prvog vojnog područja u Hercegovini, pa je u tom svojstvu organizovao suđenje izvjesnom Čaliji, čijeg se imena ne sjeća. To je bio šofer sa Trusine, koji je zarobljen kao četnik, a učestvovao je u hapšenju i strijeljanju Mira Popare i Pavia Kovačevića.

Prema sjećanju Starog, pomenuti Ćalija je u istrazi i na suđenju poslije dužeg oklijevanja izjavio da su Mira Poparu i Pavia Kovačevića četnici uhvatili u selu Zajasenu. Tu su i prenoćili u nekoj kući pod jakom stražom. Sjutradan su ih četnici svezane sproveli u Nevesinje i predali Italijanima. Sedam dana su ih držali u zatvoru, pod udvojenom stražom, sa po jednim četnikom i Italijanom. Ćalija je tada više puta bio na straži. Vodili su ih svakog dana na saslušanje. Jednog dana Ćalija je doveo Mira Poparu u kancelariju u kojoj su sjedjeli četnički vojvoda Petar Samardžić, i jedan italijanski general. Tada Miro nije bio svezan. Dvojica protivnika ustala su da se s njim rukuju, ali Miro nije htio to da uradi. Stavio je ruke na leđa i povikao: »Petre Samardžiću, kukavico, što zavede pošteni i ponosni nevesinjski narod, da te sram bude! Ako i ubijete mene i Pavia Kovačevića - duh komunistički nećete ubiti, Komunistička partija Jugoslavije će izvojevati pobjedu i mi nećemo umrijeti.

Za zločinačka djela koja je Ćalija počinio Narodni sud mu je izrekao smrtnu presudu i streljan je. Sud su tada sačinjavali: predsednik Vlado Vujović-Stari, i članovi Peko Popović i Andrija Bjelica.

Prema podacima ustaških vlasti, Miro i Pavle su strijeljani 25. ili 26. jula 1942. u zoru, kod sela Lapčevine. Oni nisu dozvolili da im se vežu oči prilikom strijeljanja, i klicali su: »Da živi Komunistička partija Jugoslavije«, »Sloboda narodu«, i »Dole narodni izdajnici«. Četnici su silom iskupili nešto ljudi da prisustvuju strijeljanju, a prisustvovalo je i nekoliko četničkih glavara, među kojima i vođa četnika Petar Samardžić iz s. Bratača i ideolog četnika Jovan Draganić iz p. Koleška.

Kotarska oblast Nevesinje 27. jula 1942. izvještava[6]' Veliku Župu Hum u Mostaru i kaže:

»Jučer u jutro (26. o. m.) u 5 sati izjutra strjeljani su po italijanskim vojnim vlastima Mirko Popara iz Fatnice i Kovačević Pavle iz Grahova, koji su uhvaćeni kao komunisti. Justifikaciju su izvršili italijanski vojnici.

Podrobniji podaci o krivici te dvojice nisu se mogli pribaviti, jedino se zna da je Popara Mirko bio politički komesar partizanski«. Drugi izveštaj Kotarske oblasti Nevesinja NDH kaže: od 2. kolovoza 1942. dopunjuje: »Njih su uhvatili četnici po organizaciji Jevđevića«.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, na osnovu izvještaja dobivenog od Velike župe Hum u Mostaru nema novih podataka. U jednom od slijedećih, sačinjenim u Kotarskoj oblasti Nevesinje, od novih pojedinosti se navodi da su »četnici organizirani po Jevđeviću i Italijanima koji suzbijaju uspješno partizane. Oni su takođe uhvatili gore pomenutog Poparu Mirka i Kovačević Pavia«.

6) Arhiv Vojnoistorijskog instituta br. reg. 19/6-1, kutija 191; reg. br. 57/6-2, kutija 191.

Svjedoci junačkog držanja Mira Popare i Pavia Kovačevića u italijanskom zatvoru bili su: Trifko Milošeić iz Rioca, Milan Šakotić iz Gornjih Davidovića i Milorad P. Soldo iz sela Miljevaca (Nevesinje). Prvu dvojicu su Italijani naterali da kopaju rake za Mira i Pavia. Njih su četnici uhapsili u Planoj (Bileća), a odatle ih sprovodili i predali Italijanima u Nevesinju, radi suđenja, pošto su bili borci Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog partizanskog bataljona.

Italijanski general Luzana i Dobrosav Jevđevič (četnički predstavnik za vezu kod italijanskog VI korpusa u Dubrovniku, vodili pregovore u Nevesinju o nagradi koju Italijani treba da isplate četnicima za hvatanje Mira i Pavia.

Italijani su četnicima isplatili velike količine hrane, novca u papiru i zlatu.

Sve one koji su učestvovali u hvatanju Mira i Pavia stigla je zaslužena kazna od strane naroda. Kada su se partizanske snage vratile iz zapadne Bosne, posle IV neprijateljske ofanzive, u proljeće 1943. godine, tada i nešto kasnije streljano je 13 mještana iz zaseoka Zajasena (Nevesinje), iz mjesta gde su na prevaru uhvaćeni Miro i Pavle.

Bilo je to 8. aprila 1943. god. kada je prva grupa osuđena na smrt streljanjem: Obren, Rade i Petar Janjić, a oslobođeni su: Nikola, Todor, Kajo, Vlado, Ljubica Janjić i Anto Bratić. Sud su sačinjavali: Vlado Šegrt, komandant X hercegovačke brigade, Dragiša Ivanović, polit, komesar V crnogorske brigade i Savo Kadović, borac iz V crnogorske brigade. Posle ovoga streljano je još 10 lica koja su učestvovala u hvatanju Mira i Pavia.

*Trebinjsko savetovanje**

UGUEŠA DANILOVIĆ

UVODNA RIJEČ

Drugarice i drugovi,

Predlažem da počnemo sa radom. U pozivu koji ste dobili kratko je naznačen cilj ovog skupa, a drug Zdravko Antonić će objasniti detaljnije šta smo mi sa ovim skupom zamislili i šta bismo htjeli da postignemo.

Dozvolite samo dvije-tri napomene na početku rada. Mislim da su u istraživanju istorije ustanka i revolucije u Hercegovini najmanje istražena dva perioda, period od ponovnog oživljavanja ustaničkih borbi u novembru - decembru 1941. godine do maja 1942. godine i period od povlačenja naših snaga iz Hercegovine u maju 1942. godine do ttjihovog povratka u proljeće 1943. godine. Ta dva perioda su, po mome mišljenju, veoma značajna i specifična. Ja bih rekao da su to dva najpolitičkija perioda, to jest periodi u kojima su politički problemi došli u najvećoj mjeri do izražaja.

Prvi period interesantan je po tome kako je tekao proces obnavljanja borbi i čime se objašnjava naglo bujanje ustanka od decembra 1941. do maja 1942. S druge strane, u ovom vremenu došlo je do poznatih ekscesa, lijevog skretanja, čije korijene i puteve treba razjasniti.

Drugi period takođe je od velikog značaja. To je period djelovanja Partije u vanredno teškim ilegalnim uslovima, bez prisustva naših oružanih snaga. U tome političkom djelovanju povraćen je najpolitičkiji prestiž i postavljeni temelji našim uspjesima u sljedećim godinama, sve do kraja rata.

Mislim da su politički rezultati koje smo postizali u oba perioda u Hercegovini bili preduslov naših vojnih uspjeha, kao što su političke greške imale za posljedicu naše privremene vojne neuspjehe. Zato je neophodno istraživati političke procese, paralelno sa istraživanjem vojnog razvitka ustanka i revolucije. Ovim napomenama želim samo da podstaknem diskusiju o bitnim pitanjima, a ne mislim da time bilo na koji način ograničim rad ovog skupa. Vjerujem da će biti prigovora, i to opravdanih, zašto nije pozvan na ovaj sastanak još jedan broj drugova koji bi mogli da doprinesu njegovom radu. Razlog je tehničke prirode. Za ovaj način rada, kako smo mi zamislili, bio bi neprikladan veliki skup. Odlučili smo da to bude - usmeno iznošenje sjećanja učesnika i diskusija o tome. Možda je izbor donekle improvizovan. Nismo se služili nekim preciznim kriterijima, nego smo se rukovodili samo tim da pozovemo one drugove koji će, po našem mišljenju, moći najviše svojim prisustvom da doprinesu. Zato apelujem na one drugove koji nisu prisutni, a kojima ćemo se mi obratiti

U organizaciji Komisije za istoriju, CK SK BiH, Istorijskog instituta u Sarajevu, međuopštinske konferencije SKJ za Hercegovinu u Trebinju je 11. 6. 1982. godine održano Savjetovanje jednog broja hercegovačkih organizatora ustanka, istoričara i publicista u vezi sa temom »Događaji u Hercegovini od decembra 1941. do maja 1942.« Sve te materijale objavljujemo kao prilog ovoj ediciji.

pismenim putem, da uzmu učešća u ovom poslu da se ovaj zadatak što potpunije dovede do kraja. Možda će biti prigovora da je bilo suviše kratko vrijeme u kome smo ovaj sastanak sazvali. To je, opet, uvjetovano odredenim razlozima. Naime, radi se o tome da smo mi rad ovoga skupa vezali za raspravu o Pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivančićima u januaru 1942. godine. Mi smo za tu temu imali Okrugli sto i došli smo do zaključka da treba održati i ovaj sastanak da bismo osvijetlili neka pitanja koja se odnose na Pokrajinsko partijsko savjetovanje i zato smo žurili. Nismo išli sa pripremom nekog referata da ne bismo time ukalupili sastanak, da ne bismo ograničili diskusiju. Ovaj sastanak ima za cilj, prije svega, da sami učesnici borbe iz toga vremena doprinesu svojim izlaganjima ovome zajedničkom poslu, koji je posao i istoričara i društveno-političkih radnika. Da bi se omogućilo svim prisutnim drugovima da uzmu učešća u diskusiji, apelujem na vas da se držite onih okvira o kojima će drug Zdravko govoriti, da se ne ponavljamo, da nastojimo da ovaj posao u jednom razumnom vremenu obavimo.

Na kraju predlažem da ovim skupom rukovode sljedeći drugovi: Ibro Karabegović, direktor Instituta za istoriju BiH, Zdravko Antonić, naučni savjetnik u Savjetu Federacije, Blažo Đuričić i ja. Ako se slažete sa ovim mojim prijedlogom, molio bih drugove da dodu. Dajem riječ drugu Antonić u.

Dr ZDRAVKO ANTONIĆ

MJESTO SAVJETOVANJA U IVANČIĆIMA U NAŠOJ REVOLUCIJI

Drugarice i drugovi, dozvolite mi da i ja kažem nekoliko riječi koje, takođe, imaju karakter napomena, a koje bi, smatram, mogle biti od koristi za ovaj sastanak.

Savez komunista Bosne i Hercegovine obilježio je 7. januara ove godine 40-godišnjicu Pokrajinskog savjetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koje je održano u Ivančićima u blizini Sarajeva 7. i 8. januara 1942. godine. U referatu Uglješe Danilovića, podnijetom na svečanoj sjednici CK SK Bosne i Hercegovine, kazano je, između ostalog, da je Savjetovanje imalo izuzetan značaj, i po istorijskim zbivanjima koja su mu prethodila i po odlukama i stavovima koji su na njemu zauzeti.

Na Savjetovanju su razmatrana neka od strateških pitanja razvoja ustanka i revolucije u Bosni i Hercegovini, pa i šire, potpunije ocijenjen pređeni put i ukazano na glavna otvorena pitanja i probleme pred kojima su stajali komunisti u daljem razvoju narođnooslobodilačkog rata i revolucije. Razgovaralo se, između ostalog, o snazi i razmjeri razvoja ustanka u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, pojavi četništva i budućem odnosu prema njemu, pitanju rada partijske organizacije, organizaciji vojske i načinu ratovanja, spoljnopolitičkim pitanjima itd.

Ukratko, od početka ustanka, bio je to prvi sastanak šireg političkog aktiva s pokrajinskim partijskim i vojnim rukovodstvom, na kome je razmatrana široka skala vojnih i političkih pitanja aktuelnih za tadašnju etapu razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Poseban značaj sastanku je dalo i aktivno prisustvo Josipa Broza Tita sa jednim brojem članova CK KPJ i Vrhovnog štaba.

Odbor za obilježavanje 40-godišnjice Pokrajinskog savjetovanja u Ivančićima sa Institutom za istoriju u Sarajevu stao je na stanovište da bi bilo korisno da se, pored održavanja svečane sjednice CK Bosne i Hercegovine - posvećene ovom savjetovanju, održi i poseban razgovor - Okrugli sto učesnika savjetovanja, istoričara i društveno-političkih radnika, sa ciljem da se na takvom sastanku, naravno koliko je to moguće s obzirom na prethodna istraživanja, razmotri i osvijetli vojnopolitička situacija u Bosni i Hercegovini, pa i šire, krajem 1941. i početkom 1942. godine, motivi održavanja Savjetovanja, te njegov tok i uticaj na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije u našoj zemlji.

Okrugli sto je i održan 8. januara 1982. godine u Sarajevu i protekao je u znaku iznošenja zanimljivih podataka od istoričara i neposrednih učesnika, uz akcentiranje svega onoga što je do tada prikupljeno i napisano o Savjetovanju.

Nešto kasnije Odbor i Institut su formirali Redakciju sa zadatkom da pripremi knjigu građe koja bi sadržavala objavljene materijale sa Okruglog stola, sjećanje učesnika i jedan broj dokumenata koji su nastali u krilu NOP-a neposredno prije, za vrijeme i poslije Savjetovanja, a koji bi, svojim sadržajem pomogli da se rekonstruišu glavni momenti i stavovi u radu savjetovanja, a i praksi koja je iza toga uslijedila.

Istovremeno je odlučeno da se kao nastavak Okruglog stola organizuje razgovor na kojem bi učestvovali istaknuti prvoborci-organizatori ustanka u Hercegovini i članovi Redakcije buduće knjige. Taj razgovor, evo, održavamo.

Od ovog današnjeg razgovora, kao i onog ranijeg u Sarajevu, traži se da dà doprinos što potpunijem osvjetljavanju perioda NOB-e i socijalističke revolucije u Hercegovini od decembra 1941. do prve polovine 1942. godine. Posebnu pažnju trebalo bi obratiti na ona zbivanja i događaje koji su vezani za pojave sektaštva tzv. »lijeve greške« u jednom dijelu Hercegovine do kojih je došlo u tom periodu. Naime, od vas se očekuje da pokušate ukazati na uzroke pojave »lijevih grešaka«, sa ciljem da se osvjetli - koliko su ta skretanja u vezi sa stavovima i zaključcima zauzetim u Ivančićima, a koliko u vezi sa raznim drugim subjektivnim i objektivnim faktorima (krivo prenošenje ili tumačenje direktiva, samovoljnog ponašanja pojedinaca, uticaj NOP-a iz Crne Gore, uticaj međunarodnih događaja, kao što su moskovska protivofanziva Crvene armije, ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat, pojačano djelovanje izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije protiv NOP-a, sprega okupatora sa svim oblicima i formama kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji itd.).

Među naučnim radnicima - prvenstveno istoričarima, osjeća se velika potreba za rekonstrukcijom toga perioda naše istorije, jer o njemu nije sačuvana potrebna dokumentacija. Zato će vaša izlaganja imati vrijednost i kao faktografski materijal, kao nadopuna dokumentima.

Takozvani novosadski dokument, koji se neosporno odnosi na Savjetovanje u Ivančićima, sjećanja jednog broja učesnika koji su pisali o Savjetovanju i fragmentorni podaci o Savjetovanju u memoarskoj i publicističkoj literaturi nastaloj neposredno iza rata, samo su okvir u kome treba tražiti odgovore na razna pitanja, ali nisu dovoljni za serioznije izučavanje širih okolnosti u kojima je održan ovaj važan vojno-politički sastanak.

Sedamedestih godina jedan broj istoričara pokušao je da prodre dublje u ovu materiju. Među njima su Đuro Vujović, pukovnik, Mišo Leković, Branko Petranović, Rasim Hurem i drugi. Međutim, njihove analize nisu takve da bi se mogle prihvatiti kao konačni rezultati istorijske nauke o ovome pitanju. Naprotiv, moglo bi se kazati da je, u naučnom smislu, problem tek otvoren i da ga valja i dalje izučavati. Prvi uslov za to izučavanje jeste odgovarajući kvantum činjeničnog materijala do koga treba tek doći. Diskusija koju ćemo danas voditi trebalo bi da bar unekoliko popuni tu prazninu.

Smatramo da je ovakav sastanak pogodna prilika da se u neposrednoj razmjeni mišljenja između učesnika događaja i istoričara razjasne razna pitanja koja bi mogla doprinijeti potpunijem i svestranijem sagledavanju stvarnih osnova na kojima se vrši politička i vojna diferencijacija u Hercegovini u vrijeme o kome govorimo.

Potreba za ovakvim sastankom je utoliko veća, jer se primjena određenih stavova i zaključaka sa Savjetovanja u Ivančićima, od jednog broja istoričara, vezuje najviše upravo za Crnu Goru i Hercegovinu.

S druge pak strane, E. Kardelj u svojoj studiji »Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju«, kaže:

»Istina, na Savjetovanju u Ivančićima je bila prisutna grupa komunista, uglavnom iz Hercegovine, koji su zastupali sektaške stavove. Sve su to bili čestiti borci. Mnogi od njih su u kasnijim bitkama i poginuli. Ali, tada su upravo pod uticajem izdajničke akcije snaga koje su se nalazile pod uticajem jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu - pali u neki sektaško-klasni ultraradikalizam.

Da je takav ultraradikalizam bio prihvaćen, on bi značio bitno sužavanje platforme narodnooslobodilačkog ustanka. Međutim, njihovi stavovi su bili na savetovanju kritikovani i odbačeni i nisu imali uticaja na zaključke, pa ni na sam tok diskusije, koja je inače bila veoma jednodušna«."

I na kraju, skoro da je nepotrebno posebno i isticati da se ovakvi razgovori i savjetovanja uklapaju izuzetno dobro u dugoročni program rada Instituta za istoriju u Sarajevu, posebno u rad na istoriji Saveza komunista i revolucionarnog omladinskog pokreta, a i u nastojanja da se i na području Hercegovine započne sa organizovanijim i dinamičnijim radom na izučavanju istorije revolucionarnog radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije.

Dosadašnja iskustva Instituta za istoriju na izučavanju NOR-a i socijalističke revolucije, koja su se odvijala preko naučnih skupova, savjetovanja i okruglih stolova - kakvi su Istorijske osnove Republike Bosne i Hercegovine; 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine; AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini; Banja Luka u novijoj istoriji; NOB na Kozari, Podgrmeču itd., potvrdila su da se uz zajednički napor istoričara i neposrednih učesnika koji su bili u žiži pojedinih događaja mogu lijepo rasvjetljavati i najkomplikovanija istoriografska pitanja. Osnovna pretpostavka za zajednički uspješan rad jeste nastojanje svih da se diskusija vodi na akademskom nivou i da dobro fundirane istorijske činjenice budu glavno mjerilo vrijednosti svačije diskusije.

VLADO ŠEGRT

REVOLUCIONARNA BORBA NIJE NIGDJE NACRTANA NA PAPIRU

Nećete mi zamjeriti ako budem duže diskutovao. Prvo da kažem da se uopšte nisam spremao. No, dnevni red me je izazvao da diskutujem.

Prvo, ustanak u Hercegovini je otpočeo rano i mi smo do Ivančića ratovali skoro 8 - 9 mjeseci. Ali, mi nismo na četnike opalili ni jednog metka dok oni nisu prvi na nas mučki napali. To mora da uđe u istoriju, jer četnici su prvi ranili Maju Benderaća, narodnog heroja, to zna drug Stevo Kovačević i ostali drugovi koji su tada bili partizani, i tada je otpočela borba i protiv četnika koji su se stavili u službu okupatora. Crnogorski komunisti su svestrano pomagali borbu naroda u Hercegovini, u početku za odbranu golih života od ustaša. Pomagali su komuniste u Hercegovini, pomagali su ustanak u Hercegovini.

 l) Vojnoistorijski glasnik, 2, 1980, str. 144.

S druge strane, moram da kažem da je bilo izdajnika crnogorskog naroda sa Erakovićem, Lalićem, poručnikom, i drugim na čelu, koji su pomagali četničke izdajnike u Hercegovini, koji su činili zločine nad muslimanskim nevinim življem. I to treba istorija da ubilježi, ne treba zataškavati. I mi, i crnogorski, i hercegovački komunisti ne treba da krijemo zlodjela ni hercegovačkih izdajnika, ni crnogorskih izdajnika.

Što se tiče Savjetovanja u Ivančićima, drug Miro nam je prenio stavove Savjetovanja. Mi te sve stavove nismo prihvatili niti smo se složili da formiramo dobrovoljačku vojsku Hercegovine. U to doba bilo je sve skoro do Neretve u partizanskim jedinicama, osim okorjelih izdajnika koji su bili u okupatorskim garnizonima. Sjećam se razgovora sa drugovima iz CK KPJ, koji su prihvatili naš stav. Mi smo tada formirali partizanske čete, bataljone, odrede, krupne jedinice, i držali veliku slobodnu teritoriju, pa nije bilo potrebno formirati dobrovoljačke jedinice.

Na teritoriji Trebinja bilo je skoro sve slobodno, osim grada, u Bileći slično, u Stocu takođe. Tu i tamo javljao se poneki četnički glavešina, uticaj Todorovića i ostalih iz Nevesinja. Tako smo imali čistu i jasnu situaciju. Kada smo imali jedno savjetovanje, ne mogu da se sjetim datuma, u razgovoru smo došli do zajedničkih zaključaka. Većina je glasala za takve zaključke. Ja nikada ne bih htio da kažem da nisam učestvovao na tom savjetovanju. Ja sam rekao i Titu da sam prisustvovao tome sastanku. Ako su to bile greške i ja sam učesnik tih grešaka. U Izgorima, kada sam se prvi put sreo sa drugom Titom, kazali smo mu da mi nismo formirali dobrovoljačku vojsku. I Miro je bio mišljenja da dobrovoljačku vojsku ne treba formirati. Mi smo rekli da mi nećemo dobrovoljačku vojsku, jer za nju nemamo potrebe, a neće je ni četnici, jer oni su se opredijelili za saradnju sa okupatorom i stavili se u njegovu službu. Mi smo, možda, griješili. Nikad nisam tvrdio da nismo činili greške. To je revolucija, morale su se činiti greške. I sutra, kada bismo pošli u rat, možda bismo napravili poneku grešku. *Jer, revolucionarna borba nije nigdje nacrtana na papiru, ničija revolucija nije ista.* Kada je Seljo došao ovdje, odmah smo zaključili da se formira Prvi udarni bataljon, da taj bataljon ide u Nevesinje, da raščisti sa četnicima u Nevesinju i da po svaku cijenu likvidira Boška Todorovića, ne žaleći žrtve. Mi smo to i uradili. Formirali smo Prvi udarni bataljon, čiji sam ja bio komandant, drug Stevo Kovačević politički komesar, Milija Stanišić pomoćnik komesara, Ljubo Kovačević, koji je umro, pomoćnik komandanta. Borci su bili iz Trebinja, Bileće, Nikšića, Stoca, Gacka i Nevesinja. Vodili smo nemilosrdne borbe. Tada smo činili greške, možda i više nego što je trebalo, ali imali smo i teškoća više nego što je iko imao u istoriji ratovanja. Mi smo izdržali. Borci tog bataljona su izdržali natčovječanske borbe i napore. Ratovali smo na temperaturi od oko 18 do 25 stepeni ispod nule, svaku noć, obračunavali se sa Italijanima i četnicima. Danju se nismo mogli kretati zbog neprijateljske avijacije. U takvoj noći smo u italijanskom garnizonu likvidirali Boška Todorovića. Uspjeli smo da ga ubijemo i da izvršimo naređenje druga Tita.

Kada bi pošta dolazila iz Foče, preko Jugovića, bilo je naređeno da pisma Vrhovnog štaba ja otvorim i da ih proslijedim u Operativni štab u Fatnicama, a što se odnosilo na Prvi udarni bataljon - da izvršim.

Međutim, vazda je stajalo - šta je sa Boškom Todorovićem, da li je likvidiran. To je bilo prvo u tim pismima. Kada je Todorović likvidiran, odmah se još u Nevesinju razbistrila situacija, koja je išla u prilog narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, i u Gacku se situacija naglo promijenila. Izvršili smo neka čišćenja petokolonaša. Bilo je grešaka. Bili smo opijeni slavom. U južnoj Hercegovini naše jedinice su izbile do

mora. Izbili su dolje sve do Neretve. Velike pobjede smo postigli, uspjehe požnjeli. Formirali smo zarobljeničke logore od zarobljenih Italiana i Nijemaca. Imali smo puno zarobljenika. Bile su to velike partizanske pobjede, što nam je i drug Tito priznao kada sam se sa njim sastao, na sjednici Politbiroa. Drug Tito je rekao: »Vi te velike vojničke pobjede niste politički iskoristili«. Tačno je to, ali nije lako bilo. Ja sam to rekao na sastanku. Nije bilo lako za dva-tri mjeseca Partiju formirati i osposobiti. U Crnoj Gori je u to vrijeme već buknuo četnički ustanak. Narod Hercegovine gledao je u Crnu Goru kao što je gledao i u prošlosti kada je Crna Gora bila za ugled borbe za slobodu.

Tako se i 1941. kad je zavladala NDH, bježalo masovno iz Hercegovine u Crnu Goru. Zato treba razumjeti zašto je splasnuo ustanak u Hercegovini. Nije uzrok samo sektaštvo i lijeve greške. Ja ću još neke stvari istaći. Kada smo saznah za treću ofanzivu, došao je Milentije Popović sa Ljubinkom i još jednim obućarskim radnikom iz Kragujevca i ja sam prvi sa njima imao sastanak. Poslije su oni produžili za južnu Hercegovinu. Razgovarah smo o svemu. Kaže meni Milentije Popović: »Zašto ovi Muslimani nisu u borbi«. Ima ih u partizanima, nisu svi pod okriljem Pavelića. Ima zavedenih i to nije lako raščistiti. Mi smo Borač likvidirali, ali Fazlagića-kula je još ostala. Nije lako. Imamo Partijsku organizaciju, malu, ali koja djeluje. On kaže: »Pažljivo radite«. Međutim, bilo je, možda previše strijeljanja. Ja to iz sadašnje perspektive razmišljam, a iz ondašnje možda i nije, no je trebalo još više.

Ja sam saznao za Treću ofanzivu od zarobljenih četnika u Nevesinju. Oni su ispričali da se na nas sprema velika, treća ofanziva. Tada su Italijani bacali letke. Ja sam s tim upoznao Operativni štab. Tada je došao Lola Ribar, Sreten Žujović, prije njih Vaso Miskin Crni. Zovu mene na sastanak u Gornje Davidoviće. U Gornjim Davidovićima oni pitaju šta da se radi. Ja sam predlagao, budući da je Prva proleterska već stigla u Gacko i djelimično u Nevesinje, da se prikupe sve partizanske snage i da idu sa Prvom proleterskom i sa glavninom Vrhovnog štaba. Ni drugovi iz Vrhovnog štaba nisu imali jasnu situaciju. Ja to mogu da potpišem kad god hoćete. Oni nisu ni riječi mogli da kažu na moj prijedlog, nisu znali kuda se ide. I sada postoje pisma pokojnog Lole Ribara koji piše Titu o situaciji. U prvom pismu kaže da je odlična situacija u Hercegovini, u drugom kaže da nije. Pogoršana je situacija najezdom četnika iz Crne Gore. Međutim, bili smo čitavu noć na sastanku, a osvanuli smo bez ikakvog zaključka. Ja sam rekao da moram da idem na položaj. Donestite, ljudi, odluku, raspadaju se jedinice«. Petar Drapšin je najviše insistirao. Ja mislim da je tu, iako je bio dobar drug i čestit vojnik, najveću grešku napravio što je predlagao da se raspuste jedinice dok prođe ofanziva, da se komunisti sklone kao ilegalci, pa kad prođe ofanziva da se opet zauzme teritorija. Tu smo se sukobili. I prijedlog da se prikupe jedinice i da se odstupi takođe nije prošao. Kada su me pozvali drugi dan, ja sam otišao na položaj u Nevesinje. Vodile su se teške borbe u Nevesinju i Gacku. Ponovo su me zvali, pa sam došao na Divin, u školu, na sastanak. Žujović kaže: »Šta je to, Vlado?«. Tu smo bili jednu noć. Ponovo se rastali. Oni su otišli sa Prvom proleterskom, a ja sam pošao u selo Slato. U međuvremenu javljaju da je naša bolnica zarobljena. Traže da hitno ide Prvi udarni bataljon da je oslobađa. Tada sam pošao sa Mijalkom Todorovićem, za jednim bataljonom i sa dvije čete Prvog udarnog. Tito je javio da sa jednom četom zatvorimo pravac Vratar - Izgori, da nas ne bi od Foče napale neprijateljske snage, jer je sa južne i sa istočne strane sve zauzeto od četnika i Italijana. Tako je jedna četa otišla u Izgore, a ove dvije pošle su s

nama prema Zvijerini. Ujutro smo oslobodili bolnicu. U bolnici smo našli doktora Safeta Mujića, a Rada Pravicu i one Mostarce i Bilećane su otjerali četnici i strijeljali ih. Međutim, Miliju Stanišića, koji je bio među ranjenicima, nisu prepoznali. On je bio određen za komesara Odreda, ali nije stigao u Odred, jer je bio ranjen u napadu na Miholjače.

Neorganizovano povlačenje, koje je nastupilo, nanijelo je veliki udarac partizanskoj borbi u istočnoj i južnoj Hercegovini. U sadašnjoj trebinjskoj komuni, za nedjelju dana, zato što komunisti nisu dobili direktive, što im nije niko rekao šta da rade, niko im nije kazao kuda da idu, četnici su ubili preko stotinu najistaknutijih komunista. To je najveći udarac koji je mogao dobiti ustanak u Hercegovini. Odveli su iz grada preko 40 intelektualaca komunista. To su bili đaci, skojevci, mladi komunisti. Svi su strijeljani. Nad njima je učinjen masakr. Zato ja mislim da treba opisati četnička zlodjela, italijanska zlodjela, njemačka zlodjela. Ne treba stalno isticati da smo zbog nesretnih lijevih grešaka u Hercegovini izgubili toliko partizana, jer to nije istina.

Ja nisam mislio da ću govoriti, ali moram nešto reći radi istine. Drug Puniša, iako je bio u rukovodstvu, vidim da ne poznaje stvari. Prvo, što se tiče izlaska Muslimana na teren, nije tačno. Mostarski bataljon, koji se tada zvao Konjički odred, pretežno su sačinjavali Muslimani. Mislim da bi to trebalo ovdje istaći, na ovom skupu Hercegovaca. Vidim generala Ćemalovića, vidim druge drugove koji su učestvovali u tom bataljonu od prvog dana. Bila je i četa Muslimana 1941. godine u Dživaru kraj Trebinja. Zna drug Puniša kada je, pošto je došao on, Brko, Petar Božović i Burić, u Zupcima izvršen raspored. Ja sam prisustvovao sastanku. Tada nije Petar Božović izabran za sekretara. Imali smo partijsko savjetovanje. Izabran je Doka Skočajić za sekretara. Kad je Doka negdje krajem decembra napustio Komitet, da vidi šta mu je sa familijom, za njega je Božović rekao da je dezertirao i sebe postavio za sekretara. Tako su počela ubistva u Trebinju. Do tada nije niko likvidiran u Trebinju - da se i te činjenice utvrde.

Drugo, što se tiče centrale u Parežu, o kojoj je drug Puniša ovdje govorio, datumi se znaju. Ovdje ima živih ljudi koji su učestvovali u borbi na centrali. Evo druga Steve Kovačevića. U toj borbi nikakvi Banjani nisu učestvovali. Nemoj pominjati Vučedolski bataljon, kad tu nije bio ni jedan njegov borac. Tu su bili drugovi, njih 40-50, iz Grahovske čete, gdje je bio drug Stevo Kovačević, Čile, pokojni Stanko. Bilo nas je iz Lastve, možda manja desetina. Znamo ih sve po imenu. Postoji spisak svakoga ko je bio u toj borbi. Sava je komandovao. Mi smo centralu zauzeli i sve što je tamo bilo zarobili. Povukli smo se preko Skoča Gore. Kada ste Ti i Miro dolazili, savjetovali smo se čitavu noć. Ujutro smo imali zbor. Tada je Sava imao oštar razgovor s popom Jeramazom. On je bio veliki protivnik partizana. Poslije su ga likvidirali. Jeramaz i meni kaže: »Ti si ustaša, ti braniš ustaše«. Ja se tu svađam s njima. Jedan učitelj pristao je da sruši put (Luka Banović, prvoborac). Kaže: »Rano je«. Mi smo došli u Petroviće. Tamo je bila četa Banjana sa Milom Kilibardom. Mile je sa nama bio i traži da idu u Parež. Sava kaže: »Hajde ti s njima«. Ja kažem: »Neću. Šta ima u Parežu? Došla jedna četa, centrala ne radi, ali ja bez iskusnih boraca neću da idem tamo. Ostavimo taj napad za drugu nedjelju, pa ću ja dovesti četu iz Lastve koja se dobro bije, pa onda da idemo«. U toku noći probiju se Italijani. Vučedolci nisu presjekli dobro put. Čitavu noć tu smo se tukli s Italijanima. Ostalo je s Milom 15 Banjana. Ostali su se razišli. To je sigurno. Ostao je Sava, Mile i ja, sa još 15 boraca. I probiju se Italijani. Tu smo uspjeli da ubijemo jednog kapetana i dva vojnika. Onda smo Sava i ja pošli za Italijanima,

a Sima Babića, inženjera, spremili smo odmah da ide na Klobuke. Tamo je bio Dolovski vod i Lastovanska četa. Sima smo poslali da nam taj vod i tu četu dovede u pomoć, da dočekamo Italijane. I mi smo krenuli - Sava i ja i dvojica Banjana. Na Vilusima smo dočekali Italijane. Tada je došao Stevo Kovačević i Čile, s jednom četom ili vodom, ne znam, i koncentričnim napadom smo ih napali. Tu Banjana nije bilo, nego ova dvojica sa Savom i sa mnom. Sava je komandovao. Mi smo skakali na tenkove, evo ga živa, bio je sa mnom, i razoružali Italijane, pobjedu izvojevali. Otišli smo na Klobuke. Tamo je Majo Benderać s Lastvanskom drugom četom, vodio borbu čitav dana sa Italijanima. Uveče smo napali Italijane. Sava je otišao na Viluse da piše izvještaj. Mi smo dočekali Italijane i otjerali ih prema Trebinju. Sava je ujutro došao i primio raport. Sutradan uveče oslobodili smo Lastvu. Tu smo porušili put podno Lastve. Tako je Lastva ostala slobodna. Sava je otišao prema Crkvicama. Banjsko-vučedolskog vojnika tu nijednog nije bilo. Sava je otišao na Crkvice, a Stevo je ostao u Lastvi. Tako je bilo. Bili su Grahovljani i Korjenići, i niko više. I tako se borba vodila.

U međuvremenu, kada je Sava došao u Lastvu, negdje početkom januara, formiran je privremeni Operativni štab za Hercegovinu, 4. I 1942. godine.

Budući da sam u decembru bio izabran za komandanta Bataljona »Luka Vukalović«, predloženo je da idedm na izviđanje, na cestu Bileća - Trebinje. Sava kaže: »Hajde«. Ja sam otišao da izaberem vojnike. Izabrao sam, iz Grahovske i Lastvanske čete, koje su bile u rezervi, jedno 45 boraca i krenuo sa njima. Nisam nikome kazao gdje idemo. Kada smo došli tamo, presjekli smo put, sačekali italijansku kolonu i čitav dan vodili borbu. Nanijeli smo im velike gubitke - zarobili oko 110 vojnika, 18 mrtvih Italijana, ne znam koliko ranjenih, plijen ogroman. Onda je pukla slava. A ranije su dijelovi Banjsko-vučedolskog bataljona, to Radovan Papić zna, napali italijanske kamione koji su vozili mrtvog oficira, koji je poginuo u borbama na Vilusima. To je istina. U banjsko-vučedolskoj opštini bilo je muka dići ustanak. Ja to dobro znam, jer sam ja pripadao Grahovskoj partijskoj organizaciji, od 1931. do 1938. godine.

Molim vas, istini gledam u oči, kakva je situacija bila. Ovdje smo imali dosta Muslimana. Imali smo u Trebinju komunista, imali smo ih u Dživaru, imah smo tamo partizansku četu; imali smo Muslimane komuniste u Bileći, pa u Nevesinju i Stocu. Evo, Dušan Grk to zna, a da ne govorimo o tome kolika je bila mostarska organizacija, pa zatim radnici, intelektualci, đaci, koji su sačinjavali jezgro Konjičkog odreda, kasnije Mostarskog bataljona.

Ja sam samo želio da kažem istinu i da joj pogledamo u oči.

RADOVAN PAPIĆ

NEKE KARAKTERISTIKE NOP-a U HERCEGOVINI

Teško da je i jedan kraj naše zemlje tako na djelu vidio raspadanje Kraljevine Jugoslavije i izdaju vladajuće klike kako su to vidjele istočna Hercegovina i dio Crne Gore. Kralj i vlada, ne smijući da krenu preko Sarajeva i Mostara zbog ustaške pete kolone koja je 10. aprila zauzimala Mostar i Čapljinu, krenuli su preko Kalinovika, pored Nevesinja pa pre-

ko Gacka za Bileću. Tu su u voz utovarali zlato i novac, pa produžili za Nikšić, gdje su ih čekali avioni za bježanje u inostranstvo. Narodu, koji nije imao nikakvih obavještenja o stanju na frontu, tvrdili su da stvaraju centar u Crnoj Gori radi vođenja rata, jer se front povlači na Savu i Dunav i da će se tu učvrstiti.

Žalosno je bilo pogledati vojnike koje su, radi obezbjeđenja, unaprijed raspoređivali duž čitavog puta, pa ih tako i ostavili. Kako ih niko nije prikupljao poslije prolaska kolone, vojnici su, raspitujući se kuda je prošla kolona, pojedinačno i u grupicama, pješke, gladni i premoreni treći dan stizali u Bileću.

U Bileći je ostalo preko stotinu kamiona i luksuznih kola koja su tu zastala zbog kvarova ili nestašice benzina. U isto vrijeme u Hercegovini nije ostao ni jedan konj a da ga vlasnici nijesu morali sami voditi i predavati vojnim komandama. To je ostavilo na narod upečatljiv utisak da nama nije bilo teško da ga ubijedimo u pljačku i izdaju od bivšeg režima.

Dolaskom talijanskih okupatora državni aparat je bio paralisan. To je trajalo do uspostavljanja ustaške vlasti. Taj period su partijski aktivisti i simpaziteri intenzivno koristili za stalne konferencije i po gradovima i po selima i na njima objašnjavali našu antifašističku borbu i izdaju vladajuće klike, razotkrivali cilj okupatora da raspiri bratoubilačku borbu među nama, i ukazivali da je, zato, nužno da se organizujemo i naoružavamo.

Smjernice našoj propagandi davao je član Oblasnog komiteta Miro Popara, koji je krstario po istočnoj Hercegovini.

Poslije predaje vlasti talijanskih okupatora ustašama u Hercegovini (u župi Huma 22. maja, a u župi Dubrava 24. maja) nastaje najteža situacija i u istoriji Hercegovine. Već od 1. juna počinju pokolji Srba, bacanje u jame i pljačkanje.

Naši napori usmjereni su na organizovanje i otpor stvaranjem četa narodne vojske. Borbe počinju 3. juna u Bratču, srezu nevesinjskom, a 6. juna na Stepenu, u srezu Gatačkom. U toj borbi pored ustaša učestvuju i ustaško-domobranske jedinice iz garnizona Bileća.

Prilikom napuštanja druge okupacione zone jedna talijanska kolona upala je u našu zasjedu na Koritima 14. juna i u toj borbi, prema njihovom izvještaju, imala tri mrtva i 12 ranjenih vojnika.

Svojim radom Partija je i na djelu pokazala da je ona jedina ostala sa narodom i u narodu, dok su se građanske partije raspale, njihovi predstavnici ili pobjegli u inostranstvo ili već prišli i prilaze okupatorima stavljajući se u njihovu službu.

Otuda je naša borba od početka imala i oznake revolucije. Veličali smo društveno uređenje u Sovjetskom Savezu i snagu Crvene armije predstavljajući ih kao uzdanicu za naše oslobođenje. Govorili smo da će iz tog rata naša zemlja izaći kao slobodna narodna država. Stvaranju povjerenja i uzdanja u Sovjetski Savez doprinijelo je i tradicionalno povjerenje Srba u Rusiju, a organizovanju ustanka koristile su ustaničke tradicije u istočnoj Hercegovini. Tradicija se osjećala i po tome što su nam gotovo na svim skupovima postavljali pitanje: »Šta je sa Turskom, sa kim je ona?«.

Komunisti, vaspitavani od naše Partije da imaju neograničeno povjerenje u Sovjetski Savez, prenosili su to povjerenje i u najšire mase. Objašnjavano je da će Crvena armija srušiti fašizam kad Sovjetski Savez uđe u rat. Crvena armija će privući na sebe sve fašističke snage i stvarati uslove da se porobljeni narodi Evrope dignu na opšti ustanak. Mi

ćemo tada od odbrambenog rata preći u opšti ustanak za oslobođenje zemlje. Partija, iako malobrojna, stekla je ogroman uticaj.

Kad je izbio rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza, počele su brze pripreme, a poziv Radio-Moskve na ustanak prihvaćen je kao direktiva, uz radosne prilike, pa i pucnje iz pušaka od veselja. Prešlo se široko u ofanzivu. Zauzet je i uništen veliki broj žandarmerijskih stanica i stvorena znatna slobodna teritorija. Zauzet je Avtovac; ustanici su ušli u Nevesinje, i tek poslije višednevnih borbi sa okupatorskim jedinicama, ustašama i ustaško-domobranski'u jedinicama koje su stigle sa raznih strana napustili su Nevesinje i Aviovac. Borba je bila uperena protiv kvislinške NDH, jer okupatora nije bilo u drugoj okupacionoj zoni.

Junski ustanak u Hercegovini je pripremala i organizovala KPJ, a neposredan povod je poziv Radio-Moskve koji su i komunisti i narod shvatili kao direktivu. Zato su ustanici polazili u borbu sa crvenim zastavama, a ne ni sa jugoslovenskim ni srpskim. Neki ljudi ne priznaju da je taj ustanak djelo Partije, već tvrde da je to nekakav spontani ustanak.

Istina je da taj ustanak nije došao po naređenju nekog našeg visokog foruma, ali za naša shvatanja tada poziv Moskve bio je direktiva.

Napisa o tome ima i kod nekih istoričara. Tako R. Hurem u svojoj knjizi: »Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.« piše: »Junski ustanak u Hercegovini imao je u cjelosti spontani karakter. Narod se jednostavno digao da se spase od ustaškog terora i izbjegne masovno uništenje. Do ustanka je došlo gotovo bez ikakvih priprema i njime nije rukovodila nikakva politička partija ili grupa.

Shvativši da bez adekvatne organizacije neće moći da postigne veći uspjeh, narod se počeo sam organizovati. Prva grupa komunista iz Mostara stigla je među ustanike tek u drugoj polovini avgusta 1941. godine« (str. 33).

Neshvatljivo je da jedan istoričar smatra da je partijski rad u istočnoj Hercegovini počeo dolaskom grupe, i to ne prve, komunista iz Mostara koja je došla među ustanike 27. avgusta.

Iz Mostara su, odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, izlazili komunisti (Miro Popara, Brana Kovačević, Bajro Selimović, Ljubica Mihić i dr.) koji su bili rodom iz istočne Hercegovine. Došli su i drugi komunisti naročito iz Zenice i drugih mjesta. U istočnoj Hercegovini je odmah formiran Okružni komitet čiji je sekretar bio član Oblasnog komiteta Miro Popara. Stvorena su sreska partijska rukovodstva, stvoreni komunistički aktivi u većini sela, kao vrsta kandidatskog staža; tamo gdje nije bilo partijske organizacije formirane su čete narodne vojske; omladina se obučavala u rukovanju oružjem. Upućivano je da se treba braniti od ustaša, a za opšti ustanak će biti vrijeme kad Sovjetski Savez uđe u rat.

Sovjetski Savez je popularisan kao naša nada i uzdanica. Zato ustanici nose crvene zastave, a ne srpske ili jugoslovenske. Zapostavlja se i šta je Partija radila na terenu. Smatra se da što nije naredio viši forum toga nije ni bilo.

Dolazak pomenute grupe nije imao nekog naročitog uticaja, pogotovu što u njoj nije bilo ni rukovodstva iz Mostara. Ono što je bilo kao primaran momenat i što je imalo velikog uticaja na razvitak pokreta u Hercegovini je dolazak Uglješe Danilovića sredinom septembra u Hercegovinu.

Istina je da u junskom ustanku u Hercegovini nije bilo formirano Okružno vojno rukovodstvo i da u njemu nije bilo učešća mostarske partijske organizacije. Zato je Miro Popara početkom jula došao sa di-

rektivom Oblasnog komiteta da se u svim srezovima formiraju sreska vojna rukovodstva, i to da se biraju na sastancima komandira i komesara četa i da se na svima bira i rukovodstvo za istočnu Hercegovinu sa komandantom Savom Medanom i komesarom Mirom Poparom. Prvi izbor je izvršen u bilećkom srezu. Dogovorili smo se sa drugovima iz Crne Gore da izboru rukovodstva za srez prisustvuju i rukovodioci pograničnih crnogorskih četa, da nikoga od njih ne biramo, jer će oni poslati svoga predstavnika u rukovodstvo. Sastankom je trebalo da rukovodi Miro Popara. Sastanak je zakazan za 22. avgust u Baljcima kod kuće Rada Radmilovića. Nekoliko dana pred zakazani sastanak Miro je hitno pozvan kurirom da ide u Mostar, pa je održavanje sastanka povjereno Radovanu Papiću.

Sastanak je održan i izabrana su vojna rukovodstva, i to za istočnu Hercegovinu za komandanta Savo Medan i za komesara Miro Popara, a u sresko rukovodstvo Radovan Milićević za komandanta i Radovan Papić za komesara. Bilećko i pogranično rukovodstvo smjestilo se u školi na Baljcima, u koje je ispred Crnogoraca ušao Vojo Nikolić.

Dolaskom Avda Huma, člana PK, u Mostar, u Mostaru je 16. jula imenovano Oblasno vojno rukovodstvo sa komandantom Safetom Mujićem i komesarom Mujom Pašićem. Imenovana su i rukovodstva odreda. Poslije njihovog neuspjelog izlaska među ustanike svi su se vratili u Mostar, zbog čega su komandant i komesar kažnjeni i prestali da budu rukovodstvo. Od svih njih među ustanike je odmah došao Miro Popara i smjestio se u Vrbnici. Tada je obustavljeno dalje biranje sreskih rukovodstava i rukovodstva za istočnu Hercegovinu zbog očekivanja dolaska drugova iz Mostara. Međutim, oni su ostali u Mostaru do kraja avgusta, pa nijesu imali nikakvog udjela u razvitku ustanka, osim na terenu konjičkog sreza.

Neki pisci pogrešno tvrde da je Oblasno rukovodstvo imenovano u Mostaru 16. jula rukovodilo ustankom do polovine septembra 1941. godine.

Potrebno je istaći da mostarska organizacija nije pružala neku organizovanu pomoć istočnoj Hercegovini. To se proteže još od stvaranja banovina, jer je istočna Hercegovina pripojena zetskoj banovini. U njoj su partijski radili komunisti iz Crne Gore i iz Beograda. Tek dolaskom Mira Popare u Oblasni komitet u Mostar on povezuje partijske organizacije svog kraja sa Oblasnim komitetom.

Od drugova iz Beograda, pored Mira, naročito su bili aktivni studenti Čedo Kruševac i Drago Mastilović.

Od drugova iz Crne Gore najznačajnija uloga je bila Save Kovačevića i u predratnom periodu i u ustanku. Treba istaći da je naročito u 1941. godini bila velika pomoć pograničnih četa iz Crne Gore u borbama i protiv ustaša i okupatora.

Na Savjetovanju u Ublima 21. avgusta kojim je rukovodio Miro Popara, a kome su prisustvovali partijski i vojni rukovodioci iz istočne Hercegovine i pograničnog kraja Crne Gore, donesena je odluka o opštem ustanku. Dan ustanka dogovoren je 25. avgust, ali ako neprijatelj pođe ranije negdje u napad da se borba prihvati i proširuje u opšti ustanak. Ustaško-domobranske jedinice iz Bileće pošle su u napad prema selu Miruše, 22. avgusta. Mi smo borbu prihvatili i tako je počeo opšti ustanak.

Iz Mostara je došla grupa komunista tek 27. avgusta za vrijeme borbi oko Plane, a među njima i Savo Medan. Savo Medan je ostao skupa sa Mirom Poparom u Fatnici do polovine septembra.

Vrlo dobru i pozitivnu ocjenu junskog ustanka dao je drug Kardelj u referatu na proslavi povodom tridesetogodišnjice dolaska druga Tita na čelo Partije. On je tada tvrdio da je junski ustanak u Hercegovini ubijedio CK KPJ da je sazrelo vrijeme da (4. jula) donese odluku o ustanku u čitavoj zemlji. (Vidi »Borbu«, »Oslobođenje« i »Delo« od 29. decembra 1967. godine).

Poslije reokupacije istočne Hercegovine italijanski okupator se pojavljuje u drugoj boji iz nekoliko razloga:

1. Rimskim sporazumom od 18. maja čitava NDH trebalo je da bude interesna sfera Italije, a talijanski princ da dođe za kralja Hrvatske. Tome su se suprotstavili Nijemci direktno i preko svog satelita Kvaternika. Pojačava se sukob između Italije i Njemačke oko interesnih sfera.

2. Jedna grupa hercegovačkih politikanata (Lazar Trklja, Novica Kraljević, Vidak Kovačević, Vladislav Hamović) bježe pred ustaškom vlašću u Boku Kotorsku. Tamo se povezuju sa talijanskim namjesnikom, pa preko njega i direktno pismima se obraćaju Papi, Musoliniju i talijanskom dvoru. U svojim pismima ističu da će poslije rata (»pobjede sila Osovine«) nastati sukobi između NDH i Italije oko granice, da će NDH imati podršku Njemačke, jer već sada prelazi pod njen uticaj, da će Srbi u toj situaciji biti uz Italiju, jer će radije živjeti u Italiji nego u Hrvatskoj. Zato bi Italija trebalo da uzme Srbe u zaštitu i da na njih računa i u budućnosti.[1']

Druga grupa bivših političara bila je u Splitu: Novaković-Lango, Dobrosav Jevđević, Radmilo Grđić i Ilija Birčanin i radila je sa istih pozicija. U prilog njihovim nastojanjima išao je i izvještaj talijanskog konzula iz Zagreba. I jedna i druga grupa predstavlja NOP kao komunistički pokret. Hercegovačka grupa predstavlja NOP kao komunistički pokret. Hercegovačka grupa je pobjegla ne samo od ustaša, već nije mogla ostati u narodu koji je osuđivao njihove stavove i njihovo držanje ni po selima gdje ustaša nije bilo. U narodu je bilo poznato da su neki od njih u Zemljoradničkoj partiji primili veliki novac od engleske obavještajne službe za državni udar 27. marta (Lazar Trklja, Vidak Kovačević i dr.).

Italija se odlučuje na reokupaciju sa namjerom da suzbije vlast ustaša i uz pomoć novih kvislinga razbije narodnooslobodilački pokret. Obećava se narodu snabdijevanje, otvaraju se pravoslavne crkve po gradovima, talijanski vojnici sa maskama vade srpske leševe iz jama itd. Zadržavaju se u početku samo u gradovima i drže glavne saobraćajnice. Ne skupljaju oružje po selima. Odmah stvaraju centre kao rukovodstva za četnički rad. Splitska grupa formira rukovodstvo u Mostaru (Jevđević i Grđić), a bokeljska u Trebinju (K. Uljarević, Kraljević). Oni su svi od Talijana dobro plaćeni. Kretali su se naoružani, u automobilima, i vršili mobilizaciju Srba u svoje redove oko gradova gdje je bila talijanska vlast. Odatle su se tajno povezivah i sa istomišljenicima na slobodnoj teritoriji. Išlo im je u prilog što mi nijesmo imali organizovane obavještajne službe, već smo se oslonili na naše legalne forume.

Tako Talijani stvaraju svoju vojsku koju registruju kao Srpska dobrovoljačka antikomunistička milicija, a koja se tek kasnije sama naziva četnicima. Talijani ih u početku drže u pomenuta dva grada, a poslije u svim svojim garnizonima, snabdijevaju ih hranom, oružjem i municijom, a svaki od njih je i na talijanskom platnom spisku prema činu i funkciji. Pošto su plate dijeljene preko četničkih komandi, plate običnih vojnika zadržavali su njihovi komandanti.

 l) Iz saslušanja Todora Perovića, njihovog saradnika.

Za razliku od nekih drugih krajeva četnike su u Hercegovini direktno organizovali Talijani kao okupatori.[2] Niko od njih ni riječju ni djelom ni prije ni poslije nije učinio ništa što bi bilo protiv okupatora. Oni su propovijedali bratoubilački rat. Za propast Kraljevine Jugoslavije krivili su Hrvate i Muslimane.

Za vrijeme avgustovskog ustanka i prije nego što su se u jesen 1941. organizovali kao pokret oni su u pozadini ustaničkih jedinica vršili pljačke i pokolje Muslimana.

Naš obračun sa četnicima bio je efikasan. Likvidirane su sve njihove jedinice izvan talijanskih garnizona, a jedan dio najistaknutijih četnika pobjegao je u talijanske logore.

Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini nije imao nikakvu krizu u 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Bio je, štaviše, u stalnom usponu. Oslobođena je skoro sva istočna Hercegovina osim gradova u kojima su Talijani bili blokirani. Kako smo mi držali saobraćajnice, oni su snabdijevanje vršili i avionima. Pripremali su sa velikim snagama povremene ofanzive da snabdiju svoje opkoljene garnizone pa, i kad bi uspjeli, odmah su se povlačili, jer nijesu bili u stanju da saobraćajnice drže pod kontrolom.

Partija je dobro radila u 1941. godini i imala odlučujući uticaj na organizovanje vojnih jedinica i njihov rad, odlučujući uticaj na narodne odbore, organizaciju omladine i organizaciju žena. Takav rad Partije trasirao je sekretar Okružnog komiteta za istočnu Hercegovinu Miro Popara, koji je imao ogroman autoritet i u tom vremenu mogao biti primjer partijskog radnika. Lijevih skretanja tada nije bilo u Hercegovini.

Otuda su bespredmetne sve izjave da su u Ivančićima kritikovane greške lijevih skretanja u Hercegovini. Tih skretanja nije bilo, pa nijesu mogla ni biti kritikovana. O tim kritikama pišu i oni koji do tada nijesu ništa znali o Hercegovini niti su bili u Ivančićima. Košta Nađ u svojim uspomenama o Titu piše da mu je još početkom 1942. godine Tito skrenuo pažnju da ne dozvoli da se u Bosanskoj krajini prave takve greške koje su nas u Hercegovini koštale mnogo dragocjenih kadrova.[3]

Dokaz da mu to Tito nije mogao reći je i to što je Vrhovni štab poslije toga pohvaljivao Operativni štab za Hercegovinu i što je poslije likvidacije Borča komandant Operativnog štaba Petar Drapšin unapređen za člana Vrhovnog štaba, a kadrove smo mi počeli gubiti tek od kraja maja 1942. godine. Takve netačne ocjene prihvatili su i neki istoričari bez potrebnog udubljivanja i naučnog istraživanja. U Ivančićima je kritikovano puštanje na slobodu zarobljenih ustaša kod Konjica, što je imalo negativnog odraza na srpsko stanovništvo.

Lijevih skretanja u Hercegovini je bilo tek od kraja januara 1942. godine. Kad se govori o lijevim skretanjima, treba imati u vidu da je naša narodnooslobodilačka borba bila i revolucija. Od početka smo isticali da nam je cilj da očistimo zemlju od okupatora i domaćih izdajnika i ostvarimo narodnu vlast.

[2] Prvi neposredni kontakti hercegovačkih četnika sa Dražom Mihailovićem bili su u ljeto 1942. godine, kada je Jevđević, uz prisustvo dvojice talijanskih oficira, imao razgovor sa Dražom u gatačkom srezu. Do tada su obilazili četničke jedinice Jevđević i Birčanin.

[3] Vidi knjigu »Poslednji susreti s Titom«, str. 15, i »Politiku« od 23. maja 1981. godine, gdje Nađ piše:

»Sa drugaricom Lepom Perović, koja je išla kao član Pokrajinskog komiteta za Bosansku krajinu, spremao sam se za put. pred polazak, Tito nam je govorio kako treba raditi, postići širinu u borbi. Tito je rekao:

»Evo, Košta, vidio si te lijeve greške u Crnoj Gori, Hercegovini... (da ne ponavljam sve to kakve su se tamo gluposti događaje, i to jedanput treba napisati, bar istinu napisati, da su te levičarske greške dovele do toga da su ti divni krajevi postali gotovo potpuno četnički 1942. godine i da su stradali mnogi kadrovi i nevini ljudi - primjećuje Košta Nađ). Nikako ne smijete dozvoliti da se to ponovi u Bosanskoj krajini!«

Iako smo isticali ulogu Komunističke partije u organizovanju ustanka i njenu rukovodeću ulogu, nikad nijesmo isticali da će poslije pobjede Komunistička partija uzeti vlast, već da će sam narod slobodno birati sve organe vlasti kako i koji njemu odgovaraju. Pa i vojna rukovodstva smo 1941. godine birali, a ne postavljali. Na oslobođenoj teritoriji smo raspuštali sve organe stare vlasti koji su radili i za okupatora i birali narodne odbore.

Krajem 1941. godine opšta situacija se menja. Tome doprinosi Staljinov govor 7. novembra da će rat kratko trajati. Imajući u njega povjerenja mi smo, ne samo mi u Hercegovini, očekivali brži kraj rata, objašnjavali smo da će Hitler proći pred Moskvom kao i Napoleon. To uvjerenje pojačavali su veliki uspjesi Crvene armije i kontraofanziva u decembru.

Engleska, oslobođena straha od invazije, a još više ojačana i osigurana ulaskom Amerike u rat, posvećuje pažnju stvaranju njoj odgovarajuće vlasti u Evropi poslije pada fašizma. Na tome se aktivirala i izbjeglička vlada. Draža Mihailović, njen ministar vojske, dobija uputstva da se povezuje i sa okupatorom i sa kvislinzima i vodi s njima zajedničku borbu protiv partizana, a Radio-London pripisuje njemu sve naše borbe i uspjehe, a naše drugove stavlja pod slovo »Z«.[4)] Međunarodna reakcija se povezuje i pokreće u borbu protiv komunista. Pokret Draže Mihailovića po naređenju izbjegličke vlade povezuje se sa svim elementima koji su antikomunistički raspoloženi u čitavoj Jugoslaviji.

Analizirajući situaciju u tim uslovima i naš CK i Vrhovni štab preduzimaju mjere da nas situacija ne bi iznenadila. Stvaraju se elitne proleterske brigade, još se više popularišu Sovjetski Savez i Crvena armija, vodi se računa da na rukovodeće položaje ne dolaze ljudi koji će sjutra iz klasnih interesa biti protiv nas, pridobijaju se za našu borbu najšire narodne mase.

Engleska i naša izbjeglička vlada, priznavana od Sovjetskog Saveza, traži da Sovjetski Savez upotrijebi svoj uticaj da se partizani objedine sa četnicima i svi stave pod komandu Draže Mihailovića.

Sovjetski Savez, pritisnut njemačkom agresijom, vodio je računa o svojoj odbrani; za njega je revolucionarni pokret u Jugoslaviji predstavljao opasnost u smislu udaljavanja zapadnih sila, i to u periodu kad je od Engleske tražio priznanje granica koje su postojale prije napada Njemačke i kad je tražio pomoć i otvaranje drugog fronta. Očito se rukovodio samo svojim interesima.

Pored ove opšte situacije, na dalji tok razvitka narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini do kraja januara 1942. godine djelovali su Savjetovanje u Ivančićima i povezivanje sa Crnom Gorom.

Vrativši se iz Ivančića, Miro Popara i Brana Kovačević preneli su direktivu da se mijenja taktika KP, da se prilagođava novim uslovima zbog mogućeg bržeg završetka rata, jer je Crvena armija taktički uvlačila osvajača u duboku pozadinu, kako bi došao pred Moskvu u uslovima ruske zime i tu bio potučen.

Sad se uzbudila međunarodna reakcija šta će biti poslije pada Hitlera. Izbjeglička vlada uz pomoć Engleske stavila je u zadatak da povede odlučan rat protiv partizana kao neprijatelja broj jedan, a da sa svima drugima, od okupatora do kvislinga treba taktički sarađivati.

Pored imperijalističkih suprotnosti u prvi plan izbija suprotnost rada i kapitala, odnosno radničke klase i buržoazije.

[4)] Stavljanje pod slovo »Z« značilo je: osuđen na klanje.

Porobljeni narodi i radnička klasa Evrope očekuju spas od Sovjetskog Saveza. Pa ni njemačka radnička klasa, sad, poslije prvih poraza Hitlerove vojske, neće ostati mirna, dići će se protiv fašizma. Četnici su vojna formacija, preko koje buržoazija teži da povrati staro stanje, ali su oni izdajom svojih komandanata i saradnjom sa okupatorom u narodu izgubili svaki ugled kao borci za oslobođenje.

Zato i mi moramo mijenjati taktiku. Nije dovoljno isticati narodnooslobodilačke parole, već i parole sa socijalnom sadržinom na kojima ćemo odvajati narod od buržoazije. Velikosrpska buržoazija vodi računa 0 uređenju poslije rata i zato nam je, zajedno sa okupatorom, nagovijestila klasni rat koji mi prihvatamo. Zato moramo učvršćivati i vojsku 1 pozadinu, zamjenjivati rukovodeće ljude koji se sjutra ne bi sigurno držali.

Naročitu pažnju treba poklanjati proleterijatu i siromašnim seljacima, povezujući i srednje seljake protiv kulaka.

Nijemci su sad bacili težište na Bosnu i Hercegovinu, raspiruju za račun okupatora bratoubilački rat. Ustaše i četnici izazvali su bratoubilački rat i zato nam treba mnogo truda i umiješnosti da ostvarimo bratstvo i jedinstvo. Svaka greška nam se sveti. Moramo biti nemilosrdni prema ustašama, ali i pružiti svaku zaštitu poštenim Muslimanima od zločina četnika i tako ih privući sebi. Narodnim odborima treba i od vojske pružiti veću pomoć, reorganizovati ih i od njih stvoriti borbene organe za našu stvar.

U svim prilikama isticati ulogu i značaj Partije i još više popularisati Sovjetski Savez. Govoriti i o drugoj fazi revolucije.

U svom članku u »Oslobođenju« od 8. januara 1981. godine Uglješa Danilović navodi da je bilo diskutanata u Ivančićima koji su govorili da nam je buržoazija bacila rukavicu i da je primamo. To potvrđuje i letak umnožen na šapirografu koji smo mi kasnije rasturali, a u kome je pisalo: »Buržoazija nam je navijestila rat, mi ga prihvatamo«, sa potpisom PK i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.

Novosadski dokument,'" odnosno ono što je u njemu sadržano, prenesen je u cjelosti u Hercegovinu.

Na dalji tok narodnooslobodilačke borbe imao je veliki uticaj i dolazak Slobodana Principa u Hercegovinu. On nije bio na Savjetovaju u Ivančićima. Došao je 10. januara kući kod Mira Popare i tu sačekao dok se Miro vratio iz Ivančića.

Odatle su skupa otišli do Nevesinja i na povratku prisustvovali sastanku bilećkog sreskog komiteta u Pađenima. Poslije su pošli da se dogovore sa drugovima iz Crne Gore i traže da se formira jedna vojna jedinica od Crnogoraca i Hercegovaca, da štab bude sastavljen od Crnogoraca, da se predloži kao najbolje da komandant bude Savo Kovačević, jer kako Miro reče: »Nevesinjske brkajlije neće za komandanta prihvatiti nijednog Hercegovca, a Crnogorca hoće, kao i Peka Pavlovića 1875. godine«. To je bilo zbog toga što su Nevesinjci bili ponosni na svoju »nevesinjsku pušku« tj. na to što su se prvi digli na ustanak 1875. godine. Iz tih razloga je Miro insistirao da čitavo rukovodstvo jedinice budu Crnogorci i da se jedinica zove crnogorsko-hercegovačka bez obzira koliko će u njoj biti Crnogoraca.

Važnost Nevesinja shvatili su i četnici. Zato je tamo i došla grupa oficira u namjeri da osvoje Nevesinje, pa da odatle prodru u ostale srezove. Dolazak majora Todorovića i situacija u Nevesinju iziskivali su

[5]> Bilješke sa Savjetovanja u Ivančićima koje su nekim kanalom dostavljene partijskom rukovodstvu u Vojvodinu.

nužnu pomoć. Zato su i Slobodan Princip i Miro Popara pošli do Štaba Nikšićkog odreda sa predlogom o stvaranju zajedničkog bataljona.

Poslije sastanka Nikšićki odred obavještava 21. januara 1942. godine pod brojem 79 Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda za Crnu Goru i Boku da su održali sastanak sa Principom i složili se u slijedećem:

a) da su do sada napravljeni propusti u pogledu veza crnogorskog Glavnog štaba i Štaba za BiH, što je uveliko ometalo pravilnu koordinaciju akcija u Crnoj Gori i Hercegovini;

b) da do formiranja hercegovačkog štaba i njegovog osposobljavanja akcijama rukovodi Operativni štab (crnogorski);

c) konstatovali da glavni nedostatak rada u Hercegovini potiče iz liberalnog odnosa prema petokolonašima i špijunima, koji su skoro nesmetano ometali narodnooslobodilačku borbu u Hercegovini. Da bi se stanje popravilo, riješeno je da se odmah obrazuje jedan udarni bataljon sastavljen od 100 Crnogoraca i 100 hercegovačkih partizana koji će izvršiti smjele akcije protiv okupatora i ustaša i čistiti petokolonaše svih vrsta;

d) veze između crnogorskog Glavnog štaba i Štaba BiH održavaće se često preko Nikšićkog odreda.

Od tada Nikšićki odred kao koordinator između dva štaba, iako nema dalje veze sa Štabom BiH, određuje zadatke Prvom udarnom bataljonu, šalje posebne jedinice da čiste, onako kako su je oni zamišljali, petu kolonu. Najizrazitiji su slučajevi akcije Save Kovačevića u Ljubomiru i Dimitrija Bulajića na terenu četničkog Graničnog bataljona.

Iz Crne Gore se rasturaju spiskovi strijeljanih, a uz imena su riječi: »kulak«, »špijun«, »neprijatelj« itd. Na svakom spisku na kraju bilo je: »nastaviće se«.

Šalju se kadrovi u Hercegovinu. Neki od njih šalju izvještaje o svom radu samo Nikšićkom odredu. Neki od njih, kao Vojin Popović, izvještava da je do njegova dolaska bilo sve u rasulu, a da je on sve brzo popravio.

Kako je u Crnoj Gori komandant Glavnog štaba bio član CK KPJ Ivan Milutinović i kako su njegova uputstva išla vojnom linijom, to se prenijelo i u Hercegovinu, pa je došlo do objedinjavanja vojnog i partijskog rukovodstva u istim ljudima: komandant, komesar i zamjenik komesara bili su i partijsko rukovodstvo. Naglim omasovljavanjem ustanka u prvim mjesecima 1942. godine i stvaranjem udarnih bataljona ovi se bataljoni izdvajaju iz terenske partijske organizacije i njima se direktno rukovodi iz operativnog štaba i vojnički i partijski.

Tako Partija pada u drugi plan.

Sreski komiteti bili su nadležni samo terenskim jedinicama, a komandanti ili komesari terenskih bataljona ulazili su po pravilu u sreske komitete, a u vojnom pogledu i njima je rukovodio operativni štab.

Tako je istočna Hercegovina pala uglavnom pod uticaj Crne Gore. Najveći dio uspjeha u narodnooslobodičakoj borbi u Hercegovini pripisuje se u njihovim izvještajima crnogorskim jedinicama iako su samo dijelom učestvovale ili nijesu ni učestvovale. A kako hercegovačkih izvještaja iz tog perioda ima malo ili nikako, ko to bude proučavao na osnovu dokumenata dobiće krivu sliku.

Neki publicisti, pa i istoričari, kada pišu o lijevim greškama u Hercegovini, navode da smo mi u Hercegovini uništavali kulake, a ne znaju da u Hercegovini kulaka nije ni bilo. Naši seljaci su bili sa malim zemljišnim posjedima, a glavno im je zanimanje bilo polunomadsko stoča-

renje, u južnim krajevima, vinogradarstvo i sađenje duvana. Imućniji seljaci bili su i najradniji i imali su jake i radne porodice. Baš ti i takvi seljaci bili su po pravilu uz NOP od početka do kraja rata i nesebično nas i materijalno pomagali. Nije, dakle, klasna podjela na selu vodila imućnijeg seljaka četnicima, a siromašne nama. Štaviše, četnici su, kao i ustaše, pored bivših političara i čuvara starog poretka i nešto trgovaca lakše dobijali seoske siromašne lumpere kojima su obećavali pljačku. Veliki uticaj na opredjeljenje prema nama imala je tradicija, jer su porodice koje su u ranijim oslobodilačkim ratovima davale veći doprinos imale i veliki ugled.

Četnici su, da bi rasipali naše redove, proturali parole da mi hoćemo da uništimo brak i porodicu, da hoćemo slobodnu ljubav, da smo protiv crkve i vjere, da ćemo sprovesti sovjetizaciju i kolektivizaciju, da će se svakom oduzeti imovina, da ćemo stvoriti kolektivna dobra i zajedničke kuhinje, da, eto, mi ne damo da se pljačka, a kad njih pljačkaju zašto da i oni to ne rade, da ih mi vodimo u borbu daleko od njihovih kuća, a da njihove kuće niko ne čuva, itd.

Te parole su iz četničkih centara ubacivane naročito pred neprijateljsku ofanzivu u maju 1942. godine. Neke od njih prihvatili su kao naše i neki drugovi koji su tada dolazili u Hercegovinu i one su ušle u njihove izvještaje.

Tako je prihvaćena sovjetizacija i stvaranje farmi. Takav nije bio ni naš stav ni naša praksa. Jedina farma, ako se može tako nazvati, bila je stoka dotjerana iz Borča, i smještena pod Babu-planinu, odakle se snabdijevala vojska.

O kolektivizaciji zemlje nije bilo ni govora niti je nekome oduzeto i pedalj zemlje za zajedničku obradu.

Takvim pričama mogli su poslužiti napori narodnih odbora da se obradi napuštena zemlja. Ta zemlja je davana na obradu pojedincima, neke parcele je obrađivala omladinska organizacija, a neke i seoski narodni odbor. Na to nas je prisiljavala glad koja je 1942. godine vladala u Hercegovini, jer se žito nije moglo dobavljati sa strane.

Kako nijesmo imali ni ljekara ni lijekova, plašili smo se pojave zaraznih bolesti, pa smo, po preporuci narodnih odbora, svuda po selima organizovali krečenje kuća, parenje veša i kopanje rupa za poljske klozete. To je doprinijelo da nijesmo imah zaraznih bolesti. I to neki pisci smatraju lijevim greškama.

Ako smo se borili protiv nekih sveštenika kao četničkih organizatora, nijesmo se borili protiv njih kao predstavnika crkve, već kao izdajnika i saradnika sa okupatorom. Nasuprot njima isticah smo ulogu crkve i sveštenika u ranijim oslobodilačkim ratovima. Poštenim svešteničima pružali smo sve mogućnosti, a i crkvene zborove koristili da i mi na njima govorimo.

Zbog neprijateljske propagande da smo protiv braka i porodice, da među nama vlada nemoral, da bismo na djelu dokazali, bili smo i previše puritanci i u vojnim jedinicama i na terenu.

Neki pisci (V. Dedijer npr.) osuđuju takve stavove i smatraju da smo suzbijah normalne ljudske odnose. Oni ne ulaze u to kako bi se u patrijarhalnom kraju politički odrazilo to da su naše drugarice aktivistkinje i partizanke rađale vanbračnu djecu. Najveća sramota u Hercegovini bila je ako djevojka rodi vanbračno dijete, i ne samo za nju, već i za čitavu porodicu.

Osnovna greška lijevog skretanja kod nas je bio nastup i postupak pri likvidiranju tzv. pete kolone. To se ponekad radilo i bez ispitivanja i bez obrazloženja pred narodom i ne vodeći računa kako će se to od-

raziti, pogotovu što je u Hercegovini tradicija rodbinskih, porodičnih veza bila vrlo jaka. Takve odluke su donosila pojedina rukovodstva bez konsultovanja sa poznavaocima prilika u tom kraju (pored Kovačevića i Bulajića, neki postupci Prvog udarnog bataljona u Nevesinju i Gacku).

Likvidiranje istaknutih partijskih radnika Deska Bukvića i Đoke Skočajića deprimirajuće je djelovalo i na neke članove Partije, pogotovu što su pojedinci u susretu sa komunistima postavljali pitanje: »Koliko si likvidirao petokolonaša?«

Našim stavovima da na rukovodeća mjesta postavljamo samo najsigurnije članove Partije, bivši žandarmi, oficiri, policajci i slični koje smo primili u naše redove, a nijesmo obuhvatili partijskom organizacijom, osjećaju se nesigurnim i za vrijeme ofanzive u maju prelaze četnicima.

No, i pored svega toga, lijeve greške nijesu uslovile naše povlačenje. Operativni štab je bio opijen vojničkim uspjesima, naročito poslije likvidacije Borča.

Nijesmo imali organizovanu obavještajnu službu, već smo se oslanjali na izvještaje odbora i jedinica. Pripreme neprijateljske ofanzive, dovlačenje četnika sa strane u Hercegovinu nije ozbiljno shvaćeno. Naši udarni bataljoni baš tada dobijaju zadatak da idu duboko u pozadinu prema Čapljini i Konavlima i Crnu Goru. Operativni štab je donio zaključak da je ta ofanziva kao i one ranije kad ih je okupator preduzimao da snabdije svoje garnizone.

Stav je bio da se mi ne moramo povlačiti iz Hercegovine, već da ćemo se, po potrebi, povući samo od glavnih saobraćajnica i kroz kratko vrijeme preći u ofanzivu. Zato smo i bolnicu iz Hodžića prebacili u Zvijerinu koja je neposredno pala u ruke četnika.

U takve stavove ubijeđen je i štab Prve proleterske brigade. Uz pomoć jednog bataljona te brigade oslobodili smo bolnicu i vratili je na Divin. Umjesto da se vršila koncentracija bataljona uz oslonac na glavninu naših snaga, naši bataljoni su odsječeni, osim onih koji su bili na sjeveru i prepušteni sami sebi, bez ikakvih veza sa Operativnim štabom. Uz to je bila direktiva da se svi koji nijesu komprovitovani vraćaju kućama, kao i oni koji se mogu kriti 10 do 15 dana. Tome je pomogla i četnička parola: »Ko nije okrvavio ruke srpskom krvlju neka se slobodno vraća«.

Treba imati u vidu da je tada u Hercegovini bila glad, da je vojska, sastavljena uglavnom od seljaka, bila gladna, slabo obučena i izmorena hladnoćom i stalnim akcijama preko zime, da je izgubila vjeru u brzi završetak rata, da su četnici zauzeli granicu Crne Gore i Hercegovine i da je neprijateljska ofanziva bila vrlo jaka i obuhvatila čitavu Hercegovinu.

Da je Operativni štab na vrijeme povlačio isturene bataljone, mogli smo iz Hercegovine izaći sa vrlo jakim snagama. I ne samo to. Stalno smo vraćali borce koji su bili spremni da se povlače sa nama. Tako je bilo na svim zastancima. U vraćanju boraca kućama bio je naročito aktivan Vojin Popović, koji je, kako nije bilo nikoga iz Operativnog štaba, sam preuzeo funkciju političkog rukovodstva.

U uslovima toga rasula dolazi i do kritizerstva Operativnog štaba, pa zato pojedini drugovi u svojim izvještajima sve slabosti pripisuju lijevim greškama. A da to nije bilo tako najbolji dokaz je kad se godinu dana kasnije u Hercegovinu vratila desetkovana Deseta brigada i od jednog bataljona iznemoglih boraca ubrzo tako omasovila i ojačala da je prerasla u 29. diviziju.

Hercegovini je pripisana kao lijeva greška i to što nijesmo stvarali dobrovoljačke bataljone. Ko god poznaje tadašnje prilike u Hercegovini njemu je jasno da je bila oštra podjela između nas i četnika, da niko van redova partizana nije bio protiv okupatora. Mi nijesmo imali ni u početku nikoga od četnika, kao u Srbiji i dijelom u istočnoj Bosni, da se bar izjašnjavaju protiv okupatora. Svaki pokušaj stvaranja takvih jedinica tada na oslobođenoj teritoriji u Hercegovini mogao je dovesti do legalizovanja četnika koji bi, umjesto borbe protiv okupatora, vršili pokolj Muslimana.

PUNISA PEROVIĆ

0 »LIJEVIM GREŠKAMA« U HERCEGOVINI*

Ukazao bih na nekoliko momenata u vezi s našim današnjim razgovorima.

Prvo da napomenem da sam se ja vrlo malo zadržao u Hercegovini, od kraja oktobra 1941, možda od 1. novembra, do sredine februara 1942; dakle, malo više od tri mjeseca. Sa mnom su još došli Vojo Popović (pod pseudonimom Petar Božović) i Stanko Burić. Odluku za naš odlazak u Hercegovinu na partijsko-politički rad saopštio nam je Blažo Jovanović, tadašnji organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak (oko 20. oktobra). Nije mi poznato na čiji smo zahtjev pošli, ali vjerujem da je to bilo na traženje Svetozara Vukmanovića Tempa, a došlo preko CK KPJ. Po dolasku u Hercegovinu, u okolinu Bileće, iako mi je rečeno da ću raditi kao instruktor, uključio sam se u Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu i djelovao kao njegov redovni član. Vojo Popović je pošao u trebinjski srez i postao sekretar Sreskog komiteta, dok je Burić došao na istu funkciju u ljubinjskom srezu.

Sastav ondašnjeg Okružnog komiteta, koliko se sjećam, bio je: Miro Popara, kao sekretar, Radovan Papić, Obren Starović, Vojo Popović, Brano Kovačević (zadužen za rad sa omladinom) i ja. Sastancima OK prisustvovala je par puta i Dragica Pravica, ali se ne sjećam u kakvom svojstvu. Inače, prije mene u Hercegovinu je bio stigao i Petar Drapšin (pseudonim: Petar Ilić), španski borac, zadužen za rad po vojnoj liniji. Figurirao je kao komandant navodnog Štaba partizanskog odreda za Hercegovinu, iako taj štab praktično nije postojao, i Drapšinova se djelatnost svodila na održavanje propagandno-političkih konferencija i organizovanje vojnih jedinica po selima, uglavnom u bilećkom srezu, gdje se i nalazio centar rukovođenja, sa sjedištem u selu Pađeni, povremeno i Fatnica.

*

Prema mom viđenju, situacija je tada bila sljedeća:

Prvo, skoro sva istočna Hercegovina (šest srezova: trebinjski, bilećki, gatački, nevesinjski, stolački i ljubinjski) bila je zahvaćena borbenim, ustaničkim raspoloženjem. To, izuzimajući djelimično konjički srez, gdje

*> Riječ u diskusiji na Savjetovanju posvećenom ljevičarskim idejno-političkim zastranjenjima i greškama u toku jedne faze ustanka u Hercegovini (1942). Ovo je korigovana i dopunjena verzija teksta. Savjetovanje, pod nazivom *»Ivančići u svijetlu sjećanja učesnika, istorijske obrade i arhivske grade«*, održano je *11. juna 1982. u Trebinju.* Objavljeno u Istorijskim zapisima br. 3-4/1983, Istorijski institut SR Crne Gore.

su djelovali komunisti izašli iz Mostara, nije bio slučaj sa zapadnom Hercegovinom. Van gradova i saobraćajnica, sela su u istočnoj Hercegovini bila manje-više slobodna, pod kontrolom četa »narodne vojske«, stvorenih u prethodnim akcijama protiv ustaša. To je stvaralo izvanredno povoljne okolnosti za partijsko-politički i vojni rad. Istina, poslije junskih i avgustovsko-septembarskih akcija osjećao se kao neki predah, kao nedoumica i neizvjesnost - šta i kako dalje (govorim o osnovnim ustaničkim masama). Činjenica je, ipak, da su seoske čete »narodne vojske«, prethodno stvorene spontano ili uz učešće komunista, bile spremne da brane svoja sela.

Drugo, osnovicu ustanka u istočnoj Hercegovini činili su skoro isključivo Srbi, srpski živalj. Sa izuzetkom trebinjskog sreza, gdje je, u Dživaru, postojala manja muslimanska partizanska četa, od Muslimana i Hrvata u pokret su bili uključeni samo pojedinci. U toku antiustaških akcija došlo je ponegdje, pod uticajem reakcionara i velikosrpskih šovinista, tamo gdje su komunisti gubili kontrolu - do pogroma nad muslimanskim življem i zarobljenim domobranima, na primjer u bilećkom srezu, pa je i to odbijalo Muslimane, guralo ih da se sklanjaju u gradove, pod zaštitu ustaša i okupatora.

Treće, partijska organizacija bila je relativno slaba. Bilo je očigledno da nije imala dugu tradiciju rada, da se u mnogim krajevima tek organizaciono začinjala. Možda je u tom pogledu najbolje stanje bilo u trebinjskom srezu. Jačanje partijske organizacije, njeno organizaciono i političko učvršćivanje nametali su i sami događaji, a tome su dosta doprinijeli oni pripadnici pokreta (studenti, đaci, prosvjetni radnici i dr.) koji su poslije aprilskog rata pristigli u svoje krajeve. Može se reći da je u jesen 1941. Komunistička partija, iako organizaciono ne baš razvijena, imala pretežan politički uticaj na ustaničke mase istočne Hercegovine, mada su u nekim krajevima, biće u svim srezovima, određen uticaj imali različiti reakcionarni, monarhistički i kapitulantski elementi.

Četvrto, u jedinicama tzv. narodne vojske, u situaciji kada one još nijesu bile prevedene na principe partizanske vojne organizacije - stanje duhova je bilo takvo, bar u većini slučajeva, da su bile spremne da se bore protiv ustaša, ali ne i protiv italijanskih okupatora. Tu treba imati u vidu situaciju da su se Italijani, poslije uspjeha antiustaške akcije početkom septembra, javljali kao tobožnji spasioci srpskog naroda od ustaškog terora. U stvari, to je bila nova, lukava taktika okupatora. Pošto je ustaška vlast potučena i kompromitovana, Italijani su požurili da posjednu gradove istočne Hercegovine. Oni su izjavljivali da se ne slažu sa ustaškim zločinima i, računajući na kolaborantske, pročetničke elemente, pozivali su Srbe na »saradnju«. To je bio pokušaj slamanja ustaničkog pokreta srpskih masa, koji se za okupatora javljao kao nov faktor. Ne može se reći da ovakvo držanje okupatora nije imalo određenog dejstva. Ustanici su se iz Bileće, koju su zauzeli progoneći ustaše, povukli bez borbe kada su se pojavili Italijani. Okupator nije zalazio u oslobođena sela, držao se uglavnom gradova i saobraćajnica.

Tako, s jedne strane, okupatorsko držanje a, s druge, politička i vojna nepripremljenost činili su da postojeće vojne jedinice još nijesu bile spremne da vrše napade na okupatorske trupe. Izuzetak je u tom pogledu stanje u trebinjskom i djelimično u bilećkom srezu, jer su tamo već u novembru i decembru 1941, uz sadejstvo crnogorskih partizanskih jedinica, vođene borbe protiv okupatorskih kolona, naročito na komunikaciji Trebinje - Bileća. Ali je, na primjer, u nevesinjskom srezu prva borba protiv Italijana bila 26. II 1942. uz učešće Prvog udarnog bataljona. Situacija je slična i u nekim drugim srezovima.

Peto, vojno-politička situacija u istočnoj Hercegovini razvijala se pod snažnim uticajem situacije u Crnoj Gori. U pograničnim srezovima (gatački, bilećki, trebinjski) postojala je tijesna partijska i vojna saradnja u svim fazama borbe u toku 1941. i 1942. godine, s tim što su crnogorske partizanske jedinice operisale na tlu Hercegovine. Ali ne samo to. Partijsko-političko i vojno rukovodstvo istočne Hercegovine ne samo što je pomno pratilo i trpjelo uticaj situacije u Crnoj Gori nego je i blisko slijedilo vojno-političku liniju crnogorskog rukovodstva, kao što je i ovo smatralo za svoju dužnost da pomaže razvitak ustanka u Hercegovini.

Mislim da se može reći da je uticaj partijske organizacije u Crnoj Gori na situaciju u Hercegovini (govorim o godini 1941-1942) bio presudniji nego što je to slučaj sa uticajem Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu ili Oblasnog komiteta u Mostaru. Tome su vjerovatno pogodovali geografski uslovi (bliskost, mogućnost održavanja veza i si.), ali i snaga pokreta u Crnoj Gori, efikasnost i uspjeh nekih velikih akcija protiv okupatora.

Naročito je bio jak uticaj na planu stvaranja partijske i vojne organizacije i pokreta oružane borbe protiv italijanskih okupatora. Snažan pečat svemu tome davala je ličnost Save Kovačevića, tada komandanta Nikšićkog NOP odreda, a kasnije i člana Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku i Vrhovnog štaba. Pod njegovom su komandom, često uz njegovo neposredno učešće, u toku novembra i decembra (naravno i kasnije) izvedene velike akcije protiv italijanskih trupa kod Vilusa, na relaciji Trebinje - Bileća, na sektoru prema Boki (Crkvice, Dragalj, Dvrsnik), vjerovatno tada najveće akcije protiv okupatora u čitavoj Jugoslaviji, što je izazvalo divljenje i podsticalo na borbu. Pod Savinom komandom oslobođeni su Lastva i Grahovo. U Lastvi je Sava formirao privremeni Operativni štab za Hercegovinu, čiji je komandant bio on u početku. Značajnu su ulogu imala savjetovanja vojnih i političkih rukovodilaca iz nekih srezova istočne Hercegovine koja je organizovao u središtu Operativnog štaba, u Lastvi. On je na njih prenosio svoja vojna i politička iskustva, ali iznad svega - snagu ličnog primjera njemu svojstvene smjelosti i hrabrosti. I sam je obilazio susjedne hercegovačke krajeve kad je smatrao da je to potrebno ili su ga pozivali da pomogne. Koliko se sjećam, njegovi su bili i ideja i formiranje Prvog udarnog bataljona, pod komandom Vlada Šegrta, u čiji su sastav, pored hercegovačkih, ušli i borci sa susjedne teritorije Crne Gore, i koji je odigrao vrlo zapaženu ulogu u razgorijevanju ustanka u Hercegovini.

*

Takva je približno bila situacija u vrijeme moga dosta kratkog boravka u Hercegovini. Pa ako se radi o tzv. lijevim greškama, što je i tema našeg savjetovanja, onda se može reći da tada tih grešaka, tih sektaških zastranjivanja, nije bilo. Štaviše, bilo je suprotnih pojava, pojava oportunizma: ne samo kolebanje i nespremnost za borbu protiv okupatora nego i teško prihvatanje obračuna sa srpskim izdajničkim, petokolonaškim elementima.

Ipak, situacija se iz dana u dan poboljšavala. Partijska rukovodstva, kako Okružni tako i sreski komiteti, usmjerili su svoju aktivnost na širenje partijske organizacije i SKOJ-a, političku agitaciju i stvaranje jezgara partijske vojne organizacije. Ta su jezgra stvarana unutar postojećih četa »narodne vojske« ili su čitave te čete pretvarane u partizanske. Radilo se na odabiranju provjerenog komandnog kadra i određivanju

»političkih povjerenika«, odnosno političkih komesara. Ponegdje su od postojećih četa formirani bataljoni, a kada je obrazovan Operativni štab u Lastvi, vojna organizacija je krenula i postavljena na čvršće vojničke i političke osnove.

Politička situacija je krajem 1941. bila izuzetno povoljna. Mase su se sve više povezivale za politiku Partije, polagale nade u pobjedu Crvene armije, pratile sa oduševljenjem uspjehe borbe u Crnoj Gori i u drugim krajevima Jugoslavije. Italijani nijesu pravili ispade (a ni ustaše), sela su bila slobodna, godina rodila. Mogućnosti naše političke agitacije bile su neograničene; ona je padala na pogodno tlo. Održavani su zborovi i sastanci, večernja kola i sijela. Svuda se čula narodna i partizanska pjesma. Bilo je to takvo narodno jedinstvo (još nije postojala unutrašnja diferencijacija), takvo borbeno oduševljenje, pa i spremnost za borbu, da sam ja rijetko vidio nešto slično u našoj narodnooslobodilačkoj borbi. (Moji su utisci, doduše, iz bilećkog sreza, djelimično i trebinjskog, ali mislim da je slična situacija bila i u drugim krajevima istočne Hercegovine). Mislim da je na toj i takvoj osnovi i došlo do onakvog izuzetnog poleta ustanka u proljeće 1942. godine.

Dakle, tada, krajem 1941, nije bilo lijevih grešaka, niti je za njih bilo uslova. Kada se govori o lijevim greškama onda se misli prije svega na pretjerano zaoštravanje borbe protiv predstavnika starog društvenog poretka, odnosno politički neopravdane likvidacije pojedinaca obilježenih kao aktivni ili potencijalni neprijatelji, saradnika okupatora, uključujući i metod likvidacije. Prve ideje, koliko znam o toj strani oslobodilačke (revolucionarne) borbe, o likvidaciji eksponenata »pete kolone« - došle su iz Crne Gore. Njih smo donijeli i mi koji smo poslati na rad u Hercegovinu, ali se najviše ta praksa prenosila preko susjednih partijskih i vojnih kadrova koji su kontaktirali sa Hercegovinom. Sjećam se da sam i ja, čim sa stigao u bilećki srez, pokušao da primijenim praksu »likvidacije«, ali nije išlo. Niti je partijska organizacija za to bila pripremljena, niti su postojali politički uslovi. (Slučaj sa Vojom Popovićem, u trebinjskom srezu, bio je nešto drukčiji, pri čemu su igrali ulogu kako njegovo doslovno shvatanje »partijske linije« tako i njegova lična svojstva, njegov temperament. Stanko Burić je ipak bio smireniji, promišljeniji i politički zreliji partijski radnik).

Lijeve, sektaške greške u radu partijske organizacije ispoljile su se naročito u proljeće, u toku rasplamsavanja ustanka. Nijesu u pitanju bila samo pretjerivanja u likvidaciji »pete kolone«, nego i zapostavljanje partijske organizacije, odnosno političkog rada u masama.

Svojevrsna politička greška bilo je stapanje Partije i vojne organizacije, koje se očitovalo i u tome što su najbolji partijski kadrovi ušli u štabove i što se u štabovima donosila odluka o manje-više svim političkim i vojnim pitanjima. To važi kako za Operativni štab za Hercegovinu (komandant Petar Drapšin, politički komesar Miro Popara, zamjenik političkog komesara Pavle Kovačević) tako i za ostale štabove. Sve je bilo podređeno frontu, vojnim akcijama. Ali je zato pozadina bila prepuštena neprijateljskom rovarenju, kao što je i u partizanskim jedinicama, zbog slabog partijsko-političkog rada, neprijatelj mogao da rovari i kuje zavjeru. Ako se svemu tome dodaju drastične konfiskacije, parole o »drugoj etapi« i »sovjetizaciji«, pa i pokušaji »kolektivizacije« (značaj ovoga se često preuveličava) - onda je jasno kako su nastajali povoljni uslovi za četničku propagandu, za protivustaničku akciju neprijatelja.

Naravno, ljevičarske greške, odnosno subjektivne idejno-političke slabosti i promašaji hercegovačkog partijskog rukovodstva i partjske or-

ganizacije u cjelini, samo su jedan od faktora, odnosno uzročnika sloma ustanka u Hercegovini krajem proljeća 1942. godine. Postojali su za to i drugi, važniji činioci, čitav kompleks objektivnih, istorijskih okolnosti, 0 kojima ovdje ne želim da govorim.

*

Htio bih nešto reći o subjektivnim izvorima tih lijevih, sektaških skretanja i promašaja. Činjenica je da je partijska organizacija u Hercegovini bila mlada, neiskusna, stvarana u toku samog ustanka, bez potrebne ideološke izgrađenosti i političkog iskustva (članstvo u većini seljačko), i da se kao takva našla u centru izvanredno burnih zbivanja, u sredini istorijski i politički specifičnoj, da se suočila sa jednim rijetko viđenim revolucionarno-ustaničkim poletom čiju su osnovicu činile seljačke mase. Njene su zasluge što je došlo do tako snažnog razgaranja ustanka, ali u njenoj idejno-političkoj nezrelosti krile su se i klice njenih političkih promašaja, odnosno poraza koji je u jednom trenutku doživjela.

Kad se u ovome procjenjuje značaj subjektivnih činilaca, onda mi se čini da je velika i najodgovornija uloga bila vodećih kadrova, ondašnjeg rukovodstva u Hercegovini. Tu, prije svega, mislim na Mira Poparu 1 Petra Drapšina. Poparu sam znao iz partijskog rada na Beogradskom univerzitetu, gdje smo jedno vrijeme drugovali. On je pred rat partijski radio i u Hercegovini. Bio je dobar drug, čovjek široke kulture, uspješan govornik i izvanredno popularan u masama. Ono što mi je tih dana zajedničkog rada posebno padalo u oči, to je da je u istupanjima uspješno znao da poveže ustaničke tradicije Hercegovine (druga polovina XIX vijeka i »Mlada Bosna«) s aktuelnim zadacima narodnooslobodilačkog ustanka. Posjedovao je brojne vrline kao čovjek i komunista, ali mi se čini da mu je nedostajala dublja ideološka osnova i da je bio povodljiv za jedan ili drugi uticaj, za jednu ili drugu krajnost. Breme koje je nosio očigledno je bilo preteško za njegova pleća.

Što se Drapšina tiče, u našim kratkotrajnim kontaktima stekao sam utisak da je čovjek odan, hrabar, sa iskustvom oružane borbe (u Španiji), da ima duha i inteligencije, ali da je pretjerano emotivan, psihički nestabilan. Znao je da se zanese, da se oduševi. Imponovao mu je Sava Kovačević svojom inicijativnošću i neustrašivošću. Govorio je da je u vojničkom pogledu od Save više naučio za dva mjeseca nego u Španiji za dvije godine. I njega su događaji nosili, i kao da nije bio u stanju da im nađe pravu mjeru. On kao da je bio rođen za zalete, za pretjerivanja.

Mislim da je i Pavle Kovačević, koji je negdje u martu 1942. došao iz Crne Gore na dužnost zamjenika političkog komesara Operativnog štaba, svojim stavovima, svojim držanjem dosta doprinio lijevim greškama. Popara, Drapšin i Pavle činili su trojku koja je u to vrijeme određivala političku liniju i presudno uticala na politička i vojna zbivanja u Hercegovini.

Napominjem da sam iz Hercegovine pošao za oslobođenu Foču (februara 1942), gdje sam primio dužnost sekretara Okružnog komiteta Partije, i da sam otuda pažljivo pratio razvitak prilika u Hercegovini. Kada sam negdje u julu, poslije povlačenja iz Foče, stigao u sjedište Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba (u blizini sela Vrbniče, na toj teritoriji se nalazio i Hercegovački odred), sreo sam se sa Titom i Ran-

kovićem. Ranković mi je rekao da je njihova ocjena posljednjih zbivanja u Hercegovini porazna, da tri najodgovornija rukovodioca zbog svojih grešaka zaslužuju najtežu kaznu. A za Pavia je rekao: »Nije ni čudo, on je stari sektaš«. Već se znalo da su Miro I Pavle pali u ruke četnika i okupatora, a da je Drapšin uz puno opasnosti uspio da se nekako izvuče iz Hercegovine i priključi se Hercegovačkom odredu. Kažnjen je samo isključenjem iz partije, i degradiran na običnog borca (kao takav je i ranjen).

Već sam nešto rekao o tome kako su politička i vojna zbivanja u Crnoj Gori uticala na razvoj ustanka u Hercegovini. U odgovarajućoj su mjeri i idejna zastranjenja i sektaške greške prenošeni i uticali na situaciju u Hercegovini. To se činilo preko više kanala: partijskim »direktivnim« i propagandnim materijalom, kontaktom partijskih i vojnih kadrova, učešćem u akcijama crnogorskih vojnih jedinica i snagom primjera. A lijevih grešaka u Crnoj Gori bilo je i te kako. Njih su nametnuli za njih najviše odgovorni delegati Centralnog komiteta. Prvo je to bio M. Đilas, koji je sektaški suzbio političku platformu i uveo praksu neprihvatljivih »likvidacija« »pete kolone«. Ivan Milutinović, koji je smijenio Đilasa sa zadatkom da ispravi počinjene greške, uskoro je, po dolasku u Crnu Goru, još i više suzio partijsku liniju i zaoštrio situaciju. Istina, i neprijatelj je svjesno nametao liniju građanskog rata, ali rukovodstvo ustanka nije bilo doraslo da mu suprotstavi široku platformu narodnooslobodilačke borbe, nego je često gubilo orijentaciju, pribjegavalo i likvidaciji »potencijalnih« neprijatelja i si.

Hercegovačko rukovodstvo kao da se takmičilo ne samo da slijedi nego i da prevaziđe svoje uzore. Zanoseći se vojnim uspjesima, ono je ispustilo politički rad. Ukoliko ga je i bilo, on je bio usmjeren pretežno na zaoštravanje klasne borbe. Takođe, pored pozitivnog, podsticajnog, došlo je iz Crne Gore i ono što bismo mogli nazvati kao negativan uticaj.

Valja nešto reći i o ulozi u tome i Save Kovačevića. Ova legendarna ličnost, jedan od najslavnijih ako ne i najslavniji komandant našeg revolucionarno-oslobodilačkog rata, ima ogromne zasluge za uspjeh ustanka kako u Crnoj Gori tako i u Hercegovini. Magična snaga njegovog junaštva prenosila se na ljude, podizala ih u borbu. Bio je intelektualno snažan, politički razvijen. Ipak, u toj prvoj, teškoj godini ustanka on je znao da se zaboravi, da čini političke promašaje. Suviše se predavao snazi volje, sili oružja. On je u neku ruku bio ekstremni izraz vojno-političke klime stvorene u ustaničkim redovima u Crnoj Gori, a zatim i u Hercegovini, u uslovima kada okupator i njegove domaće sluge nameću klasni građanski rat, a subjektivne ustaničke snage tome kratkovido nasijedaju i traže najkraći put do pobjede. Sava je (ne sam) pokazao kako se to radi kada je na Grahovu osudio na smrt osam uglednih, pročetnički nastrojenih prvaka sa sudijom Novicom Kovačevićem na čelu i još toliko na »smrt uslovio« za godinu dana. Na teritoriji pod njegovom komandom (Orjenski bataljon) strijeljan je i prvi partijac - zbog »kukavičluka«. Kad je mučki ubijen Đoko Putića, komandant Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu, Sava je lično predvodio »kaznenu ekspediciju« i nad pripadnicima terenskog četničkog bataljona u Ljubomiru izvršio strogu odmazdu.

Tada je mnogima nama komunistima to izgledalo normalno, »na liniji«, da odgovara »etapi« borbe, da je istinski revolucionarno. Nije ni čudo da su takvi postupci služili kao primjeri za podržavanje. Komunisti su pojedine ekscese pravili u najdubljem uvjerenju da rade za dobro naroda, za uspjeh oslobodilačke i revolucionarne borbe. Ali, potv-

rdila se stara sentenca da je »put u pakao popločan dobrim namjerama«. Boreći se, postižući uspjehe, komunisti su pravili i greške. Ponekad su nas one koštale skupo, često dragocjenih ljudskih žrtava.

*

Ne mogu da kažem koliko su odluke januarskog Savjetovanja u Ivančićima imale uticaja na situaciju u Hercegovini, ali da su imale odjeka u to sam ubijeđen. Ja sam se tada još nalazio u Hercegovini. Na Savjetovanje je otišao Miro Popara, biće da je još učestvovao i Brano Kovačević, i sa njega se povratio nekako »naoštren«. Nama u Okružnom komitetu je govorio zagledajući u manji noteščić u kojemu je imao zabilješke. Iznio nam je, govorim po sjećanju, da se, u vezi s početkom zimske ofanzive Crvene armije, vrši politička diferencijacija i polarizacija u međunarodnim odnosima. Međunarodna se reakcija, predosjećajući skori kraj rata, koncentriše, pribira snage da završetkom rata sačuva svoje klasne pozicije i imperijalističke interese. Odraz toga je, kako nam je govorio Popara, i pojačana aktivnost četnika kao udarne snage naše domaće reakcije, kojima je sva briga da završetkom rata uspostave staru vlast. To je naročito pokazao slučaj Srbije, pa i istočne Bosne. U vezi sa tim se donekle mijenjaju i naši zadaci. Ne napuštajući liniju narodnooslobodilačkog rata, mi moramo više obratiti pažnju na naše klasne zadatke. Završna, druga etapa borbe je pred nama; treba sve uraditi da vlast pređe u ruke snaga koje se bore. Zato se mora pojačati borba protiv eksponenata buržoazije, četnika i drugih petokolonaša. Boriti se protiv kulaka a stvarati savez radnika i srednjih seljaka. U vojnim jedinicama dati prioritet radnicima i siromašnim seljacima. Svim silama spriječiti pojavu i formiranje četničkih jedinica.

To su otprilike bile ideje koje nam je prenio Popara.

Mi smo, naravno, to svesrdno prihvatili. Popara je o istom, vrlo angažovano i povišenim glasom govorio i na jednom širem skupu boraca i naroda, čini mi se u Fatnici. Stavovi su prenešeni i na druga rukovodstva i partijske organizacije.

Inače, kad se govori o idejnim izvorima lijevih grešaka, ne samo u Hercegovini nego i u Crnoj Gori, a bilo ih je valjda u manjoj mjeri i u drugim krajevima Jugoslavije - onda su osnovane tvrdnje da one jednim dijelom potiču, neću da kažem sa Savjetovanja u Ivančićima jer sa njega ne postoje izvorni dokumenti, u svakom slučaju od tadašnjih stavova i ocjena centralnog rukovodstva. U to sam se uvjerio kada sam posljednjih dana, u vezi s ovim našim skupom, prelistavao izvorne materijale iz toga vremena, neka pisma Centralnog komiteta i si. U njima se, pored tekućih ocjena i direktiva potčinjenim rukovodstvima za praktični rad, govori i o nastupajućoj novoj etapi oslobodilačke borbe u kojoj će klasni momenti igrati sve više ulogu, pa se u skladu sa tim treba i ponašati.

Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru poručuje se da treba izvršiti čišćenje narodnooslobodilačkih odbora i partizanskih jedinica od kulačkih elemenata. Naglašava se da je u novoj situaciji posebna uloga namijenjena Prvoj proleterskoj brigadi.

U jednom pismu iz početka februara Operatvinom štabu NOPO za Hercegovinu koje nosi Titov potpis kaže se da četničke formacije »ne smiju postojati na teritoriji Vrhovnog štaba«. Zatim se poručuje: »Gdje god se pojave te bande odmah ubijati njihove vođe i glavne pokretače«. Savjetuje se da ne treba formirati »dobrovoljačku vojsku« (kakav je slučaj bio u istočnoj Bosni) »ako kod vas postoje uslovi za stvaranje samo

partizanske vojske«. I još se naglašava: »po svaku cijenu morate likvidirati sve četničke bande na vašem području«. Major Boško Todorović, organizator četničkog pokreta u Hercegovini, bio je jednom, prije njegove konačne likvidacije, uhvaćen i pri sprovođenju za Crnu Goru uspio je da pobjegne, pa Tito upućuje prijekor hercegovačkim rukovodiocima:

»Pravo je čudo da ste dozvolili da vam otmu Todorovića... Nastojte da vam se drugi put ovako nešto ne dogodi. Kroz to se kod vas osjeća mekuštvo i borbena labavost«.

Poznajući osjetljivost i častoljub'je Drapšina, Popare i drugih, pretpostavljam da ih je ova posljednja opomena pogađala pravo u srce; da ih je prenula i podsticala na »revolucionarnu revnost« kako bi se »dokazali«.

U vezi sa rečenim treba istaći tri stvari:

Prvo, slično zaoštravanje ocjena i partijske linije izbija iz skoro svih dokumenata centralnog rukovodstva iz početka 1942. (negdje do aprila). Kasnije se te ocjene mijenjaju, postaje jasnije da će rat dugo trajati, da se učvršćuje antifašistička koalicija tri velika ratna saveznika i da u skladu s tim treba proširiti i učvrstiti antifašističku platformu narodnooslobodilačkog rata i ne nasijedati politici građanskog rata izbjegličke vlade i njenih eksponenata u zemlji.

Drugo, u pomenutim dokumentima se osjeća izvjesna protivrječnost: na jednoj strani se govori da je osnovno borba protiv fašističkog okupatora, da se treba čuvati političkih grešaka, da u skladu sa karakterom rata treba postaviti vojni i politički rad, a na drugoj - se sugerira stav klasnog zaoštravanja i si.

Treće, to je bio kratkotrajni period nesigurnosti i kolebanja u procjenama unutrašnjeg i međunarodnog razvitka, uslovljen donekle težinom situacije u kojoj su se naše glavne snage našle poslije povlačenja iz Srbije. Koliko god da su se u direktivnim materijalima iz toga vremena nazirali izvori lijevih zastranjivanja, njih uglavnom nije bilo na teritoriji koju je neposredno kontrolisao CK i Vrhovni štab (u istočnoj Bosni stvorena je od bivših četničkih ili polupartizanskih jedinica »dobrovoljačka vojska«, što svjedoči o elastičnosti taktike).

Lijeve političke greške, koje su se ispoljile u Hercegovini i Crnoj Gori pa i u drugim krajevima, imaju, i pored spoljnih uticaja, autentično porijeklo, vezane su za određeno tlo i određene ljude. Ako se u nekim direktivnim materijalima više govori o »drugoj etapi« koja će tek doći, neki partijski rukovodioci su shvatih i ponašali se kao da je ona već nastupila. Odgovornost za pretjerivanja pa i za izvrtanja partijske linije najviše pada na njih.

Nemaju, dakle, prava oni koji pokušavaju da negiraju ili minimiziraju postojanje ozbiljnih ljevičarskih grešaka i političkih promašaja u jednoj fazi našeg oslobodilačkog rata. Možemo tražiti objašnjenje za njihovo postojanje, možemo čak nalaziti i olakšavajuće okolnosti za odgovornost njihovih nosilaca, ali samo priznanje postojanja grešaka, konstatovanje jedne istorijske istine, ni malo ne umanjuje veličinu naše revolucionarno-oslobodilačke borbe, njene istorijske tekovine.

To važi i za situaciju u Hercegovini. Ako su hercegovački partizani ponekad i trpjeli neuspjehe, to im ne smeta da sebi u istoriju svoje oslobodilačke borbe upišu velike rezultate, sjajne pobjede.

Dodao bih da su lijeve greške samo propratna, manje značajna pojava naše plodonosne revolucionarne borbe. 0 tome ne vode računa neki poslenici naše istoriografije, naročito oni idejno nesigurni, koji te greške preuveličavaju, naširoko raspredaju o njima, ali ne sa ciljem da

im daju pravo mjesto u istoriji nego da bace sjenku na našu revoluciju i njene tekovine.

Neki istoričari prave metodsku grešku kada se nekritički oslanjaju na pisane dokumente. Istorija se piše na osnovi pisane dokumentarne građe, ali ne isključivo na osnovi nje. Treba proučiti stvarno stanje, realne činjenice, odnose klasnih i političkih snaga; dokučiti i obuhvatiti cjelinu društvenog procesa, odrediti ulogu glavnih aktera istorijskog zbivanja, ciljeve koje sebi postavljaju i rezultate koje postižu - da bi se došlo do približno pune istine o nekom događaju ili jednom vremenu. I, dalje: neki su pisani dokumenti, naročito privatna, nezvanična prepiska, često izraz subjektivnog vidjenja, netačnih podataka ili površnih ocjena njihovih potpisnika, te zato mogu da zavedu na pogrešan put.

Mislim da u procjeni rezultata prve godine narodnooslobodilačkog rata u Hercegovini, pa i karaktera političkih grešaka i promašaja, treba više koristiti iskaze učesnika rata. Pri tome je nužno i sučeljavati ih i provjeravati, jer, konačno, ni učesnici nijesu lišeni pristrasnosti ili slabog pamćenja.

BLAŽO ĐURICIĆ

ZADATAK JE SAVREMENIKA DA DAJU ŠTO VIŠE ČINJENICA

Dosadašnji tok diskusije pokazuje da svako od nas ima svoje viđenje, svoje doživljaje iz tog perioda naše narodnooslobodilačke borbe koji su ponekad duboko emocionalni. Nemam namjeru da dajem ocjenu o tome ovom prilikom. Nešto sam o tome već napisao u sjećanjima boraca iz 1941. i 1942. godine koje je izdalo »Vojno delo«. Veoma je dobro što imamo različite mišljenja o nekim događajima. Mi nismo istoričari, bar najveći dio na ovom skupu, ali što više damo materijala i činjenica, to će biti lakše istoričarima da daju prave ocjene o događajima u istočnoj Hercegovini početkom 1942. godine ili o takozvanim lijevim skretanjima.

0 događajima iz 1942. godine, je dosad pisano, ali nedovoljno. O tome će se možda pisati i poslije 50 godina. Još i danas se istražuju neke činjenice iz vremena prvog srpskog ustanka iz 1804. godine, pa će i naša narodnooslobodilačka borba, vjerovatno, imati istu sudbinu. Dijeli nas samo 40 godina od tih slavnih dana, što je malo rastojanje za utvrđivanje istine o tom vremenu, a veoma veliko za oživljavanje sjećanja, jer bi se u suprotnom mnoge stvari zaboravile. Sreća je što je sačuvana, ako ne naša, a ono neprijateljeva dokumentacija. Kao i mi, neprijatelj je u to vrijeme davao ocjene o tim događajima. Te se ocjene ne podudaraju, što je sasvim shvatljivo.

Velika je šteta što se nismo ranije sastajali da bismo govorili o određenim temama. Što se toga tiče mi u Hercegovini smo u odnosu na izvjesne regione u Bosni, u velikom zaostatku.

Povod za ovaj sastanak je rasvjetljavanje partijskog savjetovanja u Ivančićima, kao i njegovih direktiva jer nisu sačuvana nikakva pisana dokumenta. Učesnici savjetovanja imaju različite ocjene o njemu, kao što i mi imamo različite ocjene o nekim događajima u Hercegovini.

Kad se radi o »lijevim greškama« na ovom terenu koncem 1941. godine, a osobito u prvoj polovini 1942. godine, sve do treće neprijateljeve ofanzive, sigurno je da se one ne mogu vezati za Savjetovanje u Ivančićima. Sve što se tada dešavalo bilo je vezano za politička zbivanja u Crnoj Gori. Naše partijske organizacije bile su mlade, bez dovoljno iskustva, a uticaj iz Crne Gore bio je presudan za naše političko ponašanje u tom periodu. Treba imati u vidu da su u tom periodu na teritoriji Crne Gore boravili vrlo uticajni i autoritativni članovi Centralnog komiteta KP Jugoslavije Milovan Đilas, Ivan Milutinović, a kasnije i Moša Pijade. Postavlja se pitanje da li su »lijeva skretanja«, prije svega u Crnoj Gori, a kasnije u Hercegovini, zaista autohtono izrasla na tom prostoru ili su takve ocjene bile u samom Centralnom komitetu KPJ Jugoslavije. To treba do kraja istražiti i dokumentovati. Sigurno je jedno - u ratnim uslovima kakvi su bili naši, imajući u vidu i idejno jedinstvo Komunističke partije u ustanku - bez takvih direktiva članova Centralnog komiteta KP Jugoslavije, koji su imah velika ovlašćenja, »lijeve greške« nisu samonikle u partijskim rukovodstvima na ovom prostoru. Na ovom skupu prisustvuju i poznati istoričari, koji će dati svoje priloge na rasvjetljavanju tih događaja.

Naša narodnooslobodilačka borba i revolucija nije tekla ravnomjerno, imala je svojih uspona i padova, pa i skretanja koja treba prikazati onakvim kakva su bila. To bismo morali uraditi mi koji smo učestvovali u tim događajima, prije svega zbog generacija koje dolaze i koje će se učiti na našim dobrim i lošim iskustvima. Nema i ne bi smjelo biti takvih tema događaja i ličnosti iz naše revolucije koje su nedodirljive i o kojima se ne smije govoriti. Padovi, greške i posrtaji su dio revolucionarnog toka koji je išao uzlaznom linijom pobjede.

U diskusiji se nekoliko drugova naročito osvrtalo na događaje na teritoriji Nevesinja i Gacka početkom 1942. godine. Naš uticaj je tada bio veliki u tim krajevima. Italijanski okupatori bili su opkoljeni u dva garnizona. Ustaška vlast je bila slaba i kompromitovana. Četnički pokret crpio je snage iz taloga velikosrpske politike koja je ostavila duboke tragove u odnosima između Srba i Muslimana. Ustaška vlast je loše odnose produbila progonom i ubijanjima srpskog stanovništva, na šta je četnički pokret odgovarao progonima i ubijanjima muslimanskog življa. To je bilo najizrazitije na teritoriji Gacka i okoline. Tada na tu teritoriju dolazi major Boško Todorović, kao Dražin delegat za objedinjenje četničkog pokreta, koji je bio razbijen i neorganizovan. Sve istaknute četničke kolovođe već su pobjegle iz sela u italijanske garnizone Gacka i Nevesinja.

Kad danas čitamo objavljena četnička dokumenta iz tog perioda, vidi se jasno da im je osnovni cilj bio da uz pomoć i otvorenu saradnju sa italijanskim okupatorom organizovano i otpočnu zajedničku oružanu borbu protiv naše narodnooslobodilačke vojske i pokreta. Iz prepiske Birčanina, Petra Baćevića i Boška Todorovića, tada najistaknutijih četničkih ideologa i organizatora četničke kontrarevolucije, vidi se i otvorena saradnja sa italijanskim okupatorom i nastojanje da se ubijanjem i likvidacijom muslimanskog življa i partizana stekne povjerenje i politički uticaj na srpsko stanovništvo. Major Boško Todorović, delegat Dražine četničke Komande, (smatram ga jednim od najinteligentnijih Dražinih oficira) piše u svom izvještaju Draži Mihailoviću, 26. januara 1942. godine iz sela Braićevića, da je njihova situacija veoma teška u gatačkom i nevesinjskom kraju. Između ostalog kaže da je »naš narod u gatačkom i nevesinjskom srezu obmanut i nepovjerljiv i u ljetošnjim

borbama izložen defetističkoj antidržavnoj, antimonarhističkoj, antibritanskoj i antičetničkoj propagandi od strane komunista«.

To su bile njegove ocjene našeg uticaja u tom kraju. Ne možemo da se ne složimo sa njima. To su svi docniji događaji potvrdili. Bilo je i drugih ocjena koje su davali naši drugovi, a koje su bile dijametralno suprotne, po kojima je četnički uticaj u tim krajevima tada bio vladajući. Todorović u istom izvještaju nagovještava da će se, likvidacijom Muslimana u Borču, Fazlagića Kuli i jednom akcijom protiv Muslimana u okolini Stoca, četničko povjerenje i uticaj među Srbima povratiti.

Dosta se govorilo o Udarnom bataljonu koji je djelovao na teritoriji nevesinjskog i gatačkog sreza. Izgleda na osnovu ove diskusije, da je djelovanje Udarnog bataljona najizrazitije baš na tom terenu. Bez pretjerivanja se može reći da je Prvi udarni bataljon (sastavljen od boraca iz Hercegovine i Crne Gore) u ono vrijeme bio elitna jedinica naše vojske. Istovremeno, on je bio oličenje jedinstvene saradnje između crnogorskih i hercegovačkih partizana i vojno-političkih rukovodstava istočne Hercegovine i Crne Gore. Dolazak Udarnog bataljona u sjeveroistočnu Hercegovinu i njegove vojne akcije u 1942. godini bile su značajne za naš vojnički prestiž u borbi protiv okupatora, a posebno u borbi protiv četnika. Jedan od najvećih uspjeha je, sigurno, likvidacija Boška Todorovića u Kifinom selu. Time je četnički pokret bio u to vrijeme obezglavljen, jer je izgubio jednog od najuglednijih i najsposobnijih svojih oficira.

Bilo je govora o postupcima Udarnog bataljona u likvidaciji pročetničkih elemenata. Ti postupci liče na »crveni teror«, koji je ostavio duboke tragove i negativne političke posljedice u tom kraju. Malo je primjera u našoj narodnooslobodilačkoj borbi takvog postupanja sa »izdajnicima«. Mnogi ubijeni nisu bili pravi, svjesni izdajnici, nego kolebljivi seljaci, kakvih je bilo dosta. U to vrijeme na slobodnoj teritoriji postojali su uslovi za vršenje političke pripreme, za formiranje narodnih sudova koji bi sudili pročetničkim elementima, ali sve je to izostalo. Cak se primjenjivala metoda provjere naših najboljih kadrova, komunista. Bila bi velika greška ako bi se to pripisalo politici Udarnog bataljona, kako se to često čini. Udarni bataljon je bio izvršilac politike koja je bila kreirana u vojno-političkom rukovodstvu za istočnu Hercegovinu. Sudbina tog rukovodstva u to vrijeme je poznata i o tome nije na ovom mjestu potrebno govoriti. Ocjenu »lijevih grešaka« i odgovornosti Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu i Operativnog štaba, dao je i Centralni Komitet i drug Tito u Vrbnici odmah poslije tzv. treće neprijateljeve ofanzive.

Mislim da su »lijeva skretanja« u Hercegovini i Crnoj Gori bila duboko prisutna i prije Savjetovanja u Ivančićima. Prema tome, bez obzira na zaključke Savjetovanja, stvari su išle svojim tokom. Došlo se do ocjene da je nastupila i druga etapa revolucije. Sve okolnosti išle su na ruku da se takva ocjena donese i mi smo je na terenu objeručke prihvatili. Uspon narodnooslobodilačke borbe - velika oslobođena teritorija, izolovanje i opkoljavanje italijanskih posada u gradovima i otvorena oružana borba okupatora, ustaša i četnika protiv nas, išla je u prilog prihvatanja takve direktive na terenu. Ko nije sa nama, taj je protiv nas - kao da je bilo pravilo u našim postupcima.

Ovom prilikom mogu najviše reći o onome što se zbivalo u Gacku. Sreski komitet Partije sastajao se povremeno, ali je bio jedinstven u ocjeni političke situacije i donošenju mjera koje su preduzimane na oslobođenoj teritoriji. Naš politički uticaj je rastao svakim danom u prvoj

polovini 1942. godine. Dolaskom Udarnog bataljona i druga Petra Drapšina, stvari su se unekoliko izmijenile. Sreski komitet više nije imao pređašnju ulogu. Po onome kako je nastupao, vidjelo se da je njegova ocjena, a možda i ocjena Oblasnog komiteta, bila da se u Gacku provodi gotovo oportunistička politika, da nema odlučnosti u borbi protiv pete kolone itd. Zbog toga je veći broj komunista na rukovodećim položajima bio provjeravan u borbi, a posebno prilikom strijeljanja sumnjivih, pročetnički orijentisanih seljaka. Razumije se da su birani imućniji seljaci što je odgovaralo liniji druge etape borbe, koja je bila protiv »kulaka«. Kad se teorija nije slagala sa činjenicama, trebalo je mijenjati činjenice, kako je bilo u traženju »kulaka« u hercegovačkom kraju.

Prvi susret i razgovor sa drugom Drapšinom, tada komandantom Operativnog štaba za istočnu Hercegovinu, u selu Vrba, ostao mi je duboko u sjećanju. Povodom jednog slučaja tvrdio je da »svaki intelektualac koji stupi u naše redove u toku 1942. godine je neprijateljski špijun«. To je bilo marta mjeseca te godine. Nisam se slagao sa njim, ali on nije htio da o tome diskutuje, nego je prijetio, kao da nije imao sagovornika komunistu, nego čovjeka u kojeg treba sumnjati.

Pominjano je ovom prilikom da je bilo govora o kolektivizaciji sela. Koliko se sjećam, o tome nije bilo govora, pa ni direktiva takve vrste. Drug Drapšin mi je napisao jedno pismo, prije napada na Borač, koje je imalo direktivan smisao. U tom pismu on je dao uputstvo da se, poslije likvidacije neprijateljevog uporišta u Borču, na visoravni Morine u nevesinjskom srezu, formira SOVHOZ (sovjetsko državno gazdinstvo), od stoke koja će biti zaplijenjena. U selu Izgorima bila je omladinska akcija za zajedničko obrađivanje zemlje, ali to još uvijek nije bila kolektivizacija seljaka.

»Lijeve greške« bile su izrazite i u odnosu na religiju; proganjani su svi vjerski obredi i običaji. Nije slučajno da major Boško Todorović to naziva terorom i govorio da će srpski narod naredne »blagdane« (vjerovatno je mislio na pravoslavne crkvene praznike) dočekati u miru. Izraziti su bili i naši stavovi u odnosu na ulogu zapadnih saveznika, Engleske i Amerike. Bez obzira na to što je njihova uloga u prvoj polovini 1942. godine u borbi protiv fašizma, vojnički bila veoma mala, mi smo takvim stavovima sužavali front borbe i davali argumente četnicima da tvrde da se stvarno borimo za sovjetsku vlast.

Bilo je i takvih ocjena da kriza našeg pokreta polovinom 1942. godine u ovom dijelu Hercegovine nastupa, prije svega, radi naših »lijevih skretanja«. Takve ocjene su jednostrane, nedokumentovane, u osnovi netačne. Veoma dobro znamo, a na ovom skupu je bio veliki broj učesnika u tim događajima, da je presudnu ulogu za naše neuspjehe imala tzv. treća neprijateljeva ofanziva, koja je bila veoma dobro organizovana. Italijanske okupacione snage, koje su sveobuhvatno nadirale na našu slobodnu teritoriju Crne Gore i Hercegovine bile su veoma jake. Naše snage su bile preslabe da bi se oduprle jakim neprijateljevim snagama, pa smo se morali povući prema Bosni. Ali na ovom mjestu nije potrebno govoriti da su ocjene Operativnog štaba za Hercegovinu bile pogrešne u procjeni naše snage, frontalnog držanja položaja, slabosti neprijatelja, ali ni to nije bilo odlučujuće za naš privremeni poraz.

Proces političke diferencijacije u ovom kraju, između partizana i četnika, bio je već prije početka tzv. treće neprijateljske ofanzive veoma dubok. U toku ofanzive četnički uticaj je naglo porastao i oni su bili glavna pomoćna snaga italijanskim okupatorima u toku ofanzive. Može se bez pretjerivanja i rizika da će se pogriješiti reći da su oni koji su bili za naš pokret do ofanzive, ostali sa nama, a oni koji su bili za čet-

nike pošli sa njima. Ne mali proeenat je bio stalno kolebljiv i priklanjao se čas jednoj čas drugoj strani. Naše »lijeve greške« doprinijele su da naš politički uticaj oslabi, što su četnici privremeno iskoristili, ali samo toliko koliko su bili jaki italijanski okupatori i njihova vojnička snaga. Sigurno je i to da su ti naši postupci uticali da jedan broj seljaka pređe na četničku stranu. Njihova vladavina poslije ofanzive ogrezla je u pljačku, nasilje, ubijanje, teror nad srpskim stanovništvom. To je bila vladavina straha i mržnje, koja je ostavila duboke tragove među seoskim stanovništvom. Moglo bi se reći da oni nisu znali, bar djelimično, da iskoriste naše »lijeve političke greške«, nego su zapali u još teže, dublje greške i doživjeli konačno i svoj potpuno politički i vojnički poraz.

Naš povratak 1943. godine to je potvrdio i dokazao koliko je naš uticaj Komunističke partije, bio dubok i širok u narodu.

MUHAMED GREBO HÄMO

IZMEĐU DVA DOGAĐAJA

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu donio je odluku da se održi Savjetovanje u Ivančićima prije dolaska Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu. Srećna okolnost je bila da su se oni našli na tom području u vrijeme održavanja Savjetovanja i što su veoma aktivno, posebno drugovi Tito i Kardelj, učestvovali u njegovom radu.

Ocjenjujući vrijeme održavanja Savjetovanja, drug Kardelj kaže: »Savjetovanje je održano u vrijeme kada su se odigrala dva događaja koja su imala prilično veliki značaj za naš narodnooslobodilački ustanak i dalji tok narodnooslobodilačkog rata. *Prvo,* Nijemci su stigli do Moskve i tamo doživjeli svoj prvi teški poraz i, *drago,* četnici su se napadom na Užice prvi put otvoreno i oružjem sukobili sa partizanima. Bili su odbijeni i razbijeni, ali su od tada, pa nadalje, prešli na otvorenu vojnu i političku saradnju sa Nijemcima. Predviđali smo da će zapadne vlade pojačati podršku četnicima kao antikomunističkoj snazi i svim sličnim političkim formacijama«.

Poziv da prisustvujem pokrajinskom savjetovanju u Ivančićima zatekao me je na partijskom radu u Mostaru. Nisam imao nikakvih poteškoća da se prebacim do Sarajeva. Partijska tehnika snabdjela me je dokumentima, a partijska ćelija na željeznici me je uvela bezbjedno u Sarajevo. Sutradan sam iz grada sa grupom drugova, po velikoj hladnoći i snijegu, pješke stigao do Ivančića. U Ivančićima sam tada prvi put vidio partizane. Veoma sam se iznenadio njihovim izgledom, naoružanjem, ali i ponašanjem. Bili su to borci jednog bataljona I proleterske brigade. Tom prilikom sam vidio i nekoliko poznanika sa Univerziteta u Beogradu. Iz razgovora sa njima sam saznao za četničku izdaju, i to ne samo u zapadnoj Srbiji, već i u našim jedinicama. Načuo sam nešto i o osipanju seljaka-boraca iz naših jedinica i njihovom prelasku u četničke redove. To me je saznanje malo zbunilo, premda smo od početka ustanka bili svjesni da će četnici pokušati sve da borbu naroda za slobodu okrenu u svoju korist.

U ovom kratkom sjećanju na te burne dane nemam namjeru, a i ne mogu, da ponovim sve ono što je već kazano ili naknadno zapisano

o istorijskom Savjetovanju u Ivančićima. Tokom rata su slična savjetovanja, kao metod rada Partije, održavana i u drugim krajevima zemlje. Zaključci, istina nepisani, donijeti na Savjetovanju u Ivančićima, pokazali su se tačnim.

Savjetovanju su prisustvovali drugovi Tito, Kardelj, Moša, Ranković, Žujović, članovi Centralnog komiteta KPJ, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, osim drugova Đure Pucara Starog i Rodoljuba Čolakovića, koji kao i drugovi iz Bosanske krajine nisu stigli na Savjetovanje. Zatim, prisutni su bili članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, sekretari okružnih partijskih komiteta, komesari partizanskih odreda koji su tu djelovali, komandant Romanijskog N00 partizanskog odreda drug Slaviša Vajner Čiča i, sa okupirane teritorije, drugarica Olga Marasović, sekretar Gradskog komiteta KPJ za Sarajevo, i ja.

U to vrijeme, prije više od 40 godina, sve je dobijalo druge, veće dimenzije. Prostorija u kojoj se Savjetovanje održalo činila mi se velikom i lijepom, premda se radilo o jednoj dugačkoj, uskoj sobi, na brzinu okrečenoj, koja je prethodno bila gostionica. U prvim momentima skoro ništa nisam opažao, kao da su mi sva čula bila odumrla. Sva moja pažnja je bila usmjerena na čelo stola gdje se nalazio Tito. Vidjeti Tita, čovjeka simbola borbe i otpora, legendarnog vođu ustanka i generalnog sekretara KPJ, biti tako blizu njega, činilo mi se nevjerovatnim. Ne mogu ni sada da iskažem sve ono što sam tada osjećao. To se može doživjeti samo jedanput, to je osjećaj velikog uzbuđenja i to je mnogo drugačiji daleko snažniji osjećaj nego kada smo kasnije, u miru, sretali druga Tita.

Savjetovanje je otvorio drug Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i ukratko ukazao na svrhu i zadatke koji stoje pred bosanskohercegovačkim komunistima. Poslije njega je govorio drug Svetozar Vukmanović Tempo, tada delegat Vrhovnog štaba NOVJ pri Glavnom štabu NOV za Bosnu i Hercegovinu, koji je opširno ocrtao vojno-političku situaciju u Bosni, posebno u njenom istočnom dijelu. Zatim je drug Tito dao duži prikaz događaja u zapadnoj Srbiji i saopštio nam odluku da krene u Bosnu sa I proleterskom brigadom. Drug Tito se tokom Savjetovanja nekoliko puta vratio temi četničke izdaje. Rekao je da su se četnici, oružana snaga buržoazije, uplašeni razmahom ustanka i revolucionarnog radničkog pokreta pod rukovodstvom KPJ, odlučili za potpunu saradnju sa okupatorom da bi sačuvah svoje klasne pozicije. Oni su nastojali da promijene karakter narodnooslobodilačkog ustanka i pretvore ga u građanski rat. Mi nismo prihvatili taj izazov, odlučni da se oružjem borimo i protiv okupatora, što je ostao naš prvi zadatak, a isto tako i protiv svih njegovih saradnika. Govoreno je o ogromnim naporima Vrhovnog štaba druga Tita da se spriječi građanski rat. (Drug Kardelj u svojim kazivanjima naziva odlazak druga Tita u Štab Draže Mihailovića vrlo rizičnim). Poznato je kolike je napore rukovodstvo ustanka u istočnoj Bosni činilo da dođe do okupljanja najširih narodnih masa u borbi protiv okupatora. Svi napori, počev od formiranja zajedničkog partizansko-četničkog štaba, oktobra 1941. godine, do konferencije u Vlasenici, novembra iste godine, kada su četnički komandanti odbili da osude otvorenu saradnju četnika sa Nijemcima u Srbiji, nisu urodili plodom. Oni su činili sve da do saradnje sa partizanima ne dođe i preduzimali su sve da spriječe narastanje ustanka. Buržoazija Jugoslavije, čija su četnici oružana snaga, od samog je početka zauzela reakcionarni stav.

Početni uspjesi snaga SSSR-a pod Moskvom, nemoć Nijemaca da i na tom frontu ostvare »blic-krig«, kao i razmah ustanka u Jugoslaviji,

značilo je početak propasti fašističke Njemačke, što je podsticalo aktivnost domaće buržoazije i izbjegličke vlade u Londonu protiv KPJ i NOP-a. Uprkos tim perfidnim pokušajima, Partija nije mijenjala svoju osnovnu liniju i karakter NO ustanka.

Drug Tito je čitava dva dana prisustvovao Savjetovanju. Pažljivo je, sa drugom Kardeljom i drugim rukovodiocima ustanka, slušao izlaganja svih učesnika, sekretara okružnih komiteta i komesara partizanskih odreda i nas sa okupirane teritorije. Često je intervenisao, ponekad nekog i pohvalio, savjetovao, davao uputstva za dalji rad. Bilo je i oštre kritike zbog ispoljenih slabosti i propusta. Na Savjetovanju je bilo i polemičkih tonova, posebno kada se govorilo o saradnji sa četničkim komandantima u istočnoj Bosni. Već sam pomenuo vjerovatno pod uticajem zbivanja u zapadnoj Srbiji, drug Tito se vrlo često vraćao temi četničke izdaje i upozoravao na mogućnost izdaje i u Bosni i Hercegovini čim se za to bude ukazala prilika. Njegove proročanske riječi mi u Hercegovini smo zaboravili, što nam se tragično osvetilo prilikom privremenog napuštanja Hercegovine. Savjetovanje je bilo karakteristično i po samokritičkom odnosu prisutnih prema svom radu, uspjesima, ali i nedostacima. Bilo je manje govora o onom što smo već postigli, a mnogo više 0 zadacima koji su pred nama, bilo neposrednim bilo dugoročnim. Savjetovanje je bilo podstrek i putokaz svim partijskim organizacijama za dalji rad. Na Savjetovanju su razmatrana i neka strateška pitanja razvoja ustanka, detaljno analiziran pređeni put i ukazano na glavne probleme daljeg razvoja ustanka.

Učestvujući u diskusiji, drug Kardelj je podrobno, marksistički, analizirao međunarodnu situaciju. U to vrijeme, Nijemci su bili pred Moskvom i Lenjingradom, cijela Evropa je stenjala pod fašističkom čizmom, a vojna situacija u kojoj se nalazio Sovjetski Savez, bila je veoma teška 1 neizvjesna. Ipak, analiza tih događaja je izražavala optimizam, vjeru u našu konačnu pobjedu i ukazivala na potrebu priprema za dugogodišnje ratovanje sa fašističkim silama i domaćim izdajnicima, te potrebu dugoročnih političkih i vojnih akcija za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Često sam, docnije, provjeravao stavove i zaključke koji su donijeti na Savjetovanju. Pitao sam se šta je dogovoreno i šta je u diskusiji posebno isticano i podržano. Izdaja četnika zahtijevala je da se tom pitanju posveti posebna pažnja. Pokušaću da ukažem na neka pitanja razmatrana na Savjetovanju.

Poslije Titove riječi i podrobne analize vojno-političke situacije, sa posebnim osvrtom na ono što se dogodilo u zapadnoj Srbiji i što se događalo u istočnoj Bosni, na Savjetovanju je posvećena posebna pažnja odnosu prema četnicima koji su u tom momentu predstavljali glavnu prepreku daljem narastanju ustanka. Naš odnos prema četnicima mijenjao se sa različitim fazama borbe. Međutim, kada se desila totalna izdaja i kada je počela njihova otvorena borba sa Nijemcima i Italijanima protiv naših jedinica, i pokušaj da se unese dezorganizacija i pometnja ne samo u oružane redove narodnooslobodilačke vojske, nego i u pozadinu, odlučeno je da se vodi nepoštedna borba protiv njih. Nije prošlo mnogo vremena, a politika najreakcionarnijih krugova u inostranstvu i u zemlji, uprkos nacionalnim i drugim razmimoilaženjima među njima postala je ista. Zajednički cilj im je bio da sa okupatorom unište narodnooslobodilački ustanak i na taj način stvore uslove za obnavljanje preživjelog društvenog sistema. Na tom glavnom zajedničkom zadatku našli su se Nijemci, Italijani, četnici, ustaše, domobrani, bjelogardejci, razne milicije, velikosrpska buržoazija (koja je željela da Bosnu pri-

ključi »Velikoj Srbiji«), određeni krugovi bivše HSS, reakcionari iz redova muslimanske buržoazije, balisti i drugi.

Upravo zbog ovakvog stanja, na Savjetovanju je temeljno pretresena dosadašnja politika prema četnicima i zaključeno je da saradnja sa njima nije moguća i da bi svako gajenje iluzija u tom pravcu bilo pogubno za ustanak. Zato je potrebno narodu glasno i jasno govoriti o četničkoj izdaji, oružjem spriječiti njihovo rovarenje u našim jedinicama i pozadini i upotrijebiti silu u zaštiti muslimanskih i hrvatskih sela.

Još od 1941. godine mnogi četnički komandanti su sarađivali sa Nijemcima, pa je bio osuđen oportunizam nekih kadrova, posebno u istočnoj Bosni, koji su dugo pregovarali sa četnicima u zajedničkim štabovima, dok su oni pripremali zavjere u našim jedinicama i čekali trenutak da nas iznenade.

Ispravnost ocjene dotadašnje saradnje sa četnicima i donijeti zaključci na Savjetovanju, samo nekoliko dana kasnije će dobiti punu potvrdu. U tzv. II neprijateljevoj ofanzivi, koja je uskoro počela, četnici će sa Nijemcima ući u otvorenu borbu protiv naših vojnih jedinica.

Još jedno pitanje je zaokupilo pažnju učesnika Savjetovanja. Ono se odnosilo na rad partijskih organizacija u vojsci i u pozadini, a i na okupiranoj teritoriji. Rečeno je da se je od početka ustanka, šest mjeseci ratovanja, partijska organizacija brojno povećala. Međutim, to nije bilo ni izdaleka dovoljno da odgovori naraslim potrebama, kako u vojsci, tako i u pozadini. Posebno je bilo riječi o nedovoljnom idejno-političkom radu, jer su propusti na ovom polju mogli da obezvrijede sve ono što smo do tada postigli. Rečeno je, takođe, da treba mnogo smjelije ići na proširenje partijskih organizacija i da politički rad mora da se organizuje u najširim masama jer se polazilo od činjenice da ustanak može da uspije jedino ako postane cilj i djelo svih naših naroda. Govoreno je, takođe, o skepsi i nepovjerenju prema kadru iz grada (»kapitulašima«) kao i o nemogućnosti aktivista iz grada, ilegalaca, da se brzo snađu u novonastalim prilikama, na oslobođenoj teritoriji i među seljačkim masama.

U vezi s radom partijske organizacije na okupiranoj teritoriji, rečeno je da je u narednom periodu potrebno još intenzivnije nastaviti rad na pružanju pomoći partizanskim jedinicama, jačati obavještajnu službu u neprijateljskim redovima i što više narodu približiti politiku Komunističke partije i narodnooslobodilačke borbe.

Oštru kritiku pretrpjela su neka partijska rukovodstva na oslobođenoj teritoriji, jer su, nošeni žarom ogromnih uspjeha na vojnom polju, povremeno napuštali teren i sa vojnim jedinicama kretali u borbu. Time su mnogo ogoljeli pozadinu, pa je ona postala pogodno tlo za djelovanje svih petokolonaša, prvenstveno četnika. Kritikovana su partijska rukovodstva u nekim gradovima koja su zadržavala svoj kadar - radnike, studente i đake - koji su bili veoma potrebni na oslobođenoj teritoriji.

U ocjeni naše vojne taktike i partizanskog ratovanja ukazano je na mnoge greške, kao što su držanje iscrpljujućih frontova i blokade većih gradova (govorilo se o napadu na Sarajevo), što je uz jaku zimu, slabu ishranu, oskudnu odjeću i obuću, dovodilo do demoralizacije u redovima boraca. Istaknuto je da je gerilski način ratovanja u našim uslovima najuspješniji, da manjim akcijama treba uznemiravati neprijatelja, stalno biti u ofanzivi i zadavati mu udarce tamo gdje najmanje očekuje. Uvidjelo se da se ne može voditi uspješna borba protiv okupatora i domaćih izdajnika sa jedinicama vezanim za svoja sela i naselja. Te jedi^
 nice nisu imale mogućnost šireg manevra, veću pokretljivost i sposob-

nost uznemiravanja i iznenađivanja neprijatelja. Bilo je vrijeme da stvorimo pokretljive partizanske jedinice, koje bi bile sastavljene od najsvjesnijih i najboljih boraca. To bi bili udarni bataljoni i brigade, koje bi trebalo da postanu jezgro narodnooslobodilačke vojske. Već je bila formirana Prva, a zatim i druge proleterske brigade. Da bi se u ovom poslu uspjelo, trebalo je iz gradova na slobodnu teritoriju uputiti radnike, studente i đake, koji bi znatno doprinijeli borbenom i političkom učvršćenju jedinica. Njihov brojni dolazak u vojne jedinice da bi doprinio podizanju revolucionarnog duha seljačkih masa i ubrzao stvaranje jedinstva radničke klase sa tim slojem društva.

Kada je riječ o vojnim jedinicama, htio bih pomenuti da je na Savjetovanju donijeta odluka o formiranju dobrovoljačke vojske, odnosno jedinica koje neće nositi ambleme Narodnooslobodilačke vojske (petokraku zvijezdu), ali koje će biti spremne da se bore protiv okupatora. Ova odluka pokazala se ispravnom jer je još u toku II neprijateljeve ofanzive, koja je uskoro počela, dio četničkih jedinica, uvidjevši izdaju svojih oficira, prešlo u dobrovoljačku vojsku. Kao što je poznato, uspjeli smo da na rukovodeća mjesta u tim jedinicama, pored poštenih domaćih ljudi, dođu i naši drugovi. Ustrojstvo i zadatke za ovakve jedinice razradili su drug Tito i Vrhovni štab na putu za Foču, februara 1942. godine.

Sutradan po završetku Savjetovanja, Pokrajinski komitet SKOJ-a je održao sastanak na kome se, na osnovu zaključaka Savjetovanja, govorilo o radu mladih. Koliko se sjećam, uskoro su formirane i posebne omladinske partizanske čete.

Izgradnji organa narodne vlasti i stvaranju pozadinskih oružanih jedinica (seoske straže) posebnu pažnju su poklonili drugovi Moša Pijade i Sreten Žujović. Briga o organizaciji narodne vlasti i pozadine uopšte, zbog neprestanih borbi koje su vodile naše jedinice, bila je zanemarena. To je pružalo još više mogućnosti četnicima da siju demoralizaciju, pljačkaju i terorišu ne samo muslimanski i hrvatski, nego i srpski živalj. Savjetovanje je jasno ukazalo da treba graditi organe narodne vlasti u kojima će učestvovati osnovni slojevi naroda, da moramo stvarati takvu narodnu vlast koja će biti klica i garant srećne budućnosti nove Jugoslavije. Morali smo se izboriti da u narodnooslobodilačke odbore budu birani istinski predstavnici Narodnooslobodilačkog fronta, a ne špekulanti i bogati politikanti koji su pokušali da se uvuku u NO odbore na oslobođenoj teritoriji i da izdržavanje vojske i druge terete rata ostave seoskoj sirotinji i time je pokušaju odvojiti od narodnooslobodilačkog pokreta.

Okupatorski i ustaški teror nad Srbima, Jevrejima i Romima, četnički teror nad muslimanskim i hrvatskim življem, nad komunistima i drugim patriotama, stvorili su veoma složenu političku situaciju i opasnost bratoubilačkog rata. Zato je Savjetovanje ukazalo da je potrebno više strpljenja i političkog rada da bi se pridobile muslimanske i hrvatske mase za masovnije učešće u narodnooslobodilačkom pokretu. Ukazano je na pozitivne primjere među muslimanskim i hrvatskim seljacima. Iako su bili još nedovoljno spremni da se late oružja u očekivanju narednih događaja počele su da sagledavaju ko su njihovi pravi prijatelji i na čijoj strani treba da se bore. Oni su iz sopstvenog iskustva znali užas četničkog terora i pokolja, a to saznanje ih je vodilo na put oružane borbe u partizanskim jedinicama. Uskoro se dosta muslimanske i hrvatske omladine našlo u partizanskim redovima.

Na Savjetovanju je ocijenjena situacija u Hercegovini i izvršena kritika sektaških stavova, ultraradikalizma poznato kao »lijeve greške«,

koje su zastupali neki predstavnici partijske organizacije istočne Hercegovine. Takva politika je nanijela velike štete ustanku u Hercegovini i »suzila platformu narodnooslobodilačkog ustanka«, kako je rekao drug Kardelj. Upućena kritika je prihvaćena, a partijskim radnicima iz istočne Hercegovine je naloženo da ostvaruju na terenu zaključke Savjetovanja. Kritikujući ove sektaške stavove, i tezu da treba prihvatiti »bačenu rukavicu klasne borbe«, Kardelj je ukazao i na to da je postojalo i oportunističko nastojanje da se rukovodimo samo parolom 'narodnooslobodilački rat', da ne pravimo nikakvu diferencijaciju u pogledu njegove strukture, da bismo pobijedili. Moglo je vrlo lako da se desi da Komunistička partija Jugoslavije i radnička klasa izgube pozicije zbog oportunističkog kursa, koji je bio prisutan i unutar Partije, koji je bio štetan koliko i sektaški kurs.

Kao što sam već rekao, na Savjetovanju sam učestvovao kao delegat partijske organizacije iz Mostara, o čijem radu sam podnio izvještaj. Rekao sam da je naša partijska organizacija svoje dragocjene kadrove - preko 100 članova Partije i 250 članova SKOJ-a - odmah stavila u službu ustanka i da je uticaj KPJ u gradu bio daleko veći nego što bi se moglo očekivati s obzirom na broj članova organizacije. U Mostarskom bataljonu i drugim partizanskim jedinicama se već tada nalazilo oko 300 Mostaraca. Taj naš bataljon, čedo i ponos grada, pored zapaženih uspjeha na vojnom polju, bio je kovačnica bratstva i jedinstva Muslimana, Srba, Hrvata, Jevreja i Roma. Čitav grad je, posebno njegova omladina, bio čvrsto vezan za narodnooslobodilački pokret, što se dokazivalo svakodnevnim akcijama. Slijed događaja naredne tri godine rata u cjelosti je potvrdio naš izvještaj, jer je Mostar u četvorogodišnjem ratu izgubio preko 800 ljudi, partizana, od kojih je 16 proglašeno narodnim herojima.

Drug Tito, govoreći o tom vremenu, o našoj organizaciji kaže: »Moram ovdje da podvučem činjenicu da je u toku čitavog oslobodilačkog rata Mostar dao cvijet svoje omladine u partizanske jedinice, i u borbi i u pozadini. Mladi naraštaji, još iz školskih klupa, popunjavali su hercegovačke jedinice i hrabro ginuli u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. To je bila omladina kojom treba da se ponosi ne samo Mostar, već i narodi Jugoslavije«.

DUŠAN GRK

IZAZOV ZA DISKUSIJU

Nisam mislio diskutovati ovom prilikom, ali me je drug Rade Vučurević izazvao da to ipak učinim. Slažem se sa nekim drugovima koji su već diskutovali. Trebalo bi da se zna kakva je situacija bila u Hercegovini poslije kapitulacije i dolaska ustaša na vlast. Samo ću da iznesem neke podatke o žrtvama na terenu bivšeg stolačkog sreza. Postoje podaci komisije, u kojoj sam i ja bio, a koju je formirao Oblasni odbor 1945. godine. Predsjednik komisije bio je Uglješa Radoičić, pravnik, a podaci se odnose na svježa dokumenta i dokaze živih učesnika tih događaja. Na teritoriji bivšeg stolačkog sreza ubijeno je 4000 ljudi, žena i djece, a 4000 je nestalo. Bila je to velika teritorija na kojoj su danas tri opštine - Stolac, Čapljina i Neum. O tome je i drug Neđo Ilić govorio.

Kad pogledamo situaciju kakva je bila na tom terenu i kad znamo brojno stanje Partije, mislim da je dosta učinjeno. U Stocu je bila jedna partijska organizacija osnovana 1940. godine sa tri člana. Njen sekretar Haso Pitić otjeran je u internaciju. Jedna partijska organizacija osnovana je krajem 1939. godine u Poplatu sa četiri člana, a njen sekretar je bio Marko Mihić, koji je ubijen u maju 1941, od strane ustaša. Bila je i partijska organizacija u mjestu Fatnica sa tri člana, što zna Tripo Šarenac koji je bio član te organizacije. Nju je osnovao drug Miro Popara 1939. godine. To je bilo brojno stanje na prostoru dugom 60 km od Stoca do Bileće, gdje su živjele desetine hiljada stanovnika. Mislim da je uticaj partije više bio posredan. Za rad i uticaj Partije na terenu, mislim da treba zahvaliti drugu Miri Popari koji je i prije rata, kao student, dolazio i živio na tom terenu u toku raspusta i pripovijedao o Partiji i naprednom pokretu. Mislim da su njegove zasluge u to vrijeme najveće u organizovanju NOR-a u istočnoj Hercegovini.

Pri formiranju četa narodne vojske, ustaničkih četa, u njih su ušli svi ljudi sposobni za borbu; sa raznim stavovima, idejama i ciljevima. Prve borbe smo počeli 24. avgusta (kod Berkovića), a selo smo oslobodili 25. avgusta. Divin smo oslobodili 26. a Planu 28. avgusta. U tim borbama dolaze do izraza ideje pročetničkih, neprijateljskih elemenata, što znaju drugovi Branko Popadić i Nedo Ilić. Kad se naša četa vratila na teren Dobra, održali smo konferenciju na kojoj smo analizirali dobre i slabe strane, i tu smo već došli u konflikt sa elementima koji su pravili greške. Nešto kasnije desila se potpuna izdaja, neki su izdajnici likvidirani za vrijeme rata, a neki su nestali. To znači da je već od prvih dana i borbi počela diferencijacija između partizana i četničkih elemenata koji su radili za ostvarenje svoje ideje. Postavilo se pitanje formiranja partizanskih četa. Formirali smo partizansku četu u Milavićima 14. septembra 1941. godine. Formirani su i prvi bataljoni - »Vladimir Gaćinović«, »Nevesinjska puška« i Konjički. Bataljon »Vladimir Gaćinović«, čija je teritorija bila bilećki i stolački srez, formiran je 25. oktobra u selu Simijova. Kad je formiran pristupilo mu je pet četa. Pored ostalih, formiranju su prisustvovali Danilo Komnenović, komandiri i komesari četa. Činile su ga baljačka, pađenska, fatničko-davidovačka, milavička i poplatska četa. U toku formiranja bataljona još neke čete su bile u procesu formiranja i već 22. novembra 1941. godine je održan sastanak u selu Granica u kući Gligora i Danila Milićevića, u prisustvu Petra Drapšina. Koliko se sjećam, bili su prisutni komandiri i komesari 22 čete. Na tom skupu donesena je odluka o formiranju tri bataljona - bilećkog, stolačkog i sitničkog. Bili su formirani i štabovi sektora pa su poslije izvjesnog vremena rasformirani, a formirani su Sjeverno-hercegovački i Južno-hercegovački odred. Štab Južnog odreda činili su komandant Vlado Tomanović, narodni heroj, zamjenik sam bio ja, komesar Vojin Popović, a zamjenik komesara Čedo Kapor. Teritorija Južnog odreda bila je trebinjski, ljubinjski, bilećki, stolački, metkovićki i dubrovački srez. Pod našom komandom bili su teritorijalni bataljoni i četiri udarna bataljona. Oni su bili raspoređeni - drugi udarni u Bišini prema Mostaru, šesti udarni u Hasnu prema pruzi Dubrovnik-Mostar, sedmi udarni na sektoru Dubrovnik-Konavli, osmi udarni, koji je tek bio formiran, nalazio se prema Crnoj Gori. Mnoge akcije koje su vođene i stvorena velika slobodna teritorija su velike zasluge Južno-hercegovačkog odreda, koje su imale pozitivnog odraza i poslije našeg odstupanja iz Hercegovine. Naročito je značajna akcija prodora u dolinu Neretve. Mi smo tad oslobodili oko 50 sela i zaseoka, na frontu od Stoca do Ljubinja prema Hutovu. Mi smo 28. aprila oslobodili tu teritoriju i sišli u dolinu

Neretve. Oslobodili smo selo Prebilovci koje je bilo u opsadi i u kojem je 1941. godine ubijeno oko 600 žrtava od strane ustaša. Tu je Stanko Burić formirao partizansku četu u oktobru 1941. godine. Stanko je po zadatku Partije poslat iz Crne Gore da radi kod nas i mi smo ga prebacili u Prebilovce. O tim akcijama postoje pohvale Vrhovnog štaba u kojima se govori o velikim uspjesima i značaju te akcije za naš NOP. Cilj je pored oslobođenja tih teritorija bio povezivanje sa pokretom u Dalmaciji i prodor u zapadnu Hercegovinu. Jednom prilikom, poslije borbi, razgovarao sam s drugom Mirom Poparom koji mi je rekao da treba odmah nastojati da formiramo zapadno-hercegovački odred i da moramo tražiti Juru Galića Velikog (narodni heroj), koji je bio predratni član Partije, rodom iz Ljubuškog. On se tad nalazio u dalmatinskim jedinicama. Uslijed situacije koja je nastupila to se nije tad ostvarilo. Udarni bataljoni su formirani od boraca teritorijalnih bataljona, a ovi su postojali po broju manji i polako iščezavali i dobijali druge zadatke.

Sedmi udarni bataljon povukao se iz Konavola u Slano i tu se rasformirao. Imam neke podatke o tome kako je došlo do rasformiranja. Mi smo 22. maja održali sastanak u Štabu odreda i raspodijelili se po terenu. Vojin Popović je otišao u Konavle, Vlado Tomanović prema Bileći, a ja sam imao zadatak da obiđem Šesti udarni i Stolački bataljon. Našao sam se kod crkve koja je slavila Trojčin dan i bio sam zadužen da budem na tom zboru. Tu sam se našao s drugom Mirom, koji je održao govor narodu. To je bilo 24. maja 1942. godine. Tada sam saznao od druga Mira za treću neprijateljevu ofanzivu i kuda napreduju neprijateljske snage. Nisam otišao tamo gdje sam bio zadužen. Miro mi je naredio da idem u Dabar rekavši da je najbolje da se tamo nalazim. Rekao sam da su se naši bataljoni nalazili na području od Bišine, Mostara, Hrasna, Konavala i Bileće prema Crnoj Gori i zato štabovi nisu na vrijeme izvršili koncentraciju i povlačenje naših snaga. Ja mislim da niko ne može reći da nije bilo grešaka, samo što sigurno na terenu na kojem sam ja djelovao nije bilo grešaka koje su iznijeli drugovi iz sjeverne Hercegovine. Mislim da u nekim izvještajima i diskusiji pojedinih drugova ima nekih stvari koje su prenaglašene. U svom izvještaju Miskin kaže da u Hercegovini nije bilo više od 70 članova Partije. Mi smo u to vrijeme držali partijsku konferenciju u Berkovićima za stolački srez u martu 1942. godine. Imali smo 80 članova KPJ bez kandidata i skojevaca. Htjelo se reći kako je bilo sektašenja kod nas. Pitanje je i kolektivizacija na tom terenu. Mislim da je drug Petković iznio istinu da lijeve greške i skretanja nisu bili uzrok našeg povlačenja iz Hercegovine. Bilo je i drugih vrlo jakih faktora koji su na to uticali, na prvom mjestu pitanje ishrane i glad koja je vladala u Hercegovini. Mi smo morali i zbog gladi pored ostalog da se povučemo iz Hercegovine. Treba da znamo i kakve su snage napale taj dio Hercegovine u trećoj neprijateljevoj ofanzivi. Čitav Šesti italijanski korpus, sa svojim divizijama, napadao je snage Južnog odreda. Italijani su mobilisali brojne četničke i ustaške snage, koje su bile mnogo jače i bolje naoružane, a naši bataljoni razmješteni na širokom prostoru, nepovezani, brojno manji i slabije naoružani. Našli su se u teškoj situaciji i moralo je doći do osipanja naših bataljona. Znam da i na posljednjem sastanku Štaba odreda nije bilo diskusije o povlačenju i o toku treće ofanzive.

Poslije velike akcije o kojoj je bilo govora (to je druga akcija po veličini u to vrijeme u Hercegovini), održan je sastanak u Štabu Južnog odreda u selu Zagora, u trebinjskom srezu. Sastanku su prisustvovali i drug Milentije Popović i Srbo Jovanović. Podnesen je izvještaj o toj akciji i nije bilo nikakvih loših primjedbi na postupke, disciplinu i borbenost naših jedinica.

enver ćemalović

IMA I DRUGA STRANA MEDALJE

Dozvolite mi da u najkraćim crtama nešto dodam ovome o čemu je bilo riječi na ovom skupu, a to su lijeva skretanja u istočnoj Hercegovini. Htio bih nešto više da kažem o našem Konjičko-mostarskom bataljonu i o zbivanjima na terenu na kojem je formiran, a koja se odnose na lijeva skretanja. Ti događaji su bili specifičniji na konjičko-mostarskom terenu, odnosno u Konjičko-mostarskom bataljonu, nego u istočnoj Hercegovini.

Naš bataljon se sastojao pretežno od gradskog elementa koji je vaspitavala partijska organizacija Mostara. Oni su skoro čitav svoj revolucionarni život proveli u vjeri i borbi za pobjedu proleterske revolucije, počev od formiranja KPJ, 1922. godine, pa do ustanka. Neki gradovi su imah iza sebe 2-3 godine obnovljenog partijskog rada, kojem je prethodio jak sindikalni i omladinski pokret, kao, na primjer, Konjic, Jablanica, Stolac, Ljubuški. Partijskim radom su bili obuhvaćeni uglavnom radnici, đaci, studenti i manjim dijelom obližnja seoska omladina. Bataljonu se pridružila, grupa drugova iz Grahova, Bileće i Trebinja, koja je došla sa Nenadom Vasićem u januaru 1942. godine. Oni su nam bili pojačanje, jer smo stalno ponavljali zahtjev da nam se pošalju srpski kadrovi-komunisti i skojevci - kako bi nam se više vjerovalo na terenu koji je pokrivao naš bataljon, a na kojem je živio pretežno srpski živalj, dok smo samo periferno držali nekoliko muslimanskih sela.

Kad je riječ o našim lijevim greškama, mislim da je karakteristično za istočnu Hercegovinu, to što je razdvajanje partizana i četnika izvršeno još od početka ustanka. U tome su odigrah ulogu predstavnici srpske buržoazije koji su vršili uticaj preko svojih ljudi iz gradova i pojedinih bogatijih, četnički nastrojenih seljaka u opštinama istočne Hercegovine. Na našem terenu podvajanje praktično nije ni izvršeno sve do perioda četničkog puča, što govori da je četništvo živjelo u ilegalnosti. Naša slobodna teritorija bila je prilično sigurna jer su se njome mogli kretati pojedinci, desetine, vodovi i čete, bez ikakve opasnosti da će neko na njih zapucati između Bijele i Dobrča. S druge strane, ono što je bila suština četništva kod nas je period pred puč i u toku samog puča, kada je vršena agitacija za borbu protiv Muslimana - »Turaka« i »ustaša«-Hrvata. Propagirali su i četničku pobjedu nad partizanima u istočnoj Hercegovini.

Raspadanje partizanskog odreda u mostarsko-konjičkom kraju došlo je zbog četničkog puča, uz ogroman pritisak okupatorskih i četničkih snaga, koje su u istočnoj Hercegovini bile potpuno diferencirane, još od početka partizanskog ustanka. Mi smo bili pod četničkim udarom, kada su već bile napuštene Srbija, Crna Gora i istočna Hercegovina. Naš otočić slobodne teritorije je pod uticajem četničke propagande doživio puč. Mještani su ubijali svoje saborce uz pomoć manjih grupa Miljevskog bataljona koji je, prije i u toku puča, bio razoružan. Nas nisu porazile četničke formacije, čete i bataljoni, već su, unutar naših četa, mještani ubijali svoje saborce - strance, kako su nas zvali. Sa nama su bili zajedno na straži, u istoj jedinici, a kasnije su nas razoružavali, klali i strijeljah. Mislim da je ta pojava nešto što bi trebalo temeljnije ispitati. Treba pronaći uzroke koji su doveli do četničkog puča i okolnosti koje su natjerale dio srpskog življa, koji je bio zaštićen,

prvenstveno od komunista, članova KPJ i skojevaca i naprednih ljudi Mostara, Hercegovine i Crne Gore, da učine takav korak.

Ja sam bio komesar čete pa znam da postoji i druga strana medalje. U toku puča, bio sam odvojen sa jednim vodom u Pobočnici na Košuti, kada su se Zijemaljska i Udarna četa povlačile sa ostalim četama na Prenj. Sa vodom sam stigao u selo Borci gdje smo bili opkoljeni i pozvani od boračkih četnika da položimo oružje i da se predamo, što smo kategorički odbili. Međutim, žene-mještanke, Srpkinje uskočile su sa djecom među nas, da četnici, među kojima su bili njihovi muževi i braća, ne bi mogli pucati na nas. Htjele su da nas spasu podsjećajući ih da smo i mi spasavali njihove kuće i djecu.

U Dramiševu, Zaboranima, Glavatičevu, Bijeloj i Drugim selima, partizani - »stranci«, bili su razoružavani, klani i streljani, bez obzira na to da li su Srbi, Hrvati ili Muslimani. Svi Mostarci, Konjičani i oni koji nisu bili sa njihovog terena su ubijani, ukoliko bi pali četnicima u ruke. Grabovljani, Bilećani i Trebinjci, koji su došli kod nas, bili su izabrani članovi Partije i SKOJ-a, nisu se pokolebali nego su ostali sa partizanima.

Kao i drugovi Gnjatić i Šator, koji su bili komesari bataljona, i ja, kao komesar čete, mislim da smo put borbe protiv kulaka i petokolonaša, počeli primjenjivati u našem bataljonu dolaskom Nenada Vasića, od decembra 1941. godine, ali vrlo oprezno. Vasić je postao vrhovna vlast Partije i vojske, polagan mu je račun o svemu, nijesmo mogli ništa uraditi bez njegovog znanja i odobrenja.

Nenad Vasić je naredio da se strijelja naš drug, star oko 18 godina, đak gimnazije, kome je puška ispala iz ruke prilikom povlačenja, a nije prošlo dugo vremena, u sličnoj situaciji se našao i on, te je ostao bez svoje puške. On ne samo da nije strijeljan, nego nije ni partijski odgovarao. Kriterijum kažnjavanja nije bio isti za sve nas. Pitanje je koji su korijeni oportunističkog ponašanja u našem bataljonu i partijskoj organizaciji. Mislim da je gradski ilegalni život ostavio traga, da je svaki drug stariji po partijskom radu, bio za svakog od nas zakon. Čini mi se da je takav način ilegalnog partijskog i skojevskog života imao presudan uticaj u stvaranju autoriteta u tom vremenu.

Ne bih ovom prilikom htio govoriti o strijeljanju dvije drugarice, što je bila naša sramota. Drugovi zbog kojih su stradale, bili su vodnici ili viši rukovodioci. Međutim, samo su one platile glavom, zbog svoje slobode i, duboko sam uvjeren, zbog našeg pogrešnog propovijedanja, »slobodne ljubavi«.

Kad je riječ o Savjetovanju u Ivančićima, nikad nisam o njemu čuo do oslboođenja, a bio sam i komesar divizije u ratu. Ja sam vrlo pažljivo pratio izlaganje drugova i mislim da Ivančići nisu bili impuls za drugu fazu NOB, već da smo mi i ranije u istočnoj Hercegovini imali potpunu podijeljenost na partizane i četnike. Prema tome, svi oni koji su bili protiv NOB bili su svrstani u redove četnika i ustaša, a podjela u istočnoj Hercegovini je išla više četničkom, nego našom partijskom linijom.

Meni je, kao komesaru čete, stiglo pismo u kojem je pored ostalog, rečeno: *»Očistite kulake na terenu čete, ili ćemo mi doći i očistiti oportuniste«.* Partijska ćelija naše čete zasijedala je skoro cijelu noć, tražeći kulake kod nas. Kao takvog smo obilježili nekog starinu Lazu iz sela Luke koji je bio pročetnički orijentisan, imao oko 150-200 ovaca, jednu kućerinu sa pojatama i nekoliko malih vrtača za krompir, te smo ga iduće noći strijeljali. Pročetnički orijentisan je bio i naš Lazar Račić Radinovac sa Zijemalja, koji je imao oko 250-300 ovaca i kao najbogatijeg četničkog saradnika smo ga strijeljali.

Kad se postavlja pitanje odvajanja *prve* i *druge faze* revolucije, bar što se tiče nas u Hercegovini, mislim da se to ne bi moglo pripisati Savjetovanju u Ivančićima i našoj borbi protiv buržoazije i pojavi lijevih skretanja. Mi smo počeli i prije Ivančića sa lijevim greškama pod uticajem Crne Gore, a i na vlastitu inicijativu.

Ovdje se govorilo o grubosti pojedinaca, »Španaca«, među nama. Ja mislim da su oni bili opterećeni građanskim ratom u Španiji. »Španci« su živjeli kod nas prije dolaska Tita kao komunisti i mnogi su iz redova Partije i SKOJ-a otišli 1937. godine, kada je počela konsolidacija naše KPJ. Oni su tada u Španiji doživjeli katastrofu i postojao je u njima strah da se to ne ponovi kod nas, te su pojedinci pravili iste greške kao i u Španiji. Svakako da smo mi imali i svoje ljude, daleko brojnije, koji su svojim postupcima, lijevim greškama, nanosili štetu NOP-u.

Te pojave nisu bile dostojne nas revolucionara, kao ni činjenica o kojoj je govorila drugarica Ljubica, o tome da smo osuđivali ljude, a da im nismo davali mogućnost da govore ili da se brane, već samo da odgovaraju zbog optužbe. Tako je nekoliko mladića ubijeno jer su bili špijuni, što je bilo sigurno, ali im ipak nije bilo suđeno. Mislim da je bilo razlike u dešavanjima u našem kraju Hercegovine i u istočnoj Hercegovini, ali je svakako bilo i sličnosti. *Revolucije bez grijeha nigdje nije bilo do sada u istoriji, vjerojatno je neće biti ni u budućnosti.* Bez obzira na naše greške o kojima volimo mnogo pričati, čini mi se da ih je bilo i u drugim krajevima, manje ili više, ali ih mi, Hercegovci, prenaglašavamo. Da li je nama u Hercegovini, kada smo se vratili poslije pete ofanzive, razbijeni, bolesni, izranjavani, iznureni, bilo mjesta? Svakako da jeste! Mostarski bataljon, kad se spustio u Mostar, bio je samo pepeo našeg bataljona, ali je vaskrsnuo u roku od par mjeseci i formirana su od istih boraca, dva nova bataljona (Mostarski i Konjički) u Mostarskom odredu. Mislim da mi u Hercegovini nismo ostavili samo zle tragove nakon povlačenja, nego da je bilo daleko više partizanske čovječnosti i ljubavi koju su ostavljali naši bataljoni i, kako kaže drugarica Ljubica Mastilović, tanka i neiskusna Partija i SKOJ na terenu. Ostavljali smo čojstvo i junaštvo boraca za slobodu i to nam je omogućilo povratak. Da smo mi zaista samo ubijali i palili, ne bi nas niko primio natrag. Poslije pete neprijateljeve ofanzive bili smo smrvljeni i malobrojni, ali se iz toga, za nekoliko mjeseci, rodila elitna partizanska 29. udarna divizija. Eto, to sam htio reći. Hvala!

NEDO ILIĆ

NIŠTA NIJE BILO SLUČAJNO

Do sada su govorili drugovi koji su, u periodu o kojem danas raspravljamo, obavljali, razne partijske, političke ili vojne funkcije. Ja bih želio da, kao borac, izložim svoje viđenje događaja koji su se tada odigrali, te političkih i društvenih kretanja u Hercegovini tog vremena. Kad kažem da sam tada, bio borac, ni u kom slučaju ne želim time da skinem sa sebe svaku odgovornost za počinjene greške, ukoliko se složimo da ih je bilo. Nisam tada bio rukovodilac, ali sam učestvovao u tim događajima, te se greške i na mene odnose.

Meni je malo smetalo, kako u pozivu za ovaj sastanak, tako i u raspravi koja je do sada obavljena, što se uporno insistira samo na periodu od decembra, 1941. godine, do našeg povlačenja iz Hercegovine,

juna 1942. godine. To podvlačim zbog toga što mi se čini da se ne može voditi nikakva ozbiljnija rasprava o događajima u Hercegovini, o počinjenim greškama i o postignutim uspjesima, ako se nema u vidu kontinuitet razvoja narodnooslobodilačke borbe od prvih ustaničkih dana i prvih ustaničkih pušaka, od 24. juna 1941, godine, kada je došlo do opšteg narodnog ustanka koji je zahvatio čitavu istočnu Hercegovinu. S druge strane, čini mi se da se ni Hercegovina u cjelini, u periodu o kojem danas razgovaramo, ne može na isti način posmatrati jer društvene, političke i druge prilike nijesu bile u svim krajevima iste, pa prema tome ni politički odnosi, rad pr itije, i raspored drugih društvenih snaga koje su učestvovale u narodnooslobodilačkoj borbi.

Prema tome, govoriti o uticaju Savjetovanja u Ivančićima, održanog u drugoj polovini januara 1942. godine, na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini, na njene plime i oseke, na politiku Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, o počinjenim greškama u tom vremenu i 0 držanju i ponašanju pojedinih partijskih i vojnih rukovodilaca i čitavih rukovodstava, veoma je teško ili skoro nemoguće a da se, bar u najkraćim crtama, ne napravi osvrt na stanje i odnose, politička i druga kretanja i događaje u tom dijelu Hercegovine, počev od prvih ustaničkih pušaka i prvih zbjegova, pa sve do Savjetovanja u Ivančićima.

Podsjetio bih vas na činjenicu - o kojoj dosad na ovom skupu nije bilo riječi, a koja se skoro redovno prenebregava i zaobilazi - kod nas, bar u mom kraju, diferencijacija među ustanicima je počela od početka ustanka. Diferencijacija se uglavnom zasnivala na odnosu prema muslimanskom stanovništvu, odnosno na tome da li je muslimansko stanovništvo u cjelini krivo za stradanje srpskog življa i da li protiv njega, kao takvog, treba voditi borbu ili je u pitanju samo dio tog stanovništva koji je pristupio ustaškom pokretu i stavio se u službu okupatoru. Ne znam kako su oni koji su se u to vrijeme nalazili u zbjegovima doživljavali taj proces, ali je to za mene bila prva i prava politička bitka. Ona je bila izuzetno teška, jer su se baš tada, u diferencijaciji koja se dešavala u zbjegovima, pod veoma teškim pritiscima i u izuzetno složenim okolnostima, polagali prvi politički i patriotski ispiti. Sva težina problema političke bitke može se sagledati samo ako se zna da je partijska organizacija u dijelu Hercegovine koji je bio zahvaćen ustankom i čiji se srpski živalj, listom nalazio u zbjegovima, bila brojno mala i organizaciono nejaka, da bi mogla, u relativno kratkom vremenu, savladati razbuktale strasti i organizovati narod za borbu. Međutim, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da su komunisti, iako malobrojniji i uprkos razuđenosti i heterogenosti ustanka, uspjeli da u borbama za likvidaciju ustaške vlasti, tokom avgusta 1941. godine, obuzdaju ogroman dio razjarene ustaničke mase. Ona je pobjegla od svojih kuća i sklonila se u zbjegove pred užasnim terorom, pa je trebalo orijentisati onim putem koji je sprečavao bratoubilački rat, kakav se, u protivnom, mogao odigrati u Hercegovini.

Druga stvar koju želim istaći i koju treba imati u vidu, to su stanje 1 odnosi među ustanicima posle likvidacije ustaške vlasti. Tada dolazi do nove diferencijacije i raslojavanja koje se odvijalo u odnosu prema okupatoru i organizovanju borbe protiv njega. To je vrijeme kada dolazi do intenzivnog i svestranog političkog rada kada komunisti i njihovi simpatizeri razvijaju ogromnu aktivnost u mobilisanju i organizovanju masa za borbu protiv okupatora. U periodu septembra, oktobra i novembra, na području bilećkog sreza, odnosno na prostoru između Stoca i Bileće, formirano je desetak novih partijskih organizacija u koje su primani uglavnom mlađi ljudi koji su bili spremni da se uhvate u koš-

tac sa okupatorom. Mogu slobodno reći da je to bilo vrijeme revolucionarnog zanosa i borbenog entuzijazma čitave mlade generacije. Međutim, na drugoj strani postojao je dio stanovništva, koji nije sarađivao sa okupatorom ali koji nije bio ni spreman ni sposoban da mu se oružjem suprotstavi i krene u borbu protiv njega. Među njima su djelovali naši protivnici. Na tom području diferencijacija se u toku nekoliko mjeseci sve više zaoštravala i dovela do potpunog razgraničenja pa i prvih oružanih sukoba među ustanicima, pristalicama pokreta i borbe protiv okupatora i onih koji su na sve moguće načine, pa i saradnjom sa okupatorom, željeli da ometu i zaustave taj pokret. Mi nijesmo nikoga nagonili silom da se priključi partizanima, kako se to ponekad pa i na ovom skupu želi predstaviti. Međutim, nijesmo tolerisali ni saradnju sa okupatorom, niti smo odobravali odvraćanje naroda od borbe radi okupatorovog mira. Čitav proces organizovanja naših jedinca bio je dobrovoljan i demokratski, pred licem naroda, odvijao se na seoskim konferencijama i zborovima, gdje su se ljudi sasvim dobrovoljno i slobodno opredjeljivali. Niko nije zahtijevao da rukovodioci partizanskih jedinica budu komunisti, čak ni komesari nijesu morali biti članovi Partije, već ih je sve birao narod na seoskim zborovima i skupovima. Na tako širokoj i demokratski postavljenoj osnovi, mi smo u to vrijeme postigli izvanredne rezultate. Samo u toku septembra, na području bilećkog sreza formirano je desetak partizanskih četa, a već početkom oktobra formiraju se i prvi partizanski bataljoni. Vjerovatno je da su se ti procesi u nekim drugim krajevima Hercegovine odvijali i teže i drukčije, ali iz toga ne treba izvlačiti zaključke o postojanju lijevih ili sličnih grešaka.

Želio bih da vas podsjetim na još jednu činjenicu, koja mi se čini malo poznatom, a to je da smo u našem kraju, već koncem avgusta ili početkom septembra imali prve sukobe među ustanicima, Srbima. Tada je došlo do oružanog sukoba, pale su i prve žrtve, što znaju Dušan Grk i Branko Popadić. Sa našom partizanskom četom se sukobila jedna grupa ustanika koja tada još nije formalno bila četnička. Sukob se odigrao zbog napada te razbojničke družine na muslimanske porodice koje su ostale da žive u selu Milavići, a u sukobu je poginuo jedan naš borac i jedan njihov. Poslije toga bilo je niz većih ili manjih sukoba sa četničko-pljačkaškim grupama i grupicama sa Granice, pod komandom Ante Bjeletića i drugih, koje su po svaku cijenu nastojale da unište preostali muslimanski živalj i da opljačkaju sve što im dođe do ruke bez obzira na to da li je srpsko ili muslimansko.

Najozbiljniji sukob između nas i četnika kada su već bile organizovane partizanske i četničke čete, odigrao se koncem novembra. Naše čete dobile su zadatak od Operativnog štaba da poruše cestu na Kobiljoj glavi te da tu sačekaju italijansku kolonu koja je skoro svaki dan išla za Gacko radi snabdijevanja tamošnjeg garnizona. Akcijom je rukovodio Petar Ilić Drapšin. Pred nama se tada ispriječila jedna veća četnička grupacija koja je htjela da nas otjera sa položaja i onemogući našu akciju. Tek kada su naši puškomitraljesci pustili nekoliko rafala iznad njihovih glava (nijesmo pucali u njih), oni su se razbježali, ali u toj bježaniji nijesu zaboravili da odu na Planu i da obavijeste Italijane da smo porušili cestu i postavili zasjedu i da njihova kolona ne može proći za Gacko. Naravno, akcija je propala jer se Italijani, za tri-četiri dana, koliko smo mi ostali u zasjedi, nijesu usudili da krenu prema nama.

Ovim što sam do sada rekao želio sam da kažem, da sukobi koji su se odvijali među ustanicima od prvog dana ustanka, a kasnije se nastavili kroz čitav rat, nijesu bili slučajni, bezazleni ni izazvani samovo-

ljom pojedinih komandira i komandanata, već su posljedice objektivnih uslova stvorenih okupacijom i odnosom nekih slojeva stanovništva prema njoj. Mi smo u takvim uslovima morali često pribjegavati sili ako smo željeli voditi borbu protiv okupatora jer drugog izbora nijesmo imah. Četnička propaganda u sprezi sa Italijanima bila je okrenuta, prvenstveno, prema onom dijelu stanovništva koji nije bio prijatelj italijanskog okupatora, ali nije imao smjelosti ni snage da mu se suprotstavi i krene u borbu. Oni su nastojali da taj dio stanovništva što više zaplaše i odvoje od našeg pokreta, govoreći da se ne može ratovati protiv tako velike sile, imperije, kao i da će oni, četnici, stupiti u borbu kad za to dođe vrijeme. To je imalo određenog uticaja na jedan dio stanovništva, što nijesmo mogli mirno gledati. Mislim da nijesmo pogriješili što smo upotrijebili silu da spriječimo takav posao. Utoliko prije što smo mi imah svu omladinu sa sobom a ona je bila patriotski i borbeno raspoložena. Puniša Perović je već govorio o tome, ali moram ponoviti, da je to bio jedan izuzetan period, pun borbenog morala i entuzijazma. Čini mi se da nije bilo sela u kojem nije postojala partizanska jedinica, ni zaseok u kojem nije bilo skojevskog aktiva, a u mnogim selima su postojale i partijske organizacije, prema tome sukobi nijesu imali subjektivan karakter, nego su objektivni uslovi bili takvi da se moralo postupati na taj način.

Bilo je dosta riječi o nesrećnim likvidacijama, koje i poslije četrdeset godina izazivaju burne rasprave i različite ocjene. Likvidacija je bilo, to svi znamo, međutim koliko su bile opravdane ili neopravdane, danas je veoma teško procjenjivati. Ponovo ću se vratiti na svoj kraj u kojem je, od početka ustanka do našeg povlačenja iz Hercegovine, strijeljano zbog saradnje sa okupatorom, možda četiri-pet ljudi. Međutim, poslije našeg povratka u Hercegovinu, poslije pete neprijateljeve ofanzive, kada su lijeve greške već bile prevaziđene, sa tog istog područja su poginule ili strijeljane desetine četnika. Lično mislim da to nije bila velika greška, utoliko prije što je kod nas diferencijacija bila veoma oštra i izvršena tako da se skoro do konca rata nije mnogo izmijenila. Onaj ko se u prvim danima opredijelio za naš pokret, ostao mu je vjeran do kraja rata, i obratno. Rijetki su bili oni koji su se u početku opredijelili za četnike, pa kasnije dobrovoljno prešli na našu stranu.

Ovdje je bilo dosta govora o Prvom udarnom bataljonu, o njegovom ponašanju, postupcima i greškama. Ja sam jedan od boraca tog bataljona, sa još dvojicom ili trojicom drugova koji danas prisustvuju ovom razgovoru. Moram iskreno reći da sam zapanjen ocjenama i osudama koje su sa puno gorčine izrečene na njegov račun. Ja bih želio da podsjetim ovaj skup na činjenicu da se ne može prenebreći ni zaboraviti istina da je Prvi udarni bataljon od prvog dana svog postojanja bio trn u oku četničkim glavešina i italijanskom okupatoru koji su svim silama nastojali da ga u narodu što više kompromituju jer ga vojnički nijesu mogli uništiti. Bataljon je na prvom koraku, poslije formiranja na Baljcima, došao u sukob sa četnicima u selu Selišta gdje mu je postavljena četnička zasjeda da mu se onemogući prolaz prema Fatnici. To ne znači da je bataljon pogriješio što je prihvatio borbu i da je, u interesu vještačkog mira, trebalo da se vrati neobavljena posla. Ista stvar se ponovila kada je bataljon krenuo sa Berkovića prema Nevesinju. Jedna četnička četa posjela je na Trusini sve prolaze i visove od Straževice do Opačice sa istim ciljem. Sva naša nastojanja da se sukob riješi na miran način bila su bezuspješna, tako da se silom i oružjem u uslovima teške borbe morao krčiti put prema Nevesinju. Na sličan doček bataljon je naišao u Zovom Dolu i još nekim drugim mjestima.

Drug Vlado Ivković je sa dosta gorčine govorio o lijevim greškama, koje su po njemu počele polovinom februara, što se poklapa sa dolaskom Prvog udarnog bataljona u nevesinjski kraj. Ja sam u Nevesinje stigao polovinom januara, prije Prvog udarnog bataljona. Krenuo sam u konjički kraj, pa sam promrzao u Gornjem Polju i ostao na liječenju u Bratču kod porodice Gušića. To je bila veoma dobra porodica, stari Lazar izvanredan ugledan domaćin, nepokolebivi antifašista i pravi patriota, a tri sina komunisti. Oni su me upoznavali sa stanjem u njihovom kraju, pa sam dobro poznavao prilike u nevesinjskom srezu. Mogu smjelo da tvrdim da u to vrijeme u Nevesinju nije bilo ni političke ni vojničke snage, koja bi, bez udarnog bataljona, bila u stanju da stupi u obračun sa četnicima i Italijanima. Prva puška na Italijane ispaljena je 24. februara u selu Podgrađu, u borbi koju je vodila Četvrta nevesinjska četa udarnog bataljona. U toj borbi su poginula dvojica naših boraca, koliko se sjećam jedan je bio Spasoje Ivković iz Drežnja, vjerovatno Vladin rođak. Druga bitka sa Italijanima i četnicima odigrala se u selu Bratču 26. februara i u njoj je poginulo osam naših boraca, među njima i Mirko Radovanović iz Lukavca, komandir Četvrte čete našeg bataljona. Prije toga, koliko se sjećam 19. februara u noći, likvidiran je Štab majora Todorovića u Kifinom Selu i u toj borbi ranjeno je nekoliko drugova, među njima i Stevo Kovačević koji je bio komesar bataljona. Tako je počeo borbeni put Prvog udarnog bataljona koji je, u istom borbenom ritmu, trajao više od četiri mjeseca i koji danas neki drugovi optužuju zbog vršenja nasilja nad nedužnim ljudima. Kao borac tog bataljona ne mogu da prihvatim poplavu optužbi i negativnih ocjena jer nijesam shvatio ni doživio situaciju o kojoj je riječ onakvom kakvom su je neki drugovi ovdje predstavili. U bataljonu sam ostao sve do našeg povlačenja iz Hercegovine i nikad nijesam ni prisustvovao ni učestvovao u bilo kakvom strijeljanju, niti sam čuo za masovna strijeljanja o kojima danas neki drugovi govore, a pogotovo za igranje kola oko poginulih ili strijeljanih četnika. To ne govorim da bih sebe opravdao, jer se ni najmanje ne osjećam krivim, niti se stidim što sam bio borac tog bataljona, niti se kajem zbog bilo kojeg postupka u kojem sam učestvovao. Čini mi se da neki drugovi polaze od grešaka bataljona, a zaboravljaju njegov doprinos našem pokretu, ne samo u Gacku i Nevesinju, nego i u čitavoj Hercegovini. Još jednom ističem da je taj bataljon za nekoliko mjeseci svog postojanja, skoro svakodnevno vodio teške i krvave borbe sa Italijanima, četnicima i ustašama i da je u tim borbama izgubio oko šezdeset najvrsnijih boraca a to su činjenice koje se ne smiju prenebregavati i zaboravljati.

Drugarica Ljubica Mihić je govorila o stradanju nevinih skojevaca na Miholjačama, koje su četnici na silu mobilisali, te o ponašanju i postupcima Petra Drapšina u gatačkoj površi. Ne znam koliko je neko mogao biti nevin i nedužan, pa makar bio i skojevac, ko se u aprilu 1942. godine nalazio u četničkim redovima. Danas se ne može optuživati bataljon, što su, u jednoj strašnoj borbi, u kojoj je i sama Ljubica učestvovala i bila ranjena, i u kojoj smo izgubili nekoliko boraca, stradali i ti »skojevci«. Ne može se tražiti od vojne jedinice koja je krenula u napad da razmišlja o tome, da li su svi ljudi koji se nalaze u neprijateljevim redovima, dobrovoljno ili nasilno mobilisani i ko je od njih idejno četnički orijentisan, a ko ne. Što se Drapšina Ilića tiče, on je bio komandant Operativnog štaba, pa ne treba poistovjećivati Drapšinove greške i greške Operativnog štaba i Oblasnog komiteta sa aktivnošću i borbenim zadacima udarnog bataljona. Ne želim da opravdavam i bra-

nim ničije greške, kojih je svakako bilo, ali isto tako ne dozvoljavam da se Prvi udarni bataljon proglašava jedinicom koja je vršila nasilja, razarala i uništavala, a nije ništa učinila za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini.

vlado ivković

POD UTICAJEM MNOŠTVA SPOLJNIH I UNUTRAŠNJIH FAKTORA

Slažem se sa drugovima koji smatraju da bi se vrijeme, ne samo od kraja 1941. nego već od juna 1941. do juna 1942. godine, moglo okarakterisati kao vrijeme najvećeg uspona ustanka u istočnoj Hercegovini i najvećih uspjeha koje smo postigli za vrijeme rata, s obzirom na situaciju u kojoj se sve to odvijalo. Plimu ustanka je prouzrokovalo ogromno ustaničko raspoloženje naroda koje je, kako je izvještavao Vaso Miskin Crni, bilo »bolje nego igdje u Bosni« i koje je, svojim upornim radom u masama, razvijala Komunistička partija Jugoslavije. Pozitivni rezultati iz tog vremena predstavljali su dragocjeno iskustvo koje je Partija koristila i kasnije, naročito od kraja 1943. godine.

Na drugoj strani, to je bilo vrijeme u kojem se ustanak u Hercegovini, kao i u čitavoj Jugoslaviji, našao i razvijao pod uticajem brojnih spoljnjih i unutrašnjih faktora. Takvi su, na primjer, bili promjena situacije na istočnom frontu u korist SSSR-a i njegove Crvene armije, savezničko udruživanje radi slamanja fašističkih sila (što je stvaralo utisak o brzom završetku rata), udruživanje izdajničkih i krajnje reakcionarnih snaga oko izbjegličke vlade i kralja i povezivanje tih snaga sa reakcionarnim krugovima Zapada, u prvom redu Engleske. U zemlji je došlo do udruživanja izdajničkih i reakcionarnih snaga radi slamanja narodnog ustanka pod rukovodstvom KPJ i obezbjeđivanja povratka predratnih društvenih odnosa. To je period u kojem je došlo do jačanja četničkih elemenata, njihovog priklanjanja okupatoru i otvorenog napada na narodnooslobodilački pokret. Četnici su se definitivno razotkrili kao izdajnička i kontrarevolucionarna snaga. Na formiranje političke linije, a posebno prakse, u Hercegovini je znatno uticalo iskustvo koje je stizalo iz susjedne Crne Gore. Uslijedila je tzv. treća neprijateljeva ofanziva u kojoj su okupatori riješili da zajedno sa svim izdajnicima, u prvom redu četnicima, slome ustanak u Hercegovini. Istovremeno se ustanak u Hercegovini, posebno u njenom istočnom dijelu, našao u mreži sopstvenih protivrječnosti i slabosti. U periodu najvećeg uspona ustanka, najvećih vojničkih pobjeda i uspjeha u izgradnji institucija narodnooslobodilačkog pokreta, činjene su neke krupnije greške.

To su faktori koji su uticali na razvoj događaja i stvaranje situacije u kojoj je bila moguća pojava tzv. lijevog skretanja i drugih grešaka. Istina, među proučavaocima tih pojava ni do danas nema pune saglasnosti o njihovom obimu i karakteru. Zbog toga je korisno i opravdano što se ova problematika našla na dnevnom redu današnjeg skupa. Sa moje strane podsjetiću vas na neke ocjene koje su o situaciji i lijevim greškama u Hercegovini date još u proljeće 1942. godine i kasnije u toku i neposredno poslije rata. Mislim da je to korisno uraditi jer ima i da-

nas pokušaja da se negira postojanje takvih pojava ili zagovara njihovo zaobilaženje u diskusijama i pisanim radovima.

Najranije upozorenje na pojave odstupanja od političke linije Komunističke partije Jugoslavije je pismo CK KPJ od 15. aprila 1942. godine, upućeno Okružnom komitetu KPJ za istočnu Hercegovinu, rukovodstvima bataljona, organizacijama KPJ i partizanskim odredima istočne Hercegovine i političkim komesarima, Operativnom štabu i štabovima odreda i bataljona, u kojem se govori o nekim greškama. U pismu se, pored ostalog, kaže:

»Opasnosti sektaškog skretanja koje se kod vas primjećuju sastoje se u sklonosti pojedinih organizacija i drugova da često i nesvjesno preskaču u etapu borbe za vlast proletarijata. Primjeri: tretiranje naših partizana kao *'crvenoarmejaca'* u jednom vašem skorašnjem opisu borbe, upotreba pozdrava *'Crvena je amrija s nama - pobjeda će biti naša'*, jako naglašena tendencija za paljenjem čitavih neprijateljskih sela, skorašnje pismo jedne grupe hercegovačkih drugova u Bosni u kojem se kaže: *»Ide odlično - sovjetiziramo cijelu Hercegovinu«*, itd.

Centralni komitet KPJ je u tom pismu ukazao da pojave o kojima je reč, znače odstupanje od linije KPJ, da se na taj način ide na ruku okupatoru, koji želi da okrene oštricu borbe od sebe i razbukta građanski klasni rat, pa dalje piše:

»Naš glavni i osnovni cilj jeste borba protiv okupatora, ostvarenje jedinstva svih rodoljuba u toj borbi... Mi vodimo nemilosrdnu borbu protiv sluga okupatora, izazivača građanskih i nacionalnih sukoba, protiv ustaša i četnika, koje treba izolovati od masa, politički i vojnički dotući. To je osnovno u današnjoj liniji rada naše Partije i to treba dobro shvatiti«.

Mislim da te ocjene CK KPJ dolaze poslije izvjesne promjene u ocjeni situacije i napuštanja stava da će se rat brzo završiti.

Vaso Miskin Crni je 28. aprila 1942. godine izvijestio Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu o istim pitanjima »osnovna greška ovoga OK i političkih rukovodilaca jeste sektaštvo i lijevo skretanje«. Kao primjer sektaštva on navodi da je u dva udarna bataljona bilo 600 boraca, a samo 12 partijaca, dok za lijeve greške navodi primjere koji izražavaju stav prema Englezima, kralju i izbjegličkoj vladi. On navodi pjesme koje su se pjevale:

»Partizani sprem'te mitraljeze, da čekamo kralja i Engleze.

Kralju Petre peta si kolona, čekamo te s puškom iz Londona«.

Poslije likvidacije Borča CK KPJ je pisao Okružnom komitetu KPJ za istočnu Hercegovinu. U pismu od 2. maja 1942. godine se kaže:

»Iz posljednjeg pisma koje smo dobili od drugova iz vašeg Operativnog štaba, vidjeli smo da ste pravilno primili naše napomene u vezi sa opasnostima sektaškog iskrivljavanja partijske linije u Hercegovini. To je dobar početak, ali tu ne smijete ni u kom slučaju stati: važno je da naše primjedbe odlučno i uporno sprovodite u djelo, na svim sektorima vaše djelatnosti«. Pošto je upozorio da opasnosti ovakvog skretanja i dalje postoje, CK KPJ ukazuje:

»Tamo vi, npr. u proglasu narodu Hercegovine, u gotovo svakoj drugoj rečenici spominjete Komunističku partiju i njenu ulogu, dok suviše malo popularišete baš vaše pojedine jedinice i partizane uopšte koji su učestvovali u toj borbi. Treba shvatiti, drugovi, da tako suviše nametljivo forsiranje rukovodeće uloge KPJ na riječima može da zvuči ne samo kao reklamerstvo već i štetno. Svi borci naših odreda, pa i mase naroda koje pomažu oslobodilačku borbu, nisu komunisti ili članovi KPJ i njima može lako da se učini takvo isticanje u svakom retku

kao strančarstvo. Pored toga to može da suzi našu bazu. Masa naroda i partizana treba da osjete na djelu rukovodeću ulogu Komunističke partije na terenu i u vojsci. Partiju treba popularisati i riječima, ali njena rukovodeća uloga mora doći prije svega do izražaja u požrtvovanom i samoprijegornom radu njenih članova na čelu oslobodilačke borbe naroda, svuda i na najtežim mjestima«.

Milentije Popović je u svojstvu instruktora CK KPJ, boravio u Hercegovini i u izvještaju CK KPJ od 19. maja 1942. godine, pored ostalog, napisao: »Umjesto da se partijska organizacija nalazi iznad svega Operativni štab je bio sve«. Dakle, i on je zapazio problem uloge Partije - previše smo je isticah u propagandnom radu, a zanemarivah unutarpartijski život i razvoj Partije u skladu sa njenom ulogom u vođenju ustanka i revolucije.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu je 4. juna 1942. godine, u pismu koje je uputio partijskim organizacijama u Hercegovini, ukazao na iste greške - »nerazumijevanjem, iskrivljavanjem, pogrešnim sprovođenjem u život partijske linije, mi smo počinili mnoge političke greške koje nam se sada svete«. Poslije toga je Oblasni komitet konstatovao da je bila neispravno postavljena uloga *pete kolone,* da *kurs kolektivizacije i shvatanje o drugoj etapi revolucije* nisu bili dobri, da su se stvari postavljale kao da je narodnooslobodilačka borba samo stvar komunista, a ne u prvom redu širokih narodnih masa. Stvarao se sektaški odnos prema Muslimanima i Hrvatima, narodnooslobodilački odbori su shvaćeni kao organi prije svega revolucije, a onda i ustanka i Partija se nije razvijala u skladu sa razvojem ustanka.

Ivo Lora Ribar je jula 1942. godine, kao član CK KPJ za okupirane krajeve, poslao pisma rukovodstvu Hrvatske i Edvardu Kardelju u kojima se, pored ostalog, govori o prilikama u Hercegovini.

U pismu rukovodstvu Hrvatske Ribar je pisao da je okupator »vrlo vješto svuda iskorišćavao sektaške greške naših drugova«, koji su »nepravilno shvatih suštinu međunarodnih odnosa, zaoštravah borbu na pitanjima *'onog sutra'* tj. *'druge etape,* nepravilno postavljali odnos Partije i vojske tako da je rukovodeća uloga KPJ u praksi bila srozana». Ribar nastavlja konstatacijom da je iz »takve njihove političke linije izlazio, na primjer, nepravilan kriterijum u likvidaciji petokolonaša i neprijatelja naroda, kriterijum koji je u mnogo čemu bio klasni...« On je zaključio da su sve pogreške znatno »olakšale okupatoru i četničkim vođama kurs za izazivanje građanskog rata i pomogle im da privremeno zavedu ili bar pasiviziraju dijelove seljaštva«.

A u pismu Edvardu Kardelju Ivo Lola Ribar kaže da okupator nije samo upotrebljavao »silu i prijetnju kao i najstrašnije represalije da bi zaplašio stanovništvo«, već da je »i vrlo vješto igrao na kartu *'bauka revolucije* i iskorišćavao sektaške pogreške naših drugova da bi seljaštvo odvojio od nas, što mu je »donekle i privremeno uspjelo«.

Ivo Lola Ribar je, dalje, govorio o političkim stranputicama u Hercegovini i o tome da su u borbi protiv pete kolone, pored likvidiranja osvjedočenih neprijatelja, fizički odstranjivani i takvi ljudi »za koje narod nije bio ubijeđen šta su, a koji često i nisu bili neprijatelji već samo neutralci...« Ribar piše da je bilo prenebregavanja Partije od strane štabova, da su ukazivanje sa strane da se primijećene greške isprave ostala uzaludna jer je već počela treća neprijateljeva ofanziva, »tokom koje se baš otkrila sudbina počinjenih grešaka«. Na kraju tog dijela pisma je zapisao: »To su, eto, uzroci privremenog uspjeha četnika... Pred masovnom neprijateljevom ofanzivom mi bi se, u svakom slučaju, morali povući iz tih krajeva bar privremeno, ali ne bismo doživjeli makar i privremen politički neuspjeh, kao što se dogodilo sada«.

Ivo Lola Ribar je, sasvim ispravno i u skladu sa stavovima CK KPJ, zagovarao liniju stvaranja širokog narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta.

Josip Broz Tito je 1. avgusta 1942. godine, pisao Edvardu Kardelju o prilikama u Hercegovini i u tom pismu kaže:

»Čuvajte se sektaških skretanja koja su u današnjoj etapi borbe slovenačkog naroda najopasnija... Mi imamo u tom pogledu teška iskustva iz Crne Gore, a naročito iz Hercegovine... U Hercegovini je snažan polet narodnog ustanka zavrtio mozak naših rukovodećih ljudi iz Operativnog štaba i oni su počeli praviti nevjerovatne sektaške svinjarije i u nevjerovatno kratkom vremenu taj narodni ustanak je upropašten i okupator je pomoću četničkih elemenata uspio da razbije naše partizanske bataljone, čije je ljudstvo u masama počelo prilaziti četnicima. Samo iskustvo drugova koje smo mi tamo poslali i Proleteske brigade uspjelo je spasiti najbolji dio partizanskih jedinica od potpunog rasula...«.

Mislim da je od ove ocjene Josipa Broza Tita polazio i Košta Nađ kada je o lijevom skretanju u Hercegovini prije pet godina pisao u listu »Politika«. To je ovdje, mislim, pomenuo Radovan Papić.

Tito je 18. juna 1942. godine prilikom formiranja Četvrte crnogorske brigade, govorio crnogorskim i hercegovačkim partizanima i, imajući u vidu greške do kojih je dolazilo u te dvije oblasti, govorio je i o političkoj platformi narodnooslobodilačke borbe:

»Poslije ovog rata nema više Versaja, kao 1918. To je nepovratna prošlost. Istina, o toj prošlosti sanjaju petokolonaši, ali narod je nikako ne želi. Oni koji su dali najviše žrtava u ratu, imaće odlučnu riječ poslije rata. Danas smo mi u eri narodnooslobodilačke borbe, svi mi, bez obzira na vjeru, stalež i ubjeđenja i to je glavna i najpreča stvar. Naša je dužnost da okupimo u svoje redove sve one koji vole svoj narod. To nas, opet, obavezuje da na sve gledamo što šire i što elastičnije. Naši ljudi počinili su mnogo grešaka, i neke od njih su nam se ljuto osvetile. Moramo se trgnuti. Mi imamo jedan jedini zadatak - da oslobodimo zemlju od okupatora i da uništimo petu kolonu. Ali, u borbi protiv pete kolone treba biti veoma obazriv. Naša kazna treba da pogodi prave krivce. Liniji narodnooslobodilačke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još ostali neutralni treba strpljivo ubjeđivati. Sve su to naša braća i sestre, i njih nije teško ubijediti u opravdanost narodnooslobodilačke borbe«.

Tito je na taj način ukazivao na potrebu stvaranja širokog narodnooslobodilačkog pokreta i davao viziju društvenih promjena, što su očekivale narodne mase. On nije dopuštao da se iz političke linije, i pogotovo prakse, ispusti bilo koji elemenat koji bi mogao da suzi bazu narodnooslobodilačkog rata.

U toku čitavog rata, na više sastanaka raznih foruma, u više referata i drugih dokumenata, slično su ocjenjivani karakter i uzroci grešaka koje su ispoljili jedan dio kadrova i dijelovi narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini u proljeće 1942. godine. Uvijek se isticalo da se osjećaju posljedice tih grešaka i da treba u cjelokupnom radu voditi računa o njima. Drugovi koji su bili u Vrbnici znaju da smo tamo svakodnevno diskutovali o minulim događajima u Hercegovini i da nikad nismo izbjegavali da govorimo o greškama koje smo činili.

Na Oblasnom partijskom savjetovanju za Hercegovinu koje je održano 1. i 2. novembra 1943. godine Vaso Miskin Crni je u svom referatu rekao o organizacionom pitanju i ovo:

»I samo tadašnje partijsko rukovodstvo u Hercegovini, ne samo da nije bilo u stanju da stvori solidnu i čvrstu partijsku organizaciju, nego

je činilo i čitav niz skretanja i grešaka koje su omele pravilan razvoj ove mlade organizacije. Rukovodstvo je grubo iskrivljavalo partijsku liniju narodnooslobodilačke borbe. Opijeni velikim i naglim vojničkim uspjesima oni su smatrali da su prešli fazu narodnooslobodilačke borbe i da se nalaze u drugoj fazi borbe, borbe za socijalizam. U partijskoj organizaciji vladali su haos i organizaciona zbrka. Odnos između Partije i ostalih masovnih organizacija bio je nepravilan, odnos komandovanja tim masovnim organizacijama. Svi bolji partijski kadrovi povučeni su u vojne jedinice, a partijski rad je gotovo potpuno zanemaren. Stvorila se zbrka između partijskih i vojnih rukovodstava. Partijska rukovodstva gotovo isključivo su se sastojala od partijskih radnika u vojsci (komesari i njihovi zamjenici). Uslijed toga su vojnička rukovodstva nadjahala partiju. Operativni štab za Hercegovinu bio je ne samo vojničko nego i partijsko rukovodstvo. Način primanja novih članova kosio se sa osnovnim organizacionim principima naše Partije. Ljudi koji su bili dobri i disciplinovani borci postajali su članovi Partije bez prethodne političke pripreme. U mjesecu maju došlo je do velike neprijateljeve ofanzive na naše snage u Hercegovini. Takva partijska organizacija nije bila u stanju da učvrsti vojničke jedinice i nije bila dorasla vojnički teškoj situaciji. Ne samo da je nastalo osipanje i momentalno rasulo vojničkih jedinica nego nije povučen i spasen ni onaj veliki broj ljudi koji su bili spremni da pođu svuda na poziv Partije. Ovo je došlo kao posljedica nepravilne ocjene stanja Partije u Hercegovini i jačine neprijateljeve ofanzive«.

Koliko mi je poznato, ni ovakve ocjene do sada nisu ničim osporavane ili opovrgnute.

U poslijeratnim radovima najsažetiju i najpotpuniju ocjenu dao je Uglješa Danilović u svom poznatom radu koji je objavljen u knjizi »Hercegovina u NOB«. On tamo, pored ostalog, piše:

»Najteže posljedice donijelo je lijevo skretanje tadašnjeg vojno-političkog rukovodstva. Šireći teoriju o *drugoj fazi revolucije* i šablonski kopirajući neka iskustva iz Španije i građanskog rata u Rusiji, pripremajući teren za tu drugu fazu,ono je povelo borbu ne samo protiv postojećih nego i protiv potencijalnih neprijatelja. Sve je to sužavalo političku bazu ustanka. Ali, najgore je bilo to što se nije ostajalo samo na teorijama i parolama, nego je to počelo da se sprovodi kao kurs. Otpočela je akcija protiv pete kolone. Umjesto da se izdajnički i neprijateljski elementi otkrivaju i razobličavaju javno pred masama, otpočelo je gonjenje takvih elemenata putem kaznenih ekspedicija. Mada se u ovom slučaju u ogromnoj većini radilo stvarno o izdajničkim elementima, obračun sa njima nije bio pravilan. To 'čišćenje' vršile su jedinice sa strane, što je čitavu stvar samo još više komplikovalo i, što je najvažnije, šire mase nisu bile ubijeđene u potrebu takvih mjera. Te oštre i prijeke mjere još bi se donekle i razumjele kad se radilo o poznatim i istaknutim petokolonašima (na primjer o majoru Todoroviću), ali nikako kada se radilo o domaćim ljudima koji su imali široke porodične veze, čija izdaja nije bila šire poznata, pa time ni njihovo kažnjavanje ubjedljivo za ljude.

Na koncu je to u nekim slučajevima izvođeno na način koji stvarno nije imao veze sa našom linijom i načinom obračuna sa neprijateljem».

Sve su ovo podudarne i veoma autoritativne ocjene. One nas, međutim, obavezuju da svojim sjećanjima i istraživanjem pomognemo da se u sasvim konkretnom obliku dokažu ili opovrgnu ovakve ocjene.

Potrebno je da se, na primjer, istraži šta se zbivalo sa razvojem i ulogom Komunističke partije, šta znače ocjene da se u propagandnom radu previše isticala uloga Partije, a zanemarivao rad, šta znače ocjene

da su štabovi, pa i komiteti bili glavni autoriteti, kakvu je ulogu odigrala opijenost nekih kadrova vojnim uspjesima, koliko je i gdje bilo pokušaja sovjetizacije Hercegovine, u čemu se sastojao klasni momenat u borbi protiv pete kolone, kakvu su ulogu imale parole protiv povratka na staro za stvaranje novog, šta sve sadrži orijentacija na famoznu drugu etapu revolucije i, na kraju, gdje su uzroci lijevim skretanjima i kakve su njihove negativne posljedice. Posebno je interesantno pitanje uzročno-posljedičnih veza između procjene situacije od strane najviših organa narođnooslobodilačkog pokreta, uključujući i CK KPJ, i onoga što se zbivalo u Hercegovini, posebno istočnoj. Na ovom skupu se traži odgovor na pitanje koliko su na sva ta pitanja uticali stavovi koji su zauzeti na Savjetovanju u Ivančićima početkom januara 1942. godine.

Vjerovatno imajući u vidu razna mišljenja o pitanju uticaja ocjena CK KPJ na razvoj situacije krajem 1941. i početkom 1942. godine, Josip Broz Tito je u svojim »Sabranim djelima«, knjizi 8, napisao:

»Krajem 1941. godine i uglavnom u toku prva dva mjeseca 1942. godine - osobito nakon uspjeha Crvene armije u njenoj kontraofanzivi pod Moskvom - u Centralnom komitetu KPJ zavladalo je uvjerenje da je slom fašističkih sila blizu i da će se rat - kako je Staljin izjavio u svom govoru na Crvenom trgu 7. novembra 1941. - završiti u toku 1942. godine. Mada lično nisam dijelio to mišljenje, ipak sam u direktivnim pismima iz tih dana, upućenim rukovodstvima u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, isticao to uvjerenje. Sigurno da je takav naš stav bio motivisan i željom da se porobljeni narodi naše zemlje podstaknu da istraju u započetoj borbi i da im se otvore perspektive što skorije pobjede. Međutim, iz takvih ocjena i činjenice da su se u našoj zemlji protiv narodnooslobodilačkog pokreta odista počele aktivirati i objedinjavati pod skutom okupatora sve reakcionarne snage, pojavila su se i gledišta da dolazi do sve oštrije klasne diferencijacije i da predstoji druga etapa, tj. etapa obračuna sa klasnim neprijateljem, kako su počeli da shvataju pojedini drugovi«.

Dakle, bilo je moguće da su tumačenja tih stavova, u pojedinim dijelovima zemlje, mogla dovesti do iskrivljavanja partijske linije. Očigledno je da se to dobrim dijelom dešavalo i kod nas u Hercegovini i da smo i mi imali »pojedine drugove« koji su u načinu primjenjivanja svog sopstvenog shvatanja pretjerivali i neke mjere sprovodili na način koji, kako je istakao Uglješa Danilović, »nije imao veze sa našom linijom i načinom obračuna sa neprijateljem«. Taj način je donio više negativnih posljedica nego, na primjer, čin likvidacije nekih ljudi.

Što se tiče Savjetovanja u Ivanićima i uticaja njegovih stavova na razvoj događaja u Hercegovini, posebno na skretanja o kojima je danas ovdje riječ, moram reći da smo na terenu malo znali o tome. Na sastancima Sreskog komiteta KPJ za Nevesinje nikada o tome nije bilo riječi, a još manje u partijskim ćelijama na terenu. Pošto je značajan i odgovor na pitanje kada se počelo griješiti, treba reći da su se i u nekim parolama i drugim vidovima propagandnog rada javljala odstupanja od partijske linije. Međutim najteža skretanja u okviru borbe protiv pete kolone, vremenski se poklapaju sa dolaskom Prvog udarnog bataljona, na primjer, na područje Nevesinja početkom februara 1942. godine.

Očigledno je, dakle, da je u vrijeme donošenja odluka u CK KPJ i poslije Savjetovanja u Ivančićima došlo do zaoštravanja odnosa sa četnicima kao glavnom izdajničkom i kontrarevolucionarnom snagom koja bi mogla ugroziti društvene promjene poslije pobjede. Pitanje je da li su stavovi bili pogrešni ili se griješilo u njihovoj realizaciji. Rat se nije

završio brzo, kako se očekivalo, pa je ta ocjena napuštena ali je, ipak, mogla biti uzrok neadekvatnog djelovanja nekih rukovodstava. S druge strane, zaoštravanje borbe protiv četnika nije bila greška. Jer i oni su, zajedno sa stranim neprijateljskim snagama, cijenili da će se događaji brže odvijati, pa su riješili da svim silama unište narodnooslobodilački pokret na čelu sa KPJ, i da spriječe društvene promjene do kojih bi došlo poslije oslobođenja. Ispoljili su se kao zagovornici kontrarevolucije i kao saveznici okupatora i zato se trebalo odlučno boriti protiv njih.

Dakle, sukob sa četnicima je bio zakonita društvena pojava jer je narodnooslobodilačka borba imala kao svoju sadržinu socijalističku revoluciju u kojoj su četnici bili glavna kontrarevolucionarna snaga. Greške su, međutim, likvidacije ljudi koji nisu bili stvarni izdajnici, pa ni klasni neprijatelji, već najčešće *»neutralci«* o kojima je pisao Ivo Lola Ribar i kolebljivi elemenat koji se rađao iz sitnosopstveničke prirode seljaka. A revolucija u Hercegovini je bila, u prvom redu, revolucija seljačkih masa.

VASKO GNJATIĆ

ODRŽALI SMO LINIJU PARTIJE

Na prostoru Mostar - Konjic početkom 1942. godine, plima ustanka imala je šire razmjere. Istina, Konjičko-mostarski bataljon je od kraja oktobra 1941. godine do kraja januara 1942. godine bio pod komandom Kalinovičkog odreda. Veze kako sa Kalinovačkim odredom, tako i kasnije sa Operativnim štabom za Hercegovinu u Fatnici - bile su dosta teške i neredovne.

U proljeće 1942. godine bataljon je imao pet četa, a šesta je bila udarna. Ona je bila sastavljena dijelom od drugova koji su sa N. Vasićem, zamjenikom komandanta Operativnog štaba, došli krajem januara 1942. g iz Bileće, Trebinja, i od Crnogoraca na čelu sa komandirom Maksimom Kovačevićem, a popunjena Mostarcima i omladincima sa konjičkog terena. Glomaznost teritorije (od Mostara do Podveležja i od sela Blaca skoro do Bradine) kao i brojnost jedinica i boraca (kojih je bilo oko 500), nametnule su potrebu reorganizacije radi efikasnijeg djelovanja. Aprila i maja 1942. godine radilo se na pripremi formiranja odreda sa dva bataljona, ali do toga nije došlo zbog italijansko-četničke ofanzive.

Sastav tog bataljona karakterističan je posebno u odnosu na stanje u istočnoj Hercegovini. Naime, masovan priliv Muslimana iz Mostara, Konjica pa i Ljubuškog, među kojima je bilo i Hrvata, imao je snažnog uticaja na držanje i ponašanje ljudi u nizu muslimanskih sela Podveležja i konjičkog kraja (Glavatičevo i niz drugih sela). Naše prisustvo, politički rad i djelovanje, u velikoj mjeri su onemogućili i razobličili uticaj ustaške propagande i pridobijanje naroda na njihovu stranu, što je bilo veoma značajno. Išlo je dosta teško, posebno u konjičkom kraju. Međutim, zahvaljujući svestranoj aktivnosti predratnih komunista - Hasana Bubića, Aze Kolundera, kasnije Muje Pašića, dr Mujića i drugih, prodrli smo u ta muslimanska sela i ostvarili naš uticaj. Ako ih u početku nismo mogli aktivno uključiti u NOB, mi smo bar spriječili neprijateljev uticaj i onemogućili da ih neprijatelj mobiliše u svoje redove. Kvalitetna

promjena koja se desila na tom terenu svakako je bila značajna i za kasniji razvoj ustanka. Bili su stvoreni i NO odbori, koji su radili za našu vojsku, materijalno pomagali i izvršavali druge obaveze.

Što se tiče pravljenja grešaka, lijevog skretanja na tom terenu, posebno u prvih nekoliko mjeseci ustanka, nije ih bilo. U našem ponašanju nije bilo pokušaja *sovjetizacije i kolektivizacije,* pa čak ni pjesama ili nekih drugih manifestacija koje bi na to ličile. Početkom 1942. godine, bilo je pojedinačnih diskusija o *drugoj fazi* revolucije. Te diskusije nisu imale zvaničan stav niti širi karakter - više su ličile na predviđanja i nagađanja. Za nas je bio koristan dolazak druga Slobodana Pprincipa koji je između 16. i 20. januara 1942. godine naišao preko našeg terena, zadržao se tri dana, obišao neke jedinice i dobio iscrpne informacije o vojno-političkom stanju u jedinicama i na terenu. Princip je govorio o širini ustanka, o potrebi pridobijanja što širih masa, o odnosu prema četnicima, o spoljnopolitičkoj situaciji i slično. Dao nam je i odgovore na naša konkretna pitanja i probleme koji su bili prisutni na našem terenu. To je bilo na njegovom povratku iz Hercegovine. Princip je produžio sa našom pratnjom za Trnovo. Napominjem da drug Princip ni jednom rječju nije pomenuo Savjetovanje u Ivančićima i njegove zaključke.

Za nas je bio vrlo značajan, ako ne i od presudnog uticaja za naš dalji rad, ponašanje i djelovanje, dolazak Nenada Vasića, zamjenika komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu sa najširim ovlašćenjima u vojnom i partijsko-političkom smislu. Više nismo bili pod komandom Kalinovačkog odreda. Vasić je došao sa udarnom četom koja je imala znatno veći broj ljudi, ali se usljed mećave, velikog snijega i nevremena, osula jedna trećina tako da je stiglo oko 40 ljudi, a kasnije još jedan vod. Da pomenem i to, ideja za stvaranje te čete je potekla u oktobru 1941. godine čega se možda sjeća drug Uglješa Danilović, koji je tada bio kod nas. Imali smo problema sa Bjelimićima, a naš teren je imao mogućnosti da ishrani znatno veći broj ljudi nego što smo ih mi tada imali. Razgovarali smo o tome da bi bilo korisno, i zbog našeg sastava kao i zbog veće brojnosti, ako bi nam se priključio jedan broj boraca iz Crne Gore i Hercegovine. Bjelimiće smo rano izgubili, prije svega zato što smo tada imali veoma malo snaga, samo jedan vod. Oni su nas sa tako slabim snagama tolerisali oko mjesec dana. Kada su vidjeli da mi nismo velika vojna snaga, prisilili su nas da se povučemo iz Bjelimića. Nakon toga, komesar Baruh, koji je na taj teren stigao sa mnom oko 20. septembra 1941. godine iz Fatnice, poginuo je u pokušaju da uspostavi kontakt i dijalog sa Bjelimićima. To je bio pokušaj da ih pridobijemo i stvorimo mogućnost našeg uticaja. Baruh je bio prva žrtva pala u napadu Bjelimićana na naše snage. Pokušaj nije uspio zbog toga što je neprijatelj zagospodario Bjelimićima i tu stvorio svoje uporište. Pored domaćih, u bjelimiće su stigle neprijatelske snage iz Borča i Konjica. Od tada, dijalog se vodio samo preko oružja.

Dolaskom Nenada Vasića, a kasnije, u martu 1942. godine, i pisma bataljonskom Birou, njegovim svakodnevnim konkretnim uticajem i djelovanjem, Operativni štab za Hercegovinu je konkretizovao i sprovodio svoju politiku na našem terenu i u jedinicama bataljona. Zbog stalnog prisustva Vasića, komandanta i komesara bataljona, skoro ni jedan postupak, ni jedna odluka nisu mogle biti donesene bez njegove saglasnosti. To je otežalo svako samostalno djelovanje i stvorilo mučnu situaciju u rukovođenju bataljonom, kako u političko-partijskom, tako i vojnom smislu.

Dolaskom Vasića na taj teren postavilo se pitanje likvidiranja i uništenja pete kolone, dok je pismo Operativnog štaba, napisano u mar-

tu 1942. godine, do kraja zaoštrilo to pitanje. Ističem, pismo je Komanda uputila bataljonskom Birou. Zanimljivo je da su pismo u ime Komande Operativnog štaba, potpisali komandant i politički komesar. Oni naređuju bataljonskom Birou Partije i Komandi bataljona da preduzmu konkretnu akciju za likvidiranje pete kolone. U pismu je doslovno rečeno da je krajnje vrijeme da se počne tući peta kolona na našem terenu. Ukoliko to ne uradimo, zaprijetili su nam da će poslati Udarni bataljon da nas likvidira. Sazvali smo prošireni sastanak bataljonskog Biroa, na kome smo pročitali pismo kao i informaciju u kojoj je vrlo slikovito prikazan način i metod likvidacije pete kolone u selima u Hercegovini. Priloženi su bili spiskovi sa imenima ljudi koji su likvidirani.

Pismo je ostavilo vrlo mučan utisak, a posebno komandant Šator i ja, kao komesar, nismo bili ubijeđeni u ispravnost takvog postupka. Ipak, pismo je trebalo sprovesti u život.

U nekim selima su likvidirani pojedini imućniji seljaci i bivši žandarmi, ali masovnog likvidiranja nije bilo. U stvari, donekle smo zadovoljili formu, iako nismo bili ubijeđeni u ispravnost takvog postupka.

Koliko je Nenad Vasić bio tvrdoglav i prijek, govori i sljedeći podatak. Decembra 1941. godine iz Mostara je stigao jedan omladinac - skojevac, musliman čijeg se imena ne sjećam. U prvoj akciji, krajem januara 1942. godine, po velikoj hladnoći i snijegu, on se okliznuo i pao, uhvatio se za neko drvo da ne bi pao u provaliju, ali je tom prilikom izgubio pušku. Nenad Vasić je rekao da ga treba strijeljati. Komandant Šator i ja smo pokušali da ga razuvjerimo, ukazujući na izuzetne okolnosti pod kojima se to dogodilo. Vasić je bio kategoričan, napao je posebno mene, smatrajući da sam ja, s obzirom na to što se radilo o Muslimanu, pokušao da mu se suprotstavim. Napao me je da branim oportuniste i kukavice. Ja sam mu odgovorio da je važnije to što se radi o skojevcu, Muslimanu koji je dobrovoljno došao u partizane. To nije uradio pod prisilom, nije bio kompromitovan, niti mu je prijetila neka opasnost. Međutim, Vasića niko nije mogao ubijediti da griješi i mladić je strijeljan. To je teško i poražavajuće djelovalo na sve borce bataljona. Nisu pomogla nikakva obrazloženja - stvorena je vrlo mučna situacija i psihoza. Kada bi neko bio pozvan u Glavatičevo, sa strepnjom je odlazio, posebno ako je znao da se radi o Vasićevom pozivu. Ljudi su se plašili i pitali se da li će natrag vratiti žive glave.

Posebna priča je slučaj maturantkinje Učiteljske škole iz Mostara, člana SKJ, Suzane Lakatoš. Ona je prije rata sa Ljubicom Mihić pohađala Učiteljsku školu. Po nacionalnosti bila je Mađarica. Imala je svoje posebne stavove u pogledu odnosa sa muškarcima. Nenad Vasić je oformio sud koji je ispitao njen odnos sa jednim komandirom čete. Suzana je priznala, ali je rekla da joj se to ne može zabraniti, nakon čega je naredio da se strijelja. Nenad je imao apsolutnu vlast i niko od nas nije mogao spriječiti Suzanino strijeljanje.

Što se tiče likvidacije četničke grupe žandarskog kapetana Šoškića, odnosno četnika, na našem terenu nije bilo organizovanih četničkih jedinica do početka decembra 1941. godine, kada je legalno došao Šoškić. Borci su nam zamjerili što tolerišemo njihovo prisustvo na našoj oslobođenoj teritoriji i pitali se zašto ih ne protjeramo, pohapsimo ili ne likvidiramo. Ali, trebalo je imati u vidu da su oni na naš teren došli sa propusnicom Kalinovačkog partizanskog odreda, sa potpisom komandanta i političkog komesara. Na propusnici je pisalo da mogu ići u Hercegovinu da im se od strane naših jedinica ne prave smetnje. Mi smo morali, prije svega, da ih politički razobličimo i dotučemo. Tako, na primjer, kada su bjelimićke ustaše u decembru 1941. godine napale Gla-

vatičevo, Šoškićevi četnici su se nalazili u selu Kula i kod seljaka jeli i pili. Pozvali smo ih da nam pomognu u borbi protiv ustaša, ali se nisu odazvali. Isto se desilo i nešto kasnije u selu Zaborani. Mi smo tu pojavu u selima objasnili sa političkog aspekta. Osim toga, još je na snazi bio sporazum o saradnji, postignut u istočnoj Bosni između naših jedinica i četnika. Šoškića i njegovu grupu od 11 četnika, likvidirali smo u noći između 17. i 18. februara 1942. godine, u selu Grdača. Po najtežoj zimi krenuli smo sa udarnom četom Maksima Kovačevića. Organizaciju te akcije izvršili smo Vasić, Kovačević i ja. Vodili smo strogo računa o tome da u akciji učestvuju isključivo Srbi i Crnogorci, kako se ne bi moglo reći da su Muslimani pobili Srbe.

*

Prije likvidiranja, sa Šoškićem smo vodili duži dijalog uz prisustvo mještana i seljaka, pozivajući njega i njegove četnike u zajedničku borbu. Objasnili smo im cilj NOB-a i na kraju smo ih pozvali da sa nama pođu u Štab bataljona. Kada je Šoškić odbio, počela je akcija likvidiranja. Šoškić je uspio da iz puške opali metak i ubije partizana Bošnjaka, zvanog Selo, maturanta gimnazije u Mostaru. U opštoj gužvi likvidirani su svi žandarmi - četnici osim jednog, koji nije bio žandarm i koji nam je prišao.

Na kraju bih želio da kažem da mi u bataljonu, do juna 1942. nismo imah nikakvih direktiva u vezi sa Savjetovanjem u Ivančićima. Nisu nam saopšteni zaključci tog savjetovanja. Sve odluke su dolazile od Nenada Vasića. I pojedinačna likvidiranja, uz četničko-italijansku ofanzivu, iskomplikovala su prilike na našem terenu i u jedinicama, pa je na Zaboranima i u Bijeloj juna 1942. godine, došlo do pučeva i stradanja boraca iz Mostara i Konjica. Istina, naša velika slabost je bila što tada još nismo imali organizovanu obavještanju službu. Partijska organizacija, osim jednog broja Mostaraca, bila je vrlo mlada, posebno u selima i sa mjesec ili dva-tri mjeseca partijskog staža. Partija, pored toga nije bila masovna ni učvršćena. Njeni članovi nisu imali dovoljno idejno-političkog znanja, osim Mostaraca i Konjičana. To najbolje potvrđuje činjenica koliko je mali broj mještana sa tog terena pošao sa nama. Teren je napustio samo mali broj omladinaca, a od starijih seljaka - Sarić sa Boraka, koji je uskoro poginuo u Ostrošcu.

LJUBICA MIHIČ

TREBA GOVORITI O NAŠIM SUBJEKTIVNIM SLABOSTIMA

Drug koji je otvorio ovaj sastanak upozorio nas je da bi trebalo da se vodi akademska diskusija. Ja za nju nisam sposobna, pa ću biti vrlo subjektivna i emotivna, jer je to jedini način da kažem ono što u sebi nosim o danima o kojima se danas razgovara.

Ostala sam do danas u ubjeđenju da me je u to vrijeme sačuvalo od demoralizacije i razočarenja samo to što sam prije rata postala komunista u Mostaru, što sam u partijskoj organizaciji bila idejno pripremijena za predstojeće događaje i što sam u radu upoznala veliki broj

izgrađenih komunista. To je doprinijelo da porazi koje sam doživljavala u toku NOB - od ustaškog klanja do naših »lijevih grešaka« - nisu mogli da me pokolebaju u osnovnoj orijentaciji da je jedini ispravan naš put borbe, put na koji je ukazivala KPJ.

Kad se govori o lijevim greškama njihovi korijeni se mogu tražiti u nekim stavovima Vrhovnog štaba, u pismima visokih rukovodilaca; ono što su citirali drugovi V. Šegrt i R. Papié, sigurno stoji kao objektivna činjenica. Nama ne nedostaju opšte ocjene na bazi sačuvanih dokumenata. Ali je pitanje zašto je najmanje osvijetljen period 1941. godine i tzv. treća neprijateljeva ofanziva, zašto ima najmanje dokumenata, sjećanja, analiza događaja iz tog perioda. Mislim đa to nije slučajno.

Uzroci grešaka, bar koliko ja znam, nisu nikada ozbiljno analizirani, nije se utvrdilo šta je objektivno, a gdje su uzroci u subjektvinim nosiocima. Neki od njih, društveno vrlo uticajnih ljudi, pokušavaju do danas da umanje greške, da ih pravdaju, ne priznaju njihovo porazno dejstvo i teške posledice na tok događaja i razvitak narodnooslobodilačke borbe u našem kraju 1942. godine i dalje.

Niko ne umanje značaj ustanka, veličinu borbe i sav polet, oduševljenje naroda koji je masovno prilazio pokretu, ali je moje lično ubjeđenje da smo manje pravili greške, manje bi bilo osipanja i ne bi u tzv. trećoj neprijateljevoj ofanzivi doživjeli poraz u kojem su nas napuštali ne samo borci, nego i komesari i komandiri četa naših jedinica i prilazili četnicima. Čini mi se drugovi, da svaka stvar ima svoje ime, svog tvorca i nosioca, svog izvršioca i da tu bi trebalo praviti razliku. Bilo je među našim ljudima i podaničkog i nedemokratskog prihvatanja i odobravanja takve prakse. Sjetimo se samo da u zvaničnim dokumentima nigde nije rečeno da se »likvidiraju« komunisti. Ja nisam doživjela lijeve greške kao borbu protiv četnika i kao borbu protiv neprijatelja našeg pokreta. Lijeve su greške likvidiranje Đoke Skočajića, Deska Bukvića, Boriše Ivkovića, igranje kola u Jaseniku nad ubijenim seljacima i slične. Niko nije iz Vrhovnog štaba napisao da tako treba da se radi. Nosioci takvog ponašanja su bili među našim funkcionerima, među našim komunistima.

Od kada je formiran Sreski komitet na terenu Gatačkog sreza, naša orijentacija je bila borba za svakog čovjeka, pridobijanje svakog čovjeka za našu politiku. Izuzetno teška situacija je bila na terenu Gacka zbog masovnih ustaških klanja. Sjetiće se drugovi koji su preživjeli kako je bio mučan svaki javni skup, svaka konferencija i u Lipniku, u Samoboru i na Miholjačama i u drugim selima. Trebalo je prikazati i dokazati svijetu šta je cilj narodnooslobodilačke borbe, da su bratstvo i jedinstvo naša životna i istorijska potreba i nužda. Trudili smo se da dokažemo Srbima da svi Muslimani nisu ustaše, da mi ne možemo i nećemo voditi rat protiv Muslimana zbog izdajnika iz njihovih redova. Ali je jedno bilo to govoriti, a drugo prihvatiti Muslimane, Gaćane, u naše redove. Bili smo uvjereni da ne smijemo reskirati život bilo koga Muslimana, člana Partije ili skojevca time što bi ga pozvali u partizane. Moglo se desiti da nedužni budu žrtve osvete, ne samo pročetničkih elemenata, nego i nedovoljno svjesnih partizana. (Trebalo bi rasvijetliti pogibiju druga Muje Huskovića na terenu Nevesinja, koja je do nas doprla kao ubistvo od ruke Srbina, člana Partije).

U našoj partijskoj organizaciji u Avtovcu, posle kapitulacije stare Jugoslavije, radio je Fadil Pašić, student agronomije u Beogradu. Kad su ga ustaše pozvale u junu 1941. da preuzme poljoprivrednu stanicu kao agronom, došao je da me pita šta da radi. Ja sam mu odgovorila da bi

ga vršenje bilo kakve funkcije u ustaškom pokretu kompromitovalo među Srbima i poštenim Muslimanima i da niko ne bi vjerovao da je član Partije, bez obzira na to što bi sa tog položaja mogao pozitivno da djeluje i da bude naš oslonac. Savjetovala sam ga da ode iz Gacka. Otišao je i kasnije poginuo u Istočnoj Bosni kao partizan.

Mali Šukrija Pašić iz Mulja bio je skojevac 1941. godine, pa smo ga uputili u Sarajevo gdje se povezao i otišao u partizane.

Ja sam u Gacko odlazila od septembra 1941. do 4. januara 1942. skoro svake nedjelje kad je tamo pazarni dan. Imali smo tamo partijsku organizaciju koju su činili Milica Ivković i njen muž Vinko Crnošija, Šukrija Kurtović i još neki simpatizeri našeg pokreta iz porodica partizana (sestra Slobodana Vukovića, Brana Rončević i drugi). Nosila sam im naš materijal, vijesti i letke i prenosila im naše zaključke a od njih sam dobijala obavještenja o dešavanjima u italijanskom garnizonu, o aktivnosti ustaša, o pripremanim akcijama. Obavještavana sam o vezama između Italijana i, u to vreme, još ne afirmisanih četničkih vođa - Popovića, Vidaka Kovačevića i drugih. Po programu rada Sreskog komiteta, naš osnovni zadatak je bio ubijediti naš narod, srpske seljake da je borba protiv okupatora naš prvi i najvažniji zadatak, da je taj okupator, italijanski fašista, doveo ustaše na vlast i razbuktao ubilačke i pljačkaške strasti jednog dijela Muslimana, ali da oni u cjelini nisu neprijatelji srpskog naroda. Mi smo to teškom mukom postizali. Sjećam se konferencija sa kojih sam plačući odlazila zbog nevjerice, neprihvatanja naših argumenata. Ja sam bila duboko uvjerena da su nam argumenti ispravni, da se mi, komunisti, otvoreno i iskreno borimo za interese srpskog naroda, poštujući i sve druge poštene antifašiste među Hrvatima, Muslimanima i drugim našim narodima. Često sam slušala na tim konferencijama starije ljude koji su tvrdili da su komunisti razjedinili ranije jedinstvene seljake. Luka Nenezić (poginuo 4. I 1942.) tumačio nam je da nije lako pridobiti mase zaplašene masovnim ubijanjem Srba i masovnim učešćem Muslimana u ustaškom pokretu. Iz ove perspektive može se vidjeti koliko je bila slaba naša partijska organizacija jer smo bili mladi, u prošeku 20-godišnjaci, uglavnom gradska djeca, srednjoškolci i studenti izuzev nekoliko momaka iz seoskih sredina. Svi smo bili samouvjereni, nesebični i hrabri, pa nismo mogli razumjeti nepovjerenje seljaka i nepristajanje uz svaku našu riječ. Obren Starović, sekretar Sreskog komiteta, skoro jedini komunista koji je imao stvarnu bazu u svom selu i u onim selima u kojima je živjela njegova familija, dobro je poznavao mentalitet naših ljudi, razumijevao njihov način mišljenja i djelovao na nas u tom smislu da i mi to shvatimo. Ja sam prvi put došla u selo septembra 1941. sa svim književnim i dogmatskim predrasudama o kulacima, srednjacima, siromašnim seljacima, a tamo mi se prikazala sasvim neočekivana situacija. Umjesto klasne, podjela je bila nacionalna, a naše ideje nisu prihvatali samo siromašni. U Lipniku, gdje nam je bila glavna baza, nalazio se i Stanko Bjelogrlić, pomodar, ali veoma pametan čovjek koji je živio negdje u svijetu. On je najbolje shvatio nas i liniju naše Partije, a dio seoskih proletera, pilićara i švercera, je išao u Gacko, primao hranu od Italijana i na taj način u stvari davao podršku okupatorskoj i ustaškoj vlasti, i opredijelio se za četnike. Mi smo teško savladali sve protivrečnosti, a analizirati pravi život nije bilo jednostavno ni lako, pogotovo u uslovima srpskog masakra i četničke osvete. Sreski komitet se u tom periodu borio da u svakom selu stvori oslonac za naše djelovanje, pronalazi simpatizere, a iz njihovih redova bira skojevce i članove Partije. U Miholjačama smo imali dva-tri skojevca a od novembra 1941. do aprila 1942. stvorili smo u svakom za-

seoku u gatačkoj oblasti skojevski aktiv. U Izgorima partijsku ćeliju, u Dramešini i okolnim selima smo dobili nekoliko komunista. Vojska još nije bila sva raspoređena u odrede, ali su postojali njeni ljudi, živjeli u svojim kućama, s oružjem i bili spremni da se odazovu pozivu Partije. Međutim, u to isto vrijeme, kada smo se osjećali sve sigurnijim i uočavali rezultate dotadašnjeg rada, dopirale su vijesti iz Nevesinja i drugih područja kojim je prolazio Udarni bataljon, a koje su se odražavale veoma negativno na raspoloženje naših seljaka, izazivale strah, a među nama, komunistima, nedoumice i nesnalaženje. Seljaci su vijesti brzo saznavali i prepričavali, a vjerovatnc i mnoge stvari predimenzirali u svom strahu od Udarnog bataljona.

Obren Starović, koji je često odlazio u Okružni komitet, prenosio nam je zaključke i direktive OK, ali i tok i način diskusije o pojedinim političkim pitanjima koja su raspravljana na tim sednicama. Opšti stav je bio da treba zaoštravati borbu protiv pete kolone, na vrijeme pronalaziti potencijalne neprijatelje i nemilosrdno se s njima obračunavati. U nekoliko navrata pominjao je da se naša organizacija u Gacku kritikuje kao oportunistička, jer nema rezultate u borbi protiv pete kolone, za razliku od drugih »borbenijih« organizacija koje su bile više na liniji partijskih zadataka. Za taj oportunizam okrivljeni su komunisti.

Naš stav je bio da treba pripremati akcije protiv stvarnog, osvjedočenog neprijatelja, okupatora i njegovih saradnika, a da nikako ne treba proglašavati neprijateljem kolebljive seljake. Važno je bilo i vršenje uporne propagande, ubjeđivanja, nastojanje da ih uvjerimo da je linija Partije jedino ispravna i u interesu svakog našeg čovjeka. To se nije radilo samo na konferencijama, skupovima - gdje smo na jednoj strani mi, komunisti, predstavnici organizacije KP, a na drugoj seljaci, kojima je bio usmjeren naš ideološki rad. Mi smo živjeli s njima, u selima, u kućama, u porodicama, pa je taj dijalog bio neprekidan, svakodnevan. Vrijeme od januara do aprila 1942. bilo je vrijeme široke aktivnosti, od Kazanaca do Izgori. Pored »starih« komunista, u naš rad se uključio velik broj domaćina, uglednih seljaka, koji su se na skupovima i u svakodnevnim susretima u selu zalagali za realizaciju naših stavova. Narod je bio masovno politiziran, i to ne samo stariji ljudi koji su oduvijek bili politički zainteresovani, nego i nove snage - žene, djevojke, omladina. Školske učionice ili prostorije u većim seoskim kućama bile su uvijek pune, razgovori živi, polemični, sa puno razumijevanja. Tada su seljaci stvorili aktiv koji je ostao čvrst i dosljedan i pod pritiskom tzv. treće neprijateljeve ofanzive i raspada naših jedinica. Oni su u većini, kao borci Prvog bataljona, Desete brigade, prešli u Bosnu.

Upravo u situaciji jačanja našeg uticaja, uspješnog formiranja partijskih organizacija, skojevskih aktiva, aktiva žena, stvaranja mjesnih odbora fronta i narodnooslobodilačkih odbora, dolazi Udarni bataljon na naš teren.

Iznijeću svoj lični doživljaj susreta sa Štabom Udarnog bataljona i drUgom Drapšinom. To je potvrdilo moje dotadašnje sumnje da nešto nije u redu sa ponašanjem tih ljudi, da njihova praksa odudara od linije Partije i obaveza komunista prema narodnooslobodilačkom pokretu i ljudima koji treba da ostvare zadatke Partije.

Jedno veče, krajem marta, vratila sam se iz Izgori, mokra, prozebla ali smirena, ubijeđena da sam vrijeme tamo provedeno dobro ispunila. Iz kuće Boška Mastilovića, u kojoj su stalno bili na okupu osvjedočeni aktivisti i članovi Partije, svakodnevno smo odlazi u zaseoke na konferencije žena, frontovaca, omladine i nailazili na spontano i iskreno odobravanje naše politike.

Pred kućom Danila Supića na Čemernu, u kojoj nam je tada bila baza, vidjela sam osedlane konje i zaključila da nam je došao neko iz Operativnog štaba. U sobi su oko stola sjedeli nepoznati drugovi, a na stolu, neuobičajeno za tadašnje naše prilike, bilo je dosta hljeba, kajmaka, meda, sira, suvog mesa, a drugovi su bili dobro raspoloženi i u nezvaničnoj atmosferi. Kad sam ušla u sobu, pozdravila sam ih i pošla prema šporetu da se preobujem. Tu je bio i Petar Drapšin koji je, uz kritiku mog nevojničkog nastupa, ironizirao našu aktivnost, »konferencijašenje«, i sastanke jer nije vrijeme za priče i konferisanje, nego za borbu. Prijetio nam je da će nas uništiti peta kolona jer nam je oportunizam jači od borbenosti i tome slično.

Meni se već bilo smučilo od prilaza u kuću, od onih sedlanika, obilja hrane na stolu, jer smo živjeli kao i narod, dosta siromašno, asketski, i stvarno smo dijelili sa seljacima ono što smo imali za vrijeme teške zime i proljeća. Hranu koja se nalazila na stolu je trebalo nekome oduzeti i donijeti je pred Štab, a to je bio posao Udarnog bataljona. U toploj sobi, uz dobro jelo, Petar još potcjenjivački izjavljuje da smo slabi radnici, omalovažava naš rad, a mene ponižava »vojničkim« zahtjevima, koje ja nisam htjela da ispunim. Smatrala sam da nije najvažnije u tim uslovima, stati mirno prilikom pozdrava. Bila sam revoltirana jer sam to nadmeno ponašanje povezala sa onim što sam do tada čula o ponašanju tih ljudi. Rekla sam mu da smo uspješno, koliko smo mogli i umjeli, obavljali našu djelatnost i da neću na taj način da mu polažem račun. Na sastanku Sreskog komiteta, pošto je i on član OK, govoriću o našem radu i političkoj situaciji na terenu.

Za dva dana bio je sastanak Sreskog komiteta, na kojem nas je on opet kritikovao i napadao za oportunizam. Ja sam tada, između ostalog, rekla da sam, idući na taj sastanak, srela dvije naše aktivistkinje, čijih se imena više ne sjećam, a od kojih sam saznala za užasan događaj u selu Jasenik. Naime, neki drugovi su pobili seljake koji su igrali u kolu i natjerali borce i ostale seljake da pjevaju nad njima. Žene su bile zgranute nad tim postupkom i željele su da me sačuvaju od takvog ponašanja. To smatram lijevim greškama - ubijanje potencijalnih neprijatelja bez suđenja.

Sastanak je bio mučna diskusija, u kojoj je Petar uglavnom napadao i sve nas nazvao oportunistima koji nisu pokazali dovoljno odlučnosti u borbi protiv pete kolone. Imala sam pravi obračun sa njim jer je nastojao da me osudi po svaku cijenu. Pošto se spremala akcija Udarnog bataljona u cilju razbijanja četnika i Italijana u selu Miholjače, ja sam dobila zadatak da prva uđem u selo i zapalim neku kuću, što će biti znak za opšti napad. Pitao je je koga imam u selu, jer zapaliti kuću nekom rođaku moglo je značiti ispunjavanje duga u borbi protiv pete kolone. Po njegovom, ako su se četnici, koji su bježali ispred Udarnog bataljona, skupili u Miholjačama, to je dokaz da su Miholjačani petokolonaši. Pošto tamo nisam imala nikog bliskog, osim daljih rođaka moje majke, trebalo je da zapalim njihovu kuću.

Shvatili smo da je zadatak koji mi je dat zapravo osuda Petra Drapšina. Postojala je velika vjerovatnoća da ću, na taj način, izgubiti glavu. Iako sam bila uvjerena da sam nepravedno osuđena, misao da poginem od neprijatelja bila mi je prihvatljiva. Neću biti streljana kao izdajnik, kao što su drugi likvidirani. Te sam noći bila ranjena. Poslije nekoliko dana provedenih u Jaseniku otišla sam u Crnu Goru, u bolnicu blizu Nikšića. Tamo su mi noge stvari postale jasnije jer sam našu situaciju povezala sa situacijom u Crnoj Gori. Čitala sam neke okružnice i dokumente njihove partije koje su se završavale parolom: »*Ko nije s nama*

taj je protiv nas«, i sličnim. U jednoj okružnici sam pročitala i osudu za koju smo čuli u Gacku, koja nam je bila i tada teško prihvatljiva, a odnosi se na strijeljanje braće Tadića. Trebalo je da likvidiraju svoga strica Spasoja, što nisu uspjeli, pa su osuđeni na smrt i strijeljani. Tadija, najstariji komunista među njima, u noći pred njihovu neuspjelu akciju, bio je kod nas u Lipniku tako da mi je ostao u sjećanju kao hrabar i pametan borac i komunista. Ubijanje Tadije i drugih Tadića za mene je tamna mrlja u našoj velikoj i pravednoj borbi.

Smrt Doka Skočajića sam teško preživjela, jer sam ga znala kao komunistu prije rata i nisam mogla da prihvatim da je mogao biti likvidiran na taj način. Mladi Bora Ivković, skojevac, šegrt iz Bogatića, u akciji na Miholjačama je odmah predao partizanima pušku, a oni su ga likvidirali kao izdajnika. Kad sam bila u Sarajevu, jula 1941. bila sam kod drugova Avde Hume i Mire Popare, u kući iznad Katedrale, u kojoj je bio jedan ilegalni punkt. U razgovoru o situaciji u Gacku bilo je riječi o tome da će nam doći drug Desko Bukvić, što će biti ozbiljno pojačanje partijskoj organizaciji, s obzirom na to što je Drago Mastilović bolestan (te jeseni je i umro) a osim Obrena Starovića svi smo bili mladi. Trebalo je još da ostane na željeznici kao dobra veza za prebacivanje u partizane. Zbog toga sam i njegovu smrt preživjela užasno. To su takvi šokovi koje čovjek nikad ne zaboravlja. Za četrdeset godina se zaboravi, može se biti i objektivniji, mogu se vidjeti uzroci takvih ponašanja, ali ne treba ni danas potcjenjivati te ekscese za koje mislim da su vršili jači uticaj na osipanje naših četa i bataljona, nego što to zvanično priznajemo. Ubistva, oholost u ponašanju pojedinih rukovodilaca, negativno su se odražavali na svijest i uvjerenje ne samo ideološki neopredijeljenih i kolebljivih seljaka, nego i onih koji su iskreno i pošteno bili spremni da svoj život daju za ostvarenje zadataka naše partije. Likvidiranje majora Todorovića niko nije shvatio kao lijevu grešku. Lijeve su greške u stvari one koje su pokrenute protiv komunista, osuđivanja svakog stava koji se nije slagao sa trenutnim stavom foruma, kao oportunizma. Kada smo prešli u Vrbnicu, isti ljudi koji su pravili takve greške, (osim Mira i Petra, a oni nisu krivci za sve što nije valjalo) tada su počeli da nam tumače da pređašnje ponašanje nije bilo kako treba. I to se tako stalno ponavljalo - jedni su kreirali i ostvarivali greške, onda ih, pod pritiskom događaja i zaključaka viših foruma, osuđivali i tumačili kao greške. Četrdeset godina se manje-više u raznim etapama, na raznim mjestima, raznim povodima ista stvar ponavlja, i nema normalnog dijaloga jer svaki pokušaj suprotstavljanja lošoj praksi vodi osudi. Ponovo se vraćam na svoj doživljaj i sukob s Petrom. Obren je pokušao da me brani činjenicama da sam građansko dijete, da sam naučila na lakši život, pa mi zato nije lako voditi takav život i podnijeti teškoće. Tražio je načina da smiri Petrov gnjev, kao argumente za moju odbranu je pominjao sporedne i nevažne stvari, čak neistinite. Reagirala sam na njegovu odbranu jer problem nije bio u mom doratnom životu, pošto sam podnosila što i drugi, nego je stvar bila u strahu da se suprotstavi drugu Petru zbog nepravednog sumnjičenja i osuđivanja ljudi koji su se dobrovoljno opredjelili za narodnooslobodilački pokret. (Poslije rata srela sam se u oslobođenom Beogradu s Petrom Drapšinom. Srdačno me je zagrlio, poljubio i rekao da je često mislio na mene, nosio me na savjesti i želio da preživim ovaj rat. Moju ranjenu ruku je nekoliko puta poljubio, jer mi je, kako je rekao, ona spasila glavu, koju je on izložio smrti).

Po meni, o lijevim greškama u tom smislu treba tražiti podatke. Ocjena ima, kao i teoretskih analiza, koje su dali drugovi Lola Ribar, Tito

i Milentije Popović. Ne smije se izgubiti iz vida i subjektivni momenat, čovjek koji je nosilac onog dobrog, velikog i herojskog u našoj borbi, ali i lošeg, tuđeg Partiji. Bilo je grešaka i one su uticale na ljude poražavajući jer su vidjeli da se komunisti međusobno optužuju, likvidiraju. Za mene je bio poraz kada sam naišla na Mostarski bataljon, poslije treće neprijateljske ofanzive i srela Danila Vukajlovića. Danilo, profesor iz Mostara, bio je isključen iz Partije 1942. u proljeće, zbog oportunizma. Ja to nisam mogla da shvatim jer je za mene on bio filozof, marksista, veliki humanista. Odgojio je generaciju omladinaca u Učiteljskoj školi i približio im marksizam i komunističku ideologiju, od njega smo saznah za Marksa, Engelsa i Lenjina, za liniju Partije poslije Pete zemaljske konferencije. Isključivati dr Safeta Mujića, Danila Vukajlovića, likvidirati Doku Skočajića, ubiti Deska Bukvića, strijeljati Suzanu Lakatoš - to su lijeve greške. A boriti se protiv četnika i pete kolone, to je bilo junaštvo i prava borba.

STEVAN G. KOVAČEVIĆ STEVO

NA PRELAZU NOB-a U SOCIJALISTIČKU REVOLUCIJU

Drugovi i drugarice, pozdravljam ovaj naučni skup, koji će raspravljati o jednoj vrlo aktuelnoj temi iz NOR-a i socijalističke revolucije.

Period NOB-e, koji je danas naša tema, od decembra 1941. do juna 1942. godine je vrlo značajan jer je preloman u razvoju naše NOB-e i socijalističke revolucije. U tom periodu udareni su temelji narodnoj vlasti, budućem sistemu nove Jugoslavije. U prvoj polovini 1942. godine formiran je Oblasni narodnooslobodilački odbor koji je vršio snažan uticaj na dalji razvoj oružane borbe u Bosni i Hercegovini. U vezi s tim, mogu da kažem nešto i o mom dolasku u Hercegovinu. Imao sam sreću da 1. decembra 1941. godine dođem sa jednom četom Grahovskog bataljona Nikšićkog NOP odreda na teren između Trebinja i Bileće. To je bilo odmah poslije zauzimanja Lastve, 30. novembra 1941. godine, od strane hercegovačkih i crnogorskih partizana, pod komandom Save Kovačevića. Sava Kovačević, tada komandant Nikšićkog NOP odreda, rekao mi je tom prilikom: »Evo ti četa i idi pravo na komunikaciju, zasjedni tamo i prekini cestu«. Na tom prostoru, tih dana su dejstvovale mještanska Ljubomirska partizanska četa, sa komandirom Ljubom Miljanovićem, i dijelovi Baljačke čete sa Rakom Mirkovićem na čelu. Mogu da kažem da smo u akcijama u toku decembra 1941. g, a naročito u toku januara i februara 1942. godine, imali tu komunikaciju u svojim rukama, da je bilećki, italijanski i ustaški garnizon bio odsječen od ostalih neprijateljevih snaga i da smo, u toku pomenuta tri mjeseca, uništili i zarobili preko 300 italijanskih vojnika i oficira i zaplijenili velike količine ratnog materijala. To su bile elitne jedinice fašističke armije, legije crnih košulja. Prve veće zajedničke oružane borbe hercegovačkog i crnogorskog naroda protiv okupatora i ustaša u Hercegovini, imale su veliki značaj za stvaranje bratstva i jedinstva.

Takozvanu lijeve grešake o kojima se ovde vodi diskusija, odnosno zastranjivanja i skretanja sa linije Partije, kao i uticaj jednog broja crnogorskih vojno-političkih rukovodilaca na ta skretanja, naročito onih

koji su djelovali u Hercegovini, u Grahovu, objektivno su postojali. U vezi s tim napominjem da smo još u julskom ustanku, prilikom oslobođenja Grahova od okupatora, odmah uspostavili vlast randika i seljaka odnosno radničko-seljački sovjet, po uzoru na sovjetsku vlast. To se može objasniti time što je u Grahovu Komunistička partija bila brojna i veoma jaka. Na njenom čelu su se nalazili komunisti, profesionalni borci, koji su bili više godina na robiji (Pavle, Sava i Jovan Kovačević Brđo), gdje su stekli bogato marksističko teorijsko obrazovanje. Međutim, bili su dugo izolovani od ljudi i društvenih zbivanja, pa se u pojedinim fazama revolucije nisu najbolje snalazili budući da su zbivanjima prilazili opterećeni svojim teorijskim znanjem. Drugovi iz Grahova su u svom predratnom i ratnom partijskom i političkom radu održavali čvrste veze sa drugovima u Hercegovini (Mirom Poparom, Vladom Šegrtom, Asimom Zupčevićem, Halidom Ćomićem, Radovanom Papićem i drugim), u cilju ostvarenja zajedničke borbe protiv okupatora i domaće reakcije.

Krajem 1941. godine, poslije oslobođenja Lastve trebinjske, Zubaca i Grahova, na tom prostoru je organizovana prostrana slobodna teritorija i oslobođen je znatan dio partizanskih snaga za dalje akcije širom Hercegovine. Komandant Nikšićkog NOP odreda, Sava Kovačević, odmah po oslobođenju Grahova znatan dio svojih snaga je orijentisao prema istočnoj Hercegovini i 4. januara 1942. godine formirao zajednički Privremeni operativni štab za Hercegovinu sa sjedištem u Lastvi. Već sutradan je izdao naredbu svim partizanskim bataljonima u Hercegovini da pređu u odlučnu borbu protiv okupatora i ustaša, kao i domaće pete kolone. Formiranje zajedničkog Privremenog operativnog štaba za Hercegovinu od hercegovačkih i crnogorskih partizana, pokazalo se potpuno opravdanim. U izvještaju tog Štaba od 5. marta 1942. godine (koji su sastavili Miro Popara i Petar Ilić) Vrhovnom štabu u Foči, kaže se da je Privremeni operativni štab za kratko vrijeme napravio snažan prelom u vojno-političkom radu i da su vojne i političke akcije u Hercegovini imale ogroman uticaj na Hrvate i Muslimane na području prema Neretvi, u Dalmaciji, kao i na Crnu Goru i Boku.

Bio sam prisutan na jednom vojno-političkom savjetovanju u Lastvi, polovinom januara 1942. godine, kome je prisustvovao i Petar Ilić. On je podnio izvještaj o stanju u Nevesinjskom kraju, i u njemu je rekao da je tamo situacija vrlo nepovoljna, s obzirom na prisustvo vrlo jakih četničkih snaga pod komandom majora Boška Todorovića, četničkog komandanta za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Tom prilikom ga je Sava Kovačević pitao koliko su izveli akcija protiv okupatora i koliko su ubili petokolonaša i bio je veoma bijesan kada ja doznao da to još nisu uradili. Kasnije je sastanak u Lastvi imao presudan uticaj na likvidaciju narodnih neprijatelja, petokolonaša, u Nevesinju.

Jedna od vrlo značajnih odluka tih dana jeste formiranje Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog partizanskog bataljona sa zadatkom likvidacije četničkog pokreta u Nevesinju na čijem čelu je bio major Todorivć. Komandant Prvog udarnog bataljona je bio Vlado Šegrt, a politički komesar Stevo Kovačević. Bataljon je u vrlo kratkom vremenu izvršio svoj zadatak. Likvidirao je četničko rukovodstvo na čelu sa majorom Todorovićem i stvorio uslove za dalji brz razvoj oružane borbe i narodnooslobodilačke vlasti u nevesinjskom srezu. Uspjesi tog bataljona i njegov doprinos partizanskom pokretu u Hercegovini, u pomenutom periodu NOB-e, ne mogu se ničim osporiti. Međutim, iz diskusije drugova Ljubice Mihić, Svete Kovačevića, Vlade Ivkovića i još nekih, proizilazi da je bataljon napravio haos u Hercegovini. Ispada, gotovo, da

je nanio pokretu više štete nego koristi. Tako, na primjer, za njih je bataljon bio kaznena ekspedicija koja je nanijela mnoga zla narodu, i nosilac terorizma u Hercegovini, kako ga naziva Blažo Đuričić.

Mislim da danas možemo imati različita gledanja, različite prilaze tim događajima i akcijama koje je izvršio Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon. Ipak, smatram da je period koji ovdje razmatramo najsvetliji period NOB-e u Bosni i Hercegovini. Poznato je da su u toku njenog razvoja u Hercegovini pravljene izvjesne greške, ali u iskrenoj namjeri da se stvori jaka osnova za razvoj NO odbora koji će postati temelj našeg budućeg socijalističkog poretka. U tom nastojanju bilo je i skretanja sa linije KPJ, što je u našoj istoriografiji zauzelo dosta mjesta i što je već svima poznato. Period koji je obilježen kao period izrazitog skretanja i zastranjivanja U NOB-i je i naučno obrađen. Znam nekoliko drugova, poznatih istoričara, koji su na tim temama doktorirali. Mislim da to pitanje istoričari treba i dalje da proučavaju jer će oni hladnokrvnije i mirnije ocijeniti rad u NOB-i u ovom periodu, s obzirom na to da mi, učesnici, i poslije 40 godina, nemamo objektivan odnos prema tim događajima. Treba i danas cijeniti to što smo organizovali Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon na bazi bratstva i jedinstva jer su se u njemu zajedno borili Srbi, Crnogorsci i Muslimani. To je osnova na kojoj smo izvojevali pobjedu i izveli revoluciju na čelu sa KPJ i drugom Titom. Imam mnogo drugova sa kojima sam prijateljski vezan još od onih dana kad sam bio u Hercegovini i ne mogu nikada zaboraviti naše ratno drugarstvo. Veliku je istinu o tome rekao u svojoj diskusiji drug Enver Ćemalović. Rekao je da smo napravili mnogo grešaka da je neke od njih teško braniti i objasniti. I pored svih tih grešaka, kaže Enver, mi smo se u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi vratili u Hercegovinu i taj isti narod nas je divno primio, jer je bio svjestan da partizani, pored borbe protiv okupatora, donose i progresivne promjene. Zato je masovno prilazio i uključivao se ponovo u partizanske redove.

Dr SAVO SKOKO

NEKE ČINJENICE O LEVIM GREŠKAMA

Smatram da je ovo pogodna prilika da se baci više svetla na dramatične događaje koji su se odigrali na tlu Hercegovine pre, za vreme i posle partijskog savetovanja u Ivančićima. Ne bismo smeli prećutkivati, uprošćavati i svoditi na zanemarljive dimenzije sve složenosti i teškoće kroz koje je prolazio narodnooslobodilački pokret u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine, pa, razume se, ni lutanja, političke promašaje i greške rukovodstva pokreta. Jer, ako mi ni posle četrdeset godina ne kažemo potpuno otvoreno celu istinu, reći će je drugi, ali će je reći na svoj način. Skrivanje neprijatnih istorijskih činjenica iz bliske prošlosti neće i ne može koristiti našoj budućnosti. Uostalom, o tome se uveliko piše i govori i to, rekao bih, ne baš sasvim objektivno, tako da neupućeni čitalac stiče pogrešan utisak o onome što se stvarno događalo, utisak koji zamagljuje ogromne uspehe narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, postignute upravo u tom periodu.

Smatram, takođe, da je dužnost nas preživelih boraca Hercegovine da otvoreno i nedvosmisleno kažemo da tzv. levo skretanje u Hercego-

vini nije samonikla hercegovačka i crnogorska pojava, jer ta pojava nije isključivo vezana za Hercegovinu i Crnu goru, već se samo na tim područjima najdrastičnije manifestovala (Branko Petranović, s razlogom, ističe da linija klasnog zaoštravanja nije izazvala teže posledice u nekim krajevima Jugoslavije zbog toga što narodnooslobodilačka borba nije bila razvijena i što je ta linija bila na snazi veoma kratko, nepuna četiri meseca). Ipak, u nekim radovima i sećanjima neposrednih učesnika partijskog savetovanja u Ivančićima, levo skretanje se isključivo vezuje za Hercegovinu i Crnu Goru i pomera u vreme kada o njemu, bar što se Hercegovine tiče, ne može biti ni govora.

Kao što je poznato, građa kojom raspolažemo o Savetovanju u Ivančićima nije samo oskudna nego i protivurečna. Tako se, na primer, u tzv. novosadskom dokumentu (ovaj dokumenat je bez sumnje napisao neko ko je učestvovao na Savetovanju u Ivančićima i to neposredno po njegovom završetku) i sećanjima Brane Kovačevića kaže da su glavni govornici na Savetovanju isticah »da se danas postavlja pitanje ko će koga: ili mi četnike ili četnici nas«, da »mi moramo isticati parole socijalno obojene koje će oštrije suprotstaviti radne mase reakcionarnoj buržoaziji«, da nam je »buržoazija nametnula klasnu borbu i da mi tu borbu prihvatamo« i slično. Avdo Humo u svojim sećanjima tvrdi upravo obrnuto:

»Parola, u to vreme, neke klasne diferencijacije unutar narodnooslobodilačkog pokreta bila bi potpuno apolitična, sektaška i štetna po revoluciju i zbog toga o njoj uopšte nije bilo govora. Naprotiv, došlo je do određene kritike (pojava) u Hercegovini, iako smo tada vrlo malo znah o nekim njihovim sektaškim, klasnim stavovima koji su počeli da sužavaju platformu narodnooslobodilačke borbe...«.

Ovu, da odmah kažem, anahroničnu tvrdnju nalazimo i u članku Edvarda Kardelja *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju.* Negirajući tvrdnje da je na partijskom savetovanju u Ivančićima inaugurirana sektaška politika, Kardelj u tome članku piše:

»Istina, na Savetovanju u Ivančićima je bila prisutna grupa komunista, uglavnom iz Hercegovine, koja je zastupala sektaške stavove. Sve su to bili čestiti borci. Mnogi od njih su u kasnijim borbama i poginuli. Ali, tada su, upravo pod uticajem izdajničke akcije snaga koje su se nalazile pod uticajem jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu, pali u neki sektaško-klasni ultraradikalizam. Da je takav ultraradikalizam bio prihvaćen, on bi značio bitno sužavanje platforme narodnooslobodilačkog ustanka. Međutim, njihovi stavovi su bili na Savetovanju kritikovani i odbačeni i nisu imah uticaja na zaključke, pa ni na sam tok diskusije, koja je inače bila vrlo jednodušna.

To pokazuje koliko su neopravdane tvrdnje da je Savetovanje u Ivančićima podstaklo sektaštvo u Hercegovini i nekim drugim krajevima zemlje. Dogodilo se upravo obrnuto. Savetovanje je više ili manje dokrajčilo tu sektašku praksu koja je dolazila do izražaja pre Savetovanja i za koju su neki tražili potvrdu na Savetovanju. Međutim, Savetovanje ne samo da nije dalo potvrdu za takvu praksu, nego je naložilo partijskim kadrovima da moraju da je napuste« (ovo su, u svojoj knjizi *U borbi za slobodu,* citirah drugovi T. Kurtović i N. Parežanin).

Ovde nije potrebno navoditi nikakve dokumente da bi se videlo da drugovi Humo i Kardelj, u stvari, iznose naknadne, posleratne ocene pojave o kojoj je reč. Jer, opšte je poznato da je do levog skretanja u Hercegovini došlo posle, a ne pre Savetovanja u Ivančićima. Prve oz-

biljnije leve greške učinjene su u februaru, dakle, mesec dana posle Ivančića, a najdrastičnije u martu i aprilu. Teško se može prihvatiti mišljenje da su drugovi iz Hercegovine, koji su prisustvovali Savetovanju u Ivančićima, pod uticajem izdajničke akcije snaga privrženih izbegličkoj vladi u Londonu, »pali u neki sektaško-klasni ultraradikalizam«. Zna se da u to vreme u Hercegovini još nije bio izvršen definitivan raskid s četnicima, koji su prikrivali svoju saradnju s okupatorom, da su povremeno partizani i četnici izvodili zajedničke akcije protiv ustaško-domobranskih snaga i da su, štaviše, dolazak grupe majora Boška Todorovića iz Bosne u Hercegovinu (4. januara 1942.) obezbeđivali delovi Zupopivskog i Gatačkog partizanskog bataljona, jer se Todorović još uvek deklarativno izjašnjavao za zajedničku borbu partizana i četnika protiv okupatora i njegovih saradnika. »Da su ustaše napale tu četničku grupu«, piše Janko Tadić, tada komandant Župopivskog bataljona, »mi bismo je branili, računajući da su namere četnika da se bore protiv okupatora ozbiljne«.

Što se tiče tvrdnje da je Savetovanje u Ivančićima »više ili manje dokrajčilo tu sektašku praksu, koja je dolazila do izražaja pre Savetovanja«, valja reći da sačuvana arhivska građa nedvosmisleno potvrđuje da je tek posle pomenutog Savetovanja ultraradikalizam zahvatio, ne samo Hercegovinu i Crnu Goru, nego i Sloveniju. I tamo su likvidacije bile brojne i čak je - prema izveštajima Edvarda Kardelja - bilo »odvratnih mučenja ljudi što je bacilo rđavu sliku na lik partizanskog borca«. U to vreme ni najviše rukovodstvo NOP Jugoslavije nije bilo imuno od sektaško-klasnog ultraradikalizma. To se vidi iz sačuvanih pisama Edvarda Kardelja i Moše Pijade Titu, u kojima se povodom kritike Kominterne da narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji ide suviše ulevo - ističe da je ta kritika »u osnovi tačna«, da je »opomena stigla u pravi čas«, da je i samo rukovodstvo »pogrešilo i zabrazdilo ulevo«, da »mnoge stvari treba menjati«, itd. Sektaška praksa je, u stvari, oficijelno dokrajčena tek na sednici CK KPJ (tačnije, jezgra CK KPJ), koja je 4. aprila 1942. godine održana u Foči, posle pomenute kritike Kominterne i očevidnih rđavih posledica koje su proizišle iz te prakse. Trebalo je, međutim, dosta vremena da direktive CK, s tim u vezi, stignu do partijskih rukovodstava na terenu.

Delim mišljenje onih istoričara koji smatraju da je do levog skretanja u Hercegovini i Crnoj Gori došlo u okviru opšte orijentacije koju je dalo najviše rukovodstvo NOP-a, i da je upravo to rukovodstvo formulisalo politiku »*druge etape*« u kojoj treba da se izvrši definitivan obračun sa klasnim neprijateljem. Bio je to odgovor na očevidne namere reakcionarnih snaga u zemlji i svetu da likvidiraju partizanski pokret u Jugoslaviji, posledica suviše optimističke procene opšte vojno-političke situacije u svetu, čvrstog uverenja da je slom fašističkih sila neizbežan i blizak, kao i krutog prenošenja iskustava oktobarske revolucije. Ukazivanje na izvesna zastranjivanja, dileme i promašaje, kojih nije pošteđena ni jedna revolucija u istoriji, ni u kom slučaju ne umanjuje veličinu naše revolucije i ogromnu ulogu njenog rukovodstva. Duboko sam ubeđen da se tiradama o vizionarstvu i nepogrešivosti objektivno umanjuje uloga rukovodstva. Greške i zastranjivanja su propratne pojave svakog krupnog društvenoistorijskog procesa. Naše vodstvo je pokazalo izuzetnu gipkost i sposobnost da blagovremeno uoči greške i promašaje, da ih spretno prevaziđe i narodnooslobodilački pokret usmeri ka sigurnoj budućnosti. Tako su i shvatanja da predstoji sve oštrija klasna diferencijacija, odnosno »*druga etapa*«, koja su bila ugrađena u političku liniju KPJ krajem 1941. i početkom 1942. godine, odbačena kao pro-

mašaj, jer se trezvenom procenom situacije došlo do zaključka da se revolucionarna platforma može realizovati u formi narodnooslobodilačke borbe. Nije slučajno što se upravo u tom trenutku drugog svetskog rata četničko vodstvo opredelilo za otvorenu izdaju i saradnju sa okupatorom, a partizansko za nepomirljivu klasnu borbu. Ta opredeljenja, koja su dovela do definitivnog raskida i oružane konfrontacije između četnika i partizana, pospešilo je razvoj opšte vojno-političke situacije u svetu, pre svega poraz nemačke fašističke vojske pod Moskvom i ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat. Ti epohalni događaji su izazivali radost i optimizam, a ujedno, kako ističe J. Marjanović, »mamili pogled na budućnost«. Izgledalo je da je slom fašizma sasvim blizu, pa je u prvi plan izbilo pitanje posleratnog uređenja zemlje. Reakcionarne snage, okupljene oko pokreta Dragoljuba Mihailovića Draže, osećale su da je obnova monarhističke Jugoslavije pod velikim znakom pitanja, pa su zato tražile definitivan obračun sa narodnooslobodilačkim pokretom, pod parolom: »Ne treba saveznike dočekati s komunistima«. Sledeći takvu politiku, Draža Mihailović poručuje, 29. decembra 1941, četničkim komandantima u Crnoj Gori da »sa komunistima partizanima ne može biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije, a za ostvarenje ciljeva socijalne revolucije«. 16. januara 1942, on poziva sve svoje komandante u krstaški rat protiv narodnooslobodilačkog pokreta, ističući:

»Naročito podvlačim da je komunistička opasnost jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike naših naroda *uništavajte bez milosti!* Oni nas ometaju da imamo slobodne ruke prema neprijatelju... *Bez milosti ih uništavajte!* Svi komandanti su mi odgovorni za svoje rejone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci kao Moša Pijade i drugi«.

Upravo u vreme izdavanja naredbe dolazi do otvorene četničko-okupatorske saradnje u Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Lici i Dalmaciji, »kao da je neko nekom nevidljivom rukom vukao konce, vezane za četničke komande, u istom pravcu, u pravcu saradnje sa okupatorskim snagama protiv partizana« (J. Marjanović, *Draža Mihailović*, knj. I, Zagreb 1979, str. 214). Nekoliko dana posle izdavanja citirane naredbe, četnici Đorđa Lašića i Pavia Đurišića napali su komske, kolašinske i beranske partizane i naneli im teške gubitke. Budući da se sve to događalo neposredno posle obrazovanja nove izbegličke vlade u Londonu (9. januara 1942), sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, u kojoj je Draža Mihailović imenovan za ministra vojske i mornarice i dobio čin divizijskog generala, nametao se logičan zaključak da do otvorene saradnje četnika sa okupatorom protiv partizana nije došlo bez znanja naše vlade i odobrenja britanskih vladajućih krugova.

Ako se sve to ima u vidu, onda nije čudo što se u rukovodstvima narodnooslobodilačkog pokreta pojavila parola: »Buržoazija nam je objavila klasni rat, mi ga prihvatamo«, koja je, po svemu sudeći, isticana i na partijskom savetovanju u Ivančićima. Kada se pažljivo analiziraju direktivna pisma CK KPJ upućena krajem 1941. i početkom 1942. godine partijskim rukovodstvima Srbije, Hrvatske, Slovenije i Crne Gore, jasno je da je i najviše rukovodstvo NOP-a ocenilo da se bliži pobedonosan završetak rata i da treba preduzeti opsežne mere radi preuzimanja vlasti u zemlji. Pomenuta direktivna pisma, čija je sadržina opširno citirana u radovima Dura Vujovića, Miša Lekovića, Rasima Hurema i Branka Petranovića, podsećaju na Lenjinove »Aprilske teze« u kojima je razrađen konkretan plan prelaska u »drugu etapu«, koja mora dati svu vlast proletarijatu i siromašnom seljaštvu. U njima se, naime, ističe da je vojnički i politički slom fašističkih zemalja blizak; da je Crvena

armija »u srazmerno kratkom vremenu svoje ofanzive slomila kičmu hitlerovske armije« i da je to »najjača armija sveta koja će sutra dominirati Evropom«; da su »pobede Crvene armije otvorile novu etapu u razvitku političkih prilika u svetu u duhu oštrije klasne diferencijacije«; »da se reakcionarne imperijalističke zemlje okupljaju kako bi razoružale narodnooslobodilačke pokrete«; da se u Jugoslaviji stvara reakcionarni velikosrpski centar, oko kojeg se okupljaju sve kontrarevolucionarne snage, i da je taj centar »sutrašnji glavni neprijatelj oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«. Shodno tome, borba protiv tog centra je glavni politički zadatak Partije. Povoljan razvoj međunarodne situacije je nalagao da se pripremi tlo za novu etapu borbe, u koju smo već stupili brzim koracima i na kojoj treba ujediniti oko Komunističke partije Jugoslavije sve radne mase radi definitivnog obračuna sa klasnim neprijateljem - buržoazijom, kulacima i svim predstavnicima kapitalističkog društveng sistema.

U tim direktivama nema izričite i neopozive objave rata četnicima Draže Mihailovića, već se samo naglašava da se prema njima treba odnositi u skladu sa njihovim konkretnim postupcima na terenu. Međutim, budući da je ubrzo obelodanjena otvorena saradnja četnika sa okupatorskim trupama u borbi protiv partizana, CK i Vrhovni štab su reagovali direktivama partijskim i vojnim rukovodstvima u kojima se nalaže da se beskompromisnoj borbi protiv četnika dà prioritet u odnosu na borbu protiv okupatora. To nedvosmisleno potvrđuje naređenje vrhovnog komandanta NOP i DVJ, upućeno 10. marta 1942. godine Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku, u kome se, između ostalog, kaže:

»Likvidaciji četničkih bandi morate posvetiti svu pažnju... Vi morate pribeći represalijama protiv četnika. Morate paliti izvesne kuće četničkih vođa i kolovođa. Sva, njihova imanja treba konfiskovati... Dok ne likvidirate četnike, borbu s Italijanima izbegavati, a primiti je samo onda kada je ne možete izbeći ili kada ste sigurni da ćete doći do plena u oružju i materijalu«.

Budući da su upravo tih dana u *Vrhovnom štabu u Foči* boravili drugovi Dukica Grahovac i Milija Stanišić (prvi je bio komandant Operativnog sektora za Nevesinje i Gacko, a drugi zamenik političkog komesara Prvog hercegovačkog udarnog bataljona), nema nikakve sumnje da su i njima usmeno saopštena slična naređenja. Uostalom, vrhovni komandant je još 1. februara 1942. godine uputio naređenje Operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu, u kome se, pored ostalog, kaže da treba »likvidirati sve špijune, petokolonaše i razbijače narodne borbe«. Drugovi iz Operativnog štaba su to shvatili kao svoj glavni zadatak, što se vidi iz njihovog izveštaja od 5. marta iste godine, u kome se ističe da je »streljano oko 250 petokolonaša i njihovih glavešina«. Koliko su u to vreme neki rukovodeći ljudi u Hercegovini bili »zabrazdili ulevo«, upečatljivo ilustruje primer koji je izneo Milija Stanišić u svom članku *Kod generalnog sekretara SKOJ, marta 1942. godine.* On, naime, piše da je na putu za Vrhovni štab, sa Dukicom Grahovcem naišao kod Foče na naoružane ljude sa trobojkama na kapama - bez petokrake zvezde. Iznenađen tom činjenicom, Dukica ih je pitao da li su četnici ili partizani, a kada mu je jedan od njih rekao da su pripadnici dobrovoljačke vojske, Dukica se okrenuo Miliji i rekao mu: »Videli bi oni svog dobrovoljačkog boga da su kod nas u Hercegovini«. Boravak u Vrhovnom štabu nije nimalo promenio Dukicu. Naprotiv, lično mi je poznato (njegov štab se nalazio u mom selu) da je po povratku iz Foče bio u toj meri radikalniji, da se nije mogao prepoznati.

Time, kao ni citiranim naređenjima Vrhovnog štaba ne želim da kažem da se pomenutim naređenjima najvišeg rukovodstva NOP-a može pravdati sve ono što se u to vreme događalo u Hercegovini, gde je čišćenje oslobođene teritorije od »petokolonaša, špijuna i razbijača narodne borbe«, poprimilo suviše grube i surove forme i uzelo zastrašujuće razmere. Umesto političkog razobličavanja stvarnih neprijatelja, prihvaćena je, izgleda, teza da su kulaci i seoski zelenaši društvena osnova četništva i političke reakcije uopšte, pa su vršene masovne likvidacije imućnijih seljaka, čija izdaja nije ni dokazivana. Na taj način, pod udarom su se našli ne samo stvarni petokolonaši nego u većini neopredeljeni koji su smatrani potencijalnim neprijateljima. Tako je, na primer, u ondašnjem gatačkom srezu za nepunu sedmicu dana (od 29. marta do 4. aprila 1942) ubijeno ok 60 ljudi i žena. Nekima od njih je konfiskovana čitava imovina, kuće popaljene, a porodice proterane okupatoru u Gacko. Išlo se toliko daleko da su i tzv. anglofili (prozapadno orijentisani ljudi) smatrani neprijateljima. Velika Britanija je, takođe, tretirana kao budući neprijatelj. To potvrđuju i pesme koje su u to vreme pevane u hercegovačkim udarnim i teritorijalnim bataljonima, kao, na primer:

»Dole Hitler, dole robovanje,
dole Čerčil i gospodovanje«.

Nepoverenje u Veliku Britaniju nije bilo prisutno samo u Hercegovini. Još u novembru 1941. godine, u oslobođenom Užicu je partizanska radio-stanica oštro napala londonsku štampu i Radio-London zbog netačnog prikazivanja događaja u Jugoslaviji i veličanja Draže Mihailovića i pozvala partizane da ne slušaju Radio-London i ne čitaju britansku štampu, ističući da su i Britanci naši neprijatelji. U jednom izveštaju Moše Pijade iz marta 1942, kaže se da partizanske jedinice u Crnoj Gori »danas ratuju i protiv Engleske, jer ona pomaže Vasojeviće i petu kolonu protiv nas«.

Iako je linija klasnog zaoštravanja odbačena kao pogrešna posle kritičkog preispitivanja na pomenutoj sednici CK KPJ od 4. aprila, ta politika je u toj meri uzela maha da se njeni recidivi nisu mogli izbeći. Teško je, izgleda, bilo uveriti članove Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu da to nije ne samo pravilna nego i jedino moguća politika. To se vidi iz njihovog izveštaja upućenog *19. aprila 1942. godine Vrhovnom štabu,* neposredno posle likvidacije ustaškog uporišta Borač, u kome se ističe da je temljno i masovno ubijanje četnika i petokolonaša omogućilo junačkom srpskom narodu u Hercegovini da ispolji svoje divne borbene sposobnosti«. U izveštaju se dalje kaže: »Kada bismo mi pobili petu kolonu u dobrovoljačkoj vojsci, uništili bismo u njoj uticaj neprijatelja, a mase bi prišle partizanima uz malo jači politički rad. U to vreme je pojam »petokolonaš« u Hercegovini i nekim drugim krajevima bio rastegljiv i različiti kriterijumi su uzimani pri njegovom određivanju. O tome svedoči izveštaj komandanta Operativnog štaba kalinovačkog sektora od 28. aprila iste godine, u kome se, između ostalog, kaže: »Sutra sudimo tridesetorici lica radi pljačke u Borču. Nadam se veselju - biće valjda polovina za strijeljanje. Zamah drugova iz Hercegovine obuhvatio je i nas, jer zaista se ne može nikuda dok se najprije u korijenu ne samo likvidira peta kolona, već i oni koji će to da budu i za još 20 godina«. Pored toga, u ovom izveštaju se podvlači da će svi »špijuni« iz sela Gradine, koji su nosili jaja u Kalinovik, biti nemilosrdno pobijeni i dodaje: »Sutra baš reorganizujemo Obaljski bataljon; smijenili smo sve dosadašnje starješine, a sutra ćemo mnogim da sudimo i zauvijek presudimo«. Nekoliko dana ranije, na sastanku sa članovima

Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu u selu Lončarima (Borač), tom komandantu je oštro zamereno što na svom sektoru toleriše stvari »za koje u Hercegovini glava odmah pada«.

Čim je dobio taj izveštaj, Tito je reagovao porukom da se »ne preteruje u streljanju«, da se »streljati moraju samo oni kojima se dokaže petokolonaški rad« i da se »selo Gradina ne sme paliti«.

Razorne posledice levih grešaka u Hercegovini došle su do punog izražaja u završnoj fazi tzv. treće neprijateljeve ofanzive, jer su *Italijani i četnici smišljeno iskoristili* te greške za razvijanje široke delatnosti radi razbijanja partizanskih jedinica *iznutra,* kombinujući tu delatnost sa akcijama pročešljavanja prostora na kojima su se nalazile te jedinice. Budući da su masovne likvidacije ljudi po proizvoljnim kriterijumima unele psihozu straha i nesigurnosti i drastično suzile političku platformu narodnooslobodilačkog pokreta, već posle prvih vojničkih neuspeha došlo je do naglog osipanja partizanskih jedinica. Rasulo je zahvatilo podjednako i teritorijalne i udarne bataljone. Tvrdnje da bi, s obzirom na višestruku brojnu nadmoćnost neprijateljevih snaga i druge nevolje (nestašica oružja i municije, glad), do osipanja partizanskih odreda i krize narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini došlo i da *nije bilo levih grešaka,* samo su delimično tačne. Sigurno je da bi osipanje partizanskih jedinica i kriza u koju je zapao narodnooslobodilački pokret u Hercegovini sredinom 1942. godine, bili mnogo bezbolniji da prethodno nije nepotrebno proliveno mnogo ljudske krvi. U mom selu se, na primer, posle streljanja komandira mesne partizanske čete samo zato što je bio žandarm, veliki broj ljudi pokolebao, a neki su ubrzo prebegli četnicima. Uostalom, evo šta je o tome, u pismu Edvardu Kardelju, rekao Josip Broz Tito:

»U Hercegovini je snažan polet narodnog ustanka zavrtio mozak naših rukovodećih ljudi iz Operativnog štaba i oni su počeli da prave nevjerovatne sektaške svinjarije i u nevjerovatno kratkom vremenu taj narodni ustanak je upropašćen i okupator je pomoću četničkih elemenata uspio da razbije naše partizanske bataljone čije je ljudstvo u masama počelo prilaziti četnicima. Stalno prisustvo drugova koje smo mi tamo poslali i Proleterske brigade uspjelo je spasiti najbolji dio partizanskih jedinica od potpunog rasula«.

I na kraju da se ponovo vratim na partijsko savetovanje u Ivančićima. Ako ga posmatramo u vremenu i prostoru u kojem je održano, onda su tvrdnje da je ono bilo u skladu sa direktivnim pismima CK KPJ krajem 1941. i početkom 1942. godine, o kojima je bilo reči - logične i ubedljive.

MILAN GRAHOVAC

O NEKIM OCENAMA NOP-a NA TERENU NEVESINJA U ZIMU 1942. GODINE

Ocene o stanju NOP-a na teritoriji bivšeg nevesinjskog sreza date u vreme dolaska i boravka Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona, koje su docnije nekritički preuzete i ponovljene u nekim delima, nisu objektivne i zbog toga ih ne prihvataju borci ovog kraja. Utisak je da su se, prikazivanjem Nevesinja kao tobože četničkog uporišta, namerno i unapred* želeli opravdati neki čudnovati postupci tog bata-

ljona oko likvidacije jednog broja tzv. petokolonaških elemenata - postupci koji su ozbiljno umanjili njegovu ulogu i, kasnije, imali veoma negativne posledice i za bataljon i za narodnooslobodilački pokret u celoj Hercegovini.

Kada se govori o levim greškama kao promašaju u strategiji i taktici borbe, potrebno je šire sagledati opštu situaciju u svetu i u našoj zemlji u vremenu od kraja 1941. do sredine 1942. godine; kakve su bile procene o daljem toku svetskog rata, njegovom trajanju i krajnjem ishodu; o ulozi antihitlerovske koalicije, odnosima među njenim članicama i uticaju saveznika na događaje u Jugoslaviji - posebno na narodnooslobodilački pokret. Posebno bi valjalo utvrditi koliko su leve greške u Hercegovini bile uslovljene nesnalaženjem vojnog i partijskog rukovodstva ovog područja u onako složenim uslovima i onakvom sistemu rukovođenja; kako je to rukovodstvo shvatalo i sprovodilo opštu liniju borbe protiv okupatora i pete kolone. U čemu su njegove greške i koliko su one prouzrokovane stihijom i samovoljom pojedinaca? U tom kontekstu bi trebalo razmotriti i savetovanje u Ivančićima i uticaj tog savetovanja na dalji tok borbe. Odgovori na ova pitanja, razume se, zahtevaju dublje i svestranije istraživanje.

Iz sačuvanih dokumenata i nekih objavljenih dela i izlaganja pojedinih drugova vidi se da je početkom 1942. godine i Vrhovni štab NOV i DV Jugoslavije - svakako pod uticajem opšte vojno-političke situacije u svetu i onoga što se prethodno dogodilo u Srbiji - izričito oštro naredio da se svim sredstvima spreči i likvidira četništvo u Hercegovini. Tako, na primer, u naređenju koje je Vrhovni štab uputio Župopivskom bataljonu za pružanje pomoći hercegovačkim partizanima, 1. februara 1942, zahteva se beskompromisna »likvidacija svih špijuna, petokolonaša, razbijača narodne borbe. Tu ne treba biti milosrdan. Četničke snage u vezi s ovim izrodima naši su najveći neprijatelji. Zato već sada treba likvidirati s njima...« Slično naređenje je 14. februara 1942. upućeno i Nevesinjskom partizanskom odredu. I u tom naređenju se kaže da Štab odreda »prikupi snage i rastera sve četničke organizacije. One kao takve ne smiju postojati na vašoj teritoriji. Njihovo likvidiranje isto je toliko važno kao i likvidiranje okupatora s kojim otvoreno sarađuju. Sve njihove vođe treba likvidirati«.

O tome kako je tekla borba protiv pete kolone govori delom i prvo saopštenje štaba Prvog udarnog bataljona od 1. februara 1942, iz Dabra, povodom presude bataljonskog prijekog vojnog suda, u kojem, pored ostalog, stoji: »Udarni bataljon na svom propagandnom putu po Hercegovini, izveo je akciju čišćenja petokolonaških elemenata na teritoriji bataljona Bilećkog i Stolačkog. Tom prilikom likvidirani su i razoružani svi istaknuti razbijači Narodnooslobodilačke borbe...« (slede imena četvorice streljanih i dvanaestorice uslovno osuđenih na smrt). Na redu je bilo Nevesinje. U publikacijama V. Šegrta »Ratne uspomene« na strani 70, i »Prvi udarni«, autora N. Parežanina i s. Stijačića, na strani 49, zabeleženo je da su tada u s. Berkoviće, gde je boravio Prvi udarni bataljon, došla dva naoružana Nevesinjca - navodno komandanti četničkih bataljona iz sela Biograda i zaseoka Džinova Mahala - radi pregovora sa udranim bataljonom. Međutim, opšte je poznato da tada nisu ni postojale takve četničke formacije u njihovim selima. Naprotiv, Spremo P. Milan, o kojem je reč (sada potpukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941), tada je bio komandir Biogradske partizanske čete. Krajem januara 1942, sa svojim komšijama Spremom Đurom i Čolović Danilom, pošao je u Dabarsko polje (u selo Predolje) radi nabavke duvana. Uz put im se u zaseoku Džinova Mahala pridružio Drago

Zubac koji je išao u Dabar sa istim ciljem. Tom prilikom su svratili u selo Berkoviće i tako je neplanirano došlo do pomenutog razgovora. Pravu istinu o ovim ljudima ubrzo je imao priliku da sazna i štab Prvog udarnog bataljona, jer je po dolasku u Džinovu Mahalu smešten upravo u Zupčevu kuću, a tu je dolazio i Milan Spremo kao komandir partizanske čete (istina, Zubac je docnije prešao u četnike i poginuo).

U netačnom prikazivanju stanja u Nevesinju najdalje se otišlo u prvom izveštaju štaba Prvog udarnog bataljona, koji je upućen Vrhovnom štabu 1. marta 1942, koji izvorno glasi: »Pošto smo uništili četničku bandu u Dabru - Srez stolački - (ubili smo im komandanta bataljona), prešli smo 3. ov. mj. na tlo Nevesinja. Stanje u Srezu nevesinjskom prije našeg dolaska bilo je veoma ozbiljno. Četnici su bili i politički i vojnički dobro organizovani, a Nevesinje je bilo kula rekacije za čitavu Hercegovinu. Četnici su na vrlo vješt način umjeli da iskoriste razjarenu mržnju srpskog naroda prema muslimanskim masama, i da je kanališu za svoj račun. Sa parolom 'Smrt Turčinu - sloboda Srbinu', uspjeli su potpuno narod da ubijede da Srbima nema spasa dok god ima živih 'Turaka'. Politički nivo ovih masa je ispod normale, pa kada se uzmu u obzir druge objektivne okolnosti - razumljivo je što su srpske mase nasele na te njihove laži. Takođe su bili ubedili narod da je borba protiv silnog i jakog okupatora besmislena, opasna, za narod ubistvena; da se treba boriti samo protiv 'Turaka', pa da u toj borbi čak treba koristiti i okupatora... Čim smo došli u Nevesinje, razvili smo snažan, organizovani planski politički rad, tako da nam je potpuno uspjelo da te bandite raskrinkamo, da ih izolujemo i da njihove parole i principe umrtvimo i da njihov rad do tančina narodu prikažemo kao petokolonaški i izdajnički. Poslije pripremanja terena putem agitaciono-propagandističkim i čisto organizacionim, poslije njihovog političkog uništenja prešli smo na fizičko.

Partizani su u vrijeme našeg dolaska bili dosta malobrojni, ali iz dana u dan rastu i to brzo. Glavna njihova slabost je čisto organizaciona. Pored toga, neiskusni su u borbama, nedisciplinovani, politički nedovoljno svjesni - blagodareći tome što su politički komesari potpuno nedorasli, a u 80% slučajeva oni su neodgovorni. Iz ovog svega proizilazi i njihova velika slabost, kukavičluk i krajnji oportunizam prema petoj koloni. Našim radom i uzimanjem u naš bataljon jednog dijela mještana partizana, sve se ove njihove greške popravljaju...

Akcije protiv okupatora teško je izvoditi dok ne očistimo zaleđinu, odnosno petu kolonu. O našim akcijama protiv okupatora u sklopu naših zamašnijih akcija izvestite nas i dajte nam potrebne sugestije...

Postoje objektivne okolnosti za prelazak svih masa partizanima i za uništenje pete kolone...«.

Samo pet dana posle toga 5. marta 1942. Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu ističe da je »Kula reakcije Nevesinje, potpuno razbijena. .. «.

Bez obzira na to čime su motivisane, ove ocene su netačne i nekorektne; njima se čini nepravda i baca ljaga na narod ovog slobodarskog kraja, koji to ničim nije zaslužio. Posledice tih ocena, na žalost, nisu ni danas sasvim iščezle. Zbog toga je i ovom prilikom potrebno ponoviti neke poznate činjenice koje govore suprotno i koje će, kao istina, ostati trajno zabeležene u istoriji. Poznato je, naime, da je upravo na tlu Nevesinja (u Donjem Drežnju) već 3. juna 1941, počeo odlučan oružani otpor protiv ustaških pokolja i kvislinške vlasti. A samo dva dana posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, 24. juna 1941, Nevesinjci su zauzeli žandarmerijske stanice u Lukavcu, Riljima, Fojnici i na Morinama, lik-

vidirali ustašku patrolu u Šipačnu i iz više pravaca, sa razvijenim crvenim zastavama, krenuli u napad na garnizon Nevesinje koji su držale jake ustaško-domobranske snage. Time je počeo junski ustanak u istočnoj Hercegovini, koji faktički označava ne samo početak narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju, nego i masovnog oružanog pokreta otpora u Evropi. Bio je to svojevrstan ratni referendum koji je nedovsmisleno pokazao političku zrelost, patriotsku svest i rešenost naroda ustaničkog Nevesinja da se, bez obzira na sve okolnosti, beskompromisno bori protiv okupatorske i kvinsliške vlasti. Oživljavajući uspomene na te dane, jedan borac iz sela Dabrice (stolački srez) kaže: »Pucnji pušaka nevesinjskih ustanika hrabrili su i pokazivali šta valja činiti, a zapaljene vatre na nevesinjskim brdima označavale su pravac kojim treba ići«.

O nivou političke svesti naroda Nevesinja - za koju se u pomenutom izveštaju štaba Prvog udarnog bataljona kaže da je »ispod normale« - uverljivo svedoči činjenica da, uprkos stravičnim zločinima koje su ustaše već u junu 1941. počinile nad nedužnim srpskim stanovništvom, ni u junskom ustanku ni kasnije, u Nevesinju nije došlo do osvetničkih ekscesa i međusobnog bratoubilačkog sukoba i pokolja na nacionalnoj i verskoj osnovi, već su do kraja očuvani tradicionalni dobrosusedski odnosi, kao važan faktor i jedan od preduslova bratstva i jedinstva - najveće tekovine naše revolucije.

Da narod Nevesinja od samog početka borbe nije nikome praštao izdaju, pokazuje primer da je već 24. juna 1941. u selu Lukavcu posle zauzimanja žandarmerijske stanice, narodni sud osudio na smrt Đurđu Kešelj, za koju je utvrđeno da je dostavljala podatke ustašama o ljudima koji imaju oružje i pripremama za ustanak.

Takođe valja istaći da se na terenu Nevesinja od kraja leta 1941. odvijao intenzivan proces političke diferencijacije masa putem organizovanog delovanja aktivista i održavanjem javnih narodnih zborova po selima na kojima je objašnjavana platforma borbe protiv okupatora i kvislinga, razobličavane parole čekanja i kolaboracije, koje su zagovarali Petar Samardžić, Jovan Draganić i dr. - kasnije vođe četničkog pokreta, tako da im nigde nije pošlo za rukom da dobiju javnu podršku naroda. Docnije su sami priznali da su počekom novembra 1941, dve trećine stanovništva nevesinjskog sreza bile na strani partizanskog pokreta - uz Dukicu Grahovca, Vula Skoka, Dušana Brstinu, Obrena Ivkovića i ostale vođe ustanka. Kao rezultat rasplamsavanja ustanka, do kraja 1941, u nevesinjskim selima bilo je formirano 12 partizanskih četa. Početkom 1942. godine glavnina partizanskog bataljona »Nevesinjska puška« (formiran 20. avgusta 1941) obezbeđivala je sela prema jakim neprijateljevim uporištima, Borču i Fazlagića Kuli, radi zaštite srpskog stanovništva od novih ustaških pokolja; jer za nepunu sedmicu u prvoj polovini januara na teritoriji Gacka i Nevesinja stradalo je od ustaških pokolja preko 200 ljudi, žena i dece.

Takođe, poznato je da je od oktobra 1941, na slobodnoj teritoriji radio Sreski komitet KPJ i Sreski komitet SKOJ-a za Nevesinje. U više sela bile su osnovane partijske ćelije sa preko 40 komunista i aktivi SKOJ-a sa ukupno preko 135 članova; bili su to neustrašivi i beskompromisni borci protiv okupatora i njihovih saradnika, a ne kukavice i oportunisti - kako se prikazuju u citiranom izveštaju Prvog udarnog bataljona. U selima Lukavcu, Zovom Dolu, Drežnju, Jugovićima, Dubljevićima i Zaboranima bili su izabrani narodnooslobodilački odbori.

Eto, to je približna slika stanja koje je zatekao Prvi udarni bataljon dolaskom na teritoriju Nevesinja, što potvrđuje i činjenica da je u njegove redove već prvih dana po dolasku na ovaj teren, stupilo 80 pro-

branih boraca, od kojih znatan broj članova partije i SKOJ-a, a ubrzo još 50 novih boraca. Drugovi, Drago Papić, dotadašnji komandir Odžačke partizanske čete, i Mirko Radovanovič, komandir Lukavačke partizanske čete, odmah su postali komandiri četa u 1. udarnom bataljonu; Savo Čolović politički komesar čete, Petar Pašajlić zamenik političkog komesara čete, a Ljubica Ivković zamenik političkog komesara tog bataljona; više Nevesinjaca postali su komandiri vodova i desetari. Time je brojna i udarna snaga bataljona gotovo udvostručena i sve akcije koje je izvodio na teritoriji Nevesinja, uključujući i organizaciju i likvidaciju četničkog majora Boška Todorovića i njegove grupe, Prvi udarni bataljon je izvršio u sadejstvu sa snagama partizanskog bataljona »Nevesinjska puška«, partizanskim bataljonom »Bišina« (formiran 1. marta 1942) i ostalim udarnim i teritorijalnim bataljonima koji su u proleće formirani na ovom terenu.

Dakako, ovim se nipošto ne poriče opasnost od četništva koje se razvijalo u ovom kraju, ali rad na stvaranju četničkih vojnih formacija na teritoriji Nevesinja počinje tek krajem novembra 1941, dolaskom četničkih oficira-emisara Draže Mihailovića. Kao što je poznato, 21. novembra u selo Ljeskov Dub došao je Radojica Rončević, kapetan I kl. bivše jugoslovenske vojske i kako je zabeležio njegov kolega Danilo Salatić, tom prilikom izjavio: »Dolazim iz Crne Gore. Kao oficir koji je položio zakletvu kralju i otadžbini ne mogu u ovim danima da sedim skrštenih ruku. Kralj nije u zemlji, ali tu je narod, otadžbina i meni je dužnost da radim i borim se za njih. U Crnoj Gori po mom mišljenju nije sada vreme ni za kakvu borbu, ali kod vas ovde u Hercegovini drugi je slučaj. Vi živite zajedno sa Turcima i Hrvatima... Ja vam se stavljam na raspoloženje, mogu dovesti oko 4.000 Crnogoraca da vam pomognemo da očistite Borač i Fazlagića Kulu«. O tome je Rončević narednih dana u Bratču vodio razgovore sa organizatorima četnika u ovom kraju, Vidakom Kovačevićem iz Gacka, Damjanom Mićevićem iz Banjana, Petrom Samardžićem i Danilom Salatićem.

Mesec dana kasnije, 26. decembra, u Kifino Selo je došao kapetan Sergije Mihajlović sa pripremljenim naređenjem za napad na Borač, s namerom da time pridobije jedan broj nevesinjskih ustanika u četničke redove. Zatim je major Boško Todorović, 8. januara 1942, iz Foče preko Gacka nesmetano došao u selo Fojnicu i stupio u vezu s delegatom italijanskog 6. korpusa, kapetanom De Matisom, čime je pripremljen teren za sporazum između Italijana i četnika, koji je ubrzo potpisan u Dubrovniku. Do tada je, prema četničkim podacima, u Nevesinju bilo svega oko 70 organizovanih četnika. Jovan Draganić kasnije piše da su u aprilu 1942, četnici na terenu Nevesinja imah svega oko 200 pušaka.

Da li se onda može govoriti o Nevesinju kao »kuli reakcije za čitavu Hercegovinu«? Naravno da ne može, jer narod Nevesinja nije kriv za dolazak pomenutih četničkih oficira organizatora četničkog pokreta, niti za četničke planove u vezi sa Nevesinjem, koje - kako je poznato - nikada nije postalo njihovo uporište. To govori i podatak da se preko 2.600 Nevesinjaca borilo u jedinicama NOVJ, da je u NOB-u poginulo 568 boraca, od kojih 24 u Prvom udarnom bataljonu, a 869 ljudi, žena i dece je palo kao žrtve fašističkog terora.

Niko, razume se, ne može negirati pozitivnu ulogu i doprinos Prvog udarnog bataljona, kao pokretne, dobro organizovane i za one prilike elitne partizanske jedinice koja je izvršila niz značajnih uspešnih akcija među kojima posebno treba istaći: likvidaciju majora Boška Todorovića i njegove grupe; razbijanje grupe četnika u selu Podgrađu i niz borbi

protiv Italijana i četnika u proleće 1942. godine, osobito onu kod Fojnice. Međutim, činjenica je da su pod firmom petokolonaša na teritoriji Nevesinja kao i Gacka, likvidirana i lica, a da za većinu njih krivica nije ni dokazivana. Posebno što su prilikom tih likvidacija činjeni čudnovati postupci koji se ne mogu ničim opravdati. To je izazvalo mučan utisak i odbojnost prema toj jedinici; mnoge ljude zbunilo, unelo strah i nesigurnost čak i kod partizanskih porodica. Jedan od razloga za takve postupke svakako je slaba saradnja sa vojnim i partijskim rukovodstvom i uglednim ljudima na terenu.

Na nesreću postupci Prvog udarnog bataljona dobro su došli i obilno koristili četničkoj propagandi. Ti su se postupci, nema sumnje negativno odrazili i na borce i bili jedan od uzroka rasula ovog bataljona i ostalih teritorijalnih i udarnih bataljona u Hercegovini u toku maja i juna 1942. godine.

Sticajem prilika, leve greške su imale najteže posledice za srpsko stanovništvo u gatačkom i nevesinjskom srezu, gde je bila i najteža situacija; ovaj siromašni kraj je još od junskih dana 1941, neprekidno izdržavao ustaničku vojsku i bio na udaru okupatora i kvislinga. Za ovo stanovništvo su od uspostavljanja ustaške vlasti bile praktično zatvorene varoši iz kojih se ranije snabdevao ne samo industrijskom robom, petrolejom za osvetlenje i soli, već dobrim delom i brašnom. To je uticalo da je i stočni fond ubrzano trošen. Na nesreću, te nevolje pratila je i veoma surova zima. U takvoj situaciji svaki slučaj ubistva nevinih ljudi od strane Prvog udarnog bataljona išao je na štetu narodnooslobodilačke borbe, i, kasnije, doveo partizanske familije u izuzetno težak položaj: svim istaknutim partizanskim borcima četnici i Italijani su opljačkali imovinu, a kuće popalili. Bili su to najteži dani za partizanski pokret.

Sasvim je sigurno da nije bilo levih grešaka iz Hercegovine bi juna 1942. odstupilo mnogo više boraca (iz Nevesinja su odstupila 72 koji su stupili u 10. hercegovačku NOU brigadu prilikom njenog formiranja), uslovi za ilegalni rad aktivista koji su ostali na terenu bili bi neuporedivo povoljniji, a četnici bi se lakše i brže kompromitovali kao saradnici okupatora, neprijatelji naroda i njegove revolucionarne borbe.

MIRKO MASTILOVIĆ

UZROCI NAŠIH GREŠAKA

Revolucija ne bi bila revolucija kada bi imala unaprijed pripremljena pravila odvijanja. To praktično znači da se u revoluciji mogu dešavati razne stvari, da su moguće greške i skretanja, i leva i desna. Od Oktobarske revolucije pa do naše i kubanske ja ne znam da je neka tekla po unapred utvrđenom scenariju, od koga se nije odstupalo. Zato i situaciju u Hercegovini u periodu o kojem danas govorimo treba gledati u tom smislu.

Ja pokušavam da odgovorim na pitanje šta su uzroci naglog pada u razvoju pokreta u proleće 1942. godine. Poznato je da smo, osim okupatorskih garnizona imali apsolutnu vlast, imali smo impozantnu vojnu snagu svrstanu u desetine udarnih bataljona. Organi nove vlasti (NOO), organizacija žena i omladine pokrivali su čitavu teritoriju Hercegovine. Pa ipak za mjesec ili nešto više dana koliko je trajala treća neprijatelj-

ska ofanziva ostali smo sa malim brojem borbenog ljudstva. Ostali su se osuli i uglavnom prešli četnicima. Mislim da se to nije desilo isključivo pod pritiskom velike vojne sile koju je okupator angažovao u trećoj ofanzivi. Sasvim je izvesno da se mi u tom periodu ne bi mogli održati u onakvom sastavu i onako organizovano i da nije bilo drugih uzroka tj. naših grešaka o kojima danas govorimo. Isto tako je izvesno da bi posledice treće neprijateljske ofanzive bile daleko manje da nije bilo naših grešaka. Ne bi onako veliki broj našeg boračkog sastava preko noći prešao na stranu četnika, što je svakako bio najteži udarac našem pokretu.

U čemu su bile te naše greške? Da bi se dao pouzdan odgovor to zahteva ozbiljnu studiju i proučavanje dokumenata iz tog vremena. Ja ću govoriti samo o nekim. Prije svega mislim na sposobnost rukovodstva u Hercegovini, političkog i vojnog, da procenjuje situaciju i određuje taktiku borbe koja bi u datim uslovima davala što optimalnije rezultate. Veliki uspesi postignuti u 1941. godini i početkom 1942. godine kako u Hercegovini tako i u drugim krajevima naše zemlje uticali su, verovatno, da rukovodstvo u Hercegovini neadekvatno proceni odnos snaga. Nije se dovoljno vodilo računa o činjenici da su našu snagu sačinjavah seljaci najsiromašnijeg dijela Hercegovine. Mobilizacija boračkog ljudstva, prehrana i izdržavanje brojne vojske iscrpljivale su do krajnjih granica ekonomsku moć domaćinstava i ugrozili egzistenciju naroda. Pored toga, neboračko stanovništvo imalo je značajne obaveze kao što su seoske straže, održavanje veza između sela i vojnih jedinica i dr. Sve je to moglo negativno da utiče, i uticalo je, na moral kako naroda tako i borbenog sastava. To je bez sumnje stvaralo uslove da neprijatelj, a naročito četnici mogu uspešnije da ubacuju klice defektizma i šire strah u našim redovima. Kada danas, posle tolike vremenske distance, razmišljamo o tome, ne mogu se oteti ubeđenju da rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini nije dovoljno vodilo računa o psihologiji seljaka, njegovoj vezanosti za selo, brizi za opstanak porodice i golog života. Verovalo se da brojne i bez sumnje borbene jedinice mogu izdržati i najteža iskušenja i žrtve. Razmišljajući o pitanjima o kojima govorim setio sam se jedne televizijske emisije o ustanku u Sremu. Intervjuisali su generala Kamenjara. Reporter ga je pitao kako su uspeli da dignu ustanak u uslovima Srema obzirom na konfiguraciju terena. Kamenjar mu je odgovorio ovako: »Da smo mi 1941. godine u Sremu, sledili Marksovu teoriju o revoluciji po kojoj je osnovna revolucionarna snaga radnička klasa, a u njoj na prvom mestu metalci, mi jednostavno ne bi imali ustanka jer radničke klase nismo ni imali. Imali smo srednje i siromašno seljaštvo. To je bila naša snaga o čemu smo u svom radu morali voditi računa«. Kao što sam naprijed rekao mislim da mi u Hercegovini time ne možemo da se pohvalimo.

Kao što se uvek dešava u sukobu interesa, druga strana koristi greške suparnika. Postavljajući pitanje kako je došlo do nagle oseke ustanka u Hercegovini ne može se zaobići i pitanje na kojoj su osnovi četnici privremeno uspeli. O poznatoj saradnji četnika sa okupatorom (Italijanima) nema potrebe govoriti. Međutim, značajna je činjenica okupatorska politika u tom periodu - davanje hrane i drugih artikala seljacima četničkim simpatizerima. To je izvanredno pogodovalo četničkoj liniji da treba spašavati preostali deo srpskog življa posle ustaških pokolja, pa kada dođe momenat krenuti na okupatora. Uz unošenje straha u narod od brojne i dobro naoružane okupatorske sile to je bila jedina osnova na kojoj su četnici zasnivah svoju akciju. Ja ne prihvatam četničku tezu da su vezanost i simpatije srpskog naroda u istočnoj Her-

cegovini za stari režim Jugoslavije i kralja Petra omogućile stvaranje jake četničke organizacije. Ne mogu se imati simpatije za režim koji u dvadesetogodišnjem periodu nije ovim krajevima omogućio nikakav ekonomski ili drugi napredak. Istorijska je slučajnost da se sva beda režima pokazala pred licem naroda toga kraja prilikom kapitulacije i povlačenja vlade i vrhovne komande preko Gacka i Bileće za Nikšić aprila 1941. godine. *Taj režim je svojom politikom u krajnjoj liniji doprineo stvaranju ustaške države koja je u istočnoj Hercegovini izvršila genocid nad srpskim narodom i time najavila svoje postojanje i način vladanja.* Četnici su među Srbima intenzivno raspirivali osvetničko raspoloženje prema Muslimanima optužujući ih za sva ustaška zlodela.

To su po mom mišljenju osnove na kojima su gradili svoj uticaj među srpskim življem.

Opijenost uspesima i osjećajem moći prouzrokovale su neprimerno ponašanje pojedinih rukovodećih ljudi pokreta i rukovodstava, što se moralo odražavati negativno na uspešan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Ovdje na prvom mestu imam u vidu onaj mukotrpni politički rad u narodu na liniji širenja uticaja partije, omasovljenju pokreta, objašnjavanju ciljeva borbe. Dok su se kadrovi na terenu borili za svakog borca ili omladinca ubeđivanjem, nije teško dokazati da je kod nekih viših rukovodstava pretnja silom često imala prevagu nad političkim radom. Takvo ponašanje u uslovima istočne Hercegovine imalo je teže posledice i zbog toga što je organizacija KP bila relativno mala, stvarana pretežno uoči rata. Članovi Partije većinom su bili mladi i po godinama i po iskustvu u političkom radu. Ovo govorim iz iskustva u bivšem srezu Gacko. Naše nastojanje da na tom terenu pridobijemo što više ljudi od ugleda među stanovništvom, bivših dobrovoljaca i priznatih domaćina, dalo je značajne rezultate. Omogućavalo nam je da se uspešnije borimo protiv neprijateljske propagande, u kojoj smo prikazani kao avanturisti koji će svojim radom prouzrokovati paljenje srpskih sela. Takav naš rad remetilo je uporno insistiranje višeg rukovodstva da se zaoštrava klasna borba, da se kao stalan zadatak ima rad na likvidiranju pete kolone. Bilo je to nedefinisano i izuzetno osetljivo pitanje. Četnički uticaj već se osećao. Imali smo domaćinstava, porodica iz kojih je jedan brat bio u partizanima a drugi u četnicima. Likvidirati oca zato što se nekome učinio sumnjiv moglo je da ima teških političkih posledica. Pa ipak bili smo pod stalnim pritiskom zahteva za brojniju likvidaciju »petokolonaša«. Sjećam se dopisa Operativnog štaba za Hercegovinu (vjerujem da postoji u arhivama) u kojem se traži izvještaj o broju likvidiranih. Ne traži se likvidacija određenih ličnosti, nego se traži kvantum. To bi trebalo da bude pokazatelj revolucionarnosti i uspešnog političkog rada. U ovom kontekstu navešću i moj prvi susret sa komandantom Operativnog štaba za Hercegovinu Petrom Ilićem (Drapšinom). Proleća 1942. godine on je bio u severnoj Hercegovini sa Prvim udarnim bataljonom, radi uspešnije likvidacije pete kolone. Sreli smo se u selu Vrba. Pošto se znamo iz Beograda poljubili smo se a njegove prve reči bile su: »Božiju ti majku zar ja da te streljam!«. Ja to primih kao šalu. Međutim, nije to bila šala nego najoštrija kritika što malo ubijamo.

Nedovoljan politički rad i sektašenje nije bilo samo na terenu nego i u vojsci. Nije se lako moglo postati član KPJ iako je masovno pokazivana i dokazivana odanost ideji KP i spremnost da se za nju da i život.

Navest ću ovdje kako je na taj problem gledao Milentije Popović. Na putu iz Foče za sedište Operativnog štaba i oblasnog komiteta za Hercegovinu zadržao se jedan dan na teritoriji Gacka. Naime, toga dana partizani su vodili oštru borbu sa italijanskim snagama koje su iz gar-

nizona Gacko i Avtovac krenuli na slobodnu teritoriju. Milentije nije mogao da prođe dok se borba nije završila. Bio je očevidac kako su se borili naši borci, koliko su žrtava naneli neprijatelju i koliki je bio ratni plen. Po završetku borbe održao je sastanak sa štabom bataljona. Između ostalog je pitao koliko ima članova Partije u bataljonu koji se toga dana borio. Kad je dobio odgovor da ih je samo desetak, ljutito je reagovao: »Vi ste super sektaši, šta još tražite od tih boraca. Sutra da ih bude pedeset«.

Kao ilustraciju nerealne procene naših mogućnosti napomenuću i sledeće. Preko naše teritorije u zimu 1942. prošao je drug Slobodan Princip, u svojstvu komandanta štaba za Bosnu i Hercegovinu. Išao je iz Crne Gore za Hercegovinu. Noćio je kod nas u selu Lipnik i održao konferenciju sa borcima i seljacima. Pored ostalog naredio je da obavezno održavamo prohodnost puta za Pivu, preko prevoja Ravno. To je bilo neizvodljivo ne samo tada, nego ni danas to nije moguće u zimskom periodu, kada snežni nanosi za jedan dan dostižu i po nekoliko metara visine.

U svojim istupanjima na ovom skupu drugovi su detaljno govorili o kriminalnom ponašanju u postupku likvidiranja takozvane pete kolone - što je i meni bilo poznato. I tada kada se to dešavalo i kasnije kada 0 tom razmišljam pitao sam se kako je to bilo moguće. Otkuda takav sadizam, kao što je prisiljavanje rodbine da igra kolo oko žrtava, često nevinih. Sasvim je sigurno da direktive ili stava da tako treba raditi nije bilo. To je bila samovolja pojedinaca koji su na žalost bili toliko moćni da su mogli nekažnjeno vršiti i tako monstruozne zločine. U ratnim - revolucionarnim uslovima najlakše dolaze do izražaja karakterne osobine ljudi jer nisu retki slučajevi da se čovek nađe u ulozi i tužioca i sudije i izvršioca presude. U takvoj situaciji moguće su greške u proceni 1 donošenju rešenja, ali se ne mogu ničim pravdati iživljavanja nad nemoćnima. Način izvršavanja kazni u selima severne Hercegovine u Bratači, Braićevićima, Jaseniku i dr. više je naneo štete narodnooslobodilačkom pokretu i ugledu partizana nego činjenica da je među streljanim bilo sasvim nedužnih lica, starijih osoba i si. Takvi postupci ostavljali su prostor za neprijateljsku propagandu u nastojanju da partizane - komuniste prikažu kao rušioce svih moralnih normi, što nije bilo bez značaja u zaostaloj patrijarhalnoj sredini kakva je bila naša.

Osvetljavanje događaja koji su se dešavali u Hercegovini u periodu 1941. i prvoj polovini 1942. godine od strane preživelih učesnika sa aspekta naših grešaka shvatam, kao što sam u početku rekao, kao nastojanje da se utvrde istine koje će pomoći istoričarima da daju pravu sliku razvoja narodnooslobodilačkog pokreta na našem terenu.

SVETO KOVAČEVIĆ

POČETNA ISKUŠENJA REVOLUCIJE

Proleterske revolucije stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele, svirepo-temeljno ismevaju polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja...

Da je ove riječi izgovorio neko drugi a ne osnivač naučnog socijalizma (»Osamnaesti brimer Luja Bonaparte«), onda bi se akteri pobje-

donosnih revolucija, pa i naše, vjerovatno vrijeđali zbog njihove nepoštedne strogosti. Ovdje su navedene ne zbog pravdanja za koju iskazanu kritičku ocjenu o revolucionarnom procesu 1941-^2. u nas, na primjerima Hercegovine, već naprotiv, radi notorne istine da nema nepogrešivih revolucija, obzirom da se radi o koliko organizovanim toliko i spontanim društvenim zbivanjima u kojima se prepliću brojne protivurečnosti, čije puteve prevazilaženja nije lako sagledavati i usmjeravati, pa ni avangarda revolucije ne može imati toliko revolucionarne pameti da bi apriori bila bezgrešna.

Druga načelna napomena tiče se opštepoznatog pitanja - koliko savremenici, a pogotovo aktivni učesnici revolucionarnih promjena mogu biti kritični prema svojoj vlastitoj praksi, makar to činili sa distance od četiri decenije? Čak ni profesionalni istoričari nijesu u stanju da objektivno ocijene događaje epohalnog značaja sve dok su njihovi akteri živi, pa i duže, jer treba sačekati istorijske posljedice onoga što se zbilo. Tek vrlo rijetki i snažni duhovi u oblasti umjetničke književnosti uspijevaju da literarno izraze sintezu revolucionarnih procesa i tako osvijetle istorijsku istinu o njima. *»Očima književnosti narod sebe gleda kroz vjekove, i da mu se pamćenje ne raspline kao oblak na vjetru, književnost neka ne zaboravlja ništa«.* (M. Krleža)"

Ne bi se reklo da su u nas, jedni i drugi (istoričari i književnici), iz niza razloga koje nije jednostavno sagledati i izložiti, napravili zamašan napredak u tom smislu. O tome Meša Selimović razmišlja 1976. godine, ističući vrijednost djela Isaka Babelja *(»Prva konjička armija«)* »u kojemu je data snažna i upečatljiva slika sovjetskih vojnika u revoluciji, podjednako surovih i humanih, zlih i dobrih - užasnih i divnih, a sve u kontekstu i s plemenitim patosom borbe za revoluciju... *Čini se da kod nas u potpunosti nedostaje taj istinski bebeljovski način prikazivanja naše revolucije: suviše smo sentimentalni i obazrivi prema njoj, suviše nas impresionira njen istorijski značaj, zato i ne otkrivamo svu složenost i značaj tog istorijskog čina. Zato ćemo lakše oprostiti nizak kvalitet nego oštriju riječ. Možda zato i nemamo velikog književnog djela o našoj revoluciji... Nemamo ni savremenog društvenog romana, jer smo bolesno osjetljivi na ono što umjetnik kaže o nama današnjima«.*[2)]

*

Mi koji nemamo ni istoriografskih ni literarnih pretenzija, a bili smo nekakvi učesnici začetaka ustanka i revolucije u svom kraju, možemo svojim sjećanjima i razmišljanjima o tim vremenima bar djelimično pripomoći da se sagledaju i protumače neke okolnosti u kojima je naš revolucionarno-oslobodilački pokret doživljavao svoje plime i osjeke.

Sjevero-istočni kraj Hercegovine - gatački i nevesinjski srez, o kojima će u ovom tekstu biti najviše govora, bio je prije četiri decenije patrijarhalno-seljački ambijent, brdskoplaninskog tipa i načina života, bez radničke klase i bilo kakve njene organizacije, oko 60% srpski a ostalo muslimanski, neposredno uz crnogorsku granicu sve od Berlinskog kongresa 1878. godine. Srpsko stanovništvo je masovno (muslimansko samo pojedinačno) učestvovalo u pokretu za oslobođenje i ujedinjenje

D NEPOZNATI SPISI - »Politika«, 31. oktobar 1982.
M. Ručnov: Dijelovi neobjavljenog razgovora sa M. Selimovićem, »Odjek«, Sarajevo, sept. 1982.

1914-18. godine (nekoliko stotina dobrovoljaca, takođe talaca i interniraca u Austro-ugarskoj, vješanja u Avtovcu i si.), prihvativši kraljevinu SHS i kasniju Jugoslaviju, pored svih njenih mana, ipak kao svoju državu u odnosu na dvije propale tuđe carevine u bliskoj prošlosti. Kakva takva, bila je to »pravna država«, koja je obezbeđivala makar »golu« slobodu, a dvadesetak godina njenog postojanja mali je vremenski prostor da bi neuki seljak sagledao sve njene negativnosti.

U ovom kraju, ako izuzmemo pojedince, nije bilo partijske organizacije sve do proljeća 1941. godine. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, koncem aprila mjeseca, u gatačkom srezu formirala se nejaka partijska organizacija, pretežno od srednjoškolaca koji su se vratili svojim kućama iz većih gradova i iz Vojvodine. U nacionalnom pogledu radilo se uglavnom o Srbima, jer je okupacija i priključenje NDH pokidala ranije veze sa naseljima muslimanskog stanovništva, gdje su se zatekli i pojedinci, često srednjoškolci progresivne orijentacije.

Ustaška akcija istrebljenja Srba u Istočnoj Hercegovini, na žalost snažno podržana od strane zaostalog muslimanskog življa, naročito u Gacku, stvorila je veoma delikatnu situaciju - spontani narodni otpor istrebljenju, praćen razbuktavanjem međunacionalnog nepovjerenja i mržnje, što je vodilo u bratoubilačku borbu do međusobnog istrebljenja. Italijanski okupator je vješto manipulisao takvim tendencijama, favorizujući ekstremne elemente čas na jednoj čas na drugoj strani. Otvaranje Istočnog fronta, zatim masovni ustanak u Crnoj Gori, pored onog što se dešavalo u Hercegovini, prinudili su Italijane na taktiziranje i traženje oslonca među uticajnijim Srbima konzervativnih političkih gledišta.

Iako nejaka, partijska organizacija borila se za svoj uticaj u masama, na liniji borbe protiv okupatora i bratstva među narodima Jugoslavije, parirajući šovinističkim parolama »odmazde« i »spašavanja srpstva«, koje nijesu bile baš bez bilo kakvog efekta među ogorčenim srpskim stanovništvom. Ugledni ljudi, prvenstveno seljaci, bez obzira na imovno stanje, predstavljali su dragocjen oslonac za širenje narodno-oslobodilačkog pokreta. Naši najjači argumenti, pored ciljeva borbe, bili su učešće Sovjetskog Saveza u ratu, snaga ustanka u Crnoj Gori, odakle su korišćena vojno-politička iskustva i neposredna pomoć.

Može se postaviti pitanje - da li je sa strane KPJ, kao i sa suprotne, pročetničke strane bilo barem na početku dovoljno spremnosti u traženju zajedničke platforme borbe protiv okupatora i, ako nije, kako to protumačiti? Dva konkretna primjera iz jula i avgusta 1941. godine ilustruju donekle to stanje.

Ubrzo poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, tj. u toku ustaničkih borbi sa ustašama, na gatačkom terenu se iznenada pojavio Vidak Kovačević, diplomirani pravnik, šef kabineta ministra poljoprivrede u posljednjoj vladi Kraljevine Jugoslavije i jedan od istaknutih mlađih prvaka Zemljoradničke stranke. Vidak je kao student bio poznat u akcijama Udružene opozicije, a naročito se isticao u kampanji protiv Konkordata. Otuda se moglo očekivati da će u procesu diferencijacije biti na strani borbe protiv okupatora. Desilo se obratno, a objašnjenje se moglo naći u orijentaciji Zemljoradničke stranke, naročito njenih lidera (Gavrilović, Tupanjanin) kao probritanskih elemenata, kako u događajima koji su prethodili napadu Hitlera na Jugoslaviju (27. mart), tako i u odnosu na oružanu borbu protiv okupatora.

Odmah po dolasku, Vidak je okupio svoje Kovačeviće i iznio im takvu viziju svjetskog sukoba koja se doslovce podudarala sa onom iz

Londona i u suštini predstavljala kontrarevolucionarnu platformu međunarodnih razmjera. Govorio je *kako će angloamerikanci pustiti Ruse i Njemce da se međusobno tuku sve dotle dok jedni i drugi ne budu toliko izmrcvareni da više ni za koga neće predstavljati ozbiljnu prijetnju, pa će onda doći na obale izgladnjele Evrope sa brodovima pšenice i ponuditi njenim narodima - ako nećete da umrete od gladi, izvolite sa hranom i naš poredak i način života!*

To je bio siže političke filozofije još neoformljenog četničkog pokreta (bar u Hercegovini), odnosno londonske izbjegličke vlade i onih međunarodnih snaga koje su stajale iza njih. Treba reći da je Vidak učinio mnogo za propagandu i organizovanje četništva u istočnoj Hercegovini, naročito u Gacku i Nevesinju, neumorno krstareći po selima. Između ostalog, pod njegovim uticajem Petar Samardžić se definitivno priklonio na četničku stranu.

Sa druge strane, *Okružni komitet KPJ* za istočnu Hercegovinu, polovinom avgusta 1941. godine, objavio je kraće saopštenje upućeno ustanicima toga kraja, u kome se govorilo *o rukovodećoj ulozi Partije u organizovanju oružane borbe, o bratstvu sa poštenim Hrvatima i Muslimanima, o neprihvatljivosti stavova pojedinih pripadnika dotadašnjih građanskih stranaka.* Doslovno je pisalo da *KPJ nema ništa zajedničko sa Lazarom Trkljom, teologom iz Bileće* (takođe »zemljoradnikom«), *Vidakom Kovačevićem pravnikom iz Gacka i njima sličnim.* (Vidakova reakcija na ovo saopštenje bila je kategorična, da on nikada ništa nije ni imao sa komunistima!)

Na iznijetim primjerima mogla bi se postaviti tvrdnja da su antagonizmi, nepovjerenje i isključivost bili obostrani i nesumnjivi, što je od početka rušilo mostove bilo kakve saradnje. Sukob je bio neminovan, jer su u pozadini stajali krajnji politički ciljevi svakog pokreta - revolucija, odnosno kontrarevolucija. Nije li to bilo uslovljeno međunarodnom političkom konstelacijom, što je karakterisalo i antihitlerovsku koaliciju tokom čitavog rata, a po njegovom završetku, tako reći odmah nakon pobjede evoluiralo u hladni rat Istoka i Zapada?

Pobjeda Oktobarske revolucije i pojava SSSR-a u međunarodnom životu označili su istovremeno početak opšte krize kapitalizma i narastanje socijalizma u svjetski proces. Sve što se kasnije dešavalo u svijetu, a naročito u Evropi, prelamalo se kroz tu prizmu odnosa, pa i naš ustanak protiv okupatora predvođen od strane KPJ. Zbivanja širom svijeta poslije Drugog svjetskog rata još snažnije potvrđuju pravilo da svaki oslobodilački pokret ili ozbiljniji socijalno-politički konflikt unutar bilo koje zemlje i na bilo kome kontinentu poprima u suštini iste karakteristike.

U tom svijetlu interesantno je jugoslovensko insistiranje na koncepciji Narodnog fronta kao nekoalicione organizacije (»odozdo«), sa kratkotrajnim izuzetkom slovenačke Osvobodilne fronte (do Kočevskog zbora, kada je izričito potvrđena rukovodeća uloga Partije). Da li je takav koncept NOF-a rezultat naglašene rukovodeće uloge KPJ ili posljedica nacionalne izdaje, defetizma i totalne nespremnosti građanskih političkih struktura da se angažuju na antifašističkoj liniji borbe, ili i jedno i drugo? Drugim riječima, da li je uopšte postojao Narodni front sa atributima političke organizacije, ili je bio samo propagandno-taktički zastor za nesmetanije djelovanje Partije? Dalje, da li se KPJ kao sekcija Kominterne, duboko ilegalna, sa vodećim kadrovima iz emigracije, robijašnica i Španije, mogla za nekoliko uočiratnih godina (počev od 1937) dovoljno preorijentisati za djelovanje u »narodnofrontovskom« smislu? Još dalje, da li je neslavna sudbina koalicionih narodnih fron-

tova širom Evrope pred Drugi svjetski rat ulivala povjerenje u njihovu svrsishodnost ili obratno? Sva ova pitanja zaslužuju pažnju, bilo da se razmatra problematika ustanka na globalnom jugoslovenskom ili na regionalnom hercegovačkom planu.

Proces revolucionarnog previranja, odnosno diferencijacije, trajao je u gornjoj Hercegovini do kraja 1941. godine, da bi se potom obostrano zaoštrio sukob do otvorenih neprijateljstava. Kao da se i jednoj i drugoj strani žurilo očekujući skori definitivni rasplet na svjetskoj sceni (pobjede Crvene armije pred Moskvom, ulazak SAD u rat). U tome kontekstu valja promatrati dolazak majora Todorovića i njegovih saradnika u Hercegovinu, te njihove prve kontakte sa Italijanima.

Simptomatično je, takođe, da u tom periodu počinje formiranje »proleterskih« brigada, čija je operativna namjena sasvim ubjedljiva, kao i ime, htjeli ne htjeli asocira na zaokret u lijevo. Koliko je u tome imalo udjela napuštanje Srbije i sve otvorenija saradnja četnika sa okupatorom, a koliko Staljinova procjena da će se rat završiti u 1942. godini - ili i jedno i drugo?

Sa stanovišta rasvjetljavanja poznatih ekstremnosti u Hercegovini (i Crnoj Gori) u toku zime 1941/42. godine, ne može se prenebregnuti činjenica da je tada Vrhovni štab, odnosno CK KPJ, boravio nadomak tih pokrajina - u Foči, pa bez obzira na slabu komunikativnost tih krajeva, sve što se dešavalo u pomenutim oblastima nije bez ikakve veze sa glavnim centrom naše revolucije. Logično je zaključiti, obzirom na napred iznete okolnosti, da je stav o radikalnom raščišćavanju sa četništvom, kao potencijalno najopasnijim protivnikom revolucije, potekao odatle. Kako je ta orijentacija sprovedena zavisilo je od lokalnih i regionalnih, objektivnih i subjektivnih faktora.

Crna Gora i Hercegovina su zapamćene po drastičnom »ljevičarstvu« u tom periodu, što je bitno uticalo na sudbinu ustanka u tim krajevima sredinom 1942. godine. Međutim, nije li pojava »ljevičarstva« bilo i u drugim regionima Jugoslavije, na primjer u Sloveniji, Lici, Bosanskoj Krajini i drugdje, samo u manjim razmjerama, pa one nijesu uticale odlučujuće na tamošnju sudbinu pokreta? »Ljevičarenje« u Crnoj Gori i Hercegovini osuđeno je zvanično već sredinom 1942. godine upravo zbog našeg vojničkog poraza u tim krajevima, odnosno pri njegovom obrazlaganju.

Bilo bi interesantno izučiti »ljevičarenje« kao karakteristiku našeg pokreta u širim razmjerama i u čitavom ratnom periodu, od početka do konačne pobjede oružane revolucije. Bilo je »spontanog ljevičarenja« srpskih masa u junskom ustanku, koji se odvijao u koincidenciji sa početkom njemačko-sovjetskog oružanog sukoba (crvene zastave, boljševičke pjesme), što je bilo izraz tradicionalnog vezivanja za Rusiju i nadanja u njenu spasonosnu misiju. Uz to su, sasvim razumljivo ponegde pristajale i naivne egalitarske parole. No, taj vid »ljevičarenja« nije mogao razorno djelovati na moralno-političku snagu ustanka, jer se nije odlikovao revolucionarnim terorom i likvidiranjem tzv. pete kolone i »potencijalnih protivnika«, što će se desiti kasnije, prelaskom na »drugu etapu« borbe. Zatim, likvidiranje »potencijalnih protivnika« dešavalo se i kasnije, naročito na kraju rata, prilikom konačnog oslobađanja gradova, uključujući tu i Beograd.

*

Razlikujući lijeva skretanja u širem smislu od »revolucionarnog terora«, valja naglasiti da su sve autentične revolucije izvedene klasičnim sredstvima (oružanim putem) bile vrlo surove prema svojim protivnicima, što je zbunjivalo i njihove savremenike kao što su bili Gete, Gorki, Lukač. Gete se zgražao nad varvarskim postupcima Francuske revolucije, ali je bez rezerve prihvatao njene pozitivne posljedice. Gorki i Lenjin se nijesu uvijek slagali oko nekih praktičnih, u prvom redu represivnih mjera tokom Oktobarske revolucije. Đerđ Lukač uočava da su i inače oštrim mjerama represije u Španskom građanskom ratu znatno doprinijeli i pojedinci sa *»otrovom u krvi«*. Nije li takvih pojedinaca bilo i među nama?

Revolucionarni teror u gornjoj Hercegovini (Nevesinje, Gacko) veže se u prvom redu za Prvi udarni bataljon, koji je imao zadatak da raščisti taj teren od četnika. Već je opštepoznato da je u tom pogledu bilo nedopustivih pretjerivanja, jer su pod udar mača revolucije najmanje došli njeni stvarni neprijatelji, poput Todorovića, Mišeljića i sličnih (ostali su se sklonili u okupatorske garnizone), već najčešće kolebljivi, ili prema NOP-u rezervisani, polupismeni seljaci, kojima se tada nije išlo u borbu protiv okupatora, smatrajući je možda avanturom bez izgleda na uspjeh (što je mislio i jedan Krleža!), a mi nijesmo bili strpljivi da sačekamo njihovo političko dozrijevanje. Pogotovo su stradah tzv. potencijalni neprijatelji, oni koji su prije rata bili u bilo kakvoj vezi sa postojećim poretkom buržoazije.

U udarnom bataljonu je bilo najmanje boraca sa terena gornje Hercegovine, a priličan broj Crnogoraca (oko jedne četvrtine), iz čijih redova su poticah najuticajniji rukovodioci, koji objektivno gledajući nijesu mogli realno i odgovorno cijeniti hercegovačke prilike (Crna Gora i Hercegovina su se u mnogo čemu razlikovale), pa je i to, pored rijetke partijske mreže na terenu bilo od značajnoj uticaja u pogledu olakog presuđivanja ljudima.[3] Španjolsko iskustvo prenijeto preko ličnosti komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu imalo je takođe svoju specifičnu težinu u istom smislu...

Nije teško zamisliti šta je značilo pogubiti u jednom selu desetak pa i više ljudi, često bratstvenika (Braićevići, Dražljevo), koji nijesu napuštali svoje domove, znajući šta ih čeka. Takvi se prizori ne zaboravljaju generacijama. Kazne su izvršavane na najneverovatnije načine. Streljali su najugledniji komunisti sa određenog terena, a partizanke su radi »čeličenja dovršavale« operaciju svojim pištoljima, igralo se kolo oko mrtvih u kome su učestvovah mještani, pa i članovi porodica ubijenih.[4]

Takvo ponašanje imalo je svoje korijene u prošlosti, u borbama za opstanak sa Azijatima, kada su se odsječenim glavama kitili bedemi, što je tolerisao i prosvjećeni Njegoš, smatrajući da se i time branila sloboda. Ali u dvadesetom vijeku, to je više nego brutalni anahronizam. U jednom izrazito patrijarhalnom kraju, gdje se u mirno doba ne dešava slučaj ubistva za dvadeset i više godina, među ljudima koji na kućama

[3] Za Istočnu Hercegovinu je karakterističan snažniji uticaj iz Crne Gore nego iz Bosne tokom čitavog rata, i to ne samo iz geografskih već i iz tradicionalnih razloga. Tako se i prelazak na tzv. drugu etapu prenio u Hercegovinu iz crne Gore, a za savjetovanje u Ivančićima je malo ko znao. Ostalo je u sjećanju, konkretno, pismo Save Kovačevića kao komandanta zajedničkog crnogorsko-hercegovačkog štaba, koje je primio Blažo Đuričić aprila 1942. godine u kome se naglašava prelazak na »drugu etapu« i u vezi s tim pita »koliko ste ubili petokolonaša«.

[4] O tome detaljnije: »Ratna sjećanja iz NOB« (1941—42), »Mali mozaik sjećanja«, VIZ, 1981; knj. 3.

nemaju ključeva jer su krađe izuzetna rijetkost, opisani postupci morali su se dojmiti više nego jezivo, sa tragičnim posljedicama po ugled našeg pokreta, djelujući kao njegova kompromitacija i antipropaganda. To je bio jedan od glavnih razloga našeg rasula u maju i junu 1942. godine.

Početkom juna 1942. godine u Vrbnici, gdje su se našli Hercegovci i Crnogorci sa Vrhovnim štabom nakon napuštanja svojih krajeva, ovo je bio predmet višednevne rasprave na boračkim i partijskim skupovima, što je djelovalo kao rasterećenje i ohrabrenje. Naravno, počinjene greške nijesu se dale tako olako ispraviti, jer smo do kraja rata bili u borbi sa četnicima u Hercegovini, čijoj masovnosti i žilavosti je doprinijela i naša pogrešna praksa u opisanom periodu.

Na kraju, mogli bi se pozvati na Marksovu misao - *»proleterske revolucije stalno kritikuju same sebe«* - pošto shvatamo kritiku sektašenja u Crnoj Gori i Hercegovini kao samokritiku naše revolucije na prelomnoj fazi njenog razvoja. Sekundarno je pitanje, u ovom slučaju, da li je neko izvana, u kom svojstvu i iz kojih razloga, uticao da se ta samokritika ostvari. I »pomjeranje« pobjedonosnog završetka rata za kasnije išlo je u prilog novom stanju stvari pa i strpljivom iznalaženju originalnih, avnojevskih puteva ka osvajanju vlasti.

RADOMIR PETKOVIČ

IVANČIĆI SU JOŠ OTVORENA TEMA

Sticajem okolnosti, s obzirom na posao koji radim, imao sam prilike da za ovih 20 - 30 godina pratim kretanja razvoja ustanka pojedinih naših oblasti i regiona u Jugoslaviji. Posebno me je zanimalo kako se razvijao početak ustanka i koji su sve problemi tada postojali. Neću pretjerati ako kažem da nisam naišao ni na jedan razvoj ustanka sličan onom u Hercegovini, od juna do oktobra 1941. godine. Za ovakvu tvrdnju navodim sledeće dokaze.

Prvo, junski ustanak u Hercegovini 1941. godine javlja se kao fenomen ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije. On je po geografskom položaju hercegovački, ali je prevashodno jugoslovenski i bio bih slobodan reći i evropski fenomen, u to vreme. Tada se u Hercegovini prvi put masovno diže ustanak sa nekoliko hiljada ljudi. To je, zaista, jedan veoma značajan ustanički period za naš narodnooslobodilački pokret u Hercegovini i Jugoslaviji. Sa velikim uvažavanjem treba se odnositi na 13-to julski ustanak i sve ustanke u Jugoslaviji, ali je u svakom slučaju veoma značajan ovaj Hercegovački, junski ustanak 1941. godine. U tome vidim tu hercegovačku specifičnost koja će biti zabilježena u mnogim njemačkim, italijanskim, ustaškim, a kasnije i četničkim dokumentima, kako je to citirao Blažo Đuričić, iz jednog pisma majora Boška Todorovića, gde ovaj Dražin izaslanik potvrđuje snagu naše Partije i posebno pridaje značaj Hercegovini i njenim ustaničkim borbama.

Drugo, Hercegovina je po svom geografskom položaju bila veoma specifično područje, ne samo sa gledišta našega rata, nego i sa gledišta

svega onoga što se dešavalo i na suprotnoj strani. Na Hercegovačkom prostoru vodile su se teške borbe za vreme velikih ofanziva - 3, 4, 5, 6. i 7. To znači da su se tu prelamah svi ključni problemi naše revolucije. Nije bitno da li mi ovaj period zovemo *»lijevim greškama«* ili *skretanjima u lijevo,* ali to kazuje da je ovo bio jedan specifičan i rekao bih izuzetno značajan događaj u našoj revoluciji. Može se reći da je Hercegovina interesantno područje ne samo sa gledišta vojne već i političke strane našeg rata. Očigledno je da su neprijateljske jedinice imale na udaru ovo područje, zbog čega je i drug Tito kao vrhovni komandant često upozoravao naše jedinice na stanje u Hercegovini i brinulo ga je šta se to tamo događa. Kao dokaz tog interesovanja je i vraćanje 10. hercegovačke brigade sa Sutjeske u jedan vrtlog, kako je to rekao drug Tito, gdje nije bio siguran šta će se sa njom desiti. Karakteristično je i pismo koje je Tito dao štabu 10. brigade, koje predstavlja uputstvo i način ponašanja za rukovodstvo Hercegovine. I to ukazuje koliko je značila cela hercegovačka oblast, u ratnom, geografskom i političkom smislu.

Ovim napomenama nisam htio da umanjim niti da uveličam sve ono što smo postigli u ustanku, već da istaknem jednim hronološkim redom sve uslove u kojima smo rat počeli i sa kakvim teškoćama smo se suočili. I, upravo zato, da bi bili objektivni sudionici događaja moramo da vodimo računa o realnosti svega što se ovdje zbilo pa i grešaka, skretanja, slabosti, ljevičarenja itd., zavisno kako to nazivamo. Treba da imamo u vidu da je ovo hercegovačko područje višenacionalno, što je imalo značaja za tok događaja, da smo u aprilu mjesecu 1942. godine imali 24 bataljona naše organizovane vojske. S pravom se pitam koje je još područje imalo takvu ogromnu vojsku, koliku smo mi imali?

Ovim sam htio da ukažem na tu specifičnost i osobenost Hercegovine radi boljeg razumijevanja tadašnjeg stanja. Ukoliko bi zanemarili ove činjenice ostali bi na površini nedorečenosti i nepotpunosti.

*

Kada je riječ o savjetovanju u Ivančićima mislim da je ono imalo kao istorijsko savjetovanje veliki značaj za Komunističku partiju Bosne, pa i Hercegovine, bez obzira na neke različitosti koje mu pridajemo. Očigledno je da su ocene o savjetovanju u Ivančićima različite, jedne koje dolaze od savremenika - učesnika i druge od istoričara, ali je zajednička ocjena da Ivančići imaju s pravom jedno istorijsko mjesto u našoj revoluciji. To se vidi i po tome, da je o Ivančićima do sada napisano, osim o Stoličkom savjetovanju od 26. septembra, do danas najviše, iako o tom savjetovanju nije sačuvan nijedan pisani dokumenat, što je dokaz koliko je ono bilo u žiži naših istoričara Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Postoje neke zabelješke koje je sačinio Svetolik Gospić, i koje je dao predstavniku Vojvodine drugu Paunoviću, pa se na osnovu toga ocenjuju odluke savjetovanja. Na jednom savjetovanju Svetolik Gospić se sam odrekao te zabeleške. Ali bez obzira na to savjetovanje je privuklo ozbiljnu pažnju, što znači da ono ima svoju istorijsku vrednost i da kao takvo privlači pažnju o stanju u Bosni i Hercegovini.

Pročitao sam sve što su savremenici napisali, o tom događaju razgovarao sam i sa Slobodanom Šakotom, koji se u Hercegovini najviše bavio tim problemima političke linije Partije u Hercegovini i on tvrdi da su na tom savjetovanju izrečene prave riječi, u pravo vrijeme, o ondašnjem stanju koje je vladalo u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. To mišljenje može da se prihvati, i lično smatram da je to savjetovanje pra-

vilno ocijenilo stanje našeg pokreta i dalo zadatke za budućnost upravo onakve kakve je situacija zahtijevala. Drugo je to pitanje, kako je ko shvatio ono što je rečeno o buržoaziji. U našoj istoriografiji se od tog perioda upotrebljavaju riječi *»leva skretanja«, »sektaštvo«, »greške«,* itd., itd. Ja smatram da bi ti termini mogli da se teško održe u jednoj naučnoj raspravi kao takvi, jer mi smo radili ono što smo mislili da treba, trebalo se boriti protiv pete kolone, protiv četništva, protiv Boška Todorovića, Dangića, protiv onoga uticaja četničkoga vrha oko Moljevićeve deklaracije koju je dao s namjerom da se od Hercegovine napravi bastion srpski koji će koristiti Velikoj Srbiji itd., itd. Zato pitam o kakvim se to lijevim skretanjima radi. O skretanjima se zaista radi i to o veoma teškim i za naš pokret čudnim. To su skretanja u odnosima u samom našem pokretu u našim odnosima unutar tog pokreta, o našem povjerenju prema pokretu, i ako nije postojalo - zašto? Ja tvrdim da nije postojalo povjerenje u samoj Partiji i pokretu. Mislim da je vojno rukovodstvo Hercegovine, obzirom na uspjeh koji je postiglo, brojnost vojske, položaj koji je imalo u Partiji, veze i savezništvo sa Crnom Gorom - izgubilo pravu, suštinsku orijentaciju pokreta i odnosa u njemu. Moramo da kažemo da su oni grešili i da su potpuno zapostavili ulogu Partije kao avangardnu političku snagu, koja je bila na čelu i vođa ustanka. Nije trebalo stvarati takvo nepoverenje u članove sreskog komiteta, nemoguće je složiti se sa prozivkama o kojima je Radovan Papić govorio da je osnovni pozdrav kraj ubijenih petokolonaša, to nije bila linija Ivančića, niti linija CK, to je bila isključivo linija opijenosti uspjesima i vladanje jedne čisto dogmatske vojne logike koja ima svoje korene od Španije pa do nekog straha koji je bio uvriježen u Hercegovačko rukovodstvo, u sam njegov vrh. Radi što potpunije istine treba reći da je uticaj koji se prenosio iz Crne Gore na hercegovačke kadrove bio suviše naglašen, tako da je ceo pokret u Hercegovini na određen način bio u senci ili bolje reći u podređenom položaju u odnosu na Crnu Goru.

O Ivančićima sam razgovarao sa Kardeljom 14. 5. 1976. godine i navodim šta je on rekao.

»Kad je reč o političkoj i vojnoj strategiji naše revolucije, imam utisak da se u jednom delu naše savremene istoriografije - ne retko vrši projekcija današnjih ideoloških i političkih shvatanja pojedinih istoričara na prošlost i izvode određeni zaključci koji po svojoj suštini nisu identični sa stvarnošću. Drugim rečima neki naši istoričari premalo vode računa o objektivno datoj društveno-istorijskoj »pozadini« uopšte, pa zato realnu sadržinu politike i vojne strategije i taktike KPJ u pojedinim fazama razvoja NOB-e i rata i ne ocenjuju uvek istorijski ispravno ili je, ipak ocenjuju jednostrano. Ako se strategija i taktika ne sagledava u celini i ako se na taktiku ne gleda kao na oblik primene određene strategije... onda se ne može dati prava ocena događaja... zato ponavljam da pojedine odluke, akcije i činjenice istoričar mora da posmatra kao rezultat celokupnih objektivnih istorijskih zbivanja i da ih ocenjuje po njihovom stvarnom na tok tih zbivanja a ne da ih uzima istrgnuto, svaku za sebe... primera radi, naveo bih jednu kritičnu ocenu pokrajinskog savjetovanja KPJ za BiH u Ivančićima, kod Sarajeva, početkom januara 1942. godine. Po toj oceni, to savetovanje je proklamovalo klasni rat i uopšte zauzelo sektaške stavove što uopšte nije tačno«.

Iz ovoga se vidi kako Kardelj posmatra prilaz nekih istoričara, pa i savjetovanje u Ivančićima. Ja tvrdim da su ovi termini *»sektaštvo«, »leva skretanja«, »socijalizacija«, »levičarstvo«,* itd. uzeti iz tadašnjih naših dokumenata, prema kojima treba imati kritičan odnos. Treba istaći

da Kardelj upozorava i na dokumente kao i na kazivanja savremenika. Zbog značaja citiraću i taj deo:

»Tačno je to što kažete da se kazivanja savremenika često ne poklapaju sa nalazima istoričara... Ali, postoje i obrnute situacije, da se na osnovu pojedinih dokumenata ili pojedinih ocena, kroz projekciju naših shvatanja o prošlosti, prave određeni zaključci koji u stvari nisu identični sa stvarnošću. Da iznesem sasvim sporedan primer: Uoči 1941. godine, na Novu Godinu, održana je slovenačka partijska konferencija blizu Celja. Ja sam držao referat, i pisao komunike u kome je zapisano da je na Konferenciji učestvovao 101 delegat. To je sem V konferencije KP, na kojoj je učestvovalo 105 delegata, bio relativno najveći ilegalni skup kod nas. Neki slovenački istoričari su sada išli sa metrom tamo i merili koliko bi otprilike ljudi moglo stati u tu salu i izračunali da nije moglo stati više od 45 do 50 ljudi. Sada polemiziraju sa tim, da li je tačno to što je tada bilo objavljeno, jer Komunike je bio štampan u našem listu koji je tada izlazio, polemiziraju sa jednim dokumentom iz 1941. godine - da li je u njemu rečena istina ili je namerno naduvana, kako bi cela stvar izgledala veća. To iznosim samo kao primer.

Kada ste spomenuli Ivančiće, moram reći da se ne radi samo o tome nego i o događajima oko Užičke republike itd.

Sada, ako se ne vidi celokupna strategija i taktika naše Partije, onda pojedinačni dokumenti samo za sebe mogu dati sasvim drugu sliku nego što je bilo. Recimo Ivančići su bili u fazi naše borbe, to je bilo upravo kada su Nemci doživeli prvi poraz pred Moskvom, i mi smo ocenjivali da su Nemci doživeli neuspeh i kod Užica, nisu uspeli da nas unište, mi smo njihovu ofanzivu izdržali, jezgro naše revolucionarne narodnooslobodilačke armije, ostalo je i ja bih rekao da je bilo još snažnije - monolitnije čime je pokret dobio novi podstrek u Bosni, u Sloveniji, a u Hrvatskoj je upravo tada bila naša prva ofanziva. Mi smo, u stvari, tada bili u usponu i računali smo sa odnosom klasnih snaga u zemlji, računali smo da će protivnici Komunističke partije nastojati da nas podriju iznutra, da će zapadni saveznici, kada budu videli da je Sovjetski savez u kontraofanzivi protiv Nemaca, početi da se brinu oko svojih interesa u odnosu na Sovjetski Savez, što se na kraju, posle Staljingrada i dogodilo. U Ivančićima je bio interni sastanak na kome smo mi naše partijske rukovodioce u Bosni upozoravali da moraju čvrsto da se bore za rukovodeću ulogu Partije, da Partija drži svoje pozicije u Armiji, u Narodnom frontu, u sistemu vlasti, da se neprijateljske snage ne infiltriraju itd. Tada je neko nešto zapisao, ali ne tako dobro, da se sada operiše sa navodnim mojim referatom. Ja sam tamo stvarno govorio i to u diskusiji ali po prilici to što i sada govorim. Neko je i to zapisao, tome se činilo da je to tako, a onda je to neko treći preuzeo, neko ko uopšte nije bio tamo nego je čuo o tome, pa kruži da smo inaugirirali sektašku politiku, akciju protiv bogatih seljaka, protiv buržoazije, za klasni rat itd. što uopšte nije istina. Jer, recimo u Ivančićima je bila grupa Hercegovaca - Popara i dr. koji su branili neku sovjetizaciju u Hercegovini.

Mi smo ih tada oštro kritikovali i osudili takve stavove. Ali, istovremeno smo osudili po našim shvatanjima, a uveren sam i danas da je to bilo pravilno, jedan oportunistički uklon koji se zalagao da mi treba da se rukovodimo samo parolom narodnooslobodilački rat, da ne pravimo nikakvu diferencijaciju uopšte u pogledu strukture tog narodnooslobodilačkog rata pa ćemo pobediti. U stvari, mi smo vrlo lako mogli kao Komunistička partija, kao radnička klasa da izgubimo pozicije, da

smo naseli na takav oportunistički kurs, koji je bio prisutan i unutar Komunističke partije, a bio je štetan jednako kao, i sektaški kurs«.

Navodim ovaj citat iz razgovora sa drugom Kardeljom, da bi ukazao koliko je još potrebno istraživati da se odrede prave dimenzije Savjetovanja u Ivančićima. Prema tome, pitanje Ivančića je još otvoreno.

Hteo bih još da navedem da za naše napuštanje Hercegovine u junu 1942. godine, posle Treće neprijateljske ofanzive, nije usledilo zbog toga što smo pravili greške, već zbog siline neprijatelja koji nas je napadao. Međutim, neorganizovano povlačenje naših snaga iz Hercegovine je rezultat slabog vođenja i rukovođenja oblasnog štaba NOV za Hercegovinu. Takvo rukovođenje ne može se ničim pravdati osim opijenosti uspjehom.

Ničemu ne bi vodilo ni da skrivamo tadašnje greške. Naprotiv, mislim da ih treba kritički gledati i oceniti.

UGLJEŠA DANILOV1Ć

ZAVRŠNA RIJEČ

Ja sam s vremena na vrijeme iznosio svoja mišljenja o zbivanjima u Hercegovini. Ne plediram da su te moje ocjene tačne, možda su dijelom poglrešne i nepotpune, ali hoću da kažem da su me kasnije rasprave prilično uvjerile u ono što sam i do sada mislio. Čini mi se da je jasno šta se tada događalo, iako korjeni toga nisu sasvim jasni. Nisam stručnjak da se upuštam u metodologiju rada istoričara, ali mislim da uzroke zbivanja, lijeve greške, ni ovom prilikom nismo do kraja razjasnili. Mi nismo, čini mi se, potpuno saglasni ni u tome, šta je zapravo bilo lijevo skretanje u ovom slučaju. Ovdje se govorilo o različitim stvarima koje su se dešavale u isto vrijeme, ali mislim da se sve to ne može staviti u istu kategoriju. Recimo, navode se primjeri grubih i neprihvatljivih postupaka od strane pojedinaca, ali to su greške druge prirode i ne mogu se svrstati u lijevo skretanje. Tu je riječ o nedozvoljenom odnosu, o siledžijskom ponašanju prema pojedinim borcima i članovima Partije, prijetnje i način kažnjavanja kakve naša Partija nije nikad zastupala. Još je nerazumljivije orgijanje oko izvršavanja presuda, što se može nazvati nerazumnim i neljudskim postupanjem. Ako su se ti ekscesi i postupanja u izvjesnim slučajevima dešavali, to se samo po sebi još ne može nazvati lijevim skretanjem. Pod lijevim skretanjem mora se razumjeti politička linija, politički kurs, a ovo su nedozvoljeni postupci i greške pojedinaca. Naš oštar kurs prema četnicima takođe se ne može karakterisati kao lijevo skretanje. Takav odnos prema četnicima bio je nužan u datoj situaciji. Ako bi se to podvodilo pod kategoriju lijevog skretanja, onda bi čitav naš narodnooslobodilački rat bio lijevo skretanje. To je bila istovremeno narodnooslobodilačka borba i socijalna revolucija, a mi smo se sa četnicima sukobili zato što su bili izdajnici i okupatorske sluge, što su bili instrument izdajničke jugoslovenske buržoazije, a ne zato što se idejno nismo slagali. Četnici su u datoj situaciji bili istovremeno sredstvo okupatora i sredstvo zapadnih buržoaskih snaga koje su željele da poslijeratno stanje u svijetu ostane onakvo, kakvo je bilo i do rata, da ne dođe do jačanja snaga socijalizma, i socija-

lističkih revolucija. Tačno je da su četnici bili instrument jugoslovenske buržoazije koja se borila za svoj klasni interes, no to za šta smo mi koncem 1941. i početkom 1942. godine došli u oružani konflikt sa njima nije bilo radi našeg ljevičarenja, nego radi toga što su četnici postali otvoreni saradnici okupatora, uz prikrivenu ili otvorenu saglasnost njihovih pokrovitelja. Meni se čini, da moramo prije svega do kraja razjasniti šta pod pojmom lijevog skretanja podrazumijevamo, pa ako se tu saglasimo, onda ćemo lakše da se saglasimo i u drugome. Po meni se lijevim skretanjem može nazvati ona politika koja je značila odustajanje od ranije trasirane političke linije narodnooslobodilačke borbe i svenarodnog nacionalnog okupljanja i prelazak na liniju klasnog rata. A to bi značilo da političko i vojno rukovodstvo preduzima takve mjere koje označavaju takav zaokret da se prelazi na klasni rat. Ako je takvih teorija i takve praske ovdje bilo, a bilo ih je, onda bi trebalo reći kolikog su one uticaja imale na razvoj ustanka u Hercegovini, a posebno na vojnu situaciju u trećoj ofanzivi. Ako je bilo teorija o drugoj etapi koja je značila poziv na proletersku revoluciju, onda treba objasniti odakle su te teorije došle. Jesu li one izvorne, nastale u klasnim i političkim uslovima one sredine ili su došle sa strane, sa terena Crne Gore, ili su došle u direktivama CK? Meni je žao što izgleda, kada raspravljamo o ovom pitanju, kao da smo se mi, političari, sukobili sa jednim brojem istoričara, zbog toga što mi želimo da apologetski branimo Partiju. Ovdje se ne radi ni o kakvoj apologetici. Stvar je u tome što mi tvrdimo da Partija nije imala takav kurs, a istoričari tvrde da jeste i pri tome potežu i neke dokumente da bi to dokazali. Slušah smo šta je Radomir Petković rekao da je o tome napisao drug Kardelj. Ja se slažem sa Kardeljom, ne samo što ga poštujem, nego što mislim da je zapravo riječ o jednom nesporazumu, da mi i neki istoričari ne govorimo o istoj stvari. Kada se kaže da je zauzet oštriji kurs prema četnicima onda je to tačno, ali se objašnjava i zašto. Cijenili smo da postoji mogućnost da se tok svjetskog rata poslije uspješne ruske ofanzive pod Moskvom unekoliko izmijeni, da dođe do slabljenja odnosa među saveznicima u antihitlerovskoj koaliciji, i da to može imati uticaja na razvoj narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji, da buržoazaija može pokušati da nam nametne klasni rat i da ga mi moramo prihvatiti, a to je nešto drugo a ne lijevo skretanje. To je ocjena datog političkog trenutka koja ne mora biti tačna, koja se može pokazati pogrešnom. Ako smo imali gornju procjenu mi smo morali pojačati budnost, čistiti jedinice, a naročito komande od nesigurnih elemenata i četnika, odlučnije suzbijati i stvarati udarne i proleterske jedinice. Nismo mi time nametah klasni rat, nego je to činila buržoazija, a mi smo se morali spremiti i na tu okolnost.

Mislim da su događaji u Bosni i Hercegovini, u proljeće 1942. godine, potvrdili ovu ocjenu u odnosu na četnike i izbjegličku vladu. Potpuna i bezuslovna saradnja četnika sa italijanskim okupatorom u trećoj neprijateljskoj ofanzivi, kao i četnički pučevi i sporazumi četničkih štabova u istočnoj i centralnoj Bosni sa ustaškom vlašću, potvrđuju da su četnici zajedno sa okupatorom pošli na likvidaciju NOP-a, a to nije ništa drugo nego nametanje klasnog rata. Pošto su oni to radili uz puni blagoslov emigrantske vlade, znači da je to bila politika i te vlade. U stvari, emigrantska vlada je, kroz čitav tok rata, vodila takav kurs, iako je on bio objektivno protivan vojnim interesima velikih saveznika. Prema tome, naša budnost bila je opravdana. Ali ono što se dešavalo u Hercegovini u to vrijeme nije bilo sprovođenje te linije budnosti i opreznosti, nego nešto sasvim drugo. Tu se radilo o kršenju linije narod-

nooslobodilačke borbe. Ja nisam naišao ni na kakav dokaz da su se direktive CK-a iz januara 1942. godine mogle tumačiti kao davanje uputstva za otpočinjanje »druge etape«, u smislu etape proleterske revolucije. Uostalom, takve posebne »epohe« nije nikada ni bilo nego se socijalistička revolucija postepeno razvijala u krilu narodnooslobodilačke borbe.

Mogao bih se složiti djelimično s tim da su drugovi u Hercegovini liniju CK pogrešno shvatili i primijenili. Mi smo najavili oštriji kurs prema četnicima i neko je to mogao pogrešno protumačiti kao orijentaciju na klasni rat i obračun sa svima koji nisu usvajali naše socijalističke ciljeve. Kažem, moglo je i toga biti, ali meni se čini da je ta linija ipak ovdje stvorena, od strane rukovodećih kadrova, zajedno sa drugovima u graničnim područjima Crne Gore.

Kao olakšavajuća okolnost za te pogreške moglo bi se navesti da su uslovi ovde bili zaista teški i komplikovani. Poslije strahovitih zločina koje su počinile ustaše nad srpskim stanovništvom došla je politika Italijana, koja je bila veoma lukava i razarajuća. To su bila demagoška obećanja da će biti ukinuta ustaška vlast, Srbi zaštićeni, a stanovništvu ukazana pomoć u hrani - sve ovo samo pod uslovom lojalnosti prema okupatoru. Okupator pri tome nije tražio ni predaju oružja, nego je priznao vojne formacije četnika. Ovakva obećanja nisu ostajala bez odraza kod ljudi kod kojih još nije bila razvijena svijest o pravom karakteru okupatorske politike. Kolebljivih elemenata, koji su prikriveno ili otvoreno nasjedali ovakvim obećanjima bilo je u svakom selu. Drugovi su to protumačili ne kao kolebljivost seljaštva, nego kao klasni otpor bogatih seljaka »kulaka«. Bila je to šablonska kopija nekih elemenata borbe na ruskom selu u doba oktobarske revolucije, što se dešavalo u sasvim drugim okolnostima. Iz tih pogrešnih premisa, slijedio je i pogrešan zaključak, da svi bogati seljaci, »kulaci«, predstavljaju tadašnju i buduću prijetnju za revoluciju, da svi spadaju u »petu kolonu«.

Svi znamo da je naš narodnooslobodilački rat bio složena pojava, u njemu su učestvovale snage koje nisu bile u idejnom i političkom smislu jedinstvene i proces idejnog i političkog jedinstva postići će se tek kroz borbu.

Komunistička partija bila je svjesna toga i postupala je tako da se narodnooslobodilačka borba ne shvati kao da je to borba samo te Partije. O tome govore i parole i stvarna politika. To ne znači da je Partija imala neutralan stav prema društvenom razvoju budućnosti. Mi nismo tada isticali klasne zadatke revolucije, iako smo ih imali. Stajali smo na stanovništvu da će se pitanje društvenog uređenja rješavati onda kad bude vrijeme za to. Naravno, da su komunisti u tome imali svoj stav. Mi ni u jednom momentu nismo to odricali. Ali tvrdnja da smo mi u zaključcima u Ivančićima išli na klasni rat, radi ciljeva socijalističke revolucije, predstavlja grubu neistinu. Naša procjena mogla je biti da može doći do iskrcavanja zapadnih saveznika na našoj obali, a zna se šta bi to značilo. To bi bilo nametanje klasnog rata i pokušaj likvidacije narodnooslobodilačkog pokreta. Iz takve procjene mi smo zaključili da moramo posvetiti više brige pitanju našeg komandnog kadra. Da je ta budnost bila na mjestu potvrdilo se za oko tri mjeseca. Ja sam u ovom smislu shvatio zaključke i ideje Savjetovanja u Ivančićima.

Mislim da sjećanja druga Kardelja govore u skladu sa politikom CK poslije Savjetovanja, naročito stvaranja odreda dobrovoljačke vojske. Sjećanje druga Kardelja može biti nepotpuno kao i svako drugo sjećanje. Niko od nas ne može tačno reći da li je on baš tako govorio, ali je interesantno da se najveći broj nas živih učesnika Savjetovanja ne sje-

ća da je to bilo u smislu proklamovanja klasnog rata sa naše strane. Onima koji tvrde da je na Savjetovanju u Ivančićima sugerisan lijevi kurs CK, može se postaviti sljedeće pitanje: kako tumače činjenicu da se taj kurs ne manifestuje na terenu gdje se to Savjetovanje držalo, u istočnoj Bosni, nego na periferiji, u Hercegovini i Crnoj Gori, čiji predstavnici nisu bili ni prisutni u Ivančićima? Ili kako to da Vrhovni štab samo nekoliko dana poslije Ivančića stvara dobrovoljačku vojsku? Ako mi idemo samo na to da zaoštravamo kurs sa predstavnicima i agentima jugoslovenske vlade u emigraciji, zašto pokušavamo da te izdajnike, prevedemo na našu stranu?

Meni se čini, iz svega ovoga što sam čuo i što sam ranije znao, da se može govoriti o lijevom skretanju kao političkoj liniji u Hercegovini. Evo čime ja to potvrđujem. Nisu to bili samo slučajevi neodmjerenih i čudovišnih postupaka u likvidaciji neprijatelja. Ako rukovodstvo, a tu se pomiješalo partijsko rukovodstvo i Štab, upućuje partijski i vojni kadar da posebno traži neprijatelja, ako traži izvještaje koliko se streljalo takvih, ako se govorilo o »drugoj etapi« što su tražili i zastupali pojedini odgovorni drugovi, ako se govorilo o uklanjanju potencijalnih neprijatelja i kontrarevolucionara, onda je to zaista lijevi kurs i skretanje sa linije narodnooslobodilačke borbe. Ja sam negdje napisao da je većina onih koji su streljani bili zaista protivnici, demoralizatori i si., ali metod kojim su te likvidacije vršene bio je do kraja naopak. Možda se u tome nije išlo do kraja jer je to omela treća ofanziva. Ne bih se složio sa ocjenom da je sve to bila posljedica ranijeg sektaštva Komunističke partije, mislim da se to ne može uzeti kao realna ocjena. Koliko ja znam 1934, 1935. godine, mislim da već od 1935. godine, Partija najavljuje veoma jasnu borbu protiv sektaštva. Tada je stvorena i platforma narodnog fronta, što predstavlja najveću moguću političku širinu. Hoću da kažem, sve ono što se činilo ne mora uvijek biti izraz primjene generalne linije. Radi se i o sposobnosti rukovodilaca da liniju shvate i primijene. Neko je shvatio bolje, neko lošije. Razumije se da je grešaka bilo i moralo ih je biti. Međutim, ono što se desilo u Hercegovini i Crnoj Gori, to su bile veoma ozbiljne greške, sa teškim posljedicama. Dalje, smatram da je bilo grešaka ove vrste i na drugim terenima, ali to su bili sporadični i usamljeni primjeri, a ne kurs jednog rukovodstva kao ovdje. Mislim da je to djelo oblasnog rukovodstva na terenu, a ne posljedica direktive CK-a. Povesti kurs na likvidaciji tzv. pete kolone, u koju su svrstana i lica za koje nije dokazano da su bili neprijatelji, to je bio zao put.

Još samo jedna napomena. Ovo što ću reći nije nigdje zapisano, a mislim da je veoma indikativno za našu diskusiju. Ja sam se krajem januara 1942. godine našao u Foči, poslije prelaska preko Igmana. Početkom februara dobio sam zadatak da formiram operativni štab za istočnu Bosnu. Sjećam se veoma dobro jednog razgovora sa drugom Titom. U tom razgovoru, između ostalog, on je rekao: »Velike su nam svinjarije napravili drugovi Sava i ostali drugovi Crne Gore, a izgleda da nam se iste stvari dešavaju i u Hercegovini«. Pri tome je mislio na te lijeve greške. Oni drugovi koji tvrde da je to bila linija CK-a morali bi da se zapitaju kako je to moguće da CK-a određuje liniju koju generalni sekretar naziva svinjarijom. Neki tumače da je ta linija trajala kratko vrijeme, samo mjesec - dva. To je već šaljivo i za istoriju i politiku. A dobrovoljačka vojska je stvorena već na putu od Romanije do Foče - deset dana poslije Ivančića, što nije bilo vezano za neku novu sjednicu SK-a, na kojoj bi se linija ispravila.

Jesu li Crnogorci pomagali ili odmagali drugovima ovdje? Mislim da se takvo pitanje ne može postaviti, ne radi se tu o Crnoj Gori kao

pokrajini, nego o članovima Komunističke partije koji su bili upućivani ovamo. Mi smo u Hercegovini tada oskudijevali sa partijskim kadrovima, a Crna Gora ih je tada imala dovoljno i zato je pomoć partijskih kadrova iz Crne Gore bila dragocjena. Ovo shvatite samo kao jednu malu intervenciju, na pomenutu diskusiju.

Na kraju, treba reći i to da je do sada jako malo napisano o razvitku ustanka u Hercegovini. To čini prazninu u istoriji ovoga kraja i u istoriji narodnooslobodilačke borbe u cjelini.

SADRŽAJ

Danilo Komnenović:
RAZVOJ HERCEGOVAČKIH ORUŽANIH SNAGA U PRVOJ GODINI OSOBODILAČKOG RATA 5

Rajko Vukoje:
REORGANIZACIJA USTANIČKIH JEDINICA 15

Peko Papić:
IZ POLETA U KRIZU I POBJEDU 33

Džemo Muminagić:
NA PARTIJSKOM ZADATKU IZ SARAJEVA KOD VRHOVNOG KOMANDANTA 45

Pavle Neimarević:
STAZE MOSTARSKIH KURIRA 51

Slavko Stijačić Slavo:
ZAROBLJAVANJE ČETNIČKOG ŠTABA ZA ISTOČNU BOSNU I HERCEGOVINU 67

Mihailo Kilibarda Milan:
NEKE AKCIJE U PRVOJ POLOVINI 1942 83

Tripo Vučinić:
GODINA USTANIČKIH POBEDA I UZMAHA 91

Žarko Cabrilo:
U UDARNOJ ČETI BATALJONA »BIŠINA« 111

Petar Milidragović:
POBJEDE NA BADRLJAČAMA 124

Simo A. Radić:
NEPRIJATELJ O PORAZU NA BADRLJAČAMA 140

Danilo Bukvić:
PARTIZANSKO GORNJE HRASNO 146

Lazar R. Domazet:
AKCIJA U KANJONU BREGAVE 162

Vojo Erceg i
Lazo Čalija:
ISTAKLI SMO CRVENU ZASTAVU 171

Šamija Bubić-Slipičević:
BORBE I OTPORI U MOSTARU 181

Veljko Gerun:
U PRVOM UDARNOM BATALJONU 188

Milan Papić:
OMLADINSKA CETA BATALJONA »BIŠINA« 202

Veljko Ivković:
OKRŠAJ NA GVOZDENOM MOSTU 208

Nikola Marušić:
CAPLJINAC PODALJE OD ZAVIČAJA 215

Mustafa Osmić:
PRVI PROZORSKI PARTIZANI 225

Sabit Delalić:
OSTROŽAC U PRVOJ RATNOJ GODINI 228

Žarko Milićević i
Ante Ramljak:
VAN RODNE HERCEGOVINE 231

Namik Ćehić:
PROZOR OD OKUPACIJE DO OSLOBOĐENJA 239

Safet Alagić:
RATNI DANI U KONJICU 252

Milan Đ. Spremo:
BIOGRADSKA PARTIZANSKA ČETA 259

Marko D. Mrković:
U ŠTABU BATALJONA »BIŠINA« 263

Dr Vojo Đukanović:
ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE U HERCEGOVINI 265

Rajko Vukoje:
RAĐANJE NARODNE VLASTI 268

Duško Milidragović:
NARODNOOSLOBODILACKI ODBOR 275

Svetozar Oro:
POPOVO POLJE U NOR-u januar-juni 1942 280

Lazar Denda:
NARODNOOSLOBODILACKI ODBOR OPŠTINE BILEĆA 285

Marko D. Mrković,
Milan Đ. Spremo:
KULTURNO-ZABAVNI RAD 288

Ahmet Muminović:
DRUG BEGO I SABORCI IZ PROZORA 290

Avdo Pirkić:
ILEGALAC U KONJICU I LOGORAŠ U JASENOVCU 296

Marko Aleksić:
BALJAČKA PARTIZANSKA ČETA 305

Muharem Osmić:
PROZORSKA ČETA I BATALJON 311

Asim Hadžiahmetović:
MEĐU KONJIČKIM PARTIZANIMA 313

Mišo Đuraš:
VEZA DUBROVNIK-HERCEGOVINA 319

Dr Savo Skoko:
NA TRAGIČNOJ STRANPUTICI 323

Dušan Karić:
KRALJEVAČKI PROLETERI U HERCEGOVINI 369

Momir Lekić:
OSLOBOĐENJE BOLNICE U ZVIJERINI 380

Milan Tabaković:
POSLEDNJA ODBRANA DIVINA 394

Remzija Duranović Remza:
MOSTARCI U KONJIČKOM BATALJONU 398

Tripo Sarenac:
DVA PARTIJSKA SKUPA 414

Angelina Draganić:
UDARNA ČETA U KONJIČKOM BATALJONU 421

Vlatko Lazarević:
JUNAČKO DRŽANJE DESETINE U JANJINI 422

Vasko Gnjatić:
RASCIJEP 424

Selim Bubalo:
PROČETNIČKI ELEMENTI POKLALI SU NAŠE DRUGOVE 431

Fazlija Alikalfić:
TRAGIČNI JUN 433

Ismet Dilberović:
ČETNIČKA IZDAJA U SELU BIJELOJ 440

Salko Zebić:
PARTIJSKE VEZE SA JABLANICOM 448

Vukota Benderać:
PREVRAT IZ POTAJE 462

Janko Sredanović:
OD LASTVE DO ZELENGORE 466

Novak Mandić Studo:
PROLETERSKA VJEČNA STRAŽA NA GATU 471

Milinko Okiljević:
TRESE SE GATAČKA POVRŠ 521

Rade Petrović:
VRIJEME PROGONSTVA I MUČENIČKE SMRTI 539

Gojko Gobović:
U ČETNIČKOM ZATVORU 548

Mile Ratković:
NA LJETNOJ PRIPECI 559

Milorad Babić:
OPET MEĐU SVOJIMA 562

Stevan Kovačina-Stevo:
HERCEGOVCI U KONCENTRACIONIM LOGORIMA NORVEŠKE 566

Peko Popović:
BJEŽEĆI OD SMRTI 580

Veljko Marić:
MAMULA I »MAMULAŠI« 602

Dragica Ratković:
ŽENSKI KONCENTRACIONI LOGOR 611

Jovan Ratković:
UTOČIŠTE U KONAVLIMA 626

Vule Senić:
HERCEGOVAČKI PARTIZANSKI ODRED NA ZELENGORI 632

Aleksandar Zelenović-Saša:
ČETNIČKO ZBOROVANJE 634

Živko Jošilo:
OD IGMANA DO DUVNA 638

Risto Gaćinović:
DANI ILEGALE PETRA ILIĆA (DRAPŠINA), MIRA POPARE I PAVLA KOVAČEVIĆA 647

Uglješa Danilović:
UVODNA RIJEČ 661

Dr Zdravko Antonić:
MESTO SAVJETOVANJA U IVANČIĆIMA U NAŠOJ REVOLUCIJI 663

Vlado Šegrt:
REVOLUCIONARNA BORBA NIJE NACRTANA NA PAPIRU 665

Radovan Papić:
NEKE KARAKTERISTIKE NOP-a U HERCEGOVINI 669

Puniša Perović:
O »LIJEVIM GREŠKAMA« U HERCEGOVINI 680

Blaio Đuričić:
ZADATAK JE SAVREMENIKA DA DAJU ŠTO VIŠE ČINJENICA 688

Muhamed Grebo Hama:
IZMEĐU DVA DOGAĐAJA 692

Dušan Grk:
IZAZOV ZA DISKUSIJU 697

Enver Ćemalović:
IMA I DRUGA STRANA MEDALJE 700

Nedo Ilić:
NIŠTA NIJE BILO SLUČAJNO 702

Vlado Ivković:
POD UTICAJEM SPOLJNIH I UNUTRAŠNJIH FAKTORA 707

Vasko Gnjatić:
ODRŽALI SMO LINIJU PARTIJE 713

Ljubica Mihić:
TREBA GOVORITI O NAŠIM SUBJEKTIVNIM SLABOSTIMA 716

Stevan G. Kovačević Stevo:
NA PRELAZU NOB-a I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE 722

Dr Savo Skoko:
NEKE ČINJENICE O LEVIM GREŠKAMA 724

Milan Grahovac:
O NEKIM OCENAMA NOP-a NA TERENU NEVESINJA U ZIMU 1942. GODINE 730

Mirko Mastilović:
UZROCI NAŠIH GREŠAKA 735

Sveto Kovačević:
POČETNA ISKUŠENJA REVOLUCIJE 738

Radomir Petković:
IVANČIĆI SU JOŠ OTVORENA TEMA 744

Uglješa Danilović:
ZAVRŠNA RIJEČ 748

Naslovna strana:

Milojko Milinković

Tehnički urednik:

Branko Vukoičić

Korektura:

Milica Delibašić

Stampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - BEOGRAD, Generala Ždanova 40 b